ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея

Науковий вісник збірник наукових праць

- ***Історичні науки***
- ***Філософські науки***
- ***Політичні науки***

Випуск 113 (№ 10)

Київ – 2016

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076–1554**

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 2 від 26 вересня 2016 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 16-09-26 від 26 вересня 2016 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації
EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індия); РИНЦ (Росія).

Рецензенти:
Панчук М. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онищенко І. Г., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф–редактор:
Андрущенко В. П.,
д–р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:
Вашкевич В. М.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:
Акопян В. Г.,
д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:
Халамендик В. Б.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:
Андрущенко В. П., д–р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д–р іст. наук, проф.,
член–кор. НАН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д–р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д–р іст. наук, проф., член–кор. НАН України
(Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д–р іст. наук, проф. (Вірмєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д–р філос. наук, проф., член–кор. НАН України
(Україна, Київ)
Рафальський О. О., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д–р іст. наук, проф., член–кор. НАН України
(Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д–р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д–р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д–р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:
Абасов А. С., д–р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д–р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г.А., д–р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцепал С. В., д–р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д–р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Оніпко О. Ф., д–р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д–р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д–р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:
Андрусишин Б. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д–р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д–р політ. наук. проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д–р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 113 (10). –452 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально–політичних наук.

© Редакційна колегія, 2016
© Автори статей, 2016
© Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, 2016
© ВГО Українська академія наук, 2016

ISSN 2076-1554

**Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova**

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- ***Istorychni nauky***
- ***Filosofs'ki nauky***
- ***Politychni nauky***

Vypusk 113 (№ 10)

Kyyiv – 2016

Peredplatnyy indeks: 49387 **ISSN 2076-1554**

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny

№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrayiny № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (перереєстрація)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 2 vid 26 veresnya 2016 r.); Prezydiyi VHO Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 16-09-26 vid 26 veresnya 2016 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Retsenzenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armyeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnykh nauk:

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vinnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Z filosofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filos. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H.A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasymova E. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filos. nauk, dots. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydhoshch)
Uvarkina O. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk. prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 113 (10). – 452 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitlenni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhoplyuyut' haluzi istorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2016
© Avtory statey, 2016
© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova, 2016
© VHO Ukrayins'ka akademiya nauk, 2016

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Донецьке представництво
(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e–mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e–mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: : barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет,
м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e–mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e – mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e–mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e–mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: topololga@ ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e–mail: olen–g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.,** доктор філософії
e–mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.,** науковий співробітник
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління
при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.,** кандидат соціологічних наук, доцент
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкина, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e–mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет
імені Франциська Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.,** доктор, викладач,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.,** доктор, викладач
e–mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org**

E–mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

РREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukrayini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.,** doktor politychnykh nauk, profesor
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru.

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V**., doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO–FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Prykarpat·s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano–Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.,** doktor istorychnykh nauk, profesor
e–mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordynator **Shkurenko K. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: : barwinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno–tekhnichnyy universytet,
m. Kam"yanets'–Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHHORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e – mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: vladlenova@email.ua

KHMEL'NYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V**., doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: topololga@ ukr.net
koordynator **Horobets' S. M.,** molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e–mail: olen–g@yandex.ru

РREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.,** doktor filosofiyi
e–mail: matlabm@yandex.com
koordynator **Rahymly R.,** naukovyy spivrobitnyk
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

РREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.,** kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest·s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkyna, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V**., kandydat pedahohichnykh nauk
e–mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: nmezga@gsu.by

РREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchyk R.,** doktor, vykladach,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.,** doktor, vykladach
e–mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: **www.gileya.org**
E–mail: gileya.org.ua@gmail.com
Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho: www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrayiny: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 355.02(470+571)+477)«1654/1657»

Парахіна М. Б.,
кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
marishka8791@ukr.net

Інститут російських воєвод у структурі Української козацької держави: політико–правові функції та практична діяльність (1654–1657 рр.)

Подано основний виклад подій внутрішньополітичної боротьби в Україні, починаючи з 1654 р., тобто після підписання Б. Хмельницьким Переяславської угоди, оскільки значна частина українських земель внаслідок цієї контроверсійної події опинилася у сфері впливу, а згодом й була інкорпорована Московським царством. Відтак, історія воєводського управління в Україні від Б. Хмельницького є історією безперервної боротьби між козацьким самоврядуванням і державним устроєм Української козацької держави й прагненням Московського царства запровадити на українських землях російське воєводське управління. Царський уряд взяв жорсткий курс на обмеження автономних прав з метою наступної інтеграції до складу Росії. Саме Москва, проводячи більш поміркована політику, вдало використовуючи різноманітні методи управління, зуміла не лише розширити повноваження своїх воєвод, а й фактично змогла підпорядкувати їм все суспільне життя на Лівобережжі. І навіть спроби ряду гетьманів зупинити такий розвиток подій завершилася невдачею.

Ключові слова: *Україна, воєводи, Московське царство, українські землі, гетьман.*

Російська агресія 2014 р. проти незалежної Української держави стала рубіжним моментом у взаємовідносинах двох країн, тим самим перекресливши здобутки попереднього, понад двадцятилітнього суперечливого періоду пострадянських контактів цих двох найпотужніших з колишніх республік СРСР. З іншого боку, об'єктивно зумовлене виразне відмежування усього попереднього періоду (після 1991 р.) українсько–російського співробітництва істотно полегшує науковий аналіз того, що вже сталося у цій напрочуд складній й делікатній сфері. Тим більше, що відбудова такого двостороннього співробітництва за наявних на сьогодні умов видається справою нереалістичною й належить хіба до невиразного віддаленого майбутнього.

Починаючи з XIV ст. відбувалося стрімке територіальне зростання Московського царства, що його російська імперська ідеологія й відповідна історіографія називали «збиранням земель Русі». За неповних два століття політично й територіально незначне Московське царство розрослося до територіально найбільшої європейської держави. У вищезгаданому «збиранні земель Русі» московські правителі розвинули й удосконалювали головніші засади політики експансії, що у ній застосовувалося розмаїття методів: витончена дипломатія, що часто послуговувалася давнім принципом *divide et impera* («поділяй і володарюй») – переманювання (на загал шляхом підкупу) еліт й призначення їх собі на службу; послідовний перехід від підкріпленого проголошенням лояльності протекторату до остаточної анексії згодом; купівля невеликих територій; військове завоювання, що зазвичай супроводжувалося жорстокими репресіями тощо.

Зрозуміло, що «український випадок» інкорпорації є складовою не лише складної історії українсько–російських взаємин, а й до певної міри глобальної проблеми – будівництва й розпаду поліетнічних імперій.

Як наголошував видатний вітчизняний історіософ, історик й політичний мислитель В'ячеслав Липинський, характеризуючи московську експансію на українські землі за часів Б. Хмельницького: «На півночі виріс раптом могутній і грізний противник – Москва, сильний та небезпечний своїм дисциплінованим азіятським державним апаратом і виплеканою – всякими південними «грецькими» біженцями та ученими при дворі царським – ідеєю первородства і главенства московського над усею Русю православною» [19, с. 37].

Оскільки значна частина українських земель внаслідок контроверсійної Переяславської угоди 1654 р. опинилася у сфері впливу, а згодом й була інкорпорована Московським царством (з 1721 р. – Російська імперія), з'ясування механізму цього імперського (протоімперського) поглинення колишньої незалежної Української козацької держави й управління новоприєднаними українськими землями становить особливий інтерес.

Актуальність дослідження визначення особливостей цивілізаційної приналежності українських земель в різні історичні періоди зумовлено розвитком і становленням не лише нових течій та напрямків в сучасній історичній науці, а й розвитком сучасного українського суспільства. Внутрішньополітична боротьба в Україні, пошук союзників для досягнення власних цілей – це основні ознаки сучасного стану нашої держави. За цих умов історичний досвід, що підкреслює та висвітлює можливі перспективи нашого політичного майбутнього є неоціненим. Адже ті помилки, яких припустилися свого часу козацькі гетьмани, простежуються й до сьогодні. Прагнення отримати додаткові зовнішні політичні гарантії, і не лише від Росії, а й від Заходу, залучити зовнішніх спостерігачів – все це досить очевидно повторює практику розміщення на Україні московських воєвод, котрі досить швидко змінили свій політичний статус.

Не менш актуальним для науки є і викриття істинних «винуватців» втрати Україною своєї державності в XVII–XVIII ст. Адже завдяки новим джерелам є очевидним, що українське суспільство доби козацтва не було настільки однорідним, як його намагалися показати цілі покоління істориків.

Проблема українсько–російських відносин другої половини XVII ст. внаслідок надзвичайної історичної значимості здавна привертала до себе увагу дослідників. Початок ери дослідження започаткували ще старшинсько–козацькі літописи XVII–XVIII ст. – Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки, Дворецьких та інші, які базувалися на тогочасних документах, хроніках, щоденниках очевидців і учасників подій, а також на власних враженнях авторів [4; 5]. Розкриваючи загальну соціально–політичну й військову історію козацької України, літописці обов'язково

звертали увагу на стосунки між Військом Запорозьким і Москвою, висловлюючи на загал й власну точку зору щодо цього.

Літописи другої половини XVII–XVIII ст. послужили основою для подальших розробок обраної теми у XIX ст. вже професійними дослідниками історії України, серед яких першим був Д. Бантиш–Каменський. Його узагальнююча праця «Исторія Малой Россіи», опублікована 1822 р., за визначенням Д. Дорошенка, стала «епохальним явищем в українській історіографії» [15, с. 75], хоча й написана з позицій цілковитої лояльності до Москви. Розглядаючи союз України і Росії, як повернення останньою втрачених раніше земель, Д. Бантиш–Каменський відповідно оцінює й стосунки поміж ними, виправдовує політику царських властей щодо ново приєднаних земель [1, с. 209–337]. На захист козацького автономізму, проти втручання російської адміністрації в українські справи виступив М. Маркевич. У своїй роботі «Історія Малороссіи» він засудив поведінку Ю. Хмельницького у Переяславі 1659 р., коли «единственный в Государстве сановник, Гетман Царя русскаго, преклонил выю перед простым, обыкновенным бояриномъ (Трубецьким)», дав негативну оцінку підписаним тоді статтям, а також Московським домовленостям 1665 р., вважаючи останні зрадою Брюховецького Україні [20, с. 64].

Так, сучасний стан історіографічного опрацювання проблеми інституту російських воєвод у суспільно–політичному житті Української козацької держави доби Національної революції 1648–1676 рр. та зокрема їхніх політико–правових засад, не зважаючи на значний історичний час існування історичних досліджень, засвідчує брак монографічного опрацювання цієї важливої з погляду історії й структури російського імперського управління українськими землями тематики.

Наукове вивчення цього питання було започатковано ще наприкінці XIX – на початку XX ст. ґрунтовними дослідженнями В. І. Щербини та М. С. Грушевського [14; 31]. Але у працях цих відомих учених проблема інституціалізації російської адміністрації, насамперед воєводського управління, в українських містах середини XVII ст. розглядалася лише побіжно. Єдина відома нам монографічна розвідка члена–кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.» (1940–1943), підготовлена й захищена ним як кандидатська дисертація, так ніколи у повному обсязі й не була опублікована з цензурно–ідеологічних міркувань. Історії запровадження й функціонування московських воєвод в українських містах 1650–1660–х років побіжно торкалися як українські, так і російські дослідники – І. П. Крип'якевич, А. Барсуков, М. І. Марченко, В. А. Дядиченко, О. С. Компан, К. О. Софроненко, В. Й. Борисенко та ін. – переважно у контексті історії тогочасних українсько–російських взаємин та впливу на їхню динаміку переяславсько–московських домовленостей 1654 р. [6; 7; 15; 17; 18; 26; 27].

Новий імпульс тематика українсько–російських взаємин середини – другої половини XVII ст. одержала з відновленням державної незалежності України. Завдяки працям В. А. Смолія, В. С. Степанкова, В. М. Горобця, Т. В. Чухліба та деяких інших українських авторів вдалося спростувати усталені стереотипи радянської історіографії щодо «єдиноспасенності» для українського народу московської орієнтації [8–12; 22–25; 28; 29]. У їхніх дослідженнях фрагментарно представлена й історія запровадження московської адміністрації в Українській козацькій державі середини – другої половини XVII ст. Одначе монографічного висвітлення ця проблема все ще не отримала.

Юридичні засади запровадження московських воєвод в Україні, хоча й вивчалися вже вітчизняною історіографією (А. Яковлів), але до кінця не з'ясовані. Б. Хмельницький у Переяславі погоджувався для репрезентативно–дипломатичної й військової мети мати царського воєводу лише у Києві [32]. Посланці гетьмана під час московських переговорів погоджувалися на два міста – Київ та Чернігів. Зрештою, московські воєводи з'явилися лише у Києві, а Б. Хмельницький в останні роки життя відверто тяжів до денонсації переяславсько–московських домовленостей й відмови від союзу з Москвою.

Тим не менше, згодившися прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків прагнули обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, будь–який, хоча б і хисткий прецедент, щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя і збільшити формат власної присутності на українських теренах.

Формально головним завданням царських воєвод було командування московськими гарнізонами в українських містах–фортецях. Але вже з перших кроків своєї діяльності московські воєводи виходили за межі власних репрезентативно–військових повноважень: вони водночас стежили за діяльністю місцевої – полкової і старшинської – адміністрації і становищем на території полку взагалі; вони відправляли до Москви донесення (так звані «отписки») з відомостями про події, які відбувалися на Україні, про діяльність гетьманської й місцевої старшинської адміністрації та ін. Як представники російського уряду, воєводи покликані були поступово здійснювати дедалі щільніше зближення між Московським царством й Україною, готувати ліквідацію автономії та цілковите поглинення Української козацької держави. Сфера компетенції воєвод в українських містах не була виразно окреслена, й чіткого розмежування між воєводською і місцевою старшинською владою не було. Більше того, воєводи усіляко спонукалися царською владою та центральними органами московської адміністрації до здійснення перманентного нагляду за місцевим козацьким управлінням. Навколо питань про функції воєвод на Україні, про кількість їх і права протягом всього досліджуваного нами періоду велася напружена боротьба.

Функції воєвод визначалися наказами, що давалися щоразу, але потім вони були зведені до загальної форми для кожного міста [2, с. 198–199]. Функції московських воєвод були адміністративно–фінансові і військові: головний воєвода перебував у Москві і допомагав цареві; другий воєвода займався військовими справами, а третій – адміністративно–фінансовими [21, с. 340–354], за принципом: один наглядає за іншим.

Для України така система воєвод була новою, і ніяким чином не могла повноцінно співіснувати з козацькою виборною адміністрацією.

Що стосується обов'язків воєвод у Московській державі XVII ст., то власне московський воєвода [16, с. 56–57] втручався у найменші дрібниці внутрішнього

життя земських общин, розпоряджався і командував усіма сторонами місцевого життя як посадського, так і повітового населення Московської держави середини XVII ст. [16, с. 64]. Прибувши на місце, московський воєвода ставав справжнім сатрапом, бо термін воєводської служби – це тільки три роки. По суті воєводи займалися грабуванням державної казни і населення [16, с. 65].

Українська сторона погодилася на царських воєвод, але у двох центрах давніх воєводств: Києві і Чернігові. Не маючи наміру дублювати польську політико–адміністративну модель, росіяни вбачали у призначені воєвод фактичне поширення на українські землі власної управлінської структури. Першим «документом», що закріплював статус перебування московських воєвод на українських землях стала усна домовленість між Гетьманом та царськими послами в січні 1654 р. у Переяславі, т.зв. Переяславський договір. Він не був документально закріплений та ратифікований, і мав стати тимчасовою інструкцією до моменту укладання повноцінного договору. Звідси і певні непорозуміння щодо статусу воєвод, які виникли відразу після їхнього прибуття до Києва та Чернігова.

Так, відповідно до домовленостей, за гетьманування Б. Хмельницького московські служилі люди зі своїми воєводами виконували тільки функцію військової «служби» з метою оборони України. Отже навіть права військового командування козацькими підрозділами вони не мали, зосередивши свої повноваження виключно в середовищи підданих царя. Навіть під час військових дій московські воєводи повинні були лише «допомагати» козакам у війні проти литовців та поляків, а ні в якому разі не перейматися на себе всю військову відповідальність.

Однак вже в 1654 р. воєводи починають поступово перетягувати на себе і цивільні повноваження, особливо стосовно міщан та посполитих, котрі юридично не були козаками, тоб–то не підпорядковувалися гетьману. В першу чергу воєводи мали звертати увагу на біженців з зони військових дій і забезпечувати їх подальший правовий статус. Вони мусили реєструвати переселенців і сприяти поселенню їх «на вечное житье», тобто надавати допомогу втікачам.

Не менш цікавим був обов'язок воєвод збирати та передавати до Москви докладну інформацію про маєтковий стан і доходи, які були у віданні польського короля і польського світського та духовного естаблішменту [3, т. 3, с. 533–534].

Впровадження російської адміністрації у 1654–1657 рр. відбувалося у відповідності з Переяславськими домовленостями та Московським договором 1654 р. За цими угодами воєводи мали лише статус військових керівників союзних гетьману підрозділів, і не мали повноважень втручатися у цивільні та політичні справи. Однак з самого початку царська адміністрація розпочала боротьбу за поступове збільшення повноважень воєвод, і відповідно на поширення в Україні московської управлінсько–адміністративної моделі. Б. Хмельницький, в свою чергу доклав всіх зусиль для нейтралізації активності російських управлінців, однак смерть гетьмана в 1657 р. по–суті розпочала новий етап україно–російських відносин, і напряму позначилась на еволюції статусу московських воєвод на Україні.

Смерть Б. Хмельницького змінила розклад політичних сил у відносинах Гетьманщиною і Москвою, та підштовхнула останню до перегляду домовленостей по статусу України як васала Москви, і відповідно по статусу московських воєвод. Привід був досить очевидний – цар укладав угоду з Богданом Хмельницьким, а не з Гетьманщиною, і смерть козацького лідера автоматично денонсувала цей договір.

Відтак, введення воєводського управління в Україні, починаючи з Б. Хмельницького, розпочало історію безперервної боротьби між козацьким самоврядуванням і державним устроєм Української козацької держави й прагненням Московського царства запровадити на українських землях російське воєводське управління. Права московських воєвод формально обіймали лише військове управління, але постійне підтвердження обмеженості їхньої компетенції під час українсько–московських переговорів, перманентні скарги на воєвод, подальшу неодноразові повстання проти московської присутності в Україні свідчать, що фактично влада воєвод далеко виходила поза межі їхніх формальних завдань, до того ж і московський уряд прагнув усіляко розширити функції воєвод та охопити воєводським управлінням якомога більшу кількість українських міст. Одначе у стратегічно важливому Києві воєводська влада міцно укорінилася, лише згодом поступившись інституту російських губернаторів (генерал–губернаторів) в Україні.

Список використаних джерел

1. Бантыш–Каменскій Д. Н. Історія Малой Россіи от водворенія славян в сей стране до уничтоженія гетьманства / Д. Н. Бантыш–Каменскій. – Ч.2. – СПб. – К. – Харьков, 1903. – 296 с.
2. Владимирский–Буданов М. Обзор русского права / М. Владимирский–Буданов. – СПб., 1909. – 542 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. / АН СССР. Ин–т истории; АН УССР. Ин–т истории; Редкол.: П. П. Гудзенко, Ф. П. Шевченко и др. – М.: Изд–во АН СССР, 1953. – Т.1: 1620–1647. – XXXII, 586 с.; Т.2: 1648–1651. – 559 с.; Т.3: 1651–1654. – 546 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
5. Літопис Самійла Величка / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
6. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – Т.5. – СПб., 1888. – 472 с.; Т.6. – СПб., 1892. – 580 с.
7. Борисенко В. Й. Соціально–економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко / АН УРСР. Ін–т історії; Відп. ред. Г. Я. Сергієнко. – К.: Наук. думка, 1986. – 262 с.
8. Горобець В. «Волимо царя східного…»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець / Український науковий інститут Гарвардського ун–ту; Інститут Критики. – Сер. «Критичні студії». – К.: Критика, 2007. – 462 с.
9. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. М. Горобець / Ін–т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2009. – 271 с.
10. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1995. – 69 с.
11. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. М. Горобець / Ін–т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2001. – 533 с.
12. Горобець В. М. Нарис перший: Переяславський проект 1654 р.: Закономірності та випадковості його появи / В. М. Горобець // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3–х томах / Ін–т історії України НАН України; Редрада В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2004. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – С.13–33.

13. Грушевський М. С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.9. Кн.1: Роки 1650–1654. – 798 с.

14. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага: Наклад Українського університету в Празі, 1923. – 188 с.

15. Дядиченко В. А. Нариси суспільно–політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко; Відп. ред. І. О. Гуржій. – К.: Вид–во АН УРСР, 1959. – 532 с.

16. Кизеветтер А. Местное самоуправление в России IX–XIX ст. / А. Кизеветтер. – Изд. 2–е. – Петроград, 1917. – 155 с.

17. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан / АН УРСР. Ін–т історії; Відп. ред. М. І. Марченко. – К.: Вид–во АН УРСР, 1963. – 388 с.

18. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Вид–во АН УРСР, 1954. – 535 с.

19. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. Твори. Архів. Студії / В. Липинський. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – 304 с.

20. Маркевич Н. Історія Малороссіи. Период пятый / Н. Маркевич. – Т.2. – М., 1842. – 642 с.

21. Областные учреждения в России в XVII веке / Под ред. Б. Чичерина. – М., 1856. – 594 с.

22. Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Ін–т історії України АН України, 1992. – 41 с.

23. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

24. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1999. – 109 с.

25. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.

26. Софроненко К. А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века / К. А. Софроненко. – М.: Изд. МГУ, 1960. – 179 с.

27. Софроненко К. А. Деятельность Малороссийского приказа Русского государства во второй половине XVII – начале XVIII века / К. А. Софроненко // Вестник Московского университета. – 1957. – №2.

28. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.25–27.

29. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. В. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.

30. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко; Ін–т історії АН УРСР; Відп. ред. акад. АН УРСР І. П. Крип'якевич. – К.: Вид–во АН УРСР, 1959. – 500 с.

31. Щербина В. И. Київские воєводы, губернаторы и генерал–губернаторы от 1654 по 1775 г. (Оттиск из VI–й книги «Чтеній в Историческом Обществе Нестора летописца») / В. И. Щербина. – К., 1892. – 26 с.

32. Яковлів А. Українсько–московські договори в XVII–XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – 175 с.

References

1. Bantyish–Kamenskiy D. N. Istoriya Maloy Rossii ot vodvoreniya slavyan v sey strane do unichtozhenIya getmanstva / D. N. Bantyish–Kamenskiy. – Ch.2. – SPb. – K. – Harkov, 1903. – 296 s.

2. Vladimirskiy–Budanov M. Obzor russkogo prava / M. Vladimirskiy–Budanov. – SPb., 1909. – 542 s.

3. Vossoedinenie Ukrainyi s Rossiey: Dokumentyi i materialyi: V 3 t. / AN SSSR. In–t istorii; AN USSR. In–t istorii; Redkol.: P. P. Gudzenko, F. P. Shevchenko i dr. – M.: Izd–vo AN SSSR, 1953. – T.1: 1620–1647. – XXXII, 586 s.; T.2: 1648–1651. – 559 s.; T.3: 1651–1654. – 546 s.

4. Litopys hadyats'koho polkovnyka Hryhoriya Hrab'yanky. – K.: Znannya, 1992. – 192 s.

5. Litopys Samiyla Velychka / Per. z knyzhnoyi ukrayins'koyi movy, vst. stattya, koment. V. O. Shevchuka; Vidp. red. O. V. Myshanych. – T.1. – K.: Dnipro, 1991. – 371 s.

6. Barsukov A. Rod Sheremetevyih / A. Barsukov. – T.5. – SPb., 1888. – 472 s.; T.6. – SPb., 1892. – 580 s.

7. Borysenko V. Y. Sotsial'no–ekonomichnyy rozvytok Livoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XVII st. / V. Y. Borysenko / AN URSR. In–t istoriyi; Vidp. red. H. Ya. Serhiyenko. – K.: Nauk. dumka, 1986. – 262 s.

8. Horobets' V. «Volymo tsarya skhidnoho…»: Ukrayins'kyy Het'manat ta rosiys'ka dynastiya do i pislya Pereyaslava / V. Horobets' / Ukrayins'kyy naukovyy instytut Harvards'koho un–tu; Instytut Krytyky. – Ser. «Krytychni studiyi». – K.: Krytyka, 2007. – 462 s.

9. Horobets' V. M. Vlada ta sotsium Het'manatu: Doslidzhennya z politychnoyi i sotsial'noyi istoriyi rann'omodernoyi Ukrayiny / V. M. Horobets' / In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny; Vidp. red. V. Smoliy. – K.: In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2009. – 271 s.

10. Horobets' V. M. Vid soyuzu do inkorporatsiyi: ukrayins'ko–rosiys'ki vidnosyny druhoyi polovyny XVII – pershoyi chverti XVIII st. / V. M. Horobets'. – K.: In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1995. – 69 s.

11. Horobets' V. M. Elita kozats'koyi Ukrayiny v poshukakh politychnoyi lehitymatsiyi: stosunky z Moskvoyu ta Varshavoyu, 1654–1665 / V. M. Horobets' / In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny; Vidp. red. V. A. Smoliy. – K.: In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2001. – 533 s.

12. Horobets' V. M. Narys pershyy: Pereyaslavs'kyy proekt 1654 r.: Zakonomirnosti ta vypadkovosti yoho poyavy / V. M. Horobets' // Ukrayina i Rosiya v istorychniy retrospektyvi: Narysy v 3–kh tomakh / In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny; Redrada V. M. Lytvyn (holova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 2004. – T.1: Ukrayins'ki proekty v Rosiys'kiy imperiyi / V. F. Verstyuk, V. M. Horobets', O. P. Tolochko. – S.13–33.

13. Hrushevs'kyy M. S. Istoriya Ukrayiny–Rusy: V 11 t., 12 kn. / M. S. Hrushevs'kyy / Redkol.: P. S. Sokhan' (holova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 1996. – T.9. Kn.1: Roky 1650–1654. – 798 s.

14. Doroshenko D. Ohlyad ukrayins'koyi istoriohrafiyi / D. Doroshenko. – Praha: Naklad Ukrayins'koho universytetu v Prazi, 1923. – 188 s.

15. Dyadychenko V. A. Narysy suspil'no–politychnoho ustroyu Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVII – pochatku XVIII st. / V. A. Dyadychenko; Vidp. red. I. O. Hurzhiy. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1959. – 532 s.

16. Kizevetter A. Mestnoe samoupravlenie v Rossii IX–XIX st. / A. Kizevetter. – Izd. 2–e. – Petrograd, 1917. – 155 s.

17. Kompan O. S. Mista Ukrayiny v druhiy polovyni XVII st. / O. S. Kompan / AN URSR. In–t istoriyi; Vidp. red. M. I. Marchenko. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1963. – 388 s.

18. Kryp'yakevych I. P. Bohdan Khmel'nyts'kyy / I. P. Kryp'yakevych / Vidp. red. F. P. Shevchenko. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1954. – 535 s.

19. Lypyns'kyy V. Ukrayina na perelomi 1657–1659: Zamitky do istoriyi ukrayins'koho derzhavnoho budivnytstva v XVII–im stolitti. Tvory. Arkhiv. Studiyi / V. Lypyns'kyy. – T.3. – Filadel'fiya, 1991. – 304 s.

20. Markevych N. Istoriya Malorossiy. Peryod pyatiy / N. Markevych. – T.2. – M., 1842. – 642 s.

21. Oblastnyie uchrezhdeniya v Rossii v XVII veke / Pod red. B. Chicherina. – M., 1856. – 594 s.

22. Smoliy V. A., Stepankov V. S. U poshukakh novoyi kontseptsiyi istoriyi vyzvol'noyi viyny ukrayins'koho narodu XVII st. / V. A. Smoliy, V. S. Stepankov. – K.: In–t istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny, 1992. – 41 s.

23. Smoliy V. A., Stepankov V. S. Ukrayins'ka derzhavna ideya XVII–XVIII st.: problemy formuvannya, evolyutsiyi, realizatsiyi / V. A. Smoliy, V. S. Stepankov. – K.: Al'ternatyvy, 1997. – 367 s.

24. Smoliy V. A., Stepankov V. S. Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya seredyny XVII st.: problemy, poshuky, rishennya / V. A. Smoliy, V. S. Stepankov. – K.: In–t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 109 s.

25. Smoliy V. A., Stepankov V. S. Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.) / V. A. Smoliy, V. S. Stepankov. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – 352 s.

26. Sofronenko K. A. Malorossiyskiy prikaz russkogo gosudarstva vtoroy polovinyi XVII i nachala XVIII veka / K. A. Sofronenko. – M.: Izd. MGU, 1960. – 179 s.

27. Sofronenko K. A. Deyatelnost Malorossiyskogo prikaza Russkogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVII – nachale XVIII veka / K. A. Sofronenko // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 1957. – №2.

28. Stepankov V. S. Pereyaslavs'ka prysyaha 1654 r.: zmist i naslidky / V. S. Stepankov // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – №1. – S.25–27.

29. Chukhlib T. Het'many i monarkhy. Ukrayins'ka derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. / T. V. Chukhlib. – K.: Aristey, 2005. – 640 s.

30. Shevchenko F. P. Politychni ta ekonomichni zv'yazky Ukrayiny z Rosiyeyu v seredyni XVII st. / F. P. Shevchenko; In–t istoriyi AN URSR; Vidp. red. akad. AN URSR I. P. Kryp'yakevych. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1959. – 500 s.

31. Scherbina V. I. KIevskIe voEvodyi, gubernatoryi i general–gubernatoryi ot 1654 po 1775 g. (Ottisk iz VI–y knigi «Chteniy v Istoricheskom Obschestve Nestora letopistsa») / V. I. Scherbina. – K., 1892. – 26 s.

32. Yakovliv A. Ukrayins'ko–moskovs'ki dohovory v XVII–XVIII vikakh / A. Yakovliv. – Varshava, 1934. – 175 s.

Parakhina M. B., *candidate of historical science, scientific associate of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), marishka8791@ukr.net*

Institute of Russian voivodes in the structure of the Ukrainian Cossack state: political and legal functions and practical activities (1654–1657)

The article presents the basic narrative of the political struggle in Ukraine since 1654, that is, after the signing, Khmelnytsky Pereiaslav agreement as a significant part of Ukrainian lands as a result of this controversy events appeared in the sphere of influence, and later was incorporated into Muscovy. Therefore, the history of regional governance in Ukraine. Khmelnytskyi is a history of continuous struggle between the Cossack self–government and state system of the Ukrainian Cossack state and the desire of Muscovy to enter in the Ukrainian lands of the Russian provincial administration. The tsarist government took a hard line on the limitation of Autonomous rights for the purpose of subsequent integration into Russia. It was Moscow, pursuing a more moderate policy, successfully using various management methods, managed not only to expand the powers of their commanders, but actually was able to subdue them the whole of public life on the Left Bank. And even the attempts of a number of hetmans to stop this development failed.

Keywords: *Ukraine, voivodes, Moscow Tsardom, Ukrainian lands, hetman.*

Парахина М. Б., *кандидат исторических наук, научный сотрудник, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), marishka8791@ukr.net*

Институт русских воевод в структуре Украинского казацкого государства: политико–правовые функции и практическая деятельность (1654–1657 гг.)

Подано основное изложение внутриполитической борьбы в Украине, начиная с 1654 г., а именно после подписания Б. Хмельницким Переяславского договора, поскольку значительная часть украинских земель в результате этого контроверсионного события оказались в сфере влияния, а в последствии были инкорпорированы Московским царством. Поэтому история воеводского управления в Украине от Б. Хмельницкого является историей бесконечной борьбы между казацким самоуправлением и государственным устройством Украинского казацкого государства и стремлением Московского царства ввести на украинских землях русское воеводское управление. Царское правительство взяло жесткий курс на ограничение автономных прав с целью последующей интеграции в состав России. Именно Москва, проводя более умеренную политику, умело используя различные методы управления, сумела не только расширить полномочия своих воевод, а и фактически смогла подчинить им всю общественную жизнь на Левобережье. И даже попытки ряда гетманов остановить такое развитие событий закончились неудачей.

Ключевые слова: *Украина, воеводы, Московское царство, украинские земли, гетман.*

* * *

УДК 94(477–25):2

Кізлова А. А.,
кандидат історичних наук, докторант,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
ім. Ігоря Сікорського» (Україна, Київ),
ant_kiz@ukr.net

Братія Києво–Печерської Успенської лаври в соціальних взаємодіях навколо поховань свв. препод. Антонія і Феодосія в печерах (кінець XVIII – початок XX ст.)

Виділено особливості місць поховання свв. препод. Антонія і Феодосія Печерських як осередків комунікативного простору порівняно з іншими печерними святинями Лаври. За допомогою синтезу, аналізу, порівняльно–історичного методу, на основі принципів історизму та об'єктивності зроблено такі висновки. В оформленні місць поховання свв. препод. Антонія та Феодосія Печерських головною була ідея шанування святині, а не їх матеріальна суть. Втім, основним осередком шанування мощей св. препод. Феодосія стала гробниця в Успенському соборі Києво–Печерської Лаври. Попри недоступність мощей досліджуваних святих для прямого контакту з вірянами й деяких інших комунікативних практик, їхні надгробки виділяли як центральні святині печер. Можливо, в такому виділенні брали участь печерним провідники. Хранителі зважували, які відомості про святині, зокрема й досліджувані, краще поширювати, а які – замовчувати.

Ключові слова: *свв. препод. Антоній і Феодосій Печерські, Києво–Печерська лавра кінця XVIII – початку XX ст., монахи, соціальна взаємодія, святиня, мощі, поховання, печери.*

Дослідники закономірно сприймають святі місця як соціальні системи, де взаємодіють святині, їхнє найближче оточення (хранителі) та зовнішні богомольці: місцеві й паломники з інших населених пунктів [39, с. 117–119]. На тлі святих місць у досліджуваний період виділялася Києво–Печерська лавра. *Актуальність дослідження.* Розкриття теми може дати більш повне уявлення про соціальну систему, сформовану навколо святинь Києво–Печерської лаври, а отже – і загалом про комунікативні практики у православних святих місцях кінця XVIII – початку XX ст. Робота пов'язана з такими *важливими науковими та практичними завданнями* як реконструкція релігійної свідомості та оцінка комунікативної активності й компетентності православних монахів кінця XVIII – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом комунікацію навколо мощей святих у православ'ї найчастіше розглядають російські дослідники (на російських матеріалах). Так, К. Цеханська розпочинає характеризувати історію побутування мощей у храмі з ранньохристиянських часів, виділяє особливості їх сприйняття в руському й російському православ'ї, простежує історію шанування могил неканонізованих подвижників [37]. Щодо кінця XVIII – початку XX ст. в історії київських святинь, то переважно досліджувалися паломники до них, а не ставлення до цих паломників безпосередніх хранителів святині. З праць такого спрямування виділимо дисертацію Я. Шульги, де ґрунтовно охарактеризовано прочан XVIII ст. [38]. У роботі, присвяченій речовому середовищу київських святинь, про поховання свв. препод. Антонія та Феодосія Печерських не йдеться [20]. Стаття є продовженням розвідок А. Кізлової про облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво–Печерської лаври [18] та про практичні заходи з шанування печерних мощей [19] у кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст.

Тож мета роботи: розв'язати таку *невирішену раніше частину загальної проблеми* – виділити особливості місць поховання свв. препод. Антонія і Феодосія Печерських як осередків комунікативного простору порівняно з іншими печерними святинями Лаври.

Відповідно, елементом *новизни* є виконання поставлених у статті завдань: охарактеризувати комунікативний простір навколо названих місць поховання (розміщення, оформлення гробниць, рівень доступності для вірян); проаналізувати рівень включення цих місць до прийнятих у Ближніх і Дальніх печерах комунікативних практик (як богослужбових, так і позабогослужбових).

Щодо розміщення поховань свв. Препод. Антонія і Феодосія Печерських, то тіло св. препод. Антонія перебувало «під спудом», а св. препод. Феодосія – в Успенському соборі Лаври, хоча в печері зберігалося символічно облаштоване місце поховання святого [1, с. 96; 12, с. 81; 14, с. 9–10; 22, с. 83]. Є навіть згадка, що труна св. Феодосія залишилася такою, якою була, поки угодник

там лежав [13, с. 33]. Проте печерні інтер'єри часто переоформлювали [24], тож, швидше за все, малося на увазі, що гробниця не втратила символічного наповнення значення й тоді, коли стала кенотафом. Показово, що при могилах обох угодників було влаштовано печерні церкви [12, с. 81, 90], адже загалом гробниці в печерах не були тісно прив'язані до храмів.

Офіційна версія, за якою мощі св. препод. Антонія не було видно вірянам, – посилання на «Києво–Печерський Патерик», за яким відкривати їх заборонив Бог. Багато хто з тих, котрі намагалися розкопати місце, на якому покладено чесне тіло святого, зазнали покарання виходом вогню й дуже страждали, поки покаялись у такому вчинку [12, с. 81]. Окрім того, І. Долгорукий зафіксував пояснення одного з монахів щодо того, чому так високо (над іконостасом) підвішено ікону Успіння Богородиці: «Все то, что удалено отъ прикосновенія человѣка, кажется ему священнѣе тѣхъ вещей, кои онъ всегда удобно осязать можетъ…» [11, с. 265]. Названого мандрівника таке тлумачення не задовольнило. Проте воно видається однією з можливих установок, завдяки яким «підспудність» тіла св. препод. Антонія вважалася в Лаврі не тільки нормальною, але й деякою мірою вигідною.

Загалом у Києво–Печерській лаврі, обладнуючи печери, дбали, щоб віряни у відведений на це час могли безперешкодно прикладатися до мощей святих. Після відмови від дошок, що затуляли поховання, принаймні, коли коридорами проходили групи богомольців, рухомі кришки рак переважно були підняті. Якщо ж гробницю неможливо було відкрити, то віряни могли прикластися до символічної речі поблизу [18, с. 15–16]. Так, труна св. Меркурія єпископа стояла на підвищенні (бл. 2 арш.), закрита високим аналоєм, і богомольці могли бачити лише її край, тож прикладалися до вишитого золотом на аналої хреста [31, с. 104]. За таких умов достатньо «віддалити» від богомольців мощі одного з засновників обителі було справді простіше, не розкопуючи його могили. Даних про те, чи сумнівався хтось із лаврської братії в тому, що св. препод. Антонія взагалі можна знайти у вказаному місці, в джерелах бракує.

П. Андреєв відзначив, що, не маючи можливості в короткому огляді докладніше охарактеризувати всі пам'ятки й святині, описуватиме тільки найпомітніші. І якраз мощі засновника Лаври, св. препод. Антонія, котрі спочивають у Ближніх печерах під спудом, він згадав. Додав і про похмуру келію з кам'яним ложем, де спасався угодник [1, с. 96]. Тож, можливо, спроба «віддалити» святиню, не розкриваючи її, справила очікуване враження.

Окремо від інших печерних святинь гробниці свв. препод. Антонія та Феодосія богомольці не відвідували, що пояснюється загальною «режимністю» Ближніх і Дальніх печер, куди вірян допускали з 6 год. ранку до 12 год. дня і з 4 год. дня до закінчення вечірньої служби [30, с. 4], тобто в обмежений час.

Щоправда, Н. І. Мамаєв, описуючи Лавру в 1850–х рр., зазначив, що монах підказав йому: «После вечеренъ мы пускаемъ только лицъ значительныхъ. Тогда пожалуйте и вы» [26, с. 788]. Тож комунікативний час навколо печерних святинь був соціально диференційований.

Важливим показником ставлення до святині її «хранителів» є те, як вони сприймали оформлення простору навколо неї. Автори XIX ст. підкреслювали подібність між оформленням надгробків свв. препод. Антонія та Феодосія: «…углубленіе съ каменнымъ ложемъ и гробъ Преп. Ѳеодосія совершенно сходны съ углубленіемъ въ келліи Преп. Антонія и его гробомъ; надъ ракой Преп. Ѳеодосія также изображенъ ликъ святаго, съ освѣщающей его лампадой, и икона Божіей Матери съ Преп. Антоніемъ и Ѳеодосіемъ въ серебряной ризѣ» [15, с. 92–93]; «Гробъ преподобнаго Феодосія, устроенный въ углубленіи, подобно гробу пр. Антонія» [16, с. 25]. При цьому у виданнях досліджуваного періоду гробницю св. препод. Антонія описано докладніше, ніж св. препод. Феодосія [12, с. 81; 14, с. 12–13; 22, с. 83; 23, с. 65 та ін.]. Саме місце поховання св. препод. Антонія використовували й під час ілюстрування праць [16, с. 30; 27, с. 106; 34, с. 79; 35, с. 37]. Можливо, це пов'язано з тим, що все–таки тіло св. препод. Феодосія на той час перебувало в Успенському соборі.

Лампадка св. препод. Антонія (є важливе уточнення, що вона була невгасима [36, с. 13]) освітлювала не тільки його надгробний образ, а й іще дві ікони: на одній св. препод. Антоній зі св. препод. Феодосієм молитовно стоїть перед Богородицею, заступницею Лаври [14, с. 12–13]. Враховуючи образ Богоматері зі св. препод. Антонієм та Феодосієм і над ракою св. препод. Феодосія [15, с. 92–93] (лампадка біля його гробу теж була [14, с. 9]), в Лаврі намагалися поєднати пам'ять про обох угодників.

Для надгробної ікони св. препод. Антонія 1823 р. на кошти, які дали «нѣкоторіе знаменитіе богомольци», було оновлено ризу [9, арк. 2зв.–3]. Для цього Духовний Собор Лаври найняв майстра Тимофія Коробку [9, арк. 4].

Лампадки, ікони й таблички з вказівкою імені, чину та послуху похованого розміщувалися й біля інших гробниць у Ближніх та Дальніх печерах [18, с. 11–12]. Ніші навколо обох досліджуваних поховань було прикрашено металевими арками з картинами про життя відповідного святого [4, с. 23], при гробі св. препод. Антонія було зображення його смерті [16, с. 30; 27, с. 106; 35, с. 37] (виконане не раніше, ніж 1859 р. [34, с. 79]), що підвищувало інформативність простору поблизу цих святинь.

Протилежний вплив справляло те, що через прихованість самих тіл свв. препод. Антонія та Феодосія братія не могла залучити до інформування богомольців через облачення мощів цих угодників [17, с. 38–44]. Проте покрови на гробницю все–таки були (у св. препод. Феодосія, на 1823 р., – з зеленої парчі) [29]. Враховуючи, що навіть нині в Лаврі преподобних убирають в зелене [28], покров частково виконував функції повного облачення.

Н. Гепенер зазначила, що «під надгробком Феодосія на дальніх печерах є чимала яма, частково обкладена цеглою, тут лежать перев'язані купи волосся: за монастирським звичаєм, сюди клали волосся ченців, що вирізали під час церемонії постригу» [4, с. 23]. Про вміст ями не йдеться у виданнях XIX – початку XX ст. Втім, про неї саму згадав А. Ф. Ковалевський, описуючи мандрівку до печер: «Внизу гроба малая дверка отворяется, и чрезъ нее можно видѣть внутренность могилы, въ которой 17 лѣтъ покоились мощи преподобнаго» [21, с. 427]. Той самий мандрівник вказав, що братію Лаври часто постригають у чернецтво біля гробу св. препод. Антонія, в печерній церкві його імені. Ймовірно, звичай з волоссям (появу якого важко датувати) намагалися не розголошувати перед сторонніми, а саму яму поміщикові А. Ф. Ковалевському,

відомому як автор творів духовного спрямування [3], показали як виняток.

Можливо, саме через заборону, яка походила від митрополита [18, с. 11], замовчували в друкованих виданнях XIX – початку XX ст. традицію приковувати божевільних до ланцюга в келії св. препод. Антонія [33, с. 127–128], хоча сам ланцюг зберігався дуже тривалий час [4, с. 23]. Тож простежується традиція подавати назовні лише вибіркову інформацію щодо святинь.

1823 р. Духовний Собор Лаври заборонив зачиняти в печерах на ніч хворих [8, арк. 1–3]. Однак 1835 р. поміщикові Миколі Мутавилову з Воронізької губ. Дозволили помолитися всю ніч при гробі св. препод. Феодосія [7, арк. 2–2зв]. Ймовірно, також спрацював соціальний чинник.

Гробниці обох досліджуваних святих було обкладено каменями й оковано сріблом [5, с. 13; 6; 12, с. 81; 14, с. 12], як і надгробок св. препод. Феодосія в Успенському соборі [2, с. 47], тож їх виділили на тлі решти святинь у печерах, оформлених приблизно однаково [4, с. 19, 35], за розкішністю.

Якщо звернути увагу на рівень включення досліджуваних місць поховання до шанувальних практик, прийнятих у Лаврі, то на зображеннях гробу св. препод. Антонія чітко видно скриньку для збирання грошей [16, с. 30; 27, с. 106; 34, с. 79; 35, с. 37], на зразок розміщених біля деяких інших рак [4, с. 59–60; 25, с. 63]. Таким чином, хранителі лаврських святинь скеровували потік пожертв і до досліджуваних святинь. А богомольці, відповідно, відгукувались на вигляд скриньки певними сумами.

Пам'ять св. препод. Антонія відзначали з всенощною 10 липня [12, с. 81; 32, с. 17], а врочисті відправи на честь св. препод. Феодосія було приурочено і до дня його смерті, і до дня перенесення його тіла в Успенський собор [12, с. 90]. Відповідно, «підспудність» мощей указаних святих унеможливлювала винесення їх з хресним ходом, робила непорушним центром пошанування.

До важливого з погляду сакральної взаємодії ритуалу щорічного переоблачення мощей, розповсюдити серед богомольців часточки попереднього облачення цих святих [17, с. 38–44] останки свв. препод. Антонія та Феодосія також неможливо було залучити.

Загалом у печерах Лаври було заведено особливі ритуали, спрямовані на активну комунікацію з богомольцями: надівання кожному на голову шапочки св. препод. Іоанна Багатостраждального, подання води з хреста св. препод. Марка Печерника, помазання миром від глави невідомого святого [19, с. 19–20]. Втім, при місцях поховання свв. Препод. Антонія і Феодосія не зберігався якийсь атрибут, навколо якого можна було б розробити подібні практики.

Поза межами участі в богослужіннях «хранителі» лаврських мощей приділяли увагу комунікації з богомольцями передусім на рівні загальнопечерного послуху провідників. Виконувати його залежно від ситуації могли не тільки звичайні монахи, а й намісник та навіть митрополит [14, с. 11–12]. Про особливості поведінки звичайних провідників поблизу гробниць свв. препод. Антонія та Феодосія даних бракує. Але відомо, що митрополит, котрий опинився на провідницькому місці, «съ умиленіемъ простерся» перед гробами свв. препод. Антонія і Феодосія (причому як при вході, так і при виході) [14, с. 10–11, 33]. Тобто, якщо так робив владика, ймовірно, для братії це теж було нормою.

Також митрополит пояснював про св. препод. Антонія, що це – головний подвижник у цих печерах, бо від нього по всій Росії пролилося благословення з гори Афон. Що він, через смирення своє, не хотів навіть священства, ще за життя усамітнювався, тому після смерті також зупиняв вогнем тих, хто хотів відкрити його мощі, тож залишився під спудом [14, с. 11–12].

Владика достатньо докладно розповідав і про св. препод. Феодосія: «Это келлія преподобнаго Ѳеодосія… это мѣсто освящено подвигами его долголѣтней иноческой жизни; здѣсь сердце Лавры!» [14, с. 33]. Прикметно, що митрополит саме наголошував на особливостях місця, а не конкретизував суть подвигів святого.

Досить мало даних про якісь приватні прояви шанування. Митрополит Серапіон (Алексадровський), описуючи, як прикладається до лаврських мощей, не уточнює, однаково він це робив біля кожної реліквії, чи були якісь окремі випадки [10].

На одному з зображень гробниці св. препод. Антонія Печерського видно свічку [34, с. 79], яку міг принести будь–хто як із братії Лаври, так і з прочан.

Головні висновки та перспективи подальшого дослідження. Місця поховання св. препод. Антонія та Феодосія Печерських вирізнялися на тлі інших гробниць у Ближніх і Дальніх печерах тим, що були оформлені за тим зразком, коли мощі лежать відкрито. Хоча саме тіло в першому випадку перебувало «під спудом», а в другому – взагалі в Успенському соборі. Це свідчить про те, що для організації особливого осередку сакрального простору була головною сама ідея шанування святині, а не її початкова матеріальна суть. Проте все–таки після «подвоєння» могили св. препод. Феодосія основним осередком став соборний, адже у виданнях для богомольців описували докладніше саме його. Також на рівні печер більше подробиць повідомляли про гробницю св. препод. Антонія. Недоступність для прямого контакту з вірянами відкритих мощей досліджуваних святих, їхні хранителі намагалися обернути на свою користь. Так, за рівнем оформлення (інформативність і багатство) надгробки разом з келіями й церквами свв. препод. Антонія і Феодосія виділяються як центральні святині печер. Формуванню образу їх як центрів, можливо, сприяла й особлива поведінка печерних провідників. Показово, що хранителі зважували, які відомості бажано поширювати, а які (наприклад, значення стовпа з ланцюгом) краще замовчувати. Хресні ходи, переоблачення та особливі комунікативні ритуали у випадку мощей свв. препод. Антонія та Феодосія не проводилися, оскільки були об'єктивно неможливі. Перспективним є подальше дослідження проблеми: наскільки комунікативна поведінка братії Лаври при святинях залежала від статусу та соціального походження тих, хто приходив до цих святинь.

Список використаних джерел

1. Андреев П. Н. Иллюстрированный путеводитель по Юго–Западным казенным ж. д. – Изд. 2. – К., 1898. – 596 с.

2. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами Киева / Бублик В. Д. – Изд. 2–е. – К.: Кульженко, 1890. – 254 с.

3. В Святогорской Лавре почтили память духовного писателя [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tinyurl.com/hqa45b2

4. Гепенер Н. В. Печери Київської лаври / Гепенер Н. В. – К., Харків: Пролетар, 1930. – 64 с.

5. Главная церковная и ризничная опись Дальних пещер Киево–Печерской лавры, составленная в 1893 г. // Лаврський альманах. – 2012. – Вип.27. – Спец. вип.10. – С.8–16.

6. Главная церковная ризничная опись Ближних пещер Киево–Печерской лавры, составленная в 1893 г. // Лаврський альманах. – 2012. – Вип.27. – Спец. вип. 10. – С.126–139.

7. Дело о дозволении Воронежской губернии больному помещику Николаю Мутавилову пробыть в Дальних пещерах у гроба преподобного Феодосия чрез всю ночь на бдении, 1835 р. – Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.1837.

8. Дело о недозволении запирать в пещеры на ночь больных людей, 1823 р. – ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.1591. – 3 арк.

9. Дело о переделке серебряной раки над гробом преподобного Антония на Ближних пещерах, 1823 р. – ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.1594. – 10 арк.

10. Дневник митрополита Серапиона, 1804–1824 рр. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1, Спр.6. – 761 арк.

11. Долгоруков И. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое–куда в 1810 г. / Долгоруков И. М. – М.: Унив. тип. 1870. – 355 с.

12. Евгений, митр. Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К.: КПЛ, 1826. – 272 с.

13. Живописное обозрение русских святых мест. – Вып.1. Киево–Печерская Лавра. – Одесса: Типо–хромолит. Фесенко, 1894. – 76, III с.

14. Киев и его святыня. – Изд. 3, испр. и доп. – К.: КПЛ, 1867. – 198 с.

15. Киев. С приложением плана города Киева / кн. Е. Горчаковой. – Изд. 2–е. – М.: Тип. Снегирева, 1886. – 144 с.

16. Киевские пещеры и Киево–Печерская лавра. – К.: Типогр. Сементовского, 1864. – 86, II с.

17. Кізлова А. А. Облачення мощів у Києво–Печерській лаврі як прояв комунікації навколо печерних святинь (XIX – початок XX ст.) / А. А. Кізлова // Materiály XI mezinárodní vědecko–praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2015». – Díl 7. Historie. Filosofie. Politické vědy. – Praha: Education and Science. – С.38–44.

18. Кізлова А. А. Облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво–Печерської лаври як спосіб комунікації з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – Вип.39. – С.5–19.

19. Кізлова А. А. Практичні заходи навколо мощей святих у печерах Києво–Печерської лаври, спрямовані на комунікацію з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – Вип.40. – С.14–24.

20. Кізлова А. А. Речове середовище київських православних святинь у кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст. / А. А. Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.33. – С.32–43.

21. Ковалевский А. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопрославленной чудотворной иконе и в Киев / Ковалевский А. – Б. м. и г. – Вырезка из журнала «Душеполезное чтение». – С.274–453.

22. Краткое историческое описание Киево–Печерской лавры. – К.: КПЛ, 1795. – 171 с.

23. Лебединцев П. Г. Киево–Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии / Лебединцев П. Г. – К.: А. Давыденко, 1886. – 111 с.

24. Литвиненко Я. В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Я. В. Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь, 2005. – С.350–357.

25. Мазер К. П. Образи Києва середини XIX ст. / Мазер К. П. – [Нюстремс]: [S.n.], 1999. – 63 с.

26. Мамаев Н. И. Записки: [Лавра и пещеры в 1850–х гг.] / Н. И. Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – №9. – С.787–790.

27. Н. Ч. Киев и его святыни: С 46 рисунками и планами / Н. Ч. – М.: тип. Т–ва И. Д. Сытина, 1900. – 146, VI с.

28. Несенюк И. Святых переодевают с радостью и страхом / И. Несенюк // Новая. – 2009. – 3 июля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://novaya.com.ua/?/articles/2009/07/03/095903–11

29. Опись церковному имуществу (на Дальних пещерах), 1823 р. – ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.5414. – 263 арк.

30. Петровский С., прот. Киев, его святыни и другие достопримечательности / Петровский С. – 6 изд. – Одесса: Б/и, 1914. – 110 с.

31. Путеводитель по святым местам Киево–Печерской лавры. – Изд. 9. – К.: КПЛ, 1898. – 183 с.

32. Рассказы для народа из житий святых угодников киево–печерских. – Изд. 2–е. – Одесса: Фесенко, 1910. – 290 с.

33. Свиньин И. П. Печерская лавра и пещеры / И. П. Свиньин // Сын отечества. – 1816. – №36. – С.265–289.

34. Святые пещеры Киево–Печерской лавры // Русский художественный листок / Изд. В. Тимм. – 1859. – №25. – С.79.

35. Святыни и древности великого града Киева / Страхов. – СПб.: Мирской вестник, 1867. – 40 с.

36. Хрущов И. П. Богомольцы у святынь Киева Лавра / И. П. Хрущов, В. Хрущова. – СПб.: Постоян. комис. по устройству нар. чтений, 1897. – 68 с. – (Народные чтения).

37. Цеханская К. В. Почитание мощей святых и могил подвижников благочестия: истоки и современные формы / К. В. Цеханская // Традиции и современность: Науч. православ. журн. – №6. – С.20–36.

38. Шульга Я. М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шульга Яна Михайлівна. – К., 2015. – 272 арк.

39. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север. К проблеме локальных групп [Ред.–сост. Т. А. Бернштам]. – СПб.: МАЭ, 1995. – С.110–176.

References

1. Andreev P. N. Illjustrirovannyj putevoditel' po Jugo–Zapadnym kazennym zh. d. – Izd. 2. – K., 1898. – 596 s.

2. Bublik V. D. Putevoditel' po Kievu i ego okrestnostjam s adresnym otdelom, planom i fototipicheskimi vidami Kieva / Bublik V. D. – Izd. 2–e. – K.: Kul'zhenko, 1890. – 254 s.

3. V Svjatogorskoj Lavre pochtili pamjat' duhovnogo pisatelja [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://tinyurl.com/hqa45b2

4. Hepener N. V. Pechery Kyivskoi lavry / Hepener N. V. – K., Kharkiv: Proletar, 1930. – 64 s.

5. Glavnaja cerkovnaja i riznichnaja opis' Dal'nih peshher Kievo–Pecherskoj lavry, sostavlennaja v 1893 g. // Lavrskyi almanakh. – 2012. – Vyp.27. – Spets. vyp.10. – S.8–16.

6. Glavnaja cerkovnaja riznichnaja opis' Blizhnih peshher Kievo–Pecherskoj lavry, sostavlennaja v 1893 g. // Lavrskyi almanakh. – 2012. – Vyp.27. – Spets. vyp.10. – S.8–16.

7. Delo o dozvolenii Voronezhskoj gubernii bol'nomu pomeshhiku Nikolaju Mutavilovu probyt' v Dal'nih peshherah u groba prepodobnogo Feodosija chrez vsju noch' na bdenii, 1835 r. – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (dali – TsDIAK Ukrainy). – F.128. – Op.1 zah. – Spr.1837.

8. Delo o nedozvolenii zapirat' v peshhery na noch' bol'nyh ljudej, 1823 r. – TsDIAK Ukrainy. – F.128. – Op.1 zah. – Spr.1591. – 3 ark.

9. Delo o peredelke serebrjanoj raki nad grobom prepodobnogo Antonija na Blizhnih peshherah, 1823 r. – TsDIAK Ukrainy. – F.128. – Op.1 zah. – Spr.1594. – 10 ark.

10. Dnevnik mitropolita Serapiona, 1804–1824 rr. – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (dali – IR NBUV). – F.1. – Spr.6. – 761 ark.

11. Dolgorukov I. Slavny bubny za gorami ili Puteshestvie moe koe–kuda v 1810 g. / Dolgorukov I. M. – M.: Univ. tip. 1870. – 355 s.

12. Evgenij, mitr. Opisanie Kievopecherskoj lavry s prisovokupleniem raznyh gramot i vypisok, ob#jasnjajushhih onoe, takzhe planov Lavry i obeih peshher. – K.: KPL, 1826. – 272 s.

13. Zhivopisnoe obozrenie russkih svjatyh mest. – Vyp.1. Kievo–Pecherskaja Lavra. – Odessa: Tipo–hromolit. Fesenko, 1894. – 76, III s.

14. Kiev i ego svjatynja. – Izd. 3, ispr. i dop. – K.: KPL, 1867. – 198 s.

15. Kiev. S prilozheniem plana goroda Kieva / kn. E. Gorchakovoj. – Izd. 2–e. – M.: Tip. Snegireva, 1886. – 144 s.

16. Kievskie peshhery i Kievo–Pecherskaja lavra. – K.: Tipogr. Sementovskogo, 1864. – 86, II s.

17. Kizlova A. A. Oblachennia moshchiv u Kyievo–Pecherskii lavri yak proiav komunikatsii navkolo pechernykh sviatyn (XIX – pochatok XX st.) / A. A. Kizlova // Materiály XI mezinárodní vědecko–praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2015». – Díl 7. Historie. Filosofie. Politické vědy. – Praha: Education and Science. – S.38–44.

18. Kizlova A. A. Oblashtuvannia prostoru navkolo moshchei sviatykh u pecherakh Kyievo–Pecherskoi lavry yak sposib komunikatsii z bohomoltsiamy (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.) / A. A. Kizlova // Storinky istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – K.: NTUU «KPI», 2015. – Vyp.39. – S.5–19.

19. Kizlova A. A. Praktychni zakhody navkolo moshchei sviatykh u pecherakh Kyievo–Pecherskoi lavry, spriamovani na komunikatsiiu z bohomoltsiamy (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.) / A. A. Kizlova // Storinky istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – K.: NTUU «KPI», 2015. – Vyp.40. – S.14–24.

20. Kizlova A. A. Rechove seredovyshche kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u kintsi XVIII – pershykh desiatylittiakh XX st. / A. A. Kizlova // Storinky istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – 2012. – Vyp.33. – S.32–43.

21. Kovalevskij A. Puteshestvie bogomol'ca v Kozel'shhinu dlja poklonenija novoproslavlennoj chudotvornoj ikone i v Kiev / Kovalevskij A. – B. m. i g. – Vyrezka iz zhurnala «Dushepoleznoe chtenie». – S.274–453.

22. Kratkoe istoricheskoe opisanie Kievo–Pecherskoj lavry. – K.: KPL, 1795. – 171 s.

23. Lebedincev P. G. Kievo–Pecherskaja lavra v ee proshedshem i nyneshnem sostojanii / Lebedincev P. G. – K.: A. Davydenko, 1886. – 111 s.

24. Litvinenko Ja. V. Inter'ery lavrskih peshher i ih genezis / Ja. V. Litvinenko // Cerkovnye drevnosti: Sb. materialov III mezhdunar. konf. «Cerkovnaja arheologija: liturgicheskoe ustrojstvo hramov i voprosy istorii hristianskogo bogosluzhenija» (Sevastopol', 2003). – Simferopol', 2005. – S.350–357.

25. Mazer K. P. Obrazy Kyieva seredyny XIX st. / Mazer K. P. – [Niustrems]: [S.n.], 1999. – 63 s.

26. Mamaev N. I. Zapiski: [Lavra i peshhery v 1850–h gg.] / N. I. Mamaev // Istoricheskij vestnik. – 1901. – №9. – S.787–790.

27. N. Ch. Kiev i ego svjatyni: S 46 risunkami i planami / N. Ch. – M.: tip. T–va I. D. Sytina, 1900. – 146, VI s.

28. Nesenjuk I. Svjatyh pereodevajut s radost'ju i strahom / I. Nesenjuk // Novaja. – 2009. – 3 ijulja [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://novaya.com.ua/?/articles/2009/07/03/095903–11

29. Opis' cerkovnomu imushhestvu (na Dal'nih peshherah), 1823 r. – IR NBUV. – F.1. – Spr.5414. – 263 ark.

30. Petrovskij S., prot. Kiev, ego svjatyni i drugie dostoprimechatel'nosti / Petrovskij S. – 6 izd. – Odessa: B/i, 1914. – 110 s.

31. Putevoditel' po svjatym mestam Kievo–Pecherskoj lavry. – Izd. 9. – K.: KPL, 1898. – 183 s.

32. Rasskazy dlja naroda iz zhitij svjatyh ugodnikov kievo–pecherskih. – Izd. 2–e. – Odessa: Fesenko, 1910. – 290 s.

33. Svin'in I. P. Pecherskaja lavra i peshhery / I. P. Svin'in // Syn otechestva. – 1816. – №36. – S.265–289.

34. Svjatye peshhery Kievo–Pecherskoj lavry // Russkij hudozhestvennyj listok / Izd. V. Timm. – 1859. – №25. – S.79.

35. Svjatyni i drevnosti velikogo grada Kieva / Strahov. – SPb.: Mirskoj vestnik, 1867. – 40 s.

36. Hrushhov I. P. Bogomol'cy u svjatyn' Kieva Lavra / I. P. Hrushhov, V. Hrushhova. – SPb.: Postojan. komis. po ustrojstvu nar. chtenij, 1897. – 68 s. – (Narodnye chtenija).

37. Cehanskaja K. V. Pochitanie moshhej svjatyh i mogil podvizhnikov blagochestija: istoki i sovremennye formy / K. V. Cehanskaja // Tradicii i sovremennost': Nauch. pravoslav. zhurn. – №6. – S.20–36.

38. Shulha Ia. M. Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichnyi vymir [Tekst]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Shulha Yana Mykhailivna. – K., 2015. – 272 ark.

39. Shhepanskaja T. B. Krizisnaja set' (tradicii duhovnogo osvoenija prostranstva) / T. B. Shhepanskaja // Russkij Sever. K probleme lokal'nyh grupp [Red.–sost. T. A. Bernshtam]. – SPb.: MAJe, 1995. – S.110–176.

Kizlova A. A., *candidate of historical sciences, doctoral of National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), ant_kiz@ukr.net*

Brethren of Kyiv Pechersk Lavra in Social Relations Connected with Places of St. Anthony and St. Theodosius Burial in the Caves (Late 18th – Early 20th ct.)

The work deals with features of St. Anthony and St. Theodosius places of burial as places of communication in comparison with other sacred objects in the Caves of Kyiv Pechersk Lavra. The conclusions were made on the base of synthesis, analysis, comparative historical methods, principles of historicism and objectiveness. St. Anthony and St. Theodosius burials were decorated according more to their symbolic than material meaning. Though, the main place of St. Theodosius relics veneration was located in Dormition cathedral. The earthly remains of both St. Anthony and St. Theodosius weren't directly accessible for prayers and for some communicative practices. Nevertheless, the burial places of these Saints were made the central sanctuaries in the Caves of Lavra. The participation of the Caves guides in this process is quite possible. The sacred objects keepers weighed their words about the sanctuaries (including the St. Anthony and St. Theodosius burials).

Keywords: *St. Anthony and St. Theodosius of the Caves, Kyiv Pechersk Lavra (late 18th – early 20th ct.), monks, social relations, sacred object, holy relics, tomb, caves.*

Кизлова А. А., *кандидат исторических наук, докторант, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского» (Украина, Киев), ant_kiz@ukr.net*

Братия Киево–Печерской Успенской лавры в социальных взаимодействиях вокруг захоронений свв. препод. Антония и Феодосия в пещерах (конец XVIII – начало XX вв.)

Выделены особенности мест захоронения свв. препод. Антония и Феодосия Печерских как ячеек коммуникативного пространства сравнительно с другими пещерными святынями Лавры. С помощью синтеза, анализа, сравнительно–исторического метода, на основе принципов историзма и объективности сделаны такие выводы. В оформлении мест захоронения свв. препод. Антония и Феодосия Печерских главной была идея почитания святыни, а не их материальная суть. Впрочем, основной ячейкой почитания мощей св. препод. Феодосия стала расположенная в Успенском соборе Киево–Печерской лавры. Невзирая на недоступность мощей исследуемых святых для прямого контакта с верующими и некоторых других коммуникативных практик, их надгробия выделяли как центральные святыни пещер. Возможно, и благодаря пещерным проводникам. Хранители взвешивали, какие сведения о святынях, в том числе исследуемых, лучше распространять, а какие – удерживать при себе.

Ключевые слова: *свв. препод. Антоний и Феодосий Печерские, Киево–Печерская лавра конца XVIII – начала XX вв., монахи, социальное взаимодействие, святыня, мощи, погребение, пещеры.*

* * *

УДК 94(477)«18/XIX»(045)

Гедін М. С.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і туризмознавства,
Київський національний лінгвістичний університет
(Україна, Київ), maks300011@yandex.ru

Зародження слов'янофільства в Російській Імперії та його вплив на українську історичну та суспільно–політичну думку середини XIX століття

Проаналізовано історію зародження, становлення та сутність слов'янофільства як суспільно–політичної течії в Російській Імперії і конкретно–історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, а також його вплив на українську історичну та суспільно–політичну думку середини XIX століття. Показано, що витоки слов'янофільства треба шукати на початку XV століття, коли в суспільстві активно обговорювалися дві основні проблеми – відношення церкви до єресі і занепад моралі в монастирях. На початку XVI століття висувається ідея Москви як третього Риму, яка протягом XVI століття перетворюється в панівну ідеологію Російської держави під назвою – «Москва – Третій Рим». Впливи й відгуки цієї теорії знайшли своє відображення в ідеях слов'янофілів в середині XIX століття. Зазначається, що слов'янофільство виробило своєрідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських вчених.

Ключові слова: *слов'янофіли, слов'янофільство, слов'янофільська ідея, XIX століття, громадське життя.*

Динаміка сучасних взаємин між Україною та Росією є намаганням останньої продовжити деструктивну імперську політику. Початок утвердження такої політики простежувався протягом всього XIX століття – в часи найбільшого територіального розширення Російської імперії.

Велика Французька революція та Наполеонівські війни на зламі XVIII–XIX століть обумовили активне включення Російської імперії в європейський політичний

процес і покликали до життя низку реформ, нову систему законодавства, ініційовану М. М. Сперанським [10, с. 110]. Водночас активізувалося виникнення опозиційних таємних товариств, які потребували поглиблення суспільних перетворень у країні.

Розгром повстання декабристів у 1825 році і розправа Миколи І над його учасниками поклали початок періоду жорсткої політичної реакції, що викликала новий етап суспільно–політичної трансформації. Посилився інтерес до теоретичних пошуків і філософського осмислення дійсності, домінантою яких стало позиціонування до визначальних явищ суспільно–політичного і духовного життя Європи.

За таких неоднозначних історичних обставин у середині XIX століття в Російській імперії починають формуватися дві течії російської суспільно–політичної думки – «східна» і «західна». Найбільш чітке теоретичне і громадсько–політичне оформлення вони отримали в 30–60–х роках XIX століття. Першу тенденцію представляли слов'янофіли, а другу – західники. Представники цих двох течій в активних наукових дискусіях обстоювали свої погляди на минуле, сучасність та майбутнє Росії і призвели до «порушення розумових інтересів і початку кардинальних змін в суспільно–політичному житті Російської Імперії» [8, с. 45].

Актуальність пропонованої статті полягає в тому, що так зване слов'янофільство («класичне», «істинне») належить до найбільш значних явищ суспільно–політичної думки XIX століття, яке помітно вплинуло на богословські, філософські, історичні теорії та погляди. На кінець 1970–х рр. стало очевидним, що ґрунтовне дослідження слов'янофільства як багатоаспектної наукової проблеми можливе за участю представників майже всього циклу гуманітарних наук.

Життя і погляди слов'янофілів (О. С. Хом'якова, І. В. Кірєєвського, П. В. Кірєєвського, К. С. Аксакова і І. С. Аксакова, Ю. Ф. Самаріна і деяких інших) протягом вже більше 150 років привертають увагу не тільки істориків, але й інших представників гуманітарного знання, культури і мистецтва в Росії, СРСР, а також далеко за їхніми межами [7, с. 38].

В період 1860–х – першій половині 1870–х рр. спадкоємцями слов'янофілів і близькими за поглядами до них людьми було видано значну кількість слов'янофільських праць, раніше маловідомих або невідомих взагалі. Велика роль у публікації спадщини слов'янофілів, а також коментарів до неї належала представникам церковної історіографії (М. П. Гілярову–Платонову [4], М. І. Барсову [2]). Однак, значного поширення і впливу на слов'янофілів ці погляди не одержали.

Післявоєнний період становить собою суперечливий час в історіографії слов'янофільства. З одного боку, він характеризувався деякою активізацією інтересу до цього явища, спробами дати йому більш об'єктивну оцінку (друга половина – кінець 1940–х років; друга половина 1960–х – початок 1970–х років), радянським розумінням його як реакційного, консервативного явища, що закінчилося проведенням у 1969 році дискусії про слов'янофільство, а також появою в середовищі філологів першої радянської монографії про слов'янофілів, автором якої був Ю. З. Янковський [13]. Однак, в той же час сама слов'янофільська спадщина практично не видавалася, а тому теоретичне осмислення проблеми могло здійснюватися тільки в рамках традиційного догматичного тлумачення марксизму–ленінізму.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати виникнення, становлення і сутність так званого слов'янофільства як конкретно–історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, яке виробило своєрідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських учених.

Слов'янофільство (від «слов'янин» і грец. «любити» – слов'янолюбство) як світоглядно–ідеологічна і суспільно–політична течія виникло в Росії у 1840–1870 роках на противагу суспільній орієнтації на Західну Європу (так званих «західників»). Представники слов'янофільства протиставляли Росію Заходові, православ'я як «єдину правдиву християнську релігію» – католицизмові. Слов'янофільство ідеалізувало історію й суспільний лад Московської держави (зокрема, допетровської доби), а також її соціальні інститути, общину, артілі тощо [4, с. 39]. Російські слов'янофіли (Олексій Хом'яков, Іван Кірєєвський, Петро Кірєєвський, Іван Аксаков, Констянтин Аксаков, Юрій Самарін, Іван Беляєв та інші) виступали за скасування кріпацтва та захищали деякі демократичні свободи, але були прихильниками державного і національного централізму в Російській імперії [7, с. 32]. Вони вважали, що Росія має очолити всі слов'янські народи й керувати ними, і були проти позитивного вирішення українського і навіть польського питань [7, с. 38].

Історичною передумовою зародження слов'янофільства прийнято вважати знамениту суперечку XV століття між «іосифлянами» и заволжськими старцями, представниками яких були відповідно Іосиф Волоцький і Ніл Сорский [9, с. 31]. Заручившись підтримкою російського царя Івана III, «іосифляни» перемогли в суперечці, що і прийнято вважати розривом з візантійською церквою на користь московсько–руського начала.

Пізніше, саме завдяки перемозі «іосифлян», вперше висувається теорія «Москва як третій Рим», започаткована на початку XVI століття монахом псковського Спасо–Єлеазаровського монастиря Філофеєм. Протягом XVI століття ця ідея перетворюється в панівну ідеологію Російської держави. Впливи й відгуки теорії «Москва як третій Рим» знайшли своє відображення в тому числі в ідеях слов'янофілів.

Часом зародження слов'янофільства вважається зима 1838–1839 рр., коли у літературних салонах Москви стався обмін посланнями між О. С. Хомяковым («Про старому і новому») і І. В. Киреевским («У відповідь О. С. Хомякову») [5, с. 268]. Власне ці два діячі і склали основу гуртка «старших» слов'янофілів, які розробляли доктрину слов'янофільства. У культурному сенсі слов'янофільство постало на полі романтизму, зокрема в руслі переосмислення філософських ідей Ф.–В. Шеллінга та Г.–В. Геґеля [5, с. 268–269]. Виникненню слов'янофільства передував тривалий період поширення антизахідних настроїв серед російської громадськості кінця XVIII – початку XIX століть, що часто асоціювалися з новим російським патріотизмом. Поширення в російському суспільстві антизахідних настроїв мали вигляд неприйняття європейських новацій, критики всього європейського, протиставлення російського суспільства європейському, суб'єктивістське трактування російської культури на противагу європейській.

Слід зазначити, що навіть в самому середовищі слов'янофілів спостерігалася певна строкатість і неоднорідність суспільно–політичних поглядів. Зокрема, розрізняють «старших» слов'янофілів (К. Аксаков, І. Киреєвський, О. Хом'яков, Ю. Самарін та ін.), «молодших» слов'янофілів (І. Аксаков, Д. Валуєв, П. Киреєвський, О. Кошельов, Ф. Чижов та ін.), «офіційних», або «правих», слов'янофілів (М. Погодін, С. Шевирьов та ін.), «почвенников» (А. Григор'єв, Ф. Достоєвський, М. Страхов та ін.), «пізніх» слов'янофілів, або «неослов'янофілів» (М. Данилевський, К. Леонтьєв та ін.). Щоправда, останніх вчені зараховують до представників слов'янофільства з численними обумовленнями та застереженнями [11, с. 112].

На початку 40–х рр. XIX століття, представники слов'янофільства називали себе «московською партією», «московським», «руським» чи «слов'яно–християнським» напрямом в суспільно–політичному житті XIX століття, «москвичами», «східниками» (російськими «восточниками») на противагу західникам, яких пов'язували із Санкт–Петербургом.

Термін «слов'янофільство» запозичили західники у прибічників М. Карамзіна, які так називали архаїчну доктрину міністра народної освіти Російської імперії О. Шишкова, апологета «слов'яно–російського стилю» і, в той же час, автора так званого «чавунного» цензурного статуту 1826 року, який забороняв друкувати все, що мало яке–небудь політичне підгрунтя. Відтак західники стали застосовувати назву «слов'янофільство» щодо своїх опонентів – слов'янофілів 1830–х рр. – з іронічним підтекстом [7, с. 39].

Спочатку змагання слов'янофільства та західництва розгорталося у вербальній формі, зокрема на диспутах першої половини 1840–х рр. у відомих московських салонах Є. Єлагіної, К. Павлова, Д. Свербеєва, П. Чаадаєва та ін. [3, с. 333]. Від середини 1840–х рр. полеміка слов'янофілів та західників перемістилася на сторінки періодики та стала знаковим явищем російської публіцистики дореформеної доби. Протягом 1840–1850–х рр. сформувалося досить широке коло періодичних видань, які дотримувалися слов'янофільської орієнтації: журнали «Москвитянин», «Русская беседа», «Сельское благоустройство», газети «Молва» та «Парус», збірник «Московский сборник» та ін. [3, с. 333–334]. Частина праць слов'янофілів поширювалася в рукописному вигляді, зокрема в копіях, інша частина творів прихильників слов'янофільства була заборонена російською цензурою.

Своєрідність політичних та соціальних засад Росії представники слов'янофільства вбачали в гармонійному співіснуванні всіх станів, у поземельній російській громаді та артілях, у православних основах суспільства, яке вони ототожнювали з «єдиним і справжнім» християнством. Слов'янофіли відстоювали думку, що християнство (православ'я) з'явилося на Русі в «чистому, незайманому» вигляді з Візантії, а не із Заходу, де вчення Ісуса Христа спотворили раціоналізм та прагматизм європейських теологів і філософів, поширення індивідуалізму в суспільному житті. Саме на ідеї неповторності та виключності Росії спиралися погляди слов'янофілів про хибність або, принаймні, обмеженість західноєвропейських стандартів економічного, політичного і культурного розвитку, які в XIX столітті породили в Європі соціальну напруженість і песимізм, спричиняли революційні потрясіння, народні бунти, громадянські війни. Таким чином народжувалася і формувалася одна із провідних слов'янофільських тез про «однобокий раціоналізм» Заходу, який визначався як абсолютно неприйнятний для Росії [7, с. 43].

Імперія Романових, на переконання представників слов'янофільства, мала своєрідний захист від «європейських хвороб» у вигляді відомої «уваровської тріади» (від імені міністра народної освіти Російської імперії графа С. Уварова): православ'я, самодержавство, народність. Втім, на відміну від «правих» слов'янофілів, «старші» слов'янофіли трактували уваровську тріаду в дусі ідеалізації патріархальних підвалин російського життя: православ'я уявлялося як істинне початкове християнство, соборність та цілісність духу. Самодержавство ототожнювалося з інститутом імперської влади, зокрема із царем та його місією «добровільного грішника», котрий несе на собі тягар «гріха влади», на яку не має права [7, с. 45]. Народність розглядалася слов'янофілами як уявна православна община, яка символізує солідарність та моральність, урешті–решт оберігає національний устрій та ідеал громадянського життя. Представники слов'янофільства вважали общину непорушним гарантом російської самобутності як у минулому та сучасному, так і в контексті майбуття. Самі ці національні риси, на думку слов'янофілів, давали Росії шанс уникнути жахливих соціальних катаклізмів, властивих європейському Заходу, віднайти й осягнути свій шлях подолання внутрішніх конфліктів, а також давали змогу стати духовним і політичним центром усього слов'янства [7, с. 48].

Ряд слов'янофілів брали активну участь у підготовці земельної реформи 1861 року (О. Кошельов, Ю. Самарін та ін.), а також виступали за скасування цензури, смертної кари, тілесних покарань (у рамках військової реформи), за створення гласних судів присяжних та ін. (у рамках судової реформи) [6, с. 502]. Слов'янофіли не мали виразних соціально–політичних та історичних візій, зокрема виступали із критикою кріпацтва, так як воно, на переконання слов'янофілів не відповідало християнським канонам [6, с. 501].

В той же час, представники слов'янофільства були непримиренними противниками соціальної революції, зокрема розглядали соціалізм і капіталізм як «хворобу західного духу» [1, с. 201]. Слов'янофіли відводили російському самодержавству роль моральної сили, котра в майбутньому може сполучитися із широкою гласністю та всенародним представництвом. Наприклад, І. Аксаков був прибічником «ідеальної монархії» і навіть виступав із проектом самоліквідації дворянства [1, с. 203]. Російську історію прихильники слов'янофільства поділяли на допетровську та петровську епохи, зокрема, засуджували царя Петра І за розрив «етичного зв'язку» з народом, підпорядкування Церкви державі, за відміну інституту патріаршества, відмову від самобутніх засад російської культури та суспільного устрою, запозичення суспільних і культурних інститутів Заходу тощо [1, с. 204]. Наслідком петровських перетворень, на думку слов'янофілів, став розкол російського суспільства на європеїзовану інтелігенцію та народ, що зберігав традиційну руську культуру.

В той же час, представники слов'янофільства зовсім не були реакціонерами, якими їх іноді зображують в історичній літературі. Вони були швидше своєрідними

утопістами. Суспільний ідеал слов'янофіли вбачали у вільній від будь–якої речової залежності високоморальній особистості [7, с. 41]. На думку слов'янофілів, свобода особистості передбачає, як незалежність від раціональності мислення, так і незалежність від будь–якого авторитету. Особистість сама пізнає моральну істину і пізнає її лише розумом, а, згодом, почуттями, вірою, інтуїтивно. Свобода особистості може бути сприйнята як сваволя, бо ця свобода підпорядкована моральній необхідності, яка, в свою чергу міститься у релігійних цінностях. Однак, свободу особистості, яка протиставила себе суспільству, слов'янофіли порівнювали зі свободою, яку «смерть дає органічним елементам разлагающегося тіла» [7, с. 43]. Джерела моральних відносин представники слов'янофільства вбачали в гармонійних сімейних стосунках. Крім того, на їх переконання, за принципом цих відносин має будуватися громада і держава [7, с. 44].

Коли слов'янофіли вказували на так званий «особливий шлях Росії», вони не розглядали його досягнення через збереження тієї соціальної реальності яка сформувалася в Росії в першій половині і середині XIX століття. Представники слов'янофільства стверджували існування характерних і традиційних для Росії соціальних і моральних цінностей, які за своєю суттю були протилежними цінностям західноєвропейської культури. Одне з найголовніших завдань слов'янофіли вбачали в тому, щоб повністю втілилися у життя найкращі цінності самобутньої російської культури.

Слов'янофіли не заперечували досягнень європейської культури у сфері математично–природничої грамотності, освіти, культури поведінки. Але вони вважали, що у ході розвитку західної культури на перший план виходять негативні сторони: матеріалізм, атеїзм, обрядовість, пріоритет форм духовного та соціального життя над змістом, утилітаризм, вузький раціоналізм, а також індивідуалізм, які формують і утверджують егоїзм.

Водночас слов'янофіли прагнули прикладом своєї діяльності нав'язати тогочасному суспільству думку про необхідність повернення до старого руського стилю життя, протиставляючи його ранньомодерним європейським запозиченням. Наприклад, прихильники слов'янофільства вбиралися в одяг, який, за їхніми уявленнями, відповідав російським національним традиціям, відпускали бороди, котрі вважалися неодмінною складовою зовнішнього вигляду як нижчих, так і вищих суспільних станів Московської держави. У такому вигляді вони з'являлися на вулицях Москви, відвідували аристократичні зібрання, зустрічалися з іноземцями, демонстративно порушували загальноприйнятий суспільний етикет тощо. Ці публічні демонстрації призвели до урядової реакції, що виявилося у законодавчій забороні дворянству носити бороди у квітні 1849 року [3, с. 334]. Згодом були заарештовані деякі слов'янофіли (І. Аксаков, Ю. Самарін), а рукописи прибічників слов'янофільства зобов'язали надсилати на перевірку до Головного управління цензури. Зі смертю знаних провідників слов'янофілів (К. Аксаков, І. Киреєвський, О. Хом'яков та ін.) ця світоглядно–ідеологічна і суспільно–політична течія поступово втрачала свою креативність.

Слов'янофільство справило неоднозначний вплив на українську історичну та суспільно–політичну думку. З–поміж українських учених та діячів у річищі ідей раннього слов'янофільства 1830–х рр. перебував М. Максимович, який активно полемізував з М. Погодіним у «Філологічних листах», опублікованих у журналі «Русская беседа» у 1856 році. [5, с. 273].

Певні ідеї слов'янофільства поділяв М. Костомаров, хоч і не вважав себе ані прибічником західництва, ані послідовником слов'янофільства. Водночас московські слов'янофіли негативно поставилися до діячів Кирило–Мефодіївського братства, які висували принципи рівноправ'я у взаєминах слов'янських народів. Історичні студії М. Костомарова в 1860–х рр. різко засуджували й критикували «почвенники», зокрема за його неоднозначне ставлення до Москви. Водночас помітний вплив ідеї слов'янофільства, приміром візія К. Аксакова про роль общини в історії Русі, справили на формування історичних та суспільно–політичних поглядів раннього В. Антоновича, зокрема його славнозвісного «культу» громади. Натомість із гострою критикою послідовників слов'янофільства виступали П. Куліш та М. Драгоманов.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що слов'янофільство ніколи не було чимось монолітним, уніфікованим. Кожен мислитель, якого ми тією чи іншою мірою відносимо до цього напрямку суспільно–політичної думки XIX століття, сформулював свою неповторну концепцію самобутнього, самодостатнього історичного розвитку, наповнив її відповідними логічними побудовами та фактажем. О. Хом'яков виводив свою концепцію з ідеї протиборства у світі двох типів релігій – кушитських та іранських, К. Аксаков говорив про внутрішню і зовнішню істини, котрі визначають подальшу специфіку культур різних народів, І. Киреєвський акцентував увагу на ролі античної спадщини у тих самих процесах. Тобто кожен мислитель повністю індивідуально і неповторно будував власну концепцію. Так само і в Україні ідеї слов'янофільства мали свої національні особливості, які відбилися в працях багатьох визначних українських учених.

Список використаних джерел

1. Аксаков К. С. Полное собрание сочинений. Том I. Изданный под редакцией И. С. Аксакова: Сочинения исторические. – М.: университетская типография, 1889.
2. Барсов Н. И. Новый метод в богословии // Христианское Чтение. – 1869. – №2–4.
3. Благова Т. И. Родоначальники славянофильства. Алексей Хомяков и Иван Киреевский. – М.: Высшая школа, 1995.
4. Гиляров–Платонов Н. П. О судьбе убеждений // Русская Беседа. – 1860. – №2. – С.16–22.
5. Дудзинская Е. А. Русские славянофилы и зарубежное славянство // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С.261–281.
6. Єгоров Б. Ф. Про націоналізм і панславізм слов'янофілів // З історії російської культури. – Т.5. (XIX ст.). – М., 1996. – С.490–525.
7. Каплін О. Д. Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії: дис... д–ра іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун–т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
8. Каплін О. Д. Сутність і види російської монархії в осмисленні слов'янофілів // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун–т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2003. – Вип.13. – С.44–48.
9. Оглоблин О. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. – Мюнхен, 1951. – 432 с.
10. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
11. Хевроліна В. М. Ідея слов'янської єдності в зовнішньо–політичних уявленнях пізніх слов'янофілів (кінець 1870 – сер. 90–х гг. XIX ст.) // Слов'янський питання: Віхи історії. – М., 1997. – С.90–99.
12. Хомяков А. С. Письмо к А. Н. Попову о т 23 октября 1848 г. // Полное собрание сочинений. – М., 1900. – Т.8. – С.188–189.
13. Янковский Ю. З. Из истории русской общественно–литературной мысли 40–50–х гг. XIX столетия. – К., 1972. – 345 с.

References

1. Aksakov K. S. Polnoe sobranie sochineniy. Tom I. Izdannyiy pod redaktsiey I. S. Aksakova: Sochineniya istoricheskie. – M.: universitetskaya tipografiya, 1889.
2. Barsov N. I. Novyiy metod v bogoslovii // Hristianskoe Chtenie. – 1869. – №2–4.
3. Blagova T. I. Rodonachalniki slavyanofilstva. Aleksey Homyakov i Ivan Kireevskiy. – M.: Vyisshaya shkola, 1995.
4. Gilyarov–Platonov N. P. O sudbe ubezhdeniy // Russkaya Beseda. – 1860. – №2. – S.16–22.
5. Dudzinskaya E. A. Russkie slavyanofilyi i zarubezhnoe slavyanstvo // Metodologicheskie problemyi istorii slavistiki. – M., 1978. – S.261–281.
6. Yehorov B. F. Pro natsionalizm i panslavizm slov'yanofiliv // Z istoriyi rosiys'koyi kul'tury. – T.5. (XIX st.). – M., 1996. – S.490–525.
7. Kaplin O. D. Slov'yanofil's'ka ideya istorychnoho rozvytku Rosiyi: dys... d–ra ist. nauk: 07.00.02 / Kharkivs'kyy natsional'nyy un–t im. V. N. Karazina. – Kh., 2005.
8. Kaplin O. D. Sutnist' i vydy rosiys'koyi monarkhiyi v osmyslenni slov'yanofiliv // Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Khark. derzh. ped. un–t im. H. S. Skovorody. – Kharkiv, 2003. – Vyp.13. – S.44–48.
9. Ohloblyn O. Moskovs'ka Teoriya III Rymu v XVI–XVII st. – Myunkhen, 1951. – 432 s.
10. Subtel'nyy O. Ukrayina. Istoriya. – K.: Lybid', 1991. – 512 s.
11. Khevrolina V. M. Ideya slov'yans'koyi yednosti v zovnishn'opolitychnykh uyavlennyakh piznikh slov'yanofiliv (kinets' 1870 – ser. 90–kh hh. XIX st.) // Slov'yans'kyy pytannya: Vikhy istoriyi. – M., 1997. – S.90–99.
12. Homyakov A. S. Pismo k A. N. Popovu o t 23 oktyabrya 1848 g. // Polnoe sobranie sochineniy. – M., 1900. – T.8. – S.188–189.
13. Yankovskiy Yu. Z. Iz istorii russkoy obschestvenno–literaturnoy myisli 40–50–h gg. XIX stoletiya. – K., 1972. – 345 s.

Gedin M. S., *candidate of historical sciences, senior lecturer, senior lecturer of department of History of Ukraine and tourism, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), maks300011@yandex.ru*

The emergence of slavophilizm in Russian Empire also his influence on the Ukrainian historical and social–political thought in the mid of the XIXth century

Analyzed the history of origin, the formation and the essence of slavophilism as a social–political movement in Russian Empire and specific historical phenomenon of the social thoughts in the first half–mid of the XIXth century, also his influence on the Ukrainian historical and social–political thought in the mid of the XIXth century. Viewed, that the sourses of slavophilism must be search at the beginning of XVth century, when in society were actively discussed two main problems – the relation of the church to heresy and the decline of moral in the priory. At the beginning of XVIth century retractable the idea of Moscow as the third Rome, which during of XVIth century was turned into the main ideology of Russian Empire under the name – «Moscow the Third Rome». The effects and coments about this theory found their way in ideas of slavophiles in the middle of XIXth century. Mentioned that slavophilism was created an original idea of historical development of the Russia, and also had been reflected in views and activities of the Ukrainian scientists.

Keywords: *Slavophiles, slavophilism, Slavophile idea, XIXth century, social life.*

Гедин М. С., *кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Украины и туризмоведения, Киевский национальный лингвистический университет (Украина, Киев), maks300011@yandex.ru*

Зарождение славянофильства в Российской Империи и его влияние на украинскую историческую и общественно–политическую мысль середины XIX века

Проанализирована история зарождения, становления и суть славянофильства как общественно–политического течения в Российской Империи и конкретно–исторического события общественной мысли первой половины – середины XIX века, а также его влияние на украинскую историческую и общественно–политическую мысль середины XIX века. Показано, что истоки славянофильства надо искать в начале XV века, когда в обществе активно обсуждались две основные проблемы – отношение церкви к ереси и упадок морали в монастырях. В начале XVI века выдвигается идея Москвы как третьего Рима, которая на протяжении XVI века становиться главной идеологией Русского государства под названием – «Москва – Третий Рим». Влияние и отклики этой теории нашли отображение в идеях славянофилов в середине XIX века. Указывается, что славянофильство разработало своеобразную идею исторического развития России, а также отобразилось во взглядах и деятельности украинских ученых.

Ключевые слова: *славянофилы, славянофильство, славянофильская идея, XIX век, общественная жизнь.*

* * *

УДК 94:373(477)«183..»

Лазоренко В. В.,
аспірантка кафедри історії України факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), k2020192@gmail.com

Процес отримання звання вчителя гімназії та училища в 30-х рр. XIX ст. у Київському учбовому округу

У статті на основі архівних матеріалів розглянуто процес впровадження «Положення про учбові округи» та формування Київського учбового округу. Проаналізовано повноваження, що були надані попечителям округів та вимоги до претендентів на вчительські посади станом на 1835 р. Викладено основні нововведення, що впроваджувалися у питанні підготовки вчителів приходських, повітових училищ та гімназій Лівобережної України із затвердженням в імперії «Правил випробування осіб…» 1839 р. Подано детальну характеристику «випробувань» починаючи з ведення протоколу ради та завершуючи затвердження посади вчителя. Розглянуто категорії вчителів, які звільнялися від проходження атестації. У майбутньому актуальним виглядає питання дослідження змін вимог до вчителів в період ідеологічного тиску, економічних та політичних змін у Російській імперії.

Ключові слова: *вчительські кадри, претенденти, звання вчителя, вимоги, гімназії, училища, учбовий округ.*

На даний час наша освіта переживає етап нових перевтілень та трансформацій. Це є результатом проведення реформ в країні метою яких є зміна старих шаблонів, піднесення до рівня провідних європейських країн. Перед вчителями поставлено завдання пристосуватися до нових програм, навчитися працювати з ними. На сьогоднішній день школа потребує оновленого вчителя, який міг би з легкістю використовувати новаторські методи викладання, вносити чи пропонувати прогресивні зміни для покращення нової української школи.

На фоні цих змін у шкільній системі актуальною постає проблема підготовки вчительських кадрів та відповідно вимог, що висувалися перед ними. Нашим завданням є дослідити процес відбору і особливі умови отримання звання вчителя у 30 роках XIX ст. у Російській імперії. Запровадження нововведень в Київському учбовому окрузі і їх поширення на всі освітні заклади у Російській імперії, говорить проте, що царська влада проводила централізаторську політику у сфері освіти, намагаючись уніфікувати її і підвести під стандарти, які давали змогу контролювати одну найважливіших галузей держави. Мета нашої роботи є розкриття основних критерій щодо вчителів, які бажали отримати дозвіл на педагогічну діяльність на території Лівобережної Україні.

Історіографічний огляд даної проблеми вказує на те, що питання підготовки вчительських кадрів наприкінці 30-х рр. XIX ст. було дотичним до більш широких проблем, а саме становище освіти, заснування університетів та інше. Проте, ми можемо виокремити праці Милька В. [2; 3], Шандри В. [8], Телегуз І. [7] та ін.

В 1839 р. завершується формування адміністративно-територіальних кордонів учбових округів (включення, відповідно до указу від 26 квітня 1839 р., навчальних закладів Полтавської губернії до Київського учбового округу) [3, с. 22]. Вже на 1840 р. територія Лівобережної України, а саме Чернігівська (1832 р.) і Полтавська (1839 р.) губернії входили до Київського учбового округу, крім них входили також такі губернії: Київська, Волинська та Подільська. Це був один із трьох округів, що діяли на території України на той час.

Як відомо, 1835 р. було прийнято «Положення про учбові округи», яке суттєво змінювало порядок,

встановлений «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. [3, с. 21]. Статут 1835 р. ліквідовував залишки університетської автономії і позбавляв їх права на навчально-методичне управління закладами певного округу. Всі навчальні заклади вищої, середньої, початкової освіти, а також приватне навчання переходили у відомства попечителя учбового округу [8, с. 49]. Керівником округу царський уряд призначив Є.Ф. фон Брадке, який мав військове звання полковника.

З введенням «Положення про учбові округи 1835 р.» розпочинається формування структури Управління Київського учбового округу. У положенні були сформульовані обов'язки попечителя округу, які полягали в здійсненні особистого контролю за освітою, підготовці звітної документації підлеглими дирекціями та гімназіями, прийом і звільнення педагогічного персоналу тощо. Дорадчим органом стала рада попечителя, до складу якої входили помічник попечителя, ректор університету, інспектор державних училищ, директор Київської гімназії. До прийняття даного статуту, адміністративно-методичним центром у Київському учбовому окрузі був Київський університет Святого Володимира, заснований у 1834 р. Роль таких центрів в інших учбових округах виконували вищі навчальні заклади [8, с. 50].

Новий попечитель Київського учбового округу почав вносити свої корективи в управління навчального процесу, а також діяльності навчальних закладів. Керівником округу регулярно перевірялися всі підконтрольні йому навчальні заклади. Щомісячно на ім'я попечителя імператорського університету Святого Володимира та його учбового округу надходили рапорти від учителів, в яких вони звітували про внутрішню ситуацію у відповідному освітньому закладі. Крім цього, існував щорічний звіт Департаменту Міністерства народної освіти, в якому в докладній формі описувалися становища навчальних закладів, а також велика увага приділялася моральній поведінці учнів та вчителів, особливо іноземців.

Керівництво учбових закладів пильно контролювало якість знань, які отримували учні, про це свідчать ті факти, що до претендентів на посади вчителів ставилися високі вимоги. Особливо під наглядом були особи, які з певних причин не змогли здати екзамени на вчительські звання [16, арк.4, 12, арк.4]. Причиною могли бути низькі знання, відсутність педагогічних навичок, а також неблагонадійність в політичному або релігійному аспекті [16, арк.4]. Таким кандидатам заборонялося повторно складати іспити в інших навчальних закладах, яким надавалася така ж функція. Тому наприкінці 30-х рр. XIX ст. перед такими освітніми закладами як гімназії та училища, залишається невирішеною проблема щодо забезпечення кваліфікованими вчительськими кадрами.

Гімназії та училища відносилися до середніх загальноосвітніх закладів. За статутом гімназій 1803 р., курс навчання був чотирирічним. До навчальної програми входили такі предмети: латинська мова у перших трьох класах, математика, історія, географія, статистика, технологія, філософія, природознавство, політична економія, французька і німецька мови, мистецтво та малювання. 24 жовтня 1817 р. за Царським маніфестом гімназії перетворювалися на семикласні, за ним латинська мова вводилася з першого класу, а грецька – викладалася у двох старших класах [5, с. 290, 295].

Діяльність повітових училищ визначалася «Статутом навчальних закладів підвідомчих університетів» від 5 листопада 1804 року. Право навчатися у повітових училищах мали діти, що отримали початкові знання у парафіяльних училищах. Для спрощення здобуття освіти при повітових училищах існували підготовчі відділення, що надавали освіту на рівні парафіяльних училищ. Випускники могли продовжити навчання у гімназіях. У 1830-х роках вихованцям повітових училищ навіть передбачалася можливість продовжити навчання в інституті. Термін навчання у повітових училищах складав два роки. Вони виникали на основі реорганізації малих народних училищ за бажанням місцевої громадськості, що погоджувалася фінансувати, принаймні частково, діяльність навчального закладу. За змістом навчання повітові училища суттєво відрізнялися від церковних шкіл. Крім традиційного закону божого, священної історії, російської граматики, основ математичних знань, у деяких училищах також викладалися латина, основи правознавства (вивчення книги «Про обов'язки людини і громадянина»), чистописання, загальна і російська географія та історія, основи геометрії, фізики, біології [5, с. 297].

Як результат, у 1839 р. Радою університету Св. Володимира були видані і затверджені попечителем Київського учбового округу «Правила випробування осіб, які бажають отримати звання вчителів в гімназіях та училищ Київського учбового округу». «Правила» доповнювали своїм змістом недоліки попередніх вимог до прийому вчителів 1835 р.

Претенденти на звання вчителя повинні були надати пакет документів та пройти ряд випробувань, що стосувалися знання відповідного предмету. Для розуміння цієї процедури, варто ознайомитися конкретно з кожною вимогою. Виділялися такі звання, як молодший вчитель та старший вчитель гімназій, а також учитель повітових училищ [11, арк. 3].

Порядок отримання звання молодшого вчителя передбачав володіння іноземною мовою. Бажаючі мали попередньо надати посвідчення, про те що кандидат має хороші знання з предметів, які буде викладати, а також тих, що «состояли по роду» навчальних закладів. Особлива увага приділялася здібностям до викладання. Кандидат на звання молодшого вчителя повинен був відповісти на ряд запитань, скласти письмовий твір-роздум та прочитати пробну лекцію з предмету на який він атестується. Як зазначається в джерелах, до твору претендента особливі вимоги не ставлять зокрема, не вимагається висока науковість у викладі тексту, а при проведенні лекції звертається увага на простоту, ясність і легкість, з якими викладається предмет [11, арк. 4].

Для домашніх вчителів вимагалася загальна освіта. Обов'язково надавалися документи, а саме метрична книга про народження, свідоцтво з навчальних закладів, які закінчив кандидат. Рівень знань з предмету повинен бути на рівні університету.

До старших відносилися вчителі російської, латинської та грецької мов, вчитель математики та історичних наук. Відповідно до кожного претендента ставилися високі вимоги задля виявлення рівня їхньої освіченості з конкретного предмету. Так вчитель російської мови повинен знати логіку, загальну психологію, теорія красномовства, історію російської мови. Вчитель

латинської та грецької мов – вільно читати класиків латинських або грецьких, перекладати на російську мову, писати правильною та «чистою» мовою, знати стародавню історію, а також історію латинської та грецької мов. До вчителів математики обов'язковим було знання алгебри, геометрії, тригонометрії, диференційованого та інтегрального обчислення, основ аналітичної механіки, основ креслення геометрії, фізики, математичної та фізичної географії й хімії. Вчителі історичних наук повинні були володіти високими знаннями з стародавньої та всесвітньої історії, особливо Російської держави, а також мати знання з стародавньої та основної географії [11, арк. 7].

Кандидати на посади старших вчителів та вчителів новітніх мов в гімназіях повинні були показати свої здібності у володінні граматичними правилами, історією німецької та французької словесності, перекладати з німецької або французької мови на російську та навпаки. Обов'язковим було випробування, яке складалося з запитань, що могли розкрити всі знання кандидата в певному предметі, обов'язковим був твір-роздум.

Рада університету Святого Володимира, після того як отримували посвідчення про всі випробування кандидата, ухвалювали рішення про видачу свідоцтва. Процес отримання свідоцтва вчителя повітових училищ дещо відрізнявся від попередніх вимог [11, арк. 7].

Кандидати, які виявили бажання отримати свідоцтво звання вчителя повітового училища, проходили випробування у присутності Ради гімназії, прохання подавалося директору. До прохання додавалися документи про народження, свідоцтво від навчального закладу, яке посвідчувало, що кандидат пройшов випробування на посаду вчителя всіх предметів, які вимагалися від учнів повітових училищ, окрім новітніх мов [11, арк. 8].

Випробування на посади в гімназіях Київського учбового округу проходили на філософському факультеті в університеті Святого Володимира [11, арк. 10]. Всі бажаючі отримати нову вчительську посаду проходили затвердження на засіданні Ради гімназій. Обов'язковим був протокол засідання, в якому було зазначено: назва випробування; запитання (усні і письмові), за якими претендента оцінювали за такими критеріями: «совершенно не отвечал», «слабо», «посредственно», «хорошо», «очень хорошо», «отлично»; тема надана для роздумів та висновок ради гімназії щодо твору; тема пробної лекцію; висновок всіх членів Ради гімназій – про знання та вміння до викладання претендента на посаду вчителя.

Після випробувальних іспитів, директор гімназії робив необхідний висновок про поведінку претендента та по отриманню задовільних відгуків, передавав справу на розгляд Ради університету. Також до цього додавалися письмові відповіді, твір-роздум, документи про навчання, посвідчення про рівень знань із загальних предметів та поведінку. Рада постановляла про затвердження або відмову та повідомляла директору гімназії. Постанова надсилалися попечителю Київського учбового округу для її узгодження [11, арк. 10].

Випробування на звання вчителів у приходських училищах проходили у повітовому училищі під наглядом штатного наглядача. До іспитів допускалися ті особи, що змогли надати документи про свій становище та народження. Необхідно було довести, що кандидат має високі знання, а основними вимогами було: правильне і вільне читання на російській і слов'янській мові; чисто і грамотно писати на російській і слов'янській мові; знати граматику; арифметику пояснити на рівні викладання повітових училищ; відповідати усно на три запитання на основі програми для учнів міських повітових училищ з російської граматики та арифметики.

Після процесу випробування складався протокол, де зазначався рівень знань, потім підписувався всіма присутніми та штатним наглядачем. Далі направлявся у дирекцію училища та попечителю Київського учбового округу [11, арк. 11].

З архівних матеріалів ми довідуємося, що були й такі особи, які звільнилися від випробувань та читання пробних лекцій [11, арк. 12]. Виокремлювалися особи, які могли бути звільненими від випробувань «в науках» та від читання пробних лекцій, або тільки від наук і навпаки, тільки від читання лекцій.

Звільнені від наук та лекцій були претенденти, що займали посаду вчителів при Міністерстві народної освіти не менше року, а в інших освітніх установах – три роки. «Не професійність» як умова звільнення не давала права на поновлення на посаді. Також особи, що отримали звання домашніх вчителів або виконуючий посаду домашнього вчителя з німецької чи французької мови, або були вчителями відповідних іноземних мов, як в гімназіях, так і повітових училищах [11, арк. 12 зв].

Від випробувань «в науках» звільняли кандидатів, що мають науковий ступінь доктора, магістра чи кандидата та діючих студентів університетів. Звільнялися також претенденти, що з відзнакою закінчили повний курс навчання у навчальних закладах першого розряду, а саме Духовній академії, Головному педагогічному інституті, Військовій академії, Головному артилерійському училищі, Інституті корпусу залізничного зв'язку, Інституті корпусу гірських спеціальностей, Імператорському училищі правознавства. До цього списку входили також учні гімназій Київського учбового округу, що закінчили успішно курс навчання [11, арк. 13].

Особи, що мали наукові ступені були звільнені від перевірки в тих науках, по яких їм присвоєно вчений ступінь, якщо по іншому предмету, то повинні надати посвідчення у своїх знаннях на рівні з іншими кандидатами [11, арк. 13 зв].

Діючі студенти звільняються, якщо вони отримають ступінь студента по предмету, який вивчають. Вихованці Головного педагогічного інституту визначаються без випробувань на посаду старшого чи молодшого вчителя гімназій, дивлячись на те, до чого їх було допущено при виписці з навчального закладу [11, арк. 15].

Закінчення курсів в Духовній академії та отримання вченого ступеня звільняло від випробуванням із словесності, більше того, якщо в академії вони вивчали історію, то могли отримати посади вчителів історії та законознавства. Учні гімназій Київського учбового округу, з успіхом закінчивши курси навчання, призначаються без випробувань вчителями в повітових міських училищах з відмітками в атестатах «очень хороших или отличних». Кандидати, що претендували на звання вчителя, звільнялися від пробних лекцій у випадку, якщо ті, займалися викладанням у нижчих навчальних закладах Київського учбового округу того ж самого предмету, або

мови, з якої вони вирішили бути учителем у вищих. Відгук про успішність з викладання надавалась директором відповідного навчального закладу. Також звільнялися від проведення пробних лекцій особи, що займалися успішним викладанням у освітніх закладах інших учбових округів та установ з того предмету. Успішність викладання повинна була засвідчуватися погоджувальним атестатом, який видавав директор відповідного навчального закладу. До цього списку відносили й кандидатів, що мають звання домашніх вчителів чи займають посаду домашнього вчителя. Самі вивчають у публічних закладах того ж предмету, по якому мають вчене звання [11, арк. 15].

Правила випробування для осіб, які бажали отримати звання вчителя були складені і затверджені Радою університету Св. Володимира. «Правила» надсилалися в усі учбові округи Російської імперії [11, арк. 18, 18 зв]. Це підтверджується знайденим у документі листом попечителя Санкт-Петербурзького учбового округу, у якому він зазначає, що екземпляр «Вопросов для испытания…» отримав и приносить велику подяку ректору університету Св. Володимира та попечителю Київського учбового округу [11, арк. 41].

Отже, на основі опрацьованих архівних матеріалів ми прийшли до висновків, що кандидати, які намагалися отримати звання вчителя гімназії чи училища, мали пройти ряд випробувань, які відрізнялися між собою в залежності від того, яка вакантна посада заміщалася, а саме посада молодшого чи старшого вчителя, вчителя гімназії чи вчителя училища. Характерною була наявність відмінностей, що існували в залежності від предмету, який мав у подальшому викладатися. Впливали на випробування, які проходили претенденти на вчителів і їхня колишня наукова чи викладацька діяльність. Вимоги до майбутніх вчителів були досить високими, це все робилося задля того, щоб учні могли отримувати якісні знання. На період 30-40-х рр. XIX ст. державні установи потребували все більше кваліфікованих кадрів. Також такі вимоги щодо вчительських кадрів були пов'язані з політичними змінами царського уряду у сфері освіти, прийняттям нових статутів, за якими ставленики російського самодержавства все більше поглиблювалися у контроль за навчальними закладами всіх рівнів, а особливо під увагу потрапляли ті, хто у них навчався та працював.

Список використаних джерел

1. Борисенко В., Левченко І. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825-1860 рр. / В. Борисенко, І. Левченко. – Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – с. 106.
2. Милько В. Становлення системи освіти в Україні XIX ст.: до історії створення Харівського, Одеського та Київського навчальних округів (1803-1839) / В. Милько // Історія в школі: Науково-методичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 15-18.
3. Милько В. Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління / В. Милько // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 21-23.
4. Самойленко О. Особливості кадрової політики в Ніжинській класичній чоловічій гімназії в XIX – на поч. XX ст. / О. Самойленко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Вип. 1 – Ніжин, 2015. – С. 157-161.
5. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко // Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
6. Телегуз І. Організаційна трансформація освітньої системи в українських губерніях у першій третині XIX ст. / І. Телегуз // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: сборник научных трудов / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13: Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. – С. 213-218.
7. Шандра В. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30-60 рр. XIXст. / В. Шандра // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1988. – С. 49-55.
8. Шушара Т. История и современность: деятельность киевского учебного округа в XIX – начале XX века / Т. Шушара // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія. – 2013. – Вип. 28(2). – С. 377-382.
9. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707. – Оп. 5. – Спр. 15.
10. Там само. – Спр. 62.
11. Там само. – Спр. 182.
12. Там само. – Оп. 6. – Спр. 62.
13. Там само. – Оп. 7. – Спр. 82.
14. Там само. – Оп. 21. – Спр. 19.
15. Там само. – Ф. 2162. – Оп. 1. – Спр. 178.

References

1. Borysenko V., Levchenko I. Kul'turno-osvitnia diial'nist' hromads'kosti Livoberezhnoi Ukrainy v 1825-1860 rr. / V. Borysenko, I. Levchenko. – Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2002. – s. 106.
2. Myl'ko V. Stanovlennia systemy osvity v Ukraini KhIKh st.: do istorii stvorennia Kharivs'koho, Odes'koho ta Kyivs'koho navchal'nykh okruhiv (1803-1839) / V. Myl'ko // Istoriia v shkoli: Naukovo-metodychnyj zhurnal. – 2013. – № 3. – S. 15-18.
3. Myl'ko V. Navchal'ni okruhy v Ukraini u 1835–1860 rr.: deiaki osoblyvosti systemy upravlinnia / V. Myl'ko // Hileia: naukovyj visnyk. – 2013. – № 75. – S. 21-23.
4. Samojlenko O. Osoblyvosti kadrovoi polityky v Nizhyns'kij klasychnij cholovichij himnazii v KhIKh – na poch. KhKh st. / O. Samojlenko // Naukovi zapysky Nizhyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Seriia: Psykholoho-pedahohichni nauky. – Vyp. 1 – Nizhyn, 2015. – S. 157-161.
5. Siropolko S. Istoriia osvity v Ukraini / S. Siropolko // Pidhotuvav Yu. Vil'chyns'kyj. 2-he vyd. – L'viv: Afisha, 2001. – 664 s.
6. Telehuz I. Orhanizatsijna transformatsiia osvitn'oi systemy v ukrains'kykh huberniiakh u pershij tretyni XIX st. / I. Telehuz // Naukovyj chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 6: Istorychni nauky: sbornyk nauchnykh trudov / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2015. – Vyp. 13: Yuvilejnyj vypusk do 180-richchia NPU imeni M. P. Drahomanova. – S. 213-218.
7. Shandra V. Do istorii stvorennia ta diial'nosti Kyivs'koho uchbovoho okruhu v 30-60 rr. KhIKhst. / V. Shandra // Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1988. – S. 49-55.
8. Shushara T. Ystoryia y sovremennost': deiatel'nost' kyevskoho uchebnoho okruha v XIX – nachale KhKh veka / T. Shushara // Humanitarnyj visnyk Derzhavnoho vyschoho navchal'noho zakladu «Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj derzhavnyj pedahohichnyj universytet imeni H. S. Skovorody». Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia. – 2013. – Vyp. 28(2). – S. 377-382.
9. Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy. – F. 707. – Op. 5. – Spr. 15.
10. Tam samo. – Spr. 62.
11. Tam samo. – Spr. 182.
12. Tam samo. – Op. 6. – Spr. 62.
13. Tam samo. – Op. 7. – Spr. 82.
14. Tam samo. – Op. 21. -Spr. 19.
15. Tam samo. – F. 2162. – Op. 1. – Spr. 178.

***Lazorenko V. V.**, postgraduate of History of Ukraine Faculty of History Education, NPU them. M. P. Dragomanova (Kyiv, Ukraine), k2020192@gmail.com*

Process for teacher rank school and college in the 30's. XIX century in the Kiev educational district

The article based on archival materials discused the process of implementing the «Regulations on school district» and the formation of the Kiev school district. Analyzed the powers of the granted trustees counties and requirements for applicants for teachers' positions in the 1835. Contained the basic innovations that have been

implemented in the issue of teacher training parish, county schools and gymnasiums Left-Bank Ukraine with the adoption of the empire «Rules trial of persons ...» 1839. Submitted detailed description «testing» starting with keeping minutes councils and completing post approval teachers. Considered categories of teachers who were exempted from passing the certification. In the future looks important research question changes in the requirements for teachers between ideological pressure, economic and political changes in the Russian Empire.

Keywords: *teaching staff, applicants, rank teacher requirements, school, school, school district.*

Лазоренко В. В.*, аспирантка кафедры истории Украины факультета исторического образования, НПУ им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), k2020192@gmail.com*

Процесс получения звания учителя гимназии и училища в 30-х гг. XIX в. в Киевском учебном округе

В статье на основе архивных материалов рассмотрен процесс внедрения «Положение об учебных округах» и формирование Киевского учебного округа. Проанализированы полномочия, предоставленные попечителям округов и требования к претендентам на учительские должности по состоянию на 1835 Изложены основные нововведения, внедрялись в вопросе подготовки учителей приходских, уездных училищ и гимназий Левобережной Украины с утверждением в империи «Правил испытания лиц ...» 1839 г. . Подано подробную характеристику «испытаний» начиная с ведения протокола совета и заканчивая утверждения должности учителя. Рассмотрены категории учителей, которые освобождались от прохождения аттестации. В дальнейшем изучены актуальным выглядит исследование изменений требований к учителям в период идеологического давления, экономических и политических изменений в Российской империи.

Ключевые слова: *учительские кадры, претенденты, звание учителя, требования, гимназии, училища, учебный округ.*

* * *

УДК 656.2:351.812«18»

Богатчук С. С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії, Вінницький національний аграрний університет (Україна, Вінниця),
svetabogatchuk@ukr.net

Повернення залізничної мережі під державний контроль в другій половині XIX ст.

Відповідно до наукових та архівних джерел, статистичних даних аналізується один із періодів історії українських земель в складі Російської імперії – друга половина XIX ст., коли відбувається розбудова залізничного транспорту.

Даним дослідженням розглядається процес одержавлення (викуп державою) залізничної мережі з 80–х років XIX ст., коли влада поступово почала ліквідовувати приватну монополію на залізниці, що й вплинуло на ефективність їх роботи.

Проаналізовано, що уряд визнав необхідність реорганізації й децентралізації управління залізницями в зв'язку з фінансовим банкрутством залізничних акціонерних товариств.

Будівництво залізничної мережі під контролем держави в кінці XIX ст. особливо вплинуло на розширення її будівництва, а також, розвиток внутрішньої торгівлі, товарного землеробства та збільшення посівних площ.

Наприкінці XIX ст. українська територія була одним із економічно розвинутих регіонів Російської імперії з потужною залізничною мережею.

Ключові слова: *залізниця, залізнична мережа, одержавлення.*

На основі наукових досліджень, аналізу архівних джерел, статистичних даних дослідження відзначається, що економічний розвиток неможливий без залучення транспорту. В другій половині XIX ст. почала формуватися залізнична мережа, що здешевило й покращило перевезення та збут товарів. Та ефективніше вона запрацювала, коли з 80–х років XIX ст. держава поступово почала ліквідовувати приватну монополію на залізниці.

Одним із показників розвитку держави є транспортне сполучення різних її економічних регіонів. Важливе місце займає залізнична мережа, становлення якої в Україні має свої історичні й економічні аспекти.

Метою даної статті є дослідження процесу одержавлення (викуп державою) залізничної мережі в другій половині XIX ст. та його позитивний вплив на економічний розвиток українських регіонів цього періоду.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що тема залізничного будівництва розглядається вченими–істориками вже в кінці XIX ст. Слід назвати В. Верховського, О. Головачова, чиї роботи стали істотним внеском в розробку проблеми залізничного будівництва та його одержавлення. Їх праці насичені інформаційним матеріалом, що розширює аналіз даної теми. О. Головачов піддав критиці концесійну систему будівництва залізничної мережі 60–70–х рр. XIX ст. [1; 2].

Фундаментальне дослідження історико–економічного характеру здійснив П. Андрєєв, присвятивши його 25–річчю Південно–Західної залізниці [3]. Важливий фактаж для дослідження даної проблеми міститься у спогадах сучасників, а саме С. Ю. Вітте, який перебуваючи на посаді директора Департаменту залізниць та міністра шляхів сполучення, приділяв увагу покращенню роботи залізничного транспорту, раціонального використання залізничної мережі [4].

Дослідженню цієї проблеми присвячено наукові праці істориків С. Кульчицького, Є. Белінського, які розглядали розвиток залізничної мережі в 70–90–х рр. XIX ст. в зв'язку з промисловим переворотом в Росії та його впливом на економіку України [5; 6].

У монографіях російського історика А. Соловйової подається огляд розвитку залізничного транспорту Росії, в т.ч. України в другій половині XIX ст. [7]. Її праці відзначаються масивною джерельною базою, аналізуючи яку, автор подає загальну характеристику будівництва залізниць в концесійний період та період їх одержавлення.

Чільне місце серед наукових розробок посідають дослідження будівництва окремих залізниць. Так, історик В. Мирончук зробив спробу дати повний та конкретний аналіз передумовам будівництва Катеринінської залізниці, розглядаючи історію та розвиток цієї магістралі в кінці XIX – початку XX ст. [8].

Історіографічний огляд проблеми свідчить про необхідність подальшого рівномірного висвітлення питань залізничного будівництва, його контролю з боку держави, бурхливий розвиток різних галузей промисловості.

Будівництво залізничної мережі мало для розвитку української економіки неабияке значення. Ще в 30–х роках XIX ст. новоросійський генерал–губернатор князь М. С. Воронцов переконував уряд у покращанні економічного розвитку з'єднаних залізницями регіонів [9, с. 27].

5 грудня 1865 р. відбулося урочисте відкриття Одесько–Балтської залізниці. Це був перший крок до створення української залізничної мережі. Будівництво залізниць в 60–70–х роках відбувалося за рахунок підприємців та акціонерних товариств, зацікавлених у великих прибутках. Були побудовані Києво–Балтська, Курсько–Київська, Курсько–Харківська–Азовська, Ландварово–Роменська, Донецька залізниці та багато інших залізничних ліній.

Отже, в 60–70–х рр. XIX ст. була створена велика залізнична мережа на українських землях, довжина якої досягла 7335 км.

Залізниці стали швидко, дешево та масово перевозити вантажі в різні українські регіони та порти для подальшого їх транспортування за кордон. З'явилися великі вузлові залізничні транспортні центри: Київ, Харків, Одеса. Більша частина товарної продукції перевозилася саме

залізничним транспортом. Так, в 1879 р. вивіз цукрового та зернового вантажу склав понад 376 тис. т [10, с. 345].

Доволі швидко відбувся перехід від гужового (чумацького) до залізничного транспорту.

В кінці 70–х років XIX ст., не дивлячись на збільшення транспортної мережі, залізниці все ще не задовольняли економічні потреби господарства, а також не відповідали необхідним військово–стратегічним планам держави.

Поступово починає змінюватися політика уряду щодо будівництва залізниць акціонерними товариствами. Причинами цих змін стало те, що залізничні підприємці, порушуючи умови будівництва, будували дешеві дерев'яні мости, клали рейки, розраховані лише на легкі потяги. Це ставало причиною аварій. Так, в 1876 р. на Одеській залізниці сталася Тілігульська аварія, в результаті якої згорів військовий ешелон, загинула велика кількість людей [11, с. 100].

Залізничні концесіонери довільно встановлювали тарифи на перевезення вантажів, що створювало перешкоди в розвитку певних галузей промисловості. Наприклад, введені тарифи на цукор на Курсько–Київській залізниці унеможливлювали вивезення його з Правобережної України [12, арк. 1].

Постало питання викупу державою приватних залізниць.

Отже, основною причиною одержавлення залізничної мережі стало фінансове банкрутство деяких акціонерних товариств, а також негативний стан залізниць та необхідність реорганізації й децентралізації управління. Уряд не одразу погодився на такий крок [13, с. 125].

На початку 80–х років XIX ст. було припинено концесійне будівництво та розпочато процес викупу залізниць державою.

Першою була викуплена Харківсько–Миколаївської залізниця. Необхідність одержавлення цієї лінії обумовлювалася не тільки великою фінансовою заборгованістю товариства, але й майбутнім будівництвом Західно–Донецької залізниці, що межувала з Харково–Миколаївською.

На початок 1881 р. Харково–Миколаївська залізниця стала державною власністю. Характерною рисою цього та подальших викупів стала велика грошова компенсація її власникам з боку держави [7, с. 178].

Одночасно з ліквідацією приватної залізничної монополії відбувається будівництво нових транспортних мереж.

Починаючи з 80–х рр. XIX ст. залізничне будівництво стимулює розвиток важкої промисловості. Водночас, підприємства цієї галузі залежали від постачання необхідного обладнання та сировини. Цей період в історії Російської імперії називають промисловим переворотом. Саме, Донецько–Криворізький басейн став основним районом побудови нових залізничних мереж.

В 1881 р. кабінетом Міністрів було затверджено Положення про спорудження Криворізької дороги під керівництвом Міністерства шляхів сполучення.

Ця залізниця повинна була дати вихід Донецькому кам'яному вугіллю на захід, до цукрових заводів, що працювали в районі Південно–Західної, Харково–Миколаївської та Фастівської залізниць, а також, для з'єднання Донецького басейну з Кривим Рогом, який ще з часів середньовіччя славився родовищами залізної руди [14, арк. 4].

18 лютого 1882 р. Криворізьку залізницю перейменували згідно царського наказу в Катеринінську на честь імператриці Катерини II, засновниці м. Катеринослава.

18 травня 1884 р. відбулося урочисте відкриття Катеринінської залізниці, загальна довжина якої склала 469 км. На її будівництво було використано 21,5 млн. крб. [15, с. 16].

Спорудження Катеринінської залізниці прискорило розвиток важкої промисловості на півдні, відкрило вихід донецького вугілля до цукрових заводів Південно–Західного краю, а криворізькій руді – до металургійних заводів Царства Польського, наблизило Катеринославську губернію до портів Азовського та Чорного морів.

Відкриття цієї залізниці прискорило розвиток металургійної промисловості Півдня. У цей період швидкими темпами будуються заводи: Олександрівський (Запоріжжя), завод Південно–Російського Дніпровського металургійного товариства на ст. Тритузна, Гданцевський завод товариства криворізьких руд [7, с. 164].

Період з 1887–1892 рр. характеризується викупом державою залізничних ліній у свою власність та великими грошовими компенсаціями їх власникам. Іноземні акціонери, використовуючи слабку фінансову систему Російської держави, отримували великі винагороди від продажу залізниць.

В більшості, уряд ніс великі збитки, викуповуючи безприбуткові залізниці з великою заборгованістю. Так, борг товариства Курсько–Харково–Азовської залізниці досяг 61,6 млн. крб. кредиту [16, с. 23].

Однією й збиткових на початку 80–х рр. XIX ст. була Лібаво–Роменська залізниця, борг якої в 1885 р. досяг 31,5 млн. мет. крб. Найбільші акціонери цієї дороги самі запропонували уряду викупити її на невигідних умовах, ліквідувати усю заборгованість товариства й виплатити борги приватним особам. Після розгляду цього питання цар Олександр III видав наказ про негайну приватизацію цієї залізниці [17, с. 134].

В 90–х роках XIX ст. продовжується подальший процес одержавлення залізничної мережі. За цей період у власність держави перейшли Донецька, Лозово–Севастопольська та Південно–Західна залізниці.

В 1895 р. С. Ю. Вітте, міністр фінансів Росії, розпочав приватизацію одного із великих залізничних підприємств – Південно–Західних залізниць, які утворилися з об'єднання акціонерних товариств Києво–Брестської, Одеської та Брестсько–Граєвської залізниць у червні 1887 р. Це була найдовша залізниця в Росії у 2167 км, що склало 10% всієї залізничної мережі Російської імперії [18, арк. 10].

Вже на початку 90–х років XIX ст. акціонерне товариство Південно–Західних залізниць вважалось неприбутковим. Його основний капітал складав 352,2 млн. руб. Борг на початок року досяг 107 млн. крб. Під час викупу цієї залізничної мережі, як і раніше, держава виплатила акціонерам товариства 4,2 млн. крб. [19, с. 247].

З 1 січня 1995 р. Південно–Західні залізниці стали державними, їх довжина складала 4567 км [20, с. 15].

В 1894 р. було приватизовано державою Лозово–Севастопольську залізницю в зв'язку з недостатніми прибутками для сплати всіх обов'язкових платежів на капітал. Акціонерам була виплачена певна сума.

У зв'язку з викупом залізниць державою в 80–90–х рр. XIX ст. акціонери отримали 58,7 млн. крб. рентою та 7,8 млн. крб. готівкою [19, с. 238].

Уряд почав встановлювати державний контроль за діяльністю колишніх приватних залізничних товариств, що посприяло поліпшенню фінансового стану залізничного транспорту.

Побудова Катеринінської залізниці вплинула на подальший розвиток донецького регіону. Виникла потреба побудови залізничної колії на західному напрямку. Тому в 1896–1897 рр. була побудована лінія Полтава–Костянтиноград, а в 1901 р. вона була продовжена від Полтави до Києва, а від Костянтинограда – до ст. Лозова [21, арк. 22].

В 1897–1899 рр. стала до ладу лінія між Попасною та Микитівкою в дві колії, що дало можливість розвантажити інші залізничні лінії Донбасу.

На Лівобережній Україні товариство Києво–Воронезької залізниці побудувало велику кількість допоміжних залізничних ліній. Особливої уваги заслуговує Ромно–Кременчуцька залізниця, побудована казною в 1887–1888 рр. Вона була приєднана до казенної Харківсько–Миколаївської залізниці з метою підвищення її прибутків [22, с. 104].

1 жовтня 1888 р. було відкрито рух для пасажирських і товарних поїздів довжиною в 214,4 км [23, арк. 1]. В результаті розширення будівництва густота залізничної мережі в 1900 р. в Україні збільшилася на 123% порівняно з 1876 р. і нараховувала 10309,9 км [24, с. 2].

Подальший розвиток залізничного будівництва в Україні мав позитивний вплив на економічний розвиток та зростання вантажообігу залізниць.

Для України важливе значення мало поєднання у 80–х роках XIX ст. Донецького басейну з родовищами залізної руди Криворіжжя завдяки будівництву Катеринінської залізниці. Тільки в 1889 р. з Донецького басейну по Курсько–Харково–Азовській, Донецькій та Катеринінській залізницях було відправлено 210 млн. т кам'яного вугілля.

В 1900 р. українськими залізницями було перевезено 7267 тис. т мінерального палива в центральні райони, де раніше його мало споживали через погане транспортне сполучення. Основними споживачами вугілля стають самі залізниці – до 40%, цукрові заводи – 15%, приватні споживачі – 14%, промислові підприємства – 9%, пароплавства – 6% [25, с. 27–28].

Подальший розвиток приватизованих державою залізниць сприяв активізації транспортного машинобудування, яке наприкінці XIX ст. стало важливим фактором економічного розвитку України.

З відкриттям руху на Катеринінській залізниці починає з'являтись зацікавленість до розвитку виробництва заліза та чавуну.

У 1885–1887 рр. поблизу станції Катеринослав було побудовано Олександріївський Південно–Російський завод Брянського акціонерного товариства, який в день видавав 96 т чавуну.

Особливо розгорнулося будівництво металургійних підприємств в 90–х роках XIX ст. У цей період були побудовані Гданцевський (1892), Дружківський (1894), Донецько–Юріївський, Алмазний (1896), Нікополь–Маріупольський (1897) та інші заводи. Вже наприкінці 90–х років XIX ст. на півдні України працювало 17 металургійних заводів [26, с. 29].

Завдяки великому попиту з боку залізниць розвиток важкої промисловості відбувався прискореними темпами. Так, видобуток залізної руди в Донбасі збільшився з 368 тис. т в 1890 р. до 3360 тис. т в 1990 р., що складало в цілому по Росії 71%, виплавка чавуну – з 13,4 тис. т до 91,6 тис. т. [7, с. 210].

Поширення залізничної мережі під керівництвом держави в кінці XIX ст. значно вплинуло й на розвиток внутрішньої торгівлі, товарного землеробства та розширення посівних площ.

Виробництво зернових культур на Правобережній Україні збільшилося з 2464 тис. т до 4160 тис. т, на Лівобережній – з 2272 тис. т до 3440 тис. т. залізницями вивозився український хліб в інші регіони. Так, в 1895 р. з української території було вивезено 464 тис. т хлібного вантажу, що склало половину загальноросійського. Також, понад 304 тис. т було експортовано до Польщі, Білорусії та Литви [27, арк. 18].

Основним шляхом експортування української продукції були чорноморсько–азовські порти. Так, якщо в 1876–1880 рр. в експорті хліба питома вага чорноморсько–азовських портів рівнялась 29,2%, а балтійських – 52,1%, то вже в 1893–1896 рр. південні порти вивозили 59% хліба, а балтійські – лише 33,1%. В 1895 р. українськими залізницями було вивезено через південні порти 2192 тис. т зерна із загального експорту в 3600 тис. т, через західний кордон – 496 тис. т із 724 тис. та до балтійських портів – 144 тис. т із 1952 тис. т. Залізницями України за 1889–1891 рр. в середньому перевезено 3558 тис. т хлібних вантажів [28, с. 73].

Особливий вплив розбудова та одержавлення залізничної мережі мали на розвиток цукрової промисловості, яка зосередилася на Київщині та Поділлі (Правобережна Україна), а також в Харківській та Чернігівській губерніях (Лівобережжя). Незважаючи на те, що кількість цукрових заводів в другій половині XIX ст. зменшилась, обсяг виробництва набагато виріс. Якщо в 1862–1863 рр. на 240 цукрових заводах вироблялося 25,6 тис. т цукру, то вже в 1894–1895 рр. 153 заводи виробили 368 тис. т, тобто в 14 разів більше. Український цукор становив 84% загальноросійського виробництва. Так, тільки з Київської губернії в 1886 р. було вивезено 1444 тис. т цукру–піску та 10448 т рафінаду [29, с. 130].

Необхідно зазначити, що наприкінці XIX ст. українська територія була одним із економічно розвинутих регіонів Російської імперії. Тут було розташовано до 20% підприємств гірничої і переробної промисловості усієї Росії. Завдяки промисловому перевороту в 70–90–х рр. XIX ст. та побудові залізничної мережі були утворені великі промислові регіони, як Донецький вугільно–промисловий район, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та Південно–Західний цукровий.

Завдяки державній політиці повернення залізничної мережі до статусу державної не тільки розширилось її будівництво, але й покращилося раціональне використання товаро–пасажирських потоків. Держава сама контролювала усі процеси на залізницях та фінансування їхнє будівництво й роботу. Це мало важливе значення для економічного розвитку українських земель кінця XIX ст.

Список використаних джерел

1. Верховский В. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб., 1898. – 591 с.

2. Головачев А. А. История железнодорожного дела в России. – СПб., 1881. – 404 с.

3. Андреев П. Н. Юго–Западные железные дороги. Историко–экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго–

Западных железных дорог за время перехода (1880–1894) и после перехода в казенное управление 1895–1908. – К., 1909. – 156 с.

4. Витте С. Ю. Воспоминания. В 3–х т. Т.1. – М.: Соцэкиз, 1960. – 708 с.

5. Кульчицький С. В. К истории возникновения железнодорожного транспорта на Украине // Экономика Советской Украины. – 1963. – №2. – С.102–106.

6. Белінський Є. Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст. З історії соціально–економічного розвитку та класової боротьби на України XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1960. – 156 с.

7. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М.: Политиздат, 1975. – 315 с.

8. Мирончук В. Д. Численность и состав рабочих Екатерининской железной дороги (1900–1914 гг.) // Рабочий класс Приднепровья: формирование традиций, социальный облик. – Днепропетровск, 1989. – С.98–100.

9. Виргинский В. С. Возникновение железных дорог в России до начала 40–х годов XIX ст. – М.: Трансжезиздат, 1949. – 272 с.

10. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько–української цукрової промисловості. – К., 1930. – 400 с.

11. Вестник финансов, промышленности и торговли. – С. Петербург, 1886. – №6. – С.100.

12. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп.48. – Спр.139.

13. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Л.: Наука, 1973. – 232 с.

14. ЦДІА України. – Ф.1941. – Оп.1. – Спр.188.

15. Слепухин С. М. Краткая история строительства и развития Сталинской железной дороги. 1884–1948. – Днепропетровск, 1949. – 196 с.

16. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. Вып.1. – СПб., 1898. – 176 с.

17. Железнодорожное дело. – Санкт–Петербург, 1882. – №21.

18. ЦДІА України. – Ф.1475. – Оп.1. – Спр.323.

19. Мигулин П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы. – Харьков, 1903. – 120 с.

20. Вестник Юго–Западных железных дорог. – 1903. – №27. – 100 с.

21. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.622. – Спр.344.

22. Железнодорожное дело. – Санкт–Петербург, 1883. – №8.

23. ЦДІА України. – Ф.1475. – Оп.1. – Спр.1694.

24. Нестерцова С. М. Железнодорожники Украины в революции 1905–1907 гг. Автореф. … канд. ист. наук. – М., 1985. – 18 с.

25. Железнодорожное дело. – Санкт–Петербург, 1885. – №5.

26. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко–экономические очерки. – М.: Соцэклит, 1958. – 624 с.

27. ЦДІА України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.118.

28. Билимович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. – К., 1902. – 142 с.

29. Завальнюк К. В. Українсько–білоруські торгівельні зв'язки (XIX ст.). Дис. … канд. іст. наук. – К., 1998. – 186 с.

References

1. Verhovskiy V. Kratkiy istoricheskiy ocherk nachala i rasprostraneniya zheleznyh dorog v Rossii po 1897 g. vklyuchitelno. – SPb., 1898. – 591 s.

2. Golovachev A. A. Istoriya zheleznodorozhnogo dela v Rossii. – SPb., 1881. – 404 s.

3. Andreev P. N. Yugo–Zapadnye zheleznye dorogi. Istoriko–ekonomicheskiy ocherk v svyazi s rezultatami ekspluatatsii Yugo–Zapadnyh zheleznyh dorog za vremya perehoda (1880–1894) i posle perehoda v kazennoe upravlenie 1895–1908. – K., 1909. – 156 s.

4. Vitte S. Yu. Vospominaniya. V 3–h t. T.1. – M.: Sotsekiz, 1960. – 708 s.

5. Kulchitskiy S. V. K istorii vozniknoveniya zheleznodorozhnogo transporta na Ukraine // Ekonomika Sovetskoy Ukrainy. – 1963. – №2. – S.102–106.

6. Belinskiy E. F. Z istoriyi formuvannya zaliznichnogo proletariatu na Ukrayini v drugiy polovini XIX st. Z istoriyi sotsialno–ekonomichnogo rozvitku ta klasovoyi borotbi na Ukrayini XIX – pochatku XX st. – K.: Naukova dumka, 1960. – 156 s.

7. Soloveva A. M. Zheleznodorozhnyy transport Rossii vo vtoroy polovine XIX v. – M.: Politizdat, 1975. – 315 s.

8. Mironchuk V. D. Chislennost i sostav rabochih Ekaterininskoy zheleznoy dorogi (1900–1914 gg.) // Rabochiy klass Pridneprovya: formirovanie traditsiy, sotsialnyy oblik. – Dnepropetrovsk, 1989. – S.98–100.

9. Virginskiy V. S. Vozniknovenie zheleznyh dorog v Rossii do nachala 40–h godov XIX st. – M.: Transzhezizdat, 1949. – 272 s.

10. Vobliy K. G. Narisi z istoriyi rosiysko–ukrayinskoyi tsukrovoyi promislovosti. – K., 1930. – 400 s.

11. Vestnik finansov, promyshlennosti i torgovli. – S. Peterburg, 1886. – №6. – S.100.

12. Tsentralniy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayini (dali – TsDIA Ukrayini). – F.442. – Op.48. – Spr.139.

13. Shepelev L. E. Aktsionernye kompanii v Rossii. – L.: Nauka, 1973. – 232 s.

14. TsDIA Ukrayini. – F.1941. – Op.1. – Spr.188.

15. Slepuhin S. M. Kratkaya istoriya stroitelstva i razvitiya Stalinskoy zheleznoy dorogi. 1884–1948. – Dnepropetrovsk, 1949. – 196 s.

16. Istoricheskiy ocherk razvitiya zheleznyh dorog v Rossii s ih osnovaniya po 1897 g. vklyuchitelno. Vyp.1. – SPb., 1898. – 176 s.

17. Zheleznodorozhnoe delo. – Sankt–Peterburg, 1882. – №21.

18. TsDIA Ukrayini. – F.1475. – Op.1. – Spr.323.

19. Migulin P. Nasha noveyshaya zheleznodorozhnaya politika i zheleznodorozhnye zaymy. – Harkov, 1903. – 120 s.

20. Vestnik Yugo–Zapadnyh zheleznyh dorog. – 1903. – №27. – 100 s.

21. TsDIA Ukrayini. – F.442. – Op.622. – Spr.344.

22. Zheleznodorozhnoe delo. – Sankt–Peterburg, 1883. – №8.

23. TsDIA Ukrayini. – F.1475. – Op.1. – Spr.1694.

24. Nestertsova S. M. Zheleznodorozhniki Ukrainy v revolyutsii 1905–1907 gg. Avtoref. … kand. ist. nauk. – M., 1985. – 18 s.

25. Zheleznodorozhnoe delo. – Sankt–Peterburg, 1885. – №5.

26. Rashin A. G. Formirovanie rabochego klassa Rossii. Istoriko–ekonomicheskie ocherki. – M.: Sotseklit, 1958. – 624 s.

27. TsDIA Ukrayini. – F.275. – Op.1. – Spr.118.

28. Bilimovich A. D. Tovarnoe dvizhenie na russkih zheleznyh dorogah. – K., 1902. – 142 s.

29. Zavalnyuk K. V. Ukrayinsko–biloruski torgivelni zvyazki (XIX st.). Dis. … kand. ist. nauk. – K., 1998. – 186 s.

Bohatchuk S. S., *candidate of historical sciences, the senior lecturer of Faculty of and philosophy of the Vinnitsa National Agrarian University (Ukraine, Vinnitsa), svetabogatchuk@ukr.net*

Return of a railway system under the state control in the second half of the 19th century

According to the scientific and archival sources, it is analyzed statistical data one of the periods of history of Ukrainian lands as a part of the Russian Empire of the second half of the 19th century, when a development of a rail transport takes place.

The present study examined the process of nationalization (the redemption of the state) a railway system from 80th years of the 19th century when the government gradually began to liquidate private monopoly on the railroad which affected on effectiveness of their work.

It is analysed that the government recognized the need of reorganization and decentralization of management of the railroads in connection with a financial bankruptcy of railway joint–stock companies.

The construction of a railway system under control of the state at the end of the 19th century especially influenced on expansion of its construction, and also development of domestic trade, agricultural products and increase in acreage.

At the end of the 19th century Ukrainian territory was one of economically developed regions of the Russian Empire with a powerful railway system.

Keywords: *railroad, railway system, nationalization.*

Богатчук С. С., *кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и философии, Винницкий национальный аграрный университет (Украина, Винница), svetabogatchuk@ukr.net*

Возвращение железнодорожной сети под государственный контроль во второй половине XIX века

Согласно научным и архивным источникам, статистическим данным анализируется один из периодов истории украинских земель в составе Российской империи – вторая половина XIX в., когда происходит развитие железнодорожного транспорта.

Данным исследованием рассматривается процесс огосударствления (выкуп государством) железнодорожной сети с 80–х годов XIX в., когда власть постепенно начала ликвидировать частную монополию на железной дороге, что и повлияло на эффективность ее работы.

Проанализировано, что правительство признало необходимость реорганизации и децентрализации управления железными дорогами в связи с финансовым банкротством железнодорожных акционерных обществ.

Строительство железнодорожной сети под контролем государства в конце XIX в. особенно повлияло на расширение ее строительства, а также развитие внутренней торговли, товарного земледелия и увеличения посевных площадей.

В конце XIX в. украинская территория была одним из экономически развитых регионов Российской империи с мощной железнодорожной сетью.

Ключевые слова: *железная дорога, железнодорожная сеть, огосударствление.*

* * *

УДК 913(091)+94(477)«18/19»

Трубчанінов С. В.,
кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, Кам'янець–Подільський національний університет ім. Івана Огієнка (Україна, Кам'янець–Подільський), trubtschaninov@gmail.com

ІСТОРИЧНО–ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УЧЕНИХ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Київська духовна академія (далі – КДА) протягом всього часу свого існування (1819–1919) була авторитетним вищим навчальним закладом. Тут сформувалася відома церковно–історична школа. Її функціонування торкаються праці В. Ульяновського, М. Бухальської, К. Крайнього, С. Головащенка, Н. Шип, О. Конька. Проте діяльність учених КДА в галузі історичної географії ще не стала предметом спеціального дослідження. Дане повідомлення має на меті з'ясувати внесок учених КДА в розвиток історичної географії в останній третині XIX – на початку XX ст.

Учені КДА працювали в різних жанрах історично–географічних досліджень. Так, Я. Олесницький був найвідомішим фахівцем з біблійної археології в Російській імперії. Я. Олесницькому вдалося побувати в Святій Землі чотири рази. Вінцем його наукової та педагогічної творчості став курс із біблійної археології. Найбільшими знавцями історичної топографії стародавнього Києва були професори М. Петров і С. Голубєв. Праця М. Петрова «Історико–топографічні нариси стародавнього Києва» тривалий час вважалася головним довідником з питань історичної топографії Києва. На серйозному і ретельному вивченні літописів і актових документів XVI–XVIII ст. ґрунтуються праці С. Голубєва.

Ключові слова: *Київська духовна академія, історична географія, історико–топографічні нариси, М. Петров.*

Київська духовна академія (далі – КДА) протягом всього часу свого існування (1819–1919) була відома далеко за межами України як авторитетний вищий навчальний заклад православної церкви. Академія мала характер міжнародного науково–освітнього закладу, в якому відбувалася підготовка церковнослужителів і фахівців, які працювали на терені духовної та світської освіти, науки, культури, церковного будівництва тощо [33, с. 386–388].

В КДА сформувалася власна навчально–наукова церковно–історична школа. Її функціонування торкаються праці В. Ульяновського, М. Бухальської, К. Крайнього, С. Головащенка, Н. Шип, О. Конька [31; 32; 2; 3; 11; 4; 5; 33; 10]. Проте діяльність учених КДА в галузі історичної географії ще не стала предметом спеціального дослідження. Дане повідомлення має на меті з'ясувати внесок учених КДА у розвиток історичної географії в останній третині XIX – на початку XX ст.

Велике значення для розвитку історичних досліджень в КДА мав новий Статут духовних академій, схвалений імператором Олександром II 30 травня 1869 р. За штатом в духовних академіях мали працювати 9 ординарних, 8 екстраординарних професорів, 8 доцентів і 3 викладача сучасних мов. Крім існуючих богословського та церковно–практичного, створювалося церковно–історичне відділення [33, с. 111–112]. В духовних академіях створювалася кафедра біблійної археології: вона була з'єднана з єврейською мовою і стала спеціальним предметом богословського відділення. Професори, які посідали кафедру біблійної археології, активно освоювали відкриття іноземних учених, зокрема, дані розкопок у Святій землі, перекладали праці європейських археологів [28, с. 29; 30, с. 317].

Найвідомішим фахівцем біблійної археології в Росії був професор КДА Яким Олексійович Олесницький (1842–1907). Вперше він був відряджений у Святу Землю в 1873 р. За результатами своєї поїздки (жовтень 1873 – листопад 1874 рр.) Я. Олесницький написав величезну працю з біблійної археології, історії та географії. Як науковий звіт вона публікувалася в «Трудах КДА» за 1875–1878 рр., а також вийшла окремим виданням [4, с. 74; 15]. За перший том цього звіту–монографії Я. Олесницький у 1877 р. був удостоєний наукового ступеня доктора богослов'я. Я. Олесницькому вдалося побувати в Святій Землі ще тричі – у 1886, 1889, 1891 рр. Причому кожна його поїздка була пов'язана з польовими дослідженнями [28, с. 30]. Окремі наукові праці Я. Олесницького були присвячені конкретним питанням історичної географії Близького Сходу [14]. Вінцем наукової та педагогічної творчості Я. Олесницького став курс із біблійної археології [4, с. 75].

До окремих проблем історичної географії при викладанні навчальних дисциплін зверталися і інші викладачі КДА. Так, професор кафедри грецької мови та літератури І. Корольков при читанні творів Геродота звертав увагу на історичні та географічні відомості про народи, які згадуються у його 4–й книзі [33, с. 194].

При КДА діяло Церковно–історичне та археологічне товариство (1872–1920). Активними членами товариства були дослідники церковно–релігійної історії – професори М. Петров, В. Завітневич, І. Малишевський, С. Голубєв та Ф. Тітов [12; 16, с. 199–200].

Більшість наукових праць учених КДА історично–географічного спрямування стосувалися історичної топографії православних єпархій, Києва, монастирів і церков.

У 1874 р., напередодні Київського археологічного з'їзду, вийшов у світ «Збірник матеріалів для історичної топографії Києва і його околиць». Професор КДА, відомий візантиніст Філіп Олексійович Терновський (1838–1884), який редагував II відділ збірника, підібрав описи Києва 26 очевидців, сучасників та іноземних письменників (починаючи зі свідчень Тітмара Мерзебурзького 1018 року, закінчуючи записками 1788–1796 рр. Ф. Вігеля) [29]. У 1877 р. в «Трудах КДА» було опубліковано статтю С. Пінкевича, в якій на підставі праць німецько–голландського ученого Андреаса Целларія (1596–1665) досліджувалася історична топографія Київської єпархії у XVII ст. [26].

Тривалий час «Киевские епархиальные ведомости» редагував викладач КДА, протоієрей Петро Григорович Лебединцев (1819–1896). В. Антонович відзначав його «широку, різнорідну і корисну діяльність» [1, с. 10]. Вже після смерті П. Лебединцева були опубліковані його спогади, в яких характеризувалася історична топографія Києва 30–х років XIX ст. [13].

Найбільшими знавцями історичної топографії стародавнього Києва в останній третині XIX – на початку XX ст. були професори КДА Микола Іванович Петров (1840–1921) і Степан Тимофійович Голубєв (1848–1920).

Над вивченням історії та культури Києва М. Петров працював упродовж 40 років – з 70–х рр. XIX до 1920 р. За цей час він підготував понад 50 спеціальних і загальних робіт з історії і культури давнього міста. Наукові праці М. Петрова мають енциклопедично–довідкове значення для сучасних істориків. Більшою чи меншою мірою в них вирішувалися різноманітні питання історичної топографії Києва. Основними джерелами дослідження для М. Петрова були писемні та культурно–мистецькі пам'ятки, плани Києва XVII–XVIII ст., альбоми міста

Києва з краєвидами і малюнками, археологічні знахідки, власні візуальні спостереження й особисті обміри об'єктів і територій.

Праця М. Петрова «Історико–топографічні нариси стародавнього Києва» (1897) тривалий час вважалася головним довідником з питань історичної топографії Києва. В цій книзі було означено низку питань, вивчення яких тоді перебувало в площині наукових дискусій серед київських учених. М. Петров спробував «зробити спробу зведення розрізнених матеріалів і досліджень по топографії давнього Києва в одне ціле» [20, с. 1]. Зокрема, він вказував на наступні райони давнього Києва: Щекавиця, Оболонь, Печерськ, «Старе місто», Поділ.

Розповідаючи про «Щекавицькі гори», М. Петров виділяв такі урочища: «город Щека» або «Жидовський город», Олегова могила, Копирів кінець, Щекавиця, Кудрявець, Дорогожичі [20, с. 5–27]. Оболонь учений називав «плоскою частиною» міста з відомим Кирилівським монастирем, кількома церквами, Сєрховщиною та Біскупщиною [20, с. 28–49]. У нарисі про Печерськ основна увага приділена головним історико–архітектурним пам'яткам: Микільському монастирю, церкві Спаса на Берестові, Печерській лаврі, Видубицькому монастирю та урочищу Клов [20, с. 50–90]. Для вивчення історичної топографії Печерська і Клова М. Петров задіяв рукописні плани першої чверті XVIII ст. [24].

Найбільше місця у «Історико–топографічних нарисах стародавнього Києва» займав докладний опис Старого або Верхнього міста на Старокиївській горі, який М. Петров поділяв на три відділи: Андріївський, Софійський та Михайлівський. У нарисі про Андріївський відділ згадувалися Боричів узвіз, Перунів пагорб, Софійський та Феодорівський монастирі, Десятинна церква та церкви св. Василя. До Софійського відділу відносилися Софійський собор, Золоті ворота з Благовіщенською церквою, Георгіївська церква, Іринінський монастир та Катеринська церква. До Михайлівського відділу відносилися Дмитрівський монастир, Златоверхо–Михайлівська церква, Михайлівський жіночий монастир [20, с. 91–160].

Серед нарисів про Поділ були нариси про Замкову гору, Успенський собор, Хрещатицьке джерело, міську ратушу, Самсонів фонтан, будівлі Києво–Могилянської академії, різні православні монастирі та церкви, католицькі кляштори і костьоли [20, с. 160–232]. Із заміських пам'яток старовини і святинь М. Петров подав описи «Піщаного городця», Вишгороду та Межигір'я [20, с. 233–251].

М. Петров надавав надзвичайно важливого значення реставрації плану давнього Києва з книги Афанасія Кальнофойського «Тератургіма» (1638), на якому зазначені Печерський, Вознесенський та Миколаївський Пустинний монастирі, частина Старого Києва та Подолу [21].

Дослідники, які з кінця XIX ст. вивчали це важливе джерело, трактували план по–різному. Особливо гостра полеміка розгорнулася між професорами КДА М. Петровим і С. Голубєвим з наступних питань: чи є спотвореним зображення Старого Києва та Пустинно–Миколаївського монастиря і якщо є, то що послужило цьому причиною; чи присутнє на плані зображення церкви Спаса на Берестові; чи переплутані номери під зображеннями споруд Старого Києва; про місце розташування на плані церкви св. Симона відносно міської брами. Дискусія між дослідниками була викликана неконкретністю плану, його ілюстративністю та відсутністю масштабу [27, с. 328–331].

Під впливом аргументів своїх опонентів М. Петров кілька разів змінював власну думку у питанні про наявність спотворень на плані. Так, спочатку він вважав, що план 1638 р. друкарі та гравери помилково виготовили у дзеркальній проекції. С. Голубєв зауважив, що у цьому випадку були б дзеркально «перевернуті» й цифри під зображеними на плані топографічними об'єктами [7, с. 22]. Тоді М. Петров припустив, що на плані спотворені лише зображення Старого Києва і Пустинно–Миколаївського монастиря, Печерський же монастир зображений вірно. На його думку, таке спотворення з'явилося внаслідок того, що кліше для друкування плану виготовляли щонайменше два гравери: більш досвідчений (гравірував частину плану, на якому зображено Печерський монастир у масштабі більшому, ніж для Старого Києва та Подолу, які представлені у віддаленій перспективі) та не дуже кваліфікований різьбяр (зображував Верхній Київ, причому допустився грубих помилок) [20, с. 260–267]. С. Голубєв погодився з твердженням М. Петрова, що на плані з «Тератургіми» головну увагу приділено зображенню Печерського монастиря, а Старий Київ представлений умовно, проте спроба реконструкції плану 1638 р. М. Петровим викликала у С. Голубєва гостре заперечення. С. Голубєв назвав вимогу М. Петрова розглядати план 1638 р. у дзеркальному відображенні «результатом непорозуміння» [7, с. 27].

Сучасна дослідниця історичної топографії Києва О. Попельницька підкреслює, що план 1638 р. як історичне джерело ще не вичерпав до останку свій науковий потенціал. Продуктивними є гіпотези щодо розташування окремих об'єктів, які висувалися і М. Петровим і С. Голубєвим [27, с. 334–339].

У зв'язку з цим слід наголосити, що праці С. Голубєва, присвячені окремим питанням історичної топографії Києва, грунтувалися на серйозному і ретельному вивченні літописів і актових документів XVI–XVIII ст. Так, С. Голубєв визначив місце розташування церков Микити та Воздвиженської [6], церкви Миколи Десятинного [8] та Боричевого узвозу [9].

У 1887 р. дворянин С. Шміт передав для користування і тимчасового експонування в Церковно–археологічному музеї при КДА шість сувоїв офіційних документів за 1639–1694 рр. Ці документи, що стосувалися історії міст Чугуєва та Ізюма, колись складали архів чугуївського воєводи, пізніше належали письменникові Г. Квітці–Основ'яненку. М. Петров оцінив значення даних документів, та, з огляду на можливість їх втрати для науки, вирішив зробити з них витяг найбільш суттєвих фактів з історії колонізації Слобідської України [23, с. 23–24].

Професор М. Петров також брав найактивнішу участь у видавничому проекті Помпея Батюшкова по створенню узагальненої історії західних губерній. М. Петров був автором основного тексту книг про Холмщину, Волинь, Білорусію, Литву, Поділля та Бессарабію [25; 19; 17; 22; 18]. Київський учений підкреслював роль географічного фактору і міжкнязівських стосунків у виділенні окремих регіонів із земель Київської Русі. Важливими чинниками соціально–економічного розвитку земель, на його думку, були зміна торгових шляхів, процес урбанізації, роль церкви тощо.

Таким чином, учені КДА в останній третині XIX – на початку XX ст. працювали в різних жанрах історично–

географічних досліджень. Найбільш продуктивною на цій ниві була діяльність професорів М. Петрова та С. Голубєва. Зокрема, М. Петрову належать праці з історичної топографії Києва, колонізації Слобожанщини, історії Правобережжя та суміжних регіонів.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. П. Г. Лебединцев // Чтения в Историческом обществе Нестора–Летописца (далі – ЧИОНЛ). – К.: Тип. Имп. Ун–та Св. Владимира, 1898. – Кн. XII. – Отд. I. – С.8–10.
2. Бухальська М. А. Микола Іванович Петров і Київська духовна академія // Київська старовина: Науковий історико–філологічний журнал. – 2002. – №5. – С.135–141.
3. Бухальська М. А. Наукова діяльність та історико–культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук; Національний ун–т «Києво–Могилянська академія». – К., 2006. – 19 с.
4. Головащенко С. І. До питання про становлення в Київській духовній академії біблійної археології як науки: досвід Я. О. Олесницького // Київська Академія. – К.: ВД «КМ Академія», 2008. – Вип.5. – С.73–81.
5. Головащенко С. І. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії XIX – початку XX ст. – К.: Видавн. відділ Укр. Пр. Церкви, 2012. – 356 с.
6. Голубев С. Т. Историко–топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // Труды Киевской духовной академии (далі – ТКДА). – 1899. – №12. – С.574–599; 1904. – №12. – С.668–692.
7. Голубев С. Т. О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. XII. – Отд. II. – С.20–96.
8. Голубев С. Т. Историко–топографическое исследование о древнем Киеве // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. XIV. – Отд. I. – С.23–24.
9. Голубев С. Т. Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева. – К.: Тип. акц. об–ва «Петр Барский в Киеве», 1910. – 32 с.
10. Конько О. Історія формування та розвиток історичної школи в Київській Колегії та Академії // Труди Київської Духовної академії. – 2002. – №4: Ювілейний збірник. – С.150–167.
11. Крайній К. Історики Києво–Печерської Лаври XIX – початку XX століть. – К.: Пульсари, 2000. – 240 с.
12. Крайній К. К. Київське Церковно–історичне та археологічне товариство // Лаврський альманах: зб. наукових праць. – 2001. – Вип.4, спецвип. 1. – 104 с.
13. Лебединцев П. Г. К материалам для исторической топографии Киева: Киев за 60 лет пред сим // ТКДА. – 1909. – №2. – С.311–336.
14. Олесницкий А. А. Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Рождеством Христовым: Новый источник для Библейской географии // ТКДА. – 1876. – №1. – С.452–509.
15. Олесницкий А. А. Святая Земля: Отчет о командировке в Палестину и прилегающие к ней страны, 1873–1874. – Т.1: Иерусалим и его древние памятники. – К.: Тип. С. Т. Еремеева, 1875. – 556 с.; Т.2: Замечательнейшие по древним памятникам места Иудеи, Самарии, Галилеи верхней и нижней, Финикии и Ливанской области. – К.: Тип. В. Давидченко, 1878. – 658 с.
16. Охріменко Г. В. Наукові пошуки професорів та студентів Київської духовної академії у сфері церковно–релігійної історії // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Вид. НУ «Острозька академія», 2012. – Вип.7. – С.195–203.
17. [Петров Н. И.]. Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо–Западного края / издано П. Н. Батюшковым; с одной хромолитографией, 99 гравюрами и картой. – СПб.: Тип. Тов–ва «Общественная Польза», 1890. – XXIV+376+183 с.
18. [Петров Н. И.]. Бессарабия. Историческое описание / Посмертный выпуск исторических изданий П. Н. Батюшкова; с 3 фототипиями и 53 гравюрами и картой. – СПб.: Тип. Тов–ва «Общественная Польза», 1892. – 45+177+97 с.
19. [Петров Н. И.]. Волынь: Исторические судьбы Юго–Западного края / издано П. Н. Батюшковым; с 2 хромолитографиями и 69 гравюрами. – СПб.: Тип. Тов–ва «Общественная Польза», 1888. – [5]+XV+288+128 с.
20. Петров Н. И. Историко–топографические очерки древнего Киева (С планом древнего Киева 1638 г.). – К.: Тип. Имп. Ун–та Св. Владимира, 1897. – 267 с.
21. Петров Н. И. Опыт реставрации плана Киева в «Тератургиме» А. Кальнофойского 1638 года: с таблицей рисунков // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – 1918. – Т. XXIII. – Кн. I. – С.200–223.
22. [Петров Н. И.]. Подолие. Историческое описание / издано П. Н. Батюшковым; с одной хромолитографией, 2 фототипиями, 46 гравюрами и 2 картами. – СПб.: Тип. Тов–ва «Общественная Польза», 1891. – XXX+264+99 с.
23. Петров Н. И. К истории колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – Т.21. – №4. – Отд.1. – С.23–51; №6. – Отд.1. – С.314–340.
24. Петров Н. И. К исторической топографии Печерска и Клова // Киевская старина. – 1896. – Т.53. – №4. – С.17–22.
25. [Петров Н. И.]. Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / издано П. Н. Батюшковым; с 2 хромолитографиями, 45 гравюрами и картой. – СПб.: Тип. Тов–ва «Общественная Польза», 1887. – XVI+216+62 с.
26. Пинкевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Зелларию / С. Пинкевич // ТКДА. – 1877. – №11. – С.412–456; №12. – С.646–737.
27. Попельницька О. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2005. – №12. – С.328–342.
28. Сухова Н. Ю. Ученые российских духовных академий и Святая земля (XIX – начало XX в.) // Вестник православного Свято–Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. – 2012. – Вып.48. – С.25–38.
29. [Терновский Ф. А.]. Отдел II. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Изд. Временной Комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе, 1874. – С.1–179.
30. Трубчанинов С. Влияние археологии на развитие исторической географии как науки и учебной дисциплины в середине XIX – начале XX в. // Studia Warmińskie. – Olstyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko–Mazurskiego, 2015. – S.315–326.
31. Ульяновський В. І. Двічі професор. Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах. – К.: Фенікс, 2007. – 360 с.
32. Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров Микола. Скрижалі пам'яті. – К.: Либідь, 2003. – С.5–67.
33. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно–освітянському просторі України (1818–1919). – К.: Фенікс, 2010. – 436 с.

References

1. Antonovych V. B. P. G. Lebedyncev // Chtenija v Istorscheskom obshhestve Nestora–Letopysca (dali – ChIONL). – K.: Tip. Imp. Un–ta Sv. Vladimira, 1898. – Kn. XII. – Otd. I. – S.8–10.
2. Buhal's'ka M. A. Mykola Ivanovych Petrov i Kyi'vs'ka duhovna akademija // Kyi'vs'ka starovyna: Naukovyj istoryko–filologichnyj zhurnal. – 2002. – №5. – S.135–141.
3. Buhal's'ka M. A. Naukova dijal'nist' ta istoryko–kul'turna spadshhyna Mykoly Petrova (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk; Nacional'nyj un–t «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija». – K., 2006. – 19 s.
4. Golovashhenko S. I. Do pytannja pro stanovlennja v Kyi'vs'kij duhovnij akademii' biblijnoi' arheologii' jak nauky: dosvid Ja. O. Olesnyc'kogo // Kyi'vs'ka Akademija. – K.: VD «KM Akademija», 2008. – Vyp.5. – S.73–81.
5. Golovashhenko S. I. Doslidzhennja ta vykladannja Biblii' v Kyi'vs'kij duhovnij akademii' XIX – pochatku XX st. – K.: Vydavn. viddil Ukr. Pr. Cerkvy, 2012. – 356 s.
6. Golubev S. T. Istoriko–topograficheskie izyskanija i zametki o drevnem Kieve // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii (dali – TKDA). – 1899. – №12. – S.574–599; 1904. – №12. – S.668–692.
7. Golubev S. T. O drevnejshem plane g. Kieva 1638 g. // ChIONL. – 1898. – Kn. XII. – Otd. II. – S.20–96.
8. Golubev S. T. Istoriko–topograficheskoe issledovanie o drevnem Kieve // ChIONL. – 1900. – Kn. XIV. – Otd. I. – S.23–24.
9. Golubev S. T. Spornye voprosy o drevnejshej topografii Kieva. – K.: Tip. akc. ob–va «Petr Barskyj v Kieve», 1910. – 32 s.
10. Kon'ko O. Istorija formuvannja ta rozvytok istorychnoi' shkoly v Kyi'vs'kij Kolegii' ta Akademii' // Trudy Kyi'vs'koi' Duhovnoi' akademii'. – 2002. – №4: Juvilejnyj zbirnyk. – S.150–167.
11. Krajnij K. Istoryky Kyjevo–Pechers'koi' Lavry XIX – pochatku XX stolit'. – K.: Pul'sary, 2000. – 240 s.

12. Krajnij K. K. Kyi'vs'ke Cerkovno–istorychne ta arheologichne tovarystvo // Lavrs'kyj al'manah: zb. naukovyh prac'. – 2001. – Vyp.4, specvyp. 1. – 104 s.

13. Lebedyncev P. G. K materyalam dlja istorycheskoj topografii Kieva: Kiev za 60 let pred sym // TKDA. – 1909. – №2. – S.311–336.

14. Olesnyckyj Y. A. Puteshestvie odnogo egyptjanyna v Palestinu, Siriju i Finikiju v XIV v. pred Rozhdestvom Hristovym: Novyj istochnik dlja Biblejskoj geografii // TKDA. – 1876. – №1. – S.452–509.

15. Olesnyckyj Y. A. Svjataja Zemlja: Otchet o komandirovke v Palestinu i prilegajushhie k nej strany, 1873–1874. – T.1: Jerusalim i ego drevnie pamjatniki. – K.: Tip. S. T. Eremeeva, 1875. – 556 s.; T.2: Zamechatel'nejshie po drevnim pamjatnikam mesta Iudeji, Samarii, Galileji verhnej i nizhnej, Finikiji i Livanskoj oblasti. – K.: Tip. V. Davydchenko, 1878. – 658 s.

16. Ohrimenko G. V. Naukovi poshuky profesoriv ta studentiv Kyi'vs'koi' duhovnoi' akademii' u sferi cerkovno–religijnoi' istorii' // Naukovi zapysky. Serija «Istorychne religijeznavstvo». – Ostrog: Vyd. NU «Ostroz'ka akademija», 2012. – Vyp.7. – S.195–203.

17. [Petrov N. I.]. Belorussija i Litva: Istoricheskie sud'by Severo–Zapadnogo kraja / izdano P. N. Batjushkovym; s odnoj hromolitografijej, 99 gravjurami y kartoj. – SPb.: Tip. Tov–va «Obshhestvennaja Pol'za», 1890. – XXIV+376+183 s.

18. [Petrov N. I.]. Bessarabija. Istoricheskoe opisanie / Posmertnyj vypusk istoricheskih izdanij P. N. Batjushkova; s 3 fototipijami i 53 gravjurami i kartoj. – SPb.: Tip. Tov–va «Obshhestvennaja Pol'za», 1892. – 45+177+97 s.

19. [Petrov N. I.]. Volyn': Istoricheskie sud'by Jugo–Zapadnogo kraja / izdano P. N. Batjushkovym; s 2 hromolitografijami i 69 gravjurami. – SPb.: Tip. Tov–va «Obshhestvennaja Pol'za», 1888. – [5]+XV+288+128 s.

20. Petrov N. I. Istoriko–topograficheskie ocherki drevnego Kieva (S planom drevnego Kieva 1638 g.). – K.: Tip. Imp. Un–ta Sv. Vladimira, 1897. – 267 s.

21. Petrov N. I. Opyt restavracii plana Kieva v «Teraturgime» A. Kal'nofojskogo 1638 goda: s tablicej risunkov // Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Rossijskoj Akademii nauk. – 1918. – T. XXIII. – Kn. I. – S.200–223.

22. [Petrov N. I.]. Podolie. Istoricheskoe opisanie / izdano P. N. Batjushkovym; s odnoj hromolitografijej, 2 fototipijami, 46 gravjurami i 2 kartami. – SPb.: Tip. Tov–va «Obshhestvennaja Pol'za», 1891. – XXX+264+99 s.

23. Petrov N. I. K istoriji kolonizaciji Slobodskoj Ukrajiny // Kievskaja starina. – 1888. – T.21. – №4. – Otd.1. – S.23–51; №6. – Otd.1. – S.314–340.

24. Petrov N. I. K istoricheskoj topografiji Pecherska i Klova // Kievskaja starina. – 1896. – T.53. – №4. – S.17–22.

25. [Petrov N. I.]. Holmskaja Rus'. Istoricheskije sud'by Russkogo Zabuzh'ja / izdano P. N. Batjushkovym; s 2 hromolitografijami, 45 gravjurami i kartoj. – SPb.: Tip. Tov–va «Obshhestvennaja Pol'za», 1887. – XVI+216+62 s.

26. Pinkevich S. Topografija nyneshnej Kievskoj eparhiji v XVII veke po Andreju Cellariju / S. Pinkevich // TKDA. – 1877. – №11. – S.412–456; №12. – S.646–737.

27. Popel'nyc'ka O. Plan Kyjeva 1638 r. jak dzherelo z istorychnoi' topografii' // Special'ni istorychni dyscypliny: pytannja teorii' ta metodyky. – K., 2005. – №12. – S.328–342.

28. Suhova N. Ju. Uchenye rossijskih duhovnyh akademij i Svjataja zemlja (XIX – nachalo XX v.) // Vestnik pravoslavnogo Svjato–Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Serija 2: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. – 2012. – Vyp.48. – S.25–38.

29. [Ternovskyj F. A.]. Otdel II. Izvestija ochevidcev, sovremennikov i inostrannyh pisatelej // Sbornik materialov dlja istoricheskoj topografii Kieva i ego okrestnostej. – K.: Izd. Vremennoj Komissii dlja razbora drevnih aktov pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general–gubernatore, 1874. – S.1–179.

30. Trubchaninov S. Vlijanie arheologii na razvitie istoricheskoj geografii kak nauki i uchebnoj discipliny v seredine XIX – nachale XX v. // Studia Warmińskie. – Olstyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko–Mazurskiego, 2015. – S.315–326.

31. Ul'janovs'kyj V. I. Dvichi profesor. Stepan Golubjev v universytets'komu ta akademichnomu kontekstah. – K.: Feniks, 2007. – 360 s.

32. Ul'janovs'kyj V., Panchuk O. Mykola Petrov: portret u chasovij perspektyvi ta riznyh inter'jerah // Petrov Mykola. Skryzhali pam'jati. – K.: Lybid', 2003. – S.5–67.

33. Shyp N. A. Kyi'vs'ka duhovna akademija v kul'turno–osvitjans'komu prostori Ukrai'ny (1818–1919). – K.: Feniks, 2010. – 436 s.

Trubchaninov S. V., *Ph.D. in History, Assistant of professor, Doctoral student of Departament of history of Ukraine the Ivan Ohiyenko Kamianets–Podilskyi National University (Ukraine, Kamianets–Podilskyi), trubtschaninov@gmail.com*

Historical and geographical researches of scientists of the Kyiv Theological Academy (the last third of XIX – the beginning of XX cent)

The Kyiv Theological Academy (further – the KTA) was known as an authoritative establishment of higher education of the Orthodox Church during the whole period of its existence (1819–1919). A well–known church and historical school was formed here. However the activity of the teaching staff of the KTA in the branch of Historical Geography has not become a subject of a special investigation yet. The given report purposes on clarifying of contribution of the scientists of the KTA into development of Historical Geography in the last third of XIX – the beginning of XX cent.

Scientists of the KTA worked fruitfully in different genres of the historical and geographical researches in the last third of XIX – at the beginning of XX cent. Y. Olesnytsky was the most known expert on Biblical Archeology in the Russian Empire. First time he was sent to the Holy Land in 1873. Y. Olesnytsky managed to be in the Holy Land three more times – in 1886, 1889, 1891. A course of Biblical Archaeology became the crown of a scientific and pedagogical creativity of Y. Olesnytsky. The greatest experts of the historical typography of ancient Kyiv were professors of the KTA M. Petrov and S. Golubev. Work of M. Petrov «The historical and typographical sketches of ancient Kyiv» was considered to be the main reference book on questions about the historical typography of Kyiv for a long time.

Keywords: *the Kyiv Theological Academy, Historical Geography, historical–typographical sketches, N. Petrov.*

Трубчанинов С. В., *кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории Украины, Каменец–Подольский национальный университет им. Ивана Огиенко (Украина, Каменец–Подольский), trubtschaninov@gmail.com*

Историко–географические исследования ученых Киевской духовной академии (последняя треть XIX – начало XX в.)

Киевская духовная академия (далее – КДА) в течение всего времени своего существования (1819–1919) была авторитетным высшим учебным заведением. Здесь сформировалась известная церковно–историческая школа. Ее функционирования касаются работы В. Ульяновского, М. Бухальской, К. Крайнего, С. Головаченка, Н. Шип, А. Конька. Однако деятельность ученых КДА в области исторической географии еще не стала предметом специального исследования. Данное сообщение имеет целью выяснение вклада ученых КДА в развитие исторической географии в последней трети XIX – начале XX в.

Ученые плодотворно работали в разных жанрах историко–географических исследований. Например, Я. Олесницкий был самым известным специалистом по библейской археологии в Российской империи. Я. Олесницкому удалось побывать в Святой Земле четыре раза. Венцом его научного и педагогического творчества стал курс библейской археологии. Крупнейшими знатоками исторической топографии древнего Киева были профессора Н. Петров и С. Голубев. Работа Н. Петрова «Историко–топографические очерки древнего Киева» долгое время считалась главным справочником по вопросам исторической топографии Киева. На серьезном и тщательном изучении летописей и актовых документов XVI–XVIII вв. основываются труды С. Голубева.

Ключевые слова: *Киевская духовная академия, историческая география, историко–топографические очерки, Н. Петров.*

* * *

УДК 94(477)«18/XIX»(045)

Васильчук В. М.,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України і туризмознавства, Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ), vladimir_vasyl@ukr.net

Господарсько–економічний розвиток життя німецьких поселенців в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Відображено господарсько–економічний розвиток життя німецьких поселенців в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. З'ясовано причини переселення німців на українські землі. Проаналізовано основні напрями діяльності та загальний рівень розвитку німецьких господарств. Показано, що друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом пристосування німецьких колоністів до умов життя й господарювання на українських землях. Зазначається що, в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально–економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні

природно–кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Підкреслено, що перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Ключові слова: *поселенці–власники, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносини.*

Історія перших німецьких переселенців на теренах України вже не перший рік привертає увагу багатьох політиків, письменників, науковців. Теоретичної цінності, дослідження німецької колонізації на території нашої країни як складової спільної українсько–німецької історії сприяє певною мірою гармонізації міждержавних стосунків між Україною та Німеччиною. Сучасні наукові розробки про історичний розвиток національних меншин на українській території в контексті загальноєвропейських історичних процесів демонструють міжнародній спільноті європейсько–інтеграційну орієнтацію українських науковців.

Питаннями господарсько–економічного розвитку життя німецьких поселенців в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. займалися О. Клаус, К. Ліндемана, Я. Штаха [1]. Полярну точку зору відносно внеску німецьких колоністів у господарсько–економічний розвиток країни проголошували С. Шелухін [15] й О. Веліцин [3]. Останній досить негативно ставився до появи німців на теренах імперії, характеризуючи цей процес, як експансивний.

Вагомим є доробок науковців сучасного періоду у вивченні становища німецьких поселенців: І. Кулинича, Н. Кривець, С. Бобилєвої [4]. Але питання господарського життя німецьких поселенців, економічний розвиток колоній (господарств) України вивчені ще недостатньо.

Метою даної статті є висвітлити діяльність німецьких поселенців у галузі сільського господарства, проаналізувати основні напрями і загальний рівень розвитку німецьких поселень.

У другій половині XVIII ст. на історичній арені з'явилася імператриця Катерина II, яка добре розуміла необхідність заселення необжитих степів півдня України. Як представниця абсолютної монархії, щонайперше вона поставила питання про ліквідацію Запорізької Січі, яка не вписувалася в її плани створення великої Російської імперії. Однією із причин, які спонукали її до такого кроку, була необхідність розвитку південноукраїнських територій, що дозволило б укріпити південні кордони у військово–політичному відношенні. 4 грудня 1762 р. Катерина II видала маніфест про запрошення іноземних колоністів в Росію, що й поклало початок процесу масової німецької колонізації України. Німецькій колонізації України сприяла і внутрішня політика самої Німеччини. Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій, тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї, релігійні переслідування.

Німці по приїзду на нові землі, облаштовували особливі поселення – колонії, відмінні від традиційних українських сіл. Більшість колоній являли собою розкидані на значній відстані один від одного двори, навколо яких розміщувалась вироблена господарями з–під лісу земля. Замість вулиць двори з'єднувались доріжками між окремими садибами [11, с. 299]. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на пільгових умовах. Виникали великі фермерські господарства (Й. Корніса, Фальц–Фейнів та ін.), де застосовувались найбільш передові на той час методи господарювання, випасались великі отари овець. Наприклад, колоніст Я. Бішлер мав у Херсонському повіті чотири земельні володіння загальною площею 1072 дес. Але було чимало й протилежних випадків, коли великі сім'ї колоністів мали незначні ділянки, які не дозволяли їм не те що ефективно господарювати, а навіть прогодуватися. Так, у с. Хлібному Богданівської волості Бердянського повіту Таврійської губернії сім'я колоніста М. Фрідзена, що складалася з 11 осіб – трьох синів, чотирьох дочок та чотирьох онуків – володіла на подвірному праві земельною ділянкою розміром усього в 1200 кв. сажнів [10].

Поселенці–меноніти дуже працьовиті, любили порядок, вели тверезе життя. Вони дуже цінували грамотність, вважаючи її «найважливішою потребою суспільства». Це відмітив, саме через їх вдалу економічну діяльність Олександр I. У 1825 р. він відвідав їх колонії на Молочних водах і охарактеризував їх як «добрих людей» [9, с. 9]. Нажаль після реформ другої половини XIX ст. загострення земельної проблеми до менонітів почалося формуватися негативне ставлення. Скасування кріпацтва і спроба зрівняння станів загострили в суспільстві майнові проблеми.

Чималий внесок у різні сфери економіки – сільське господарство, ремесло, торгівлю, промислове виробництво – зробили німецькі поселенці центральних, північних і західних губерній України. У гуттерських колоніях Вишеньки і Радичів Кролевецького повіту Чернігівської губернії на початку XIX ст. активно розвивалося землеробство, тваринництво, сільські промисли й ремесла. Радичівці мали млин та дві гуральні, які виробляли щорічно 5 тис. відер горілки. Проте згодом через внутрішні економічні та релігійні суперечки ці общини розпалися, мешканці розсіялись по Півдню України, а дехто навіть емігрував до Південної Америки. Особливих господарських успіхів досягла Біловезька колонія Борзненського повіту, в якій проживали 157 родин у складі 1016 осіб (521 чоловік і 495 жінок). На колоніста в середньому припадало 4,9 дес. землі. Висаджували на великих площах картоплю. Посіви зернових виділялися доглянутістю і давали високі врожаї. Крім цього, вирощувалось близько 12 тис. тутових дерев, розвивалося шовківництво. Розводили на продаж породистих коней, худобу, свиней [5, с. 63].

Масове заселення Волині німецькими переселенцями відбулося в другій половині XIX ст. Їхні господарства відзначалися високою продуктивністю. Переважна частина німецького населення користувалася землею на правах оренди і лише 22% колоністів мали власні наділи. Кожна родина могла орендувати таку кількість землі, яку здатна була обробити. Здебільшого земельні ділянки мали розмір до 15 десятин [9, арк. 2–5]. Але траплялися випадки, коли колоністи змушені були обмежувати себе, користуючись 5 – 9 десятинами. Саме у таких кордонах коливалося землеволодіння в колонії Забузькі Голендри [4, с. 31]. У кінці XIX ст. в чотирьох із 18 повітів Волинської губернії – Житомирському, Новоград–Волинському, Ровенському та Луцькому – землеволодіння іноземців (як підданих Німеччини, так і тих, що прийняли російське громадянство) було найбільшим і становило відповідно 23,08%; 21,17; 10,71 та 15,44%. У Володимир–Волинському, Дубенському, Ковельському, Острозькому та Заславському повітах частка землеволодіння цих категорій населення була значно нижче (відповідно 9,77%;

8,14; 3,22; 2,55 та 1,79%), а в Кременецькому, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах зовсім незначною. У цілому землеволодіння іноземних підданих та російських громадян іноземного походження становило на Волині майже 10% загальної площі земель губернії [6, с. 180]. Німці виявляли методичність, раціоналізм, побутову охайність. Земельні наділи влаштовувались так, щоб у них був і город, і сінокіс, і вигін, і лісова ділянка. Значні масиви землі вперше були введені у господарський обіг саме завдяки невтомній праці колоністів.

Орендні відносини колоністів з місцевими поміщиками часто залишались юридично неврегульованими, через що нерідко виникали суперечки, які доводилось розв'язувати навіть і в судовому порядку. Особливо багато таких ситуацій стало виникати після прийняття 27 грудня 1884 р. урядового закону про скорочення термінів орендних угод із 30 років до 12. По закінченні строку поміщики намагалися підняти орендну плату, посилаючись, як правило, на підвищення вартості землі або загальне зростання цін. Колоністи ж, які брали в оренду раніш не оброблювані землі, протестували проти такого свавілля. При відмові у продовженні орендної угоди, не маючи шансів отримати компенсацію за зведені будівлі, переселенці вдавалися навіть до спалення господарств. Саме на такий крок у 1886 р. довелося відважитися німецьким переселенцям с. Шеплі Луцького повіту[13, арк. 1]. В одній із колоній Романівської волості Новоград–Волинського повіту поміщик Мезенцев, порушуючи угоду, намагався виселити 57 родин колоністів. Виник серйозний конфлікт, який вдалося владнати тільки через суд [14, арк. 7].

Земельні угіддя використовувались волинськими колоністами для ведення землеробства і тваринництва, однак сільськогосподарську продукцію не стільки продавали, скільки споживали самі. Застосовувалась трипільна система землеробства. Разом з яровими хлібами висівалася конюшина для випасання худоби. Вирощувалась пшениця, ячмінь, овес, просо, картопля, квасоля. Але переважна частина орної землі відводилась саме під жито і пшеницю. Високопродуктивна техніка та раціональний розподіл праці між членами родини дозволяли колоністам обходитись без використання найманої праці. Лише великі землевласники інколи вдавалися до найму робітників, але виключно з числа своїх співвітчизників.

Вагомою була роль німців у лісопереробній промисловості. У тих випадках, коли ліс вирубали спеціально для заготівлі [14, с. 42]. У 1882 р. ліс навколо колонії Кенеберг Дубенського повіту був придбаний колоністом В. Кене з метою вибіркової вирубки. Було зведено лісопильний завод; до нього проклали залізницю, яка сполучувала підприємство із станцією Каменица Радзивілівської гілки. Окрім цього, збудували 150 хат для працівників заводу, контору, школу, молитовний будинок і лікарню [14, арк. 257].

Переважна частина сукноробних фабрик губернії належала німцям. Суконне виробництво колонії Велика Вовненна поблизу Рожищ, засноване Ю. Ройном, було одним з найпотужніших підприємств регіону [14, арк. 4].

Маючи високопродуктивні господарства і залишаючись стабільно платоспроможними товаровиробниками та споживачами, німецькі колоністи Волині не тільки забезпечували собі більш високий порівняно з іншими верствами рівень життя, а й вносили значні суми до бюджету губернії.

Чималу роль відігравали німецькі поселенці у господарському житті Київської губернії. В її 12 повітах колоністам – як підданим Німеччини, так і тим, хто прийняв російське громадянство, – належало 33 552 десятини, тобто 0,72% усіх земель Київщини [6, с. 181]. У Подільській губернії німці володіли 24 920 десятинами (0,65% загальної площі земельних володінь) [6, с. 185]. Особливого поширення тут набула оренда землі під плантації цукрових буряків. Деякі німецькі фірми, враховуючи родючість місцевих ґрунтів і сприятливий клімат, купували великі масиви землі, на яких займалися вирощуванням насіння з маток закордонних сортів. Одержане насіння вивозили до Німеччини, продавали українським господарствам. У Києві діяла представницька фірма, яка мала свої філії в багатьох регіонах України і підтримувала зв'язки з цукровими заводами. Реалізацією насіння цукрового буряка особливо активно займався торговий дім «Раббетге і Гізеке», який мав своє представництво у Вінниці. Щороку фірма вирощувала в Україні понад мільйон пудів насіння цієї важливої технічної культури.

На Волині, Поділлі, в Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях велика кількість німецьких підприємців володіли лісопильними заводами, в які вкладали значні капітали.

Упродовж 1887–1892 рр. російський імператор Олександр III підписував низку документів, які обмежували права німецьких колоністів. Зокрема, указ від 12 жовтня 1887 р. забороняв переселенцям купувати нерухоме майно поза межами визначених 22 західних губерній. У спеціальній доповіді Миколи II від 1896 р. «Про заходи щодо припинення напливу іноземних (особливо німецьких) переселенців у Волинську губернію» зазначалося, що прийняття згаданих законодавчих актів «з одного боку припинило розвиток власне іноземного землеволодіння, а з іншого – різко змінило минуле пільгове становище іноземних колоністів..., підпорядкувавши їх загальній системі місцевого управління, і зобов'язало до відбування всіх повинностей нарівні із селянами». Констатувалося, що масовий виїзд колоністів і неможливість ліквідувати нестачу робочих рук призвів до зникнення цілих сіл–колоній, значного зменшення прибутків місцевих поміщиків [13, арк. 15–16].

Під час Першої світової війни німецькі колоністи опинились у дуже скрутному економічному й соціально–політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське підданство, все одно залишаються співвітчизникам ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо.

2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані два укази царського уряду, які скасовували або істотно урізали земельні права іноземних громадян в Росії [6, с. 110–111].

1 червня 1916 р. Микола II підписав Положення «Про Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям». Орган створювався для «об'єднання, узгодження та керівного спрямування урядових і громадських закладів та посадових осіб по реалізації як діючих, так і тих, що будуть прийняті, законів і розпоряджень Уряду, які обмежують права ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів по звільненню

країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської» [1, с. 45]. Саме цьому органу відводилась головна роль у справі реалізації «особливого» ставлення держави до німецьких поселенців, саме він відповідав за виконання указів царя та уряду з цих питань.

Особливий Комітет став однією з реакційних сил, що повела наступ на законні права колоністів. До листопада 1916 р. сюди надійшло 630 клопотань від окремих переселенців про виключення їх із списків про накладання секвестру на їхні землі: 613 прохань були відхилені і лише 17 визнані такими, що заслуговують на увагу. Особливо жорстоко й рішуче секвестрування проводилось у Таврійській, Херсонській, Катеринославській та Волинській губерніях. Фактично землі відбирались у тих колоністів, що вже давно і міцно осіли в Україні, добре налагодили свій побут, успішно господарювали і вважали цей край своєю новою батьківщиною.

Справжнім лихом для колоністів стало примусове виселення їх із зони бойових дій до Сибіру й Середньої Азії. Насильницька масова депортація розпочалася влітку 1915 р., коли німецькі війська підійшли до Волині, і царським урядом був виданий спеціальний указ про евакуацію. Спочатку виключення робилося для тих, хто прийняв православ'я та русифікувався, а також для жінок і дітей тих осіб німецького походження, що служили в російській армії. Переселення здійснювалось жорстко й енергійно, так що колоністи не мали можливості врегулювати свої майнові проблеми. Нажите добро доводилось кидати напризволяще. Лише незначній частині поселенців вдалося за низькими цінами продати майно і землю українським селянам або євреям. Дехто, сподіваючись невдовзі повернутися, передавав своє господарство у тимчасове користування.

Переїзд до нових місць проживання виявився для багатьох німців тяжким випробуванням. Тих, хто зволікав із прибуттям на пересильні пункти, карали побиттям батогами. Добиратись до залізничних станцій нерідко доводилось самостійно, інколи за 400 – 600 верст. Волинські німці діставались возами аж до Конотопа і Києва. Один із переселенців, колоніст с. Анетта Дубнівського повіту пригадував: «Старі й малі у супроводі поліції були відправлені на санях і підводах у Новоград–Волинський. Завантажили в товарні вагони. Так розпочалась для них поїздка до Сибіру. У холодних як лід вагонах не було ні нар, ні грубок. Люди сиділи тісним колом і грілися. Поїздка тривала 12 днів і ночей. Двері вагона кожного ранку відкривали і виносили померлих. Після цього подорож продовжувалась…» [1, с. 113].

Опинившись у російській глибинці, німецькі колоністи мусили освоювати новий спосіб життя, налагоджувати стосунки з людьми різних національностей: росіянами, башкирами, киргизами, мордвинами. Заново доводилось будувати житло, облаштовувати побут, організовувати навчання дітей. Працювали тяжко. Місцева влада мало дбала про умови життя і праці депортованих. З часом турботу про них почали брати на себе благодійні організації та приватні особи. Держава не визнала за такими німцями статус переселенців, і вони прирівнювались до біженців. Значну підтримку їм надавала православна церква, яка закликала своїх прихожан проявити милосердя до прибулих. Грошова допомога, яка виділялася урядом, часто «перерозподілялася» на місцях не на користь переселенців. Створювані у містах і селах комітети у справах біженців, зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювали значні суми грошей. Лише на початку 1916 р. уряд своїм циркуляром зрівняв німців у правах на одержання допомоги з іншими категоріями переселенців. Колоністи намагалися створити власні громадські формування взаємодопомоги. Так, у 1917 р. німці Середнього Поволжя організували Союз німецьких поселенців.

Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців забажала і знайшла можливість повернутися в Україну.

Під час війни невелика кількість колоністів була вивезена німецькими військами до Східної Пруссії. Німецьке керівництво створило також спеціальну комісію з питань повернення депортованих у Росію волинських німців [3, с. 69]. У доповідній записці від 22 червня 1916 р. Волинський губернатор сповіщав про кількість висланих за межі губернії німців: у червні 1915 р. – 67 367 чол., у жовтні – листопаді – 6 409, грудні – 8 000, за перше півріччя 1916 р. – 34 116 чол. Усього з початку 1915 р. з Волині було виселено 115 889 німецьких колоністів [6, с. 179].

За розпорядженням Київського губернатора з Київщини було вигнано 10 тис. німецьких поселенців [7, с. 20]. За його ж вказівкою була створена спеціальна комісія для обстеження заводів та іншої нерухомості, до якої були причетні німецькі підприємці. У березні 1916 р. комісія секвеструвала 11 торгово–промислових об'єктів, власниками яких були німці.

Таким чином, друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом пристосування німецьких колоністів до умов життя й господарювання на українських землях. У цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально–економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні природно–кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Застосовувані ними прогресивні форми й методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню капіталістичних відносин у сільському господарстві й промисловості. Але, перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Список використаних джерел

1. Ауман В. А., Чеботарева В. Г. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – М.: Российский экономический журнал, 1993. – 445 с.

2. Велицин А. А. Немцы в России. Очерк исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и на востоке России / Велицин А. А. – СПб.: Общественная польза, 1893. – 280 с.

3. Гизбрехт В. Ссылка волынских немцев в 1915–1916 годах // Родина Волынь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины / Сост. Н. Арндт. – 1998. – С.69.

4. Державний архів Житомирської області. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.1050.

5. Клаус А. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: В. Нусвальд, 1869. – 456 с.; Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов [Текст] / Я. Штах. – М., 1916. – 266 с.

6. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.

7. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников: Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России / сост. К. Э. Линдеман. – М., 1917. – 384 с.

8. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914.

9. О последней бытности блаженной памяти Государя Императора Александра I, Таврической губернии, мелитопольского уезда в Молочанских меннонистских колониях. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1627. – 28 с.

10. Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылевой С., Бочарова Н., Безносова О. и др.: Институт украинско–германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Днепропетровск: Арт–Пресс, 1999. – 231 с.

11. Труды этнографическо–статистической экспедиции в западно–Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго–Западный отдел: Материалы и исслед., собр. П. П. Чубинским. – Т.7. – СПб., 1872. – 606 с.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.617. – Спр.114.

13. Там само. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1958.

14. Там само. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. – Арк.130; Оп.532. – Спр.222. – Арк.257.

15. Шелухин С. П. Немецкая колонизация на Юге России / С. П. Шелухин. – Од.: издание акционерного Южно–русского общества печатного дела, 1915. – 83 с.

16. Cichocka–Petrazycka Z. Zywioe niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933. – S.31.

References

1. Auman V. A., Chebotareva V. G. Istorija rossijskih nemcev v dokumentah (1763–1992 gg.). – M.: Rossijskij jekonomicheskij zhurnal, 1993. – 445 s.

2. Velicin A. A. Nemcy v Rossii. Ocherk istoricheskogo razvitija i nastojashhego polozhenija nemeckih kolonij na juge i na vostoke Rossii / Velicin A. A. – SPb.: Obshhestvennaja pol'za, 1893. – 280 s.

3. Gizbreht V. Ssylka volynskih nemcev v 1915–1916 godah // Rodina Volyn': Stat'i i vospominanija o zhizni i dejatel'nosti nemcev na territorii sovremennyh Zhitomirskoj, Rovenskoj i Volynskoj oblastej Ukrainy / Sost. N. Arndt. – 1998. – S.69.

4. Derzhavnyj arhiv Zhytomyrs'koi' oblasti. – F.58. – Op.1. – Spr.1050.

5. Klaus A. A. Nashi kolonii. Opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoj kolonizacii v Rossii. – SPb.: V. Nusval'd, 1869. – 456 s.; Shtah Ja. Ocherki iz istorii i sovremennoj zhizni juzhnorusskih kolonistov [Tekst] / Ja. Shtah. – M., 1916. – 266 s.

6. Kulynych I. M., Kryvec' N. V. Narysy z istorii' nimec'kyh kolonij v Ukrai'ni. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 1995. – 272 s.

7. Lindeman K. Je. Prekrashhenie zemlevladenija i zemlepol'zovanija poseljan sobstvennikov: Ukazy 2 fevralja i 13 dekabrja 1915 goda i 10, 15 ijulja i 19 avgusta 1916 goda i ih vlijanie na jekonomicheskoe sostojanie Juzhnoj Rossii / sost. K. Je. Lindeman. – M., 1917. – 384 s.

8. Obzor Volynskoj gubernii za 1913 god. – Zhitomir, 1914.

9. O poslednej bytnosti blazhennoj pamjati Gosudarja Imperatora Aleksandra I, Tavricheskoj gubernii, melitopol'skogo uezda v Molochanskih mennonistskih kolonijah. – SPb.: Tipografija Karla Krajja, 1627. – 28 s.

10. Ocherki istorii nemcev i menonitov Juga Ukrainy (konec XVIII – pervaja polovina XIX v.) / Pod red. Bobylevoj S., Bocharova N., Beznosova O. i dr.: Institut ukrainsko–germanskih istoricheskih issledovanij Dnepropetrovskogo gosudarstvennogo universiteta. – Dnepropetrovsk: Art–Press, 1999. – 231 s.

11. Trudy jetnograficheskо–statisticheskoj jekspedicii v zapadno–Russkij kraj, snarjazhennoj imperatorskim russkim geograficheskim obshhestvom. Jugo–Zapadnyj otdel: Materialy i issled., sobr. P. P. Chubinskim. – T.7. – SPb., 1872. – 606 s.

12. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny v m. Kyjevi. – F.442. – Op.617. – Spr.114.

13. Tam samo. – F.317. – Op.1. – Spr.1958.

14. Tam samo. – F.442. – Op.618. – Spr.261. – Ark.130; Op.532. – Spr.222. – Ark.257.

15. Sheluhin S. P. Nemeckaja kolonizacija na Juge Rossii / S. P. Sheluhin. – Od.: izdanie akcionernogo Juzhno–russkogo obshhestva pechatnogo dela, 1915. – 83 s.

16. Cichocka–Petrazycka Z. Zywioe niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933. – S.31.

Vasylchuk V. M., *doctor of historical sciences, professor, professor of department of History of Ukraine and tourism, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), vladimir_vasyl@ukr.net*

Domestic–economic development of life of German settlers in Ukraine in the second half of XIX – in beginning of XX of century

In this publication eeconomic development of life of the German settlers is represented in Ukraine in the second half of XIX – at the beginning XX of century. Reasons of migration of Germans are found out on Ukrainian earth. Basic directions of activity and general level of development of the German economies are analyzed. It is shown that the second half of XIX is beginning of XX of century became the period of adaptation of the German colonists to the terms of life and ménage on Ukrainian earth. Marked that, on the whole they succeeded to put right effective activity that created considerable influence on socio–economic development of Ukraine. In the field of agriculture colonists successfully combined European experience with local agricultural traditions, maximally used unique natural and climatic terms and resource potential of Ukraine. Underline, that the First World War and repressive measures of czarism against colonists inflicted considerable harm to not only their settlements but also all economy on Ukraine.

Keywords: *settlers–owners, agriculture, international colonization, agricultural relations.*

Васильчук В. М., *доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Украины и туризмоведения, Киевский национальный лингвистический университет (Украина, Киев), vladimir_vasyl@ukr.net*

Хозяйственно–экономическое развитие жизни немецких поселенцев в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв.

Отображено хозяйственно–экономическое развитие жизни немецких поселенцев в Украине во второй половине XIX – в начале XX ст. Выяснены причины переселения немцев на украинские земли. Проанализировано основные направления деятельности и общий уровень развития немецких хозяйств. Показано, что вторая половина XIX – начало XX ст. стали периодом приспособления немецких колонистов к условиям жизни и ведения хозяйства на украинских землях. Отмечается что, в целом им удалось наладить эффективную деятельность, которая создала значительное влияние на социально–экономическое развитие Украины. В сфере сельского хозяйства колонисты успешно сочетали европейский опыт с местными земледельческими традициями, максимально использовали уникальные природно–климатические условия и ресурсный потенциал Украины. Подчеркнуто, что первая мировая война и репрессивные мероприятия царизма против колонистов нанесли значительный вред не только их поселениям, но и всей экономике Украины.

Ключевые слова: *поселенцы–собственники, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения.*

* * *

УДК 94(477–25):070«1905/1907»

Левчук О. В.,
аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
olenka27269@ukr.net

Тенденції функціонування газетної періодики Києва на тлі революційного піднесення 1905–1907 рр.

Розглянуто процес становлення та особливості функціонування газетної періодики Києва на тлі революційних подій 1905–1907 рр. Проаналізовано суспільно–політичні, економічні та соціокультурні фактори розвитку друкованої продукції губернського центру. На основі архівних матеріалів, мемуарної літератури та бібліографічних покажчиків автором розкрито мовний, проблемно–тематичний та кількісний діапазон київських газет досліджуваного періоду, висвітлено проблему цензурного контролю за виданнями різного ідейного спрямування.

Ключові слова: *газети Києва, періодична преса, цензура, революція 1905–1907 рр.*

У процесі дослідження регіональної історії значний джерельний потенціал має періодика, яка, на відміну від документів офіційного характеру, дозволяє вивчати внутрішнє життя окремого населеного пункту не загалом, а у його специфічних проявах, з огляду на становище різних гендерно–вікових груп та соціальних прошарків. Газетні публікації дають змогу, максимально наблизившись

до об'єкту вивчення, виявити не лише найактуальніші проблеми економічного, соціокультурного та релігійного спрямування, а й прослідкувати аномалії життя місцевих жителів у конкретний історичний період. Саме тому, як віддзеркалення суспільно–політичних та соціо–економічних процесів часу, преса становить значний науковий інтерес [2, с. 15].

Історіографія газетної періодики Києва 1905–1907 рр. складає 3 групи: дорадянська (до 1919 р.), радянська (1919–1991 рр.) та пострадянська історіографія (з 1991 р.). Перші дослідження періодичної преси революційної доби почалися відразу після зняття обмежень друку і належать Б. Грінченку, С. Єфремову, В. Доманицькому та С. Петлюрі. Радянський період характерний особливою увагою до вивчення більшовицької преси. Дослідженню окремих питань функціонування дожовтневого друку присвячені роботи Є. Демченко, В. Ігнатієнко, В. Стрельського, О. Гермайзе. Великий внесок у вивчення питання розвитку періодики зробили в цей час вчені в еміграції: С. Наріжний, А. Животко, Д. Дорошенко та ін.

Зі здобуттям Україною незалежності перед дослідниками відкрилися двері архівів, знято ідеологічний тиск. Значно зростає кількість наукових розвідок, об'єктом яких стає преса. Абсолютна більшість таких праць мають пресознавчий характер і не виділяють газети як окрему групу масових джерел, розглядаючи останні в контексті загального розвитку періодики. Авторами таких робіт є: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна, І. Крупський, В. Гутковський та ін.

Низку досліджень присвячено вивченню діяльності одного друкованого органу, або ж висвітленню окремо взятої проблеми на сторінках періодичних видань (П. Опанчук – про роль газети «Рада» у національному відродженні українців, Р. Загорулько – розкриття джерельного потенціалу газет міста у вивченні національного питання і т.д.). Увага дослідників зосереджується, головним чином, на україномовній пресі, хоч є присутні і дослідження іншомовної періодики (Л. Баженов, А. Волобуєва). Як правило, сучасна історіографія розробляє проблему без специфіки регіону, не виділяючи у той же час газетного друку з загального масиву періодичних видань.

Метою наукової розвідки є висвітлення умов та особливостей функціонування газет Києва в умовах революційних зрушень 1905–1907 рр., аналіз їх проблемно–тематичного поля, мовного та кількісного діапазону.

Умови формування та діяльність газетної періодики міста досліджуваного періоду тісно переплетені з суспільно–політичним, економічним, культурним та інформаційним розвитком самого губернського центру та нерозривно пов'язані з революційною хвилею, яку переживала вся Російська імперія в ті роки.

Підписаний 17 жовтня 1905 р. Миколою ІІ Маніфест і декларовані в ньому положення про громадські свободи, у тому числі і свободу друку, були сприйняті демократично налаштованою громадськістю як сигнал для активної видавничої діяльності. Поряд з іншими недержавними народами право на свою пресу отримали й українці. 24 листопада 1905 р. почали діяти складені Д. Кобеко «Тимчасові правила про періодичну пресу» [16, с. 171], які відміняли попередню цензуру та адміністративні стягнення, а покарання редакторсько–видавничого складу могли накладатися тільки в судовому порядку через відповідні інстанції. Однак, судові органи, перевантажені справами масових збройних заворушень, виявились неготовими до ведення справ друку і часто відмовлялися від розгляду позивань цензорів. Подібним чином діяли і прокурори окружних судів та судових палат [14, с. 143].

Однак, як показує практика, відміна попередньої цензури та введення нових юридичних норм у питаннях друку не принесли видавцям довгоочікуваної свободи. Влада вирішувала більшість таких справ у адміністративному і судовому порядку. На протязі грудня 1905 – січня 1906 рр. проти редакторів міських газетних видань було порушено 74 кримінальні справи [16, с. 173]. Видавців та редакторів газет продовжували штрафувати на підставі розпоряджень генерал–губернатора та губернаторів. Обшуки проводилися не лише в приміщеннях друкарень, а й в помешканнях редакторів, про що неодноразово згадують у свої спогадах самі видавці та дописувачі [13, с. 60; 6, с. 8–9]. Газети конфісковувалися цілими тиражами, а видання призупиняли і лише поодиноким друкованим органам вдавалося відновити діяльність під тією ж назвою. Багато з них не змогли продовжити видання і назавжди зникали з інформаційного простору.

У боротьбі з цензурою видавці та редактори виявляли неабияку винахідливість: у разі закриття газети вони змінювали її назву і за кілька днів газета з'являлася знову [15, с. 61]. Так видання «Вече стольного города Киева» (травень–серпень 1907 р.) з кінця серпня 1907 р. починає виходити під назвою «Киевская дубинка», газета «Киевский вестник» (грудень 1905 – лютий 1906 рр.) двічі змінювала титульний аркуш (протягом лютого–березня 1906 р. видавалася «Киевская жизнь», з березня цього ж року – «Киевская заря»). Рекордсменом стала «Киевская газета», яка протягом досліджуваного періоду змінювала назву 7 разів.

Влада продовжувала спроби повернути друковану продукцію у звичне для самодержавного канону русло. 18 березня 1906 р. було видано доповнення до цензурних правил, за якими вдесятеро збільшувалися штрафи з періодичного видання (до 3 тисяч рублів), а доповнена 6 пунктом 129 стаття «Уголовного уложення» передбачала тюремне ув'язнення редакторів опозиційних видань.

12 травня 1906 р. в Києві створено Тимчасовий комітет у справах друку на чолі з О. Сидоровим – колегіальний орган, в основу роботи якого лягло нове законодавство про друк. Покращення матеріального становища цензорів та підвищення рівня фінансування установи не знищило корупцію в галузі. Є. Чикаленко, згадуючи, як на початку 1906 р. конфіскували 2 тиражі «Громадської думки», зазначає: «Третє число склали вже обережніше та й таки з цензурою полагодили діло «миром», себто з того часу ми стали для неї дійною коровою, мусили щомісяця платити хабаря цензорові Сидорову та секретареві Опатовському, як і російські газети платили» [12, с. 448].

Особливо потерпала україномовна преса. Тільки одну «Громадську думку» штрафували 12 разів [11, арк. 42], тоді, коли стягнення грошових санкцій з російськомовних видань опозиційного спрямування коливаються, в основному, від 4 до 9 разів на рік [11, арк. 46]. Отримавши певні обмеження на заборону україномовної періодики, місцева влада не тільки накладала численні штрафи на редакторів, а й різними способами перешкоджала її передплату. Як писав Є. Чикаленко: «Піп на селі боявся

передплачувати, щоб на нього не доніс дяк, учитель народній боявся попа, навіть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплачування української газети… тільки незалежні від уряду люди вільних професій… могли безборонно передплачувати українську пресу» [12, с. 425]. Закономірно, що ні одне видання не мало передплатників стільки, щоб вони забезпечили йому життя [6, с. 17].

Лібералізація національної політики уряду активізувала видавничу діяльність поляків. На хвилі революційних подій світ побачили 3 польськомовні видання: «Dziennik kijowski», «Glos Kijowski» та «Lud bozy», але багато проектів залишилися нереалізованими. Звіти Київського тимчасового комітету у справах друку засвідчують нетривке становище іншомовних газет [11, арк. 14, 27зв–28]. Великі штрафи польських друкованих органів (до 700 рублів) стали для комітету звичною нормою [11, арк. 85–88]. Серед усього різноманіття видань, що виникали та припиняли своє існування з калейдоскопічною швидкістю, тривалістю відрізнялися лише два – «Dziennik Kijowski» («Київський щоденник») і «Lud Boży» («Божий народ»), яким вдалося продовжити видавничу діяльність до 1918 р. [10, с. 59].

Все ж з певністю можна твердити, що видавнича діяльність 1905–1907 рр. переживала активний сплеск: інтелігентний товстий журнал минулого поступився першістю масовій газеті, орієнтованій на широкі верстви населення [8, с. 61]. Міська преса, не зважаючи на всі засоби адміністративного цькування, розвивається дуже динамічно, відбиваючи тим самим зростаючі інформаційні потреби міста.

На читацьку аудиторію спрямовувалося широке коло газетної продукції, різнопланової за змістом і формою, політичним та ідеологічним підґрунтям [4, с. 8]. Демократична ціна сприяла поширенню газет, адже придбати найдешевшу потенційно міг кожен [9, с. 182]. Серед загальної кількості друкованої продукції на київському ринку починає формуватися окремий тип – «газета–копійка», якому до початку Першої світової війни вдається міцно закріпитися в центрі інформаційно–споживчої осі, вдало комбінуючи економічні важелі «попит–пропозиція». Однак, станом на 1905–1907 рр. такі видання лише починають з'являтися і були поодинокими («Вечерняя газета» (1905 р.)). В основному ж вартість газетної продукції коливалася від 2 до 10 коп. за 1 примірник, становлячи в середньому 3–5 коп./номер («За народ» (1907 р.) – 3 коп./номер, «Искусство и спорт» (червень–серпень 1907 р.) – 5 коп./номер, «Киевская дубинка» (серпень–листопад 1907) 5 коп./номер, «Киевская заря» (березень–серпень 1906 р.) – 5 коп./номер, «Киевская торговая газета: вечерне новости» (серпень–грудень 1906 р.) – 3 коп./номер і т.д.). Як тип «газети–копійки» заполонили київський ринок вже з 1910 р. [2, с. 17].

За даними опрацьованих автором бібліографічних покажчиків, протягом зазначеного вище проміжку часу в Києві вийшло 67 газет, з яких левову частку становили російськомовні видання (62 найменування), 3 друковані органи виходили польською мовою («Dziennik kijowski», «Glos Kijowski», «Lud bozy»), 4 газети були україномовними. Серед них: тижневик соціал–демократичного спрямування «Село», перша щоденна українська газета «Громадська думка», яка переживши численні штрафи, конфіскати й арешти видавців, проіснувала неповний рік з грудня 1905 р. по серпень 1906 р., щоденна громадсько–політична газета «Рада», як пряма спадкоємиця «Громадської думки» та ще один друкований орган соціал–демократичного ухилу «Боротьба», №1 якого було конфісковано за негативне ставлення до І Державної думи, а на наступні 3 випуски газети заведені кримінальні справи (видання проіснувало менше місяця) [1; 3; 5; 7].

45 газетних видань з'явилися на хвилі революційних подій («Вестник свободы» (січень 1906 р.), «Киевская жизнь» (лютий–березень 1906 р.), «Киевская заря» (березень–серпень 1906 р.), «Киевские отголоски» (січень 1906 р.), «Киевский вестник» (1905–1906 рр.), «Киевский голос» (1906–1907 рр.), «Свобода и право» (січень–березень 1906 р.), «Свободная мысль» (березень–квітень 1906 р.), вже згадувані «Громадська думка» (1905–1906 рр.), «Боротьба» (травень–червень 1906 р.), «Рада» (1906–1914 рр.), («Dziennik kijowski» (1906–1918 рр.), «Glos Kijowski» (березень–червень 1906 р.), «Lud bozy» (1907–1911 рр.) і т.д.) і лише 22 газети (33% від загальної кількості) видавалися ще до жовтня 1905 р. Як правило, ці друковані органи міцно стояли на ногах у фінансовому відношенні, мали широку читацьку аудиторію та підтримку з боку місцевої адміністрації.

Першість за тривалістю виходу серед газет тримали офіційні «Киевские губернские ведомости» (1838–1920 рр.), щотижнева торгово–економічна (біржова) газета–бюлетень «Киевская биржа» (1897–1917 рр.) та реакційно–монархічний «Киевлянин» (1864–1919 рр.), який тривалий час залишався бастіоном російської періодики правого спрямування. Такі видання були видавничою рідкістю на тлі загального масиву друкованої продукції 1905–1907 рр. Загалом же київському газетному друку (як і загальноімперському в цілому) була характерна нестабільність. 37 з 45 видань, породжених революцією, проіснували менше 1 року («Боротьба» (травень–червень 1906 р.), «Вече стольного города Киева» (травень–серпень 1907 р.), нелегальний громадсько–політичний орган «Голос солдата» (березень–вересень 1906 р.), «Квартироуказатель г. Киева» (червень–серпень 1906 р.), «Киевский курьер» (вересень–листопад 1907 р.), «Правдивое слово» (січень–червень 1906 р.), «Громадська думка» (грудень 1905 р. – серпень 1906 р.) і т.д.). Частина з них виходили менше місяця («Вестник свободы» (січень 1906 р.), «Киевские отголоски» (січень 1906 р.), «Пробуждение» (жовтень 1906 р.), «Работник» (червень 1906 р.)), окремі видавалися лише в період призупинення інших газет і надсилалися їх передплатникам. Так протягом січня 1907 р. у перервах видання газети «Киевская мысль» виходив щоденний друкований орган «Киевская молва». Десятки газет, головним чином українських, не вийшли у світ з огляду на їх «непотрібність» та «незручність» для самодержавного суспільства [4, с. 7], так і залишившись нереалізованими проектами ентузіастів. Відомий український літературний та громадський діяч, активний співробітник першої щоденної української газети «Громадська думка» Б. Грінченко, торкаючись у своїй праці «Тяжким шляхом» проблеми ініціатив різних редакцій у питанні друку україномовної періодики, з прикрістю зазначає: «Великий цвіт та малий плід» [6, с. 11]. Багато було таких газетних проектів, які так і не побачили світ, хоч про них вже були оповістки. Не останню

роль у цьому зіграв брак фінансування та фахівців, однак більшість друкованих органів «вмерли не своєю смертю» [6, с. 13], вийшовши одним або декількома тиражами, які одразу ставали бібліографічним трофеєм. Під пильне око цензури потрапляли не лише україномовні, а й опозиційні російськомовні видання. Так сатирична газета «Заклепка» (21 листопада 1906 р.), вийшовши єдиним тиражем, була заборонена (з 1907 р. видання почало виходити під назвою «Гвоздь»), усього кілька номерів випустили редакції газет «Вестник свободы» (січень 1906 р.), «Гром» (квітень 1906 р.), «Солдатский листок» (червень 1907 р.) та багатьох інших.

У підсумку можемо зазначити, що газетна періодика Києва 1905–1907 рр. розвивалася в руслі загальних видавничих та суспільно–політичних процесів імперії. Цензурна реформа, попри великі сподівання, так і не принесла довгоочікуваної свободи слова, редакції продовжували потерпати від штрафів та обшуків, що зумовило швидкоплинність у діяльності багатьох видань. Історія відносин редакторсько–видавничих колективів з цензурним комітетом наповнена авантюрами, нерідко цілими корупційними схемами. Разом з тим, всупереч перешкодам, рівень насичення київського ринку газетною продукцією був достатньо високий, що свідчить про постійно зростаю інформаційні потреби міста.

Список використаних джерел

1. Алфавитный служебный каталог русских дореволюционных газет (1703–1916) / [Публичная б–ка им. М. Е. Салтыкова–Щедрина]. – Л., 1958. – 280 с.
2. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно–політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1914 рр.) // Наукові записки НаУКМА: Національний університет «Києво–Могилянська академія». – Т.143. Історичні науки. – К., 2013. – С.15–20.
3. Библиография периодических изданий России. 1901–1916: в 4 т. / [Гос. публ. б–ка им. М. Е. Салтыкова–Щедрина]; сост.: Л. Беляева, М. Зиновьева, М. Никифоров. – Л., 1958–1961. – Т.1–4.
4. Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик / уклад. А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. – Т.1. – К.: Темпора, 2011. – 207 с., іл.
5. Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик / уклад. А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. – Т.2–4. – К.: Темпора, 2011.
6. Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу) / Грінченко Б. – К., 1912. – 74 с.
7. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816–1916 / Ігнатієнко В. – Х., К.: Держвидав України, 1930. – 288 с.
8. Махонина С. История русской журналистики начала XX века. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 368 с.
9. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1905–1914 рр.). – К.: Ін–т історії України НАН України, 2005. – 318 с.
10. Путова А. Католицькі періодичні видання Києва у контексті київської польськомовної періодики на початку XX ст. [Текст]: Вип.12, 2004. – (Зб. пр. н.–д. центру періодики) // Зб. пр. н.–д. центру періодики. – С.57–62.
11. ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.139.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью–Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
13. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К.: Темпора, 2011. – 480 с.
14. Щербак М., Щербак Н. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. // Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя. – К., 2007. – Вип.9 (557). – С.141–146.
15. Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. // Історичний журнал. – К., 2007. – №6 (36) – С.58–64.
16. Юрченко В. Реформа цензурної системи на початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України / Науково–практичний збірник. – 2009. – №4 (51). – С.169–174.

References

1. Alfavitnyj sluzhebnyj katalog russkih dorevoljucionnyh gazet (1703–1916) / [Publichnaja b–ka im. M. E. Saltykova–Shhedrina]. – L., 1958. – 280 s.
2. Basenko I. Harakterystyka shhodennoi' suspil'no–politychnoi' presy Kyjeva za materialamy cenzurnyh zvitiv (1907–1914 rr.) // Naukovi zapysky NaUKMA: Nacional'nyj universytet «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija». – T.143. Istorychni nauky. – K., 2013. – S.15–20.
3. Bibliografija periodicheskih izdanij Rossii. 1901–1916: v 4 t. / [Gos. publ. b–ka im. M. E. Saltykova–Shhedrina]; sost.: L. Beljaeva, M. Zinov'eva, M. Nikiforov. – L., 1958–1961. – T.1–4.
4. Volobujeva A., Sydorenko N., Sydorenko O., Shkol'na O. Periodychni vydannja Kyjeva (1835–1917 rr.): pokazhchyk / uklad. A. Volobujeva, N. Sydorenko, O. Sydorenko, O. Shkol'na. – T.1. – K.: Tempora, 2011. – 207 s., il.
5. Volobujeva A., Sydorenko N., Sydorenko O., Shkol'na O. Periodychni vydannja Kyjeva (1835–1917 rr.): pokazhchyk / uklad. A. Volobujeva, N. Sydorenko, O. Sydorenko, O. Shkol'na. – T.2–4. – K.: Tempora, 2011.
6. Grinchenko B. Tjazhkym shljahom (pro ukrai'ns'ku presu) / Grinchenko B. – K., 1912. – 74 s.
7. Ignatijenko V. Bibliografija ukrai'ns'koi' presy, 1816–1916 / Ignatijenko V. – H., K.: Derzhvydav Ukrai'ny, 1930. – 288 s.
8. Mahonina S. Istorija russkoj zhurnalistiki nachala XX veka. – M.: Flinta: Nauka, 2004. – 368 s.
9. Molchanov V. Zhyttjevyj riven' mis'kogo naselennja Pravoberezhnoi' Ukrai'ny (1905–1914 rr.). – K.: In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – 318 s.
10. Putova A. Katolyc'ki periodychni vydannja Kyjeva u konteksti kyi'vs'koi' pol's'komovnoi' periodyky na pochatku XX st. [Tekst]: Vyp.12, 2004. – (Zb. pr. n.–d. centru periodyky) // Zb. pr. n.–d. centru periodyky. – S.57–62.
11. CDIAK Ukrai'ny. – F.295. – Op.1. – Spr.139.
12. Chykalenko Je. Spogady (1861–1907). – N'ju–Jork: UVAN, 1955. – 504 s.
13. Chykalenko Je. Shhodennyk (1907–1917). – K.: Tempora, 2011. – 480 s.
14. Shherbak M., Shherbak N. Cenzura i presa v Kyjevi na pochatku XX st. // Suchasnist': literatura, nauka, mystectvo, suspil'ne zhyttja. – K., 2007. – Vyp.9 (557). – S.141–146.
15. Shherbak N. Dijal'nist' cenzury v ukrai'ns'kyh gubernijah na pochatku XX st. // Istorychnyj zhurnal. – K., 2007. – №6 (36) – S.58–64.
16. Jurchenko V. Reforma cenzurnoi' systemy na pochatku XX st. // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny / Naukovo–praktychnyj zbirnyk. – 2009. – №4 (51). – S.169–174.

Levchuk O. V., *a postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), olenka27269@ukr.net*

The tendencies of functioning of Kyiv newspaper periodicals against the background of the revolutionary rise in 1905–1907

The process of formation and peculiarities of functioning of the Kyiv newspaper periodicals had been considered in context of revolutionary events (1905–1907). It had been analyzed socio–political, economic and socio–cultural factors of development of printed materials of provincial center. Based on the archival materials, memoir literature and bibliographical indicators the author reveals language, problem–thematic and quantitative diapason of the Kyiv newspapers of the studied period. It is clarified the problem of censorial control over the publications of various ideological orientation.

Keywords: *Kyiv newspapers, periodicals, censorship, revolution 1905–1907.*

Левчук Е. В., *аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), olenka27269@ukr.net*

Тенденции функционирования газетной периодики Киева на фоне революционного подъема 1905–1907 гг.

Рассмотрен процесс становления и особенности функционирования газетной периодики Киева на фоне революционных событий 1905–1907 гг. Проанализированы общественно–политические, экономические и социокультурные факторы развития печатной продукции губернского центра. На основе архивных материалов, мемуарной литературы и библиографических указателей автором раскрыто языковый, проблемно–тематический и количественный диапазон киевских газет исследуемого периода, освещено проблему цензурного контроля за изданиями различного идейного направления.

Ключевые слова: *газеты Киева, периодическая печать, цензура, революция 1905–1907 гг.*

* * *

УДК 94(477.4)«1914/1917»:[642.15+656.815.3]

Герасимов Т. Ю.,
кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського (Україна, Вінниця), timger84@gmail.com

Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України)

Автор висвітлив особливості функціонування телефону і пошти в містах Правобережної України в 1914–1917 рр. та його вплив на міську повсякденність. Розглянуто заходи влади, спрямовані на встановлення контролю за засобами зв'язку.

З'ясовано, що із початком війни зросла потреба у вдосконаленні телефонного зв'язку в містах регіону. На заваді розширення телефонних мереж стала нестача матеріалів та устаткування, а також кваліфікованого персоналу. Водночас різко збільшилося навантаження на пошту через необхідність спілкування між тиловим населенням та мобілізованими до армії.

Автор дійшов висновку, що впродовж Першої світової війни якість телефонного та поштового зв'язку в Правобережних містах була досить низькою, що зумовлювалося економічними чинниками та військовою цензурою. Все це негативно позначалося на психоемоційному стані користувачів, підсилюючи соціальну напругу в міському середовищі.

Ключові слова: *зв'язок, пошта, телефон, Перша світова війна, міста, Правобережна Україна.*

З перших місяців світової війни влада в Російській імперії намагалася встановити контроль над інформаційним простором держави, активізувавши роботу спецслужб та органів правопорядку з метою недопущення поширення чуток, дезінформації, відомостей про розташування військ тощо. На повну потужність запрацювала військова цензура. Внаслідок того такі засоби зв'язку, як телефон та пошта, стали для воюючого царського режиму об'єктами підвищеного інтересу.

В українській історіографії проблематика функціонування засобів зв'язку в містах у 1914–1917 рр. частково висвітлена в працях істориків, які досліджують діяльність царських спецорганів О. Кирієнка [1], М. Щербак [2], О. Ярмиш [3], а також у науковому доробку дослідниці історії повсякденності О. Вільшанської [4].

В цій невеликій розвідці ми спробуємо з'ясувати, наскільки Перша світова війна позначилася на здатності мешканців міст задовольняти свої комунікаційні потреби за допомогою телефонного та поштового зв'язку. За джерельну основу нами взято матеріали з місцевих газет досліджуваного періоду.

Після вступу Росії у війну в особливому становищі опинився телефонний зв'язок. З одного боку, поставала нагальна необхідність надалі будувати та вдосконалювати комунікаційні лінії з метою прискорення роботи традиційно неповороткого бюрократичного апарату, а з іншого – не допускати витік шкідливої для державної безпеки інформації. З метою забезпечення останнього 18 лютого 1915 р. були заборонені телефонні розмови німецькою, угорською та турецькою мовами. За виконанням мали стежити телефоністки, а про порушників повідомляти [4, с. 157]. Цікаво, що після оприлюднення відповідного розпорядження головний поліцмейстер Вінниці вирішив перевершити своє начальство, віддавши наказ додати до заборонених мов у місті та повіті ще й єврейську [5, с. 463].

Однак навряд чи «мовне питання» завдавало якогось клопоту пересічному телефонному користувачеві, якому й без того доводилося запасатися терпінням, аби провести бажану розмову. Одним із яскравих підтверджень того слугувала так звана «телефонна реформа», розпочата в Києві в жовтні 1914 р., через місяць після впровадження податку на телефони – 10 руб. з кожного апарату [6, с. 276]. Вона полягала в переведенні абонентів зі старої станції на нову, обладнану вдосконаленими комутаторами [7, с. 4]. Нововведення одразу ж спричинило чимало незручностей для більшої частини киян. Під час виклику номеру стара телефонна станція переключала на нову, де рідко кому вдавалося почути відповідь із першої спроби [8, с. 2].

Восени 1915 р. за ініціативою житомирського міського голови І. Доманевського в усіх кімнатах членів міської управи були встановлені внутрішні телефони [9, с. 3].

Неабияку активність у розбудові телефонних мереж проявляла Вінниця, де у вересні–жовтні 1915 р. мешканці міста отримали можливість телефонувати до Ямполя [10, с. 3] та Літина [11, с. 2]. Паралельно було розпочато роботи із прокладення підземного телефонного кабелю по Миколаївському проспекту [12, с. 2]. Не варто забувати, що зв'язківці працювали в умовах труднощів з отриманням матеріалів. Влітку 1916 р. відсутність лінійного дроту змусила вінницького інженера Фазли клопотати перед начальником Кишинівського поштово–телеграфного округу (Подільська губернія входила до його складу) про отримання дозволу на припинення підключень нових абонентів, крім тих, хто надав би відповідний матеріал [13, с. 2].

Нажаль, у тій же Вінниці якість телефонного зв'язку залишала бажати кращого. Насамперед ішлося про незадовільну роботу телефоністок, до обов'язків яких входило забезпечення з'єднання між абонентами. В одному з номерів газети «Юго–Западный край» було зображено страждання жінки, яка понад 20 разів намагалася додзвонитися по телефону до станції з дуже важливого питання. Навіть після того, як їй це вдалося, вона не могла заспокоїтися й плакала «сльозами безсилля», говорячи про свою ненависть до телефоністок, а також те, що «за 75 руб. на рік заслуга телефону в тому, що він доводив її до несамовитості й божевілля» [14, с. 2]. Мабуть, невипадково в іншому номері того ж часопису писалося: «Число душевно–хворих збільшується завдяки нашому телефону! Це достовірно відомо» [15, с. 2].

В лютому 1916 р. на адресу черкаської міської думи постійно надходили скарги від городян про незадовільну роботу місцевої телефонної мережі. Вони заявляли, що на виклики по телефонну їм доводиться чекати цілими годинами через недостатню кількість персоналу на станції [16, арк. 81].

З початком воєнних дій значно збільшилося навантаження на пошту. Запроваджувалися нові правила з листування із фронтовиками, відповідно до яких на конвертах мало бути зазначено: «в діючу армію», далі – назва частини, ім'я та прізвище адресата. Вказувати відомості стосовно місцезнаходження військової частини або армії заборонялося [5, с. 463]. Разом із тим у листопаді 1914 р. встановлювався прийом посилок та листів на ім'я російських військовополонених у Німеччині та Австро–Угорщині. При тому з посилок малої ваги поштовий збір не сплачувався [17, с. 4].

Після завоювання російськими військами Галичини й Буковини виникла проблема з перепискою із тамтешнім населенням, оскільки на окупованих територіях поштово–телеграфні заклади деякий час не функціонували. Тому восени 1914 р. у кам'янецькій газеті «Подолія» було

надруковано оголошення про можливість відправлення кореспонденції за внутрішнім тарифом до спеціальних пунктів, розташованих у Волочиську та Новоселиці [18, с. 1].

Усі листи на фронт та з фронту піддавалися цензуруванню. 15 березня 1915 р. начальник Головного управління пошт та телеграфів офіційно заборонив пересилання поштових карток із зображеннями глав воюючих з Росією держав та членів їхніх родин [19, с. 3]. Щодо самих їхніх підданих встановлювався жорсткий контроль. Вони були зобов'язані здавати всю свою кореспонденцію в місцеву поліцію, з подальшим передаванням до військової цензури. Лише після перевірки останньої листи направлялися до поштових відділень [20, с. 2]. На початку лютого 1916 р. було суворо заборонено перевезення кореспонденції поза поштою [21, с. 2], а в червні того року – тримати поштових голубів без дозволу штабу Київського військового округу [22, с. 3].

Попри всі заходи, можливості влади для перевірки листування, потік якого був величезним, виглядали дуже обмеженими. Так, наприклад, за встановленими статистичними даними, до Бердичівської поштово–телеграфної контори за добу надходило до шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції [1, с. 111]. З не меншою напругою працювала пошта у Вінниці, у відділеннях якої зазвичай було велелюдно. Втомлювалися як відвідувачі, так і самі працівники. Останнім іноді доводилося працювати допізна [23, с. 2]. Робота поштових відділень ускладнювалася й через перебої на залізниці, внаслідок чого величезна маса товару відправлялася поштою [24, с. 3].

Необхідність своєчасного пересилання урядових та приватних ділових поштових відправлень змусило МВС 30 листопада 1915 р. видати спеціальну постанову, відповідно до якої мали знищуватись оплачені за бандерольною таксою візитні та вітальні картки [25, с. 463].

Нестача та дорожнеча паперу позначилася на зовнішньому вигляді листів, які писали на маленьких, щільно списаних аркушиках, із використанням полів [5, с. 463]. Окрім того, починаючи з 1916 р. городяни досить часто використовували замість конвертів газетний папір. Адреси записувалися на ярликах з білого паперу, приклеєних до оболонки [26, с. 3].

Воєнне лихоліття призвело до зростання соціальної ролі листоноші, на появу якого з боязким нетерпінням очікували сотні тисяч городян Правобережної України. Ось що з того приводу на початку 1916 р. написав один із авторів київської «Южной копейки»: «І кожний день – вранці та ввечері центром міста та його околицями – Печерським, Звіринцем, Деміївкою, Шулявкою, Подолом та Лук'янівкою – йде поштар зі шкіряною сумкою, перекинутою через плече. З тією сумкою, в якій він, як добрий геній, несе близьким та рідним новини від синів, батьків, братів та чоловіків, що пішли захищати Батьківщину від грізного ворога» [27, с. 2].

Таким чином, на прикладі міст Правобережної України чітко простежується зростання ролі телефонного і поштового зв'язку в житті суспільства в 1914–1917 рр., що, однак, не супроводжувалося покращенням якості надання відповідних послуг. Розширення телефонних мереж ускладнювалося нестачею матеріалів та кваліфікованих працівників, а низький рівень зв'язку негативним чином позначався на психоемоційному стані користувачів. Із величезним навантаженням працювали поштові відділення, що слугували засобом спілкування між тилом та фронтом, та за яким активно намагалися стежити органи військової цензури.

Список використаних джерел

1. Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) / О. Ю. Кирієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип.16. – С.108–114.
2. Щербак М. Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. Г. Щербак // Історія України. – 1999. – №4. – С.10–12.
3. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001. – 246 с.
4. Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2014. – Вип. XXIII. – С.152–162.
5. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – 784 с.
6. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. Том 1. – Петроград: Типография Петроградского товарищества печатного и издательского дела «Труд», 1916. – 729 с.
7. Телефонная реформа // Киев. – 1914. – 5 октября. – С.4.
8. Телефонные неурядицы // Киевская мысль. – 1914. – 17 ноября. – С.2.
9. Внутренние телефоны // Жизнь Волыни. – 1915. – 5 ноября. – С.3.
10. Сегодня открывается телефонное сообщение… // Юго–Западный край. – 1915. – 29 августа. – С.3.
11. Винницкая городская телефонная сеть… // Юго–Западный край. – 1915. – 30 сентября. – С.2.
12. Вчера в Виннице было приступлено… // Юго–Западный край. – 1915. – 4 октября. – С.2.
13. Контрагент Винницкой телефонной сети… // Юго–Западный край. – 1916. – 6 июля. – С.2.
14. Винницкие картинки // Юго–Западный край. – 1915. – 20 марта. – С.2.
15. Обыватель / Вопросы дня // Юго–Западный край. – 1915. – 25 июня. – С.2.
16. Державний архів Київської області. – Ф.9. – Оп.32. – Спр.24. – 462 арк.
17. Во всех почтовых учреждениях… // Подолія. – 1914. – 7 ноября. – С.4.
18. К сведению // Подолія. – 1914. – 24 сентября. – С.1.
19. Начальник Главного Управления почт и телеграфов… // Юго–Западный край. – 1915. – 6 марта. – С.3.
20. Главной военно–цензурной комиссией… // Юго–Западный край. – 1916. – 29 октября. – С.2.
21. Г. Подольский Губернатор… // Юго–Западный край. – 1916. – 29 января. – С.2.
22. Главным начальником… // Подолянин. – 1916. – 27 мая. – С.3.
23. Винницкие картинки // Юго–Западный край. – 1915. – 2 июля. – С.2.
24. В настоящее время… // Юго–Западный край. – 1916. – 30 ноября. – С.3.
25. Начальник Винницкой почтово–телеграфной конторы… // Юго–Западный край. – 1915. – 8 декабря. – С.2.
26. Бумажный голод и почта // Южная копейка. – 1916. – 30 июня. – С.3.
27. Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. – 1916. – 8 января. – С.2.

References

1. Kyriyenko O. Yu. Pryvatna korespondentsiya v poli zoru rosiys'koyi viys'kovoyi tsenzury (1914–1918 rr.) / O. Yu. Kyriyenko // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. – 2009. – Vyp.16. – S.108–114.

2. Shcherbak M. H. Karal'ni orhany tsaryzmu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / M. H. Shcherbak // Istoriya Ukrayiny. – 1999. – №4. – S.10–12.
3. Yarmysh O. N. Karal'nyy aparat samoderzhavstva v Ukrayini v kintsi XIX – na pochatku XX st.: Monohrafiya / O. N. Yarmysh. – Kh., 2001. – 246 s.
4. Vil'shans'ka O. L. Suspil'ni nastroyi v Ukrayini pid chas Pershoyi svitovoyi viyny / O. L. Vil'shans'ka // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2014. – Vyp. XXIII. – S.152–162.
5. Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina. – K.: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 2013. – 784 s.
6. Averbah O. I. Zakonodatelnyie aktyi, vyizvannyie voynoy 1914–1915 gg. Tom 1. – Petrograd: Tipografiya Petrogradskogo tovarischestva pechatnogo i izdatelskogo dela «Trud», 1916. – 729 s.
7. Telefonnaya reforma // Kiev. – 1914. – 5 oktyabrya. – S.4.
8. Telefonnyie neuryaditsyi // Kievskaya myisl. – 1914. – 17 noyabrya. – S.2.
9. Vnutrennie telefonyi // Zhizn Volyini. – 1915. – 5 noyabrya. – S.3.
10. Segodnya otkryivaetsya telefonnoe soobschenie… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 29 avgusta. – S.3.
11. Vinnitskaya gorodskaya telefonnaya set… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 30 sentyabrya. – S.2.
12. Vchera v Vinnitse byilo pristupleno… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 4 oktyabrya. – S.2.
13. Kontragent Vinnitskoy telefonnoy seti… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1916. – 6 iyulya. – S.2.
14. Vinnitskie kartinki // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 20 marta. – S.2.
15. Obyivatel / Voprosyi dnya // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 25 iyunya. – S.2.
16. Derzhavnyy arkhiv Kyyivs'koyi oblasti. – F.9. – Op.32. – Spr.24. – 462 ark.
17. Vo vseh pochtovyih uchrezhdeniyah… // PodolIya. – 1914. – 7 noyabrya. – S.4.
18. K svedeniyu // PodolIya. – 1914. – 24 sentyabrya. – S.1.
19. Nachalnik Glavnogo Upravleniya pocht i telegrafov… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 6 marta. – S.3.
20. Glavnoy voenno–tsenzurnoy komissiey… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1916. – 29 oktyabrya. – S.2.
21. G. Podolskiy Gubernator… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1916. – 29 yanvarya. – S.2.
22. Glavnyim nachalnikom… // Podolyanin. – 1916. – 27 maya. – S.3.
23. Vinnitskie kartinki // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 2 iyulya. – S.2.
24. V nastoyaschee vremya… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1916. – 30 noyabrya. – S.3.
25. Nachalnik Vinnitskoy pochtovo–telegrafnoy kontoryi… // Yugo–Zapadnyiy kray. – 1915. – 8 dekabrya. – S.2.
26. Bumazhnyiy golod i pochta // Yuzhnaya kopeyka. – 1916. – 30 iyunya. – S.3.
27. Yurzu / Kievskie negativyi // Yuzhnaya kopeyka. – 1916. – 8 yanvarya. – S.2.

Gerasimov T. Yu., *a candidate of historic sciences, a doctoral student of History and culture of Ukraine department of Vinnytsia State Pedagogical University after Mykhailo Kotsyubynskiy (Ukraine, Vinnitsa), timger84@gmail.com*

The influence of the First World War on telephone and mail communication: Social aspect (the examples are the Right–bank Ukraine towns)

The peculiarities of telephone and mail function in the Right–bank Ukraine towns in 1914–1917 and their influence on town daily life are elucidated by the author in the article. The measures of the powers directed to control set of communication means are examined.

The necessity of telephone communication improvement in the region towns is proved to increase. The shortage of materials, equipment and qualified staff took place on the way of telephone nets expansion. At the same time the mail loading increased abruptly because of communication necessity between rear population and those mobilized to the army.

The author came to a conclusion that during the First World War the quality of telephone and mail communication in towns was too poor. It was conditioned by economical factors and military censorship. All this affected psychoemotional state of users increasing social tension in town surroundings.

Keywords: *communication, mail, telephone, the First World War, town, the Right–bank Ukraine.*

Герасимов Т. Ю., *кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины, Винницкий государственный педагогический университет им. Михаила Коцюбинского (Украина, Винница), timger84@gmail.com*

Влияние Первой мировой войны на телефонную и почтовую связь: социальный аспект (на примере городов Правобережной Украины)

Автор осветил особенности функционирования телефона и почты в городах Правобережной Украины в 1914–1917 гг. и его влияние на городскую повседневность. Рассмотрены меры властей, направленные на установление контроля над средствами связи.

Доказано, что с началом войны возросла потребность в совершенствовании телефонной связи в городах региона. На пути расширения телефонных сетей стала нехватка материалов и оборудования, а также квалифицированного персонала. В то же время резко увеличилась нагрузка на почту из–за необходимости общения между тыловым населением и мобилизованными в армию.

Автор пришел к выводу, что в течение Первой мировой войны качество телефонной и почтовой связи в Правобережных городах была довольно низкой, что обуславливалось экономическими факторами и военной цензурой. Все это негативно сказывалось на психоэмоциональном состоянии пользователей, усиливая социальную напряженность в городской среде.

Ключевые слова: *связь, почта, телефон, Первая мировая война, города, Правобережная Украина.*

* * *

УДК 94(477.83/.86)«1914/1916»

Ільницький І. В.,
кандидат історичних наук, викладач,
ДВНЗ «Калуський політехнічний коледж»
(Україна, Калуш), ilnytskyy1962@gmail.com

Військова складова російської окупаційної адміністрації в Галичині (серпень 1914 р. – березень 1916 р.)

На основі архівних матеріалів періоду Першої світової війни у статті здійснено спробу висвітлити механізми роботи штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, з'ясувати ступінь ефективності його діяльності у сфері управління та забезпечення всім необхідним дислокованих на території Західної України російських військових з'єднань, організації злагодженої взаємодії з фронтовим військовим командуванням. Автор проаналізувавши звіти структурних підрозділів штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, його ділову документацію, констатував, що через цілий ряд організаційно–правових проблем діяльність військового напрямку російської окупаційної адміністрації була неефективною. Зокрема відчувалися нестача кваліфікованих кадрів, незадовільне матеріально–технічне забезпечення, відсутність чіткого і злагодженого співробітництва з військовим командуванням фронту, пріоритет дрібних військових питань над глобальними цивільними.

Ключові слова: *Тимчасове військове генерал–губернаторство Галичини, окупаційна адміністрація, кадровий склад, Канцелярія Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, Штаб Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, Г. Бобринський.*

Проблема російської окупації у нинішній зовнішньо-політичній ситуації актуальна для Української держави як ніколи. Більше двох років триває українсько–російське збройне протистояння на Сході України. Вдавшись до прямої військової інтервенції Російська Федерація окупувала Кримський півострів, значну частину південно–східних українських територій. Щодо Криму та деяких районів Донецької та луганської областей були застосовані різні окупаційні технології. У Криму була застосована тактика створення окупаційних органів влади як перехідного етапу до повної уніфікації з російською системою управління, на Донбасі створені проросійські маріонеткові режими. Аналогій російської окупаційної політики, системи управління захопленими територіями безліч. Саме тому із позицій захисту державного суверенітету, національної безпеки особливої актуальності набувають дослідження щодо функціонування владних

структур у Російській імперії, і зокрема окупаційних інституцій у Галичині під час Першої світової війни.

Нині українськими науковцями проводяться грунтовні дослідження по вивченню та переосмисленню багатьох проблем історії України періоду 1914–1918 рр. В українській історіографії оформилося ряд пошукових напрямків по вивченню українського контексту Великої війни: соціально–економічний, орієнтаційно–цивілізаційний, політичний, геополітичний, історія легіону Українських січових стрільців, гуманітарно–інформаційний, по проблемам біженства, громадських організацій, регіоналістики, «культури війни» тощо. Окремою дослідницькою проблемою у вітчизняній та зарубіжній (передусім російській) історіографії є діяльність російської окупаційної адміністрації Галичини і Буковини протягом 1914–1918 рр. [17, с. 4]. Мова йде передусім про праці українських істориків І. Кучери [13], В. Любченка [14], О. Мазура [15; 16], В. Яремчука [19], російських – О. Бахтуріної [11], В. Савченка [18]. Їхній доробок сьогодні задає тон та спрямованість наукового дискурсу довкола малодосліджених аспектів пов'язаних із історією Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини (серпень 1914 – березень 1916 рр.). На наше переконання, недостатньо вивченими в історичній науці залишаються особливості функціонування штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, а отже військової складової російської окупаційної політики та адміністративного управління.

Мета даної наукової студії полягає у висвітленні механізмів роботи штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини, з'ясуванні ступеня ефективності його діяльності у сфері управління та забезпечення всім необхідним дислокованих на території Західної України російських військових з'єднань, організації злагодженої взаємодії з фронтовим військовим командуванням.

У результаті Галицької операції російські війська просунулися у глиб імперії Габсбургів на 280–300 км і захопили Галичину, Буковину й частину Польщі. Вважаючи незворотним процес приєднання Галичини й Буковини до Російської імперії, 21 серпня 1914 р. було створено Тимчасове військове генерал–губернаторство Галичини. На чолі окупаційного управлінського апарату захоплених території було призначено графа Г. Бобринського [12, с. 89]. В основі організації російської окупаційної адміністрації було закладено принцип її поділу на воєнну та цивільну частини. Військове управління Тимчасовим військовим генерал–губернаторством Галичини було зосереджено в штабі генерал–губернатора та його окремих відділах: інтендантському, по квартирному забезпеченню військ, військово–санітарному, військово–ветеринарному, військово–окружного контролера і комендантських [1, арк. 8–9]. Управління цивільним життям краю здійснювали губернатори, градоначальник Львова і начальники повітів під керівництвом канцелярії військового генерал–губернатора Галичини. Діяльність штабу генерал–губернатора та його відділів була спрямована на забезпечення потреб російської армії та Південно–Західного фронту, розквартирування військ на території Західної України, підтримка порядку та стабільності у прифронтовій зоні.

Досить важко встановити точну кількість російських військ, що дислокувалися на території Східної Галичини та Північної Буковини протягом серпня 1914 – липня 1915 рр., але зрозумілим було те, що у підпорядкуванні генерал–губернатора перебувала значна кількість стабілізаційних (окупаційних) військ, які потребували командування, забезпечення побутових умов, доставки харчування, медико–санітарного обслуговування.

Протягом першого періоду перебування російської адміністрації в Галичині у безпосередньому підпорядкуванні генерал–губернатора було 10 піших ополченських дружин, 8 ополченських кінних сотень, 5 кінних козачих сотень ополченського типу, 21 бригада державного ополчення, чотири окремі дружини, 2–а повітроплавальна рота[1]. Ці військові сили були розквартировані у повітових містах генерал–губернаторства. У середньому виходило по одній роті на місто. Штаб військового контингенту повіту розміщувався у населеному пункті, що географічно знаходився у його центрі [2, арк. 13]. Розосереджене розквартирування пояснювалася як необхідністю підтримки престижу російської влади, так і умиротворення населення. За офіційними даними ополченські військові формування були недоукомплектовані на 5–50% від свого штатного розпису й окрім цього існувала нестача обмундирування та стрілецького озброєння [2, арк. 14зв]. Є численні приклади того як ополченські полки доозброювалися трофейною австрійською зброєю.

Розбудова штабу військового генерал–губернатора мала здійснюватися відповідно до норм «Тимчасового положення про управління областей Австро–Угорщини, зайнятих по праву війни» (рос. *«Временное положение об управлении областей Австро–Венгрии, занятых по праву войны»)* та Додатку №16 «Положення про польове управління військами у воєнний час» (рос. *«Положения о полевом управлении войск в военное время»*). Так, цей штаб мав складатися з управління по квартирному забезпеченню, інтендантського управління, військово–санітарного управління, військово–ветеринарного управління, управління військово–окружного контролера. При штабі також діяли надзвичайний, топографічний, судовий відділи.

Підбір кадрів до штабу та його управлінь здійснювався поспішно, його найбільша інтенсивність припала на серпень 1914 р. Особливістю було те, що деякі кандидати навіть не знали про своє призначення, не давали на нього попередньої згоди, а всі формальності доводилося вирішувати заднім числом [3, арк. 2–17]. Фінансування створення штабу та управлінь, початок їх роботи здійснювалося через Дубенське казначейство. Варто також відзначити і присутність на перших порах у штаті штабу австрійських підданих, які займали посади молодших помічників ад'ютантів [3, арк. 31, 69].

Керівництво штабу було визначено відразу, а от комплектація офіцерів та службовців, їх ротація здійснювалася ще протягом серпня–грудня 1914 р. Здебільшого це були офіцери–резервісти нижчого складу, які були відряджені у Галичину з повітів українських губерній. Для цих офіцерів посади у штабі були, по суті, підвищенням. Навряд, хтось із цих військовослужбовців

[1] Державне ополчення – в Російській імперії резерв збройних сил, який скликається тільки на час війни, має допоміжне значення й укомплектований з осіб, які відбули термін служби під прапорами та в запасі або з якихось причин звільнених від служби в регулярних військах, але фізично придатних до військової справи.

(а тим більше резервістів) розраховував на більш серйозні посади у мирний час.

Досить проблематичним у комплектації штабу виявилося знайти писарів. Їх протягом усього часу функціонування окупаційної адміністрації, і зокрема її військової частини, постійно не вистачало. Всі вони мали бути православного віросповідання, мати власне обмундирування та постільну білизну [3, арк. 127]. Привертає увагу вимога саме щодо віросповідання. Потреба у цих службовцях була настільки нагальною, що у відповідних спецслужб не вистачало часу для перевірки їх благонадійності, а тому саме православна віра мала стати визначальною якістю писаря. Окрім цього були проблеми з матеріально–побутовим забезпеченням нижчих чинів.

Географія, ранг, освітній рівень призначених чиновників був надзвичайно строкатим. Найвищий клас чиновників був представлений у військово–санітарному управлінні, управлінні військово–окружного контролера.

Судячи із рапортів начальника штабу до генерал–губернатора Г. Бобринського на грудень 1914 р. штаб та окремі його управління залишалися недоукомплектовані кадрами. Зовсім не було сформовано резерв, який був украй необхідний для організації роботи додаткових управлінь та відділів штабу [3, арк. 45, 87, 89].

Нестача працівників обумовила стихійне поєднання різних напрямів роботи в рамках одного управління чи відділу. Так вийшло об'єднання стройового відділу з оперативним; господарського з інспекторським. Судочинство, військову цензуру, контррозвідку було покладено на штаб та обер–офіцерів. На перший порах таке об'єднання було прийнятним, проте зростання діловодства та об'ємів справ зовсім унеможливлювало таке суміщення [3, арк. 255–256].

Штатна доукомплектація була здійснена лише у квітні 1915 р. Додавалися помічник воєнно–санітарного лікаря, 3 діловода (2 із числа лікарів, 1 – чиновник), журналіст, 4 писаря, 10 фельдшерів [4, арк. 76, 90].

У звіті штабу генерал–губернатора зазначалося, що майже половину часу перебування російської адміністрації в Галичині працювало лише 5 із 7 управлінь. Це виявилося великою помилкою. Відразу необхідно було утворити контр–розвідувальне і цензурне управління, уникнути суміщення функцій структурними підрозділами, яке відтягувало зусилля офіцерів і не давало можливості зосередити на конкретних справах [1, арк. 4].

Протягом першого періоду російської окупації Галичини існували серйозні труднощі з фінансовим забезпеченням роботи штабу, який потребував значно більших коштів ніж канцелярія генерал–губернатора з її виключно цивільними функціями. Значна частка коштів йшла на екстраординарні потреби (боротьба зі шпигунством, контррозвідка, допомога населенню, виплати австрійським лікарям), які важко було запланувати у бюджетному кошторисі, а згодом й облічити їх витрату [1, арк. 3–20].

На здійснення функцій окупаційної адміністрації, оперативність, координацію та злагодженість її дій неабияк впливали транспортне сполучення, зв'язок. Етапно–господарське управління, яке все це технічно забезпечувало, мало серйозні проблеми із автотранспортом. В умовах війни та слабкості мережі залізничного сполучення автотранспорт залишався єдиним прийнятним варіантом сполучення між адміністративними частинами Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини. З останнім на Західній Україні було дуже погано. Окупаційна адміністрація у своєму розпорядження мала лише 1 потужний та 34 малопотужних автомобіля. Все, що присилалося з автотранспорту у розпорядження військово–господарського управління було у неприйнятному технічному стані, застарілим, із малопотужними, абсолютно безсилими, в умовах бездоріжжя двигунами [1, арк. 9].

Серед семи управлінь штабу найбільш масштабною була діяльність господарського управління. Воно займалося збором зброї, реквізиціями, відшкодовуванням приватним особам та суб'єктам підприємництва збитків заподіяних війною, забезпечувало всім необхідним ополченські частини. Всі ці напрямки супроводжувала рутинна канцелярська робота, переписка з армійськими частинами. Значною проблемою виявилася необхідність забезпечення ополчення обмундируванням. Деякі частини розквартированих у Галичині російських військ були одягнуті лише у парадну форму, не мали належної амуніції, фурнітури. Ополченські частини довелося озброювати зібраними у населення та трофейними австрійськими гвинтівками, шукати до них набої. Так, у квітня 1915 р. львівське градоначальство організувало місячних по добровільній здачі зброї та обмундирування. Слід відмітити, що населення досить активно відгукнулося на заклик місцевої адміністрації і було зібрано значний арсенал гвинтівок, за які громадянам сплатили 5000 руб. [2, арк. 22].

Захоплення величезних австро–угорських територій з військовими об'єктами обумовлювало їх реєстрацію, опис, господарське освоєння. Цей величезний об'єм роботи мало зробити управління по квартирному забезпеченню і це окрім того, що необхідно було розквартирувати війська, підпорядковані генерал–губернатору. У досить стислому звіті цього управління, поміж цифр та описів, зроблений висновок про те, що внаслідок обмеженості штату зареєстровані тільки особливо цінні об'єкти нерухомості, їх повний опис через евакуацію провести не вдалося. Озвучена була ще й цінна рекомендація: в окупаційні адміністрації слід відряджати досвідчені кадри, адже часу на їх навчання й адаптацію зовсім немає, їхні помилки дорого коштують владі, знижують її авторитет в очах громадськості [5, арк. 2–27].

До компетенції військово–санітарного управління входила опіка над військовими лазаретами, шпиталями, лікарнями, контроль за санітарною та епідеміологічною ситуацією в краї. Попри прописані досить широкі функції та повноваження військово–санітарне управління не мало достатнього контролю над ситуацією, фактично у лікарській справі панував повний хаос. Не було чітких даних, які шпиталі працюють у краї, хто здійснює лікарську діяльність, скільки поранених перебуває на лікуванні у медичних закладах Галичини та Буковини [6, арк. 80–84].

Стройове управління займалося розписом несення вартової служби, організацією військових парадів, побутом та дозвіллям військовослужбовців. Окрім штатних ситуацій (відвідування нижніми чинами лазень, богослужінь, урочистості на честь відзначення релігійних та державних свят), що вирішувало управління, йому у квітні 1915 р. довелося організовувати урочисті заходи на честь візиту імператора Миколи II до Львова. Цій подій приділена значна увага у звітах всіх управлінь

штабу генерал–губернаторства. Відвідування Львова та загалом Тимчасового військового генерал–губернаторства відбулося без будь–яких ексцесів і на високому рівні. Тому, не дивно, що цю ситуацію штаб генерал–губернаторства зарахував до свої беззаперечних досягнень [7]. Загалом діяльність стройового управління виявилася чи не найактивнішою. Про це свідчить кількість приказів по Львівському гарнізону: 1914 р. – 26; 1915 р. – 62. Усі вони стосувалися досить широкого спектру справ: від порядку відвідування військовослужбовцями лазень, до організації зустрічей вищих осіб імперії Романових [7, арк. 7].

Діяльність військово–топографічного управління мала важливо, проте малопомітне значення. До роботи були запрошенні досвідчені топографи, які розробляли як нові карти з відповідними нанесеннями, так і правили знайденні у Львові австрійські карти.

Досить проблемною виявилася діяльність пізніше створених контро–розвідувального і цензурного управлінь. Зокрема, у контр–розвідувальному управлінні працював лише один спеціаліст, який неодноразово нарікав, що його дані не приймає до відома військова контррозвідка, а своєю роботою він часто дублював своїх колег з армії.

Військово–цензурні органи Тимчасового генерал–губернаторства Галичина були утворені згідно наказу генерал–губернатора Галичини №3 від 1 січня 1915 р. у Львові (3 військових цензора), Тернополі, Бродах (по одному цензору). Загальну їх координацію мало здійснювати військово–цензурне управління штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства, де працював спеціаліст–цензор, діловод та писар [8, арк. 1–4]. У містах Чернівці, Самборі, Станіславі, Ярославі військово–цензурні пункти розпочали свою роботу з квітня 1915 р. [9, арк. 3].

До цього часу військова цензура здійснювалась силами органів фронтової військової цензури, що діяли при штабах армій та корпусів.

23 вересня 1914 р. у газеті «Прикарпатская Русь» було опубліковано постанову військового генерал–губернатора Галичини «Про цензуру», в якій основному дублювалися проголошені принципи цензурної політики в Російській імперії для місцевостей, де було оголошено воєнний стан. Цензурна постанова забороняла оприлюднювати інформацію про військові операції, роботу органів російської окупаційної влади, друкувати і розповсюджувати плакати, малюнки без дозволу поліції. Випуск друкованої продукції мав відбуватися тільки із зазначенням прізвища власника друкарні. Влаштування концертів, публічних сценічних постановок дозволялися з санкції окупаційної адміністрації, а демонстрування кінофільмів тільки після їх попереднього перегляду офіцерами поліції [11, с. 308]. Крім того, постановою заборонявся продаж книг російською мовою на «малороссийском наречии, изданных не в пределах Российской империи» [11, с. 153].

24 жовтня 1914 р. був виданий наказ штабу військового генерал–губернатора Галичини, яким населення краю інформувалось, що військова цензура розглядатиме приватну кореспонденцію писану тільки російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською і німецькою мовами. Листи й телеграми писані «іншими мовами та наріччями (малась на увазі українська мова)» підлягатимуть знищенню [15, с. 14]. Така ситуація була цілком прогнозованою. Адже через перлюстрацію приватної кореспонденції намагалися унеможливити передачу військово–оперативної інформації. Військово–цензурні органи мали тісно співпрацювати по цьому напрямку з контррозвідкою. Враховуючи ситуацію з недостатньо адекватною постановкою справи контррозвідки та цензури, ретельно перевіряти кореспонденцію іноземними мовами просто не було можливості. Не встигнувши розгорнути свою діяльність, військово–цензурні органи Тимчасового військового генерал–губернаторства були розпущені наказом генерал–губернатора №450 від 12 червня 1915 р. у зв'язку з загальною евакуацією установ генерал–губернаторства через контрнаступ австро–німецьких військ [4, арк. 101].

Із самого початку роботи російської окупаційної адміністрації Галичини відразу постало питання організації військово–судної частини. Це була чи не найскладніша частина розбудову управлінського апарату, яка потребувала адаптації нормативно–правових актів до місцевої правової культури, врахування наближеності лінії фронту, тощо. Основне навантаження справами лежало на військових слідчих Львівського військово–окружного суду, який діяв на території Тимчасового військового генерал–губернаторства Галичини у період з вересня 1914 по серпень 1915 року. За вказаний проміжок часу до Львівського військово–окружного суду надійшло 126 справ, з яких було завершено: із винесенням вироку 69, без вироку – 8 і залишилося нерозглянутими – 49 справ [10, с. 31]. По названих справах під суд було віддано 93 військовослужбовця (переважно нижчих чинів) і 119 цивільних осіб [10, с. 32].

Аналіз звітів управлінь штабу Тимчасового військового генерал–губернаторства дозволяє виділити одну спільну для них проблему: подвійний та потрійний характер підпорядкування, суперечливість рішень вищих органів і структур. Все це впливало на дезорганізацію діяльності військового блоку управлінського апарату. На підтвердження цього можна навести уривок із звіту штабу генерал–губернаторства: «Обилие начальников, иногда равнозначных, равносильно было безначалию, ибо требования их могли быть разноречивы, да и военные части не знали когда и к кому обращаться. Двойственность управления особенно ярко проявлялась в отношении частей ополчения, подчиненных начальнику военно–эксплуатационного или этапно–транспортного отделов; полная дезорганизация в снабжении, медицинском обслуживании» [1, арк. 5].

Отже, в організаційному та управлінському плані штаб Тимчасового військового генерал–губернаторства мав значні проблеми. Насамперед, відчувалися нестача кваліфікованих кадрів, незадовільне матеріально–технічне забезпечення, відсутність чіткого і злагодженого співробітництва з військовим командуванням фронту, дублювання повноважень, подвійне, а то і потрійне підпорядкування структурних підрозділів штабу, недостатньо універсальна нормативно–правова база для його злагодженої роботи, змагання за вплив на генерал–губернатора між Ставкою та урядом, пріоритет дрібних військових питань над глобальними цивільними. Все це у комплексі не сприяло ефективному функціонуванню як військової, так і цивільної складової управлінського апарату Тимчасового військового генерал губернаторства Галичини й у кінцевому рахунку зумовлювало провал окупаційної політики, незважаючи від її характеру та симпатій у місцевого населення, зовнішніх воєнно–політичних чинників.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів м. Києва. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.3. – 30 арк.
2. Там само. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.19б. – 174 арк.
3. Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.1. – 271 арк.
4. Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.32. – 213 арк.
5. Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.19д. – 34 арк.
6. Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.19в. – 87 арк.
7. Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.45. – 92 арк.
8. Там само. – Ф.365. – Оп.1. – Спр.211. – 4 арк.
9. Там само. – Ф.365. – Оп.1. – Спр.110. – 20 арк.
10. Отчет временного военного генерал–губернатора Галиции по управлению краем за время с 1 сентября 1914 года по 1 июля 1915 года. – Киев: Типогр. штаба Киев. воен. окр., 1916. – 49 с.
11. Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / А. Ю. Бахтурина. – М., 2004. – 394 с.
12. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2013. – 784 с.
13. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 19 с.
14. Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / В. Б. Любченко // Велика війна (1914–1918) і Україна. – К.: ТОВ «Кліо». – С.248–301.
15. Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний ун–т «Львівська політехніка»; Інститут гуманітарної освіти / О. Я. Мазур. – Львів, 1997.
16. Мазур О. Перша світова війна / О. Мазур, І. Патер // Історія Львова. Т.2. – Львів: Центр Європи, 2007. – С.492–536.
17. Реєнт О. Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–33.
18. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 1996. – №11–12. – С.95–106.
19. Яремчук В. Державотворчий процес у західній Україні та Перша світова війна / В. Яремчук // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 2004. – С.90–96.

References

1. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv m. Kyjeva. – F.361. – Op.1. – Spr.3. – 30 ark.
2. Tam samo. – F.361. – Op.1. – Spr.19b. – 174 ark.
3. Tam samo. – F.363. – Op.1. – Spr.1. – 271 ark.
4. Tam samo. – F.363. – Op.1. – Spr.32. – 213 ark.
5. Tam samo. – F.363. – Op.1. – Spr.19d. – 34 ark.
6. Tam samo. – F.363. – Op.1. – Spr.19v. – 87 ark.
7. Tam samo. – F.363. – Op.1. – Spr.45. – 92 ark.
8. Tam samo. – F.365. – Op.1. – Spr.211. – 4 ark.
9. Tam samo. – F.365. – Op.1. – Spr.110. – 20 ark.
10. Otchet vremennogo voennogo general–gubernatora Galicii po upravleniju kraem za vremja s 1 sentjabrja 1914 goda po 1 ijulja 1915 goda. – Kiev: Tipogr. shtaba Kiev. voen. okr., 1916. – 49 s.
11. Bahturina A. Ju. Okrainy Rossijskoj imperii: gosudarstvennoe upravlenie i nacional'naja politika v gody Pervoj mirovoj vojny (1914–1917) / A. Ju. Bahturina. – M., 2004. – 394 s.
12. Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukrai'na. – K.: TOV «Vydavnyctvo «Klio»», 2013. – 784 s.
13. Kuchera I. V. Polityka rosijs'koi' okupacijnoi' administracii' v Shidnij Galychyni u 1914–1917 rr.: avtoref. dys. … kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Vsesvitnja istorija» / I. V. Kuchera. – Chernivci, 2005. – 19 s.
14. Ljubchenko V. B. Rosijs'ka okupacijna administracija u Galychyni ta na Bukovyni / V. B. Ljubchenko // Velyka vijna (1914–1918) i Ukrai'na. – K.: TOV «Klio». – S.248–301.
15. Mazur O. Ja. Shidna Galychyna u roky Pershoi' svitovoi' vijny (1914–1918): Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Derzhavnyj un–t «L'vivs'ka politehnika»; Instytut gumanitarnoi' osvity / O. Ja. Mazur. – L'viv, 1997.
16. Mazur O. Persha svitova vijna / O. Mazur, I. Pater // Istorija L'vova. T.2. – L'viv: Centr Jevropy, 2007. – S.492–536.
17. Rejent O. Ukrai'na v period pershoi' svitovoi' vijny: istoriografichnyj analiz / O. P. Rejent, B. M. Janyshyn // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2004. – №4. – S.3–33.
18. Savchenko V. N. Vostochnaja Galicija v 1914–1915 godah: Jetnosocial'nye osobennosti i problema prisoedinenija k Rossii / V. N. Savchenko // Voprosy istorii. – 1996. – №11–12. – S.95–106.
19. Jaremchuk V. Derzhavotvorchyj proces u zahidnij Ukrai'ni ta Persha svitova vijna / V. Jaremchuk // Persha svitova vijna i slov'jans'ki narody. – K., 2004. – S.90–96.

Ilnytskyy I. V., *candidate of historical sciences, professor of SHEE «Kalush Polytechnic College» (Ukraine, Kalush), ilnytskyy1962@gmail.com*

The Military component of the Russian occupation administration in Galicia (August, 1914 – March, 1916)

In the article given below. On the basis of the archives materials of the First World War period it is made the attempt to throw light upon mechanisms of the Temporary Military Governor–General of Galicia headquarter's work, to ascertain the effectiveness level of its activities in the field of managment and the providing with all necessary things Russian military formations dislocated on the Western Ukraine territory, as well as the arranging the coordinated interaction with the front military command. The author, having analysed the reports of subunits of the Temporary Military Governor–General of Galicia, its derical documentation, stated that on account of a lot of organizational and legal problems the activities of the military course of Russian occupational administration wasn't effective. Specifically, there was felt a shortage of skilled cadres, the unsatisfactory material and technical security, the absence of accurate and concordant collaboration with the front military command, the priority of petty military questions over the global civil ones.

Keywords: *Temporary Military Governor–General of Galicia, occupation administration, staffing, Office of the Temporary Military Governor–General of Galicia, headquarter's of the Temporary Military Governor–General of Galicia, G. Bobrinskiy.*

Ильницкий И. В., *кандидат исторических наук, преподаватель, ГВУЗ «Калушский политехнический колледж» (Украина, Калуш), ilnytskyy1962@gmail.com*

Военная составляющая российской оккупационной администрации в Галиции (август 1914 г. – март 1916 г.)

На основе архивных материалов периода Первой мировой войны в статье предпринята попытка осветить механизмы работы штаба Временного военного генерал–губернаторства Галиции, выяснить степень эффективности его деятельности в сфере управления и обеспечения всем необходимым дислоцированных на территории Западной Украины российских военных соединений, организации слаженного взаимодействия с фронтовым военным командованием. Автор, проанализировав отчеты структурных подразделений штаба Временного военного генерал–губернаторства Галиции, его деловую документацию, констатировал, что в силу целого ряда организационно–правовых проблем деятельность военного направления российской оккупационной администрации была неэффективной. В частности ощущались нехватка квалифицированных кадров, неудовлетворительное материально–техническое обеспечение, отсутствие четкого и слаженного сотрудничества с военным командованием фронта, приоритет мелких военных вопросов над глобальными гражданскими.

Ключевые слова: *Временное военное генерал–губернаторство Галиции, оккупационная администрация, кадровый состав, Канцелярия Временного военного генерал–губернаторства Галиции, Штаб Временного военного генерал–губернаторства Галиции, Г. Бобринский.*

* * *

УДК 327–055.1(437.1)+94(437.1)

Варгатюк С. В.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин факультету журналістики та міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), Liana.V@i.ua

Перші дипломатичні контакти Директорії УНР з Польщею

Мета дослідження: вивчити перші дипломатичні контакти України доби Директорії УНР з Польщею, проаналізувати діяльність українських дипломатів під час місії до Варшави наприкінці грудня 1918 року, дати оцінку меморандуму Українського комітету у Польщі щодо протекторату Варшави над Україною.

Застосовані методи: порівняльний аналіз, історизм.

Основні одержані висновки: перші дипломатичні контакти Директорії УНР з Польщею отримали фіаско через радянські ідеологічні погляди В. Винниченка. Переговори у Варшаві для української сторони не були успішними через недбалий підбір дипломатичного персоналу, представники якого були або байдужими, або ворогами української справи.

Ключові слова: *дипломатична місія, переговори, зовнішня політика, меморандум.*

Перші дипломатичні контакти Директорії УНР з Польщею розпочалися на межі 1918–1919 років. Так, наприкінці грудня 1918 року в столиці Польщі розпочала свою діяльність українська дипломатична місія на чолі з професором В. Прокоповичем [8, с. 104]. Завдання, з яким ми поїхали від нашого уряду до Варшави, – пояснював В. Прокопович кореспондентові «Нової Ради», – це питання кордонів між сусідніми державами та пошуки порозуміння між тісно пов'язаними у різних сферах Польщі та України [4].

Позитивних наслідків місія В. Прокоповича не досягла через те, що зовнішня політика Директорії УНР була детермінована радянськими поглядами В. Винниченка [6, с. 142]. Сам В. Прокопович дав таку оцінку діяльності його місії у Варшаві: «Порозуміння між Польщею і Україною – справа складна, але потрібна і можлива. Справа залежіть від порозуміння між обома сторонами і врахування інтересів один одного, від доброї волі, такту і витриманості в переговорах» [5].

Місія В. Прокоповича полегшила можливість заснування першого дипломатичного представництва УНР у Варшаві на чолі з О. Карпинським, яка почала діяти з 18 січня 1919 року [6, с. 142]. Польський уряд також прагнув нормалізації відносин з Директорією. Так, у січні 1919 року спеціальний польський представник Ванькович провів у Києві консультації з зацікавленими у цих контактах українськими політичними колами [6, с. 142].

В середині лютого 1919 року посаду голови українського МЗС зайняв К. Мацієвич. Він виїхав з Вінниці, де перебував уряд УНР, до Одеси і Бухаресту, щоб особисто взяти участь у переговорах з представниками Антанти. Український міністр мав побачення з послом Польщі в Румунії М. Лінде, який у звіті до польського прем'єра І. Падеревського 15 лютого 1919 року виявив занепокоєння тим, що українці пробують укласти угоду з Антантою в Одесі щодо допомоги УНР у боротьбі з наступом Червоної армії [7, с. 155]. Укладення такої угоди, на думку польського посла, зміцнювало б становище України і зашкоджувало інтересам Польщі у Галичині [5, с. 269].

В Одесі К. Мацієвич у розмові з польським представником при антантському штабі Б. Кутиловським виклав погляд УНР на сучасне зовнішньополітичне становище і з'ясував дві найважливіші справи в діяльності свого міністерства: 1) договір з французьким командуванням в Одесі про боротьбу з більшовиками; 2) тимчасова угода з Польщею. Саме так основний зміст розмови з українським міністром передав Б. Кутиловський у звіті І. Падеревському [5, с. 271].

Б. Кутиловський, як і польський прем'єр, стояв на позиції заперечення існування УНР, навіть в такому випадку, коли вона буде добре озброєна Антантою для боротьби проти спільного ворога Польщі та України – Радянської Росії. Тому Б. Кутиловський відповів українському міністрові такою тезою: «Одна справа – боротьба з РСФРР пов'язана з другою – миром з Польщею, тому що Україна не може вести війну з більшовиками, не відкликавши своїх військ з Галичини, тобто без припинення воєнних дій проти поляків» [5, с. 272].

Б. Кутиловський у розмові з К. Мацієвичем поставив проблему польсько–українських стосунків з ніг на голову. Адже не Польща страждала від українського збройного наступу, а польська армія окупувала землі Західної України. До вимоги відмови від Галичини польський представник додав побажання щодо вільного переїзду польських дипломатів до Одеси і зміни політики УНР щодо польського населення в Україні. Зі звіту Б. Кутиловського польському прем'єрові було відомо, що на всі вимоги на переговорах К. Мацієвич відповів загальною фразою, що всі справи треба вирішити переговорами у Варшаві [5, с. 272].

В останній добі березня 1919 року К. Мацієвич призначив урядовця української місії в Одесі Б. Курдиновського на посаду українського посла у Варшаві, де він вступив у зносини з так званим українським комітетом, до складу якого входили колишні представники українського національного руху та ті, хто повернувся з рядів польської шляхти до українського табору [5, с. 342]. Очолював комітет Г. Тишкевич – брат графа М. Тишкевича, який замінив Г. Сидоренка на посаді голови української делегації на Паризькій мирній конференції [10, с. 8].

Представники комітету в надісланому до І. Падеревського меморандумі вимагали, щоб Польща взяла Україну під свій протекторат, оскільки вона не здатна здобути власну державність без чужої допомоги [5, с. 342].

Очевидно автори меморандуму вже мали розмови з Б. Курдиновським і ознайомили його зі змістом документу. Цю версію підтверджує текст меморандуму: «Умови, на які Курдиновський міг би погодитись від імені тих, хто дав йому повноваження, зводяться приблизно до такого: гарантування особам, які входять до Директорії особистої безпеки.., збереження їх на керівному становищі в уряді того або іншого складу, який створиться за угодою (з Польщею) на території України, виключаючи Галичину. Передбачувана згода на значні зміни в складі самого уряду не виключає в ньому поляків; відмова від будь–яких претензій на частину Східної Галичини або, в крайньому разі, від всієї цієї території і разом з тим від деяких повітів Волинської та Київської губерній; спільні воєнні дії лише по Дніпро; спільна торгівельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною та Польщею; участь Польської держави в закордонній політиці України; гарантування полякам правових привілеїв у економічній, політичній та культурній галузях» [5, с. 342].

Особливістю цього меморандуму є те, що текст дуже нагадує зміст відомої Варшавської угоди від 22 квітня 1920 року. В обох документах існує гарантія визнання Директорії на чолі з С. Петлюрою. Очевидно, К. Мацієвич давав усні інструкції Б. Курдиновському на підставі порозуміння з С. Петлюрою, який дав згоду на досить значні територіальні поступки на користь Польщі. К. Мацієвич, мабуть, перебільшив поступки, на які погодився С. Петлюра, коли давав інструкції Б. Курдиновському, а той зі свого боку, пішов далі інструкцій міністра закордонних справ [7, с. 343].

У Варшаві Б. Курдиновський вів з прем'єром І. Падеревським переговори, які завершились 23 травня 1919 року підписанням угоди, текст якої, за винятком деяких пунктів, нагадував меморандум українського комітету на чолі з Г. Тишкевичем. Згідно з цим договором, Б. Курдиновський віддавав всю Україну під зверхність Польщі. Внутрішня і закордонна політика УНР, збройні сили переходили під керівництво польського уряду [3, с. 9].

Отже, вибір Б. Курдиновського для такої важливої справи з боку українського уряду був кроком необачним. У минулому ця людина була далекою від українського

національного руху. Б. Курдиновський більше контактував з російськими консервативними колами. За часів гетьманату він поступив на державну службу і його призначення на посаду посланника від імені Директорії УНР на переговори у Варшаву було приречене на провал, навіть не через навмисні дії, а через його байдужість до української справи [8, с. 158].

Список використаних джерел

1. Демчук П. Дар божий, а не зеркало розколу // Політика і час. – 1995. – №7.
2. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.2.
3. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.3.
4. Нова Рада. – 31 січня 1919 року.
5. Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році. – К., 1962.
6. Срібник І. С. Петлюра – на чолі держави та війська. – К., 2005.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.7.
8. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрентон, 1959–1961. – Т.5.
9. Тютюник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924.
10. Шелухін С. Лист до С. Петлюри. Ризький договір. – Париж, 1948.

References

1. Demchuk P. Dar bozhyj, a ne zerkalo rozkolu // Polityka i chas. – 1995. – №7.
2. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.2.
3. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.3.
4. Nova Rada. – 31 sichnja 1919 roku.
5. Symonenko R. Imperialistychna polityka Antanty i SShA shhodo Ukrai'ny u 1919 roci. – K., 1962.
6. Sribnyk I. S. Petljura – na choli derzhavy ta vijs'ka. – K., 2005.
7. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. – Skrenton, 1962. – T.7.
8. Stahiv M. Zahidna Ukrai'na. Narys istorii' derzhavnogo budivnyctva ta zbrojnoi' i dyplomatychnoi' oborony v 1918–1923 rr. – Skrenton, 1959–1961. – T.5.
9. Tjutjunyk Ju. Z poljakamy proty Vkrai'ny. – Harkiv, 1924.
10. Sheluhin S. Lyst do S. Petljury. Ryz'kyj dogovir. – Paryzh, 1948.

Vargatyuk S. V., *Ph.D., Associate Professor, Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), Liana.V@i.ua*

The first diplomatic contacts with Poland Directory of the UNR

Objective: to study first diplomatic contact days UNR Directory Ukraine to Poland, to analyze the activity of Ukrainian diplomats on a mission to Warsaw in late December 1918, to assess the memorandum Ukrainian Committee in Poland's Warsaw protectorate over Ukraine.

Applied methods: comparative analysis, historical.

The main conclusions obtained: the first diplomatic contacts UNR Directory Poland received fiasco Soviet ideological views Vynnychenko. The talks in Warsaw for the Ukrainian side was not successful due to negligent selection diplomatic staff, whose members were either indifferent, or enemies of the Ukrainian business.

Keywords: *diplomatic mission, negotiations, foreign policy memorandum.*

Вартатюк С. В., *кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений факультета журналистики и международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), Liana.V@i.ua*

Первые дипломатические контакты Директории УНР с Польшей

Цель исследования: изучить первые дипломатические контакты Украины периода Директории УНР с Польшей, проанализировать деятельность украинских дипломатов во время миссии в Варшаву в конце декабря 1918 года, дать оценку меморандума Украинского комитета в Польше относительно протектората Варшавы над Украиной.

Применены методы: сравнительный анализ, историзм.

Основные полученные выводы: первые дипломатические контакты Директории УНР с Польшей получили фиаско из–за советских идеологических взглядов В. Винниченко. Переговоры в Варшаве для украинской стороны не были успешными из–за небрежного подбора дипломатического персонала, представители которого были или равнодушными, или врагами украинского дела.

Ключевые слова: *дипломатическая миссия, переговоры, внешняя политика, меморандум.*

* * *

УДК 94(477)

Солдатенко В. Ф.,
доктор історичних наук, професор, член–кореспондент НАН України, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), veid@ipiend.gov.ua

Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки

Обґрунтовується авторська позиція щодо феномена отаманщини як політичного режиму, реалізованого в 1919 р. в Українській Народній Республіці. Аналізується механізм функціонування системи на особистісному зрізі.

Ключові слова: *Директорія, С. Петлюра, В. Винниченко, Головний отаман, отаманщина, трудові ради, військові заколоти, політичні зради, державна нестабільність.*

Останнім часом почастішали розмови про політичні режими. Природний поштовх дає життя, а науковці прагнуть оперативно реагувати на зміни швидкоплинної кон'юнктури, по можливості теоретично пояснювати, обґрунтовувати феномени, породжувані суспільними процесами. Логічні при цьому звернення до історичного досвіду – там можна віднайти чимало схожих із сучасними ситуацій, підмітити об'єктивні загальносоціологічні тенденції, оцінити результати, вже апробовані практикою, а відтак – значимі, здатні пролити певне світло і на деякі непрості проблеми сьогодення, спрогнозувати перспективу.

Надзвичайно цікавою, водночас дуже неоднозначною (і в своїх реаліях і в пізніших їх інтерпретаціях) постає режим отаманщини (в деяких транскрипціях – «отаманії») в Українській Народній Республіці 1919 р.

Автору даної публікації не раз доводилося звертатися до стану історіографічного освоєння неоднозначного питання, висловлювати міркування щодо його вивчення й оцінок як здебільшого в узагальнюючих творах [1] так і в працях окремих учасників подій істориків, мемуаристів, починаючи з перших післяреволюційних десятиліть (В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи та ін. [2]), практично до сьогодення, особливо ж оприлюднених в останні два з половиною десятиліття [3]. В поле зору потрапили, як гадається, всі скільки–небудь змістовні, політичні, значимі історіографічні факти, зокрема, здійснено у співвіднесенні з джерелами сутнісні, аргументовані оцінки напрацювань таких авторів як М. Попович, Ю. Шаповал, В. Капелюшний, С. Литвин, Ю. Митрофаненко, Р. Коваль, В. Сергійчук, В. Савченко, Р. Симоненко та ін.

Вищезгадане, як видається, дає достатню підставу, спираючись на попередні студії (до яких, природно, можна переадресувати всіх зацікавлених), абстрагуватись від історіографічно–дискутивних моментів (хоча через причетність до формування й функціонування режиму отаманщини С. Петлюри суперечки не вщухають

[4], а полеміка далеко не завжди відповідає науковим критеріям), зосередитись безпосередньо і винятково на репрезентації авторської позиції щодо історичного явища у найголовніших його проявах, контурах, параметрах і спробувати зробити це в максимально системно закумульованому варіанті.

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь–яких і, зрештою – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному проводові, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін. [5]. Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно–визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витоки легко відшукуються ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це був, як відомо, Головний отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську. А Головний отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада було накреслено хоч і не дуже чітку, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради [6, с. 200–204]. Яким же чином забезпечити бажаний результат, в документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р. після повторення положень попереднього документа йшлося і про механізми реалізації переходу влади і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*) найстарші чином військові старшини української народности» [6, с. 210]. А ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний Отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман О. Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по–перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військовому; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду» [6, с. 210].

До цього додавалось досить істотне уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниці, пошта, телеграф та иньші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійности поступати рішучо і безпощадно» [6, с. 210].

При всій самоочевидності наведеного як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По–перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади… командирам окремих частин». А відтак самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше х отаманами, що спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спроби Директорії (за часу головування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, ревно захищав своїх підлеглих отаманів від будь–якої відповідальності, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По–друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновлюваної УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався головний отаман.

По–третє, можна припустити, що статус Головного Отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, Голови Директорії. З цього погляду дуже цікавий ухвалений Кабінетом Міністрів Закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо прямо – всю абсурдність) рішення виконавчого органу влади – з юридичного боку він ні за яких обставин не міг приймати закону формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий конгрес України.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту С. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри останній видалив зі складу Директорії П. Андрієвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народньої Республіки
ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.
Голова Директорії Петлюра
Члени: А. Макаренко
Член–Секретарь Ф. Швець
Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський
Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про склад Директорії Української Народньої Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народної Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних интересах.

4) Для дійсности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3–х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів В. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівицький» [6, с. 253].

Як видно, вага Головного отамана у будь–яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного отамана будь–які рішення було унеможливлено. Водночас, цим як би прокладався шлях до одноосібної влади знов–таки не стільки очільника Директорії, а Головного отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спромозі був вичерпно охарактеризувати потворне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіянський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулись, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення» [7, с. 352], – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни–літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, в першу чергу Голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий–то має формувати «загін», йому давалось кілька міліонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальности за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярности.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми» [7, с. 353].

Важливо мати на увазі, що в якості політико–правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно–теоретичного обґрунтування. Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (трудові ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що почергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно–теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувались. І якщо ця тенденція потужно виявлялась ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння. Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші не менш важливі напрямки функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини. Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством».

Природно, зважаючи на особливу, безперечно ключову роль в режимі отаманщини С. Петлюри цілком виправдано й логічно бодай коротко охарактеризувати ті його особисті якості, які вирішальною мірою впливли на формування й функціонування тогочасного державницького організму.

Гадається, ближче за інших підійшов до з'ясування позначеного аспекту проблеми В. Савченко (звісно, творчо використавши набутки попередників). Відтак, не повторюючи досягнутого, можна просто спертися на акумульовані положення по суті підсумкової біографічної розвідки [8].

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже

доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо» [8, с. 295]. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії [8, с. 217–218] тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й, очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів [8, с. 219–220].

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово–оперативними й військово–політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку» [8, с. 295].

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, яка стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, – констатує автор цитованої праці, – будучи Головним Отаманом з функціями «генералісимуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 – січні 1919–го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів» [8, с. 217].

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григоріїв, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудовий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко, гадається, бачить більше «верхівку айсберга» – суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, – вважає автор, – «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шеренгу змов, заколотів і їх придушень» [8, с. 275]. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Александром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні» [8, с. 253].

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш–менш цілісного образу С. Петлюри – державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по–суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Керована Головним Отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи, не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати й переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Ще очевиднішою невідповідність особистісних якостей С. Петлюри історичним викликам українській державності 1919–1920 рр. постає в обставинах соборницького процесу. Нездатність бути загальнонаціональним лідером виливалися у дрібне політиканство, примітивне суперництво і навіть непристойне інтриганство, що, зрештою, надто дорого обійшлися Україні, її народу [9].

В історії траплялися випадки, коли брак необхідних чеснот формального керівника компенсувався сукупними здібностями, вміннями, талантами, досвідом, інтуїцією, кмітливістю ближчого оточення – «команди».

Як вище частково уже відзначалося, такої інтелектуальної, професіонально підготовленої, політично зрілої, високопатріотично налаштованої команди по суті у С. Петлюри не було, і в умовах отаманщини ні на директоріальному, ні на урядовому рівні бути просто не могло. Не існувало й підстав розраховувати на міцність, так би мовити, «отаманської вертикалі», тобто ефективної силової підтримки Головного отамана призначеними ним отаманами нижчих рангів.

Для підтвердження достатньо згадати хоча б лапідарні свідчення про найвідоміших військових очільників підрозділів Дієвої армії, їх об'єктивні потенції, рівень компетентності, поведінку.

Одержуючи в розпорядження величезну (в регіональних, а траплялося і в більших масштабах практично нічим і ніким необмежену) владу, спираючись на реально не контрольовану зверху, особисто віддану своєму командиру збройну силу, місцеві отамани – командуючи корпусів, дивізій, полків та й менших військових одиниць – достатньо швидко починали на інших, дещо нижчих рівнях, однак принципово повторювати ту ж лінію, що й Головний отаман. Як він не бажав мати над собою будь–якої державної, політичної зверхності, так і його підлеглі не хотіли коритися кому б то не було, навіть вищим військовим чинам і тому ж таки С. Петлюрі, з якого й брали приклад. Останній не раз безпорадно посилався на вияви непокори зокрема, в поясненнях неможливості впливати на отаманів, під орудою яких чинилися різні злочини й безчинства, антидемократичні акції, зокрема, здійснювалися численні Єврейські погроми. В такій атмосфері зароджувалися суперечності і по лінії порушення елементарної військової субординації, й ще більшою мірою – у наростанні конфронтацій з державним центром, коли його головною діючою особою, тобто Головою Директорії став С. Петлюра. Так «посіявши вітер», очільник Української Народної Республіки змушений був «пожинати бурю».

І якщо навіть не торкатися тут впливу на долю національної державності зовнішньополітичних чинників, несприятливого (іноді – провального) розвитку подій на фронтах, сама модель витвореної отаманщини давала дуже примарні надії на обнадійливу перспективу. У підвалини державності закладалися такі руйнівні чинники – важелі й механізми, які її самознищення перетворювали лише на проблему часу.

З погляду вищевисловленого видається доцільним відреагувати на щойно видане спеціальне дослідження феномену отаманщини [10]. Воно є продовженням реалізації наукових зацікавлень і розробок Ю. Митрофаненка, розпочатих з підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії (1918–1919 рр.)». Позитивно оцінивши пошуки й напрацювання молодшого колеги, автор даного твору, як офіційний опонент, під час захисту (Дніпропетровськ, 2011 р.) у порядку дискусії висловив низку міркувань, які відрізнялися від підходів і висновків дисертанта. Сприйнявши частину з них, Ю. Митрофаненко у своїх наступних публікаціях продовжує відстоювати деякі важливі моменти (що, безперечно, робить йому честь) у тлумаченні дуже непростого суспільного явища. Продовжуючи, зі свого боку, не у всьому погоджуватися з принциповими аспектами запропонованої читацькому загалу монографії, варто лапідарно відзначити наступне.

Висхідним моментом у вибудовах Ю. Митрофаненка є «отаманський загін» [10, с. 6–8], а отаманщина розглядається «як суспільний феномен доби Директорії, ознакою якого було системне непідкорення офіційній владі УНР з боку девіантних (нонконформістських – *В. С.*) мілітарних груп національного спрямування» (отаманських формувань) [10, с. 8].

Відразу ж виникають питання: з чиєї ініціативи створювалися такі формування, хто призначав, або легітимізував їх керівництво, брав його під захист (навіть забезпечував недоторканість, безкарність, наділяв безмежними повноваженнями), що автоматично трансформувались у вседозволеність, непідконтрольність державній владі і непокорі їй?

Ю. Митрофаненко намагається уникнути прямих, принципових відповідей на такі питання (звісно вони не прості і однозначність не завжди може претендувати на вичерпність), вдаючись, під прагненням до всебічності й динаміки розвитку явища, до конструкцій, які не можна визнати небездоганними. Так автор узагальнено характеризує «українську отаманщину» (мабуть, загалом прийнятий термін) як тісні контакти «представників отаманських формувань з вищою владою УНР, які доцільно визначити, як конфліктну взаємодію» [10, с. 199]. А механізми формування феномена набирають вигляду, який йде врозріз з добре відомими, незаперечними фактами. «Під час повстання (антигетьманського – *В. С.*) для встановлення влади на периферії лідери Директорії

(тут і далі підкреслено мною – *В. С.*) наділяли отаманів військовою, цивільною, судовою владою, – наголошує автор монографії. – Рангу отамана було надано найвищого статусу, що перетворило пересічних повстанських ватажників на провідників державної політики» [10, с. 199].

На якій підставі Ю. Митрофаненко приписує всім лідерам Директорії (хто це взагалі, коли їх разом п'ятеро) те, що робив один із членів Директорії, а саме – С. Петлюра, залишається загадкою. Документів на підтвердження своєї версії автор не наводить (та їх, мабуть, і не існує). А далі в лозіці міркувань просто не сходяться кінці з кінцями, коли Ю. Митрофаненко зазначає «У подальшому коменданти та комісари, призначені Директорією для організації місцевої влади, не допускалися отаманами до виконання своїх обов'язків. Поступово отамани перетворилися на місцевих диктаторів, які використовували владу на власний розсуд, мало рахуючись з політикою центральної влади, підпорядковуючись виключно Головному Отаману (! – *В. С.*), або окремим членам Директорії (мова про О. Андрієвського та А. Макаренка, однак це було в конкретних ситуаціях отаманських заколотів і дещо пізніше – *В. С.*). … На початку 1919 р. отамани, які набували ваги у різних сферах життя відновленої УНР, користувалися підтримкою С. Петлюри. У свою чергу Головний Отаман послуговувався прихильністю отаманів для недопущення впровадження у життя системи «трудових рад», запропонованої В. Винниченком» [10, с. 199]. Слід зауважити, що курс на створення республіки трудового народу на основі системи трудових рад, а зовсім не «отаманської» УНР, був не індивідуальною пропозицією В. Винниченка, а державним курсом, схваленим на низці нарад керівництва провідних українських партій, їх форумів і, зрештою, Трудовим Конгресом України (і С. Петлюра не голосував, відкрито не виступав проти цього курсу) в кінці січня 1919 р.

Здається, у наведеному цитуванні все настільки прозоро, що підсумковий висновок проглядає сам собою. Однак, науковець вдається до складних маневрувань, щоб уникнути очевидного. Не в змозі заперечити висновку про те, що ініціатором і творцем отаманщини як системи влади, як політичного режиму був персонально С. Петлюра, начебто напіввизнаючи незаперечність такого висновку, Ю. Митрофаненко намагається будь–що віднайти «пом'якшуючі» аргументи. Наочний приклад, хоча б такий пасаж: «Отаманщина, яка виникла стихійно (? – *В. С.*) під час протигетьманського повстання як форма повстанського руху (співвідношення феноменів повстанства і отаманщини – предмет особливої розмови – *В. С.*), згодом перетворилася на специфічну систему влади (! – *В. С.*), своєрідний суспільний феномен. … Незважаючи на те, що антидержавницький зміст діяльності отаманів виявився досить швидко, отаманщина не тільки не була оперативно ліквідована а й значно поширилася, охопивши сферу місцевої влади та армію» [10, с. 201].

В цьому пункті доречно нагади, що В. Винниченко був главою Директорії з 14 листопада 1918 р. до 9 лютого 1919 р. А після його відставки лідером вищого державного інституту став С. Петлюра (в травні неформальний стан був закріплений офіційно). Добре знаючи це, Ю. Митрофаненко пише: «Конкуренція між політиками, один з яких уособлював вищу політичну владу (тобто В. Винниченко – *В. С.*) а інший – військову (тобто С. Петлюра – *В. С.*) призвела до конфлікту військової та політичної влади (в цій «необережній» тезі є явне перебільшення – *В. С.*). Відсутність компромісу та міжпартійна ворожнеча робили отаманські формування корисними у боротьбі за владу (! ? – яку, чию – *В. С.*), слугували засобом впровадження в життя власних планів та боротьби з опонентами. Підтримка з боку політиків (кого саме? – *В. С.*) робила отаманів недосяжними для правосуддя» [10, с. 201].

Вся ця словесна еквілібристика, напівнатяки, напівзамовчування покликані довести, що провину С. Петлюри варто, як мінімум, розділити з іншими державними діячами – передусім з В. Винниченком. А ще більше – знайти спосіб якомога виправдати Головного отамана.

Останнього автор монографії навіть бере в «союзники» для продукування власних умоглядних схем. «На відміну від своїх критиків, С. Петлюра не вважав, що отаманщина відіграла виключно негативну роль в історії визвольних змагань, – висновує історик. На думку Головного Отамана цей феномен був породженням історичних обставин, до якого додалися психологічні й ментальні чинники. С. Петлюра відзначив, що свідомо використав отаманщину для реалізації власної політичної програми і вона свою місію виконала. Коли ж це явище набуло шкідливих для УНР форм (а автор, як вище підтверджено цитатою, вважає, що це сталося надзвичайно швидко – *В. С.*), то він розпочав з ним рішучу боротьбу» [10, с. 12].

Ю. Митрофаненко намагається навіть ввести процес цієї «боротьби» в науковоподібний контекст, виділяючи окремі якісні етапи [10, с. 204–205]. Однак, усім своїм змістом, наведеними документами, фактами означене міркування не отримує беззастережного, переконливого підтвердження. Навпаки породжує нові й нові сумніви та питання.

Відтак, поява нової книги про отаманщину – додатковий привід для продовження наукової дискусії щодо режиму отаманщини, предметної виваженої оцінки кожної причетної до історичного явища більш або менш помітної особистості.

Найвідомішими отаманами другої доби УНР, окрім кадрових військових вищої категорії – генералів (таких як М. Омелянович–Павленко, О. Греков, В. Сальський, О. Осецький, О. Шаповал), були й такі, хто на високі посади отаманів, висунулися «з ласки» (ініціативи) С. Петлюри – П. Болбочан, В. Оскілко, О. Волох, М. Григор'єв, І. Струк, Семесенко, Ю. Тютюнник, Зелений (Д. Терпило), Ю. Мордалевич та ін. Про декого з названих, та й тих, хто тут не відзначені, цілий цикл коротких статей під загальною рубрикою «Отаманщина» в 1929–1930 рр. в «Літописі Червоної Калини» опублікував М. Середа. А окремим присвячені й достатньо розлогі, у тому числі й монографічні нариси–дослідження.

І саме на особистісному зрізі, можливо, найкраще можна зрозуміти й оцінити суть отаманщини.

Хронологічно перші масштабні колізії розгорнулися навколо П. Балбочана (Болбачана) [11; 14]. Нині він згадується як один із героїв, визначних воєначальників доби Української революції. Ім'я полковника нещодавно присвоєно одній з вулиць у центрі Києва.

Що ж насправді можна поставити в заслугу отаману П. Болбочану у воєнній боротьбі за українську державність, її збройний захист?

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. полковник П. Балбочан, спритно, перелицювавшись із гетьманця на

республіканця, командував групою частин повстанського війська на Лівобережжі. Саме харківський напрям вибрали в той момент червоноармійці, розпочавши похід за відновлення в Україні влади Рад. В боях під Козачою Лопанню, Салтіно, Грайвороном і Злочевим петлюрівські частини зазнали поразок і 3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли в Харків, де ще 1 січня з ініціативи більшовиків розпочалося повстання проти влади Директорії.

Лютуючи з перманентних невдач, намагаючись знайти спосіб стримати ворожий наступ, що надалі з Харкова був спрямований на Київ, П. Балбочан вдався до терору проти мирного населення: відступаючи «по ходу» і жорстоко розганяв Ради, профспілки, показово фізично карав ні в чому не повинних жителів. Це, звісно, не додавало прибічників, а лише дискредитувало владу УНР.

Не в спромозі зупинити червоний наступ, отаман П. Балбочан довів ситуацію на Лівобережжі до безнадійної, що перетворило, зокрема, Київ легкою здобиччю більшовиків.

Як згадував І. Мазепа, «оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман Балбочан... Були відомості, що Балбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ – Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Балбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденрайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з–під арешту втекли, а Балбочана перевезено до Станіславова в Галичину. У зв'язку з Балбочанівською історією «Українська Ставка», орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: «Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовір'я і ненависті до Директорії і до цілої української справи» [12, с. 129–130].

Ще до свого арешту П. Балбочан виявив неабияку активність, щоб перешкодити замиренню УНР з РСФРР (місія С. Мазуренка) [13].

«Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбочанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зірвати», – відзначав В. Винниченко [7, с. 226].

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам П. Балбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал–демократа С. Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С. Петлюра разом з С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С. Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Совітській Республіці.

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?» [7, с. 227].

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: «...Без оповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські большовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливости й жорстокости большевикам. Чи знає Директорія, які страхіття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не оповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що большевики хотять миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?» [7, с. 227–228].

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються при всілякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою висловлюється, неначебто «між іншим» теза: «Крім того (підкреслено мною – *В. С.*): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? – *В. С.*). Але вона хоче мати гарантію, що ми не большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів» [7, с. 228].

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова «крім того» значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала?

Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П. Балбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запроданстві [7, с. 210–211].

На підтвердження своєї щирості В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19.. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на ґвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони ґвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно–газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні «невеличкі» антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету» [7, с. 211–212].

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Балбочан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав «одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С. Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь–якою ціною, навіть заплющуючи очі на негідну поведінку партнерів [12, с. 66–68].

Повертаючись же до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра й С. Тищенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР – *В. С.*), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два–три тижні під Києвом не будуть китайські війська» [12, с. 66–68].

Згаданій перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків в Директорії, де В. Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І «не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено» [12, с. 228–229].

Оголошена Українською Народною Республікою 16 січня 1919 р. війна РСФСР виявилася безперспективною, апріорі програшною, а П. Балбочан тривалий час був просто непричетним до будь–яких державних чи воєнних справ. Власне так тяглося аж до літа, до подій, які в історіографії найменовані як «заколот отамана П. Балбочана».

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з'ясованими [14, с. 44–59]. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він зрештою постраждав.

Заарештований ще в січні 1919 р. в Кременчуці за провал оборони під Полтавою і зв'язки з білокозачим Доном П. Балбочан був спочатку переправлений до Києва, але з наближенням червоних переведений до Галичини. Тривалий час він жив у Станіславові, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалась. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилялись галицькі діячі [14, с. 50–52].

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного відрядження, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак при зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він завагався. Тоді отаман Запорізької республіканської дивізії Осмоловський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Циморик направили письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка. В ньому вони висловили офіційному представникові уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони добре знають з гарного боку» – полковника П. Балбочана. Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана [14, с. 98].

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командуючого Запорізькою групою військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально [14, с. 99].

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадує С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його словами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього» [15].

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного Отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри». В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який знаходився під впливом давнього суперника – О. Волоха), приведені до Чорного Острова. С. Петлюра відмовився зустрітися з П. Балбочаном, а військово–польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс смертний вирок П. Балбочану [14, с. 52–53].

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештовував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилування, з якими до уряду й Головного отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янця–Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з «храму науки» став на деякий час штабом балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки «балбочанівців» і «самостійників» з Державним Секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – *В. С.*). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилувано С. Петлюрою і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки техничним (нещасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту» [16, с. 141].

Є підстави прислухатись і до сумнівів П. Брицького й Є. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в наступному висвітлювалася в історіографії.

Епізод, в центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів. На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто «національний герой» зробив замах на владу головного «національного героя». Коли ж він робив замахи й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров різками українських селян, тоді головний «національний герой» не тільки не розстрілював його, а дав йому в Київі, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось» [7, с. 297].

В принципі даний сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики, чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь–яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворюючим чинником тогочасного процесу державотворення.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по–новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безвладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одкинувши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й незаможного селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія. *–В. С.)* мусіла приняти *диктатуру отаманщини»* [7, с. 356], – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь–якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл (а пізніше це документально підтверджено дослідниками) [17], згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько–«демократична» влада готова була ради врятування свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально–політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилась у руках української соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада» [17, с. 450].

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним, прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!» [17, с. 450–451].

Пізніші дослідження феномена отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясовується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахіва. В ході військового протиборства, – стверджує він, – «затрачувався в деяких ділянках суспільного життя *звичай порядку.* Особиста і суспільна *мораль* була сильно підкопана. Бурхливі хвилі революції винесли на поверхню життя не тільки прояви великого *героїзму* (як це було в рядах Української Армії), але й *намул* із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він появився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор Григоріїв, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті *духа бунту* проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами». У вирі такої довгої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь–якої державности взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня *громада* або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно–національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіми іншими громадами на всій національній території» [18, с. 82].

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера *постійних* революційних хвилювань вимагала незвичайного *морального гарту* в провідників державної адміністрації УНР та в старшинському корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовинах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер *слабших* адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в

цих умовинах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого *самолюбства,* підпадали *хворобі великости.* Вони, далеко від контролі центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб одначе добитися «високого» становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут то там *самородні «отамани»,* що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жадобою самовлади» [18, с. 83].

Знайомлячись із цілком слушними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів невиправдано виводить Головного Отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Масштаби негативу, яку несла в собі поведінка отаманів на кшталт вчинку П. Балбочана, важко навіть оцінити. Адже мова не лише про поодинокі, індивідуальні «відпадіння» від військових угрупувань особистостей хай навіть нерядового, а командного складу. Це одночасний – «автоматичний» відхід від національної справи слідом за своїми очільниками, точніше, разом з ними значних формацій (часом багатотисячних, потенційно потужних), тобто розлам, розпад армії як основного гаранта державності.

Здається, в історіографії просто ніхто не ставив собі за мету прослідкувати, реконструювати ланцюг отаманських, антидержавних за своєю суттю вчинків, що дуже болісно, руйнівно відбивалися на самому існуванні УНР, були підступними ударами по ній зсередини.

Так, якщо П. Балбочана було усунуто від керівництва українськими військами Лівобережжя, інкримінувавши зраду, у січні 1919 р., то не менш шкідливим виявився перехід отамана М. Григор'єва – командуючого українськими військовими частинами Херсонщини (фактично Півдня України), колишнього штабс–капітана російської армії, командира українізованих частин доби Центральної Ради, що перейшов на службу Гетьманату, а після його ліквідації підтримав Директорію, висунувся на масштабнішу армійську посаду [19].

У наступному місяці, точніше 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно–Західного фронту, виявившись відрізаним в результаті захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загродський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу [20, с. 16].

За всіх зрозумілих особливостей, своєрідностей одну спільну рису в поведінці отаманів можна виділити досить чітко й впевнено. Це нездатність (вочевидь і небажання) до масштабного державного мислення, прагнення діяти на власний розсуд, виходячи з індивідуального, далеко не завжди об'єктивно–критичного розуміння ситуації та з особистого інтересу.

Загальнодержавні потреби, спільні стратегічні завдання воєнного характеру або ж відсувалися на другий план, або й зовсім не враховувалися. Так, власне, діяв у більшості випадків П. Балбочан, подібно чинили й інші отамани – В. Оскілко, М. Григор'єв, О. Волох… І у даному разі йдеться не про кінець шеренги і не про дріб'язкові, малозначимі випадки, а лише про наймасштабніші з колізій в отаманському таборі, коли доходило до сплеску конфронтацій з вищою державною владою, збройних виступів проти неї, ганебних зрад, переходів у стан супротивників.

Щоправда, у низці випадків до згаданого додавалися суперечності у вищому ешелоні влади соборної (з січня 1919 р.) УНР, відверте конкурування з С. Петлюрою Є. Петрушевича – лідера ЗУНР, що вважав фактичного голову Директорії невідповідним найвищій державній посаді й, по суті, провокував виступи отаманів, інших політиків проти нього, як це було, зокрема, із «заколотом В. Оскілка» [21].

Події визріли на кінець квітня 1919 р. умовах достатньо широкого невдоволення призначеного С. Петлюрою нового складу Ради Народних міністрів (попередній уряд на чолі з С. Остапенком не проіснував і двох місяців). Хоча до вищого органу виконавчої влади ввійшли переважно представники УСДРП і УПСР (що за тогочасних уявлень відносилися до лівого спектру політикуму), він досить швидко продемонстрував своє тяжіння вправо.

Здається очільник держави, породивши режим безвідповідальності, свавілля, анархії, не міг не вживати заходів, щоб припинити руйнівні тенденції, стабілізувати обстановку. І С. Петлюра змушений був демонструвати рішучість у протидії чинникам стихійного безладу (природно, абстрагуючись від принципової оцінки витоків, ініціаторів явища). Мова про репресивні акції проти «непокірних отаманів» – в більшості це арешти. Однак те, як вони здійснювалися, викликає більше питань, ніж прояснює логіку поведінки Головного отамана військ УНР.

Достатньо звернутись до тверджень М. Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавались, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заколоти–«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [20, с. 27–28, 31, 53, 54 та ін.].

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», – згадує автор. – На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні

повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець–Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштовував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [20, с. 31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводилась із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець–Подільський – Проскурів – Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова – Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець–Подільський без плану. М. Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця–Поділ[ського], – зауважує головний «кривдник» отаманів, – я перевів з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільняти. Влада нічогісінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організовувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим» [20, с. 32].

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного Отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати. Так у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляв: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностів, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Вкраїні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Вкраїні, арештувати генерала Скоропадського і передать його в руки республіканських властей» [22, с. 13].

І першим, хто порушив цей заклик – розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра [23]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного Отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. – І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, – «отамани готові були на руках носити за звільнення» [23, с. 33]. І якщо не з наукової точки зору, а чисто по–людськи поведінку І. Мазепи ще якось зрозуміти можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на окремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочиську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра наставляв його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [23, с. 33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що складалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і ріжні срібні, золоті речі – годинники, персні і т.д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – *В. С.)*. Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. при них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т.д.» [23, с. 33].

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження

формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...» [23, с. 123].

Звідки взялись гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки–небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Невпевненість у найближчому оточенні, недовіра до військових старшин – отаманів породжували наростаючі почуття підозри навіть повною мірою параноїдальні симптоми, зумовлювали такі превентивні дії С. Петлюри, які не підлягають жодним раціональним поясненням.

Просто таки волаючим прикладом внутрішніх суперечностей, що досягли критичної межі, став арешт членів створеного лівими елементами українських партій Головного повстанського штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі українські соціал–демократи–незалежники), Сердюка (український есер) та інших і розстріл командира повстанської дивізії А. Діяченка.

Ще в квітні 1919 р. з ініціативи незалежних в УСДРП і частини українських есерів було сформовано Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а трохи пізніше Головний повстанський штаб. Своєю метою вони визначили повалення уряду Х. Раковського і запровадження української радянської влади. Було оголошено загальне повстання, яке, попри тимчасові локальні успіхи, зокрема антибільшовицький виступ під орудою Н. Григор'єва, загалом не привело до очікуваних результатів [24, с. 191–196]. Частина повстанців на чолі з керівниками штабу, прорвавшись через лінію фронту, 18 липня прибули в розташування Директорії і Головного отамана до Кам'янця–Подільського в розрахунку на об'єднання своїх сил з військами С. Петлюри. Однак, попри сподівання, на патріотів–повстанців чекав зовсім інший фінал.

Головна дієва особа цієї «операції» М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військового зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'янця–Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.–д.), Сердюк (с.–р.), Я. Діяченко (с.–р.) і С. Щадилів (с.–р.).

Я зараз же, як Комендант Запілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки щодо прибуття такого дивного, під кожним поглядом, «Головного штабу повстанських військ». Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убране військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанче військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевности і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т.д. ...

Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу» [20, с. 27–28].

Підозрювати «всіх і вся», звісно, в дусі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, «зібралася «сметанка» УНРеспубліки і розпочалося прийняття–зустріч «Штабу».

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з'явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи «повстанці». З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що «плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки». Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив промову, а всі встали і оваційно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати «Штаб».

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам'янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – *В. С.*) були за моїм наказом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину–дві без стрілу був обеззброєний весь відділ, виведений з м. Кам'янця–Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3–5 від Кам'янця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тамана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську» [20, с. 28].

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалась поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім непросто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с–ри, про утворення спільної політичної програми і спільними силами скріпити українську соціяльну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с–деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діяченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с–рів, щоб тримати їх, як димову завісу, для прикриття своєї контр–революційности» [25, с. 144–147].

У тій ситуації багато–хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше за інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись з правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалось для щирих, романтичних людей страшними трагедіями.

Подібних, аж надто складних для логічного пояснення сторінок під час домінування режиму отаманщини велика кількість.

Так само дуже складна неподолана петлюрівською отаманщиною проблема – поведінка лідерів Західно–Української Народної Республіки на чолі з Є. Петрушевичем, командування Української Галицької армії, що в екстремальних умовах, головним чином з мотивів самозбереження, задоволення регіоналістських інтересів відкололася від Дієвої армії, ігнорувала Головного отамана, перейшла у табір зліших ворогів українства – монархічних єдинонеділимців А. Денікіна. Цим було завдано такого удару по всій державній системі УНР, після якого оправитися було неможливо, попереду була швидка катастрофа, названа Любарською [26].

Неув'язок, збоїв, суперечностей у функціонуванні державницької моделі, що має ім'я отаманщини, можна віднайти буквально безліч. Найприкметніші й найточніші лежали у військовій сфері і ними було детерміновано воєнний крах УНР. А найцинічніші, найганебніші й найнаочніше виявлялися, мабуть, у численних фактах єврейських погромів, що істотно підривали імідж влади [27]. Звісно ці та й ще низка важливих аспектів заслуговують на окрему детальну розмову.

І все ж, очевидно, найголовнішими, найвиднагальнішими, найфундаментальнішими чинниками, що вплинули на долю Української революції, Української Народної Республіки, української справи загалом було те, що з самої природи отаманщини випливало дистанціювання влади від найнагальніших, найболючіших для суспільства соціальних проблем, що дедалі загострювалися в умовах практично невщухаючих, навпаки наростаючих класових битв і жахливих випробувань кривавого воєнного лихоліття. Лідерам держави, тим, хто з їх ініціативи й волі одержав мінливість керувати справами на регіональному рівні, на місцях було явно не до того. Жага необмеженої безконтрольної влади, основним аргументом якої була зброя, переважувала всі інші чесноти й логічні розрахунки, навіть природні інстинкти самозбереження.

Тож отаманщина була просто приреченою на поразку. До того вона неухильно котилася від своїх початків і цілком закономірно зазнала безславного кінця.

Звісно, постає питання про хронологічні межі такого непростого, суперечливого явища як отаманщина. Якщо з початками формування, гадається, ясно і практично ні в кого з дослідників немає заперечень, що витоки сумнівна, а далі – згубна тенденція бере в перші тижні антигетьманського повстання, то щодо завершальної грані визначитися не так просто. Тут психологічно тисне на науковців та обставина, що, не бажаючи нікому коритись, отамани продовжували свою справу і в 1920 і, навіть, в 1921 р. Об'єктивне підтвердження тому – достатньо поширена повстанська практика. І якоюсь мірою з цим не можна не рахуватися.

Однак, у даному випадку мова не про факти виступів проти влади (в 1920 і 1921 рр. – переважно проти радянської), а систему, модель, режим влади, головну роль у яких грали отамани – від Головного до командирів військових підрозділів різного масштабу – аж до невеликих. Гадається, що як режим, що підпорядкував собі всю владу – від верховної до низової, отаманщина перестає існувати в останні дні листопада – перші дні грудні 1919 р. Виступ отамана О. Волоха став, мабуть, останнім актом цієї зовсім не оптимістичної історичної драми [24, с. 417–426].

Від'їзд С. Петлюри до Варшави 6 грудня 1919 р. здача полякам Кам'янця–Подільського, початок Зимового походу під командуванням Омеляновича–Павлика означали завершення річного існування й функціонування УНР в режимі отаманщини. Варте подиву тут, можливо, лише те, що його крах затягнувся так надовго.

Звісно, надзвичайно болісно переживали сумні, трагічні події справжні патріоти України, зокрема ті, хто стояв у витоків Української революції, боровся за відродження національної державності, прагнув до прогресу українства у всіх сферах буття. В їх числі був і Є. Чикаленко, який з деякої відстані, з Карпат пильно спостерігав за процесами в Україні й дуже ретельно, день за днем прискіпливо аналізував усі події, уривчасту інформацію про які отримував, намагався з'ясувати причини, логіку суспільних процесів. Він, власне, прийшов до переконання, що з відступом Дієвої армії з Києва, передачею столиці в руки білогвардійців завершилася й історія Української Народної Республіки. Вже 7 вересня 1919 р. авторитетний український діяч із жалем занотував у щоденнику (для себе, зовсім не розраховуючи на оприлюднення думок, а відтак – щиро, чесно): «Україна виявила таку слабість, таке безсилля, що тепер ніхто на неї не зважатиме і не рахуватиметься з нею, та в дійсності тепер України як самостійної держави вже нема, вона вже скінчила своє коротке, але голосне життя» [28, с. 113]. Вочевидь, в даному разі не варто вимагати від діяча абсолютної хронологічної пунктуальності. Важливо звернути увагу на відзначену загальну тенденцію. Мабуть, десь у наближеній площині розвивалися міркування перших найталановитіших літописців Української революції – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та ін., які свої публікації закінчували (хай трошки по–різному) відтворенням подій осені – початку зими 1919 р.

Нагальної потреби вдаватись до розлогих висновків, повчальних моралізувань, гадається, в даному випадку

немає. Все надзвичайно прозоро, ясно, саме по собі наштовхує на проведення умовних паралелей. Тому дуже б хотілося, щоб чогось подібного отаманщині в нашій історії більше ніколи не сталося, хоча небезпека повторення схожих помилок не виключена, а обриси, сутність деяких з них, на жаль, уже прикро нагадують проаналізований сумний негативний досвід.

Список використаних джерел

1. Див.: Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.68–85; Його ж. Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Зб. наукових праць, присвячений пам'яті академіка Ю. Ю. Кондufора. Т.1. – К., 2004. – С.237–305; Його ж. Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – №1. – С.87–151; Його ж. Актуальні теоретико–методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. 2005. – К., 2006. – С.453–465; Його ж. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби в Україні 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково–теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.5–24; Те ж саме // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75–88 та ін.

2. Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.3–26, 258–360; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.14–66, 693–767.

3. Див.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.302–377; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. В 4–х т. – Т. І. – Рік 1917. – Х., 2008. – С.7–84; Т. ІІІ. – Рік 1919. – К., 2009. – С.126–210; Його ж. С. Петлюра і отаманщина // Революційна доба в Україні: логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К., 2011. – С.259–308 (2–е вид. доп. і перероб. – К., 2012. – С.256–305); Його ж. Освоєння революційної доби. Новітній історіографічний дискурс // У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні). – К., 2012. – С.128–148; Його ж. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – М., 2012. – С.279–301 та ін.

4. Див., напр., найновітнішу публікацію: Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. // Проблемы истории Новороссии. Сб. статей. – М., 2015. – С.153; История Украины. – СПб., 2016. – С.292, 295, 296, 301, 304–305 и др.

5. Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження в історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондufора. – К. – Т.1. – С.272.

6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 2004. – Т. IV.

7. Винниченко В. Відродження нації. – К.–Відень. – Ч. ІІІ.

8. Савченко В. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.

9. Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С.100–201; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки: Т. ІІІ. Рік 1919. – С.163–210; 303–359.

10. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Науково–популярне видання. Вид. 2–е, виправлене і доповнене. – Кіровоград, 2016. – 238 с.

11. Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – Мюнхен, 1958. – 63 с.; Брицький П. Політика і особа П. Болбочана в Українській революції. Чернівці, 2004. – 80 с.; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – 416 с. та ін.

12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.

13. Див.: Солдатенко В. Ф. Нереалізований шанс замирення між Україною і Росією – надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. // Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – С.361–384.

14. Див.: Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Балбочана. – Чернівці, 2008. – 160 с.

15. Шемет С. Полковник П. Балбочан // Хліборобська Україна. Зб. 7–8. Кн. IV. – Відень, 1922–1923. – С.232.

16. Христюк П. Назв. праця.

17. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Короткий воєнно–історичний огляд. – Кн.2 (Ч. ІІІ). – Мюнхен, 1946. – С.94; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько–білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.33, 35.

18. Стахів М. Назв. праця.

19. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – Фастів, 1999. – 224 с.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. ІІІ: Рік 1919. – С.193–194.

20. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003.

21. Див.: Шлях до катастрофи. Події Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Відень–Київ, 1920. – 20 с.; Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1924. – 115 с.

22. Цит. за: Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?). – Саратов, 1919.

23. Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С.163–165; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С.569–570.

24. Див.: Солдатенков В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. ІІІ: Рік 1919.

25. Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.

26. Див.: Курас І. Ф., Солдатенков В. Ф. Назв. праця. – С.110–201; Солдатенков В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С.51–126; Солдатенков В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. ІІІ: Рік 1919. – С.303–439.

27. Див.: Солдатенков В. Ф. Назв. праця. – С.126–256, 303–439; Його ж. Єврейські погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // Солдатенков В. Ф. Революційна доба в Україні. 1917–1920 роки. – С.309–350.

28. Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920.

References

1. Dyv.: Soldatenko V. F. Stan istoriografichnoi' rozrobky ta aktual'ni zavdannja doslidzhennja istorii' Ukrai'ns'koi' revoljucii' // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1999. – №1. – S.68–85; Jogo zh. Novitni vydannja i doslidzhennja z istorii' Ukrai'ns'koi' revoljucii' // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' istorii' XX st. Zb. naukovyh prac', prysvjachenyj pam'jati akademika Ju. Ju. Kondufora. T.1. – K., 2004. – S.237–305; Jogo zh. Doba Ukrai'ns'koi' revoljucii' (1917–1920 rr.) u novitnij istoriografii' // Gileja. Naukovyj visnyk. Filosofija. Istorija. Politologija. – 2005. – №1. – S.87–151; Jogo zh. Aktual'ni teoretyko–metodologichni problemy istoriografichnogo osvojennja dosvidu Ukrai'ns'koi' revoljucii' 1917–1920rr. // Naukovi zapysky IPiEND. Kurasivs'ki chytannja. 2005. – K., 2006. – S.453–465; Jogo zh. Novitni tendencii' j aktual'ni problemy istoriografichnogo osvojennja procesiv revoljucijnoi' doby v Ukrai'ni 1917–1920 rr. // Ukrai'na v revoljucijnyh procesah pershyh desjatylit' XX stolittja. Mizhnarodna naukovo–teoretychna konferencija 20–21 lystopada 2007 r. – K., 2007. – S.5–24; Te zh same // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2008. – №1. – S.75–88 ta in.

2. Dyv.: Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revoljucija: koncepcija ta istoriografija (1918–1920 rr.). – K., 1999. – S.3–26, 258–360; Jogo zh. Ukrai'ns'ka revoljucija. Istorychnyj narys. – K., 1999. – S.14–66, 693–767.

3. Dyv.: Soldatenko V. F. Vynnychenko i Petljura: politychni portrety revoljucijnoi' doby. – K., 2007. – S.302–377; Jogo zh. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky. V 4–h t. – T. I. – Rik 1917. – H., 2008. – S.7–84; T. III. – Rik 1919. – K., 2009. – S.126–210; Jogo zh. S. Petljura i otamanshhyna // Revoljucijna doba v Ukrai'ni: logika piznannja, istorychni epizody, kljuchovi postati. – K., 2011. – S.259–308 (2–e vyd. dop. i pererob. – K., 2012. – S.256–305); Jogo zh. Osvojennja revoljucijnoi' doby. Novitnij istoriografichnyj dyskurs // U vyri revoljucij i gromadjans'koi' vijny (aktual'ni aspekty vyvchennja 1917–1920 rr. v Ukrai'ni). – K., 2012. – S.128–148; Jogo zh. Grazhdanskaja vojna v Ukraine. 1917–1920 gg. – M., 2012. – S.279–301 ta in.

4. Dyv., napr., najnovitnishu publikaciju: Sorokyn A. K. K voprosu o formyrovanyy ukraynskoj gosudarstvennosty v 1917–1920 gg. // Problemы ystoryy Novorossyy. Sb. statej. – M., 2015. – S.153; Istorija Ukrainy. – SPb., 2016. – S.292, 295, 296, 301, 304–305 i dr.

5. Dyv.: Soldatenko V. Ukrai'ns'ka revoljucija. Istorychnyj narys. – K., 1999. – S.693–767; Jogo zh. Novitni vydannja i doslidzhennja v istorii' Ukrai'ns'koi' revoljucii' (1917–1920 rr.) // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' istorii' XX st. Zbirnyk naukovyh prac', prysvjachenyj pam'jati akademika NAN Ukrai'ny Jurija Jurijovycha Kondufora. – K. – T.1. – S.272.

6. Petljura S. Statti. Lysty. Dokumenty. – K., 2004. – T. IV.

7. Vynnychenko V. Vidrodzhennja nacii'. – K.–Viden'. – Ch. III.

8. Savchenko V. Symon Petljura. – H., 2004. – 415 s.

9. Dyv.: Kuras I. F., Soldatenko V. F. Sobornyctvo i regionalizm v ukrai'ns'komu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). – K., 2001. – S.100–201; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky: T. III. Rik 1919. – S.163–210; 303–359.

10. Mytrofanenko Ju. Ukrai'ns'ka otamanshhyna 1918–1919 rokiv. Naukovo–populjarne vydannja. Vyd. 2–e, vypravlene i dopovnene. – Kirovograd, 2016. – 238 s.

11. Dyv.: Martos B. Oskilko j Bolbochan. – Mjunhen, 1958. – 63 s.; Bryc'kyj P. Polityka i osoba P. Bolbochana v Ukrai'ns'kij revoljucii'. Chernivci, 2004. – 80 s.; Sidak V., Ostashko T., Vrons'ka T. Polkovnyk Petro Bolbochan: tragedija ukrai'ns'kogo derzhavnyka. – K., 2004. – 416 s. ta in.

12. Mazepa I. Ukrai'na v ogni j buri revoljucii'. 1917–1921: I. Central'na Rada – Get'manshhyna – Dyrektorija. II. Kam'janec'ka doba. – Dnipropetrovs'k, 2001.

13. Dyv.: Soldatenko V. F. Nerealizovanyj shans zamyrennja mizh Ukrai'noju i Rosijeju – nadzvychajna dyplomatychna misija UNR do Moskvy 1919 r. // Soldatenko V. F. Revoljucijna doba v Ukrai'ni (1917–1920 roky): Logika piznannja, istorychni postati, kljuchovi epizody. – K., 2011. – S.361–384.

14. Dyv.: Bryc'kyj P., Jurijchuk Je. Zhertva ukrai'ns'koi' revoljucii': tragichna dolja polkovnyka P. Balbochana. – Chernivci, 2008. – 160 s.

15. Shemet S. Polkovnyk P. Balbochan // Hliborobs'ka Ukrai'na. Zb. 7–8. Kn. IV. – Viden', 1922–1923. – S.232.

16. Hrystjuk P. Nazv. pracja.

17. Kapustjans'kyj M. Pohid ukrai'ns'kyh armij na Kyi'v–Odesu v 1919 roci. Korotkyj vojenno–istorychnyj ogljad. – Kn.2 (Ch. III). – Mjunhen, 1946. – S.94; Koval'chuk M. Nevidoma vijna 1919 roku: ukrai'ns'ko–bilogvardijs'ke zbrojne protystojannja. – K., 2006. – S.33, 35.

18. Stahiv M. Nazv. pracja.

19. Gorak V. Povstanci otamana Grygor'jeva. – Fastiv, 1999. – 224 s.; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky. T. III: Rik 1919. – S.193–194.

20. Vyzvol'ni zmagannja ochyma kontrrozvidnyka (Dokumental'na spadshhyna Mykoly Chebotariva). – K., 2003.

21. Dyv.: Shljah do katastrofy. Podii' Rivnim. Povstannja otamana Oskilka. – Viden'–Kyi'v, 1920. – 20 s.; Oskilko V. Mizh dvoma svitamy. – Rivne, 1924. – 115 s.

22. Cyt. za: Mazlah S., Shahraj V. Do hvyli (Shho dijet'sja na Vkrai'ni i z Ukrai'noju?). – Saratov, 1919.

23. Dyv.: Vynnychenko V. Nazv. pracja. – S.163–165; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revoljucija. Istorychnyj narys. – S.569–570.

24. Dyv.: Soldatenkov V. F. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky. T. III: Rik 1919.

25. Dyv.: Shapoval M. Velyka revoljucija i ukrai'ns'ka vyzvol'na programa. – Praga, 1928.

26. Dyv.: Kuras I. F., Soldatenkov V. F. Nazv. pracja. – S.110–201; Soldatenkov V. F., Savchuk B. P. Galyc'ka armija u Naddniprjans'kij Ukrai'ni. – K., 2004. – S.51–126; Soldatenkov V. F. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky. T. III: Rik 1919. – S.303–439.

27. Dyv.: Soldatenkov V. F. Nazv. pracja. – S.126–256, 303–439; Jogo zh. Jevrejs'ki pogromy (istorychni fakty j ocinky na tli novitnih publikacij) // Soldatenkov V. F. Revoljucijna doba v Ukrai'ni. 1917–1920 roky. – S.309–350.

28. Jevgen Chykalenko. Shhodennyk. 1919–1920.

Soldatenko V. F., *doctor of historical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Institute of Political and Ethnic Studies of Ivan Kuras NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), veid@ipiend.gov.ua*

Otamanschina regime in UPR 1919: origins, nature, effects

Substantiates the author's position on Otamanschina phenomenon as a political regime, implemented in 1919 in the Ukrainian People's Republic. The mechanism of functioning of the system on the individual cut is analyzed.

Keywords: *The Directorate, S. Petliura, V. Vynnychenko, Chietain, Otamanschina, labor councils, military revolts, political treachery, government instability.*

Солдатенко В. Ф., *доктор исторических наук, профессор, член–корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник, Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины (Украина, Киев), veid@ipiend.gov.ua*

Режим атаманщины в УНР 1919 г.: истоки, сущность, последствия

Обосновывается авторская позиция по феномену атаманщины как политического режима, реализованного в 1919 г. в Украинской Народной Республике. Анализируется механизм функционирования системы на личностном срезе.

Ключевые слова: *Директория, С. Петлюра, В. Винниченко, Главный атаман, атаманщина, трудовые советы, военные мятежи, политические измены, государственная нестабильность.*

* * *

УДК 94(477):378–057.23«1920»

Кришталь С. П.,
аспірантка кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
roshenka.com@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТА НОРМАТИВНО–ІНСТРУКТИВНОЇ БАЗИ РОБІТНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ В УСРР У 1920–ТІ РР.

Висвітлюється формування нормативно–правової бази робітничих факультетів в УСРР у 1920–ті рр., аналізуються правові, нормативно–інструктивні документи Наркомосу УСРР, більшовицької партії, які вирішували невідкладні питання в сфері освіти, зокрема, прийому студентів до робітфаків, матеріального забезпечення слухачів.

Мета дослідження показати роботу законодавчих і виконавчих органів держави, які спрямували свою діяльність на створення і розвиток системи робітфаків: регулювання прийому, вимоги до організації навчально–виховного процесу, матеріального забезпечення слухачів.

Ключові слова: *робітфаки, нормативно–правова база, організація, робітники, селяни, освіта, вищі навчальні заклади.*

1920-ті рр. – складний та суперечливий період розвитку культури та освіти, в радянській Україні. Після завершення громадянської війни до влади прийшли більшовики, які розпочали радикальні революційні перетворення в усіх сферах суспільства. Експеримент і новаторство поширилися також і в освіті. Це період пошуку нових форм і методів навчальної та виховної роботи у школах, розширення їх мережі, боротьби з неписьменністю, створення системи підготовки та перепідготовки наукових та технічних кадрів, запровадження нових навчальних програм і планів, підготовки радянських спеціалістів. Поставивши метою збудувати новий соціально–економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні, що прискорили б розрив із буржуазним минулим. Саме тому освітні процеси, які відбувалися в той час потребують глибокого дослідження, так як уособлюють не лише пізнавальний, а й повчальний історичний досвід.

Цілком закономірно, що перед країною яка стала на шлях соціалістичного розвитку, постала потреба визначити радикальні засоби і форми підготовки кваліфікованих кадрів. Адже після семи неповних років війни та громадянської смути відбудова народного господарства, розвиток промисловості і культури вимагали великої кількості досвідчених кадрів, компетентних працівників, які володіють відповідною освітою і знаннями.

Першочерговим завданням у справі підготовки робітничо–селянської інтелігенції була необхідність пов'язати освіту з прищепленням людині комуністичних

цінностей та ідеології, докорінна перебудова системи навчально–виховної роботи, кардинальна зміна соціального складу студентів, встановлення тісних зв'язків між навчальними закладами і виробничою сферою. Необхідно було не лише опанувати становище у вищій школі, але й перебудувати її роботу відповідно до потреб народного господарства і завдань культурного будівництва [1, с. 41].

Радянська влада дотримувалася класового принципу формування нової інтелігенції. З цією метою на початку 1920–х рр. розпочинається реорганізація і пролетаризація освіти, її перебудова на нових, соціалістичних засадах. Освіта, за переконанням більшовиків, мала бути дієвим засобом поширення в суспільстві ідей комунізму тобто провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на інші верстви суспільства. Отже, освіта розглядалася радянською владою насамперед як засіб підвищення ефективності комуністичної пропаганди.

Більшовики запровадили класовий принцип прийому до інститутів і технікумів, за яким переважне право на зарахування мали вихідці з робітників і незаможних селян, передусім комуністи, комсомольці, члени профспілок і червоноармійці. Для них установлювалися відповідні квоти, вступ дозволявся без наявності атестата про середню освіту, і без іспитів. З метою підготовки робітничої і селянської молоді до навчання у ВНЗ створювалася мережа робітничих факультетів (робітфаків), які з часом перетворилися па основний канал комплектування інститутів і технікумів.

2 березня 1919 р. було видано декрет Радою народних комісарів УСРР (РНК УСРР) «Про вступ до вищої школи», згідно з яким ліквідовувалися всі юридичні перепони на шляху робітників і селян, які бажали отримати вищу освіту. До вузів приймали осіб незалежно від статі, які досягли 18 років. Заборонялося при вступі до вишу вимагати атестат про середню освіту та інші документи, окрім посвідчення про особу і вік. Відповідно до декрету уряду УСРР, з 1 березня 1919 р. скасовувалася плата за навчання у вищій школі, запроваджувалося соціальне забезпечення студентства, для чого Наркомосу республіки виділялися необхідні кошти [2].

Так, уряд УСРР не лише юридично, але й матеріально намагався забезпечити вступ до вищої школи робітничій молоді. Але цього виявилося недостатньо, оскільки загальноосвітній рівень робітників був низьким. Для того щоб робітники і селяни могли засвоїти навчальні програми вузів, запроваджувалися форми навчання, які здійснювали підготовку до вступу у вищі навчальні заклади – робітничі факультети.

Перший робітфак було створено в лютому 1919 р., при Московському інституті народного господарства. Ця практика почала поширюватися і в радянській Україні. 15 червня 1919 р. відділ вищої школи Народного комісаріату освіти УСРР (Наркомосу УСРР) прийняв постанову №16 «Про відкриття «нуль–семестрів», за якою відкривалися робітничих факультетів, які отримали назву – «нуль–семестри». «Нуль–семестри» поділялися на три цикли: математично–технічних наук, гуманітарний, природничо–історичний. Семестр тривав три місяці, а заняття проходили у вечірній час. Постановою перевага надавалася робітникам які брали активну участь у революційній боротьбі. Абітурієнтів приймали за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Перші «нуль–семестри» були створені у великих вузівських центрах республіки – Києві, Одесі, Харкові і Катеринославі [3, арк. 40].

Але процес створення робітфаків був перерваний військовими діями в Україні, внаслідок яких більшовики не змогли тривалий час утримувати владу. Після закінчення громадянської війни і поразки української національної революції більшовики використали короткостроковий досвід організації «нуль–семестрів». Вони розпочали створення робітфаків, які невдовзі набули масового поширення.

Народний комісаріат освіти на чолі з Г. Ф. Гринько, співпрацюючи з Вищою радою народного господарства УСРР, відповідав за розробку навчальних програм, планів та методику викладання на робітничих факультетах. Передбачалося, що протягом навчання на робітфаці слухачі набудуть знань, достатніх для успішного навчання у вузі [1, с. 45].

У листопаді 1920 р. питання про створення робітфаків розглядалося на III сесії Всеукраїнського Центрально–Виконавчого Комітету (ВУЦВК). 24 листопада ВУЦВК ухвалив рішення про повне грошове і натуральне забезпечення курсантів [4]. Відповідно до нього органи управління освітою підготували постанови, що визначали характер організації і діяльності цих навчальних закладів. Зокрема, у постанові наради з питань народної освіти (грудень 1920 р. – січень 1921 р.) основне завдання робітничих факультетів, визначалася – підготовка робітників і селян до вступу у вищу школу. На Наркомос УСРР покладалося завдання зміцнення діючих робітфаків та створення і відкриття нових. Політичну роботу на робітничих факультетах мали забезпечувати органи влади та профспілки [5, с. 347–356].

7 березня 1921 р., Раднарком УСРР видав декрет «Про організацію робітничих факультетів» [6, с. 69], яким зобов'язав Наркомос відкрити не пізніше 1 травня 1921 р., робітничі факультети з дворічним терміном навчання, індустріального і сільськогосподарського профілю в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Бахмуті, Шостці та Катеринославі. Вже восени факультети були відкриті при Київському сільськогосподарському і політехнічному інститутах та Донецькому гірничому технікумі у Юзівці. А у вересні того ж року функціонувало 9 денних робітничих факультетів, де навчалося понад дві тисячі курсантів [7, арк. 74]. Робітфаки створювалися при галузевих ВНЗ, що давало можливість використовувати у навчальному процесі обладнання, лабораторії та кабінети.

Кількість курсантів кожного робітфаку не повинна була перевищувати 200 осіб. Вони зобов'язувалися дотримуватися високої учбово–трудової дисципліни і користувалися пільгами військових навчальних закладів. 31 травня 1921 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками» [8], відповідно якої місцеві виконкоми рад мали організувати гуртожитки поблизу навчальних закладів. На одного мешканця гуртожитку передбачалося не менше одного сажня (близько 4–х кв. м) корисної площі. Гуртожитки забезпечувалися меблями і білизною.

Питання про матеріальне забезпечення слухачів робітфаків розглядалося на засіданні ВУЦВК 18 січні 1922 р. Було вирішено забезпечувати слухачів робітфаків продовольчими пайками нарівні з Червоною Армією [9, арк. 55], що зумовлювалося нестачею продуктів

харчування та голодом в радянській Україні. 1 лютого 1922 р. постанова ВУЦВК «Про матеріальне становище робітфаків» стала чинною. Згідно з нею, студенти робітничих факультетів як і курсанти військових училищ, забезпечувалися продуктами харчування, першочергово, нарівні з Червоною армією [10, с. 137–138]. 2 серпня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову про державні стипендії для студентів вузів, в тому числі і для слухачів робітфаків. Даним питанням опікувався Всеукраїнський комітет сприяння студентам вищих навчальних закладів при ВУЦВК. До його складу входили члени президії ВУЦВК, Наркомосу, Наркомзему, Наркомпроду, представники профспілкових організацій і п'ять представників вузів. На місцях були створені губернські комітети, що здійснювали конкретну роботу по реалізації зазначеного рішення [11, с. 502].

Узагальнив напрацьоване нормативно–правове забезпечення діяльності робітфаків Кодекс законів про народну освіту в УСРР, ухвалений 19 грудня 1922 р. Шостий розділ Кодексу повністю присвячений робітничим факультетам. Він складається з трьох параграфів: організація, керівництво і забезпечення робітфаків. У першому параграфі викладався порядок прийому студентів на вечірні факультети за направленнями державних та громадських організацій, нормативні вимоги до навчальних планів і програм, соціального походження курсантів. У другому – особливості керівництва робітфаками. У третьому – викладалися правові норми забезпечення курсантів [12, с. 729].

Правові, нормативні документи, вищих органів влади та управління УСРР, присвячені створенню та діяльності робітфаків орієнтували на дотримання пролетарських соціальних засад комплектування і функціонування нових навчальних закладів. Тому постійно підтримку робітничим факультетам надавали профспілки. Зокрема, у резолюції другої Всеукраїнської наради культвідділів профспілок (проходила 10–15 липня 1921 р.) зазначалося, що робітничі факультети – могутній засіб забезпечення робітників освітою та оволодіння наукою, справжньої пролетаризації вищої школи, яка ще зберігала старий соціальний устрій [13, с. 66]. У резолюції наради підсумовувалося, що робітфаки мали стати революціонізуючим фактором в системі освіти, змінити методи викладання, вклинюючись у основні факультети спеціальної школи, і забезпечити однорідну соціальну масу слухачів–робітників. Конференція визнала доцільним створення робітничих факультетів при вузах, а процес навчання мали здійснювати вузівські педагоги.

У 1922 р. органи освіти видали кілька нормативних документів з питань матеріального забезпечення курсантів–робітників. Зокрема, Український головний комітет професійної освіти підготував інструкцію уповноваженим по господарській частині робітфаків. Згідно з нею запроваджувалася штатна посада уповноваженого з господарства робітфаку. Уповноважений призначався із студентського середовища на загальних зборах і затверджувався губернським комітетом професійної освіти. Обов'язки уповноваженого передбачали нагляд за використанням обладнання, своєчасне отримання і розподіл продовольства для студентів, поліпшення житлових умов та інші організаційно–господарські функції [14].

Український головний комітет професійної освіти в 1923 р. розробив і видав «Положення про робітничі факультети», яким регламентувалося їх діяльність. Положення визначало, що основним завданням робітфаків є підготовка робітників та селян до вступу у вузи впродовж – 2–х років. Навчальні програми та плани мали орієнтуватися на вузівські. Для вступу необхідно було вміти писати та читати, знати чотири дії арифметики, стаж професійної і громадсько–політичної діяльності [15]. У положенні визначалися особливості управління робітфаками. За діяльність факультету відповідав ректор та політичний комісар. Але, крім них, створювалися інші органи управління: президія, рада факультету, предметні комісії. До президії входили декан, його заступник і представник студентства. Декан відповідав перед ректором за діяльність факультету. Рада складалася з членів президії, голови предметної комісії, представника студентів, по одному представнику від губернського комітету професійної освіти і губернської профспілкової ради. Рада факультету діяла як консультативний орган, сприяючи декану і президії у вирішенні факультетських справ. До компетенції органів управління належали науково–навчальні і адміністративні питання [1, с. 54].

У 1923 р. органами управління робітничих факультетів, була видана перша інструкція, яка мала назву – «Інструкція комісіям робітфаків УСРР до прийому 1923 р.», відповідно до неї створювалися приймальні комісії, які запрошували викладачів для проведення вступних іспитів. Приймальна комісія складалася з представників губернського комітету професійної освіти (голова), губернської профспілкової ради та декану робітничого факультету. До вступних іспитів допускалися кваліфіковані робітники (з трьохрічним виробничим стажем), не трудові елементи не зараховувалися, лише за винятком активних громадсько–політичних та військових працівників (стаж три роки). Вступники мали подати документи про вік, військовий квиток, дві фотокартки, анкету (в якій вказували посаду, стаж роботи, членство у партії та профспілках, детально описували суспільно–політичну, профспілкову, культурно–освітню діяльність, соціальне становище батьків, мотиви вибору навчального закладу, до якого вони вступали). Під час іспитів приймальними комісіями, рекомендувалося звертати особливу увагу не на формальні знання, а на загальний політичний розвиток, практичні навички. Перевага надавалася абітурієнтам з більшим практичним громадським і військовим стажем. Робітників приймали на індустріальні, а селян – на сільськогосподарські робітфаки [16, с. 54]. Подібна практика формування складу слухачів зберігалася і в наступні роки.

13 квітня 1927 р. в циркулярі ЦК ВКП(б) «Про поліпшення соціального складу при прийомі до вузів, на робітфаки і технікуми» зазначалося, що прийом 1926 р. у республіках сприяв підвищенню рівня підготовки, проте погіршився соціальний склад, тобто зменшилася кількість робітників. Рішенням ЦК ВКП(б) передбачалось збільшення навчальних місць для робітників на денних та вечірніх робітфаках. Комплектування контингенту студентів ВНЗ постійно контролювалося партійними органами. Про це свідчить постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки прийомів до вузів у 1927 р.», в якій зазначалося, що у 1927–28 навчальному році було досягнуто значних успіхів при прийоми на робітфаки й до вузів. Збільшився відсоток робітників, але й були відзначені певні недоліки діяльності робітфаків: недостатня увага приділялася прийому представників нацменшин, не виконувалася

директива про підвищення відсотка безпартійних робітників і селянок [17]. Як ми бачимо, прослідковується тенденція класового принципу формування лав слухачів на робітфаках й висувалося завдання підвищення рівня вимог до знань випускників.

16 травня 1928 р. РНК УСРР видала постанову «Про робітничі факультети» [18, с. 473], за якою їх мережа зберігалася та відкривалися нові вечірні робітфаки у промислових центрах. Завдяки цьому були відкриті вечірні робітничі факультети у Харкові, Донбасі, Одесі, а в існуючих значно збільшився набір слухачів. 25 травня 1929 р. РНК УСРР видала постанову про відкриття 17 денних робітфаків в Сталіно, Житомирі, Полтаві, Артемівську, Чернігові, Запоріжжі, Луганську, Херсоні та інших містах. У 1930 р. в УСРР налічувалося 78 робітфаків [6, с. 71].

Таким чином, робітфаки радянська влада розглядала як основне джерело комплектування вищих навчальних закладів. Законодавчі та виконавчі органи радянської влади ухвалювали необхідні правові і нормативно–інструктивні документи, спрямовані на створення і розвиток мережі робітфаків та забезпечення їх функціональної діяльності: формування контингенту слухачів, організація навчально–виховного процесу, матеріальне забезпечення. Робітничі факультети таким чином, ставали головними закладами, де готувалося поповнення для радянських вузів.

В процесі створення та діяльності робітничих факультетів в УСРР формувалася їх правова і нормативно–інструктивна база. Законодавчою гілкою влади був ВУЦВК, який на своїх сесія розглядав і ухвалював правові документи організації, розвитку і діяльності робітфаків. РНК УСРР – найвищий орган виконавчої влади радянської України, розробляв і видавав декрети та постанови, нормативні акти практичної спрямованості щодо функціонування робітничих факультетів. Наркомос УСРР реалізуючи правові і нормативні документи уряду, ухвалював рішення, що стосувалися навчальних програм та планів, процедури прийому студентів на робітфаки, порядок діяльності приймальних комісій, матеріального забезпечення слухачів робітничих факультетів.

До утворення та діяльності робітфаків були долучені профспілки та урядові органи правлячої більшовицької партії. Якщо рішення і документи профспілкових організацій стосувалися безпосередньо завдань профспілок в сфері надання допомоги робітничим факультетам, то ухвали партійних органів влади були політичними. Вони стосувалися діяльності як державних, так і громадських організацій спрямовуючи їх на створення нової радянської системи вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20–ті рр.). Дис. … канд. іст. наук. – К., 1995. – 184 с.
2. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.269. – Арк.50–53, 57; Спр.271. – Арк.48–49.
3. Там само. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.275.
4. Коммунист. – 1920. – 25 ноября.
5. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения: Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК и Центральной контрольной комиссии ВК(б). – М.; Л. – 1931.
6. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20–і роки / – Моногр. – Донец. держ. техн. ун–т. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1773.
8. Бюллетень Украинского главного комитета профессионально–технического и специально–научного образования. – 1921. – №1. – С.6–7; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1777. – Арк.155.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.999.
10. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959. Збірник документів: У 2–х т. – Т.1. – 1917 – червень 1941. – К.: Держполітвидав, 1959. – 882 с.
11. Собрание узаконений и распоряжений робоче–крестьянского правительства Украины. – 1922. – №22. – Харьков: Наркомпрос, 1923. – 797 с.
12. Собрание узаконений и распоряжений робоче–крестьянского правительства Украины. – 1922. – №49. – Харьков: Наркомпрос, 1923. – 797 с.
13. Материалы по культурно–просветительной роботе профсоюзов. – Харьков, 1921. – 143 с.
14. Бюллетень Украинского главного комитета профессионально–технического и специально–научного образования. – 1922. – №7, 8, 9. – С.31.
15. Бюллетень Украинского главного комитета профессионально–технического и специально–научного образования. – 1923. – №5, 6. – С.15.
16. Бюллетень Украинского главного комитета профессионально–технического и специально–научного образования. – 1923. – №3, 4. – С.33–34.
17. Известия ЦК ВКП(б). – 1927. – №14, 15.
18. Збірник Законів та розпоряджень робітничо–селянського уряду України за 1929 рік. Відділ 1. Ч.1–13. – Харків: Укрголовліт. Друга друкарня ім. В. Блакитного. Держтресту. – «Харполіграф», 1929. – 512 с. – (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).

References

1. Shepel' L. F. Rol' robitnychyh fakul'tetiv USRR v pidgotovci specialistiv (20–ti rr.). Dys. … kand. ist. nauk. – K., 1995. – 184 s.
2. CDAVO Ukrai'ny. – F.166. – Op.1. – Spr.269. – Ark.50–53, 57; Spr.271. – Ark.48–49.
3. Tam samo. – F.166. – Op.1. – Spr.275.
4. Kommunist. – 1920. – 25 nojabrja.
5. Direktivy VKP(b) po voprosam prosveshhenija: Voprosy narodnogo prosveshhenija v osnovnyh direktivah s#ezdov, konferencij, soveshhanij CK i Central'noj kontrol'noj komissii VK(b). – M.; L. – 1931.
6. Lypyns'kyj V. V. Stanovlennja i rozvytok novoi' systemy osvity v USRR u 20–i roky / – Monogr. – Donec. derzh. tehn. un–t. – Donec'k: RVA DonDTU, 2000. – 248 s.
7. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.1773.
8. Bjulleten' Ukrainskogo glavnogo komiteta professional'no–tehnicheskogo i special'no–nauchnogo obrazovanija. – 1921. – №1. – S.6–7; CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.1777. – Ark.155.
9. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.999.
10. Kul'turne budivnyctvo v Ukrai'ns'kij RSR: Najvazhlyvishi rishennja Komunistychnoi' partii' i Radjans'kogo urjadu. 1917–1959. Zbirnyk dokumentiv: U 2–h t. – T.1. – 1917 – cherven' 1941. – K.: Derzhpolitvydav, 1959. – 882 s.
11. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij roboche–krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1922. – №22. – Har'kov: Narkompros, 1923. – 797 s.
12. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij roboche–krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1922. – №49. – Har'kov: Narkompros, 1923. – 797 s.
13. Materialy po kul'turno–prosvetitel'noj robote profsojuzov. – Har'kov, 1921. – 143 s.
14. Bjulleten' Ukrainskogo glavnogo komiteta professional'no–tehnicheskogo i special'no–nauchnogo obrazovanija. – 1922. – №7, 8, 9. – S.31.
15. Bjulleten' Ukrainskogo glavnogo komiteta professional'no–tehnicheskogo i special'no–nauchnogo obrazovanija. – 1923. – №5, 6. – S.15.
16. Bjulleten' Ukrainskogo glavnogo komiteta professional'no–tehnicheskogo i special'no–nauchnogo obrazovanija. – 1923. – №3, 4. – S.33–34.
17. Izvestija CK VKP(b). – 1927. – №14, 15.
18. Zbirnyk Zakoniv ta rozporjadzhen' robitnycho–seljans'kogo urjadu Ukrai'ny za 1929 rik. Viddil 1. Ch.1–13. – Harkiv: Ukrgolovlit. Druga drukarnja im. V. Blakytnogo. Derzhtrestu. – «Harpoligraf», 1929. – 512 s. – (Oficijne vydannja Narodnogo komisariatu justycii').

Kryshtal S. P., *graduate student of the department of ancient and modern history of Ukraine, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), roshenka.com@gmail.com*

Formation of the legal and normative–instructive base of workers' faculties in the USSR in 1920's

The article illustrates the formation of the normative–legal base of workers' faculties in the USSR in 1920–ies., analyzes the legal, normative regulatory documents of Commissariat of the USSR, the Bolshevik Party, which decided the pressing issues in educational branch including the admission of students to rabfaks, material support of students.

The purpose of the study is to show the work of legislative and executive authorities of the state that directed their activity on the creation and development of rabfaks: regulation of admission, requirements to the organization of the educational process, material support of students.

Keywords: *workers' faculties, the normative–legal base, organization, workers, peasants, education, higher educational institutions.*

Кришталь С. П., *аспирантка кафедры древней и новой истории Украины, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), roshenka.com@gmail.com*

Формирование правовой и нормативно–инструктивной базы рабочих факультетов УССР в 1920–х гг.

Освещается формирование нормативно–правовой базы рабочих факультетов УССР в 1920–х гг., анализируются правовые, нормативно–инструктивные документы Наркомпроса УССР, большевистской партии, которые решали неотложные вопросы в сфере образования, в частности, приема студентов на рабфаки, материального обеспечения слушателей.

Цель исследования показать работу законодательных и исполнительных органов государства, которые направили свою деятельность на создание и развитие системы рабфаков: регулирование приема, требования к организации учебно–воспитательного процесса, материального обеспечения слушателей.

Ключевые слова: *рабфаки, нормативно–правовая база, организация, рабочие, крестьяне, образование, высшие учебные заведения.*

* * *

УДК 94(477)«1918/1921»:[316.34:341.71–051]

Ластовець Н. О.,
аспірантка історичного факультету,
Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків),
nlo_17@mail.ru

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА КОМПЕТЕНТНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто вплив компетентності дипломатичних представників на діяльність українських місій в 1918–1921 рр. Ствердження України, як самостійного суб'єкта міжнародних відносин, наклало відбиток на підбор кадрів місій та посольств для встановлення тісних взаємин з іншими країнами. Ефективність роботи українських дипломатів на початку XX століття залежала не тільки від партійних уподобань, вікового чи станового розподілу, але від набору персональних умінь та навичок представників, рівня освіти та кваліфікації штату закордонних інституцій, що визначало коло пріоритетів діяльності місії. Освітній рівень працівників та відповідність займаним посадам, наряду з мотивацією персоналу місії, справили великий вплив на досягнення необхідних результатів чи нехтуванням службових обов'язків.

Ключові слова: *дипломатичне представництво, освітній рівень, кваліфікація, компетенція, міжнародні відносини.*

Активна зовнішньополітична діяльність має на меті реалізацію конкретного переліку поставлених перед представництвом завдань. Для їх втілення в життя необхідні не тільки сприятливі зовнішні і внутрішні чинники, а продумані дії з боку представників країни. Є. Тарле наголошував, що справжній дипломат досконало володіє всією технікою своєї справи і з великою гідністю представляє інтереси своєї держави у відносинах з іноземними державами [13, с. 57].

Дослідження різних аспектів становлення українських дипломатичних місій, незважаючи на активну розробку даної тематики, залишається актуальним. Створений в 2000 році Г. Стрельським навчально–довідковий посібник [12] єдиний на сьогоднішній момент збірник коротких біографій представників дипломатичного корпусу, на сучасному етапі вимагає перегляду та уточнення. Компетенція та компетентність кадрового складу не набула належного розгляду в історіографії, присвяченої проблемам міжнародних відносин України на початку XX століття, хоча деякі сюжети, присвячені відповідності займаним посадам, зустрічаються у більшості досліджень [1].

Джерела з даної теми представлені насамперед архівними матеріалами [15; 16; 18], спогадами [2; 4; 8], замітками в періодичних виданнях [17]. Вони в сукупності дають відмінну від загальноприйнятої картину розвитку подій.

Головним завданням статті є встановлення закономірностей формування дипломатичних представництв періоду української революції та вплив компетентності та компетенції кадрового складу на встановлення дипломатичних контактів. За основу для теоретичних викладок бралася інформація систематизована в базах даних дипломатичних представників періоду української революції, яка була створена автором.

Компетентність (відповідність наданій посаді) та компетенція (набір навичок та відповідний освітній рівень) є складовими потенціалу успішного політичного діяча. Необхідні компетенції політика/дипломата умовно можна поділити на декілька частин: професіоналізм, освіту, комунікативну компетентність та кваліфікацію [6, с. 31]. Окрім цього, велику роль грали ідейно–світоглядна складова, лідерські якості та стан здоров'я, але вони є допоміжними компонентами для виконання поставлених завдань.

Розглядаючи необхідні умови для ефективної роботи особистості, що прийшла на дипломатичну службу на початку XX століття, можна стверджувати, що з чотирьох перерахованих характеристик на початковому етапі задовольнялася тільки комунікативна компетентність. Роль освіти, особливо освіти майбутніх дипломатичних представників, на базисі якої формувався професіоналізм та кваліфікація, недооцінювалася.

Головною особливістю і, одночасно, вадою дипломатів українських державних утворень початку XX століття була відсутність спеціально підготовлених кадрів для проведення зовнішньополітичних акцій. Якщо на початковому етапі такий стан справ можна зрозуміти, швидкий перебіг революційних подій, часткова дезорганізація в середині правлячих інституцій, нестача кадрів на всіх рівнях, не давали можливості для створення спеціальних підготовчих курсів, то в подальшому, питання відповідності займаним місцям працівників, стало більш гострим.

Надмірне захоплення політично доцільними кандидатурами в період Центральної Ради та Директорії УНР зробило неможливим існування курсів для підвищення кваліфікації дипломатичних працівників, за винятком консульських курсів [16, арк. 16]. А. Марголін характеризував кадрову ситуацію періоду Директорії УНР наступним чином: «така кадрова політика призводила до того, що за бортом державного човна опинилися майже всі інтелектуальні сили України. Директорія залишилася з невеликою купкою людей, здібних до державної роботи, з числа трьох партій, що брали участь в антигетьманському повстанні» [9, с. 159].

Під час аналізу заяв, що подавалися на розгляд для прийняття на дипломатичну службу, претенденти на посаду, в першу чергу, вказували на знання мов та наявність освіти [16, арк. 20]. Попри це, більшість складу підбиралося головою представництва. М. Галаган згадує: «… приділило міністерство дише двох урядовців–аташе; інший потрібний персонал мав я набрати із тих українців, що вже перед тим виступали в Румунії» [2, с. 357]. Про необхідність набору штату зі свідомих українців стверджувалося в статті М. Стечишина в газеті української діаспори у США «Українське слово», датованій 1927 роком [17, арк. 2–7].

Вступ та відмова від посади голови дипломатичного представництва набули значного політичного забарвлення, починаючи з 1919 р. Фахові юристи та історики, більшість яких були керуючими дипломатичних місій, в кращому випадку мали досвід боротьби за національно–культурну автономію. Єдиною особою, що мала фахову політичну освіту був В. Липинський, голова представництва у Відні в період Гетьманату та Директорії УНР (до серпня 1919 р.) [12, с. 18]. О. Лотоцький позитивно відгукувався про діяльність В. Липинського, називав його «переконаним українським державником, що служив ідеї і в державному успособленні здолав тоді гамувати свої соціальні погляди» [8, с. 16].

Досвід політичної діяльності на різних урядових та партійних посадах мали представники Української держави у Берліні та Стамбулі Ф. Штейнгель та М. Суковкін, Української Народної Республіки періоду Директорії у Німеччині, Угорщині, Болгарії, відповідно М. Порш, М. Галаган та О. Шульгин. Є. Онацький так характеризував особистість голови НДМ у Ватикані: «Граф М. Тишкевич своїм знанням мов і вищого світу був дійсно рідкою і цінною птицею в саду української дипломатії» [10, с. 11].

Більша кількість обізнаних представників 1919–1921 рр. мотивована досвідом, які багато з них набули у період Центральної Ради та Гетьманату. Попри це, для репрезентації України на Паризькій мирній конференції була обрана людина, орієнтована на адміністрування процесу, але зовсім не обізнана з реаліями дипломатичних переговорів. Окрім того, наявність певного досвіду політичних взаємин в 1919–1921 рр. спровокувала замість консолідації діячів, конфлікти між закордонними представництвами.

Голова дипломатичного представництва як репрезентант держави у країні перебування, зосереджував у своїх руках інформаційний, інтелектуальний/кадровий, фінансовий та адміністративний ресурси [6, с. 28].

Відомим фактом є те, що необхідні документи, розпорядження, газети та журнали, інструкції для виконання з України до закордонних місій потрапляли інколи лише через місяць–півтора, коли вже ставали не актуальними, при необхідному зв'язку раз на два тижні. Найбільш показовим є листування між посланником в Німеччині О. Севрюком та міністром закордонних справ М. Любинським. «Ваші депеші акуратно одержую, але помічаю, що ви не всі мої одержуєте» [14, с. 57] – телеграфував М. Любинський в середині квітня 1918 року. Показовою є також телеграма отримана 25 квітня 1918 року, за чотири дні до перевороту і повалення Центральної Ради. В пункті 5 наголошено на тому, що «вашої шифрованої телеграми прочитати не удалось, очевидно передавати по телефону такі речі трудно, а може, ви користуєтесь якимсь невідомим шифром. Просимо пояснити справу» [14, с. 57].

Відносно поінформованості в своїх спогадах Д. Дорошенко згадує останній місяць існування Гетьманату наступним чином: «Прийшла нарешті телеграма від Штейнгеля, що на Україні дійсно повстання, але повстанці вже розбиті і скоро цілий рух має бути припинений. Всі ці лаконічні вістки залишили поле для всяких здогадів; було неясно, в якім причиннім зв'язку між собою стоять усі ці події… до мене тим часом раз у раз зверталися представники англійської та французької преси й намагалися щоб я їм дав пояснення. Що я міг їм пояснити?» [4, с. 379].

Директорія УНР в цьому відношенні була ще менш організованою. Проблеми зі зв'язком яскраво відобразилися на оформлені віз для в'їзду в країну перебування. Типовою ситуацією стало підтвердження направлення та взяття під свою опіку представників УНР місії у Швейцарії та Відні, яка займалася документами для членів таких представництв у Великобританії, США, Ватикані. «Більшість цих місій і не побачили б Європи» – так писав Дорошенко про місії періоду Директорії [4, с. 458].

Інтелектуальний потенціал, який можна умовно об'єднати з кадровим, міг був використаний лише частково. Особливо гостроти набула ситуація в період Директорії УНР через затримку приїзду до країни–перебування: «Вимушене безділля на протязі більш місяця у Відні зле впливало на моїх співробітників, особливо в часі мого перебування в Празі… Так відїхали цінні співробітники В. Кедровський та О. Коваленко, і я, ближче зорієнтувавшися в тих умовах, які мене ждали в Царгороді, не заперечував їх рішенню. Повернувся і мій юрисконсульт в церковних справах В. Радзимовський, – сей просто занудився за своєю родиною, яку залишив у Київі… Двом молодшим урядовцям п. п. Лінкевичеві та Желехівському (*кур'єри – примітка автора*), які виявили у Відні такі риси, що їм я не міг спочувати, дав я доручення до уряду, і вони поїхали туди, щоб уже не повернутися» [8, с. 18].

Якщо проаналізувати склад радників голів українських дипломатичних представництв періоду революції, то серед них найбільше було юристів, військових та істориків і лише одна особа, що вивчала політичні науки (І. Токаржевський–Карашевич, голова прес–бюро, а згодом радник дипломатичного представництва у Відні) [3, с. 27–32]. Натомість, досвід діяльності на поприщі зовнішньої політики мав лише радник посольства Української Держави у Берліні О. Іванов, що раніше працював на дипломатичній службі у Російській імперії [4, с. 269].

Роль радника в організації дипломатичної діяльності прописана в документах посольства у Берліні [14, с. 271]. Вони допомагали складати офіційні документи, контролювали наявність штату на місцях, мали право видавати лікарняні та вирішувати конфліктні ситуації. В сьому сенсі показовими є місія УНР у Румунії під керівництвом М. Галагана, де радником виступав К. Чоботаренко [2, с. 367]. Хоча офіційно він вирішував справи пов'язані з військовополоненими та частково з воєнним майном, але саме завдяки його діяльності відбулося надання з боку румунської влади необхідного приміщення для розміщення місії, забезпечення приладдям та автомобілями.

Наступним прикладом гарної діяльності радників виступають представництва Української держави 1918 року та УНР 1919–1921 рр. в Німеччині та Австро–Угорщині (згодом Австрії). Найбільш успішні та організовані, вони заклали базис для подальшої дипломатичної діяльності, що виражалося в оформленні документів для інших місії періоду Директорії УНР. Про конфліктні ситуації в середині представництв інформації не має, хоча напруження відчувалося між різними дипломатичними представниками [17, арк. 4–6; 18, арк. 3–8], як це сталося між М. Поршем та М. Васильком, та між урядом і представництвом (непорозуміння між Д. Дорошенком та радником В. Ланіним) [4, с. 382].

Прикладом руйнівної діяльності радників можна назвати роботу Шульги в якості керівника представництва у Болгарії [8, арк. 20], який фактично розвалював посольство та І. Мазуренка в Італії, який в якості керуючого розпустив представництво і перейшов працювати до місії Радянської Росії [12, с. 22].

Радники дипломатичних місій не залишалися на своїх посадах після встановлення нового політичного режиму. Це відбувалося через декілька причин, характерних для всього періоду української революції. Перш за все, політичні уподобання унеможливлювали співробітництво між представниками колишньої та нинішньої влади. Наступною причиною виступала направленість роботи дипломатичного представництва. Співробітництво з партіями соціалістичного спрямування вимагало знання тогочасних реалій, які представникам монархістського угрупування були не доступними.

Ситуація з секретарями та урядовцями була дещо іншою. Частина урядовців продовжували свою діяльність в не залежності від зміни урядів та зовнішньополітичної орієнтації, як це сталося з штатом представництва в Стамбулі [4, с. 262]. На противагу представництву у Стамбулі, у Берліні після повалення Гетьманату відбулася кардинальна зміна в кадровому складі, не зважаючи на наявність кандидатур, що працювали ще в період Центральної Ради [14, с. 283–286].

Секретар, як штатна одиниця дипломатичного представництва грав одну з ключових ролей в діяльності дипломатичної місії. В різний час кількість секретарів та їх обов'язки були різними. Окрім ведення вхідної/вихідної документації та експедиції/перевірки документів, які складалися на вимогу голови, до обов'язків додавалася фінансова звітність та робота інформаційного відділу. Якщо в період Гетьманату до штату посольств І–го розряду включалася посада бухгалтера, то в період Директорії УНР вона була замінена на посаду другого секретаря. Третій секретар з'явився вже після 1920 р. і заміщував посаду голови прес–бюро або керівника консульського відділу. Найчастіше, у періодиці, як і у спогадах приклади якісного виконання своїх обов'язків секретарями практично не згадувалися. Цьому є декілька причин. Однією з них виступає сприйняття нормальної діяльності секретаря як належне, тому не варте уваги.

Прикладом гарного виконання свої обов'язків можуть різноманітні виступи: «секретар місії УНР в Бельгії Кулішер перечитав 23.03.21 р. в Народному університеті в Брукселі лекцію, темою якої були загальні відомості про Україну, її територію та населення. Лекція була ілюстрована ліхтеревними знімками міст, сіл, народних типів України і передрукована разом з поданими ілюстраціями в ілюстрованому журналі «Турін Клюб», який друкується в 150 000 примірників» [15, арк. 181].

Більшість прикладів роботи секретарів висвітлені в негативному ключі через виключність, не типовість поведінки. Такими прикладами можуть виступати діяльність секретарів І. Мазуренка в Італії [18, арк. 7], який згодом став радником–керуючим представництва і фактично розпустив його, В. Полектики в Австрії, що розпорядився спалити добірки іноземних періодичних видань, які готувалися у посольстві [1, с. 48], І. Козія в США, що не вів документацію на належному рівні [17, арк. 6].

Серед поодиноких прикладів якісного виконання своєї роботи можна виділити працю другого секретаря в Італії: «Як сказано у вступній частині в цій роботі безпосередніми помічниками голови місії являються виконуючий обов'язки другого секретаря п. Сергій Пащенко, що крім завідування канцелярією і внутрішніми справами місії, допомагає голові в редагуванні та перекладі нот…» [18, арк. 20].

Відносно аташе ситуація ще більш заплутана. З одного боку, згадок про діяльність аташе більше в позитивному ключі. З іншого боку, це може пояснюватися тим, що посада молодшого дипломатичного співробітника, який входив в дипломатичний корпус, навіть при наявності проблем у роботі не була настільки впливовою, як посади радника та секретаря.

Певна невідповідність виникає при розгляді архівних матеріалів, спогадів та листування відносно цих посадових осіб. В джерелах аташе часто плутають з урядовцями, але це не є виправданим. Так, аташе може бути урядовцем, тому що це загальний термін для позначення молодшого дипломатичного персоналу, але урядовцями в той час також були перекладачі/драгомани, канцелярські співробітники (молодші канцелярські співробітники в період Гетьманату [5, с. 14]). Посада аташе офіційно з'явилася в період Центральної Ради. Так, аташе називали молодших дипломатичних співробітників, які офіційно входили до дипломатичного корпусу [11, с. 10]. Д. Дорошенко згадував про двох аташе, що залишилися на роботі в посольстві у Стамбулі в період Гетьманату, П. Чикаленка та Вовченка [4, с. 262]. Галаган згадує про ефективну, але недовгу роботу (два тижні) на посаді аташе О. Олеся [2, с. 457]. Дуже позитивно оцінювалася діяльність аташе в місії в Італії: «…. і аташе п. Сергія Мако на якому полягає окрім дипломатичної інформації підготовка безпосередніх розмов голови місії з відповідними шефами і всі доповнюючи розмови, які виникають в послідок конференцій голови» [18, арк. 20]. Також ранг аташе отримували представники військового та морського міністерств періоду Директорії УНР [5, с. 79], які їм підпорядковувалися безпосередньо, а з червня 1919 р. повинні були звітувати перед головою дипломатичного представництва [14, с. 271].

Характерною особливістю Гетьманату була наявність посади агентів, які поділялися на три види: військово–морські агенти, військові агенти та торгівельні агенти, завдання та фінансування яких було чітко регламентоване. Інформації відносно військово–морських агентів майже немає. Фактична кількість та біографія військових агентів першого та другого розряду [5, с. 19] на даний момент мало відома. З шести військових агентів, та їх помічників, на посаді, еквівалентній попередній, залишилися

лише Л. Дроздовський, що був військовим агентом періоду Гетьманату в Швейцарії (агент ІІ–го розряду) та В. фон Бессер, помічник агента в Берліні (І–й розряд) став військовим аташе в Берліні в 1919 р. Ще одним з чинників становлення продуктивних взаємовідносин в середині місії, а отже її ефективної роботи був характер об'єднання колективу, який поділявся на позитивний та конформний (негативний) [7, с. 138].

Отже, компетенція та компетентність членів дипломатичних місій на початку ХХ століття визначалася такими чинниками як: рівень освіти, який був сформований під час вступу на посаду і носив фрагментарний характер [6, с. 31], комунікативної компетенції, що залежало від особливостей організації, посади та соціальної ролі, а також, набутим в результаті взаємодії професіоналізму та кваліфікації. Головною проблемою дипломатичних представництв на всіх етапах української державності початку ХХ століття була відсутність підготовчих курсів для представників дипломатичної служби за винятком консульських курсів [16, арк. 16].

Список використаних джерел

1. Вєдєнєєв Д. В. Міжнародно–інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр.: навчальний посібник / Д. В. Вєдєнєєв. – К.: Відділ НА СБ України, 2009. – 164 с.
2. Галаган М. З моїх споминів (1880–ті – 1920 р.) / М. Галаган; передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
3. Господин А. Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський–Карашевич і барон М. Василько / А. Господин. – Вінніпег, 1989. – 39 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – 632 с.
5. Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій. Ч.1 / упоряд. І. Храпко. – Вид. неофіц. – Відень, 1919. – 151 с.
6. Лепська Н. Функціональні ресурси і структурний потенціал політичної компетенції / Н. Лепська // Політичний менеджмент. – 2010. – №3. – С.27–31.
7. Литвинова Л. Організаційна структура управління державною установою: соціально–психологічний аспект / Л. Литвинова // Психологія управління. – 2009. – №5. – С.136–141.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Ч.4: В Царгороді. – Б.м.: Українська Православна Церква в США, 1966. – 178 с.
9. Марголин А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин: Из–во С. Евронь, 1921. – 397 с.
10. Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії / Є. Онацький. – Прага, Вид–во «Пробоєм», 1941. – 21 с.
11. Поліщук Н. М. Українська дипломатична лексика періоду УНР: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Н. М. Поліщук; АН України, Ін–т укр. мови. – К., 1994. – 16 с.
12. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно–державного відродження (1917–1920 рр.): біогр. довід. / Г. В. Стрельський. – К., 2000. – 48 с.
13. Тарле Е. О приемах дипломатии // История дипломатии. – М.–Л., 1945. – 883 с.
14. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К., 2012. – 592 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1113. – Оп.2. – Спр.186.
16. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.14.
17. Там само. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.20.
18. Там само. – Ф.4472. – Оп.1. – Спр.2.

References

1. Vjedjenjejev D. V. Mizhnarodno–informacijna dijal'nist' Ukrai'ns'koi' derzhavy 1917–1923 rr.: navchal'nyj posibnyk / D. V. Vjedjenjejev. – K.: Viddil NA SB Ukrai'ny, 2009. – 164 s.
2. Galagan M. Z moi'h spomyniv (1880–ti – 1920 r.) / M. Galagan; peredmova: T. Ostashko, V. Solovjova. – K.: Tempora, 2005. – 656 s.
3. Gospodyn A. Try vyznachni dyplomaty: graf M. Tyshkevych, knjaz' I. Tokarzhevs'kyj–Karashevych i baron M. Vasyl'ko / A. Gospodyn. – Vinnipeg, 1989. – 39 s.
4. Doroshenko D. Moi' spomyny pro nedavnje mynule (1914–1920 roky) / D. Doroshenko. – K., 2007. – 632 s.
5. Zbirnyk zakoniv i postanov Ukrai'ns'kogo pravytel'stva vidnosno zakordonnyh instytucij. Ch.1 / uporjad. I. Hrapko. – Vyd. neofic. – Viden', 1919. – 151 s.
6. Leps'ka N. Funkcional'ni resursy i strukturnyj potencial politychnoi' kompetencii' / N. Leps'ka // Politychnyj menedzhment. – 2010. – №3. – S.27–31.
7. Lytvynova L. Organizacijna struktura upravlinnja derzhavnoju ustanovoju: social'no–psyhologichnyj aspekt / L. Lytvynova // Psyhologija upravlinnja. – 2009. – №5. – S.136–141.
8. Lotoc'kyj O. Storinky mynulogo / O. Lotoc'kyj. – Ch.4: V Cargorodi. – B.m.: Ukrai'ns'ka Pravoslavna Cerkva v SShA, 1966. – 178 s.
9. Margolin A. Ukraina i politika Antanty: zapiski evreja i grazhdanina / A. Margolin. – Berlin: Iz–vo S. Evron', 1921. – 397 s.
10. Onac'kyj Je. Ukrai'ns'ka dyplomatychna misija v Italii' / Je. Onac'kyj. – Praga, Vyd–vo «Probojem», 1941. – 21 s.
11. Polishhuk N. M. Ukrai'ns'ka dyplomatychna leksyka periodu UNR: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.02 / N. M. Polishhuk; AN Ukrai'ny, In–t ukr. movy. – K., 1994. – 16 s.
12. Strel's'kyj G. V. Ukrai'ns'ki dyplomaty doby nacional'no–derzhavnogo vidrodzhennja (1917–1920 rr.): biogr. dovid. / G. V. Strel's'kyj. – K., 2000. – 48 s.
13. Tarle E. O priemah diplomatii // Istorija diplomatii. – M.–L., 1945. – 883 s.
14. Ukrai'ns'ki dyplomatychni predstavnyctva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / Upor. V. M. Danylenko, N. V. Kryvec'. – K., 2012. – 592 s.
15. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny. – F.1113. – Op.2. – Spr.186.
16. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.14.
17. Tam samo. – F.3934. – Op.1. – Spr.20.
18. Tam samo. – F.4472. – Op.1. – Spr.2.

Lastovets N. A., *postgraduate student of the historical faculty of Kharkov National University named after V. N. Karazin (Ukraine, Kharkov), nlo_17@mail.ru*

Qualification and competence Ukrainian diplomatic representatives on the beginning twentieth century

This article is devoted to the influence of the competence of the diplomatic representatives in the activities of Ukrainian missions on the beginning twentieth century. The formation of Ukraine as an independent subject international relations left an imprint on the selection of personnel for effective policy in the world arena. The effectiveness of the diplomats depended not only on party preferences, age division, but also the availability of personal skills and abilities, level of education and qualification of staff of foreign institutions. The educational level and compliance positions with staff motivation, had a great impact on the achievement of the desired results.

Keywords: *diplomatic representation, level of education, qualifications, competence, international relations.*

Ластовец Н. А., *аспирантка исторического факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), nlo_17@mail.ru*

Компетенция и компетентность украинских дипломатических представителей начала XX века

Рассмотрено влияние компетентности дипломатических представителей на деятельность украинских миссий 1918–1921 гг. Становление Украины как самостоятельного субъекта международных отношений наложило отпечаток на подбор персонала для проведения эффективной политики на международной арене и взаимодействия. Результативность работы дипломатов зависела не только от партийных предпочтений, возрастного и сословного деления, но и от наличия персональных умений и навыков, уровня образования и квалификации штатов заграничных институций, которые влияли на приоритетные направления деятельности миссий. Образовательный уровень и соответствие занимаемым должностям вместе с мотивацией персонала представительства, имели большое влияние на достижение необходимых результатов.

Ключевые слова: *дипломатическое представительство, образовательный уровень, квалификация, компетенция, международные отношения.*

* * *

УДК 391(477.43/.44)«19»

Воробєй О. В.,
аспірантка, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Україна, Київ), olianna20@ukr.net

Традиційні та нові види верхнього одягу на Поділлі (перша половина XX ст.)

Досліджуються види і типи верхнього одягу, притаманні Поділлю впродовж першої половини XX ст. Проаналізовані відмінності верхнього вбрання на Західному та Східному Поділлі. Розглядаються історичні передумови, що спричинили зникнення певних видів верхнього одягу та появу нових. Головну увагу приділено найбільш поширеному типу подільського зимового верхнього одягу – кожуху. Схарактеризовано технологію виготовлення кожухів, зокрема особливості крою, способи пошиву, а також загальні риси розвитку кушнірства на Поділлі. Звернено увагу на побутування на Поділлі кушнірського промислу як окремого народного промислу, відмінного від кравецтва.

Ключові слова: *верхній одяг, кожух, Поділля.*

Верхній одяг є важливим елементом традиційного костюму. Він зазвичай уважався одним із найдорожчих елементів народного вбрання, а відтак зазвичай був приналежністю заможної людини. Метою даного дослідження є аналіз видів та типів верхнього одягу, які побутували на території Поділля, як Східного, так Західного Поділля у першій половині XX ст. Історико–етнографічний регіон Поділля охоплює територію між Південним Бугом та Дністром. Поділ регіону на суб–регіони Західне та Східне Поділля проводять по річці Збруч.

Розглядаючи особливості побутування верхнього одягу на Поділлі, варто зазначити, що ця класична етнологічна тема залишається малодослідженою. Її поглиблене вивчення потребує детального інтерв'ювання респондентів старшого віку, які ще зберігають пам'ять про цей елемент народного костюму. Проте, варто виділити праці дослідників народного одягу кінця XX – початку XXI ст., зокрема Л. Булгакової–Ситник, Г. Стельмащук, Т. Ніколаєвої, О. Косміної, К. Матейко, які побіжно зверталися до цієї теми.

В основу нашого дослідження покладено свідчення тринадцятьох інформантів віком від 60 до 90 років із сіл Поділля. Усі респонденти були опитані авторкою за спеціальним етнографічним питальником під час експедиційних виїздів упродовж 2013–2015 рр.

Найпоширенішим видом зимового верхнього одягу на початку XX ст. був кожух. Його довжина, способи крою, оздоблення тощо варіювалися в залежності від майнового статусу людини. За довжиною кожухи поділялися на короткополі (до середини стегна) та довгополі (довжиною нижче коліна). За оздобленням – на вишиті та невишиті. За способами крою – креслаті, «зборані» та прямі. Що ж до кольору, то найпоширенішими на Поділлі були кожухи білого та червоного кольорів. Ще в останній чверті XIX ст. на Вінниччині та Хмельниччині переважали білі кожухи. Та вже на початку XX ст. виробництво кожухів з овчини білого кольору поступово зникало. Однією з причин цього було витіснення селянського одягу фабричним, унаслідок чого сільські кушнірі скоротили виробництво овечих шкір для кожухів [1, с. 120].

У свою чергу, це, на думку дослідників, призвело до того, що на початку XX ст. на Поділлі почало занепадати вівчарство. Відносне піднесення цієї галузі тваринництва припало лише на роки світової економічної кризи 1929–1933 рр., коли в західних районах Поділля у зв'язку із підвищенням цін на фабричні вироби народне кушнірство почало поступово відроджуватись [2, с. 111]. Проте з даним твердженням можна погоджуватись лише частково. Адже далеко не у всіх селах Поділля існували виробничі потужності з виготовлення кушнірської продукції. Розвиток цього промислу, який включав вичинку шкіри з хутром і пошиття з неї елементів одягу, не відразу припинився у віддалених селах Придністров'я. Даний регіон був фактично відірваний від великих міст та промислових осередків. До 1930–х рр. селяни, які займалися кушнірством, мали непоганий заробіток, – вони самостійно виготовляли кожухи та продавали їх односельцям або везли свою продукцію на місцеву ярмарку.

Ставлення до кушнірства як до ремесла особливого роду, відмінного від кравецтва, можна простежити у сюжеті подільської народної казки, відомої під назвою «Докравцювався». Єврей, який добре знався на кушнірстві, наймався на роботу до пана кравцем, але, не впоравшись з цією роботою, дістав від господаря побиття [3, с. 250–251].

Проте запроваджена «совєтами» у 30–х роках XX ст. політика терору призвела до того, що господарство народних умільців–кушнірів підлягало націоналізації, а самих господарів депортували до Сибіру – справжні господарі, які розводили овець, займалися пошивом кожухів та їх продажем, були зараховані до «куркулів».

І все ж, незважаючи на складні історичні обставини, що впливали на масове побутування кожухів, у народній пам'яті вони повсюдно згадувалися із особливою теплотою. До того, кожух був незмінним атрибутом справжнього господаря, він указував на його достаток: «…більшості люди заможні мали кожух. Прамо мали вівці свої, ті вівці били і обробляли цю шкіру, і шили кожухи. Це вже залежало від хазяїна. Як хазяїн багатий, він собі шив довге таке, а хто був бідніший, то такі коротенький, аби шоб вдягнутись, аби шоб тепліше» [4]. Звідси народом ширилося переконання, що чим довший і креслатіший кожух у господаря, тим кращим є його матеріальне становище: «Колись то я вже пам'ятаю, шо в тих білих кожухах ходили, то це дуже давно було. А то й мали ті кожухи, то на них як то куркулі, вони на них казали. То багатші, то ліпше живуть, тій ліпше ся вбирають» [5].

На Західному Поділлі до коротких чоловічих кожухів прямого крою, як додатковий елемент обов'язково додавався пояс–«ку́пля». У батьковий кожух із поясом–«куплею» вбирали зимою дітей до школи: «А в зимі ходили з татом, був тато в мене, мав кожух такий, я вбралася, купля називалася, такий пасок. Такий широкий туто–го був. І так мене туто підвєзували, прийдеш в школу, а хлопці за ту куплю вхопляться, туто за кінець, як мене довкола парти давай тягнути. Прийшла додому, тій кажу, я вже більше не вдягну той кожух і ту куплю, бо мене хлопці довкола тих парт тягають, тій всьо» [6].

Оскільки кожух був дорогим видом верхнього одягу, тому хто не міг самотужки його зробити собі та своїй родині, або ж не мав можливості його придбати, залишалося використовувати інші види верхнього одягу. В залежності від регіону, решта видів суконного верхнього одягу мали різні назви: гунька, катанка, чугаїна, чимерка, свитка, опанчина.

Гунька побутувала на сході Хмельниччини та на заході Вінниччини. Окрім того, у деяких селах терміном

«гунька» також позначали суконну спідницю–плахту: «Ти думаєш, шо в мене ше є дві гуньки. Суконні гуньки оцево з тої пряжі десятка. Це з тої пряжі, вони грубші були – нитки основа була, а вовна пряжа. Це вже човником видавали, і воно було виходило таке, як вовняне. Суконне. Грубе таке, тепленьке таке. В мене та гунька ше є, шо мама шлюб в ній брала» [7].

Також у північних районах Хмельниччини поширеною назвою суконного одягу була катанка. На відміну від гуньки, вона була виключно жіночим видом верхнього одягу й мала відповідний крій. Характерною ознакою суконної катанки були широкі рукава з розширенням на зап'ясці: «Ну прямо таке, якось тако, тако якось тут до, а туто [на рукаві] так от, це широченьке сюди було, [то це є] катанка» [8].

У південних районах Поділля, зокрема на Кам'янець–Подільському Придністров'ї, були поширені такі види суконного одягу як чимерка та чугаїна (чугайка). У цих районах було особливо розвинуте вівчарство, а тому прясти вовну та ткати на верстаті домашнє суконне полотно вміла доволі велика кількість селян. Принципи виготовлення чугаїни та чимерки були однаковими, як і їх крої, – єдиною їх відмінністю була довжина виробів. Чимерка була короткою, її здебільшого виготовляли як верхній одяг для дітей–школярів, а також задля роботи на подвір'ї взимку. Чугаїна навпаки була довшою: «А колись на верстаті треба було зробити сукно овече, повезли вже в бійню, якусь там вибили, і зробили вже сукно. Овече таке, вовняне, і шили чугаї такі, чимирки шили, кутаси з квітками чіпляли, зв'язувати таківо, і кишені ше шили до тих чугаїв, а чугаї з сукна вовняного, з овечого, колись з овечого сукна так було. Бо моя бабка, дід там в Бакоті [село в Кам'янець–Подільському районі Хмельницької області. – *О. В.]* як ми жили, як я була мала, тоже були вибили то сукно, вшили мені тако по коліна маленьку чимерочку і я в ній до школи ходила. [...] Так як пальто, з сукна овечого, таке тепленьке. Зшили мені ту чимерочку, і я до школи ходила в тій чимерочці. А здорові були чимерки пошиті – і мамі, і татові, і бабці, і дідові, і всім пошили з сукна овечого чимерки, довгі аж по коліна, такі довгі то, то вже чугайки» [9].

У Дунаєвецькому та Віньковецькому районі Хмельницької області поширеною назвою традиційного суконного одягу була опанчина: «Опанчини. З овечої шкіри. Пряли його, потім пускали на станок і ткали, шо воно таке получалося, не можу показати, в мене нігде вже такого немає. В мене немає зараз показати. Це ше мода була – опанчинку вдіти, в мене самого була опанчинка така. Капішонів не робили, це спеціально були капішони такі» [10].

На Східному Поділлі були також поширеними свитки: «А свитка це з овечої вовни таке було робили пряли таку тканину, грубу таку. З такої самої тканини там робили ті свитки, тій так ходили, такі довгенькі шили шоб ше було тепліше, а воно таке грубе» [11].

У повоєнний час, із закріпленням радянської влади на Західному Поділлі (як і повсюдно у сільській місцевості), окрім традиційних суконних видів верхнього одягу масово поширювалися нові види одягу. Головними перевагами таких виробів для селян була простота (й навіть примітивність) вихідної сировини, а також пошиття виробу й, відповідно, доступна ціна. Такий одяг можна було виробити і в домашніх умовах. Проте залежно від регіональної приналежності, назви їх варіювалися: «куфайки», «плюшки», «пінжаки», «польки», «короташі», «бобки», «бобрики», «духи», «дошки», «москвички». На півночі Одещини певною контамінацією традиційного подільського вбрання і радянської куфайки була «полька» – стьобаний верхній одяг трапецієподібного крою із ватяною підкладкою [12].

За таким самим принципом, щоправда, із інших видів тканин, шили «плюшки». Відповідно до якості тканин, з яких виготовляли даний вид одягу, вони мали різні назви. Показова назва «москвичка» – на означення суконного піджака, довжиною до середини стегна, приталеного крою. В середину вшивали підкладку та наповнювали ватою. До коміру пришивали штучне хутро для оздоблення. «Москвичку» носили з осені і до весни, оскільки в повоєнний час для багатьох селян легші види одягу, передбачені для міжсезоння, були недоступними [13].

З цупкої оксамитової тканини, здебільшого чорного кольору, шили «духи»: «А тоді вийшли ду́хи. Така духа була, така сама тепла була, тільки плюшова, таке як плюш. Матеріал був такий. Як колись так десь в тих кінотеатрах десь, гардини ті висіли плюшові, такі вишневі, зелені. А це чорні такі, ду́ха називалася» [13]. Примітно, що такий вид одягу у 50–х рр. XX ст. могли собі дозволити лише досить забезпечені селяни. Таке вбрання мало і іншу назву – «дошки». У такому випадку йшлося про святковий одяг.

У якості щоденної зимової ноші використовували виключно фуфайку. За свідченням мешканки села Дубова Жмеринського району Вінницької області: «[…] дошки називалися, це такі як куфайки тільки то, шо такий гладенький блискучий матеріал був. То називалися дошки. Нє, не була вона прошита, вона просто от так як зара от куртки шиють, так і вона була пошита. То то, було дороге удовольствіє, то считалося, шо то вже парадна одежа йде. Дошка. А так куфайки» [14].

Жорсткі умови повоєнного дефіциту змушували селян шити одяг з підкладкою з найгрубшої полотняної пряжі – «баловини». Такий одяг на Східному Поділлі мав назву «пінжак» [8]. Короткий полотняний піджак з підкладкою називався також «короташ»: «А зимовий одяг, то вже та ткань, шо мама на верстаті ткала, то вже така товстенька була і вже красила її в якусь траву. Таке робила, щоб воно вже було таке темненьке, і вже потім шила з нього такі жакетики. А потім вже стало після німців, вже шили, і вже стали такі купляти жакетики, вони називалися – короташі» [15].

Значного поширення у повоєнний час набули і куртки–бобки, які шили самотужки із різних шматків полотна або купували на ближніх ринках, переважно для молоді: «Таківо якісь шили з кусочків, «бобка» тоді називалася. Тутово таке туто було корічнєве а сюда зелене, і тут пояс такий, шо тако він закладався, цей пояс, не так в долину, а так як куртка. І на рукавах таке, і туто такі тасімочки були. То такі дуже гарні, для хлопців, для дівчаток шили» [4].

Поширеним одягом в 40–50–ті рр. XX ст. були і «бобрики» – перешитий одяг, найкраще, – із солдатської шинелі. За свідченнями інформантів, така тканина з військового одягу, зважаючи на її особливі якості, користувалась у селян великим попитом. За свідченнями, вони подеколи не зупинялися й перед тим, щоби зняти його з мертвих солдат. Так само надзвичайною

популярністю користувалася тканина з парашутів, яку широко пристосовували до потреб селянського господарства, але передусім – для пошиття одягу. Про це розповідає, зокрема, мешканка села Пилява Тиврівського району Вінницької області: «[…] робили парашутний одяг. Дєсант як спускали, ті парашути падали, то біжать вже дівчата, ріжуть той парашут, хто собі, шо вріже, тій тоді вмєстє шили плаття. Одна одній давала поносити з кожної» [16].

Проте, для пошиття одягу, зокрема «бобриків», продовжували використовувати і старий батьківський одяг. «Бобрики» були короткими та на підкладці, як про це зазначає мешканка села Польова Лисіївка Калинівського району Вінницької області: «[…] з батькового піджака, колись такі носили – бобрики називалися, такі обрізали рукави, чи перешивали, тій таке носили, це такі, як сказати, як коротке зимове пальто, но таке було широке з коміром, таке от. Перешивали ці бобрики. А то з шинель всяких німецьких, де тамо таке, от я знаю, як там їх брали, тако з мертвих солдат стягали, чи як, шо з тих шинелей шили» [17].

Отже, на Поділлі впродовж першої половини XX ст. кожух усе ще залишався в селян головним традиційним верхнім вбранням. Однак унаслідок політичних і соціально–економічних умов, спричинених більшовицькою політикою колективізації та розкуркулення селян, на Східному Поділлі даний вид одягу починав зникати вже у 30–х рр. XX ст. На Західному Поділлі кожух не втрачав своєї популярності. У перше повоєнне десятиліття він усе ще залишався стійким маркером достатку господаря. Окрім кожуха також побутували інші види суконного верхнього одягу, проте його переважно носили незаможні селяни. Великого поширення набули й нові види верхнього одягу, адаптовані під реалії повоєнного часу.

Список використаних джерел

1. Булгакова–Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етнографічний аспект / Людмила Булгакова–Ситник / Ред. О. М. Козакевич. – Кам'янець–Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – 336 с.
2. Мандибура М. Д. Допоміжні види господарської діяльності / М. Мандибура // Поділля: Історико–етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С.110–121.
3. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860–х рр. Вип. I–II / Упор. М. Левченко. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1928. – 596 с.
4. Записала Воробєй О. 23 червня 2013 р. у с. Мошкутинці Дунаєвецького р–ну Хмельницької обл. від Арцаблюк Емілії Михайлівни 1940 р. н.
5. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у с. Суходіл Гусятинського р–ну Тернопільської обл. від Федонич Марії 1942 р. н.
6. Записала Воробєй О. 18 червня 2014 р. у с. Трибухівці Бучацького р–ну Тернопільської обл. від Миколишин Єфросинії Михайлівни 1937 р. н.
7. Записала Воробєй О. 24 червня 2013 р. у с. Антонівка Хмельницького р–ну Хмельницької обл. від Моргун Марії Герасимівни 1939 р. н.
8. Записала Воробєй О. 23 червня 2013 р. у с. Западинці Летичівського р–ну Хмельницької обл. від Кітнік Олени Гнатівни 1932 р. н.
9. Записала Воробєй О. 27 липня 2014 р. у с. Гораївка Кам'янець–Подільського р–ну Хмельницької обл. від Галини Іванівни 1934 р. н.
10. Записала Воробєй О. 26 червня 2013 р. у с. Миньківці Дунаєвецького р–ну Хмельницької обл. від Говінчука Василя Максимовича 1923 р. н.
11. Записала Воробєй О. 26 червня 2013 р. у с. Миньківці Дунаєвецького р–ну Хмельницької обл. від Соловійчук Євдокії Іванівни 1939 р. н.
12. Записала Воробєй О. 7 травня 2015 р. у с. Саражинка Балтського р–ну Одеської обл. від Карлик Марії Василівни 1939 р. н.
13. Записала Воробєй О. 2 серпня 2014 р. у с. Токарівка Жмеринського р–ну Вінницької обл. від Ільчишеної Надії Захарівни 1948 р. н.
14. Записала Воробєй О. 5 серпня 2014 р. у с. Дубова Жмеринського р–ну Вінницької обл. від Волошиної Ганни Семенівни 1950 р. н.
15. Записала Воробєй О. 21 грудня 2014 р. у с. Краснопілка Гайсинського р–ну Вінницької обл. від Омельченко Марії Зотівни 1927 р. н.
16. Записала Воробєй О. 23 серпня 2014 р. у с. Пилява Тиврівського р–ну Вінницької обл. від Колісніченко Віри Терентіївни 1934 р. н.
17. Записала Воробєй О. 6 серпня 2014 р. у с. Польова Лисіївка Калинівського р–ну Вінницької обл. від Козловської Галини Вікентіївни 1934 р. н.

References

1. Bulgakova–Sytnyk L. Podil's'ka narodna vyshyvka: Etnografichnyj aspekt / Ljudmyla Bulgakova–Sytnyk / Red. O. M. Kozakevych. – Kam'janec'–Podil's'kyj: PP «Medobory – 2006», 2010. – 336 s.
2. Mandybura M. D. Dopomizhni vydy gospodars'koi' dijal'nosti / M. Mandybura // Podillja: Istoryko–etnografichne doslidzhennja. – K.: Dolja, 1994. – S.110–121.
3. Kazky ta opovidannja z Podillja v zapysah 1850–1860–h rr. Vyp. I–II / Upor. M. Levchenko. – K.: Drukarnja Ukrai'ns'koi' Akademii' nauk, 1928. – 596 s.
4. Zapysala Vorobjej O. 23 chervnja 2013 r. u s. Moshkutynci Dunajevec'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Arcabljuk Emilii' Myhajlivny 1940 r. n.
5. Zapysala Vorobjej O. 7 veresnja 2014 r. u s. Suhodil Gusjatyns'kogo r–nu Ternopil's'koi' obl. vid Fedonych Marii' 1942 r. n.
6. Zapysala Vorobjej O. 18 chervnja 2014 r. u s. Trybuhivci Buchac'kogo r–nu Ternopil's'koi' obl. vid Mykolyshyn Jefrosynii' Myhajlivny 1937 r. n.
7. Zapysala Vorobjej O. 24 chervnja 2013 r. u s. Antonivka Hmel'nyc'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Morgun Marii' Gerasymivny 1939 r. n.
8. Zapysala Vorobjej O. 23 chervnja 2013 r. u s. Zapadynci Letychivs'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Kitnik Oleny Gnativny 1932 r. n.
9. Zapysala Vorobjej O. 27 lypnja 2014 r. u s. Gorai'vka Kam'janec'–Podil's'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Galyny Ivanivny 1934 r. n.
10. Zapysala Vorobjej O. 26 chervnja 2013 r. u s. Myn'kivci Dunajevec'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Govinchuka Vasylja Maksymovycha 1923 r. n.
11. Zapysala Vorobjej O. 26 chervnja 2013 r. u s. Myn'kivci Dunajevec'kogo r–nu Hmel'nyc'koi' obl. vid Solovijchuk Jevdokii' Ivanivny 1939 r. n.
12. Zapysala Vorobjej O. 7 travnja 2015 r. u s. Sarazhynka Balts'kogo r–nu Odes'koi' obl. vid Karlyk Marii' Vasylivny 1939 r. n.
13. Zapysala Vorobjej O. 2 serpnja 2014 r. u s. Tokarivka Zhmerynys'kogo r–nu Vinnyc'koi' obl. vid Il'chyshenoi' Nadii' Zaharivny 1948 r. n.
14. Zapysala Vorobjej O. 5 serpnja 2014 r. u s. Dubova Zhmeryns'kogo r–nu Vinnyc'koi' obl. vid Voloshynoi' Ganny Semenivny 1950 r. n.
15. Zapysala Vorobjej O. 21 grudnja 2014 r. u s. Krasnopilka Gajsyns'kogo r–nu Vinnyc'koi' obl. vid Omel'chenko Marii' Zotivny 1927 r. n.
16. Zapysala Vorobjej O. 23 serpnja 2014 r. u s. Pyljava Tyvrivs'kogo r–nu Vinnyc'koi' obl. vid Kolisnichenko Viry Terentii'vny 1934 r. n.
17. Zapysala Vorobjej O. 6 serpnja 2014 r. u s. Pol'ova Lysii'vka Kalynivs'kogo r–nu Vinnyc'koi' obl. vid Kozlovs'koi' Galyny Vikentii'vny 1934 r. n.

Vorobey O. V., *postgraduate student, Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology M. T. Rylskoho NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), olianna20@ukr.net*

Outerwear as an element of folk costume in Podillya in the first half of the XX–th century

The paper investigates the varieties of folk outerwear typical for Podillya in the first half of the XXth century. The distinctions between Western and Eastern Podillyan styles of outerwear are analyzed. The historical background that had led to outdating of certain kinds of clothes and emergence of new ones is considered. The subject of primary consideration is sheepskin, a winter outerwear most common for Podillya. The process of sheepskin manufacturing is investigated, particularly cutting and tailoring, as well as general features of Podillian furriery. The role of furriery as a craft distinct from tailoring is emphasized.

Keywords: *outerwear, sheepskin, Podillya.*

Воробей О. В., *аспирантка, Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рыльского НАН Украины (Украина, Киев), olianna20@ukr.net*

Традиционные и новые виды верхней одежды на Подолье (первая половина XX в.)

Исследуются виды и типы верхней одежды, характерные для Подолья в первой половине XX века. Проанализированы отличия в верхней одежде на Западном и на Восточном Подолье. Рассматриваются исторические предпосылки, которые повлияли на исчезновение некоторых видов верхней одежды и появление новых. Особое внимание уделено наиболее распространенному типу подольской зимней верхней одежды – кожуха. Автор выделяет технологию изготовления кожухов, способы пошива, кроя, а также развитие скорняжного ремесла в разных районах Подолья. Обращено внимание на бытование на Подолье скорняжного народного промысла, как отдельного от портного.

Ключевые слова: *верхняя одежда, кожух, Подолье.*

* * *

УДК 001.3

Блажевич Н. О.,
докторант, Інститут досліджень науково–технічного потенціалу та історії науки НАН України ім. Г. М. Доброва (Україна, Харків),
nata.blaz@yandex.ru

Історія наукознавства в Радянському Союзі: 1920–1940

Автором робиться спроба простежити передісторію і передумови виникнення наукознавства в Радянському Союзі. Визначено вчених, які стояли біля витоків становлення радянської «науки про науку», їх роботи. Вивчено їх вплив на процес розвитку наукознавства. Встановлено, що в Радянському Союзі соціологія науки почала розвиватись в І пол. XX. ст., але вона була слабо розвиненою, до чого привели такі чинники, як відсутність самостійного статусу соціології як науки, обмеженість державної соціальної статистики, відсутність належних умов для підготовки висококваліфікованих фахівців і нерозвиненість наукових зв'язків, в тому числі і зарубіжних.

Ключові слова: *наукознавство, наукова праця, організація науки, соціологія науки.*

Перша світова війна стимулювала потребу у створенні потужної науки. І пол. 20–30 рр. – час, коли виникло проблемне поле вивчення соціальних аспектів розвитку науки в різних країнах, і тим самим постановки її соціологічних проблем.

У І пол. XX ст. (20–ті рр.) соціальні аспекти розвитку науки привертали до себе увагу фахівців з різних галузей науки, які стали предметом конкретних досліджень і обговорень і висвітлювались в науковій літературі того часу.

В 1916 році була заснована Комісія «Наука в Росії» і в 1920 році вийшов 1–й випуск довідкового щорічника «Наука в Росії», а з 1925 року даний щорічник почав публікуватися під назвою «Наука і науковці СРСР». Аналіз розподілу науковців за віковою, статевою, національною,соціальним складом, по різних дисциплін і спеціальностей, регіонам країни давав матеріал для висновків про стан науки та її динаміки. У 1926 році вийшов перший статистичний збірник «Наука і науковці СРСР. Довідник». Також на початку минулого століття мали велике значення роботи і по проблемах наукової творчості («Теорія творчості» П. К. Енгельмер (1910); «Творчість у науці і техніці» М. А. Блох (1920); «Філософія винаходи і винахід у філософії» І. І. Лапшин (1922); «Роль випадку в науковому відкритті» В. Л. Омельяновський (1923); «Про тип різнобічного вченого» Т. Н. Райнов та багато інших [1].

У І половині XX ст. історико–наукові дослідження проводилися в Академії наук і в Комакадемії, які на той час виконували роль своєрідної бази наукознавчих досліджень. Початковий етап організації історико–наукознавчих досліджень в Академії наук пов'язаний з діяльністю комісії та видання збірки «Російська наука» (1917–1920 рр.), якою в 1917–1919 рр. керував російський історик, один з основоположників методології історичної науки в Росії, академік Санкт–Петербурзької академії наук (1905), О. С. Лаппо–Данилевський. Група з історії та розвитку природних наук (1924) була створена в інституті Червоної професури [2].

В 20–30–х роках минулого століття приділялась увага проблемам організації науки: в січні 1921 року відбулася Перша Всеросійська ініціативна конференція з наукової організації праці (НОП). У 1931 році з ініціативи російського економіста, радянського державного і партійного діяча (академіка АН СРСР (1929)) Н. І. Бухаріна відбулася Всесоюзна конференція з планування науково–дослідних робіт, який у 1929–1932 був членом Президії ВРНГ СРСР та завідуючим науково–технічним управлінням. На цій конференції Микола Іванович виступив з доповіддю «Основи планування науково–дослідної роботи», де підкреслив специфіку планування наукової діяльності: «Особливий характер науково–дослідної роботи є аргумент за особливий характер її планування. А зовсім не аргумент проти самого принципу планування» [3].

У Росії одним з перших учених, що зробили на величезну роль, яку має відіграти розробка проблем, що об'єднуються поняттям «наукознавство» був Володимир Іванович Вернадський, який був першим президентом Української академії наук. Відзначаючи швидке зростання обсягу наукової інформації («матеріалів науки») він вважав, що вивчення цього процесу часто є «єдиною формою критичної оцінки, що дозволяє відрізняти цінне і постійне у величезному матеріалі цього роду, створюваної людською думкою» [4].

В Академії наук В. І. Вернадським в 1921 р була організована комісія з історії знань [5].

Вчений виділяв важливі принципи щодо організації наукової праці – принцип свободи наукової творчості і принцип планування наукових досліджень. Пояснюється це тим, що насамперед наукові проблеми за своєю сутністю завжди вимагають «планомірного вирішення», яке спирається щонайменше на «первісну програму дій» [6].

На початку своєї наукової діяльності Володимир Іванович обґрунтував значення історії науки і техніки як світоглядної наукової дисципліни. Що мало вагомий і позитивний вплив на подальший розвиток досліджень в природничих і технологічних науках, на широке впровадження в процес підготовки фахівців для народного господарства навчальних курсів з історії науки і техніки, що сприяло небаченому зростанню суспільного інтересу до наукових знань і технічних досягнень, формуванню високих стандартів інноваційної культури суспільства [7].

Термін «Наукознавство» і його перша структура були запропоновані філософом–механістом І. А. Боричевським (1926), який визначав вивчення внутрішньої природи науки і її громадського призначення (соціологію науки). Наукознавство для нього виступало з одного боку, як «вивчення внутрішньої природи науки, загальна теорія наукового пізнання. З іншого боку це–дослідження громадського призначення науки, її ставлення до інших

видів громадського мистецтва, те, що можна було б назвати соціологією науки» [8]. Посилаючись на роботу С. Ф. Ольденбурга з організації науки, яка була прогресуючою в науковому світі, Боричевський запропонував вже тоді створити спеціальний наукознавчий інститут [8].

В Радянському Союзі Міжнародну популярність набули дослідження вченого Б. М. Гессена, присвячені соціально–економічним проблемам розвитку науки [9] та академіка С. Г. Струміліна, що опублікував в 1932 році новаторське дослідження з методології обліку наукової праці [10–12], зокрема, роботи С. Ф. Ольденбурга [13–14], В. І. Вернадського [15–16], Ю. А. Філіпченко [17–18], Н. І. Бухаріна [19–28], Т. І. Райнова [29], І. С. Тайцлина [30], І. С. Самохвалова [31–32] та ін.

У 20–і рр. проводилися різні конкретні теоретичні та емпіричні дослідження з метою управління наукою і забезпечення необхідних умов для роботи вчених [33].

До початку 30–х рр. XX ст. у вітчизняному наукознавстві склалися різні дослідницькі програми, що розрізнялися між собою і методами і об'єктами дослідження, де наукознавство вивчалось, як: теорія науки, способи систематизації та обгрунтування знання [34], також приділялась увага дослідженням статистичними методами кадрів вчених і масиву відкриттів [35]; вивчався організаційний підхід до науки [36]; робився аналіз статистичними методами масиву публікацій [37]; проводився психологічний аналіз науково–технічної творчості (М. А. Блох, П. К. Енгельмейер, І. І. Лапшин).

В кінці 20–х р. на соціологію науки була накладена заборона. 30–40 роки були часом важких репресій для наукового світу, в тому числі. Після смерті І. В. Сталіна і з появою деякої свободи слова, відносною демократизацією політичного і громадського життя, суспільні науки почали активуватися. Соціологію в країні почали відроджувати фахівці з різних галузей науки (історики, філософи, економісти, правознавці). В Інституті філософії АН СРСР був створений соціологічний сектор. Розвиток дослідження науки в Радянському Союзі надходив від англійських учених Д. Бернала і Д. Прайса. У 1939 році Д. Бернал видав книгу «Соціальна функція науки» [38], яка поклала початок формування напрямку «наука про науку», спочатку на заході, а пізніше і в країнах Радянського Союзу.

Історія зародження й розвитку науки налічує багато тисячоліть. Проте на початковій стадії розвитку наука була неспроможна охопити в цілому об'єкт і предмет дослідження. В першій половині XX століття у зв'язку з величезним зростанням ролі науки і розвитком науково–технічної революції гостро відчувалась потреба у комплексному вивченні науки. Практичне використання результатів науки не мали на той час систематичного характеру і не вели до раціонального використання можливостей, які надавались практичним впровадженням результатів наукових досліджень. Наукознавча орієнтація досліджень безпосередньо почала складатись приблизно в 30–х роках XX ст. З середини 40–х років у багатьох країнах розгортаються емпіричні дослідження наукової діяльності (схеми організацій наукових підрозділів, розподілення наукових зусиль, тощо). Накопичення знань про науку як складну систему, що розвивається і в процесі чого створює автономні підсистеми та інтеграційні зв'язки, що керують їхньою взаємодією призвело до формування науки про саму науку.

Оформлення наукознавства в самостійну галузь людської діяльності відбулося в 60–х роках, коли склалися сучасні уявлення про предмет і завдання наукознавства та наукові колективи, що розробляють проблеми наукознавства.

Список використаних джерел

1. Филипченко Ю. А. Наши выдающиеся ученые // Известия Бюро по Евгенике. – Петроград, 1922. – №1.
2. Постановление СНК РСФСР от 10 ноября 1921 г.
3. Н. И. Бухарин. Избранные труды. – Л.: Наука, 1988.
4. Вернадский В. И. Мысли о современном значении истории знаний. – Л.: Издательство АН СССР, 1927.
5. Смагина Г. А., Орел В. М. Новые документы о деятельности комиссии по истории знаний АН СССР // ВИЕТ. – 1991. – №2.
6. Вернадский В. И. Очерки и речи / В.И. Вернадский. – Пг., 1922 [Кн.1, с. 3, 7].
7. Маліцький Б. А. Прикладне наукознавство. – К.: Фенікс, 2007. – 458 с.
8. Боричевский И. А. Науковедение как точная наука // Вестник знания. – 1926. – №12. – С.785.
9. Гессен Б. М. Социально–экономические корни механики Ньютона. – М., Л., 1933. – 77 с.
10. Струмилин С. Г. К методологии учета научного труда. – Л., 1932.
11. Струмилин С. Г. Квалификация и одаренность // Вопросы статистики. – 1924. – №15.
12. Струмилин С. Г. Наука и производительность труда. Доклад 21 июня 1931 г. Избранные сочинения, Т.3. – М., 1956.
13. Ольденбург С. Ф. Вопрос организации научной работы // Творчество. – Пг., 1923. – С.3–14.
14. Ольденбург С. Ф. Положение нашей науки среди науки мировой // Наука и техника СССР 1917–1927. Отд. брошюра. – М., 1928.
15. Вернадский В. И. Мысли о современном значении истории знаний, 1926 // Труды комиссии по истории знаний. Вып. I. – М., 1927. (Труды по всеобщей истории науки, 2–е изд. – М., 1988.).
16. Вернадский В. И. О задачах и организации прикладной научной работы Академии наук СССР. – Л., 1928.
17. Филипченко Ю. А. Действительные члены в императорской, ныне Российской академии наук за последние 80 лет (1846–1924) // Известия бюро по евгенике. – 1926. – №3.
18. Филипченко Ю. А. Статистические результаты анкеты по наследственности среди ученых Петербурга // Известия бюро по евгенике. – 1922. – №1.
19. Бухарин Н. И. Борьба двух миров и задачи науки // Наука СССР на перевале всемирной истории. – М., Л.: Соцэкгиз, 1931.
20. Бухарин Н. И. Избранные труды: История и организация науки и техники. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1988.
21. Бухарин И. И. Мировой кризис. СССР и техника. Доклад на Всесоюзном съезде инженеров и техников, 1932 // Социалистическая реконструкция и наука. – 1932. – Вып.9–10.
22. Бухарин Н. И. Наука и СССР // Наука и техника СССР 1917–1927 гг., Т.1 / Под ред. А. Ф. Иоффе, Г. М. Кржижановского, М. Я. Ляпирова–Скобло, А. Е. Ферсмана. – М., 1927. – Т.1.
23. Научно–техническое обслуживание промышленности / Ред. Н. И. Бухарин. – М., Л., 1934.
24. Бухарин Н. И. Основы планирования научно–исследовательской работы. – М., 1931. 2–е изд. Вступительный доклад на 1–й Всесоюзной конференции по планированию исследовательских работ. 6 апреля 1931 г.
25. Бухарин Н. И. Социалистическая реконструкция и борьба за технику. О технической пропаганде и ее организации. – М., 1931.
26. Бухарин Н. И. Социалистическая реконструкция и естественные науки // Социалистическая реконструкция и научно–исследовательская работа. – М.: Высший совет народного хозяйства, 1930.
27. Бухарин Н. И. Теория и практика с точки зрения диалектического материализма. Доклад на 2–м Международном съезде по истории наук. Лондон, 29 июня – 3 июля 1931 г. // Science at the Cross–Roads. – London, 1931.
28. Бухарин Н. И. Техническая реконструкция и текущие проблемы научно–исследовательской работы. Доклад на 2–й Всесоюзной конференции по планированию исследовательских работ. – М., 1932.
29. Райнов Т. И. Руководящие открытия в науке // Социалистическая реконструкция и наука. – 1935. – Вып.9; Вып.10.

30. Тайцлин И. С. Женщина в советской науке // Научный работник. – 1929. – №10.

31. Самохвалов И. С. Научно–исследовательские учреждения СССР: Научные кадры и научно–исследовательские учреждения СССР // Социалистическая реконструкция и наука. – 1934. – Вып.1–2.

32. Самохвалов И. С. Численность и состав научных работников СССР // Социалистическая реконструкция и наука. – 1934. – Вып.1–2.

33. Научные кадры РСФСР / Ред. Т. Мелик–Парчаданов. – М., 1930.

34. Грузинцев Г. А. Очерки по теории науки // Записки Днепропетровского института народного просвещения. – Днепропетровск, 1928.

35. Валъден П. И. Наука и жизнь. Ч.1. – Пг., 1918; Rainow T. Wave–like Fluctuations of Creative Productivity in the Development of West–European Physics in the XVIII and XIX–th Centuries // Isis. – 1929. – №38; рус. пер.: ВИИЕиТ. – 1983. – №1.

36. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука (тектология). Ч.1–2. – М., 1913–1917.

37. Симон К. Р. Научные журналы, научные статьи и указатели к ним // Сорена. – 1936. – №3–5.

38. Bernal J. D. The social function of science. – London, 1939. – 482 p.

References

1. Filipchenko Ju. A. Nashi vydajushhiesja uchenye // Izvestija Bjuro po Evgenike. – Petrograd, 1922. – №1.

2. Postanovlenie SNK RSFSR ot 10 nojabrja 1921 g.

3. N. I. Buharin. Izbrannye trudy. – L.: Nauka, 1988.

4. Vernadskij V. I. Mysli o sovremennom znachenii istorii znanij. – L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1927.

5. Smagina G. A., Orel V. M. Novye dokumenty o dejatel'nosti komissii po istorii znanij AN SSSR // VIET. – 1991. – №2.

6. Vernadskij V. I. Ocherki i rechi / V.I. Vernadskij. – Pg., 1922 [Kn.1, s. 3, 7].

7. Malic'kyj B. A. Prykladne naukoznavstvo. – K.: Feniks, 2007. – 458 s.

8. Borichevskij I. A. Naukovedenie kak tochnaja nauka // Vestnik znanija. – 1926. – №12. – S.785.

9. Gessen B. M. Social'no–jekonomicheskie korni mehaniki N'jutona. – M., L., 1933. – 77 s.

10. Strumilin S. G. K metodologii ucheta nauchnogo truda. – L., 1932.

11. Strumilin S. G. Kvalifikacija i odarennost' // Voprosy statistiki. – 1924. – №15.

12. Strumilin S. G. Nauka i proizvoditel'nost' truda. Doklad 21 ijunja 1931 g. Izbrannye sochinenija, T.3. – M., 1956.

13. Ol'denburg S. F. Vopros organizacii nauchnoj raboty // Tvorchestvo. – Pg., 1923. – S.3–14.

14. Ol'denburg S. F. Polozhenie nashej nauki sredi nauki mirovoj // Nauka i tehnika SSSR 1917–1927. Otd. broshjura. – M., 1928.

15. Vernadskij V. I. Mysli o sovremennom znachenii istorii znanij, 1926 // Trudy komissii po istorii znanij. Vyp. I. – M., 1927. (Trudy po vseobshhej istorii nauki, 2–e izd. – M., 1988.).

16. Vernadskij V. I. O zadachah i organizacii prikladnoj nauchnoj raboty Akademii nauk SSSR. – L., 1928.

17. Filipchenko Ju. A. Dejstvitel'nye chleny v imperatorskoj, nyne Rossijskoj akademii nauk za poslednie 80 let (1846–1924) // Izvestija bjuro po evgenike. – 1926. – №3.

18. Filipchenko Ju. A. Statisticheskie rezul'taty ankety po nasledstvennosti sredi uchenyh Peterburga // Izvestija bjuro po evgenike. – 1922. – №1.

19. Buharin H. I. Bor'ba dvuh mirov i zadachi nauki // Nauka SSSR na perevale vsemirnoj istorii. – M., L.: Socjekgiz, 1931.

20. Buharin N. I. Izbrannye trudy: Istorija i organizacija nauki i tehniki. – L.: Nauka, Leningr. otd., 1988.

21. Buharin I. I. Mirovoj krizis. SSSR i tehnika. Doklad na Vsesojuznom s#ezde inzhenerov i tehnikov, 1932 // Socialisticheskaja rekonstrukcija i nauka. – 1932. – Vyp.9–10.

22. Buharin N. I. Nauka i SSSR // Nauka i tehnika SSSR 1917–1927 gg., T.1 / Pod red. A. F. Ioffe, G. M. Krzhizhanovskogo, M. Ja. Ljapirova–Skoblo, A. E. Fersmana. – M., 1927. – T.1.

23. Nauchno–tehnicheskoe obsluzhivanie promyshlennosti / Red. N. I. Buharin. – M., L., 1934.

24. Buharin N. I. Osnovy planirovanija nauchno–issledovatel'skoj raboty. – M., 1931. 2–e izd. Vstupitel'nyj doklad na 1–j Vsesojuznoj konferencii po planirovaniju issledovatel'skih rabot. 6 aprelja 1931 g.

25. Buharin N. I. Socialisticheskaja rekonstrukcija i bor'ba za tehniku. O tehnicheskoj propagande i ee organizacii. – M., 1931.

26. Buharin N. I. Socialisticheskaja rekonstrukcija i estestvennye nauki // Socialisticheskaja rekonstrukcija i nauchno–issledovatel'skaja rabota. – M.: Vysshij sovet narodnogo hozjajstva, 1930.

27. Buharin N. I. Teorija i praktika s tochki zrenija dialekticheskogo materializma. Doklad na 2–m Mezhdunarodnom s#ezde po istorii nauk. London, 29 ijunja – 3 ijulja 1931 g. // Science at the Cross–Roads. – London, 1931.

28. Buharin N. I. Tehnicheskaja rekonstrukcija i tekushhie problemy nauchno–issledovatel'skoj raboty. Doklad na 2–j Vsesojuznoj konferencii po planirovaniju issledovatel'skih rabot. – M., 1932.

29. Rajnov T. I. Rukovodjashhie otkrytija v nauke // Socialisticheskaja rekonstrukcija i nauka. – 1935. – Vyp.9; Vyp.10.

30. Tajclin I. S. Zhenshhina v sovetskoj nauke // Nauchnyj rabotnik. – 1929. – №10.

31. Samohvalov I. S. Nauchno–issledovatel'skie uchrezhdenija SSSR: Nauchnye kadry i nauchno–issledovatel'skie uchrezhdenija SSSR // Socialisticheskaja rekonstrukcija i nauka. – 1934. – Vyp.1–2.

32. Samohvalov I. S. Chislennost' i sostav nauchnyh rabotnikov SSSR // Socialisticheskaja rekonstrukcija i nauka. – 1934. – Vyp.1–2.

33. Nauchnye kadry RSFSR / Red. T. Melik–Parchadanov. – M., 1930.

34. Gruzincev G. A. Ocherki po teorii nauki // Zapiski Dnepropetrovskogo instituta narodnogo prosveshhenija. – Dnepropetrovsk, 1928.

35. Val#den P. I. Nauka i zhizn'. Ch.1. – Pg., 1918; Rainow T. Wave–like Fluctuations of Creative Productivity in the Development of West–European Physics in the XVIII and XIX–th Centuries // Isis. – 1929. – №38; rus. per.: VIIEiT. – 1983. – №1.

36. Bogdanov A. A. Vseobshhaja organizacionnaja nauka (tektologija). Ch.1–2. – M., 1913–1917.

37. Simon K. R. Nauchnye zhurnaly, nauchnye stat'i i ukazateli k nim // Sorena. – 1936. – №3–5.

38. Bernal J. D. The social function of science. – London, 1939. – 482 p.

Blazhevich N. O., *doctorate student at G. M. Dobrov Institute for Scientific and Technological potential and science history studies of NAS of Ukraine (Ukraine, Kharkov), nata.blaz@yandex.ru*

The history of science research in the Soviet Union: 1920–1940

The author attempts to trace the background and the background of the science of science in the Soviet Union. Determined scientists, founders of the formation of the Soviet «science of science» of their work. Studied their impact on the development of science. It was established that the Soviet Union sociology of science began to develop in the I half. XX. c., but it was poorly developed, which led to such factors as lack of independent status of sociology as a science, limited government social statistics, the lack of proper conditions for training highly qualified specialists and lack of development of scientific relations, including foreign ones.

Keywords: *science of science, scientific work, Organization Science, Sociology of Science.*

Блажевич Н. А., *докторант, Институт исследований научно–технического потенциала и истории науки НАН Украины им. Г. М. Доброва (Украина, Харьков), nata.blaz@yandex.ru*

История науковедения в Советском Союзе: 1920–1940

Автором делается попытка проследить историю и предпосылки возникновения науковедения в Советском Союзе. Определены ученые, стоявшие у истоков становления советской «науки о науке», их работы. Изучено их влияние на процесс развития науковедения. Установлено, что в Советском Союзе социология науки начала развиваться в I пол. XX. ст., но она была слабо развитой, к чему привели такие факторы, как отсутствие самостоятельного статуса социологии как науки, ограниченность государственной социальной статистики, отсутствие надлежащих условий для подготовки высококвалифицированных специалистов и неразвитость научных связей, в том числе и зарубежных.

Ключевые слова: *науковедение, научная работа, организация науки, социология науки.*

* * *

УДК 94(477.7)

Чирко Б. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри психології та суспільних наук, Академія муніципального управління (Україна, Київ), polina_nz@mail.ru

НІМЕЦЬКЕ СЕЛО В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1930–ТІ РОКИ)

Метою дослідження є аналіз соціально–господарського стану німецького населення України в контексті економічної політики сталінського режиму у 1930–х роках. При підготовці публікації застосовувалися загальнонаукові методи досліджень в галузі історичної та етнологічної проблематики – принципи історизму та об'єктивності, а також конкретно–дослідницькі методи, зокрема, проблемно–хронологічний, історико–порівняльний, статистико–аналітичний. В пропонованій публікації показані етапи формування теоретичних установок та політичного курсу РКП(б) з питань виробничих об'єднань на селі, зокрема, політики колективізації сільського господарства. Остаточний поворот в бік колективізації визначився на жовтневому (1925 року) пленумі ЦК РКП(б). З кінця 1920–х років основними напрямами аграрної політики партії стали запровадження колгоспної системи, організація хлібозаготівель та розкуркулення селян, мета яких полягала в досягненні остаточної соціалізації українського села. Подібна господарська політика здійснювалася й в регіонах компактного проживання німецького населення України. Проте реалізація аграрної політики в колишніх німецьких колоніях мала специфічні форми в зв'язку з упередженим ставленням влади до німецького та менонітського населення як до «міцних хазяїв», «куркулів» та інших «антирадянських» та «контрреволюційних» елементів. Основними висновками дослідження є те, що запровадження колгоспної системи та проведення бузувірських хлібозаготівельних кампаній призвело до остаточної деградації сільського господарства в регіонах компактного проживання німецького населення, стало безпосередньою причиною голодомору 1932–1933 років у німецькому селі.

Ключові слова: *економічна політика РКП(б), аграрна політика, колективізація, хлібозаготівлі, німці, меноніти, господарська розруха німецького села.*

Проблемам історії національних меншин в Україні, зокрема, етнічних німців та менонітів, присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних та закордонних істориків, етнологів, політологів, соціологів, демографів, представників інших наукових напрямів. Серед них особливе місце займають праці В. І. Наулка, М. І. Панчука, В. Б. Євтуха, І. М. Кулинича, Н. В. Кривець, А. І. Кудряченка, Л. Д. Якубової, В. В. Ченцова, Д. В. Архірейського, С. Й. Бобилєвої, Е. Г. Плесської–Зебольд, Н. В. Осташевої (Венгер), В. М. Нікольського, М. М. Шитюка, О. І. Безносова, М. Е. Козиревої, О. А. Дингеса, В. К. Клеца, Г. І. Калінічевої, О. В. Коновалової, М. П. Костюка, О. Ф. Іванова, І. О. Іванькова, В. І. Марочка, В. М. Васильчука, А. І. Савіна, Альфреда Айсфельда, опубліковані в збірниках наукових праць, наукових журналах та енциклопедичних виданнях. Публікації вітчизняних та закордонних авторів свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні історії німецької етнічної групи в Україні. В той же час, уважний аналіз опублікованих праць дозволяє стверджувати, що в вітчизняній історіографії поки не існує публікацій, в яких соціально–економічні процеси в середовищі німецької національної меншини розглядалися б саме в контексті економічної політики сталінського режиму у 1930–х роках. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – нагальна проблема сучасної історичної науки.

З початком «великого перелому» більшовицька партія перейшла до нового етапу здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі країни. Як зазначалося з кінця 1920–х років основними напрямами аграрної політики партії стали запровадження колгоспної системи, організація хлібозаготівель та розкуркулення селян, мета яких полягала в досягненні остаточної соціалізації українського села.

Численні резолюції більшовицької партії з аграрного питання свідчать про поступове формування теоретичних установок та політичного курсу РКП(б) з питань виробничих об'єднань на селі. Центральне місце в дискусіях партійної верхівки займали питання здійснення кооперації та колективізації сільського господарства. Остаточний поворот в бік колективізації визначився на жовтневому (1925 року) пленумі ЦК РКП(б). Рішеннями пленуму ставилося завдання «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства [4, с. 371]. 30 грудня 1926 року була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» [4, с. 371]. Пленум задекларував принцип добровільності колективізації незаможного селянства, а також надання колгоспам державної допомоги, податкових та інших пільг. Подібні принципи проведення колективізації не могли суперечити інтересам селянства. Частина незаможного селянства позитивно сприйняла можливість брати участь у роботі колективних господарств. У 1925 році в Україні було 5 454 колективних господарства, у 1928 році їх кількість зросла до 12 042 [5, с. 43]. Питома вага товариств спільної обробки землі (ТСОЗів) за цей же період збільшилася з 6,8% до 71,7%, в той же час як частка комун зменшилася (з 6,8% до 2,7%), а артілей (з 86,4% до 25,6%) [5, с. 43]. Однак більшість селян не поспішала до колгоспного життя. У 1928 році в Україні було колективізовано менш ніж 4% площі селянського землекористування [5, с. 44]. Незначною була також і кількість колективних господарств в регіонах проживання національних меншин. За матеріалами Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей (27–30 листопада 1930 року) у 1928 році в Україні було 24 єврейських колгоспи, 7 російських, 8 грецьких, 3 молдавських та 10 німецьких. Наступного року динаміка національних колгоспів становила: єврейських – 81, російських – 41, грецьких – 14, молдавських – 3, 6 польських та 65 німецьких. В результаті тиску органів влади по відношенню до селян і колоністів до 1930 року кількість національних колгоспів дещо збільшилася. В Україні вже діяло 94 єврейських колгоспи, 73 російських, 48 грецьких, 15 молдавських, 21 польський та 119 німецьких колгоспів [1, с. 53].

Темпи та кінцеві строки проведення суцільної колективізації в Україні були конкретизовані у постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року «Про темп колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» [6, с. 100]. Зазначеною постановою Україну було віднесено до групи районів, у яких колективізацію планувалося завершити до восени 1931 року або навесні 1932 року. Однак радянсько–партійне керівництво України пішло на більш радикальні дії завершення колективізації – до осені 1930 року. Така лінія проведення колективізації була, зокрема, визначена в інструктивному листі ЦК КП(б)У від 24 лютого 1930 року, адресованому місцевим партійним організаціям України [2, с. 8].

«Низи» намагалися перевиконати завдання, що надходили «зверху». Про «запаморочливі» темпи кількісного збільшення колективних господарств йшлося у численних документах низових органів радянської влади, зокрема, у доповідній записці Шепетівської окружної контрольної комісії, що була адресована Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору

(квітень 1930 року) [6, с. 100]. Силові, по суті, репресивні методи організації колективних господарств в ряді випадків зустрічали активну протидію українського селянства, мешканців польських сіл, німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній. Проте «народна влада» жорстоко придушувала виступи селян. Повідомлення про сутички селян з підрозділами НКВС та армійськими частинами нагадували зведення з театру воєнних дій. Наведемо телеграму, що була адресована керівництву Державного політичного управління УСРР. У телеграмі, призначеній для подальшої передачі С. В. Косіору, відзначалося: «Вчорашній оперативний удар спричинив витверезний вплив не тільки на Червоноповстанський район, але й на Фрідріх–Енгельсівський [німецький національний – Авт.] район. Операції продовжуються. Населення само здає зброю і видає заводіїв та підбурювачів з куркулів. Виступи можна вважати остаточно ліквідованими. Дуже хороше враження складає розмножена стаття Сталіна та новий статут сільськогосподарської артілі, залишення корів, птиці та дрібної худоби – кращий спосіб ліквідації бабських виступів. . . Одеса. 5 березня 1930 року. Балицький» [8, арк. 7].

Масові виступи селянства змусили більшовицький режим на певний час призупинити форсування темпів колективізації. 2 березня 1930 року в газеті «Правда» була опублікована стаття Й. І. Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій йшлося про неприпустимість утвердження колективізації адміністративними засобами. Селяни отримували можливість вільного виходу з колгоспів. 14 березня була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі». Примусова колективізація була проголошена «перегином», а вся відповідальність за помилки у ході її запровадження перекладалася на місцеві органи влади [4, с. 388]. Прийняттям зазначених документів влада намагалася врятувати колективну систему, зменшити соціальну напруженість у суспільстві, запобігти подальшим виступам селян. Почався масовий відтік селян з колгоспів. До восени 1930 року тільки третина селян продовжувала залишатися у колгоспах [4, с. 389]. У Високопільському німецькому районі до жовтня 1930 року в колгоспах залишилося лише 27% господарств, а у Карл–Лібкнехтівському німецькому районі – лише 23,5%. В той же час у Молочанському німецькому районі кількість колективізованих господарств залишалася на рівні 79,9%.

Колгоспний сектор значно скоротився, проте партія продовжувала курс на суцільну колективізацію сільського господарства. У вересні 1930 року ЦК ВКП(б) надсилає обкомам, крайкомам та ЦК компартій республік директивного листа «Про колективізацію». Перед партійними організаціями ставилося завдання досягти «нового могутнього піднесення колгоспного руху» [4, с. 389]. Подальші темпи колективізації визначалися на грудневому (1930 року) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). ЦК партії поставив завдання колективізувати протягом 1931 року не менш як 80% селянських господарств у степових і не менш 50% – у лісостепових районах України [4, с. 389]. Проте фактично до жовтня 1931 року було колективізовано майже 87% селянських господарств Степу, 70% – в Лівобережному Лісостепу і 65% у Правобережному Лісостепу України [4, с. 390].

Високих темпів колективізація набула в регіонах проживання національних меншин, зокрема, в німецьких національних районах. Незважаючи на протидію значної частини селянства, тиск та репресії робили свою справу – кількість соціалістичних кооперативних господарств зростала неймовірно швидкими темпами. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні (за станом на грудень 1931 року) тільки в місцях компактного проживання національних меншин було 2 322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств: 898 російських колгоспів (78 450 господарств); 325 єврейських (19 338); 225 польських (10 145); 107 молдавських (10 033); 81 болгарський (7 523); 38 грецьких (4 375); 15 чеських (1 212); два циганських (48); один вірменський (35); один шведський (85), а також 629 німецьких (40 215). Як бачимо з наведених матеріалів, чисельність німецьких колгоспів була значно вищою в порівнянні з єврейськими, польськими, болгарськими, грецькими та молдавськими колгоспами і дещо поступалася кількості російських колгоспів.

З загальної кількості національних колгоспів понад півтори тисячі було розташовано в національних районах. Зокрема, за станом на 10 травня 1931 року у Високопільському німецькому національному районі було 44 колективних господарств, 20 – у Зельцському, 101 – у Карл–Лібкнехтівському, 115 – у Молочанському, 39 – у Пулинському, 14 – у Спартаківському, 57 – у Люксембурзькому.

Питання організації колгоспної системи та характер її діяльності знайшли грунтовне відображення в зведенні інформаційної групи Наркомату землеробства України «Про колгоспний рух у національних районах України» (5 квітня 1931 року). За даними інформгрупи Наркомзему УСРР ступінь колективізації у національних районах була дещо вищою ніж у середньому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні (за станом на 20 березня 1931 року) було колективізовано 54,7% господарств та 58,79% орної землі, то в національних районах відповідно 58,8% та 68,3% [2, с. 310–311]. На цей же період в єврейських районах було колективізовано 86,5% господарств та 90,4% орної землі, в грецьких районах відповідно 70,5% та 66,7%, болгарських – 73,9% та 71,9%, російських – 49,4% та 55,8%, у польському районі – 16,8% та 16,2%, по німецьких районах було колективізовано 77,0% господарств та 81,1% орної землі. Наведені дані свідчать, що ступінь колективізації в німецьких національних районах була на рівні з грецькими та болгарськими районами хоча й дещо поступалася єврейським національним районам. В документі зазначалося, що рівень колективізації по окремих районах значно відрізнявся. Так, по німецьких національних районах в Люксембурзькому районі було колективізовано 95,5% господарств, в Молочанському – 95%, Високопільському – 92,1%, Зельцському – 90,7%, Спартаківському – 86,7%, Карл–Лібкнехтівському – 79,2%, а в Пулинському – всього 25,3% [2, с. 312].

Як свідчать наведені матеріали певним контрастом в порівнянні з іншими німецькими національними районами був Пулинський район, стан колективізації в якому (за станом на 10 жовтня 1931 року) дорівнював 27,6% по господарствах та 50,9% по орній землі. Зазначимо також, що приблизно таким же низьким був рівень колективізації по Мархлевському польському національному району, де було колективізовано (також

за станом на 10 жовтня 1931 року) 18,9% господарств та 21,2% орної землі [11, арк. 23]. Такий «неприпустимий» стан у Пулинському та Мархлевському національних районах влада пояснювала причинами політичного характеру та недоліками організаційної роботи: впливом релігійних груп, недостатнім тиском на куркулів, низькою активністю апаратних працівників сільських рад тощо. У зв'язку з цим нагадаємо, що Пулинський та Мархлевський райони були єдиними національними районами, що знаходилися в Київській області, тобто в західній прикордонній смузі України, і мали подібні природно–економічні умови для розвитку сільського господарства. Тому, на наш погляд, дійсними причинами низького рівня колективізації в цих районах були не стільки недоліки організаційної роботи місцевих органів влади та підступність «класового ворога», скільки рішуча протидія селянства, викликана традиційними для цієї місцевості формами господарювання: переважанням хуторської системи, складністю проведення землеустрою, черезсмужжям земельних угідь тощо.

Стосовно темпів запровадження та строків остаточного завершення процесу суцільної колективізації в німецьких національних районах зазначимо, що за станом на 10 жовтня 1931 року в Високопільському районі було вже колективізовано 92,5% господарств та 92,6% земельних угідь; в Зельцському районі ці показники відповідно становили – 92,5% та 95,0%; в Карл–Лібкнехтівському – 89,1% та 90,3%; в Молочанському – 94,7% та 95,4%; в Спартаківському – 90,7% та 86,2%; в Люксембурзькому – 96,2% та 98,0%. Застосовуючи репресивні методи та активний тиск на селян більшовицька партія змогла реалізувати програму колективізації сільського господарства. На початку 1930–х років процес суцільної колективізації українського села, в тому числі і в регіонах проживання німецького та менонітського населення було завершено.

«Перемога» суцільної колективізації призвела до кардинальних змін у соціальній структурі українського селянства. Колгоспна система як «соціалістичний» спосіб господарювання не могла співіснувати з прошарком заможних хазяїв, господарська система яких була антиподом господарської системи «колгоспного ладу». Природне співіснування та взаємодія заможних селянських господарств з соціалістичним сектором сільського господарства були неможливі. Тому політика «обмеження» та «витіснення» капіталістичних елементів, яка здійснювалася в аграрному секторі у 1928–1929 роках, пізніше, за умов панування колгоспної системи, набула нової «логіки» свого подальшого розвитку, а саме – політики ліквідації прошарку заможних селян. Причому, підкреслимо, мова вже йшла не про обмеження господарської та іншої діяльності заможних селян, а усунення з господарського та суспільного життя певної соціальної групи, іншими словами набувала силу політика ліквідації куркульства «як класу».

Про кардинальні зміни у ставленні партії по відношенню до куркуля, як відомо, йшлося у промові Й. Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників–марксистів «До питань аграрної політики в СРСР» (29 грудня 1929 року). Й. Сталін заявив про перехід «від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства» до «політики ліквідації куркульства, як класу» [2, с. 121]. 30 січня 1930 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» [5, с. 93]. Зазначеним документом ставилося завдання понад 50 тисяч куркулів «ізолювати» в тюрмах або концтаборах, а ще 112 тисяч вислати в південні райони країни.

З урахуванням специфіки соціального розшарування та наявністю у німецьких колоністів значної кількості заможних господарств органи радянсько–партійної влади особливу увагу приділяли ліквідації «куркульських елементів» в регіонах проживання німецького та менонітського населення. 12 грудня 1929 року Президія Ради національностей ЦВК СРСР прийняла постанову «По докладу про господарське та соціально–культурне обслуговування німецького населення в Союзі РСР». Окрім загальних фраз щодо «правильного здійснення національної політики радянської влади», «значного господарського зміцнення та зростання культурного рівня робітничих та бідняцько–середняцьких мас німців» йшлося також про необхідність посилення боротьби з «класово–ворожими» виступами куркульства у німецькому селі [10, арк. 102]. ЦВК Союзу РСР поставив перед керівництвом союзних республік завдання: «здійснити заходи до організації в німецьких селах крупних насіннєвих та скотарських колгоспів; машинно–тракторних станцій; розвитку спеціальних фондів виробничої кооперації та розширення мережі промислових підприємств, які переробляють сільськогосподарську продукцію; забезпечити повне кооперування німецького батрацтва та бідноти в найближчі роки та підсилене залучення [так в документі – Авт.] бідняцько–середняцьких мас німців в колгоспне будівництво» [10, арк. 103]. Дещо раніше, 20 березня 1929 року, Секретаріат ЦК КП(б)У приймає резолюцію «Про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах». В резолюції, як і в попередньому документі, йшлося про необхідність посилення роботи серед німецького населення та боротьби з «куркульськими елементами» [7, арк. 136–138].

Після прийняття партійних постанов та різноманітних законодавчих актів щодо ліквідації куркульства як класу процес розкуркулення набуває масового характеру. При цьому, зазначимо, що інтенсивність та масштаби розкуркулення в місцях компактного проживання німецького населення визначалися не тільки формальною необхідністю виконання прийнятих законодавчих актів, але й відомим упередженням влади по відношенню до мешканців німецьких та менонітських колоній як до «заможних хазяїв», «напівпоміщиків» та й взагалі «соціально–чуждих» елементів. Архівні документи, опубліковані матеріали дозволяють прослідкувати процес розкуркулення ряду менонітських колоній Хортицького та Молочанського районів. Тільки у 1929 році по Хортицькому району було розкуркулено 125 менонітських господарств. В колонії Павлівка під розкуркулення підпало 21 господарство, в колонії Нижня Хортиця було розкуркулено 19 господарств, в колонії Кічкас – 2, Бабурка – 11, Смоляна – 14, Широке – 19, Хортиця – 16. Поряд з Хортицькими колоніями в Молочанському районі (за станом на 26 березня 1930 року) було розкуркулено 316 господарств, мешканці яких примусово переселялися у «виселки» – Октоберфельд, Нейгоф і Краснопольє.

Розкуркулень, арештів та заслань зазнали також мешканці німецьких сільськогосподарських колоній. В Одеській окрузі лише за період з січня по лютий 1930 року було розкуркулено та вислано на Північ

434 німецькі родини загальною кількістю 2 049 чоловік, що становило понад третини всіх розкуркулених та висланих по окрузі селян. 12 березня 1930 року 600 мешканців села Широке Хортицького району провели мітинг. Його учасники виступали проти діяльності товариств спільної обробки землі та намагалися захистити розкуркулених селян. В Хортицькому районі під час проведення розкуркулення мешканці колонії Бабурка заявили: «Якщо одного вишлете, ми з ним поїдемо». В поселеннях Миколайпольської сільради біднота відмовлялася переселятися в залишені куркулями хати та приймати конфісковане майно. Звернемо увагу й на те, що у ряді випадків, у виступах колоністів брали участь і жінки, які, як відомо, за традицією німецьких та менонітських громад, зазвичай, не брали активної участі в громадському та політичному житті. На початку березня 1930 року у Фрідріх–Енгельсівському німецькому районі мешканці ряду німецьких сіл також виступили на підтримку розкуркулених односельчан. Під час заворушень німецьких колоністів жінки висували вимоги звільнення тих, кого заарештували або вислали у ході проведення кампанії по боротьбі з куркульством, вимагали повернути право голосу «позбавленцям», розпустити колгоспи та забезпечити роботою мешканців колоній. В сутичках з колоністами влада застосувала зброю та провела арешти. Проте, зазначимо, що ставлення мешканців колоній до розкуркулення не було однаковим. Так, мешканці колонії Альтонау вимагали позбавити виборчих прав К. Діка та Г. Нейфельда, а їх самих вислати за межі України. Списки куркулів призначених до висилки з колоній затверджувалися на зібраннях колгоспників та батрацьких зборах.

З середини 1920–х років держава взяла курс на поступове згортання нової економічної політики. Відхід від непу знайшов своє відображення в аграрній сфері, промисловості та ринкових відносинах. У грудні 1925 року на XIV з'їзді ВКП(б) партія проголошує новий стратегічний курс розвитку суспільства – здійснення політики індустріалізації. Форсовані темпи індустріалізації вимагали пошуків фінансових та матеріальних ресурсів необхідних для її реалізації. Кошти на індустріалізацію можна було отримати тільки вилучивши їх з селянства. Для отримання необхідних коштів влада почала здійснювати політику, яка отримала багатозначну назву «ножиці цін». Сутність цієї політики полягала у штучно створюваному перепаді у цінах на промислові та сільськогосподарські товари [4, с. 373]. Селяни відмовлялися від продажу хлібу за заниженими цінами. У 1927–1928 роках в країні виникла хлібозаготівельна криза [4, с. 375–376]. За умов жорсткого протистояння з селянством влада застосувала надзвичайні методи, які згодом перетворилися на сутність та принципи здійснення хлібозаготівельних кампаній.

Надзвичайні методи проведення хлібозаготівельних кампаній відчули на собі і німецькі сільськогосподарські колонії України. Під час проведення хлібозаготівель восени – взимку 1929 року в Карл–Лібкнехтівському німецькому районі 635 колоністів, так званих «куркулів», було віддано під суд, майно 165 господарств – описано, а 322 – примусово продано. У Люксембурзькому районі було розкуркулено 166 господарств, конфісковано 161 житловий будинок та 1 906 га земельних угідь. Під загрозою репресій німецькі колоністи виконали хлібозаготівельну кампанію 1929–1930 року. У 1930 році Високопільський район виконав плани хлібозаготівель на 123% від запланованої норми, а Фрідріх–Енгельсівський – на 110%.

Незважаючи на високий рівень обсягу запланованих хлібозаготівель колоністи виконали хлібозаготівельну кампанію і в наступному 1930–1931 році. Це стало можливим завдяки хорошим врожаям, а також прагненню колоністів уникнути можливих репресій у випадках невиконання хлібозаготівельних завдань. Так, виконання хлібозаготівель по Молочанському району в 1931 році становило 100,4% від запланованих норм. Проте виконати плани хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 року для німецьких колоністів було набагато складніше. Пояснювалося це тим, що врожайність 1931 року в порівнянні з попереднім господарським роком була значно нижчою. Ряд німецьких районів постраждали від паводків та посухи. Так, в Високопільському районі понад 30% посівів загинуло від паводків, а Молочанський район постраждав від посухи. В роки колективізації внаслідок поганої організації роботи в колгоспах, а також небажання селян усуспільнювати худобу її поголів'я значно зменшилося. В Високопільському районі від початку проведення колективізації у порівнянні з 1926 роком кількість коней і корів зменшилася відповідно в 1,5 і 3,5 разів. В Люксембурзькому районі поголів'я худоби в порівнянні з 1928 роком зменшилося на 50,3%, зокрема, корів – на 48,8%. Скорочення поголів'я худоби призвело до зменшення врожайності основних зернових культур. Так, по Молочанському району врожайність жита скоротилася до 5,2 пудів з гектара, ячменю – до 8, а вівса – до 7,4 пудів. В той же час плани хлібозаготівель продовжували збільшуватися. Звернемо увагу й на те, що плани по заготівлях встановлювалися теоретично, на основі так званих розрахункових цифр без урахування реальних можливостей сільських господарств. В результаті хлібозаготівлі 1932 року в Україні були виконані тільки на 94,3%. Подібне мало місце і в німецьких національних районах. В Високопільському районі план по хлібозаготівлях було виконано лише на 87%. За невиконання плану хлібозаготівель по Високопільському районі 16 власників так званих «куркульських» господарств, а також 50 колоністів індивідуального сектору було засуджено. 32 «куркульських» господарства та 133 господарств індивідуального сектору підлягали примусовому продажу. У зв'язку з невиконанням хлібозаготівель у повному обсязі сім правлінь колгоспів також притягалися до судової відповідальності.

Заради неухильного виконання плану заготівель 1932 року влада продовжувала застосування репресивних заходів по відношенню до селян. Масштаби репресій зростали та набували все більш бузувірських форм. Треба сказати, що методи здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття селян) були повністю ідентичними як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Села, яким не вдавалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами та заносилися на так звану «чорну дошку», в результаті чого в них припинявся продаж промислових товарів повсякденного попиту, а мешканцям села заборонялося виїжджати з населеного пункту, що означало економічну блокаду. Не зупинялася

влада і перед вилученням насіннєвого фонду, який також йшов на потреби хлібозаготівель. Звернемо увагу й на те, що рознарядки по хлібозаготівлях були не тільки великими, але й нерідко набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. Зрозуміло, що в таких умовах реалізація абсолютно нереальних планів хлібозаготівель могла означати для селян тільки одне – неминучий голод. Для тих же, хто проживав у селах, що були занесені на «чорну дошку» і тому не мав можливості знайти продукти харчування десь в іншому місці, поставала загроза голодної смерті.

Зазначимо також, що в ці трагічні для України роки далеко не всі представники влади йшли на безоглядне виконання нелюдських планів хлібозаготівель. Як свідчать документи чимало голів сільрад та правлінь колгоспів, членів хлібозаготівельних бригад, керівників партійних та радянських органів районного та обласного значення в умовах тоталітарного режиму, ризикуючи не тільки своїм благополуччям, а, можливо, й життям, робили все, що було в їх силах, аби врятувати людей від голодної смерті. Подібна «жаліслива» позиція розглядалася організаторами хлібозаготівель як потакання «утриманським настроям» колгоспників, що, за їх думкою, могло поставити під загрозу виконання планів заготівлі зерна. Докори на адресу тих, хто ще «по–більшовицькі» не взявся за виконання хлібозаготівель, пролунали, зокрема, на пленумі Карл–Лібкнехтівського німецького національного району. Один з депутатів пленуму відзначав: «Виконання плану хлібозаготівель залежало від того, як на місцях зуміли організувати роботу, наприклад, по Гальбштадтській сільраді взялися по–більшовицькому за роботу, і тому план по продкультурах у колгоспах виконаний. Інакше в Карлсруєвській сільраді. В цій сільраді робітники, які працюють по хлібозаготівлях, самі шепотять, що плани нереальні, і це відбивається на їхньому виконанні...

У Вормській сільраді один колгосп [так в документі – Авт.] роздав своїм членам по 18 пуд[ів] пшениці, і сільрада на це не реагувала, але коли приїхали робітники з району, ця помилка виправлена». В документі також відзначалося: «Деякі уповноважені РВКу [Карл–Лібкнехтівського райвиконкому – Авт.] гальмують деякою мірою хлібозаготівлю, наприклад, від уповноваженого в нашій [Вормській – Авт.] сільраді правління колгоспів вимагали офіційного розпорядження на вивіз всього засівматеріалу під хлібозаготівлі. На таку вимогу уповноважений не міг відповісти. Такі уповноважені не допомагають роботі, а заважають» [7, арк. 16]. «Утриманські настрої» були відмічені також і в Ландауській німецькій національній сільраді [7, арк. 16]. Як не намагалися деякі комуністи та активісти села виступати проти грабіжницьких хлібозаготівельних кампаній, вони продовжувалися. Хлібозаготівлі не тільки призвели до остаточного розорення селянських господарств та подальшої деградації села, але й стали безпосередньою причиною голоду 1932–1933 років.

З кінця 1920–х років основними напрямами аграрної політики партії були запровадження колгоспної системи, організація хлібозаготівель та розкуркулення селян. Мета аграрної політики режиму полягала в досягненні остаточної соціалізації українського села. Реалізація аграрної політики в колишніх німецьких колоніях мала специфічні форми в зв'язку з упередженим ставленням влади до німецького та менонітського населення як до «міцних хазяїв», «куркулів» та інших «антирадянських» та «контрреволюційних» елементів. Дослідження зазначеної проблеми дозволяє стверджувати, що запровадження колгоспної системи та проведення бузувірських хлібозаготівельних кампаній призвели до остаточної деградації сільського господарства в регіонах компактного проживання німецького населення, стали безпосередньою причиною голодомору 1932–1933 років у німецькому селі.

Список використаних джерел

1. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. – Москва; Харьков; Минск: Центриздат, 1931. – 160 с.

2. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: [зб. док. і матеріалів / упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Наук. думка, 1992. – 733 с.

3. Немцы Украины: материалы к энциклопедии «Немцы России» / [сост. С. И. Бобылева и др.]. – М., 2002. – 209 с. – (Пилотный сборник; вып.7).

4. Політична історія України. ХХ століття. У шести томах [ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К.: Вид–во «Генеза», 2003. – Т.3. Утвердження радянської влади в Україні (1921–1938). – 445 с.

5. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки: монографія / [В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький / під. ред. С. О. Василенко]. – К.: Вид–во «Либідь», 1991. – 344 с.

6. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально–економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: АМУ, 2015. – 248 с.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.117.

8. Там само. – Оп.20. – Спр.3154.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.451.

10. Там само. – Спр.551.

11. Там само. – Спр.552.

References

1. Vtoroye Vseukrainskoye soveshchaniye po rabote sredi natsionalnykh men'shinstv, 27–30 noyabrya 1930 g.: Stenograficheskiy otchet i postanovleniya. – Moskva; Kharkov; Minsk: Tsentrizdat, 1931. – 160 s.

2. Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini. 1929–1933: [zb. dok. i materialiv / uporiad. H. M. Mykhailychenko, Ye. P. Shatalina; vidp. red. S. V. Kulchytskyi]. – K.: Nauk. dumka, 1992. – 733 s.

3. Nemtsy Ukrainy: materialy k entsiklopedii «Nemtsy Rossii» / [sost. S. I. Bobyleva i dr.]. – M., 2002. – 209 s. – (Pilotnyy sbornik; vyp.7).

4. Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia. U shesty tomakh [red. kol.: I. F. Kuras (holova) ta in.]. – K.: Vyd–vo «Geneza», 2003. – T.3. Utverdzhennia radianskoi vlady v Ukraini (1921–1938). – 445 s.

5. Stalinizm na Ukraini: 20–30–ti roky: monohrafiia / [V. M. Danylenko, H. V. Kasianov, S. V. Kulchytskyi / pid. red. S. O. Vasylenko]. – K.: Vyd–vo «Lybid», 1991. – 344 s.

6. Chyrko B. V. Nimetska natsionalna menshyna v Ukraini: etnopolitychni ta sotsialno–ekonomichni protsesy v umovakh radianskoi politychnoi systemy (persha polovyna XX stolittia): monohrafiia / Bohdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: AMU, 2015. – 248 s.

7. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.7. – Spr.117.

8. Tam samo. – Op.20. – Spr.3154.

9. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny. – F.413. – Op.1. – Spr.451.

10. Tam samo. – Spr.551.

11. Tam samo. – Spr.552.

Chyrko B. V., *candidate of historical sciences, associate professor of the Academy of Municipal Management Department of Psychology and Social Sciences (Ukraine, Kyiv), polina_nz@mail.ru*

The German village in Ukraine under the Stalinist economic policy (1930–th)

The paper pursues a goal to analyze the socio–economic condition of the Ukraine's German population within the context of the Stalinist regime's economic policies in the 1930s. In preparing the publication, the Author has used the general scientific research methods in the field of historical and ethnological issues – principles of historicism and objectivity, as well as specific research methods, including problem–chronological, historical and comparative, statistical and

analytical. The present publication divulges the major stages of formation of the theoretical guidelines and the RCP(b)'s political course in the issues of the production associations in rural areas, in particular of the agriculture's collectivization policy. The final turn toward collectivization took place at the October (1925) Plenum of the RCP(b). Since the late 1920s, the main directions of agrarian policy of the party were as follows: the introduction of the collective farm system, the organization of grain procurements and peasant's de–kulakization, which purpose was to reach the definitive socialization of the Ukrainian village. Similar economic policy has been implemented also in the regions of the German population's compact residence in Ukraine. However, implementation of the agricultural policy in the former German colonies had specific forms due to the authority's preconceived treatment of the German and the Mennonite population as the «tidy farmers», the «kulaks» and the other «anti–Soviet» and «counter–revolutionary» elements. The main conclusion of the study is that introduction of the collective farm system and conduct of the savagely cruel grain procurement campaigns led to the final degradation of agriculture in regions of the German population's compact residence, as well as became the direct cause of the 1932–1933 famine in the German village.

Keywords: *economic policy of the RCP(b), agricultural policy, collectivization, grain procurements, the Germans, the Mennonites, economic devastation of the German villages.*

Чирко Б. В., *кандидат исторических наук, доцент кафедры психологии и общественных наук, Академия муниципального управления (Украина, Киев), polina_nz@mail.ru*

Немецкое село в Украине в условиях сталинской экономической политики (1930–е годы)

Целью исследования является анализ социально–экономического состояния немецкого населения Украины в контексте экономической политики сталинского режима в 1930–х годах. При подготовке публикации применялись общенаучные методы исследований в области исторической и этнологической проблематики – принципы историзма и объективности, а также конкретно–исследовательские методы, в частности, проблемно–хронологический, историко–сравнительный, статистико–аналитический. В предлагаемой публикации показаны этапы формирования теоретических установок и политического курса РКП(б) по вопросам производственных объединений на селе, в частности, политики коллективизации сельского хозяйства. Окончательный поворот в сторону коллективизации определился на октябрьском (1925 года) пленуме ЦК РКП(б). С конца 1920–х годов основными направлениями аграрной политики партии стали внедрение колхозной системы, организация хлебозаготовок и раскулачивания крестьян, цель которых заключалась в достижении окончательной социализации украинского села. Подобная хозяйственная политика осуществлялась и в регионах компактного проживания немецкого населения Украины. Однако реализация аграрной политики в бывших немецких колониях имела специфические формы в связи с предубежденным отношением власти к немецкому и меннонитскому населению как к «крепким хозяевам», «кулакам» и прочим «антисоветским» и «контрреволюционным» элементам. Основными выводами исследования является то, что внедрение колхозной системы и проведение чрезвычайно жестких хлебозаготовительных кампаний привело к окончательной деградации сельского хозяйства в регионах компактного проживания немецкого населения, стали непосредственной причиной голода 1932–1933 годов в немецком селе.

Ключевые слова: *экономическая политика РКП(б), аграрная политика, коллективизация, хлебозаготовки, немцы, меннониты, хозяйственная разруха немецкого села.*

* * *

УДК 94(477)

Кицак Б. В.,
аспірант кафедри історії України історичного факультету, Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Україна, Київ), kitsak_bogdan@mail.ru

Окупаційна система підготовки медичних кадрів в Райхскомісаріаті «Україна» у 1941–1943 рр.

Розглянуто питання функціонування системи підготовки медичних працівників на території Райхскомісаріату «Україна» протягом 1941–1943 рр. Вказано на проблеми, які існували перед окупаційною владою при відновленні системи медичних навчальних закладів. Важливим фактором було здійснення радянською владою евакуації засобів та персоналу медичної галузі, що призвело до надзвичайно складних умов в охороні здоров'я на початку окупації нацистами даного регіону. Для вирішення проблеми нестачі кваліфікованих лікарів німецька адміністрація відновлювала медичні навчальні заклади, фахові школи та вводила короткострокові курси для лікарів. Проте в умовах постійних змін на фронті повністю вирішити питання нестачі медичних працівників для системи охорони здоров'я Райхскомісаріату «Україна» так і не вдалося.

Ключові слова: *лікар, війна. охорона здоров'я, медперсонал, окупація, нацистська адміністрація, Райхскомісаріат «Україна».*

Період окупації території Української РСР нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни перебуває у стані заповнення так званих «білих плям». Одним із маловивчених питань, яке потребує висвітлення, є проблема підготовки медичних працівників для системи охорони здоров'я на території Райхскомісаріату «Україна» в 1941–1943 рр.

В історіографії серед наявних наукових досліджень, які дотично піднімають тему підготовки медичних працівників в період окупації, є дисертаційна робота В. Гінди [1]. На базі архівних матеріалів автор демонструє діяльність навчальних закладів, зокрема медичних інститутів та спеціалізованих шкіл, які займалися підготовкою медичних працівників на території генерального округу «Житомир».

Питання становища медичної сфери та складні умови при підготовці молодих фахівців розглядає у своєму дослідженні Т. Заболотна [2]. У науковій праці дослідниця вказує на низький рівень молодих фахівців, які виходили з медінститутів в період нацистського правління та починали свою практику, надаючи низької якості медичні послуги.

Серед представлених наукових досліджень найбільш повним в плані висвітлення діяльності медичних навчальних закладів з підготовки медичних працівників є праці С. Стельниковича [3; 4].

Отже, аналіз історіографії свідчить, що питання підготовки медичних працівників, а саме лікарів та середнього медичного персоналу на території Райхскомісаріату «Україна» є малодослідженим, що і зумовлює потребу комплексного дослідження даної теми.

Автор статті поставив за мету проаналізувати систему підготовки лікарів та середнього медичного персоналу для системи охорони здоров'я у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1943 рр.

З початком окупації та створенням Райхскомісаріату «Україна» німецька адміністрація приділяла значну увагу питанню охорони здоров'я. Для німців це було необхідно з двох причин. По–перше, для забезпечення мінімального рівня здоров'я серед місцевого населення, яке повинно було фізично працювати для потреб Райху, а також для відправлення на роботи безпосередньо до Німеччини. По–друге, для уникнення поширення епідемічних захворювань, що значно ускладнювало перебування нацистів на території Райхскомісаріату «Україна». Тому, одним із першочергових завдань для німецької цивільної адміністрації було якнайшвидше відновити медико–санітарну мережу в Райхскомісаріаті «Україна» [5].

На початку окупації, а пізніше зі створення цивільної адміністрації в Райхскомісаріаті «Україна» нацистське керівництво зіштовхнулося з рядом проблем у сфері охорони здоров'я. Німці отримали у спадок зруйновану систему медичного обслуговування, включаючи медичні установи, навчальні заклади з підготовки медичних кадрів і персоналу та аптечну мережу.

На початку військових дій на території Української РСР літом 1941 р., радянська влада провела евакуаційні заходи, які були одними із найбільш масштабних у світовій історії. Евакуація багато в чому визначила подальший хід війни для СРСР. Тому для Райху евакуація, зокрема медичної галузі, значною мірою утруднювала перебування на окупованій території УРСР та реалізацію запланованої політики.

Першочерговій евакуації у медичній галузі УРСР підлягали кадрові інститути, які забезпечували практично повністю систему охорони здоров'я професійними лікарями та середнім медичним персоналом. Станом на початок 1941 р. в УРСР функціонувала розвинена структура кадрових медичних установ, серед яких 8 медичних інститутів, 2 стоматологічних інститути, 3 фармацевтичних інститути та 5 інститутів удосконалення лікарів [6, арк. 25].

До початку окупації в Українській РСР працювало загалом 32 208 лікарів. Проте після проведення декількох мобілізаційних хвиль приблизно 50% їх було залучено в ряди Червоної армії. З немобілізованих лікарів близько 10 тисяч було евакуйовано на схід СРСР [6, арк. 28]. Таким чином, в УРСР залишилось приблизно 6–7 тисяч лікарів, які були тепер у розпорядженні німецької адміністрації.

Однак евакуаційні процеси були неповними та непідготовленими, оскільки акцент робився в першу чергу на військово–промисловий комплекс. Це, у свою чергу, призвело до великих втрат у медичній галузі Української РСР. Через організаційні проблеми не були евакуйовані значна кількість установ, інституцій та кваліфікованих кадрів медичної галузі, які згодом були використані німецькою адміністрацією для реалізації власної політики.

Враховуючи масштаб евакуаційних заходів, включаючи кваліфікованих лікарів, питання медперсоналу стало для німецької цивільної влади ключовою проблемою під час відновлення системи охорони здоров'я в Райхскомісаріаті «Україна» [7].

Окупаційна система розподілу кадрів передбачала забезпечення в першу чергу великих міст та містечок, де квартирувалися німецькі війська і де розміщувалися представники військової і цивільної адміністрації. Оскільки протягом всього періоду окупації відчувався гострий дефіцит у медичних працівниках, тому в сільській місцевості з невеликою кількістю населення часто були відсутні професійні лікарі та медперсонал. Окупаційна влада відправляла в села лікарів тоді, коли ситуація на селі була загрозливою в плані епідемічних захворювань [8]. Однак навіть і такі випадки були поодинокими і загалом ситуація з медпрацівниками, які обслуговували села, була вкрай критичною.

Масштаб проблеми медичних кадрів можна побачити використовуючи наступну формулу – кількість лікарів на кількість населення. За даними нацистської адміністрації, у Полтаві станом на початок окупації проживало 74 821 особа [9, арк. 45]. Станом на лютий 1942 р. у місті працювало 534 медичних працівники, з яких 150 лікарів [10]. Тобто, один професійний лікар повинен був обслуговувати приблизно 500 людей. Це катастрофічна цифра, яка демонструє кризовий стан всієї системи забезпечення медичними кадрами.

У зв'язку із такою ситуацією, на початку 1942 р. керівник відділу охорони здоров'я Імперського міністерства для Східних окупованих земель оберштаблікар доктор Вагнер, здійснив робочу поїздку територією Райхскомісаріату «Україна». Після інспектування становища медичної галузі було повідомлено про надзвичайно складні умови в даній сфері. Вагнер акцентував увагу на тому, що відділ охорони здоров'я Імперського комісаріату України охоплює усі органи громадського здоров'я: лікарні, санітарне законодавство, управи охорони здоров'я генеральних округів. Крім того у сфері відповідальності відділу лежить керівництво гігієнічними заходами проти епідемічних хвороб, управління аптекарською і зуболікувальними справами [11].

Для покращення становища в системі забезпечення кадрами в м. Житомирі міською управою в серпні 1942 р. було прийнято рішення про звільнення з табору військовополонених лікарів, які були направлені в медичні установи міста [12, арк. 16зв, 17]. Це дало можливість на певний період покращити становище. Так, вже у жовтні 1942 р. у житомирській міській лікарні працювали 14 лікарів, 3 лікарі–парктиканти, 32 медсестри, понад 60 осіб молодшого медперсоналу [13]. Однак загальна ситуація в генеральному окрузі «Житомир» була не такою позитивною. На півночі регіону кількість фахових спеціалістів була вкрай низькою порівняно в великими містами. Наприклад, штат районної лікарні м. Житковичи включав лише 4 особи: лікаря, фельдшера, медсестру та санітарку [14, арк. 133].

Тому, одним із перших кроків, які змушені були робити німці для налагодження системи охорони здоров'я в плані забезпеченості професійними медпрацівниками, стало відновлення діяльності медичних навчальних закладів. У Вінниці 15 лютого 1942 було відновлено навчання на 5 курсі медичного інституту, на якому продовжило навчання 86 студентів [15]. У вересні 1942 р. відбувся випуск молодих лікарів, яких відразу було спрямовано на закриття найбільш проблемних районів, де були практично відсутні медичні кадри. Крім того, Вінницький мединститут починаючи з нового 1942/1943 навчального року відновив процес навчання на 1 курсі, на який було прийнято 195 осіб. Водночас 95 осіб було прийнято на 4 курс [16]. Враховуючи гострий дефіцит стоматологів та фармацевтів, при інституті було утворено фармацевтичний факультет [17].

Після встановлення окупаційного режиму в Черкасах було відновлено функціонування фельдшерської та зуболікарської шкіл. В червні 1942 р. дані заклади випустили перших спеціалістів, яких було направлено відразу на роботу [18]. У Дніпропетровську місцевий мединститут випустив 117 лікарів, яких було розподілено по різним районам для доукомплектування медичних установ персоналом [19]. У Вінниці в серпні 1942 р. підходив до кінця випуск 80 фахівців, які мали отримати кваліфікацію лікарів [20].

Вже літом 1942 р. Київський медичний інститут оголосив набір студентів на 1 курс лікувального, стоматологічного та фармацевтичного факультетів [21]. Можливість вступити до навчального закладу без іспитів мали особи, в яких була повна середня освіта. Подібний набір на новий навчальний рік було оголошено в цілому рядові медичних навчальних закладів по всій території Райхскомісаріату «Україна» [20].

З метою підвищення кваліфікації молодих спеціалістів німецька адміністрація вводила нові програми навчання за німецьким зразком в українські медичні навчальні заклади. За наказом керівника відділу охорони здоров'я Імперського міністерства для Східних окупованих земель доктора Вагнера, роботу в навчальних інститутах було реорганізовано починаючи з 1942/1943 навчального року на німецький лад [23]. Так, Київський медичний інститут перейшов на нову програму викладання, взявши за основу програму медичного факультету Берлінського університету ім. Фрідріха–Вільгельма [17]. Проте, незважаючи на

нові програми, за спостереженнями професора Зюкова, який працював в Жовтневій лікарні міста Києва під час окупації, Київський медінститут випускав низькопробних лікарів [22, арк. 82]. Це пояснюється тим, що були відсутні будь–які умови для того, щоб студенти могли отримувати практичні знання. Не було обладнаних лабораторій, інструментарію, мікроскопів, навчальних посібників, опалюваних приміщень [22, арк. 84]. Такі умови виникли в зв'язку з проведеною евакуацією радянською владою в Київському медичному інституті в 1941 р., який спочатку було евакуйовано в Харків, потім в Челябінськ. Було евакуйовано професорсько–викладацького складу і співробітників – 250 осіб та 500 членів сімей, студентів – 1000 чол. Крім того, вивезли апаратуру, мікроскопи, лабораторне майно, обладнання, білизну клінік, частину бібліотеки [22, арк. 61].

Складна ситуація була також і в питанні забезпечення фахівцями аптечної мережі Райхскомісаріату «Україна». Для цього німецька адміністрація запровадила короткострокові фахові курси, які повинні були частково вирішити питання медперсоналу для аптек. Влітку 1942 р. було відкрито аптекарські курси в Луцьку, на яких навчалися 19 осіб [23].

В Полтаві було відкрито фармацевтичну та фельдшерську фахові школи. В 1942/1943 навчальному році відновила свою роботу фармацевтична школа в Умані, в якій розпочали навчання 221 учень [24]. В Черкасах було відновлено силами української допоміжної адміністрації діяльність медичної школи, яка у 1942 навчальному році випустила понад 90 фельдшерів, які відразу були направлені на роботу [25].

На початку 1943 р. закінчилися також фармацевтичні курси в Ковелі, які випустили 38 фахівців аптекарської справи. Випускники були розподілені в аптеки Ковеля та районних міст Ковельської округи [26].

Для допоміжної української адміністрації, яка безпосередньо реалізовувала нацистську політику, важливим питанням стало відновлення фахових шкіл та курсів з підготовки медичних сестер. Так, вже 9 травня 1942 р. в м. Луцьку закінчили курс медичних сестер 50 жінок, які отримали свідоцтва з правом праці в шпиталях та амбулаторіях [27].

Політика німецької адміністрації була спрямована в першу чергу на мінімальне забезпечення життєдіяльності системи охорони здоров'я. В зв'язку з таким підходом питання медичних кадрів залишилося невирішеною проблемою протягом всього періоду окупації нацистами Райхскомісаріату «Україна». Практична відсутність умов для навчання та підготовки професійних медичних кадрів поглиблювала і без того скрутне становище медичної галузі.

Складна ситуація призвела до того, що нацистська адміністрація змушена була вводити спеціалізовані програми, такі як курси удосконалення лікарів. Ці курси мали на меті перекваліфікувати всіх молодих вузьких спеціалістів за типом колишніх земських лікарів, що лікували від різних захворювань [17].

У зв'язку з поганою та неналагодженою системою підготовки медичних кадрів для системи охорони здоров'я Райхскомісаріату «Україна», були частими випадки, коли медичні установи очолювали молоді фахівці без досвіду роботи. Так, у 1943 році нововідкриту медамбулаторію в селі Юрківці Оріхівського району очолив молодий медпрацівник О. Г. Махнорила Такі випадки свідчать про загальне критичне становище системи забезпечення та розподілу медичними працівниками установ охорони здоров'я.

Важливими у діяльності лікарів було питання оплати праці. Лише з 1943 р. почала реалізовуватись практика введення гонорарів за проведення комплексного обслідування лікарем однієї особи. Гонорари виплачувались за обслідування робітників в розмірі від 0,70 крб. до 5 крб. з особи [28]. Крім того медичні послуги коштували дорого для більшості населення. Тому лікарі одночасно з роботою в нацистських медичних закладах налагоджували приватну лікарську практику, що давало змогу отримувати додатковий прибуток [29, арк. 3]. В зв'язку з цим німецька адміністрація видала відповідне розпорядження про обов'язкову реєстрацію всіх лікарів, які мали бажання займатися приватною лікарською практикою [30]. Після реєстрації лікарі повинні були отримати відповідний дозвіл від відділу охорони здоров'я про можливість надання приватних медичних послуг. У разі відсутності дозволу на здійснення відповідної діяльності на лікарів накладався штраф.

Отже, німецька окупаційна політика в питанні підготовки медичних кадрів у Райхскомісаріаті «Україна» загалом була спрямована на мінімальне забезпечення потреб системи охорони здоров'я. Такий підхід призвів до того, що професійні медпрацівники були задіяні у великих містах та містечках, які обслуговували німців та фольксдойче. В той же час українське населення Райхскомісаріату «Україна» забезпечувалось професіональними лікарями за залишковим принципом, що в кінцевому результаті привело до загального погіршення стану здоров я громадян та масового поширення епідемій.

Список використаних джерел

1. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному округі «Житомир» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 223 с.
2. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2–х кн. Кн.2 / Нац. акад. наук України, Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн.2. – С.7–44.
3. Стельникович С. В. Житомирсько–Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О.Євенок, 2015. – 592 с.
4. Стельникович С. Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир: Вид–во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т.11. – С.5–12.
5. Нове українське слово (Київ). – 1943. – 9 лютого.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.342. – Оп.14. – Спр.373. – 72 арк.
7. Вісті для українських селян. – 1942. – 15 жовтня.
8. Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). – 1942. – 17 січня.
9. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.231. – 50 арк.
10. Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). – 1942. – 7 лютого.
11. Маріупольська газета (Маріуполь). – 1942. – 19 березня.
12. Держархів Житомирської обл. – Ф.Р–5013. – Оп.2. – Спр.13745. – 162 арк.
13. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 17 жовтня.
14. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці. – Ф.Р–1846. – Оп.1. – Спр.3. – 72 арк.
15. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 22 липня.
16. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 17 вересня.
17. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 20 серпня.
18. Українська думка (Черкаси). – 1942. – 13 червня.

19. Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). – 1942. – 29 травня.
20. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 27 серпня.
21. Українська думка (Черкаси). – 1942. – 8 серпня.
22. ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.243а. – 144 арк.
23. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 2 серпня.
24. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 8 жовтня.
25. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 10 вересня.
26. Нове українське слово (Київ). – 1943. – 26 січня.
27. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 23 травня.
28. Дзвін волі (Біла Церква). – 1943 р. – 25 липня.
29. ЦДАВО України. – Ф. КМФ–8. – Оп.1. – Спр.223. – 3 арк.
30. Українська думка (Черкаси). – 1941. – 11 листопада.

References

1. Hinda V. V. Osvita v roky nimetskoi okupatsii u heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941–1944 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukraina» / V. V. Hinda. – Cherkasy, 2007. – 223 s.
2. Zabolotna T. Zhyttia ta pobut miskoho naselennia napieredodni ta v roky okupatsii (1941–1944 rr.) / T. Zabolotna // Ukraina v druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: u 2–kh kn. Kn.2 / Nats. akad. nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – Kyiv: Naukova dumka, 2011. – Kn.2. – S.7–44.
3. Stelnykovych S. V. Zhytomyrsko–Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / S. V. Stelnykovych. – Zhytomyr: Vyd. O. O.Yevenok, 2015. – 592 s.
4. Stelnykovych S. Medychne obsluhovuvannia na terytorii heneralnoho okruhu Zhytomyr (druha polovyna 1941 – pochatok 1944 rr.) / S. Stelnykovych // Volynski istorychni zapysky: zb. nauk. prats. – Zhytomyr: Vyd–vo ZhDU im. I. Franka, 2013. – T.11. – S.5–12.
5. Nove ukrainske slovo (Kyiv). – 1943. – 9 liutoho.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F.342. – Op.14. – Spr.373. – 72 ark.
7. Visti dlia ukrainskykh selian. – 1942. – 15 zhovtnia.
8. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 17 sichnia.
9. TsDAVO Ukrainy. – F.3206. – Op.2. – Spr.231. – 50 ark.
10. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 7 liutoho.
11. Mariupolska hazeta (Mariupol). – 1942. – 19 bereznia.
12. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl. – F.R–5013. – Op.2. – Spr.13745. – 162 ark.
13. Holos Volyni (Zhytomyr). – 1942. – 17 zhovtnia.
14. Dziarzhaŭny arkhiŭ Homelskai voblastsi. – F.R–1846. – Op.1. – Spr.3. – 72 ark.
15. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 22 lypnia.
16. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 17 veresnia.
17. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 20 serpnia.
18. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1942. – 13 chervnia.
19. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 29 travnia.
20. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 27 serpnia.
21. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1942. – 8 serpnia.
22. TsDAVO Ukrainy. – F.4620. – Op.3. – Spr.243a. – 144 ark.
23. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 2 serpnia.
24. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 8 zhovtnia.
25. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 10 veresnia.
26. Nove ukrainske slovo (Kyiv). – 1943. – 26 sichnia.
27. Nova doba (Berdychiv). – 1942. – 23 travnia.
28. Dzvin voli (Bila Tserkva). – 1943 r. – 25 lypnia.
29. TsDAVO Ukrainy. – F. KMF–8. – Op.1. – Spr.223. – 3 ark.
30. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1941. – 11 lystopada.

Kytsak B. V., *postgraduate student of History of Ukraine Department of History Faculty of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), kitsak_bogdan@mail.ru*

Occupation system of preparing medical staff in Reichskommissariat «Ukraine» in 1941–1943

The questions of functioning of the training system of medical staff on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» during 1941–1943. Revealed the problems that faced the occupation authorities on restoring the system medical schools. An important factor for the Soviet authorities was the evacuation of the facilities and medical staff, which led to extremely difficult conditions in health care system at the beginning of the occupation by the Nazis in the region. For solving the shortage of qualified doctors, the German administration restored medical schools, professional schools and initiated short–term courses for doctors. However, under the conditions of constant changes at the battlefront the problem of shortage of medical staff in the health care system of the Reich Commissariat «Ukraine» failed to solve.

Keywords: *doctor, war, health care system, medical staff, occupation, the Nazi administration, Reichskommissariat «Ukraine».*

Кицак Б. В., *аспирант кафедры истории Украины исторического факультета, Житомирский государственный университет им. Ивана Франко (Украина, Житомир), kitsak_bogdan@mail.ru*

Оккупационная система подготовки медицинских кадров в Райхскомисариате «Украина» в 1941–1943 гг.

Рассмотрены вопросы функционирования системы подготовки медицинских работников на территории Райхскомисариата «Украина» в течение 1941–1943 гг. Указано на проблемы, которые существовали перед оккупационными властями при восстановлении системы медицинских учебных заведений. Важным фактором было осуществление советской властью эвакуации средств и персонала медицинской отрасли, что привело к чрезвычайно сложным условиям в здравоохранении в начале оккупации нацистами данного региона. Для решения проблемы нехватки квалифицированных врачей немецкая администрация восстанавливала медицинские учебные заведения, профессиональные школы и вводила краткосрочные курсы для врачей. Однако в условиях постоянных изменений на фронте полностью решить вопрос нехватки медицинских работников для системы здравоохранения Райхскомисариата «Украина» так и не удалось.

Ключевые слова: *врач, война, здравоохранение, медперсонал, оккупация, нацистская администрация, Райхскомисариат «Украина».*

* * *

УДК 94(477.8):355.27«1939/1945»

Куриляк О. В.,
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ), casey4627@gmail.com

НОРМАТИВНО–ПРАВОВА БАЗА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто документи, що регулювали процес призову до лав Червоної армії на звільнених територіях України впродовж 1943–1944 рр. Встановлено, що з початком звільнення Лівобережної України в 1943 р. пріоритет у мобілізаційній роботі було надано діючій армії. Поруч з цим було встановлено порядок призову різних категорій громадян. На практиці ж, проведення мобілізації привело до численних порушень, наслідком чого стало використання щойно мобілізованого і ненавченого поповнення у наступальних боях.

Якщо на території Лівобережної України питання призову в армію місцевого населення не бралось під сумнів, то в Західній Україні воно перетворилось на проблему. Лише після звернень ряду військових та партійних діячів до Й. Сталіна мобілізацію було вирішено проводити на загальних підставах. На додачу до цього, протягом 1944 р. було видано декілька додаткових постанов ДКО про мобілізацію в західноукраїнському регіоні різних вікових категорій та ряд розпоряджень Головного політичного управління РСЧА про посилену агітаційну роботу із новим поповненням.

Ключові слова: *мобілізація, армія, Західна Україна.*

(Продовження. Початок вип.112)

9 лютого 1942 р. Ставкою ВГК було видано наказ №089 «Про призов в Червону армію громадян, які проживають на звільнених від окупації територіях», що став ключовим у проведенні мобілізацій в Україні в 1943 р. Він надавав право військовим радам діючих армій самостійно поповнювати свої частини населенням із визволених територій. Призову підлягали особи від 17 до 45 років. Для реалізації цього наказу в арміях мали бути сформовані запасні полки, які мали здійснювати відсів, призов та бойову підготовку даних контингентів. У відповідності до наказу таке рішення було прийняте у зв'язку тим, що підготовлене поповнення для діючої армії через транспортні труднощі часто затримувалось і несвоєчасно прибувало в армію [11, с. 88–89].

На перший погляд наказ Ставки ВГК №089 виглядає доволі «ліберальним» нововведенням, адже ще донедавна у своїх промовах й наказах Й. Сталін засуджував людей, які залишилися на окупованій території, військовополонених називав «дезертирами», родини яких підлягали репресіям.

Тепер ці люди мали можливість вільно легалізуватися, потрапити до лав Червоної армії, відзначитись, отримати нагороди. Певним аргументом для такої думки є директива Ставки ВГК №46015 від 29 січня 1943 р. [4, с. 88]. У ній йшлося про те, що після перемоги під Сталінградом, в очікуванні наступальних боїв, командувачам військ Південно–Західного, Південного та Північно–Кавказького фронтів з лютого 1943 р. необхідно розпочати виведення до резерву фронтів стрілецьких дивізій та стрілецьких бригад для доукомплектування й відпочинку. У якості ж людського поповнення цих частин командуванню фронтів необхідно було використати чоловіче населення, мобілізоване з місцевих звільнених територій та маршове поповнення, що направлялось фронтам з тилу за планами Головупрформу. Таким чином, за цією директивою щойно звільнене поповнення нарівні з маршовим поповненням мало проходити навчання та вливатися до складу діючої армії у тилу фронтів – за сотню кілометрів від лінії фронту [5, с. 307].

Проте усі «ліберальні», на перший погляд, нововведення нівелювалися безвідповідальним, безжальним використанням місцевого поповнення у наступальних боях, що, між іншим, було й виявом підозрілості та недовіри влади стосовно осіб, які перебували на окупованій території. У першу чергу, це позначилось на змінених правилах мобілізації, навчання та використання на фронті призовників та військовозобов'язаних, які раніше не призивались до РСЧА, а особливо на правилах мобілізації, найбільш підозрілого на думку радянського керівництва контингенту – колишніх радянських військовополонених та оточенців [5, с. 307].

На початку січня 1943 р., відповідно до наказу Ставки ВГК №089, Головупрформом Червоної армії була розроблена і розіслана військовим радам фронтів «Інструкція про порядок проведення призову військовозобов'язаних і призовників на визволених від німецької окупації територіях». За нею відразу ж після звільнення населених пунктів уповноважені від запасних армійських полків, а в міру відновлення районних військкоматів повинні були проводити оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі: уповноваженого від РВК або від запасного полку, заступника міського райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділів НКВС та двох лікарів. У разі відсутності представників радянської влади військові ради армій мали право створювати призовні комісії своїм розпорядженням з включенням до їхнього складу політпрацівників та представників особливого відділу міліції [5, с. 308].

Під час явки на збірний пункт мобілізовані повинні були мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, що засвідчували б їхню особу та приналежність до військової служби. Також необхідно було мати кружку, ложку, білизну, міцне шкіряне взуття й харчі на час слідування походом від району мобілізації до запасних полків. Відсутність паспорта або військового документа від явки на мобілізаційний пункт не звільняла.

На всіх щойно мобілізованих на збірному пункті складалися списки в двох примірниках із зазначенням прізвища, імені, по–батькові, року та місця народження, національності, партійності, членства ВЛКСМ, спеціальності й місця роботи до та в період окупації, адреси рідних. Також вносилися дані про військове звання та військову спеціальність запасу, в якому військкоматі призовник перебував на обліку до окупації, місце проживання та адреса в момент мобілізації, дані про попередній призов, про участь під час окупації у партизанському русі. Один примірник списку повинен був залишатися у міській або сільській раді за місцем проживання, а другий – передаватися до штабу запасного полку. Усі відомості, занесені у списки, перевірялися за документами та шляхом опитування свідків. Паспорти, військові квитки, приписні свідоцтва та інші військові документи щойно мобілізованих забирали, натомість перевіреному видавалися червоноармійські книжки [5, с. 308].

Призову в армію не підлягали такі категорії: голови виконкомів, секретарі райкомів ВКП(б), голови сільрад, колгоспів, начальники політвідділів та інженери–механіки радгоспів, директори і старші механіки машинно–тракторних станцій і майстерень, завідуючі фермами, зоотехніки, агрономи, лікарі та висококваліфіковані працівники сільського господарства. Усім їм надавалося відтермінування від призову. Також з грудня 1943 р. в армію не призивалися особи духовного звання.

Зі збірних пунктів мобілізовані командами повинні були направлятися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де після медичного огляду, санітарної обробки і розподілу по підрозділах полків, з урахуванням роду військ і спеціальності кожного, з ними одразу мали проводити бойову підготовку. Тривалість навчання становила 15 діб. Таким був загальний офіційний порядок проведення мобілізацій військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував до кінця війни [5, с. 308].

Разом з військовозобов'язаними зі звільнених територій, що вперше призивались до лав РСЧА, чекали на свій повторний призов і оточенці, військовополонені, дезертири та інші категорії громадян. Даний контингент вже з перших місяців радянсько–німецької війни мобілізовувався військовими органами при тісній взаємодії з органами НКВС. У 1941 р. військових, які вийшли з оточення, спрямовували на пункти збору при загороджувальних загонах, де вони проходили 1–2–денну перевірку й передавалися до пунктів формування військових частин або у розпорядження військових комендатур [5, с. 309]. 27 грудня 1941 р. ДКО видав постанову №1069сс, згідно якої в межах армійського тилу створювалися збірно–пересильні пункти, куди повинні були спрямовуватись колишні оточенці та військовополонені. Далі вони мали проходити фільтрацію у спеціальних таборах НКВС. Ті, по відношенню до кого після перевірки не було встановлено компрометуючих фактів, передавались військовим комісаріатам [6, арк. 179]. 21 січня 1943 р. ДКО видав постанову №2779сс, за якою дещо спрошував процедуру перевірки колишніх оточенців та військовополонених. Тепер їх фільтрація проходила безпосередньо на армійських та фронтових збірно–пересильних пунктах. А далі їх відправляли на фронт [7, арк. 1].

З розгортанням наступальних дій процес перевірки військовополонених усе більш формалізувався. Натомість жорсткішими ставали засоби використання даного контингенту на фронті. Відповідно до наказу начальника Головного управління формування й

комплектування Червоної армії Ю. Щаденка №97/ш від 10 березня 1943 р.: «Усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися противникові у полон або дезертирували з лав Червоної армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, або опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишились вдома й не прагнули виходу до частин Червоної армії, після швидкої перевірки терміново направлялись до штрафних частин. Порядок та місце перевірки стосовно рядового та молодшого командного складу встановлюється розпорядженням військової ради армії. Стосовного середнього та вищого командного складу – розпорядженням військових рад фронтів. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, які мають серйозні дані для того, аби підозрювати їх у антирадянській діяльності». Якщо колишній радянський військовослужбовець, перебуваючи на окупованій території, не співпрацював з окупаційною владою, він направлявся в штрафну роту на один місяць. Ті, хто були при німцях старостами, поліцейськими, або співробітничали з ворогами в інший спосіб, отримували по два місяці служби [5, с. 310].

Слідом за рядовими–штрафниками колишні військовополонені середнього та вищого командного складу також ставали бійцями дисциплінарних частин – штурмових батальйонів. Згідно з наказом наркома оборони № Орг / 2 / 1348 від 1 серпня 1943 р. командно–начальницькому складу Червоної армії, що опинився серед оточенців, перебував на окупованій території та не брав участі в партизанських загонах, надавалась можливість зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині. З даного контингенту формувались штурмові стрілецькі батальйони для використання разом зі штрафними частинами «на найбільш активних ділянках фронту». Термін перебування в штурмових частинах становив два місяці участі у боях або до нагородження за виявлену у бою звитягу чи до першого поранення. Після них особовий склад, за наявності хороших атестацій, міг бути призначеним у польові війська на відповідні посади командно–начальницького складу [5, с. 310–311].

Незважаючи на значно змінені правила військового призову, запроваджені на звільнених територіях, з першого дня його проведення відбувались серйозні порушення. Швидше правилом, ніж винятком із правил, стало використання щойно мобілізованих, погано озброєних і непідготовлених у військовому плані людей у найближчих боях, минаючи армійські запасні полки, а також практика мобілізацій поповнення військовими частинами, дивізіями та навіть полками без урахування будь–яких інструкцій. Якщо на початку звільнення України, коли бої відбувались з перемінним успіхом й доволі часто ситуація на фронті вимагала оперативного реагування, негайне використання щойно мобілізованих подекуди було вимушеним заходом, то з часом це стало невід'ємною частиною планування та виконання стратегічних операцій [5, с. 311].

У складеній з приводу порушень у проведенні діючою армією мобілізації директиві начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії № М / 1 / 1562 від 4.11.1943 р. зазначалося: «У практиці проведення мобілізації військовозобов'язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень, зокрема:

1) військові з'єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов'язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішних дій військкомати на місцях до сих пір не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до РСЧА, а кого з них вважати забраним німцями;

2) медична перевірка при такому поспіху мобілізації військовозобов'язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов'язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;

3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов'язаними відбувався в окремих випадках не організовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;

5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до РСЧА зрадників та шпигунів» [5, с. 311–312].

Для усунення зазначених недоліків із листопада 1943 р. Ставкою ВГК було прийняте рішення: мобілізацію військовим частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами – територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізовувати військовозобов'язаних до 50–річного віку, але лише придатних для стройової служби в армії. Призовники 1925 р. н. та 1926 р. н. направлялися через військкомати до запасних частин військових округів [5, с. 312].

Призов останніх був оголошений постановою ДКО №4322сс 13 жовтня 1943 р. Згідно неї, в армію брали усіх, за виключенням тих, хто працював на підприємств оборонних та промислових наркоматів маючи при цьому кваліфікацію 3 розряду і вище. Також призову не підлягали особи ряду місцевих національностей: узбецької, таджицької, туркменської та ін. [8, арк. 1]. Як і під час мобілізації осіб 1925 р. н. частина спрямовувалась на заміну навченого рядового і сержантського складу фронтів, що вибував в діючу армію. Відповідно у війська Далекосхідного фронту мало бути направлено 100 000 призовників, у війська Забайкальського фронту – 35 000, у війська Закавказького фронту – 30 000 та у війська ППО – 30 000. Решта призовників 1926 р. н. мала бути направлена у запасні, навчальні частини та спецшколи. Там вони мали пройти піврічне навчання і лише тоді відправлятись на фронт. Їх дострокове використання категорично заборонялось [8, арк. 2].

На практиці ж накази про направлення призовників у тил на навчання, як правило не виконувались. Під час перевірки окремих фронтів командуванням Головупрформу було встановлено, що на 10 жовтня 1943 р. Центральний фронт мобілізував і використав на своїй території 2 тис. призовників 1926 р. н., а Південно–Західний фронт – 7 тис. чол. У зв'язку з цим, у війська був направлений додатковий лист, в якому, зокрема, суворо заборонялося використовувати призовників 1926 р. н.

для комплектування частин діючої армії раніше, ніж вони пройдуть 6–місячний термін навчання. Проте спроби взяти процес армійських мобілізацій під контроль залишалися на папері. Жодних санкцій за невиконання правил призову введено не було [5, с. 312–313].

Таким чином, впродовж 1943 р. в ході проведення мобілізацій на звільнених територіях України були внесені суттєві зміни у питання призивної політики. Пріоритет у питанні мобілізації було надано діючій армії, відповідно до чого було встановлено новий порядок проведення призову через армійські призовні комісії. Процес мобілізації колишніх військовополонених та оточенців було спрощено. Поруч з цим сформовані правила мобілізаційної політики не виконувались і спроби вищого військового керівництва виправити цю ситуацію не дали результатів.

На початку 1944 р. Червона армія була вже на колишньому радянсько–польському кордоні. Проблема мобілізації в Західній Україні залишалася відкритою, адже її населення, на думку радянського керівництва, було недостатньо лояльне до радянської влади [5, с. 314]. Так, ще 20 липня 1941 р. з'явився спільний наказ Народного комісара оборони та Начальника Головного політичного управління РСЧА №090, в якому зазначалось, що серед призваних із Західної України, Західної Білорусії, Молдови, Буковини та Прибалтики є значна кількість зрадників. Як наслідок, у документі прозвучала вимога «очистити всі частини» від цих людей [12, с. 50]. А згідно «Вказівок ГоловПУ РСЧА по відбору танкових екіпажів» від 12 серпня 1941 р., призваних із Західних областей України і Білорусії, Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини, заборонялось включати у склад бойових танкових екіпажів [12, с. 61]. Окрім цього в 1941 р. мобілізаційна кампанія в Західній Україні майже повністю була зірвана. На думку, І. Муковського та О. Лисенка це було пов'язано із швидким просуванням німецьких військ на зростанням впливом ідей ОУН серед місцевого населення [3, с. 40].

Два вищенаведені фактори змусили радянське військове керівництво на початку 1944 р. поставити собі питання: а чи варто взагалі тут проводити мобілізацію. З цим до М. Хрущова звернувся командувач 1–го Українського фронту, генерал М. Ватутін [2, с. 130]. Інформуючи 17 січня Й. Сталіна про свою поїздку на фронт, перший секретар ЦК КП(б)У зазначив: «…тов. Ватутін та інші військові ставили питання – як діяти у районах Західної України у питанні мобілізації у Червону Армію осіб призивного віку. Познайомившись на місці із настроями народу і на мітингу і в бесідах, я прийшов до висновку, що цих людей потрібно призивати у Червону Армію і навіть на загальних підставах, як у східних областях України, але більш ретельно потрібно відбирати та відсіювати ненадійних, а також агентуру, яку безумовно будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців…» [15, арк. 4].

18 січня з цим же питанням до Й. Сталіна звернувся начальник Головупрформу Смородинов: «У зв'язку зі звільненням від німецької окупації районів Західної України і Західної Білорусії просимо вказівок про порядок призову та використання радянських громадян вказаних районів. Вважаємо доцільним: 1. У звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії мобілізацію військовозобов'язаних проводити на загальних підставах. 2. Мобілізованих військовозобов'язаних спрямовувати – поляків у запасний полк Польського корпусу, а українців та білорусів у запасні частини військових округів…» [10, арк. 29].

25 січня 1944 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії». Перший пункт постанови передбачав проведення мобілізації у західноукраїнському регіоні на загальних підставах. У документі зазначалося, що мобілізованих українців для навчання спрямовували у м. Київ у 21 запасну стрілецьку бригаду. Поляків же передбачалось направити у запасний полк Польського корпусу, який з метою наближення до районів комплектування мав бути передислокований у м. Суми [10, арк. 28].

Проте проведення призову в лави РСЧА в західноукраїнському регіоні наштовхнулось на відчутний опір націоналістичного підпілля. «Націоналісти усіма способами намагаються зірвати мобілізацію» [14, арк. 65], – інформував секретар Рівненського обкому КП(б) У В. Бегма М. Хрущова. А секретар Волинського обкому КП(б)У Слонь зазначав, що «особливий спротив призову чинили оунівці» [14, арк. 131]. Як наслідок, перший з них 5 березня висунув пропозицію: «…провести поголовну мобілізацію чоловічого населення від 17 до 50 років у області та відправити подалі у тил східних областей, де розсортувати їх – частину в армію, а частину у робітничі або будівельні батальйони» [14, арк. 66].

Цю ініціативу підтримав М. Хрущов, інформуючи Й. Сталіна «Про становище у Рівненській та Волинській областях УРСР»: «Щоб позбавити націоналістів можливості вербувати чи то добровільно, чи то примусово учасників своїх банд, потрібно провести мобілізацію усього чоловічого населення призивного віку» [13, арк. 17]. М. Хрущов також повідомив, що вже дав вказівку командуючому Київським військовим округом (КВО) про першочергову мобілізацію призовників до 30 років «як найбільш активної частини чоловічого населення». Він також інформував Москву, що, оскільки з цим завданням самому КВО впоратися буде важко, він домовився з маршалом Г. Жуковим про співучасть у цій кампанії відділів комплектування армії та фронту [1, с. 34]. Пропозиції В. Бегми і М. Хрущова лягли в основу проекту постанови ДКО під назвою «Про спеціальні заходи по Західним областям України». Тотальна мобілізація у звільнених районах Рівненської та Волинської областей мала бути завершена до 20 березня. Всі мобілізовані підлягали фільтрації у тилових округах, після якої частину направляли у бойові підрозділи, а решту використовували у тилу [13, арк. 20].

23 березня 1944 р. була затверджена директива ГоловПУ РСЧА «Про організацію виховної роботи серед воїнів, призваних із західних районів України». Причиною виділення цієї категорії військовослужбовців в особливий розряд директива називала те, що вони лише півтора року жили в умовах радянської влади, а після того перебували на зайнятій ворогом землі «під дією посиленої ворожої пропаганди, як з боку німецьких загарбників, так із боку місцевих буржуазно–націоналістичних елементів» [1, с. 41]. Відповідно вся агітаційно–пропагандистська

робота серед призваних спрямовувалась на те, щоб «витравити із свідомості бійців сліди гітлерівського та буржуазно–націоналістичного наклепу та агітаційних вигадок про радянський лад» [12, с. 246]. Реалізація цього на практиці передбачалась за рахунок проведення політзанять на підставі наказу ГоловПУ РСЧА №016 від 24 січня 1944 р. У відповідності до нього політичні заняття вводились в усіх запасних і навчальних частинах із терміном навчання від 2 і більше місяців. Вони мали проводитись 2 рази на тиждень по одній годині під час навчання: з рядовим складом – у масштабі взводу, з сержантським – у масштабі роти. Тематику політзанять розробляли політуправління військових округів терміном не більше, аніж на місяць [12, с. 256].18 квітня 1944 р. начальник ГоловПУ РСЧА своєю черговою директивою, для посилення виховної роботи із призваними із Західної України встановив новий термін проведення політзанять – 4 рази в тиждень по 1 годині [12, с. 272].

25 жовтня 1944 р. ДКО було оголошено черговий призов 17–річних та додаткову мобілізацію осіб до 45 років на території Західної України. Призов перших мав відбутися на протязі листопада місяця поточного року. 60 тисяч призовників спрямовувались на укомплектування військ НКВС, решта, як і їх однолітки мобілізовані у попередні роки (1942 р., 1943 р.), мали бути зосереджені у запасних, навчальних частинах та спеціальних училищах і школах, де мали пройти 6–місячний термін навчання [9, арк. 107]. Від призову звільнялись працівники підприємств, які мали кваліфікацію 3 розряду і вище та ті, хто навчався в ремісничих училищах і школах наркоматів вказаних у додатку до постанови, студенти всіх ВНЗ і технікумів, учні 10 класів середніх шкіл та 9 і 10 класів спеціальних шкіл Наркомату освіти, призовники ряду місцевих національностей [9, арк. 106]. Додатковий призов також мав відбутися на протязі листопада, а всі мобілізовані направлені у запасні частини для навчання [9, арк. 117].

Таким чином, на протязі 1939–1941 рр. нормативно–правова база процесу призову регулювалась Законом про загальну військову повинність та мобілізаційними Настановами. Початок німецько–радянської війни та швидке просування німецьких військ змусили радянське керівництво провести подвійну загальну мобілізацію, додатковий призов осіб старшого віку (35–45 рр.), та достроковий призов 18–ти та 19–ти річної молоді. Чисельні втрати на фронтах потребували відповідної компенсації. У зв'язку з цим в 1941–1942 рр. пошук додаткових людських ресурсів здійснювався там де, це тільки було можливо – скорочувались тилові частини та установи Червоної армії, на фронт почали брати осіб, доступ яких до зброї, до війни був заборонений, призивалась молодь 17–19 річного віку, проводились перереєстрації та медичні переогляди.

Ключовим у проведенні мобілізації на звільнених територіях Лівобережної України в 1943 р. став наказ Ставки ВГК №089, який надавав право діючій армії, проводити власний призов. Було встановлено порядок призову, як тих, хто раніше не призивався армію, так і колишніх військовополонених та оточенців. Щодо останніх, то процес їх перевірки в 1943 р. значно спростили. Натомість умови використання їх у боях ставали більш жорсткими. Залучення діючої армії до процесу призову привело до численних порушень з боку армійських призовник комісій, що вело до використання у наступальних боях щойно мобілізованого і непідготовленого у військовому плані місцевого населення.

Прихід Червоної армії в Західну Україну в 1944 р. висунув на перший план питання мобілізації місцевого населення в лави діючої армії. Після відповідних звернень військових та партійних діячів до Й. Сталіна ним був даний дозвіл на проведення призову. Проте, радянські військові мобілізації в краї з перших же днів наштовхнулись на протидію з боку УПА. Як наслідок, було вирішено провести тотальну мобілізацію в терені. Додатково із призваними із західноукраїнського регіону мала проводитись посилена політико–пропагандистська робота.

Список використаних джерел

1. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно–визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Упоряд. Ярослав Дашкевич; Василь Кук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – 594 с.
2. Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944–1945) / В. Гриневич // Україна модерна. – К.–Львів, 2006. – Ч.10. – С.107–139.
3. Муковський І., Лисенко О. З історії мобілізації людських резервів України до Червоної армії у 1941–1945 рр. / І. Муковський, О. Лисенко // Розбудова держави. – 1995. – №4. – С.40–45.
4. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Рибченко; Кафедра новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 201 с.
5. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. – К.: НВП Видавництво Наукова думка, НАН України, 2011. – Кн.1. – С.303–318.
6. Російський державний архів соціально–політичної історії (РДАСПІ). – Ф.644. – Оп.1. – Спр.17. – 201 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1069/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9417%D0%9B179.jpg. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
7. Там само. – Спр.84. – 198 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2779/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9484%D0%9B001.jpg. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
8. Там само. – Спр.163. – 230 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=373074;tab=img. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
9. Там само. – Спр.324. – 182 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#tematicchilds&rootId=366764. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 23.04.16.
10. Там само. – Оп.2. – Спр.272. – 167 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#showunit&id=380450;tab=img. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 20.04.2016.
11. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.16 (5–2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942 г. [Електронний ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.) – М.: Терра, 1996. – 624 с. – Режим доступу: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635–russkij–arxiv–velikaya–otechestvennaya–12–tomov.html. – Дата звернення 11.04.2016.
12. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.17 (1–2). Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Електронний ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Терра, 1996. – 672 с. – Режим доступу: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635–russkij–arxiv–velikaya–otechestvennaya–12–tomov.html. – Дата звернення 11.04.2016.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Ч.1. – Спр.703. – 61 арк.
14. Там само. – Спр.930. – 209 арк.
15. Там само. – Спр.937. – 63 арк.

References

1. «Osobiye papki» Stalina i Molotova pro natsionalno–vyzvolnu borotbu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 rr. / Uporiad. Yaroslav Dashkevych; Vasyl Kuk. – Lviv: LA «Piramida», 2010. – 594 s.
2. Hrynevych V. Pidvodna chastyna Aisberha: rol Chervonoi armii u borotbi z ukrainskym povstanskym rukhom (1944–1945) /

V. Hrynevych // Ukraina moderna. – K.–Lviv, 2006. – Ch.10. – S.107–139.

3. Mukovskyi I., Lysenko O. Z istorii mobilizatsii liudskykh rezerviv Ukrainy do Chervonoi armii u 1941–1945 rr. / I. Mukovskyi, O. Lysenko // Rozbudova derzhavy. – 1995. – №4. – S.40–45.

4. Rybchenko L. Radianski viiskovi mobilizatsii 1943 roku na terytorii Livoberezhnoi Ukrainy: dys. … kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. V. Rybchenko; Kafedra novitnoi istorii Ukrainy Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. – K., 2010. – 201 s.

5. Rybchenko L. Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rr. / L. Rybchenko // Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy / Red. kol.: V. A. Smolii (holova kolehii) ta in. – K.: NVP Vydavnytstvo Naukova dumka, NAN Ukrainy, 2011. – Kn.1. – S.303–318.

6. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv sotsialno–politychnoi istorii. – F.644. – Op.1. – Spr.17. – 201 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1069/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9417%D0%9B179.jpg. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

7. Tam samo. – Spr.84. – 198 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2779/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9484%D0%9B001.jpg. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

8. Tam samo. – Spr.163. – 230 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=373074;tab=img. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

9. Tam samo. – Spr.324. – 182 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#tematicchilds&rootId=366764. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 23.04.16.

10. Tam samo. – Op.2. – Spr.272. – 167 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#showunit&id=380450;tab=img. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 20.04.2016.

11. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.16 (5–2). Stavka VGK. Dokumentyi i materialyi. 1942 g. [Elektronniy resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.) – M.: Terra, 1996. – 624 s. – Rezhym dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635–russkij–arxiv–velikaya–otechestvennaya–12–tomov.html. – Data zvernennia 11.04.2016.

12. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.17 (1–2). Glavnyie politicheskie organyi Vooruzhennyih Sil SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. [Elektronniy resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.). – M.: Terra, 1996. – 672 s. – Rezhym dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635–russkij–arxiv–velikaya–otechestvennaya–12–tomov.html. – Data zvernennia 11.04.2016.

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Ch.1. – Spr.703. – 61 ark.

14. Tam samo. – Spr.930. – 209 ark.

15. Tam samo. – Spr.937. – 63 ark.

Kuryliak O. V., *PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), casey4627@gmail.com*

The Regulatory and Legal Framework Soviet Military Mobilizations in Western Ukraine during the World War II

The article studies documents which regulated the process of recruitment to the Red Army on the liberated territory of Left Bank Ukraine between 1943 and 1944. It was found that the beginning of Left Bank Ukraine liberation in 1943 established the army as the main priority in mobilization works. Also the rules of the recruitment of different categories of citizens were established. In practice process of mobilization caused numerous violations and as a result just mobilized and not educated newcomers were used in offensive battles.

While the issue of mobilization on the Left Bank of Ukraine was not taken into question, there were difficulties with it in Western Ukraine. Only after a number of appeals from military and party activists to J. Stalin it was decided to mobilize people on general basis. In addition during 1944 a few additional decrees of SDC about mobilization in Western Ukraine of different age categories of citizens were issued as well as a number of orders of Main Political Directorate of Red Army about intensified agitation among newcomers.

Keywords: *mobilization, army, Western Ukraine.*

Куриляк А. В., *аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника» (Украина, Ивано–Франковск), casey4627@gmail.com*

Нормативно–правовая база советских военных мобилизаций в Западной Украине в годы Второй мировой войны

Рассмотрены документы, которые регулировали процесс призыва в ряды Красной армии на освобожденных территориях Украины на протяжении 1943–1944 гг. Установлено, что с началом освобождения Левобережной Украины в 1943 г. преимущество в мобилизационной работе было представлено действующий армии. Рядом с этим был установлен порядок призыва разных категорий граждан. В действительности же проведение мобилизации привело к многочисленным нарушениям, что повлекло за собой использование только что мобилизованного и необученного пополнения в наступательных боях.

Если на территории Левобережной Украины вопрос о призыве в армию местного населения не брался под сомнение, то в Западной Украине он превратился в проблему. Только после обращения некоторых военных и партийных деятелей к И. Сталину мобилизацию было решено проводить на общих основаниях. Кроме этого, на протяжении 1944 г. было издано несколько дополнительных постановлении ГКО о мобилизации в западноукраинском регионе разных возрастных категории и ряд распоряжений Главного политического управления РККА об усиленной агитационной работе с новым пополнением.

Ключевые слова: *мобилизация, армия, Западная Украина.*

* * *

УДК 001.89:314.74

Плазова Т. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), tanialviv@list.ru

Українська діаспора у повоєнні роки: освітньо–виховні та наукові осередки

Відродження та зміцнення української державності створило передумови для науково виваженого, об'єктивного дослідження та концептуального переосмислення проблем української діаспори в різних куточках планети. Автор досліджує питання еміграції українців в сусідні держави, чисельного складу української діаспори в перші повоєнні роки в різних країнах та основні види діяльності українців закордоном.

В даній статті досліджується та аналізується діяльність наукових та освітньо–виховних осередків української діаспори у повоєнні роки в країнах найбільш масового проживання українців. Також акцентується увага на ступені етнічної свідомості та плекання культурної самобутності на теренах чужих держав. Розглядаючи окремо групи країн з найбільш масовими поселеннями українців у повоєнні роки, автор дає детальну характеристику українській діаспорі як в східноєвропейських державах, так і в країнах Америки.

Ключові слова: *українська діаспора, наукове товариство, академія наук, інститут Америки, імміграція.*

З проголошенням незалежності України постало питання про дослідження питання еміграції українців в сусідні держави, чисельного складу української діаспори в перші повоєнні роки в різних країнах та основні види діяльності українців закордоном. Зокрема, яким чином поза межами України підтримуються мова, культурні надбання, традиції, знання історичного минулого. Однак, за останні роки підвищилась наукова зацікавленість у зв'язках із українською діаспорою з метою провадження спільних проектів, ознайомлення із здобутками у певних сферах та можливістю обміну досвідом.

Проблеми функціонування та діяльності українців за межами України у повоєнні роки висвітлено у працях багатьох українських та зарубіжних вчених, тоді як в радянській історіографії це питання взагалі замовчувалось. Свого часу різні аспекти досліджували ряд вчених: О. Ахрімович, О. Ковальчук, С. Наріжний, Н. Мерфі, О. Пріцак, В. Трощинський, А. Шлепаков, Т. Шестопалова. Проте, незважаючи на численні наукові дослідження, доводиться констатувати відсутність комплексного, всебічного дослідження діяльності наукових та освітньо–культурних центрів української діаспори у повоєнні роки загалом та співпрацю тих же центрів з Україною.

Метою даної роботи є комплексно висвітлити діяльність української діаспори в наукових та культурно–освітніх сферах в повоєнні роки.

Формування української діаспори відбувалось в основному внаслідок сталінських депортацій і міграції

часів Другої світової війни. Вона умовно поділяється на східну (Росія 4,3 млн., Казахстан 900 тис., Молдова 600 тис., Білорусь 300 тис., Узбекистан 150 тис., Киргизія 100 тис.) і західну (США 2 млн., Канада понад 1 млн., Бразилія та Аргентина по 400 тис., Австралія і Франція по 40 тис., Велика Британія 30 тис., Німеччина 25 тис.) [1, с. 46].

Частина українців віддавна проживає на територіях, які в повоєнні роки увійшли до складу сусідніх з Україною держав (Польща 300 тис., Румунія 100 тис., Словаччина 40 тис. жителів українського походження). Загалом всього у світі поза межами України проживає приблизно 10 млн. чоловік з українськими коренями.

Українська діаспора значно поширилася й кількісно збільшилася після 1945 року. Одразу по війні друга хвиля політичної еміграції (понад 250 000 українців) опинилася в Німеччині й Австрії, а в кінці 1940–х – на початку 1950–х рр. розселилася на різних континентах і країнах. Так постали нові українській громади в Австралії, у Тунісі (Бен Метір), Венесуелі – і зміцнилися існуючі поселення в США, Канаді, Бразилії, Аргентині й Парагваї. У Європі залишилося близько 50 000 українців, що створили нову сильну українську громаду в Великобританії та зміцнили міжвоєнні громади у Франції, Бельгії, і Нідерландах [2, с. 38].

З розселенням української еміграції з Німеччини й Австрії по той бік океану пожвавилося організоване життя української діаспори у Америці й у Західній Європі. У 1948 р. було створено Координаційний Осередок Українських Громадських Організацій в Європі; паралельно діяла Панамериканська Українська Конференція, що об'єднувала громади Північної і Південної Америки. Згодом в листопаді 1967 р. на з'їзді в Нью–Йорку створено Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), який об'єднував всі крайові та міжкрайові українські осередки [3, с. 374].

Наукові установи гуртували українських науковців: НТШ, УВАН, УВУ, УКУ, Гарвардський і Канадський інститути українських студій. Бракувало українській діаспорі лише відповідних педагогічних центрів, видавництв, спільної пресової трибуни й пресового бюро. Однією з найсильніших ланок в українській діаспорі була Церква – і організоване релігійне життя.

Розглядаючи окремо групи країн з найбільш масовими поселеннями українців у повоєнні роки, в першу чергу слід зупинитись на східноєвропейських державах, де українська діаспора була доволі чисельною. У всіх цих країнах українці мали статус національних меншостей, культурно–суспільні організації (єдині і напівурядові), шкільництво, пресу й видавництва. Ці права були в кожній з цих країн різні – найширші в Югославії.

Найчисленнішою була українська діаспора в Польщі. Вважається, що після припинення евакуації українців з Польщі у липні 1946 року, відповідно до Угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 року, на території Польщі – історичній Холмщині та Підляшші, Надсянні й Лемківщині – залишилось ще близько 170 тисяч українського населення. Польське керівництво 40–х років XX ст., в яке входили не лише комуністи Владислава Гомулки, соціалісти Ціранкевича, а й національні демократи С. Грабського, було налаштоване на будівництво однонаціональної Польської держави – «Polski jednolitej». Наявність значної української меншини на історико–етнічній східній українській смузі, що залишалася тут після липня 1946 року, перешкоджала такому наміру [1, с. 79]. Крім цього, та, вже дуже розріджена меншина, все ж продовжувала залишатись соціальною основою українського збройного підпілля в Польщі, ворогом якого була не лише так звана Польща Людова, а й Радянський Союз.

Щоб усунути українську перешкоду, тодішні польські верхи, безсумнівно, за погодженням з Москвою, вирішили радикально її ліквідувати. Був розроблений план примусової депортації зі застосуванням військової сили українського населення польського східного прикордоння на північний захід – на ті території, які за результатами міжнародного післявоєнного врегулювання відійшли зі складу довоєнної Німеччини до складу післявоєнної Польської держави: вздовж рік Одри (Одера) і Ниси Лужицької (Нейсе) з містами Вроцлав, Зелена Гура, Щецин, Кошалін тощо. Надалі той план і його реалізація отримали назву операції «Вісла». Розріджене поселення українців серед поляків передбачало їх неминучу асиміляцію, адже ніде не мало бути українських шкіл, лише польські, скрізь – польське соціальне середовище, мова управління, масової інформації тощо.

Загалом, українська спільнота в Польщі від 1944 року і до наших днів зазнавала драматичних умов існування, а це об'єктивно призводило до її повільного, але неухильного зникання: до 1946 року – фактично примусове виселення в Українську РСР. Від 1947 року після здійснення операції «Вісла» українців було розпорошено по 90 повітах дев'яти північно–західних воєводств із забороною зміни місця проживання чи повернення з місця свого виселення. Від 1956 року наступило певне режимне послаблення стосовно українців. У зв'язку з цим виникли Українське суспільно–культурне товариство (УСКТ), видавались українські газети. Філіали УСКТ з'явилися у 63 повітах 8 воєводств; у 152 польських школах були створені пункти навчання української мови. Було відкрито Бартошицький український педагогічний ліцей, з'явились десятки українських гуртків художньої самодіяльності. З 1957 року було дано дозвіл для бажаючих українців на повернення у місця попереднього проживання. У 1960–1988 роках польська етнічна політика вирізнялась певним поверненням до наступу на національні форми культурного життя етнічних меншин, у тому числі й української. Проте УСКТ не зменшувало активності. У 1980 році воно мало 181 відділення, в яких об'єднувалось до 8 тисяч осіб, діяло 15 фольклорних ансамблів, 5 хорів, 4 танцювальні колективи, 18 інструментально–вокальних тощо.

Українці в Чехословаччині жили в основному на Пряшівщині. Існування автономної Карпатської України у передвоєнній Чехословаччині створило історичний прецедент, який згодом уже неможливо було обминути. Після закінчення Другої світової війни новостворена Українська національна рада Пряшівського краю, репрезентуючи інтереси населення регіону, порушила питання про його автономію в межах Чехословаччини. Проте, як чеські урядовці в Празі, так і словацькі у Братиславі відмовилися визнати чинність цих політичних вимог – хоч і пішли на значні поступки у культурно–освітній сфері.

До 1948 року русини–українці мали власну шкільну систему, газети, видавництво, театр, молодіжну

організацію. Програма українізації, запроваджена новим комуністичним урядом Чехословаччини на початку 1950–х років, надала поштовх розвиткові української літературної мови. Була створена нова не політична організація КСУТ (Культурна спілка українських трудівників), що представляла інтереси русинів–українців.

Українці в Румунії жили як на окраїнах української етнічної території (Буковина, Мармарощина), так і в розпорошенні. Щодо освітніх програм в Румунії, то в перші повоєнні роки була проведена шкільна реформа 1948, що дала можливість для розвитку середньої та вищої освіти українською мовою. Упродовж 10 років у Румунії існувало 120 народних шкіл з українською мовою навчання (близько 200 укр. учителів і близько 10 000 учнів) та паралельні класи з українською мовою навчання в гімназіях у Сереті, Сиготі й Сучаві (за 1957 – 77 випускників) і у педагогічних школах: в Сереті, Сиготі й Тульчі (за 1957 – 54 випускники). Для шкіл було розроблено підручники українською мовою, зокрема «Курс історичної граматики української мови» М. Павлюка [4, с. 49].

Культурно–освітню діяльність в українських селах проводили читальні, клуби, будинки культури, гуртки самодіяльності, гуртки молоді; по містах – відділи Румунського Об'єднання для зв'язків з Радянським Союзом (ARLUS – Asociaţia Romînă pentru legăturі cu Uniunea Sovietică). Починаючи з 1964 всі культурно–освітні програми починають згортатись. Було ліквідовано майже всі школи з українською мовою навчання, окрім українського відділу при гімназії в Сиготі.

Попри післявоєнне проживання на теренах Європи, значна частина українців після Другої світової війни виїхала до США та Канади, серед яких були представники українських наукових кіл [5, с. 14]. А згодом, наприкінці 1949 року президію УВАН було перенесено до Вінніпегу (Канада). Президентом Канадської УВАН було обрано Леоніда Білецького [6, с. 22].

Канадська Українська вільна академія наук ділиться на інститути й комісії, має бібліотеку й архів, видає серії «Slavistica», «Onomastica», «Ukrainica Canadiana» (остання бібліографічного характеру), «Українські вчені» (1949–1961) [7, с. 116]. Крім того, коштом Академії, було видано «Кобзар» Тараса Шевченка в чотирьох томах (1952–1954), «Матеріали до українсько–канадської фолкльористики і діалектології» (1956–1963), «Історію українців Канади» Михайла Марунчака (1968), «History of the Ukrainian Literature in Canada» Микити Мандрики (1968), «Ювілейний збірник» (1976) та ряд інших праць [8, с. 386].

Як науковий центр, Академія починаючи з 1951 року починає активно займатися видавничою справою. Серед перших періодичних видань був український науковий журнал англійською мовою «Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA». На сьогоднішній день вийшло більш як 20 томів журналу, завданням якого було публікувати наукові та дослідницькі праці українських науковців для ознайомлення з ними англомовного читача. Тут містяться публікації, присвячені питанням історії, археології, літературознавству, етнографії, фольклору, біології, філософії, релігії. У спогадах колишній президент Академії професор Юрій Тевельов відзначав, що «завданням Академії є стимулювати інтерес до української тематики серед науковців Америки та Європи, допомагати їм у їхніх розвідках» [9, с. 29].

Українська вільна академія наук, як і інші наукові та громадські організації за межами України, ставить своєю метою нести українську наукову думку, знайомити із дослідницькою діяльністю на теренах України та за її межами. Діячі Академії активно долучаються до громадських заходів, таких як відкриття у 1964 р. у столиці США м. Вашингтоні пам'ятника Т. Шевченку [10, с. 246]. Також науковці сприяли відкриттю в ряді університетів США кафедр української мови та українознавства: Пенсильванському, Колумбійському, Каліфорнійському, Іллінойському (Урбана–Шампейн). Авторитет деяких науковців–українців у США досить високий, наприклад, фізик Ю. Кістяківський з Києва став одним з творців американської ядерної бомби, був радником Д. Ейзенхауера; авіаконструктор І. Сікорський найбільші свої досягнення у вертольотобудуванні зробив саме в США; харків'янин С. Кузнець – відомий економіст, лауреат Нобелівської премії; одесит Г. Гамов – родоначальник американської астрофізики та космології; Ф. Добжанський з Поділля – основоположник американської генетики [11, с. 7]. Українці досягли значних результатів у галузі вивчення космосу – серед них є і астронавти, і дослідники, і вчені. Директор американського інституту аеронавтики та астронавтики – М. Яримович, президент корпорації супутників зв'язку – Й. Чарик [1, с. 74]. Всі вони приймали активну участь в розвитку та діяльності Української вільної академії наук.

Ще одним здобутком української громади Сполучених Штатів є Український інститут Америки. Фундатором цього осередку був галичанин Василь Джус [12, p. 118]. У 1948 році, під впливом громадської думки саме він вклав свої кошти для придбання будинку для товариства з метою ознайомлення із українським живописом, культурою, музикою та літературою.

Засновані представниками трьох хвиль еміграції в різні роки, вони мають мету – поширення знань про Україну та українців, а, головне, – збереження національної інтелігенції та її досягнень за кордоном. Кожен з українців або американців українського походження, які прагнуть ознайомити та зацікавити своїх дітей чи онуків з історією минулого та сьогодення України, мають таку можливість завдяки Літній школі українознавства Гарвардського університету. Провідні вчені з США, Канади та й, в останні роки, з України, починаючи з 70–х років ХХ ст., викладають у цьому навчальному закладі українську мову, історію, літературу, етнографію, культурологію.

Традиції українознавства в Гарвардському університеті були започатковані у 1957 р., коли «Союз українських студентських товариств Америки» запропонував заснувати кафедру українознавства [13, p. 49]. Це і поклало початок українознавчих студій у Гарвардському університеті, які взяли за свою головну мету збереження та розвиток української мови та створення Фонду кафедр українознавства. У січні 1973 року почали діяти кафедри української літератури та мови. Згодом, в червні цього ж року було засновано Український науковий інститут Гарвардського університету.

Діяльність Українського наукового інституту включає різні аспекти, зокрема – видавництво науково–просвітницької літератури, художніх творів, проведення семінарів, організація навчального процесу Літньої школи, створення бібліотечного фонду.

Отже, знання української мови та історії можна вдосконалювати в системі вищої освіти в США, де в кількох університетах існують кафедри українознавства. В цілому у США українська мова, література та історія викладаються в 20 коледжах країни, а при різних наукових установах та університетах діє 40 курсів українознавства [14, p. 312]. Такі центри науки української діаспори, як Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук та Український інститут Америки постійно поповнюють свій бібліотечний фонд, що дає можливість усім бажаючим ознайомлюватись із новинками з України [15].

Висновки. Протягом десятиліть склалася система працюючих українських архівних центрів, музеїв, бібліотек. Намагання зберегти українську національну ідентичність особливо простежується в діяльності різноманітних культурно–просвітницьких установ в різни країнах. Українська діаспора протягом довгих років створила цілу низку громадсько–політичних, освітніх, культурних, мистецьких, молодіжних організацій та об'єднань, які своєю діяльністю роблять все можливе для збереження своєї національної ідентичності та зв'язку з історичною Батьківщиною – Україною.

Подальше вивчення та дослідження діяльності українських наукових товариств та освітньо–виховних закладів сприятиме зміцненню зв'язків із науковцями України в різних галузях науки та дасть змогу українській молоді вдосконалювати свої знання на теренах різних держав за підтримки української громади в даній країні.

Список використаних джерел

1. Шлепаков А. М. Українці в зарубіжному світі / І. Г. Буркут, Л. Д. Васильєва, А. М. Шлепаков. – К.: вид–во «Наукова думка», 1991. – 140 с.
2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – К.: Вид–во ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.
3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.2 / (Репринтне перевидання в Україні) За ред. В. Кубійовича. – Париж, Нью–Йорк: Вид–во «Молоде життя». – К., 1994. – 658 с.
4. Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: монографія / С. М. Вдовенко. – Чернігів: Вид–во ЧДТУ, 2004. – 209 с.
5. Білецький Л. Дмитро Дорошенко / Л. Білецький. – Вінніпег: Б.в., 1949. – 24 с.
6. Ахрімович О. Українська Вільна Академія наук в її історичному розвитку / О. Ахрімович // Українська Вільна Академія Наук: Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності. 1945–1965. – Нью–Йорк, 1967. – 75 с.
7. Євтух В. Відзначення 120–ліття НТШ в Чикаго / В. Євтух // Українська діаспора. – 1994. – Ч.5. – С.116–118.
8. Мерфі Н. Українознавчі наукові установи в США (друга половина XX ст. – початок XXI ст.) / Н. Мерфі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Вид–во «Просвіта», 2005. – Вип. XIX. – С.381–386.
9. Пріцак О. Гарвардські Українознавчі студії / [З. Борисюк, О. Пріцак, К. Д. Тейлор]; АН України, Інститут укр. археогр. Укр. наук. ін–т Гарвардського ун–ту. – К.: Інститут укр. археогр., 1992. – 175 с.
10. Ковальчук О. О. Освітня діяльність українців Канади і США (кінець XIX – поч. 40–х рр. XX ст.) / О. О. Ковальчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1999. – Вип.3. – С.236–268.
11. Шестопалова Т. Фулбрайтівська стипендія для вивчення архіву / Т. Шестопалова // Українська Вільна Академія наук у США. Новини з Академії. – 2009. – Ч.27. – С.7–8.
12. East E. Lincoln's Russian General / E. East // Journal of the Illinois State Historical Society. – Spring, 1959. – Vol.52. – P.106–122.
13. Kuropas M. The Ukrainians in America / M. Kuropas. – Minneapolis: Lerner Pudlications, 2007. – 86 p.
14. Tkacz A. Schools of Ukrainian studies in the U.S.A. / A. Tkacz // The Ukrainian guarterly. – New York, 2008. – Vol.48. – P.309–320.
15. Жила В. За повну реабілітацію НТШ / В. Жила // За вільну Україну. – Львів, 1992. – 5 вересня.

References

1. Shlepakov A. M. Ykrajnci v zarybignomy sviti / I. G. Byrkyt, L. D. Vasuleva, A. M. Shlepakov. – K.: vud–vo «Naykova dymka», 1991. – 140 s.
2. Narignuj S. Ykraincka emigracia. Kyltyrna pracia ykrainskoj emigracij mig dvoma svitovumu vijnamu / S. Narignuj. – K.: vud–vo im. O. Teligu, 1999. – 272 s.
3. Encyclopedia ykrajnoznavstva. Slovnukova chastuna. T.2 / (Reprint perevudannia v Ykrajni). Za red. B. Kubiiovych. – Paris, Njy–Jork: vud–vo «Naykova dymka». – K., 1994. – 658 s.
4. Vdovenko S. M. Sakordonne ykrajnstvo v nacionalnomy dergavotvorchomy procesi: monografia / S. M. Vdovenko. – Chernihiv: Izd ChDTU, 2004 – 209 s.
5. Beletsky L. Dmytro Doroshenko / L. Beletsky – Winnipeg: B.v., 1949. – 24 s.
6. Ahrimovych O. Ykrajnska vilna Academij nayk v jj istoruchnomy rozvutky / O. Ahrimovych // Ukrai'ns'ka Vil'na Akademija Nauk: Juvilejne vydannja, prysvjachene dvadcjatylittju dijal'nosti. 1945–1965. – N'ju–Jork, 1967. – 75 s.
7. Evtukh V. Vidznachennya 120–littja NTCH v Chicago / V. Evtukh // Ykrajnska diaspora. – 1994. – Paragraph 5. – S.116–118.
8. Murphy N. Ykrajnoznavchi naykovi ystanovu v SCHA (dryga pol. XX st. – pochatok XXI st.) / N. Murphy // Naykovi praci istoruchnogo fakyltety Zaporizhzhya University. – Zaporozhye: vud–vo: «Prosvita», 2005. – Vup. XIX. – S.381–386.
9. Pritsak O. Harvardski Ykrajnoznavchi stydij / [S. Borysiuk, O. Pritsak, K. D. Taylor]; Academiae Scientiarum Ykrajnu, Instituti. ykr. arheohr., Ykr. nayk. in–t. Garvardskogo yn–ty. – K.: Institutum ykr. arheohr., 1992. – 175 s.
10. Kovalchuk O. O. Osvitnia dijalnist ykrajnciv Canadu i SCHA (kin. XIX st. – poch. XX st.) / O. O. Kovalchuk // Ykrajna XX st.: kyltyra, ideologiae, politica. – K., 1999. – Vyp.3. – S.236–268.
11. Shestopalova T. Fulbrajtivska stupendij dlja vuvchennja arhivy / T. Shestopalova // Ykrajnska Vilna Academij Nayk y SCHA. Novunu z Academij. – 2009. – Ch.27. – S.7–8.
12. East E. Lincoln's Russian General / E. East // Journal of the Illinois State Historical Society. – Spring, 1959. – Vol.52. – P.106–122.
13. Kuropas M. The Ukrainians in America / M. Kuropas. – Minneapolis: Lerner Pudlications, 2007. – 86 p.
14. Tkacz A. Schools of Ukrainian studies in the U.S.A. / A. Tkacz // The Ukrainian guarterly. – New York, 2008. – Vol.48. – P.309–320.
15. Gula V. Za povny reabilitaciy NTSh / V. Gula // Za vilny Ykrajny. – Lviv, 1992. – September 5.

Plazova T. I., *Ph.D., assistant professor of humanities, National Academy of the Army Hetman Petro Sahaidachny (Ukraine, Lviv), tanialviv@list.ru*

Ukrainian diaspora in the postwar years: educative and scientific centers

The revival and strengthening of the Ukrainian state has created conditions for a balanced scientific, objective research and conceptual rethinking problems of the Ukrainian diaspora in different parts of the world. The author explores the question of the emigration of Ukrainians to neighboring states, the strength of the Ukrainian diaspora in the early postwar years in various countries and the main kinds of activities of Ukrainians abroad.

In this article examines and analyzes the activity of scientific and pedagogical centers of the Ukrainian diaspora in the postwar years in the countries with the most massive Ukrainian residence. Also focuses on the degree of ethnic consciousness and fostering cultural identity on the territory of foreign states. Considering separate groups of countries with the most widespread settlements of the Ukrainians in the postwar years, the author gives a detailed description of the Ukrainian diaspora in Eastern European countries as well as in the Americas.

Keywords: *Ukrainian diaspora, Scientific Society, academy of science, institute of America, immigration.*

Плазова Т. И., *кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных наук, Национальная академия сухопутных войск им. гетьмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), tanialviv@list.ru*

Украинская диаспора в послевоенные годы: образовательно–воспитательные и научные центры

Возрождение и укрепление украинской государственности создало предпосылки для научно взвешенного, объективного исследования и концептуального переосмысления проблем украинской диаспоры в разных

уголках планеты. Автор исследует вопрос эмиграции украинцев в соседние государства, численного состава украинской диаспоры в первые послевоенные годы в разных странах и основные виды деятельности украинцев за рубежом.

В данной статье исследуется и анализируется деятельность научных и образовательно–воспитательных центров украинской диаспоры в послевоенные годы в странах наиболее массового проживания украинцев. Также акцентируется внимание на степени этнического сознания и сохранения культурной самобытности на территории чужих государств. Рассматривая отдельно группы стран с наиболее массовыми поселениями украинцев в послевоенные годы, автор дает подробную характеристику украинской диаспоре, как в восточноевропейских государствах, так и в странах Америки.

Ключевые слова: *украинская диаспора, научное общество, академия наук, институт Америки, иммиграция.*

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
lukyanenko.ov@gmail.com

Просторово–часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.2)

Ілюструються проблеми професійного життя освітян УРСР які виносила на загал профільна преса періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент–аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами вишів змістового наповнення власного робочого часу; виявити реальне та бажане в улаштуванні робочого простору, порівняти оцінювання якості навчально–виховного процесу, ставлення до організації контролю роботи вишів з боку центральних органів влади, а також змалювати образ студента–заочника в уявленні педагогів.

Ключові слова: *повсякдення, вища педагогічна школа, десталінізація, робочий час, обладнання, заочна освіта.*

Опис організації робочого простору освітян доби «відлиги» від констатації наявності або ж відсутності його фізичних меж – стін будівель – за логікою дедукції спускається до аналізу наповнення цього обширу конкретними речами. У нашому випадку ми поговоримо про те, яким чином преса вдавалася до висвітлення ситуації, що складалася у забезпеченні вищої педагогічної школи обладнанням, необхідним як для забезпечення елементарного навчального процесу, так і для досягнення звершень у науковій сфері, яка мала б покращитися у порівнянні з повоєнними роками [22].

Чи не найголовнішим інструментом у підготовці учителя є ручка. У післявоєнні часи кулькові ручки ще не були буденністю канцлерської роботи. Натомість домінували чорнила та пера. Тому й не дивно, що перша згадка про забезпечення навчально–виховного процесу необхідним обладнанням стосувалася саме наявності цих найнеобхідніших речей. У січні 1953 р. дописувач до «Радянської освіти» І. Рейзеров обурювався тим, що до Другої світової війни можна ще було де–не–де знайти чорне чорнило, проте за 8 років по війні його взагалі не було. Промисловість не виробляла, бо не мала відповідного матеріалу, тому на прилавках магазинів можна було побачити лише фіолетове чорнило. Кореспондент зауважував, що натомість слід було переорієнтувати промисловість на використання інших джерел отримання чорної фарби – на танін, анілінові фарби та нігрозин [1].

Наступні два роки преса мовчала про здобутки та втрати в обладнанні вищої педагогічної школи. Напевне, говорити про очевидні речі було зайвим. Виші були у стані відбудови. Не маючи навіть стін, вкотре нагадувати про відсутність динамометрів не наважувалися вголос – були й нагальніші потреби. Та уже у травні 1955 р. вийшла публікація про звітну конференцію у Харківському ДПІ. Доповідач П. Лещенко зауважував, шо нарешті матеріальна база вишу покращилася. Це було видно навіть з того, що заклад уперше за стільки повоєнних років зміг видати друкованим способом збірник наукових доповідей викладачів [2].

Однак, скоро на поверхні опинилися факти кризи, у якій довгий час мовчазно працювали освітяни. У серпні 1957 р. викладачі Миколаївського педінституту опублікували статтю, у якій нарікали на незабезпечення шкіл і вишів належними обладнанням. Педагогів обурював факт, що у Міністерстві освіти не планували навіть видавати навчальним закладам арифмометри. Логарифмічні лінійки, обов'язкові для вивчення, не виготовлялися на жодному підприємстві України доби «відлиги» у форматі, необхідному для освітян: ті ж, що виробляли, були промисловими довжиною 1,5–2 метри. До закладів освіти також не постачали пантографи, були відсутні в аудиторіях моделі правильних багатогранників тощо [3].

Чи не найзантятішими поборниками оновлення матеріального фонду вищої школи були одесити. Ще за три місяці до миколаївців, у березні 1957 р., викладачі Одеського ДПІ на всю країну звинуватили підприємства УРСР у бракоробстві приладів. Педагог М. Бондаровський придбав для вишу приладдя в облкнигторгові №3 обласного центу. Однак при першому ж користуванні перекошений трансформатор шкільний розбірний розсипався на деталі. Не працювала індуктивна котушка, а амперметрів давали невірні показники. Одесит наголошував, що в Україні такі прилади були найдорожчими – 19 крб. 20 коп., а не 10 крб. 70 коп., як у Москві. Схожа халепа була й з мікроскопами, які випускала фабрика наочних приладів №3 м. Києва. Вони взагалі не тримали зарядку, а після виснаження фабричного заряду їх не вдавалося зарядити від електричної мережі. Як іронічно зауважив дописувач, «одна студентка їх переробила і вони ожили. Чому ж цього не зробила фабрика?» У схожому іронічному стилі освітянин пройшовся по більшості наочних приладів, якими намагалися закрити прогалини у забезпеченні педінститутів. До неблагонадійних потрапив насос Комовського виробництва Ворошиловградської фабрики, який, на думку одесита, скоріше за все виробляв гурток умілі руки, а не інженери. Дзеркало Герца виробництва Львівського заводу було зразком продукції «аматорів ширНетреба». Прилад «Виток у магнітному полі» був упакований у картонну коробку, яку, власне лише і можна було використовувати. Дотепний педагог ратував, що вагався, чи викинути прилад, чи переробити, чи залишити саму підставку, на якій красується фабрична марка «завод Красний Октябрь Одеса». Бо прилад було «зроблено з–під сокири». Викладач Одеського ДПІ наголошував, що українські вироби відрізнялися від таких самих, що їх виготовляв «Фізелетктроприлад» у Москві, як небо від землі [6].

До речі, цей же М. Бондаревський не кинув справи боротьби за якість і за три роки. У лютому 1960 р. він констатував наявні труднощі навіть з демонстраційними приладами, які або не випускав жоден завод в УРСР, або ж випускав з браком. За даними педагога, в магазинах багато років не було «Шкали пустот по Кроссу» для

демонстрування розряду в розрідженому газі, а хімічних термометрів за останній рік в Одеські магазини не відпустили жодного [7].

Звісно, що світ не був монохромним – були задоволені тим, як педінститути намагалися наповнити свій простір усім необхідним. У тому ж Одеському ДПІ за 1957 р. зробили ще два дописи до «Радянської освіти», у яких намагалися показати, що справи з матеріальним забезпеченням були не такі вже й кепськими, якими їх представляв їхній колега. У вересні викладачі закладу зізналися, щ важко зустріли звістку про запровадження у виші другої спеціальності – учителя співи. Освітяни переймалися неготовністю закладу, але це уже був пройдений етап. Педагоги змогли зібрати фонотеку на більше 300 платівок, а студенти самотужки намагалися придбати власні музичні інструменти, купили 18 баянів, майже кожен купив собі домру [4]. З одного боку, стаття була доволі позитивною, вона показувала народження особистого інтересу молоді до професії. З іншого ж негаразди з обладнанням вкотре долалися шляхом залучення студентських сил на коштів, а не через декларовану державою допомогу.

Тут же почали активно закупати обладнання, необхідне для кінофікації навчального процесу. Одесити до 1957 р. придбали 10 вузькоплівкових кіноапаратів, 80 копій фільмів, а молодь активно вчилася вести уроки з використанням навчального кіно [5]. Питання зміни формату навчання через введення до навчального процесу новітніх технологій ще декілька разів сколихнуло пресу на початку 1960–х. У березні 1961 р це була лише згадка про необхідність радіофікувати аудиторії іноземних мов у педагогічних вишах [8]. Проте, вже у квітні 1962 р. ректор Ровенського ДПІ П. Йова наголосив, що монотонні й одноманітні лекції стомлювали студентів. Тому педагогічним вишам для покращенням роботи потрібне було навчальне кіно, діафільми, наочні посібники. Педінституту було чим похвалитися. Так, їхня кафедра марксизму–ленінізму за І семестр 1961–1962 н.р. показала 20 історико–революційних і художніх фільмів. Те, що не могли придбати, намагалися виготовити самі. Для цього ентузіасти–радіолюбителі згуртувалися навколо завідуюча кафедри фізики А. Робася, а інститутський фотоклуб очолив асистент А. М. Каневський [9].

Проте, кіно все ще було новинкою для освітніх закладів. На користь цього свідчить навіть стаття, що побачила світ у траві 1962. Вона носила доволі промовисту назву: «Сьому чудо – в аудиторії!» [10]. Кіно і телебачення лише починали крокувати у широкий світ освіти. Тому кожне нововведення у цьому процесі намагалися поширити як найпередовіший досвід поєднання традиційного й інноваційного навчання. Проте, мати навчальний телевізор могли дозволити собі далеко не всі освітні заклади. Скажімо, школи могли про нього здебільшого лише мріяти. Тому педагогічні виші, які мали таку можливість, намагалися ставати центрами передового педагогічного досвіду. Так, у вересні 1963 р. Київський ДПІ вирішив проблему ознайомлення освітян та школярів з телепередачами Київської телестудії, яка давала ефіри для учителів і учнів шкіл з 11 до 12 дня. Для цього у київському виші впровадили їх перегляд у навчальні години [11]. Уже під завісу «відлиги», у листопаді 1964 р., вінницькі педагоги констатували, що показ кінофільмів по 10–15 хвилин на лекціях справляв надзвичайний емоційний вплив на молодь – особливо під час перегляду пропагандистських фільмів з історії КПРС [14]. Вкотре техніка в СРСР стала на службі ідеології.

В останній рік десталінізації багато закладів вголос заявляли про покращення свого матеріального становища [21]. У лютому 1964 р. Луганський педінститут хвалився придбанням навчального обладнання з фізико–технічних дисциплін для лекцій та експериментів. Серед обновок були електронні осцилографи ЕО–6 та ЕО–7 для демонстрування характеристики радіоламп, генератор стандартних сигналів ГСС–6 – коливання в зв'язаних контурах, а також проектор діафільмів з дистанційним управлінням при лекційній з астрономії [13]. Та часто наявність необхідного обладнання у вищому педагогічному навчальному закладі була не стільки показником уваги держави, скільки зацікавленості однієї єдиної людини–професіоналам. Такою була ситуація в Сумському ДПІ. У січні 1964 р. преса повідомила, що сум'янин Віктор Сарафанов став першим кандидатом наук по кафедрі фізики й заходився майструвати необхідні прилади, готувати посібники, облаштовувати лабораторії та кабінети. Він спільно зі школярами допоміг створити у середній школі №28 м. Суми два спеціалізованих класи програмістів з підвищеною програмою занять. Для того, аби забезпечити власні лабораторії необхідним приладдям, науковець проводив госпрозрахункові роботи для сумського заводу електротехнічних мікроскопів та електроавтоматики [12]. Знову самопожертва освітян висвітлювалася як чеснота. Бюрократична машина, як і нині, уміло перекладала на плечі педагогів турботу про власний робочий простір у державному навчальному закладі.

Ще одна сторона матеріального забезпечення педагогічних вишів найнеобхіднішим – це постачання підручників. У перші роки «відлиги» країна гостро відчувала брак навчальної літератури. У пресі з періодичністю в рік з'являлися скарги навчальних закладів. У 1954 р. – Ніжинський ДПІ не мав підручників для забезпечення навчальних курсів [15], а у 1955 р. викладачі Харківського ДПІ були незадоволені забезпеченням молоді підручниками для середньої школи, що унеможливлювало підготовку з методики викладання профільних предметів [16]. Навіть у вересні 1961 р. ситуація не покращилася, бо з Ровенського ДПІ пролунали зауваження, що видані підручники для педагогічних вузів ставали бібліографічною рідкістю і навіть ті, що друкувалися, уже відставали від потреб тогочасності, допоки проходили горнила підготовки, рецензування та затвердження до друку [18].

За два роки, у лютому 1963 р., одеські освітяни так само марно намагалися гучними галсами довести, що підготовка підручників – це одна з першочергових справ держави. У місцевому педінституті вважали необхідним посилити підготовку до видання нових посібників, бо на початок 1960–х наявні вже застаріли, та їх не вистачало через зміну контингенту студентів. В Одеському ДПІ, наприклад, було лише по кілька десятків підручників з педагогіки за редакцією І. Каїрова та історії педагогіки за ред. Є. Мединського. З окремих предметів підручників для педінститутів взагалі не існувало. Був випущений педагогами Одеського ДПІ для власних потреб, але за визнанням самих одеситів, він не годився навіть для педучилищ (самокритика не може не вражати) [19]. Після

всіх прохань ситуація так і не покращилася, бо 1964 р. в педінститутах констатували недостатню кількість навчальних видань, і чи не найбільше – з методики викладання української мови у початковій школі [20].

Певне вирішення проблеми покладали на друк статей викладачами кожного окремого навчального закладу. Це мало б допомогти молоді пошуком матеріалів під час підготовки до практичних занять. Проте, і тут було своє підводне каміння. Ще у червні 1959 р. освітяни Ніжина критично поставилися до таких ініціатив. Педагоги вголос заявили, що не розуміли, на кого були розраховані подібні наукові видання педінститутів. У них були розміщені по 1–2 статті з діалектичного матеріалізму, історії народів СРСР, загальної історії, української літератури і російського мовознавства. Студенти ж, згідно зі статистикою бібліотеки, не використовували наукові записки, хоча мали б. Кореспонденти констатували, що статті викладачів лежали мертвим капіталом. І проблем було декілька: незначні наклади, відсутність їх у широкому продажу, а також подібність до вінегрету, де було намішане «все про все». Вихід пропонувався у профілізації педагогічних інститутів, аби в одному закладі видавали збірники, присвячені проблемам літератури, а в іншому – математики. Педагоги Ніжина вважали, що інтересам окремих інститутів можна було поступитися заради спільної справи. Звісно, якщо було б виконано головну перепону, що заважала таким збірникам ставати повноцінними підручниками для молоді – їхній невисокий науковий рівень [17].

Список використаних джерел

1. Рейзеров І. Яким повинно бути шкільне чорнило? // Радянська освіта. – 3 січня 1953. – №1. – С.4.
2. Лещенко П. Звітно–наукова сесія Харківського педінституту // Радянська освіта. – 21 травня 1955. – №21. – С.3.
3. Білий Ю. Побажання та пропозиції // Радянська освіта. – 10 серпня 1957. – №32. – С.3.
4. Касім Ю., Прочева Т. Готуємо вчителів співів // Радянська освіта. – 28 вересня 1957. – №39. – С.3.
5. Менакер С. Учбове кіно // Радянська освіта. – 28 вересня 1957. – №39. – С.3.
6. Бондаровський М. Виставка бракоробів // Радянська освіта. – 23 березня 1957. – №12. – С.4.
7. Бондаревський М. Це не дрібниці // Радянська освіта. – 24 лютого 1960. – №16. – С.4.
8. Хандрос Б. Поговоримо про традиції// Радянська освіта. – 1 березня 1961. – №17. – С.2–3.
9. Йова П., Томашевський В. Пошуки нового // Радянська освіта. – 4 квітня 1962. – №27. – С.2.
10. Захаревич Г. Сьому чудо – в аудиторії! // Радянська освіта. – 23 травня 1962. – №40. – С.2.
11. Яковлєєва О. На голубому екрані// Радянська освіта. – 28 вересня 1963. – №77. – С.3.
12. Чертков Й., Панфіленко Л. Науковець і педагог // Радянська освіта. – 18 січня 1964. – №6. – С.2.
13. Іванов А. Бюджет часу і наочність // Радянська освіта. – 19 лютого 1964. – №15. – С.2.
14. Волков П., Мазило В. Кафедра і формування наукового світогляду // Радянська освіта. – 25 листопада 1964. – №94. – С.2.
15. Каменєв А. Підсумки літньої сесії // Радянська освіта. – 14 серпня 1954. – №33. – С.2.
16. Богатов М. Педінститут готується до нового навчального року // Радянська освіта. – 23 липня 1955. – №30. – С.2.
17. Неділько Г. Про вузівське видання // Радянська освіта. – 6 червня 1959. – №23. – С.2.
18. Дорошенко М. Мовники // Радянська освіта. – 2 вересня 1961. – №70. – С.4.
19. Гриценко М. Підготовка підручника – державна справа // Радянська освіта. – 9 лютого 1963. – №11. – С.2.
20. Дорошенко М. Вчити не тільки читати і писати // Радянська освіта. – 13 травня 1964. – №38. – С.3.
21. Lukyanenko O. V. In the Grip of De–Stalinization: Mosaics of Everyday Life of Pedagogical Institutes of the UkrSSR in 1953–1964: Monograph [Text]. – Poltava: Publishing House «Simon», 2016. – 274 p.
22. Лук'яненко О. В. Браковані олівці від Укрмузтресту та дрова за 300 кілометрів: матеріальні труднощі повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип.82. – С.53–56.

References

1. Reyzerov I. Yakym povynno buty shkil'ne chornylo? // Radyans'ka osvita. – 3 sichnya 1953. – №1. – S.4.
2. Leshchenko P. Zvitno–naukova sesiya Kharkivs'koho pedinstytutu // Radyans'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
3. Bilyy Yu. Pobazhannya ta propozytsiyi // Radyans'ka osvita. – 10 serpnya 1957. – №32. – S.3.
4. Kasim Yu., Procheva T. Hotuyemo vchyteliv spiviv // Radyans'ka osvita. – 28 veresnya 1957. – №39. – S.3.
5. Menaker S. Uchbove kino // Radyans'ka osvita. – 28 veresnya 1957. – №39. – S.3.
6. Bondarovs'kyy M. Vystavka brakorobiv // Radyans'ka osvita. – 23 bereznya 1957. – №12.– S.4.
7. Bondarevs'kyy M. Tse ne dribnytsi // Radyans'ka osvita. – 24 lyutoho 1960. – №16. – S.4.
8. Khandros B. Pohovorymo pro tradytsiyi// Radyans'ka osvita. – 1 bereznya 1961. – №17. – S.2–3.
9. Yova P., Tomashevs'ky V. Poshuky novoho // Radyans'ka osvita. – 4 kvitnya 1962. – №27. – S.2.
10. Zakharevych H. S'omu chudo – v audytoriyi! // Radyans'ka osvita. – 23 travnya 1962. – №40. – S.2.
11. Yakovleyeva O. Na holubomu ekrani// Radyans'ka osvita. – 28 veresnya 1963. – №77. – S.3.
12. Chertkov Y., Panfilenko L. Naukovets' i pedahoh // Radyans'ka osvita. – 18 sichnya 1964. – №6. – S.2.
13. Ivanov A. Byudzhet chasu i naochnist' // Radyans'ka osvita. – 19 lyutoho 1964. – №15. – S.2.
14. Volkov P., Mazylo V. Kafedra i formuvannya naukovoho svitohlyadu // Radyans'ka osvita. – 25 lystopada 1964. – №94. – S.2.
15. Kamenyev A. Pidsumky litn'oyi sesiyi // Radyans'ka osvita. – 14 serpnya 1954. – №33. – S.2.
16. Bohatov M. Pedinstytut hotuyet'sya do novoho navchal'noho roku // Radyans'ka osvita. – 23 lypnya 1955. – №30. – S.2.
17. Nedil'ko H. Pro vuzivs'ke vydannya // Radyans'ka osvita. – 6 chervnya 1959. – №23. – S.2.
18. Doroshenko M. Movnyky // Radyans'ka osvita. – 2 veresnya 1961. – №70. – S.4.
19. Hrytsenko M. Pidhotovka pidruchnyka – derzhavna sprava // Radyans'ka osvita. – 9 lyutoho 1963. – №11. – S.2.
20. Doroshenko M. Vchyty ne til'ky chytaty i pysaty // Radyans'ka osvita. – 13 travnya 1964. – №38. – S.3.
21. Lukyanenko O. V. In the Grip of De–Stalinization: Mosaics of Everyday Life of Pedagogical Institutes of the UkrSSR in 1953–1964: Monograph [Text]. – Poltava: Publishing House «Simon», 2016. – 274 p.
22. Luk'yanenko O. V. Brakovani olivtsi vid Ukrmuztrestu ta drova za 300 kilometriv: material'ni trudnoshchi povoyennykh pedinstytutiv URSR // Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats'. – K., 2014. – Vyp.82. – S.53–56.

Lukyanenko O. V., *Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

Spacetime dimensions of the daily life of the pedagogical institutes of the UkrSSR of the «thaw» period (1953–1964) (Part 2)

The article illustrates what problems of the professional life of teachers of the UkrSSR were covered by the profile press of the period of de–Stalinization (1953–1964). Application of the method of content analysis allowed to illustrate the university teachers' interpretation of substantive content of their own working time; to identify the actual and the desired equipping of the workspace, to compare the assess to the quality of the educational process, the attitude towards the organization of the control over the work of high schools from the side of the central government, as well as to describe the way of representation of part–time students in the worldview of the teachers.

Keywords: *everyday life, the higher pedagogical school, de–Stalinization, time, equipment, distance education.*

Лукьяненко А. В., *кандидат исторических наук, ст. преподаватель, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com*

Пространственно–временное измерение повседневности пединститутов УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.2)

Иллюстрируются проблемы профессиональной жизни педагогов УССР, которые освещала профильная пресса периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент–анализа позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов содержательного наполнения собственного рабочего времени; выявить реальное и желаемое в устройстве рабочего пространства, сравнить оценки качества учебно–воспитательного процесса, отношение к организации контроля работы вузов со стороны центральных органов власти, а также описать образ студента–заочника в представлении педагогов.

Ключевые слова: *повседневность, высшая педагогическая школа, десталинизация, рабочее время, оборудование, заочное образование.*

* * *

УДК 94(477)«1964/1985»

Субботін В. В.,
здобувач відділу новітньої історії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Україна, Львів)

Соціально–віковий та освітній портрет віруючих західноукраїнських областей (1964–1985 рр.)

Проаналізовано особливості церковно–релігійних процесів в західних областях УРСР у 60–х – 80–х рр. XX ст. На матеріалах конкретних соціологічних досліджень показано вплив атеїстичної пропаганди радянської влади на становлення «масового атеїзму» в регіоні, визначено соціально–віковий та освітній рівень радянських віруючих. Значну увагу акцентовано на впливі підпільного духовенства Греко–католицької церкви та інших церков та спільнот на відправлення релігійних обрядів, відвідування населенням закритих культових споруд та здійснення релігійних ритуалів. Доведено, що зосередженню у регіоні значної кількості віруючих сприяло пізніше входження Західної України до складу СРСР, наявність у краї значної кількості консервативного сільського населення та підпільної мережі католицьких, православних і протестантських громад.

Ключові слова: *віруючі, Греко–католицька церква, соціологічні опитування, репресії, релігійні обряди.*

Упродовж другої половини XX ст. радянська влада намагалася переконати громадськість у становленні масового атеїзму в західних областях УРСР. Проте можна поставити під сумнів досягнення ЦК КПУ та структурних підрозділів, які курували роботу по боротьбі із релігійністю населення. Соціологічні дослідження свідчать про діаметрально протилежну ситуацію: у краї зберігалася висока релігійність, а значна кількість людей і надалі відвідувала храми і здійснювала культові обряди.

Стаття підготовлена на основі соціологічних досліджень, які проводилися науковцями західноукраїнського регіону у 60–х – 80–х рр. XX ст. на замовлення радянських і партійних органів влади. На сьогодні вони, по–перше, ще не були введені до наукового обігу і, по–друге, залишалися не доступними широкій громадськості, оскільки донедавна зберігалися в архівосховищах із грифом «для службового користування», «таємно», «цілком таємно», що посилює їх наукове та суспільне значення. Основна мета статті – критично проаналізувати здобутки радянської влади у становленні масового атеїзму в західноукраїнському регіоні та показати високу релігійність місцевого населення.

Насамперед, заслуговує на увагу соціологічне опитування, проведене науковими співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР у 1980 р. у колгоспі «Прогрес» (с. Гійче Жовківського району Львівської області) з метою «вивчення світоглядно–типологічної структури жителів села, виявлення ступеня поширення і глибини утвердження атеїзму» [1, арк. 3]. Соціологічне опитування засвідчило, що частина населення села все ще знаходилася «під впливом релігії». Серед опитаних 29% – нерелігійні і 65% – релігійні [1, арк. 4].

Зв'язок між освітнім рівнем та формуванням науково–матеріалістичного світогляду помітний при аналізі вікових особливостей релігійності населення. Із усіх опитаних у віці 16–20 р. релігійні складають 10%, у 21–25 р. – 15%, 26–30 р. – 22,5%, 31–40 р. – 68,3%, 41–50 р. – 94%, 51–60 – 97,2%, 61 і більше – 97,2% [1, арк. 9]. Серед опитаних з вищою освітою релігійні складають 6%, середньою – 35%, неповною середньою – 86%, початковою – 98,9%. Серед неписьменних – 100% [1, арк. 9].

Соціологами зафіксовано значно вищу релігійність жінок (71%) ніж чоловіків (60%) [1, арк. 10]. Серед робітників промисловості релігійні складають 60%, колгоспників–механізаторів – 45%, тваринників – 91,9%, будівельників – 82%, колгоспників–рільників – 100%, спеціалістів сільського господарства – 30%, працівників культосвітніх і медичних установ – 28%, працівників торгового і побутового обслуговування – 40%, працівників державних органів влади – 29% [1, арк. 10].

Значна частина жителів с. Гійче, навіть нерелігійної орієнтації, дотримується релігійних ритуалів. Зокрема 67% відвідують церкву (55% – серед чоловіків і 66% – серед жінок). Серед прихожан – значна кількість молоді. У віковій групі 21–25 р. – 30%, 26–30 р. – 57%, 31–40 р. – 62%, 41–50 р. – 87%, 51–60 – 92%, 61 і більше – 85% [1, арк. 11]. Загалом серед опитаних моляться 60% жителів села (із вищою освітою – 2%, середньою – 45%, спеціалісти сільського господарства – 12%, працівники медичних та культосвітніх установ – 13%, працівники органів державної влади – 11%, механізатори – 60%) [1, арк. 12].

Аналогічні процеси спостерігаємо під час опитування щодо сповіді (55% – сповідаються). У віковій групі 16–20 р. – 19%, 21–25 р. – 22%, 26–30 р. – 39%, 31–40 р. – 56%, 41–50 р. – 81%, 51–60 – 85%, 61 і більше – 80% [1, арк. 13]. Із вищою освітою – 3%, середньою – 38%, незакінченою середньою – 49%, початковою – 68%. Серед робітників промисловості моляться 60%, колгоспників–механізаторів – 60%, тваринників – 89%, будівельників – 75%, колгоспників–рільників – 99%, спеціалістів сільського господарства – 18%, працівників культосвітніх і медичних установ – 16%, працівників торгового і побутового обслуговування – 20%, працівників державних органів влади – 10% [1, арк. 13].

У релігійних святах у с. Гійче бере велика кількість молоді, зокрема 100% неписьменних. Основним мотивом відзначення релігійних свят більшість опитаних назвали існуючі традиції, естетичну привабливість, повагу до родичів. У групі 16–20 р. відзначають релігійні свята 50%, 21–25 р. – 48%, 26–30 р. – 43%, 31–40 р. – 77%, 41–50 р. – 98%, 51–60 – 98%, 61 і більше – 98% [1, арк. 13].

Релігійність населення у західноукраїнських містах також залишалася високою, про що свідчить соціологічне дослідження, проведене на Львівській тютюновій фабриці (1983–1984 рр.). Серед опитаних 85,9% віднесли себе до православних, 1,1% – католиків, 10,9% – греко–католиків, 0,5% – євангельських християн баптистів, 1,9% – християн віри євангельської [2, арк. 10–15].

В опитуванні взяло участь 317 осіб (32,2% робітників заводу). У структурі опитаних чоловіки складають 47,7%, жінки – 52,3%. Серед опитаних молодь у віці 16–20 р. – 1,5%, 21–24 р. – 6,9%, 26–29 р. – 14,1%, 30–34 р. – 17,6%, 35–39 р. – 15,4%, 55–59 р. – 7,2%, 60 і більше – 2%. У соціально–професійному відношенні структура опитаних характеризується домінуванням робітників (85,1%), а також незначною кількістю інженерно–технічних працівників (14,5%), інші – 0,4% [2, арк. 11]. Така соціологічна вибірка дозволяє «більш чітко і повно окреслити тенденцію, інтенсивність та глибину секуляризаційних процесів у різних віково–статевих, освітніх та професійних групах працівників фабрики з'ясувати релігійну обстановку, визначити найбільш істотні причини відтворення релігії в молодому поколінні» [2, арк. 12].

Соціологічне опитування показало, що загальний рівень релігійності знизився із 72% у 1975 – 1977 рр. до 62% у 1983 – 1984 рр. 60% віруючих дотримувалося догматичних уявлень про Бога, а 62% – «втягнуті у більш–менш регулярну культову практику» [2, арк. 10]. 39,6% працівників фабрики – невіруючі (11,3% – переконані атеїсти; 7,8% – байдужі). У віковій групі 16–20 р. нерелігійні становлять 57,6%, 21–24 р. – 6,9%, 30–34 р. – 42,5%, 35–39 р. – 44,8%, 55–59 р. – 25,9%, 60 і більше – 28%. Таким чином, серед молоді невіруючих вдвічі більше, ніж серед людей старшого віку [2, арк. 10].

Інша не менш цікава характеристика – ставлення до релігії людей різних освітніх рівнів. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 73,2%, середньою спеціальною – 55,8%, середньою – 36,6%, неповною середньою – 15%, початковою – 16,6%. Серед інженерно–технічних працівників нерелігійні становлять 90,3%, службовців – 51,9%, робітників – 35,1%. Іншими словами – на підприємстві 98% членів і кандидатів у члени КПРС, 65,5% членів ВЛКСМ і 29,5% безпартійних вважають себе атеїстами (невіруючими) [2, арк. 12].

Значні відмінності помітні у ставленні до релігії серед чоловіків і жінок. Соціологічне опитування показало, що на Львівській тютюновій фабриці серед чоловіків більше невіруючих, ніж серед жінок (42,2% і 37,2% відповідно). Також серед чоловіків більше, ніж серед жінок тих, хто відносять себе до переконаних атеїстів (14,5% і 8,4% відповідно) [2, арк. 12].

Зазначимо, що соціологічне опитування показало низку «негативних тенденцій» для Компартії. Серед працівників фабрики зафіксовано доволі високу частку віруючих. У віковій групі 16–26 р. віруючі становлять 42,4%, 30–34 р. – 57,5%, 35–39 р. – 55,2%, 40–49 р. – 66,1%, 50–54 р. – 72,7%, 55–59 р. – 74,1%, 60 і більше – 72%. «Все це говорить про те, що проблема формування науково–матеріалістичного світогляду у всіх вікових групах працівників фабрики залишається надзвичайно важливою і актуальною», – резюмували парт чиновники [2, арк. 13].

Високий процент віруючих спостерігаємо серед різників освітніх груп. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 26,8%, середньою спеціальною – 44,2%, середньою – 63,4%, неповною середньою – 85%, початковою – 83,4%. Таким чином, для обкомів західноукраїнських областей «проблема остаточного подолання релігійних пережитків і формування атеїстичної переконаності людей з середньою спеціальною і навіть вищою, не говорячи вже про людей з незакінченою середньою і початковою освітою, залишалася тривалим у часі завданням» [2, арк. 14].

Інші анкетні дані також свідчили про високий ступінь релігійності працівників Львівської тютюнової фабрики. Зокрема найбільша питома вага віруючих була серед робітників (64,9%) і службовців (48,1%). Підтвердилася загальноприйнята думка про значно вищу релігійність жінок (48% віруючі і 14,4% вагаються) у порівнянні з чоловіками (44,3% віруючі і 13,2% вагаються). 2% членів і кандидатів у члени КПРС і 18,4% членів ВЛКСМ були віруючими [2, арк. 15].

Працівники підприємства відзначали релігійні свята (46,1% опитаних). Серед чоловіків релігійні свята відзначали 57,3% респондентів, серед жінок – 68,9%. Хоча, на думку соціологів, «це ще не говорить про релігійність тої чи іншої людини» [2, арк. 16], проте вважаємо окреслені цифри одними із найважливіших у процесі само ідентифікації віруючої людини. Зокрема у віковій групі 16–20 р. 41,5% констатували відзначення релігійних свят, у віці 21–24 р. – 52%, 25–29 р. – 47,2%, 30–40 р. – 43,5%, 41–50 р. – 61,8%, 51 і більше – 85,9%. Серед працівників із вищою освітою релігійні свята відзначають 23,9% опитаних, з незакінченою вищою – 28,4%, середньою спеціальною – 49,1%, середньою – 58,7%, неповною середньою – 75,4% [2, арк. 16].

Важливий критерій віднесення людини до категорії «віруючий» – відвідування молитовних будинків. Можемо зробити припущення, що результати опитування виявилися доволі неочікуваними як для соціологів, так і для партчиновників усіх рівнів, адже 30,7% опитаних заявили, що вони «постійно або інколи бувають на богослужіннях» [виділення наше – *В. С.*]. У віковій групі 16–20 р. церкву відвідувало 19,5%, у віці 21–24 р. – 18,3%, 25–29 р. – 23,6%, 30–40 р. – 20,3%, 41–50 р. – 39,9%, 51–60 – 41,8%. Серед працівників із вищою освітою храми відвідували 5,1% опитаних, з незакінченою вищою – 6,2%, середньою спеціальною – 16,7%, середньою – 28,5%, неповною середньою – 47,5%, початковою – 64,7% [2, арк. 16].

Ці дані підтверджуються опитуваннями, які у цей же період проводилися в селах регіону. Зокрема серед жителів села Більче Золоте також багато осіб, які відвідували храми. Жінка №952 (31–40 р., віруюча) відзначила, що «минулого року була в церкві». Жінка №953 (51–60, віруюча) зазначила, що «як працювала на фермі, то не йшла, а тепер на пенсії – ходить (надолужує минуле)». Чоловік №1068 теж зауважив, що «десь–колись піде до церкви» [3, арк. 21–28].

Значна кількість віруючих зафіксована в інших видах культової практики. Зокрема серед молоді 16–20 р. молиться 11,% опитаних і сповідається – 15%; у віці 21–24 р. – 17% і 12% відповідно, 25–29 р. – 19,5% і 14% відповідно, 30–40 р. – 18,9% і 12% відповідно, 41–50 р. – 26,3% і 12% відповідно, 51–60 – 22,2% і 15% відповідно. Серед працівників із вищою освітою молиться 7,6% опитаних, з незакінченою вищою – 12,5%, середньою спеціальною – 15,1%, середньою – 23,7% [21–28].

Соціологічні дослідження дозволили виявити ступінь релігійності в залежності від конфесійної приналежності. Одразу ж зазначимо, що серед католиків вона значно вища, ніж у православних. Якщо серед православних

церкву часто відвідує 28,6% опитаних, то серед католиків – 42,8%; хрестили дітей 51,2% православних і 80,9% католиків; дотримується регулярно постів 21,3% православних і 28,5% католиків. «Серед віруючих, зокрема католиків, мають місце негативні явища, – із сумом зазначали соціологи. – Серед них є люди, які глибоко не усвідомлюють моральних цінностей радянського способу життя» [3, арк. 18].

У 1983 р. співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР проанкетовано 300 працівників ВО «Кінескоп». Програма соціологічного дослідження передбачала виявити: 1. Світоглядні переконання респондентів (атеїсти, вагаються, байдужі, віруючі); 2. Залежність світогляду від читання художньої літератури; 3. Вплив художньої літератури на утвердження науково–атеїстичного світогляду [4, арк. 26].

Матеріали соціологічного опитування показали, що атеїстами вважали себе 83% опитаних, віруючими – 7% (вагаються – 10%, байдужі – 10%). Атеїстичні переконання яскраво прослідковуються в молоді (95%), проте у міру підвищення вікового цензу збільшується релігійність – у віковій групі 51–60 р. вона становить 70–75%. Прослідковано й іншу тенденції: ті, що доїжджають на роботу з іншої місцевості, здебільшого, «засвідчують тенденцію зниження атеїстичних переконань і зросту релігійності: 55,5% від усієї кількості релігійних припадає на тих, хто доїжджає на роботу з іншої місцевості проживання» [4, арк. 26].

Одне із наймасштабніших опитувань на релігійну тематику у західноукраїнському регіоні (за винятком Волинської і Рівненської областей) у 1985–1987 рр. провів Інститут суспільних наук АН УРСР. В опитуванні взяли участь 6 тис. респондентів (63% жінки, 37% – чоловіки), що дозволяє скласти цілісну картину про кількість віруючих у регіоні і спостерігати процес в динаміці. «Народ перестав боятись і почав довіряти різним радянським службам, тобто фактично не відбулося росту вільності віруючих, а почалися відвертіші розмови на ці теми», – із радістю відзначали соціологи [5, арк. 4].

Серед різних вікових груп у 1985 р. відсоток віруючих коливався в рамках 31–40%. Серед них до православ'я віднесли себе 76%, греко–католицької віри – 18%, католицької – 3% (15% – польської національності), протестантської – 3% (у радянських документах – т.зв. «сектанти») [5, арк. 7].

Соціологи констатували дві цікаві тенденції: по–перше, «стирання граней» (мовою тогочасних документів – «утрата специфічних конфесійних рис») між католиками та православними, а також віруючими та невіруючими і, по–друге, втрату значних «рис фанатизму» віруючими. Зокрема до «глибоко віруючих» віднесли себе 15–20% опитаних, «фанатиків» – 8–10%, «екстремістів» – 2–7% (серед православних – 2%, греко–католиків – 5%, католиків – 2%, протестантів – 5–7%). Інтерв'юери констатували, що «в православному середовищі, де зняті з реєстрації храми, екстремістські елементи зростають до рівня про уніатського оточення» [5, арк. 7].

Щодо греко–католиків, виокремимо ще декілька фактів. По–перше, церква у катакомбах, як це не парадоксально, значно «омолодила» своїх парафіян: бл. 53% складають віруючі, вік яких коливався у діапазоні 31 – 50. Молодь до 30 років становить бл. 35%, а вікова група старше 50 років складає бл. 12% [5, арк. 8]. Цей факт викликав особливе занепокоєння партчиновників усіх рівнів.

Також соціологи спостерігали дві діаметрально протилежні тенденції. З одного боку, соціологічні опитування показали «згасання релігійних практик» (13% не відвідують костьолів, не беруть участі у домашніх богослужіннях, а 43% відвідують храми тільки на великі релігійні свята), з іншого – у порівнянні з представниками інших релігійних течій, «католицько–уніатське середовище характеризується більш глибоким знанням релігійної догматики» [5, арк. 8].

Серед греко–католиків частіше ніж в інших конфесіях зустрічаються робітники високої кваліфікації (15%), середньої кваліфікації (13%), низької – тільки 8% (вищий освітній рівень, ніж у православних та протестантів). 12% греко–католиків взяли шлюб із представниками інших національностей, що свідчить, на думку інтерв'юерів, про «розмивання націоналістичних пересудів» [5, арк. 8].

Науковці Інституту суспільних наук АН УРСР прийшли до висновку, що у другій половині 1980–х рр. «проуніатський елемент» зріс у населених пунктах, де, по–перше, немає діючої православної церкви або ж створені штучні, т.зв. «затухаючі громади» і, по–друге, де служитель культу надто відкрито підтримує контакти з апаратом уповноваженого у справах релігії та владою. «Така лоялізаторська поведінка служителя культу дискредитує його в очах віруючого, особливо якщо є можливість порівнювати з уніатським священиком, який безперечно ніколи нікому не скаже про те, що такий то, скажем комсомолець брав шлюб, або хрестив своїх дітей» [5, арк. 9], – із сумом констатували вчені.

Таким чином, у другій половині XX ст. у західноукраїнському регіоні констатуємо наявність значної кількості віруючих. високий рівень релігійності населення західноукраїнських областей партчиновники і науковці пояснювали тим, що «окремі молоді люди і жінки з інженерно–технічного та адміністративно–допоміжного персоналу[…] знаходяться у полоні обивательських уявлень про релігію і атеїзм і обґрунтовують своє примиренське ставлення до релігійної ідеології і культу тим, що вони складають елемент національної культури, частку народних традицій» [5, арк. 11].

Список використаних джерел

1. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.640 «Карта релігійності колгоспу «Прогрес» Нестерівського району Львівської області».

2. Там само. – Спр.641 «Громадська думка трудового колективу в ставленні до релігії й атеїзму».

3. Там само. – Спр.502 «Село Більче Золоте».

4. Там само. – Спр.643 «Громадська думка в колективі ВО «Кінескоп».

5. Там само. – Спр.1015 «Соціально–психологічний портрет сучасного віруючого (на матеріалах конкретних соціологічних досліджень в Західному регіоні)».

References

1. Arhiv Instytutu ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny. – F.1. – Op.2. – Spr.640 «Karta religijnosti kolgospu «Progres» Nesterivs'kogo rajonu L'vivs'koi' oblasti».

2. Tam samo. – Spr.641 «Gromads'ka dumka trudovogo kolektyvu v stavlenni do religii' j atei'zmu».

3. Tam samo. – Spr.502 «Selo Bil'che Zolote».

4. Tam samo. – Spr.643 «Gromads'ka dumka v kolektyvi VO «Kineskop».

5. Tam samo. – Spr.1015 «Social'no–psyhologichnyj portret suchasnogo virujuchogo (na materialah konkretnyh sociologichnyh doslidzhen' v Zahidnomu regioni)».

Subbotin V. V., *Researcher Department of Contemporary History, Institute of Ukrainian Studies I. Krypyakevych National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Lviv)*

Socio–age and educational portrait believers Western Ukraine (1964–1985 years)

The features of the church and religious processes in the western regions of the USSR in the 60's – 80's. XX century the analyzed. In particular materials of sociological researches the influence of atheistic propaganda of Soviet power in the formation of «mass atheism» in a region defined social and age and educational level of the Soviet believers. Special attention is paid to the impact of the underground clergy of the Greek Catholic Church and other churches and communities to worship, attending public closed places of worship and carrying out religious rituals. Proved that the concentration in the region contributed to a significant number of believers after joining the Western Ukraine into the USSR, the presence in the region a significant number of conservative rural population and the underground network of Catholic, Orthodox and Protestant communities.

Keywords: *believers, Greek Catholic church, sociological researches, repression, religious rites.*

Субботин В. В., *соискатель отдела новейшей истории, Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины (Украина, Львов)*

Социально–возрастной и образовательный портрет верующих западноукраинских областей (1964–1985 гг.)

Проанализировано особенности церковно–религиозных процессов в западных областях УССР в 60–х – 80–х гг. XX в. На материалах конкретных социологических исследований показано влияние атеистической пропаганды советской власти на становление «массового атеизма» в регионе, определен социально–возрастной и образовательный уровень советских верующих. Значительное внимание акцентировано на воздействии подпольного духовенства Греко–католической церкви и других церквей и общин на отправление религиозных обрядов, посещение населением закрытых культовых сооружений и осуществления религиозных ритуалов. Доказано, что сосредоточение в регионе значительного количества верующих способствовало позднее вхождение Западной Украины в состав СССР, наличие в крае большого количества консервативного сельского населения и подпольной сети католических, православных и протестантских общин.

Ключевые слова: *верующие, Греко–католическая церковь, социологические опросы, репрессии, религиозные обряды.*

* * *

УДК 94(477)394:35.073.55(044)«1965/85»

Журавльов Я. О.,
аспірант, Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ), zhuravliov@ukr.net

Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України

Метою даного дослідження є з'ясування кількості та значення доносів на керівництво, серед звернень громадян до ЦК Компартії України.

При підготовці дослідження були залучені ті методи, які дали змогу дослідити предмет та об'єкт дослідження, вирішити поставлені завдання. Із конкретно–наукових методів, застосування проблемно–хронологічного та історико–порівняльного (компаративного) методу дозволили в хронологічній послідовності виділити основну тематику та виявити загальні ознаки звернень. Статистичний і математичний методи, контент–аналіз використовувалися для аналізу даних про надходження листів та телеграм, дали змогу систематизувати і узагальнити ці дані.

В результаті дослідження визначено, що більша половина листів стосувалась керівників районного та міського масштабу, приблизно 20–30% – керівників різних сільських установ, і приблизно стільки ж – керівників обласного та республіканського рівня.

У висновку ми вказуємо на те, що близько 10–15% листів і телеграм громадян, протягом усього досліджуваного періоду, стосувалися проблеми доносів, що свідчить про актуальність питання в період «застою». Звернення громадян були досить ефективною формою взаємодії влади і народу.

Ключові слова: *звернення громадян, ЦК КП України, УРСР, період «застою», доноси, скарги.*

Об'єкт нашого дослідження – звернення громадян до влади, зокрема до вищого партійного органу Радянської України – ЦК Компартії України у другій половині 1960–х – першій половині 1980–х років. Враховуючи те, що протягом усього досліджуваного періоду до ЦК щорічно надходило 40–60 тисяч письмових звернень стає очевидним, що ці документи є дуже цінним історичним джерелом по вивченню соціальної історії України радянського періоду. Важливо саме крізь призму цього, специфічного кола документів, побачити особливості радянської дійсності того часу, що є актуальним завданням нашого дослідження. Також надзвичайно актуальним є систематизація листів та телеграм громадян як історичного джерела, з метою введення їх до наукового обігу. Предметом дослідження є доноси, скарги на керівництво як об'єктивно існуюче явище, складова, невід'ємна частина радянської дійсності.

Історіографія питання не є широкою, хоча нині все частіше з'являються праці, присвячені цій темі. Дослідники приділяють увагу питанню звернень громадян здебільшого довоєнного періоду та перших повоєнних років, частково періоду «відлиги». Серед закордонних дослідників виділяються перш за все сучасні російські вчені – Олександр Лівшин, Ігор Орлов, Олег Хлевнюк, Андрій Соколов, які досліджували звернення громадян 1920–30–х років [1]; Олексій Тихомиров, який проводить свої дослідження у Німеччині, вивчає як довоєнний, так і післявоєнний період [2]. Питання «листів у владу» сталінського періоду у своїх працях торкалась Шейла Фіцпатрік [3]. Французький вчений Франсуа–Ксав'є Нерар, також досліджує сталінській період, і свою увагу звернув безпосередньо саме на проблему доносів [4]. Звернення громадян повоєнних часів вивчали російські дослідниці Юлія Орлова, Марина Клінова, Катерина Чуєва, Єлена Жидкова; серед сучасних українських дослідників варто виокремити науковців інституту історії України НАН – Віктора Крупину, Мирославу Смольніцьку, Наталю Хоменко та інших [5].

Метою даного дослідження є з'ясування кількості та значення доносів на керівництво, серед звернень громадян до ЦК Компартії України. Дослідження побудоване на неопублікованих досі архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Завдання дослідження: визначити кількість доносів на керівництво протягом доби «застою»; з'ясувати і коротко проаналізувати їх особливості та значення.

Перш за все відзначимо, що головним питанням, що найбільш турбувало громадян у досліджуваний період було житлове питання. Також людей турбували питання надання роботи, переходу на інші підприємства та неправильного звільнення з роботи; люди писали про різні аспекти життя на селі (робота у колгоспах, присадибні ділянки і так далі); просили збільшення пенсій; допомоги у отриманні медичної допомоги; скаржились на якість торгівлі та побутового обслуговування тощо. Тобто, здебільшого люди писали з метою покращити своє соціально–економічне життя.

Однак, 10–15% щорічних звернень громадян можна віднести до категорії доносів. Власне у внутрішніх документах ЦК КП України і у довідках та звітах, що направлялись в Москву до ЦК КПРС ця категорія звернень фігурує під назвою – «листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неправильну поведінку в побуті керівних працівників» [6, арк. 69]. Таких «сигналів» найменше надходило наприкінці 1960–х років – трохи більше 4–х тисяч щороку. А найбільше люди писали на початку

1980–х років – 1980–1983 роках, тобто в останні роки життя Леоніда Брежнєва. В той період щороку до ЦК КП України надходило 8–9 тисяч листів щодо «неправильної» поведінки і щорічно ця кількість лише збільшувалась. Найвищої позначки доля таких звернень сягнула у 1983–му році, тоді до ЦК надійшло 9338 «сигналів» (17,2% від усієї кількості листів за рік). Однак вже у 1984–му році відбувся різкий спад активності – 6795 листів (12,48%).

Вивчаючи документи ЦК КП України ми можемо виокремити певні особливості цих звернень. Перш за все працівники апарату у своїх звітних статистичних документах не фіксували «сигналів» щодо помилок чи зловживань «простого» населення.

Основною категорією населення, на яку скаржились у ЦК були керівні працівники найрізноманітнішого ґатунку, починаючи від голів колгоспів, і закінчуючи міністрами та секретарями ЦК. Саме скарги на керівництво, або так звані «сигнали» – друга за популярністю, після житлового питання, тема звернень громадян до ЦК Компартії України.

Характерним було те, що кількість листів зі скаргами, компрометуючими даними майже з року в рік зростала. Інформація у них, часто, і справді відповідала дійсності, тому вони привертали до себе особливу увагу.

Отже, загалом протягом усього періоду застою постійно надходили листи, скарги і заяви, в яких наводилися факти недоліків в роботі з підлеглими, повідомлялося про несумлінне ставлення окремих керівних працівників до виконання покладених на них обов'язків, про зловживання своїм службовим становищем, повідомлялись факти прояву грубості, навіть рукоприкладства, аморальну поведінку, хабарництво і інше. Листи подібного змісту надходили і до інших вищих органів влади – Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, Укррадпрофу.

Переважна більшість листів з компрометуючими даними були анонімними, або підписані вигаданими іменами. Наприклад, у 1972 році з 6223 листів з компрометуючими матеріалами на керівних працівників, 4693 надійшли без підпису [7, арк. 32]. При чому більше тисячі анонімок надійшло з Києва.

Порядок роботи з такими зверненнями був наступним: «якщо в листі без підпису викладені конкретні звинувачення на адресу того чи іншого працівника, то перевіряти його слід дуже обережно, без розголосу, щоб той, на якого пишуть не тільки не знав, але навіть і не підозрював цього. Одним словом робити це продумано, з великим тактом, не травмувати працівника. Такий підхід відповідає лінії партії на дбайливе ставлення до кадрів. Якщо ж у анонімці немає конкретних, переконливих фактів, нею не варто займатися, немає потреби відривати працівників від справи» [8, арк. 14].

Слід зазначити, що багато фактів, які повідомлялись у листах, підтверджувалися. У 1975 році з 3087 взятих на контроль листів, що надійшли до ЦК, по 1386 (45%) повідомлені факти під час перевірки знайшли підтвердження. З них – майже 42% – за листами без підпису [9, арк. 10–11].

Далі, відповідно до серйозності порушення, на посадовця очікувало покарання. Лише у другому півріччі 1974 року, за результатами перевірок листів, які направлялись на розгляд місцевих органів, 305 працівників було звільнено із займаних посад [10, арк. 193].

Звичайно система роботи зі зверненнями громадян була не ідеальною. Були випадки, коли листи з «критикою» того чи іншого чиновника надсилались йому ж на розгляд. Наприклад, лист робочого видавництва «Радянська Україна» Нагули з приводу надання йому житла було передано на розгляд директору видавництва, дії якого Нагула критикував [11, арк. 186]. Однак і громадяни часто зловживали своїми можливостями по написанню звернень – не рідкістю були листи відверто наклепницького характеру. Відповідні працівники апарату ЦК були змушені детально з'ясовувати усі обставини, щоб прийняти правильне рішення по справі того чи іншого посадовця.

Також важливим було бажання владних органів дати хід тій чи іншій справі. Ця обставина також знайшла своє відображення у зверненнях громадян. Так наприклад, у 1982 році завідувач загальним відділом ЦК Петро Мусієнко доповідав Володимиру Щербицькому про листи від громадян, у яких критикуються місцеві партійні, радянські, правоохоронні органи за те, що не завжди по–справжньому реагують на «сигнали», що до них надходять. Люди «сигналізували» про використання службового становища, збагачення, хабарництво та побори, однак винні не притягувались до відповідальності, і це породжувало нові порушення і зловживання. Мусієнко зазначав, що нерідко реальні заходи на місцях вживались лише після звернення громадян вже безпосередньо до ЦК КПРС, ЦК Компартії України або, коли в перевірках брали участь працівники ЦК [12, арк. 4].

Архівні матеріали дають нам чітку уяву, які саме посадовці частіше ставили об'єктами скарг. Працівники загального відділу ЦК щорічно аналізували звернення, що надійшли і визначали щодо яких категорій керівників надходили «сигнали». Так наприклад, за даними 1973 року про зловживання службовим становищем, неправильну поведінку у побуті працівників республіканських організацій повідомлялося у 357 листах, обласних – 791, міських і районних – 4501, керівників і секретарів парторганізації підприємств, колгоспів, сільських установ – 1223 листах [13, арк. 4].

Отже, більша половина листів стосувалась керівників районного та міського масштабу, приблизно 20–30% – керівників різних сільських установ, і приблизно стільки ж – керівників обласного та республіканського рівня.

У 1978 році завідувач загального відділу ЦК П. Мусієнко підготував довідку про листи, що надійшли до ЦК КП України стосовно роботи з кадрами за період 1973–1977 років та 9 місяців 1978 року. За цей час до ЦК надійшло 273605 звернень, з яких 39596 стосувались «покращення роботи з кадрами, дотримання ленінських норм партійного життя». Найбільшу питому вагу в їх числі становили сигнали «про недоліки в стилі роботи, безвідповідальному ставленні деяких керівних працівників міських і районних організацій до дорученої справи». Таких повідомлень було отримано 21422, або 54,1%. У 4591 листі повідомлялося про недоліки в роботі керівних працівників обласних установ. Про роботу партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій йшлося у 7392 листах. У 7706 листах повідомлялося про факти безгосподарності, порушення партійної і державної дисципліни, використання службового становища в корисливих цілях деяких голів колгоспів,

директорів радгоспів. У 829 сигналах повідомлялося про зловживання з боку працівників адміністративних органів, факти приховування від обліку скоєних злочинів [14, арк. 78а–81].

Мусієнко повідомляв, що за вказаний період надійшло 3040 листів про неправильну поведінку, зловживання службовим становищем окремих працівників центральних органів виконавчої влади. Наводились конкретні приклади. Зокрема зазначалось, що були розкриті серйозні порушення встановленого порядку присудження наукових ступенів в Українській сільськогосподарській академії, підтвердилися повідомлення про зловживання службовим становищем, допущених заступником міністра зв'язку УРСР Кукурузою, керуючим трестом «Укрліфт» Мінжитлокомунгоспу УРСР Сапсаєм, негідну поведінку начальника Головплодвинпрому УРСР Мельникова, начальника управління, члена колегії Мінфіну УРСР Ільницького і начальника главку, секретаря парткому Мінсільбуду УРСР Афоніна. В ході перевірки листів, що надійшли до ЦК Компартії України, були виявлені порушення державної дисципліни і зловживання в комбінаті «Укрважспецбуд» Мінважбуду УРСР, на Макіївському металургійному заводі Донецької області, Одеському м'ясокомбінаті, в об'єднанні «Київпромарматура» [14, арк. 79–81].

Як ми бачимо, до «сигналів» у ЦК ставились дуже серйозно, при чому навіть високі державні посади не були гарантією недоторканості. Звичайно у різних колективах траплялись конфліктні ситуації, відповідно були і випадки свідомих наклепів, іноді навіть спеціально організованих цілих кампаній по дискредитації, з допомогою звернень від «громадян» того чи іншого чиновника. І це був дієвий спосіб «підсидіти» начальника, позбутись конкурента. Працівники апарату ЦК намагались, принаймні так видається, встановити істину у кожному конкретному випадку.

Щодо мотивів, які спонукали людей писати доноси, лише зазначимо, що здебільшого це особиста образа на керівництво, наприклад відмова у призначенні на посаду або грубе, нетактовне поводження. Частина «авторів» писали доноси зі щирим бажанням зробити гарну справу, наприклад викрити керівника–хабарника. Частина людей використовували такий метод з метою кар'єрного росту, часто просто вигадуючи різні «пікантні» історії про своїх колег – конкурентів на вищу посаду.

«Сигнали» могли вплинути та й власне дуже суттєво впливали на кар'єри багатьох посадовців того часу. Навіть більше того, впливали взагалі на їх життя.

Приведемо один показовий приклад. У 1974–му році секретар ЦК Компартії України Іван Лутак доповідав у Москву про перевірку анонімного листа, в якому повідомлялось про зловживання, присвоєння партійних коштів та матеріальних цінностей у Львівському обкомі партії. Анонімка підтвердилась. Головний бухгалтер обкому, завідуючий постійно діючими курсами при обкомі та касир фінансово–господарського відділу дійсно виявились винними у злочинах (прізвища не називаємо з етичних міркувань). Їх було виключено з членів КПРС. Далі, хоч вони і відшкодували нанесений збиток партійному бюджету, прокуратурою було порушено кримінальну справу. Проте, не чекаючи суду, один з фігурантів справи – завідуючий постійно діючими курсами при Львівському обкомі, покінчив життя самогубством (повісився) [15, арк. 24]. Таким чином анонімний донос, хоч в ньому дійсно викривались злочинці, призвів до смерті людини.

За повідомленням вищезгаданого Мусієнка, проаналізувавши листи зі скаргами на керівництво за півтора роки – 1981 і першу половину 1982, він прийшов до невтішного висновку – при перевірці у кожному третьому випадку були виявлені реальні факти порушень і зловживань керівних працівників центральних органів виконавчої влади, обласних і міських установ, і майже по кожному другому – керівників районних організацій, підприємств, колгоспів і радгоспів (за цей період надійшло 13480 листів) [16, арк. 4]. Тобто щороку підтверджувались тисячі «сигналів».

Проблема скарг на керівних працівників тісно пов'язана і з іншими темами, що піднімались громадянами у зверненнях. Зокрема зловживання та порушення, пов'язані з найбільш актуальним – житловим питанням, викликали потік скарг та звинувачень на адресу чиновників. Повідомлялось про порушення при постановці громадян на квартирний облік та розподілі житлової площі, зловживання посадових осіб, які за хабарі надавали житло в обхід існуючого порядку, покращували свої житлові умови, а потім влаштовували ремонт квартир за рахунок державних коштів. Також надходили листи, в яких повідомлялось про факти поборів в установах охорони здоров'я. Зокрема, Мусієнко доповідав Щербицькому про встановлені факти зловживань, поборів у республіканському госпіталі інвалідів Великої Вітчизняної війни. За підсумками перевірки начальник госпіталю Скакун, заступники начальника Коваль і Чайкун були виключені з членів КПРС і зняті з роботи [16, арк. 5–6].

Загалом, листи з компрометуючими даними, що надходили до ЦК, стосувались керівників усіх масштабів, в тому числі і найвищого – республіканського. Наприклад, надходили листи з приводу «неправильної» поведінки першого секретаря Закарпатського обкому партії Юрія Ільницького; першого секретаря Одеського обкому партії Михайла Синиці; дружини другого секретаря ЦК КП України Івана Лутака Бойко Марсель Іванівни; міністра радгоспів УРСР В. Федана та інших. Важливо відмітити, що листи та усні заяви, що стосувались керівників республіканських та обласних організацій розглядалися на найвищому рівні – тільки секретарями ЦК або за їх дорученням Партійною комісією при ЦК Компартії України та інспекторами ЦК [17, арк. 48].

Підсумовуючи зазначимо, що одним з головним питань, яке найчастіше піднімалось у зверненнях громадян, було питання «незадовільної поведінки» керівних кадрів (тобто – доноси на керівництво). Кількість їх протягом усього досліджуваного періоду була доволі значною – 4–9 тисяч щороку (10–15% від загальної кількості звернень за рік). Листи та телеграми громадян унікальне інформативне історичне джерело, що дає нам змогу безпосередньо «почути» людей того часу, спробувати розібратись у їх вчинках, мотивах їх поведінки, зрозуміти особливості їх взаємовідносин. Наприклад, надзвичайно цікавою темою для подальших наукових досліджень є вивчення мотивації донощика. Подальша робота зі зверненнями громадян дасть змогу розширити наші знання про дійсність періоду «застою», дасть можливість дослідникам більш ретельно вивчити соціальну історію радянської доби.

Список використаних джерел

1. Письма во власть. 1928–1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов, О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 2002. – 528 с.; Общество и власть: 1930–е годы. Повествование в документах / Отв. ред. А. К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 352 с.

2. Тихомиров А. «Режим принудительного доверия» в Советской России, 1917–1941 годы // Неприкосновенный запас. – №6 (92) 2013. [Електронний ресурс] / Олексій Тихомиров. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/8t.html

3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30–е годы: город / Шейла Фицпатрик. – 2–е изд. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.

4. Нерар Ф.–К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – М.: РОССПЭН, 2011. – 398 с.

5. Крупина В. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (сер. 1950 – п.п. 1960–х) // Український історичний збірник. – К., 2012. – Вип.15. – С.200–207; Смольніцька М. Становище української мови в кінці 1950–х рр.: за листами громадян до органів влади // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип.19. – С.114–131; Хоменко Н. Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип.19. – С.131–138.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5993.

7. Там само. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.803.

8. Там само. – Спр.2010.

9. Там само. – Спр.1315.

10. Там само. – Спр.1162.

11. Там само. – Спр.1453.

12. Там само. – Спр.2485.

13. Там само. – Спр.1020.

14. Там само. – Спр.1817.

15. Там само. – Спр.1026.

16. Там само. – Спр.2485.

17. Там само. – Спр.2007.

References

1. Pis'ma vo vlast'. 1928–1939. Zajavlenija, zhaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennye struktury i sovetskim vozhdjam / sost. A. Ja. Livshin, I. B. Orlov, O. V. Hlevnjuk. – M.: ROSSPJeN, 2002. – 528 s.; Obshhestvo i vlast': 1930–e gody. Povestvovanie v dokumentah / Otv. red. A. K. Sokolov. – M.: ROSSPJeN, 1998. – 352 s.

2. Tihomirov A. «Rezhim prinuditel'nogo doverija» v Sovetskoj Rossii, 1917–1941 gody // Neprikosnovennyj zapas. – №6 (92) 2013. [Elektronnyj resurs] / Oleksij Tyhomyrov. – Rezhym dostupu: http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/8t.html

3. Ficpatrik Sh. Povsednevnyj stalinizm. Social'naja istorija Sovetskoj Rossii v 30–e gody: gorod / Shejla Ficpatrik. – 2–e izd. – M.: ROSSPJeN, 2008. – 336 s.

4. Nerar F.–K. Pjat' procentov pravdy. Razoblachenie i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941). – M.: ROSSPJeN, 2011. – 398 s.

5. Krupyna V. Zvernennja gromadjan jak instrument vplyvu na vladu (ser. 1950 – p.p. 1960–h) // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zbirnyk. – K., 2012. – Vyp.15. – S.200–207; Smol'nic'ka M. Stanovyshhe ukrai'ns'koi' movy v kinci 1950–h rr.: za lystamy gromadjan do organiv vlady // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. Zbirnyk statej / Vidp. red. V. M. Danylenko. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2014. – Vyp.19. – S.114–131; Homenko N. Lysty do vladnyh struktur jak dzherelo vyvchennja molodizhnoi' povsjakdennosti // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. Zbirnyk statej / Vidp. red. V. M. Danylenko. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2014. – Vyp.19. – S.131–138.

6. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.24. – Spr.5993.

7. Tam samo. – F.1. – Op.25. – Spr.803.

8. Tam samo. – Spr.2010.

9. Tam samo. – Spr.1315.

10. Tam samo. – Spr.1162.

11. Tam samo. – Spr.1453.

12. Tam samo. – Spr.2485.

13. Tam samo. – Spr.1020.

14. Tam samo. – Spr.1817.

15. Tam samo. – Spr.1026.

16. Tam samo. – Spr.2485.

17. Tam samo. – Spr.2007.

Zhuravlov Ya. O., *PhD student, Institute of History of Ukraine (Ukraine, Kyiv), zhuravlev@ukr.net*

Denunciations and complaints about management as constitutive elements of soviet reality of the era of stagnation in the light of citizen's appeals to the Central Committee of Communist Party of Ukraine

The objective of the study is to find out the number and intention of the complaints about management among the citizen's appeals to the Central Committee of Communist Party of Ukraine. The methodologies that allowed to investigate the subject and the object of the study, meet assigned tasks have been used during preparation of the study. Among actual–scientific methodologies the application of problematic–chronological and comparative–historical methodology allowed to distinguish the main theme and define common features of the resorts in chronological sequence. Statistic and mathematic methodologies, content–analysis have been used to analyze the data on receipt of letters and telegrams, they allowed to organize and summarize these data.

It has been defined, that the greater part of the letters related to the officials of district and municipal level, approximately 20–30% – to the heads of different village authorities and nearly the same amount – to the officials of regional and republican level.

In the conclusions we point out that nearly 10–15% of the letters and telegrams of the citizens within the whole period under investigation related to the denunciation problem being the indicative of the urgency of the issue during the era of stagnation. The citizen's appeals have been quite effective form of interaction between government and population.

Keywords: *citizen's appeals, Central Committee of Communist Party of Ukraine, Ukrainian Soviet Socialist Republic, era of stagnation, denunciations, complaints.*

Журавлев Я. А., *аспирант, Институт истории Украины НАН Украины (Украина, Киев), zhuravliov@ukr.net*

Доносы и жалобы на руководство как составляющие элементы советской действительности периода «застоя» сквозь призму обращений граждан в ЦК КП Украины

Целью данного исследования является выяснение количества и значения доносов на руководство, среди обращений граждан в ЦК Компартии Украины.

При подготовке исследования были использованы те методы, которые позволили изучить предмет и объект исследования, решить поставленные задачи. С конкретно–научных методов, применение проблемно–хронологического и историко–сравнительного (компаративного) метода позволили в хронологической последовательности выделить основную тематику и выявить общие признаки обращений. Статистический и математический методы, контент–анализ использовались для анализа данных о поступлении писем и телеграмм, позволили систематизировать и обобщить эти данные.

В результате исследования установлено, что большая часть писем касалась руководителей районного и городского масштаба, примерно 20–30% – руководителей различных сельских учреждений, и примерно столько же – руководителей областного и республиканского уровня.

В заключении мы указываем на то, что около 10–15% писем и телеграмм граждан, в течение всего исследуемого периода, касались проблемы доносов, свидетельствует об актуальности вопроса в период «застоя». Обращения граждан были достаточно эффективной формой взаимодействия власти и народа.

Ключевые слова: *обращения граждан, ЦК КП Украины, УССР, период «застоя», доносы, жалобы.*

* * *

УДК 94(477)

Каюк А. О.,
аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Черкаси), anna_kayuk@cdu.edu.ua

Віталій Коротич та його роль в демократизації публіцистики журналу «Огонек»

Досліджена роль В. Коротича, як головного редактора журналу «Огонек». Охарактеризовані зміни в редакторській політиці. Акцентується увага на тому, що змінилася тематика публікацій та їх виклад, характерним стало правдиве висвітлення замовчуваних сторінок історії, публікація раніше заборонених рукописів, архівних документів. Здійснений аналіз публікацій, дозволяє простежити шлях від надмірної заідеологізованості до демократизації матеріалів журналу. Надана характеристика новоствореного формату

журналу демократичного спрямування відповідно до запитів суспільства. Звертається увага на налагодження зв'язку «читач–журнал–читач», що сприяло взаємодії читача з журналом і читацького загалу між собою. В результаті дослідження можна дійти висновку, що «Огонек» є рупором нової демократичної преси в умовах гласності та перебудови.

Ключові слова: *гласність, перебудова, масове видання, редакторська політика, демократизація, тематика публікацій.*

Доба перебудови являє собою ряд реформ, що були спрямовані на оновлення життя країни. Відбувалися зміни у внутрішньополітичній сфері – політика гласності та демократизація суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем. Найрадикальнішим чином змінилася політика в галузі засобів масової інформації, саме в них вбачався ключ до досягнення головних змін. Інформаційна діяльність друкованих засобів масової інформації епохи перебудови – це шлях від надмірної заідеологізованості публікацій до демократизації в радянській пресі. Яскравим прикладом цього є журнал «Огонек», публіцистичні статті якого стали зразком демократичної думки. Важливу роль у цьому відіграв В. Коротич – головний редактор журналу з 1986 по 1991 рр.

Основною джерельною базою даного дослідження є матеріали журналу «Огонек» за 1986–1991 рр. – повні річні підшивки. В історіографії останніх років з'явилося декілька праць, присвячених діяльності «Огонька». Так, безпосередньо над темою історичної публіцистики журналу працювала Н. Єлісєєва [1]. Журнал «Огонек» в контексті перехідних епох розглядала К. Єсикова [2]. Аналізом історії Радянського Союзу на сторінках «Огонька» займалася О. Гордіна [3]. Але загалом, в українській історіографії цій проблематиці не приділено достатньої уваги.

Мета наукової статті полягає в дослідженні значення та впливу В. Коротича, як головного редактора, на демократизацію публіцистики журналу «Огонек». Це передбачає вирішення таких наукових завдань: простежити зміни в редакторській політиці, що відбулися за керівництва В. Коротича; здійснити структурний та проблемно–тематичний аналіз публікацій журналу.

На початку 1980–х років знайомий кожній родині художньо–публіцистичний тижневик «Огонек» був одним з найбільш консервативних журналів. Тогочасний редактор А. Софронов перебував на цій посаді тридцять років з 1953 р. по 1986 р., за цей час «Огонек» остаточно став «класикою жанру» – спокійним виданням для стабільного життя. Характерним було й те, що публікації журналу повністю відповідали вимогам радянської ідеології. Класичними варіантами радянського нарису є матеріали про Героя соціалістичної праці М. Кірсанова [4, с. 1], про доярку Н. Смирнову [5, с. 1], про нагородження Калузької області за успішне виконання плану на 1985 р. [6, с. 2]. Надмірна консервативність та заідеологізованість не могла сприяти підвищенню популярності видання серед населення.

Проте в другій половині 80–х років «Огонек» змінив свою спрямованість, і буквально відразу перетворився на «рупор перебудови». На сторінках журналу піднімалися найгостріші питання сучасності, публікувалися викривальні статті та поверталися з небуття незаслужено забуті в Радянському Союзі письменники, публіцисти і громадські діячі. Головну роль в цих перетвореннях зіграв В. О. Коротич, який в травні 1986 р. був призначений головним редактором журналу. Українській письменник, редактор журналу «Всесвіт» привернув до себе увагу члена ЦК КПРС Є. Лігачова, за своє відверте і сміливе інтерв'ю про події 26 квітня 1986 р. В травні 1986 р. до В. Коротича звернувся кореспондент «Комсомольської правди» П. Положевець, щоб взяти інтерв'ю про вибух атомного реактора в Чорнобилі. В. Коротич, стверджував, що це було злочином, а те, що керівництво АЕС після катастрофи перервало всі канали зв'язку ядерної електростанції з навколишнім світом, ще й злочин проти права людей на отримання інформації. У той час не кожен міг наважитися озвучити вголос масштаби всієї аварії. Відверте інтерв'ю київського редактора зацікавило завідуючого відділом пропаганди ЦК, і вже до липня 1986 р. черговий номер «Огонька» виходив за підписом В. Коротича.

Одна з перших вимог нового редактора полягала в тому, щоб готувати матеріали, які було б цікаво читати самому, які хочеться обговорити з друзями і близькими [11]. В. Коротич, як правило, незмінно перебував у центрі уваги, двері до головного редактора завжди були відчинені для всіх бажаючих поспілкуватися з ним. Цю традицію він переніс ще з редактування журналу «Всесвіт» в Києві. Тепер не потрібно було принижено чекати редакційного керівництва, яке ніколи не любило, коли нагадують про себе та свої проблеми. З приходом В. Коротича не тільки відповідальний секретар, але й будь–який працівник, кореспондент, що отримував мізерну зарплатню був зрівняний в правах щодо доступу до головного редактора. Цей стиль повністю відповідав часу змін, що відбувалися в країні. Навіть після скасування номенклатурних призначень редакторів колектив «Огонька» таємним голосуванням обрав В. Коротича на головну посаду, що свідчить про довіру та повагу до нього у професійному колективі [12].

Обираючи кадри, В. Коротич надавав перевагу не особистим, а діловим відносинам. Варто звернути увагу, що одним з перших розпоряджень нового редактора до відділу кадрів було взагалі не заповнювати в анкетах графу «національність», як таку, що не має відношення до ділових якостей працівника.

Якщо взяти редакцію середини 80–х років, то 70% її складу були працівники, що працювали ще за А. Софронова [13, с. 6]. Це свідчить про те, що слідуючи принципам демократії, масових звільнень не було, але публікувалися лише ті матеріали, які відповідали тогочасному духу перебудови та гласності. Секретаріат був переповнений рукописами власних працівників, що продовжували описувати трудове життя людей в традиціях соціалістичного реалізму, але редакція відкривала двері зовнішнім авторам. Таким чином вирішилася проблема якості матеріалів і їх спрямованості. Та все ж, варто зазначити, що зі зміною головного редактора, колектив залишила група журналістів, які потім створили ядро нового журналу «Наше наследие».

Софроновський «Огонек» у своїх публікаціях постійно когось виправляв і на когось доносив. В. Коротич повністю викорінив цей стиль з журналу. На сторінках видання не було опубліковано жодного з так званих

«відкритих листів» (крім одного – «Відкритого листа Федора Раскольникова Йосипу Сталіну» в №26, 1987 р.), в статті йшлось про життєвий шлях Ф. Раскольникова, та те як його зробили ворогом народу, саме тоді читачі вперше дізналися, про раніше заборонений, відкритий лист Ф. Раскольникова до Й. Сталіна [15, с. 4].

Поступово разом зі зміною тематики матеріалів журналу відбувається зміна авторської позиції на користь все ширшої відкритості і, як наслідок, індивідуальної авторської стилістичної забарвленості тексту [16, с. 86]. Також спостерігаються зміни у веденні інтерв'ю. Запитання журналіста, нерідко перевищує за обсягом відповідь героя. Редактори намагаються зберегти не тільки інформативну складову бесіди, а й особливості індивідуальної мови. Таким чином, діалог стає одним з ключових прийомів оновленої публіцистики. Автори «Огонька» часто використовують риторичні питання, наводять різні точки зору, прагнучи забезпечити плюралізм думок [16, с. 86].

Варто звернути увагу, що важливою зміною в редакторській політиці було відновлення і налагодження зв'язку «читач–журнал–читач». В №37 1986 р. є публікація Н. Бумагіної ««Шары» белые и черные» [17, с. 18], де авторка спілкується з читачами журналу. Її цікавить, що подобається в «Огоньку», які недоліки має журнал, вислуховує пропозиції, бере до уваги нові теми, які б цікавили суспільство. На сторінках журналу виникали різноманітні обговорення, або ж дискусії між самими читачами.

В. Коротича часто звинувачували в публікації документів, що руйнують образ всемогутньої радянської комуністичної партії і незмінно справедливої радянської влади, про яку належало говорити тільки позитивне. Верховне чиновництво було поза критикою і навіть поза підозрою, але «Огонек» зламав цей стереотип. На сторінках тижневика одна за одною виходили викриваючі статті про здійснені злочини та корупцію у вищих органах влади. Так, в №19 за 1988 р. була опублікована стаття Ю. Карякіна ««Ждановская жидкость» или против очернительства». В країні на всіх рівнях йшло різке засудження сталінських репресій, але часто все зводилося до засудження лише одного Й. Сталіна. Роль багатьох політичних діячів 1930–х – 1940–х років, яку вони зіграли в репресіях, навмисно замовчувалася, або істотно занижувалася – саме ця проблема і була висвітлена автором [19, с. 25]. Назва статті – «Ждановская жидкость» – мала прихований підтекст, а саме вказувала на Ю. Жданова, партійного діяча, одного з тих, хто особисто контролював розстрільні списки в кінці 1930–х років. Але ще «ждановскою жидкостью» в кінці XIX століття медики називали особливу хімічну субстанцію, яка замасковувала трупний запах, так що аналогія тут очевидна. Публікація цієї статті мала особливе значення і особисто для В. Коротича, для його професійної честі, як редактора. 13 березня 1988 р. в газеті «Советская Россия» під заголовком «Не могу поступаться принципами» було надруковано лист викладачки Ленінградського технологічного інституту (тепер Санкт–Петербурзький державний технологічний інститут (технічний університет)) Н. Андрєєвої. Вона різко засудила політику перебудови, вважаючи, що гласність спрямована на очорнення соціалізму в цілому, і особи Й. Сталіна зокрема. Журналісти «Огонька» моментально відреагували, підготувавши відповідну статтю, і В. Коротич вирішив заздалегідь поінформувати про це А. Яковлєва. Але публікацію йому заборонили, і причина незабаром стала зрозуміла: в газеті «Правда» вийшла аналогічна стаття «Принципы перестройки, революционность мышления и действий», написана особисто Яковлєвим. У цій статті лист Н. Андрєєвої було названо «маніфестом антиперебудовчих сил». Так що «Ждановская жидкость» стала своєрідним реваншем Коротича, дозволивши все ж донести до читача думку редакції.

Статтю «Противостояние» в №26 за 1988 р. можна з впевненістю назвати візитною карткою «Огонька» часів перебудови. Це був відкритий лист слідчих з особливо важливих справ при Генпрокурорі СРСР Т. Гдляна і Н. Іванова, які до того протягом п'яти років працювали над «Узбецькою (бавовняною) справою». За час розслідування вони розкрили величезну за своїми масштабами систему хабарництва і корупції на найвищому рівні, серед фігурантів значилися зять Л. Брежнєва Ю. Чурбанов, секретарі ЦК союзних республік, генерали МВС, секретарі обкомів і райкомів. У своєму листі Гдлян і Іванов заявили про існування в СРСР організованої злочинності, стверджуючи, що найбільші фігури притягнути до відповідальності неможливо [20, с. 27]. За спогадами В. Глотова, Коротич взявся публікувати статтю на свій страх і ризик, без попереднього узгодження з ЦК. Номер журналу вийшов у світ 25 червня, а 28 червня в Москві почалася XIX конференція КПРС. В. Коротич пішов на конференцію, взявши з собою безліч додаткових матеріалів, в тому числі лист на ім'я М. Горбачова і список високопоставлених хабарників, чиї імена не були названі в статті. Йому вдалося звернутися з запискою до Президії [13, с. 14]. В результаті була створена спеціальна бригада слідчих, і розслідування продовжилося.

З приходом В. Коротича для матеріалів журналу стало характерним правдиве висвітлення історії, публікація раніше заборонених рукописів, архівних документів. Перед кожною публікацією документів, які відкривали для читачів нові сторінки минулого, редактору доводилося вести довгі суперечки з цензорами і з керівництвом ЦК. У тогочасній літературі не було прийнято опубліковувати документи, без їх попереднього перегляду відповідними органами вищої влади, які в свою чергу роз'яснювали, як і що розуміти [21]. Та все ж в «Огоньку» публікувалися документи, як правило, без коментарів, тобто нікому не нав'язувалася чужа думка, а отже читачеві надавалася можливість самому розібратися в ситуації та зробити власні висновки.

В роки перебудови почала народжуватися нова література, позбавлена ідеології та парадності, саме такі публікації прагнула бачити редакційна колегія на сторінках журналу. Поверталися з небуття і заборонені раніше праці. Так, наприклад, твори поета М. Гумільова, що був розстріляний петроградськими більшовиками в 1921 р., досить довго не видавався у Радянському Союзі. З перших днів в журналі «Огонек» були спроби видати Гумільовську спадщину. Для цього головний редактор використовував свій, як він називає «метод козирних передмов». Тобто писалися такі передмови до книги, які б влаштовували цензуру, але часто не відповідали реальному змісту твору. Таким чином, праця публікувалася, передмову ніхто не читав, але книгу читали всі [12]. То ж саме на сторінках журналу «Огонек» втілилася ідея опублікувати

твори розстріляного поета М. Гумільова. Передмова була написана В. Карповим – ветераном–розвідником, Героєм Радянського Союзу, головою правління Спілки письменників. Таким чином, одночасно було випущено велику добірку М. Гумільова в номері і його ж збірку в бібліотеці «Огонька» [18]. Пристрасть до читання серед населення пояснюється не скільки через спрагу до знань, а через заборону на подорожі і неможливості пізнати світ іншим способом.

Тираж журналу при В. Коротичі зріс у три рази – з 1,5 до 4,5 мільйона примірників [16, с. 85]. У тижневик приходило до тисячі листів в день. Так, в 1986 р. редакція отримала 15 372 листа, в 1987 р. – 49 618, а в 1988 р. – 112 842 [22, с. 6]. Звернемо увагу, що читачі писали про те, чого не хотіла чути і визнавати радянська влада, – про погані квартири і злиденне життя, про безправ'я, безробіття і багато іншого, що не могло потрапити на сторінки партійної преси. Відділ листів, який працював під наглядом В. Юмашева, готував добірки в кожен номер. Ось такий лист можемо читати в першому номері журналу за 1988 р.: «С 1949 года выписываем «Огонек». Все журналы храним в целостности и сохранности. По этим подшивкам лучше всякого учебника можно изучать историю страны. Журнал, как зеркало, отразил разные периоды в жизни нашей страны... Зато сейчас именно по «Огоньку» мы судим о перестройке. Сегодняшнее время гласности мы не представляем без вашего журнала».

У міру того як зростав авторитет журналу, зростала і чиновницька неприязнь до нього. Співробітники «Огонька» продовжували отримувати несправедливо низькі заробітні плати. Журнал називали антирадянським і антикомуністичним, але його прибутки як і раніше йшли до Управління справами Комуністичної партії, яке володіло видавництвом «Правда». З великими затримками друкувався в «Правді» зростаючий тираж «Огонька», значно гірше відбувалася доставка журналу передплатникам [24]. В наслідок чого, до журналу надходила маса листів зі скаргами та обуренням, деякі з них були опубліковані. Листів надходила так багато, що в №9 за 1989 р. редакція надрукувала звернення до читачів, з обіцянкою зробити все, щоб ситуація змінилася на краще [25, с. 6].

Довго так тривати не могло, тому працівники «Огонька» знайшовши та переглянувши всі необхідні документи з'ясували, що ніколи не було офіційного рішення про приналежність «Огонька» видавництву Комуністичної партії «Правда». Внаслідок цього була висунута заява, що відтепер журнал буде власністю його ж колективу. Колектив одностайно за це проголосував, а потім в процесі таємного голосування обрав В. Коротича своїм головним редактором. Таким чином, журнал «Огонек» №39 за вересень 1990 р. – найперший номер журналу після його виходу з–під опіки Видавництва ЦК КПРС «Правда», про що свідчить напис на зворотному боці обкладинки «Засновник – трудовий колектив редакції журналу «Огонек». За сприяння В. Коротича в 1990 р. «Огонек» зняв орден Леніна зі своєю обкладинки.

Узагальнимо, що публікація матеріалів, принципово нових за змістом і формою, що відповідають за жанром і стилем не пропагандистським канонам, а інтересу читача, зіграла важливу роль у зміні політичних і світоглядних поглядів радянських людей. В середині 80–х років «Огонек» змінювався сам і старався змінити навколишнє життя. Була створена нова концепція журналу: бути авторитетним і правдивим співрозмовником для всіх верств суспільства, активно сприймати ідеї перебудови; створення формату журналу демократичного спрямування відповідно до запитів суспільства; випускати багатопрофільні додатки; розробляти форми інтерактивної взаємодії читача з журналом і читацького загалу між собою. Саме ці зміни в 1986–1987 рр. стали підгрунтям лідируючої позиції «Огонька» впродовж доби перебудови. Новації в редакторській політиці, які були запроваджені В. Коротичем сприяли більшій відкритості та демократизації публіцистики журналу. Враховуючи всю складність ситуації, «Огонек» під керівництвом В. Коротича – з впевненістю можна назвати рупором нової демократичної преси часів перебудови.

Список використаних джерел

1. Елисеева Н. Советское прошлое: начало переоценки / Н. Елисеева // Отечественная история. – 2001. – №2. – С.93–105.
2. Есикова Е. Журнал «Огонек» в контексте переходных эпох: Автореф. дис. …канд. истор. наук. – М., 2011.
3. Гордина О. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала «Огонек» 1987–1991 гг. Тематический анализ: Автореф. дис. … канд. истор. наук. – М., 2004.
4. Засеев В. Его точка опоры / В. Засеев // Огонек. – 1986. – №3. – С.1–2.
5. Кряквина З. Наташа – чемпион / З. Кряквина // Огонек. – 1986. – №4. – С.1–2.
6. Щербаков А. Отметка прожитому дню / А. Щербаков // Огонек. – 1986. – №6. – С.2, 8.
7. Гуськов В. Задание на дом / В. Гуськов // Огонек. – 1986. – №11. – С.30.
8. Флоракис Х. Притягательная сила социализма / Х. Флоракис // Огонек. – 1986. – №11. – С.32.
9. Фава А. Неоценимое подспорье / А. Фава // Огонек. – 1986. – №11. – С.32.
10. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s1_64392/6617.html
11. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2010. – №51 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s51_64358/6584.html
12. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s11_64561/6760.html
13. Глотов В. «Огонек» – nostalgia: Проигравшие победители [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.belousenko.com/books/memoirs/glotov_ogonek.htm
14. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2010. – №52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s52_64376/6600.html
15. Поликарпов В. Федор Раскольников / В. Поликарпов // Огонек. – 1987. – №26. – С.4–7.
16. Есикова Е. М. Стиль публикаций журнала «Огонёк» в эпоху перестройки: между советским и демократическим дискурсами / Е. М. Есикова // Вестник РУДН: Серия: Литературоведение, журналистика. – 2011. – №2. – С.84–89.
17. Бумагина Н. «Шары» белые и черные / Н. Бумагина // Огонек. – 1986. – №37. – С.18–19.
18. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s13_64587/6785.html
19. Карякин Ю. «Ждановская жидкость» или против очернительства / Ю. Карякин // Огонек. – 1988. – №19. – С.25–27.
20. Гдлян Т. Противостояние / Т. Гдлян, Н. Иванов // Огонек. – 1988. – №26. – С.27–29.
21. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s4_64445/6661.html

22. От редакции // Огонек. – 1989. – №1. – С.6.
23. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s17_64646/6831.html
24. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – №18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s18_64660/6847.html
25. От редакции // Огонек. – 1989. – №9. – С.6.
26. Мицкевич Э. Средства массовой информации в период перестройки / Э. Мицкевич // Социологические исследования. – 1990. – №11. – С.140–146.
27. Коротич В. О. Від першої особи / В. О. Коротич. – К.: Криниця, 2012. – 782 с.
28. Коротич В. О. Цілком особисто: приватні листи до Д. Кременя / В. О. Коротич. – Х.: Фоліо, 2011. – 411 с.

References

1. Eliseeva N. Sovetskoe proshloe: nachalo pereotsenki / N. Eliseeva // Otechestvennaya istoriya. – 2001. – №2. – S.93–105.
2. Esikova E. Zhurnal «Ogonek» v kontekste perehodnyih epoh: Avtoref. dis. … kand. istor. nauk. – M., 2011.
3. Gordina O. Problemyi otechestvennoy istorii na stranitsah massovogo zhurnala «Ogonek» 1987–1991 gg. Tematicheskiy analiz: Avtoref. dis. … kand. istor. nauk. – M., 2004.
4. Zaseev V. Ego tochka oporyi / V. Zaseev // Ogonek. – 1986. – №3. – S.1–2.
5. Kryakvina Z. Natasha – chempion / Z. Kryakvina // Ogonek. – 1986. – №4. – S.1–2.
6. Scherbakov A. Otmetka prozhitomu dnyu / A. Scherbakov // Ogonek. – 1986. – №6. – S.2, 8.
7. Guskov V. Zadanie na dom / V. Guskov // Ogonek. – 1986. – №11. – S.30.
8. Florakis H. Prityagatelnaya sila sotsializma / H. Florakis // Ogonek. – 1986. – №11. – S.32.
9. Fava A. Neotsenimoe podspore / A. Fava // Ogonek. – 1986. – №11. – S.32.
10. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №1 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s1_64392/6617.html
11. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2010. – №51 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s51_64358/6584.html
12. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №11 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s11_64561/6760.html
13. Glotov V. «Ogonek» – nostalgia: Proigravshie pobediteli [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.belousenko.com/books/memoirs/glotov_ogonek.htm
14. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2010. – №52 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s52_64376/6600.html
15. Polikarpov V. Fedor Raskolnikov / V. Polikarpov // Ogonek. – 1987. – №26. – S.4–7.
16. Esikova E. Stil publikatsiy zhurnala «Ogonek» v epohu perestroyki: mezhdu sovetskim i demokraticheskim diskursami / E. Esikova // Vestnik RUDN: Seriya: Literaturovedenie, zhurnalistika. – 2011. – №2. – S.84–89.
17. Bumagina N. «Sharyi» belyie i chernyie / N. Bumagina // Ogonek. – 1986. – №37. – S.18–19.
18. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №13 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s13_64587/6785.html
19. Karyakin Yu. «Zhdanovskaya zhidkost» ili protiv ochernitelstva / Yu. Karyakin // Ogonek. – 1988. – №19. – S.25–27.
20. Gdlyan T. Protivostoyanie / T. Gdlyan, N. Ivanov // Ogonek. – 1988. – №26. – S.27–29.
21. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №4 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s4_64445/6661.html
22. Ot redaktsii // Ogonek. – 1989. – №1. – S.6.
23. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №17 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s17_64646/6831.html
24. Korotich V. Uhodyaschaya natura, ili dvadtsat let spustya / V. Korotich // Bulvar Gordona. – 2011. – №18 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s18_64660/6847.html
25. Ot redaktsii // Ogonek. – 1989. – №9. – S.6.
26. Mitskevich E. Sredstva massovoy informatsii v period perestroyki / E. Mitskevich // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1990. – №11. – S.140–146.
27. Korotych V. Vid pershoi osoby / V. Korotych. – K.: Krynytsia, 2012. – 782 s.
28. Korotych V. Tsilkom osobysto: pryvatni lysty do D. Kremenia / V. Korotych. – Kh.: Folio, 2011. – 411 s.

Кауик А. А., *post–graduate student, Department of archaeology and special branches of history, B. Khmelnitsky Cherkasy National University (Ukraine, Cherkasy), anna_kayuk@cdu.edu.ua*

Vitaliy Korotich and His Role in Democratization of the Publicism of «Ogonek» Magazine

The role of V. Korotich as the editor–in–chief of the «Ogonek» magazine has been studied. The changes in editor policy have been characterized. A special focus is drawn on a fact that the subject of the publications and their representation has been changed. True coverage of the hidden pages of history as well as the publication of forbidden manuscripts and archive papers has become more natural. The analysis of publications allows one to track the path from excessive ideology towards the democratization of the journal materials. The new magazine format of democratic direction according to the needs of society has been characterized. Attention has been drawn to a rise of the linkage, namely, «reader–magazine–reader», which contributed to the interaction between the reader and the magazine. As a result, one can conclude that the «Ogonek» magazine is the mouthpiece of the new democratic press in the conditions of «glasnost» and «perestroika».

Keywords: *«glasnost», «perestroika», mass publications, editorial policy, democratization, theme papers.*

Каюк А. А., *аспирантка кафедры археологии и специальных отраслей исторической науки, Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого (Украина, Черкассы), anna_kayuk@cdu.edu.ua*

Виталий Коротич и его роль в демократизации публицистики журнала «Огонек»

Исследована роль В. Коротича, как главного редактора журнала «Огонек». Охарактеризованы изменения в редакторской политике. Акцентируется внимание на том, что изменилась тематика публикаций и их изложение, характерным стало правдивое освещение замалчиваемых страниц истории, публикация ранее запрещенных рукописей, архивных документов. Проведенный анализ публикаций позволяет проследить путь от чрезмерной заидеологизированности к демократизации материалов журнала. Дана характеристика нового формата журнала демократического направления в соответствии с запросами общества. Обращается внимание на налаживание связи «читатель–журнал–читатель», что способствовало взаимодействию читателя с журналом. В результате исследования можно заключить, что «Огонек» является рупором новой демократической прессы в условиях гласности и перестройки.

Ключевые слова: *гласность, перестройка, массовое издание, редакторская политика, демократизация, тематика публикаций.*

* * *

УДК 94(477)94(437.1/2)

Корсак Р. В.,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури і сервісу, факультет туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Фуртій В. В.,
магістр туризмознавець факультету туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), vovafurtiy@gmail.com

Організація туризму у країнах Центральної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина): досвід організації для України

Здійснено дослідження організації туризму в країнах Центральної Європи (Польщі, Словаччини, Угорщини). Автори розглянули стан розвитку туризму, проблеми, що заважають перетворити її в провідну галузь, обґрунтували рекомендації щодо покращення послуг туристичної галузі. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання:

аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико–генетичному, історико–порівняльному, історико–синтетичному, історико–діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: *туризм, розвиток туризму, Польща, Словаччина, Угорщина, туристична інфраструктура, туристичний потенціал.*

Широкомасштабні відносини України з країнами Центральної Європи є важливими для розуміння процесів організації різних галузей господарства, у тому числі і туризму. Наша держава використовує досвід країн–сусідів, Польщі, Словаччини, Угорщини, тому розгляд історичних аспектів розвитку індустрії туризму цих країн дає змогу визначити спільні та відмінні риси становлення туристичної галузі. Польща, Словаччина, Угорщина – держави, які успішно здійснили перехід від командно–адміністративної до регульованої ринкової економіки і стали членами Європейського Союзу.

Дослідженням різних аспектів розвитку туризму в Польщі, Словаччині, Угорщині присвячені праці О. Біланюк [1], Л. Поліщук [9], Ю. Михальчук [6], С. Ожеми [8], О. Соловйової [14]. У своїх роботах вони розглядають сучасний стан розвитку туризму у країнах, у тому числі, деякі історичні передумови розвитку туристичної індустрії. Однак історія розвитку туризму у Польщі, Словаччині, Угорщині фактично не розглянута у вітчизняній науці. Це зумовлює необхідність її глибокого дослідження, оскільки ретроспективний аналіз дає змогу виявити спільні риси розвитку туризму з Україною.

І. Республіка Польща. Останнім часом туризм в Польщі розвивається досить швидкими темпами, і ця галузь стала важливою складовою польської економіки. Взагалі, сьогодні Польща займає сьоме місце у світі за кількістю іноземних туристів, що приїжджають у країну. Туристична Польща не має якогось одного визначеного бренду, як, наприклад, сонячні пляжні країни. Її сила – у розмаїтті.

У 1989 р. розпочався сучасний етап розвитку туристичної індустрії в Польщі. Після руйнування старої системи пришвидшились темпи її розвитку. У 1990 р. було засновано Польську туристичну палату (Polska Izba Turystyczna – PIT), що представляє інтереси своїх членів, які працюють у галузі туризму. Великий вплив на процес розвитку туристичної індустрії, мало скасування віз для громадян Польщі [15].

У Польщі застосовується типова європейська модель управління туризмом. Стосовно законодавства та стратегічних документів у галузі туризму – є основний закон «Про туристичні послуги» від 29 серпня 1997 р. Даний закон у повній мірі відповідає нормам європейського права [9].

У 1997 р. за допомогою експертів ЄС було розпочато перший етап реалізації Програми розвитку національного турпродукту у 5 напрямах: бізнес–туризм, міський культурний туризм, сільський туризм, спеціалізований туризм, прикордонно–транзитний туризм. У цей самий період було розпочато реформу системи управління туристичною індустрією. У 1999 р. було створено Польську туристичну організацію [15].

З 2000 р. розпочала свою діяльність Польська туристична організація (Polska Organizacja Turystyczna, POT). Ця державна інституція займається просуванням і розвитком польського туризму, насамперед за кордоном. Її мета – показати Польщу як привабливу туристичну країну, сучасну, з високим рівнем послуг і прийнятними цінами [20].

Для цього використовуються різні засоби. По–перше – мережа спеціалізованих інституцій. Передусім це згадана вже національна туристична організація, яка видає і розповсюджує інформаційні матеріали. Також – Польська агенція розвитку туризму, що розробляє стратегії поступу для різних міст і регіонів, залучає інвестиції. У самих же регіонах активно працюють POT – туристичні організації на рівні воєводств, які об'єднують і представників місцевого самоврядування, і дрібний бізнес, і власників готелів. За таким же принципом організовуються локальні об'єднання у менших адмінцентрах. Усі співпрацюють і взаємодоповнюються. По–друге, діє система туристичної інформації: регіональні центри у воєводствах, локальні центри, цілорічні пункти «it» (туристичної інформації) і ті, що діють протягом тур сезону [10].

POT успішно реалізує власні цілі за кордоном через функціонування 14 іноземних представництв (у тому числі у Києві), які називаються Польськими осередками туристичної інформації. Вони залучені до організації різних заходів у сфері туризму, здійснюють моніторинг ринків певних країн відповідно до власного розташування, проведення рекламних кампаній та заохочення потенційних партнерів до співпраці. POT підтримує тісні контакти з 20 іншими національними туристичними організаціями. Активно співпрацює з органами самоврядування, науковими та навчальними закладами, представниками туристичної індустрії, а також регіональними та локальними туристичними організаціями [21].

Визначальною подією для подальшого розвитку Польщі та її туристичної галузі став її вступ до ЄС. Він зробив Польщу доступнішою для іноземних туристів, усунувши митні та прикордонні бар'єри. Окрім того, пожвавив співпрацю між відповідними структурами ЄС та Республіки Польща, що безперечно сприяє пришвидшенню процесів розвитку туристичної інфраструктури та індустрії загалом. Так, згідно з офіційною інформацією Польської агенції розвитку туризму (ПАРТ) у період з 2006 р. по 2013 р. ЄС виділив 30 млн. євро на розвиток туризму у Польщі, а також 165 млн. євро інвестицій в туристичну галузь [15].

З липня 2006 р. по січень 2007 р. було реалізовано проект «Туризм без кордонів – промоція туристичних центрів Єврорегіону Буг». Метою проекту стало зміцнення туристичного сектору міст Любліна, Луцька, Бреста через модернізацію системи обслуговування та промоції транскордонного туризму. У липні–грудні 2009 року за підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща втілено у життя проект «Стратегія туристичного розвитку міста Луцька в умовах транскордонних євроінтеграційних процесів». За результатом проекту розроблено Стратегію туристичного розвитку міста Луцька. У липні 2011 року відбулось підписання тристоронньої українсько–польсько–білоруської декларації про реалізацію проекту зі створення міждержавних інформаційних центрів екологічного туризму, які діятимуть у Луцьку, Любліні та Бресті (Єврорегіон Буг) [1; 3].

28 січня 2010 р. Польща і Україна підписали спільний меморандум про співпрацю у сфері туризму. З боку Польщі меморандум підписав президент Польської туристичної організації Рафал Шмідке, а з українського – директор Державного підприємства «Національний туристичний

офіс» Андрій Помоз. Підписання меморандуму сприяло зміцненню позитивних тенденцій у польсько–українських відносинах, зокрема, у межах підготовки до проведення чемпіонату Європи з футболу Євро–2012, а також популяризації природного та історико–культурного потенціалу двох країн [20].

2013 р. став успішнішим для польського міжнародного туризму Завдяки іміджевому ефекту від проведення Євро–2012, у 2013 р. було досягнуто кращого показника приїзду туристів ніж у 2012 р. За інформацією MSIT, у порівнянні з 2012 роком, кількість іноземних туристів у Польщі зросла на 7% і склала загалом близько 15,8 млн. осіб. При цьому прибутки від туризму у 2013 році зросли на 11,5% і склали близько 39,8 млрд. злотих (понад 13 млрд. дол.) [2; 11].

Проект «Туризм для всіх» втілюється через створення в інтернеті бази даних про доступність туристичної інфраструктури для туристів з особливими потребами. Дані були зібрані через анкетувальників безпосередньо на об'єктах. У рамках проекту було інвентаризовано об'єкти, звірено і перетворено дані, а також розміщено їх у загальнопольській базі даних. Завдяки цій роботі підтверджено, що на території Польщі існує понад 5017 об'єктів, доступних для осіб з різними фізичними вадами [20].

Польським туристичним щорічником Tourism in Poland 2015 р. була надана інформація щодо кількості прибулих туристів до Польщі у 2011–2015 рр.: 2011 р. – 13.4 млн., 2012 р. – 14.8 млн., 2013 р. – 15.8 млн., 2014 р. – 16.0 млн., 2015 р. – 16.7 млн. Мета туристичних поїздок до Польщі у 2015 році: туризм і відпочинок – 57.1%, відвідування друзів і родичів – 30.6%, бізнес–подорож – 7.5%, релігійна поїздка – 1.5%, інше 3.2% [24].

«Хороше, тому що польське» – так поляки люблять рекламувати вироблені у країні товари. Це стосується і туристичних послуг, адже в Польщі розуміють, що у цьому виді бізнесу потрібно зробити так, щоб турист знову захотів відвідати цю чудову країну. Причини зростання туризму у країні зрозумілі. Польща дуже різноманітна країна. Тут кожен може знайти заняття і провести свій час по своєму смаку. Велика кількість польських туристичних компаній готові зустріти туристів і запропонувати гостям Польщі найрізноманітніші тури: гірськолижні курорти у Карпатах взимку і відпочинок на пляжах Балтики влітку, екскурсії по фортецях і замках Польщі та старовинних польських містах, екологічний туризм і багато іншого. Потрібно відзначити, що відпочивати у Польщі значно дешевше, ніж в інших країнах Європейського союзу.

ІІ. Словацька Республіка. Туристичний рух є однією з найперспективніших галузей Словаччини, що найшвидше розвивається. Розташування Словаччини у серці Європи на перехресті старих торгових шляхів, культурне та історичне багатство та сприятливі кліматичні умови створюють потенціал для розвитку туристичного руху у цій країні. Чехословаччина була найбільшою туристичною країною Східної Європи з найвищим показником в'їзного туризму серед всіх країн соціалістичного блоку Східної Європи.

У 1989 р. (на момент «Оксамитової революції») у Чехословаччині діяли 988 житлових приміщень (389 готелів, 17 мотелів, 200 гуртожитків, 82 кемпінги, 130 котеджних таборів та інших) із 145 822 місцями у Словаччині. Велика кількість рекреаційних об'єктів була доручена громадським організаціям, заводам і підприємствам, які почали розвивати організовані туристичні поїздки [19].

Після падіння комуністичного режиму у 1989 році та поділу Чехословаччини 1 січня 1993 року на дві суверенні держави: західна половина (масив Богемія) стала Чеською Республікою, а східна половина (піднесена зона разом з горами Татрами) – Словацькою Республікою. З 1993 р. в інфраструктуру туризму країн колишньої Чехословаччини прямували великі іноземні інвестиції, більша частина з яких припадала на Чеську Республіку, туризм у Словаччині почав адаптуватися до умов ринкової економіки. Державні об'єкти були поступово приватизовані і розпочалося будівництво нових готелів, у тому числі, за допомогою іноземного капіталу [4; 6].

Після «оксамитової» революції 1989 р. кількість туристів, що відвідали Словаччину, досягла 32,7 млн. чоловік, що на 250% більше, ніж у 1993 р. Падіння кількості іноземних туристів було викликане політичними змінами в країні. Багато туристів, переважно із західноєвропейських держав, хотіли відвідати колишню соціалістичну країну, але рівень якості турпослуг Словаччини не відповідав їхнім потребам. Це стало причиною зменшення кількості іноземних відвідувачів. І хоча протягом останнього десятиліття спостерігалося поступове збільшення кількості закордонних туристів, але досі показник 1989 р. так і не було досягнуто [5].

Вплив туризму на економіку держави знаходить своє відображення насамперед у показниках доходів від туризму. З 1994 р. цей показник зменшувався в середньому на 7% на рік. Серед інших країн Центрально–Східної Європи Словаччина мала найменші доходи від туризму й була єдиною країною з негативною динамікою туристських доходів. Цей спад був викликаний переважно тим фактом, що Словаччина – єдина держава у Центральній Європі, яка не мала чітко виробленої централізованої туристської політики. Дотепер Словаччина є маловідомим туристичним регіоном для багатьох потенційних туристів, незважаючи на існування Національного агентства з туризму, яке несе відповідальність за просування турпродукту Словаччини на світовий ринок. Це обумовлено передусім браком фінансування. У кінці 1990–х рр. витрати держави на рекламно–інформаційне забезпечення туризму були набагато менші, ніж у інших країнах Центральної Європи (Словаччина – 0,86 млн. дол. США, Угорщина – 13,4 млн., Польща – 14,4 млн., Чехія – 3,5 млн. дол. США) [6].

Ситуація змінилася в кращу сторону після 1 травня 2004 р. коли Словаччина стала членом ЄС. Національне агентство з туризму отримало дотації з фондів ЄС для проведення маркетингових заходів і в 2007 р. було введено в експлуатацію новий Інтернет–портал – http:// www.slovakia.travel. Другим позитивним моментом стало координоване просування турпродукту у рамках співпраці центральноєвропейських країн Вишеградської четвірки на світовий ринок за допомогою спільної ініціативи національних туристичних інститутів Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини. Ця ініціатива була названа Програма «European Quartet – One Melody», інформація про яку представлена на Інтернет–сайті http: // www. european–quartet.com/ [5].

Основними формами туризму Словаччини є літній відпочинок, зокрема на воді, курортний та оздоровчий туризм, зимовий туризм та зимові види спорту, міський

та культурний туризм, а також зелений туризм. Держава надає дуже вигідні умови для закордонних інвесторів. За даними консульського відділу Посольства Словацької Республіки в Україні, на зимовий сезон 2009–2010 років було акредитовано 126 українських туристичних агентств. Активізація тісної співпраці з сусідньою державою відбулася у напрямку лібералізації процедур туристичних обмінів. Україна, у сою чергу запропонувала словакам відпочинок на морі, зимовий відпочинок у Карпатському регіоні, оздоровчий туризм [8].

Незважаючи на незначні розміри території, країна відзначається великим розмаїттям природних умов – тут чергуються найвищі у Центрально–Східній Європі гірські масиви Карпат, перлиною яких вважаються Татри, а також рівнини, серед яких найбільшою за площею є частина Середньодунайської низовини. За площею лісів країна посідає одне з перших місць у Європі. Чистота навколишнього середовища й різноманіття природи – ось ті чинники, які сприяють розвитку екотуризму У 2013 р. Словаччину відвідало 1340 тис. іноземних туристів, що на 107,9% більше, ніж у 2012 р. Окрім того, також було надано туристичні послуги 1832 тис. вітчизняним туристам. Частка туризму у виробництві ВВП країни у 2012 р. становила 2,5%, а у 2013 р. вона зросла до 2,7%. Чисте сальдо доходів від міжнародного туризму у 2013 р. становило 125,5 млн. євро, що на 126,1% більше, ніж у 2012 р. Ці статистичні дані свідчать про зростання значення туризму в економіці країни загалом, у структурі якого вагоме значення має екологічний туризм [17].

У 2014 р. Словаччина розробила довгостроковий план розвитку велоінфраструктури та велотуризму. Прагнучи наслідувати приклад Нідерландів, Данії та Німеччини з їх вражаючою кількістю велосипедистів на вулицях міста, СР розробила стратегію впровадження конкретних заходів, які популяризуватимуть велосипед і як транспортний засіб, і як спосіб відпочинку [16].

Отже, історичний аналіз особливостей розвитку туризму у Словаччині показав, що галузь почала розвиватися завдяки наявності у країні значних бальнеологічних і рекреаційних ресурсів. Виїзний туризм у СР майже у 10 разів вище, від в'їзного туризму. Продуктивність словацького туризму порівняно з сусідніми країнами значно нижча. Зокрема, в'їзний туризм у більшості країн значно вище джерело валютних надходжень, ніж у Словаччині. Словацька Республіка на відміну від сусідніх країн має особливо відмінні природні і культурно – історичні умови для розвитку туризму та притоку іноземних туристів. Але через більш низький рівень обслуговування туризм не у змозі реалізувати свій потенціал. Для того, щоб досягти більш високих темпів зростання, Словаччина повинна прийняти і реалізувати комплекс довгострокових і короткострокових цілей. У той же час, визначити ключові ринки, адаптувати турпродукт, стабілізувати ці ринки і отримати нові ринки для існуючих турпродуктів.

ІІІ. Угорщина. Угорщина отримує доходи у кілька мільярдів доларів щорічно від туризму. Урядова політика Угорщини спрямована на реалізацію потенційних можливостей країни у цій сфері. 80% угорської території містить лікувально–термальні води, через що вона отримала звання «гарячого ключа» Європи (входить до п'ятірки найбагатших термальними водами європейських країн). Угорщина щорічно приймає приблизно 39 млн. іноземних туристів. У результаті, частка туризму у ВВП країни досягає 10%, він займає 3–тє місце за обсягом надходжень до бюджету після промисловості та сільського господарства.

У 1989 р. угорський уряд визнав розвиток туристичної галузі стратегічним питанням і на рівні урядових ініціатив у т.зв. «Плані Сечені» було зафіксовано можливості розвитку туристичного сектора національної економіки. На реалізацію «Плану Сечені», який передбачає підвищення ефективності іноземного туризму за рахунок покращання туристичного обслуговування, стабілізацію галузі за рахунок внутрішнього туризму та залучення туристів, кошти виділяються з державного бюджету, а також підприємцями. Особливий акцент роблять на розвиток бальнеологічного, курортного та конференц–туризму. З метою залучення у країну туристів Угорщина проводить активну інформаційно–рекламну діяльність у сфері туризму закордоном [7].

За даними Угорського національного туристичного офісу розквіт угорського туризму припав на 90–ті рр. XX ст. Перш за все, велика увага приділялася якості рекреаційних послуг, їх різноманітності. Розпочалося будівництво великої кількості нових готелів. Уряд країни усвідомив важливість рекреації для економіки країни і тому збільшили кількість інвестицій у цю галузь, у тому числі іноземних. Багато готелів увійшли до міжнародних готельних мереж [22].

Угорський національний туристичний офіс став угорською туристичною службою; потім у 1996 р. перетворився на секретаріат з туризму при міністерстві промисловості та торгівлі. З липня 2003 р. керівництво цією галуззю перейшло до державного секретаріату з туризму при міністерстві економіки та транспорту; міністр економіки заснував дорадчу організацію, яка називалася національною радою з туризму так важливі питання галузі обговорювалися на відкритих засіданнях Ради з туризму у парламенті. Виконавчі комітети з туризму були замінені регіональними туристичними радами, регіональними маркетинговими директоріями та проектними бюро, а кількість рекреаційно–довідкових офісів збільшилась до ста. Значно збільшилась кількість закордонних туристичних представництв Угорщини [23].

Регулювання туризму в Угорщині здійснюється переважно її головною організацією – «Угорщина–туризм». За формою ця організація є акціонерним товариством і перебуває в структурі Міністерства економіки Угорщини. Діяльність угорської організації зосереджена виключно на просуванні на внутрішньому та зарубіжних ринках національного турпродукту. Угорські туристичні представництва відкриті у 23 країнах світу. Найбільша інтенсивна робота ведеться в Австрії і Німеччині, оскільки ці країни є пріоритетними ринками для угорського турбізнесу [7].

У 1992 році в Угорщині була створена професійна асоціація Hungarian Baths Association, яка з 1998 року є постійним членом Європейської SPA Асоціації (ESPA). Зараз асоціація об'єднує 186 членів. Оздоровчий внутрішній туризм є пріоритетним напрямком розвитку країни, на нього припадає значна частина надходжень від туризму в Угорщині. Внутрішній туризм демонстрував динаміку зростання у 2005 році. Згідно з даними Угорського Центрального Статистичного офісу кількість відвідувачів збільшилась на 5,3%, на 3,5% збільшилася

кількість ліжко–ночей. У wellness–готелях кількість ліжко–ночей подвоїлася і SPA–готелі також піднялися за цими показниками (+ 13,1%) [13].

Завдяки цілеспрямованій політиці держави в сфері туристичного бізнесу кількість туристичних організацій в Угорщині, що мають ліцензії на туристичну діяльність, збільшується з року в рік, незважаючи на кризові явища в економіці. Так, якщо в 2005 р. було зареєстровано 1129 таких компаній і фірм, то в 2006 р. – 1187, у 2007 р. – 1184, у 2008 р. – 1190, а в 2009 р. – 1212 [14].

Саме за рахунок туризму в Угорщині живе весь малий бізнес, а це більше 90% всіх підприємств, що працюють у країні. Але в основному чисельність кожного підприємства не перевищує п'яти–семи осіб. За опитуваннями компанії «Угорщина–Туризм», у 2010 р. 52% угорців відпочивали на території країни, у першу чергу на озері Балатон. Більшість поїздок всередині країни було зроблено для родичів і знайомих – 39,9%. З цієї кількості 73,8% угорців проживали безкоштовно у родичів або знайомих. Далі за популярністю йде проживання у готелях та апартаментах. 18,3% опитаних відпочивали на березі водойм, 23,5% респондентів подорожували протягом декількох днів за кордоном, з них 13,2% – у Австрії, 12,2% – у Хорватії, 11,4% – у Румунії, 8,5% – в Італії. За межами Європейського континенту проводили відпустку 10,2% опитаних угорських громадян, причому всі ці поїздки здійснювалися у літні місяці. З усіх опитаних 68% брали участь в одноденній поїздці. Серед цих поїздок за кордон перше місце займає Австрія, на другому – Словаччина [12].

У 2012 році число міжнародних туристських прибуттів до Угорщини склало 14,9 млн. (+ 9,2% у порівнянні з 2011 роком), в той час як витрати відвідувачів досягли 2 796 мільйонів євро (–7,9% порівняно з 2011) [18].

Сприятливе географічне розташування Угорщини у центрі Європи сприяє залученню туристів із сусідніх країн як в літній, так і в зимовий періоди. З метою активізації розвитку туризму, в Угорщині проводяться дві міжнародні туристичні виставки. Перша – весняна – «Подорожі», яка в основному розрахована на рекламу літнього відпочинку в Угорщині та інших країнах. Друга – осіння – «Зимовий туризм, пригоди і розваги. Спортивний інвентар та одяг для зимових видів спорту», яка розрахована на зимовий відпочинок.

Рекреаційна галузь Угорщини має великий вплив на економіку країни. Внесок до ВНП країни від цієї галузі найбільший серед країн Європейського Союзу. З аналізу досвіду щодо організації рекреаційної галузі можна зробити висновок, що для цієї країни характерна третя модель державної участі в регулюванні цієї важливої складової національної економіки. Ця модель ще називається «європейською» моделлю участі держави в розвитку індустрії рекреації та туризму. Вона є найбільш прийнятною і для нашої держави.

Отже, взявши до уваги досвід Польщі, Словаччини, Угорщини, можна зробити висновок, що Україні потрібно вдосконалювати системи організації державного регулювання туристичної сфери на всіх рівнях управління в частині налагодження координування співробітництва між державою, туристичними організаціями та приватним сектором. Завдання створення позитивного образу країни є, насамперед, державним завданням. Польща сформувала мережу регіональних відділень, а також представництв за кордоном, розміщених у країнах, які є найбільш перспективними з точки зору генерування в'їзних туристичних потоків. Стосовно ж Словаччини та Угорщини то саме створення відповідної мережі представництв стало розв'язанням проблеми диспропорційності розвитку в'їзного та виїзного туризму та низької конкурентоспроможності туристичного продукту. Використовуючи практичний досвід цих країн, доцільно розробити «Стратегію просування національного туристичного продукту за кордоном» з обов'язковою розробкою принципів створення і діяльності туристичних представництв за кордоном.

Список використаних джерел

1. Біланюк О. Сучасний стан та перспективи розвитку сфери туризму в Українсько–Польському транскордонному регіоні // Вісник львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Вип.43. – Ч.2. – С.14–19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.geography.lnu.edu.ua/Publik/Period/visn/43(2)/PDF
2. Вдалий сезон 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polradio.pl/5/117/Artykul/159930
3. Вус–Столярчук О. Роль транскордонного співробітництва між Україною та Польщею у туристичній галузі. – Національний університет «Острозька академія». – 2013. – Вип.3 – С.211–215 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/2354/1/Vus–Stoliarchuk_NZ_stud_Vyp–3_turyzm.pdf
4. Корсак Р. В., Фуртій В. В. Розвиток туризму у Чехії: досвід організації для України (кін. XX ст. поч. XXI ст.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.107 (4). – С.128–131.
5. Кучерова Я. Развитие туризма и туристская политика Словакии // МОО «Развитие»: Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/handle/123456789/21785
6. Михальчук Ю. І. Історія розвитку туризму у Словаччині // Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sworld.com.ua/konfer41/125.pdf
7. Напрями регулювання структурних диспропорцій у туристичній сфері країн Центрально–Східної та Південної Європи: досвід для України в контексті розширеної зони вільної торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/august08/13.htm
8. Ожема С. В. Досвід розвитку туризму у Словацькій Республіці // Волинський інститут економіки та менеджменту, м. Луцьк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wp.viem.edu.ua/konf10/art.php?id=0209
9. Поліщук Л. С. Управління розвитком туризму: досвід Польщі / Л. С. Поліщук // Географія та туризм. – 2012. – Вип.23. – С.181–187 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_23_30
10. Польща стає ближчою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intour.com.ua/n–23/p–20/atc–638/
11. Польщу в 2013 році відвідало 2,1 млн. українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric–abroad/1603957–polshchu_v_2013_rotsi_vidvidalo_ponad_2_mln_turistiv_z_ukraiini_1898988.html
12. Рынок туристических услуг Венгрии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rustrade.hu/11_Dokumenti_TP/11_02_drugie_dokumenti/11_02_01_turism.html
13. Современные аспекты развития SPA–туризма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourfaq.net/travel–business/sovremennye–aspekty–razvitiya–spa–turizma/
14. Соловйова О. Організаційний механізм державного управління розвитком ринку рекреаційних послуг (Європейський досвід) // Класичний приватний університет м. Запоріжжя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010.../10sovrrp.pdf
15. Туризм у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geograf.com.ua/poland/696–poland–tourism
16. Уряд Словаччини розробив національну стратегію розвитку велотранспорту та туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://velotransport.info/?p=35481
17. Bujna Marián. Aktuálny vývoj cestovného ruchu na Slovensku roky 2013–2014 / Marián Bujna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agroturizmusslovakia.sk

18. OECD Tourism Trends and Policies 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ec.europa.eu/DocsRoom/documents/5675/.../1/.../native
19. Official Slovak National Tourism Portal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slovakia.travel
20. polscha.travel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polscha.travel/uk
21. Polska Organizacja Turystyczna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pot.gov.pl/o–polskiej–organizacji–turystycznej/l/polska–organizacja–turystyczna
22. The campaigns of the Hungarian National Tourist Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.htbudapesthungary.hu.
23. Tourism in Hungary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hungary.com.
24. Tourism in Poland 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.msport.gov.pl/news

References

1. Bilanjuk O. Suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku sfery turyzmu v Ukrai'ns'ko–Pol's'komu transkordonnomu regioni // Visnyk l'vivs'kogo universytetu. Serija geografichna. – 2013. – Vyp.43. – Ch.2. – S.14–19 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://old.geography.lnu.edu.ua/Publik/Period/visn/43(2)/PDF
2. Vdalyj sezon 2013 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.polradio.pl/5/117/Artykul/159930
3. Vus–Stoljarchuk O. Rol' transkordonnogo spivrobitnyctva mizh Ukrai'noju ta Pol'shheju u turystychnij galuzi. – Nacional'nyj universytet «Ostroz'ka akademija». – 2013. – Vyp.3 – S.211–215 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eprints.oa.edu.ua/2354/1/Vus–Stoliarchuk_NZ_stud_Vyp–3_turyzm.pdf
4. Korsak R. V., Furtij V. V. Rozvytok turyzmu u Chehii': dosvid organizacii' dlja Ukrai'ny (kin. XX st. poch. XXI st.) // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnyctvo «Gileja», 2016. – Vyp.107 (4). – S.128–131.
5. Kucherova Ja. Razvitie turizma i turistskaja politika Slovakii // MOO «Razvitie»: Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij. – 2007. – №3 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://elib.bsu.by/handle/123456789/21785
6. Myhal'chuk Ju. I. Istorija rozvytku turyzmu u Slovachchyni // Shidnojevropejs'kyj nacional'nyj universytet im. Lesi Ukrai'nky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: sworld.com.ua/konfer41/125.pdf
7. Naprjamy reguljuvannja strukturnyh dysproporcij u turystychnij sferi krai'n Central'no–Shidnoi' ta Pivdennoi' Jevropy: dosvid dlja Ukrai'ny v konteksti rozshyrenoi' zony vil'noi' torgivli [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://old.niss.gov.ua/monitor/august08/13.htm
8. Ozhema S. V. Dosvid rozvytku turyzmu u Slovac'kij Respublici // Volyns'kyj instytut ekonomiky ta menedzhmentu, m. Luc'k [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.wp.viem.edu.ua/konf10/art.php?id=0209
9. Polishhuk L. S. Upravlinnja rozvytkom turyzmu: dosvid Pol'shhi / L. S. Polishhuk // Geografija ta turyzm. – 2012. – Vyp.23. – S.181–187 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_23_30
10. Pol'shha staje blyzhchoju [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://intour.com.ua/n–23/p–20/atc–638/
11. Pol'shhu v 2013 roci vidvidalo 2,1 mln. ukrai'nciv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/rubric–abroad/1603957–polshchu_v_2013_rotsi_vidvidalo_ponad_2_mln_turistiv_z_ukraiini_1898988.html
12. Rynok turisticheskih uslug Vengrii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.rustrade.hu/11_Dokumenti_TP/11_02_drugie_dokumenti/11_02_01_turism.html
13. Sovremennye aspekty razvitija SPA–turizma [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://tourfaq.net/travel–business/sovremennye–aspekty–razvitiya–spa–turizma/
14. Solovjova O. Organizacijnyj mehanizm derzhavnogo upravlinnja rozvytkom rynku rekreacijnyh poslug (Jevropejs'kyj dosvid) // Klasychnyj pryvatnyj universytet m. Zaporizhzhja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010.../10sovrrp.pdf
15. Turyzm u Pol'shhi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.geograf.com.ua/poland/696–poland–tourism
16. Urjad Slovachchyny rozrobyv nacional'nu strategiju rozvytku velotransportu ta turyzmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://velotransport.info/?p=35481
17. Bujna Marián. Aktuálny vývoj cestovného ruchu na Slovensku roky 2013–2014 / Marián Bujna [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.agroturizmusslovakia.sk

18. OECD Tourism Trends and Policies 2014 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: ec.europa.eu/DocsRoom/documents/5675/.../1/.../native
19. Official Slovak National Tourism Portal [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.slovakia.travel
20. polscha.travel [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.polscha.travel/uk
21. Polska Organizacja Turystyczna [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pot.gov.pl/o–polskiej–organizacji–turystycznej/l/polska–organizacja–turystyczna
22. The campaigns of the Hungarian National Tourist Office [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.htbudapesthungary.hu.
23. Tourism in Hungary [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.hungary.com.
24. Tourism in Poland 2015 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://en.msport.gov.pl/news

Korsak R. V., *doctor of historical sciences, professor, Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru*

Furtiy V. V., *master, Uzhgorod National University, faculty of Tourism and international, communications (Ukraine, Uzhgorod), vovafurtiy@gmail.com*

The organization of tourism in Central Europe (Poland, Slovakia, Hungary): experience for Ukraine

The article studies tourism Organization in Central Europe (Poland, Slovakia, Hungary). The authors examined the state of development in tourism, the problems that hinder turn it into a leading industry, grounded recommendations to improve the services of the tourism industry. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, system, specific, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Keywords: *tourism, tourism development, Poland, Slovakia, Hungary, tourist infrastructure, tourist potential.*

Корсак Р. В., *доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой туристической инфраструктуры и сервиса, факультет туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru*

Фуртий В. В., *магистр туризмовед факультета туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), vovafurtiy@gmail.com*

Организация туризма в странах Центральной Европы (Польша, Словакия, Венгрия): опыт организации для Украины

Проведено исследование организации туризма в странах Центральной Европы (Польши, Словакии, Венгрии). Авторы рассмотрели состояние развития туризма, проблемы, мешающие превратить ее в ведущую отрасль, обосновали рекомендации по улучшению услуг туристической отрасли. Раскрытие темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов познания: анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. В научном наследии отдано предпочтение историческим методам исследования: историко–генетическому, историко–сравнительному, историко–синтетическому, историко–диахронному, эмпирическому анализу и тому подобное.

Ключевые слова: *туризм, развитие туризма, Польша, Словакия, Венгрия, туристическая инфраструктура, туристический потенциал.*

* * *

УДК 364:284

Лірник О. В.,
аспірантка, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Рівне),
dolj.ogo@gmail.com

Аналіз та осмислення соціального служіння п'ятидесятників, баптистів та адвентистів у сучасній Україні

Стаття присвячена аналізу та осмисленню феномену соціального служіння протестантських церков у незалежній Україні. Розглянуто механізми функціонування основних соціальних організацій п'ятидесятників, баптистів, адвентистів, що розгорнули свою гуманітарну діяльність на території України. Продемонстровано витоки підґрунтя соціальних рухів у середовищі

пізніх протестантів, що зумовлено особливостями протестантської етики та соціальної доктрини, що бере свій початок з часів Реформації. Окрім цього в статті продемонстровані конкретні приклади соціальної роботи в протестантів в українському суспільстві. Поданий аналіз їх діяльності щодо соціальних доктрин кожної із деномінацій.

Ключові слова: *соціальна доктрина, соціальне служіння, адвентизм, п'ятидесятники, баптисти.*

Варто перейти безпосередньо до розгляду сучасного стану соціального служіння традиційних протестантських церков в Україні. При цьому доцільно спочатку окреслити основні напрямки соціальної роботи, виокремити особливості соціального служіння, а після цього перейти безпосередньо до опису сучасного стану соціальної роботи традиційних протестантських церков.

Якщо характеризувати напрямки соціальної роботи, то можна звернутися до класифікації британського науковця Стівена Шардлоу, який виокремив напрями соціальної роботи, що підходять до розуміння соціального служіння протестантизму [26, с. 385]:

1. Допомога людям, які зіткнулися з проблемами, у пошуку шляхів їх розв'язання. Коло проблем, які можуть належати до цієї компетенції, охоплюють труднощі у взаєминах з іншими людьми, неможливість виконання різних соціальних ролей, неспроможні доглядати за собою з певних причин, кризові ситуації в житті тощо.

2. Допомога людям допомогти собі. Важливо, щоб робота з людьми була спрямована на допомогу у досягненні ними власних цілей, формування здатності обходитися без постійного нагляду. Не залишати людей у скрутних ситуаціях та не відвертатися від них навіть якщо вони в певний момент свого життя оступилися.

3. Надання допомоги не тільки тим, хто її потребує, а й вживання заходів щодо захисту найвразливіших верств суспільства від інших осіб. Такими вразливими групами є: діти, які зазнають насильства; люди з проблемами у навчанні (розумово відсталі); пацієнти психіатричних служб; люди похилого віку, яких родичі можуть використовувати у своїх інтересах. У таких ситуаціях потрібно допомогти їм звільнитися від страхів, зрозуміти суть проблеми та вирішити її вже не самому, а з допомогою.

4. Здійснення догляду за особами, неспроможними доглядати за собою. Люди, які потребують такого догляду, перебувають у будинках для людей похилого віку, дитячих будинках та інших закладах.

Ці напрями соціального служіння допомагають зрозуміти його основний зміст та на які суспільні верстви воно спрямоване. Окрім того, перед конкретизацією прикладів соціальної роботи протестантських церков, варто виокремити основні особливості їх служіння:

1) соціально–груповий підхід – під ним розуміється те, що церква працює окремо з різними віковими категоріями. Для дорослих проводяться спеціальні заняття щодо встановлення сімейного добробуту, для дітей – організація недільних шкіл, літніх таборів. Проводяться збори за інтересами, але є і моменти, коли уся громада збирається разом;

2) застосування світських засобів для проведення соціального служіння – протестанти розуміють, що сучасний місіонер значно відрізняється від того, який діяв раніше. Задля того, щоб зацікавити людей, треба бути обізнаним в усіх сферах життя. При роботі із молоддю знання технічних засобів та володіння новою інформацією є особливо важливим;

3) поширення сфер і напрямів діяльності – протестанти поширюють свою соціальну роботу не тільки в межах своєї громади чи міста, а й організовують всеукраїнські заходи, які викликають зацікавлення у ЗМІ та навіть представників інших конфесій. На своїх зборах протестанти обмінюються досвідом та переймають корисні ідеї, які варто втілювати в життя. Соціальне служіння вже не обмежується лише наданням допомоги. На даний час основне його завдання полягає у створенні умов для реалізації особистості. Зокрема, робота з безробітними полягає у створенні спеціальних підприємств для забезпечення потреб такої суспільної категорії, але вибір все ж лишається за ними. Крім того, створюються різноманітні центри духовного життя, школи мистецтва і спорту [11, с. 53]. Таким чином, збільшується коло спілкування представників однієї релігійної спільноти, створюються своєрідні громадські організації за релігійно–конфесійною ознакою;

4) робота з людьми з проблемних груп – протестанти надають вагоме значення роботі з людьми похилого віку, які перебувають у спеціалізованих притулках чи просто проживають самі. Ці люди потребують не стільки фінансової допомоги, скільки звичайного людського спілкування та підтримки. Соціальна робота проводиться і у місцях позбавлення волі, задля адаптації їх до нових умов життя та допомога цим людям після завершення відбування покарання. На сьогодні, особливо в протестантських церквах, актуальним є не одноразова допомога таким групам, а допомога на постійній основі;

5) співпраця з громадськими організаціями, органами влади – інколи у реалізації соціальних проектів протестантам просто необхідна підтримка влади. Адже задля втілення ідей в життя потрібно проходити багато державних інстанцій, оформляти потрібні документи тощо. А співпраця з громадськими організаціями допомагає вирішити питання щодо людського ресурсу втілення соціального служіння, а також благодійні громадські організації можуть запропонувати ідеї заходів, які можна було б провести;

6) міжрелігійна і міжконфесійна співпраця – протестанти співпрацюють з іншими християнськими конфесіями задля реалізації соціального служіння. Проводяться спільні конференції щодо обговорення можливих спільних проектів. У благодійних заходах, служіння в місцях позбавлення волі, сиротинцях та притулках для старих людей християнські конфесії діють єдиним фронтом [14, с. 4].

Аналіз напрямів соціального служіння християнських церков вказує на постійний прогрес у розширенні сфер служіння, удосконаленні його методів. Вирізнені вище властивості соціального служіння дають підстави твердити про універсальний і толерантний характер здійснюваної діяльності. Сучасне традиційне розуміння соціального служіння протестантів включає в себе три нові складові:

1. «Підготовка ґрунту». Звернення до серця через побудову взаємовідносин, що включає в себе служіння, спілкування й жертовність. Фактично, це підготовчий етап, що дозволяє налагодити контакт зі співрозмовником.

2. «Сіяння». Звернення до розуму через відкрите спілкування, що включає в себе особисте свідчення, книги, касети, вивчення Біблії, спілкування, проповіді та навчання.

3. «Жнива». Звернення до волі людини в очікуванні відповіді, що включає в себе ґрунтовне пояснення Євангелія [1, с. 17].

Перейдемо безпосередньо до характеристики соціального служіння традиційних протестантських церков: адвентистів, баптистів та п'ятидесятників. Важливо зауважити, що соціальна робота здебільшого ініціюється не стільки з ініціативи віруючих прихожан, скільки з боку церковного керівництва. Проте віруючі з радістю долучаються до проведення соціального служіння.

Тому нагальною потребою дня проголошують «нове бачення служіння церкви у сучасному світі». Важливою складовою особистого благовістя є особистий добрий приклад вірного, що в духовному середовищі визначений як «євангелізм життям». У його основу покладено відому християнську тезу: «Проповідуйте Слово Боже завжди і, лише коли потрібно, тоді використовуйте слова». У даному випадку відсутня заздалегідь запланована програма благовістя. Вона виникає в щоденних ситуаціях і має значно більший вплив, ніж «євангелізація слова» [25, с. 21].

Розпочнемо з того, що соціальна робота включає в себе два елементи – матеріальна та моральна допомога. Щодо матеріальної підтримки, то вона виявляється у жертвуванні коштів інвалідам, пенсіонерам, малозабезпеченим, тим, хто постраждав внаслідок стихійного лиха тощо. Чимало протестантських церков беруть під свою матеріальну опіку дитячі будинки, лікарні, будинки для літніх людей та своїми силами створюють нові допоміжні заклади.

Щодо моральної допомоги, то вона виявляється у практичній діяльності у житті інших людей. Найважче – змінити іншого та дати йому зрозуміти, що його доля тобі не байдужа, що ти піклуєшся про нього та переймаєшся його проблемами. Важливо проаналізувати світоглядну позицію людини, зрозуміти її, далі відбувається «очищення поверхні» задля майбутнього «засіву», що являє собою бесіду з потенційними неофітами чи вже віруючими щодо їх цінностей та пріоритетів [6, с. 25]. Соціальне служіння повинне допомогти особі у переведенні її християнських етичних переконань у русло конкретних дій на поприщі удосконалення сучасної людини і сучасного світу. Християнські центри проводять різноманітні лекції та семінари, аналізують літературу. Не випадково протестантські видання і проповідь окрім релігійно–етичних і власне церковних аспектів звертаються до найрізноманітніших сфер життєдіяльності людини.

Моральну допомогу здійснюють через просвітницьку діяльність, методами якої є дискусійні клуби, використання радіо та телепередач, проведення конференцій. Розповсюдженою тематикою подібних заходів є креаціонізм та еволюція, основи сім'ї та шлюбу, здоровий спосіб життя тощо. У своїй діяльності зазначені організації широко використовують різноманітні інформаційні технології, що посилюють її ефект [12, с. 49]. Окрім того, було створено асоціації християн залежно від професій та різноманітні християнські громадські спілки. Існують Асоціації християн–педагогів – Асоціація християн–медиків, Товариства християн–бізнесменів, фермерів, військових. Дані структури проводять різноманітні заходи, в яких пов'язують євангелізацію разом з відповідальним ставленням до власних професійних обов'язків як особливого покликання, помножене на постійний особистий контакт та знання тієї чи іншої спеціальності, робить подібну роботу досить ефективною [5, с. 3].

Схарактеризуємо діяльність традиційних протестантських церков у сфері благодійництва та підготовці благовісників. Саме милосердя є невід'ємною та найпотужнішою частиною їх діяльності, воно має глибокі історичні корені, і не дивно, що найбільше викликає повагу в суспільстві, сприяє зростанню церковного авторитету, знаходить широку підтримку громадськості і держави [21, с. 109]. Для прикладу, можемо згадати ще з історії, що послідовники Лютера, Кальвіна активно жертвували на соціальні потреби, виховували в собі чесноти – не витрачати зароблені кошти лише на себе, а й на благо інших. Саме тому протестанти переймають на себе і фінансову сторону усіх благодійних проектів, а не лише моральну. Їх традиція збору десятин (десятої частини від прибутку на потреби церковного приходу) зі своїх членів, вчила жертовності та демонстрації справжнього ставлення до християнської віри згідно біблійного тексту: «Де скарби ваші, там й серце ваше». Вона зберігається і у наш час та допомогла тому, що у досить стислий термін євангельським християнам–баптистам, адвентистам сьомого дня і п'ятидесятникам вдалося втілити у життя конкретні і досить значущі милосердницькі та доброчинні проекти, пов'язані із опікуванням людьми похилого віку, хворими, самотніми, сиротами, ув'язненими [22, с. 145]. Створено благодійні місії, асоціації, реабілітаційні центри та заклади для алкозалежних та наркозалежних.

Адвентистські, п'ятидесятницькі та баптистські громади по–різному реалізовують своє благодійницьке служіння. У п'ятидесятницьких церквах, наприклад, цю ділянку очолює створена при Союзі християн віри євангельської Місія милосердя і благодійництва. Члени Місії на добровільних засадах працюють у пологових і дитячих будинках Києва і Львова, куди передають також безкоштовно медичне обладнання, ліки, одноразові шприци. Разом із цим п'ятидесятники морально підтримують дітей та жінок, що є необхідним для них. Деякі пацієнти стають справді хорошими друзями для деяких з них та підтримують і надалі близьке спілкування. Також проводиться опіка протестантів над громадянами, що перебувають у місцях позбавлення волі, працюють в 52 місцях ув'язнень і тому важливе значення вони надають і підготовці служителів–проповідників для такого служіння [9, с. 24]. Адже це не так просто знайти підхід до людини, яка оступилася у цьому житті, треба знайти шлях до її душі, щоб допомогти змінитися.

П'ятидесятниками налагоджено дієву милосердницько–добродійну діяльність, створено понад 50 місій, що поєднують євангелізацію з соціальною працею, 30 з яких опікуються сиротами, безпритульними і бездомними дітьми. Допомогу церкви надають, отримуючи гуманітарну допомогу із різних країн Європи і США, вони розподіляють її серед потребуючих. Функціонують 27 реабілітаційних центрів по звільненню від наркотичної та алкогольної залежності, вони працюють у 18 містах майже на самофінансуванні завдяки трудотерапії пацієнтів. Опікуючись цими реабілітаційними центрами, п'ятдесятницькі громади вважають цю працю своїм «жертовним служінням» у справі утвердження «культури життя» і подолання «культури смерті». Організовуючи доброчинні акції з допомоги бідним, бездомним, безпритульним, Церква християн віри євангельської України вважає таку

діяльність своїм «духовним служінням суспільству» у вирішенні його соціальних проблем [13, с. 7]. Піклування про дітей сиріт є надзвичайно важливою ділянкою, тому працюють у 14–ти сиротинцях, які знаходяться на їх утриманні. На кошти церковних кас надають допомогу немічним, людям похилого віку, інвалідам та хворим. Щодо допомоги безпритульним, то можна назвати відкриття безкоштовних їдалень в трьох областях України та допомога їм одягом та іншими необхідними речами. Лише місія благовістя, милосердя та благочинності «Єдина надія» Церкви ХВЄ протягом 6–ти років надавала щосуботи благодійні обіди від 45 до 140 особам. За вказаний період на цю благодійну акцію місією витрачено 144 542 гривні [17, с. 3].

Якщо розглянути благодійну діяльність церкви адвентистів сьомого дня, то Адвентистське агентство допомоги і розвитку (АДРА) – одна з найбільших релігійних благодійницьких організацій в Україні. АДРА – незалежна неурядова міжнародна асоціація, яка керується християнськими принципами служіння ближньому. В Україні АДРА працює з 1985 року, розподіляє гуманітарну допомогу, організовує допомогу для потерпілих та потребуючих. У 1993 році Міністерство юстиції України зареєструвало АДРА як частину Всесвітньої організації АДРА і відтоді український філіал АДРА втілив в життя 150 гуманітарних проектів: забезпечення одягом та продуктами харчування малозабезпечених, багатодітних, інвалідів; матеріальна та медична допомога дітям–інвалідам, що постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи; оздоровлення дітей, що проживають в екологічно забруднених районах шляхом вітамінізації харчування та виведення радіонуклідів з організму; забезпечення пенсіонерів у м. Харкові безкоштовним хлібом; допомога дитячим будинкам в Херсонській і Миколаївській областях та інші гуманітарні проекти. Крім того, місцеві громади і регіональні конференції Церкви АСД надають допомогу потребуючим, опікуються дитячими будинками, будинками для престарілих, сиротинцями [28, с. 309].

Створено санаторій, де проживають і лікуються діти, хворі на туберкульоз. За участю спонсорів там було поставлено ігровий майданчик, постійно надається допомога ліками, взуттям, одягом. Проводяться біблійні уроки, гуртки, готуються обіди. Адвентисти особливу увагу приділяють наданню допомоги населенню, потерпілому від стихійного лиха. Ця робота здійснюється в рамках проголошеної Всесвітнім з'їздом Церкви АСД (1990) програми «Глобальна місія». За останні роки українська АОДР здійснила низку акцій: допомога потерпілим від повені на Закарпатті та Волині (одягом, взуттям та продуктами харчування) [28, с. 312].

Євангельські християни баптисти надзвичайно активно працюють в сфері благодійництва. Важливою для них є робота з ув'язненими, діють дві євангельські програми, які допомагають засудженим. В цій ділянці баптисти наголошують на можливості зміни їх життя після повернення у суспільство та важливості навернення до Бога. Так, в багатьох областях України було проведено концерти у виправних закладах, які були тісно пов'язані з проповіддю. Євангелізаційно–реабілітаційна робота з групами ризику, наркозалежними та алкозалежними отримує широку реалізацію, зокрема на Буковині дана діяльність приносить рясні плоди. Згідно з даними дослідження, близько 70% людей, які були пацієнтами реабілітаційного центру повернулися до нормального життя та стали прихожанами церкви ЄХБ [20, с. 12]. Волонтерська діяльність є дуже важливою, так, наприклад, члени баптистської громади з Черкас працюють санітарами і прибиральницями у місцевому тубдиспансері. Церквами краю практикуються і такі форми роботи як оздоровлення дітей із малозабезпечених та багатодітних сімей, сиріт в літніх таборах. Тільки за останні два роки було оздоровлено понад 2 000 дітей обласним об'єднанням ЄХБ, 1 тис. дітей та 300 сімей [23, с. 3].

Євангельські християни–баптисти за підтримки закордонних місій та у тісній співпраці з Всеукраїнським християнським сирітським фондом «Струмок» м. Києва створюють дитячі будинки сімейного типу. Ця діяльність поширюється на багато областей України, зокрема дитячий будинок сімейного типу утворили декілька родин з Першої Рівненської церкви ЄХБ – Зарічнюків, Новосадів, Лебедів. Зрозуміло, що це нелегка справа і тому у цьому напрямку необхідна підтримка державних структур. Потрібна матеріальна підтримка та педагогічний хист, а найголовніше – зробити так, щоб кожна дитина почувала себе, як вдома [15, с. 32].

У сфері благодійсності важливо схарактеризувати діяльність такої Міжнародної громадської благодійної християнської організації «Надія людям». Це благодійна організація, що активно займається соціальною роботою. Благодійний фонд розподіляє гуманітарну допомогу закладам освіти, медицини, культури, центрам обслуговування пенсіонерів, малозабезпеченим громадянам тощо. Перші кроки робить Центр соціальної опіки «Шлях додому», діяльність якого спрямована на роботу з важкими підлітками, бездомними сиротами, сім'ями, де батьки позбавлені батьківських прав. Духовно–просвітницька, виховна та благодійна робота ведеться в школах–інтернатах смт. Мізоч та смт. Клевань, дитячих будинках, виправних закладах – Дубенська виправна колонія для малолітніх злочинців. Разом із співробітниками місії в цьому служінні задіяні члени місіонерських церков. МГБХО «Надія – людям» бачить своє завдання також у тому, щоб всебічно сприяти впровадженню предмета християнська етика в школи України, допомагати вчителям християнської етики методичними матеріалами, налагоджувати контакти з батьками, безпосередньо працювати з учнями в позашкільний час. Члени організації наголошують на тому, що це великий привілей – бути учасниками служіння Бога на землі, проголошуючи Євангеліє, допомагаючи людям [24].

Цікаво розповісти про діяльність школи–інтернату у селі Верба, Дубенського району на Рівненщині, адже саме сюди відправляють тих вихованців дитячих будинків, з якими не могли впоратися в інших сиротинцях. Тут протестанти крім постійного проведення біблійних уроків роблять чимало інших добрих справ. За допомогою різних спонсорів було придбано дитячий ігровий майданчик, організована стабільна допомога через придбання харчових продуктів, лікарських засобів, предметів гігієни, білизни, одягу. Дітям дарували виплетені власноруч шкарпетки, рукавички, шапочки, організовували випускний вечір, даруючи при цьому випускникам цінні подарунки. Різдвяні та пасхальні подарунки стали вже

традиційними. Неодноразово була надана допомога при проведенні ремонтних робіт. Ще одне надбання у роботі – це канікули, які вихованці проводять у християнських сім'ях.

Завдяки підтримці з–за кордону протестанти допомагають дітям, які втратили батьків і проживають з опікунами або родичами, або які втратили одного з батьків, або ті, що виховуються в багатодітних малозабезпечених сім'ях. Такі діти мають гостру потребу в найнеобхідніших речах. Щомісяця кожна така дитина отримує адресну фінансову допомогу від закордонного спонсора. Крім цього кілька разів на рік діти отримують гуманітарну допомогу у вигляді одягу, взуття, іграшок [19, с. 41].

Однією з форм недержавної соціальної роботи ЄХБ є робота, яку проводять реабілітаційні центри з дітьми вулиці. В наш час гостро стоїть питання щодо тисяч дітей, які живуть на вулицях, але батьків яких не позбавлено батьківських прав. Цими дітьми ніхто не займається і не вирішує їх проблем. В інтернат їх не візьмуть через відсутність певного комплекту документів, а утримувати їх в державному притулку дозволено не більше трьох місяців.

Протестантські громади допомагають ВІЛ–інфікованим, ця допомога виявляється в інформуванні громадськості щодо проблематики цієї хвороби та наголошують на тому, що СНІД не передається через звичайне спілкування, дружбу та людську підтримку. Людям знаходять можливості для працевлаштування, постійно підтримують їх морально [8, с. 66].

В освітній сфері п'ятидесятники, баптисти та адвентисти намагаються створити різноманітні навчальні заклади, недільні школи з вивчення Святого Письма, адже це є тією основою, яка буде допомагати віруючим утверджуватися в їх переконаннях. Виняткова увага приділяється підготовці власних кадрів, адже духовна освіта пастирів є провідною ланкою їх соціального служіння. П'ятидесятниками було створено 15 духовних навчальних закладів. Зокрема це «Благодать і істина», що у м. Київ, Львівський заочний Біблійний інститут, Львівська теологічна семінарія, Тернопільська Біблійна семінарія, Нововолинський Біблійний інститут, Коростенський Біблійний коледж, Чернівецька Біблійна семінарія, Дніпропетровський Біблійний коледж. Лише в Київському, Львівському і Рівненському духовних навчальних закладах Церкви навчається понад 600 осіб, в Союзі ХВЄ України діє понад 870 недільних шкіл із майже 30 тис. слухачів. Ще більш масштабними уявляються програми розвитку духовної освіти, які здійснюються за адекватної допомоги закордонних п'ятидесятницьких центрів [4, с. 29].

У суботніх школах Церкви АСД в Україні навчається 24 тисячі молоді та дітей. Суботня школа, згідно вчення адвентизму, – це релігійний фундамент місцевої адвентистської громад. Її першочергове завдання – навчати фундаментальних доктрин церкви АСД, вчити членів і відбудовувачів церкви, як реалізувати біблійні принципи в повсякденному житті.

Баптистські громади є постійними організаторами різноманітних конференцій, які стосуються духовно–морального виховання та проблем молоді. Проводять короткотермінові семінари та курси обласного та загальноукраїнського масштабу для пасторів, дияконів, місіонерів, проповідників покликані допомогти їм звершувати доручене служіння. у церквах запроваджуються уроки Недільної школи для дорослих по вивченню Біблії. Усі навчальні заклади, їхні програми, різні види та форми навчання мають єдину достойну мету – підвищення духовності кожного члена, усієї церкви, Братства в цілому та підготовка до служіння. ЄХБ створили чимало біблійних інститутів, які об'єднані в Асоціацію біблійних інститутів за програмою «Біі» і входять до структури ВСО ЄХБ [16, с. 50]. Основна ціль усього процесу навчання – це підготовка служителів різного рівня, яких вкрай не вистачає в громадах. Термін навчання залежить від швидкості просування в навчанні тієї чи іншої групи. Але, як правило, група проходить курс за 3 місяці. Усього програма має 20 курсів, кожен з яких присвячені усім сферам життя церкви: від вивчення Біблії та історії церкви до утворення нових церков та лекцій з лідерства та управління. Програму побудовано так, щоб у студента закарбувалися три основні принципи: знати, бути, робити, тобто, що повинен знати християнський служитель, яким він повинен бути і що він повинен робити. Робиться наголос на тому, що це – навчання в служінні, а не навчання для майбутнього служіння. Активно здійснюється видавнича діяльність.

В усіх пізньопротестантських церквах важливою областю є сестринське служіння. Організовано курси, які допомагають жінкам зрозуміти, що Божий задум, стосовно Його вічних цілей, включає також і жінок. Бог хоче діяти через кожну жінку особисто. Ціль жіночого соціального служіння – допомогти оцінити своє становище і стосунки з Богом і встановити правильні стосунки з Ним, розвивати в церкві духовне материнство і наставництво, встановити в своїй сім'ї правильні стосунки (згідно з Словом Божим), усвідомити, що діти – подарунок Бога і виростити їх для Нього, перебувати в постійному вивченні Слова Божого з ціллю застосувати його в повсякденному житті, допомогти кожній сестрі знайти своє служіння в церкві (молитовне, благовістя, милосердя, душеопікунство, служіння викладача Недільної Школи, музично–хорове) [10, с. 5].

Щодо медичного забезпечення, то особливо активно працюють у медичних закладах адвентисти. При цьому вони виходять не лише із загальних етичних міркувань, а й з особливостей свого віровчення, одне із суттєвих засад в якому посідає санітарна реформа. Вони пов'язують її з розв'язанням суспільних проблем, адже не можна вважати себе дітьми Божими, якщо порушувати Його настанови щодо здорового способу життя. Якщо людина знаходиться у пригніченому, хворобливому стані через неправильне ставлення до свого життя, вона не може почути голос Божий, бути активним членом суспільства. Саме цього принципу дотримуються представники церкви АСД. Для практичного здійснення санітарної реформи при церкві створено відділ здоров'я і поміркованості. У 1992 р. відбулася установча конференція лікарів–адвентистів, де оголошено початок діяльності Адвентистської медичної асоціації України [28, с. 315].

Служіння серед молоді є провідною ланкою соціального служіння, адже саме молоде покоління є основою церкви. І справді зростання молодіжного прошарку в протестантських громадах далеко не в останню чергу є результатом реалізації гнучкої і ефективної програми релігійного виховання та навчання дітей безпосередньо

в родинах, що забезпечило стабільність протестантських традиції за виключно несприятливих умов. Традиції боротьби з перетворення сім'ї у духовну фортецю сягають ще часів виснажливого спротиву панівній церкві, коли послаблення конфесійного навчання і виховання в сім'ї могло мати наслідком ерозію протестантської спільноти вже за життя наступної генерації. Цей досвід був одним з вирішальних чинників життєздатності протестантизму в радянський час. До того ж, усі протестантські конфесії наполягають на беззастережному виконанні біблійних приписів і категорично відкидають штучне обмеження дітонародження. Висока народжуваність, неприпустимість її регуляції виступає і релігійним обов'язком, і обов'язком перед одновірцями, і умовою благополуччя всієї спільноти. «Ті, хто піклуються про зростання церкви, – підкреслює адвентистський автор, – не бояться мати великі родини» [7, с. 256].

Працюючи з молоддю пізньопротестантські церкви розробляють нові форми роботи. Так, наприклад, баптисти ефективним вважають «Молодіжні християнські клуби і кафе», на базі яких формуються нові баптистські церкви, значну кількість яких складає молодь. Активною формою євангелізаційного виховання є дитячі табори – літні і під час шкільних канікул в різні пори року. Організуються стаціонарні дитячі табори, для чого орендуються колишні піонерські табори й дитячі санаторії. Для подальшої євангелізаційної роботи з дітьми, які відвідали такі табори, створюються «Християнські дитячі й молодіжні клуби спілкування». Утворена «Асоціація християнських таборів і клубів» з метою підготовки лідерів для роботи в клубах, обміну досвідом і поширення євангелізаційної клубної роботи серед юнацтва. Розроблені спеціальні методики такої роботи. Відділ сім'ї, молоді, дітей вважається одним із самих перспективних в структурі Церкви АСД в Україні. Він враховує сучасну тенденцію омолодження адвентистських громад і зростання молодіжної ініціативи в житті суспільства та церкви. І тут Церква працює на перспективу [28, с. 317].

Робота з молодіжними лідерами дозволяє вирощувати нові кадри та здійснювати їх постійну ротацію. Молодіжний і дитячий підструктурні відділи в першу чергу звертають увагу на тих, хто в майбутньому поповнить ряди церкви. У період з 2003 по 2005 рр. ці ланки організаційної структури Церкви АСД працювали майже з 30 тис. молоді, серед якої: діти до 9 років – 9 тис.; підлітки 10 – 15 років – 6 тис.; молодь від 16 до 20 років – 15 тис. Більшість з них – близько 17 тис. – позацерковна молодь. Такі форми і методи роботи з молоддю дають можливість щорічно отримувати 4–5 тис. новоохрещених членів Церкви АСД [27, с. 6].

Протестантські громади є активними учасниками фестивалів християнської пісні, де беруть участь як окремі виконавці, так і хорові колективи та ансамблі. Музиканти проводять активну концертну діяльність: виступають в дитячих закладах, будинках для пристарілих, лікарнях, санаторіях, серед слухачів інших аудиторій, пропагуючи власними піснями та своїм світоглядом любов до Христа. З метою популяризації сучасної християнської музики, запису молодих християнських виконавців, озвучування різноманітних заходів, конференцій, концертів у 2001 р. в м. Рівне була створена студія «Ехо». У планах – запис радіоспектаклів, відеороликів, реалізація нових музичних проектів.

У різних містах України силами молодіжного відділу протестантські гурти та місцеві церкви проводяться акції проти наркотиків, мета яких вказати молоді на Ісуса Христа, як єдиний реальний вихід із проблеми наркотичної залежності [2, с. 32]. Організовуються різноманітні фестивалі, на які приходять і віруючі, і невіруючі. Такі заходи мають на меті не лишень популяризацію церкви, а ще і характеризують те, що вона є відкритою організацією і діє справді для людей. З цією метою фестивалі проводився на належному організаційному, технічному та виконавчому рівні в офіційній співпраці з представниками державних, громадських та приватних структур.

Пізньопротестантські церкви позитивно ставляться до тих сфер культури, що розвивались у контексті християнських традицій і сьогодні орієнтуються на їх відновлення (література, музика, архітектура). Сучасну секулярну маскультуру протестанти сприймають стриманіше. Однак деякі форми молодіжної (насамперед музичної) культури проникають у життя громад [23, с. 3].

Варто наголосити, що протестантські громади проводять дійсно значну роботу у сфері соціального служіння, яка охоплює благодійницьку, культурну, освітню діяльність. Напевно з часом ці сфери роботи вони будуть доповнюватися новими видами співпраці між самими протестантами та протестантськими громадами з державою, громадськими організаціями. Кроки в цьому напрямі вже відбуваються, створена Рада Євангельських Протестантських Церков України (квітень 2005) як міжконфесійний консультативно–дорадчий орган. На сьогодні до складу РЄПЦУ входять 8 найбільших об'єднань, серед яких є і Всеукраїнський Союз Об'єднань євангельських християн–баптистів, Всеукраїнський Союз Церков християн віри євангельської–п'ятидесятників, Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів сьомого дня. Налагоджуються довготривалі контакти з місіонерами з інших країн та спонсорами, проводяться зустрічі з суспільно–політичними лідерами з метою співпраці [18, с. 20].

Отже, соціальна і гуманітарна роль церков та релігійних організацій не вичерпується всім вищеописаним. Тут наведені, насамперед, як приклади, лише основні напрями, в яких пізньопротестантські конфесії здійснюють своє соціальне служіння. Проте з цього видно, що протестантська громада виступає соціально–релігійним середовищем, в якому відбувається формування світогляду українців [3, с. 128].

Таким чином, соціальне служіння постає як суспільно значуща діяльність, яка здійснюється християнськими церквами з метою поширення духовності, формування цінностей громадянського суспільства внаслідок налагодження міжконфесійної та міжрелігійної співпраці, взаємодії з іншими соціальними інститутами. Аналіз напрямів соціального служіння християнських церков вказує на постійний прогрес у розширенні сфер служіння, удосконаленні його методів. Вирізнені вище властивості соціального служіння дають підстави твердити про універсальний і толерантний характер здійснюваної діяльності. Соціальне служіння для християнських церков постає не лише додатковим способом оздоровлення суспільства, а й неодмінним інструментом для реалізації взаємодії із суспільними, громадськими інституціями з метою формування громадянських цінностей.

Список використаних джерел

1. Біблійні принципи працюють // Ориентир. – 2010. – №2. – С.17.
2. Білосевич Р. Погані звички / Р. Білосевич // Євангельський голос. – 2005. – №4. – С.32–33.
3. Веремейчик Л. Ф. Участь протестантських церков у суспільному житті незалежної України / Л. Ф. Веремейчик // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип.1. – 280 с.
4. Водолажский Ю. З життя церкви / Ю. Водолажский // Ориентир. – 2010. – №2. – С.29.
5. Всеукраинская конференция христиан–юристов // Горизонты. – 2010. – №3–4. – С.3.
6. Головин С. Библейская стратегия благовестия для постатеистического общества. Семинар для благовесников / С. Головин. – Симферополь: Христианский Научно–апологетический центр, 2003. – 44 с.
7. Докаш В. Актуальні проблеми соціального служіння протестантських деномінацій в умовах формування громадянського суспільства / В. Докаш // Українське релігієзнавство. – 2007. – №44. – С.254–257.
8. Ефетов А. Отпустить измученных на свободу / А. Ефетов // Христианство. – 2002. – №5. – 66 с.
9. Звітна конференція Всеукраїнського Союзу Християн Віри Євангельської // Голос надії. – 1999. – №5. – С.24.
10. Знак сім'ї // Благовісник. – 2002. – №3. – С.2–6.
11. Кисельов О. Урізноманітнення виявів соціального служіння релігійних спільнот України / О. Кисельов // Релігійна панорама. – 2007. – №12. – С.24.
12. Круглий стіл «Духовність та моральність молодих українців: проблеми і шляхи їх вирішення» // Дорога, Правда і Життя. – 2008. – №4. – С.49.
13. Лобинцев А. Шлях до свободи в Христі / А. Лобинцев // Свет Евангелия. – 2008. – №1. – С.7.
14. Любчук В. В. Особливості соціального служіння християнських церков в умовах встановлення громадянського суспільства в Україні / В. В. Любчук // Луцьк: ВНУ. – 5 с.
15. Назустріч дітям // Дорога, Правда і Життя. – 2008. – №4. – С.32–33.
16. Нестерук В. Бії: не студенти йдуть... / В. Нестерук // Євангельська нива. – 2003. – №1. – С.50.
17. Новини нашого братства // Дорога, Правда і Життя. – 2008. – №1. – С.2–5.
18. Новиченко М. Матеріали християнської міжконфесійної зустрічі «Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний» / Михайло Новиченко. – К., 2008. – С.18–21.
19. Служение молодежного отдела ВОЦ ЄХБ // Горизонты. – 2010. – №1. – С.40–42.
20. Справа реабілітації // Християнство. – 2003. – №1. – С.12.
21. Сьомін С. Державно–церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико–політичний аналіз): Монографія / С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик, В. Остроухов. – К.: Вид–во Європ. Ун–ту, 2002. – 109 с.
22. Тюптя Л. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посібник / Л. Тюптя, І. Іванова. – К.: Ун–т «Україна», 2004. – 245 с.
23. Фестивальне літо // Горизонты. – 2007. – №2. – С.2–7.
24. Филипчук С. В. Сфери релігійної та соціальної роботи громадських організацій Рівненщини [Електронний ресурс] / С. В. Филипчук. – Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua/2011/sfery–relihijnoji–ta–sotsialnoji–roboty–hromadskyh–orhanizatsij–rivnenschyny/.
25. Черенков М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: Генетико–типологічна спорідненість і національно–ідентифікаційні виміри сучасності: Монографія / М. Черенков. – Одеса: Християнська просвіта, 2008. – 210 с.
26. Шардоу С. Напруженість і конфлікти в освіті по соціальній роботі / С. Шардоу // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – №3. – С.383–398.
27. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні / П. Яроцький // Людина і світ. – 2004. – №4. – С.4–10.
28. Яроцький П. Стан пізньопротестанських конфесій [Текст] / Україна релігійна: Стан релігійного життя України. – Кн.1 / Гол. ред. А. Колодний // Українське релігієзнавство. – К., 2008. – №46. – С.302–331.

References

1. Biblijni pryncypy pracjujut' // Orientir. – 2010. – №2. – S.17.
2. Bilosevych R. Pogani zvychky / R. Bilosevych // Jevangel's'kyj golos. – 2005. – №4. – S.32–33.
3. Veremejchyk L. F. Uchast' protestants'kyh cerkov u suspil'nomu zhytti nezalezhnoi' Ukrai'ny / L. F. Veremejchyk // Naukovi zapysky. Serija «Istorychne religijeznavstvo». – Ostrog: Vydavnyctvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.1. – 280 s.
4. Vodolazhskyj Ju. Z zhyttja cerkvy / Ju. Vodolazhskyj // Orientir. – 2010. – №2. – S.29.
5. Vseukrainskaja konferencija hristian–juristov // Gorizonty. – 2010. – №3–4. – S.3.
6. Golovin S. Biblejskaja strategija blagovestija dlja postateisticheskogo obshhestva. Seminar dlja blagovesnikov / S. Golovin. – Simferopol': Hristianskij Nauchno–apologeticheskij centr, 2003. – 44 s.
7. Dokash V. Aktual'ni problemy social'nogo sluzhinnja protestants'kyh denominacij v umovah formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva / V. Dokash // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – 2007. – №44. – S.254–257.
8. Efetov A. Otpustit' izmuchennyh na svobodu / A. Efetov // Hristianstvo. – 2002. – №5. – 66 s.
9. Zvitna konferencija Vseukrai'ns'kogo Sojuzu Hrystyjan Viry Jevangel's'koi' // Golos nadii'. – 1999. – №5. – S.24.
10. Znak sim'i' // Blagovisnyk. – 2002. – №3. – S.2–6.
11. Kysel'ov O. Uriznomanitnennja vyjaviv social'nogo sluzhinnja religijnyh spil'not Ukrai'ny / O. Kysel'ov // Religijna panorama. – 2007. – №12. – S.24.
12. Kruglyj stil «Duhovnist' ta moral'nist' molodyh ukrai'nciv: problemy i shljahy i'h vyrishennja» // Doroga, Pravda i Zhyttja. – 2008. – №4. – S.49.
13. Lobyncev A. Shljah do svobody v Hrysti / A. Lobyncev // Svet Evangelija. – 2008. – №1. – S.7.
14. Ljubchuk V. V. Osoblyvosti social'nogo sluzhinnja hrystyjans'kyh cerkov v umovah vstanovlennja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni / V. V. Ljubchuk // Luc'k: VNU. – 5 s.
15. Nazustrich ditjam // Doroga, Pravda i Zhyttja. – 2008. – №4. – S.32–33.
16. Nesteruk V. Bii: ne studenty jdut'... / V. Nesteruk // Jevangel's'ka nyva. – 2003. – №1. – S.50.
17. Novyny nashogo bratstva // Doroga, Pravda i Zhyttja. – 2008. – №1. – S.2–5.
18. Novychenko M. Materialy hrystyjans'koi' mizhkonfesijnoi' zustrichi «Bud'te zh myloserdni, jak i Otec' vash myloserdnyj» / Myhajlo Novychenko. – K., 2008. – S.18–21.
19. Sluzhenie molodezhnogo otdela VOC JeHB // Gorizonty. – 2010. – №1. – S.40–42.
20. Sprava reabilitacii' // Hrystyjanstvo. – 2003. – №1. – S.12.
21. S'omin S. Derzhavno–cerkovni vidnosyny: svitovyj dosvid i Ukrai'na (istoryko–politychnyj analiz): Monografija / S. S'omin, Ju. Kal'nysh, V. Petryk, V. Ostrouhov. – K.: Vyd–vo Jevrop. Un–tu, 2002. – 109 s.
22. Tjuptja L. Social'na robota (teorija i praktyka): Navch. posibnyk / L. Tjuptja, I. Ivanova. – K.: Un–t «Ukrai'na», 2004. – 245 s.
23. Festyval'ne lito // Gorizonty. – 2007. – №2. – S.2–7.
24. Fylypchuk S. V. Sfery religijnoi' ta social'noi' roboty gromads'kyh organizacij Rivnenshhyny [Elektronnyj resurs] / S. V. Fylypchuk. – Rezhym dostupu: http://naub.oa.edu.ua/2011/sfery–relihijnoji–ta–sotsialnoji–roboty–hromadskyh–orhanizatsij–rivnenschyny/.
25. Cherenkov M. Jevropejs'ka reformacija ta ukrai'ns'kyj jevangel's'kyj protestantyzm: Genetyko–typologichna sporidnenist' i nacional'no–identyfikacijni vymiry suchasnosti: Monografija / M. Cherenkov. – Odesa: Hrystyjans'ka prosvita, 2008. – 210 s.
26. Shardou S. Napruzhenist' i konflikty v osviti po social'nij roboti / S. Shardou // Zhurnal yssledovanyj socyal'noj polytyky. – 2004. – №3. – S.383–398.
27. Jaroc'kyj P. Religijnyj faktor u suchasnij Ukrai'ni / P. Jaroc'kyj // Ljudyna i svit. – 2004. – №4. – S.4–10.
28. Jaroc'kyj P. Stan pizn'oprotestans'kyh konfesij [Tekst] / Ukrai'na religijna: Stan religijnogo zhyttja Ukrai'ny. – Kn.1 / Gol. red. A. Kolodnyj // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – K., 2008. – №46. – S.302–331.

Lirnyk O. V., *graduate student, National University «Ostroh Academy» (Ukraine, Rivne), dolj.ogo@gmail.com*

Analysis and interpretation of social service Pentecostals, Baptists and Adventists in modern Ukraine

This article analyzes and understanding of the phenomenon of social service of the Protestant churches in the independent Ukraine. The mechanisms of functioning of basic social Pentecostals, Baptists, Adventists, which launched its humanitarian activities in Ukraine. Demonstrate the origins of the foundation of social movements among Protestants later, due to the peculiarities of the Protestant ethic and social doctrine that dates back to the time of the Reformation. In addition to the articles shown specific examples of social work at protesters in the Ukrainian society. Analysis of their activities on the social doctrines of each denomination.

Keywords: *social doctrine, social service, Adventism, Pentecostals, Baptists.*

Лирник О. В., *аспирантка, Национальный университет «Острожская академия» (Украина, Ровно), dolj.ogo@gmail.com*

Анализ и осмысление социального служения пятидесятников, баптистов и адвентистов в современной Украине

Статья посвящена анализу и осмыслению феномена социального служения протестантских церквей в независимой Украине. Рассмотрены механизмы функционирования основных социальных организации пятидесятников, баптистов, адвентистов, что развернули свою гуманитарную деятельность на территории Украины. Продемонстрировано истоки основы социальных движений в среде поздних протестантов, обусловлено особенностями протестантской этики и социальной доктрины, берет свое начало со времен Реформации. Кроме этого в статье продемонстрированы конкретные примеры социальной работы в протестантов в украинском обществе. Представленный анализ их деятельности по социальным доктринам каждой из деноминаций.

Ключевые слова: *социальная доктрина, социальное служение, адвентизм, пятидесятники, баптисты.*

* * *

УДК 374.71

Мохнюк Р. С.,
кандидат педагогічних наук, директор
Рівненського центру підвищення кваліфікації
та перепідготовки працівників культури
Національної академії керівних кадрів культури
і мистецтв (Україна, Рівне), nameq@inbox.ru

УДОСКОНАЛЕННЯ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ У СИСТЕМІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ (З ДОСВІДУ РОБОТИ РІВНЕНСЬКОГО ЦЕНТРУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ПЕРЕПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ КУЛЬТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ)

Акцентується увага на тому, що динамічність розвитку культури, оновлення культуротворчих процесів у суспільстві, входження до Європейського контексту спонукає до інновацій у музеях, які реалізуються музейними працівниками. Наголошується, що забезпечення конкурентоспроможного фахівця музейної справи можливе за умови системного підвищення ним кваліфікації у контенті неперервної освіти. Здійснено аналіз навчально–методичної документації та практичної діяльності у контексті культурологічного підходу, що базується на особистісному вимірі процесу навчання у системі підвищення кваліфікації працівників культури. Окреслено науково–методичну концепцію навчального процесу у Рівненському центрі підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Доведено, що помітне місце в удосконаленні фахової підготовки слухачів займають інноваційні технології. На основі проведеного анкетування здійснено моніторинг якості навчального процесу та систематизовано пропозиції у трьох напрямах: організаційному, змістовному, методичному.

Ключові слова: *фахова компетенція, музейні працівники, підвищення кваліфікації, проблемне навчання, інноваційні технології.*

Музеї на сьогодні, з поміж іншого, є центрами візуалізації історичної та культурної спадщини, що приваблює відвідувачів. Нові економічні умови функціонування музеїв в Україні потребують фахово компетентних, високого професійно–кваліфікованого рівня співробітників. Оновлення культуротворчих процесів у країні спонукало до наповнення змістовної основи освітніх послуг. Динамічність розвитку культури на сучасному етапі, музеїв зокрема, входження до Європейського контексту, глобалізаційність поінформованості завдяки Інтернет ресурсам кореспондується з потребою змін у знаннях, навичках музейних працівників у відповідності до запитів суспільства та відвідувачів. Музейні працівники повинні адаптуватись до динамічних процесів галузі, що є актуальним викликом сучасності. Забезпечення конкурентоспроможного фахівця музейної справи можливе за умови системного підвищення ним кваліфікації. Значні можливості для цього надає система підвищення кваліфікації, що ґрунтується на концепції неперервної освіти. Сьогодні практика функціонування підвищення кваліфікації потребує вирішення організаційних, прогностичних, методичних проблем у відповідності до сучасних умов реформування як галузі культури, так і галузі освіти. Пріоритетним розвитком підвищення кваліфікації повинні стати європейські стандарти безперервного навчання «протягом життя». З огляду на вищевказане теоретичні розробки актуалізують заявлену нами тему.

Мета дослідження полягає в узагальненні досвіду та обґрунтуванні науково–методичної моделі навчального процесу підвищення кваліфікації, зокрема музейних працівників, Рівненським центром підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (РЦ ПК ППК НАКККіМ).

Методологічна основа опирається на комплексний підхід до використання загальнонаукових та спеціальних методів дослідження з метою формулювання концептуальних і науково обґрунтованих позицій щодо удосконалення функціонування системи підвищення кваліфікації працівників культури.

Наукова новизна полягає у розробці науково–методичної концепції навчального процесу, її практичній реалізації та перевірці ефективності у системі підвищення кваліфікації музейних працівників у Рівненському центрі ПК ППК НАКККіМ.

Проаналізувавши дослідження останніх років щодо питання підвищення кваліфікації, варто констатувати, що стан наукового осмислення проблеми не можна вважати достатнім, хоча окремі розвідки стосовно заявленої теми існують.

Окремі аспекти даної проблеми знаходимо в публікаціях Л. Плаксій, О. Рокицької, О. Харченко, В. Яцюка та ін. [1; 4; 5; 6].

Заслуговує на увагу зарубіжний досвід, зокрема підготовки фахівців у Японії, де вважають, що «перепідготовка персоналу дешевша, ніж його заміна». Основою їхньої системи професійного навчання у фірмах є концепція «гнучкого працівника» [7].

Отже, реформування, модернізація музейної справи можлива за умови їх здійснення фахівцями–професіоналами, особистостями, що стратегічно мислять, здатні до інновацій, творчого вирішення завдань. На «забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів» вказується і в Законі України «Про музеї та музейну справу» [2, с. 8]. Підвищення кваліфікації сприяє розширенню меж компетенції, поглибленню та оновленню знань, умінь, навичок, орієнтуючись на пріоритетність випереджального характеру навчання. Дана парадигма покладена в основу діяльності Рівненського центру, що відображено у Концепції його розвитку.

Згідно «Положення про Рівненський центр підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників

культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв» категорії слухачів, планування, комплектація навчальних груп, терміни й умови навчання за державним замовленням визначаються «Календарним планом підвищення кваліфікації працівників галузі культури», затвердженим наказом Міністерства культури України.

Завдання Центру – розробка навчальних, навчально–тематичних планів, програм підвищення кваліфікації музейних працівників та організація навчального процесу у відповідності до нормативних документів та законодавчих актів.

Центр здійснює постійний моніторинг потреб у підвищенні кваліфікації різних категорій працівників культури, координуючи роботу з регіональними органами управління культурою, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, формує групи та здійснює очно – заочну форму навчання в обсязі 72 годин. Група формується зі слухачів з різних областей, що забезпечує їх комунікування у процесі навчання.

Згідно планів–графіків Рівненського центру на 2014–2016 роки підвищення кваліфікації пройшли 136 музейних працівників різних посадових категорій: директори, адміністратори, зберігачі фондів, зав. відділами, зав. секторами, наукові співробітники, організатори екскурсій, екскурсоводи, художники. Це працівники музеїв Волині, Закарпаття, Львівщини, Рівненщини, Тернопільщини, Хмельниччини, зокрема Національного заповідника «Замки Тернопілля», Національного історико–культурного заповідника «Кам'янець» Хмельницької обл., Державного історико–архітектурного заповідника у м. Бережани Тернопільської обл., Волинського, Рівненського, Тернопільського, Хмельницького обласних краєзнавчих музеїв, Народного історико–краєзнавчого музею с. Чорний потік Іршавського р–ну Закарпатської обл., Історико–етнографічного музею «Бойківщина» м. Самбір Львівської обл., Бережанського краєзнавчого музею Тернопільської обл., Горохівського історичного народного музею, Ківерцівського районного краєзнавчого музею, Маневицького краєзнавчого музею, Затурцівського меморіального музею В. Липинського Локачинського р–ну, Кортеліського історичного музею Ратнівського р–ну Волинської обл. та ін.

Рівненський центр здійснює проблемне навчання у відповідності до посадових категорій. Так, за означений період навчання пройшли працівники категорій: наукові співробітники Національного заповідника «Замки Тернопілля» та музейні працівники (24–28 березня 2014 р.) – 32 слухачі; заступники директорів, завідувачі відділів історико–культурних заповідників та краєзнавчих музеїв (26–30 травня 2014 р.) – 23 слухачі; наукові співробітники обласного краєзнавчого музею (15–19 вересня 2014 р.) – 16 слухачів; директори, заступники та наукові співробітники музеїв та музеїв–заповідників (18–22 травня 2015 р.) – 27 слухачів; наукові працівники та співробітники історико–культурних заповідників та краєзнавчих музеїв (25–29 травня 2015 р.) – 28 слухачів; наукові співробітники обласних краєзнавчих музеїв (26–30 вересня 2016 р.) – 10 слухачів.

У відповідності до потреб сьогодення для кожної категорії була визначена проблема навчання. Варто подати їх перелік: охорона пам'яток історії та культури в заповідниках та музеях України; роль музеїв в охороні культурної спадщини; фондова, експозиційна та науково–просвітницька робота краєзнавчого музею; нові форми роботи музейних закладів та перспективи їх подальшого розвитку; актуальні питання охорони історико–культурної спадщини в Україні.

У навчальний період заняття проводили як науковці, зокрема: доктори педагогічних, географічних наук, кандидати філософських, педагогічних, історичних наук; управлінці: дійсний член Українського Національного комітету міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) Я. Ю. Пелехатий, генеральний директор Національного заповідника «Замки Тернопілля» А. В. Маціпура, фахівці з обласних інспекцій охорони пам'яток історії та культури, департаментів культури, релігій та національностей ОДА, директори музеїв, так і практики: співробітники заповідників та музеїв. Викладачі РЦ забезпечують високий науково–теоретичний, методичний, практичний та творчий рівень викладання.

Згідно навчально–тематичного плану теми, що запропоновані слухачам є актуальними і найбільш точно відповідають специфічним фаховим потребам зазначених категорій працівників. Вони стосуються як загальних питань розвитку культури, так і проблем професійно–практичного спрямування та регіональної специфіки розвитку музейної справи. Зокрема, «Адаптація музеїв до сучасних ринкових умов», «Законодавство України щодо охорони культурної спадщини», «Проблема збереження культових споруд – пам'яток архітектури та шляхи їх вирішення», «Охорона пам'яток історії та монументального мистецтва в регіоні», «Археологічна карта регіону», «Особливості дослідження та охорони пам'яток археології», «Заповідна справа та екологія ландшафтів в межах охоронних зон та природно–заповідних територій регіону», «Участь Національного заповідника «Замки Тернопілля» у міжнародних проектах», «Збаразький та інші пізньо–середньовічні замки Тернопільщини як об'єкти пам'яткоохоронної роботи», «Дослідження на території Теребовлянського замку та в історичній частині міста Теребовля», «Ретроспектива, сучасний стан і актуальні напрями роботи: з досвіду роботи відділу виставок КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей», «Культурно–археологічний комплекс «Пересопниця» як поєднання класичних і сучасних музейних підходів», «Місце державного історико–культурного заповідника м. Острог у регіональній туристичній мережі», «Традиційне фольклорно–етнографічне свято «Музейні гостини»: історія та досягнення» та ін.

Слухачам пропонується тематика для їх самостійної та залікової роботи. Наприклад, «Економіко–правові аспекти діяльності музеїв», «Трансформація музейного закладу до роботи в сучасних умовах», «Культурно–мистецькі проекти в музеях XXI століття», «Історія розвитку археологічних комплексів в Україні» тощо.

Навчально–тематичним планом передбачено різні форми проведення занять. За час навчання організовано круглі столи «Актуальні питання збереження історико–культурної спадщини», «Питання збереження та розвитку історико–культурної спадщини та трансформація їх у сучасних умовах», «Актуальні проблеми українських музеїв», «Нові форми роботи музейних закладів та перспективи їх подальшого розвитку», лекції, практичні заняття з розв'язання проблемних ситуацій, екскурсії, наприклад, нічна екскурсія «Бурштинова казка», пішохідні екскурсії по місту, мистецька акція «Ніч у музеї», ділові

ігри, тренінги, виїзні заняття в музеях регіону загально–тематичного та професійно–практичного спрямування.

Позитивність сприйняття навчального процесу та різноманітних форм проведення занять засвідчує інформація на сайті Бережанської районної державної адміністрації (Тернопільська обл.), де слухачі–музейники по завершенні проблемно–цільового навчання у Рівненському центрі відзначають, що вони «відвідали Культурно–археологічний центр «Пересопниця», Літературний музей Уласа Самчука та Музей бурштину, Рівненський академічний український музично–драматичний театр, взяли активну участь в інтерактивних заняттях (круглі столи, дискусії), підготували та захистили наукові роботи» [3].

Для ефективного засвоєння та закріплення знань методисти та співробітники РЦ ПК ППК НАКККіМ готують навчально–методичні матеріали, анкети, контрольні завдання та запитання з актуальних питань охорони культурної спадщини, навчальні матеріали, методичні розробки на допомогу слухачам під час навчання та для подальшої практичної роботи. Удосконаленню проведення занять сприяє застосування інноваційних технологій, зокрема інтерактивних, коли розповідь доповнюється відео– та аудіо– програмами. У навчальному процесі задіяна мережа Інтернет.

Для більшої поінформованості слухачів використовуються фонди бібліотеки Рівненського центру. Бібліотекар систематизує матеріали у відповідності до змістових модулів, готує для слухачів списки наявної літератури.

Завершується навчання заліком у формі захисту творчих проектів слухачів, основою яких є їх практична діяльність та теоретична обґрунтованість згідно напрацювань під час проблемно–тематичних занять. Аналіз досвіду супроводжується відеоматеріалами.

Моніторинг якості навчального процесу здійснюється з використанням методів опитування та анкетування слухачів, що відбувається по завершенні занять. Його мета – виявлення проблем та систематизація пропозицій щодо удосконалення навчального процесу у Рівненському центрі ПК ППК НАКККіМ. Цьому сприяють і круглі столи за участі керівників та провідних фахівців музейної галузі, які були слухачами Центру.

Проаналізувавши більше 130 анкет музейників варто зазначити, що вони відзначають гарно організований процес, змістовні лекції, інші форми занять та творчий підхід до слухачів.

Пропозиції, висловлені слухачами можна систематизувати у трьох напрямах: організаційному, змістовному (загально–теоретичному та професійно–практичному) і методичному.

Для прикладу приведемо декілька пропозицій: **організаційні –** збільшити термін навчання, кількість практичних занять, поїздок по історичних місцях та краєзнавчих музеях, надати час для спілкування слухачів, пропонувати більше ілюстративних (навчальних) матеріалів (буклетів, брошур); **змістовні –** збільшити години на теми з історії ХХ століття, успішні практики залучення коштів, світовий досвід використання об'єктів культурної спадщини для розвитку туристичної галузі, подавати більше інформації про «Сім чудес України», розширити тему збереження та реставрації фондових збірок; **методичні** – збільшити виїзні лекції, запропонувати візуальний огляд об'єктів архітектури, максимально використовувати комп'ютерні технології та технічні засоби.

Опрацьовані зауваження покладені в основу розвитку навчального процесу на короткострокову та довгострокову перспективу.

Отже, з огляду на вищезазначений матеріал, можна зробити висновок, що науково–методична концепція удосконалення фахової компетенції музейних працівників базується на фундаментальності теоретичних положень, принципі єдності загальнотеоретичних та професійно–орієнтованих аспектів у поєднанні з практичним досвідом, модернізації навчального процесу у відповідності до потреб сучасності, впровадженні освітньо–інноваційних технологій проблемно–пошукової спрямованості у компоненті ефективних форм організації навчального процесу, його орієнтованості на посадові функції (інструкції) кожної категорії музейних працівників при формуванні змісту підвищення кваліфікації, доборі висококваліфікованих науково–педагогічних працівників.

Подальша наша розвідка буде стосуватись проблематики удосконалення інноваційних технологій у навчальному процесі освіти дорослих.

Список використаних джерел

1. Плаксій Л. І. Удосконалення змісту та методів підвищення кваліфікації державних службовців в умовах адміністративної реформи в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління / Л. І. Плаксій. – К., 2000.

2. Про музеї та музейну справу: закон України // Урядовий кур'єр. – 1995. – 17 серпня. – С.8–9.

3. Підвищення кваліфікації музейних працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oda.te.gov.ua/berezhanska/ua/publication/content/16868.htm

4. Рокицька О. Д. Роль музею історії освіти Київщини у підвищенні кваліфікації педагогічних працівників [Електронний ресурс] / О. Д. Рокицька. – Режим доступу: http://музей.академія.com.ua/стаття–рокицька–о–д–роль–музею–історії/

5. Харченко О. В. Використання інноваційних інтернет–технологій, мультимедійних і технічних засобів у культурно–освітній роботі художніх музеїв на поч. XXI ст. / О. В. Харченко // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – Вип.27. – С.117–126.

6. Яцюк В. А. Удосконалення підвищення кваліфікації державних службовців в Україні: організаційно–правовий аспект [Текст]: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.03 / В. А. Яцюк. – К., 2001. – 20 с.

7. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://library.if.ua/book/45/3088.html

References

1. Plaksii L. I. Udoskonalennia zmistu ta metodiv pidvyshchennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtsiv v umovakh administratyvnoi reformy v Ukraini [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. nauk z derzhavnoho upravlinnia / L. I. Plaksii. – K., 2000.

2. Pro muzei ta muzeinu spravu: zakon Ukrainy // Uriadovyi kurier. – 1995. – 17 serpnia. – S.8–9.

3. Pidvyshchennia kvalifikatsii muzeinykh pratsivnykiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.oda.te.gov.ua/berezhanska/ua/publication/content/16868.htm

4. Rokytska O. D. Rol muzeiu istorii osvity Kyivshchyny u pidvyshchenni kvalifikatsii pedahohichnykh pratsivnykiv [Elektronnyi resurs] / O. D. Rokytska. – Rezhym dostupu: http://muzei.akademiia.com.ua/stattia–rokytska–o–d–rol–muzeiu–istorii/

5. Kharchenko O. V. Vykorystannia innovatsiinykh internet–tekhnolohii, multymediinykh i tekhnichnykh zasobiv u kulturno–osvitnii roboti khudozhnikh muzeiv na poch. XXI st. / O. V. Kharchenko // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: zb. nauk. pr. – K.: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2015. – Vyp.27. – S.117–126.

6. Iatsiuk V. A. Udoskonalennia pidvyshchennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtsiv v Ukraini: orhanizatsiino–pravovyi aspekt [Tekst]: avtoref. dys... kand. nauk z derzh. upravlinnia: 25.00.03 / V. A. Iatsiuk. – K., 2001. – 20 s.

7. Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: http://library.if.ua/book/45/3088.html

Mokhnyuk R. S., *candidate of pedagogical sciences, Director of the Rivne center for in–plant training and retraining of cultural workers of National Academy of managing staff of culture and arts (Ukraine, Rivne), nameq@inbox.ru*

Improvement of professional competences of the Museum staff in the system of in–plant training (from the experience of the Rivne center for in–plant training and retraining of cultural workers of National Academy of managing staff of culture and arts)

A research aim consists in generalization of experience and grounding of scientifically–methodical model of educational process of in–plant training of museum workers in the Rivne center. Methodological framework bases on an integrated approach to the use of general and special research methods. Scientific innovation lies in developing of scientific and methodological concept of the educational process, its implementation and verification of efficiency in the system of in–plant training of museum staff. It becomes firmly established in a conclusion, that scientifically–methodical conception of improvement of professional competence of museum workers is based on solidity of theoretical positions, principle of unity of general theoretic and professionally–oriented aspects in combination with practical experience, modernization of educational process in accordance with the necessities of contemporaneity, introduction of educationally–innovative technologies of problem–searching orientation in the component of effective forms of organization of educational process, its orientation on the job functions (instructions) for each category of museum employees in shaping the content of training, the selection of highly skilled scientifically–pedagogical workers. On the basis of the conducted questionnaire, monitoring of quality of educational process is carried out and suggestions are systematized in three directions: organizational, substantive, methodical.

Keywords: *a professional competence, museum workers, in–plant training, problem studies, innovative technologies.*

Мохнюк Р. С., *кандидат педагогических наук, директор Ривненского центра повышения квалификации и переподготовки работников культуры Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств (Украина, Ривне), nameq@inbox.ru*

Усовершенствование профессиональной компетенции музейных работников в системе повышения квалификации (из опыта работы Ривненского центра повышения квалификации и переподготовки работников культуры Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств)

Акцентируется внимание на том, что динамика развития культуры, обновление культуротворческих процессов в обществе, вхождение в Европейский контекст побуждает к инновациям в музеях, которые реализуются музейными работниками. Отмечается, что обеспечение конкурентоспособного специалиста музейного дела возможно при условии системного повышения им квалификации в контенте непрерывного образования. Осуществлен анализ учебно–методической документации и практической деятельности в контексте культурологического подхода, который базируется на личностном измерении процесса учебы в системе повышения квалификации работников культуры. Очерчено научно–методическую концепцию учебного процесса в Ривненском центре повышения квалификации и переподготовки работников культуры Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств. Доказано, что заметное место в усовершенствовании профессиональной подготовки слушателей занимают инновационные технологии. На основе проведенного анкетирования осуществлен мониторинг качества учебного процесса и систематизированы предложения в трех направлениях: организационном, содержательном, методическом.

Ключевые слова: *профессиональная компетенция, музейные работники, повышение квалификации, проблемная учеба, инновационные технологии.*

* * *

УДК 930.2(5–12):070(73)

Підберезних І. Є.,
кандидат історичних наук, доцент, Чорноморський національний університет ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв), innaevgenivna@mail.ru

Регіональні відносини з країнами Південно–Східної Азії на шпальтах американського видання «Financial Times»: джерелознавчий аспект

Проаналізовано інформаційний потенціал міжнародної ділової газети «Financial Times» у дослідженні економічних та політичних відносин між Сполученими Штатами Америки та країнами Південно–Східної Азії в період 2010–2015 рр. У результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація стосовно налагодження партнерських зв'язків між країнами у зв'язку зі зняттям економічних ембарго та дипломатичних візитів лідерів; впливу Китаю, як одного із основних чинників, що став причиною зміни політичного та економічного курсу азійськими країнами на проамериканський. Особливий інтерес представляють аналітичні огляди політики адміністрації Барака Обами щодо азійських країн, що проявляється в кардинальних змінах у характері партнерства між країнами. Вони представляють собою аналіз того, що США мають намір надолужити згаяне в регіоні, що ймовірно стане зоною протиборства між ними та КНР, яке поступово набирає силу та все більше розповсюджує свій вплив. Переважна більшість публікацій стосувалися питань партнерства США з АСЕАН.

Ключові слова: *Асоціація країн Південно–Східної Азії (АСЕАН), історичне джерело, преса, регіональне партнерство, «Financial Times», Сполучені Штати Америки (США).*

Помітне місце у системі джерел із вивчення історії розвитку зовнішньополітичного курсу США з країнами Південно–Східної Азії (ПСА) початку XXI ст. займають періодичні видання, які виступають часом основним джерелом інформації із багатьох питань, що стосуються історії відносин США з АСЕАН, які включають в себе, перш за все, економічну взаємодію, а також торгівельні, культурні і політичні зв'язки.

Метою статті є аналіз інформаційного потенціалу видання «Financial Times» при висвітленні проявів впливу США в ПСА, приклади взаємовідносин країн та визначити перспективи в подальшому дослідженні цієї проблеми.

Слід сказати, що до проблематики ролі преси у інформаційному супроводі розвитку зносин США з країнами ПСА зверталися сучасні американські та англійські учені, передусім Джеремі Грант [1; 3; 5], Шон Доннан [4], Е. Мерфі, Сет Муді та інші.

У зв'язку з поглибленням економічної інтеграції країн Азійсько–Тихоокеанського регіону структура міжнародних відносин в регіоні зазнає суттєвих змін, що обумовлює необхідність розробки нової моделі відносин в сфері безпеки. Країни Південно–Східної Азії віддають перевагу концепції багатополярності міжнародних відносин. З цього випливає, що і на регіональному рівні система безпеки значною мірою тяжіє до багатосторонньої схеми.

Про привабливість багатьох країн ПСА як перспективних економічних та ділових партнерів для США свідчить діяльність численних європейських та американських компаній в цьому регіоні. Однією з найбільш обговорюваних проблем є необхідність проаналізувати всю широту спектру взаємовідносин країн Південно–Східної Азії з іншою частиною ділового світу. Сполучені Штати розглядають регіон як досить вдалий для капіталовкладень, розміщення дочірніх компаній великих корпорацій та об'єднання місцевих фірм з провідними компаніями США, що дасть змогу останнім розповсюдити свій вплив на території ПСА.

Однією з провідних тем у «Financial Times», окрім економічної політики держав та впливу поточних політичних подій на фінансову сферу є висвітлення роботи великих корпорацій. Важливий джерельний масив для вивчення лінії розвитку країн регіону ПСА при співпраці і підтримці цих держав великими корпораціями становлять аналітичні дані Дж. Гранта [1; 3; 5]. Аналітик, автор численних статей, який спеціалізується на висвітленні економічного розвитку ПСА, подає власний погляд на роботу відомих правових фірм США в країні, про останню діяльність General Motors в регіоні.

Особливий інтерес представляють аналітичні огляди Шон Доннан про труднощі у відносинах між США та Індонезією стосовно бар'єру імпорту.

Насиченими фактами характеризуються праці американських науковців. Зокрема, Е. Мерфі, акцентує

увагу на відносинах США та Індонезії. Він звертає увагу на те, що при адміністрації Б. Обами, політика по відношенню до Індонезії обумовлена не лише загальними демократичними цінностями, але й визнанням того, що вона є новим партнером у зміцненні безпеки в регіоні, взаємодії в освіті та економіці.

На сторінках видання висвітлюються найбільш актуальні проблеми, пов'язані з прогресивними країнами ПСА. Так, Сінгапур – острівна держава, яка розглядається іноземними компаніями в якості привабливої альтернативи Гонконгу. Сінгапур, як і Гонконг, працює за правовою системою, заснованою на британській системі, також ця країна, як свідчать останні дані, політично стабільна, з низьким рівнем ризику з урахуванням її місця розташування і нейтралітету. У зв'язку з цим Сінгапур швидко наздоганяє інші розвинені країни за числом міжнародних зіткнень між компаніями в Азії, зростає на тлі корпоративної діяльності в регіоні. Зокрема, найбільша юридична фірма в США за кількістю партнерів, Morgan Lewis&Bockius, об'єдналася з сінгапурською юридичною фірмою з метою заробити на амбітних планах азійського міста – держави, щоб стати глобальним комерційним арбітражним центром. Stamford Law, фірма, яку очолює Лі Куан Ю, невістка колишнього прем'єр–міністра Сінгапуру, діє як штаб–квартира Morgan Lewis в Азії. У даний час ця компанія вже має офіси в Пекіні і Токіо. «Комбінована правова практика – головна ціль Сінгапуру, щоб стати центром з вирішення міжнародних зіткнень і бути конкурентоспроможним центром на міжнародному ринку юридичних послуг», вважає Лі Сует Фем, старший директор Stamford Law, шостої за величиною фірми Сінгапуру. «Ця комбінація не має аналогів в обсязі і структурі, і вона являє собою реальну інтеграцію між основною юридичною практикою, що базується на законах Сінгапуру, встановленими та укоріненими правовими нормами в країнах Азії та глобальною правовою системою». Поєднуючи досвід приблизно 80 адвокатів із Stamford Law з його власною практикою, Morgan Lewis планує створити структуру в Сінгапурі, якій буде дозволено займатися тими справами, якими сінгапурські фірми зазвичай не займаються і таким чином втрачають деяких іноземних клієнтів. Нова об'єднана фірма відома як Morgan Lewis Stamford, почала свою діяльність 1 квітня 2015 року і має штат 2000 співробітників. Це дуже вплинуло на діяльність запущеного на два місяці раніше Commercial mediation centre. Всі ці зміни свідчать про підвищення привабливості Сінгапуру, поряд з Лондоном, Парижем і Гонконгом, в якості місця для компаній, які будуть вирішувати комерційні зіткнення шляхом арбітражу і посередництва – адже це відомі методи, які дозволяють уникнути дорогих судових розглядів. Сінгапурський міжнародний арбітражний центр, який був створений в 2004 році, нещодавно пережив черговий стрибок, підвищивши ефективність своєї роботи на 18%, центр отримав 222 нових справ, в період між 2010 і 2014 рр. найбільш активні клієнти – сінгапурські компанії, але зустрічаються випадки співробітництва і з компаніями, що базуються в Китаї, США, Індії і Малайзії.

«Збільшення транскордонних економічних і торговельних заходів у цій частині світу буде керувати попитом на юридичні послуги та вирішення зіткнень, і являє собою можливість для Сінгапуру, щоб стати відомим місцем в Азії для вирішення юридичних зіткнень», наголошує Індрані Раджа, міністр юстиції Сінгапуру.

Сторінки журналу часто вміщуються матеріали стосовно Філіппін, які стали першою державою на ринку за поверненням боргів США, фіксуючи рекордно низькі витрати на позики, завдяки продажу двадцяти п'ятирічних боргових облігацій. Країна Південно–Східної Азії залучила 2 млрд. доларів у нові борги, з домовленістю виплачувати 3,95%, або 142 базисні виплати, за повідомленнями Міністерства фінансів США. Угода заохотила замовлення в 13,5 млрд. доларів з інвесторами зі США, які придбали майже половину облігацій. Економісти, що працювали над угодою підвищили виплату до 4,2%, припускаючи, що попит був сильнішим, ніж очікувалося [2].

За оцінками фінансистів, економіка розширилася на 6,2% в 2014 році, згідно з даними Азійського банку розвитку (Asian Development Bank – ADB), що робить Філіппіни однією з найбільш швидко зростаючих країн регіону. ADB очікує, що зростання в 2016 році збільшиться до 6,4% [2].

«Рейтинги Філіппін відображають сильну зовнішню ліквідність країни та чисту зовнішню позицію кредитора, у поєднанні з ефективною грошово–кредитною політикою, яка здійснювалася в умовах низької інфляції», – свідчить Standard & Poor's. На відміну від сусідньої Індонезії, Філіппіни не залежать від зовнішнього фінансування, і менш схильні до китайської схеми збагачення економіки за рахунок експорту сировинних товарів. Рівень заборгованості домашніх господарств залишається низьким, в той час як адміністративні реформи поліпшили збір податків.

Щодо співпраці з Філіппінами, то Барак Обама на прес–конференції в Манілі заявив: «Наша мета полягає в тому, щоб не протистояти Китаю, а переконатися, що міжнародні правила і норми дотримуються, в тому числі і в галузі міжнародних конфліктів» [3]. США і Філіппіни підписали Угоду про співробітництво та вдосконалення оборони, що посприяє американським літакам, кораблям і війську ширший доступ до архіпелагу країни. США не будуть повторно встановлювати постійну базу, але війська тут будуть проходити. Президент Беніньо Акіно III, відзначив, що дана угода стосувалася лише поглиблення американсько–філіппінських відносин і сприятиме «регіональному миру та безпеці». Але Пекін, в свою чергу, вбачає участь США в ПСА, як небажане втручання, яке може мати неприємні наслідки.

Суттєво доповнює інформацію аналітик Сет Муді стосовно того, що країни ПСА мають сприятливі перспективи для сильного економічного зростання, і, як чистий імпортер нафти, виграють від тривалого періоду низьких цін на нафту через більш низький рівень інфляції і зниження її за рахунок імпорту.

Варто зазначити, що Індонезія також стала епіцентром змін торгово–фінансової політики США в цьому регіоні. General Motors вирішила припинити виробництво автомобілів в Індонезії – за прогнозами це буде один з найбільш швидкозростаючих ринків автомобілів ПСА. Це рішення було прийнято після боротьби з конкурентами – японськими виробниками авто.

Кількість власників транспортних засобів в Індонезії, за прогнозами, зросте з 51% – 74% до 2020 року, згідно IHS Automotive, консалтингової фірми [3]. Завод GM в Бекасі з 2013 року, виробив 12 тис. одиниць на рік Chevrolet Spin,

семимісного автомобіля GM, який автовиробником США був оголошений як «перевізник людей в АСЕАН» [3].

Крім того, уряд Індонезії готує стратегію під назвою «низька вартість, зелений автомобіль», схема, призначена для залучення інвестицій іноземних автовиробників, невеликі авто з низьким рівнем викидів. Це розглядається як привабливий сегмент зростання для автовиробників, охочих швидко продавати категоріям населенню, які урбанізовуються в Індонезії.

Загострився торговельний конфлікт між США та Індонезією щодо прийняття до Світової організації торгівлі та умов обмеження на ввезення яблук, винограду і курятини. Справа проти Індонезії спирається на імпортні обмеження, що запроваджені в 2012 році для фруктів, овочів і продуктів тваринного походження. Ці обмеження стримують експорт сільськогосподарської продукції в Індонезії і викликають претензії США, тому що Індонезія, країна з населенням в 250 млн. осіб експортує менше, ніж це роблять, сусідні країни з меншою чисельністю населення.

Щодо економічних відносин з М'янмою, то в 2013 році відбулася їх нормалізація. Президент М'янми Тейн Сейн відвідав Вашингтон. На зустрічі обговорювались питання, які сприяли зміцненню відносин між США та М'янмою, а саме ставився акцент на питанні подальшої підтримки США в нарощуванні потенціалу у М'янмі, реформування верховенства закону, розширення торгівлі та військової підготовки. Відкриття М'янми в західному світі нанесло значного удару по китайському впливу в ПСА. Протягом більшої частини останніх 20 років Китай був одним з великих інвесторів у М'янмі. Але, зважаючи на втручання США, настав етап, коли експлуатація природних ресурсів М'янми Китаєм припинилася. Дана тенденція почала турбувати китайських лідерів, адже у зв'язку з цим погіршилися китайські відносини з іншими країнами ПСА.

З усього сказаного очевидно, що стратегія США в «репозиціонуванні» уваги Вашингтона в Азії в тому, щоб використовувати існуючі міжнародні інститути, такі як АСЕАН, АТЕС, Східно–Азійський саміт, Транс–Тихоокеанське партнерство та регіональне економічне партнерство комплексно, щоб, таким чином, впливати на Китай. М'янма є ключовим членом майже всіх цих груп. Звичайно, ніщо з цього не було б можливим без участі лідера опозиції Аун Сан Су Чжі, яка відвідала Вашингтон і під час візиту закликала Білий дім зняти санкції з М'янми та заохочувала американських чиновників називати країну М'янмою. Таким чином, адміністрація Б. Обами бачить перспективи, що співпрацюючи з М'янмою, вони можуть домогтися більшого не лише в оновленій державі, а в Азії загалом.

До того ж, В'єтнам також має на меті зблизитися з Вашингтоном, закріпити дружні відносини, не зважаючи на те, що майже 40 років тому США тримали В'єтнам у вкрай принижених умовах. Деякі експерти стверджують, відносини покращилися настільки, що може йти мова про зняття США ембарго на продаж зброї до В'єтнаму. Заступник прем'єр–міністра В'єтнаму і міністр закордонних справ Фам Бінь Мінь в ході виступу на Азійському конгресі у Нью–Йорку підкреслив: «Ханой позитивно оцінює рішення Вашингтону щодо зняття ембарго на продаж зброї у В'єтнам. Майже 20 років тому, ми нормалізували відносини зі Сполученими Штатами, а в 2013 році ми домоглися всебічного партнерства зі США» [4].

Про це зазначав Джонатан Лондон, професор і в'єтнамський учений в Міському університеті Гонконгу: «Я думаю, що падіння ембарго буде являти собою значну зміну у відносинах в різних важливих аспектах. Мало того, що В'єтнам зможе придбати зброю і спорядження, яких він гостро потребує, особливо по відношенню до морських можливостей, але це також стане одним із шляхів для поглиблення зв'язків між країнами у військовій сфері» [5].

Візити на вищому рівні і незліченні оборонні меморандуми згладили шлях до зміцнення цих зв'язків. Сьогодні США є третім за величиною торговим партнером В'єтнаму і його найбільшим експортним ринком.

«Вашингтон бачить В'єтнам в якості найбільш стратегічно мислячого партнера серед всіх країн спілки АСЕАН. Країна активізувалася протягом останніх п'яти років. Це неймовірно» – відзначає Ернест Бауер, експерт Центру стратегічних і міжнародних досліджень Південно–Східної Азії [4].

Налагодження тісних відносин між Ханоєм і Вашингтоном є проблемою в межах економічних зв'язків Ханою та Пекіну. Зокрема деякий час тривала суперечка між азійськими країнами щодо бурової установки, яку китайська компанія встановила поблизу Парасельського архіпелагу в Південно–Китайському морі, територіальна приналежність якої досі не встановлена. Наявність бурової установки призвело до ряду заворушень по всій країні і сутичок між в'єтнамськими катерами з китайською береговою охороною. На разі бурова установка була вилучена з дискусійної території. Незважаючи на збільшені напруженості у відносинах з Пекіном, експерти аргументують, що керівництво В'єтнаму залишається прагматичним і навряд чи різко припинить свої відносини з Китаєм заради встановлення більш тісних зв'язків з Вашингтоном. Підтвердженням цього є результати конференції в Азійському конгресі, за якими міністр закордонних справ Мін спростував твердження про те, що потенційне зняття ембарго буде порушувати інтереси Пекіну [5].

Таким чином, охарактеризована сукупність публікацій «Financial Times» є досить репрезентативною для вивчення регіональних відносин з країнами ПСА. Оскільки Китай сповільнюється в темпах свого розвитку, і перспективи Індії залишаються непередбачуваними, американські компанії шукають в країнах АСЕАН місце для розвитку в Азії. Мета АЕС – об'єднавши різні країни, починаючи від економічно відсталого Лаосу, і до Індонезії, країни з найбільшою економікою в регіоні, підвищити економічний потенціал в Південно–Східних країнах.

АСЕАН має сукупний валовий внутрішній продукт $ 2,4 трлн. Цей показник був би сьомим за величиною в світі, якби АСЕАН була однією країною. Азійський банк очікує розвитку, що зростання її ВВП складе 5,1% в 2016 р., що значно вище 3,5%, прогнозованого для світової економіки Міжнародним валютним фондом [5].

Слушним є висновок Наджиба Разака, прем'єр–міністра Малайзії, до якого він прийшов на основі аналізу численних матеріалів зовнішньої політики США: цей економічний союз відрізняється від усіх інших спілок з часів розпаду імперій. Тим не менш, лідери ділових кіл вважають, що АЕС має великий потенціал, але через такі

компанії як Google, вони відчувають все більше проблем від нетарифних бар'єрів, протекціонізму та бюрократії, яких могло б й не бути.

Назір Разак, голова CIMB Group, другого найбільшого банку Малайзії та молодший брат прем'єр–міністра країни зазначав: «Я завжди вважав, що корисно називати речі своїми іменами. Ми не повинні вселяти марні надії про те, що АЕС колись буде єдиною виробничою базою з вільним рухом товарів і послуг, інвестицій і кваліфікованої робочої сили та вільного руху капіталу».

Зауважимо, незважаючи на значний прогрес і не дивлячись на те, що були досягнуті зниження тарифів в різних країнах АСЕАН, підприємства повинні як і раніше переміщатися враховуючи різні стандарти, які ускладнюють процес реалізації товарів і появу та розвиток нових компаній в регіоні.

Серед країн АСЕАН немає єдиного митного простору. В рамках союзництва існують спеціальні процедури імпорту та експорту, але у зв'язку з цими процедурами товарам доводиться часто зупинятися в портах і контрольно–пропускних пунктах, поки всі документи не будуть розглянуті і підписані. Це максимізує рівень корупції. Секретаріат АСЕАН домігся певного прогресу. Вони представили єдину митну і транзитну системи в експериментальному вигляді в Малайзії, Сінгапурі й Таїланді, що може сприяти нормалізації процедур для вантажних і автомобільних перевезень. Але лідери бізнесу вважають, що з річним бюджетом в $ 17 млн. прогрес буде обмеженим. Тим не менш, найбільшою перешкодою для реалізації АЕС може бути протекціонізм.

Отже, видання «Financial Times» містить цінну інформацію, здатну істотно доповнити знання з історії регіональних відносин країн Південно–Східної Азії початку XXI ст. та спрогнозувати розвиток подій у майбутньому. Необхідно зазначити, що редакція «Financial Times» використовує друковане слово, як засіб осмислення і пропаганди ліберальних принципів та вираження суспільної думки. Переважну кількість повідомлень цього видання можна віднести до інформаційних та аналітичних матеріалів. Опрацювання та залучення різних за спрямуванням періодичних видань до джерельної бази дослідження сприятиме подальшому поглибленню вивчення історії зовнішньополітичного курсу США в Азійсько–Тихоокеанському регіоні.

Список використаних джерел

1. Grant J. Top US law firm in Singapore tie–up / Jeremy Grant // March 15, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.ft.com/

2. Noble J. Philippines sells debt at record low cost / Josh Noble // January 8, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.ft.com/

3. Grant J. GM to end Indonesia vehicle manufacturing / Jeremy Grant // February 26, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.ft.com/

4. Donnan S. US takes Indonesia to WTO on import curbs / Shawn Donnan // March 18, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.ft.com/

5. Grant J. Concerns persist over Asian economic bloc / Jeremy Grant // February 19, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.ft.com/

6. Jay Newton–Small. Burma: Burma's the in Seen Visits Washington / Jay Newton–Small // May 20, 2013 [Electronic resource]. – Access mode: http://swampland.time.com/2013/05/20/burmas–thein–sein–visits–washington/

7. David Stout. Burma: Washington Condemns Burma's Violent Student Crackdown / David Stout // March 11, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: http://time.com/3740141/burma–crackdown–student–protests–letpadan/

8. Emily Rauhala. Philippines: Obama in the Philippines: «Our Goal Is Not to Contain China» / Emily Rauhala // April 28, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: http://time.com/78779/obama–philippines–china

9. David Stout. The U. S. is finally making a Friend of Vietnam / David Stout // May 22, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: / http://time.com/108567/us–vietnam–friendship–alliance–relationship/

10. David Stout. Top Vietnamese Minister Says It's Time for the U.S. to Drop the Arms Embargo / David Stout // September 25, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: http://time.com/3428729/us–vietnam–china–arms–embargo/

Podbereznykh I. E., *candidate of historical sciences,*
Petro Mohyla Black Sea State University (Ukraine, Mykolayiv),
innaevgenivna@mail.ru

Regional relations with the countries of Southeast Asia on the pages of the American edition «Financial Times»: source studies aspect

Analyzed the potential information of the international business newspaper Financial Times at the economic and political relations between the USA and South–East Asia during 2010–2015 as a result of thematic content analysis of publications that contain information related to establishing partnerships between countries in connection with the removal of economic embargo and diplomatic leaders visit China's influence as one of the main factors that occasioned the change of political and economic course by British American countries in particular interest analytical review of policy the Obama Administration on Asian countries that shows dramatic changes in the nature of the partnership between USA and ASEAN.

Keywords: *Association of Southeast Asian (ASEAN), historical source, press, regional partnerships, USA.*

Подберезных И. Е., *кандидат исторических наук, доцент,*
Черноморский национальный университет им. Петра Могилы (Украина, Николаев), innaevgenivna@mail.ru

Региональные отношения со странами Юго–Восточной Азии на страницах американского издания «Financial Times»: источниковедческий аспект

Проанализирован информационный потенциал международной деловой газеты «Financial Times» в исследовании экономических и политических отношений между Соединенными Штатами Америки и странами Юго–Восточной Азии в период 2010–2015 гг. В результате анализа тематического содержания публикаций, в которых содержится информация относительно налаживания партнерских связей между странами в связи со снятием экономических эмбарго и дипломатических визитов лидеров; влияния Китая, как одного из основных факторов, который стал причиной изменения политического и экономического курса азиатскими странами на проамериканский. Особый интерес представляют аналитические обзоры политики администрации Барака Обамы в отношении азиатских стран, что проявляется в кардинальных изменениях в характере партнерства между странами. Они представляют собой анализ того, что США намерены наверстать упущенное в регионе, вероятно, станет зоной противоборства между ними и КНР, которое постепенно набирает силу и все больше распространяет свое влияние. Подавляющее большинство публикаций касались вопросов партнерства США с АСЕАН.

Ключевые слова: *Ассоциация стран Юго–Восточной Азии (АСЕАН), исторический источник, пресса, региональное партнерство, «Financial Times», Соединенные Штаты Америки (США).*

* * *

УДК 929:351.858(=161.2) В. Менчиць

Гордійчук М. Г.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
myronio1991@gmail.com

Володимир Менчиць (1837–1916) і Київська Стара громада

Висвітлюється участь В. Менчиця в Старій Київській громаді. Подано історіографічний огляд діяльності В. Менчиця, проаналізовано зв'язки із представниками київського громадівського руху, його внесок в етнографічні дослідження Південно–Західного відділу Російського географічного товариства. Проведена спроба реконструкції участі В. Менчиця у видавничій діяльності Київської Старої громади. На підставі низки фактів автор зараховує В. Менчиця до гуртка україножилів, що у вітчизняній історіографії отримав назву Київська Стара громада. Вагомість постаті В. Менчиця

посеред київських громадівців визначається його причетністю до поширення україномфільської літератури через власну мережу книжкових магазинів.

Ключові слова: *Стара Київська громада, Володимир Менчиць, Південно–Західний відділ Російського географічного товариства, етнографічний збірник, друкарня.*

Постать Володимира Амвросійовича Менчиця (1837–1916) – видатного фольклориста, книгаря і учасника громадівського руху є малознаною у вітчизняній історіографії. М. Грушевський, чиїм дядьком по материній лінії був В. Менчиць зазначав, що «се був чи не єдиний активний україномфіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкім значенні слова, з українськими інтересами» [8, с. 120–121]. Завданням даної статті є висвітлення причетності В. Менчиця до діяльності Київської Старої громади, що не знаходило своє відображення в студіях про громадівський рух XIX століття.

Більшість згадок в історіографії імені В. Менчиця пов'язані із згадуванням його внеску у фольклористичний збірник М. Драгоманова, вперше зазначеним самим упорядником [9, с. 14].

Перші згадки біографічного шляху В. Менчиця, знаходимо у невеликому некролозі, котрий в березні 1916 р. розмістила газета «Киевская мисль». Автором некрологу, за дослідженнями С. Панькової, був відомий театрознавець, критик і публіцист В. Чаговець [17, с. 425]. Небіжчика в некролозі названо відомим працівником в галузі народознавства Півдня Росії. Автор ставить В. Менчиця в один ряд із В. Антоновичем та М. Драгомановим за активну участь у роботі по збиранню та документації пам'яток народної творчості. Він вказує, що «його ім'я займає почесне місце серед діячів тоді ще молодої плеяди народолюбців» [27]. Нештатна постійна співробітниця Історичної секції ВУАН Н. Бракер на основі спогадів сучасників написала про нього першу спеціальну розвідку, вперше зазначивши наявність великої етнографічної збірки В. Менчиця поміж матеріалів Етнографічної Комісії ВУАН [2, с. 197]. Ймовірно єдиною спробою опублікувати етнографічні матеріали В. Менчиця була дослідницька робота співробітниці комісії історичної пісенності ВУАН М. Жуковської. Про плани щодо цієї публікації писав М. Грушевський [7, с. 294]. І. Житецький називає В. Менчиця серед представників петербурзької громади поряд з іменами М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Білозерського, В. Коховського, М. Стороженка, Я. Кухаренка, Д. Лебединцева, Г. Честахівського та інших [13, с. 93].

Політичні репресії в УРСР на початку 30–х років XX століття привели до закриття гуманітарних інституцій з українознавчим напрямом ВУАН. Ім'я В. Менчиця залишилось на десятиліття поза увагою дослідників. З нагоди 50–річчя з дня смерті в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла замітка про В. Менчиця. Її автор Л. Стеценко стверджує, що за життя В. Менчиця ніхто не поцікавився ні його біографією, ні зв'язками із видатними людьми, ні його внеском у фольклористику [21, с. 87]. В іншій публікації автор констатує необхідність студій про життя, наукову діяльність та спадщину В. Менчиця [22, с. 135]. Заклик Л. Стеценка так і не став у радянський період поштовхом до окремих студій про В. Менчиця.

Серед сучасних публікацій, на нашу думку, слід звернути увагу на аналіз світогляду В. Менчиця Л. Ушкаловим, котрий пише про своєрідне «сковоридинство», що домінує у його світосприйнятті і проявляється у піїтеті до природи, християнському моральному ригоризмі та прагненні «визволити духа з–під влади тіла» [26, с. 55]. Єдиною сучасною розвідкою про В. Менчиця можна вважати відомості про нього в монографії «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)». В ній вперше було введено до наукового обігу інформацію, що була виявлена в метричних книгах та клірикових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, а також у фонді Київської духовної семінарії [17, с. 427]. Пошукова робота дослідниці С. Панькової привела до виявлення раніше невідомої інформації про життєвий шлях В. Менчиця, зокрема із листів його дочки Олени до В. Чаговця. В рецензії на монографію О. Ясь називає В. Менчиця забутим україномфілом, зазначаючи, що його ім'я і до сьогодні оповите таємничим, загадковим ореолом [29, с. 784].

Наведений історіографічний огляд засвідчує необхідність ґрунтовних студій як про громадську, так і про наукову діяльність В. Менчиця.

В. Менчиць народився 1837 р. в містечку Вчорайше Сквирського повіту на Київщині в родині священика Амвросія Федоровича Менчиця. У серпні 1857 р. він закінчує Київську духовну семінарію і вступає до Київської духовної Академії (далі – КДА). 5 серпня 1859 р. залишив навчання (на 3–тьому році) в КДА, найімовірніше через участь у студентському продовольчому бунті, про що збереглися свідчення у спогадах М. Грушевського [8, с. 121]. Після КДА В. Менчиць переїздить до Петербурга, де стає вільним слухачем лекцій в університеті та завдяки своєму дядькові протоієрееві Платону Федоровичу Менчицю стає членом Української петербурзької громади. На квартирі П. Менчиця часто збиралася Петербурзька громада. Саме тут В. Менчиць познайомився тоді з П. Кулішем та В. Білозерським, М. Костомаровим [16, с. 66]. Знайомство з очільниками українства в Петербурзі сформувало на україномфільські погляди В. Менчиця.

За дорученням П. Куліша В. Менчиць збирає етнографічний матеріал. Цей факт підтверджує донесення начальника Сквирської повітової поліції Шулькевича київському губернаторові П. Гессе від 28 вересня 1862 р. Згідно донесення В. Менчиць стверджував, що за дорученням П. Куліша він в минулому році [тобто в 1861 – М. Г.] ходив з чумаками в Крим, передягнувшись в чумацький одяг задля вивчення побуту чумаків [25, с. 54].

В 1861 р. В. Менчиць, будучи учасником Петербурзької громади, приїжджає в Україну, де збирає етнографічний матеріал, що увійде до неопублікованого досі збірника [12]. Кількісний склад Київської громади 60–х рр. в XIX ст. визначити надзвичайно складно, оскільки її учасників ніхто документально не фіксував, зокрема й через неврегульованість входження і вибуття з громади, необхідність виїзду з Києва [14, с. 44].

В 1862 р. розпочинаються мандри В. Менчиця Західною Європою. Вони, ймовірно, тривали 6 років. Повернувся він з мандрів захоплений європейською культурою [2, с. 196]. Під час подорожей Західною Європою В. Менчиць не полишає своїх зв'язків із представниками громадівського руху та наводить контакти із діячами національного руху в Галичині. Про те, що В. Менчиць був відомим книгарем для львівської інтелігенції свідчить лист А. Вахнянина до П. Куліша від 1 березня 1869 р. [3, с. 66]. Всі ці контакти налагоджувалися задля створення власної мережі книгарень.

Про знайомство із М. Лисенком свідчить лист від 2 січня 1869 р. композитора до І. Микити, редактора львівського журналу «Правда». М. Лисенко просить написати кілька найкращих українських видань аби через В. Менчиця пропагандувати їх на продаж [23, с. 101–105]. Можливо ці слова слід розцінювати як намагання залучити його до Київської громади, оскільки квартира М. Лисенка була одним із місць, де проводили збори київські громадівці [19, с. 173]. Про розвиток мережі книгарень В. Менчиця і водночас про те, що ім'я Менчиця було відоме для діячів Старої Київської громади свідчить згадки в листуванні факту викупу С. Літовим накладу двох етнографічних видань М. Драгоманова у В. Менчиця [1, с. 45].

В 1873–1876 роках більшість київських громадівців гуртувалася навколо Південно–Західного відділу Російського географічного товариства – офіційної наукової інституції, котра займалася етнографічним, статистичним і географічним вивченням Південно–Західного. П. Чубинський та В. Антонович бачили цю установу не просто територіальним відділом Російського Географічного Товариства, а українським народознавчим центром, що імпонувало прагненням представників Київської громади [4, с. 23]. Київські громадівці розгорнули значну фольклорно–статистичну діяльність. Вони виявляли, збирали фольклорно–етнографічні матеріали і залучали до цієї роботи шанувальників духовної спадщини свого народу, опрацьовували і друкували їх [14, с. 98].

Одним із тих, хто долучився до цієї справи був В. Менчиць. Він на початку 70–х років XIX століття надіслав до Південно–Західного відділу свій «Сборникь этнографических материалов» [21, с. 88]. Матеріали із цього рукописного збірника друкувалися в праці І. Рудченка «Чумацкие народные песни». Цей збірник опинився в Південно–Західному відділі Російського Географічного товариства через посередництво П. Куліша. Саме він передав цей збірник І. Рудченку. Останній звертався до В. Менчиця із проханням дозволити користуватися матеріалами збірника. Інформацію про це знаходимо у чернетці листа І. Рудченка П. Кулішу: «Перечитавши гарненько те «де–що» я як ви… радили, обернувся до Менчиця: так, так і так, є у мене твій збірник з таких то рук, – так мені треба знати де що записано» [11, арк. 92]. Записи із цього ж збірника були опубліковані в праці М. Драгоманова «Малорусскія народныя предания и разсказы». Навколо Південно–Західного відділу Російського географічного товариства згуртувався цвіт тогочасної української інтелігенції. У списку, що опублікував Ф. Савченко названо понад 200 прізвищ членів відділу, зокрема 194 дійсних членів і 14 членів–кореспондентів. У згаданих списках ім'я В. Менчиця відсутнє [20, с. 271–275]. Проте вдалось відшукати замітку про А. Кримського, який 1895 року посеред інших етнографічних матеріалів отримав збірник В. Менчиця. В ній зазначено, що автор збірника був співробітником колишнього Південно–Західного відділу Російського етнографічного товариства [10, с. 180].

В 1876 р. були надруковані три брошури твори за авторством В. Менчиця (Волынская повість про «Шукай–Добро» Господаря; Киевская сказка про деда «Неурожайка» и бабусю «Недоимку»; О спиртомере Траллеса, таблицах к нему, способах определения по ним: истинных «крепости и ценности» вина, законах и правилах питейной торговли…» [15, с. 165]. Оригінальну характеристику дав їм М. Грушевський. За його словами В. Менчиць «признав за благо витворити якусь середню великорусько–українську мову» [8, с. 121]. Н. Бракер називає мову цих творів чудернацькою мовою «для заохоти українських читачів [2, с. 199]. Ймовірно, що мова написання цих творів була викликана суспільними–політичними подіями, адже в цьому ж 1876 р. буде прийнято Емський указ, що ознаменується репресіями проти представників Старої Київської громади.

Аналізуючи мемуари С. Тобілевич, можна зробити висновок про причетність Володимира Менчиця до діяльності Старої Київської громади. В її спогадах читаємо «Він жив колись у Київі, належав до старої громади». Як прояв його належності до громади можна розглядати його просвітницьку діяльність: «задля розповсюдження корисних книжок серед простого люду позаводив книгарні по малих містечках Київщини і Поділля і на те положив великі гроші» [24, с. 381].

Окрім причетності В. Менчиця до наукової діяльності Київської громади слід розглянути можливу участь в організаційній діяльності Старої Київської громади. Серед наявних на сьогодні студій про персональний склад Київської громади ім'я В. Менчиця не фігурує, проте наукова розвідка С. Панькової надає підстави до зарахування В. Менчиця до складу Старої Київської громади. Серед фактів, котрі дослідниця вперше ввела в науковий обіг, є інформація про дружбу В. Менчиця із Ф. Василевським, який познайомив його із М. Драгомановим [17, с. 436]. Іншим важливим фактом є інформація про причетність В. Менчиця до друку видань Київської громади. О. Менчиць згадувала, що її батько мав на початку 70–х років XIX ст. типографію на вул. Великій Володимирській, де йому допомагала в той час його дружина [17, с. 436–437].

Існування в Києві друкарні В. Менчиця в 70–х роках XIX ст. підтверджується наявністю щонайменше двох книг, де зазначено «Типографія В. А. Менчиць». Перша книга це «Положение о государственномь ополчении» 1877 р., де окрім року і типографії зазначено «Подол д. Миклашевского» як адресу друкарні [18, с. 2]. Друга – перевидання філософської праці С. Гогоцького [6].

Вказана адреса типографії не співпадає із інформацією О. Менчиць про друкарню на вулиці Володимирській. Проте не слід відкидати можливості того, що на початку 1870–х рр. В. Менчиць працював у друкарні на вулиці Володимирській. Тут друкувалися майже всі видання Південно–Західного Відділу Російського імператорського Географічного Товариства. Імовірно після закриття Відділу В. Менчиц намагається заснувати власну друкарню. Н. Бракер стверджувала, що він в Єлисаветграді згодом користувався великим авторитетом в галузі літературної праці і видавництва.

Про зв'язок із Київською Старою громадою свідчить продаж «Київського телеграфа» часів редагування його представниками Київської громади в книгарні Менчиця [5, с. 209]. В усіх доступних для огляду газетному відділі НБУВ випусках газети «Київський телеграф» впродовж 1875–1876 років на першій сторінці згадується про можливість придбання цієї газети в магазинах Менчиця в Києві, Єлисаветграді, Житомирі, Білій Церкві. Відповідно за хронологічними рамками поширення газети «Київський телеграф» у книгарнях В. Менчиця співпадає

із періодом його редагування представниками Київської громади.

Цю газету в 1875–1876 рр. видавала Є. Гогоцька, дружина філософа С. Гогоцького, вищезазначене перевидання праці якого побачило світ у друкарні В. Менчиця. Факт друку праці С. Гогоцького в друкарні В. Менчиця може свідчити про причетність В. Менчиця до старогромадівської редакції газети «Киевский телеграф».

Цікаві відомості містить записка М. Юзефовича «О так называемом украинофильском движении». Автор записки стверджував, що завдяки сприянню М. Костомарова Географічне товариство через професора М. Кояловича зверталось до нього щодо характеристики П. Чубинського. Проте не зважаючи на його негативний відгук П. Чубинському був наданий дозвіл на проведення етнографічної експедиції [20, с. 378]. Слід відзначити, що професор М. Коялович був зятем П. Менчиця [28, с. 221]. Він був чоловіком Надії Платонівни Менчиць, двоюрідної сестри В. Менчиця. Як стверджував М. Юзефович етнографічна експедиція П. Чубинського стала реальністю завдяки протекції М. Костомарова. Можливо ця протекція полягала у знайомстві історика із Платоном Федоровичем Менчицем, дядьком Володимира Менчиця і тестем Михайла Кояловича.

Дослідниця С. Панькова припускає можливість того, що В. Менчиць був причетний до київської друкарні, котра, як зазначено у згаданій записці М. Юзефовича, мала технічні засоби для українського друку [17, с. 437].

Наведені факти спонукають до зарахування В. Менчиця в склад Старої Київської громади. Його переїзд до Єлисаветграда слід розглядати в цьому контексті як успішну спробу уникнення репресій.

Список використаних джерел

1. Архів Михайла Драгоманова. Серія праць Комісії дослідження українського руху. – Т.1. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1939. – 446 с.
2. Бракер Н. Володимир Амвросійович Менчиц (1937–1916) / Н. Бракер // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – 1929. – Кн.4. – С.196–200.
3. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869). Видав К. Студинський / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – 120 с.
4. Верменич Я. В. Початки національної історичної науки: київські центри регіональних досліджень у 50–70–х рр. XIX ст. [Історичні зошити] // Я. В. Верменич. – К., 1997. – 45 с.
5. Гациский А. С. Нижегородка: путиводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по нижегородской ярмарке. – Нижній Новгород: Типографія губернскаго правленія, 1875. – 226 с.
6. Гогоцкий С. С. Критическое обозрение сочинения М. Троицкого «Немецкая психология в текущем столетии, историческое и критическое исследование с предварительным очерком успехов психологии со времен Бэкона и Локка» / С. С. Гогоцкий. – К.: тип. В. А. Менчиц, 1877. – 156 с.
7. Грушевський М. С. Діяльність Історичної секції при Всеукраїнській Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929–1930 / М. С. Грушевський // Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.269–296.
8. Грушевський М. С. Спомини. Публікація С. Білоконя / М. С. Грушевський // «Київ». – 1988. – №9. – С.115–149.
9. Драгоманов М. П. Предисловие. Замечание о систематическом издании произведений малорусской народной словесности / М. П. Драгоманов // Малорусские народные предания и рассказы: Свод М. Драгоманова. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – С.14–24.
10. Этнографическое обозрения. Изданіе Этнографическаго отдела Императорскаго общества любителей естествознаніе, антропологіи и этнографіи, состоящаго при Московском Университете. – 1895. – №3. – 182 с.
11. Інститут Літератури Національної Академії Наук України. – Ф.5. – Спр.1272. – 173 арк.
12. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр.22380. – 124 арк.
13. Житецький І. Київська громада за 60–х років / І. Житецький // Україна: науковий двомісячник українознавства. – 1928. – Кн.1. – С.91–125.
14. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно–культурна та політична діяльність Київської громади (60–90–ті роки XIX століття) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003. – 180 с.
15. Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару укр. кн. Вип.10 «М» / НАН України. Нац. б–ка України ім. В. І. Вернадського; Зібрали: С. Й. Петров, С. С. Петров; Наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2007. – 486 с.
16. Костомаров в петербурзькій громаді 1860–х. З споминів Вол. Менчиця (Спогади записані А. Михалечем) // Україна. Науковий двомісячник українознавства. – 1925. – Кн.3. – 1925. – С.66–68.
17. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук. – К.: Вид–во «Кий», 2006. – 662 с.
18. Положеніе о государственномь ополченіи. – К.: тип В. А. Менчиц, 1877. – 24 с.
19. Русов О. О. Как я стал членом «Громади» / О. О. Русов // Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до руку, вступна стаття, коментра О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С.166–180.
20. Савченко Ф. Заборона українства 1876 / Ф. Савченко. – Харків–Київ, 1930. – 415 с.
21. Стеценко Л. В. В. А. Менчиць (до 50–річчя з дня смерті) / Л. В. Стеценко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – №2. – С.87–88.
22. Стеценко Л. В. Забута сторінка минулого / Л. В. Стеценко // «Дніпро». – 1967. – №3. – С.132–135.
23. Студинський К. Й. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / К. Й. Студинський. – Харків–Київ, 1931. – 604 с.
24. Тобілевич С. В. Житє Івана Тобілевича (Карпенка–Карого) / С. В. Тобілевич // Літературно–науковий вісник. Річник XVI, Т. LXIII, Кн. IX. – К.: Друкарня 1–ої Київської друкарської спілки, 1913. – С.375–387.
25. Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2013. – 810 с.
26. Ушкалов Л. В. Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова / Л. В Ушкалов // Сковорода, Шевченко, фемінізм…: Статті 2010–2013 років. – Харків: Майдан, 2014. – С.49–62.
27. Чаговець В. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) / В. Чаговець // Киевская мисль. – 1916. – 20 марта. – №80. – С.3.
28. Черепица В. Н. Звенья единой цепи: Большие и малые события в истории Гродненщины XIX – XX столетий: монография / В. Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2009. – 607 с.
29. Ясь О. В. Михайло Грушевський у колі родинного середовища (Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. – К.: Вид–во «Кий», 2006. – 662 с.) / О. В. Ясь // Український археографічний щорічник. – 2007. – №12. – С.780–784.

References

1. Arhiv Myhajla Dragomanova. Serija prac' Komisii' doslidzhennja ukrai'ns'kogo ruhu. – T.1. Lystuvannja kyi'vs'koi' staroi' gromady z M. Dragomanovym (1870–1895). – Varshava, 1939. – 446 s.
2. Braker N. Volodymyr Amvrosijovych Menchyc (1937–1916) / N. Braker // Za sto lit. Materialy z gromads'kogo j literaturnogo zhyttja Ukrai'ny XIX i pochatkiv XX stolittja. – 1929. – Kn.4. – S.196–200.
3. Vahnjanyn A. Lysty do Pantelejmona Kulisha (1869). Vydav K. Studyns'kyj / A. Vahnjanyn. – L'viv, 1908. – 120 s.
4. Vermenych Ja. V. Pochatky nacional'noi' istorychnoi' nauky: kyi'vs'ki centry regional'nyh doslidzhen' u 50–70–h rr. XIX st. [Istorychni zoshyty] // Ja. V. Vermenych. – K., 1997. – 45 s.
5. Gaciskij A. S. Nizhegorodka: putivoditel' i ukazatel' po Nizhnemu Novgorodu i po nizhegorodskoj jarmarke. – Nizhnij Novgorod: Tipografija gubernskago pravlenija, 1875. – 226 s.
6. Gogockij S. S. Kriticheskoe obozrenie sochinenija M. Troickogo «Nemeckaja psihologija v tekushhem stoletii, istoricheskoe i kriticheskoe

issledovanie s predvaritel'nym ocherkom uspehov psihologii so vremen Bjekona i Lokka» / S. S. Gogockij. – K.: tip. V. A. Menchic, 1877. – 156 s.

7. Grushevs'kyj M. S. Dijal'nist' Istorychnoi' sekcii' pry Vseukrai'ns'kij Akademii' nauk ta zv'jazanyh z neju istorychnyh ustanov Akademii' v rr. 1929–1930 / M. S. Grushevs'kyj // Cohan' P., Ul'janovs'kyj V., Kirzhajev S. M. S. Grushevs'kyj i Asademia: Ideja, zmagannja, dijal'nist'. – K., 1993. – S.269–296.

8. Grushevs'kyj M. S. Spomyny. Publikacija S. Bilokonja / M. S. Grushevs'kyj // «Kyi'v». – 1988. – №9. – S.115–149.

9. Dragomanov M. P. Predislovie. Zamechanie o sistematicheskom izdanii proizvedenij malorusskoj narodnoj slovesnosti / M. P. Dragomanov // Malorusskie narodnye predanija i rasskazy: Svod M. Dragomanova. – K.: Tipografija M. P. Frica, 1876. – S.14–24.

10. Jetnograficheskoe obozrenija. Izdanie Jetnograficheskago otdela Imperatorskago obshhestva ljubitelej estestvoznanie, antropologii i jetnografii, sostojashhago pri Moskovskom Universitete. – 1895. – №3. – 182 s.

11. Instytut Literatury Nacional'noi' Akademii' Nauk Ukrai'ny. – F.5. – Spr.1272. – 173 ark.

12. Instytut Rukopysu Nacional'noi' biblioteky Ukrai'ny imeni V. I. Vernads'kogo. – F. I. – Spr.22380. – 124 ark.

13. Zhytec'kyj I. Kyi'vs'ka gromada za 60–h rokiv / I. Zhytec'kyj // Ukrai'na: naukovyj dvomisjachnyk ukrai'noznavstva. – 1928. – Kn.1. – S.91–125.

14. Katrenko A. M., Katrenko Ja. A. Nacional'no–kul'turna ta politychna dijal'nist' Kyi'vs'koi' gromady (60–90–ti roky XIX stolittja) / A. M. Katrenko, Ja. A. Katrenko. – K., 2003. – 180 s.

15. Knyga v Ukrai'ni, 1861–1917: Materialy do repertuaru ukr. kn. Vyp.10 «M» / NAN Ukrai'ny. Nac. b–ka Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo; Zibraly: S. J. Petrov, S. S. Petrov; Nauk. red. V. Ju. Omel'chuk. – K., 2007. – 486 s.

16. Kostomarov v peterburz'kij gromadi 1860–h. Z spomyniv Vol. Menchycja (Spogady zapysani A. Myhalechem) // Ukrai'na. Naukovyj dvomisjachnyk ukrai'noznavstva. – 1925. – Kn.3. – 1925. – S.66–68.

17. Kucherenko M., Pan'kova S., Shevchuk G. Ja buv i'h starshyj syn (rid Myhajla Grushevs'kogo) / M. Kucherenko, S. Pan'kova, G. Shevchuk. – K.: Vyd–vo «Kyj», 2006. – 662 s.

18. Polozhenie o gosudarstvennom' opolchenii. – K.: tip V. A. Menchic, 1877. – 24 s.

19. Rusov O. O. Kak ja stal chlenom «Gromady» / O. O. Rusov // Rusov O. O. Shhodennyky ta spogady / Uporjadkuvannja, pidgotovka do ruku, vstupna stattja, komentra O. Ja. Rahna. – Chernigiv: Desna Poligraf, 2011. – S.166–180.

20. Savchenko F. Zaborona ukrai'nstva 1876 / F. Savchenko. – Harkiv–Kyi'v, 1930. – 415 s.

21. Stecenko L. V. V. A. Menchyc' (do 50–richchja z dnja smerti) / L. V. Stecenko // Narodna tvorchist' ta etnografija. – 1966. – №2. – S.87–88.

22. Stecenko L. V. Zabuta storinka mynulogo / L. V. Stecenko // «Dnipro». – 1967. – №3. – S.132–135.

23. Studyns'kyj K. J. Galychyna j Ukrai'na v lystuvanni 1862–1884 rr. Materijaly do istorii' ukrai'ns'koi' kul'tury v Galychyni ta i'i' zv'jazkiv z Ukrai'noju / K. J. Studyns'kyj. – Harkiv–Kyi'v, 1931. – 604 s.

24. Tobilevych S. V. Zhytje Ivana Tobilevycha (Karpenka–Karogo) / S. V. Tobilevych // Literaturno–naukovyj visnyk. Richnyk XVI, T. LXIII, Kn. IX. – K.: Drukarnja 1–oi' Kyi'vs'koi' drukars'koi' spilky, 1913. – S.375–387.

25. Ukrai'ns'ka identychnist' i movne pytannja v rosijs'kij imperii': sproba derzhavnogo reguljuvannja (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – K.: In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2013. – 810 s.

26. Ushkalov L. V. Ljudyna mezhi: Skovoroda v recepcii' Myhajla Dragomanova / L. V Ushkalov // Skovoroda, Shevchenko, feminizm…: Statti 2010–2013 rokiv. – Harkiv: Majdan, 2014. – S.49–62.

27. Chagovec' V. Vladimir Amvrosievich Menchic (nekrolog) / V. Chagovec' // Kievskaja mysl'. – 1916. – 20 marta. – №80. – S.3.

28. Cherepica V. N. Zven'ja edinoj cepi: Bol'shie i malye sobytija v istorii Grodnenshhiny XIX – XX stoletij: monografija / V. N. Cherepica. – Grodno: GrGU, 2009. – 607 s.

29. Jas' O. V. Myhajlo Grushevs'kyj u koli rodynnogo seredovyshha (Kucherenko M. O., Pan'kova S. M., Shevchuk G. V. Ja buv i'h starshyj syn (rid Myhajla Grushevs'kogo) / Nauk. red. L. Vynar; vidp. za vypusk T. Homenko. – K.: Vyd–vo «Kyj», 2006. – 662 s.) / O. V. Jas' // Ukrai'ns'kyj arheografichnyj shhorichnyk. – 2007. – №12. – S.780–784.

Hordiichuk M. H., *postgraduate student of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), myronio1991@gmail.com*

Volodymyr Menchyts (1837–1916) and Kyiv Old Hromada

The article looks at the participation of V. Menchyts in Kyiv Old Hromada (Old Community). It represents the historiographic review of V. Menchyts's activity, analyzes relations with the representatives of Kyiv Hromada movement, his contribution to ethnographic researches of the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society. The article presents the try to reconstruct participation of V. Menchyts in publishing activity of Kyiv Stara Hromada (Old Community). Using a number of facts author reckons V. Menchyts among the society of Ukrainophiles which was called Kyiv Old Hromada in domestic historiography. Importance of V. Menchyts among Kyiv Hromada members is defined by his participation in spreading of Ukrainofile literature through his own bookshop chain.

Keywords: *Kyiv Old Hromada (Stara Hromada), Volodymyr Menchyts, the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society, ethnographic collection, printing house.*

Гордийчук М. Г., *аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), myronio1991@gmail.com*

Владимир Менчиц (1837–1916) и Киевская Старая громада

Освещается участие В. Менчица в Старой Киевской громаде. Подано историографический обзор деятельности В. Менчица, проанализированы связи с представителями киевского громадовского движения, его вклад в этнографические исследования Юго–Западного отдела Русского географического общества. Проведена попытка реконструкции участия В. Менчица в издательской деятельности Киевской Старой громады. На основании ряда фактов автор относит В. Менчица к кружку украинофилов, что в отечественной историографии получил название Киевская Старая громада. Весомость фигуры В. Менчица среди киевских громадовцев определяется его причастностью к распространению украинофильской литературы через собственную сеть книжных магазинов.

Ключевые слова: *Старая Киевская община, Владимир Менчиц, Юго–Западный отдел Русского географического общества, этнографический сборник, типография.*

* * *

УДК 168.522

Білик Н. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства, Тернопільський національний економічний університет (Україна, Тернопіль), nadia–biluk@ukr.net

РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО

На основі друкованих матеріалів досліджено своєрідність рецепції української християнської культури в творчості Б. Лепкого.

Рецепція української християнської культури у творчості Богдана Лепкого відобразила авторську культурологічну концепцію, основною тезою якої була ідея самодостатності національної культури та її взаємозв'язку з культурами інших народів. Керуючись загальнолюдськими цінностями, митець виступив за збереження духовної спадщини українського народу, як основи національної ідентичності в XX столітті.

Ключові слова: *Б. Лепкий, українська християнська культура, творчість.*

В історії української культури Богдан Лепкий займає одне з найвизначніших місць як письменник, вчений, перекладач, критик, публіцист, промовець, педагог, художник, мистецтвознавець. Його внесок у справу популяризації духовних надбань українського народу може дорівнювати спадщині таких представників доби модерного націотворення, як Андрей Шептицький чи Іван Франко.

Огляд новітньої літератури дає підстави стверджувати, що значна увага дослідників приділена письменницькій спадщині Богдана Лепкого, про що свідчить захист дисертацій О. Царик, О. Костецької, Н. Лупак, О. Кордонця, ін. Поза колом наукових зацікавлень лепкознавців залишились культурологічні студії митця про українську

християнську культуру. Актуальність дослідження теми не заперечують публікації автора статті [1], О. Федорука [2], Н. Стрілець [3] тощо.

Завдання дослідження – проаналізувати своєрідність рецепції української християнської культури в творчості Богдана Лепкого.

Українська християнська культура займала особливе місце у житті й творчості Богдана Лепкого (1872–1941), визначного представника духовної еліти України. Тяжіння митця до релігійного малярства обумовлене кількома чинниками. Головним фактором впливу на цей процес було родинне середовище – греко–католицьке духовенство, яке виховало в юного Богдана повагу до тисячолітньої української історії, культури, мови, християнської віри і церкви.

Релігійні переконання та естетичні смаки митця безпосередньо утверджувалися насамперед завдяки його батькові о. Сильвестрові Лепкому та дідусеві о. Михайлові Глібовицькому, котрі творили духовну атмосферу, пройняту ідеєю самобутності української християнської церковної традиції [1]. Нащадок греко–католицького священичого роду отримав ґрунтовну освіту завдяки родинному вихованню. Його батько був особистістю багатогранною: «На ізуст умів Шекспіра, Шіллєра, Гетого, Байрона, гарно грав на скрипці, знав теорію музики і як теолог писав німецькою мовою вірші, котрі друкували німецькі тижневики. По–польськи віршував… вправно… Мав дуже добру пам'ять. Як молодий священик знав напам'ять Святе Письмо і богослужебні книги…»; «провадив гарний церковний хор»; був «відомий у літературі під псевдонімом Марка Мурави» [3, с. 10–11]. Саме від батька майбутній письменник почув перші лекції з історії християнської культури. Мати – Домна з роду Глібовицьких – «прегарно співала при гітарі народних пісень» і «гарно малювала», вона передала у спадок Богданові нахил до малярства. Навчаючись у гімназії в Бережанах, майбутній письменник жив у діда Михайла Глібовицького, який «знався ще за молодих літ» із Маркіяном Шашкевичем, «приймав участь у його задумах великих і мав навіть рукописи його проповідей і деякі книжки з його автографами», згодом «дві з них Б. Лепкий зберігав у своїй бібліотеці у Кракові» [3, с. 14].

Український мистецтвознавець О. Федорук наголосив на багаторічній дружбі о. Сильвестра Лепкого та художника Корнила Устияновича, що вплинула на формування мистецьких смаків Богдана [2, с. 52]. Саме батько хотів бачити сина малярем, тому всіляко підтримував його зацікавлення мистецтвом, а згодом наполіг на вступі Богдана до Віденської академії мистецтв, де хлопець провчився менше року (фахову освіту Б. Лепкий здобув на філософському факультеті Львівського університету. – *Н. Б.*). «Друга обставина, що визначила мистецькі уподобання Б. Лепкого, пов'язана з діяльністю мандрівних художників, які по селах розмальовували церкви…» [2, с. 52]. Таким чином, глибокі релігійно–мистецькі переживання з дитячих та юнацьких літ, що постали на сторінках спогадів митця «Казка мойого життя», мали під собою поважне підґрунтя.

Пієтизм Б. Лепкого до християнських традицій і здобутків проявився у ліричному змалюванні давніх дерев'яних церков Східної Галичини, які яскраво характеризували глибоку духовність та оригінальність української сакральної культури. «Перший спомин» у спогадах письменника був про стареньку «деревляну церковцю» св. Параскеви у с. Крегулець, що «перша чула… шепіт молитви, перша бачила… перший лет в країну тайн незбагнутих…» [5, с. 10]. Навчаючись у Бережанській гімназії, Богдан Лепкий радо відвідував Службу Божу в церкві св. Миколая, збудовану в Бережанах у 1691 р. А на вакаціях любив слухати церковні проповіді свого батька о. Сильвестра у стінах давніх дерев'яних церков, що збереглись у Поручині та Жукові на Бережанщині [5, с. 118–252].

У спогадах Б. Лепкого також чимало місця приділено давній українській іконі та її творцям. Іконописцеві з народу Хомику адресовано такі слова: «Я дуже любив дивитися, як Хомик з відхненним апостольським обличчям компонував якийсь релігійний образ і як на крейдяні контури накладав краски. Робив це просто з голови, без моделя, імпровізував… Боже мій! Скільки таких Хомиків потонуло в морі нашого забуття!.. Скільки разів дивимося на якийсь образ у церкві або на портрет у хаті й кажемо: «Який добрий малюнок. Цікаво, хто його малював? Мабуть, якийсь чужинець», – заспокоюємо себе. А всілякі Іванські, Юрки Райзнери та Хомики лежать тихо в забутих могилах» [5, с. 56]. Процитовані рядки свідчать, як високо цінував Б. Лепкий давні ікони роботи народних майстрів. Порівняння митця з апостолом не випадкове, ним письменник підкреслював ідею святості, яку випромінював іконопис.

Богдан Лепкий ставився до ікони з надзвичайним пієтизмом, а до творців сакрального мистецтва – з особливою шаною. Про ікону митець писав, як про дар Божий, що створює в душі молитовний настрій. У цьому контексті цінним для розуміння релігійно–естетичної концепції Б. Лепкого є його спогади про ікони у Зарваниці й Краснопущі. Професор Лепкий був великим шанувальником ікони Богоматері у Зарваниці. Друга частина спогадів письменника не випадково має назву «До Зарваниці!»; тут автор описав, як побожна Богданова мати, їмость Домна, вимолила у чудотворної ікони Діви Марії здоров'я для свого хворобливого первістка.

За спогадами сучасників, найбільше Богдан Лепкий захоплювався давнім іконостасом церкви Свято–Іванівського монастиря оо. Василіян у Краснопущі. Монастирська церква славилася на все Поділля архітектурою та чудовим різьбленим іконостасом. «Туди залюбки заходив молодий Богдан Лепкий, якого батько о. Сильвестр був священиком у недалекому с. Поручин» [6, с. 5]. У спогаді «Краснопуща» Б. Лепкий надзвичайно емоційно описав свої враження: «Хто перший раз переступив поріг краснопущанської церкви, став здивований, а з грудей його добувся оклик захоплення: «Ах!» Перед ним здіймалася велетенська, густо різьблена й суто золочена стіна, з численними високомистецькими образами – її славний іконостас. Бачив я їх чимало, між ними богородчанський, рогатинський і дрогобицький, але ні один з них, …як синтеза архітектури, різьби та малярства, не вражав мене так сильно й не залишав по собі такого відгуку, як краснопущанський» [5, с. 205]. Заслуга Б. Лепкого полягає і в тому, що він у мемуарах залишив детальний опис цієї пам'ятки сакрального мистецтва, яка не збереглася до наших днів. У 1899 р. дерев'яна церква згоріла, «одинокою її пам'яткою залишилися світлини цього іконостасу в збірці поета» [7, с. 34].

Перш ніж говорити про лепківську оцінку краснопущанського іконостасу, варто згадати такі слова професора мистецтвознавства Д. Горняткевича: «Богдан Лепкий розумівся на мистецтві так знаменито, як рідко хто в нас з–поза малярських кругів…» [7, с. 36]. Тому заслуговує на увагу висока оцінка письменника: «З Божої ласки мистець проектував цей архітвір і не будь–які різьбярі та малярі переводили його задум у діло. Кажуть, що василіанська традиція зберегла імена двох із них… Та ще казали мені, що ці два були ченці, що молилися і працювали, а Бог помагав їм у їхній роботі» [5, с. 205]. Цитовані слова багато дають для розуміння Божого Провидіння у мистецтві, що усвідомлював Б. Лепкий. При цьому письменник базував свої міркування на глибокому розмислі, що протиріч між релігійним і культурно–мистецьким розвитком народу немає.

Для визначення творчого феномена Богдана Лепкого, його мистецького кредо варто звернутися до таких слів митця у спогадах «Краснопуща»: «Різьба краснопущанського іконостасу була суцільна, наш український барок, а в малюнках знати було два напрями: один, що нав'язував до минулого, другий, що шукав зв'язків із грядущим. Перший, назвім його консервативним, скривався у глибоко викроєних рамках, другий, так сказати б, модерний, був в образах. Ці два напрями не сварилися між собою, а вдумливий глядач признавав, що так воно й повинно бути, бо що не творив би чоловік, творить він із двох понук: зі споминів про те, що було, і з туги до чогось нового й невідомого…» [5, с. 205]. Нові віяння проявилися, на думку автора спогадів, у образах Ісуса Христа та Богоматері. У бездоганному рисунку відчувалося прагнення до «реального відтворення виідеалізованих постатей». Саме ж «обличчя Матері Божої так дуже нагадувало якусь нашу, ідеальну, гарну жінку…», – писав митець [5, с. 205]. Опис ікон Ісуса Пантократора і Матері Божої, за словами О. Федорука, перейняті у Б. Лепкого поштивістю і благородством, сіють вони зерна добра та любові поміж людей. Безумовно, в своїй версії Пречистої, зазначив мистецтвознавець, Б. Лепкий виходив з «ідеалу, а ідеал той бачився йому в іконі у Краснопущі» [2, с. 57].

Тому не випадково Лепкий–маляр, працюючи у 1930 р. над образами іконостасу в греко–католицькій церкві св. Михаїла в селі Жовчеві біля Рогатина, намалював дві «помісні ікони: Богоматір на взір краснопущанської, та Ісуса–вчителя, крім того 4–ох євангелістів на царських воротах і 4 ікони на киворі» [8]. Ці чудом збережені десять зразків церковного малярства Богдана Лепкого, виконані в необароковому стилі, яскраво свідчать про неперервність української іконописної традиції, витоки якої із Візантії.

Водночас митець не був байдужим до західноєвропейської живописної школи. До кращих надбань малярської творчості Б. Лепкого належить фронтальна композиція «Мадонна», створена в 1923 р. у Ванзеє. «Обличчя Матері Божої вирішене в традиціях німецького живопису: широким пензлем він формує фігуру матері, в очах якої затаїлися чекання й непевність. Вона тримає на колінах немовля – сама ще мале дівча, виповнене ясного розуміння й сприйняття жорстоких вироків долі» [2, с. 57].

Однак не можемо погодитися з думкою О. Федорука про залежність мистецької творчості Б. Лепкого від літературної. Радше, навпаки, юнацькі мистецькі проби заклали фундамент майбутнього розвою творчої натури митця. Слова Б. Лепкого: «Коли б я не був письменником, тоді хотів би бути лише малярем», – влучно характеризують, чим стало мистецтво у його житті [7, с. 36].

Цінний набуток української культури – діяльність Б. Лепкого–мистецтвознавця. «Численні згадки Лепкого про народне церковне малярство, іконопис, розуміння ним пам'яток сакральної культури, турбота про збереження спадщини вияснюють його глибоку обізнаність з цією сферою мистецтва» [2, с. 53]. У складних історичних умовах початку XX століття, коли будь–які прояви українства свідомо нищили польські чи російські шовіністи, Б. Лепкий у публіцистичних виступах, власних творах захищав українську сакральну культуру. Сучасників він закликав берегти неоціненні скарби нашої духовності, ставши, колекціонерами та меценатами. Сам Б. Лепкий, за спогадами сучасників, перетворив свій дім у Кракові на церковний музей, повний «різних старих церковних образів, хрестиків, старих фелонів…» [9]. Гордістю митця «були старі, столітньої давнини, а то й більше, хрести, псалтирі, часослови, малий чудовий іконостас зі слонової кістки аж з Атосу…» [10]. «Так само виглядала його вілла «Богданівка» в Черчі… Кожний інтелігент, приїхавши до Черча, заходив до «Богданівки», щоб відвідати милого властителя та оглянути його церковний музей…» [9]. Про цю пам'яткоохоронну діяльність Б. Лепкого позитивно відгукувалося клерикальне середовище, зокрема, Митрополит УГКЦ Андрей Шептицький високо цінував подвижництво митця на ниві відродження української культури [11, с. 75].

Разом з тим вагомим був внесок Б. Лепкого у розвиток і дальший поступ національної мистецької школи. Так, на початку XX століття виникла проблема створення нових форм сакрального мистецтва, які б відповідали потребам Церкви і суті християнського вчення, його духовній основі. Богдан Лепкий виступав за поглиблення національної суті українського мистецтва на основі давньоукраїнських іконописних традицій і народної творчості, одночасно наголошував на необхідності його подальшого розвою в руслі поступального розвитку світового мистецтва.

Богдан Лепкий закликав сучасників створювати нові власні малярські школи, не даючи, таким чином, українському мистецтву нидіти в рамках провінціалізму. «Силою свого авторитету він скеровував плани власні і суспільні на виховання молодих митців, дбав про їх творче зростання» [2, с. 57]. Наприклад, у 1911 р. Б. Лепкий став першим рецензентом творів Олекси Новаківського, в майбутньому керівника першої української художньої школи при соборі св. Юра у Львові, створення якої зініціював Митрополит УГКЦ А. Шептицький. Саме співпраці з Б. Лепким у створенні вітражів до церкви в с. Мразниці під Бориславом завдячував своїми успіхами на ниві новочасного сакрального мистецтва їх автор, П. Холодний. Покійному П. Холодному письменник присвятив окремий реферат у краківській «Просвіті», в якому охарактеризував творчість митця «як синтез іконографічних форм і концепцій у візантиці» [7, с. 36].

Зацікавлення давнім українським іконописом та його візантійськими коренями, що випливало зі світоглядних унійних поглядів та східної ментальності Б. Лепкого, яскраво проявилось у популяризації письменником здобутків української сакральної культури серед загалу. Йдеться про присвячені знаменитим розписам

українських митців у Кракові, Любліні, Сандомирі мистецькі розвідки Б. Лепкого, опубліковані у 1940 р. на сторінках краківських «Ілюстрованих Вістей», а згодом у німецькому часописі «Das Generalgouvernement» [7, с. 37].

У статті «Українські фрески у краківській катедрі» Б. Лепкий засвідчив наявність у польській королівській столиці українських мистецьких пам'яток XIV–XV століть. Автор дослідив у Кракові на Вавелі чотири каплиці: св. Трійці, Чесного Хреста, Маріїнську, Гінчі, – які розмалювали фресками давньоукраїнські майстри. З них нині збережено лише Чеснохресну, в якій «малярські роботи покінчено 1470 р.», а відновлено «в цілості 1904–1905 рр. малярем Юлієм Маркевичем» [12, с. 9].

Богдан Лепкий подав детальний мистецтвознавчий опис каплиці Чесного Хреста, збудованої у стилі ранньої готики. Зокрема, наголосив на складності завдання, яке стояло перед малярами у розписі невеликих площин. Однак митці зуміли передати багату тематику канонічного розпису таким чином: «Образи, які звичайно бувають у головній наві та пресвітерії наших церков, дали на стінах каплиці, коло вікон, над ними й під ними, а малюнки з наших бань і підбанників перенесли на стелю, на ті трикутні вгнуті площини між ребрами склепінь. На стінах бачить глядач сцени з життя Ісуса, Матері Божої, а вгорі, на стелі, гуртки апостолів та пророків й євангельські хори» [12, с. 9]. Ребра склепінь були покриті орнаментом, який, на думку Б. Лепкого, вдало пов'язав поодинокі фігури святих «в одну синтетичну цілість», саме «отсе стремління до синтези є одною з головних прикмет декорації нашої каплиці» [12, с. 9].

Працюючи у католицькій Польщі, українські майстри у своїх розписах дотримувались іконописних традицій східної (грецької) Церкви. Від їхнього стінопису, писав Б. Лепкий, віяло «побожним духом українця з XV ст., що так багато терпів і витерпів, обороняючи свою віру і своє власне національне «я»; знали вони (митці. – *Н. Б.*) дуже добре Святе Письмо, орієнтувались в апокрифічній літературі, в орудуванню символами, знали й признавали традицію, себто візантійсько–українське малярство, з котрого виходили…» [12, с. 10].

Водночас критик відзначив у розписах вавельської капели Чесного Хреста вплив латино–католицького іконопису, в тому числі італійського Відродження. Мистецтвознавець писав про українських малярів як про людей освічених, котрі «не замикали також очей на здобутки західного малярства. До монументальности й візийности нашого старого мистецтва вносили м'якість відродженого західного мистецтва, підносили земне до небесного…» [12, с. 10]. Тому, підкреслив Б. Лепкий, їх твори «дуже близькі для нас, українців, не є також чужі для наших західних сусідів» [12, с. 10]. Лепківська мистецтвознавча оцінка живописних робіт українських майстрів співпадає з висновком сучасного українського дослідника Ф. Уманцева, автора монографії під назвою «Мистецтво давньої України», про оригінальність настінних розписів вавельської церкви Кракова [13, с. 37–41].

Богдан Лепкий ідентифікував народних умільців, які створили краківські фрески. У документах дослідник віднайшов лише три імені: Андрій, Владика і Гал, – хоча «традиція каже, що було тих малярів одинадцять» [12, с. 10]. Автор статті був захоплений їхнім небуденним талантом. Лише «один докір можна зробити нашим малярам XV ст., що не подбали вони про довговічність своїх творів, чим зробили кривду своїм нащадкам» [12, с. 10]. Йдеться про відхід малярів від «випробуваної фрескової техніки», що грунтувалася на малюванні «на свіжім ґрунті, щоб краски увійшли в нього» [12, с. 10]. Митці ж у Кракові «покривали висохлі стіни, додаючи до красок трохи вапняної води», що привело згодом до лущення фарби і знищення розписів [12, с. 10].

Таким чином, окреслене дослідження Б. Лепкого свідчить про високий мистецтвознавчий рівень автора та є своєрідним узагальненням його культурологічної і релігійної концепцій. Цілком обґрунтований висновок критика про історичний вплив на українське сакральне мистецтво релігійних і культурно–художніх традицій східної (візантійської) та західної (латино–католицької) культур, утім, основну роль у творчій діяльності митців Східної Галичини відігравали давньоруські традиції.

Висновки. Українська християнська культура для Богдана Лепкого впродовж усього його життя було джерелом наснаги у творчості. У релігійній культурі свого народу він черпав духовні та фізичні сили, знаходив відповіді на запитання, які ставила дійсність. Під цим оглядом його життя і праця залишаться назавжди прикладом беззастережної відданості ідеї християнської України. Рецепція української християнської культури у творчості Богдана Лепкого відобразили авторську культурологічну концепцію, основною тезою якої була ідея самодостатності національної культури та її взаємозв'язку з культурами інших народів. Керуючись загальнолюдськими цінностями, митець виступив за збереження духовної спадщини українського народу, як основи національної ідентичності в XX столітті.

Список використаних джерел

1. Білик Н. Культурологічна спадщина Богдана Лепкого: монографія. – Тернопіль: Богдан, 2013. – 184 с.
2. Федорук О. Богдан Лепкий і поступ національної мистецької школи // Високе небо Богдана Лепкого. – Тернопіль: Джура, 2001. – С.51–60.
3. Стрілець Н. Краснопущанський монастир у творчо–емоційній інтерпретації Б. Лепкого // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип.36. – С.117–120.
4. Богдан Лепкий. Біографічний нарис, написав Зенон Кузеля // Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / зладив Зенон Кузеля. – Берлін: Укр. слово, 1924. – С.9–89.
5. Лепкий Б. Казка мойого життя. – Ів.–Франківськ: Нова зоря, 1999. – 299 с.
6. Смик Р. Свято–Іванівський монастир у Краснопущі // Церковний вісник. – 1992. – 29 листопада. – С.5.
7. Горняткевич Д. Богдан Лепкий як маляр // Богдан Лепкий. 1872–1941: зб. у пошану пам'яті поета. – Краків–Львів: Укр. вид–во, 1943. – С.34–37.
8. Смик Р. Богдан Лепкий як іконописець // Церковний вісник. – 1991. – 3 листопада. – С.5.
9. Ліщинський І. Релігійність Богдана Лепкого (спогад) // Нові дні. – 1946. – Ч.29. – С.2.
10. Яворська–Копач О. Незабутня постать // Новий шлях. – 1986. – Ч.28–29.
11. Білик Н. Греко–Католицька Церква та Митрополит А. Шептицький у житті Б. Лепкого // Матеріали наук. конф., присв. 100–річчю від введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького. – Т., 2002.
12. Богдан Л. Українські фрески у краківській катедрі // Ілюстровані вісті. – 1940. – Ч.3.
13. Уманцев Ф. Мистецтво давньої України: істор. нарис. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.

References

1. Bilyk N. Kulturologichna spadshhyna Bogdana Lepkogo: monografiya. – Ternopil: Bogdan, 2013. – 184 s.
2. Fedoruk O. Bogdan Lepkyj i postup nacionalnoyi mysteczkoyi shkoly // Vysoke nebo Bogdana Lepkogo. – Ternopil: Dzhura, 2001. – S.51–60.
3. Strilec N. Krasnopushhanskyj monastyr u tvorcho–emocijnij interpretaciyi B. Lepkogo // Naukovi zapysky TNPU im. V. Gnatyuka. Seriya: Literaturoznavstvo. – Ternopil: TNPU, 2012. – Vyp.36. – S.117–120.
4. Bogdan Lepkyj. Biografichnyj narys, napysav Zenon Kuzelya // Zolota Lypa: yuvilejna zbirka tvoriv Bogdana Lepkogo z jogo zhyttyepysom, bibliografiyeyu tvoriv i prysvyatamy / zladyv Zenon Kuzelya. – Berlin: Ukr. slovo, 1924. – S.9–89.
5. Lepkyj B. Kazka mojogo zhyttya. – Iv.–Frankivsk: Nova zorya, 1999. – 299 s.
6. Smyk R. Svyato–Ivanivskyj monastyr u Krasnopushhi // Cerkovnyj visnyk. – 1992. – 29 lystopada. – S.5.
7. Gornyatkevych D. Bogdan Lepkyj yak malyar // Bogdan Lepkyj. 1872–1941: zb. u poshanu pam'yati poeta. – Krakiv–Lviv: Ukr. vyd–vo, 1943. – S.34–37.
8. Smyk R. Bogdan Lepkyj yak ikonopysecz // Cerkovnyj visnyk. – 1991. – 3 lystopada. – S.5.
9. Lishhynskyj I. Religijnist Bogdana Lepkogo (spogad) // Novi dni. – 1946. – Ch.29. – S.2.
10. Yavorska–Kopach O. Nezabutnya postat // Novyj shlyax. – 1986. – Ch.28–29.
11. Bilyk N. Greko–Katolyczka Cerkva ta Mytropolyt A. Sheptyczkyj u zhytti Bogdana Lepkogo // Materialy nauk. konf., prysv. 100–richchyu vid vvedennya na mytropolychyj prestil u Lvovi Slugy Bozhogo Andreya Sheptyczkogo. – T., 2002.
12. Bogdan L. Ukrayinski fresky u krakivskij katedri // Ilyustrovani visti. – 1940. – Ch.3.
13. Umancev F. Mystecztvo davnoyi Ukrayiny: istor. narys. – K.: Lybid, 2002. – 328 s.

Bilyk N. I., *PhD in History, A / Prof. of Department of Data and File Processing and Ukrainian Studies, Ternopil National Economic University (Ukraine, Ternopil), nadia–biluk@ukr.net*

Reception of the Ukrainian Christian culture in creation of Bohdan Lepkyi

In the article on the basis of the printed matters investigational originality of reception of the Ukrainian Christian culture in creation of Bohdan Lepkyi.

Reception of the Ukrainian Christian culture in Bohdan Lepky's work reflected the author's cultural concept, the main thesis of which was an idea of the self–sufficiency of the national culture and its relationship with the cultures of other nations. Guided by the universal human values, the artist took up the cause of the preservation of the spiritual heritage of the Ukrainian people as the basis of national identity in the twentieth century.

Keywords: *B. Lepkyi, Ukrainian Christian culture, creative work.*

Билык Н. И., *кандидат исторических наук, доцент кафедры документоведения, информационной деятельности и украиноведения, Тернопольский национальный экономический университет (Украина, Тернополь), nadia–biluk@ukr.net*

Рецепция украинской христианской культуры в творчестве Богдана Лепкого

На основании печатных материалов изучено рецепцию украинской христианской культуры в творчестве Б. Лепкого.

Рецепция украинской христианской культуры в творчестве Богдана Лепкого отразила авторскую культурологическую концепцию, основным тезисом которой была идея самодостаточности национальной культуры и ее взаимосвязи с культурами других народов. Руководствуясь общечеловеческими ценностями, писатель выступил за сохранение духовного наследия украинского народа, как основы национальной идентичности в XX веке.

Ключевые слова: *Б. Лепкий, украинская христианская культура, творчество.*

* * *

УДК 636.082:009:001

Апостол М. В.,
кандидат історичних наук, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (Україна, Київ), apostolmv@online.ua

Популяризаторська діяльність академіка М. В. Зубця

Висвітлено основні напрями популяризаторської діяльності доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН М. В. Зубця. Узагальнено внесок ученого в становлення аграрної біографістики і бібліографії, підготовку довідкових видань. Охарактеризовано його редакційно–публіцистичну діяльність в контексті підготовки міжвідомчих науково–тематичних збірників, часописів, підручників, монографій, державних племінних книг, каталогів, узагальнюючих статей, а також рекламно–інформаційних видань, що висвітлювали здобутки окремих наукових установ і відомих учених з питань розведення та селекції сільськогосподарських тварин. Обґрунтовано, що популяризаторська діяльність М. В. Зубця сприяла розвитку науки з розведення сільськогосподарських тварин Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно–функціональних та історичних методів.

Ключові слова: *розведення сільськогосподарських тварин, скотарство, селекція, племінна справа, порода, теорія породотворення.*

Академік М. В. Зубець – відомий учений–селекціонер, талановитий організатор і реформатор дослідної справи у тваринництві. Здобутком ученого є розроблення концептуальних теоретичних і методологічних положень породотворення у скотарстві, розвиток генетичних і біотехнологічних основ селекції сільськогосподарських тварин, актуалізація проблеми збереження і раціонального використання генофонду порід. Наукові розробки М. В. Зубця сприяли кардинальному перетворенню вітчизняного тваринництва в другій половині XX ст., виведенню низки високопродуктивних порід великої рогатої худоби, що відповідають рівню європейських стандартів.

Вивчення здобутків ученого з розведення і селекції сільськогосподарських тварин є необхідним для розроблення сучасної стратегії розвитку тваринництва як пріоритетної галузі АПК України. Окремі його наукові розробки з удосконалення і виведення нових порід худоби, організації дослідної справи у тваринництві узагальнені в наукових працях М. Є. Єфіменка, Ю. П. Полупана, М. В. Гладія та ін. [4; 10; 3]. Однак до цього часу не проведено ґрунтовного вивчення його популяризаторської діяльності, яка здійснювалася у контексті розвитку галузевої наукової думки. Тому дане завдання висувалося на перший план при проведенні дослідження. Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на застосуванні системно–історичного підходу.

М. В. Зубець сформувався як популяризатор досягнень з розведення сільськогосподарських тварин ще на початку своєї творчої діяльності. Його перші наукові праці присвячувалися успіхам з виведення нових ліній і родин симентальської породи, використання тварин з рекордною продуктивністю у селекційно–племінній практиці на держплемзаводі «Тростянець» Чернігівської області. Це, передусім, статті: «Новая заводская линия» (1966), «Рекордистка симентальської породи» (1966), «Племзаводу крупного рогатого скота симментальской породы «Тростянец» – 50 лет» (1969) та ін.

Найбільша кількість науково–популярних праць М. В. Зубця присвячувалася питанням селекції сільськогосподарських тварин. Так, у статті «Розвиток вчення про генетику, селекцію і біотехнологію у тваринництві в працях українських вчених» (2001) він

висвітлив здобутки з розроблення теорії породотворення, створення низки високопродуктивних порід, ефективних технологій і методів відтворення сільськогосподарських тварин на основі застосування методу штучного осіменіння та довготривалого зберігання сперми, запровадження великомасштабних програм селекції та ін. [8].

Популяризації селекційних досягнень слугують довідкові видання «М'ясне скотарство» (1991), «Довідник по м'ясному скотарству» (1994), «Племінна робота» (1995), «Довідник зооінженерних термінів» (1995), «Племінні ресурси України» (1998), які послідовно висвітлюють основні етапи та особливості виведення вітчизняних порід худоби, їх високий генетичний потенціал продуктивності.

Особливої уваги М. В. Зубець надавав висвітленню переваг розвитку нової для України галузі – спеціалізованого м'ясного скотарства. Обґрунтував її економічну ефективність та рентабельність у системі сільського господарства УРСР. Привертають увагу такі праці вченого, як «Мясное скотоводство: состояние и перспективы» (1991), «Генофонд м'ясних порід» (1996) та ін. [5]. Здобутки українських учених у розведенні порід молочного напряму продуктивності ґрунтовно відображає монографія «Молочне скотарство» (1988), у якій узагальнено основні напрями племінної роботи з молочною худобою в УРСР [9]. Популяризації селекційних досягнень у тваринництві сприяли підготовлені у співавторстві книги та каталоги високопродуктивної худоби, що використовувалася при виведенні нових порід сільськогосподарських тварин.

М. В. Зубець підготував низку наукових праць, які доводять переваги розведення вітчизняних порід великої рогатої худоби. Зокрема, в його статтях «Українська червоно–ряба молочна порода» (1994), «Українська чорно–ряба молочна порода великої рогатої худоби» (1997) наведено дані щодо середнього удою, вмісту жиру та білка в молоці, відтворних і технологічних властивостей, тривалості господарського використання, ареалу поширення зазначених порід. У статтях «Українська м'ясна порода» (1994), «Волинська м'ясна порода великої рогатої худоби» (1998), «Поліська м'ясна порода великої рогатої худоби» (1998) охарактеризовано їх забійні та м'ясні якості, відповідність регіональним умовам розведення.

М. В. Зубець констатував, що створення конкурентоспроможного скотарства в Україні, перш за все, ґрунтується на реалізації селекційних програм, які передбачають залучення генетичних методів. Ефективність племінної роботи залежить від запровадження таких досягнень сучасної генетики: імуногенетична експертиза походження, цитогенетичний контроль племінних тварин, молекулярно–генетичні дослідження, що є складовими комплексного генетичного моніторингу. Популяризації даних напрямів присвячені наукові праці вченого: «Молекулярна генетика і біотехнологія в селекції тварин» (1994), «Новий метод оцінки генотипу у молочному скотарстві» (1995), «Генетика і селекція у скотарстві» (2001) та ін. [2].

У створюваній моделі високорентабельного виробництва продукції тваринництва М. В. Зубець надавав важливого значення використанню біотехнологічних методів. В останні десятиріччя можливості селекції розширилися завдяки розробці та запровадженню біотехнологічного методу отримання ембріонів на основі стимуляції суперовуляції самиць–донорів, вимиванню ембріонів з високою племінною цінністю та трансплантації таких зародків реципієнтам, одержанню монозиготних телят від половинок ембріона, генній інженерії та клонуванню. Популяризації даних напрямів присвячені статті вченого: «Клеточная инженерия в породообразовательном процессе» (1993), «Одержання монозиготних телят від половинок ембріона» (1994) та ін.

Особливої уваги М. В. Зубець надавав популяризації діяльності окремих наукових установ, які розглядав як основну ланку на шляху розбудови сільськогосподарської дослідної справи. Ученим особисто або в співавторстві підготовлено низку видань, що відтворюють основні етапи діяльності науково–методичного та координаційного центру з проблем розвитку АПК України – НААН. Зокрема, був членом редакційної ради ювілейного видання, присвяченого 75–річчю заснування Академії, – «Місце і роль аграрної науки в процесі розвитку АПК України». Завдання цього видання вбачав, з одного боку, в оприлюдненні славетних історичних наукових здобутків видатних учених, а з іншого, – у надиханні наукової спільноти України на те, щоб вона посіла гідне місце у світовій аграрній науці, продемонструвала свою ініціативу та активність, уміння своєчасно і якісно розв'язувати наукові й виробничі питання, втілювати їх в життя за сучасної глобалізації та інтеграції економіки. У цьому виданні змістовно висвітлено: історію організації аграрної науки, створення всесвітньо визнаних наукових шкіл як засад опрацювання державної наукової політики; теорію породотворного процесу в тваринництві і її втілення в практику; аграрну інтеграцію й розробку машин для тваринництва та ін. [7].

Здобутком ученого є також позиціювання наукової діяльності Інституту розведення і генетики тварин НААН. У статті «Лідер вітчизняної селекційної зоотехнічної науки» (2009) зазначає, що становлення інституту за часом співпало з кардинальними перетвореннями вітчизняного генофонду порід. Його вченими розроблено новітню теорію та методологію породотворення сільськогосподарських тварин, основні концептуальні положення якої покладено в основу виведення високопродуктивних спеціалізованих порід худоби. Останні десятиріччя ознаменувалося апробацією та визнанням як селекційних досягнень українських червоно– та чорно–рябої, червоної та бурої молочних порід; української, волинської, поліської та південної м'ясних порід. Основними розробниками та виконавцями програм породотворення були вчені інституту: В. П. Буркат, О. Ф. Хаврук, М. Я. Єфіменко, Ю. П. Полупан, В. І. Ладика, В. П. Лукаш, Т. С. Янко, С. С. Спека, Ю. В. Вдовиченко та ін. [6].

Академік М. В. Зубець наголошував, що аграрну науку, перш за все, репрезентують учені як носії нових теорій, ідей, гіпотез. Тому провідним напрямом досліджень з історії аграрної науки повинна стати аграрна біографістика. Її становлення вважав актуальним в умовах сьогодення, коли активізується біографістика гуманітарних сфер знання, вчені яких постраждали від політичних акцій більше, ніж дослідники природничих дисциплін. Разом з тим, українська аграрна наука також зазнала істотних утисків, деформацій. На думку вченого, відставання аграрної біографістики у розробці цих проблем було очевидним. Першим кроком на цьому шляху стало започаткування у 1997 р. історико–біографічної

серії «Українські вчені–аграрії XX століття», у межах якої вдалося систематизувати матеріал щодо життя та діяльності визнаних учених у цій галузі. За відносно короткий термін видано 9 книг цієї серії, у яких висвітлено наукову діяльність 1270 українських учених. М. В. Зубець є редактором однієї із них – «Вчені–селекціонери в галузі тваринництва» [1].

М. В. Зубець брав активну участь у підготовці видань про діяльність учених у галузі тваринництва, що готовилися до ювілейних дат. Це, зокрема, матеріали конференцій, монографії, ювілейні статті про життя та діяльність М. Ф. Іванова, І. В. Смирнова, М. А. Кравченка, М. Я. Єфіменка, Ю. Д. Рубана, О. В. Квасницького, В. П. Бурката, Г. С. Шарапи, В. І. Глазка, Б. Є. Подоби та ін. У своїх наукових праць, таких як «Дорога дослідника без кінця і краю» (1999), «М. А. Кравченко – видатний вчений–селекціонер, педагог, громадський діяч» (2000), «Золотий скарб біологічної науки двох тисячоліть» (2001), «Від робітника до академіка» (2006), засвідчив самовідданою працею окремих особистостей можливості творчого потенціалу української спільноти, її здатність посісти почесне місце у світовому науковому співтоваристві.

Академік М. В. Зубець доклав зусиль до становлення та розвитку національної сільськогосподарської бібліографії. Вважав, що біобібліографічні покажчики наукових праць слугують цінним джерелом, як для вивчення особливостей становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні, так і для заповнення бази фактографічних знань відповідного періоду у вітчизняній біографістиці. Підготував вступні статті до біобібліографічних покажчиків відомих учених у галузі тваринництва: М. І. Бащенка, В. П. Бурката, В. С. Козира, І. І. Ібатулліна, Ф. І. Осташка, М. Я. Єфіменка, В. П. Славова, Ю. І. Савченка, Ф. К. Почерняєва, які не лише презентують їх наукову спадщину, а й вміщують змістовний коментар щодо основних віх життєдіяльності.

Ім'я М. В. Зубця пов'язане з видавництвом відомих науково–тематичних часописів. Так, він був членом редакційної колегії журналів: «Аграрна наука і освіта» (2000–2007), «АгроІнКом» (1997–2013), «Аграрная наука» (1997–2008), «Тваринництво України» (1992–1999), «Вісник аграрної науки» (1986–1988, 1991–2013), «Агропром України» (1989–1999), «Агротехнополіс» (з 2002 р.), «Новини агротехніки» (1998–2000). Також був членом редакційної колегії наукових тематичних збірників «Молочне і м'ясне скотарство» (1982–1983, 1991–1998), «Молочно–мясное скотоводство» (1984–1990), «Розведення та штучне осіменіння великої рогатої худоби» (1978–1983, 1984–1990, 1991–1994), «Розведення і генетика тварин» (1995–1998), «Науковий вісник Національного аграрного університету» (з 2000 р.), «Агропромисловий комплекс України» (2000–2013), «Біологія тварин» (1999–2008), «Проблеми агропромислового комплексу Карпат» (1992–1996).

Таким чином, важливим напрямом наукової діяльності М. В. Зубця, що здійснювалася в площині розвитку науки з розведення сільськогосподарських тварин, була популяризація досягнень вітчизняних учених. Він є співзасновником історико–біографічної серії «Українські вчені–аграрії XX століття», ініціатором підготовки довідкових видань, редактором відомих галузевих науково–тематичних часописів, автором наукових узагальнюючих праць. М. В. Зубець доклав зусиль до становлення національної аграрної біографістики та бібліографії, що сприяло реконструкції сільськогосподарської дослідної справи, відображенню її теперішнього стану, оцінці дійсного внеску українських учених–аграріїв до світової скарбниці науки.

На перспективу є необхідність у вивченні публіцистичної діяльності М. В. Зубця, яка присвячувалася питанням розвитку тваринництва, невідкладним проблемам наукознавства, ролі особи в науці, культурі та ін.

Список використаних джерел

1. Вчені–селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К., 1997. – 249 с. – (Сер. «Укр. вчені–аграрії XX століття»; кн. 1).

2. Генетика і селекція у скотарстві / М. В. Зубець, В. П. Буркат, М. Я. Єфіменко, Ю. П. Полупан // Генетика і селекція на межі тисячоліть: у 4–х т. – К.: Логос, 2001. – Т.4. – С.181–198.

3. Гладій М. В. Академік М. В. Зубець – талановитий учений, організатор, політичний і громадський діяч / М. В. Гладій // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. / НААН, ІРГТ. – К., 2015. – Вип.49. – С.6–13.

4. Єфіменко М. Я. Зубець Михайло Васильович / М. Я. Єфіменко // Вчені–селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К., 1997. – С.59–62. – («Українські вчені–аграрії XX ст.»; кн. 1).

5. Зубець М. В. Генофонд м'ясних порід / М. В. Зубець, В. П. Лукаш, О. П. Чиркова // Селекція: наук.–вироб. бюл. – К., 1996. – Число 3. – С.51–52.

6. Зубець М. В. Лідер вітчизняної селекційної зоотехнічної науки / М. В. Зубець // Вісник аграрної науки. – 2009. – №2. – С.44–47.

7. Місце і роль аграрної науки в процесі розвитку АПК України. Підготовлено за матеріалами Ювілейної сесії Загальних зборів УААН, присвяченої 75–річчю заснування Української академії аграрних наук. – К.: Аграрна наука, 2007. – 280 с.

8. Зубець М. В. Розвиток вчення про генетику, селекцію і біотехнологію у тваринництві в працях українських вчених / М. В. Зубець, В. П. Буркат, Ю. Д. Рубан // Генетика і селекція на межі тисячоліть: у 4–х т. – К.: Логос, 2001. – Т.4. – С.13–30.

9. Молочне скотарство / Зубець М. В., Ейснер Ф. Ф., Байда В. І. та ін. – К.: Урожай, 1988. – 240 с.

10. Полупан Ю. П. Академік Михайло Васильович Зубець (спогади про Вчителя) / Ю. П. Полупан // Зубець Михайло Васильович: бібліографічний покажчик наукових праць за 1966–2012 роки. – К., 2014. – С.68–75.

References

1. Vcheni–selekcionery u tvarynnyctvi / UAAN; nauk. red.: M. V. Zubec', V. P. Burkat. – K., 1997. – 249 s. – (Ser. «Ukr. vcheni–agrarii' XX stolittja»; kn. 1).

2. Genetyka i selekcija u skotarstvi / M. V. Zubec', V. P. Burkat, M. Ja. Jefimenko, Ju. P. Polupan // Genetyka i selekcija na mezhi tysjacholit': u 4–h t. – K.: Logos, 2001. – T.4. – S.181–198.

3. Gladij M. V. Akademik M. V. Zubec' – talanovytyj uchenyj, organizator, politychnyj i gromads'kyj dijach / M. V. Gladij // Rozvedennja i genetyka tvaryn: mizhvid. tem. nauk. zb. / NAAN, IRGT. – K., 2015. – Vyp.49. – S.6–13.

4. Jefimenko M. Ja. Zubec' Myhajlo Vasyl'ovych / M. Ja. Jefimenko // Vcheni–selekcionery u tvarynnyctvi / UAAN; nauk. red.: M. V. Zubec', V. P. Burkat. – K., 1997. – S.59–62. – («Ukrai'ns'ki vcheni–agrarii' XX st.»; kn. 1).

5. Zubec' M. V. Genofond m'jasnyh porid / M. V. Zubec', V. P. Lukash, O. P. Chyrkova // Selekcija: nauk.–vyrob. bjul. – K., 1996. – Chyslo 3. – S.51–52.

6. Zubec' M. V. Lider vitchyznjanoi' selekcijnoi' zootehnichnoi' nauky / M. V. Zubec' // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2009. – №2. – S.44–47.

7. Misce i rol' agrarnoi' nauky v procesi rozvytku APK Ukrai'ny. Pidgotovleno za materialamy Juvilejnoi' sesii' Zagal'nyh zboriv UAAN, prysvjachenoi' 75–richchju zasnuvannja Ukrai'ns'koi' akademii' agrarnyh nauk. – K.: Agrarna nauka, 2007. – 280 s.

8. Zubec' M. V. Rozvytok vchennja pro genetyku, selekciju i biotehnologiju u tvarynnyctvi v pracjah ukrai'ns'kyh vchenyh / M. V. Zubec', V. P. Burkat, Ju. D. Ruban // Genetyka i selekcija na mezhi tysjacholit': u 4–h t. – K.: Logos, 2001. – T.4. – S.13–30.

9. Molochne skotarstvo / Zubec' M. V., Ejsner F. F., Bajda V. I. ta in. – K.: Urozhaj, 1988. – 240 s.

10. Polupan Ju. P. Akademik Myhajlo Vasyl'ovych Zubec' (spogady pro Vchytelja) / Ju. P. Polupan // Zubec' Myhajlo Vasyl'ovych: bibliografichnyj pokazhchyk naukovyh prac' za 1966–2012 roky. – K., 2014. – S.68–75.

Apostol M. V., *Candidate of Historical Sciences,*
National Scientific Agricultural Library
(Ukraine, Kyiv), apostolmv@online.ua

Promotional activities of Academician M. V. Zubets

The main directions of promotional activities of doctor of agricultural sciences, professor, academician of NAAS M. V. Zubets were highlighted. The contribution of the scientist to the forming of agrarian biography studies and bibliography, preparation of reference books was summarized. Characteristic of his editorial activities in the context of preparation of inter–institutional scientific and thematic collections, magazines, textbooks, monographs, state breeding books, catalogs, scientific general articles, as well as promotional and informational publications, which highlights the achievements of some research institutions and well–known scientists on issues of breeding of farm animals has been applied. It is proved that the promotional activities of M. V. Zubets contributed to the development of science on farm animal breeding. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods.

Keywords: *science on farm animal breeding, cattle breeding, selection, breeding work, breed of farm animals, the theory of breed creation.*

Апостол М. В., *кандидат исторических наук,*
Национальная научная сельскохозяйственная библиотека
(Украина, Киев), apostolmv@online.ua

Популяризаторская деятельность академика М. В. Зубца

Освещены основные направления популяризаторской деятельности доктора сельскохозяйственных наук, профессора, академика НААН М. В. Зубца. Обобщен вклад ученого в становление аграрной биографистики и библиографии, подготовку справочных изданий. Приведена характеристика его редакционно–публицистической деятельности в контексте подготовки межведомственных научно–тематических сборников, журналов, учебников, монографий, государственных племенных книг, каталогов, обобщающих статей, а также рекламно–информационных изданий, которые освещали достижения отдельных научных учреждений и известных ученых по вопросам разведения и селекции сельскохозяйственных животных. Обосновано, что популяризаторская деятельность М. В. Зубца способствовала развитию науки по разведению сельскохозяйственных животных. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно–функциональных и исторических методов.

Ключевые слова: *разведение сельскохозяйственных животных, скотоводство, селекция, племенное дело, порода сельскохозяйственных животных, теория породообразования.*

* * *

УДК 378:001.891(477.54)УІПА

Шелкунова Н. Л.,
молодший науковий співробітник
науково–дослідної частини, Українська
інженерно–педагогічна академія
(Україна, Харків), Shelkoviza@ukr.net

НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА Г. Я. АНДРЄЄВА

Автором статті здійснено аналіз і систематизацію наукової спадщини доктора технічних наук, професора, ректора УЗПІ (1964–1978 рр.) Г. Я. Андрєєва. Виокремлено основні напрями досліджень ученого. Метою дослідження є проведення наукометричного аналізу наукового доробку вченого за проблемно–хронологічним принципом. Джерельну базу становить широкий комплекс опублікованих матеріалів Г. Я. Андрєєва: монографії, довідники, збірники, а також публікації у періодичних виданнях та авторські свідоцтва. Виявлено, що протягом 1950–1978 рр. учений проводив дослідження за сімома напрямами та 39 темами. Наукову діяльність Г. Я. Андрєєва можна розподілити на три етапи: І – 1950–1963 рр., ІІ – 1964–1969 рр., ІІІ – 1970–1978 рр. Встановлено, що найпродуктивнішими етапами наукового життя Г. Я. Андрєєва стали другий та третій. Головними науковими напрямами досліджень ученого були індукційне нагрівання деталей під складання та розбирання з'єднань із натягом. Уперше автором статті проведено наукометричний аналіз наукового доробку вченого за проблемно–хронологічним принципом.

Ключові слова: *професор Г. Я. Андрєєв, напрями досліджень, індукційне розбирання, індукційно–теплове збирання, авторські свідоцтва, учні, послідовники, тематика досліджень, науковий пошук.*

Серед провідних учених у галузі складання з'єднань із натягом чільне місце належить видатному харківському вченому, д.т.н., професору, ректору Українського заочного політехнічного інституту (УЗПІ) (1964–1978 рр.) Г. Я. Андрєєву. Попри існування наукової літератури переважно ювілейного характеру [1], до сих пір величезний доробок вченого не знаходили відображення в спеціальних історичних публікаціях. Метою статті є проведення наукометричного аналізу наукового доробку професора Г. Я. Андрєєва. Наукометрія – область наукознавства, що займається статистичними дослідженнями структури та динаміки наукової інформації [2, с. 24].

Головним джерелом для проведення дослідження, в першу чергу, стали його монографії, довідники, збірники, а також публікації у періодичних виданнях та авторські свідоцтва.

Наукові досягнення стали визначальною ознакою творчої діяльності професора Г. Я. Андрєєва за період 1950–1978 рр. Вчений зробив значний внесок у технологію машинобудування, а зокрема, у галузь складально–розбиральних процесів з'єднань із гарантованим натягом. Його науковий доробок склав дві монографії, 138 статей, 39 авторських свідоцтва, а також довідник металіста. Окрім цього, 1964–1978 рр. під його керівництвом 15 учнів захистили кандидатські дисертації. Враховуючи величезні кількісні показники наукової спадщини професора Г. Я. Андрєєва, аналіз його доробку проведено за тематичними напрямками за окремими періодами.

Головним науковим напрямком досліджень вченого протягом його творчого життя став індукційний нагрів деталей під складання. Всього цьому спрямуванню присвячено 61 працю, що складає 33% від загального обсягу робіт. У межах цього напряму виокремлено таку тематику: вибір раціональної конструкції нагрівача, якою Г. Я. Андрєєв займався з 1961 р до 1975 р. Ці дослідження харківський вчений проводив спільно із своїми учнями: І. І. Шатьком, І. П. Сіроштановим, М. К. Резніченком, В. І. Кушаковим [3]. Чільне місце посідають теми щодо дослідження нагрівання елементів колісних пар локомотивів, що увібрали в себе декілька наукових досліджень [4]. Зокрема, вивчення температурної напруги при нагріві бандажованого колеса під складання, у центрі зубчатого колеса, у диску суцільнокатаного колеса (1962–1974 рр.). До цієї проблематики залучено його старшого сина – А. Г. Андрєєва [5]. До досліджень елементів колісних пар також належала тематика з нагріву шестерень і зубчастих коліс, яким Г. Я. Андрєєв розпочав займатися у 1972 р. та продовжив до 1975 р., разом із А. М. Морозовим та В. І. Кушаковим.

Важливою для харківського вченого стала тематика пов'язана з індукційно–тепловим складанням нерухомих з'єднань із різнорідних матеріалів, а також дослідження впливу температурного натягу на міцність з'єднання деталей із різнорідних матеріалів. Ця тематика перебувала у центрі уваги вченого з 1970 р. до 1974 р. [6]. Під керівництвом Г. Я. Андрєєва наукових результатів за цією тематикою досягли І. Ф. Маліцький, О. О. Альохін, В. І. Кушаков, М. М. Лактіонов, А. М. Морозов, Є. І. Копитін.

Протягом 1973–1976 рр. науковець акцентував увагу на нагріві бандажів, а також нагріві підшипників кочення. До розробки цієї проблематики професор Г. Я. Андрєєв залучав В. І. Кушакова та А. А. Святуху.

Проблема теплового складання підшипників ковзання розглядалася Г. Я. Андрєєвим у період із 1974 р. до 1978 р. разом із Н. К. Литкіною, В. І. Кушаковим, А. А. Святухою [7]. Складними питаннями нагріву судових механізмів та поршнів двигунів внутрішнього згорання займався колектив: М. М. Лактіонов, О. М. Морозов, І. П. Сіроштанов, А. А. Святуха, В. Д. Софієнко на чолі з Г. Я. Андрєєвим із 1974 р. до 1978 р.

За для вирішення проблеми міцності з'єднань із порожнистими вісями вчений протягом 1967–1978 рр. вивчав теоретичне та практичне застосування індукційного нагріву для складаних процесів при формуванні колісних пар із порожнистими вісями із З. Г. Ткачуком, В. В. Новіковим, І. Ф. Маліцьким [8]. Питання контролю температури нагріву при складанні та розбиранні Г. Я. Андрєєв опрацьовував з 1974–1976 рр. [9]. Це стало особливо важливим аспектом при нагріванні підшипників кочення та підшипників ковзання. Коло цих проблем досліджувалося разом із А. Б. Толокновим, Ю. М. Добровенським.

Варто зазначити, що розподіл наукового доробку вченого за періодами є дещо умовний. Адже, якщо Г. Я. Андрєєв, наприклад досліджував питання нагріву поршнів двигунів внутрішнього згорання для складання це означало, що розроблялися всі аспекти цієї наукової проблематики послідовно. Тобто, розглядалися питання раціонального вибору нагрівача для складання, конструкції нагрівального устаткування, потім сама технологія складання, після можливість розбирання цих з'єднань із найменшими економічними витратами та перспективою уніфікувати обладнання для складання та розбирання. Цей же підхід Г. Я. Андрєєв застосовував і для дослідження інших вузлів у машинобудуванні: колісних пар, зубчастих вінців, підшипників кочення, підшипників ковзання.

Одним із провідних наукових досліджень професора Г. Я. Андрєєва стало розбирання з'єднань із гарантованим натягом. Цим напрямом вчений розпочав займатися навіть раніше від напряму, присвяченого індукційно–тепловому складанню. Проблема розбирання з'єднань із гарантованим натягом виникла при ремонті колісних пар у залізничній галузі. Тому, дослідження, присвячені розбиранню з'єднань подаванням мастила до зони сполучення розпочалися вже у 1959 р. та продовжилися у 1960 р. спільно із І. Ф. Маліцьким та М. П. Давиденком [10]. Протягом 1961–1978 рр. харківський науковець шукав шляхи вирішення проблеми індукційно–теплового розбирання. Цей напрям посів у науковому доробку професора Г. Я. Андрєєва третє місце за кількістю праць, а саме – 28 од. що складає 16% від загального обсягу робіт. Дослідження в галузі індукційно–теплового розбирання започатковано із розробки раціональної конструкції індукційного нагрівача та безпосередньо універсального обладнання. Разом із згаданими вище учнями та І. П. Сіроштановим, М. М. Лактіоновим дослідження проводилися з 1964 р. до 1974 р. [11].

Ключовим напрямом при індукційному розбиранні стало дослідження оптимального теплового режиму та його розрахунок. Ці експерименти вчений–практик проводив спільно з В. А. Романовим, Б. М. Арпентьєвим, А. Б. Толокновим. А індукційне–теплове розбирання деталей складної конфігурації вчений досліджував разом із Б. М. Арпентьєвим, В. А. Романовим, Ю. М. Добровенським з 1975 р. [12].

Досконало опанувавши процес розбирання, Г. Я. Андрєєв відкрив можливість за допомогою індукційного нагріву розбирати з'єднання методом пластичної деформації. Наукові пошуки проводилися науковцем із А. М. Морозовим та М. М. Лактіоновим з 1976 р. [13].

Варто зазначити, що окремі статті [14] та авторські свідоцтва на винахід [15] торкалися як тематики складальних, так і розбиральних процесів. Більшість авторських свідоцтв були створені, як результат досліджень та експериментів за декількома напрямами. Авторське свідоцтво «Полуавтомат для індукціонно–теплового розбирання» [16] об'єднував у собі одразу два напрями дослідження: розбирання з'єднань із натягом та автоматизацію та механізацію складання з'єднань.

Напрям дослідження професора Г. Я. Андрєєва, присвячений методам підвищення міцності і довговічності з'єднань при тепловому складанні з'явився фактично з того часу, коли вчений зацікавився складальними процесами з'єднань із натягом із використанням термодії. Цей напрям складається із 33 праць, що складає 19% від загального обсягу. Перші праці пов'язані з дослідженням напруги при тепловому та пресовому з'єднанні оприлюднені ще у 1958 р. [17]. У 1962 р опубліковано статтю, присвячену визначенням розподілу контактного тиску та втомної міцності валу і були [18]. Необхідно відзначити, що за цими двома складовими напрями вчений працював, відповідно, до 1967 та 1978 рр. із багаточисленним колективом однодумців. А саме: з І. І. Шатьком, І. Ф. Маліцьким, Л. Г. Юдіним, а також Н. К. Литкіною, М. М. Лактіоновим, А. Г. Андрєєвим, В. П. Костюковим, Ю. М. Добровенським, Б. М. Арпентьєвим. При підвищенні міцності та довговічності з'єднань із натягом постало питання його контролю, яке провідний вчений започаткував у 1965 р. разом із учнем М. М. Лактіоновим.

Г. Я. Андрєєв звернув увагу на недостатню якість з'єднань із гарантованим натягом. Через це, перші праці, присвячені дослідженню впливу різноманітних покриттів на міцність з'єднання та витривалість валу, вперше, з'явилися ще у 1965 р. [19]. Використання різноманітних покриттів у з'єднаннях із натягом дало позитивні результати. Проте, Г. Я. Андрєєв пішов далі у своєму науковому пошуку. У 1970 р. були опубліковані праці, щодо індукційно–теплового складання із стосуванням проміжних середовищ [20]. Це також покращило якість та сприяло підвищенню міцності та надійності з'єднань. За цієї тематикою вчений працював спільно із А. А. Святухою, В. І. Хижняком. Наступним кроком науковця у підвищенні міцності з'єднання стало використання у з'єднаннях деталей обробки тліючим розрядом. Ці дослідження поводилися з 1976 р. [21]. під його керівництвом із В. Ф. Тіхоновим, Б. М. Арпєнтьєвим, І. Ф. Маліцьким. За напрямами застосування проміжних середовищ при індукційно–тепловому складанні та використання обробки деталей з'єднання тліючим розрядом Г. Я. Андрєєв працював до 1978 р. Дослідження за цим напрямом продовжили його учні.

Значущим напрямом наукового доробку Г. Я. Андрєєва стали дослідження, які присвячено автоматизації та механізації складальних процесів. Вчений, практично одночасно з вивченням індукційного нагріву у розбиральних процесах акцентував увагу на необхідності їхньої автоматизації. Протягом 1962–1976 рр. науковець–

практик удосконалював складально–розбиральні процеси разом із М. М. Лактіоновим, Б. М. Арпентьєвим, О. А. Штейнбергом, І. Ф. Маліцьким, О. О. Альохіним. Варто зазначити, що проблема складання та розбирання з'єднань із натягом постала саме з нестандартними деталями, які мали великий розмір та вагу. Професор Г. Я. Андрєєв розпочав працювати у 1962 р. за напрямом автоматизації та механізації складальний процесів для великогабаритних деталей та колісних пар у залізничному транспорті [22].

Виокремився ще один напрям, присвячений дослідженню процесу охолодження в автоматизованому процесі, яким вчений плідно займався у 1964 р. [23] разом зі своїми учнями М. П. Давиденком, І. Ф. Маліцьким, Б. С. Остренком. Актуальною для Г. Я. Андрєєва залишалася тематика, що пов'язана з механізмами скріплення деталей у вузол, яку він досліджував у 1969 р. разом із М. М. Лактіоновим. Науковий пошук вченого пов'язаний із складанням з'єднань електромагнітним способом відбувався протягом 1974–1976 рр. Гідний здобуток для удосконалення технологічного процесу за допомогою електромагнітного способу складання внесли його учні Б. М. Арпентьєв, Б. І. Тіщенко, А. Б. Толокнов [24].

У науковому доробку Г. Я. Андрєєва напрям автоматизації та механізації складальних процесів приділено достатньо уваги. Це відображається в його працях, які складають 26 одиниць та 15% від загального обсягу робіт.

На початку своєї наукової творчості, а саме з 1950 р. Г. Я. Андрєєв зосередив увагу на дослідженні процесів складання та міцності з'єднань, які були зібрані пресовим способом. У першу чергу це стосувалося досліджень впливу технологічних чинників на міцність пресових з'єднань, яким він присвятив час протягом 1951–1954 рр. [25]. Критерії якості пресових з'єднань та напружений стан втулки при запресуванні харківський науковець досліджував у 1958 р. Упродовж 1975–1978 рр. науковець працював за напрямом деформаційного механізму міцності пресових з'єднань малої і змінної жорсткості, разом із своїми учнями В. А. Білостоцьким, В. П. Гераськовим, Л. Г. Юдіним. Взагалі, дослідження процесу складання і міцності пресових з'єднань стали підгрунтям для подальшого наукового пошуку вченого. Праці за цим напрямом складають лише 3% (6 од.) від загального обсягу доробку вченого, однак вони вагомі за теоретичним значенням та практичним наповненням.

Напрямок дослідження Г. Я. Андрєєва, який присвячено теорії та технології теплових посадок став перехідним етапом у науковому доробку вченого, за яким він працював з 1951р. до 1961 р. У цей період науковець досліджував тепловий спосіб формування колісних пар за допомогою газових печей та іншого нагрівального устаткування, окрім індукційного. Тепловий спосіб формування колісних пар та визначення напружень у теплових та пресових з'єднаннях науковець досліджував протягом 1951–1958 рр. Варто підкреслити, що цю тематику Г. Я. Андрєєв досліджував практично самостійно, без залучення однодумців.

Ключовим етапом наукової діяльності Г. Я. Андрєєва став період 1958–1961 рр. У цей час проводилося практичне втілення теоретичних розробок ученого на Уралвагонзаводі. Результати експлуатації колісних пар, сформованих тепловим методом були позитивними. Харківський науковець висвітлив свій досвід у статтях 1959 р. [26]. Практично одночасно у центрі уваги вченого перебували ще дві теми досліджень: вибір раціонального способу нагріву, деталей що охоплюють та дослідження міцності теплових і пресових з'єднань при осьовому зрушенні і крученні (1958–1961 рр.). Ініціативу науковця за цими темами підхопили його учні І. І. Шатько, А. І. Морозов, Б. М. Арпентьєв, І. Ф. Маліцький, М. П. Давиденко, Б. С. Остренко. За напрямом теорія та технологія теплових посадок опубліковано 12 статей та одно авторське свідоцтво на винахід, що склало 8% від загальної кількості робіт.

Окреме місце в науковому пошуку Г. Я. Андрєєва посідає напрям виготовлення труб із склопластику (1962–1978 рр.). Під його керівництвом постійний кадровий склад Г. Є. Шержуков, В. Я. Шевченко, Я. І. Дардик, Ю. Ф. Ляшенко досліджували та розробляли устаткування для виготовлення труб із склопластику протягом 1962–1969 рр. [27]. Тематика, яка присвячена хімічно стійкому футерувальному покриттю склопластикових труб перебувала у центрі уваги науковців з 1972 р. до 1973 р.

У 1976 р. у авторстві цього ж колективу під керівництвом Г. Я. Андрєєва опублікована стаття, присвячена дослідженню напруженого стану склопластикових труб із косошарим армуванням. Цей напрям за працями складався із семи статей та авторських свідоцтв на винахід [28], що складає 5% від загального обсягу.

Отже, науковий шлях вченого можна розподілити на три етапи: I – (1950–1963 рр.) – накопичення знань та інформації, які в подальшому призвели до започаткування головних напрямів та подальшого наукового пошуку вченого. За цей період було опубліковано 41 статтю та 8 авторських свідоцтв. Наукові дослідження цього періоду проводилися Г. Я. Андрєєвим одноосібно. Проте, з'явилися і спільні публікації з першими учнями. II етап (1964–1969 рр.) – отримані знання та досвід Г. Я. Андрєєв розпочав передавати своїм учням та послідовникам. У цей період під керівництвом науковця було захищено п'ять кандидатів наук, одержано сім авторських свідоцтв на винахід та опубліковано 26 статей. III етап (1970–1978 рр.) – найбільш плідний період у наукової діяльності вченого. За цей час під керівництвом Г. Я. Андрєєва здобули ступень кандидата наук п'ять його учнів, отримано 24 авторських свідоцтва на винахід, опубліковано 71 статтю. До того ж, другий та третій період життя – вчений органічно поєднував свій науковий пошук з інтенсивною освітньою та організаційною діяльністю на посаді ректора УЗПІ. Другий період також відзначився створенням унікальної лабораторії автоматизації технологічних процесів в машинобудуванні у 1964 р. та створенням наукових студій у галузі складально–розбиральних робіт.

Таким чином, у результаті проведення наукометричний аналізу наукової спадщини Г. Я. Андрєєва весь масив його праць розподілено на сім напрямів, які вбирають у себе 39 тем. Пік наукових досягнень вченого припадає на період 70–х рр. XX ст. Спільно із Г. Я. Андрєєвим науковий пошук проводили 36 його учнів та послідовників. Отже, величезний науковий доробок вченого переконливо свідчить про його значний внесок у розвиток галузі технології машинобудування, а зокрема у складально–розбиральні процеси з'єднань із гарантованим натягом.

Список використаних джерел

1. Георгий Яковлевич Андреев (к 100–летию со дня рождения): Библиографический указатель / [Сост. Резниченко Н. К., Малицкий И. Ф., Белостоцкий В. А.]. – Х.: УПА, 2010. – 56 с.

2. Рідей Н. М. Путівник у прикладну наукометрію / Навчальний посібник / Н. М. Рідей, О. В. Зазимко, Л. В. Кліх, Т. С. Кіщак та ін. – Херсон: ОЛДІ – ПЛЮС, 2014. – 344 с.

3. Андреев Г. Я. Выбор рационального способа нагрева деталей под посадку / Г. Я. Андреев, И. И. Шатько // Тр. Харьк. гор. ин–та. – Х., 1961. – Т.9: Работы аспирантов. – С.93–107.

4. Андреев Г. Я. Нагрев элементов колесных пар локомотивов под посадку / Г. Я. Андреев, И. И. Шатько // Изв. вузов. Сер.: Машиностроение. – 1962. – №8. – С.199–206.

5. Андреев Г. Я. Расчет температурных напряжений в центре зубчатого колеса электровоза при тепловом методе формирования колесных пар / Г. Я. Андреев, А. Г. Андреев, С. К. Дьяченко // Тр. Харьк. гор. ин–та. – Х., 1962. – Т.12. – С.81–88.

6. Тепловая сборка с натягом деталей из различных материалов / Г. Я. Андреев, Н. М. Лактионов, Е. И. Копытин, А. Н. Морозов // Вестн. машиностроения. – 1970. – №7. – С.54–56.

7. Андреев Г. Я. Индукционно–тепловая сборка подшипниковых узлов качения и скольжения / Г. Я. Андреев, В. И. Кушаков // Механизация и автоматизация технологии сборочных операций узлов и машин в тракторном и сельскохозяйственном машиностроении: тез. докл. – Павлодар, 1976. – С.17–23.

8. Андреев Г. Я. Опыт формирования вагонных колесных пар с пустотелыми осями и облегченными колесами / Г. Я. Андреев, А. М. Хорхорин, И. Ф. Малицкий, В. В. Новиков, Б. С. Остренко, З. Г. Ткачук // Технология и организация производства. – К., 1967. – №4.

9. Расчет теплового режима при разборке соединений с натягом / Г. Я. Андреев, Б. М. Арпентьев, Б. Г. Кокшенев, В. А. Романов // Вестн. машиностроения. – 1974. – №7. – С.31–34.

10. Андреев Г. Я. Расчленение посадок с гарантированным натягом методом подачи масла под высоким давлением с торца сопряжения / Г. Я. Андреев, И. Ф. Малицкий, Н. П. Давиденко // Сб. реф. по науч.–исслед. работам за 1958 г. / Харьк гор. ин–т. – Х., 1959. – С.64–67.

11. Андреев Г. Я. Устройство для нагрева вагонных колес с одновитковым индуктором / Г. Я. Андреев, И. И. Шатько // Производственные процессы и технология горного машиностроения: работы аспирантов / Харьк. ин–т. гор. машиностроения, автоматики и вычислит, техники. – Х., 1964. – С.107–112.

12. Тепловая разборка составных соединений сложной конфигурации / Г. Я. Андреев, Ю. М. Добровенский, В. А. Романов, Б. М. Арпентьев // Изв. вузов. Сер.: Машиностроение. – 1975. – №8. – С.153–156.

13. Разработка соединений с натягом способом пластической деформации / Г. Я. Андреев, Н. М. Лактионов, А. Н. Морозов, Е. С. Виглин // Вестн. машиностроения. – 1976. – №6. – С.58–62.

14. Применение индукционного нагрева при формировании и расформировании колесных пар / Г. Я. Андреев. Н. П. Давиденко, И. Ф. Малицкий, И. И. Шатько // Машиностроение: информ. науч.–техн. сб. – К., 1962. – №6. – С.67–71.

15. Андреев Г. Я. Станок для сборки и разборки составных зубчатых колес / Г. Я. Андреев, В. И. Кушаков, А. А. Святуха // Механизация и автоматизация пр–ва. – 1974. – №1. – С.14–15.

16. А. с. 172613 СССР, МПК6В 23 Р 11/02. Полуавтомат индукционно–тепловой разборки колесных пар / Г. Я. Андреев, Н. М. Лактионов, Б. М. Арпентьев [и др.] (СССР); Харьк. ин–т. гор. машиностроения, автоматики и вычислит, техники. – №862020/25–27; заявл. 21.10.63; опубл. 29.06.65, Бюл. №13.

17. Андреев Г. Я. Определение напряжений в тепловых и прессовых соединениях / Г. Я. Андреев // Сб. реф. по науч.–исслед. работам за 1958 г. / Харьк. гор. ин–т. – Х., 1958. – Вып.2. – С.57–58.

18. Андреев Г. Я. Определение контактных давлений в соединениях с гарантированным натягом / Г. Я. Андреев, И. И. Шатько // Новые методы расчетов и конструирования машин, повышение их надежности и долговечности. – М., 1962. – С.30–35. – (Передовой науч.–техн. и произв. опыт / Гос. ин–т. науч.–техн. информ.; вып.12, тема 20).

19. Андреев Г. Я. Влияние защитных покрытий на качество и прочность соединений с гарантированным натягом / Г. Я. Андреев, Б. С. Остренко, И. Е. Черникова // Механизация и автоматизация сборки соединений с гарантированным натягом на основе теплового метода: тез. докл. и реф. на ВДНХ СССР / под. ред. проф. Г. Я. Андреева; Укр. заоч. политехн. ин–т. – Х., 1965. – С.43–55.

20. Андреев Г. Я. Вплив полімерних покриттів на міцність і довговічність з'єднань з гарантованим натягом / Г. Я. Андреев // Матеріали XI науково–технічної конференції / Укр. заоч. політехн. ін–т. – Х. – Вип.1.

21. Повышение несущей способности соединений электрофизическими методами обработки / Г. Я. Андреев [и др.] // Научно–технический прогресс в технологии, механизации и автоматизации сборочных работ в машиностроении: тез. докл. Всесоюз. науч.–техн. конф. – Тула, 1976.

22. Андреев Г. Я. Автоматизация сборки крупногабаритных деталей по методу теплового сопряжения / Г. Я. Андреев, Н. М. Лактионов // Механизация и автоматизация сборочных работ. – М., 1962. – С.1–13. – (Передовой науч.–техн. и произв. опыт / Гос. ин–т. науч.–техн. информ.; вып.8, тема 8).

23. Исследование процесса охлаждения колесных пар, сопряженных тепловым методом в автоматической линии формирования / Г. Я. Андреев, Н. П. Давиденко, И. Ф. Малицкий, Б. С. Остренко // Производственные процессы и технология горного машиностроения: работы аспирантов / Харьк. ин–т. гор. машиностроения, автоматики и вычислит. техники. – Х., 1964. – С.87–95.

24. Андреев Г. Я. Магнитное поле и тяговые усилия многослойного плоского соленоида / Г. Я. Андреев, Б. М. Арпентьев, Б. И. Тищенко // Электричество. – 1976. – №11. – С.80–81.

25. Андреев Г. Я. Новое в производстве колесных пар / Г. Я. Андреев // Красное знамя. – 1951 от 17 ноября. – С.3–4.

26. Андреев Г. Я. Некоторый опыт эксплуатации колесных пар, сформированных тепловым методом / Г. Я. Андреев, Н. П. Лернер // Тр. Харьк. ин–та инженер. ж.–д. транспорта: сб. ст. – Х., 1959. – Вып.33. – С.142–154.

27. Новая технология и конструкция установки для изготовления стеклопластиковых труб непрерывным способом / Г. Я. Андреев, Г. Е. Шержуков, В. Я. Шевченко, Я. И. Дардык // Тр. Харьк. гор. ин–та. – Х., 1962. – Т.12. – С.126–136.

28. А. с. 378327 СССР, МПК6 В 29 С 53/64. Устройство для непрерывного изготовления трубчатых изделий из армированных пластиков / Г. Я. Андреев, Г. Е. Шержуков, Я. И. Дардык, Ю. Ф. Ляшенко (СССР). – №1235182/23–5; заявл. 22.04.68; опубл. 18.04.73, Бюл. №19.

References

1. Georgii Iakovlevich Andreev (k 100–letiiu so dnia rozhdeniia): Bibliograficheskii ukazatel / [Sost. Reznichenko N. K., Malitckii I. F., Belostotckii V. A.]. – Kh.: UIPA, 2010. – 56 s.

2. Ridey N. M. Putivnyk u prykladnu naukometriyu / Navchal'nyy posibnyk / N. M. Ridey, O. V. Zazymko, L. V. Klikh, T. S. Kishchak ta in. – Kherson: OLDI – PLYuS, 2014. – 344 s.

3. Andreev G. Ia. Vybor ratcionalnogo sposoba nagreva detalei pod posadku / G. Ia. Andreev, I. I. Shatko // Tr. Khark. gor. in–ta. – Kh., 1961. – T.9: Raboty aspirantov. –S.93–107.

4. Andreev G. Ia. Nagrev elementov kolesnykh par lokomotivov pod posadku / G. Ia. Andreev, I. I. Shatko // Izv. vuzov. Ser.: Mashinostroenie. – 1962. – №8. – S.199–206.

5. Andreev G. Ia. Raschet temperaturnykh napriazhenii v tcentre zubchatogo kolesa elektrovoza pri teplovom metode formirovaniia kolesnykh par / G. Ia. Andreev, A. G. Andreev, S. K. Diachenko // Tr. Khark. gor. in–ta. – Kh., 1962. – T.12. – S.81–88.

6. Teplovaia sborka s natiagom detalei iz razlichnykh materialov / G. Ia. Andreev, N. M. Laktionov, E. I. Kopytin, A. N. Morozov // Vestn. mashinostroeniia. – 1970. – №7. – S.54–56.

7. Andreev G. Ia. Induktcionno–teplovaia sborka podshipnikovykh uzlov kacheniia i skolzheniia / G. Ia. Andreev, V. I. Kushakov // Mekhanizatciia i avtomatizatciia tekhnologii sborochnykh operatcii uzlov i mashin v traktornom i selskokhoziaistvennom mashinostroenii: tez. dokl. – Pavlodar, 1976. – S.17–23.

8. Andreev G. Ia. Opyt formirovaniia vagonnykh kolesnykh par s pustotelymi osiami i oblegchennymi kolesami / G. Ia. Andreev, A. M. Khorkhorin, I. F. Malitckii, V. V. Novikov, B. S. Ostrenko, Z. G. Tkachuk // Tekhnologiia i organizatciia proizvodstva. – K., 1967. – №4.

9. Raschet teplovogo rezhima pri razborke soedinenii s natiagom / G. Ia. Andreev, B. M. Arpentev, B. G. Kokshenev, V. A. Romanov // Vestn. mashinostroeniia. – 1974. – №7. – S.31–34.

10. Andreev G. Ia. Raschlenenie posadok s garantirovannym natiagom metodom podachi masla pod vysokim davleniem s tortca sopriazheniia / G. Ia. Andreev, I. F. Malitckii, N. P. Davidenko // Sb. ref.

po nauch.–issled. rabotam za 1958 g. / Khark gor. in–t. – Kh., 1959. – S.64–67.

11. Andreev G. Ia. Ustroistvo dlia nagreva vagonnykh koles s odnovitkovym induktorom / G. Ia. Andreev, I. I. Shatko // Proizvodstvennye protcessy i tekhnologiia gornogo mashinostroeniia: raboty aspirantov / Khark. in–t. gor. mashinostroeniia, avtomatiki i vychislit, tekhniki. – Kh., 1964. – S.107–112.

12. Teplovaia razborka sostavnykh soedinenii slozhnoi konfiguratcii / G. Ia. Andreev, Iu. M. Dobrovenskii, V. A. Romanov, B. M. Arpentev // Izv. vuzov. Ser.: Mashinostroenie. – 1975. – №8. – S.153–156.

13. Razrabotka soedinenii s natiagom sposobom plasticheskoi deformatcii / G. Ia. Andreev, N. M. Laktionov, A. N. Morozov, E. S. Viglin // Vestn. mashinostroeniia. – 1976. – №6. – S.58–62.

14. Primenenie induktcionnogo nagreva pri formirovanii i rasformirovanii kolesnykh par / G. Ia. Andreev. N. P. Davidenko, I. F. Malitckii, I. I. Shatko // Mashinostroenie: inform. nauch.–tekhn. sb. – K., 1962. – №6. – S.67–71.

15. Andreev G. Ia. Stanok dlia sborki i razborki sostavnykh zubchatykh koles / G. Ia. Andreev, V. I. Kushakov, A. A. Sviatukha // Mekhanizatciia i avtomatizatciia pr–va. – 1974. – №1. – S.14–15.

16. A. s. 172613 SSSR, MPK6V 23 R 11/02. Poluavtomat induktcionno–teplovoi razborki kolesnykh par / G. Ia. Andreev, N. M. Laktionov, B. M. Arpentev [i dr.] (SSSR); Khark. in–t. gor. mashinostroeniia, avtomatiki i vychislit, tekhniki. – №862020/25– 27; zaiavl. 21.10.63; opubl. 29.06.65, Biul. №13.

17. Andreev G. Ia. Opredelenie napriazhenii v teplovykh i pressovykh soedineniiakh / G. Ia. Andreev // Sb. ref. po nauch.–issled. rabotam za 1958 g. / Khark. gor. in–t. – Kh., 1958. – Vyp.2. – S.57–58.

18. Andreev G. Ia. Opredelenie kontaktnykh davlenii v soedineniiakh s garantirovannym natiagom / G. Ia. Andreev, I. I. Shatko // Novye metody raschetov i konstruirovaniia mashin, povyshenie ikh nadezhnosti i dolgovechnosti. – M., 1962. – S.30–35. – (Peredovoi nauch,–tekhn. i proizv. opyt / Gos. in–t. nauch.–tekhn. inform.; vyp.12, tema 20).

19. Andreev G. Ia. Vliianie zashchitnykh pokrytii na kachestvo i prochnost soedinenii s garantirovannym natiagom / G. Ia. Andreev, B. S. Ostrenko, I. E. Chernikova // Mekhanizatciia i avtomatizatciia sborki soedinenii s garantirovannym natiagom na osnove teplovogo metoda: tez. dokl. i ref. na VDNKh SSSR / pod. red. prof. G. Ia. Andreeva; Ukr. zaoch. politekhi, in–t. – Kh., 1965. – S.43–55.

20. Andreev G. Ja. Vplyv polimernyh pokryttiv na micnist' i dovgovichnist' z'jednan' z garantovanym natjagom / G. Ja. Andreev // Materialy XI naukovo–tehnichnoi' konferencii' / Ukr. zaoch. politehn. in–t. – Kh. – Vyp.1.

21. Povyshenie nesushchei sposobnosti soedinenii elektrofizicheskimi metodami obrabotki / G. Ia. Andreev [i dr.] // Nauchno–tekhnicheskii progress v tekhnologii, mekhanizatcii i avtomatizatcii sborochnykh rabot v mashinostroenii: tez. dokl. Vsesoiuz. nauch.–tekhn. konf. – Tula, 1976.

22. Andreev G. Ia. Avtomatizatciia sborki krupnogabaritnykh detalei po metodu teplovogo sopriazheniia / G. Ia. Andreev, N. M. Laktionov // Mekhanizatciia i avtomatizatciia sborochnykh rabot. – M., 1962. – S.1–13. – (Peredovoi nauch.–tekhn. i proizv. opyt / Gos. in–t. nauch.–tekhn. inform.; vyp.8, tema 8).

23. Issledovanie protcessa okhlazhdeniia kolesnykh par, sopriazhennykh teplovym metodom v avtomaticheskoi linii formirovaniia / G. Ia. Andreev, N. P. Davidenko, I. F. Malitckii, B. S. Ostrenko // Proizvodstvennye protcessy i tekhnologiia gornogo mashinostroeniia: raboty aspirantov / Khark. in–t. gor. mashinostroeniia, avtomatiki i vychislit. tekhniki. – Kh., 1964. – S.87–95.

24. Andreev G. Ia. Magnitnoe pole i tiagovye usiliia mnogosloinogo ploskogo solenoida / G. Ia. Andreev, B. M. Arpentev, B. I. Tishchenko // Elektrichestvo. – 1976. – №11. – S.80–81.

25. Andreev G. Ia. Novoe v proizvodstve kolesnikh par / G. Ia. Andreev // Krasnoe znamia. – 1951 ot 17 noiabria. – S.3–4.

26. Andreev G. Ia. Nekotoryi opyt ekspluatatcii kolesnykh par, sformirovannykh teplovym metodom / G. Ia. Andreev, N. P. Lerner // Tr. Khark. in–ta inzhener. zh.–d. transporta: sb. st. – Kh., 1959. – Vyp.33. – S.142–154.

27. Novaia tekhnologiia i konstruktciia ustanovki dlia izgotovleniia stekloplastikovykh trub nepreryvnym sposobom / G. Ia. Andreev, G. E. Sherzhukov, V. Ia. Shevchenko, Ia. I. Dardyk // Tr. Khark. gor. in–ta. – Kh., 1962. – T.12. – S.126–136.

28. A. s. 378327 SSSR, MPK6 V 29 S 53/64. Ustroistvo dlia nepreryvnogo izgotovleniia trubchatykh izdelii iz armirovannykh plastikov / G. Ia. Andreev, G. E. Sherzhukov, Ia. I. Dardyk, Iu. F. Liashenko (SSSR). – №1235182/23–5; zaiavl. 22.04.68; opubl. 18.04.73, Biul. №19.

Shelkunova N. L., *junior research scientist of research department of Ukrainian Engineering Pedagogics Academy (Ukraine, Kharkov), Shelkoviza@ukr.net*

The scientometric analysis of Professor Andreev's scientific heritage

The author of the article has analysed and systematised the scientific heritage of the rector of the Ukrainian Correspondence Polytechnic Institute (1964–1978), Doctor of Engineering, Professor H. Andreev. The main areas of scientist's investigations have been singled out. The aim of the study is carrying out the scientometric analysis of the researcher's scientific heritage according to problematic–and–chronological principle. The source for investigation is a wide range of H. Andreev's published works, namely monographs, reference books, collected works, as well as publications in periodicals and invention certificates. It has been determined that during 1950–1978 the scientist carried out investigations in seven areas and researched into 39 themes. The scientific activities of H. Andreev can be divided into three periods: I – 1950–1963, II – 1964–1969, III – 1970–1978. The second and the third ones have been found out to be the most efficient periods of H. Andreev's scientific life. The main scientific areas of researcher's investigations were inductive heating of details for assembly and disassembly of joints with tension. The scientometric analysis of the researcher's scientific heritage has been carried out by the author of the article according to problematic–and–chronological principle.

Keywords: *Professor H. Andreev, directions of researches, induction sorting out, induction–thermal collection, copyright certificates, students, followers, subjects of researches, scientific search.*

Шелкунова Н. Л., *младший научный сотрудник научно–исследовательской части, Украинская инженерно–педагогическая академия (Украина, Харьков), Shelkoviza@ukr.net*

Наукометрический анализ научного наследства профессора Г. Я. Андреева

Автором статьи осуществлено анализ и систематизацию научного наследства д.т.н., профессора, ректора УЗПИ (1964–1978 гг.) Г. Я. Андреева. Выделены основные направления исследования ученого. Целью исследования является проведение наукометрического анализа научной наработки ученого по проблемно–хронологическому принципу. База источников представляет широкий комплекс опубликованных материалов Г. Я. Андреева: монографии, справочники, сборники, а также публикации в периодических изданиях и авторские свидетельства. Выявлено, что в течении 1950–1978 гг. ученый проводил исследование за семью направлениями и 39 темами. Научную деятельность Г. Я. Андреева можно разделить на три этапа: I – 1950–1963 гг., II – 1964–1969 гг., III – 1970–1978 гг. Установлено, что самыми производительными этапами научной жизни Г. Я. Андреева стали второй и третий. Главными научными направлениями исследований ученого были индукционный нагрев деталей под сборку и разборку соединений с натягом. Впервые, автором проведен наукометрический анализ научной наработки ученого по проблемно–хронологическому принципу.

Ключевые слова: *профессор Г. Я. Андреев, направления исследований, индукционная разборка, индукционно–тепловая сборка, авторские свидетельства, ученики, последователи, тематика исследований, научный поиск.*

* * *

УДК 550.34:(477)(091)

Мандибура І. П.,
аспірант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), compzemgeo@ukr.net

НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПРОФЕСОРА О. С. ФЕДОРОВСЬКОГО (1885–1939 РР.) З ПИТАНЬ ГЕОЛОГІЇ

Метою статті є на основі методів конкретно–історичного, порівняльного та проблемно–хронологічного аналізу дослідити науковий доробок професора О. С. Федоровського (1885–1939 рр.) з питань геології та його роль у розвитку вітчизняної наукової думки в першій половині XX ст. Результати дослідження виявили, що формуванню геологічних інтересів вченого сприяв професор М. А. Богословський. Однією із перших вагомих праць О. С. Федоровського з геології є опис унікального для Слобожанщини стихійного явища – «Землетрясение в Купянском уезде 8.08.1913 г.». Учителем опубліковано детальний геологічний нарис Харківщини у посібнику з батьківщинознавства «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния». Узагальнюючий висновок зводиться до того, що праці О. С. Федоровського мали важливе прикладне значення і знайшли своє відображення у подальшій роботі кафедри геології Харківського університету та організованих на її базі структурних підрозділів.

Ключові слова: *О. С. Федоровський, геологія, землетрус, Харківський університет, гідрогеологія.*

З історії відомо багато прикладів, коли основною метою загарбницьких війн було завоювання земель, що багаті на корисні копалини. Саме геологічні знання забезпечують різні види промисловості рудами усіх металів (в тому числі і благородними), вугіллям, нафтою, газом, нерудною сировиною, дорогоцінним камінням. Ці знання покликані сприяти поліпшенню благоустрою людей, розвитку різних сфер господарювання, що за правильного застосування могло б забезпечити передовий розвиток економіки нашої країни.

Як наука геологія сформувалась у XVIII ст. завдяки працям Дж. Гаттона, Дж. Дана, М. В. Ломоносова, В. І. Вернадського, Н. Д. Борисяка, В. В. Різниченка та інших. До когорти видатних вітчизняних учених–геологів першої половини XX ст. слід віднести професора Харківського університету Олександра Семеновича Федоровського (1885–1939 рр.). Детально його внесок у розвиток геології не досліджувався, окремі факти його біографії про здобуття фаху геолога зустрічаються у працях, присвячених його науковій діяльності у галузі археології [1; 2; 3].

Метою статті є на основі методів конкретно–історичного, порівняльного та проблемно–хронологічного аналізу дослідити науковий доробок професора О. С. Федоровського (1885–1939 рр.) з питань геології та його роль у розвитку вітчизняної наукової думки в першій половині XX ст.

О. С. Федоровський народився 4 (17) березня 1885 р. у сім'ї спадкового почесного громадянина м. Лебедин Харківської губернії Семена Костянтиновича Федоровського та його законної дружини Марії Якимівни [4, арк. 3зв, 4]. В особовій справі О. С. Федоровський зазначав основне заняття батька – державний службовець [5, арк. 1]. Після закінчення 4–ї харківської гімназії, у 1903 р. майбутній учений вступив на природничий відділ фізико–математичного факультету Харківського університету, який закінчив у 1911 р. з дипломом 1–го ступеня [3, с. 58]. Саме в університеті він зацікавився історією, археологією, геологією, палеонтологією.

Своїм учителем та наставником він називав відомого вченого геолога та ґрунтознавця М. А. Богословського, який свого часу здобув освіту в Нижньогородській духовній семінарії та на фізико–математичному факультеті Казанського університету. Про самого М. А. Богословського збереглося мало відомостей, в окремих згадках навіть неправильно вказано його ініціали. У 1887–1888 рр. він працював як статистик під керівництвом М. Ф. Анненського з економічного дослідження повітів Нижегородської губернії, а в 1889–1894 рр. здійснив для Нижегородського губернського земства низку ґрунтово–геологічних досліджень, завідував нижегородським земським природно–історичним музеєм, організував дощомірну мережу Нижегородською губернією. У 1895–1896 рр. працював в складі експедиції з дослідження верхів'я найголовніших річок європейської частини Російської імперії. У 1896 р. за працю «Рязанский горизонт», надруковану в «Материалах для геологии России» (т. 18) удостоєний Казанським університетом ступеня магістра мінералогії та геогнозії. У 1897 р. М. А. Богословського обрано на посаду геолога геологічного комітету, яким у 1901 р. його відряджено в Західну Європу для порівняльного вивчення юрських і крейдових утворень Німеччини, Швейцарії та Франції. У 1903 р. за роботу «Материалы для изучения нижнемеловой аммонитовой фауны в центральной и северной России» («Труды Геологического Комитета», нова серія, вип. 2, 1902 р.) удостоєно Юрєвським університетом ступеня доктора мінералогії і геогнозії. Опублікував близько 40 робіт з геології і ґрунтознавства [6]. У 1911 р. М. А. Богословський став завідувачем кафедри геології й палеонтології Харківського університету, де свого часу допоміг О. С. Федоровському в написанні дисертації «Находка ископаемого китообразного в г. Змиеве Харьковской губернии». У праці, яка незабаром стала відомою не тільки в Росії, а й за кордоном, автор детально описав виявлену ним у відкладах харківського ярусу винятково рідкісну палеонтологічну знахідку – рештки кита–зейглодона [3, с. 58].

Після закінчення навчання О. С. Федоровського, який отримав фах «біолог–геолог», затверджено консерватором геологічного кабінету Харківського університету [5, арк. 1].

О. С. Федоровський активно співпрацював з Харківським товариством любителів природи, організованим професором В. І. Талієвим, був членом його правління. Влітку 1912 р. за дорученням товариства ученого відправлено для геологічного вивчення Кубані, де він дослідив могильники з похованнями в кам'яних скринях, а також третинні та крейдяні поклади. Товариство мало свій друкований орган – «Бюллетень Харьковского общества любителей природы», у якому публікувалися статті із загальних питань природознавства, а також краєзнавчий матеріал з природи Харківської губернії та інших територій країни. О. С. Федоровський публікував у цьому бюлетені рецензії на праці з геології, статистики, землезнавства тощо [7, с. 109–110].

Однією із перших вагомих праць О. С. Федоровського з геології є опис унікального для Слобожанщини стихійного явища – «Землетрясение в Купянском уезде 8.08.1913 г.» (нині Куп'янський район на сході Харківської області), який опублікував у «Извѣстіях Постоянной Центральной Сейсмической Комиссіи» [8, с. 299–317]. Не будучи в цей час у Харківській губернії, вчений дізнався про землетрус трохи пізніше, але постарався якомога швидше перевірити на місці газетні відомості і зібрати доступні дані. З 19–го по 22–е серпня у Куп'янську він зібрав свідчення очевидців і побіжно оглянув місцевість з геологічної точки зору. Ним з'ясовано, що землетрус захопив не лише Куп'янськ з околицями, а й значну частину Куп'янського повіту. Не маючи ні повноважень, ні коштів для поїздки всією територією, щодо повіту він обмежився виключно складанням списку місць, де відчувався поштовх. Частину відомостей у цьому напрямі записано ним особисто, більшість – зібрано за допомогою місцевої інтелігенції та адміністрації. У самому Куп'янську і його найближчих околицях О. С. Федоровським записано свідчення 33 осіб, які були очевидцями землетрусу, не рахуючи в тому числі зроблених ними вказівок на присутніх під час поштовху інших осіб. При збиранні даних він користувався питальними аркушами Сейсмічної Комісії Імператорського Російського Географічного Товариства, якого дотримувався і надалі при викладі. Усі зібрані відомості ним були статистично оброблені, і на їх основі зроблено висновок щодо сили звуку (3 бали шкали Кветта), кількості, тривалості, напрямку і сили землетрусу. Останній показник він оцінив не менше, як в чотири бали.

О. С. Федоровський навів детальну таблицю, де вказав які селища відчули землетрус, а які – ні. На основі цих даних ним складено карту його поширення.

Ученим наведено геологічну будову Куп'янська, який лежить на товщі крейди, прикритій зверху третинними і четвертинними глинистими і піщаними відкладами. З'ясовуючи причини описаного явища, він зробив спробу зібрати всі доступні відомості про землетруси, що були зафіксовані в Харківській губернії та найближчих містах. Таких документальних фактів виявилося небагато: 1738 р., 1815 р., 1829 р., 1836 р., 1838 р., 1876 р. і, за висновком О. С. Федоровського, вони є відголосками струсів з великою територією поширення, зовсім не схожих на описане вченим [8, с. 310].

Ним також з'ясовано метеорологічні дані (барометричні показники, кількість опадів), що стосувалися площі землетрусу. Автором проаналізовано праці гідролога Є. В. Оппокова, геологів П. Я. Армашевського, П. М. Чирвінського, на основі яких зроблено висновок, що в центрі Куп'янського повіту підошва крейди лежить на значній глибині (до 200 сажнів, приблизно 427 м) від поверхні.

Щодо причини описаного явища, то, на думку О. С. Федоровського, з найбільшою ймовірністю можна віднести його до категорій денудаційних землетрусів, саме, вважати його землетрусом обвальним. Хоча вчений визнавав, що площа, на якій відчувався поштовх, для землетрусу, викликаного обвалом, порівняно дуже велика (не кажучи вже про інші причини денудаційного характеру, наприклад зсуви), проте землетрус мав у той же час чисто місцевий характер. Так, не дивлячись на значну силу поштовху, він абсолютно не був відзначений навіть найближчими до місця землетрусу сейсмічними станціями: в Харкові (горизонтальні маятники Rebeur–Paschwitz'a), де він ознайомився з сейсмограмою того дня, і в Макіївці Області Війська Донського (аперіодичні маятники князя Б. Б. Голіцина) [8, с. 315].

Геологічні дані роблять це пояснення цілком імовірним. Незначна область поширення поштовху при великій силі його вказує на порівняно незначну глибину центру землетрусу, до якої, очевидно, досягає товща крейди, що має в середині сейсмічної області значного розвитку. У той же час тріщинуватість крейди створює сприятливі умови для утворення підземної порожнини, що може рано чи пізно призвести до обвалу покрівлі. Велика кількість атмосферних опадів, що випала протягом двох місяців, які передували землетрусу, могла послужити сприятливим моментом для такого обвалу. Ця праця є цікавим краєзнавчим документом, цінним матеріалом з історії геології, оскільки Харківщина не відноситься сейсмічно активних регіонів, а останні підземні поштовхи поблизу м. Куп'янськ зафіксовано у 2010 р.

4 липня 1914 р. О. С. Федоровського зараховано штатним аспірантом кафедри геології Харківського університету [3, с. 59]. Того ж року на літніх канікулах фізико–математичним факультетом університету О. С. Федоровського як здібного науковця відряджено закордон для занять у музеях Західної Європи із забезпеченням його необхідними коштами зі спеціального фонду факультету. Головною метою поїздки було вивчення палеонтологічних колекцій Музею природничої історії в Брюсселі, однак студент скористався проїздом через Берлін для ознайомлення з його музеями і з'ясування окремих питань у галузі фізичної геології, якими він цікавився на той час [9, с. 9].

У Берліні він відвідав геологічний відділ Музею природознавства (Museum für Naturkunde), який відрізнявся підбором виставленого матеріалу, що стосувався історичної та динамічної геології. О. С. Федоровський відмітив невеликі шматки фульгуритів (спечений від удару блискавки пісок або інша порода) з Польщі, які за спостереженнями молодого вченого не відрізнялися від тих, що він досліджував на рухомих пісках на Донцю. Найбільш детально в цьому відділі він зупинився на зразках діяльності вітру, особливо на численних пірамідальних і гранованих валунах, порівнюючи їх з наявними у нього аналогічними пірамідками із згаданих дюн на Донцю, виявляючи досить своєрідні риси. Аспірантом оглянуто за сприяння професора В. Башін (W. Baschin) Географічний інститут, де в невеликій, але ретельно підібраній динамо–геологічній колекції містилася низка унікальних зразків еолової обробки, а також добре представлена діяльність льоду. О. С. Федоровським відвідано Музей океанографії (Museum für Meereskunde, нині не функціонує) при Географічному інституті, де зберігалися цікаві об'єкти в колекціях життєвих форм і угруповань морського дна та прибережжя, зразки й моделі геологічної діяльності моря. Досить цікаві для нього виявилися зразки конкрецій і проб океанічного мулу, доставлені глибоководною експедицією на Вальдівію (Valdivia, 1898–1899 рр.) і південно–полярною експедицією [9, с. 10].

У лабораторії (Laboratoire de Geologie de lfUniversite ibre de Bruxelles) професора брюсельського університету Maurice Leriche він продовжив, розпочату в Харкові, роботу про олігоценові риби Південної Росії. Дослідження згодом було перенесено в Королівський музей природничої історії (Musee Royal d'Histoire Naturelle), в якому за сприяння консерватора палеонтологічного відділу професора L. Dollo для студента відкрито палеіхтіологічні зібрання музею, де він зміг порівняти свою колекцію безпосередньо з оригіналами і типами робіт професора Leriche [9, с. 12].

У Парижі О. С. Федоровський оглянув Музей природничої історії (Museum d'Histoire Naturelle). Тут молодий науковець мав можливість остаточно встановити приналежність останків мастодонта із Кубанської області, які він обробляв, до виду Mastodon angostidens Cuv., дуже рідкісному для Росії. У Сен–Жерменському музеї (Musée de Saint–Germain) він ознайомився з колекціями, що відносяться до кам'яного віку. З дозволу адміністрації музею О. С. Федоровський оглянув також закриту для публіки колекцію E. Piette'a, що була найбагатшим зібранням предметів мадленського періоду [9, с. 14].

За результатами поїздки ним підготовлено до друку роботу про останки мастодонта, опубліковану в «Трудах Общества Испытателей Природы», про пірамідальні валуни і про третинні риби з околиць Катеринослава. У своєму звіті, надрукованому в «Записках Императорскаго Харьковскаго Университета» [9, с. 9–14], О. С. Федоровський описав найцікавіші колекції відвіданих музеїв. Знайомство з досвідом музейної роботи стало О. С. Федоровському у пригоді, коли він організовував Археологічний музей.

Повернувшись з відрядження, вчений у 1917 р., склавши іспит на магістра мінералогії і геології, став приват–доцентом Харківського університету, почав викладати курс палеонтології, підготував підручники «Географический очерк Слобожанщины» (1918 р.), «Овражные глиняные катуны из Харьковской губернии»

(1928 р.) [3, с. 60]. Після утворення ХІНО на базі університету О. С. Федоровський читав студентам лекції з археології, був головою секції археологічних наукових досліджень кафедри геології і антропології ХІНО.

У 1918 р. було надруковано посібник з батьківщинознавства «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния», до складання якої долучилися приват–доцент О. С. Федоровський (географічний нарис Харківської губернії; геологія; історія краю) Д. К. Педаєв (клімат), В. Г. Аверін (тваринний світ), професор В. І. Талієв (передмова; нарис рослинності; ґрунти; найважливіші міста, селища і визначні місця Харківської губернії; екскурсійні маршрути Харківською губернією), професор М. Ф. Сумцов (етнографічний нарис). Праця орієнтована на широкі верстви населення, даючи загальне уявлення про край. У підрозділі «Геологія» О. С. Федоровським детально і доступно подано матеріал про сучасні геологічні явища (утворення ярів і балок, характеристика порід за водопроникністю, типи джерел за вмістом мінеральних речовин, природа зсувів, робота річок, вивітрювання гірських порід, особливості дюн і фульгуритів), що й досі може служити як підручник з геології. Тут же розкрито геологічне минуле Харківської губернії, де за геологічними системами розписано відкладення, що спостерігаються у регіоні. Окремо відведено увагу артезіанським водам, дано характеристику водоносним горизонтам Харківщини. Разом з тим, детально висвітлено корисні копалини регіону, визначено місця їх залягання. Даний посібник розкриває широту інтересів, глибину обізнаності та ерудованість ученого [10, с. 54–90].

У 1920 р. О. С. Федоровським ініційовано видання низки брошур для з'ясування багатств країни, засобів їх видобування, розробки, споживання і значення для промисловості, а також їх походження, розповсюдження і розвитку їх видобування в Україні, порівнюючи з іншими країнами. У передмові до першого видання він зазначав: «Наша Україна має величезні запаси ріжноманітних користних для людини копальних річей, котрі й дадуть їй змогу пишатися та розвиватися, як що сі копальні речі розроблятимуться й прикладатимуться яко мога ширше» («Копальні багацтва на Україні. Сіль, гіпс та ангідрит», Х., 1920 р.). Корисні копалини автор розділив на групи: 1) сіль, гіпс та ангідрит; 2) кам'яне вугілля, торф, буре вугілля, антрацит, графіт; 3) залізна та марганцева руди, живе срібло (ртуть); 4) вапняки, доломіти, крейда та фосфорити; 5) глина, пісок та будівельне каміння [11, с. 3]. О. С. Федоровський навів значення цих корисних копалин, способи використання, властивості, різновиди, місця розповсюдження, способи видобування, обробітку та експортування тощо.

До О. С. Федоровського як до гідрогеолога звертались підприємства та установи Харківщини за допомогою у спорудженні нової свердловини або ліквідацію аварії на вже діючій, про що свідчать численні відгуки та подяки на його ім'я [5, арк. 7–8]. В особовій справі ученого, яка зберігається в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, міститься відгук керівництва Харківського паровозобудівного заводу імені Комінтерну, датований 9 жовтня 1933 р., де зазначається, що при зверненні до О. С. Федоровського з проханням надати допомогу у порядку консультації з питань забезпечення заводу водою, такі консультації надавав щоразу з позитивними результатами. Однією з таких консультацій, яка вивела завод із тяжкого становища з постачанням води, була інформація О. С. Федоровського, що вирішила питання шляхом використання вод із Яра–Глибокого (м. Харків). Крім того, начальник капітального будівництва заводу Васильченко відмітив надзвичайно сумлінне відношення професора до доручень.

Ще одним цікавим документом є лист до О. С. Федоровського від начальника воєнно–будівельних робіт ділянки №115 Народного комісаріату з воєнних і морських справ Українського воєнного округу від 19 березня 1934 р., де зазначається, що відповідно до рекомендацій вченого артіллю «БУРСАНБУД» виготовлено якісну бурову свердловину. Разом з тим, керуючись вказівками О. С. Федоровського вдалося отримати воду на меншій глибині, ніж було передбачено будівельною ділянкою, у результаті чого свердловину було завершено у більш короткий термін і з вагомою економією.

З цієї тематики ученим підготовлено низку праць: місця розташування свердловин висвітлено у виданні «Ситуаційний план свердловин м. Харкова з показанням використання водовмісних шарів. Масштаб 1:50 000» (Х., 1929 р.), результати нівелювання свердловин опубліковано у «Матеріялах по гидрологии м. Харкова, за редакцією проф. О. С. Федоровського. Абсолютні височини свердловин м. Харкова та рівня землі біля них» (Х., 1931 р.), рельєф представлено у «Гіпсометричному плані м. Харкова в межі 1924 р. Масштаб 1:50 000» (Х., 1929 р.) тощо. Крім того О. С. Федоровським підготовлено три випуски каталогу бурових свердловин м. Харкова (1930–1934 рр.). Загальна кількість свердловин, яка увійшла у всі три випуски, досягла 1600, серед яких підкрейдяних – 40, крейдяних і третинних – до 400. Автор відзначає нерівномірний розподіл свердловин на території міста.

У 1933 р. О. С. Федоровським за ініціативи Відділу комунального господарства м. Харкова і Тресту водопровідних підприємств підготовлено альбом «Геологические разрезы г. Харькова, составленные по данным буровых скважин». Видання, у якому показано 23 профілі на 12 таблицях, підсумовує і представляє у графічній формі геологічні та гідрологічні дані Харкова, зібрані на той час, що мало сприяти водопостачанню міста за рахунок підземних вод. Праця дає більш точну інформацію про абсолютні висоти залягання, потужність і стратиграфію тих геологічних відкладень, які спостерігалися на площі Харкова, про водоносні горизонти, які використовуються буровими свердловинами, гідростатичних рівнях в окремих свердловинах, і таким чином у відповідних водоносних горизонтах. Разом з тим, видання значною мірою розкриває питання про тектоніку даної ділянки, висвітлюючи напрямок падіння пластів кожного ярусу, визначаючи кут падіння і уточнюючи, таким чином, наявні відомості про північно–східне крило Північно–Української мульди. У передмові автором наведено геологічні дані, зокрема висвітлено тектонічні умови, дано характеристику різноманітним відкладам, описано легенду [12, с. 2–24]. У сьогоднішніх умовах ці відомості дають змогу простежити зміну геологічних умов за останнє століття.

З вищесказаного можна зробити висновок, що значна частка праць О. С. Федоровського мала важливе прикладне значення і відрізнялася багатим фактичним матеріалом, актуальним на той час і донині.

Гідрогеологічні дослідження, які проводилися К. А. Богословським та О. С. Федоровським початку XX ст., нині знайшли своє відображення на кафедрі гідрогеології та кафедрі мінералогії, петрографії та корисних копалин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Список використаних джерел

1. Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / В. В. Скирда; НАН України. Ін–т археол. – К., 2000. – 18 с.

2. Михеев В. К. А. С. Федоровский – профессор Харьковского университета [Електронний ресурс] / В. К. Михеев // Сайт Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького. – Режим доступу: http://ru.museum.dp.ua/article0589.html

3. Маньковська Р. В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу / Р. В. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1996. – С.57–69.

4. Державний архів Сумської області. – Ф.743. – Оп.1. – Спр.56.

5. Архів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф.1. – Спр.277. Особова справа Федоровського Олександра Семеновича. – 16 арк.

6. Богословский, Николай Андреевич [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/Богословский_Николай_Андреевич.

7. Федоровский А. [Рецензия] / А. Федоровский / Бюллетени Харьковскаго общества любителей природы. – 1915. – №2. – С.109–110. – Рец. на кн.: Проф. Э. Фраасъ. Геологія. Авториз. переводъ съ дополн. по геологіи Россіи А. Е. Брусова. – Рига, 1914. – 149 с.

8. Федоровский А. Землетрясение в Купянском уезде 8.08.1913 г. / А. Федоровский / Известія Постоянной Центральной Сейсмической Комиссіи. – Петроградъ, 1914. – Т. VI, Вып.3. – С.299–317.

9. Федоровскій А. С. Отчетъ о заграничной командеровкѣ лѣтомъ 1914 г. А. Федоровскаго / А. С. Федоровскій // Записки Императорскаго Харьковскаго Университета. – Х.: 1914. – Кн.4. – С.9–14.

10. Федоровскій А. С. Геологія / А. С. Федоровскій // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: пособіе по родиновѣдѣнію. – Х.: Союз, 1918. – С.54–90.

11. Федоровський О. Копальні багацтва на Україні. Сіль, гіпс та ангідрит / О. Федоровський. – Х.: Союз, 1920. – 54 с.

12. Федоровский А. Геологические разрезы г. Харькова, составленные по данным буровых скважин / А. Федоровский. – Х., 1933. – 24 с.

References

1. Skyrda V. V. Arkheolohichna nauka u Kharkivs'komu universyteti (1805–1920 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.04 / V. V. Skyrda; NAN Ukrayiny. In–t arkheol. – K., 2000. – 18 s.

2. Mikheev V. K. A. S. Fedorovskiy – professor Khar'kovskogo universiteta [Elektronniy resurs] / V. K. Mikheev // Sayt Dnipropetrovs'kogo istorichnogo muzeyu imeni D. I. Yavornits'kogo. – Rezhim dostupu: http://ru.museum.dp.ua/article0589.html

3. Man'kovs'ka R. V. O. Fedorovs'kyy ta yoho vklad v pam''yatkookhoronnu ta muzeynu spravu / R. V. Man'kovs'ka // Istoriya Ukrayiny. Malovidomi imena, podiyi, fakty. – K., 1996. – S.57–69.

4. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti. – F.743. – Op.1. – Spr. 56.

5. Arkhiv Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. – F.1. – Spr.277. Osobova sprava Fedorovs'koho Oleksandra Semenovycha. – 16 ark.

6. Bogoslovskiy, Nikolay Andreevich [Elektronnyy resurs] // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.). – SPb., 1890–1907. – Rezhim dostupa: https://ru.wikisource.org/wiki/Bogoslovskiy_Nikolay_Andreevich.

7. Fedorovskiy A. [Retsenziya] / A. Fedorovskiy / Byulleteni Khar'kovskago obshchestva lyubiteley prirody. – 1915. – №2. – S.109–110. – Rets. na kn.: Prof. E. Fraas. Geologiya. Avtoriz. perevod. s dopoln. po geologii Rossii A. E. Brusova. – Riga, 1914. – 149 s.

8. Fedorovskiy A. Zemletryasenie v Kupyanskom uezde 8.08.1913 g. / A. Fedorovskiy / Izvestiya Postoyannoy Tsentral'noy Seysmicheskoy Komissii. – Petrograd, 1914. – T. VI, Vyp.3. – S.299–317.

9. Fedorovskiy A. S. Otchet o zagranichnoy komanderovke letom 1914 g. A. Fedorovskago / A. S. Fedorovskiy // Zapiski Imperatorskago Khar'kovskago Universiteta. – Kh.: 1914. – Kn.4. – S.9–14.

10. Fedorovskiy A. S. Geologiya / A. S. Fedorovskiy // Priroda i naselenie Slobodskoy Ukrainy. Khar'kovskaya guberniya : posobie po rodinovedeniyu. – Kh.: Soyuz, 1918. – S.54–90.

11. Fedorovs'kyy O. Kopal'ni bahatstva na Ukrayini. Sil', hips ta anhidryt / O. Fedorovs'kyy. – Kh.: Soyuz, 1920. – 54 s.

12. Fedorovskiy A. Geologicheskie razrezy g. Khar'kova, sostavlennye po dannym burovikh skvazhin / A. Fedorovskiy. – Kh., 1933. – 24 s.

Mandybura I. P., *post–graduate student of National Scientific Agricultural Library of the NAAS (Ukraine, Kyiv), compzemgeo@ukr.net*

Scientific contributions of Professor O. S. Fedorovsk iy (1885–1939) to geology

The purpose of the article is to investigate, based on methods of concrete historical, comparative and problem–chronological analysis, scientific achievements of Professor O. S. Fedorovsky (1885–1939) in geology and his role in the development of national scientific thought in the first half of the twentieth century. The results of the study revealed that Professor M. A. Bogoslovskiy contributed to the formation of environmental concerns of the scientist. One of the first important works on geology of O. S. Fedorovsky was the description of unique for Sloboda Ukraine natural phenomenon – «Earthquake in Kupyansky district 8.08.1913». The scientist published a detailed geological sketch of Kharkiv in the guide on Homeland Studies «Nature and Population of Sloboda Ukraine. Kharkiv province». The conclusion could be done that works of O. S. Fedorovsky had important practical value and reflected in the further work of the Geology Department of the Kharkiv University and departments organized on its basis.

Keywords: *O. S. Fedorovsky, geology, earthquake, Kharkiv University, hydrogeology.*

Мандыбура И. П., *аспирант, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН (Украина, Киев), compzemgeo@ukr.net*

Научные наработки профессора А. С. Федоровского (1885–1939 гг.) по вопросам геологии

Целью статьи является на основе методов конкретно–исторического, сравнительного и проблемно–хронологического анализа исследовать научные наработки профессора А. С. Федоровского (1885–1939 гг.) по вопросам геологии и его роль в развитии отечественной научной мысли в первой половине XX в. Результаты исследования показали, что формированию геологических интересов ученого способствовал профессор Н. А. Богословский. Одной из первых весомых работ А. С. Федоровского по геологии является описание уникального для Слобожанщины стихийного явления – «Землетрясение в Купянске уезде 8.08.1913 г.». Ученым опубликован подробный геологический очерк Харьковщины в руководстве по родиноведению «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния». Обобщающий вывод сводится к тому, что труды А. С. Федоровского имели важное прикладное значение и нашли свое отражение в дальнейшей работе кафедры геологии Харьковского университета и организованных на ее базе структурных подразделений.

Ключевые слова: *А. С. Федоровский, геология, землетрясение, Харьковский университет, гидрогеология.*

* * *

УДК 94(477)

Гасанов И. О.,
докторант, Институт Истории им. А. А. Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

История сотрудничества США и Турции

Отношения Турции – Соединенных Штатов в послевоенный период развились из Второй Каирской Конференции в декабре 1943 и входа Турции во Вторую мировую войну на стороне Союзников в феврале 1945, в результате которых Турция стала учредителем Организации Объединенных Наций. Трудности, с которыми стоит Греция после войны в подавлении коммунистического восстания, наряду с требованиями Советским Союзом для военных баз в турецких Проливах, побудили Соединенные Штаты объявить Доктрину Трумэна в 1947. Доктрина изложила американские намерения гарантировать безопасность Турции и Греции, и привела к большой американской военной и экономической поддержке. Эта поддержка, проявленная в учреждении тайного, стоит за армией, обозначил «Противопартизана», при Операции Gladio. После участия с силами Организации Объединенных Наций в Корейской войне Турция присоединилась к Организации Североатлантического договора в 1952.

Ключевые слова: *Турция, США, политика, история, война, Османская Империя.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

США, возникшее в 1783–м году как независимое государство, за короткое время создало своеобразное строение. Одной из сфер торговой деятельности США, предпочитающей в основном международную торговую деятельность, был регион Средиземного моря.

Чтобы торговать, Корабли США были вынуждены войти в Средиземное море. А в данном регионе господствовала Османская империя. Османская империя в то время не признавала США.

Задержание алжирскими моряками в Средиземном море двух американских судов, способствовало стремительным действиям США. Правительство США в 1795–м году заключило соглашение с Алжиром, в 1796–м году с Траблусом и в 1797–м с Тунисом. Согласно соглашению США в течении двадцати лет (1795–1815) только в год выплачивало Алжиру налог размером 12.000 золотом или в равносильной стоимости боеприпасов [1, с. 34–35].

В 1799–м году президент США Джон Адамс, поручил американскому послу в Португалии, Уильяму Л. Смису, наладить дружеские и торговые отношения с Османской империей. Однако по причине войны с французами и англичанами, задумки президента Адамса не реализовались. Позже попытки в 1820–м, 1823–м и 1828–м годах также по различным причинам остались безрезультатными [2, с. 129–134].

Первый официальный визит президента США в Стамбул, реализовалась фрегатом Джорджа Вашингтона 9 ноября 1800 года.

1827–м году союзный флот, состоящий из французских, английских и русских кораблей разбили при Наварине корабли Османского флота. Данный инцидент показал Махмуду II ненадежность Запада. В результате этого 7 мая 1830 года Османская империя заключила с США соглашение «О торговле и дружбы».

Данное соглашение дает американским гражданам право пользоваться льготами капитуляции в Османской империи [3].

Этим соглашением Османская империя ухудшило и так плачевное состояние своей экономики, так как впоследствии, данное соглашение вызвало для Османской империи политические и общественные проблемы. Даже порой ставило ее в безвыходное положение [4, с. 66–77].

США открыла во многих городах Османской империи свои консульства. После открытия в Измире американского консульства, впервые в Бейруте и в Стамбуле, неофициально открылись американские консульства. 2 марта 1831 года Давид Портер официально был назначен в Стамбул советником. Число консульств с 1840 года стремительно стало увеличиваться. Первое консульство Османской империи в Соединенных Штатах Америки открылось в 1845–м году, где консулом был назначен Запчыоглы Абрахам [5].

После соглашения в 1830–м году, торговые, культурные и общественные отношения между США и Османской империей стали развиваться. Соглашения, заключенные, как с западными странами, так и с США, со временем стали работать против Османской империи.

11 августа 1874 года между США и Османской империей было подписано Соглашение об Обмене Обвиняемых. В тот же день между США и Османской империей было подписано еще одно Соглашение Подчиненности [6].

Данное соглашение многократно ставило США и Османскую империю друг против друга. В нагнетании отношений был один очень важный элемент. Османская империя чтобы решить эти проблемы часто шла на уступки [7, с. 123–129].

В конце XIX века торговый оборот между США и Османской империей составил более одного миллиона долларов. В 1816–м году из Америки в Измир прибыли 8, в 1823–м году 18, в 1825–м году 22, в 1828–м году 28, а в 1830–м году 32 американских судна. Если в 1843–м году через пролив Чанаггала (Дарданеллы) из 6286 судов только два принадлежали США, то во время Крымской войны каждую неделю в Стамбульский порт прибывало американское судно [2, с. 232].

Османская империя, в частности после нападения при Наварине, стала более склонна в Америке. Наварин стал как бы катализатором для дальнейших действий Османской империи. В отношениях между Америкой как и прошлом наблюдается какая–то уравновешенная политика и решения принимаются согласно условиям того периода.

Тема миссионерства в отношениях с Америкой всегда была проблемной и участвовала во многих документах. Исходя из этого, можем сказать, что основной сдвиг в плане миссионерства произошел после 1840–х годов. По мнению миссионера Двайта, период между 1840–1850–ми годами был периодом оживления для миссионерства, за последние 20 лет (1880–1900) между всеми классами населения, одержимые информационной страстью, должны были открыться различные миссионерские школы, чтобы данная информация радикально изменила интеллектуальную атмосферу в каждом регионе империи. Так если в 1845–м году в Османской империи было 34 миссионера, 12 помощников миссионера, 7 школ, 135 учеников, то в 1890–м году число миссионеров увеличилось до 177, помощников миссионера до 791, школ на уровне начального образования, колледжа и ВУЗ–ов до 813, а число учеников до 16990. Также были открыты 117 церквей и создан протестантское общество населением 28667 человек. В результате исследования, проведенного министром просвещения Зухду Пашой, было выявлено, что большая часть 399 протестантских школ относилась к организации под названием Amerikan Board и только у 51 у этих школ имелись документы [7, с. 84–85].

Миссионерская деятельность охватывало различные сферы, от образования до здравоохранения. Американские миссионеры, воспользовавшись Указами о Регулировании 1839 и Реформ 1856 ускорили свои дела. Были открыты миссионерские станции такие как: в 1848–м году в Антепе, в 1850–м году в Арапгире, в 1853–м году в Токате и Кайсире, в 1854–м году в Мараше, Халабе, Сивасе и Харпуте, в 1855–м году в Урфе, Антакье и Измите, в 1856–м году в Мосуле и Диярбакире, в 1857–м году в Мардине, Битлисе и Адирне, а в 1863–м году в Адане.

Миссионерская деятельность американских церквей посредством канала «American Board of Commisioners for Foreign Missions» начала влиять на греков и армян, проживающих на границе с Османской империей. Бабы–али начиная с 1860 года опасаясь националистических вспышек со стороны нетюркских народов и поддержки армянских бунтов, решает взять под контроль деятельность миссионеров и закрыть американские школы, однако

между Соединенными Штатами Америки и Османской империей возникли недоразумения, продолжающиеся до Первой Мировой Войны [8, с. 90].

В результате миссионерской деятельности американских протестантов в Османской империи, значительная часть армян приняли протестантство.

США, с целью ухудшения состояния Османской империи и получения от них желаемых уступок стали «защищать права армян». С этой целью на Османскую империю стали оказывать внешнее давление. В 1895–м году в США Сенат принял решение в пользу армян и против Османской Империи. Османская империя восприняла данное решение в рамках религиозных причин. Из–за отсутствия у Сената полномочий исполнения, данное решение не было принято всерьез. Причины отражения решения против Османской империи американского Сената в переводе от посольства Вашингтона; покровительство США армян по религиозным причинам, подстрекательство миссионеров на Османских землях и в виде осуществления статей (61 и 62) в связи армянами Берлинского Соглашения [2, с. 236].

Согласно 4–й статье Соглашения между США и Османской империей, армянин, принявшее американское гражданство, воспользовавшись капитуляцией, при возвращении в Турцию оставался под защитой Америки [9].

То есть освобождался от османских законов. Это в свою очередь ослабляла османские законы. В то время многие армяне, воспользовавшись этим законом, совершили множество преступлений. Данные события вызвали юридические проблемы между США и Османской империей. По предположительным данным около 70,000 османских армян, принявших американское гражданство, с 1900 по 1914 год пересекли границы Турции.

В 1895–м году, в то время когда в российских полках в Анатолии преподавали уроки на армянском языке и читали книги армянских писателей, все внимание проковывалось на независимое армянское королевство, а это в свою очередь вдохновляло армянских педагогов и учеников на воссоздание данного королевства. Даже армянские педагоги, составляющие преимущественную часть американских колледжей, надеялись получить высокие должности при воссоздании Великой Армении.

Позиция американских миссионеров в Арзуруме, направленная на нарушение покоя в стране и их выступления против Османской империи были доложены Бабы–али американскому послу в Стамбуле. Он попросил нового американского консула взять под контроль этих миссионеров. В результате обыска в квартире протестанта Манока Никогасяна, в одном из 4 «вредных» писем, был отдан приказ на вооружение и объединение армян [9].

Оценивая мировоззрение американцев в историческом периоде по отношению к армянам, то их нынешнее отношение к ним вполне понятно.

Турция чтобы получить поддержку и развить отношения с США в Соглашении Лозанна, в 1923–м году поднял в Меджлисе вопрос о Подстрекательстве Честера. В конце Второй Мировой Войны Турция участвуя с союзниками вместе с Америкой, также продемонстрировала свою позицию.

19 марта 1945 года Комиссар иностранных дел Советского Союза Молотов для соответствия дружеского соглашения между Турцией и Советским Союзом, дал ноту Турции. 20 декабря 1945 года двое грузинских профессоров потребовали вернуть Грузии земли вплоть до Гиресуна [10, с. 134].

5 апреля 1946 года, тело турецкого посла Мунира Эртегюна убитого в Вашингтоне армянами было доставлено военным судном Миссури в Стамбул. Судно было встречено почтительно. 8 августа 1946 года Советский Союз выразил желание совместно оборонять проливы. 22 августа 1946 года Турция отвергла данное пожелание. Советский Союз 28 сентября 1946 года вновь выразило это желание [11].

12 марта 1947 года вышла в свет Доктрина Трумэна. В Доктрине Трумэна говорилось об изменении международной политики США и начало обоснования новой политики против Советского Союза. Данная доктрина подразумевала финансовую и военную помощь странам, находящимся под «коммунистическим угнетением». Таким образом, в тот период Греции была оказана помощь в 300 миллионов долларов, а Турции в размере 100 миллионов долларов. Во время холодной войны Турция была на стороне США, и это продолжалось до начало 1990–х годов, т.е., до распада СССР.

14 мая 1950 года с приходом к власти Партии Демократов отношения с США больше укрепились.

В 1950–м году Турция также присоединилась к США в войне против Кореи. Личный состав численностью 5090 человек 21 ноября 1950 года совместно с американскими военными вступили в противостояние. 18 февраля 1952 года Турция вступила в НАТО, и в 1955–м году стал членом CENTO.

В 1954–м году Турция предоставила США свою базу в Инджире. Данная база была использована после Холодной Войны в I Войне Залива и в иракской войне. В 1959–м году Турция разрешила США разместить на своей территории ракеты Юпитер.

5 июня 1964 года президентом Джонсоном было написано очень жесткое письмо. В данном письме США напоминала Турции учитывать мнения союзников, прежде чем как принять решение о вторжении на Кипр. Там также говорилось о том, что в случае войны, Советский Союз также может вторгнуться на территорию Турции и в этом случае НАТО будет бессильна в защите Турции. Также четко было сказано, что в случае вторжения, США не разрешит использовать военные средства предоставленные Турции.

Начиная с 1964 года отношения между Турцией и СССР стали налаживаться, а с 1968 года в Турции стали появляться анти–американские студенческие движения.

Запрет с 1971 года под давлением США на использование опиума, с 1974 года был отменен. Это привело к эмбарго на Турцию с 1975 по 1978 гг. [12].

Со свержением со стороны Хомейни в 1979–м году шаха и захватом Американского посольства в Иране, разорвал дипломатические отношения с Ираном. После вторжения 27 декабря СССР в Афганистан, Турция была назначена как «Самый надежный союзник в конфликтном регионе» для США. Это в свою очередь увеличило значимость Турции в регионе [13, с. 7].

В начале 1980–х годов между Турцией и США было подписано Соглашение о Сотрудничестве в Сфере Обороны. В 1980–1987–х гг. США для поддержки Турции в переходе на свободную рыночную экономику, МВФ предоставил кредиты, рассрочку долгов и, включая военную помощь, выделила 13 миллиардов долларов.

Список использованных источников

1. Джалал Алиев, Будаг Будагов. Турки, азербайджанцы, армяне: геноцид исторической истины. – Баку: Типография Азербайджан, 2003. – 71 с.
2. Osmanlı Devleti Dönemi Türk–Amerikan İlişkileri (1795–1914) / Y. Güler. – sf.232.
3. www.odevci.awardspace.com/news.php?readmore=92
4. Армянская Республика (справочник), Центр Кавказского Этно–Социального Исследования. – Баку, I выпуск из цикла «Регион», 2006. – 77 с.
5. www.osmanli.org.tr/yazi–4–119.html
6. www.ttk.org.tr/index.php?Page=Yayinlar&KitapNo=42513
7. Ягуб Ягубов. Влияние и давление армянской диаспоры на формирование политики армянского государства (Аналитический журнал по международным отношениям внутренней и внешней политики Азербайджана), Стратегический анализ. – Баку: Типография ООО «CBS PP», количество 3. – ноябрь 2011.
8. Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı–Amerikan İlişkilerine Etkisi – Mithat Aydın http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/189.pdf
9. http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html Kemal Çiçek
10. «Армянский геноцид» миф и реальность, справочник фактов и документов. – Баку: Азербайджанское Государственное Издательско–Полиграфическое Объединение, 1992. – 339 с.
11. www.ufukotesi.com/yazigoster.asp?yazi_no=20060523
12. www.tr.wikipedia.org/wiki/ABD–T%C3%BCrkiye_ili%C5%9Fkileri
13. Turkısh Industrıalısts' And Businessmen's Associatıon Washıngton Office.

References

1. Dzhalal Aliev, Budag Budagov. Turki, azerbajdzhancy, armjane: genocid istoricheskoj istiny. – Baku: Tipografija Azerbajdzhan, 2003. – 71 s.
2. Osmanlı Devleti Dönemi Türk–Amerikan İlişkileri (1795–1914) / Y. Güler. – sf.232.
3. www.odevci.awardspace.com/news.php?readmore=92
4. Armjanskaja Respublika (spravochnik), Centr Kavkazskogo Jetno–Social'nogo Issledovanija. – Baku, I vypusk iz cikla «Region», 2006. – 77 s.
5. www.osmanli.org.tr/yazi–4–119.html
6. www.ttk.org.tr/index.php?Page=Yayinlar&KitapNo=42513
7. Jagub Jagubov. Vlijanie i davlenie armjanskoj diaspory na formirovanie politiki armjanskogo gosudarstva (Analiticheskij zhurnal po mezhdunarodnym otnoshenijam vnutrennej i vneshnej politiki Azerbajdzhana), Strategicheskij analiz. – Baku: Tipografija OOO «CBS PP», kolichestvo 3. – nojabr' 2011.
8. Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı–Amerikan İlişkilerine Etkisi – Mithat Aydın http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/189.pdf
9. http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html Kemal Çiçek
10. «Armjanskij genocid» mif i real'nost', spravochnik faktov i dokumentov. – Baku: Azerbajdzhanskoe Gosudarstvennoe Izdatel'sko–Poligraficheskoe Ob#edinenie, 1992. – 339 s.
11. www.ufukotesi.com/yazigoster.asp?yazi_no=20060523
12. www.tr.wikipedia.org/wiki/ABD–T%C3%BCrkiye_ili%C5%9Fkileri
13. Turkısh Industrıalısts' And Businessmen's Associatıon Washıngton Office.

Hasanov I. O., *doctoral, Historical Institute named by A. A. Bakihanov National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com*

History of US–Turkey cooperation

Turkey–United States relations in the post–World War II period evolved from the Second Cairo Conference in December 1943 and Turkey's entrance into World War II on the side of the Allies in February 1945, as a result of which Turkey became a charter member of the United Nations. Difficulties faced by Greece after the war in quelling a communist rebellion, along with demands by the Soviet Union for military bases in the Turkish Straits, prompted the United States to declare the Truman Doctrine in 1947. The doctrine enunciated American intentions to guarantee the security of Turkey and Greece, and resulted in much US military and economic support. This support manifested in the establishment of a clandestine stay–behind army, denoted the «Counter–Guerrilla», under Operation Gladio. After participating with United Nations forces in the Korean War, Turkey joined the North Atlantic Treaty Organization in 1952.

Keywords: *Turkey, United States, politics, history, war, the Ottoman Empire.*

Гасанов І. О., *докторант, Інститут Історії ім. А. А. Бакіханова Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com*

Історія співпраці США і Туреччини

Відносини Туреччини – Сполучених Штатів в післявоєнний період розвинулися з Другої Каїрської Конференції в грудні 1943 і входу Туреччини в Другу світову війну на боці Союзників в лютому 1945, в результаті яких Туреччина стала засновником Організації Об'єднаних Націй. Труднощі, з якими стоїть Греція після війни в придушенні комуністичного повстання, поряд з вимогами Радянським Союзом для військових баз в турецьких протоках, спонукали Сполучені Штати оголосити Доктрину Трумена в 1947. Доктрина виклала американські наміри гарантувати безпеку Туреччини і Греції, і привела до великої американської військової і економічної підтримки. Ця підтримка, проявлена в установі таємного, варто за армією, позначив «Протівопартізана», при Операції Gladio. Після участі з силами Організації Об'єднаних Націй в Корейській війні Туреччина приєдналася до Організації Північноатлантичного договору в 1952.

Ключові слова: *Туреччина, США, політика, історія, війна, Османська Імперія.*

* * *

УДК 94(38)

Магдич О. Р.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
martin_zagrebski@ukr.net

Язичницькі вірування на польських землях у IX–X ст.

Розглядається система дохристиянських язичницьких культів, які побутували на польських землях до середини X ст. Дослідження вірувань цього регіону є одним з найважчих у Центрально–Східній Європі. Автор на основі джерел та археологічних матеріалів намагається реконструювати пантеон слов'янських божеств на польських теренах та показати їх місце у суспільно–політичному житті місцевих племен. У статті проаналізовані культи природніх об'єктів та тварин (гори, лісу, моря, коня), які побутували в Польщі.

Ключові слова: *культ, божества, Галл Анонім, Ян Длугош, церковні статути, Ладо, Лель, Сварог, Святовіт, Триглав, полідоксія, культ гори.*

Проблема вивчення релігійних вірувань, які побутували на територіях країн, які згодом прийняли християнство, є актуальною в історичній науці вже декілька століть. Без опрацювання даної проблеми надзвичайно важко зрозуміти, чому саме ці суспільства прийняли християнство, яким чином вони його приймали, як це відобразилось на устрої суспільств.

Основними джерелами щодо вивчення даного питання є перш за все нарративні джерела. Серед них варто відзначити повідомлення польських (Галл Анонім, Вінцент Кадлубек) німецьких (Відукінд Корвейський, Тітмар Мерзенбурзький, Адам Бременський) та датських (Саксон Граматик) хроні XI–XII ст., та відомості авторів пізнішого часу, таких як Ян Длугош та Іннокентій Гізель.

Дана проблема є однією з ключових для польської історичної науки. Одним з перших, хто звернувся до цієї теми, став Олександр Брюкнер [11; 12]. Опубліковані ним проповіді середньовічних польських священиків стали одними з головних джерел дослідження язичницьких культів. Варто відзначити авторів, праці яких присвячено дослідженню цього питання. Це Роман Гродецький [16], Генрік Ловмянський [4], Станіслав Урбанчик [24; 25]. Значне місце у вивченні польського язичництва посідають роботи таких істориків як Кароль Модзалевський [21] та Ярослав Тишкевич [23]. Серед іноземної історіографії варто відзначити праці Любоша Нідерле [4] та Бориса Рибакова [8].

Побіжно цю тему у свої працях досліджував Генрих Лябуда [19], Серед сучасних авторів даної проблематики

торкаються праці Анджея Буко [13], Марії Мішкевіч [17] та Даріуша Сікорського [22].

Метою статті є дослідити систему дохристиянських культів на польських землях та спробувати реконструювати пантеон язичницьких божеств на цих теренах.

Дослідження язичництва на польських землях для дослідників є доволі складним завданням. Головним чином це пов'язано з надзвичайно слабкою джерельною базою. Польські автори XII–XIII ст. (Галл Анонім, Вінцент Кадлубек) взагалі майже не проявляли інтересу до попередніх вірувань. Так, Галл Анонім згадує їх лише у описі народження Мєшка, коли князь Земомисл детально дізнавався у старців та мудреців, чи не є сліпота хлопця якимось знаком [15, s. 398].

Хто ці старці та мудреці, жерці чи звичайні старійшини, Галл не пояснює. Чи були це язичницькі жерці чи звичайні старійшини племені – сказати дуже важко, тим паче у багатьох випадків жерці входили до числа старійшин. Також він згадує про шлюбні традиції князя Мешка, який «*був надто схильний до блуду поганського і за звичаєм язичницьким мав сім жінок*» [15, s. 399].

Іноземні джерела (наприклад Відукінд Корвейський, Тітмар Мерзебруський чи Саксон Граматик) згадують культи сусідніх з Польщею територій. Так Тітмар вміщує повідомлення про поширені у західних слов'ян культи гори [10, с. 157–158] та гаю [8, с. 108], які зустрічаються в Сілезії. Можливо, що вони були поширені і в інших польських землях, особливо якщо враховувати те, що ще у IX ст. Сілезію населяли польські племена дзядошан, слензян, ополен та інших. Археологічні матеріали підтверджують популярність культу гори і на польських землях, особливо в регіонах, сусідніх з Сілезією (зокрема в Малопольщі) [20, s. 152].

Про поганські вірування нічого не згадує Бруно з Кверфурта, який багато писав про Польщу і мав доступ до безпосереднього матеріалу. Відомостей про власне польські культи не містять ані життєписи святих покровителів, ані твори хроністів пізнішого часу (наприклад Вінцент Кадлубек).

Про поганські обряди нам вперше повідомляє краківський єпископ Матвій у своєму листі до відомого клірика Бернардра Клервоського. Він закликає його знищити нечестиві обряди місцевого населення [6, с. 163].

Іноді ці цитати інтерпретуються як намагання викорінити православ'я на даних теренах, хоча Матвій вказує, що місцеві жителі не сповідують звичаїв православної церкви [6, с. 163]. Також він пише, що цей народ не прагне з'єднатись ні з грецькою ні з латинською церквами [6, с. 163].

Імовірно, що Матвій закликав Бернарда прийняти участь саме в охрещені язичників, а не у наверненні православних. Потрібно мати також на увазі, що Бернард був одним з ініціаторів хрестових походів. І обряди, які вказує краківський єпископ, швидше за все були поганськими.

Більш детальні повідомлення про поганські культи містяться у церковних статутах XIV–XV ст. Зокрема, як зазначає Г. Ловмянський у так званій влоцлавській інструкції, яка зокрема твердить, що грішники викликають демонів, шанують більше ніж одного Бога або замість Бога вшановують птахів, дерева та інших тварин [4, с. 170]. Також статут краківської єпархії мовить про пісні, в яких закликались та шанувались ідоли (у тексті вжито назву *idolum*) [4, с. 170].

Перші назви культових персонажів подають польські провінційні статути. Вони забороняли співати під час Зелених свят, закликаючи *lado yleli yassa tya*. Г.Ловмянський вважає, що це були імена – Ладо Ілелі, Яша, Тия. Ці назви подає Ченстоховський рукопис [11, s. 327]. Ще одна церковна заборона 20–х років XV ст. описує танці, під час яких люди вигукували імена *Lado, Ileli, lassa, Tya* [11, s. 326].

Однак цілком імовірно, ці імена могли бути викривленими. Г. Ловмянський наводить повідомлення середини XV ст. про ідола Ния і зазначає, що це неправильна передача імені Тий. В інших пам'ятках згадуються різноманітні варіанти написання назв [4, с. 172].

Велику роль у своєрідному заплутуванні інформації щодо польського язичества відіграв польський історик Ян Длугош. Як відданий син епохи Відродження він намагався будувати свою оповідь за зразками античної міфології, тому і надав язичницьким богами латинські імена [18, s. 165–167].

За Длугошем, божества поділялись на дві групи. Одна група виконувала загальні функції (Єша – верховний бог, Ляда – бог війни, Дидилеля – богиня шлюбу, Нія – бог підземелля та покровитель душ мертвих). Це так звані «боги з припівок» [4, с. 412]. В той же час, як вважає Г. Ловмянський, інші чотири боги були самостійно введені хроністом у зв'язку зі специфікою Польщі як водночас землеробської та лісової країни. Тому три боги відповідають за землеробство, а четверте божество – Діана (або Дзевана) було покровителем лісів [4, с. 412].

Як бачимо, Длугош вибудовує свою модель за зразком античного пантеону богів. Цікаво, що деякі боги, яких наводить хроніст, не мають відповідників у більш ранніх джерелах. Г. Ловмянський твердив, що Погода і Живе найімовірніше відповідають полабським божествам Подага та Жіва [4, с. 412]. Також дослідник твердить, що богинь Деванну та Мажану Длугош взагалі придумав, оскільки Мажана була богинею врожайності і повинна була б існувати у польському язичницькому пантеоні.

Л. Нідерле вважав, що Длугош певним чином підняв статус певних богів. Він твердить, що всі ці імена хроніст зазвичай брав з польських народних вірувань XV ст., однак, проводячи паралелі з античними богами, автор просто ввів декількох персонажів, які були духами (тобто мали нижчий статус) до сонму богів (тобто до вищого рангу). І це, на думку Нідерле, свідчить, що повідомлення Длугоша є досить точним, однак до них треба відноситись з певним рівнем критицизму, враховуючи світогляд польського гуманіста [5, с. 285]. Таким чином дослідник виділяє дві групи культових персонажів пантеону: це імена з заспівок (Лада, Яша, Лель, Полель) та імена демонів і обрядових ляльок (Нія, Діділея, Живе та ін.), які були зведені в ранг божеств [5, с. 285; 4, с. 172].

Пізніші польські автори вводять також постаті Леля і Полеля. Ці персонажі були поширені у міфології всіх слов'ян (достатньо згадати їх популярність у фольклорі північно–східних земель східних слов'ян). Так, зокрема, їх наводить Мацей Меховський, порівнюючи при цьому з античними героями Кастором та Полудевком [5, с. 285], зазначаючи також їхню матір – Ладу.

Щодо постаті Лади, то серед дослідників немає єдиної думки щодо існування даного культу на польських теренах. А. Брюкнер вважав, що це простий заспів, який

з часом змінив свою форму [12, s. 38–39]. Появу ж цього культу він аргументував тим, що священики іноземці погано розуміли польську мову і тому невірно записували [12, s. 38]. Однак, назву Лада ми знаходимо уже у джерелах пізнішого часу, які були записані польськими авторами.

Б. Рибаков, як доказ функціонування цього культу наводить згадку [8, с. 399]. Інокентія Гізеля, який у своєму «Синопсисі» описує ідола Ладо, покровителя веселощів [3, с. 86].

Це повідомлення межує з повідомленнями польських авторів. Можна і заперечити цьому, заявивши про те, що І. Гізель міг використати, скажімо, працю Меховського чи Длугоша. Однак про *lado* повідомляють нам і згадувані вище фрагменти польських статутів, отже ми можемо погодитись з версією про поширеність культу Лади на польських теренах.

Серед дослідників існує достатньо суперечлива думка щодо «єдиного слов'янського бога» [25, s. 13], свого роду глави пантеону, а також питання про так званих «спільних слов'янських богів», як їх називає Л. Нідерле [5, с. 276]. Він вважає, що існували боги, культ пошанування яких був поширений на всій території, яка була заселена слов'янами. Цю думку відстоюють багато дослідників. Наприклад, Г. Ловмянський застосовує щодо слов'янського пантеону термін «полідоксія».

Щодо верховного слов'янського бога, то хроніст XII ст. Гельмольд описує нам верховного бога полабських слов'ян Святовіта та дає [1, с. 213] загальний огляд слов'янського пантеону [1, с. 248].

Ймовірним є те, що ці божества входили і у польський язичницький пантеон. Так Л. Нідерле [4, с. 283] та С. Урбанчик [22, s. 25] визначають бога Святовіта як регіонального верховного бога, хоча це на їх думку не заважало використовувати його і у польських культах. Так Л. Нідерле твердить, що знаменитий Збруцький ідол – статуя знайдена в Збручі – є зображенням саме бога Святовіта [4, с. 287]. Загалом статуетки цього божества часто знаходять польські археологи [17, s. 152].

Гельмольд подає цікаву легенду щодо походження імені Святовіт, згідно якої це ім'я походить від святого Віта, який нібито хрестив місцеві племена. Згодом вони повернулись до поганства, проте зберегли вшанування святого [1, с. 160].

Щодо спільних богів, то дослідники визначають таких трьох–Перун, Сварог та Велес. Щодо Перуна та перші згадки про бога–громовержця подає ще Прокопій Кесарійський [6].

Даних щодо поширеності культу Перуна у західних слов'ян досить мало. Л. Нідерле доводить цю поширеність на основі топонімічних назв, (зокрема він приводить назву Перунів дуб на кордоні Перемишльської єпархії) [4, с. 277]. Про Сварога згадує Тітмар при описі племені редаріїв [8, с. 103].

Однак Г. Ловмянський твердить про неможливість одночасного існування у західних слов'ян культу Перуна та культу Сварога, обгрунтовуючи це тим що, у слов'ян ці культи були споріднені та не могли одночасно існувати у релігійному пантеоні. Також дослідник вважає, що культ Сварога від початку був загальнослов'янським, а культ Перуна був пізнішим і розвився лише у східних слов'ян, які згодом перенесли його на Балкани [3, с. 177]. Дійсно, ім'я «Перун» не зустрічається в писемних джерелах західних слов'ян. Хоча надзвичайно важко визначити час походження тих чи інакших топонімів та етнонімів.

Щодо Сварога, то цей культ, більш імовірно, був поширений у західних слов'ян. У джерелах згадуються дві назви бога – Сварог та Сварожич. Були це два окремих боги чи дві назви одного божества – сказати складно. С. Урбанчик вважає, що були два споріднені божества, а назву *Сварожич* він виводить як син Сварога [21, s. 28].

Сварог, як правило, вшановувався як покровитель сонця та вогню. Саму його назву Нідерле виводить від кореня *свар*, який означав сяйво [4, с. 279]. Також він вважає, що Дажбог у східних слов'ян був своєрідним регіональним відображенням спільного для всіх слов'ян культу Сварога. Хоча С. Урбанчик вважає, що Дажбог – це не Сварог, а Сварожич – син Сварога [21, s. 30].

Л. Нідерле також відносить до переліку загальнослов'янських богів культ бога Велеса [4, с. 279]. С. Урбанчик констатує, що ім'я Велес згадується в чеських джерелах XV–XVI ст. [21, s. 35]. Наявність культу покровителя скотарства є очевидною, враховуючи роль цієї галузі у господарстві слов'ян. Оскільки у джерелах майже не згадується про скотарські культи на польських землях, тому віднесення його до польських теренів може бути лише гіпотетичним.

Імовірно, що у племен, які межували з поморськими племенами, поширеним був культ бога Триглава, храм якого знаходився у Щеціні [9, с. 13]. У поморян Триглав вважався одним з основних божеств, а жерці були хранителями племінної скарбниці, що особливо підкреслювало їх суспільний статус [17, ks. 2, r. 32]. У місті Волін його ідол був взагалі виготовлений із золота.

Щодо форм культу, то Д. А. Сікорський у своїй праці виділяє декілька основних точок зору на цю проблему, які сформувалась в польській історичній науці [19, s. 72]. Першою дослідник виділяє точку зору відомого польського дослідника Романа Гродецького. Вчений не розглядав слов'янські культи як цілісну систему, вважаючи що лише у Помор'ї культи певною мірою могли перетворитись у якусь систему, а в Польщі вони зберігались лише на рівні вшановування гаїв, лісів, гір та інших природних об'єктів [14, s. 58].

Г. Лябуда, хоча і визнає безсистемність поганських культів на польських теренах, однак визнає велику суспільну роль поганських вірувань у дохристиянський час. Так зокрема він наголошує на тому, що саме поганські жерці становили основний елемент протестних настроїв супроти діяльності Мєшка, зокрема під час хрещення Польщі. Дослідник вважає, що існувала територіальна система поганських культів (окремий регіон вшановує певне коло божеств) [15, s. 105–106].

Ян Тишкевич виводить у поганських віруваннях три основні елементи (або як він їх називає доктрини). Це міфологія, культ та інституції. Дослідник досить широко трактує поняття поганської релігії, фактично погоджуючись з терміном *полідоксія,* який був введений Г. Ловмянським [3, с. 104–106]. Культ, на його думку, уже був досить розбудованим і опирався та систему язичницьких святилищ з розвиненими групами жерців. Язичництво ж на його думку було своєрідним комплексом уявлень про навколишній світ. Я. Тишкевич твердить, що поганство було міцно вкоріненим у суспільно політичну структуру польських племінних союзів [19, s. 78–83; 20, с. 549–562].

Кароль Модзелевський виділяв дві *пануючі верстви* поганського культу. Перша з них буда пов'язана з культовою практикою повсякденного життя племен, а друга пов'язувалась зі структурами політичної організації племен. Фактично автор твердить, що існував своєрідний поділ на вище та нижче жрецтво, на релігію пануючих верств та повсякдення виконання культових обрядів. Божества, на його думку, мали виконували своєрідну функцію опікунів племен. На погляд Модзелевського, у Польщі все ж не сформувалась остаточна система поганських культів [19, s. 73; 18, s. 259].

Щодо питання про наявність жрецтва, то очевидно, що воно існувало було, інакше язичництво не могло б розвиватись (повинна бути інституція, яка відповідає за відправлення культу). Д. Сікорський визначає одну цікаву особливість. Аналізуючи текст Хроніки Тітмара Мерзебурського він підмітив, що хроніст слов'янських жерців називає не усталеними латинськими термінами *sacerdotes* або *flamines*, а використовує назву *minister* [19, s. 74]. На основі цього факту, К. Модзелевський зробив висновок, що культові функції виконували племінні старійшини [18, s. 264]. Однак дане явище скоріш варто було б віднести до Поморя, хоча повідомлення Галла про старців може свідчити на користь версії Модзелевського.

Переважна більшість джерел згадує про величезне пошанування культів природніх об'єктів. Так надзвичайно популярним був культ гори , популярність якого зокрема підтверджується і частотою джерельних згадок і зокрема величезною кількістю топонімів, які поширені на території сучасної Польщі.(Зокрема це Сілезька гора (Gora śleża), Лиса гора (Lysa gora) і Gora Dobrzeszowska в Свентокшицьких горах (Gory Sietokryzskie)) (сучасні Сілезьке та Свентокшицьке воєводства Польщі.). Дані гори взагалі вважалися святими і складали основну частину місцевого культу. Саме на цих горах археологи знаходять залишки святилищ [11, s. 138–139].

Загалом серед 18 культових комплексів, які виділяє А. Буко [11, s. 145], 6 являють собою саме комплекси–гори. Тут відразу з'являється питання про наявність на польських землях поганських культових комплексів. Останні археологічні матеріали підтверджують, що такі комплекси були в наявності. Так зокрема під час розкопок у Вроцлаві було знайдено залишки поганського комплексу, який датується межами X–XI ст. [11, s. 291]. Також аналогічні знахідки знайдені на згадуваних вище горах (зокрема кам'яний ідол Лисої гори) [11, s. 224, гус. 13]. Досить часто їх знаходять на розкопках давніх церков, хоча навколо питання побудови перших храмів у сучасній польській історіографії існує досить запекла дискусія [19, s. 78–83].

Надзвичайно важливими та пошанованими був культи лісів та гаїв, що пов'язане перш за все з особливостями природно–географічних умов польських земель. Саме ці культи панували на землях, про які згадує краківський єпископ Матвій. Про священні гаї у племен варгів згадує Гельмольд [2, с. 248]. Серед поморських племен поширеним був культ моря [9, с. 11]. Популярними у західних слов'ян культів також були культи тварин (зокрема культи кабана та коня). Так атрибутом бога Триглава був священний кінь, на якого ніхто навіть не насмілювався осідлати [9, с. 13]. Усі ці об'єкти (ліси, гаї, море) трактувались як вмістилища духів, живі істоти, тому їх боялись, в них просили допомоги та заступництва.

Отже як бачимо питань навколо язичницьких вірувань на польських землях існує багато і не всі вони вирішені. Поганські культи були достатньо розвинутими, однак про якусь структуровану систему говорити досить складно. Серед найпоширеніших культів варто відзначити вшанування Перуна, Сварога, Велеса та Святовіта. Одними з основних були культи природних об'єктів (гір, гаїв, лісів). Також досить складно говорити про вплив, який мали дані культи на соціум польських племінних союзів, хоча імовірним є поєднання політичних та релігійних структур на даному етапі [19, s. 78–83]. І все ж у середині X ст. Польща робить рішучий крок – молода держава приймає християнство.

Список використаних джерел

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский Славянские хроники. – Москва: Русская панорама, 2011. – С.7–150.
2. Гельмольд из Босау Славянская хроника // Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский Славянские хроники. – Москва: Русская панорама, 2011. – С.151–304.
3. Киевский синопсис. – Москва: Европа, 2006. – 242 с.
4. Ловмянский Г. Религия славян и ее упадок. – СПб.: Академический проект, 2003. – 512 с.
5. Нидерле Л. Славянские древности. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – 450 с.
6. Послание епископа краковского Матвея Бернарду Клервоскому // Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Наука, 1990. – С.157–170.
7. Прокопий Кесарийский Война с готами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop/sodgot
8. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1994. – 608 с.
9. Рудь М. О. Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X–XII ст. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип.42. – С.10–16.
10. Титмар Мерезбургский Хроника в 8 книгах / Перевод с лат. И. В. Дьяконова. – Москва: Русская панорама, 2009. – 256 с.
11. Bruckner A. Kasania sredniowecznie // Rosprawy akademii umiejetnossci wydzial filologoczny Serya II. – 1895. – T. IX. – S.38–97, 317–390.
12. Bruckner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 368 s.
13. Buko A. Archeologia Polski wczesnosredniowiecznej. – Warszawa: Trio, 2005. – 494 s.
14. Cosmae Pragensis Chronica Boeorum // Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. – Berlin: Apud Weidmannos, 1923. – 298 s.
15. Galla kronika // Monumenta Poloniae Historica. T. I. – Lwow: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich, 1864. – S.379–484.
16. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.: Dzieje Polski średniowiecznej. T. I. – Krakow: Platan, 1995. – 426 s.
17. Herbord Dialog o życiu św. Ottona, biskupa bamberskiego // Monumenta Poloniae Historica Seria 2; t. 7 cz. 3. – 1974. – 241 s.
18. Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. Księga 1 i 2 (do 1038). – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 448 s.
19. Labuda G. Mieszko I. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002. – 288 s.
20. Miskevicz M. Zyćie codzienne mieszkancow ziem polskich we wczesnym sredniowieczu. – Warszawa: TRIO, 2010. – 249 s.
21. Modzelewski K. Chlopi w monarchii wczesnopiastowskiej. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 295 s.
22. Sikorski D. A. Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego. – Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2011. – 572 s.
23. Tyszkiewicz J. O shylkowym poganstkie na ziemach polskich // Kwartalnik historyczny. – 1966. – №73 (3). – S.549–562.
24. Urbanczyk S. Dawni Slowianie Wiara i kult. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 221 s.
25. Urbańczyk S. Religia pogańskich Słowian. – Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1947. – 89 s.

References

1. Adam Bremenskij. Dejanija arhiepiskopov gamburgskoj cerkvi // Adam Bremenskij, Gel'mol'd iz Bosau, Arnol'd Ljubekskij Slavjanskie hroniki. – Moskva: Russkaja panorama, 2011. – S.7–150.
2. Gel'mol'd iz Bosau Slavjanskaja hronika // Adam Bremenskij, Gel'mol'd iz Bosau, Arnol'd Ljubekskij Slavjanskie hroniki. – Moskva: Russkaja panorama, 2011. – S.151–304.
3. Kievskij sinopsis. – Moskva: Evropa, 2006. – 242 s.
4. Lovmjanskij G. Religija slavjan i ee upadok. – SPb.: Akademicheskij proekt, 2003. – 512 s.
5. Niderle L. Slavjanskie drevnosti. – Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1956. – 450 s.
6. Poslanie episkopa krakovskogo Matveja Bernardu Klervoskomu // Shhaveleva N. Pol'skie latinojazychnye srednevekovye istochniki. Teksty, perevod, kommentarij. – Moskva: Nauka,1990. – S.157–170.
7. Prokopij Kesarijskij Vojna s gotami [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop/sodgot
8. Rybakov B. A. Jazychestvo drevnih slavjan. – Moskva: Nauka, 1994. – 608 s.
9. Rud' M. O. Pro rozvytok jazychnyc'koi' religii' ta i'i' rol' u polaboslov'jans'komu suspil'stvi X–XII st. // Problemy slov'janoznavstva. – L'viv, 1990. – Vyp.42. – S.10–16.
10. Titmar Merezburgskij Hronika v 8 knigah / Perevod s lat. I. V. D'jakonova. – Moskva: Russkaja panorama, 2009. – 256 s.
11. Bruckner A. Kasania sredniowecznie // Rosprawy akademii umiejetnossci wydzial filologoczny Serya II. – 1895. – T. IX. – S.38–97, 317–390.
12. Bruckner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 368 s.
13. Buko A. Archeologia Polski wczesnosredniowiecznej. – Warszawa: Trio, 2005. – 494 s.
14. Cosmae Pragensis Chronica Boeorum // Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. – Berlin: Apud Weidmannos, 1923. – 298 s.
15. Galla kronika // Monumenta Poloniae Historica. T. I. – Lwow: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich, 1864. – S.379–484.
16. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.: Dzieje Polski średniowiecznej. T. I. – Krakow: Platan, 1995. – 426 s.
17. Herbord Dialog o życiu św. Ottona, biskupa bamberskiego // Monumenta Poloniae Historica Seria 2; t. 7 cz. 3. – 1974. – 241 s.
18. Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. Księga 1 i 2 (do 1038). – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 448 s.
19. Labuda G. Mieszko I. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002. – 288 s.
20. Miskevicz M. Zyćie codzienne mieszkancow ziem polskich we wczesnym sredniowieczu. – Warszawa: TRIO, 2010. – 249 s.
21. Modzelewski K. Chlopi w monarchii wczesnopiastowskiej. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 295 s.
22. Sikorski D. A. Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego. – Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2011. – 572 s.
23. Tyszkiewicz J. O shylkowym poganstkie na ziemach polskich // Kwartalnik historyczny. – 1966. – №73 (3). – S.549–562.
24. Urbanczyk S. Dawni Slowianie Wiara i kult. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 221 s.
25. Urbańczyk S. Religia pogańskich Słowian. – Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1947. – 89 s.

Mahdych O. R., *graduate student, Kyiv National University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), martin_zagrebski@ukr.net*

Pagan cults in Polish lands in the 9th–10th centuries

The article deals with the system of pre–Christian pagan cults that existed in Poland until the middle of the tenth century. The studying of pagan beliefs of this region is one of the most difficult problems in researching of medieval Central and Eastern Europe. The author attempts to reconstruct the pantheon of Slavic deities throughout Polish territories and demonstrate a place of pagan priests in the society of local tribes. In the article the historian analyzed the cults of natural objects and animals (mountains, forests, sea, horses) that existed in Poland.

Keywords: *pagan cults, deities, Gallus Anonymus, Jan Długosz, church charters, Lado, Lel, Svarog, Svetovid, polydoxia, cult of mountains.*

Магдыч О. Р., *аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), martin_zagrebski@ukr.net*

Языческие верования на польских землях в IX–X вв.

Проанализирована система дохристианских языческих культов, которые существовали на польских землях до середины X в. Исследование верований этого региона является одним из самых тяжелых в Центрально–Восточной Европе. Автор на основе источников и археологических материалов пытается реконструировать пантеон славянских божеств на польской территории и показать их место в общественно–политической жизни местных племен. В статье проанализированы культы природных объектов и животных (горы, леса, моря, лошади), которые существовали в Польше.

Ключевые слова: *культ, божества, Галл Аноним, Ян Длугош, церковные уставы, Ладо, Лель, Сварог, Святовит, Перун, полидоксия, культ горы.*

* * *

УДК 94(438)«1944/19456»:329(438)ПОРП:342.51

Шваб Л. П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), lesyashvab@gmail.com

Керівні кадри у виконавчому апараті Центрального комітету Польської робітничої партії та Польської об'єднаної робітничої партії (1944–1956)

Висвітлюються збірні портрети осіб, задіяних у виконавчому апараті Центрального комітету Польської робітничої партії та Польської об'єднаної робітничої партії від серпня 1944 до листопада 1956 року. З'ясовується вік, стать, походження, освіта, життєпис особи до моменту обіймання нею керівної посади у виконавчому апараті партій комуністичного спрямування. Виявлено, що більшість становили молоді чоловіки з промислових підросійських округів, робітничого походження, в минулому – члени Комуністичної партії Польщі, котрі в роки Другої світової війни перебували в СРСР.

Ключові слова: *партійний апарат, партійний функціонер, Центральний комітет Польської робітничої партії, Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії.*

У політичні системі, запровадженій в повоєнній Польщі, найвищими органами державного керівництва були Сейм, Державна Рада й уряд. У дійсності влада в соціалістичній Польщі здійснювалася на засаді «демократичного централізму» й належала еліті ППР – ПЗПР[1], чи партійній бюрократії [9, с. 128–129]. Найвищі щаблі цієї еліти творили члени Політичного бюро, Секретаріату ЦК[2], перші секретарі воєводських комітетів партії й керівники відділів ЦК.

Метою цієї статті є складання збірного портрету осіб нової повоєнної польської реальності, а саме: стать, походження, освіта, характеристика, життєпис осіб, котрі незмінно перебуватимуть на найвищих керівних посадах до початку 1960 років.

Виконавчий апарат ЦК ППР почав формуватися вже на території так званої Люблінської Польщі. В період від серпня до листопада 1944 р. утворилося сім відділів, у 1945 – 4 наступних, у 1946 – 3, у 1947 – 2, разом – 16. Військовий відділ проіснував тільки один рік, до серпня 1945 р. У листопаді 1947 р. Господарчий відділ був з'єднаний із Загальним відділом. У 1951 р. виконавчий апарат ЦК ПЗПР складався з 17–ти відділів, які можна поділити на дві категорії «відомчі» й «внутрішні».

«Відомчі» відділи стежили, контролювали й в значній мірі керували працею органів державної адміністрації (в основному міністерств) і громадських організацій. Це були: економічний, земельний, комунікаційний, адміністративний, закордонний, соціально–професійний, жіночий, пропагандистський, масової пропаганди, преси й видавництв, освіти, науки, культури. Кожен з відділів

[1] ППР – Польська робітнича партія (Polska Partia Robotnicza – PPR); ПЗПР – Польська об'єднана робітнича партія (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – PZPR).

[2] ЦК – Центральний комітет (Komitet Centralny).

надзорував над однією чи кількома інституціями. До групи «внутрішніх» відділів належали: відділ партійної освіти, історії партії, загальний відділ (відав нерухомістю й фінансами ПЗПР) і організаційний відділ (відав усією внутрішньою проблематикою партії). На правах відділу функціонувало Бюро Секретаріату ЦК і Бюро листів і інспекції. Особлива роль відводилася відділу кадрів, котрий відбирав і розподіляв кадри в партійному апараті й державній адміністрації [1, с. 130].

1949–1956 рр. відбулася багаторазова реорганізація структури виконавчого апарату ЦК. Відділи дрібнилися на менші – сектори й підсектори. Часті структурні зміни проходили у «внутрішніх» відділах; тут зростала чисельність працівників з 336 осіб наприкінці 1951 р. до 513 працівників 1956 р. [2, с. 95–96].

Про поточні завдання виконавчого апарату ПЗПР в липні 1951 р. розповів Р. Замбровський на зібранні політпрацівників: отже, йшлося про: 1) контроль за виконанням ухвал ЦК і реагування на виклики й викривлення; 2) допомога партійним організаціям у донесенні завдань вищого керівництва партії; 3) опрацювання матеріалів, проектів ухвал для потреб керівництва; 4) сигналізування про проблеми, виявлені на конкретній ділянці партійної роботи; 5) і, обов'язково, – праця з кадрами [8, арк. 3].

У виконавчій службі ППР/ПЗПР існувала внутрішня ієрархія, але з'ясувати справжню партійно–апаратну субординацію, завдання не з простих. Формальне (а в дійсності реальне) підпорядкування показує табель окладів партійних працівників 1946 р. і 1947 р. Керівників п'яти найважливіших відділів – організаційного, персонального, економічного, пропагандистського й земельного знаходимо в першій групі оплат, поряд з членами секретаріату ЦК. Більшість з них одночасно виконували функції членів секретаріату (до секретаріату входило шестеро – восьмеро осіб). Отже, над керівниками п'яти відділів (перелічені вище) в службовій ієрархії були лише члени ЦК. Другу групу, за табелем, становили заступники керівників відділів першої групи, керівники інших відділів, а також перші секретарі воєводських комітетів партії. До третьої групи входили заступники керівників відділів другої групи, старші інструктори ЦК і другі секретарі воєводських комітетів [6, с. 269; 5, с. 43].

Після утворення ПЗПР 1948 р., секретаріат, фактично, перетворився на керівний орган партії. 1948–1951 рр. керівники ключових відділів ЦК входили до складу новоутвореної, третьої інстанції ЦК ПЗПР – до Організаційного бюро [1, с. 23–24] Г. Хелховський і Ф. Мазур були водночас заступниками членів Політбюро. Згодом відбулося цілковите розділення між найвищим партійним керівництвом і керівництвом виконавчого апарату ЦК. Лише Є. Моравський від січня 1955 р. був одночасно секретарем ЦК і керівником Відділу пропаганди й агітації [1, с. 23–24].

Відділи ЦК різнилися між собою рівнем повноважень, а отже впливів. Менш впливові – загальний, історії партії, комунікаційний, жіночий тощо. Але навіть при цьому керівники цих відділи (й керівники інших відділів) в ієрархії влади стояли вище міністрів та інших керівників державних інституцій. Хоча впливи залежали не тільки від конкретного відділу, але й від авторитету особи, котра його очолювала, її неформальних зв'язків із членами вузького партійного керівництва.

9 відділів (9%), з–посеред 82, очолювали жінки. Залучення жінок у виконавчій структурі з роками зменшувалася. 1946 р., коли ЦК ППР тільки формувався, жінки очолювали 3 відділи, що становило ¼ від усього керівного складу. 1949 р. частка жінок понизилася до 12%, у наступні роки керівні посади займали 2 жінки. Загальна чисельність жінок, котрі працювали в апараті ЦК, становила 25–28%. Вони керували менш важливими відділами – загальним, жіночим, історії партії тощо, – або ж пов'язаними з культурою, освітою й наукою. Лише Г. Козловська 1945–1946 рр. керувала відділом пропаганди й одночасно була членом Секретаріату ЦК. Г. Козловська, зрештою, була єдиною жінкою в історії ППР і ПЗПР – членом Секретаріату [3, с. 584]. У так званому гомулківському періоді, в 60–х рр., серед керівників відділів ЦК не було жодної жінки.

Середній вік керівників виконавчого апарату ППР і ПЗПР – 39,6 років. З–посеред 41 особи партійної еліти половина була віком від 31 до 40 років; 4 особи – до 30–ти: Ст. Шинкєр – 26, М. Ягєльський, М. Турлейська, М. Ковалевська–Крихова – по 29 тощо. Чотирьом виповнилося 50 років [3, с. 584].

Більшість членів виконавчого апарату ЦК (58 осіб з 79) були родом з Конгресувки, половина – з двох найбільших міст – Варшави (23) й Лодзі (6), інші – з лодзького текстильного округу й Домбровського басейну. Отже, 40 осіб (50%) походили з промислових підросійських округів, що в дійсності й були базою вербування комуністичного запліччя. 5 осіб з грона керівників виконавчої служби ЦК походили з інших міст Конгресувки – Любліна, Замостя, Ченстохова й Келець, 12 мешкали в містах Мазовша й Келенщини. Інших шестеро мешкали на давніх східних землях Речі Посполитої: К. Патрусєвіч – у Мінську, М. Окс – у Луцьку, В. Тітков – у Рівному, Тр. Марищук – у селі Суховоля біля Луцька, М. Попєль – у Києві, Фр. Мазур – у селі Волковці на Поділлі; п'ятеро осіб народилися на підавстрійській Східній Галичині. Лише 3 особи походили з піднімецьких територій Познані й Катовіц [3, с. 584].

Що стосується соціального походження нової ґенерації керівників у виконавчій службі ЦК, то його визначають за професією батька конкретної особи. Згідно цього твердження, 51% керівників апарату ЦК виросли в родинах робітників, у тому числі кілька осіб – у родинах сільськогосподарських робітників. 20 осіб походили з родин інтелігенції (що треба розуміти: батько особи утримував родину розумовою працею. Інтелігентське середовище було досить різношерстим: батьки 6–ти осіб учителювали, інші були працівниками пошти, бухгалтерами тощо. Така ситуація стосувалася 12–ти осіб, котрі в анкетах вказували своє дрібноміщанське походження (15%). Більшість, це – діти дрібних ремісників і торгівців, серед них – син аптекаря (власника ¼ аптеки) (М. Вонгровский); син кельнера – співвласника ресторану (Ю. Махно) і донька власника книгарні (Ед. Орловська). Діти селян становили меншість – 10%. З–посеред усіх, тільки Л. Касман відкрито зізнавався в своєму буржуазному походженні. Його батько був заможним купцем, котрий, щоправда, втратив більшу частину статку, а мати – співвласницею пивниці [12].

Леґалізація молодих політиків у владі відбувалася завдяки вищій освіті, котру мали 29 осіб (35% керівників), або неповній вищій освіті – 8 осіб. 18 осіб здобули освіту

в навчальних закладах Речі Посполитої; Є. Борейша і М. Вонгровський – у Франції, інші – в Радянському Союзові. Ще троє – Ан. Верблян, М. Ягєльський, Є. Моравський отримали вищу освіту після війни. Вбільшості це була гуманітарна та педагогічна освіта; Ст. Матушевський – випускник Теологічного відділення Варшавського університету, котрий 1937 р. відмовився від духовного сану, заради вступу в ППС. До нової комуністичної еліти входили також: 5 економістів, 5 правників, 4 інженери, а також лікар, зоолог і агроном. 24% керівників мали середню освіту: 11 закінчили гімназію, 7 – середні професійні школи, 2 – учительські семінарії. 15 керівників відділів (18%) мали лише середню школу. Понад 7 осіб – випускники професійно–орієнтованих шкіл; А. Долінський – самоук; дехто мав незакінчену середню освіту [3, с. 585].

50% керівного складу партії після Другої світової війни становили функціонери передвоєнної Комуністичної партії Польщі (КПП). Частина поєднувала професійну працю з партійною. Інші, після вступу в партію, залишалися на постійному місці роботи, а партійну роботу виконували таємно. Багато «функів» (жаргон від «функціонерів») КПП наприкінці 30–х років відбували ув'язнення.

Для більшості відправною точкою залучення до апарату партії була участь в комуністичному русі в II Речі Посполитій. Але після війни в апараті ЦК 20 осіб ніколи не належали до комуністичної партії, 12 були безпартійними, 8 – діячі соціалістичного руху (ППС і Товариства робітничого університету). 15 осіб зголосилися до вступу в ППР у 1942–1945 рр., натомість п'ятеро (Барановський, Махно, Матушевський, Рибіцький, Верблян) були важливими особами в ППС, а до ПЗПР вступили лише в 1948 р. Серед 62 передвоєнних комуністів лише 5 осіб брали участь у комуністичному русі з часу Першої світової чи громадянської війни в Росії, інші прилучилися до комуністичної діяльності в 20–х і 30–х роках.

На найвищі щаблі єрархії в КПП зійшли: Фр. Мазур (член ЦК в 1930–1938), З. Новак (член ЦК 1932–1938), О. Длуський (заступник члена ЦК 1923–1925 рр., член Крайового секретаріату 1926–1927 рр. і 1934–1936 рр.). А. Айстер, Т. Данішевський, Л. Касман, К. Легомський, Е. Охаб, Ст. Сташевський, Ю. Токарський, Р. Замбровський кілька років виконували ключові функції секретарів Окружних комітетів КПП (так звані окружкоми) в різних регіонах Польщі. Легомський, Сташевський і Замбровський у певний час були секретарями ЦК Комуністичного союзу польської молоді (КЗМП). Згадана десятка осіб разом з Р. Карлан–Кобринською і Е. Орловською були секретарями ЦК Комуністичної партії Західної Білорусі, а М. Окс – окружним секретарем Комуністичної партії Західної України. Усі ці люди, принаймні, кілька років перебували в СРСР, де проходили вишкіл у школах Комінтерну, чи працювали в партійному апараті. Винятком можна вважати Е. Охаба. В рубриці «політична освіта» він написав «ув'язнення». Серед повоєнних керівників апарату партії були також особи середнього капепеерівського щаблю: 4 секретарі міських комітетів, 4 секретарі дільничних комітетів, 4 працівники центральної редакції КПП. Багаточисельна група походила з комуністичного молодіжного руху (КЗМП, ЗНМС «Життя»). Чільний діяч повоєнного комуністичного руху Є. Моравський був членом Головного управління «Життя» [3, с. 587].

Чотири діячі КПП, котрі належали до групи очільників виконавчого апарату ЦК ППР і ПЗПР, відбували ув'язнення в російських в'язницях (так звані «чистки партійних рядів», проведених Сталіним). Токарський і Ю. Ковальчук були арештовані 1935 р., Сташевський – 1937 р. У 1938 р. Токарський був звільнений і реабілітований. Працював токарем на фабриці в Челябінську. Ковальчук і Сташевський сиділи в ув'язненні до кінця війни. В червні 1940 р. до них примкнув Мазур, якого засудили на 5 років за антирадянську пропаганду, так звану «хибну оцінку троцькізму». Усі троє повернулися в Польщу 1945 р. Їх звільнення домоглося керівництво ППР, у той момент партія мала потребу в досвідчених партійних кадрах.

Від осені 1939 р. 43 особи, пізніших керівників виконавчого апарату ЦК, перебували на території СРСР, переважно у Львові, Білостоці й кількох довколишніх місцевостях. Їм обсадили на керівні посади на фабриках й у професійних спілках. Дещо важливіші роль відігравав Є. Борейша – директор «Ossolineum» у Львові й Т. Данішевський – головний редактор польського Державного видавництва літератури іноземними мовами. Кілька майбутніх керівників продовжували навчання, інші працювали вчителями, редакторами, службовцями чи робітниками. Окрім колишніх комуністів на території окупованій СРСР перебували 3 соціалісти (Ф. Барановський, С. Матушевський, А. Куліговський) і 3 безпартійні – С. Шинкєр, Ю. Нєдзвєдзкі, А. Верблян. Шинкєр навчався в Львівській політехніці, Нєдзвєдзкі працював інженером на Донбасі й Уралі, Верблян з родиною засланий у Сибір. 1943 р. усі троє служили в Першій дивізію піхоти імені Т. Костюшка [3, с. 587].

22 червня 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, більшість польських комуністів евакуювалися в глибину Радянського Союзу. Найчастіше працювали на фабриках і в колгоспах, пізніше багато з них були мобілізовані в батальйони праці (стройбати). Кілька осіб мали деякі переваги, приміром Т. Данішевський працював у Головному політичному управлінні Червоної Армії. Л. Касман був інструктором Відділу кадрів Комінтерну. В школі Комінтерну в Кушнаренково працювали М. Попєль, В. Рузга, А. Альстер, С. Єндриховський, П. Гоффман, Р. Каплан–Кобринська тощо. Всі готували радіо–аудиції польською мовою [3, с. 587].

1943 р. 16 осіб (разом з колишніми соціалістами Матушевським і Куліговським) були скеровані до Війська польського, де в офіцерських чинах проводили політично–виховну роботу. 16 осіб отримали різні посади в Спілці польських патріотів. Двоє колишніх «функів» КПП К. Легомський і З. Новак втрапили до німецького полону в Білорусії. 9 інших діячів залишилися під німецькою окупацією й брали участь у створенні ППР [3, с. 588].

Шестеро членів групи, котра аналізується, працювали в службі НКВД, радянській розвідці й Комінтерні. Артур Ріттер–Ястжембський, будучи член ППР, працював для центрального управління радянської розвідки в Москві. Станіслав Куйда в кінці 1941 р. був перекинутий на територію окупованої Польщі; через кілька місяців втрапив у німецький полон. К. Петрусєвіч воював у партизанському загоні, організованому НКВС, на території Білорусії. Л. Касман, функціонер Комінтерну, в червні 1943 р. був скерований у партизанський загін на Поліссі. В січня 1943 р. прийшов з власним загоном

на Люблінщину з завданням нав'язати контакти з керівництвом ППР. До загону Касмана потрапив абсольвент школи в Кушнаренково В. Рузга. В. Левінковський був працівником центральних органів управління Комінтерну 1941–1944 рр. Абсолютно протилежною була доля Ст. Шиманського, члена КПП, котрий в 1940 р. був висланий у Сибір. У березні 1942 р. він зголосився до Польської армії в СРСР. Разом з нею потрапив на Близький Схід. Пройшов увесь бойовий шлях 2 Корпусу Польської армії генерала Андерса в Італії. Повернувся в країну 1946 р. [3, с. 588].

23 особи від вересня 1939 р. перебували на території німецької окупації. Серед них було заледве восьмеро передвоєнних комуністів. У шеренги ППР в 1942 р., окрім них, вступило два соціалісти – Б. Бендек і Ст. Трояновський і троє безпартійних – Г. Шафранський, Ст. Жолкєвський і Ст. Кубічек. Й. Махно і М. Рибіцький були активними діячами Робітничої партії польських соціалістів (разом з Ф. Барановським, котрий 1941 р. повернувся до Львова). М. Мажець в 1943–1945 рр. воював у відділах Батальйону Хлопського на Келенщині. До ППР вступив 1945 р. До партії вступили кілька інших осіб, котрі раніше не були помічені в політиці. Чотири комуністичні діячі в момент вибуху ІІ світової війни перебували на території Франції й Бельгії. В. Клосєвіч 1940 р. був мобілізований до 2 Стрілецької дивізії генерала Б. Пругар–Кетлінга й після боротьби з німцями потрапив в табір для інтернованих в Швейцарії. На початку 1941 р., при спробі перетину кордону, втрапив до німецького ув'язнення [4].

Отож не менше 50 осіб майбутніх керівників виконавчої служби ЦК вели свою політичну кар'єру з КПП, 7 – з ППС і 11 – безпартійні.

Партійний апарат 1944–1945 рр. рекрутувався з шеренг Війська польського (Альстер, Віташевський, Замбровський), керівництва професійних спілок (Цєслік, Долінський), конспіраційного керівництва ППР (Хелховський, Клішко, Козловська), Головного управління ЗПП[1] у Москві (Марушчук, Ковальська), агентів НКВС і Комінтерну (Ріттер–Ястжембський, Касман).

Рішення про номінування особи на посаду керівника відділу приймало Політбюро за поданням відділу кадрів. Оскільки спеціальних документів, які б містили критерії заміщення посад конкретними особами, виявити майже неможливо, наведемо рекомендацію на посаду керівника відділу науки С. Земанек (1952 р.): «[…] працівник з великим політичним досвідом, ініціативна в праці, добре зорієнтована в питаннях вищої освіти, […] цілковито віддана партії» [14]. В характеристиці Є. Моравського, заступника керівника відділу пропаганди, за два тижні до призначення його керівником відділу, читаємо: «[…] політично дозрілий, ідеологічно підкований товариш, […] відданий партії, випробуваний комуніст. Здібний до виконання обов'язків у царині пропаганди й партійної агітації […]. Тішиться великим авторитетом серед працівників відділу» [10].

Цікавим прикладом кар'єрного росту «апаратчика» (у зазначений період) був випадок зі Ст. Шиманським. Тесля, слухач професійної школи, перед 1939 р. – рядовий член КПП, 1942–1946 рр. – рядовий армії Андерса. Ось ця остання обставина була компрометуючою для його кар'єри. Але з іншого боку, вона змусила Шиманського до особливої покірності й працьовитості. Вже 1947 р. він став секретарем міського комітету партії в Острівці Свентокжиському, а через рік – секретарем фабричного комітету «Хути Островєц». Про нього говорили, як про людину «врівноважену, спокійну, водночас енергійну й розумну, таку, що «тішиться авторитетом, навіть симпатією, […] працює з повною віддачею для партії» [13]. В березні 1949 р. Шиманський став інструктором Організаційного відділу ЦК. У червні 1953 р. закінчив партійну школу при ЦК. У першому пункті «Загальної характеристики партійно–політичного й морального обличчя» написано, що Шиманський розвивається повільно, але послідовно, працює «в поті чола», займає видне положення в партії». Результати навчання визнані (в пункті 2) більшими, ніж добрі. Насамкінець (в пункті 3) в «Оцінці перспектив подальшої праці слухача» директор школи Р. Гранас написав: «Пану Шиманському по силі обов'язки керівника організаційного відділу ЦК, з часом І секретаря КВ[2]» [13].

Гіршими характеристиками наділяли Ю. Махна, йому, як написано в його особовій справі, не бракувало відданості партії, але «відчувалася певна м'якість, яка в відповідальний час може заважати йому в прийнятті самостійних рішень і подоланні трудностей […]. Натомість сумлінно виконує розпорядження згори» [11]. Як видно, ПЗПР мала труднощі з підбором керівних кадрів. Найбільше цінувалися особи беззастережно віддані партії. Вимагалося також досвіду партійної роботи (в тому числі стаж в КПП), певні риси характеру, здатність до організаційної роботи, авторитет серед підлеглих працівників тощо. Обов'язковою вимогою було соціальне походження (зрозуміло, – робітниче) й компетентність у справі. Після 1956 р. все більше уваги звертали на професійну придатність і здібності до виконання конкретної роботи. Тому так високо ставилися слухачі Інституту виховання наукових кадрів при ЦК ПЗПР М. Ягєльський і А. Верблян. Після того як 1954 р. було усунуто кілька керівників єврейської національності, важливості набула графа про національність [3, с. 592].

У керівництві апарату ЦК ППР/ПЗПР відбувалася постійна ротація. 1944–1945 рр. на посади було номіновано 21 особу, 1946–1947 рр. – 14, 1948 р. – 10 осіб. У грудні 1948 р. серед 19–ти керівників апарату, шестеро були новими особами. В наступні 1949–1952 рр. відбулися нові кадрові й організаційні зміни (заміщено 29 осіб). 1953 р. можна вважати стабільним, заміщено тільки 3 особи. Проте в апараті залишилося лише 5 керівників, що працювали з грудня 1948 р. 1954–1956 рр. відбулася нова хвиля кадрових ротацій (зміщено 18 керівників). У листопаді 1956 р. зі старої пепеерівської гвардії в апараті залишився лише Т. Данішевський [3, с. 592].

Висновок. Тож керівні кадри виконавчого апарату ЦК ППР/ПЗПР були досить строкаті з точки зору соціального походження й рівня освіти. Їх спільними рисами були участь в діяльності КПП і молодий вік. 90% цих людей походило з одного покоління комуністичних (і соціалістичних) діячів, народжених в 1900–1920–х рр. Представники цього покоління домінували в партійному апараті аж до 1968 р. Найвищий рівень освіти (й здібностей) був властивий особам, котрі займалися

[1] ЗПП – Союз польських патріотів (Zwięzek Patriotów Polskich – ZPP).

[2] КВ – Воєводський комітет (Komitet Wojewodski – KW).

питаннями пропаганди, науки й культури; найнижчий – економічними питаннями. Робота в апараті ЦК була важливою сходинкою до майбутніх керівних посад в центральних органах партії. Наприкінці 1956 р. з–посеред 17–ти членів Політбюро й Секретаріату ЦК, 10 вийшли з виконавчої служби партії.

Список використаних джерел

1. Centrum władzy w Polsce 1948–1970 [red. A. Paczkowski]. – Warszawa: ISP PAN, 2003. – 306 s.
2. Dymek B. Pracownicy etatowi PZPR w latach 1948–1954 // Z pola walki. – 1983. – Nr.3–4.
3. Dzieje biurokracji na ziemiach polskich [pod. red. Artura Góraka]. – Radzyń Podlaski: Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych: Radzyńskie Towarzystwo Naukowe (Libra), 2008. – 604 s.
4. Kłosiewicz W. Gdy wieje wiatr historii / Wiktor Kłosiewicz. – Warszawa, 1987.
5. Protokoły posiedzeń Biuro Politycznego KC PPR 1947–1948 [opr. A. Kochański]. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2002. – 360 s.
6. Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946 [opr. A. Kochański]. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2001. – 495 s.
7. Słownik biograficzny działaczy ruchu robotniczego [red. F. Tych; kom. red. Żanna Kormanowa]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1985. – T.1. – 56 s.; 1987. – T.2. – 751 s.; Warszawa: Muzeum Niepodległości, 1992. – T.3. – 619 s.
8. Stenogram z odprawy pracowników politycznych KC PZPR w dnia 1 VII 1953 r. // AAN w Warszawie. KC PZPR. Sygn. 237/VII–3.
9. Sztumski J. Elity: ich miejsce i rola w społeczenstwie / Janusz Sztumski. – Katowice – Warszawa: Śląsk, 2003. – 181 s.
10. Teczka osobowa Jerzego Morawskiego // AAN. CK PZPR. Sygn. CK VII–1018.
11. Teczka osobowa Józefa Machno // AAN. BSK. Sygn. 237/XXIII–811.
12. Teczka osobowa Leona Kasmana // AAN. Centralna kartoteka PZPR. Sygn. CK 6009.
13. Teczka osobowa S. Szymanskiego // AAN. CK PZPR. Sygn. 7893.
14. Teczka osobowa Zofii Zemanek // AAN. CK PZPR. Sygn. CK 6497.

Shvab L. P., *candidate of historical sciences, associate professor at the World History Department Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), lesyashvab@gmail.com*

Leading stuff in the executive apparatus of the Polish Workers' Party and the United Polish Workers' Party Central Committee (1944–1956)

The article is devoted to personalities, who were involved into apparatus of Central Committee of Polish Workers' Party and United Polish Workers' Party from August 1944 to November 1956. The age, sex, origin, education, biography of a personality is found out before one began to occupy the position in the apparatus of Communist–oriented Party. It is found out that most of them were young men from industrial pro–Russian environment with labour background. In the past, they were members of Polish Communist Party and in the years of The Second World War lived in the USSR.

Keywords: *party apparatus, party functionary, Central Committee of Polish Workers' Party, Central Committee of Polish United Workers' Party.*

Шваб Л. П., *кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории, Восточноевропейский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), lesyashvab@gmail.com*

Руководящие кадры исполнительного аппарата Центрального комитета Польской рабочей партии и Польской объединенной рабочей партии (1944–1956)

Освещаются общие портреты лиц, участвующих в исполнительном аппарате Центрального Комитета Польской рабочей партии и Польской объединенной рабочей партии с сентября 1944 по ноябрь 1956 года. Исследуется возраст, пол, происхождение, образование, биография человека до занятия им руководящей должности в аппарате исполнительной власти. Было обнаружено, что большинство молодых людей происходили из районов промышленного рабочего класса, с подроссийской территории, в прошлом – члены Коммунистической партии Польши, которые годы Второй мировой войны провели в СССР.

Ключевые слова: *партийный аппарат, партийный функционер, Центральный комитет Польской рабочей партии, Центральный комитет Польской объединенной рабочей партии.*

* * *

УДК 364.465–054.73(475)

Беззубенко А. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), alina–bezzubenko@ukr.net

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬЩІ В СИСТЕМІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ТА МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ (1989–2004 РР.)

Вивчено досвід діяльності неурядових організацій Республіки Польща у вирішенні проблем надання соціальної допомоги та медичного обслуговування у 1989–2004 рр. Зокрема, увага автора зосереджена на аналізі діяльності таких провідних організацій, як Польський Червоний Хрест, Польська Медична Місія, Польська Гуманітарна Акція, Фонд «Великий оркестр святкової допомоги», МОНАР. Визначено пріоритетні напрямки діяльності даних організацій, методи та засоби реалізації їхніх основних статутних цілей. Традиційною основою для діяльності вище перелічених НУО була функція представництва і захисту інтересів соціальних груп, які потребували медичної та гуманітарної допомоги. Констатується особлива користь участі організацій третього сектору у розробці і реалізації соціальних програм, адже саме вони мали прямий контакт із малозабезпеченими соціальними групами і можливість посилювати адресність соціальної допомоги.

Ключові слова: *неурядова організація, соціальна допомога, гуманітарна діяльність, профілактика, медична просвіта, патронаж.*

На початку 1990–х рр. уряд Польщі приділяв велику увагу запровадженню економічних перетворень в країні і значно в меншій мірі – системі медичного обслуговування та наданні соціальних послуг. Польща тривалий час спиралася на систему охорони здоров'я, що існувала в країні до 1989 р., характерною особливістю якої було фінансування з державного бюджету за наявності відрахувань громадян. Однак, низький рівень адаптованості до ринкових умов та скромні фінансові доходи польського населення знижували доступність ліків, якісного медичного обслуговування, отримання повноцінної соціальної допомоги, що значно збільшувало можливість соціальних ризиків серед населення. Спостерігалося хронічне недофінансування даної галузі, застаріла матеріальна база, відсутність фармацевтичних препаратів у лікарнях, низька заробітна плата працівників у соціальній сфері тощо. Згадані вище зміни посприяли до виникнення у Польщі неурядових організацій, які своїм головним завданням в статутній діяльності поставили вирішення назрілих проблем, надання соціальної допомоги та медичного обслуговування.

Дослідженню згаданої проблематики присвячено достатню кількість наукових праць. Польські НУО, що сприяли вирішенню тих чи інших соціальних проблем в країні у досліджуваний період, стали предметом вивчення в колективній монографії «Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim» [6], у дослідженнях Е. Лешь [4], Д. Базунь [1], М. Ціхоцької [3]. Динаміка кількості таких організацій, пріоритетні напрями соціальної допомоги вивчено у працях «Sfery działalności organizacji pożytku publicznego w Polsce» [10]. Важливим джерелом фактичної інформації стали офіційні сайти неурядових організацій [2; 7; 8; 9; 11].

Метою статті є вивчення діяльності польських неурядових організацій у системі надання соціальної допомоги та медичного обслуговування, а саме аналіз причин появи та активізації НУО після 1989 р., дослідження основних напрямів статутної діяльності, визначення пріоритетних методів та засобів її здійснення, узагальнення досвіду даної роботи.

Відповідно до проведених досліджень у 2008 р. кількість неурядових організацій, для яких соціальна

допомога була пріоритетною сферою діяльності, складала 17 тис. або 24% від загальної кількості діючих організацій non–profit в країні [10, s. 37]. Більше половини цих організацій – 8,9 тис. – виникли ще перед трансформаційними змінами 1989 р. і мали вже 20–річний стаж такої діяльності. У 1989–1993 рр. утворилось ще 1,7 тис. НУО. Протягом наступних п'яти років – у 1993–1999 рр. – виникло 1,4 тис. неурядових організацій. У 1999–2003 рр. спостерігається значне зростання організацій, що склало 2,6 тис. [10, s. 39].

Основними сферами соціальної допомоги організації цієї групи вказували: 1) допомогу інвалідам і хворим (46%); 2) підтримку патологічних сімей або сімей, які мають проблеми із вихованням дітей (45%); 3) допомогу малозабезпеченим (42%); 4) допомогу людям похилого віку (32%); 5) допомогу наркозалежним і алкозалежним особам та їх сім'ям (30%); 6) утримання і підтримку дитячих будинків, прийомних сімей, надання послуг з усиновлення, допомогу сиротам або інші соціальні послуги, адресовані дітям та молоді (30%); 7) розподіл одягу, продуктів харчування і фінансової підтримки (25%); 8) утримання притулків, допомогу безпритульним (20%); 9) допомогу жертвам стихійних лих (10%); 10) допомогу біженцям (2%) [9].

Організації, для яких соціальна допомога і медичне обслуговування стали основними сферами діяльності, працювали переважно у великих містах. Щодо фінансування, то НУО такого типу у досліджуваний період частіше отримували пожертвування і благодійні внески від фізичних та юридичних осіб. Наприклад, у 2003 р. надходження з цих джерел вказало 70% НУО [9]. Разом з цим, дотації від органів місцевого самоврядування організаціями отримувалися рідше: у 2003 р. тільки 43% організацій задекларували таку допомогу [9]. До того ж крім пожертвувань, одним із найважливіших джерел фінансування були членські внески (близько 64% організацій) [9].

До найбільш авторитетних неурядових організацій, що займалися у досліджуваний період гуманітарною діяльністю у Польщі, відносяться: Польський Червоний Хрест, Польська Гуманітарна Акція, Польська Медична Місія, Фонд «Великий оркестр святкової допомоги», МОНАР.

Польський Червоний Хрест (далі – ПЧХ) (Polski Czerwony Krzyż – PCK) є найстарішою неурядовою організацією, що діє в Польщі з 27 червня 1919 р. Організація є частиною Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Дана НУО працювала у різних напрямках гуманітарної допомоги і досягла значних успіхів. Так, однією із пріоритетних сфер діяльності того часу стали періодична і невідкладна допомога, що виникли у зв'язку з різким збідненням польського населення. Так, ПЧХ організовував пункти безкоштовної їжі, пункти надання одягу, ліків, засобів гігієни, видавав талони, що дозволяли користуватися послугами закладів громадського харчування тощо. Крім цього, організація фінансувала додаткове харчування дітей і молоді у дошкільних закладах, школах та дитячих садках. Наприклад, сукупна вартість додаткового харчування тільки в 1989–1991 рр. склала 26.778.000 злотих [3, s. 123].

Великим досягненням ПЧХ стало створення мережі центральних інтервенційних складів (у Слупську, Катовіце, Згежі) та 49 інтервенційних воєводських складів. Організація провела відповідну підготовку кадрів штатних працівників та відповідальних волонтерів у воєводських управліннях із організації допомоги жертвам катастроф і стихійних лих (курси, самоосвітні матеріали і т.д.) [3, s. 124–125].

Особливою формою діяльності ПЧХ стала допомога біженцям різних національностей, які перебували на території Польської держави [4, s. 214]. Так, організація забезпечила проживання і цілодобове харчування для 200 громадян з бувшого СРСР, які залишилися в Польщі після державного перевороту 1991 р. Невідкладна допомога була надана румунським громадянам – циганам, зокрема матерям з маленькими дітьми. На початку 1992 р. Польський Червоний Хрест взяв шефство над групою людей з території минулої Югославії у кількості 700 осіб [3, s. 125].

У 1981 р. в Державній палаті було зареєстровано організацію під назвою Асоціація МОНАР (*МО*лодь проти *НАР*котиків, Stowarzyszenie MONAR) [1, s. 84]. Перший центр допомоги наркозалежним було створено Мареком Котанським у 1978 р. в Глоскові. Саме цей центр і став фундаментом для створення всієї мережі допомоги хворим у Польщі, заснованої на ідеї терапевтичних громад. Асоціація стала також членом Суспільного руху з протидії наркоманії.

Заслугою МОНАР стало те, що ця організація одна із перших у Польщі поширювала листівки з інформацією на тему можливих шляхів зараження вірусом ВІЛ та тяжким інфекційним захворюванням СНІД, оскільки епідемія хвороби у Польщі в останній третині XX ст. явно недооцінювалася. Коли у другій половині 1980–х рр. з'явилося більше інформації на цю тему, нової і для польського суспільства, про хворобу СНІД знали тільки нечисленні спеціалісти і вважали, що трактування цього захворювання, як віддаленої загрози, є результатом обмеженого доступу до інформації на цю тему.

Іншою важливою ініціативою МОНАР стало створення пункту невідкладної медичної допомоги людям–носіям вірусу ВІЛ, який було відкрито у Варшаві в лютому 1991 р. У цьому ж році Асоціація організувала «Marsz przeciw AIDS» («Марш проти СНІДу») [5]. Заходами більш великих масштабів стали два концерти, організовані в 1992 р., перший під назвою «Serce dla dziecka – niech światsię do nich uśmiechnie» («Серце для дітей – нехай світ до них усміхнеться») відбувся у Любліні, другий концерт під назвою «Niech świat się do nich uśmiechnie» («Нехай світ до них усміхнеться») відбувся у Варшаві на Стадіоні Десятиріччя. Метою, яку переслідував МОНАР, організовуючи заходи таких масштабів, було широке інформування польського суспільства про загрози СНІД не тільки у випадку наркозалежності та формування у польських громадян толерантності й солідарності до хворих.

За 1989–2004 рр. МОНАР створив 13 клінік і консультаційних пунктів. Ці програми включали в себе допомогу близько 4000 особам на рік. Наприклад, тільки у 2004 р. співробітники і волонтери МОНАР надали допомогу 3385 особам, які вживали наркотики (90% від загальної зареєстрованої кількості наркоманів). Організацією регулярно публікувався інформаційний бюлетень під назвою «MONAR NA BAJZLU», якого, наприклад, тільки у 2004 р. вийшло 4 номери тиражем у 3000 екземплярів [2].

2 березня 1993 р. у Варшаві було зареєстровано Фонд «Великий оркестр святкової допомоги» («Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy») [11]. Це одна з найбільших неурядових благодійних організацій у Польщі, що рятує життя дітей, забезпечуючи дитячі лікарні новітнім медичним обладнанням. Протягом 1993–2004 рр. Фонд провів 5 національних медичних програм і одну освітню. Серед них: «Narodowy program wczesnej diagnostyki onkologicznej dziecі» («Національна програма ранньої діагностики онкологічно хворих дітей»), програма неінвазивної штучної вентиляції легень у новонароджених – «Infant Flow», освітня програма «Ratujemy i Uczymy Ratować» («Рятуємо і вчимо рятувати») [11]. Кошти на реалізацію програм і проектів Фонд отримував шляхом проведення однойменної акції, завдяки якій лікарні Польщі отримали медичне обладнання для діагностики тяжких дитячих захворювань на ранніх стадіях та їх профілактики. З 1993 р. кожен рік організовувалася загальнопольська акція, результатом якої був Великий фінал «Великого оркестру святкової допомоги». У день Великого фіналу волонтери виходили на вулиці і збирали кошти, які потім витрачали на придбання новітньої медичної техніки.

З 1994 р. у Польщі здійснює свою діяльність неурядова організація Польська Гуманітарна Акція (Polska Akcja Humanitarna), важливою стратегічною метою якої стала боротьба із бідністю населення шляхом створення відповідних умов для реалізації невід'ємних прав людини на свободу, освіту, охорону здоров'я тощо. Крім того організація діяла і як центр для біженців. Так, під опікою Польської Гуманітарної Акції перебували чеченці, румуни, боснійці, білоруси. Допомога біженцям надавалась у вигляді юридичних консультацій та забезпечення їх необхідними засобами для життя [7].

З квітня 1999 р. у Польщі розпочала свою діяльність Польська Медична Місія (Polska Misja Medyczna). Імпульсом до створення організації стала війна, яка розпочалася у 1999 р. в Косово і викликала масову втечу мирних жителів до сусідньої Албанії. Польська Медична Місія займалася наданням професійної медичної допомоги постраждалим від війн, стихійних лих та катастроф. Варто зазначити, що увага організації була націлена не тільки на допомогу біженцям та іноземцям, але і на польське населення. Допомога надавалась тим групам осіб у Польщі, які не мали прямого доступу до медичного обстеження. Організацією здійснювались профілактичні кампанії. Її діяльність ґрунтувалась в основному на роботі добровольців: лікарів, медсестер, фельдшерів, психологів та медичних аналітиків [8].

Діяльність Польської Медичної Місії здійснювалась шляхом реалізації певних програм та проектів. Так, у 2003 р. стартувала програма «Medical Support for Roma Population in Poland» («Медичне забезпечення циган у Польщі»), 2004 р. – «Karetka dla Powiatu» («Карета швидкої допомоги для повіту»), «Szkolenia lekarzy z Europy Wschodniej» («Навчання лікарів із Східної Європи»), «Mobilne Ambulatoria Medyczne oraz Projekt Profilaktyki i Leczenia Gruźlicy – pomoc dla Gruzji» («Мобільні медичні амбулаторії і Проект з профілактики та лікування туберкульозу – допомога для Грузії»), 2004–2005 рр. було завершено проект «Uchodźcy (2004–2005)» («Біженці (2004–2005 рр.)») тощо [8].

Проаналізувавши діяльність вище зазначених організацій, важливо виокремити певні, властиві тільки цим організаціям, риси та особливості. Як бачимо, дані НУО займалися в основному наданням соціальної допомоги малозабезпеченим польським родинам, інвалідам, безпритульним, постраждалим від воєнних конфліктів, здійснювали патронаж над дитячими будинками, будинками для людей похилого віку, підтримували біженців (хоча цей вид діяльності організації польського третього сектору декларували у меншій мірі). Методи, які використовувалися організаціями в реалізації статутних цілей, – це профілактика і медична просвіта, реабілітація, терапія, невідкладна медична допомога, придбання ліків та медичного обладнання, у меншій мірі це утримання санаторіїв, реабілітаційних центрів, лікувальних і санітарних установ. Організації намагалися включити в суспільне життя людей, які в значній мірі були залежними від державних закладів соціальної допомоги, результативність діяльності яких була на той час неефективною, а іноді і зовсім не проводилася.

Таким чином, констатуємо суспільну користь і важливу роль польських неурядових організацій у сфері надання соціальної допомоги та медичного обслуговування протягом 1990–х – на початку 2000–х рр. Цю тезу яскраво підтверджують дані соціологічного опитування, проведеного в лютому 2004 р., з приводу довіри польського населення до конкретних неурядових організацій. Так, найвищий рівень довіри – 86% – отримали Польський Червоний Хрест, Карітас, Фонд «Великий оркестр святкової допомоги». Саме орієнтація на правильні цілі і завдання дозволили польським НУО не тільки зміцнитися і отримати визнання з боку громадян, але й знайти необхідні джерела фінансової підтримки для реалізації своїх програм та проектів.

Список використаних джерел

1. Bazuń D. Monar – fenomen ruchu społecznego / D. Bazuń. – Zielona Góra: Oficina Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2010. – 248 s.

2. Casestudy – Stowarzyszenie MONAR, jesień 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bezrobocie.org.pl/x/202519.

3. Cichocka M. Ł. Polski Czerwony Krzyż w latach 1919–2004 / Marianna Łucja Cichocka. – Płock: Wyd. Naukowe Novum, 2006. – 171 s.

4. Leś E. Od filantropii do pomocniczości: studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych / Ewa Leś. – Warszawa: Elipsa, 2000. – 246 s.

5. Marsz przeciw AIDS // Gazeta Stołeczna. – 3.12.1991. – Nr. 281.

6. Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim / Pod red. Małgorzaty Załuskiej i Jerzego Boczonia. – Katowice: «Śląsk», 1998. – 178 s.

7. Polska Akcja Humanitarna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pah.org.pl/

8. Polska Misja Medyczna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pmm.org.pl

9. Portal organizacji pozarządowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ngo.pl/

10. Sfery działalności organizacji pożytku publicznego w Polsce / Urząd Statystyczny w Krakowie. – Krakow, 2010. – 50 s.

11. Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wosp.org.pl/

Bezzubenko A. V., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of World History, Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda (Ukraine, Kharkov), alina–bezzubenko@ukr.net*

Non–governmental Polish organizations in the system of social service and healthcare (1989–2004)

The article is devoted to the study of the experience of Polish Republic non–governmental organizations activity in dealing with the problems of social service and healthcare in 1989–2004. In particular, author paid attention on the analysis of activity of such leading organizations, as Polish Red Cross, Polish Medical Mission, Polish

Humanitarian Action, The Great Orchestra of Christmas Charity Foundation and MONAR. Identifies priority spheres of activity, methods and means of implementation of the main statutory objectives. Traditional basis for activity of above enumerated NGO was a function of representative office and defense of interests of task forces that needed a medical and humanitarian help. The special benefit of participation of organizations of the third sector is established in development and realization of the social programs, in fact exactly they had a direct contact with of scanty means task forces and possibility to strengthen addresses of social help.

Keywords: *non–governmental organization, social assistance, humanitarian action, prophylaxis, health education, patronage.*

Беззубенко А. В., *кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков), alina–bezzubenko@ukr.net*

Неправительственные организации Польши в системе предоставления социальных услуг и медицинского обслуживания (1989–2004 гг.)

Изучен опыт деятельности неправительственных организаций Республики Польша в решении проблем предоставления социальной помощи и медицинского обслуживания в 1989–2004 гг. В частности, внимание автора сосредоточено на анализе деятельности таких ведущих организаций, как Польский Красный Крест, Польская Медицинская Миссия, Польская Гуманитарная Акция, Фонд «Большой оркестр праздничной помощи», МОНАР. Определены приоритетные направления деятельности данных организаций, методы и средства реализации основных уставных целей. Традиционной основой для деятельности выше перечисленных НПО была функция представительства и защиты интересов социальных групп, которые нуждались в медицинской и гуманитарной помощи. Констатируется особенная польза участия организаций третьего сектора в разработке и реализации социальных программ, ведь именно они имели прямой контакт с малообеспеченными социальными группами и возможность усиливать адресность социальной помощи.

Ключевые слова: *неправительственная организация, социальная помощь, гуманитарная деятельность, профилактика, медицинское просвещение, патронаж.*

* * *

УДК 656.2

Bryła M.,
mgr, Uniwersytet Rzeszów (Polska, Rzeszów),
ivanna.luch@gmail.com

BRACTWA WIĘZIENNE W POLSCE – POMOC, DOBROCZYNNOŚĆ, WOLONTARIAT NA RZECZ OSÓB POZBAWIONYCH WOLNOŚCI

Więźniowie twarz są już dawno w oderwaniu od społeczeństwa, rodziny. Po zwolnieniu z więzienia, nie potrafią dostosować się szybko bez pomocy społeczeństwa, psychologów. Większość ludzi nie chce, jak komunikować się i pomóc byłych więźniów, a ten ostatni nie jest w stanie dostosować się znów iść na przestępstwa i iść do więzienia. W artykule analizuje historyczne etapy opieki dla więźniów w Polsce. Autor podaje przykłady organizacji, które są zaangażowane w osobach uwięzionych i krótkim opisem ich działalności. Artykuł dotyczy początków pomocy Wolontariatu dla osób pozbawionych wolności. Autorka podkreśla, że aby być wolontariuszem w więzieniu powinien być gotowy psychicznie. Ponieważ wolontariusze będą komunikować się z ludźmi, którzy uważają, że nie są one słusznie potępione, z połamanymi losy mężczyzn i kobiet.

Słowa kluczowe: *więzienie, osób pozbawionych wolności, adaptacji, organizacje charytatywne, wolontariat.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Państwo Polskie ciągle ulega zmianom, nowe ustawy i rozporządzenia przynoszą istotne zmiany w polskiej rzeczywistości. Wśród tych przemian pojawiła się także możliwość rozszerzenia działalności wolontariatu w aresztach i zakładach karnych. Praca ta, choć związana jest z ogromnym wysiłkiem psychicznym i zaangażowaniem osobistym, może uzupełniać proces resocjalizacji. Idea filantropii i pracy socjalnej zapoczątkowana już przez J. J Rousseau, rozwijana przez Johna Locka, Davida Hume, Georga Hegla była tłamszona i hamowana w czasach Polski Ludowej teraz odżywa na nowo co jest widoczne w coraz większej liczbie społecznych inicjatyw. W jednostkach penitencjarnych w Polsce przebywają najczęściej osadzeni, którzy cechują się wypaczonym trwałym lub czasowym brakiem internalizacji norm społecznych, socjalizacji. Wśród populacji skazanych dominują osoby, które po opuszczeniu miejsc izolacji mają problemy z readaptacją w społeczeństwie. Natomiast proces prizonizacji, syndrom wyuczonej bezradności oraz inne czynniki utrudniają wielu osobom powrót do funkcjonowania w ramach oczekiwań społecznych. Dla wielu osadzonych więzienie może pogłębiać stan znany im «na wolności», czyli izolację społeczną oraz notoryczny brak realizacji potrzeb w sferze psychicznej i materialnej. Poprzez pobyt w zakładzie karnym ulegają również zachwianiu więzi rodzinne. Skutki izolacji oddziałują więc nie tylko na samych skazanych, ale mogą dotyczyć również ich najbliższych. Zakłady karne ze swej istoty pełnią funkcję izolacyjną, dlatego też sprzeczne jest jakby z istotą tego miejsca przynoszenie ulgi osobom tam osadzonym» [1, s. 25]. Rygoryzm instytucji i reglamentacja kontaktów ze światem zewnętrznym powinny jednak przewidywać możliwości podtrzymywania więzi ze środowiskiem «wolnościowym». Skazani są często osobami z góry naznaczonymi, gorszymi. Często w dbałości o własne bezpieczeństwo nie tylko nie wyrażamy chęci pomocy osobom pozbawionym wolności ale także najchętniej odizolowalibyśmy ich z naszego środowiska. Zamyka się tutaj tzw błędne koło w którym przemoc i lęk społeczny zataczają krąg, boimy się więc nie pomagamy, nie pomagamy więc pozostawiamy skazanych na społeczny niebyt, prowadzący najczęściej do kolejnych przestępstw [10, s. 33]. Ludzie skazani przez sądy są również często skazani przez społeczeństwo na wykluczenie. Mają problemy w znalezieniu pracy, mieszkania, akceptacji w środowisku, do którego wracają czy też próbują wejść. Jeśli do tego wszystkiego dodamy zmiany społeczne, gospodarcze, prawne, kulturowe zachodzące w świecie i kraju, tempo rozwoju technologicznego i informatycznego okaże się że osoba opuszczająca zakład karny jest nie tylko samotna i opuszczona, ale również pozbawiona kompetencji (pomimo że wcześniej je posiadała) do podjęcia pracy czy radzenia sobie z podstawowymi zadaniami. Bez pomocy innych osób nie będzie w stanie sobie poradzić w żadnym wymiarze życia społecznego. Dlatego też nieodzowna jest pomoc zaufanych i kompetentnych specjalistów i wielu ludzi wrażliwych na ich los. W sposób szczególny za człowiekiem opowiadał się Jan Paweł II. skierował orędzie na jubileusz w więzieniach 9 lipca 2000 r. W ramach roku świętego 2000 nie mogło zabraknąć obchodów jubileuszu w więzieniach. Bramy zakładów karnych nie powinny przecież zamykać dostępu do dobrodziejstw tego wydarzenia ludziom, którym przyszło spędzić w odosobnieniu część swojego życia. Myśląc o braciach i siostrach, pragnę najpierw wyrazić życzenie, aby Zmartwychwstały, który wszedł do Wieczernika mimo drzwi zamkniętych, mógł wejść do wszystkich więzień świata i znaleźć gościnę w sercach, przynosząc wszystkim pokój i pogodę ducha [7, s. 3]. Przez wiele lat więziennictwo polskie było instytucją hermetycznie zamkniętą odciętą od społeczeństwa. Bramy więzień otworzyły się też przed społeczeństwem, które przez swych przedstawicieli może nie tylko kontrolować sposób wykonywania kary, ale również świadczyć osobom pozbawionym wolności różnego rodzaju pomoc» [17, s. 7]. Mimo to wydaje się, że wiedza przeciętnego obywatela na temat więzienia, warunków tam panujących oraz zasad odbywania kary pozbawienia wolności jest zdawkowa i oparta na komentarzach dziennikarskich w środkach masowego przekazu. Współczesne więzienia, choć

niekiedy wstydliwie ukrywane, wpisały się na trwałe w obraz naszej rzeczywistości. Znajomość ich działalności nie może być nadal sztucznie ukrywana, są to bowiem instytucje tak samo potrzebne jak szpitale czy zakłady psychiatryczne. Natomiast uwięziony nie przestaje być członkiem naszej społeczności i zawsze cierpi z powodu pozbawienia wolności. Ma również prawo do oczekiwania pomocy od bliźnich czy to podczas odbywania kary, czy też w ramach pomocy postpenitencjarnej [18, s. 10–27]. Stąd też istnieje potrzeba, aby proces oddziaływań resocjalizacyjnych uzupełniany był aktywną pracą osób, które chcą się zaangażować w pracę z osadzonymi na terenie aresztów i zakładów karnych.

Rys historyczny.

Z dokumentów historycznych wynika, że idea pomocy więźniom praktykowana była od wieków. Niezwykle istotną rolę w poprawie sytuacji więźniów odegrał Kościół powszechny pierwszych wieków. Z chrześcijańskiego obowiązku troski o uwięzionych cesarz Walentyn w 367 r. polecił biskupom i duchownym odwiedzać więzienia w każdą środę i piątek, interesować się losem ludzi pozbawionych wolności [2, s. 7]. Sobór Orleański z 549 r. zobowiązał duchownych do odwiedzania więźniów i udzielania im pomocy, przyjęto wówczas uchwałę, aby w każdą niedzielę proboszcz odwiedzał więźniów i zaradzał ich duchowym potrzebom. Z czasem powstały specjalne zgromadzenia zakonne, które zajmowały się więźniami, a nawet wykupywały jeńców z barbarzyńskiej niewoli [2, s. 169]. Znane są takie inicjatywy jak: «Buoni Uomini» z Florencji w XVI w., działalność św. Wincentego a Paulo we Francji w XVII w., a także inicjatywa francuskiego działacza i pisarza politycznego Mirabeau w XVIII w. oraz pomoc więźniom świadczona przez Stowarzyszenie Kwakrów w Ameryce Północnej od 1776 roku. W Polsce natomiast wspominamy działalność św. Jadwigi Śląskiej, wypełniała misję pomocy charytatywnej świadczonej na rzecz osób uwięzionych. Ponieważ sama nie mogła chodzić do przestępców, więc posyłała im przez posłów pokarm, napoje i dostateczną odzież, ażeby więźniowie nie cierpieli zbytnio od chłodu. Ażeby nie dokuczały im zbytnio robaki, troszczyła się o ubranie na zmianę i o bieliznę oraz dawała im świece, ażeby światło zmniejszało straszne ciemności więzienne [6, s. 4]. Brata Alberta Chmielowskiego oraz działalność wybitnego penitencjarysty z XIX w. Ksawerego Potockiego [18, s. 28–40]. Pierwszy związek pomocy więźniom – Sekta Braci Czarnych (1823 r.) – zawiązał się w Krożach zaraz po aresztowaniach filaretów. Było to przedsięwzięcie bardzo ryzykowne, ponieważ pomoc okazywaną przez mężczyzn więźniom politycznym kwalifikowano jako współudział w spisku. Moc tej wykładni rozciągnięto na wszystkie możliwe przejawy pomocy poza służbą lekarską. Mimo to kobiety w Polsce odpowiedziały na represje powstańcze akcją zorganizowanej pomocy. Oto przykłady takich organizacji, które dzięki przybraniu nazwy i względnie ustabilizowanej struktury historia była w stanie wyłonić z masy bezimiennych inicjatyw pomocowych:

– Związek Dobroczynności Patriotycznej Kobiet (1831 r.). Założyła go generałowa K. Sowińska. W pierwszym okresie swego istnienia wspomagał «idących w pole rycerzy», później zajmował się ofiarami wojny.

– Patriotyczny Związek Polek (1831 r.). Był on ideowo, funkcjonalnie i personalnie powiązany z poprzednim. Założony przez K. Hoffmanową i A. Wulfers zajął się opatrywaniem zesłańców oraz organizowaniem dla nich ośrodków pomocy w punktach postoju na terenie Polski i Rosji.

– Komitet Opiekujący się Żonami i Dziećmi Rycerstwa (1832 r.) Został założony przez A. Nakwaską. Zajmował się wdowami i sierotami po poległych żołnierzach oraz rodzinami zesłańców.

– Związek Wspólnego Nieszczęścia (1839 r.). Założony przez N. Żmichowską na bazie Entuzjastek – kobiet skupionych wokół pisma «Pierwiosnek» i zaprzątniętych wcześniej walką o emancypację. Zajmował się pomocą dla aresztantów i więźniów osadzonych w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej.

– Stowarzyszenie Piątek (1863 r.). Powstało jako zjednoczenie Entuzjastek, Kum (grupa obsługująca w okresie przedpowstaniowym drukarnie i zakonspirowane kluby wymiany myśli politycznej) oraz Filantropek (zespół prowadzący przy redakcji Czytelni Niedzielnej akcję odczytową dla pokrzepienia ducha narodowego). Była to organizacja ściśle zakonspirowana – każda z uczestniczek działała w swojej «piątce» i tylko z nią się kontaktowała – rozciągająca swoją siatkę na terytorium całego Królestwa i znaczny obszar Rosji. Zajęła się wszechstronną pomocą dla więźniów politycznych i ich rodzin.

Nieco inaczej sprawa przedstawiała się w zaborze austriackim. Już po pierwszym rozbiorze ziemie polskie znalazły się w zasięgu józefińskiego modelu dobroczynności, który bazował na gminno – parafialnych strukturach samopomocowych. Został on umocniony po roku 1783, kiedy to z majątku skasowanych fundacji i stowarzyszeń kościelnych utworzono zbiorczy Fundusz Ubogich i oddano go do wyłącznej dyspozycji jedynej pozostawionej korporacji charytatywnej Bractwa Czynnej Miłości Bliźniego. Zajmowało się ono rozdziałem środków między gminne komisje ubogich, które pod kierownictwem proboszcza udzielały wsparcia zasługującym na wyrozumienie biedakom. Rychło jednak galicyjskie ustawy krajowe (1866 i 1868 r.) uczyniły jeszcze jeden krok wstecz. Oddając pomoc społeczną w niepodzielne władanie rad gminnych, odrywały ją od gruntu miłosierdzia, zawsze hojniejszego niż biurokratyczna racjonalność i poddawały sformalizowanym, naszpikowanym obyczajową surowością kryteriom ocennym. Byli więźniowie, poddani wyśrubowanej cenzurze moralnej, zajęli więc, jeśli w ogóle, ostatnie miejsce w kolejce do zwykle pustawej kasy. W zaborze pruskim pierwsze stowarzyszenia mające sprawować opiekę nad więźniami pojawiły się dość wcześnie bo już w 1832 r. ograniczały one swoją działalność jedynie do zaopatrywania skazanych opuszczających zakłady karne w bilety kolejowe i okazjonalne zapomogi. W 1909 r. w Warszawie powstało pierwsze towarzystwo pomagające osobom uwięzionym o nazwie Patronat. Po trzech latach swej działalności bo już w 1912 r. posiadało oddziały w miastach w których znajdowały się więzienia, na terenach całej Kongresówki. Opiekowało się nie tylko zwolnionymi z więzień ale także odbywającymi karę. Uruchamiano dla więźniów warsztaty, rozpoczynano nauczanie, organizowano biblioteki i opiekę lekarską [13, s. 12–14]. Zwolnionym z więzień dostarczano odpowiednią do pory roku odzież, bilety do miejsc zamieszkania, poszukiwano pracy dla byłych więźniów. Organizowano dożywianie i zajęcia świetlicowe zimą, a kolonie latem dla dzieci więźniów. Rodzinom udzielano zapomóg. Prowadzono schroniska i zakłady wychowawcze dla nieletnich. W 1928 r. oddział Patronatu w Krakowie nabył dom, w którym urządzono schronisko dla zwolnionych z wiezień upadłych panienek.

W dniu 04.03.1881 r. powołano do życia Galicyjskie Stowarzyszenie Opieki nad Uwolnionymi Więźniami. Było

to pierwsze na ziemiach polskich towarzystwo patronackie z prawdziwego zdarzenia. Stowarzyszenie Opieki nad Uwolnionymi Więźniami było organizacją wyspecjalizowaną, wyraźnie różniącą się od funkcjonujących dotąd organizacji czysto filantropijnych. W swoim statusie miało «na celu człowieka upadłego podźwignąć, ułatwić mu wstęp do społeczeństwa, pojednać go z temże i dopomagając mu do odzyskania godności obywatelskiej, tem samem dodawać odwagi do wytrwania na drodze całkowitej poprawy i zasłaniać go przed przyszłym ponownym upadkiem» (§ 3). Z dobrodziejstwa opieki mogli korzystać więźniowie zwolnieni z domów karnych, którzy obiektywnie potrzebowali pomocy, a zarazem sami poprosili o nią i zostali uznani za godnych zachodu (§ 1). Za takich zaś uchodzili przestępcy po raz pierwszy skazani, którzy nienagannie zachowywali się podczas odbywania kary oraz zostali poleceni trosce stowarzyszenia przez administrację zakładu i kapelana więziennego. Inni, a zwłaszcza ci, którzy już kiedyś korzystali z pomocy stowarzyszenia i ponownie dopuścili się popełnienia przestępstwa mogli być objęci jego opieką gdyby osobliwsze złożyli dowody swej poprawy. Wymagało to specjalnej zgody Wydziału. Dyrekcja Stowarzyszenia powinna się wcześniej postarać o wykaz swoich przyszłych klientów by zapoznać się z ich aktami, potrzebami, przygotować się do ich przyjęcia i odebrać z zakładu w dniu zwolnienia [15, s. 50–51]. Widać więc wyraźnie, że troska i pomoc skazanym jest od wieków uzupełniana przez różnorodne formy, które dziś nazywamy wolontariatem. Obecnie wymagają one odpowiedniego przygotowania i wiedzy o człowieku przebywającym w warunkach izolacji i procesach, które go kształtują. Kontakt osadzonego jedynie z pracownikiem Służby Więziennej może być utożsamiany z instytucją, która ze swej istoty rygorystycznie przestrzega zasad izolacji. Wolontariusz poświęcający swój prywatny czas na spotkania i przebywanie ze skazanymi, może zatem pełnić rolę osoby łączącej dwa światy – rzeczywistość więzienną i życie na wolności.

Wolontariat w aresztach i zakładach karnych.

Wolontariusz od łac. voluntarius – dobrowolny, chętny, jak czytamy w «Słowniku wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych» Władysława Kopalińskiego, jest to wojskowy, dawniej ochotnik albo praktykant pracujący bez wynagrodzenia dla nauczenia się zawodu [8, s. 512]. Kolejne określenie stwierdzało, że jest to bezpłatna forma stażu w szpitalu lekarza zdobywającego praktykę. Współczesna natomiast definicja określa wolontariusza jako kogoś, kto dobrowolnie, bez wynagrodzenia, świadomie działa na rzecz innych, niebędących jego bliskimi [16, s. 615]. Podczas przebywania w jednostkach penitencjarnych wolontariusze mogą służyć pomocą skazanym w realizacji potrzeb psychicznych i materialnych. Ich praca na rzecz osadzonych często przenosi się również na działalność poza murami więzienia. Swoistym paradoksem jest wychowywanie ludzi do funkcjonowania na wolności w warunkach jej pozbawienia. Dlatego też grono działań ukierunkowanych na rzecz osób osadzonych ma służyć działalności postpenitencjarnej. Wiele organizacji zrzeszających w naszym kraju osoby zaangażowane w pracę ze skazanymi ma już bogate doświadczenia związane z różnorodnymi formami pomocy. Do najbardziej znanych należą: Stowarzyszenie Penitencjarne «Patronat», Komitet Helsiński, Wrocławskie Towarzystwo Opieki nad Więźniami oraz Towarzystwo Pomocy im. brata Alberta Chmielowskiego. Najczęściej organizacje te zgodnie ze swoimi statutami niosą pomoc osobom pozbawionym wolności. Natomiast w ramach pomocy postpenitencjarnej zajmują się duchowni i materialnym wsparciem oraz poradami prawnymi w zakresie uregulowania spraw osobistych i zawodowych [12, s. 399–412].

Wśród organizacji oraz indywidualnych akcji związanych z działalnością na rzecz osób pozbawionych wolności funkcjonują również współcześnie inicjatywy prowadzone przez Kościół Caritas. Najczęściej dotyczy to szeroko rozumianego duszpasterstwa prowadzonego przez duchownych. W zakresie tych działań pojawia się także szansa dla wolontariatu. Bardzo ważna jest tu rozmowa ze skazanym czy też rozmowy indywidualne [14, s. 168–169]. W następstwie przemian w całym kraju oraz innego spojrzenia na udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności, a także obecności przedstawicieli Kościoła w zakładach karnych stworzono nowe możliwości duszpasterskie. W ramach współpracy kapelana naczelnego więziennictwa RP ks. Jana Sikorskiego oraz Pawła Wojtasa z Centralnym Zarządem Zakładów Karnych (obecnie Centralny Zarząd Służby Więziennej) podjęto próbę uregulowania statusu kapelanów więziennych oraz świeckich wolontariuszy. Kolejne inicjatywy dotyczyły organizacji pracy kapelanów i osób wspomagających tę posługę. Znaczącym okazało się spotkanie dla kapelanów więziennych w Popowie w 1990 roku, w którym uczestniczyła grupa świeckich wolontariuszy. Z kolei w kwietniu 1991 roku zwołano pierwszy ogólnopolski zjazd osób gotowych do pracy w więzieniu. Wzięło w nim udział około 40 uczestników z całej Polski. Kolejnym krokiem było zorganizowanie zjazdu w 1992 roku w Warszawie Ewangelizacyjnej Służby Świeckich. «Uczestniczyło w nim około 80 osób. W związku z tymi inicjatywami tradycją stało się organizowanie w ciągu roku dwóch spotkań – wiosną dla świeckich, jesienią dla kapelanów. Osoby świeckie świadczą nieocenioną pomoc w pracy duszpasterskiej. Są zrzeszone w licznych stowarzyszeniach, towarzystwach czy też innych grupach. W jednostkach całego kraju działają takie świeckie organizacje. W pracę duszpasterską we wszystkich jednostkach penitencjarnych zaangażowanych jest łącznie ponad 600 osób zakres ich pracy jest bardzo szeroki I obejmuje zarówno samych skazanych, jak I ich najbliższych [5, s. 195–196]. Od 1993 roku spontaniczne grupy osób spotykających się ze skazanymi w jednostkach penitencjarnych mają status oficjalnie zatwierdzonego Stowarzyszenia – «Bractwo Więzienne». Polscy wolontariusze świeccy nawiązali również współpracę z organizacją Prison Fellowship International (PFI). Jest to międzynarodowe, ekumeniczne Bractwo Więzienne, które organizuje spotkania co 4 lata. Polscy reprezentanci uczestniczyli w zjazdach PFI w 1992 roku w Seulu i w 1995 roku w Waszyngtonie. Dla lepszego przygotowania do pracy ze skazanymi osoby przynależne do Stowarzyszenia uczestniczą w spotkaniach formacyjnych i otrzymują materiały pozwalające na lepsze poznanie specyfiki pracy w więzieniu. PFI działa w oparciu o świeckich wolontariuszy wywodzących się z grup modlitewnych oraz byłych więźniów, którzy po dwóch latach od momentu nawrócenia mogą rozpocząć swoją pracę na rzecz osób pozbawionych wolności. Polskie Bractwo Więzienne współpracuje również z Corpus Christi z USA. Wspólnota ta działa na bazie parafii jako Dom Dimitriusza. Prowadzą oni schroniska dla osób po wyjściu z więzienia, jadłodajnie oraz hospicjum dla umierających na AIDS. Kolejną wspólnotą z którą działanie przyniosło wymierne efekty jest tzw organizacja Network.

Tworzy ona siatkę współpracy i powiązań pomocy więźniom którzy odbywają karę w więzieniach zagranicznych. Doświadczenia uzyskane w kraju oraz działalność Prison Fellowship International, Corpus Christi oraz Network i ich materiały uzupełniają wiedzę potrzebną wolontariuszom Bractwa. Do najważniejszych, zadań Bractwa, zgodnie z jego statusem, należy przygotowanie wolontariuszy do pracy w więzieniach poprzez organizowanie konferencji, dostarczanie materiałów szkoleniowych czy koordynowanie pracy. Członkowie Bractwa Więziennego swoją pracą przede wszystkim uzupełniają działania duszpasterskie kapelanów więziennych, głosząc katechezy, animując spotkania o charakterze religijnym, przygotowują skazanych do przyjęcia sakramentów, organizują i przygotowują audycje ewangelizacyjne dla radiowęzłów więziennych. Prowadzą także indywidualne rozmowy z osadzonymi, korespondują z nimi, pomagają w rozwiązywaniu konfliktów i jednaniu rodziny z więźniami. Finansowanie środków potrzebnych do pracy z więźniami jest wspierane przez wspólnoty modlitewne należące do ruchów istniejących w Kościele. Ich pomoc to przede wszystkim wsparcie modlitewne oraz wsparcie materialne. Jako Stowarzyszenie «Bractwo Więzienne» posiada swój status i zarząd. Jeżeli ktoś chce do niego należeć, musi wypełnić deklarację poświadczoną przez kapelana, ponieważ on decyduje o możliwości współpracy. Do Bractwa mogą należeć nie tylko posługujący dobrowolnie w więzieniach, ale także funkcjonariusze więzienni, prawnicy, sponsorzy i grupy osób świeckich. Wolontariat związany z opieką nad więźniami z pewnością wymaga ogromnej dojrzałości osobistej. Zaangażowanie się w działalność o tak wielkiej specyfice powinno zawierać świadomość odpowiedzialności za ludzi skazanych – oczekujących pomocy. Służąc osobom pozbawionym wolności, wolontariat pozwala dostrzec ich człowieczeństwo. Posługa kapelana więziennego często sprowadza się do celebrowania mszy Św., katechezy i przygotowania więźniów do przyjęcia sakramentów [9, s. 85–92]. Natomiast praca i działalność wolontariuszy mogą być zwiększone o zaspokojenie różnorakich potrzeb więźnia, jego rodziny, a pośrednio i całego społeczeństwa. Wynika z tego wyraźnie, że wolontariat w więzieniach jest możliwy, ale ze względu na specyfikę miejsca musi mieć określoną formę i status. Natomiast od wejścia w życie ustawy regulującej sytuację wolontariusza należy dostrzegać potrzebę weryfikacji dotychczasowych zasad działalności tych osób na terenie zakładów karnych. Więzienia i areszty są i pozostaną nadal miejscem izolacji i niemożliwe jest przebywanie wśród skazanych jako osoba prywatna. Objęcie pomocą skazanych, którzy odbywają karę pozbawienia wolności lub są warunkowo zwolnieni, jak również byłych więźniów zwolnionych z zakładów jest ciągle aktualne. Istotna wydaje się więc rola ustawodawstwa, wspierającego inicjatywy organizacji, stowarzyszeń i fundacji, które podejmują wolontariat. Szczególną nadzieję wzbudza ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie z 24 kwietnia 2003 roku [19]. Istotną kwestią w kontekście omawianej problematyki jest informowanie wolontariuszy, którzy przebywają w jednostkach penitencjarnych, o ryzyku dla zdrowia i bezpieczeństwa w związku z wykonywanymi przez nich świadczeniami [19].

Zakończenie. Jakie więc formy pracy i zaangażowania można zaproponować wolontariuszom w jednostkach penitencjarnych? «Być wolontariuszem w więzieniu oznacza być przygotowanym na zmierzenie się z pseudonormalnymi ludźmi, którzy nic wiadomo dlaczego – jak sami twierdzą – znaleźli się w więzieniu, z losami kobiet i mężczyzn, którzy w pewnej chwili – z powodu jednego wyskoku życiowego – zeszli z właściwej drogi i stali się wykolejeńcami [4, s. 82]. Wszelkim przemianom zachodzącym w więziennictwie polskim po 1989 roku towarzyszyła świadomość, że powinny być to zmiany prowadzące do wyłonienia prospołecznego modelu jednostek penitencjarnych. Więzienie, które co najmniej nie psuje, nie niszczy ludzi, staje się prospołeczne. Jego istotą z jednej strony jest traktowanie więźnia w sposób, który umożliwia mu ewentualne odwołanie się do prospołecznych cech własnej osobowości» [11, s. 12]. Podłoże religijne – chrześcijańskie miłosierdzie – może być tak jak kiedyś motywacją do udzielania pomocy osobom pozbawionym wolności [3, s. 111–123], «...byłem w więzieniu a przyszliście do Mnie» (Mt 25, 36) to słowa Chrystusa, które z pewnością nie powodują ograniczenia pracy wolontariuszy tylko do terytorium więzienia. Posługa ta wielokrotnie wymaga przekroczenia własnych oporów oraz dotarcia do miejsc, gdzie przebywają byli skazani i ich rodziny. Wolontariat na rzecz więźniów musi także przenikać mury ich odosobnienia, aby im towarzyszyć «na wolności». Postawa wyrozumiałości, umiejętne wsłuchiwanie się w skazanego, bez naiwności, zainspirowanie go do nowych zainteresowań to zalety potrzebne do pracy w więzieniu. Pośredniczenie z wyczuciem w konfliktowych sytuacjach, w nawiązywaniu więzi między osadzonym a jego rodziną, pomoc w znalezieniu pracy po opuszczeniu więzienia to istotne zadania wolontariusza. Organizacja czasu, możliwości kształcenia i włączenie do funkcjonowania w społeczeństwie w okresie postpenitencjarnym to kolejne miejsca działalności dla wolontariatu związanego z jednostkami penitencjarnymi. Wolontariusz powinien być przyjacielem, opiekunem, pocieszycielem, społecznikiem, dobroczyńcą, dobrodziejem, który bezpośrednio kontaktuje się z osobą mającą doświadczenia więzienne. Powinien być również dobrym organizatorem, otwartym na problemy człowieka oczekującego pomocy. Rozszerzony zakres działalności wolontariatu może prowadzić do zwiększenia postaw prospołecznych u osób z więzienną przeszłością. «Dla wielu będziecie jedyną okazją do kontaktu ze światem zewnętrznym, jego modą i różnymi językami. Będą próbowali was wykorzystać, to nie do uniknięcia, dla swoich małych korzyści i przyjemności, którym musicie wytrwale stawić czoło. (...) Tu chodzi o osoby, które złamały pakt lojalności wobec społeczeństwa, stały się przyczyną cierpień, często nieodwracalnych i muszą odnaleźć swoją drogę powrotu» [4, s. 83]. Pauperyzacja części społeczeństwa, ubóstwo, bezrobocie, nierówność szans edukacyjnych, niedoskonałość prawa sprzyjają przestępczości wrzucając na margines życia społecznego najsłabszych, najuboższych, zagubionych, bezradnych, niedostosowanych. Rzeczywistość współczesna wymaga społeczeństwa obywatelskiego, wspólnotowego działania i wspólnotowej odpowiedzialności. Praca z osobami pozbawionymi wolności nie należy do najłatwiejszych. Więźniom i osobom opuszczającym zakłady karne należy nieść wszelką możliwą pomoc, bo jak zapewniał sam Chrystus – tylko Bóg wie, co kryje się w sercu człowieka. Tę pomoc mamy nieść wszyscy: społeczność, kapłani (Kościół), władze państwowe, ciąży na nas wielka odpowiedzialność za każdego człowieka i tylko praca wszystkich może pomóc w resocjalizacji osób skazanych a zyskać możemy wszyscy.

Bibliografia

1. Ambrozik W. Więzi zakładu karnego ze środowiskiem a problemy zarządzania, w: Problemy organizacji i zarządzania więzieniem, Materiały II Krajowego Sympozjum Penitencjarnego. – Poznań–Warszawa–Kalisz, 1999.
2. Bedyński K. Duszpasterstwo więzienne w Polsce – zarys historyczny, First Business College. – Warszawa, 1994.
3. Flasiński S. Pomoc postpenitencjarna w Polsce, w: «Przegląd Więziennictwa Polskiego» nr 9. – Warszawa, 1995.
4. Gawroński S. Ochotnicy miłości bliźniego, Przewodnik po wolontariacie, Wydawnictwo Biblioteka Więzi. – Warszawa, 1999.
5. Głowik T. Działalność kościołów i związków wyznaniowych na terenie jednostek penitencjarnych, w: Oddziaływania penitencjarne i terapeutyczne w zakładzch i aresztach śledczych w 2010 r. – Warszawa, 2011.
6. Handelsman J. Kara w najdawniejszym prawie polskim. – Warszawa, 1908.
7. Jan Paweł II. Orędzie Ojca Świętego jana Pawła II na Jubileusz w więzieniach 9 lipca 2000 r. – Drukarnia Watykańska, 2000.
8. Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, Wiedza Powszechna, wyd. IX. – Warszawa, 1975.
9. Linowski K. Możliwość duszpasterskiego oddziaływania wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności, w: «Przegląd Więziennictwa Polskiego», nr 31. – Warszawa, 2001.
10. Miłkowska G. Dostrzec w skazanym człowieka, w: O pomocy w powrocie do społeczeństwa. – Białystok, 2010.
11. Moczydłowski P. Więziennictwo od systemu totalitarnego do demokratycznego, w: «Przegląd Więziennictwa Polskiego» nr 8. – Warszawa, 1998.
12. Musidłowski R. Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności, w: Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich nr 32, Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, cz. II. (RPO–MAT. Nr 32).
13. Pawlak K. Patronat w Polsce. Krótki zarys dziejów, w: Polskie Towarzystwo Penitencjarne wczoraj i dziś X lat działalności 1991–2001. – Kalisz, 2002.
14. Pierzchała K. Resocjalizacyjna rola kapelana więziennego w polskim systemie penitencjarnym, Wydawnictwo Adam Marszałek. – Toruń, 2012.
15. Porowski M. O idei pomocy więźniom i działalności Patronatu do czasu rozwiązania po II wojnie światowej, w: O pomocy w powrocie do społeczeństwa. – Białystok, 2010.
16. Słownik Wyrazów Obcych, PWN, wyd. 27. – Warszawa, 1993.
17. Szymanowska. Więźniowie i funkcjonariusze wobec norm obyczajowych i prawnych, Wydawnictwo Phare Tacis. – Warszawa, 1998.
18. Szymanowski T. Powrót skazanych do społeczeństwa, Wydawnictwo Ethos. – Warszawa, 1989.
19. Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz U Nr 96, poz. 873.

Bryla M., *magister, Rzeszow University*
(Poland, Rzeszow), ivanna.luch@gmail.com

Prison brotherhoods in Poland: help, charity, volunteering to assist prisoners

For a long time, prisoners stay in isolation from the society and family. After being released from prison, they cannot adapt so quickly without the help of society and psychologists. The majority of people do not want to communicate with former prisoners and help them; and the latter, having failed to adapt, commit crimes again and get into prison. The article analyzes historical stages of assistance to prisoners in Poland. The author provides examples of organizations that deal with prisoners and briefly describes their activities. The article highlights the sources of the volunteer movement that assists people deprived of their liberty. The author emphasizes that for volunteering in prison it is necessary to be ready psychologically because volunteers will communicate with people, men and women with broken destinies, who believe that they have not been condemned fairly.

Keywords: *prison, people deprived of their liberty, adaptation, charitable organizations, volunteering.*

Брила М., *магістр, Жешувський університет*
(Польща, Жешув), ivanna.luch@gmail.com

Тюремні братства в Польщі – допомога, доброчинність, волонтерська діяльність для допомоги ув'язненим

Ув'язнені особи знаходяться тривалий час в ізоляції від суспільства, родини. Після виходу з в'язниць вони не можуть так швидко адаптуватись без допомоги суспільства, психологів. Більшість людей не хочуть як спілкуватися, так і допомагати колишнім ув'язненим, а останні не змігши адаптуватися знову йдуть на злочини і потрапляють у в'язниці. У статті проаналізовано історичні етапи допомоги ув'язненим у Польщі. Автор наводить приклади організацій, що опікувалися ув'язненими особами та коротку характеристику їх діяльності. Стаття висвітлює витоки волонтерського руху допомоги особам позбавленим волі. Автор наголошує, щоб бути волонтером у в'язниці необхідно бути готовим психологічно. Оскільки волонтери будуть спілкуватися з людьми, які вважатимуть, що їх не справедливо осудили, з поламаними долями чоловіків і жінок.

Ключові слова: *в'язниця, особи позбавлені волі, адаптація, доброчинні організації, волонтерство.*

Брыла М., *магистр, Жешувский университет*
(Польша, Жешув), ivanna.luch@gmail.com

Тюремные братства в Польше – помощь, благотворительность, волонтерская деятельность для помощи заключенным

Заключенные лица находятся длительное время в изоляции от общества, семьи. После выхода из тюрьмы они не могут так быстро адаптироваться без помощи общества, психологов. Большинство людей не хотят как общаться, так и помогать бывшим заключенным, а последние не сумев адаптироваться снова идут на преступления и попадают в тюрьму. В статье проанализированы исторические этапы помощи заключенным в Польше. Автор приводит примеры организаций, которые занимались заключенными лицами и краткую характеристику их деятельности. Статья освещает истоки волонтерского движения помощи лицам лишенным свободы. Автор подчеркивает, чтобы быть волонтером в тюрьме необходимо быть готовым психологически. Поскольку волонтеры будут общаться с людьми, которые будут считать, что их не справедливо осудили, с поломанными судьбами мужчин и женщин.

Ключевые слова: *тюрьма, лица лишенные свободы, адаптация, благотворительные организации, волонтерство.*

* * *

УДК 94(479.24)

Багиев И. К.,
докторант, Институт Истории им. А. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан, Баку), Ilyas_baqiyev@mail.ru

Из истории подготовки инженерно–технических кадров для национальной нефтяной промышленности Азербайджана (1991–2013)

Описана история подготовки инженерно–технических кадров для национальной нефтяной промышленности в Азербайджане в конце XX века до сегодняшних дней. В статье были изучены и нашли свое отражение история развития школы, начавшей свою деятельность в течении прошлого периода, Нефтяной Академии, история созданий нефтегазовых техникумов и Бакинской Высшей Нефтяной школы. Также здесь показаны планы и меры предприятий нефтяной промышленности страны, которые они за эти годы осуществили для удовлетворения спроса на кадры.

Ключевые слова: *подготовка кадров, образование, инженерно–технические кадры, национальная нефтяная промышленность.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

30 августа 1991 года внеочередная сессия Верховного совета Азербайджанской Республики приняла декларацию о «Восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» [4], а 18 октября был принят Конституционный Акт «О государственной независимости Азербайджанской Республики» [5]. Независимое государство Азербайджана, хоть и с трудом, начало само осуществлять свою внешнюю политику. В скором времени, в ноябре 1991 года, Турция, став первой из государств, признала независимость Азербайджана [6], 8 декабря наша страна первоначально из международных организаций вступила в Организацию Исламской Конференции, а 2 марта 1992 года в Организацию Объединённых Наций.

Азербайджанская Республика фактически с нуля начала процесс присоединения к международной и региональной интеграции. В это время на передний план вышли национальные интересы нашей республики,

исторический опыт политических, экономических, научных и культурных отношений, современные экономические и политические реалии, и то каким образом и какие группы стран влияли на мировую политику.

Одной из приоритетных целей Азербайджанской Республики стало развитие нефтяной промышленности, являющейся «позвоночником» экономики страны. Ведь чтобы твёрдо стоять на ногах, государству, которое недавно обрело независимость, нужны были денежные запасы, а финансовым источником должна была стать прибыль от нефти. Значит, все планы и работы нужно было вести в этом направлении. Цель осуществления этого направления состояла в том, чтобы укрепить суверенитет нашей республики, создать благоприятные международные условия для независимой государственности, помочь развитию республики путём демократии и свободной рыночной экономики и вывести ее на уровень цивилизованных стран.

Конечно же, для эксплуатации новых скважин требовались не только деньги, но и специализированные кадры. Сегодня одной из приоритетных областей в Азербайджанской нефтегазовой промышленности является подготовка высокоуровневых инженерно–технических кадров. В новом тысячелетии базой развития экономики страны будут высокие технологии. Термин «высокие технологии» подразумевает в себе современные технологии, использующиеся в высоких научных разработках, уникальных технологических процессах, материалах и приспособлениях, и определяющие международный уровень фундаментальных и прикладных исследований. Разработка и трансфер научных технологий является важным условием повышения способности соперничества и технологической модернизации экономики. С целью повышения престижа науки, вместе с рациональным использованием существующих возможностей интеллектуального потенциала, нужно усилить поток прошедших практику в передовых научных центрах мира, участвовавших в создании высоких технологий, а также знающих европейские языки молодых специалистов в научную отрасль. Исходя из этого, государство должно провести единую кадровую политику и анализы в этой области. Так как без научных исследований невозможно получить продуктивные результаты.

После обретения независимости, в Республике Азербайджанская Государственная Нефтяная Академия, можно сказать, обеспечивала предприятия основными инженерно–техническими кадрами. В тот период в академии создавались новые научно–исследовательские институты.

Согласно постановлению Кабинета Министров Республики от 18 февраля 1991 года Институт был переименован в ордена Трудового Красного Знамени индустриальный университет имени М. Азизбекова [13].

24 августа 1991 года по постановлению правительства, в городе Мингечаур открылся филиал АзИУ, куда поступили 87 студентов по специальностям экономика и управление лёгкой текстильной промышленности, экономика и управление строительства, электрические сети и системы, электрический транспорт. Впоследствии этот филиал стал самостоятельно функционировать как Мингечаурский Политехнический Университет.

21 марта 1992 года согласно постановлению Кабинета Министров АР институт был переименован в Азербайджанскую Государственную Нефтяную Академию. В те годы, в соответствии потребностям времени, были открыты новые факультеты, такие как «Автоматизация производственных процессов», «Подготовка для иностранных граждан». В настоящее время в бакалавриате и магистратуре осуществляется подготовка специалистов по 24 направлениям. Эта подготовка осуществляется на 7 основных факультетах, 62 кафедрах, 18 научно–исследовательских лабораториях, 2 научно–исследовательских и институте повышения квалификации и переподготовки работников промышленных предприятий [1, s. 121]. В течении 1991–1995 гг. в АГНА на степень бакалавра поступили 7168, в 1996–2000 гг. 6652 человек, а число выпускников составило 7220 и 6484 человек соответственно. В 1997–2001 гг. в магистратуру поступили 983 человек, а 443 человека закончили обучение в этой степени.

После заключения «Контракта века» 20 сентября 1994 года, для возрождения находящихся в упадке топливно–энергетических комплексов и осуществления новых проектов, потребность в высококвалифицированных кадрах стала расти. Так как в первые годы независимости многие нефтяники, мигрируя за рубеж, нашли себе новые места работы, страна столкнулась с серьёзной проблемой нехватки кадров. В республике обеспечением основных кадров для предприятий занималась АГНА. В то время в академии открылись новые научно–исследовательские институты. Кроме этого, работников из предприятий и учреждений посылали в академию для повышения квалификации и переподготовку. В 1996–2000 гг. 2260 человек прошли обучение в Институте повышения квалификации и переподготовки работников промышленных предприятий АГНА. Среди заказчиков были «Сумгаитский суперфосфатный завод», Управление магистральных нефтепроводов «Нефтяные камни», Производственное объединение «Добыча нефти и газа на суше», Производственное объединение «Добыча нефти и газа на море», Трест «Каспморбурениестрой», ГНКАР, компания «Макдермотт», компания «Бинагадиойл», Бакинское газовое управление и др. [1, s. 124].

В 1990 году в АГНА открылся специализированный факультет для инвалидов с нарушением двигательно–опорного аппарата. Этот специализированный факультет, созданный впервые на всей территории бывшего Советского Союза и Европы, стал единственным учебным заведением в республике, в котором учатся инвалиды 1–й и 2–й группы.

АГНА, играющая главную роль в подготовке инженерно–технических кадров для нефтегазовой промышленности республики, продолжает сотрудничество с передовыми и современными университетами стран Европы и Америки, для усвоения новых технологических достижений в будущем. В 1998 году после соглашения о сотрудничестве между АГНА и Университетом Джорджии США, была открыта магистратура по управлению бизнесом (MBA), где подготовка специалистов проводилась на английском языке. Кроме этого, в 2005 году начали сотрудничество и обмен студентами с Египетскими университетами Хелуан, Александрии и Каира, в 2006 году с Институтом элементоорганических соединений им. А. Н. Несмеянова, а в 2007 году Норвежским университетом Науки и технологии, Волгоградским Государственным Университетом. С 2008 года в

рамках программы TEMPUS на основе сотрудничества АГНА, Университета Прикладных наук Германии и Варшавского Технологического Университета Польши, начал действовать проект для подготовки магистров по специальности «Менеджмент энергии» (в нефтяной индустрии) по учебному плану, соответствующему европейским стандартам [1, s. 133].

В 2000–2010 гг. 452 студентов из 20 стран по различным степеням окончили АГНА.

В то же время в республике функционировали Бакинский нефтяной техникум имени Октябрьской революции, Бакинский техникум нефтяного машиностроения и Бакинский энергетический техникум. Начиная с 1962 года Бакинский нефтяной техникум, подготовил около 700 специалистов для стран Азии, Африки и Латинской Америки. Среди выпускников техникума есть Герои Труда, научные деятели, сотни интеллигентов и производственных передовиков, работающих на поприще науки и технологии, как в нашей республике, так и в зарубежных странах.

Общепризнанная интеллигенция республики – народный писатель, герой Социалистического Труда Мирза Ибрагимов, выдающийся представитель работников прессы Насир Имамкулиев, доктора технических наук – профессора Исмаил Ибрагимов, Мамедпаша Гулузаде, Алигули Мамедов, Заки Кязимзаде, герой Социалистического труда, буровик Исрафил Гусейнов и другие своё время получили первое удостоверение в жизнь именно в этом техникуме (теперь это Бакинский нефте–энергетический колледж) [7].

Колледж до сих пор продолжает подготовку кадров по 11 специальностям. «Геология и разведка нефтяных и газовых месторождений», «Эксплуатация нефтяных и газовых месторождений», «Электрическое снабжение», «Монтаж электрического оборудования электрических станций и подстанций», «Электрические машины и оборудования», «Энергетические тепловые сооружения», «Программное обеспечение автоматизированных систем и вычислительной техники», «Менеджмент» и другие специальности больше всего привлекают молодёжь.

На данный момент в очных и заочных отделах колледжа учатся 1015 студентов. В 2014 году ещё 304 парней и девушек стали студентами данного колледжа. Образованием студентов занимаются 93 высококвалифицированных учителей с большим производственным и педагогическим стажем. 9 из них доктора философских наук по своей специальности. Колледж ведет сотрудничество с производственными предприятиями. Вот уже долгие годы такие предприятия, как «Балаханынефть» НГДУ, НГДУ им. Амирова, Разведочно–геофизическое управление, Бакинский нефтеперерабатывающий завод (БНПЗ) им. Гейдара Алиева, Бакы Электрик Шебеке (Бакинская Электросеть), Азеренержи (Азерэнергия), Северная Государственная районная электростанция, теплостанции № 1 и 2 и др. принимают непосредственное участие в подготовке кадров, оказывают помощь в применении теоретических навыков на практике [7].

Колледж имеет широкую учебно–техническую базу. Свыше 50 аудиторий, 24 предметных кабинетов и 10 лабораторий, оснащённых техническими оборудованиями, читальный зал на 150 человек и библиотека с 85 тысячным книжным фондом, большой спортивный зал, стадион ручных игр, столовая на 150 мест и учебные мастерские представлены к услугам студентов.

11 объединённых предметных комиссий содействуют в правильной организации учёбы с методической стороны и улучшении её качества.

Составление новых учебных планов и программ требует от педагогического коллектива напряжённой работы. В лабораториях и кабинетах ведется планомерная работа по установке оборудований, сооружений и приборов.

Значительную роль в увеличении технического творчества студентов играют кружки, созданные по объединённым предметным комиссиям. Обсуждение приготовленными студентами докладов, рефератов, альбомов, макетов, наглядных учебных экспонатов, лабораторных стендов в кружках, играет большую роль в получении опыта будущих специалистов [7].

Сданное в эксплуатацию в 1967 году учебно–производственное здание на 1500 мест, общей площадью 12063 м^2, состоящее из 64 комнат (в том числе 50 учебных кабинетов), позволяет проводить учебный процесс в одну смену.

Снабжать среднеквалифицированными специалистами новые промышленные предприятия в республике является прямой обязанностью только этого колледжа. Поэтому одним из важных условий является укреплять связи, как с нефтяными, так и с энергетическими предприятиями, а также с зарубежными нефтяными компаниями. С этой целью колледж наряду с соответствующими промышленными и учебными предприятиями страны, сотрудничает также и с Минским «Высшим Радиотехническим Колледжем» Республики Беларусь, «Техническим колледжем» города Оденс Дании и др.

Одним из колледжей также снабжающим нефтегазовые предприятия среднеквалифицированными кадрами, является Бакинский Технический Колледж при Азербайджанском Техническом Университете.

Прежде назывался Бакинским Техническим Колледжем, но согласно постановлению Кабинета Министров Азербайджанской Республики №280 от 17 августа 2015 года, был переименован в Бакинский Технический Колледж при Азербайджанском Техническом Университете. Колледж готовит специалистов по следующим квалификациям: Дизайн, Бухгалтерский учёт, Таможенное дело, Эксплуатация нефтегазовых месторождений, Техническая эксплуатация транспортных средств (по видам транспорта), Организация перевозок в транспорте, Организация дорожного движения, Метрология.

Одним из среднеквалифицированных учебных заведений, находящимся в подчинении Министерства Образования АР, является Строительный Колледж при Азербайджанском Архитектурном и строительном университете. Колледж был создан 23 декабря 2004 года согласно постановлению Кабинета Министров АР, при Азербайджанском Архитектурном и строительном университете. Начал функционировать по приказу №47 от 19 января 2005 года Министерства Образования АР. В учебном заведении готовятся специалисты по следующим квалификациям, необходимыми для нефтегазовой промышленности:

– строительство и эксплуатация зданий и сооружений;
– производство строительных изделий и конструкций;

– монтаж и эксплуатация системы газоснабжения и оборудования;

– строительство, эксплуатация и ремонт аэродромов и автомобильных дорог;

– ремонт и сервис транспортных средств [13].

Бакинский колледж управления и технологии был создан 6 сентября 1999 года согласно постановлению Кабинета Министров АР, на базе Бакинского Техникума Местной Промышленности и Бакинский техникум лёгкой промышленности. Согласно постановлению Министра Кабинетов АР №30 от 3 февраля 2016 года, Бакинский Компьютерный Колледж был присоединен к Бакинскому колледжу управления и технологии. Нефтяная промышленность страны пользуется квалифицированными кадрами, подготовленными колледжем по специальностям Бухгалтерский учёт, Финансовое дело, Строительство и эксплуатация зданий и сооружений [3].

Кроме этого, Государственная Нефтяная Компания также пользуется услугами Учебно–курсового комбината для удовлетворения потребности в кадрах. В 1993 году по приказу Головного Управления по добыче нефти и газа «Азернефть» №14 от 18 января 1993 года «Об утверждении профессионально учебного плана кадров на 1993 год» в Учебно–курсовом комбинате, будучи 1016 человек по плану на 1993 год, обучение профессии и повышение квалификации кадров с отрывом от производства прошли 1277 человек. Рабочие кадры получили образование в учебно–курсовом комбинате по 25 профессиям.

Из них:

– Бурильщик и помощник бурильщика по бурению эксплуатационных и разведочных скважин;

– Слесарь по ремонту бурильных оборудований;

– Слесарь по уходу за дизельными двигателями бурильных скважин;

– Операторы по добыче нефти и газа;

– Слесарь по ремонту нефтепромыслового оборудования;

– Слесарь по контрольно–измерительным приборам и автоматике;

– Электрический монтёр;

– Оператор по подземному ремонту скважин;

– Машинист компрессорных сооружений;

– Бригадир и т.д.

Теоретические уроки в группах, собранных с отрывом от производства проводятся, как правило, в аудиториях и кабинетах Учебно–курсового комбината. Кроме этого, для того чтобы проводить теоретические уроки, в Учебно–курсовом комбинате имелись классы при Абшеронском НГДУ и Судоремонтном заводе Управления Каспийского нефтепароходства. Группы с отрывом от производства, собранные из этих учреждений, проходили обучение в этих классах.

Вот уже несколько лет как строящийся «Автодром» и пять кабинетов по автомобильному делу, согласно акту Управления государственной Дорожной Полиции МВД Азербайджана от 24 апреля 1993 года начали работать, а также было получено разрешение на переквалификацию водителей по категориям «D» и «E». В 1993 году 140 водителей прошли обучение по этим категориям.

В учебно–курсовом комбинате теоретические уроки вели производственники, имеющие большой объем знаний и навыков по своей специальности, а также опыт в производственной сфере. Кроме этого, для теоретических уроков приглашались высококвалифицированные педагоги из научно–исследовательских институтов, высших, технических и профессиональных учебных заведений.

По приказу №14 от 18 января 1993 года Головного управления по добыче нефти и газа «Азернефть» план переподготовки рабочих с отрывом от производства и обучения по второй специальности составлял 407 человек в 34 группах. Фактически прошли обучение 329 человек в 26 группах. Число учащихся в каждой группе составляло 15,65 человек. В 1993 году план по повышению квалификации составлял 609 человек, в том числе 63 бригадиров. Фактически на этих курсах 933 человека повысили квалификацию. В этой области основным недостатком было то, что в группах было мало слушателей. Несмотря на большие старания работников учебно–курсового комбината, среднее число слушателей учащихся в группах составляло 12,8 человек. Главной причиной это было то, что Головное управление нефтегазовой добычи «Азернефть» не посылало слушателей в УКТ вовремя и в указанном количестве. Слушатели в УКТ учатся в групповой форме. Второй уровень обучений проводится на работе, с заключением трудового договора с УКТ, под руководительством выбранных из специализированных по данной квалификации рабочих или инженеров. Инструктора снабжаются планами производственного обучения, подготовленного на основе определенных программ.

После нескольких лет независимости, стало отчетливо ясно, что дальнейшее развитие нефтегазовой промышленности зависит от подготовки национальных кадров. Как и в идеологической – политической области Бывшего Советского Союза, так и в промышленности управление производством было основано по принципу зависимости, вследствие чего Азербайджан, превратившийся в производителя сырья, впал в зависимость от нескольких республик и городов. Поэтому после обретения независимости, эти промышленные предприятия по известным причинам «парализовало». Но благодаря упорной работе, предприимчивости, дипломатической деятельности и высшим управленческим талантам великого лидера Гейдара Алиева, произошел поворот в этих отраслях. В тот период интерес сильных государств к нашей стране был связан с нефтью и ее переработкой. Но в республике не было ни сил, ни средств для самоэксплуатации нефтяных скважин. Для этого требовались большие средства, а также высококвалифицированные кадры.

Для дальнейшего благосостояния народа, соблюдая интересы государства и нефтяных ресурсов, были заключены договора крупными нефтяными компаниями мира. Чтобы усовершенствовать их, нужно было рационально использовать иностранные кадры. В тоже время работа наших геологов была построена на уровне мировых стандартов. Нельзя забывать, что в своё время азербайджанские специалисты сыграли большую роль в геологических разведках и разработке нефти по всему миру. В пример можно привести Фармана Салманова – выпускника Нефтяной Академии. В советское время, он в противовес известным геологам и ученым России, привёл научные доводы и доказал существование богатых нефтяных месторождений в северной части России. Россия должна быть благодарна азербайджанским ученым за сегодняшнюю нефтяную эксплуатацию. В то же время,

обнаружение и эксплуатация нефтяных месторождений в Туркменистане и Казахстане также связана с имением азербайджанских специалистов.

Как было указано выше, после того как республика обрела независимость, были заключены крупные контракты, присоединились международные проекты. Но недостаточное число кадров в стране, а также перспективы, которые видела молодежь в нефтегазовом секторе, заставило государство предпринять новые шаги в этой сфере. В первую очередь, для того чтобы снабдить кадрами не только нефтяной сектор, но и другие сферы, а также перевести в человеческий капитал нефтяную прибыль, текущую в бюджет, в 2007 году президент принял «Государственную программу по обучению азербайджанской молодёжи за рубежом» (2007–2015). В рамках этой программы в течении 2007–2014 годов 3185 человек были отправлены на учёбу в 543 университеты 33 стран. Среди них около 1300 человек были финансированы для подготовки необходимых инженеров в нефтегазовой промышленности [8].

Стабилизация общественно–политической ситуации, подписание нефтяного контракта «Контракт века», строительство и разработка нефтепроводов «Баку–Тбилиси–Джейхан» и «Баку–Тбилиси–Эрзурум», разработка больших нефтегазовых месторождений, реализация проектов «Азери–Чыраг–Гюнешли» и «Шахдениз» вызывает интерес у молодежи к данным сферам внутри страны. Согласно статистике Гос. Комиссии по приёму студентов (ГКПП), за 1992–2014 годы по квалификации нефтегазового профиля на план приёма в 8980 мест, подали заявление 31943 абитуриентов. Как вы знаете, приём студентов по этому профилю ведется в 1–й группе специальностей. Если в первые годы проходной балл для приёма в эту группу составлял 250, то теперь меняется между 650–680 баллами в зависимости от специальностей. В последние годы 85% поступивших являются абитуриентами азербайджанского, а 15% – русского секторов [9].

Потребность в кадрах в нефтегазовой сфере республики, выявила необходимость в создании нового высшего учебного заведения. Рассказывая об истории подготовки инженерно–технических кадров для национальной нефтяной промышленности, было бы ошибкой умолчать о недавно созданной Бакинской Высшей Нефтяной школе. Бакинская Высшая Нефтяная школа была создана по указу президента Азербайджана Ильхама Алиева от 29 ноября 2011 года, как структурное подразделение ГНКАР. Цель в создании этой школы – организовать учебный процесс, построенный на основе самых современных учебных технологий, удовлетворить потребность в высококвалифицированных специалистах, отвечающих современным спросам индустрии, а также учитывая расширяющуюся деятельность SOCAR в Азербайджане и за пределами страны, подготовить англоязычных инженерных кадров, владеющих современными знаниями. 15 сентября 2012 года с участием президента ГНКАР Ровнага Абдуллаева и руководства компании, было проведено мероприятие в связи с первым учебным годом в Бакинской Высшей Нефтяной Школе. Сегодня БВНШ сотрудничает со многими университетами нефтегазового профиля, и привлекает в страну из–за рубежа профессорский и ученый состав. Необходимо добавить, что приём студентов в БВНШ ведется как изнутри, так же из–за рубежа. 31 мая 2012 года Министерство Образования Азербайджанской Республики выдало специальное разрешение (лицензию) №071007 для подготовки специалистов по специальностям «Нефтегазовая инженерия» и «Химическая инженерия». Набравшие самый высокий балл по 1–ой группе специальностей во вступительных экзаменах проводимых ГКПП, продолжают учёбу именно в этой школе.

Чтобы обеспечить стабильные отношения с иностранными инвесторами, вкладывающие инвестиции в нефтегазовый сектор, Азербайджанское правительство до нынешнего времени заключило 20 международных договоров с 33 компаниями, представляющие 15 стран. По проектам тех договоров, прогнозируемый объем инвестиций, вложенных в Азербайджан, составит 57 миллиардов долларов США. В будущем также намечаются договора с добычей газа. Кроме этого, Азербайджан также занимается экспортом специалистов в различные страны по этой сфере [7].

Если мы живем в рыночной экономике, то подготовка кадров по профессиям и квалификациям должна проводиться с помощью заботы государства и субъектами рыночных отношений.

Достигнутые успехи, заключенные договора являются гарантией того, что эта тенденция еще долгие годы будет продолжаться.

Список использованных источников

1. Avropada və Asiyada neft–qaz təmayüllü ilk ali təhsil müəssisəsi. – Bakı: ADNA, 2010. – 420 s.

2. Айдамиров Телман. Подготовка национальных кадров квалифицированных рабочих и инженерно–технических работников для промышленности Азербайджана. – Баку, 2000. – 83 с. // Ajdamirov Telman. Podgotovka nacional'nyh kadrov kvalificirovannyh rabochih i inzhenerno–tehnicheskih rabotnikov dlja promyshlennosti Azerbajdzhana. – Baku, 2000. – 83 s.

3. «Bakı İdarəetmə və Texnologiya Kollecinin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 sentyabr 1999–cu il tarixli, 145 nömrəli Qərarı.

4. Декларация о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики // Журнал «Юрд». – 1992. – №1. – С.2. // Deklaracija o vosstanovlenii gosudarstvennoj nezavisimosti Azerbajdzhanskoj Respubliki // Zhurnal «Jurd». – 1992. – №1. – S.2.

5. «Xalq qəzeti». – 1991. – 7 noyabr. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı.

6. «Xalq qəzeti». – 1991. – 12 noyabr.

7. https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_Neft–Energetika_Kolleci

8. http://xaricdetehsil.edu.gov.az/uploads/Statistika2.pdf

9. http://tqdk.gov.az/activities/statistics/oil/

10. http://www.bhos.edu.az/az/page/3–banm–tarixi

11. http://socar.az/

12. http://azmiu.edu.az/pages/getPage?p=kollec

13. http://asoa.edu.az/

Bagiyev I. K., *doctorate of Institute of History named after A. A. Bakikhanov ANAS (Azerbaijan, Baku), Ilyas_baqiyev@mail.ru*

From the history of the preparation of engineering and technical personnel for the national oil industry of Azerbaijan (1991–2013)

The purpose of writing this article from XX century era of the expanding oil industry to the present day is to give a description the history of engineering and technical personnel training for the national oil industry. During the past period, which started develop operations, The Oil Academy, oil and gas technical colleges and the establishment of the Baku High Oil School, examined the dates reflected in the article. Also over the years to meet the demand for skilled workers in the country carried out by the oil industry is also reflected in the plans and actions.

Keywords: *The preparation cadres, education, engineer–technique, the national oil industry.*

Багієв І. К., *докторант, Інститут Історії ім. А. А. Бакіханова НАНА (Азербайджан, Баку), Ilyas_baqiyev@mail.ru*

З історії підготовки інженерно–технічних кадрів для національної нафтової промисловості Азербайджану (1991–2013)

Описана історія підготовки інженерно–технічних кадрів для національної нафтової промисловості в Азербайджані в кінці XX століття до сьогоднішніх днів. У статті були вивчені і знайшли своє відображення історія розвитку школи, яка почала свою діяльність в перебігу минулого періоду, Нафтової Академії, історія створінь нафтогазових технікумів і Бакинської Вищої Нафтовий школи. Також тут показані плани і заходи підприємств нафтової промисловості країни, які вони за ці роки здійснили для задоволення попиту на кадри.

Ключові слова: *підготовка кадрів, освіта, інженерно–технічні кадри, національна нафтова промисловість.*

* * *

УДК 355.02

Нуриева З.,
докторант факультета Истории,
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку), zuma–nuri@mail.ru

Сотрудничество Азербайджанской Республики и Венгерской Республики в международном проекте Набукко в 1991–2012 годах

Рассматривается значение международных проектов в развитии двухсторонних и многосторонних отношений между Азербайджаном и Венгрией. Так же изучается старание государств в решении проблемы энергетической безопасности Европы. Проблемы и трудности связанные с реализацией некоторых нефте– и газопроводов тоже были рассмотрены.

Ключевые слова: *международные проекты, Набукко, нефтепроводы, газопроводы, партнерство.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Обеспечение в Азербайджане независимой государственности, социально–экономического развития еще больше подняло имидж нашей страны на международной арене.

В 1991–2012 годах в рамках международных и региональных проектов Азербайджан и Венгрия старались воспользоватся предоставленными возможностями взаимного сотрудничества в сферах экономики, образования. Надо отметить, что в отличие от энергетических проектов в рамках международных программ, сотрудничество в сфере образования больше относится к последним годам.

Прежде всего, надо подчекнуть, что с развитием Европейской экономики возникла необходимость диверсификации энергоресурсов для обеспечения энергетической безопастности и этот вопрос стал одним из самых обсуждаемых. И поэтому появилась необходимость обеспечения Европейских рынков Каспийскими и Ближневосточными ресурсами природного газа. В этом плане, в вопросе обеспечения энергетической безопасности Европы, в том числе и Венгрии, Азербайджанская Республика имеет важное значение.

После того, как в 2006 году между Европейским Союзом и Азербайджанской Республикой был подписан Меморандум о стратегическом сотрудничестве в сфере энергетики, установились тесные контакты в рамках энергопроектов. Азербайджанская Республика стала сотрудничать с Венгрией в сфере экономики в рамках таких проектов, как TRASEKA, «Южный Газовый Коридор», Nabukko и AGRİ.

Интерес Венгрии, как одного из учредителей проекта «Nabucco», в сотрудничестве можно объяснить тем, что страна сильно зависит от импорта нефти и газа. 80% природного газа Венгрия получает от одного поставщика – России. Поэтому страна очень заинтересована в диверсификации источников энергоносителей. Это привело к подписанию 11 октября 2002 года в Вене Соглашения об изучении возможностей прокладки нового газопровода. В церемонии участвовали также австрийская «OMV», венгерская «MOL», румынская «Transgas», болгарская «Bulgargas» и турецкая компания «Botash». Проект «Nabucco» был предложен Европейским Союзом и подразумевался как альтернатива российскому газу. Венгерская нефтегазовая компания MOL владела 16,67% акций «Nabucco». Длина газопровода составит 3300 км, его прокладка обойдется в 4,6 млрд. евро, в год по нему будет транспортироваться 20–25 млрд. кубометров газа. Вот как оцениваются возможности транспортировки газа в Европу: из России 47.570 млрд. кубометров, по «Набукко» 33.530 млрд. кубометров, из Северной Африки 4,5 млрд. кубометров. Источники для проекта «Набукко»: из Азербайджана 10–14 млрд. кубометров, из Ирана 10–20 млрд. кубометров, из Ирака и Египта 8–10 млрд. кубометров [1].

Этот газопровод доставит природный газ из Каспийского региона и Ближнего Востока в Центральную Европу через территории Турции, Болгарии, Румынии, Венгрии и Австрии и станет альтернативой другим газопроводам в Европе.

Газопровод протянется до Центрально–европейского газового распределителя, расположенного в Баумгартене (Австрия). Отсюда газ будет транспортироваться через Австрию на расстояние 245–340 км в Центральную и Западную Европу, и на расстояние 380 км в направлении север–юг [2].

Таким образом, 26 июня в Вене официальные представители пяти стран–участниц – Австрии, Венгрии, Румынии, Болгарии и Турции, а также комиссар ЕС по энергетики А. Пиебальгс подписали совместную декларацию.

В декларации отмечалось значение создания новой энергетической инфраструктуры для диверсификации энергоснабжения, прокладки нового газопровода из региона Каспия и Ближнего Востока и необходимость конкретной политической и финансовой помощи для поддержки этих проектов. Указывалось, что проект «Набукко» будет содействовать диверсификации энергоснабжения Европы, принесет взаимную выгоду странам производителям, потребителям и транзитным странам, что в Турции будет создан энергетический центр, с 2020 года будет транспортироваться 31 млрд. кубических метров газа в год и необходимость финансирования проекта Европейским банком инвестиций и частным сектором [3].

Первый энергетический саммит в направлении реализации проекта был проведен в мае 2006 года в Кракове [4]. В работе организованной в Будапеште 13–15 сентября 2007 года правительством Венгрии совместно с британской газетой «Financial Times» конференции, посвященной перспективам газопровода Набукко, приняли участие более 200 представителей и гостей. В своем выступлении на открытии конференции премьер–министр Венгрии Ференц Дюрчан подчеркнул значение

проекта Набукко в условиях, когда выросла потребность Европы в энергоносителях и расширяются поиски альтернативных источников снабжения для обеспечения энергетической безопасности континента.

Особый интерес у участников конференции вызвал доклад министра промышленности и энергетики Азербайджана Натига Алиева. Высоко оценив роль и значение Азербайджана и Каспийского региона в обеспечении энергетической безопасности стран ЕС, Н. Алиев сказал, что представленные цифры выведены на основе нынешнего состояния запасов углеводородов в Азербайджане, нынешнего объема добычи газа и перспектив добычи до 2030 года. В докладе были рассмотрены также надежные маршруты доставки углеводородов, в том числе и добываемого в Азербайджане природного газа на европейские рынки и роль Набукко для Азербайджана [5].

Второй энергетический саммит состоялся в ноябре 2007 года в Вильнюсе, а третий – в мае 2008 года в Киеве. На этих саммитах обсуждался, в основном, вопрос прокладки трубопровода Одесса–Броды для доставки добываемых в бассейне Каспия нефти и газа в регионы Черного и Балтийского морей и планы создания транспортных коридоров через Прибалтийские территории.

Проведенный 13–14 ноября 2008 года в Баку IV Энергетический саммит сыграл большую и важную роль в развитии международного сотрудничества в области энергетики, создал уверенность в дальнейшем развитии взаимосвязей Азербайджана с Европой, в том числе и с Венгрией.

Назвавший саммит важным международным мероприятием Президент Ильхам Алиев указал, что «страны региона уже добились важных достижений в области энергетической безопасности и энергетические проекты, автором которых является Азербайджан, раскрывают еще более широкие возможности для сотрудничества в этой области. Мы наладили хорошее региональное сотрудничество между регионами Каспийского, Черного и Балтийского морей. Сегодня здесь среди участников присутствуют главы государств и правительств, руководители делегаций со всех регионов. Считаю, что это хороший знак для наших партнеров. Это значит, что эти обширные регионы еще более сближаются. Потому что энергетическая политика и существующие трубопроводы усиливают наше партнерство. Думаю, это приведет к еще большему прогнозированию, послужит толчком для более широкого сотрудничества, и мы получим выгоду от этого» [6].

В заключительной декларации саммита отмечается, что участники считают важным продолжение политики диверсификации путей доставки нефти и газа из Прикаспийского региона на мировые и европейские рынки. Отметив положительный опыт и успешное функционирование нефтепроводов Баку–Тбилиси–Джейхан, Баку–Новороссийск, Баку–Супса и газопроводов Баку–Тбилиси–Эрзерум и Турция–Греция транспортировке нефти и газа, участники приветствовали инициативу по объединению усилий стран–участниц по созданию «Транзитного пространства Каспий – Черное море – Балтика» для обеспечения надежного и безопасного транзита углеводородов. Этот момент относится, более всего, к Азербайджану, та как из богатых энергетическими ресурсами стран Каспийского региона только Азербайджан является основной страной–поставщиком в проводившемся уже в четвертый раз саммите. Подписав эту Декларацию, Азербайджан еще раз подтвердил, что при транспортировке своих энергоресурсов будет отдавать предпочтение разветвлённым вариантам.

Таким образом, в Итоговой декларации были отражены вопросы поддержки проектов в рамках энергетического коридора «Восток–Запад», особенно, создание газовой системы «Набукко» и нефтепровода Одесса–Броды–Плоцск–Гданьск [7].

Отметив в своем выступлении большое значение, которое его страна придает Бакинскому саммиту и особое значение этого саммита для энергетического сотрудничества, премьер–министр Венгрии Ф. Дьюрчан заявил, что «сегодня Азербайджан нужен нам еще больше. Сейчас Кавказ, Каспийский регион является символом асимметрии и вы крайне необходимы нам – Европейскому Союзу. Мы крайне нуждаемся в этом регионе. Проведение реформ в этом регионе приобретает большое значение в кратковременной перспективе. Однако важно, чтобы перешли от асимметричных отношений к уравновешенным отношениям» [8].

Говоря в заключительной речи о значении Бакинского саммита в реализации энергетических проектов, Президент И. Алиев заявил, что «итоги саммита сыграют важную роль в продвижении всех предусмотренных нами проектов. Все эти проекты берут начало здесь – в Каспийском регионе, в Азербайджане… Сегодня мы видим здесь представителей стран, которые участвуют в таких проектах, как Баку–Тбилиси–Джейхан, Баку–Тбилиси–Эрзерум, Баку–Супса, Одесса–Броды–Плоцск–Гданьск, TGİ, Nabukko и других. Все эти проекты важны. Сегодня у всех у них единственный источник: Каспийское море, а точнее, Азербайджан!» [9].

Надо отметить, что подчеркнутые в речи Президента и в Итоговой декларации энергетическая безопасность, диверсификация, взаимозависимость, совместная деятельность в будущем стали важнейшими вопросами взаимодействия и в последующие годы.

На проведенном 26–27 января 2009 года в Будапеште Энергетическом саммите по проекту Набукко премьер–министр Венгрии Ференц Дьюрчан заявил, что существует необходимость в новых альтернативных проектах в плане энергетической безопасности Европы, а также укрепления суверенитета отдельных стран. С этой целью было принято решение о реализации проекта Набукко. Большая надежда в этом вопросе на Азербайджан и Туркменистан. Ференц Дьюрчан добавил, что никаких проблем с определением источников финансирования и получения кредитов для этого проекта не будет. Глава правительства Венгрии также выдвинул предложение о создании связанного с проектом Набукко международного консорциума [10].

Выступая на энергетическом саммите, президент Азербайджана Ильхам Алиев заявил, что энергетические ресурсы Каспия доставляются на рынки запада альтернативными путями. Проложенные нами совместно с партнерами нефте– и газопроводы позволяют Азербайджану диверсифицировать маршруты поставок, обеспечивать наши экономические и социальные потребности, осуществлять ускоренными темпами экономические и социальные реформы. Азербайджан всегда приветствовал проект Набукко. Это ясно отражает

и подготовленная с этой целью декларация. Когда начались связанные с Набукко обсуждения, Азербайджан не предусматривался в качестве одного из поставщиков. В то время в качестве источника поставок рассматривалось другое место. В то время это было правильное решение, так как в тот период Азербайджан не добывал объемов газа, достаточных для обеспечения даже внутренних потребностей. Но сегодня уже другая ситуация. Азербайджан уже считается и транзитной страной, и потенциальным первичным источником поставок [11].

Уже на этом саммите Азербайджан со всей серьезностью поставил вопрос о том, чтобы его не рассматривали энергетическим партнером исключительно в плане только сырьевого источника.

Подписанная в начале 2010 года между Азербайджаном и Европейским Союзом Декларация «О южном газовом коридоре» также оказала большое положительное влияние на связи между Европой и Азербайджаном [12]. Напомним, что месторождение «Шахдениз» открыто в 1999 году и в рамках первого этапа разработки этого месторождения, с 2006 года осуществляется экспорт газа в Грузию и Турцию. А на втором этапе разработки месторождения «Шахдениз» предусмотрены поставки газа на европейские рынки посредством «Южного» газового коридора. Естественно, для полной реализации проекта предусмотрено проведение ряда работ, будет расширена существующая инфраструктура и проложены новые газопроводы.

В этом плане, отметив большое значение, которое наша страна придает проектам по Южному коридору, Президент И. Алиев отметил, что «несмотря на то, что в рамках Южного коридора существует несколько проектов, мы воспринимаем его как единое направление. Самым известным является, скорее всего, Набукко, так как в связи с ним проведено множество встреч, саммитов, проведены переговоры. Могу сказать, что в прошлом году (имеется в виду 2009 год – автор) Азербайджан участвовал в саммите по энергетической безопасности и мы тоже подписали декларацию по Набукко. Другой проект – это проект Турция–Греция–Италия. Третий проект – Трансадриатический, а очередной – проект AGRİ. Все эти проекты являются частью Южного коридора и мы их всех поддерживаем» [13].

Таким образом, хотя энергетический коридор Восток–Запад и не начинался с Набукко, этот проект считался основной частью Южного газового коридора. В турецком городе Эрзерум Набукко должен был соединиться с трубопроводами «Южный Кавказ» и «Транскаспий», транспортируя газ из Азербайджана и Туркмении в Европу, с целью снижения газовой зависимости Европы от России. Главными причинами приостановки проекта Набукко являются следующие:

– огромный масштаб проекта;

– финансовые риски, с которыми инвесторы могли столкнуться при реализации проекта;

– отсутствие достаточного объема газа;

– ставит под вопрос будущее проекта и отсутствие окончательного решения государств Ближнего Востока и Центральной Азии, особенно, Туркмении, по поводу присоединения к проекту;

– проблемы, которые создали для прокладки Транскаспийского трубопровода оставшиеся за бортом проекта Россия и Иран;

– санкции Европейского Союза против Ирана (устранены с середины 2015 года – автор) и нестабильная ситуация в Ираке.

На столь длительные проволочки в реализации проекта Набукко оказали, в основном, 2 процесса: 1. После предложения в 2012 году Азербайджаном и Турцией проекта TANAP, проект Набукко был переименован в «Nabucco West». 2. В 2013 году консорциум Шахдениз–2 предпочел известному под названием Nabucco West проекту, по которому нитка газопровода должна была из Турции по территории Болгарии, Румынии и Венгрии дойти до австрийского города Баумгартен, проект TAP. Проект TAP обладает большим потенциалом расширения в будущем и участников проекта Nabucco West можно также подключить к нему посредством дополнительных трубопроводов. TAP соединит Болгарию и Албанию, а также Македонию и Боснию–Герцеговину (Ионическо–адриатический трубопровод). А проект Набукко не охватывал возможность выхода на подобные дополнительные рынки. В проекте Набукко предусматривалось использование на первом этапе запасов газа не только Азербайджана, но и Ирана, Ирака и Туркмении. Если проект Набукко будет все таки реализован, то он обойдется дешевле, чем предусматривалось, так как Турция намерена сама финансировать проект TANAP, который пройдет по ее территории. Азербайджану же остается профинансировать только ту часть, которая пройдет по его территории. Остается спорным только вопрос о являющемся составной частью Набукко Транскаспийском трубопроводе, который пройдет по дну Каспийского моря. Этот трубопровод не будет реализован до тех пор, пока не определится статус Каспийского моря.

Список использованных источников

1. Информация Министерства экономики и транспорта Венгрии; информация компании «MOL». // Informacija Ministerstva jekonomiki i transporta Vengrii; informacija kompanii «MOL».

2. Информация, представленная посольствами Австрии и Румынии в Венгрии. // Informacija, predstavlennaja posol'stvami Avstrii i Rumynii v Vengrii.

3. Письмо посольства № SBDP/883/06, от 31.07.2006. // Pis'mo posol'stva № SBDP/883/06, ot 31.07.2006.

4. Письмо посольства № SBDP/846/06, от 21.07.2006. // Pis'mo posol'stva № SBDP/846/06, ot 21.07.2006.

5. 2007–ci il 13–15 sentyabr – Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Naziri N. Əliyevin səfəri AZƏRBAYCANIN SƏNAYE VƏ ENERGETİKA NAZİRİ BUDAPEŞTDƏ KONFRANSDA ÇIXIŞ ETMİŞDİR / http://azertag.az/xeber/ 387765

6. Bakı sammiti gələcək birgə fəaliyyətdə mühüm mərhələ olacaqdır // «Xalq qəzeti». – 2008. – 14 noyabr. – S.2.

7. IV Enerji Sammitində Bakı Bəyannaməsi imzalandı // «Azərbaycan» qəzeti. – 2008. – 15 noyabr.

8. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi // «Azərbaycan» qəzeti. – 2008. – 15 noyabr.

9. NABUKKO LAYİHƏSİ DOSTLUQ XARAKTERİ DAŞIYIR VƏ HAMIMIZI BİRLƏŞDİRİR / http://azertag.az /xeber/ –430837

10. AZƏRBAYCAN – MACARISTAN PARLAMENTLƏRARASI ƏLAQƏLƏR MÖHKƏMLƏNİR VƏ İNKİŞAF EDİR / http://azertag.az/xeber/ 380726

11. Bakıda Azərbaycan – Macarıstan biznes forumu keçirilmişdir // «Azərbaycan» qəzeti. – 2011. – 12 noyabr.

12. Dövlət və hökumət başçılarının birgə mətbuat konfransı // Azərbaycan. – 2010. – 16 sentyabr.

13. Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstanın dövlət və hökumət başçılarının dördtərəfli görüşü olmuşdur / http://www.president.az/articles/713

14. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya Prezidentlərinin və Macarıstanın Baş nazirinin Bakı Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / http://www.eqanun.az/framework/21178

Nureyeva Z., *PhD student of the Faculty of History at the Baku State University (Azerbaijan, Baku), zuma–nuri@mail.ru*

Cooperation of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Hungary in international projects

This article discusses the importance of international projects in the development of bilateral and many third–party relations between Azerbaijan and Hungary. The same study states diligence in solving Europe's energy security. Problems and difficulties related to the implementation of certain oil and gas pipelines were also considered.

Keywords: *International projects, Nabucco, oil pipelines, gas pipelines, partnership.*

Нурієва З., *докторант факультету Історії, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), zuma–nuri@mail.ru*

Співпраця Азербайджанської Республіки та Угорської Республіки в міжнародному проекті Набукко в 1991–2012 роках

Розглядається значення міжнародних проектів у розвитку двосторонніх і багатосторонніх відносин між Азербайджаном і Угорщиною. Так само вивчається намагання держав у вирішенні проблеми енергетичної безпеки Європи. Проблеми і труднощі пов'язані з реалізацією деяких нафто– і газопроводів теж були розглянуті.

Ключові слова: *міжнародні проекти, Набукко, нафтопроводи, газопроводи, партнерство.*

* * *

УДК 94(477)

Eminbayli V. H.,
Scholar of Ganja Department of Azerbaijan National Academy of Sciences (Ganja, Azerbaijan), el-hasanov@mail.ru
Mammadov E. T.,
Scholar of Ganja Department of Azerbaijan National Academy of Sciences (Ganja, Azerbaijan), l-hasan@gmail.com

HISTORICAL ISSUES OF RESEARCH OF TRADITIONAL CULTURE FEATURES ON THE BASIS OF MEDIEVAL HERITAGE OF GANJA

On the basis of heritage of the genius thinker and poet Nizami Ganjavi in this scientific article has been investigated the comparative characteristics and some features of cultural life in Ganja during the Middle Ages in his poems as an important historical-literary source. Some contemporary academic issues about study of historical past of Ganja city were researched based on the different springs such as manuscripts, archive materials, also the main medieval period scientific works of various foreign and local researchers.

Keywords: *Ganja, historical investigation, literary heritage, Azerbaijan, academic issues, medieval sources.*

The genius poet and philosopher later known as Nizami Ganjavi, whose works would profoundly impact the literary school through awakening the spirits and thoughts of mankind for centuries, was born. Nizami Ganjavi long ago became more than a descendant of Azerbaijan. His timeless verses rank among the most valuable wealth of mankind, while he himself reached the pantheon of history's most exalted descendants.

Not one, but eight, centuries have elapsed since then, yet the vitality of Nizami reaches beyond the temporal borders of his clairvoyance, leading the way to eternity. All sources indicate Ganja as Nizami's place of birth.

Nonetheless, the greatest Nizami critics, most notably the famous Russian orientalist Evgeny Bertels, acknowledge the falsehood of this couplet, averring that Nizami was born in Ganja and lived there all his life. Meanwhile it is hardly accidental that we mentioned this contentious couplet relating to the place of birth of Nizami. Throughout history, along with those seeking to claim ownership of many Azerbaijani values and territories, there have also been people attempting to appropriate the genius descendants of Azerbaijan, and such attempts are happening to this day.

During Nizami's era, two languages – Arabic and Persian – dominated science and literature in the near and Middle East. All scientific works were written in Arabic, while poets from a diverse range of nationalities in Central Asia, the Caucasus, Iran and India crafted their literary heritage in a single language – Persian. With clear command and knowledge of information in the most varied fields of science reflected in his works, Nizami demonstrates that he is a highly-educated person. His earliest known verses indicate his high poetical techniques. And this is evidence of Nizami's engagement in poetry not as an amateur but as a genuine professional, someone who perfectly mastered the theoretical basis of this art from the very beginning. The canons of that age necessitated, first of all, perfect command of Persian and Arabic in order to master such a wide range of universal knowledge. Nizami wrote his seminal works "Divan" and "Khamsa" in Persian. Referring to the observations of the prominent Iranian scholar Saeed Nafisi, in spite of his fluency in and perfection of Persian, Nizami does not belong to ethnic Persian Nizami's verses.

Nizami was made Nizami as such by his "Khamsa", composed of 5 masnavis-poems which enshrined him in literature. "The Treasury of Mysteries" ("Makhzan ul-Asrar") written in 1178, "Khosrow and Shirin" written 1180, "Leyli and Majnun" dedicated to love story and completed in 1192, "Seven Beauties" ("Haft paykar") written in 1197 and "Iskandername" consisting of two parts – "Iqbal-name" and "Sharaf-name", completed in 1202. In fact Nizami combined these five works under a single title. Nizami's poems embody an encyclopedia of the XII century. "Khamsa" can be perceived as one of the most reliable sources for acquiring knowledge on the mode of thinking, social and political atmosphere, architecture, art and economic life of that period (Ganjavi, Nizami 1947).

Even the most preeminent Nizami critics have failed to discover all the semantic layers of the poet's hemistiches, something they openly confess. There are infinite semantic hues to Nizami's words, and, were an exhaustive annotation required, it would inevitably be an entire Khamsa for each masnavi of "Khamsa". Nizami was a genius who projected his humanism beyond national borders, as clearly evidenced by his choice of main characters of his masnavis. His hero can be Persian, Arabian and Greek. The aim of Nizami is not captured by the nationality of the hero or character. The purpose is to find the supreme literary solution of the idea. However, neither the choice of main characters nor the representation of dozens of nationalities throughout his poems is unintentended. Nizami does so intentionally. Thus he once more demonstrates that he writes about and for human beings, and that the readers of his works should be not one nation but many nations. And consequently it happened exactly that way. Nizami is one of the most widely-translated classics in the world. What's more, ever newer languages will join the ranks of these languages. Through his works Nizami not only founded a literary pattern to be repeated over centuries, but also the pattern for building ideas, nations, morality and states.

Along with other world genius who served a kind of global school, Nizami has clear stake in the overall progress attained by mankind from Nizami's time until now.

In this city all are equal, while respecting human rights is a bedrock societal norm. Money has already been abolished. There are no police either, rendered obsolete by the absence of legal violations in this conscientious and disciplined society (Khamsa of Nizami. 1543).

We have not yet attained Nizami's desired world or the above-mentioned days. Nevertheless, humanity has always longed for such happy life, both eight centuries ago and millennia gone by. Therefore, there is today, and will remain tomorrow, the need for the light of Nizami's word and candle. Each compatriot of Nizami – each Azerbaijani-is in need of this light. Each compatriot of Nizami – each resident of earth and each citizen of the world – is in need of this light (Ganjavi, Nizami 1947).

Nizami Ganjavi, a person embodying the wishes of everyone, belongs to all. He is eternal because he belongs to everyone. Nizami will always be one step ahead of us, navigating towards a serene future (Khamsa of Nizami. 1543).

References

1. Ahmadov, F.M. 2007. Historical mind of Ganja. Ganja, Science Publishers.
2. Afandiev, R.S. 1976. Decorative-applied art of Azerbaijan. Baku: Light Publishers.
3. Azerbaijan archaeology. 2008. In 6 volumes, volume VI. Baku, 632 p.
4. Azerbaijan ethnography. 2007. In 3 volumes, volume I. Baku, 544 p.
5. Bodenstedt, Friedrich. 1872. Mirza Schaffy im Liede und in der Wirklichkeit. In: Daheim, Jg. VIII, Leipzig, Nr. 16, 244–248; Nr. 17, 262–266.
6. Ganjavi, Nizami. 1947. Treasury of mysteries. Baku, Azerneshr, 174 p.
7. Hajieva, V. 2015. Place of an allusion in the poetic structure of the text. Nizami study, 5(1), 14-19.
8. Havilov, H.A. 1991. Azerbaijan ethnography. Baku: Science.
9. Khamsa of Nizami. 1491. Seven Beauties. Shiraz. (Moscow, SMOA, f 155)
10. Khamsa of Nizami. 1543. The Treasury of Mysteris. Tabriz. 1539-1543. (London, British Library, Or. 2265)
11. Mustafayev, A.M. 2001. Craftsmanship in Azerbaijan. Baku: Altai.
12. Smith, W.B. & Hasanov, E.L. 2013. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. ISJ Theoretical & Applied Science, 11(7): 61-66. doi: http://dx.doi.org /10.15863/TAS.2013.11.7.10
13. Tarlanov, M. & Afandiyev, R. 1960. Decorative-applied art of Azerbaijan. Baku: Youth Publishers.
14. The dawn of Art. 1974. Leningrad: Aurora Art Publishers, 196 p.

Емінбейлі В.Х., *співробітник Гянджінського відділення Національної академії наук Азербайджану (Гянджа, Азербайджан), el-hasanov@mail.ru*

Мамедов Е. Т., *співробітник Гянджінського відділення Національної академії наук Азербайджану (Гянджа, Азербайджан), l-hasan@gmail.com*

Історичні питання дослідження традиційної культури на основі середньовічної спадщини Гянджі

На основі спадщини геніального мислителя і поета Нізамі Гянджеві в цій науковій статті досліджувалося порівняльні характеристики і деякі особливості культурного життя в Гянджі в середні століття шляхом вивчення його творів в якості важливого історико-літературного джерела. Деякі сучасні наукові проблеми, пов'язані з вивченням історичного минулого міста Гянджі були досліджені на основі різних джерел, таких як рукописи, архівні матеріали, також основних наукових праць різних зарубіжних і вітчизняних дослідників середньовічного періоду.

Ключові слова: *Гянджа, історичне дослідження, літературна спадщина, Азербайджан, наукові питання, середньовічні джерела.*

Эминбейли В.Х., *сотрудник Гянджинского отделения Национальной академии наук Азербайджана (Гянджа, Азербайджан), el-hasanov@mail.ru*

Мамедов Э. Т., *сотрудник Гянджинского отделения Национальной академии наук Азербайджана (Гянджа, Азербайджан), l-hasan@gmail.com*

Исторические вопросы исследования традиционной культуры на основе средневекового наследия Гянджи

На основе наследия гениального мыслителя и поэта Низами Гянджеви в этой научной статье были исследованы сравнительные характеристики и некоторые особенности культурной жизни в Гяндже в средние века путем изучения его произведений в качестве важного историко-литературного источника. Некоторые современные научные проблемы, связанные с изучением исторического прошлого города Гянджи были исследованы на основе различных источников, таких как рукописи, архивные материалы, также основных научных трудов различных зарубежных и отечественных исследователей средневекового периода.

Ключевые слова: *Гянджа, историческое исследование, литературное наследие, Азербайджан, научные вопросы, средневековые источники.*

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 168.522+241.51

Коломієць О. Л.,
аспірант відділу філософської антропології,
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
(Україна, Київ), oleksa.kolomiets@gmail.com

Метаантропологічний аналіз феноменів страху й жаху у філософії М. Гайдеггера

Цікавість щодо власних внутрішніх станів завжди була присутня у колі інтересів людини. Одним з найяскравіших екзистенціальних переживань в людському бутті є відчуття страху. Предметом дослідження філософії виступає безоб'єктний страх перед Ніщо. Його формою стає не лише стан, а буття взагалі. Філософом який вперше розглянув феномени страху й жаху саме в такому ключі, був М. Гайдеггер.

У статті досліджуються феномени страху й жаху, їхнє походження, розвиток, та їх відмінність на основі праці М. Гайдеггера «Буття і час». У роботі використовується метаантропологічний, екзистенціальний та феноменологічний методи дослідження.

Ключові слова: *страх, жах, ось–буття, впізнання, ніщо, час, екзистенція, чудо, буденне буття, граничне буття, метаграничне буття.*

Осмислення стану страху як людського буття на наш погляд є доволі актуальним питанням, особливо для українців східної України, для яких емоція страху стала буттям, а відтак страх з поля дослідження психології переходить в сферу інтересів філософської антропології. Тим більше, що страх як буття не має свого об'єкту, а отже й виведення людини з цього стану психологічними методами не можливо. Виходом з цього стану ми можемо запропонувати перетворення буття–страху в інше буття, але задля цього, потрібне фундаментальне дослідження феномена страху яке ми можемо знайти у бутті й часі М. Гайдеггера.

Дослідженням феномена страху до М. Гайдеггера займалися багато філософів, але в їхніх дослідженнях страх не виступав всеохоплюючим людину буттям. Але мислитель йде ще далі, використовуючи феноменологічний метод дослідження, він шукає суть і джерело цього феномена, висловлюючись його словами, він шукає «страшне в страшності» [6, с. 80] що можна трактувати як, пошук страшного Furcht в жахливому Anghst.

Для цього мислитель виділяє три модуси існування феномена страху:

1) страх перед чимсь;

2) боязкість;

3) страх про щось.

1) Феномен «страху перед чимсь» філософ визначає як «…дещо зустрінуте внутрішньосвітно у буттєвому образі співприсутнього» [6, с. 80].

2) Феномен «боязкості» філософ виражає при посередництві зустрічі як можливого зла. Відносно суб'єкта, воно проявляється через феномен шкідливості. Шкідливість виражається не в абсолютних критеріях сприйняття, а за посередництвом «поля ймовірностей» подій що на нього впливають. Це «поле ймовірностей» являється джерелом формування загрози. «Поле ймовірностей шкідливості», іншими словами – можливе зло, визначається філософом ще й «як таке з яким щось не гаразд» [6, с. 80]. Шкідливість як складова частина феномена «боязкості» наближається за сферою дії до феномена «страху перед чимсь». Це наближення об'єкту загрози сприймається як таке яке при наближенні проявляється, а при віддалені відповідно приховується знову.

Загроза як можлива шкідливість при наближенні проявляє джерело свого формування «поля ймовірностей», яке в рівній мірі припускає й можливість ненастання страшної події, що як зазначає мислитель «… не зменшує й не виключає страху, а формує його» [6, с. 81]. В цьому випадку феномен «страху перед чимось» виявиться реалізованою можливістю ймовірної загрози, яка спочатку передбачається як майбутнє зло, а потім реалізується у вигляді почуття страху.

Феномен «боязкості» виникає при розмиканні Світу. Це відбувається при перенесенні загрози зі сфери можливого у сферу дійсного. Сфера реалізації даного феномену, на думку філософа, відбувається через дію екзистенції в Світі формуючи феномен буття–в–світі.

3) Суть феномена «страху про щось» полягає в самому лякливому сущому, яке М. Гайдеггер визначає як «ось–буття» (Da–sain) [1, с. 186; 2, с. 359]. В цьому випадку «страх про щось» постає страхом присутності. Лише суще у своєму бутті для самого себе, або ж «ось–буття», здатне страхатися присутності вираженої феноменом «страху перед чимсь».

Це налякане суще розмикає Світ через феномен «боязкості» проявляючи загрозу, виражену феноменом «страху перед чимсь», наближуючи його й проявляючи його ймовірність в дійсності, та включаючи в «полем ймовірності» самого себе. Феномен «страху перед чимсь» завжди проявляє, хоча й з різною мірою ясності, яка залежить від міри наближення «страху перед чимсь», «ось–буття» через екзистенцію «ось».

Феномен «страху про щось», як «буття–в–світі» завжди є турботою «буттям–при», тобто таким буттям, яке не припускає «спільного–наявного–буття» випадкових речей.

Феномен «боязкості» також розмикає Світ протиставляючи себе «страху про щось», це заплутує свідомість й примушує людину втрачати голову. Після цього «страх про щось» замикає Світ перетворюючись у феномен «страху перед чимсь», й проявляючи цим буття як модус знаходження, тобто надаючи буттю рис «ось–буття».

Надалі у своїй класифікації модусів страху, мислитель зауважує про необхідність розрізнення феноменів страху, переляку й моторошності. Їхню відмінність філософ вбачає у впізнаванні, яке відбувається при наближенні «страху перед чимсь» і відповідно його проясненні, або розкритті. При впізнаванні «страху перед чимсь», він визначається як переляк, якщо ж «страх перед чимсь» нерозпізнаний, він перетворюється на моторошність.

Й нарешті, у випадку коли до відчуття «страху перед чимсь» яке проявилось у вигляді моторошності, додається фактор раптовості, тобто зменшується час на осмислення

загрози, – моторошність набуває ознак жаху. Феномен жаху М. Гайдеггер визначає як модус «буття у світі», та як «ніщо», тому що саме «ніщо» є тим, що страшить жах «…перед чим страшиться жах є саме буття–в–світі» [6, с. 106].

Головною онтологічною властивістю жаху, так само як і боязкості, мислитель вбачає у здатності цих феноменів у розмиканні Світу. Але на відміну від боязкості яка переводить можливість, або її кількісний вираз – ймовірність, у дійсність, жах спрямовує вектор інтенціональності з внутрішнього світу, в зовнішній, протиставляючи власне «я», всьому тому що кваліфікується людиною як «не Я».

Страх розмикає не Світ, а лише об'єкт загрози в світі. Жах розмикає Світ як такий в його цілісності. Так, як почуття страху викликає в людині відчуття її закинутості у Світ, цілком логічно було б пов'язати його з одним з основних якостей цього Світу – темпоральністю, що також вперше здійснив німецький дослідник.

Феномен страху має своїм підгрунтям досвід, тобто має підставу в минулому, але як екзистенція теперішнього страх яке здійснюється у переляку, направлений же він у майбутнє «…як очікування можливого зла» [6, с. 188]. Таким чином феномен часу є тим тлом буття в якому відбуваються всі модуси феномена страху.

Тобто очікування є тим, що їх об'єднує, а очікування настання, або ненастання певної події має виключно темпоральний характер. «Очікування, явно теж належить до екзистенційно–часової конституції страху» [6, с. 188]. Тож очікування є суттю вище названих феноменів. А звідси випливає висновок щодо подвійності природи феноменів жаху та страху, остільки, оскільки ми бачимо в них поєднання як абсолюту, так і темпоральності як однієї з базових характеристик відносності.

Очікування, можна сказати і є феноменом «ось–буття», тобто буттям людини в світі. Іншими словами, в просторово–часовій системі Світу, проекція феномену очікування на вісь простору буде const, а його ж проекція на вісь часу – var. Таким чином, стикаючись в черговий раз з дихотомією добра–зла як абсолютів, ми можемо констатувати їхній прояв через дихотомію страху та надії в буденному бутті, та таку ж таки дихотомію жаху та віри в бутті граничному. Але якщо говорити про буденне буття, то тлом всіх подій в ньому виступає час, переходячи ж до буття граничного час і абсолют сплітаються і це утворення є таким само нестабільним як і представлені у цьому бутті феномени.

Повертаючись до питання часу, слід зауважити, що на нашу думку, саме завдяки темпоральності, емоція страху пов'язується з емоцією збентеження яка їй передує, а от же є включеною до ланцюга емоцій які відповідають за перехід індивіда з буденного буття в граничне. Збентеження, як вважав М. Гайдеггер, ґрунтується на забуванні, а забуваючи себе у Світі, людина починає реалізовувати найближчі проявлені з туману страху можливості, помічаючи тільки їх, та не звертаючи уваги на інші можливості. Але людина боїться зробити вибір, так як пройшовши точку біфуркації, зворотній шлях зникає. Особливістю дії феномена збентеження в цьому випадку, буде не розчинення індивіда у буденності, а втеча від неї. Цю ж думку підтримує й німецький мислитель: «Навколишній світ не пропадає, але зустрічає певним більш–не–розбираюсь–у–ньому» [6, с. 188].

Арістотель описуючи емоцію страху характеризував його станом пригніченості. Цю ж думку розділяє й М. Гайдеггер. Більш того, осмислюючи зв'язок цих двох феноменів, він пов'язує їх з пам'яттю через феномен «буття–за», або ж забування. З цього можна зробити висновок, що знаходячись у стані страху як «бутті–в–світі» людина автоматично потрапляє у стан пригніченості та забування. Таким чином, життя людини немов би огортається приглушуючим барви почуттів серпанком пригніченості. Отже, окрім феномену збентеження, феномен пригніченості також впливає на перехід людини з буденного в граничне буття, але пов'язується пригніченість зі станом самості сприяючи розчиненню об'єктів матеріального світу в феномені Ніщо. Звідси випливає, що стан пригніченості пов'язує феномен буденного буття – страх, з феноменами граничного буття – самістю, та жахом. Таким чином, у М. Гайдеггера, ми знаходимо схему переходу від буденного страху, до граничного жаху який здійснюється завдяки дії феноменів пригніченості та збентеження.

Як зазначає філософ, феномен страху об'єктивного світу метушиться від однієї найближчої можливості до іншої, жах же залишається незмінним. Він зароджується як реакція невідповідності очікування дійсності яка за своєю суттю несе індивіду зло й доходить до глибин жаху перед Ніщо, де Ніщо виступає осередком абсолютного зла – невідворотності небуття для власного я. Феномен жаху не може загубитися у можливостях, якщо це відбувається, жах перетворюється на емоцію страху набуваючи його об'єктивні якості.

Окрім розглянутих вище модусів феномена страху, до своєї класифікації філософ включає ще й «страх як такий» і «страх за когось». Феномен «страху за когось», М. Гайдеггер визначає як почуття народжене піклуванням про себе, але лише в тому випадку, коли цей феномен відділений від феномена любові. «Страх за» передбачає власну присутність в «ось–тут–бутті» разом з іншим, тобто «страх за» являється екзистенціальним феноменом, або єкзистенціалом, говорячи в термінах метаантропології.

Розрізнюючи модуси феномена жах на «жах–від», та «жах–за», філософ визначає їх тотожними. Хоча феномен «жаху–від» розмикається дією феномена «жаху–за». «Схопленість жахом, є засобом розміщення буття в світі; тому «жах–від» є покинутим «буттям–в–світі», а «жах–за» є умінням «бути–в–світі». Об'єднаний феномен жаху відповідно є присутністю фактично екзистуючого «буття–в–світі»» [6, с. 108].

«Буття–в» через «повсякденну публічність» заспокоює людину переводячи її в стан свійськості, та розчиняючи в буденності. Почуття жаху переводить феномен «буття–в» у стан несвійськості викликаючи почуття моторошності, або стан не по собі. Уникаючи цього стану, людина прагне до об'єднання з подібною до себе.

«Заспокійливо–засвоєне буття–в–світі, є модусом моторошності присутності, а не навпаки» [6, с. 107]. Таким чином, моторошність як абсолют, є проекцією жаху на вісь часу і людина протиставляє їй окультурене заспокійливо–засвоєне буття–в–світі, з'єднуючись буття–в–світі і моторошність утворюють феномен екзистенції.

Жах показує людині «присутність чи не присутність як можливість її буття» [6, с. 108]. Звідси М. Гайдеггер виводить зв'язок феноменів страху й жаху через таку властивість останнього як стійкість.

«Залишеність присутності самого себе постає перед собою ж виключно у формі жаху» [6, с. 108]. Тобто закинутість людського абсолютного я з абсолюту у просторово–часовий світ виражається феноменом жаху як буттям в цьому світі–стані. «Екзистування завжди фактично, езистенціальність сутнісно визначається фактичністю» [6, с. 108], тобто, людина як буття–в–світі стає можливою в суб'єктно–об'єктних відносинах і її буття виражається через екзистенцію і ніяк інакше.

Екзистенція можлива тільки в теперішньому часі, вона на відміну від буття не містить в собі «поля можливостей». До того ж екзистенція надаючи людині статусу «свійськості» розчиняє її в світі, в термінах метаантропології – в «буденному бутті» [5, с. 68]. Тобто, у філософії М. Гайдеггера, екзистенція присутня тільки в буденному бутті й неможлива у «бутті граничному» [5, с. 69], та «метаграничному» [5, с. 67]. Звідси ми можемо зробити висновок про належність феномена страху до буденного буття, а феномена жаху, як такого, що належить буттю а не екзистенції, тільки граничному, та можливо метаграничному буттю.

Зв'язок феноменів страху й жаху відбувається завдяки дії екзистенції, чи говорячи словами філософа, через феномен присутності. Як було сказано вище, страх, за М. Гайдеггером, представляється певним буттям–туманом, яке при наближенні присутності проявляється у вигляді об'єктів матеріального світу, їх впізнанням, тобто отриманням від них інформації, її класифікацією, та визначенням її ролі стосовно себе й екзистенційно – можливостей та необхідності виконання певних дій людиною які б мали наперед спрогнозований результат.

При віддалені присутності з страху туману–буття, він розчиняє у собі об'єкти матеріального світу у вигляді інформації про них позбавляючи людину можливості вільного вибору, тобто її свободи. Та М. Гайдеггер вказав на третій варіант розвитку подій, коли при наближенні присутності страх туману–буття розвіюється, але об'єкти матеріального світу не визначаються. Не відбувається процес впізнання, або ж при отриманні від них передбачуваної інформації, відповідно не розпізнаються можливі варіанти вибору. Людина визначає цю подію як чудо.

Таким чином, на відміну від к'єркегорівського жаху перед небуттям, або перед ніщо, з позицій М. Гайдеггера жах можна визначити ще й як феномен незбагненного трактування проявлених присутністю об'єктів матеріального світу, або неочікуваної ймовірності розвитку подій. Через неможливість адекватно трактувати проявлену інформацію, людина в ній губиться і йде із цього загубленого Світу у внутрішній світ самоти де, як вона вважає можна позбавитися від хаосу невідповідності проявленої інформації й очікуваних подій. Але тікаючи від жаху–невідповідності, людина стикається з більш глибоким жахом. Тим, який описав С. К'єркегор – «жахом перед ніщо» [4, с. 158]. Але на відміну від останнього, М. Гайдеггер продовжуючи філософствувати зазначає, що «жах–перед», в екзистенції постає «жахом–ось», феноменом присутності. Тобто на відміну од феномена страху пов'язаного з часом і об'єктами Світу, феномен жаху відсторонюючись від об'єктів заповнює собою все буття, весь Світ і існує тільки в теперішньому часі. Таким чином, феномен жаху виводить людину з граничного стану буття в безчасся метаграничного буття залишаючи її один на один з ніщо.

В стані жаху перед чудом, жахає саме дещо через його спорідненість з Ніщо, яке схоплено мовою як об'єктивно невиражене і фонетично схоже на ніщо. Почуття страху зароджується за М. Гайдеггером у «внутрішньосвітозанепокоївшомуся сущому». Почуття жаху навпаки виникає із самого факту присутності. Страх нападає із «внутрішньосвітового» простору. Жах підіймається з «буття–в–світі», як закинутого буття до смерті [6, с. 190].

В проекції часу причиною жаху є майбутнє зло, причиною страху є розгублена теперешність «яка страшно страхається страху» [6, с. 190]. Це й є основні причини, якості і відповідно відмінності феноменів страху й жаху в їх класифікації даної нам М. Гайдеггером.

Процес розмикання феномена жаху відрізняється від розмикання страху тим, що воно усамітнює людину, таким чином причиною усамітнення є розмикання Світу визване емоцією жаху, а причини її виникнення, на думку філософа є фізіологічними, «… страхом є жах впавший у світ, тобто жах припинивший жахати самого себе».

«Головною відмінністю феномена страху від феномена жаху є те, що почуття страху має свій певний об'єкт, почуття ж жаху – безоб'єктне» [7, с. 218–219]. А оскільки свідомість людини може оперувати тільки кінцевими об'єктами, без'обєктність жаху дозволяє йому розростися до розміру всього Світу й тим самим перетворитися на буття, тобто буття–в–світі в свідомості людини замінюється на жах–в–світі, Світ перетворюється на жах й існування в ньому стає жахливим.

Разом з цим розростанням–заповненням і заміною собою буття як присутності у Світі, разом з жахом в людині зароджується почуття самотності. «Світ нездатний індивіду нічого більше запропонувати, до речі так само, як і співприсутність інших. Жах, віднімає таким чином, у присутності можливість падаючи у Світ, розуміти себе у ньому й відповідно стає асоціальним. … Жах усамітнює присутність у його найбільш своєму бутті–в–світі, яке в якості розуміючого, сутнісно закидає себе у свої можливості» [6, с. 106].

Таким чином, на думку філософа, страх в бутті людини виражається через її екзистенцію і ніяк інакше. Тобто, ми можемо стверджувати, що в межах філософії М. Гайдеггера феномени існування й страху не віддільні один від одного, а отже феномен страху є тим правідчуттям, з якого зародилися й всі інші відчуття людини. Причиною страху є саме «буття–в світі». Його метою є примушення людини до розкриття, яке реалізується через дію переходу загрози із сфери ймовірності в сферу дійсності. Завдяки цьому в екзистенції реалізується принцип свободи й вільного вибору людиною самої себе.

Повертаючись до поглядів М. Гайдеггера відносно відмінностей між феноменами страху й жаху, слід зазначити ще одну особливість, жах на відміну від страху не має підгрунтям власний досвід, він жахається від можливості смерті як шляху в нікуди, а не можливості припинення життя як присутності у світі. «Буття до смерті, є жахом за своєю суттю» [6, с. 147]. Він має справу з можливістю не бути, яка перетворюється у невідворотність, М. Гайдеггер називає це проявленням при наближенні події.

Захищаючись од цього прояву дії емоції жаху, людство в процесі розвитку культури, переводило феномен жаху перед смертю у страх перед помиранням, протиставляючи

феномену страху – феномен хоробрості присутності з одного боку, а з іншого власну відчуженість від феномена жаху, та його ігнорування. Найбільш помітний цей прояв у західній культурі з її будинками престарілих. Функцією яких є відгородження загалу від помираючих вікових представників свого ж суспільства, та їх непомічання.

Окрім цього, філософ вказуючи на різницю у зміні феномена страху вказує на такі його модуси як: соромливість, сором'язливість, боязкість, та ступор які він виділяє, але нажаль в подальшому їх не досліджує, що надає нам певні перспективи для подальшої роботи.

Список використаних джерел

1. Богачов А. Досвід і сенс. Монографія. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей: в 4 т. Т.1. – К.: Дух і літера, 2009. – 576 с.
3. Коломієць О. Зв'язок феномену віри з похідними феноменами людського буття / Олександр Коломієць // Гілея. – К., 2015. – Вип.97 (№6). – С.207–211.
4. Кьеркегор С. Страх и трепет / Болезнь к смерти. – М.: Культурная Революция, 2010. – 488 с.
5. Философская антропология: словарь / Под ред. д. филос. н., проф., Н. Хамитова. – К.: КНТ, 2011. – 472 с.
6. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В. В. Бибихина. – Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с.
7. Хамитов Н., Крылова С., Минева С. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.

References

1. Bogachov A. Dosvid i sens. Monografija. – K.: Duh i litera, 2011. – 336 s.
2. Jevropejs'kyj slovnyk filosofij: Leksykon neperekladnostej: v 4 t. T.1. – K.: Duh i litera, 2009. – 576 s.
3. Kolomijec' O. Zv'jazok fenomenu viry z pohidnymy fenomenamy ljuds'kogo buttja / Oleksandr Kolomijec' // Gileja. – K., 2015. – Vyp.97 (№6). – S.207–211.
4. K'erkegor S. Strah i trepet / Bolezn' k smerti. – M.: Kul'turnaja Revoljucija, 2010. – 488 s.
5. Filosofskaja antropologija: slovar' / Pod red. d. filos. n., prof., N. Hamitova. – K.: KNT, 2011. – 472 s.
6. Hajdegger M. Bytie i vremja / Per. s nem. V. V. Bibihina. – Har'kov: «Folio», 2003. – 503 s.
7. Hamitov N., Krylova S., Mineva S. Jetika i jestetika. Slovar' kljuchevyh terminov. – K.: KNT, 2009. – 336 s.

Kolomiets O. L., *postgraduate student of the Department of Philosophical Anthropology of Hryhorii Skovoroda Institute of philosophy under the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), oleksa.kolomiets@gmail.com*

Meta–anthropological analysis of the phenomenon of fear and anxiety in Martin Heidegger's philosophy

Interests in relation to their own internal states are always present in the human problem field. One of the highlights of existential experiences in the human being there is a sense of fear. The subjects of research are the philosophy of objective phenomena objectless fear and dread of nothing. The form of the latter is not a certain condition of the person, and being in general. Philosopher first considered the phenomena of fear and horror in this vein was Heidegger.

The article explores the phenomenon of fear and horror, their origin, development, and differences based on the work of M. Heidegger's «Being and Time». We use meta–anthropological, existential and phenomenological research methods.

Keywords: *fear, terror, being–axis identification, nothing, time, existence, a miracle, a normal being, the ultimate being, meta–anthropological being.*

Коломиец А. Л., *аспирант отдела философской антропологии, Институт философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины (Украина, Киев), oleksa.kolomiets@gmail.com*

Метаантропологический анализ феноменов страха и ужаса в философии М. Хайдеггера

Интерес в отношении собственных внутренних состояний всегда присутствовал в проблемном поле человека. Одним из самых ярких экзистенциальных переживаний в человеческом бытии есть чувство страха. Предметом исследования философии выступают феномены объективного страха и безобъектного ужаса перед Ничто. Формой последнего является не определённое состояние человека, а бытие вообще. Философом впервые рассмотревшем феномены страха и ужаса именно в таком ключе, был М. Хайдеггер.

В статье исследуются феномены страха и ужаса, их происхождение, развитие и различия на основе работы М. Хайдеггера «Бытие и время». В работе используется метаантропологический, экзистенциальный и феноменологический методы исследования.

Ключевые слова: *страх, ужас, ось–бытие, опознание, ничто, время, экзистенция, чудо, обычное бытие, предельное бытие, метаграничное бытие.*

* * *

УДК 141.7

Лисоколенко Т. В.,
кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии образования,
КВУЗ «Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования»
(Украина, Днепр), lusokolenko@gmail.com

МЕДИА В КОНТЕКСТЕ «СОЦИАЛЬНОЙ ИГРЫ» Ж. БОДРИЙЯРА

В центре исследования находится феномен медиа в философском наследии Жана Бодрийяра. Обосновывается актуальность анализа медиа в контексте «социальной игры» Ж. Бодрийяра, осуществляется попытка представить реальность как пространство «социальной игры», в рамках которой медиа является знаком, выступающим в различных ролях и выполняющим разнообразные функции.

Цель статьи заключается в проведении анализа генезиса взглядов Ж. Бодрийяра на феномен медиа в пределах концепта «социальной игры».

Внимание акцентируется на том, что роль медиа в работах французского философа трансформируется, что связано с постоянным изменением и расширением самого содержания понятия медиа.

Проведенный анализ сущности медиа в исследованиях Ж. Бодрийяра дает основания полагать, что его взгляды на роль и значение медиа в социальном пространстве расширялись, наделяясь новыми смысловыми оттенками.

Ключевые слова: *медиа, игра, концепция «социальной игры», виртуальное пространство, общество, симулякры.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Тотальность современного медиапространства обуславливает популярность исследования данного феномена в различных отраслях социогуманитарного знания. Именно философские разработки создают основу и векторы для дальнейшего анализа феномена медиа. Одним из тех философов, который сделал значительный вклад в обоснование проблематики медиа в современном философском дискурсе, был Жан Бодрийяр.

Актуальность анализа значимости феномена медиа в философском наследии Ж. Бодрийяра обусловлена новыми гранями и подходами, которые предлагает французский философ. Медиа, в философии Ж. Бодрийяра является определенным паролем или кодом, к которому он апеллирует в различных работах. Медиа, как средство образующее виртуальную реальность, настойчиво предлагает свою игру с действительностью или игру в действительность. Вместе с этим, Ж. Бодрийяр артикулирует внимание на том, что «вся реальность сделалась игрой в реальность» [3, с. 152], функционирующей по собственным правилам. Поле игры современного общества «это поле сингулярности, которая не знает никаких других правил, кроме тех, что являются ее собственными» [8, с. 105]. Ж. Бодрийяр вводит понятие «социальной игры», как игры в человеческие отношения, которая представляет собой: «Гигантскую модель «симуляции» отсутствующей взаимности. Для нее характерна не скрытность, а функциональная симуляция» [1, с. 208]. В такую игру включен каждый, основное ее предназначение «замаскировать объективное

отношение чуждости и дистанции, направленное от каждого ко всем» [1, с. 208]. Медиа, в свою очередь, являясь частью социальной игры, прекрасно справляется с этой задачей, на что обращает внимание Ж. Бодрийяр в своих многочисленных исследованиях. Основываясь на последнем, в этой статье осуществлена попытка представить реальность, критикуемую французским философом, как пространство «социальной игры», в рамках которой медиа является знаком, выступающим в различных ролях и выполняющим разнообразные функции.

Источниками статьи являются работы Ж. Бодрийяра [1–8]. Методологическую основу исследования составляют работы А. А. Грицанова и Н. Л. Кацук [9], А. В. Дьякова [10]. Так, в работе А. В. Дьякова встречаем: «Современные концепции коммуникации, впрочем, совершенно не удовлетворяют Бодрийяра, поскольку основываются на бинарной «метафизике кода», которая <….> становится орудием буржуазной идеологии. Поэтому французский философ и приходит к необходимости «критики медиа» [10, с. 197]. В другом исследовании анализируется значимость проблематики медиа в философском наследии Ж. Бодрийяра. Авторы констатируют: «Бодрийяр сумел четко сформулировать едва ли не основную философскую проблему XXI века: каким образом и до каковых пределов мир «виртуальной реальности» способен трансформировать привычное нам бытие? Его ответ – не претендующий на статус истины <….> таков: существование людей в социуме изменится до неузнаваемости» [9, с. 248]. Это связано именно с полной включенностью медиапространства в нашу действительность, которая нуждается в философском обосновании. На этом акцентировал внимание и Ж. Бодрийяр: «Мы имеем дело уже не со старым добрым философским виртуальным <….> теперь виртуальное есть то, что идет на смену реальному и знаменует собой его окончательное разрушение» [7, с. 30].

Исходя из актуальности обозначенных векторов исследования феномена медиа, цель статьи заключается в проведении анализа генезиса взглядов Ж. Бодрийяра на феномен медиа в пределах концепта «социальной игры».

Медиа в «социальной игре» Ж. Бодрийяра представлены средствами знакового потребления, которые становятся своеобразными кодами общения между людьми, медиа «нагружают» знаки всевозможными коннотациями, регламентируя медийную сетку событий. Само общество потребления функционирует таким образом «чтобы играть на двусмысленности знака в предметах и превращать их статус полезного товара в игру «окружения», распространенную на всех» [1, с. 8–9]. Соответственно, медиа в одной из ранних работ Ж. Бодрийяра выступает тем феноменом, который расширяет привычный способ потребления, создавая целую сферу «знакового потребления».

Выступая с критикой современной культуры, заявляя, что медиа, наряду с другими знаками, в обществе потребления формируют упрощенную игровую культуру, Ж. Бодрийяр констатирует: «Именно игровая деятельность все более управляет нашим отношениям к вещам, к людям, к культуре» [1, с. 149]. Здесь подразумевается влияние на людей всех медиа в целом: «Послание» телевидения составляют не образы, которые оно передает, а новые способы отношений и восприятия, навязанные им» [1, с. 160].

Одной из важнейших задач медиа является превращение событий в знаки потребления, посредствам нейтрализации «событийности» и преобразования их в средства информации. «Все более и более имеет шанс существовать только то, что может быть прочитано» [1, с. 161]. Таким образом, потребитель медиаконтента оказывается включенным в навязанный тип дискурсивности, претендующий на абсолютную истину, не позволяющий субъекту принимать окончательное решение по поводу просмотренного, услышанного либо же прочитанного. Такие знаки потребления являются неотъемлемой частью социальной игры, в которой потребитель, как социальный игрок, играет собственной персонализацией, «переходя» от одного медиаконтента к другому. Понятие объективной информации, таким образом, сводится к нулю. «Потребитель определяется «игрой» моделей и своим выбором, т.е. комбинаторной включенностью в эту игру» [1, с. 241].

Медиа для Ж. Бодрийяра всегда эгалитарны, служат власти, которая «играет» через медиаконтент, создавая иллюзию свободы выбора и свободы самовыражения. «Телевидение в силу самого своего присутствия оказывается социальным контролем» [2, с. 241]. Необходимо отметить, что к последнему положению Ж. Бодрийяр будет еще не раз возвращаться в других работах, критикуя одностороннюю схему медиатрансляции. Французский философ приходит к следующему выводу: «Вся современная архитектура медиа основывается на следующем определении: они суть то, что всегда запрещает ответ, где делается невозможным любой процесс обмена <….>. Вот в чем заключается их подлинная абстрактность. Именно в этой абстрактности находит сове понимание система социального контроля и власти» [2, с. 238].

Ж. Бодрийяр расширяет границы значения медиа в современном обществе, делая акцент на том, что медиа имеют возможность «строить» свою игру моделей означивания в обществе. Именно этот процесс автор назвал массмедиатизацией, представляющей собой «не совокупность техник распространения сообщений, а навязывания моделей» [2, с. 247].

В работе «Общество потребления» внимание акцентировано на том, что медиа уже существуют в виде знака потребления, а в работе «Реквием по медиа», информация ассоциируется с кодом, который всегда категоричен и не приемлет амбивалентности. Разрушить тотальную категоричность медиа способно, согласно Ж. Бодрийяру, только символическое, выступающее как акт обмена, разрушающий реальность. Действие символического заключается «в разрушении <….> однозначности «сообщения», в восстановлении амбивалентности смысла и в одновременной ликвидации инстанции кода» [2, с. 259].

Останавливаясь на роли медиа в работе «Символический обмен и смерть», французский философ акцентирует внимание на том, что современное общество – это общество симулякров и симулированной действительности, в которой медиа «играют» немаловажную роль. Само функционирование симулякров, как копий, практически неотделимо от социальной игры [см. 11]. В современном обществе доминируют симулякры третьего порядка, это

согласно Ж. Бодрийяру означает, что мы живем уже не в реальности, «а в гиперреальности» [3, с. 45], важнейшей составляющей которой являются медиа. Однако, симулякры в нашей действительности представляют собой не просто элементы игры или определенные социальные отношения, они наделены властными полномочиями, способствующими построению игры в симулированной действительности. Медиа в подобной социальной игре современного общества превратились в тревелинг знаков, «моды и моделей, беспроглядно – блестящей атмосферы симулякров» [3, с. 153]. С этим игровым характером Ж. Бодрийяр связывает эстетическое наслаждение, получаемое от медиа и от правил игры.

Необходимо отметить, что с течением времени, понимание роли медиа в работах французского философа трансформируется. Связано это с постоянным изменением, расширением содержания понятия медиа. Так, уже в работе «Симулякры и симуляция» взгляды Ж. Бодрийяра все более концентрируются вокруг теории гиперреальности, в пределах которой больше нет императива подчинения, теперь моделями в медиапространстве становятся сами люди. Именно это положение дало возможность Ж. Бодрийяру вести речь о том, что происходит переход от «системы контроля к системе апотропии» [4, с. 45]. Медиа уже не являются локализованными моделями, они практически неотъемлемая часть нашей жизни, в которой люди всегда оказываются по ту сторону экрана.

Трансформация взглядов Ж. Бодрийяра на роль и значение медиа в жизни общества прослеживается в его дискуссии с М. Маклюэном, вокруг известной формулы: «Средства коммуникации есть сообщения» [12, с. 11]. Правда, здесь необходимо отметить, что Ж. Бодрийяр подвергал критике эту формулу значительно раньше. Так, в работе «Реквием по медиа» акцентируется внимание на том, М. Маклюэн «осуществляет перенос смысла на медиум как на технологическую структуру» [2, с. 247]. Здесь же Ж. Бодрийяр, в свою очередь утверждал, что: «главный медиум – это модель. Действию медиа подвергается не то, что происходит через прессу, телевидение или радио, а то, что схватывается формой» [2, с. 247]. Позже, Ж. Бодрийяр пишет: «сам медиум больше не воспринимается как таковой и смешение медиума с месседжем является первой важной формулой этой новой эпохи. Медиума больше не существует» [4, с. 46–47]. Конечно, приведенными цитатами не ограничивается сравнительный анализ понимания медиа Ж. Бодрийяра и М. Маклюэна.

Теперь медиа, в контексте «социальной игры» следует понимать как тревелинг. Их невозможно выключить, от них невозможно отстраниться. Они дифференцированы в реальность, т.е. полностью включены в социальную игру современности, из которой выхода нет. Медиа повсюду: «Телевидение наблюдает за нами, телевидение отчуждает нас, телевидение манипулирует нами <….>. Мы остаемся заложниками аналитической концепции СМИ» [4, с. 48]. Таким образом, Ж. Бодрийяр продолжает отстаивать позицию о том, что медиа манипулируют нами и в эпоху виртуальной реальности манипуляции только усиливаются. Медиа способны симулировать иллюзию событийности. Событий уже нет.

Как код симуляции, как часть большой социальной игры медиа представляют собой определенную симулированную модель в «гипермаркете культуры» современности. Являясь частью современного процесса социализации, всегда контролируемого, институционального, медиа предлагают темы, идеи, форумы и пр. для потребления. Подобные процессы способствуют тому, что «массы становятся все более плотной сферой, в которую направляется все социальное, чтобы испытать имплозию и раствориться в непрерывном процессе симуляции» [4, с. 95]. Однако, далее, в этой же работе, Ж. Бодрийяр, вынужден отделить медиа от социализации: «Медиа – это исполнительные механизмы не социализации, а имплозии социального в массах» [4, с. 113]. Возможно, данная позиция основывается на предположении того, что при помощи медиа осуществляются определенные информационные «вбросы», основной целью которых является артикуляция «нужных» проблематик в обществе, формирование «нужных» общественных позиций. Таким образом, Ж. Бодрийяр, подходит к положению о манипуляциях в сфере медиареальности, суть которых вложена в положение: кто владеет медийным каналом, тот имеет возможность влиять на мнения и взгляды.

В современном обществе медиа неразрывно связаны с новым типом игр социального, характеризующимися как медийное насилие. Медиа, в связи со своей бесконечностью трансляции, приводят к перегруженности информацией, превращая ее в своеобразное насилие. Так, отслеживание процессов увеличения количества информации и уменьшения ее смысла привели Ж. Бодрийяра к формулированию следующих гипотез. «<…> либо информация продуцирует смысл, но оказывается неспособной компенсировать резкую потерю смысла во всех областях <…>. Либо информация вообще ничего общего не имеет с сигнификацей <…>. Либо <…> информация непосредственно разрушает или нейтрализует смысл и сигнификацию<…>. Тем самым оказывается, что потеря смысла напрямую связана с разлагающим, разубеждающим действием информации, медиа» [4, с. 109]. Рассуждая об этом, французский философ вынужден констатировать, что медиа поглощают свой контент, иными словами «забалтывают» его, создавая симулированный «антитеатр коммуникации», что приводит к деструкции социального.

Медиа изменяет пространство человеческой жизни, теперь мы живем в «экстазе коммуникации», который напрямую связан с понятием обсценного, «которое приводит к концу всякой репрезентации» [5]. Перенасыщение медийного пространства приводит к ускользанию, исчезновению цельности образа медиа. Ж. Бодрийяр объясняет это следующим образом: «Я впадаю в негативный экстаз от радио. В результате возникает состояние <….> головокружения, вызванное этим обсценным бредом коммуникации» [5]. То есть, в работе «Экстаз коммуникации» находят отражение те положения, который Ж. Бодрийяр связывал с имплозией. Можно предположить, что этот взрыв во внутрь уже произошел, в контексте действия обсценного в медиапространстве. Ж. Бодрийяр приходит к тому, что тотальный характер медиа, доминирование виртуального пространства над реальностью может привести к неожиданным последствиям, называемыми исследователем «негативной коммуникацией».

В работе «Войны в Заливе не было» Ж. Бодрийяр констатирует, что все мы сегодня являемся заложниками игры в медапространстве: «Войны пропали в пустоте,

на сцене остались лишь заложники <…> в качестве заложников информации на глобальной сцене массмедиа» [6, с. 15]. Здесь автор раскрывает перед читателем весь конструкт влияния игровой модели медиа на людей. Медиа имеют огромное влияние на нас через контент: «Мы помещены в симулякр войны, словно под домашний арест» [6, с. 15]. В частности, этот аспект игры медиа связан с уже анализированной Ж. Бодрийяром проблематикой насилия и социального контроля в медиапространстве. Можно предположить, что развивая тему войны и роли в ней медиа, Ж. Бодрийяр приходит к положению, согласно которому одной из задач медиа в социальной игре является сдерживание сторон конфликта путем устрашения. «Катастрофе <….> реального мы предпочитаем изгнание в виртуальный мир» [6, с. 20]. Автор подмечает, что события и информация – это разные вещи. Происшествие имеет возможность превратиться в события только в медиапространстве. «Так и война, обращенная в информацию, перестает быть реальной войной и становиться войной виртуальной» [6, с. 37].

Таким образом, из проведенного анализа генезиса взглядов Ж. Бодрийяра на феномен медиа в пределах концепта «социальной игры», можно сделать следующий вывод. Роль и значение медиа в социальном пространстве расширялись, наделяясь новыми смысловыми оттенками. Ж. Бодрийяр акцентировал внимание на том, что медиа предлагают свою игру, встроенную в «социальную игру» общества. Медиа играют с нами через монопольное, одностороннее присутствие в нашей жизни, представляя собой сферу тревелинга в игре современного общества. Французский философ в своих работах «превращает» медиаконтент в знак потребления, в симулякр, инструмент власти.

Список использованных источников

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр; [пер. с фр. Е. А. Самарской]. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
2. Бодрийяр Ж. Реквием по медиа / Ж. Бодрийяр // К критике политической экономии знака; [пер. с фр. Д. Кралечкин]. – М.: Академический Проект, 2007. – С.228–260.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; [пер. с фр. С. Н. Зенкин]. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
4. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр; [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: ПОСТУМ, 2015. – 240 с.
5. Бодрийяр Ж. Экстаз коммуникации / Ж. Бодрийяр. Эл. библиотека Ихтина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.read.in.uo/book229744
6. Бодрийяр Ж. Войны в Заливе не было / Ж. Бодрийяр // Дух терроризма. Войны в заливе не было; [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: РИПОЛ классик, 2016. – С.13–94.
7. Бодрийяр Ж. Пароли / Ж. Бодрийяр // Пароли. От фрагмента к фрагменту; [пер. с фр. Н. Суслова]. – Екатеринбург: У–Фактория, 2006. – С.11–59.
8. Бодрийяр Ж. От фрагмента к фрагменту / Ж. Бодрийяр // Пароли. От фрагмента к фрагменту; [пер. с фр. Н. Суслова]. – Екатеринбург: У–Фактория, 2006. – С.61–195.
9. Грицанов А. А. Жан Бодрийяр / А. А. Грицанов, Н. Л. Кацук. – Мн.: Книжный Дом, 2008. – 256 с.
10. Дьяков А. В. Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления» / А. В. Дьяков. – СПб.: Санкт–Петербургский университет, 2008. – 357 с.
11. Лисоколенко Т. В. Игровой характер симулякров / Т. В. Лисоколенко // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – К.: Гілея, 2016. – №110 (7). – С.241–245.
12. Маклюэн Г. М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн; [пер. с англ. В. Николаева]. – М.: Гиперборея, Кучково поле, 2007. – 464 с.

References

1. Bodrijjar Zh. Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury / Zh. Bodrijjar; [per. s fr. E. A. Samarskoj]. – M.: Respublika; Kul'turnaja revoljucija, 2006. – 269 s.
2. Bodrijjar Zh. Rekviem po media / Zh. Bodrijjar // K kritike politicheskoj jekonomii znaka; [per. s fr. D. Kralechkin]. – M.: Akademicheskij Proekt, 2007. – S.228–260.
3. Bodrijjar Zh. Simvolicheskij obmen i smert' / Zh. Bodrijjar; [per. s fr. S. N. Zenkin]. – M.: Dobrosvet, 2000. – 387 s.
4. Bodrijjar Zh. Simuljakry i simuljacija / Zh. Bodrijjar; [per. s fr. A. Kachalova]. – M.: POSTUM, 2015. – 240 s.
5. Bodrijjar Zh. Jekstaz kommunikacii / Zh. Bodrijjar. Jel. biblioteka Ihtina [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: www.read.in.uo/book229744
6. Bodrijjar Zh. Vojny v Zalive ne bylo / Zh. Bodrijjar // Duh terrorizma. Vojny v zalive ne bylo; [per. s fr. A. Kachalova]. – M.: RIPOL klassik, 2016. – S.13–94.
7. Bodrijjar Zh. Paroli / Zh. Bodrijjar // Paroli. Ot fragmenta k fragmentu; [per. s fr. N. Suslova]. – Ekaterinburg: U–Faktorija, 2006. – S.11–59.
8. Bodrijjar Zh. Ot fragmenta k fragmentu / Zh. Bodrijjar // Paroli. Ot fragmenta k fragmentu; [per. s fr. N. Suslova]. – Ekaterinburg: U–Faktorija, 2006. – S.61–195.
9. Gricanov A. A. Zhan Bodrijjar / A. A. Gricanov, N. L. Kacuk. – Mn.: Knizhnyj Dom, 2008. – 256 s.
10. D'jakov A. V. Zhan Bodrijjar: Strategii «radikal'nogo myshlenija» / A. V. D'jakov. – SPb.: Sankt–Peterburgskij universitet, 2008. – 357 s.
11. Lisokolenko T. V. Igrovoj harakter simuljakrov / T. V. Lisokolenko // Gileja: naukovyj visnyk. Zb. nauk. prac'. – K.: Gileja, 2016. – №110 (7). – S.241–245.
12. Makljujen G. M. Ponimanie media: Vneshnie rasshirenija cheloveka / G. M. Makljujen; [per. s angl. V. Nikolaeva]. – M.: Giperboreja, Kuchkovo pole, 2007. – 464 s.

Lysokolenko T. V., *PhD, associate professor, associate professor of Philosophy Department of Higher Educational Institution «Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education» (Ukraine, Dnipro), lusokolenko@gmail.com*

Media in the context of Jean Baudrillard's «social game»

The phenomenon of media in the philosophical heritage of Jean Baudrillard is in the center of the study. The relevance media analysis from the point of J. Baudrillard's «social game» concept is substantiated. There is an attempt to present reality as a space of «social game», in which the phenomenon of the media is a sign of acting in different roles and performing a variety of functions.

The purpose of the article is to analyze the genesis of J. Baudrillard's views on the phenomenon of media within the concept of «social game».

Attention is focused on the fact that the role of the media in the works of the French philosopher transformed because of the constant change and expansion of the content of the concept of media.

The analysis of the essence of media in the J. Baudrillard's research gives the reason to believe that his views on the role and importance of media in the social space expanded, obtaining new connotations.

Keywords: *media, the game, the concept of «social game», the virtual space, society, simulacra.*

Лисоколенко Т. В., *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії освіти, КВНЗ «Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (Україна, Дніпро), lusokolenko@gmail.com*

Медіа в контексті «соціальної гри» Ж. Бодрійяра

У центрі дослідження знаходиться феномен медіа у філософській спадщині Жана Бодрійяра. Обґрунтовується актуальність аналізу медіа в контексті «соціальної гри» Ж. Бодрійяра, здійснюється спроба уявити реальність як простір «соціальної гри», у межах якої медіа є знаком, що постає у різних ролях і виконує різноманітні функції.

Мета статті полягає у проведенні аналізу генези поглядів Ж. Бодрійяра на феномен медіа в межах концепту «соціальної гри».

Наголошується на тому, що роль медіа у роботах французького філософа трансформується, що пов'язане з постійними змінами і розширенням самого змісту поняття медіа.

Проведений аналіз сутності медіа у дослідженнях Ж. Бодрійяра дає підстави стверджувати, що його погляди на роль і значення медіа у соціальному просторі розширювались, набуваючи нових відтінків.

Ключові слова: *медіа, гра, концепція «соціальної гри», віртуальний простір, суспільство, симулякри.*

* * *

УДК 101.1:316

Батракіна Є. Є.,
аспірантка кафедри теоретичної та практичної філософії, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків),
elizaveta.batr@gmail.com

Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф

Проаналізована теорія агоністичної демократії Ш. Муфф, що представлена авторкою як опозиція агрегативній та деліберативній моделям демократії. Висвітлені основні положення та розкрито теоретичне проблемне поле агоністичної концепції. Визначенні основні методологічні помилки та проаналізовані суттєві викривлення Ш. Муфф початкового змісту концепцій, використаних нею для побудови свого дослідження. Продемонстрована необґрунтованість критики деліберативної моделі демократії. Спираючись на сучасні закордонні дослідження, виявлені суттєві концептуальні недоліки теорії агоністичної демократії.

Ключові слова: *агоністична модель демократії, плюралізм, деліберативна демократія, консенсус антагонізм.*

В обґрунтуванні своєї концепції агоністичного плюралізму Ш. Муфф спирається на М. Вебера, К. Шмітта, А. Грамши, Л. Вітгенштейна, а також звертається до критики агрегативної та деліберативної моделей демократії. Агрегативна теорія передбачає підсумовування народних інтересів політичними партіями, де політичне включення суспільства обмежується лише участю у виборах, які проводяться через певні проміжки часу. У деліберативній демократії ключову роль відіграють процедури обговорення в суспільстві: легитимація влади досягається лише шляхом комунікативних процедур, за допомогою раціонального дискурсу. Агрегативна теорія антинормативна за своєю природою, нехтує можливостями суспільної консолідації і не викликає у автора особливого інтересу в силу своєї очевидної неспроможності. Муфф солідарна з прагненням деліберативних теоретиків збагатити агрегативну модель дієвою участю громадян та суспільними дебатами. Але все ж основні положення своєї агоністичної теорії вона формулює на підставі критики деліберативної моделі Ю. Хабермаса. Як вірно зауважив П. Бурдьє, «недостатньо розвернутися у зворотний бік від помилки, щоб прийти до істини» [1, с. 31]. При більш детальному розгляді стає очевидним, що ця критика в теорії Ш. Муфф часто веде не тільки до викривлення ідей своїх теоретичних опонентів, але й концепцій, на яких засновано її дослідження. Даною проблематикою займаються такі дослідники як Дж. Краудер, Е. Кнопс, Е. Ірвін, М. Небло, Дж. Драйзек, С. Поцелуєв. Нажаль, ця проблема недостатньо висвітлена у вітчизняній літературі та все ще вимагає ретельного наукового опрацювання, що і обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою наукової статті є критичний аналіз теорії агоністічної демократії. Спираючись на останні дослідження ми будемо намагатися виявити перелік методологічно незадовільних аспектів в агоністичній концепції Ш. Муфф.

Як вважає Муфф, теза про зворотну залежність влади і демократії, на яку спирається деліберативна модель, є помилковою. Невірно вважати, що в більш демократичному суспільстві присутній менший обсяг влади в соціальних відносинах. Влада не є перешкодою, вона неминуча і становить невід'ємну частину суспільних відносин. Тому «головне питання демократичної політики полягає не в тому, яким чином усунути владу, а в тому, яким чином створити форми влади більш сумісні з демократичними цінностями» [4, с. 193].

Метою має стати її мобілізація демократичним шляхом. Це необхідно, щоб дати безлічі демократичних голосів можливість вступати в боротьбу за гегемонію. Ця встановлена гегемонія не може бути постійною, а має місце лише до тих пір, допоки люди готові підтримувати свою відданість існуючому порядку.

Специфіка політичних відносин в агрегативній моделі демократії Й. Шумпетера виражена економікою, а в деліберативній теорії Ю. Хабермаса – етикою. І в тому, і в іншому варіанті, на думку Муфф, своєрідність політичного упускається. Політичне в агоністичній теорії виступає не як простір свободи та громадського обговорення, але як «простір влади, конфлікту і антагонізму» [5, с. 89]. На думку автора, для побудови оптимальної демократичної політики не можна ігнорувати природу політичного, існуючий антагонізм і опозицію «ми–вони». Знищення категорії «вони» не відповідає специфіці політичних відносин, що ґрунтуються на практиці включення–виключення. Моралізм заперечує непримиренність, раціоналізм – пристрасті, а орієнтація на консенсус – соціальну тенденцію до антагонізму. У підсумку всі вони зайняті марним пошуком остаточної відповіді, що неможлива в умовах плюралізму цінностей. Тому метою демократичного процесу не може стати раціональний консенсус, як в деліберативній теорії, і в принципі, «враховуючи невикорінність плюралізму цінностей, не існує жодного раціонального вирішення конфлікту, чим обумовлюється його антагоністичний вимір» [4, с. 195].

Консенсус претендує на тотальність, що пригнічує існуючий плюралізм в суспільстві, саме тому йому протиставляється «незнищенна» політична боротьба, яка водночас є і «умовою» демократії. Не треба долати антагонізми, а навпаки, потрібно згладити опозицію та перетворити «їх» з ворогів на суперників, де «суперник – це ворог, але ворог легітимний, ворог, з яким у нас існують певні точки дотику, оскільки ми обидва дотримуємось етико–політичних принципів ліберальної демократії: свободи та рівності» [4, с. 194]. Таким чином, якщо антагонізм К. Шмітта є конфлікт між ворогами, які прагнуть знищити один одного, то «агонізм» Ш. Муфф передбачає конфлікт між «суперниками», які протистоять один одному, але також і визнають один одного, як носіїв легітимних поглядів. Основне завдання Муфф бачить саме в трансформації цього антагонізму, як боротьби між ворогами, в агонізм – боротьбу між суперниками. Це зіткнення являє собою не просто конфлікт інтересів, це боротьба «проектів гегемоністського характеру», які є випадковими і не мають раціональної природи. Вони представляють собою «неміцні та прагматичні конструкції, які можуть бути розартикульовані і трансформовані в результаті агоністичної боротьби між сторонами» [6]. Конкуренти в ліберальній моделі змагаються за домінування в рамках існуючої системи–гегемона, а супротивники в агоністичній ставлять під сумнів панівну гегемонію. Це гра за правилами, де діалог набуває ірраціонального характеру.

У деліберативній теорії демократії, як і в класичному лібералізмі, вважає Муфф, ігнорується роль афектів і пристрастей в політичних процесах. Ідеальна мовна ситуація, як умова раціонального обґрунтування демократичного процесу, неможлива, а тому абсурдно

сприяти прагненню публіки до того, що ніколи не може бути актуалізовано. Індивідуальні життєві контексти виступають основною перешкодою на шляху до неупередженого обговорення, проте в той же час лише вони є умовою можливості його існування. Для ефективності демократичних правил недостатньо лише їх інтелектуального обґрунтування. Виправданням їх значимості може служити специфічна віра, «пристрасний вибір» на користь демократії. Ідентифікація з демократичними цінностями стане можливою тільки в разі узгодженості раціональних обґрунтувань з формами життя. А політичні зрушення можливі лише за наявності суспільної віри в альтернативу існуючому політичному порядку. Необхідно враховувати антагоністичну природу політичного і мобілізувати пристрасті в ім'я демократії, що допоможе запобігти поширенню праворадикальних настроїв. Фундаментальні рухи ґрунтуються на емоційному, а не раціональному консенсусі, а також згуртовують суспільство на основі протиставлення друзів і ворогів, а не навколо раціональної публічної дискусії. Ш. Муфф дійсно стурбована цією проблемою та не раз підкреслює: «багато людей все частіше стали шукати інші форми колективної ідентифікації, що часто здатні поставити під загрозу громадянські узи, які повинні об'єднувати демократичну політичну спільноту» [4, с. 190–191].

Насправді, за вдалим висловом С. Поцелуєва, «концепція агоністичної демократії є лише інверсія абстрактної схеми деліберативної демократії, перетворення консенсусу з ідеалу в контр–ідеал політичного дискурсу» [7, с. 79]. Але як ми відзначали на самому початку, цього недостатньо для побудови логічно бездоганної моделі.

Як вважає Ш. Муфф, природа тимчасового консенсусу не може бути раціональною, згода можлива не просто шляхом прийняття точки зору іншого, але лише за допомогою радикальної зміни політичної ідентичності, шляхом ірраціонального переходу в нову «віру». Це не тільки повністю суперечить рефлексивно–діалогічному принципу формування колективних ідентичностей в дусі Дж. Міда. Подібний «мирний конфлікт» або «конфліктний консенсус», який, як уточнює Д. Глінос, не є ні регулятивним ідеалом, ні єдністю думки щодо будь–якої інтерпретації, але залишається позбавленим певного змісту [2, с. 92]. Ми в свою чергу можемо сказати, що це скоріше ігрова конструкція, семантичний парадокс.

Консенсус завжди необхідний для підтримки регулятивних рамок політичних відносин. В обґрунтуванні ліберальної теорії теоретики спираються на концепцію універсальної людської природи та людського блага. Ш. Муфф стверджує, що її теорія демократії, навпаки, не має потреби в універсалізмі, адже ідентичності не відрізняються стабільністю та не можуть бути повністю зафіксовані. Але як же тоді вивести певні правила для обґрунтування агонізма, якщо всі принципи, на думку Муфф, є гегемоністськими. Насправді, як підкреслює Е. Кнопс, Муфф і самій не вдалося обійти необхідність наявності певних універсальних умов. Це стосується перш за все головних принципів рівності і свободи, завдяки яким можливий перехід з антагонізму в агонізм та перетворення ворогів у легітимних суперників. Вона дійсно цілковито не наслідує К. Шмітта, підкреслюючи, що відмінність агонізма від антагонізму насамперед в прихильності цим ліберальним принципам. Незважаючи на всі свої аргументи проти, Муфф опосередковано визнає необхідність існування передзаданого універсального консенсусу, в її випадку це стосується набору етико–політичних принципів. Звертаючи увагу на цю невідповідність, Е. Кнопс знаходить теорію Ш. Муфф внутрішньо непослідовною.

Суперечливість агоністичної концепції можна усунути тільки за умови деактуалізації твердження про неможливість універсального раціонального консенсусу. Як вважає Кнопс, таким чином «її агоністична теорія демократії може розглядатися як деліберативна. Однак ми можемо також стверджувати, що обговорення, і раціональний консенсус можуть розглядатися як агоністичні» [12, с. 125]. Він вважає, що такий підхід відкриває можливість інтеграції деліберативної і агоністичної теорій. Е. Кнопс вибудовує свою інтегровану модель шляхом аналізу лінгвістичних концепцій, що лежать в основі агоністичної та деліберативної моделей, а також звертаючись до теорій Ж. Лакана і Ж. Деріди. На думку автора, агонізм і деліберація, як різні елементи єдиного проекту, можуть не тільки доповнити один одного, але й заповнити власні прогалини. Їх часткова інтеграція ще більше актуалізує важливість відмінностей в суспільстві та публічного обговорення, що сприятиме можливості досягнення більш всеосяжного консенсусу.

Єва Ірман, аналізуючи звинувачення Муфф на адресу теорії деліберативної демократії з приводу спотворення природи політичного та ігнорування його конфліктного виміру, стверджує, що саме деліберація є конститутивною складовою конфлікту. У своїй аргументації Ірман показує, що не тільки агонізм, але й антагонізм залежить від деліберативних рамок. Конфлікт може існувати тільки за наявності єдиного символічного простору, який в свою чергу конструюється деліберативними методами. Саме там учасники бачать один одного як ворогів або друзів: «залучені актори можуть розпізнати антагоністичний конфлікт тільки за наявності загальних припущень щодо один одного як суб'єктах» [11, с. 1045].

Ідею нерозв'язності конфліктів Ірман вважає небезпечною тенденцією у сучасній політичній теорії. Автор підкреслює: «якщо ці ідеї не піддавати ретельному дослідженню, вони можуть перешкоджати глибшому розумінню конфліктів, а саме, як вони виникають і з чого вони складаються» [11, с. 1045]. Таке ставлення до конфлікту не тільки помилкове, але ще й може служити демотиватором для реальних учасників процесу комунікації, які свідомо не будуть налаштовані на досягнення взаєморозуміння.

Занадто перебільшені звинувачення з приводу нехтування пристрасним виміром політичного в деліберативній теорії демократії. Як зауважує Д. Краудер, «всупереч перебільшеній картині Муфф, обговорення не передбачає «усунення» пристрастей, або пристрасних прив'язаностей до колективних ідентифікацій. Мається на увазі критичне дослідження цих прив'язаностей та припущень, які вони виробляють» [11, с. 25]. Деліберативна теорія демократії, заснована на раціональності, аж ніяк не виключає присутність емоцій та пристрастей. Швидше за всього тут йдеться про необхідність перш за все критичних роздумів з приводу спірних питань. Публічне обґрунтування допоможе розібратися в придатності тієї чи іншої точки зору, змусить працювати не тільки

емоції, але й розум в пошуках найбільш раціональної відповіді. Це прекрасна відповідь агрегативній моделі, де упередження та приватні необґрунтовані інтереси просто підсумовуються.

Так само вважає і М. Небло, стверджуючи, що ми не можемо говорити про протиставлення емоцій та розуму в теорії деліберативної демократії. На думку американського дослідника, характеристика Ю. Хабермаса як «гіперраціоналіста» формує хибне уявлення про його теорію деліберативної демократії. Хабермас дійсно намагається перемістити питання моралі в царство розуму, але не тільки не заперечує, а навпаки, підкреслює значимість емоцій в комунікативних процесах. Як говорить Небло, автор не приділив достатньо уваги детальному обґрунтуванню взаємодії емоцій і розуму, але логіку його міркувань ми можемо простежити в окремих фрагментах. Сам Небло виділяє 12 різних ролей, які імпліцитно грають емоції в процесах делібераці. Як підкреслює автор: «реальний ворог розуму, і, отже, обговорення, не емоції, а скоріше нелегітимна влада, яка руйнує складну взаємодію розуму і емоцій. Для деліберативного демократа ні розум, ні емоції не можуть працювати один без одного» [17].

Ще одним істотним недоліком в теорії агоністичної демократії є досить самовільна інтерпретація Ш. Муфф ідей М. Вебера. Так на думку С. Поцелуєва, веберівська «боротьба» богів занадто різко протиставляється Муфф принципам компромісу та згоди в політиці. За Вебером політик навпаки неодмінно має укладати компроміси, часом жертвуючи менш важливим заради більш важливого. Так, Вебер також підкреслює роль пристрастей в політичному просторі, але він ставить пристрасть і відповідальність в один ряд: «Політика є потужне повільне буріння твердих пластів, проведене одночасно з пристрастю і холодним окоміром» [2, с. 690]. Завдяки цьому твердженню також стає зрозумілим, чому було б неправильно протиставляти використані в агоністичної теорії ідеї Вебера проти деліберативної моделі. Більш того, як вважає С. Поцелуєв, «методологія Вебера не дозволяє запросто протиставити себе принципам згоди вже хоча б тому, що відповідна категорія вводиться ним в методологічний інструментарій «розуміючої соціології» [7, с. 78].

Як було зауважено, оптимальна демократична модель, на думку Муфф, повинна враховувати тенденцію до антагонізму і плюралізм цінностей, що лежить в його основі. Цей плюралізм і є основою агоністичної теорії демократії. Загальновідомо, що схожа ідея плюралізму цінностей лежить в основі доктрини К. Шмітта, згідно з якою політичні конфлікти не можуть бути вирішені раціонально, але тільки самостійно, випадково. Якщо Шмітт використав це положення як принцип диктатури, то Муфф бачить його у якості основи демократичної теорії. Але необхідно зауважити, що не слід ігнорувати той факт, що позиція Муфф також ґрунтується і на ідеї «плюралізму цінностей» М. Вебера. Для Вебера, сучасне «розчаклування» світу означає відмову від домодерного розуміння об'єктивного і гармонійного морального порядку. Сьогодні ми самі виступаємо творцями власних цінностей і робимо вибір, коли вони вступають в протиріччя, без об'єктивних вказівок. Отже, наші моральні вибори принципово суб'єктивні і нераціональні. На думку Вебера, «життя ... знає (якщо не вдаватися до образу) тільки несумісність найбільш принципових, взагалі можливих життєвих позицій і непримиренність боротьби між ними, а отже, необхідність між ними вибирати» [2, с. 730]. Але якщо Вебер говорить про нераціональність виключно ціннісного вибору, то Муфф чомусь поширює це і на політичну сферу. Саме тому її демократичний плюралізм дійсно виглядає занадто ірраціонально. До того ж, незважаючи на визнання того, що плюралізм передбачає діалогічність, автор акцентує увагу не на цьому, але виключно на протиставленні «ми–вони», що передбачає, можливість існування «їх», як конструюють «нас» тільки в ролі ворогів і конкурентів.

В цілому, якщо цінності несумірні, то це не означає, що наш вибір повинен бути нераціональним. У певних ситуаціях ми можемо віддати перевагу одній цінності по відношенню до іншої, якщо це буде служити суспільному благу. У таких випадках аргументоване рішення і публічне обговорення просто необхідні. І в такому разі, всупереч аргументам Муфф, раціональне вирішення конфлікту цінностей можливо. Дж. Краудер підкреслює: «наявність плюралізму накладає на нас важкий вибір між конкуруючими цінностями і такий вибір може бути зроблений добре тільки людьми, які мають здатність до самостійної критичної рефлексії» [10, с. 23]. Під час ціннісного конфлікту ми повинні проявити досить поваги і прийняти найбільш раціональне рішення, це можливо лише внаслідок попереднього раціонального обґрунтування.

Ш. Муфф накладає психоаналітичні схеми на соціальні антагонізми, розглядаючи їх як розрішення останніх і, на жаль, часом тут складно розгледіти щось ще, крім мовної гри. Комунікативний підхід у політиці ріднить теорію Муфф з деліберативною моделлю, але заперечення надзвичайної важливості раціональності необґрунтоване, адже в просторі політичного потрібен саме раціональний діалог. До того ж, в політиці досить часто мова йде лише про різні інтереси, а не про жорсткий антагонізм, тому зміна позицій зацікавлених сторін дійсно може статися в ході раціональної дискусії. «Агоністична демократія» позбавлена предметної логіки політичного спілкування, а антропологічні принципи надії та пристрасті значно обмежують роль діалогу. У світі плюралізму цінностей різноманітність призводить до постійних суперечок, але це не означає, що вимоги до процесів делібераці тут повністю неприйнятні. Муфф і сама намагається знайти раціональні обґрунтування для агоністичної демократії, намагаючись запобігти наслідкам деструктивного характеру антагонізму.

Звинувачення Муфф і Лаклау на адресу деліберативної демократії з приводу постулювання «публічної сфери, де владою можна було б знехтувати» [4, с. 192], а також міркування про те, що «чим демократичніше є суспільство, тим менший обсяг влади присутній в його соціальних відносинах» [4, с. 192] насправді свідчать про досить вузьке розуміння влади в агоністичної моделі. Подібна критика необачна, оскільки не враховує дуальний концепт влади, який Ю. Хабермас переймає від Дж. Міда і Х. Арендт.

Автор не дає чітких відповідей, як може антагонізм, що передбачає насильство, поступово переходити в агонізм, орієнтований на демократичні процедури. А ліберальні принципи свободи і рівності, що перетворюють легітимних ворогів в суперників, розкривають внутрішнє протиріччя агоністичної теорії. Згодом Муфф сама себе

не раз спростовує, заявляючи, що ці принципи є лише вираженням існуючої гегемонії. Їй не вдається уникнути універсалізму і певного консенсусу, адже ми дійсно не можемо собі уявити цей перехід без наявності будь–яких єдиних світоглядних рамок. Яка гарантія, що «вони» готові прийняти намічені автором принципи. І якщо вони також можуть бути оскаржені, то наскільки ймовірним є те, що вороги зможуть ще коли–небудь перетворитися в суперників, адже саме антагонізм, а не агонізм може бути природним і неминучим.

Аналіз зазначених суперечностей змушує нас погодитися із доречним зауваженням Дж. Краудера, що агоністична модель демократії представляє собою лише «опис традиційної політики групових інтересів, перекладений на модну та незв'язну мову постструктуралізму» [10, с. 26].

Список використаних джерел

1. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Socio–Logos, 1993. – 336 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. Ю. Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
3. Глинос Д. Радикальный демократический этос, или что такое подлинное политическое действие? // Логос. – 2003. – №39. – С.82–104.
4. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – №2 (42). – С.180–197.
5. Муфф Ш. Политика и политическое / Ш. Муфф // Политико–философский ежегодник. – М.: ИФ РАН, 2008. – №1. – С.88–102.
6. Муфф Ш. Пространства публичной полемики, демократическая политика и динамика настроений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1/
7. Поцелуев С. П. От «антагонизма» к «агонизму»: к теории демократии Э. Лаклау и Ш. Муфф // Политическая концептология. – 2011. – №2. – С.48–73.
8. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас / Демократия. Разум. Нравственность; пер. с нем. А. Михайлов, В. Кононов. – М., 1995. – С.31–55.
9. Chambers S. Deliberative democratic theory // Annual Review of Political Science. – 2003. – Vol.6, №1. – P.307–326.
10. Crowder G. Chantal Mouffe's Agonistic Democracy // University of Newcastle. – 2006. – P.2–28.
11. Erman E. What is Wrong with Agonistic Pluralism?: Reflections on Conflict in Democratic Theory // Philosophy and Social Criticism. – 2009. – Vol.35, №9. – P.1039–1062.
12. Knops A. Debate: Agonism as Deliberation – On Muffle's Theory of Democracy // The Journal of Political Philosophy. – 2007. – Vol.15, №1. – P.115–126.
13. Knops A. Integrating agonism with deliberation – Realising the benefits // Filozofija I Društvo. – 2012. – Vol.23 (4). – P.151–169.
14. Mouffe Ch. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism [Electronic resource] / https://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_72.pdf
15. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S., Estlund D., Føllesdal A., Fung A., Lafont C., Manin B., Marti J. The Place of Self–Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy // The Journal of Political Philosophy. – 2010. – Vol.18, №1. – P.64–100.
16. Mouffe Ch. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism // Reihe Politikwissenschaft / Political Science Series 72. – Institut für Höhere Studien (IHS). – 2000. – P.1–27.
17. Neblo M. Impassioned Democracy: The Role of Emotion in Deliberative Theory [Electronic resource] / http://polisci.osu.edu/sites/polisci.osu.edu/files/NebloImpassioned4Web063014.pdf

References

1. Burd'e P. Sociologija politiki / P. Burd'e; per. s fr. N. A. Shmatko. – M.: Socio–Logos, 1993. – 336 s.
2. Veber M. Izbrannye proizvedenija / M. Veber; per. s nem. Ju. N. Davydova. – M.: Progress, 1990. – 808 s.
3. Glinos D. Radikal'nyj demokraticheskij jetos, ili chto takoe podlinnoe politicheskoe dejstvie? // Logos. – 2003. – №39. – S.82–104.
4. Muff Sh. K agonisticheskoj modeli demokratii / Sh. Muff // Logos. – 2004. – №2. (42). – S.180–197.
5. Muff Sh. Politika i politicheskoe / Sh. Muff // Politiko–filosofskij ezhegodnik. – M.: IF RAN, 2008. – №1. – S.88–102.
6. Muff Sh. Prostranstva publichnoj polemiki, demokraticheskaja politika i dinamika nastroenij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1/
7. Poceluev S. P. Ot «antagonizma» k «agonizmu»: k teorii demokratii Je. Laklau i Sh. Muff // Politicheskaja konceptologija. – 2011. – №2. – S.48–73.
8. Habermas Ju. Filosofskij spor vokrug idei demokratii / Ju. Habermas / Demokratija. Razum. Nravstvennost'; per. s nem. A. Mihajlov, V. Kononov. – M., 1995. – S.31–55.
9. Chambers S. Deliberative democratic theory // Annual Review of Political Science. – 2003. – Vol.6, №1. – P.307–326.
10. Crowder G. Chantal Mouffe's Agonistic Democracy // University of Newcastle. – 2006. – P.2–28.
11. Erman E. What is Wrong with Agonistic Pluralism?: Reflections on Conflict in Democratic Theory // Philosophy and Social Criticism. – 2009. – Vol.35, №9. – P.1039–1062.
12. Knops A. Debate: Agonism as Deliberation – On Muffle's Theory of Democracy // The Journal of Political Philosophy. – 2007. – Vol.15, №1. – P.115–126.
13. Knops A. Integrating agonism with deliberation – Realising the benefits // Filozofija I Društvo. – 2012. – Vol.23 (4). – P.151–169.
14. Mouffe Ch. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism [Electronic resource] / https://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_72.pdf
15. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S., Estlund D., Føllesdal A., Fung A., Lafont C., Manin B., Marti J. The Place of Self–Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy // The Journal of Political Philosophy. – 2010. – Vol.18, №1. – P.64–100.
16. Mouffe Ch. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism // Reihe Politikwissenschaft / Political Science Series 72. – Institut für Höhere Studien (IHS). – 2000. – P.1–27.
17. Neblo M. Impassioned Democracy: The Role of Emotion in Deliberative Theory [Electronic resource] / http://polisci.osu.edu/sites/polisci.osu.edu/files/NebloImpassioned4Web063014.pdf

Batrakina E. E., *PhD student, V. N. Karazin Kharkiv national university (Ukraine, Kharkiv), elizaveta.batr@gmail.com*

Conceptual contradictions in Chantal Mouffe's theory of agonistic democracy

This article analyzes the theory of agonistic democracy that Ch. Mouffe presented as an alternative model to aggregative and deliberative models. Attention is given to the fundamental ideas of agonism and the theoretical concept of the problem of agonistic democracy. This article further identifies basic methodological mistakes and analyzes substantial distortion of original content of concepts used by the Mouffe to build her theory. It strives to show that Mouffe's criticism of deliberative model of democracy is unfounded. Based on current foreign research significant conceptual weaknesses of the theory of agonistic democracy were identified.

Keywords: *agonistic model of democracy, pluralism, deliberative democracy, consensus, antagonism.*

Батракина Е. Е., *аспирантка кафедры теоретической и практической философии, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), elizaveta.batr@gmail.com*

Концептуальные противоречия в теории агонистической демократии Ш. Муфф

Проанализирована теория агонистической демократии Ш. Муфф, что представлена как оппозиция агрегативной и делиберативной моделям демократии. Освещены основные положения и раскрыто теоретическое проблемное поле агонистической концепции. Определены основные методологические ошибки, а также проанализированы существенные искажения Ш. Муфф исходного содержания концепций, использованных ею для построения своего исследования. Продемонстрирована необоснованность критики делиберативной модели демократии. Опираясь на современные зарубежные исследования, выявлены существенные концептуальные недостатки теории агонистической демократии.

Ключевые слова: *агонистическая модель демократии, плюрализм, делиберативная демократия, консенсус, антагонизм.*

* * *

УДК 165.3:37.013

Богданова Н. Г.,
доктор філософських наук, професор кафедри охорони праці та екологічної безпеки, Навчально–науковий професійно–педагогічний інститут Української інженерно–педагогічної академії (Україна, Слов'янськ), bogdanovang@ukr.net

Постіндустріальна модель філософії освіти І. Ілліча

Розглянуто постіндустріальну модель філософії освіти І. Ілліча. Метою статті є теоретичне визначення та аналіз креативних складових постіндустріальної моделі філософії освіти І. Ілліча для цілісної реалізації ідеї креативної освіти. Методологічним інструментарієм дослідження є основи наукового аналізу, зокрема: діалектичний, порівняльний та інші методи. Зроблено висновок про те, що концепція Ілліча забезпечує конкретний аналіз і критику того, як освіта відтворює існуючий суспільний порядок та не є вільною і незалежною від недоліків існуючої індустріальної системи. Поняття Ілліча про «тканини навчання» і «інструменти святковості» можуть бути дуже корисними для проектів радикальної перебудови освіти і навчання в сучасну постіндустріальну епоху. Завданням у подальших дослідженнях цієї актуальної теми є проблема реалізації творчого потенціалу особистості в сучасних умовах.

Ключові слова: *освіта, студенти, ресурси, навчання, інструменти, технології, педагогіка, розвиток, потенціал, суспільство, навчальний заклад.*

У сучасних тенденціях суспільного розвитку з усе загальнішою необхідністю постає потреба вирішення в теоретичному і практичному плані проблеми креативної інституціоналізації системи освіти, зокрема систем управління освітою та реалізації ідеї креативного суспільного виховання і освіти. Креативна теорія освіти, яка розвивається останніми роками в рамках оновлення традиційної освітньої парадигми, вимагає від дослідників нового погляду на соціальний устрій сфери освіти, спеціального аналізу контексту вирішення педагогічних завдань.

Концепція «креативної соціальної філософії освіти» бере свій початок ще з 1970–80–х рр. у соціально–критичних дослідженнях П. Фрейре, Г. Маркузе, Ч. Рейча, І. Ілліча, Р. Пребіша, К. Ліча, Р. Ліктмена, Р. Якобі та ін. Використовуються також деякі наробки Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, М. Фуко, Ж. Лакана.

Зараз цей міждисциплінарний напрям очолюють філософи, політологи, економісти, культурологи Д. Келлнер, Бенджамін, Р. Ліктмен, Р. Якобі, П. Орбан, Д. Купер, А. Яппе, А. Бадью, М. Дебез, Г. Мьєрі, С. Жижек, Р. Курц, М. Букчин, П. Кокшотт, А. Котрелл, Р. Даннеман, Р. Штольц, Е. Логоф, С. Міллер та ін.

При цьому залишаються теоретично невизначеними і не проаналізованими креативні складові постіндустріальної моделі філософії освіти І. Ілліча для цілісної реалізації ідеї креативної освіти.

Таким чином, метою дослідження є теоретичне визначення та аналіз креативних складових постіндустріальної моделі філософії освіти І. Ілліча для цілісної реалізації ідеї креативної освіти.

Розглянемо модель «креативної соціальної філософії освіти», яка втілена у програми суспільного розвитку і навчання, які перш за все покликані навчити людей проводити креативне, самостійне і оригінальне дослідження себе, соціуму і системи знань. Водночас обґрунтовується, що ці моделі і програми не мають бути відірвані ані від індивідуально–колективної системи моральних та соціальних цінностей, теоретико–прикладного навчання, ані від подальшого застосування набутих цінностей, норм і навичок в повсякденному житті, науці чи на виробництві, у сфері усіх соціальних інститутів.

Дослідники цього напряму прагнуть розширити існуючі уявлення теорії і практики освіти та соціальної філософії, менеджменту про здобутки і проблеми процесів креативності, її інституалізації в розвитку суспільства, їхньої ролі для суспільного буття і соціального пізнання в контексті соціального просвітництва та аналізу явищ освіти, виховання, навчання. Соціальна філософія, філософія освіти і менеджмент в контексті формування креативності розглядаються в «соціальній філософії освіти» як базис світоглядних основ інституційно–громадянського процесу; освітній процес постає у цьому контексті як об'єкт управлінського і соціально–філософського аналізу. В цій концепції здійснюється аналіз соціальних, світоглядних та управлінських аспектів в моделях і методології сучасної філософії освіти та менеджменту освітньо–виховних процесів.

Згідно з критичною теорією освіти, у сучасному суспільстві існує, таким чином, фундаментальна невідповідність між молодіжним життєвим досвідом і освітою, очікуваннями старшого покоління, що стосуються праці та нових суспільних умов, і попередніх форм організаційної економіки і культури, на відміну від нової цифрової та мультимедійної культури, заснованої і гібридізованої глобальною економікою. Дійсно, в поточній політичній кон'юнктурі прихильники неоліберальної бізнес–моделі для освіти використовують, очевидно, перетворення технологічних революцій як панацею та магічні ліки від проблем освіти сьогодні і розглядають продаж технології та бізнес–моделей корпораціям в якості вирішення освітніх проблем.

Постмодерні теоретики, накопичивши теоретизування щодо таких культурних і суспільних перерв і розривів, мають декілька позитивних рекомендацій щодо реструктуризації освітніх установ. Це завдання в критичній теорії освіти розглядається в якості суспільно прогресивного, спираючись на радикальну критику системи освіти та пропозиції щодо трансформації освіти і навчання у напрацюваннях Івана Ілліча, який був одним з головних найрадикальніших критиків традиційної моделі навчання в індустріальному суспільстві. Постіндустріальна модель освіти Івана Ілліча містить радикальну критику існуючої шкільної освіти та інші теорії, зокрема такі як концепції «тканини навчання», «інструментів святковості», які радикально реконструюючи освіту, мають сприяти свідомому і якісному навчанню, демократії соціального та суспільного життя, забезпечуючи тим самим основні альтернативи сучасної системи. Згідно з Іллічем, сучасні системи навчання вже не підходять для постіндустріальних умов і потребують радикальної перебудови освіти та переосмислення педагогіки. Але на відміну від багатьох своїх сучасників, він не ідеалізував можливості індустріально–інформаційних технологій, аналізуючи межі їхнього використання в освіті. Ілліч аналізував комплексно і в деталях, як сучасна школа готує учнів/студентів до сучасної промислової системи і як її «приховані програми» сприяють відповідності бюрократії, інструментальній раціональності, ієрархії, конкуренції та інших особливостей існуючої соціальної організації.

Іван Ілліч ввів визначення *«Conviviant»* по відношенню до засобів комунікації, що зазвичай перекладають як

«доброзичливий» або «дружній». Необхідно пригадати, що Ілліч протиставляв цей термін перш за все повній монополії. Наприклад, телефон це – «дружній» засіб, оскільки кожен може його використовувати для того, щоб зв'язуватися з іншими людьми і спілкуватися на теми, які він сам обере. А телевізор – засіб недружній, оскільки все, що ви можете з ним робити, це – перемикати канали і вибирати передачі, які вам показуватимуть. Схожу позицію можна знайти у Анрі Лобарі в його аналізі особистого комунікаційного простору.

Ілліч стверджував, що хороша, довершена система освіти повинна мати три цілі: забезпечити все, чого хочете дізнатися, доступ до ресурсів освіти у будь–який період в їхньому житті, зробити її можливою для всіх, хто хоче поділитися знаннями, щоб знайти тих, хто хоче вчитися від них, а також створення можливостей для тих, хто хоче презентувати питання на розгляд громадськості, щоб зробити свої аргументи відомими. Він припускає, що чотири (можливо, навіть три, говорить він) різні канали навчання могли б сприяти цьому. Ілліч називає їх «тканинами» освіти та навчання. У своїх численних книгах він критикував різні сторони індустріального суспільства, бачив небезпеку в узурпації людських цінностей і знання різними фахівцями і експертами. На зміну безпосереднього потягу людини до задоволення своїх нечисленних і базових потреб прийшла вимога відповідати встановленим зразкам споживання. Контролюється і нав'язується не тільки те, що ти хочеш, але і як ти це отримаєш. Ілліч знаходив приклади подібних відносин і розподілу влади в освіті, медицині, енергоспоживанні, гендерній системі тощо. Він не закликав до закриття шкіл, а відмовляв їм у праві на монополію в справі освіти. Ілліч відкрив для обговорення процеси їх бюрократизації і ритуалізації, ознаки та результати цих процесів. Його погляди поділяли такі дослідники, як теоретик освіти Паолу Фрейре і кримінолог Нільс Крісті.

Доробки Ілліча «Тканини навчання» (1971 р.) та «Інструментарій по дружбі» (1973 р.) передбачили Інтернет і те, як він може надати ресурси, інтерактивність, і відповідні спільноти, громади, які могли б допомогти революції в освіті. Для Ілліча, наука і техніка можуть або служити в якості інструменту панування чи прогресивних цілей. Таким чином, у той час, як великі системи комп'ютерів сприяють розквіту панування сучасної бюрократії і промисловості, персоналізовані комп'ютери є доступними для громадськості і можуть бути використані, щоб надавати засоби, які можуть бути застосовані для підвищення широти та якості навчання. Таким чином, Іллічу було відомо про те, як технології, так і комп'ютери, можуть або посилювати чи спотворювати зміст освіти в залежності від того, як вони вписуються в збалансовану соціальну «екологію навчання».

«Інструменти святковості» для Ілліча повинні були відповідати і сприяти навчанню, соціальності спільноти. Вони є інструментами, в яких закінчується диктат засобів та осіб, які не здолати контрольованими технологіями (на зразок великих виробництв, конвеєрних, складальних ліній, атомних електростанції або гігантських комп'ютерних систем тощо). «Компанійські інструменти» виробляють демократичний і святковий тип суспільства, в якому люди спілкуються, відбуваються дискусії, йде добровільна участь у громадському та політичному житті, де щиро взаємно допомагають приймати рішення. Компанійські інструменти звільняють людей від ієрархічної залежності і розвивають самостійність і соціальність. Вони надають окремим особам і суспільству з проблемою виробництва, «святкові інструменти» для педагогіки, що створює найкращі режими навчання та соціального життя.

«Святковість» для Ілліча включає в себе «автономне і творче спілкування між людьми, і спілкування людей з оточуючим їх середовищем» [1, с. 27]. Він пропонує нормативний аспект критики існуючої системи та побудову альтернативного, з використанням значення «виживання, справедливості і самостійно визначеної праці», як позитивні норми [2, с. 13]. Ці критерії могли використовуватися для реконструкції освіти і для задоволення потреб різноманітними громадами, для заохочення демократії та соціальної справедливості, для перегляду систем навчання і праці по просуванню творчості, спільноти і екологічного балансу між людиною і Землею. Дійсно, Ілліч був одним з тих небагатьох, що працювали у критичній радикальній педагогіці, які серйозно ставилися до питань екології та критично оцінили такі інститути соціуму, як освіта, медицина, транспорт та інші ключові елементи індустріального суспільства в широкому соціальному, політичному, економічному та екологічному каркасі. Його метою було не менше, ніж критика індустріальної цивілізації, і його проект передбачає комплексний розвиток постіндустріальних навчальних закладів, демократизації і соціальної справедливості.

У той час, коли багато хто був зачарований автономним розвитком і визвольним потенціалом школи, Ілліч наполягав на розумінні освіти і школи як невід'ємної частини індустріального суспільства і одним з основних інструментів його соціального відтворення. Одним з вагомих внесків Ілліча є розуміння важливості відносин взаємодії між сучасними промисловими установами як інститутів суспільства, таких як освіта, школи, виробництва, медицина, транспорт, та інших основних секторів індустріального суспільства. Для того, щоб поєднувати ці процеси з тим, що відбувається в навчальних закладах, ми повинні мати набагато кращу і більш критичну самооцінку у розумінні того, як конкретні інститути соціуму, такі як освітній, у своїй організаційній структурі функціонують у рамках більш широкого суспільства, яким є їх прихований зміст навчальної програми і як вони беруть участь у суспільному відтворенні. Розуміння освіти і навчання в їхньому інституційному змісті також вимагає охоплення діалектичного ставлення до суспільної педагогіки засобів масової інформації та «вулиці», мереж громадського та соціального простору в Інтернеті, а також того, як шкільна освіта відноситься до утисків і операцій на робочих місцях, державних установ і корпорацій.

Концепція Ілліча забезпечує, таким чином, конкретний аналіз і критику того, як освіта відтворює існуючий суспільний порядок і не є вільною і незалежною від недоліків існуючої індустріальної системи. Ілліч також визнає, що постіндустріальне суспільство вимагає спеціальних знань і що основне завдання полягає в побудові «святкових», олюднених технологій, що буде сприяти як покращенню освіти, так і соціального життя в цілому. Хоча він рішуче виступав проти неоліберального порядку денного і критично відгукнувся про зазіхання корпоративного панування Інтернету та інформаційних технологій на особистісний внутрішній і соціальний світ,

поняття Ілліча про «тканини навчання» і «інструменти святковості» можуть бути дуже корисними для проектів радикальної перебудови освіти і навчання в сучасну постіндустріальну епоху.

Важливо відзначити, що креативна теорія прагне відновити олюднений зміст і сенс освіти не для впровадження цінностей індустріального капіталу та високих технологій, а, перш за все, для радикальної демократизації освіти з метою досягнення цілей прогресивних педагогів, зокрема, таких, як Дьюї, Фрейре, Ілліч у вихованні, дослідження того, що саме сприятиме розвитку особистості, громадянства та спільноти, соціальної справедливості та зміцнення демократичної участі у всіх різновидах життя.

Таким чином, освіта повинна бути реконструйованою до вирішення завдань технічної революції, водночас ми повинні визнати, що в глобалізованому світі існує загрозлива зростаюча нерівність, конфлікти і небезпеки, тому, щоб зробити освіту відповідною сучасній ситуації, вона повинна досліджувати і вирішувати ці проблеми. Глобалізація посилила розбіжності між заможними і вбогими, соціально–економічну нерівність, яка існує в даний час, формуючи зростаючу нерівність в отриманні і використанні інформації, в культурному та соціальному капіталі, а також зростаючий розрив між багатими і бідними країнами. Перетворення у сфері креативності освіти повинні вирішувати ці проблеми і зробити освіту суспільним інститутом в інтересах соціальної більшості, як це і передбачали засновники сучасної критичної, радикальної педагогіки, такі, зокрема, як І. Ілліч і П. Фрейре.

Варіант дослідження креативних складових постіндустріальної моделі філософії освіти І. Ілліча, запропонований у статті не вичерпує всіх аспектів реалізації ідеї креативної освіти. Завданням у подальших дослідженнях цієї актуальної теми є проблема реалізації творчого потенціалу особистості в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Actions. In: Parnsons T. and Shils E. (Eds.). Toward General Theory of Action / C. Kluckhohn. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951. – 441 p.

2. Kluckhohn Fl. Variation in Value Orientations. Evenston, Ill, Elmsford / Fl. Kluckhohn, F. L. Strodtbeck. – New York: Row Peterson, and Comp., 1961. – 409 p.

3. Illich I. Schule ins Museum. Phaedros und die Folgen, Bad Heilbrunn. – 1984.

4. Illich I. Klarstellungen. Pamphlete und Polemiken. Aus dem Englischen von Helmut Lindemann. Mit einer Einleitung von Erich Fromm. – München: Beck, 1996.

5. Illich I. In den Flüssen nördlich der Zukunft. Letzte Gespräche über Religion und Gesellschaft mit David Cayley. C. H. Beck. – München, 2006.

Bogdanova N. G., *Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of labour protection and ecological safety, Educational Scientific Professional Pedagogical Institute of Ukrainian Engineering Pedagogical Academy (Ukraine, Slavyansk), bogdanovang@ukr.net*

The post–industrial model of philosophy education of I. Illich

The article considers the post–industrial model of philosophy education of I. Illich. The purpose of this article is a theoretical definition and analysis of creative components of the post–industrial model of philosophy education of I. Illich for a holistic implementation of the idea of creative education. The methodological tools of the research are based on scientific analysis, in particular: dialectical, comparative and other methods. It is concluded that the concept of Illich provides a concrete analysis and criticism of how education reproduces the existing social order and is not free and independent from the shortcomings of the existing industrial system. The concept of Illich on «tissue training» and «tools of conviviality» can be very useful for projects of radical restructuring of education and training in the modern post–industrial era. The task in further research into this topical theme is the problem of realization of creative potential of personality in modern conditions.

Keywords: *education, students, resources, training, tools, technology, pedagogy, development, potential, society, educational establishment.*

Богданова Н. Г., *доктор философских наук, профессор кафедры охраны труда и экологической безопасности, Учебно–научный профессионально–педагогический институт Украинской инженерно–педагогической академии (Украина, Славянск), bogdanovang@ukr.net*

Постиндустриальная модель философии образования И. Иллича

Рассмотрена постиндустриальная модель философии образования И. Иллича. Целью статьи является теоретическое определение и анализ креативных составляющих постиндустриальной модели философии образования И. Иллича для целостной реализации идеи креативного образования. Методологическим инструментарием исследования являются основы научного анализа, в частности: диалектический, сравнительный и другие методы. Сделан вывод о том, что концепция Ильича обеспечивает конкретный анализ и критику того, как образование воспроизводит существующий общественный порядок и не является свободной и независимой от недостатков существующей индустриальной системы. Понятие Иллича о «ткани обучения» и «инструменты праздничности» могут быть очень полезными для проектов радикальной перестройки образования и обучения в современную постиндустриальную эпоху. Задачей в дальнейших исследованиях этой актуальной темы является проблема реализации творческого потенциала личности в современных условиях.

Ключевые слова: *образование, студенты, ресурсы, обучение, инструменты, технологи, педагогика, развитие, потенциал, общество, учебное заведение.*

* * *

УДК 130.2

Борисова–Желєзнова К. О.,
аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
kvemailvk@gmail.com

Культурологічна концепція особистості в психологічній антропології Френсіса Хсю

Робота присвячена дослідженню психоантропологічного спрямування, засновником якого є Френсіс Хсю, а саме – культурологічній теорії особистості і проблематиці взаємовпливу в її межах культури та індивіда. В статті розкривається вкоріненість несвідомого у культурних паттернах, а також акцентується увага на крос–культурних дослідженнях особистості та соціокультурних систем. Особлива увага приділяється критиці Хсю психологічних теорій особистості. Пропонується авторський підхід до теоретичного здобутку американського мислителя–практика.

Ключові слова: *культура, людина, особистість, несвідоме, соціальне, психоантропологія.*

В 30–ті роки XX століття відбувся неймовірно цікавий поворот у працях етнологів, культур–антропологів та соціологів до вивчення феномену «культура і особистість» в усій його повноті та різноспекторності. Серед таких дослідників можна назвати Рут Бенедикт, авторку бестселеру «Паттерни культури», перекладеного на даний момент сорока мовами, Джона Хонігмана («Культура і особистість»), та власне Френсіса Хсю, основним ідеям якого в цьому світлі і присвячена дана стаття. Головний акцент названі вище автори робили на тому, що першорядне значення в людській екзистенції відіграють саме відпочатково засвоєні паттерни культури. Можливо, на початку XXI століття таке твердження виглядає аж занадто логічним й таким, що не потребує обгрунтування, проте на той час це був досить потужний рух під назвою «Культура і особистість», який мав на меті протистояння поширеним уявленням про расовий чи біологічний детермінізм, визначеність людського життя факторами навколишнього фізичного середовища та обмеженість потенціалу людських особистостей їх місцем на шкалі

еволюційної ієрархії. Напротивагу таким концептам, Рут Бенедикт стверджує, що саме культура забезпечує паттерни людського існування; Дж. Хонігман відстоює той факт, що лише «культура позначає соціально–стандартизовані моделі активності, мислення, відчуття деякої міцної соціальної групи» [5, p. 171], а Френсіс Хсю, також наголошуючи на виключному значенні паттернів культури у формуванні «індивідуальних людських екзистенцій» (в оригіналі – «individual human beings»), фактично переформульовує класичну Аристотелівську фразу про людину як соціальну істоту: «У порівнянні із «нелюдськими» елементами в навколишньому середовищі, для особистості в будь–якому суспільстві цінність інших людських екзистенцій є найвищою» [7, p. 4]. Загальним рефреном цього спрямування в науці можна також відзначити міждисциплінарність. Знаковими в цьому сенсі є слова рецензії «New York Times» щодо Рут Бенедикт, які цілком виправдано можна застосувати до будь–кого з цих авторів: «By training, vocation and chief interest she is an anthropologist, but a quartet of sciences, anthropology, sociology, psychology and philosophy, is responsible for the volume, which is expertly conceived and brilliantly developed» [див.: 2]. Тим не менш, кожен зі згаданих нами дослідників виступав як цілком самостійний автономний пошукач, із власним розробленим концептом та гіпотезами, що перевірялись на дієвість у польових розвідках. Так, спрямування думки Рут Бенедикт та Франца Боаса прийнято на Заході іменувати як «Anthropological Concept of Culture» [див. докладніше: 8], Дж. Хонігман та М. Херсковіц у 30–50–ті роки відстоювали назву цього міждисциплінарного спрямування «культура і особистість», і, хоча у Хонігмана була відповідна праця «Культура і особистість» (1954), тим не менш популярною стала також назва «Культурна антропологія», оскільки однойменна монографія Херсковіца зробила істотний внесок у розробку теоретичної антропології. Назва «культура і особистість» не влаштовувала і Френсіса Хсю, який відстоював перейменування цього напряму у «Психологічну антропологію», – основні аргументи та резони щодо цього у зв'язку із дослідженням взаємовпливу особистості й культури ми б і хотіли тут розглянути.

Актуальність такої історико–філософської розвідки обумовлюється тим, що перелічені праці й прізвища майже невідомі сучасному читачу на теренах Східної Європи, оскільки їм присвячені із ґрунтовних праць лише дослідження А. Беліка («Особистість, культура, етнос. Сучасна психологічна антропологія»), М. Дерягіної (Еволюційна антропологія: біологічні й культурні аспекти») та С. Лурьє («Історична етнологія»), а спеціалізовані статті з цієї проблематики є нечисельними та важкодоступними для широкого загалу. Натомість, на думку автора цієї статті, дослідження теоретичних підвалин проблематики «культура і особистість» в їх історичному контексті є досить важливим для продовження плідної розробки та актуалізації основних термів цього спрямування у вітчизняній культурології.

Френсіс Хсю отримав освіту у Лондонській Школі Економіки та Північно–Західному Університеті (США), проводив польові дослідження у Китаї, Індії, Японії та на Гавайях. Можна лишень здогадуватись, чи вплинули ці дослідження на розробку його психологічної антропології так само, як і на його зацікавленість у порівняльному аналізі культур–цивілізацій глобального масштабу, в будь–якому разі вони стали основою для написання сотні статей та більш ніж десяти книг. Серед них в якості програмної варто виділити колективну монографію «Психологічна антропологія» / «Psychological anthropology; approaches to culture and personality» (1961, 1972), яка не лише містить одні з найбільш популярних статей Френсіса Хсю, що стосуються дослідження американських цінностей і характеру, але й систем спорідненості в різних культурах, та відображає загалом теоретичне спрямування думки самого Хсю і його оточення, оскільки оприлюднено саме під його редакцією.

Отже, як заявляє Френсіс Хсю на перших сторінках цього дослідження, «Головним завданням психоантропологів є дослідження свідомих і несвідомих ідей, які керують діями людей» [7, p. 2]. Такий підхід Френсіса Хсю пояснює тим, що, на його думку, поле пошуків «Культура і особистість» є еквівалентним крос–культурним дослідженням особистості та соціокультурних систем. Такі дослідження, на його думку включають в себе наступні проблеми:

– співвідношення між соціальною структурою й цінностями та модальними паттернами виховання дітей;

– вплив модальних моделей виховання дитини на модальну структуру особистості, яка виражається в поведінці;

– відношення модальної структури особистості до рольової системи поведінки та проекційних аспектів культури;

– співвідношення між усіма вищевказаними змінними, з точки зору девіантних моделей поведінки, які можуть варіюватись від однієї групи до іншої.

З огляду на таким чином визначену проблематику, Френсіс Хсю визначає як відмінну рису розвідок в сфері «культура і особистість» саме природних відмінностей групи як предмета дослідження (а не індивідуальних відмінностей, як вважали попередники чи перші дослідники цього напряму), а точніше – відмінностей між групами всередині суспільства, певної сталої спільноти (як приклад, Френсіс Хсю наводить дослідження Марвіна Хоплера щодо типів шизофренії в двох американських етнічних групах). В той же час, на його думку аналіз поліакторності особистості в конкретному суспільстві знаходиться на межі цієї сфери. Така розстановка акцентів зумовлена тим, що Френсіс Хсю вважає концепт «personality–culture» плідним лише в тому разі, коли він походить із інтеракції, і, як відзначає дослідник, лише на такому базисі можна будувати певну теорію особистості в психологічній антропології. Власне, така констатація є «закидом» в сторону психології, оскільки Френсіс Хсю окремо відзначає, що теорії особистості не можуть використовуватись в цьому новому напрямі так само як і в психології, адже психологів більше цікавлять унікальні риси індивідів, а психоантропологи роблять акцент на таких специфічних характеристиках особистості, які відсилають до приналежності до певних спільнот, в глобальному сенсі – навіть до людської спільноти вцілому (що робить ці дослідження вкрай гуманістичними в буквальному сенсі цього слова).

З огляду на те, що такий пласт досліджень людської поведінки має перш за все справу з ідеями, які лежать в основі взаємозв'язку та взаємовпливу між людиною та суспільством в якому вона знаходиться, американський дослідник і пропонує назву «психологічна антропологія»,

яка на його думку є більш доречною для цього напряму. Такий вибір фундатора цього напряму можна пояснити не лише спрямуванням теоретичних ідей, але й звичайним лінгвістичним аналізом термінів. Тут Френсіс Хсю посилається на свого колегу С. Ф. Наделя, який влучно зауважує у своїй праці вже в 50–х роках, що зазвичай ми приймаємо як належне той факт, що існує якийсь зв'язок між зовнішнім виглядом культури і конкретною особистістю (чи особистостями), яка є носієм «людськості» як такої. Проте, сприймаючи таку тезу як надто просту і очевидну, ми ризикуємо почати виводити одне поняття з іншого, потрапляючи в логічне коло аргументації і використовуючи слово «personality» в одному контексті у двох значеннях без їх свідомого розрізнення. Мова йде про такі слововжитки: по–перше, особистість може означати, на думку С. Ф. Наделя, тотальну суму відкритих способів поведінки індивіда, в якій можна розрізнити явища інтеграції та консистенції, й загальні обриси такого складного утворення як окремішнє людське буття; по–друге, під особистістю можна розуміти деякий основний психічний склад, що лежить в основі паттерну явної поведінки і його модерації в сенсі «прихованого механізму» або ж причинного набору актуальних факторів [див. докладніше: 10, p. 405]. Як влучно відзначає Френсіс Хсю, Надель робить тут посилання на розрізнення, зроблене психологом Р. Б. Кеттеллом, між «поверховими властивостями», які дають нам кластери зв'язаних по суті характеристик поведінки, яку ми спостерігаємо в повсякденному житті, та «вихідних ознак/факторів», виявити які можливо лише через глибинний аналіз, оскільки вони мають саме детермінаційну значимість, ініціюючи реальний базис існування кластерних форм [див. докладніше: 4, p. 4]. Більше того, Хсю відзначає досить важливий в цьому світлі момент: термін «особистість» має такі конотації, які змушують розглядати його як ціле саме по собі, що є негативним фактором для дослідника. Замість того, щоб усвідомлювати особистість як тривалий процес взаємодії індивіда суспільства і культури, досліднику легше думати про особистість як свого роду упредметнений «endproduct» (тобто дещо з наявними характеристиками, які не підлягають змінам в залежності від зовнішніх факторів), і який готовий діяти в тому чи іншому напрямку, незалежно від соціально–культурних факторів, що впливають на нього безперервно. Тут американський дослідник вводить досить цікавий аргумент: якщо брати до увагу завірену соціологами культурну спадщину вшановувати героя й мученика, змушеного долею стати на такий шлях, а також іудео–християнську богословську доктрину про абсолютне перетворення людини й її остаточний порятунок, то односторонній погляд на особистість як «закінчений продукт» видається аж надто «природнім». Такому погляду, на думку Френсіса Хсю, варто протистояти і початком такого опору має слугувати саме уникання терміну «особистість» в її розумінні в межах, власне, класичної психології.

На нашу думку, висновок Френсіса Хсю щодо цього питання, є вкрай важливим і знаменує поворотний момент для досліджень подібного ґатунку: він обгрунтовує нерелевантність психологічних теорій особистості, саме з огляду на те, що в психологічному концепті «особистості» не враховується культура, як онтологічний базис життя індивіда, в якому саме і розгортається і його воля, і його екзистенція. Таким чином, як би це парадоксально не звучало, проте з огляду і на термінологічну, і на смислову константи цього питання, зміна назви напряму з «Культура і особистість» на «Психологічна антропологія» є зміною векторності досліджень зі сфери психологічної на сферу культурологічну, з особливим акцентом саме на культурі, а не на специфічних характеристиках окремої особистості. І саме в цьому ключі можна говорити про наявність специфічної культурологічної концепції людини в психологічній антропології.

Ключовим питанням тут постає наступне: а що ж є справжньою основою поведінки людини? Як влучно відзначає Френсіс Хсю, серед людей не так багато цілком безпорадних істот, дії яких є повністю скерованими такими зовнішніми силами, як географічні лиха, військові інтервенції, фатум, боги, або ж незрозумілі явища надорганічного походження [див. докладніше: 7, p. 13]. Ще років за двадцять до видання цієї масштабної праці «Психологічна антропологія» вже згадувана нами Рут Бенедикт проголосила цілком програмну тезу для цього напряму: «Це є неминучим для кожної звичної мотивації, яку ми захищаємо, намагаючись завжди ідентифікувати наші власні локальні способи поведінки з Настановою (Behaviour), або ж наші власні усуспільнені звички – з Людською Природою (Human Nature)» [3, p. 6–7]. Що ми можемо експлікувати з понять «Behaviour» та «Human Nature», які вже, з одного боку, стали спільним місцем для сучасних психологів і культурологів, а з іншого – їх дійсне онтологічне (чи то фізіологічне, в залежності від напряму досліджень) підгрунтя до цього часу є одним з найцікавіших ребусів і найбільш актуальних сфер дослідження? Френсіс Хсю запропонував досить логічний план просування цим тернистим шляхом: ми повинні знайти принаймні частину пояснень культурних і соціальних змін саме у взаємодії між людським розсудком (в оригіналі – human minds) та суспільствами й культурами, в межах яких цей розсудок функціонує. Саме базис таких взаємодій і буде, на думку американського дослідника, найбільш важливим здобутком для психоантрополога, проте це не будуть «повні» психологічні характеристики індивіда в класичному розумінні психологічних теорій особистості. Такі «явища» взаємодії можна визначити скоріше як функціональні чи соціально необхідні мотиваційні характеристики [див.: 7, p. 231], але якщо ми визнаємо тезу Аристотеля про суспільну істоту й тезу американського антрополога про найвищу цінність – у спільності з іншими, то саме ці функціональні характеристики можуть наблизити нас до розуміння «Human Nature» й, відповідно, до розгортання певних аспектів культурологічної концепції людини.

Таке формулювання цієї проблематики відсилає нас також до ще одного важливого питання. Психологічні характеристики індивіда, які ототожнюються або загалом із його особистістю, або з її соціально–функціональною частиною, залежать від встановлених традицією методів виховання дітей та процесів соціалізації в цілому. Якими ж тоді є фактори, які визначають або принаймні формують зразки культури, що в свою чергу обумовлюють методи виховання та соціальні процеси? Якби людські суспільства були стабільними і незмінними, як у мурах та бджіл, це питання не було б таким засадничим. Але специфіка саме людських суспільств в тому, що вони є вельми динамічними об'єктами з надмірною мінливістю

при наявних темпах змін, а це в свою чергу, провокує як і серед людських індивідів, високу схильність до проявів девіацій, що найчастіше й стає найцікавішим предметом дослідження будь–якого дослідника зі сфери соціального, а особливо – психоантрополога.

Жюль Генрі, добре знаний психологічний антрополог й колега Френсіса Хсю, говорить про це наступним чином: «На мою думку, принципова відмінність між угрупуваннями комах і спільнотами людей полягає в тому, що якщо перші моделі є специфічно організованими саме для досягнення гомеостазу, то структури людських спільнот завжди мають в своїй основі гарантію і запоруку нестабільності» [9, p. 308]. І якщо така заява звучить трохи як перебільшення, що є досить типовим для цього напряму (адже Хсю ставився аж надто лояльно до різнопланових категоричних гіпотез у межах сфери цих досліджень), то, навряд чи хто буде сперечатися з простим фактом, що всі людські суспільства дійсно схильні до змін, швидких чи повільних, але в будь–якому разі неперервних. Френсіс Хсю відзначає, що, найбільш функціональною щодо цього є наступна точка зору: взаємовідносини між індивідом та суспільно–культурним виміром є двостороннім рухом у спіральній прогресії. Індивідуальні психологічні характеристики є результатом процесу соціалізації, проте самі психологічні характеристики, в свою чергу, лежать в основі паттернів культури, що й зумовлює схильність певної соціальної групи до змін чи стабільності, та виступає в якості регулятора процесів соціалізації.

Якщо описувати все це в більш «польових» категоріях, то можна звести все до наступного. Будь–яке суспільство, незалежно від того, як воно ставиться до індивідуалістичної філософії, не може функціонувати без певної соціальної стратифікації за загальними принципами поділу на групи: жінок відрізняють від чоловіків, дітей від дорослих, працездатних від непрацездатних, а математиків від гуманітаріїв. Люди належать до якоїсь із цих груп з огляду на принцип спільності, а не індивідуальності, проте саме соціалізація на основі подібної класифікації є рушійним моментом у формуванні цілісного індивіда. В той же час, визначальною характеристикою «human mind» Френсіс Хсю визначає ступінь розповсюдженості ідей у певній культурній групі, – тобто саме індивід визначає загальнозначимість певних культурних паттернів. Як ми бачимо, в цьому двосторонньому русі від індивіда до культури і навпаки є один спільний знаменник – загальнозначимі ідеї чи типи (в термінології Ф. Хсю). Загальні конотації читача щодо Платона, які могли виникнути в цьому контексті, є цілком слушними, адже одне з пізніх есе Хсю присвячене саме цьому: «Коли Платон говорив про ідеальні типи, він використовував мову, щоб спробувати зрозуміти співвідношення між реальним (або ж конкретним) та ідеальним (або ж абстрактним). При цьому, він вивчає, як працюють наші розсудки (minds), навіть якщо це не було його наміром. Я вважаю, що ідеальні типи Платона допомагають пояснити не тільки те, як працюють наші розсудки, але, можливо, також і те, як повинна працювати комп'ютерна програма» [див.: 6]. Саме ці ідеальні типи, що існують у свідомій і несвідомій формах, є основним фактичним матеріалом, що досліджується в психологічній антропології незалежно від того, хто є носієм цих ідей – індивід чи група. Тут неможливо не згадати слова Еріха Фрома, вплив якого на цей напрям важко переоцінити: «Вивчаючи реакції якоїсь соціальної групи, ми водночас працюємо зі структурою особистості членів цієї групи, тобто окремих людей; однак тут нас цікавлять не ті індивідуальні особливості, які відрізняють цих людей одне від одного, а ті спільні особливості індивіда, які характеризують більшість членів даної групи» [див.: 1]. Таку спільність рис для певної соціальної групи Фром називає соціальним характером, який, звісно ж, формується на основі спільних переживань і традицій групи – тобто з огляду на культурну специфіку. Проте, якщо дослідників кінця XIX – початку XX століття цікавило спільне в межах однієї групи, то дослідників середини XX століття почало цікавити відмінне між двома групами в межах певної спільноти, що мало досить глобалістичну мету. Так, через аналіз відмінностей між американською і китайською культурою, який власне й приніс славу Френсісу Хсю, американський дослідник намагався показати одну просту істину: людськість як така не стоїть вище за всі культурні відмінності і не має потреби виписувати «концепт людини» засобами заперечення, адже через крос–культурний аналіз відмінностей ми можемо побачити саме спільність – як спільність у мінливості систем, так і спільність у цінностях та ідеальних типах, якими ми всі послуговуємось і завдяки яким ми можемо розуміти «опонента», навіть якщо дивимось на світ з іншої системи координат.

Френсіс Хсю визнає, що його підхід є досить «амбітним» в тому сенсі, що хоча він і претендує на крос–культурне узагальнення, але поки що знаходиться на досить умоглядній стадії розробки. Він висуває гіпотезу про існування єдиної соціально–психологічної осі, яка генерує та/або інтегрує широкий спектр більш конкретних культурних особливостей. Особливо необхідно відмітити те, що статті й зауваження Френсіса Хсю у колективній монографії загалом дійсно мають узагальнюючий характер, як каже сам автор: «Ця стаття запускається більшою чи меншою мірою в якості пробної кулі, як польова розвідка гіпотези, витривалість чи провальність якої залежить від подальших інтенсивних досліджень» [див.: 7, p. 353–354].

Отже, американський антрополог Френсіс Хсю не лише започаткував новий психоантропологічний напрям, а й визначив основні завдання та методи досліджень психологічної антропології.

Список використаних джерел

1. Fromm E. Die Furcht vor der Freiheit (1941) / Erih Fromm; Übersetzung G. F. Sewing. – Moskau: Ast, 2011. – 288 s.

2. Article Preview. Patterns of culture. By Ruth Benedict. Introduction by Franz Boos. 291 pp. Boston: Houghton Mifflin Company. $2.50 // New York Times, October 21, 1934. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9403EEDE1039E33ABC4951DFB667838F629EDE&legacy=true

3. Benedict R. Patterns of Culture / Ruth Benedict. – New York: Houghton Mifflin, 1934. – 320 p.

4. Cattell R. B. Description and measurement of personality / R. B. Cattell. – Yonkers, N.Y., World Book Co., 1946. – 534 p.

5. Honigman J. J. Culture and personality / J. J. Honigman. – New York: Harper and Brothers, 1954. – 499 p.

6. Hsu F. L. K. Plato as software designer / Francis L. K. Hsu // Ubiquity, Volume 2005. – Issue April. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ubiquity.acm.org/article.cfm?id=1066343

7. Hsu F. L. K. Psychological anthropology; approaches to culture and personality / Francis L. K. Hsu. – Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1961. – 568 p.

8. Jason A. Ruth Benedict, Franz Boas, and the Anthropological Concept of Culture / Antrosio Jason // Living Anthropologically. Anthropology blog. 09 sep., 2015. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://www.livinganthropologically.com/2013/09/09/ruth–benedict–culture/

9. Henry J. Homeostasis, Society and Evolution: A Critique / Jules Henry // Scientific Monthly. – LXXXI, 1955. – P.300–301.

10. Nadel S. F. Foundations of social anthropology / S. F. Nadel. – Glencoe, 111, Free Press, 1951. – 426 p.

Borisova–Zeleznova K. O., *graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kvemailvk@gmail.com*

Cultural concept of personality in psychological anthropology Francis Hsu

This work is devoted to the psyhoantropology direction, founded by Francis Hsu – namely the cultural concept of personality and the issue of interplay cultural and individual within it. The article reveals the unconscious rooted in cultural patterns, and also focuses on cross–cultural studies of personality and sociocultural systems. Particular attention is paid to criticism Hsu psychological theories of personality. Author proposes view on theoretical achievements of American thinker–practice.

Keywords: *culture, human, personality, unconscious, social, psychological anthropology.*

Борисова–Железнова Е. А., *аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kvemailvk@gmail.com*

Культурологический концепт личности в психологической антропологии Френсиса Хсю

Работа посвящена исследованию психоантропологического направления, основателем которого является Френсис Хсю, а именно – культурологической теории личности и проблематике взаимного влияния в её пределах культуры и индивида. В статье раскрывается укорененность бессознательного в культурных паттернах, а также акцентируется внимание на крос–культурных исследованиях личности и социокультурных систем. Особенное внимание уделено критике Хсю психологических теорий личности. Предлагается авторский подход к теоретическому достоянию американского мыслителя–практика.

Ключевые слова: *культура, человек, личность, бессознательное социальное, психоантропология.*

* * *

УДК 141:215:291

Витер Д. В.,
доктор философских наук, старший научный сотрудник, профессор, Национальный университет обороны Украины им. И. Черняховского (Украина, Киев), vdv_n@mail.ru

Коммуникативная концепция мира и экуменический диалог в богословии митрополита Никодима Ротова

Рассматриваются вопросы развития богословских идей митр. Никодима Ротова в контексте активизации экуменического диалога во второй половине XX в., в частности между католической и православной церквями, и формирования в рамках иринологии коммуникативной концепции мира, отражающей попытки Русской православной церкви определить основные направления преодоления изоляционизма и занять ведущее место в историческом процессе миротворчества как основы преодоления противоречий общественного развития.

Ключевые слова:*богословие, иринология, католицизм, мир, православие, социальная философия, экуменизм.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мир, во всей своей полноте, во всей своей данности, в совокупности своих взаимосвязей с человеком, в диалектике становления и развития, занимает одно из центральных мест в богословском творчестве митр. Никодима(Ротова), являясь связующим звеном, интегративной и одновременно интегрирующей идеей, вокруг которой сплетаются концепты не только христианского экуменизма (прежде всего, в его православном понимании), апологетики, гуманизма, но и евхаристической экклезиологии. Без анализа учения о мире, квинтэссенцией которого стала иринология (богословие мира), невозможно адекватно подойти к очень часто противоречивому с точки зрения православной богословской традиции творчеству митр. Никодима, понять не только его богословскую позицию, но и социальные взгляды, конкретную практику социального служения Церкви, вовлеченную в деятельность движения в защиту мира, специфику формулирования задач по регулированию жизни Церкви и путей их решения, предлагавшихся митр. Никодимом в сложных социально–политических и общественных условиях второй половины XX в.

Принимая убежденность Й.Громадки в необходимости «быть благовестниками и ратоборцами за мир во всем мире», митр. Никодим подчеркивает, что для христиан слово «мир» вмещает в себя огромную силу и надежду, «мир для христиан есть последование Христу» – эта максима раскрывается не в некоей схоластичной сумме цитат из Евангелия, представляющих собой формальное обоснование некоей богословской позиции, характеризующей определенный тип мышления и сознания. Она конкретна именно своим практическим приложением, она деятельна, о чем и заявляет митр. Никодим, указывая, что «дело мира – это есть наше кровное, христианское дело, вытекающее прямо из нашего последования Христу, непосредственно предполагаемое таким последованием и неминуемо требуемое таким последованием» [5], а потому естественно и закономерно решение вопроса об ответственности, которая лежит на христианах, за дело мира, о формах и методах их участия в разрешении этой самой насущной проблемы современности, как это вытекает изпоследования Христу.

Мир, задача по его сохранению, безусловно, предполагает определенную меру ответственности, возлагаемую на человека, которому, этот самый мир поручен, и основным субъектом которого человек сам является. Историческое стремление владеть миром, быть его «хозяином», практически изъяло из сознания человека идею ответственности, причем не только индивидуальной, но и коллективной – идею ответственности человечества за выживание мира. Но именно эта идея, выражая библейско–евангельское понимание мира и человека, находит у митр. Никодима разрешение в перенесении ответственности и обязанности, как взаимосвязанных понятий светских социальных теорий и практик, в сферу религиозного мышления и сознания, имеющих существенный потенциал в контексте сохранения мира.

Для митр. Никодима ответственность необходимо предполагает обязанность, не только осознаваемую, но и реально воплощаемую в конкретной практической деятельности христиан всех конфессий. Он указывает, что «сознание нашей общей ответственности обязует ныне всех христиан соединить свои усилия в практическом улучшении современного международного положения... Мы должны осудить применение силы и угрозы войны, как средств разрешения международных конфликтов... Мы должны решительно выступить против любых форм угнетения... вытекающих из расизма, национального шовинизма, колониализма, социальной несправедливости... как отвергающих по своей природе великие заповеди о любви человека к Богу и ближнему. Мы должны заявить о необходимости признания за каждым народом права на самоопределение, а значит, и о необходимости предоставления всем колониальным,

полуколониальным и угнетенным народам, меньшинствам и группам полной политической, экономической и социальной свободы, независимости и суверенности, как проистекающих из учения Христа Спасителя о равенстве всех людей пред Богом» [5,с.51–52,58].На основе данного положения формируется концепция открытости и коммуникативности, диалогичности христианства как необходимое условие в деле миротворчества.

Отрицание открытости, коммуникативности, диалогичности христианства в целом и каждой деноминации в частности является порочной практикой церковной жизни. Экуменизм, понимаемый не как аморфное сближение, слияние, уничтожающее все индивидуально–особенное, как объединение без всякого различия в нечто единое и безжизненное, но как «общий диалог в духе подлинного братолюбия» [2] важен для Церкви, поскольку такие диалоги «помогают сблизиться в понимании истинной свободы и найти общие пути, на которых мы совместными усилиями могли бы свидетельствовать о ней и защищать ее. Наше единомыслие в столь существенном вопросе открыло бы перед нами широкие перспективы и большие возможности в деле разрешения наиболее жгучей и неотложной проблемы современности, – проблемы обеспечения всеобщей безопасности» [4]. Но экуменизм вовсе не означает в данном случае безоговорочного, некритичного принятия инославной позиции, хотя обусловливает определенное влияние общего идейного контекста на позицию конкретной деноминации. Однако сближения для формирования не только взаимного понимания, но выработки общей позиции в деле сохранения мира требует единства. Именно на этом настаивает митр. Никодим, указывая, что «пробуждающееся в разъединенном христианстве сознание необходимости восстановления церковного единства побуждает Церкви безотлагательно изыскивать к этому пути и средства… это искомое Единство представляется порой некоторым православным деятелям не как благодатное Единство для вечного спасения членов Церкви, но как внешний союз нецерковных уже единомышленников для вмешательства в земные дела человечества, которые прямо не являются компетенцией нас, служителей Слова Божия» [1].

Идея единства, осуществляемого в рамках эволюции человека и общества, развивающейся на основе социального динамизма, становится ведущей для католической социальной теологии, формируя позицию католической церкви по отношению к миру. В соответствии с этой позицией духовная автономия человека важна с точки зрения домостительства Божия, но в условиях социального динамизма, где личность является, прежде всего, активным социальным субъектом, человек требует помощи церкви, способной, в силу своей вселенскости, обеспечить человечеству духовное, гражданское, экономическое единство, к которому стремится человек. Впрочем, и церковь, «евангелизируя» мир, с необходимостью принимает от него помощь, используя результаты процесса научного развития, достижений культуры и т.д. в формулировании решений насущных проблем, встающих перед человеком в его повседневной жизни. Такой, по сути, синтетический характер взаимоотношений церкви и мира указывает на качественно новую для церкви задачу – осмысление проблем общественного развития и определение их места в спасительной деятельности Церкви.

Однако не тейярдизм, не модернизм социальной доктрины католицизма, последовавший за IIВатиканским собором, стали весомыми аргументами в пользу развития богословского учения о мире для митр. Никодима. Таким аргументом оказался один из основных принципов, провозглашенный папой Иоанном XXIII – забота о мире, неотделимом от справедливости; забота о мире, заключающаяся не в отвлеченных рассуждениях, но содержащаяся в конкретной деятельности [3], а также активно развернувшаяся деятельность IIВатиканского собора. Католический интегризм (как линия традиционного томизма) безусловно, верно критиковал гуманизм, положенный в основу «Gaudiumetspes», за его приверженность принципам философии Просвещения, что превращало этот гуманизм, далекий по сути от христианской антропологии, в гуманизм атеистический, а также ориентацию на преимущественный антропоцентризм и светскую социальную философию, как основной принцип рассмотрения проблем человека и общества. Однако прогрессистское крыло собора не видело иных путей приближения позиции церкви к современному человеку, адекватного отражения церковного учения в сознании человека, подводя под свою платформу идеи либеральной теологии и критику томистской схоластики. Собственно, сформированное в противостоянии идей традиционализма и модернизма, интегризма и прогрессизма на II Ватиканском соборе социальное учение католической церкви стало отправной точкой для возвращения христианской церкви в мир в новом статусе – открытости миру и его проблемам, возможности формулировать и предлагать человеку пути решения индивидуальных и общественных проблем с учетом евангельских принципов. И вполне естественно, что реакция на эти события со стороны православной церкви оказалась незамедлительной, по крайней мере, если не на уровне целостного церковного учения, то в работах отдельных богословов. В этом контексте становится ясной некоторая приверженность митр. Никодима к идеям, разрабатываемым II Ватиканским собором, и влияние этих идей на его богословское творчество: католицизм сконцентрировал внимание богословского сознания и мышления на вопросах служения Церкви в современном мире, взаимоотношений Церкви и мира, проблеме связи между общественной практикой человека и его духовной жизнью. И никакой мнимый филокатолицизм тут не имеет места, поскольку принимаемая «католическая» позиция в вопросах сохранения мира оказывается существеннейшей необходимостью в условиях общественно–политической ситуации второй половины XX в. именно для Православия. Учитывая же ход исторического развития общества, она актуальна в любой исторический период, а потому игнорировать ее можно только в том случае, если мир, как таковой, в его целостности, мир и как творение Божье, и как средоточие жизни человека, отчуждается от человека, по его, человека же собственному убеждению.

Сохранение и укрепление мира не имеет ничего общего с эскапизмом, и категорически невозможно в условиях эскапизма, в условиях отрешенности от проблем общественного развития не только Церкви, но и каждого верующего. Изоляционизм – естественный ли, искусственный ли – отражает несовершенство восприятия целостности евангельского учения и заповедей в аспекте спасения мира, совершаемого в Церкви, без которой

спасение мира и человека невозможно. Возможно преобразование социальных условий существования человека, изменение личности, искажение духовного облика, отдаление или полное отпадение от Бога, но не спасение. Убежденность в этом заставляет митр. Никодима жестко критиковать позицию церковной индифферентности, закрытости по отношению к миру с его общественно–политическими и социально–экономическими проблемами. Он осуждает призывы апологетов «незыблемости несправедливых социальных отношений» к полному отчуждению христиан от мира с целью «отвлечь их от жгучих социальных проблем, от борьбы за переустройство общества на началах справедливости», вследствие чего христианин «заботится лишь о том, чтобы ему не в чем было себя упрекнуть, а дальше ему совершенно безразлично, идут ли на земле дела хорошо или скверно» [4].

В рамках иринологии, как теоретической основы осмысления социальной и общественно–политической проблематики, митр. Никодим развивает категорическую этику, в которой основным императивом становится забота о сохранении мира во всем мире, принимая разрабатываемый католической и протестантской теологией принцип ответственности, с одной, впрочем, особенностью – это социальная ответственность богослова перед человечеством за воплощение слов Христа о мире жизни людей. Не мертвая, схоластическая теория или концепция, не революционная практика, разрушающая любой мир, но живое слово, способное направить духовные силы человека к созиданию, Воплощенное Слово, проповеданное миру – это то, что отличает взгляды митр. Никодима от католических и протестантских мыслителей. Специфика его богословской и общественно–политической позиции характеризуется попыткой ввести духовность даже в материалистический контекст общественного развития, адаптировать религию, религиозное мировоззрение к запросам современности, даже если с точки зрения православной традиции такой подход представляется модернистским. Впрочем, ориентированность на западный теологический модернизм еще не означает и откровенногоантитрадиционализма.

В концепции митр. Никодима хранение мира напрямую связано с произрастанием правды, и, как следствие, праведность возможна только в мире, в единстве внешнего и внутреннего мира, мира души, который «неотделим от радости, надежды и веры.., а является очень активным, бодрым состоянием, непременно стремящимся воздействовать на окружающее, с целью сообща, всем обществом людей, насладиться миром и надеждою в вере. Мир, как нормальное состояние вещей, и мир, как нормальное взаимоотношение людей между собой, при одновременном внутреннем мире в их душе, естественно, имеет своим последствием и мир людей с Богом. Однако мир с Богом возможен только при наличии и условии мира с людьми и между людьми» [5]. Данное положение существенно не только для понимания дальнейшего развития коммуникативной концепции мира, иринологии как богословского учения о мире, но и практически самой основы богословского творчества митр. Никодима – Евхаристии и евхаристической экклезиологии.

Невозможность осуществления Евхаристии без примирения с внешним окружением и мира в душе, в отсутствие этого целостного мира в человеке оказывается определяющим моментом духовно–религиозной жизни. Этот момент обусловливает идею общения, идею открытости христианства миру, необходимости формирования активного отношения человека с миром и Богом в преодолении религиозного, интеллектуального и социального изоляционизма. Митр. Никодим акцентирует внимание на качественной составляющей этого общения и отношений человека с миром и человека с Богом, указывая, что «мир с Богом не есть какое–то исключительно внутренне–религиозное состояние, самодовлеющее в пределах мистических отношений одной изолированной личности с ее Творцом и Искупителем, вне контекста отношения этой личности к другим людям и вне общественной взаимосвязи всех людей между собою» [5]. Церковь в мире и для мира, связывая всех людей во Христе, в евхаристическом общении, создает уникальные условия для хранения и укрепления мира, снимая любые антагонизмы общественного развития, делая несущественными в сотериологическом аспекте все индивидуально–личностные особенности человека, при этом не обезличивая его полностью, не сводя до эфемерного «социального субъекта», но наоборот – сводя во едино все противоположности, разрешающиеся в Боге. В том числе и противоположности и разногласия, возникающие и существующие в самом христианстве.

Отсутствие единства в мире, в обществе, в Церкви составляет «глубокую скорбь для того, кто следует заповеданному Христом миротворчеству» [6], заключающемуся не только в сохранении мира на земле, укреплении взаимопонимания между народами, уничтожении неравенства и всяческой несправедливости, но и одновременно несет в себе существеннейший момент соделания– участия в деле творения и развития творения. Созданный Творцом мир, оставленный человеку и искаженный грехопадением, требует усовершенствования, требует спасения. Спасение мира совершено крестными страданиями Христа, Его смертью и Воскресением, однако, «то, что служило великой благодатной поддержкой труженикам в деле созидания Царства Божия, было облечено в уродливую форму противоестественного требования о необходимости якобы безропотного перенесения любого издевательства над человеком» [4]. Вместо радости о спасении сотериология превратилась в оправдание всяческого бесчестия над другими людьми, превознесение силы над слабостью, которая должна сносить все издевательства над собой так, как это, якобы, терпел Христос. Вековая ложь о сущности спасения со стороны власти, со стороны силы, со стороны тех, кому выгодно поддерживать в других убежденность в естественности быть «униженными и оскорбленными», не иметь собственного достоинства, быть обезличенными социальными субъектами, превратилась в апофеоз современного мира – мира несправедливой справедливости, мира разделенного, мира иллюзии свободы, мира без мира. В конце концов, мир превратился в сгусток материального благополучия, мир замкнулся на материальном, заполнившем собой основу любого блага, разделяющего людей окончательно и окончательно отдаляющего их друг от друга, от мира, от единства во Христе. Мир, забывший, вычеркнувший из памяти то, «что Христос – это мир наш, не только мир людей с Богом, но и мир людей между собой» [5], потерял всякую надежду на спасение, на собственное будущее.

Пустой, или точнее опустошенный мир, постепенно утрачивая связь с реальностью исторического процесса и не видя перспектив собственного развития, создает себе ложные ценности, поставляет кумиров и идолов материального, но временного, как временно все материальное; мир создается вокруг несущественного, сам становясь несущественным, а потому и хрупким, требующим постоянной заботы о его сохранении.

Список использованных источников

1. Заявление Главы делегации Русской Православной церкви архиепископа Ярославского и Ростовского Никодима на Всеправославном совещании на о. Родосе // Журнал Московской Патриархии. –1961. – №11. – С.12–25.

2. Никодим, митр. Диалог с римо–католиками о современной христианской социальной мысли / Митрополит Никодим (Ротов) // Журнал Московской Патриархии. – 1966. – №9. –С.70–75.

3. Никодим, митр. Иоанн XIII, папа Римский / Митрополит Никодим (Ротов)// Богословские труды. – 1979. – №20. – С.83–240.

4. Никодим,архиеп. Мир и свобода/ Архиепископ Никодим (Ротов) // Журнал Московской Патриархии. – 1963. – №11. – С.3–29.

5. Никодим,архиеп. Мир –последование Христу / Архиепископ Никодим (Ротов) // Журнал Московской патриархии. –1961. – №11. – С.41–59.

6. Никодим, митр. О путях к общехристианскому единству / Митрополит Никодим (Ротов) // Журнал Московской Патриархии. – 1965. – №11. – С.40–46.

References

1. Zayavlenie Glavy delegatsiy Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi arhiepiskopa Yaroslavskogo i Rostovskogo Nikodoma na Vsepravoslavnom soveschaniy na o. Rodose // Zurnal Moskovskoy Patriarhiy. –1961. – №11. – S.12–25.

2. Nikodim, mitr. Dialog s rimo–katolikami o sovremennoy hristianskoy socialnoy mysli // Zurnal Moskovskoy Patriarhiy. –1966. – №9. – S.70–75.

3. Nikodim, mitr. Ioann XIII, papa Rimskiy // Bogoslovskie Trudy. – 1979. – №20. – S.83–240.

4. Nikodim, mitr. Mir i svoboda // Zurnal Moskovskoy Patriarhiy. –1963. – №11. –S.3–29.

5. Nikodim, mitr. Mir – posledovanie Hristu // Zurnal Moskovskoy Patriarhiy. –1961. – №6. – S.41–59.

6. Nikodim, mitr. O putiah k obschehristianskomu edinstvu // Zurnal Moskovskoy Patriarhiy. –1965. – №11. – S.40–46.

Viter D. V., *doctor in philosophy, senior researcher,professor, National University of Defense of Ukraine I. Chernyakhivsky (Ukraine, Kyiv), vdv_n@mail.ru*

The communicative concept of peace and ecumenical dialogue in the theology of metr.NicodimRotov

The issues of metr.NicodimRotov theological ideas development in the context of the ecumenical dialogue in the second half of the twentieth century revitalization, in particular between the Catholic and Orthodox churches, and the formation within irinology the communicative conception of the world, that reflecting the attempts of the Russian Orthodox Church to determine the main directions of isolationism overcoming and take a leading role in the historical process of peace–building as an bases of the contradictions of public development overcoming are considered.

Keywords: *Catholicism, ecumenism, irinology, Orthodoxy, peace, social philosophy, theology.*

Вітер Д. В., *доктор філософських наук, старший науковий співробітник, професор, Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського (Україна, Київ), vdv_n@mail.ru*

Комунікативна концепція світу і екуменічний діалог в богослов'ї митрополита Никодима Ротова

Розглядаються питання розвитку богословських ідей митр. Никодима Ротова в контексті активізації екуменічного діалогу в другій половині XX ст., зокрема між католицькою і православною церквами, та формування в межах іринології комунікативної концепції мира, що відображає спроби Руської православної церкви визначити основні напрями подолання ізоляціонізму та посісти провідне місце в історичному процесі миротворчості як підґрунті подолання протиріч суспільного розвитку.

Ключові слова: *богослов'я, іринологія, екуменізм, католицизм, мир, православ'я, соціальна філософія.*

* * *

УДК 101

Зборовська К. Б.,
аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
ok777angels@ukr.net

SENSUS, RATIO ТА INTELLECTUS В АНТРОПОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ МИКОЛИ КУЗАНСЬКОГО

Розглядається специфіка використання концептів sensus, ratio та intellectus в антропології Миколи Кузанського. Базою для такого дослідження є розгортання в його спадщині класичного платонічного акценту на «νους», однак вже у площині християнського мислення. На думку німецького філософа, сходження до максимуму (до Божественного світла) доступне лише такій природі, яка виступає посередником, що пов'язує вище з нижчим, і таку природу він приписує усьому людству, називаючи людину – natura media. У статті розглядається, як така антропологічна теорія впливає на розгортання співвідношення таких базових людських властивостей, як sensus, ratio, intellectus та intelligentia. Шляхом етимологічного та герменевтичного аналізу тексту та співставлення різних перекладів з оригіналом латиною автор приходить до висновку, що у філософії Миколи Кузанського intellectus виступає як «альфа і омега» існування в цьому світі, стаючи каузальною причиною появи sensus в істотах та запорукою інтенсифікації цієї властивості у самому intellectus.

Ключові слова: *антропологія, середньовічна містика, sensus, ratio, intellectus, intelligentia.*

νους ο διακοσμων και παντων αιτιος
(Причиною світоустрою й усього є розум. Федон, 97 b–c)

У філософії майже «загальним місцем» став пасаж Платона з діалогу «Бенкет» про любов до мудрості. Там ми віднаходимо опис натури або ж природи філософа у досить апофатичному ключі: ним не може бути ані той, хто вже володіє істинним знанням, тобто боги, адже їм немає сенсу прагнути до того, що у них вже є; також філософом не може бути той, хто нічого не знає і з огляду на неусвідомлення власного незнання не бачить потреби у досягненні істини. Отже, відповідно до думки Діотіми, яку транслює до нас Платон, становище Ерота, що постає тут як узагальнений образ філософа, – є «μεταξὺ φρονήσεως καὶ ἀμαθίας» [Symp. 202a], тобто місце між знанням та незнанням. Пояснюючи таке дивне межове положення, він додає, що призначення подібних геніїв наступне: «Перебуваючи посередині, вони заповнюють проміжок між тими й іншими (людьми та богами – К. Б.), так що Всесвіт зв'язаний (зсередини) внутрішнім зв'язком» (ἐν μέσῳ δὲ ὂν ἀμφοτέρων συμπληροῖ, ὥστε τὸ πᾶν αὐτὸ αὑτῷ ξυνδεδέσθαι) [Symp. 202 e]. Навколо цих рядків розгорталось не мало філософських систем і містичних пошуків, будувались ієрархії світу, ця формула трансформувалась і набувала нових змістів, коннотацій та смислових навантажень. Врешті–решт, за кілька століть платонічну спадщину рецепіювали отці Церкви, а діалектична система платоніків та неоплатоніків стала будівельним матеріалом Corpus Areopagiticum, що заклало підвалини світорозуміння усіх наступних філософів–містиків, а особливо – центральної постаті цієї невеличкої роботи – Миколи Кузанського. Проте, хоч деякі теоретичні конструкції християнських богословів дійсно можна співставити зі структурними узагальненнями проблематики платонічного світочину, все ж не можна не відзначити принаймні їх основної відмінності: унікальну роль у космології відіграють тепер не лише обрані – генії у термінології Платона, становище людини як такої, людини за природою стає принципово унікальним – вона фактично є осердям світу, розташовуючись посередині між духовним світом ангелів та матеріальним світом природи. За словами отців Церкви (наприклад, Григорія Палами

та Діонісія Ареопагіта), вона охоплює своїм єством і «заломлює» у собі два плани дійсності: трансцендентний та поцейбічний, «небесне і земне».

Розгортаючи платонічну формулу вже у площині християнського мислення, німецький філософ Микола Кузанський також говорить, що сходження до максимуму (до Божественного світла) доступне лише такій природі, яка виступає посередником, що пов'язує вище з нижчим, але таку природу він приписує усьому людству: «Саме людська природа (humana vero natura), яка піднесена над усім Божим творінням і не надто поступається янголам, згортає (complicans) у собі інтелектуальну та чуттєву природи (intellectualem et sensibilem naturam), зв'язуючи (constringens) всередині себе все, що є у світі, і за це справедливо іменується давніми філософами мікрокосмом, малим світом. Саме тому вона, піднявшись до поєднання (unionem) з максимальністю, стала б повнотою всіх довершеностей та універсуму в цілому і кожної окремої речі, таким чином все через людину досягло б свого вищого ступеню» [DDI, 198 (III 3)]. В цих рядках ми можемо побачити як відсилання до Платона – до слів про зв'язність Всесвіту, які ми наводили на початку, так і до Євангельської цитати: «Бо створіння з надією чекає на з'явлення синів Божих, (…) у надії, що й саме створіння буде визволене від рабства тління на свободу слави дітей Божих» (До Римлян 8:19, 21). Дійсно, німецький мислитель репрезентує цілком суголосну святоотцівській літературі думку, проте її експлікація набуває досить незвичних форм. Як для античного, так і для патристичного та схоластичного спадку є досить усталеною думка (звісно, з багатьма варіаціями), що та «властивість», яка робить людину спроможною до Богопізнання і сходження до вищих рівнів буття – це νους, διανοια, λογος, ratio, mens, intellectus (в залежності від того, хто як з більш пізніх мислителів рецепіював латиною грецькі терміни), тобто, це принципово те, що не властиве творінню, але властиве Богу та янголам – тобто вищим, інтеллігибельним сутностям. Крім того, з часів коментування Олександром Афродізійським трактатів Аристотеля до лексикону мислителів увійшло поняття νους ο θυραθεν чи intellectus adeptus, тобто «набутий діяльний інтелект», який вже за часів Середньовіччя є одним із найтемніших моментів містичної гносеології, хоча його «підспудний» сенс ухопити приблизно ми все–таки можемо: це близько до концепту осяяння божественним світлом гріховної тварної природи людини. За таких умов, наступну цитату Миколи Кузанського, вирвану з контексту, можна було б витлумачити у тому ж руслі: «В роді живих істот людський вид тяжіє до вищого ступеню здатності відчувати (altiorem gradum inter sensibilia), сходячи до змішування з інтелектуальною природою (intellectualis naturae), але в ньому всеодно перемагає нижча частина, відносно якої він називається тваринною істотою» [DDI, 187 (III 1)]. Проте, вже тут можна помітити, що мова йде про рівні sensibilia, тобто рівні чуттєвості, які за класичною схемою мусили б мати стосунок лише до тваринного світу. Але мислитель пише про те, що людина тяжіє до вищого ступеню sensibilia, тобто їй необхідно прикласти зусилля, щоб його досягти. Звертаючись до іншого пасажу цього автора, віднаходимо наступне: «(…) У виді, що посідає актуально вище місце в роді живих істот, тобто у людини, відчуття (sensus) досягає такої витонченості, що жива істота стає рівною мірою й інтелектуальною сутністю (intellectus). Адже людина є її інтелект (suus intellectus), а інтелектуальна природа (intellectuali natura) стає деяким чином (quodammodo) основою буття конкретної чуттєвості (contractio sensualis). (…) Інтелект (intellectus) у всіх людей є потенційно всеохопним і зростає з потенції в акт поступово, зменшуючись під час цього зростання у своїй потенційності; і навпаки, максимальний інтелект (Maximus), існуючи в повну міру актуальності як межова потенція будь–якої духовної природи, необхідно буде в такій же мірі інтелектом, в якій і Богом, а Бог є все в усьому (qui est omnia in omnibus)» [DDI, 205, 206 (III 4)]. Розберемо цей уривок поетапно. По–перше, як ми бачимо, у Миколи Кузанського людській натурі властивим є сходження до максимуму, яке відбувається через «витончення», рафінування sensus – не у значенні чуттєвого сприйняття, а скоріше у більш властивому для грецького спадку значенні інтелектуального сприйняття, усвідомлення, наближаючись до регістру семантичних полів герметичного «Asclepius», в якому sensus виступає відповідником νους і вони разом акумулюють значення терміну intellect. Таким чином, мислитель чітко вказує на те, що sensus є властивістю саме тваринної частини людської природи. По–друге, Кузанець залишається тут вірним своїй формулі злиття «абсолютного максимуму» і «абсолютного мінімуму»: ті відмінності і ступені, які зустрічаються у світі, роблять одне більш актуальним, а інше – більш потенційним, тобто просто констатують градацію в єдиній лінійній ієрархії [див. докладніше: DDI, 136 (II 8)]. Якщо використовувати тут антропологічні терміни, то отримаємо, що інтелект присутній в людині потенційно, але його необхідно зрощувати, наближаючись до максимальної актуальності, якою є саме Бог – і Він же, в свою чергу, виступає як «Максимальний інтелект», онтологічне підґрунтя буття будь–якої потенційності, яка реалізується саме завдяки Йому. Таким чином, intellectus виступає як «альфа і омега» існування в цьому світі, стаючи каузальною причиною появи sensus в істотах і запорукою інтенсифікації цієї властивості у самому intellectus.

Як же це можливо? Автор вирішує цю апорію, неосяжну для людського розуміння, за допомогою введення концепту людини як natura media – посередника між Богом і світом. В той же час людська природа тут не є посередністю, як у гностиків, де «медіумами» могли виступати лише обрані, та й вони поставали скоріше як означники безодні між смертною тварністю та безсмертним божеством. Микола Кузанський дає особливе тлумачення природи всього людства – humanitas absolute: «Тільки серединна природа (natura media), центр єднання (medium connexionis) нижчої та вищої [природ], є належною для сходження до максимуму могутністю максимальної божественної нескінченності. Насправді, як вища ступінь нижчих і нижча ступінь вищих порядків вона згорнуто містить у собі всі природи, і якщо в усьому, що їй властиве, вона підіймається до єднання з максимальністю, то в ній усі природи й увесь Всесвіт всіма можливими для них способами обов'язково досягнуть найвищої повноти» [DDI, 197 (III 3)]. Таким чином, як ми бачимо, із специфічного смислового навантаження полісемічних латинських термінів у німецького мислителя виростає досить потужна антропологічна теорія, а експлікація концепту natura media приводить мислителя до необхідності ранжирування sensus, ratio та intellectus у цілком автентичний спосіб.

Отже, intellectus є запорукою цього ранжування, виступаючи як онтологічним базисом, так і умовною вершиною досконалості й актуальності. Sensus, натомість, позначає певний полюс потенційності, хоча й з необхідністю акумулює у собі святоотцівські рецепції грецького vous, роль якого воно подекуди виконувало у богословських трактатах, позначаючи не лише чуттєве, але й інтелектуальне сприйняття. Тим не менш, прірва між sensus та intellectus є досить значною, тому мислитель планомірно доповнює її ще одним надто полісемічним латинським терміном – ratio: «Поки душа існує у часі, де нічого не сприймає окрім образів (phantasmatibus), вона здається скоріше відчуттям чи рацією (sensus aut ratio), ніж інтелектом (intellectus); але, піднесена над часом, вона – інтелект (intellectus), вільний та відділений (liber et absolutus) від відчуттів і образів» [DDI, 226 (III 7)]. Для прояснення понятійної референтативної системи Кузанця у слововжитку таких полісемантичних слів як ratio та intellectus необхідним є звернення до традиції німецькомовних перекладів його текстів, яка є набагато тривалішою й плідніщою, ніж ті, що ми маємо на теренах Східної Європи. Наведемо цей фрагмент із Кузанця з вже класичного видання Deutsche Ubersetzung von Dupre: «Die zeitlich verschränkte Wahrheit des Körpers ist gleichsam der Schatten der überzeitlichen Wahrheit des Körpers und so ist auch die verschränkte Wahrheit der *Seele* wie ein Schatten der von der Zeit losgelösten Seele; während sie in der Zeit ist, in der sie ohne *Vorstellungsbilder* nichts begreift, erscheint sie eher als *Sinnlichkeit* oder als *Verstand*, denn als *Geist*. Über die Zeit erhoben ist sie *Geist* und von dem andern frei und losgelöst» [6, p. 473]. Отже, тут наводяться такі відповідники для цих термінів: ratio перекладається як Verstand (на противагу традиції німецької містики, яка послуговувалася в основному середньоверхньонімецькою і зазвичай встановлювала відповідником для ratio Vernunft), a intellectus, в свою чергу, – як Geist, тобто «Дух» (у цьому випадку варто згадати, що зазвичай прикметник intellectivus відтворюють у німецьких перекладах давніх текстів через ubersinnlich, тобто «надчуттєвий» [див. 1, с. 105], що, можливо, й намагався підкреслити чи максимізувати через відповідні конотації цього слова перекладач; тим більше, що особливе ставлення до поняття «дух» є досить поширеним для німецького слововжитку; варто лише згадати, що у них гуманітарні науки – це Geistwissenschaft, тобто «науки про дух»). На нашу думку, підкреслення цього моменту саме через переклад німецькою є досить важливим, оскільки проливає світло на розрізнення Кузанським ratio та intellectus. На думку такого визначного німецького дослідника, як Джозеф Кох, оскільки у референтативній системі Кузанця intellectus постає вищим за розумові здібності, то можна провести паралелі (в розумних межах, звісно) із розрізненням Канта між Verstand (як інстанції розуміння) та Vernunft (як інстанції міркування) [3, p. 48]. В сумі, з огляду на думку такого поважного мислителя й класичний переклад von Dupre, більша частина німецьких дослідників дійсно у наш час перекладають ці ключові терміни його гносеології та антропології в такий спосіб. Проте, варто не забувати, що сам Кузанський використовував зворотні переклади: ratio – як Vernunft та intellectus – як Verstand. Підгрунтям для такого розподілу можна вважати те, що, на думку німецького містика, принцип несуперечливості діє лише на рівні ratio, що, в свою чергу, із запалом відстоював вже французький дослідник [див. докладніше: 10]. Це можна зрозуміти, виходячи з того, що оскільки Бог є negative infinitum та maximum absolutum, тобто, умовно кажучи, «точкою» співпадіння протилежностей, а людський intellectus у своїй творчій потенції є подобою божественного intellectus [див. 7, s. 1–91, 8–9], то співпадіння протилежностей не може існувати в одній координатній площині з принципом несуперечливості, – навіть у недовершеному людському розумі.

Після такої мовно–перекладацької розвідки, спробуємо зробити кілька досить важливих висновків з уривку «De docta ignorantia», які б могли хоч трохи прояснити антропологічну теорію Кузанця:

– по–перше, intellectus хоча й може постати з «рафінованого» sensus, тим не менш, у своєму абсолютному (можна продовжити цей ряд – звершеному, актуалізованому, позачасовому і т.д.) стані він може цілком існувати без нього і ставати ще більш довершеним;

– образи (phantasmatibus) – це прерогатива потенційного виміру душі; довершений intellectus є класично зверненим на безтілесні форми речей, для яких не є необхідними чуттєві образи; в німецькій варіації цього уривку – intellectus – це дух, який є вищою частиною душі;

– людську душу можна умовно поділити на дві частини – sensus – ratio та intellectus, що дозволяє провести паралелі з intellectus agens («можливий») та intellectus possibilis («діяльний»), – поділ, започаткований греко–арабською інтерпретацією трактату Аристотеля «De anima», що знайшов досить широке застосування у теологічних текстах;

– і найголовніше, на нашу думку, – це введення ratio на рівні з sensus, однак із наданням йому все–таки більшого смислового сенсу чи виміру когнітивного схоплення образів; ratio постає як дещо властиве суто потенційній людській природі, проте, як ми зможемо побачити надалі з тексту, – аж ніяк не суто людській.

Тут варто відзначити досить важливий момент: когнітивні моделі німецького мислителя базуються перш за все на його аналізі структур універсуму, що й обумовлює загальний контекст його думки: будь–які його когнітивні формули й умовиводи стосуються універсуму в цілому і людини зокрема. Проте, як ми вже відзначали, статус людини в ієрархії творіння є надзвичайно особливим: якщо універсум постає лише подобою вищого максимуму – privative infinitum, maximum contractum seu concretum, maximum absolutum, то людина є semen universale (термін, який використовує німецький дослідник Х. Шветцер для експлікації людської сутності як принципово творчої в працях таких мислителів, як Микола Кузанський та Піко делла Мірандолла [11, s. 555–574]) може «рафінувати» власне становлення не лише як подоби, але і як Божого образу.

Цікавою стосовно цього є думка Кассірера: «Отже, інтелект людини дійсно є (для Кузанського) образом Абсолютного Буття, але окрім цього – також і моделлю та зразком всього емпіричного буття: mens per se est dei imago et omnia post mentem, non nisi per mentem» [2, p. 37]. Інтерпретуючи німецького містика, Кассірер зауважує, що intellectus упорядковує сенсорне різноманіття, накладаючи на нього свої ментальні форми, що, по–перше, відповідає концепції semen universale, а, по–друге, відкриває досить логічний вимір функціональності поняття natura media.

Наостанок хотілось би відзначити, що sensus, ratio та inellectus становлять в антропологічній теорії Миколи

Кузанського дійсно трикомпонентну єдність, яка існує в сфері суто інтелігібельного: «Не те щоб людськість (humanitas) Платона – це одне, а відокремлена людськість – інше; ні, це одна й та ж людськість, лише в різних модусах буття, і вона існує в інтелігенції (intelligentia) первинніше, ніж в матерії, не за часом, а за природою – так, як сутність/рація (ratio) за природою передує речі (rem)» [DDI, 147 (II 9)]. І тим не менш, ratio Кузанець, на відміну від свого попередника Абеляра, розглядає не як актуальну повноту дискурсивної здатності, властиву лише «обраним»; ratio постає у нього як аналог essential, використовуючись автором у стосунку до будь–яких речей універсуму (що, звісно ж, потребує окремого і досить ґрунтовного дослідження для прояснення такого цікавого слововжитку). В той же час, саме причетність до інтелігібельного світу дає можливість людині бути точкою комплікації божественного інтелекту й чуттєвого світу, що забезпечує специфічний шлях пізнання людиною світу й розгортання власної сутності. І, що особливо цікаво в руслі даного дослідження, є суголосним із позицією ідейного попередника німецького містика – Діонісія Ареопагіта: «А той, що живе інтелектуальним (intellectuali) життям робить все це інтелігибельно (intelligibiliter), тобто виявляє в собі поняття всього. Сила інтелекту згортає в собі все розумоосяжне (intelligibilia). (…) Інтелект (intellectus) негативно бачить нескінченну дійсність (infinitam actualitatem), тобто Бога, і нескінченну потенційність (infinitam possibilitatem), чи матерію. Посереднє (Media) він бачить позитивно у своїй інтелігибельній та раціональній силі (intelligibili et rationali virtute): оскільки медіальні модуси буття є розумоосяжними (intelligibiles), інтелект споглядає їх всередині себе як живе дзеркало (vivum speculum)» [5, II 119]. Як бачимо, антропологічний концепт intellectus Миколи Кузанського є суголосним до тієї ідеї, яка звучить у Діонісія Ареопагіта: сходження людини до звершення власної сутності (що можливо лише через пізнання Бога) потребує залучення саме умоосяжних предметів – тобто посередників, які б могли адекватно «відобразити» (як дзеркала) містичне світло знання від найвищих порядків та Бога, а в термінології Кузанця – медіаторів, natura media, які завдяки актуалізації власного інтелекту можуть розпізнати в усьому сущому єдиний образ (imaginem) Творця.

Список використаних джерел

1. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т.2 / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2011. – 488 с. // Yevropeys'kyy slovnyk filosofiy: Leksykon nepereklad nostey. T.2 / Per. z fr. – K.: Dukh i litera, 2011. – 488 s.
2. Cassirer E. Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit / Ernst Cassirer. – Berlin: Verlag Bruno Cassirer; Vol. I, 2nd ed., 1911. – 860 p.
3. Koch J. Die Ars coniecturalis des Nikolaus von Kues / Josef Koch. – Cologne: Westdeutscher Verlag, 1956.– 55 s.
4. Nicolai de Cusa De docta ignorantia / Ediderunt Ernestus Hoffmann et Raymundus Klibansky. – Lipsiae: in aedibus Felicis Meiner, 1932. – XIX, 179 paginae. – (Nicolai de Cusa opera omnia iussu et auctoritate academiae litterarum Heidelbergensis ad codicum fidem edita; Volumen I).
5. Nicolai de Cusa. Dialogus de ludo globi / Edidit commentariisque illustravit Iohannes Gerhardus Senger. – Hamburgi: in aedibus Felicis Meiner, 1998. – XLII, 240 paginae. – (Nicolai de Cusa opera omnia iussu et auctoritate academiae litterarum Heidelbergensis ad codicum fidem edita; Volumen IX).
6. Nikolaus von Kues. Philosophisch–theologische Schriften / Herausgegeben und eingeführt von Leo Gabriel, übersetzt und kommentiert von Dietlind und Wilhelm Dupré. Sonderausgabe zum Jubiläum. Lateinisch–Deutsch. – Nachdruck der 1964. – Bände. Wien: Verlag Herder, 1989. – 591, XXXI / 731 Seiten.
7. Nikolaus von Kues. Über den Beryll // Philosophisch–Theologische Schriften / L. Gabriel (Hrsg.). – Wien, 1967.
8. Plato, The Symposium, Greek text with trans. by Tom Griffith. – Berkeley: University of California Press, 1989. – 140 p.
9. Pseudo–Dionysius Areopagita. De Divinis Nominibus / Ed. by Suchla, Beate Regina. – Patristische Texte und Studien, 1990. – 238 p.
10. Vansteenberghe E. Le Cardinal Nicolas de Cues (1401–1464) / Edmond Vansteenberghe. – Paris, 1920; reprinted in Frankfurt am Main: Minerva, 1963.
11. Schwaetzer H. Semen universale. Die Anthropologie bei Nikolaus von Kues und Giovanni Pico della Mirandola // Nicolaus Cusanus zwischen Deutschland und Italien / M. Thurner (Hrsg.). – Band 48 von Veroffentlichungen des Grabmann–Institutes. Berlin, 2002. – S.555–574.

Zborovska X. B., *graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ok777angels@ukr.net*

Sensus, ratio and intellectus in anthropological theory Nicholas of Cusa

The article deals with specificity of the use of the concepts sensus, ratio and intellectus in anthropology Nicholas of Cusa. The basis for this research is the development of its heritage of classical Platonic emphasis on «νους», but already within Christian thought. According to the German philosopher, the ascent to the maximum (the Divine Light) is available only this nature, which acts as an intermediary that links the higher and the lower, and of such a nature he ascribes to all mankind, calling a human – natura media. The article discusses how this anthropological theory affects the development of the relations of basic human abilities as sensus, ratio, intellectus and intelligentia. Through an etymological and hermeneutic text analysis and comparison of different translations from the original Latin, the author comes to the conclusion that in the philosophy of Nicholas of Cusa intellectus acts as the «alpha and omega» of existence in this world, becoming a causal cause of sensus in beings and intensify the guarantee of the ability to the intellectus.

Keywords: *anthropology, medieval mysticism, sensus, ratio, intellectus, intelligentia.*

Зборовская К. Б., *аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), ok777angels@ukr.net*

Sensus, ratio и intellectus в антропологической теории Николая Кузанского

Рассматривается специфика использования концептов sensus, ratio и intellectus в антропологии Николая Кузанского. Базой для такого исследования является развитие в его наследии классического платонического акцента на «νους», однако уже в пределах христианского мышления. По мнению немецкого философа, восхождение к максимуму (к Божественному свету) доступно лишь такой природе, которая выступает посредником, что связывает высшее с низшим, и такую природу он приписывает всему человечеству, называя человека – natura media. В статье рассматривается, как такая антропологическая теория влияет на развитие соотношения таких базовых человеческих способностей, как sensus, ratio, intellectus и intelligentia. Через этимологический и герменевтический анализ текста и сопоставление разных переводов с оригиналом на латыни автор приходит к выводу, что в философии Николая Кузанского intellectus выступает как «альфа и омега» существования в этом мире, становясь каузальной причиной появления sensus в существах и гарантией интенсификации этой способности в самом intellectus.

Ключевые слова: *антропология, средневековая мистика, sensus, ratio, intellectus, intelligentia.*

* * *

УДК 123.1

Павлова Т. С.,
доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), pavlova_tatyana@ukr.net

Право як предмет соціальної філософії за Л. Петражицьким

Розглядаються проблемні питання розуміння права у соціальній філософії. Право розкривається як складний феномен, суть якого не може зводитися лише до раціональності. Основна увага приділяється емоційній складовій права, яка реалізується у соціальній комунікації. Мета даного дослідження полягає у визначенні соціальної складової права як емоції, розкриття його як предмету

соціальної філософії. Основними методами дослідження є діалектичний, за допомогою якого розглядаються внутрішні і зовнішні закономірності розвитку емоційної природи права, герменевтичний метод який дозволяє інтерпретувати право не лише як явище індивідуальної правосвідомості, а й як соціальний феномен, методи аналізу і синтезу, за допомогою яких стає можливим розкрити предметну визначеність права як категорії соціальної філософії та прояснити характер співвідношення у ньому суспільного та індивідуального та інші. До висновків можна віднести те, що у поглядах Л. Петражицького право постає предметом філософського аналізу, оскільки має більш глибоке значення ніж зовнішній суспільний регулятор і потребує свого детального дослідження. Таке дослідження можна віднести до сфери соціальної філософії, оскільки емоційна природа права має суспільний характер і може бути реалізованою у соціальній комунікації.

Ключові слова: *соціальна філософія, соціальна комунікація, право, правова емоція, суспільство, особистість.*

Сучасне суспільство потребує філософської рефлексії. Проблеми соціальної філософії сьогодні розглядаються все більше у межах соціальної комунікації, що має свій сенс, оскільки дозволяє досліджувати суспільство як динамічний процес і складну живу систему, що постійно рухається. Проблема визначення права є комплексною і міждисциплінарною, завданням же соціальної філософії є розкриття суспільної природи права. Великим науковим досягненням Л. Петражицького є те, що він дослідив важливий аспект права – показав його як емоційну соціальну комунікацію. Такий підхід дозволяє по–новому підійти до вирішення завдання визначення що є право у соціальній філософії. Соціальна комунікація не лише формує уявлення про право, як необхідний зовнішній регулятор поведінки особи, а й створює емоційне сприйняття права, породжує право як емоцію. Л. Петражицький виступає у сучасній науці як відомий представник психологічного підходу до права та соціологічної школи права. З точки зору соціальної філософії цікавими є його дослідження права, як моменту соціально–психологічного життя, що має відображення в індивідуальний і суспільній свідомості.

Серед відомих дослідників, що займалися проблемами права і моралі у поглядах Л. Петражицького можна визначити Е. Фіттіпалді, К. Баума, К. Опалека, Ж. Гурецького, П. Сорокіна, Ж. Гурвича, Н. Тімашева, Г. Гінса, С. П'яткіну та ін. незважаючи на важливість і складність проведеної ними роботи, перш за все пов'язаної з інтерпретацією доволі складного у своєму викладенні психологічного підходу мислителя, проблема прочитання права як способу емоційної суспільної комунікації залишається невирішеною. Ціллю даної роботи є показати, що право за Л. Петражицьким є соціальним явищем, яке хоча і відображається в індивідуальній свідомості особистості, набуває своєї буттєвості лише у соціальній комунікації.

Особливого поширення погляди Л. Петражицького набули на початку 20 ст. серед ліберальної інтелігенції, зокрема польської, куди переїхав Петражицькій, а також на теренах наукових дискусій у США. Так у 1955 р. у США вийшли його основні роботи «Введення в вивчення права і моральності», «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності». Проблема є лише у тому, що з багатьох аспектів вчення Л. Петражицького є набагато ціннішим, ніж дослідження його інтерпретаторів. Зокрема, у цьому плані можна погодитися з К. Баумом, який зазначає, що чим гірше копіюють послідовники Л. Петражицького його теорію у США, тим яснішим стає значення і оригінальність його теорії [9, с. 120].

Л. Петражицький у своїх дослідженнях, власне як і Вундт, виходить за межі лише суб'єктивних емоційних переживань особи, і цікавиться проблемами суспільства і його впливу на людину. Він виносить проблеми походження і розвитку права зі сфери правознавства у сферу соціології, яку вважав наукою більш широкого характеру. Оскільки ця наука розглядає суспільні явища і їх розвиток, визначає фактори, що на них впливають, вона може розкрити право як суспільне явище, яке розвивається разом із суспільством. Говорячи про право Л. Петражицький зазначає, що право є психічний фактор суспільного життя, і воно діє на психіку [5, с. 3]. Підкреслюючи таким чином право як прояв саме суспільного життя. Тому не можна погодитися з думкою деяких дослідників про те, що безпосередньою філософсько–методологічною основою теорії права Петражицького є суб'єктивний ідеалізм [4, с. 195].

Петражицький переїхавши до Польщі продовжив свої наукові пошуки, і вони проводилися у напрямку соціальної філософії та соціології права, вивчення впливу права на соціальне життя та соціального життя на право. З цього приводу К. Баум зазначає, що школа Петражицького зробила наступний крок від психологічної до соціологічної теорії права [9, с.113–114].

Л. Петражицький говорить про філософію права, що включає в себе політику права і діюче право. Цікавою і незвичною для сучасної науки є висловлена ним ідея, що має назву «політика права». До її завдань мислитель відносив формування системи таких правових емоцій, які б орієнтували особу на правильну поведінку, удосконалення людської психіки. Політика права, на думку Л. Петражицького, повинна займатися питаннями взаємодії індивідуальної і масової психіки у напрямку їх співвідношення і формування такої поведінки, яка б відповідала загальному соціальному благу. Вона являє собою науку психологічну, але містить міждисциплінарні знання.

Фактично політика права повинна була розкрити шляхи свідомого використання права, встановлювати цілі на досягнення яких повинні бути працювати закони. Вона повинна займатися психологічним вивченням факторів, що мотивують людську поведінку, тенденції розвитку характеру людини, а також про право, його природу, значення. Таким чином політика права максимально близько підходить до питань соціально–психічного пристосування до соціального життя, соціальної комунікації, у напрямку самовдосконалення людини і прагнення відповідності власної поведінки соціальній розумності.

Але головне завдання політики права Л. Петражицький зазначає у своїй ранній роботі «Die Lehre vom Einkommen», на його думку, мета політики права – вивчати засоби постійного зближення права і любові, облагороджування людської поведінки в суспільному житті [14, с. 541]. Любов виступає для політики права як певний ідеал, до якого їй слід прагнути. Політику права він відносив до практичних дисциплін, фактично виступаючи її засновником, Л. Петражицький планував присвятити цим питанням окрему роботу «Нариси соціології і історії політичних вчень», але цим планам мислителя не судилося здійснитися повністю. Тому деякі питання соціальної філософії, емоційної соціології, теорії комунікації, способи пристосування права до змінної психіки людей та соціальних умов залишилися нерозкритими автором. Можливо саме сьогодні ці питання набувають

найбільшої актуальності і потребують продовження свого дослідження. Можливо припустити, що ця робота могла би бути присвячена складним питанням взаємодії права і моралі, способам їх наближення одне до одного у межах загального соціального буття.

Право у мислителя не позбавлене суспільної мотиваційної і виховної функції, але вона виконується не стільки за рахунок зовнішнього примусу права, скільки має внутрішню природу переконання. Л. Петражицький зазначає, що являючи собою продукт несвідомого розрахунку і індивідуального вигадування для якихось цілей і інтересів, а безсвідомо–вдалого масового психічного пристосування, право являє істотний психічний фактор соціального життя і розвитку духовної культури, а саме, його дія і значення як психічного фактора подвійна: мотиваційна і культурно–виховна, педагогічна [6, с. 543].

У процесі свого життя особи постійно вступають у комунікацію і Л. Петражицького цікавить не тільки інтелектуальна комунікація як обмін інформацією, а перш за все комунікація емоційна, як обмін емоціями. У результаті якої відбувається емоційне спілкування між різними людьми, соціальними групами в суспільстві. Таке спілкування формує емоції наприклад симпатії і антипатії відносно певних загальнозначущих дій, соціальних подій, права, формуються емоційні установки, які можуть передаватися з покоління в покоління і передаються у процесі виховання. Так деякі моральні норми у суспільстві з початку є властивими лише деяким особам з більш розвинутою етичною свідомістю, але якщо вони набувають імперативно–атрибутивного характеру, поширюються у суспільстві, стають загальним соціальним явищем, тоді вони стають правовими, властивими більшості осіб як їх правова свідомість. З часом ці правові уявлення кристалізуються і стають впевненим капіталом людської правосвідомості. Право, що є саме по собі психічним явищем, здатне створювати інші, нові психічні явища, що обумовлені розвитком суспільства.

Відбувається дуже важливий процес у якому набуває свого розвитку психіка людей, при цьому поруч із природним відбором більш продуктивних способів діяльності, відбувається відбір більш продуктивних правовідносин. Не можна погодитися з думкою про те, що правові емоції про які говорить Л. Петражицький є повністю суб'єктивними і він не враховує соціальну взаємодію між особами у суспільстві. Зокрема у своїй роботі «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» він зазначає, що явища права знаходяться у двосторонньому зв'язку з іншими процесами соціально–психічного життя. З одного боку право є фактором соціально–психичного життя і його розвитку, визиває відомі подальші процеси у сфері психіки і поведінки індивідів і мас і їх розвитку. З іншого боку право саме є продукт дії відомих соціально–психічних процесів: воно створюється і змінюється ними по законам причинного зв'язку [6, с. 589]. Тобто Л. Петражицький чітко вказує на зв'язок індивідуального і соціального у праві. Про інтерес мислителя не лише до індивідуальної, а й до колективної і соціальної психіки говорить і те, що він бачить можливу невідповідність між встановленими правилами соціального життя і рівня розвитку психіки народу. Так, зокрема характеризуючи підхід до права, моралі як до «хитрої вигадки людей» він зазначає, що такі з виду критичні, а по суті наївні вчення з'являються і процвітають у ті епохи, коли на ґрунті культурного виховання і прогресу народної психіки і фіксування, і відставання позитивних елементів і факторів культури, позитивних правил суспільного життя і вірувань, створюється невідповідність цих позитивних елементів рівню народної психіки [6, с. 591].

Про взаємодію індивідуальної і колективної, соціальної психіки у праві говорить і той факт, що на думку Л. Петражицького, особа змінюється під впливом права і право змінюється під впливом психічних змін, що відбуваються з людиною. Він зазначає, що право впливаючи разом з іншими факторами соціально–психічного життя, у тому числі і моральністю, нормативною естетикою та ін., на розвиток людської психіки, змінюючи людський характер у напрямку пристосування його до соціального життя, саме змінюється відповідно з цими психічними змінами, пристосовуючись до них [6, с. 595]. Право і мораль проходять свій розвиток разом із суспільством, ускладнення, гуманізація правових систем відбувається разом із ускладненням і психіки особи, усвідомлення нею необхідності соціально–розумної поведінки. Саме з вивчення законів і тенденцій взаємного впливу особи на право і права на особу можна визначити саме право, його сутність. Таким чином взаємодія індивіда з суспільством виступає у Л. Петражицького не лише бажаною, але і необхідною для розвитку як самого права так і особи і виводить на нові рівні соціально–філософського осмислення права.

Цікавим є зауваження О. Підгурецького про те, що праворозуміння за Петражицьким дозволяє не лише зв'язати між собою зміст різних правових приписів таким чином, що відразу стає можливим розуміння взаємодії множини складних, розкиданих між іншими явищами елементів правового відношення, але і пізнати право в дії, в його функціонуванні як явища, що вплетене в індивідуальне і колективне життя [8, с. 251]. У той же час, як влучно зазначає К. Опалек, у школи Петражицького були гарячі прибічники, але не знайшлося справжніх продовжувачів, які змогли б терпляче і послідовно виправити її протиріччя і пристосувати до сучасного стану науки [13, с. 7].

Л. Петражицький зазначає, що тенденція переміщення системи соціально–правової мотивації з колишніх, більш примітивних мотиваційних мір і мотивів, начальницько–опікунських тисків, грізно–деспотичного режиму, покірності і страху і т. ін. на мотиви власних інтересів громадян – тенденція надання людям, настільки культурно зрілим, що вони могли самі вести свої справи без керівних спонукань і опіки, у відповідності до власної вигоди, простору і свободи для дії, що підлягає мотивації і використання належних елементів людської психіки і мотивів у якості пружини для соціальної, економічної і політичної організації і соціально–корисної діяльності [7, с. 30]. Таким чином, психіка індивіда повинна досягти наступного етапу свого розвитку, коли людина сама здатна діяти собі на благо, усвідомлювати його і спрямовувати свої зусилля на його досягнення. Тому політика права не повинна використовувати як покарання, так і винагороду у цьому процесі, таким чином виключаючи будь–який зовнішній вплив, або зовнішню мотивацію щодо дій особи.

Важливим є й те, що мотивація до правового вчинку поступово перестає носити колективний характер, а переходить до внутрішньої, усвідомленої і добровільної мотивації особи. Право фактично виконує роль соціалізації відносно психіки людини. Звісно, що правове виховання повинне здійснюватися з дитинства, чим раніше людина приєднається до цього складного і важливого процесу, тим скоріше вона осягне розумність права і його необхідність як для індивідуального так і для суспільного життя.

Цікавим є той момент, що Л. Петражицький не лише розглядає право і мораль як емоції, він ще оцінює ці емоції як цілком бажані, позитивні, конструктивні для психічного і фізичного стану особи. Він зазначає, що самоспостереження і спостереження поведінки інших підтверджує висловлене положення на кожному кроці; при уважному спостереженні можна замітити також своєрідний вплив відповідних емоцій на поставу, ходу, голос, вираз обличчя: пряма постава, голова піднята, голос звучить твердо і т. ін. Є підстави також вважати, що має місце підвищення діяльності серця і легень, посилення пульсу і пожвавлення кровообігу, заглиблення дихання і таке ін. Більш докладне, у тому числі лабораторно–експериментальне дослідження фізіологічної дії активно–правових емоцій – одна з цікавих задач майбутньої психологічної теорії права [6, с. 129].

Дослідивши право у поглядах Л. Петражицького можна зробити висновки про те, що за своєю природою воно постає як складне, багаторівневе суспільне явище, що має культурно–психологічну природу, реалізується у процесі соціальної комунікації. Цінність права таким чином виявляється набагато глибшою ніж зовнішнє регулювання суспільної поведінки особи і гарантування необхідного рівня соціальної безпеки, а реалізується як безпосередній процес формування цієї самої культури. Право фактично набуває свого онтологічного змісту лише у поєднанні соціального і індивідуального, може бути не лише раціонально осягнутим, а і відчутим емоційно, а соціальне та індивідуальне в праві стає єдиним взаємно перехідним процесом, що має ціллю реалізацію права.

Емоційне в праві має таке ж важливе значення як і раціональне, а тому потребує уваги і окремого дослідження як у межах соціальної філософії, так і сфері гуманітарного знання взагалі. Важливою є позивна емоційна наповненість правових емоцій, що забезпечує сприйняття права не лише як зовнішнього припису, а й як власне рішення особи щодо своєї соціально активної поведінки. Якщо діюче право співпадає з внутрішніми переконаннями особи про нього, то це дає високий рівень правової культури у суспільстві, формує розвинуту правосвідомість, підвищує культурний рівень соціальної комунікації.

Список використаних джерел

1. Гинс Г. К. Л. И. Петражицкий. Характеристика научного творчества / Г. К. Гинс. – Харбин: издательство М. В. Зайцева, 1931. – 136 с.
2. Гинс Г. К. Право и сила. Очерки по теории права и политики / Г. К. Гинс. – Харбин: издательство М. В. Зайцева, 1929. – 230 с.
3. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Г. Д. Гурвич. – СПб.: Издательский Дом С.–Петерб. гос. Ун–та, 2004. – 848 с.
4. Зорькин В. Д. Позитивистская теория права / В. Д. Зорькин. – М.: Издательство МГУ, 1978. – 267 с.
5. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Издательство Ю. Н. Эрлих, 1908. – 265 с.
6. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
7. Петражицкий Л. И. К вопросу о социальном идеале и возрождении естественного права / Л. И. Петражицкий // Юридический вестник. – 1913. – №2. – С.30–38.
8. Подгурецкий А. Очерк социологии права / А. Подгурецкий. – М.: Наука, 1979. – 360 с.
9. Baum K. Leon Petrazycki und Seine Schuler. – Berlin: Verlag der Nation, 1967. – 268 p.
10. Fittipaldi E. Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law. – Milano: LED, 2012. – 340 p.
11. Fittipaldi E. Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki. – Milano: LED, 2012. – 286 p.
12. Górecki Jan. Sociology and jurisprudence of Leon Petrażycki. – Urbana: University of Illinois Press, 1975. – 144 p.
13. Opalek K. Leon Petrazycki's theory and contemporary theory of law. – In: Archivum inridicum cracoviense. Wrodan e. a., 1973. – 322 p.
14. Petrazhitsky L. Die Lehre vom Einkommen. – Urbana: University of Illinois Press, 1989. – 678 p.

References

1. Gins G. K. L. I. Petrazhitskiy. Kharakteristika nauchnogo tvorchestva / G. K. Gins. – Kharbin: izdatelstvo M. V. Zaytseva, 1931. – 136 s.
2. Gins G. K. Pravo i sila. Ocherki po teorii prava i politiki / G. K. Gins. – Kharbin: izdatelstvo M. V. Zaytseva, 1929. – 230 s.
3. Gurvich G. D. Filosofiya i sotsiologiya prava: Izbrannye sochineniya / G. D. Gurvich. – SPb.: Izdatelskiy Dom S.–Peterb. gos. Un–ta, 2004. – 848 s.
4. Zorkin V. D. Pozitivistskaya teoriya prava / V. D. Zorkin. – M.: Izdatelstvo MGU, 1978. – 267 s.
5. Petrazhitskiy L. I. Vvedenie v izuchenie prava i nravstvennosti / L. I. Petrazhitskiy. – SPb.: Izdatelstvo Yu. N. Erlikh, 1908. – 265 s.
6. Petrazhitskiy L. I. Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriey nravstvennosti / L. I. Petrazhitskiy. – SPb.: Lan, 2000. – 608 s.
7. Petrazhitskiy L. I. K voprosu o sotsialnom ideale i vozrozhdenii estestvennogo prava / L. I. Petrazhitskiy // Yuridicheskiy vestnik. – 1913. – №2. – S.30–38.
8. Podguretskiy A. Ocherk sotsiologii prava / A. Podguretskiy. – M.: Nauka, 1979. – 360 s.
9. Baum K. Leon Petrazycki und Seine Schuler. – Berlin: Verlag der Nation, 1967. – 268 p.
10. Fittipaldi E. Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law. – Milano: LED, 2012. – 340 p.
11. Fittipaldi E. Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki. – Milano: LED, 2012. – 286 p.
12. Górecki Jan. Sociology and jurisprudence of Leon Petrażycki. – Urbana: University of Illinois Press, 1975. – 144 p.
13. Opalek K. Leon Petrazycki's theory and contemporary theory of law. – In: Archivum inridicum cracoviense. Wrodan e. a., 1973. – 322 p.
14. Petrazhitsky L. Die Lehre vom Einkommen. – Urbana: University of Illinois Press, 1989. – 678 p.

Pavlova T. S., *doctor of science (in philosophy), associate professor, professor of philosophy department of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipro), pavlova_tatyana@ukr.net*

The right as an object of social philosophy at L. Petrazhitsky

There is considered issues of understanding of law in social philosophy. The law is revealed as a complex phenomenon whose essence cannot come down only to rationality. The focus is on the emotional component of law is implemented in the social communication. The purpose of this study is to determine the social component of law as emotions, to disclose it as a subject of social philosophy. The main methods of research is dialectical, whereby it is considered internal and external patterns of emotional nature of law, hermeneutic method that allows to interpret the law not only as a phenomenon of individual consciousness, but also as a social phenomenon, methods of analysis and synthesis, by which it is possible to reveal the subject certainty of law as a category of social philosophy and clarify the nature of its interrelation of social and individual, and others. To conclude the findings, it is the fact that in the opinion of L. Petrazhytsky law is a subject of philosophical analysis, because it has a deeper meaning than the external public regulator and requires a detailed research. This study can be attributed to the sphere of social philosophy, as the emotional nature of law is public and can be implemented in the social communication.

Keywords: *social philosophy, social communication, law, legal emotion, society, personality.*

Павлова Т. С., *доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара (Украина, Днепр), pavlova_tatyana@ukr.net*

Право как предмет социальной философии по Л. Петражицкому

Рассматриваются проблемные вопросы понимания права в социальной философии. Право рассматривается как сложный феномен, суть которого не может сводиться лишь к рациональности. Основное внимание уделяется эмоциональной составляющей права, которая реализуется в социальной коммуникации. Цель данного исследования состоит в определении социальной составляющей права как эмоции, раскрытию его как предмета социальной философии. Основными методами исследования являются диалектический, с помощью которого рассматриваются внутренние и внешние закономерности развития эмоциональной природы права, герменевтический метод, который позволяет интерпретировать право не только как феномен индивидуального правосознания, а и как социальный феномен, методы анализа и синтеза, с помощью которых становится возможным раскрыть предметную определенность права как категории социальной философии и прояснить характер соотношения в нем общественного и индивидуального и другие. К выводам можно отнести то, что во взглядах Л. Петражицкого право предстаёт предметом философского анализа, поскольку имеет более глубокое значение, чем внешний общественный регулятор и требует своего детального исследования. Такое исследование можно отнести к сфере социальной философии, поскольку эмоциональная природа права имеет общественный характер и может быть реализована в социальной коммуникации.

Ключевые слова: *социальная философия, социальная коммуникация, право, правовая эмоция, общество, личность.*

* * *

УДК 101.1:17.035.1

Патлайчук О. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет кораблебудування ім. адм. Макарова, (Україна, Миколаїв), volnistik@gmail.com

Трансформація концепції розумного егоїзму Чернишевського у творчості Айн Ренд

Поширення етичних поглядів американського філософа і письменниці Айн Ренд (1905–1982) в сучасному українському суспільстві зумовлює доцільність проведення їх детального аналізу, одним з етапів якого є зіставлення концепції розумного егоїзму Айн Ренд та концепції російського філософа М. Г. Чернишевського, яка стала вихідною для формування поглядів американської письменниці.

Встановлено, що теорія М. Г. Чернишевського є типовим класичним трактуванням розумного егоїзму, яке домінувало в європейському суспільстві з античних часів до перших десятиліть XX ст. Згідно з цим трактуванням, розумний егоїзм необхідно відрізняти від звичайного людського егоїзму. Зміст і етична цінність розумного егоїзму полягають у здійсненні вчинків, які приносять користь усьому суспільству.

Встановлено, що теорію Айн Ренд слід віднести до т.зв. «постклассичного» трактування, яке сформувалось у суспільстві в останні десятиліття під впливом ідей Ф. Ніцше. У цьому трактуванні «розумний егоїзм» мало чим відрізняється від звичайного егоїзму. Використання ж добавки «розумний» обумовлюється спробою відмежуватися від терміну, якому історично наданий різко негативний значеннєвий відтінок.

Ключові слова: *етика, розумний егоїзм, особистий інтерес, суспільний інтерес, Чернишевський, Айн Ренд.*

У XX ст. спочатку в Сполучених Штатах Америки, а згодом і в інших країнах набули значного поширення ідеї американського філософа і письменниці російського походження Айн Ренд (1905–1982). У 1991 р. за результатами дослідження Бібліотеки Конгресу її роман «Атлант розправив плечі» (1957 р.) був визнаний «найбільш впливовою книгою у США після Біблії». Опитування агентства «Zogby International», проведене у листопаді 2008 р., показало, що роман прочитали 8,1% дорослих американців, причому 15% з них – люди з річним доходом більше 100 тис. дол. [5]. Щорічно у світі книги Айн Ренд видаються тиражем більше півмільйона екземплярів. Сумарний тираж її видань перевищив 25 мільйонів. Вивченням і пропагандою творчості Айн Ренд у даний час займаються два дослідницьких інститути. Її дискусійні клуби існують у більшості коледжів Америки.

На ідеях Айн Ренд виховується вже третє покоління ділової і політичної еліти США. Серед її шанувальників – кандидат у президенти США від Демократичної партії Хілларі Клінтон, екс–президент США Рональд Рейган, екс–прем'єр–міністр Великобританії Маргарет Тетчер, президент у 1987–2007 рр. Резервного банку США Ален Грінспен та багато інших.

Творчість Айн Ренд в останні роки активно вивчається вітчизняними дослідниками (див., наприклад, роботи [2; 4; 5; 9]). Проте процес дослідження знаходиться лише у початковому стані і не може бути визнаним повним і завершеним.

У зв'язку з цим становить інтерес порівняльний аналіз концепції розумного егоїзму Айн Ренд та концепції М. Г. Чернишевського, яка стала вихідною для формування поглядів американської письменниці.

Метою роботи є дослідження трансформації концепції розумного егоїзму М. Г. Чернишевського у творчості Айн Ренд.

Культовою фігурою історії революційної боротьби в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. був філософ–соціаліст, революціонер–демократ, публіцист і письменник Микола Гаврилович Чернишевський (1828–1889). Свої ідеали він у художній формі виклав у романі «Що робити?» (1863 р.). Як відзначав у 1907 р. П. О. Кропоткін, «для російської молоді того часу вона [книга «Що робити?»] була свого роду одкровенням і перетворилася в програму, зробилася свого роду прапором» [3, с. 306–307].

Етика Чернишевського ґрунтувалася на концепції «розумного егоїзму». Слід зазначити, що у своїх поглядах філософ дотримувався класичних положень цієї теорії, розроблених у XVIII ст. французьким мислителем К. А. Гельвецієм. Безсумнівним також представляється вплив на Чернишевського популярного в середині XIX ст. німецького філософа Л. Фейєрбаха.

Практичні висновки зі звичайного життєвого досвіду, писав у роботі «Антропологічний принцип у філософії» Чернишевський, зовсім суперечать стародавнім гіпотезам, які приписували людині безліч різних безкорисливих прагнень. Люди бачать з досвіду, що кожна людина думає тільки про саму себе, піклується про свої вигоди більше, ніж про чужі, майже завжди приносить вигоди, честь і життя інших у жертву своєму розрахунку. Для кожного є очевидним, що всі люди – егоїсти. Тому в практичних справах усі розважливі люди завжди керуються переконанням, що егоїзм – єдине спонукання, що керує діями кожного, з ким мають вони справу [10, с. 235].

Якби ця думка, вважав Чернишевський, щодня підтверджувана досвідом кожного з нас, не мала проти себе досить великого числа інших життєвих фактів, вона звичайно, незабаром одержала би остаточну перемогу над гіпотезами, які стверджують, що егоїзм є тільки зіпсованість людини, а незіпсована людина керується спонуканнями, протилежними егоїзму: думає про благо інших, готова жертвувати собою для інших і т.д. Але от саме в тім і утруднення, що гіпотеза про безкорисливе прагнення людини служити чужому благу, спростовувана сотнями щоденних досвідів кожного, підтверджується

досить численними фактами безкорисливості, самопожертви і т.д.

Ці явища є протилежними і їх важко підвести під один закон, відзначав філософ. Проте, у спонуканнях людини, як і у всіх сторонах її життя, немає двох різних або протилежних натур. Уся розмаїтість людських спонукань до дії походить з однієї і тієї ж натури, по тому самому ж закону. Зосередивши увагу на вчинках, які представляються альтруїстичними, можна прийти до несподіваних результатів: «Потрібно буває тільки вдивитися щільніше у вчинок або почуття, яке представляється безкорисливим, і ми побачимо, що в основі його все–таки лежить та ж думка про власну особисту користь, особисте задоволення, особисте благо, лежить почуття, що зветься егоїзмом. Дуже мало знайдеться випадків, коли ця основа сама не напрошувалася б на зауваження...» [10, с. 236–237].

Розглянувши будь–який вчинок, писав Чернишевський, який полягає у приношенні жертви (нехай навіть свого життя) заради чого–небудь, можна переконатися, що його підставою служить особистий розрахунок або жагучий порив егоїзму. «Друг, що проводить цілі тижні поряд з ліжком хворого друга, робить пожертвування набагато важкіше, чим якби віддавав йому усі свої гроші. Але чому він приносить таку велику жертву і на користь якого почуття він приносить її? Він приносить свій час, свою свободу в жертву своєму почуттю дружби, – помітимо ж, **своєму** почуттю; воно розвилося в ньому так сильно, що, задовольняючи його, він одержує більшу приємність, чим одержав би від всяких інших задоволень і від самої свободи; а порушуючи його, залишаючи без задоволення, почував би більше неприємності, чим від стиснення себе у всіх інших потребах. Точно такими ж є випадки, коли людина відмовляється від усяких насолод і вигід для служіння науці чи якому–небудь переконанню» [10, с. 238–239].

При уважному дослідженні спонукань, що керують людьми, відзначав філософ, виявляється, що усі вчинки, гарні і погані, шляхетні і низькі, геройські і легкодухі, відбуваються у всіх людях з одного джерела: людина робить так, як приємніше їй, керується розрахунком, який велить відмовлятися від меншої вигоди або меншого задоволення для одержання більшої вигоди, більшого задоволення. Цим, утім, різниця між гарними і поганими вчинками зовсім не зменшується: «Ми знаємо, що алмаз і вугілля – усі той самий чистий вуглець, але проте алмаз є алмаз, річ надзвичайно дорогоцінна, а вугілля – усе–таки вугілля» [10, с. 239].

Різні люди у тому ж самому суспільстві, стверджував Чернишевський, називають добрими і гарними вчинки зовсім різні, навіть протилежні. Така ж різниця існує між поняттями про добро в різних суспільствах і в різні епохи в одному суспільстві. Однак при детальному розгляді вчинків, називаних добрими, ми знаходимо, що в них в усіх є одна спільна риса: «Окрема людина називає добрими вчинками ті справи інших людей, які корисні для неї; у думці суспільства добром визнається те, що корисно для всього суспільства чи для більшості його членів; нарешті, люди взагалі, без розходження націй і станів, називають добром те, що корисно для людини взагалі» [10, с. 240]. У тому випадку, якщо інтереси соціальних груп є протилежними, питання про характер вчинку вирішується дуже просто: загальнолюдський інтерес розташований вище вигід окремої нації, загальний інтерес цілої нації розташований вище вигід окремого стану, інтерес численного стану вище вигід нечисленного. Ця градація є усього лише застосуванням геометричної аксіоми – «ціле більше своєї частини» – до суспільних питань.

У романі «Що робити?» М. Г. Чернишевський дав детальну характеристику свого морального ідеалу – «нових людей», прихильників теорії розумного егоїзму. «Бачиш, [...] проникливий читач, – писав він, – які хитруни ті шляхетні люди, і як грає в них егоїзм: не так, як у тобі, государ мій, тому що задоволення знаходять вони не в тім, у чому ти, государ мій; вони, бачиш, вищу свою насолоду знаходять у тім, щоб люди, яких вони поважають, думали про них, як про шляхетних людей, і для цього, государ мій, вони клопочуть і придумують усякі штуки не менш ретельно, чим ти для своїх цілей, тільки цілі у вас різні, тому і штуки придумуються неоднакові тобою і ними: ти придумуєш погані, шкідливі для інших, а вони придумують чесні, корисні для інших» [11, с. 274].

У 1905 р. в С.–Петербурзі в родині багатого торговця народилася Аліса Зіновіївна Розенбаум, яка згодом створювала свої праці під псевдонімом «Айн Ренд». Незгладимий слід у її свідомості залишили події 1917 р. та подальшої громадянської війни. У матеріальному плані родина втратила усе. Її батько «[...] став звичайним робітником, який боровся за шматок хліба на столі і за те, щоб врятувати родину від ненависних червоних» [1, с. 455]. Наслідком цього стало різко негативне відношення Айн Ренд до будь–якої соціалістичної ідеології. «Ти повинен жити для інших», – це була одна із самих огидних концепцій, які вона коли–небудь чула. З тих пір вона присвятила своє життя доказу хибності цієї концепції», відзначають її біографи [1, с. 456].

У 1924 р. Айн Ренд закінчила Ленінградський університет і на початку 1925 р. емігрувала в США. У 30–60–і роки вона займається літературною діяльністю, пише сценарії для голлівудських фільмів, короткі розповіді, п'єси. З кінця 50–х років і до самої смерті (1982 р.) активно популяризує свої політичні та філософські погляди.

Дискутуючи з Чернишевським, із творчістю якого вона була прекрасно знайома, Айн Ренд створила свою власну теорію розумного егоїзму. Для популяризації своїх поглядів і в протиставлення роману «Що робити?» і була написана робота «Атлант розправив плечі». Обидва романи мають багато спільних рис: головні герої зображені як ідеал «нової людини»; велика кількість філософських розмірковувань; важкий стиль викладення матеріалу; низька художня цінність.

Ні про який суспільний інтерес в теорії розумного егоїзму Айн Ренд мова вже не йде. Первинними є тільки особисті інтереси, вони ж і повинні бути для людини єдиними. Кожна жива людина, вважала філософ, – це самоціль, а не засіб для досягнення чиїхось цілей або чийогось блага. Отже, людина – кожна людина – призначена для самої себе. Вона не засіб для існування інших. Вона повинна жити для своєї власної користі, не жертвуючи себе іншим і не приносячи інших у жертву заради себе. Вона повинна трудитися заради свого особистого інтересу, прагнучи досягти свого власного щастя як єдину моральну мету свого життя. «Ваше життя належить Вам і благо полягає у тому, щоб прожити його» [6, с. 1178].

На думку Айн Ренд, філософи минулого, які намагалися розробити розумний етичний кодекс, дали нам лише набір примх, будь то потакання примхам власним (етика Ніцше) або служіння чужим (етика Бентама, Мілля, Конта). Коли чиєсь бажання (у тому числі соціальної групи, більшості і т.п.) має етичний пріоритет, а задоволення цього бажання є етичною метою (приклад – «найвище щастя найбільшого числа людей»), людям залишається лише ненавидіти, боятися і знищувати один одного, оскільки їх бажання та інтереси неминуче зіштовхнуться.

Для досягнення свого щастя людині зовсім не обов'язково ущемляти особисті інтереси інших людей, стверджувала філософ. Моральне людожерство альтруїстичних доктрин – у передумові, що для щастя однієї людини необхідне страждання іншої. Більшість наших сучасників, писала вона, вважають цю передумову істиною в останній інстанції. Коли хто–небудь говорить про право людини жити заради себе, заради своїх розумних інтересів, майже усі автоматично думають, що мова йде про право приносити інших у жертву. «На їхню думку, тяга калічити, поневолювати, грабувати чи вбивати інших входить у наші особисті інтереси, і ми, природно, повинні від них відмовитися. Думка про те, що інтереси ці можна задовольнити тільки тоді, коли є позбавлений жертовності зв'язок з іншими, ніколи не приходила в голову людинолюбним апостолам безкорисливості, які так палко прагнуть до загального братерства» [8, с. 98].

«Розумний егоїзм», у трактуванні Айн Ренд, – це переслідування своїх особистих інтересів не на шкоду інтересам інших членів суспільства. Розумні люди не роблять як дикуни, що уявляють собі особисті інтереси лише як прагнення урвати шматок. Їхнє існування – це не хвилинне фізичне існування купи м'язів та інстинктів. Вони взаємодіють як торговці, які дають одне замість іншого. (Узагалі, принцип торгівлі – єдиний розумний етичний принцип для будь–яких людських відносин, особистих і суспільних, приватних і публічних, духовних і матеріальних. Це справедливий принцип, вважала філософ).

Для чого ж «розумним» людям необхідно враховувати інтереси інших членів суспільства? Може в цьому і полягає який–небудь «суспільний інтерес», проявляється яка–небудь турбота про цих членів суспільства? Нічого подібного. Айн Ренд чітко проясняє свою позицію: «Що таке людство взагалі? Коли ми вимовляємо ці слова, нам уявляється щось велике і значне. Але, фактично, це ті люди, з якими ми зустрічаємося в житті. Подивитеся на них. [...] Адже навкруги одні домогосподарки, що торгуються з продавцями, сопливі діти, що пишуть на тротуарах лайки, і п'яниці. Людей можна поважати, якщо вони здатні страждати. У цьому випадку в них зберігається людська гідність. Але ви спостерігали коли–небудь за людьми в момент веселощів? От коли виявляється вся їхня сутність. [...] Зверніть увагу, чим вони насолоджуються. Посидите з ними в пивних. Ось воно ваше «людство взагалі»!» [7, с. 321].

Необхідність «розумності» егоїзму пояснюється іншими факторами. Просто, існуючи у суспільстві, людина повинна підкорятися діючим у ньому певним правилам і нормам. Якщо вона для досягнення своїх **поточних** особистих цілей ці норми і правила буде порушувати, то буде цим суспільством покарана. А отже, для неї проблематичним стане виконання її **довгострокових** особистих інтересів. «Розумні» люди так не роблять. («Нехай вона (людина – О. П.) оголосить [...] що завтра збере врожай, з'ївши увесь запас зерна сьогодні, і реальність зітре її в порошок, як вона і заслуговує» [6, с. 1185].)

Висновки:

1. Теорія М. Г. Чернишевського є типовим класичним трактуванням розумного егоїзму, яке домінувало в європейському суспільстві з античних часів до перших десятиліть XX ст. Згідно з цим трактуванням, по–перше, розумний егоїзм необхідно відрізняти від звичайного людського егоїзму. По–друге, якщо звичайний егоїзм з етичної точки зору є річчю безумовно негативною (або, як мінімум, несхвалюваною), то вчинки, чинені відповідно до розумного егоїзму, є безумовно доброчесними. По–третє, зміст і етична цінність розумного егоїзму полягають у здійсненні вчинків, які приносять користь усьому суспільству.

2. Теорію Айн Ренд слід віднести до т.зв. «постклассичного» трактування, яке сформувалось у суспільстві в останні десятиліття під впливом ідей Ф. Ніцше. У цьому трактуванні «розумний егоїзм» мало чим відрізняється від звичайного егоїзму. Використання ж добавки «розумний» обумовлюється спробою відмежуватися від терміну, якому історично наданий різко негативний значеннєвий відтінок.

Список використаних джерел

1. Ландрам Дж. Эн Рэнд: макроориентированный интуитивист // Ландрам Дж. Профили гениев. Тринадцать женщин, которые изменили мир. – Ростов–н/Д: Феникс, 1997. – С.455–469.

2. Коробко М. І. Явні та неявні джерела філософії об'єктивізму Айн Ренд / М. І. Коробко // Гуманітарний часопис. – 2015. – №1. – С.38–44.

3. Кропоткин П. А. Идеалы и действительность в русской литературе / П. А. Кропоткин. – СПб.: Изд–во Сабашниковых, 1907. – 420 с.

4. Кучинська В. «Атлант розправив плечі»: не стільки про бізнес, скільки про мораль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.innovations.com.ua/ua/articles/finance/18006/atlant–rozpraviv–plechi–ne–stilki–pro–biznes–skilki–pro–moral.

5. Мямлин К. Айн Рэнд–Розенбаум – бардесса либерального капитализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://communitarian.ru/publikacii/filosofiya_politiki/ayn_rend_rozenbaum_bardessa_liberalnogo_kapitalizma.

6. Рэнд А. Атлант расправил плечи / А. Рэнд. – М.: Альпина Паблишерс, 2009. – 1364 с.

7. Рэнд А. Источник / А. Рэнд. – М.: Альпина Паблишерс, 2011. – 800 с.

8. Рэнд А. Объективистская этика // Рэнд А. Апология капитализма. – М.: НЛО, 2003. – С.73–104.

9. Сазонов С. С. Введение в философию Айн Рэнд: метафизика и эпистемология свободы / С. С. Сазонов // Материалы четвертых чтений памяти Г. В. Лебедева. – М.: Алроса, 2008. – С.11–28.

10. Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии // Чернышевский Н. Г. Избр. филос. сочинения в 4 т. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т.3. – С. 162–254.

11. Чернышевский Н. Г. Что делать? / Н. Г. Чернышевский. – М.: Дрофа, 2009. – 445 с.

References

1. Landram Dzh. En Rend: makroorientirovannyy intuitivist // Landram Dzh. Profili geniev. Trinadtsat zhenshchin, kotorye izmenili mir. – Rostov–n/D: Feniks, 1997. – S.455–469.

2. Korobko M. I. Yavni ta neyavni dzherela filosofiyi ob'yektyvizmu Ayn Rend / M. I. Korobko // Humanitarnyy chasopys. – 2015. – №1. – S.38–44.

3. Kropotkin P. A. Idealy i deystvitelnost v russkoy literature / P. A. Kropotkin. – SPb.: Izd–vo Sabashnikovykh, 1907. – 420 s.

4. Kuchyns'ka V. «Atlant rozpravyv plechi»: ne stil'ky pro biznes, skil'ky pro moral' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.innovations.com.ua/ua/articles/finance/18006/atlant–rozpraviv–plechi–ne–stilki–pro–biznes–skilki–pro–moral.

5. Myamlin K. Ayn Rend–Rozenbaum – bardessa liberalnogo kapitalizma [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://communitarian.ru/publikacii/filosofiya_politiki/ayn_rend_rozenbaum_bardessa_liberalnogo_kapitalizma.

6. Rend A. Atlant raspravil plechi / A. Rend. – M.: Alpina Pablishers, 2009. – 1364 s.

7. Rend A. Istochnik / A. Rend. – M.: Alpina Pablishers, 2011. – 800 s.

8. Rend A. Obektivistskaya etika // Rend A. Apologiya kapitalizma. – M.: NLO, 2003. – S.73–104.

9. Sazonov S. S. Vvedenie v filosofiyu Ayn Rend: metafizika i epistemologiya svobody / S. S. Sazonov // Materialy chetvertykh chteniy pamyati G. V. Lebedeva. – M.: Alrosa, 2008. – S.11–28.

10. Chernyshevskiy N. G. Antropologicheskiy printsip v filosofii // Chernyshevskiy N. G. Izbr. filos. sochineniya v 4 t. – M.: Gospolitizdat, 1951. – T.3. – S.162–254.

11. Chernyshevskiy N. G. Chto delat? / N. G. Chernyshevskiy. – M.: Drofa, 2009. – 445 s.

Patlaichuk O. V., *PhD, Associate Professor,*
Department of Philosophy and Cultural studies,
Admiral Makarov National University of Shipbuilding
(Ukraine, Mykolaiv), volnistik@gmail.com

Transformation of the rational egoism's concept of Chernyshevsky in the works of Ayn Rand

Distribution of ethical views of American philosopher and writer Ayn Rand (1905–1982) in the modern Ukrainian society determines the feasibility of their detailed analysis. One of the steps of analysis is a comparison of the rational egoism's concept of Ayn Rand and the concept of the Russian philosopher N. Chernyshevsky, that became the source for the formation of the views of American writer.

It was found that the theory of N. Chernyshevsky is a typical classical interpretation of rational egoism, that dominated in European society from antiquity until the first decades of the twentieth century. According to this interpretation, rational egoism must be distinguished from ordinary human selfishness. The content and moral value of rational egoism consist in doing actions that benefit all of society.

The theory of Ayn Rand should be attributed to «post–classical» interpretation, which was formed in society in recent decades under the influence of ideas of F. Nietzsche. In that interpretation the «rational egoism» is a little different from ordinary selfishness. The use of additives «rational» due to a desire to dissociate themselves from the term with a negative connotation.

Keywords: *ethics, rational egoism, self–interest, social interest, Chernyshevsky, Ayn Rand.*

Патлайчук О. В., *кандидат философских наук, доцент,*
доцент кафедры философии и культурологии,
Национальный университет кораблестроения
им. адм. Макарова (Украина, Николаев),
volnistik@gmail.com

Трансформация концепции разумного эгоизма Чернышевского в творчестве Айн Рэнд

Распространение этических взглядов американского философа и писательницы Айн Рэнд (1905–1982) в современном украинском обществе предопределяет целесообразность проведения их детального анализа, одним из этапов которого является сопоставление концепции разумного эгоизма Айн Рэнд и концепции российского философа Н. Г. Чернышевского, которая стала исходной для формирования взглядов американской писательницы.

Установлено, что теория Н. Г. Чернышевского является типичной классической трактовкой разумного эгоизма, которая доминировала в европейском обществе с античных времен до первых десятилетий XX века. Согласно этой трактовке, разумный эгоизм необходимо отличать от обычного человеческого эгоизма. Содержание и нравственная ценность разумного эгоизма заключаются в совершении поступков, которые приносят пользу всему обществу.

Установлено, что теорию Айн Рэнд следует отнести к «постклассической» трактовке, которая сформировалась в обществе в последние десятилетия под влиянием идей Ф. Ницше. В этой трактовке «разумный эгоизм» мало чем отличается от обычного эгоизма. Использование же добавки «разумный» обусловлено желанием отмежеваться от термина, имеющего негативный смысловой оттенок.

Ключевые слова: *этика, разумный эгоизм, личный интерес, общественный интерес, Чернышевский, Айн Рэнд.*

* * *

УДК 101.1:316.37

Суський Я. С.,
аспірант кафедри соціальної філософії
та філософії освіти, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), suskiy_yar@ukr.net

Концептуалізація теми суб'єкта в теорії соціальних систем Н. Лумана

Проведено філософський аналізконцептуалізації теми суб'єкта в теорії соціальних систем та теорії Н.Лумана, зокрема. Проаналізовані основні наукові роботи, які на думку автора, мають відношення до даної проблематики. В статті пропонується для розгляду як Н. Луман робить кроки до того, щоб позбавити поняття «суб'єкт» значимої предметної підстави і намагається звести суспільство не до взаємодії людей, а до «мережі комунікацій». Освітлено значеннянпоняття суб'єктав різні історичні етапи розвитку людства та перехід від поняття «індивід» до поняття «суб'єкт». Розглядається теорія трансцендентального суб'єкта та специфіка самоопису через суб'єкт в теорії соціальних систем. Зазначаються особливостітлумачення суспільства через поняття «суб'єкта» як суспільство суб'єктів. Йде мова прорізні семантичні техніки, які демонструють певну дистанцію по відношенню до традиційного соціального розрізнення. Актуальність подальшого дослідження залишається вкрай важливою в світлі сучасної соціальної філософії, теорії систем та теорії соціальних систем, зокрема.

Ключові слова: *теорія соціальних систем, суспільство, людина, суб'єкт, особистість, індивід.*

Тема людини та її відношення до соціального порядку має давню традицію, яку не можливо тут розкрити повністю. На думку Н.Лумана, вона втілюється в гуманістичних уявленнях про норми і цінності. І тому, щоб відмежуватися від неї потрібно визначити точки розбіжностей, адже якщо традиція не може бути продовжена, необхідно з'ясувати відмінності, щоб знайти можливості перекладу на іншу мову. «Точкой расхождения выступает то, что согласно гуманистической традиции человек находился внутри, а не вне социального порядка» [2, с. 281].

Людина вважалася складовою частиною соціального порядку, елементом самого суспільства. Людина називалася «індивідуумом» та була для суспільства неподільним, граничним елементом. Неможливо було подумати про розділення душі й тіла, або піддати їх окремому аналізу. Така декомпозиція руйнувала б те, чим є людина в суспільстві і для суспільства. Відповідно, вважалося що людина не тільки залежить від соціального порядку, а й призначена для життя в суспільстві. Форма її екзистенції могла здійснюватися лише тут. Протягом історії людства політичний характер громадського порядку змінився соціальним. Однак, тим самим принцип не змінився, а лише розширився. «Из животного политического (zoonpolitikon) возникло животное социальное (animalsociale)» [2, с. 282].

Сучасна соціальна філософія ставить за мету за допомогою різних соціально–філософських підходів та методів знайти шляхи тлумачення всіх явищ та подій у суспільстві і в житті окремої людини. Це можливо здійснити, вивчаючи та досліджуючи шляхи розвитку суспільства, сукупність його відносин, роль і місце в ньому людини. Людина – початок усіх філософських роздумів, їх основний критерій та кінцевий результат. Як суб'єкт, вона органічно пов'язана з суспільством, в якому живе, і своєю діяльністю впливає на нього, задовольняючи свої життєві потреби та інтереси.

Повне і закінчене уявлення про сучасну теорію соціальних систем не можливо отримати, спеціально не звертаючись до аналізу творчості німецького соціолога Нікласа Лумана. Його теорія стоїть дещо окремо,

продовжуючи традиції загальнотеоретичних побудов Т. Парсонса з їх спробами пояснити багато соціальних проблем суспільства, не виходячи за його межі.

Основна робота соціолога, в якій розгорнуто викладені ідеї його теорії самореферентної системи і загальної теорії суспільства – «Социальные системы. Очерк общей теории». Цілий ряд його праць був присвячений дослідженню як суспільства в цілому, так і його окремих функціональних систем. Особлива увага в даній статті буду присвячена аналізу праці «Самоописания (Общество общества, том V)».

Нові відкриття в науці (зокрема, досягнення в біології і нейрофізіології чилійських вчених Х. Матурани і Ф. Варела, успіхи в області теорії інформаційних систем) поставили проблему системно–теоретичного мислення в іншу площину. Було введено в науковий обіг поняття аутопоєзиса, що широко використовував Н.Луман в своїх теоретичних побудовах.

Мета статті. Окреслити постановку проблеми та коротко аргументувати концептуалізацію теми суб'єкта в теорії соціальних систем Н. Лумана. Виокремити значення та вплив поняття суб'єктадля розвитку теорії соціальних систем.

Природа людини (здатність до розвитку) визначена нормативними вимогами соціального порядку. Природою людини була її мораль, її здатність набувати або втрачати повагу в соціальному житті. У цьому сенсі її досконалість вкладалася в соціальну реалізацію. Семантика такого порядку повинна була бути в строгому сенсі природно–правовою. Вона повинна була розуміти саму природу як норму. Це мало не тільки правові, а й онтологічні аспекти. Неможливо було не використати рівень реальності, який ще можна було розуміти як природне буття.

«Отсюда человек понимался как предельный элемент природы, а общество – как совместная жизнь людей, сложившаяся в городе, как тело особого рода, состоящее из физически не связанных тел, и, далее, как совокупность людей, человечество» [2, с. 282].

Як же людина могла заперечувати інтерес до людства, відхиляти настільки високі запити? Перший крок семантичної реконструкції виявляється в пізніх природно–правових теоріях суспільного договору. Вони певним чином фіксують зміни суспільних структур, що вимагають більше рухливості і ослабляють ймовірні зв'язки. Ідея розглядати суспільство як теорію систем виходить з єдності відмінності системи і навколишнього світу. Навколишній світ є конститутивний момент даної відмінності, таким чином, не менш важливий для системи, ніж вона сама. Теоретична установка даного рівня абстракції все ще цілком відкрита різними оцінками. Навколишній світ може містити набагато більш важливе для системи, ніж самі її компоненти. Проте за допомогою відмінності системи і навколишнього світу виникає можливість розуміти людину як частину навколишнього світу суспільства комплексніше і в той же час вільніше, ніж при її розумінні як частини суспільства, бо навколишній світ в порівнянні з системою якраз і є областю розрізнення, яка свідчить про більш високу комплексність і меншу впорядкованість. Так, допускається більше свободи людини щодо її навколишнього світу, особливо свободи нерозумної і аморальної поведінки. Людина вже не виступає мірилом суспільства.

Отже, оскільки місце центрального поняття соціологічної теорії у Н.Лумана займає система, а не дія, остільки його мало хвилює діючий суб'єкт, який існує лише як елемент навколишнього для систему світу, але не як елемент самої системи. Це означає, що поняття «людина» не має місця в теорії соціальних систем. Така позиція очевидна для Н. Лумана, тому що людина не включена в систему комунікацій.

«Индивид», прежде всего, означает «неделимое»» [2, с. 166].

Німецький мислитель переконаний, що в XVII–XVIII столітті відбулося звуження області застосування поняття «індивід» до людини , що, означає, що індивід привносить у різні ситуації одні і ті ж особисті якості і тим самим гарантує певну соціальну передбачуваність. З кожною новою ситуацією вона не стає зовсім іншою. Соціологія цілком може виходити з того, що індивідуальність всіх, навіть невідомих людей є культурний артефакт, який не можна пояснити ні біологічно, ні психологічно.

«Единичность тела и сознания каждого человека и оперативная закрытость соответствующих аутопойезисов – это очевидность, которая предзадана всем общественно–историческим вариациям. Мозг каждого отдельного человека также отличается от мозгов других людей: нет двух людей с одинаковым мозгом» [2, с. 166].

Але тільки в Новий час індивід і те, що означає «бути індивідом», інституціоналізується настільки, що індивідам дозволяється, більше того, від них очікується, що вони проявлятимуть себе відповідним чином.

«Если индивиды мыслятся как центры своих миров, как монады Лейбница или как субъекты, это неизбежно влечет за собой кардинально новое понимание социального» [2, с. 170].

Однак, з точки зору теорії соціальних систем, так це те, що індивідуалізація проникла на рівень взаємного сприйняття і повинна, всупереч будь–якій очевидності, утвердитися тут. Той, хто хоче вести себе інакше і сприймати по–іншому, повинен вміти активувати почуття злопам'ятства. Незважаючи на всі явні, буквально відмінності – у віці, гендерної та расової приналежності, зовнішності, популярності або невідомості, міміці, відношенні до конкретної ситуації, ми сприймаємо окремих людей, насамперед, як індивідів і, отже, як рівних, тобто не розподіляючи їх по вже готовим класифікаціям.

«Современный индивидуализм и, прежде всего, представление о равенстве индивидов стали для нас настолько привычными, что нам необходимо сначала создать искусственную дистанцию, чтобы увидеть эволюционную невероятность подобной установки» [2, с. 166].

Якщо, всупереч очевидності, вважати всіх індивідів рівними, то потрібно вміти довести, в якому відношенні вони рівні. І це, знов–таки, всупереч всякої очевидності, відбувається за допомогою поняття свободи. Принаймні, від природи індивіди рівні і вільні. Всі ті факти, які цьому суперечать, потрапляють в чорний список і піддаються критиці.

«Поскольку личности, получившей высокую нравственную оценку, предоставляется свобода действий, латентная функция современной индивидуализации/персонификации заключается, по–видимому, в обосновании хронологических связей, которые порождены общественной эволюцией и которые теперь приходится терпеть» [2, с. 168].

Це також проливає світло на приписування індивіду оригінальності, унікальності, автентичності

саморозуміння, з яким стикається індивід сьогодні і яке він психічно не може дозволити інакше, ніж шляхом копіювання зразків індивідуальності.

Подальша ідея назвати індивіда «суб'єктом» прийшла теж не зовсім раптово і теж не була просто філософською конструкцією. Приготування до неї можна про стежити аж від античності – насамперед через поняття «душа».

«…в связи с изменениями структуры общества и необходимостью отказаться от естественной безопасности, обеспечиваемой благодаря семье, в связи с комплексными отношениями патрон/клиент в дворянстве и крупной буржуазии, в связи с экспансией торговли, финансовыми кризисами, карьерными возможностями нового типа при дворах или в территориальных управлениях, – в связи с этими изменениями произошел раскол тактической и внутренней индивидуальности» [2, с. 169].

Орієнтація на благо, яке можуть оцінити і інші, витісняється орієнтацією на те, що подобається і що кожен може оцінити тільки сам для себе. Використання знаків втрачає надійну відповідність існуванню. Самореференції і зовнішня референція розходяться, тому що повинні зійтися самоселекція і зовнішня селекція. Відповідно до цього розрізнення внутрішнє/зовнішнє теж поступово зміщується до позиції, яку раніше займало розрізнення верх/низ.

«…сначала внимание к субъекту привлекает проблема нестабильности социального использования знаков и их расплывчатая референция.Возникает ощущение, что приходится довольствоваться прекрасной видимостью, возможностью следовать моде, но так не может быть! С точки зрения социального контекста теория субъекта разрабатывается именно для того, чтобы наполнить эту видимость смыслом. При этом рефлексия является той фигурой, которая, как ожидается, должна осуществить этот замысел» [2, с. 169].

Поступово виникають різні семантичні техніки, які демонструють певну дистанцію по відношенню до традиційного соціального розрізнення. Одна з них полягає в аргументації «moregeometrico» в етиці і соціальній теорії . Слідом за нею виникає дискурс Просвітництва. В обох випадках мова йде про чистоту комунікації, якій не повинно заважати ніщо конкретне. При такому підході можна не робити акцент на індивідуальності індивіда. З точки зору відмови від прив'язаностей до традиційних класифікацій, ці два напрямки, Н.Луман вважає функціональними еквівалентами. Однак більш тривалий вплив в контексті громадського самоопису зробило пильну увагу етики та соціальної теорії до самореференції індивіда, до його самолюбства, корисливих інтересів, саморефлексії.

«В искусстве и литературе индивид видит себя в образе наблюдающего наблюдателя – наблюдателя, который призван наблюдать, как за ним наблюдают. Тогда стабильным для него остается лишь картезианское уверение самого себя в фактичности, в том, что все именно так, как есть, т.е. уверенность в картезианском понятии мыслящего Я, которое может быть уверено в своем мышлении (по крайней мере, в нем), независимо от того, является ли оно правильным или нет» [2, с. 170].

Другим, не менш важливим наслідком, є відмова від абсолютних критеріїв. Адже будь–яке посилання на такі критерії неминуче призвела б до того, що вважалося б можливим раціональним способом вирішити конфлікти думок, а звідси з необхідністю слід було б, що деякі люди використовують свій розум краще, ніж інші. Це неминуче змусило б знову звернутися до інституційно гарантованих нерівностей, і весь маневр був би ні чим іншим, як відтворенням нерівності.

«Политический либерализм английского происхождения не в состоянии решить эту проблему. Правда, он допускает, что и здравый смысл, и вкус, и историческая аргументация могут использоваться неправильно, но при этом он не может назвать критерии, необходимые для определения того, что является правильным, а что ложным. Он отрицает «врожденные», т.е. обусловленные социальным происхождением идеи. Разум доступен всем» [2, с. 171].

Але цей новий соціальний універсалізм також означає, що всі повинні намагатися, а пасивність і небажання вчитися осуду. Таким чином відбувається легітимація нового, свідомого і впевненого в собі шару «утвореної буржуазії». В області економіки і політики цей лібералізм, що знищує старий лад, вдається до концепції індивідуального формування інтересів, з тим щоб відокремити вимоги до політики від детермінанту станового ладу. Проте ні один з цих шляхів не веде до критеріїв, які були б очевидні всім людям за умови, що вони керуються виключно власним розумом.Сформулювати ці критерії намагається теорія трансцендентального суб'єкта.

«К концу XVIII в. человек в строгом и окончательном смысле мыслится как субъект и тем самым вычленяется из природы. С точки зрения истории идей это обстоятельство можно рассматривать как следствие кантианского различения царства причинности и царства свободы, Т.е. различения эмпирических и трансцендентальних понятий, или представления Фихте о том, что любая наука должна начинаться с самополагающего Я» [2, с. 172].

У трансцендентальному плані суб'єктність гарантує єдність, в емпіричному різноманіття і різноманітність. Таким чином, розрізнення трансцендентальне/емпіричне робить можливим уявлення про те, що одне і те ж мислення різниться лише емпірично.

Н.Луман зазначає, що про суб'єкта знають тільки те, що він сам знає про себе, що він є, і з цим знанням він є основою всього того, що він знає. Таким чином, він також служить основою розрізнення загального і приватного, він є спільне приватне. Так він виявляється як факт. Так він залишається доступним для рефлексії, правда, тільки після того, як він сам себе створив. Про світ тепер можна говорити тільки щодо суб'єкта. І те, що повинно було бути винайдено поняття «середовища», яке раніше було не потрібно, є лише логічним наслідком цього. Переконливість всіх цих змін ґрунтується на індивідуально доступній самореферентній структурі свідомості. Тому суб'єкт одночасно виступає як індивід, але оскільки люди в цій своїй особливості «бути суб'єктом або індивідом» не відрізняються один від одного, суб'єкт цілком годиться для того, щоб говорити від імені «людини», він є як би втіленим колективом в однині.

«Фигура субъекта должна была обосновать включение всех в общество, обращаясь к самореференции каждого в отдельности. Таким образом, это обоснование не было ни общественно–теоретическим, ни эмпирическим. Фигура субъекта становится еще более значимой за счет того, что она дает ответ на вопрос, какие в современном обществе возможны высказывания о человеке. В обществе, в

котором больше нет сословий, человек уже не может «индивидуализироваться» не только через социальную стратификацию, но и через религиозную принадлежность, происхождение, семью» [2, с. 173].

Необхідна для цього постійна точка відліку в соціальній сфері взагалі відсутня. Зважаючи автономії і власної внутрішньої динаміки функціональних систем суспільство змушене відмовитися від приписів, що регулюють залучення у суспільство в цілому. Воно також вже не може виключати людей. Процеси інклюзії регулюються функціональними системами. Загальна формула для цієї регуляції повинна бути відповідного рівня абстракції. Це завдання вирішує поняття індивіда.

««Человек» отныне – это индивид и человечество одновременно, во всяком случае, от него теперь этого требуют» [2, с. 174].

Від сучасного індивіда потрібно, щоб він був спостерігачем, спостерігав власне спостереження, тобто був самонаглядачем. Необхідне для цього фонове знання дає поняття суб'єкт. Тоді, принаймні, можна пояснити, про що йде мова, коли в значенні прав постулюються такі загальні ідеї, як свобода чи справедливість, коли атрибутами сучасних держав оголошується загальна правоздатність і громадянство, а цивільні права дуже поступово відокремлюються від гендерної приналежності, економічної незалежності і т.д. З іншого боку, для німецького мислителя, незрозуміло, чому комусь, хто володіє власністю або грошима, заважають скористатися ними. Адже можна довірити його виховання педагогіці егоїзму.

«Такие формулы, как свобода и равенство, можно постулировать как права человека, выходя таким образом за пределы гражданских прав. В случае прав человека происходит отказ от моделей порядка, которые доступны наблюдению и критике в процессе коммуникации. При этом права человека позволяют соединить множество всевозможных перспектив в нечто неопределенное. Исторически понятие свободы направлено против природной необходимости и культурной очевидности и обозначает новую форму контингенции, а именно возможность выбирать свое собственное поведение под влиянием случайностей» [2, с. 174].

Поняття рівності нейтралізує обумовлене походженням нерівності з тим, щоб дати можливість розвитку нерівності, обумовленим функціональними системами. Точкою відліку в обох випадках є індивідуальний суб'єкт. Тому, суб'єкт виступає як рятівна формула, що дозволяє модусу інклюзії переключитися на сучасні, специфічні для кожної функціональної системи умови.

Н.Луман вважає, що суспільство стало розумітися як суспільство суб'єктів. Однак, як нескладно помітити, це парадоксальна конструкція. Суб'єкт, який утворює основу себе самого та світу і не може розпізнати і визнати ніякої іншої даності, крім себе самого, є також основою інших «суб'єктів». Таке можливо лише в тому випадку, якщо поняттю «суб'єкт» надається трансцендентально–теоретичне значення, оскільки якщо йдеться про емпіричних індивідів, то необхідно знати імена та адреси, щоб мати можливість перевірити, чи дійсно цей суб'єкт є основою всього іншого і всіх інших.

«Трансцендентально–теоретический поворот позволяет с помощью понятия субъекта устранить недостаточность философских обоснований и полностью абстрагироваться от того, на что в действительности способно эмпирическое сознание. Только соглашаясь с допущениями трансцендентальной теории, можно исходить из того, что каждый субъект может обнаружить в себе самом необходимости/невозможности (т.е. то, что раньше называлось природой), присутствие которых в той же форме он может предполагать у всех других субъектов» [2, с. 176].

Однак щодо проблеми соціального порядку мова ж іде не тільки про умови можливості розуміння, але також про прийняття чи неприйняття того, що розуміють. Типовість комунікації не відповідає на це питання. Зрештою, на думку Н. Лумана, вчені неминуче прийдуть до розуміння того, що переконливість семантики суб'єкта ґрунтувалася саме на тому, що вона ефективно виключала питання про суспільство як про соціальний порядок або ж успішно обходила його. Теорія пізнання могла посилатися на «суб'єкта» і тим самим обходити незручні проблеми соціального конструювання всякого пізнання.

«Однако социальное невозможно понять, если отталкиваться от субъекта – во всяком случае, если принимать это понятие всерьез. В этом смысле понятие субъекта выполняло свою функцию во время переходной стадии, когда адекватное описание общества все равно было невозможно. Тогда «социальное» оставалось где–то между сочувствием и полицией в форме политико–идеологической программы или же ограничивалось волнениями и беспорядками на окраинах упорядоченных отношений» [2, с. 177].

Висновки і пропозиції. Наполегливість, з якою панівна в соціології думка віддає перевагу «теорії дії», Н.Луман розглядає як другу лінію оборони суб'єкта, яка обходиться без цього поняття. Суб'єкт повертається на сцену вже під псевдонімом. Однак подібні дискусії не призводять ні до чого, але лише блокують зустрічні питання про логіку «більшості суб'єктів».

Хоча до постаті суб'єкта сьогодні більш скептичне ставлення як в трансцендентальній , так і в соціально–емпіричній версії , важливі наслідки, які мали введення цієї категорії , зберігають своє значення і в кінці XX століття. Це пов'язано з тим, що постать суб'єкта використовувалася як у ліберальній , так і в соціалістичній ідеології, тобто передбачалася обома сторонами головного ідеолого–політичного протистояння.

Свобода може бути визначена – і сьогодні це можна стверджувати з упевненістю не через протилежне поняття, а виключно через когнітивні умови її можливості. Наприкінці XX століття неминуче постає питання про те, чи в змозі опис стосунків між індивідом і суспільством, що зображує потребу суспільства в комунікації, а пов'язані з цим проблеми вирішує за допомогою диференціації та фікціоналізації описів мотивів, адекватно відобразити симптоми кризи та взаємовідносин психічної і соціальної систем.

Отже, Н. Луман робить кроки до того, щоб позбавити поняття «суб'єкт» значимої предметної підстави і намагається звести суспільство не до взаємодії людей, а до «мережі комунікацій». Зокрема, він визначає суспільство через сукупність самовідтворення і самопородження комунікації. Виникає питання : чи можуть існувати стосунки, у випадку комунікації, без чогось відносного, без того, хто творить цю комунікацію? Для Н. Лумана відповідь на таке питання є очевидною.

Комунікацію породжує лише й тільки комунікація. Оскільки функціональна онтологія ґрунтується на його соціологічної теорії, то це означає, що зв'язки можуть існувати і без того, що є співвіднесеним.

Список використаних джерел

1. Луман Н. Общество как социальная система/ Пер. с нем. А. Антоновский. – М.: Издательство «Логос», 2004. – 232 с.
2. Луман Н. Самоописания/Пер. с нем А. Антоновский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. – М.:Издательство «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2009. – 320 с.
3. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И. Д. Газиевапод редакцией Н. А. Головина. – Издательство «Наука», 2007. – 628 с.
4. Назарчук А. Учение НикласаЛумана о коммуникации. – М.: «Весь Мир», 2012. – 248 с.
5. Озирченко Д. Некоторые понятия системной теории Никласа Лумана // Социологический журнал. – 1995. – №3. –С.110–114.
6. Рысакова П. Концепция воспитания Н. Лумана: системно–функциональный подход // Социологические исследования. – 2008. – №2.
7. Социологические размышления: Интервью с проф. Н. Луманом // Проблемы теоретической социологии. – СПб., 1994.– С.237–238.
8. Филиппов А. Социально–философские концепции Никласа Лумана // Социологические исследования. – 1983. – №2. – С.177–184.

References

1. Luman N. Obshhestvo kak social'naja sistema / Per. s nem. A. Antonovskij. – M.: Izdatel'stvo «Logos», 2004. – 232 s.
2. Luman N. Samoopisanija /Per. s nem A. Antonovskij, B. Skuratov, K. Timofeeva. – M.: Izdatel'stvo «Logos», ITDGK «Gnozis», 2009. – 320 s.
3. Luman N. Social'nye sistemy. Ocherk obshhej teorii / Per. s nem. I. D. Gazieva pod redakciej N. A. Golovina. – Izdatel'stvo «Nauka», 2007. – 628 s.
4. Nazarchuk A. Uchenie Niklasa Lumana o kommunikacii. – M.: «Ves' Mir», 2012. – 248 s.
5. Ozirchenko D. Nekotorye ponjatija sistemnoj teorii Niklasa Lumana // Sociologicheskij zhurnal. – 1995. – №3. – S.110–114.
6. Rysakova P. Koncepcija vospitanija N. Lumana: sistemno–funkcional'nyj podhod // Sociologicheskie issledovanija. – 2008. – №2.
7. Sociologicheskie razmyshlenija: Interv'ju s prof. N. Lumanom // Problemy teoreticheskoj sociologii. – SPb., 1994. – S.237–238.
8. Filippov A. Social'no–filosofskie koncepcii Niklasa Lumana // Sociologicheskie issledovanija. – 1983. – №2. – S.177–184.

Suskyi Y. S., *postgraduate student, department of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), suskiy_yar@ukr.net*

Conceptualization the theme of subject inN. Luhmann theory of social systems

The article is devoted to analysis of the philosophical conceptualization topic subject in theory and the theory of social systems N.Luhmann in particular. The basic scientific work, which the author believes to be relevant to this issue. The article offered for consideration as N. Luhmann has taken steps to ensure that deprive the term «subject» significant substantive reasons and trying to build a society not to engage people and to «network communications». Illuminated the meaning of the subject in different historical stages of human development and the transition from the concept of «individual» to the concept of «subject». We consider the theory of transcendental subject and specificity of self by the subject in the theory of social systems. Specified features interpretations of society through the concept of «subject»of a society. Refers to the various semantic techniques that demonstrate some distance from the traditional social distinction. The urgency of further research is extremely important in the light of modern social philosophy, systems theory and the theory of social systems in particular.

Keywords: *theory of social systems, society, person, entity, individual, individual.*

Суский Я. С., *аспирант кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), suskiy_yar@ukr.net*

Концептуализация темы субъекта в теории социальных систем Н. Лумана

Проведен философский анализ концептуализации темы субъекта в теории социальных систем и теории Н. Лумана, в частности. Проанализированы основные научные работы, которые, по мнению автора, имеют отношение к данной проблематике. В статье предлагается для рассмотрения как Н. Луман делает шаги к тому, чтобы лишить понятие «субъект» значимой предметной основания и пытается свести общество не к взаимодействию людей, а к «сети коммуникаций». Освещено значение понятия субъекта в различные исторические этапы развития человечества и переход от понятия «индивид» к понятию «субъект». Рассматривается теория трансцендентального субъекта и специфика самоописания через субъект в теории социальных систем. Указываются особенности толкования общества через понятие «субъекта» как общество субъектов. Речь идет о различных семантических техниках, демонстрирующих определенную дистанцию по отношению к традиционному социальному различию. Актуальность дальнейшего исследования остается крайне важной в свете современной социальной философии, теории систем и теории социальных систем, в частности.

Ключевые слова: *теория социальных систем, общество, человек, субъект, личность, индивид.*

* * *

УДК 001.5 Вулгар С. Латур Б.

Яремко І. В.,
аспірантка кафедри теоретичної і практичної філософії, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), yar1454@yandex.ru

НАУКОВЕ ЗНАННЯ В КОНЦЕПЦІЇ С. ВУЛГАРА ТА Б. ЛАТУРА

Проаналізовано особливості теорії соціального конструювання науки С. Вулгара та Б. Латура. Метою даного дослідження є розглянути і прояснити сутність, базові поняття концепції соціального конструювання наукового знання С. Вулгара та Б. Латура. та її вплив на розвиток знання.

Аналіз сучасної науки характеризується посиленням позицій соціально–гуманітарного підходу. Завдяки розвитку цієї сфери змінюється уявлення про знання, пізнання і науку в цілому, постають нові проблеми методології та епістемології, які потребують осмислення і вирішення. Сучасні соціологічні дослідження зосереджені на аналізі внутрішніх процесів наукової діяльності та результатів науки, які розглядаються як принципово залежні від суспільних взаємодій та історичних впливів. У С. Вулгара та Б. Латура, наукове знання конструюється з повсякденної діяльності та комунікації вчених, а саме в ході переписування наукових протоколів, в процесі наукових і околонаукових дискусій.

Ключові слова: *знання, наукове знання, міждисциплінарність, соціальний конструктивізм.*

В результаті критики стандартної моделі науки в другій половині XX століття виникають дослідження,які є прикладом некласичного підходу, а саме дослідження в рамках соціальної епістемології або «соціальних досліджень науки». В сучасній епістемології знання і пізнання повинні бути зрозумілі елементи ширшої області – світу людської діяльності і спілкування. Сьогодні аналітики знання почали засвоювати уявлення, запозичені з інших наукових дисциплін. Епістемологічні дослідження вже 70–х рр. асимілюють дані таких наук, як когнітивна соціологія, психологія, антропологія. «Міждисциплінарна взаємодія фізики, біології, кібернетики, психології та філософії породжує ряд методологічних підходів і програм ..., що дає епістемології і філософії науки нові імпульси ... » [7, с. 7].

Е. А. Мамчур серед усього різноманіття конструктивістських напрямків і підходів до аналізу феномена наукової діяльності, виділяє два епістемологічно релевантних напрямки. Це «сильна програма соціології пізнання» С. Шейпіна, Д. Блура і Б. Барнса і «соціальний конструктивізм» Б. Латура і С. Вулгара. Обидва ці напрямки, вважає вона, «претендують на вирішення основної проблеми епістемології – проблеми об'єктивності наукового знання, його істинності». І вирішують її в негативістську дусі: ідеал об'єктивності знання в сучасній науці не працює [9, с. 50–51]. Саме посиленням впливу комунікативної складової в роботі вчених, а також зростаючої залежності дослідницької роботи від

використання накопичених раніше інтелектуальних продуктів, і обумовлюється формування соціального конструктивізму, який представлений з однієї сторони працями С. Вулгара, Б. Латура, Е. Пікерінга, а з іншої – напрям, представлений в основному працями М. Малкея.

Дослідниками приділяється значна увага вивченню згаданої течії. У зв'язку з цим доцільно назвати роботи І. Т. Касавіна, В. О. Лекторського, Ю. С. Моркіної, О. Є. Столярової, Е. А. Мамчур і інших.

Соціальний конструктивізм – це особливий тип конструктивізму, що сформувався в рамках соціально–гуманітарних наук, орієнтований на ідею конструктивної природи пізнання, опосередкованим розумінням світу індивідуальними і колективними конструктами, множинності способів концептуалізації об'єктивної реальності. Не можна стверджувати, що згідно з соціальним конструктивізму, вчені «конструюють світи» в буквальному сенсі, подібно до того, як інженери конструюють машини, а архітектори будинки. Конструктивістський підхід в соціальних науках обмежується більш слабкою тезою про активну побудову образів пізнаваних предметів і подій в свідомості суб'єкта, через які в кінцевому підсумку можливий вихід до якихось фіксованих структур реальності, «фактів світу» [11, с. 143].

Бруно Латур і Стів Вулгар є одними з найбільш відомих сучасних французьких представників суспільної науки. А їхня книга «Життя лабораторії: конструкція наукових фактів» є прикладом дослідження наукової діяльності, що носить риси міждисциплінарності [1]. Вони внесли вагомий внесок в обґрунтування важливості аналізу дослідних практик. Методологічними засадами досліджень Вулгара і Латура виступають антропологічний (етнографічний) метод, етнометодологія, дискурс–аналіз та метод case study. Дослідники вважають, що «недавній поворот у філософії науки перетворив істориків і соціологів науки в антропологів, які вивчають іноземні культури» [3, с. 79].

У своїх роботах вони звертають увагу на динаміку формування наукового знання в умовах взаємодії дослідників і бачать в дослідницькій діяльності спробу впорядкувати і систематизувати інформацію. Завданням наукової роботи стає вибір з безлічі конкуруючих інтерпретацій спостережуваних явищ і феноменів найкращої. На їхню думку, вчені зайняті висуненням тверджень в так зване «поле протиріч», в якому визначається їх модальність – від простого припущення до загальновідомого факту. Завдання вченого – підвищити модальність власних тверджень і знизити модальність суперечать тверджень інших авторів. Здатність учасників академічної спільноти одноманітно трактувати реальність і домовлятися про критерії науковості або справедливості висунутих гіпотез обумовлена навичками і знаннями, які вони отримують в процесі навчання і спільної роботи, їх соціалізації в науці.

Вони пропонують нове бачення науки як практики – в якій знаходить вираз стиль дії і мислення. Така система схильностей до виробництва думок, способів сприйняття, виразів, дій і оцінок визначає правила і межі тієї «соціальної практики», в якій задіяний вчений. Реальна наукова практика володіє єдністю і цілісністю, яка виходить за межі сформованих дисциплінарних меж. Аналіз окремо взятих наукових практик супроводжується вивченням, з одного боку, того, звідки вони прийшли, з іншого–куди вони можуть нас привести.

Дослідники критикують, з одного боку, епістемологічний підхід, який займається ментальними структурами і ігнорує практику лабораторії, з іншого, вони вважають, що специфіку науки не можуть пояснити підходи, спрямовані на виявлення особливих типів відносин, характерних для науки.

Вони вказують на те, що їхні колеги досліджують економіку наукових відкриттів, політику впливу науки на суспільство, розподіл наукових досліджень в світі, і зосереджуються в основному на макропроцессах (large–scale). Але макроаналізу недостатньо, щоб зрозуміти сутність наукової діяльності. Аналіз наукової комунікації і дискурсу (Б. Латур, С. Вулгар) доповнював картину науки за допомогою мікросоціологічних методів, що показують, як наукове знання конструюється зі змісту діяльності та спілкування вчених.

Наука – креативна діяльність. Точна природа її креативності, кажуть Латур і Вулгар, раніше розумілася неправильно. «Наукова діяльність – соціальна арена, на якій конструюється знання» [1, с. 31]. Завдання вченого – перевести неупорядковані записи спостережень в упорядкований підхід до реальності. Один із способів – дедуктивне виведення такого підходу з теорії і випробування його на досвіді. Без матеріальної складової лабораторії жоден з об'єктів не може обговорюватися як існуючий, але саме ця матеріальна складова рідко згадується під час обговорення наукових фактів. У цьому Латур і Вулгар бачать сутність і основний парадокс науки.

Соціальні дослідження науки, здійсненні Латуром і Вулгаром, пропонують нове бачення науки як практики – в яких не просто реалізуються певні правила або здійснюється індивідуальна імпровізація, а реалізується щось середнє. Вулгар стверджує, що лабораторні дослідження, перш за все, повинні виявити протиріччя між тим, «що філософи кажуть про науку», і тим, «що насправді відбувається в науці» [2, с. 484].

З одного боку, етнографічні описи дозволили відмовитися від усталених способів інтерпретації виробництва наукового знання, які не витримали перевірку реальністю. З іншого боку, вони поклали початок новому методу – акторно–мережевий теорії (Actor–Network Theory, ANT). Саме книга «Життя лабораторії: конструкція наукових фактів» поклала початок акторно–мережевий теорії (actor–network theory), автором якої є Латур поряд з М. Каллон і Дж. Ло (M. Callon, J. Law). Латур вважає, що поняття мережі – більш гнучке, ніж поняття «система», більш історичне, ніж поняття «структура», більше емпіричне, ніж поняття «складність» [8, с. 65]. Світ представлений не як сукупність суб'єктів і об'єктів, а як населений «квазіоб'єктами» або «гібридами». Стабільність об'єкта вивчення, по Латуру і Вулгару, конституюється накопиченням наукою технік роботи з ним. Тобто, сутності, що вивчаються вченими конструюються тільки за допомогою описів, а не є «об'єктивними» і «незалежними від свідомості». Доказ в науці залежить від контексту.

Латур і Вулгар описуючи соціальні переговори в лабораторії як мікропроцес, прагнуть продемонструвати особливий, локальний, контекстуальний і багатогранний характер наукових практик. Стверджують, що логічний

характер наукового міркування є лише частина значно складнішого феномену, який включає локальні неявні соціальні переговори, також прагнуть показати, як наукові переконання виникають в результаті практик інтерпретації. Показують, як аргументи можуть бути змінені, переглянуті або відкинуті в процесі повсякденного спілкування вчених.

Отож, лабораторія постає і місцем виробництва наукового знання, і елементом соціальної структури. Наукове знання виробляється зовсім не завдяки специфічній наукової раціональності і не ґрунтується на логічних законах, знання створюється в практиках і за допомогою практик. Крім людей, в практики також включені тексти, інструменти, місця. «Соціальне» конструювання знання включає в себе багато «матеріального»: прилади, тварин, експериментальні матеріали, хімічний посуд. Однак весь цей конгломерат дає на виході логоцентричний результат: текст звіту, статті або книги, або інструкції по застосуванню. Отже, наукове знання створюється в практиках, що складаються з матеріальних об'єктів і описового інструментарію. Контекстуальний переклад стає можливим тільки в умовах розширення розуміння лабораторної діяльності до більш широкого контексту – як частини інших різноманітних практик. У цьому полягає «акторно–мережевий підхід» Латура. Наукова цінність знання, його вплив визначається кількістю об'єктів і учасників мережевих взаємин. Саме тому Латур робить висновок про унікальності лабораторних умов для виробництва науки і технології.

Латур і Вулгар виділяють декілька моментів, важливих для їхнього аналізу повсякденної діяльності вчених:

1) матеріали спілкування вчених показують, що останні керуються безліччю інтересів;

2) чиста дескриптивна, технічна або теоретична дискусії між вченими зустрічаються рідко, найчастіше дискусії носять змішаний характер;

3) дискусії вчених можуть бути зрозумілі тільки в контексті інтересів, які впливають на їх обмін думками;

4) розриву між науковими міркуваннями і міркуваннями повсякденними, з використанням здорового глузду, не існує [10, с. 142].

У соціології позиція Вулгара і Латура характеризується як «матеріалістичний поворот », який не представляє собою «єдиного напрямку, пов'язаного з «поворотом до матеріального», а є лише особливим простором досліджень та дискусій, який демонструє деякі теоретичні підходи, що концентруються на ідеї «інтероб'єктівності» і «об'єкт–центричні соціальності» [5, с. 21].

Вулгар, подібно Латуру, стверджує, що сучасні соціальні дослідження науки намагаються оскаржувати ідеї, що характерні віковій традиції науки. А саме, ідею есенціалізму і пов'язану з нею ідею репрезентації, яка допускає існування засобів і способів, за допомогою яких генеруються образи предметів, що існують «зовні».

І. Т. Касавін відносить роботи Латура і Вулгара, поряд з Малкеєм до традиції дискурс–аналізу [6, с. 909]. Вулгар пише про поворот до технології в соціальних дослідженнях науки який має стратегічне значення. «Соціальний аналіз повинен проявити увагу до змісту технології (наукового знання) ... технологічні експонати (наукові факти) повинні бути зрозумілі як соціальні конструкції» [4, с. 29]. Технологічний детермінізм повинен бути переглянутий шляхом визнання включеності в технологію економічних і політичних систем. Цьому може сприяти практика дискурс–аналізу.

Ю. С. Моркина зазначає, що позиція Латура і Вулгара часто розглядається і трактується в онтологічному ключі як заперечення реальності поза суб'єктом. В роботах даних дослідників найбільш цінним являється методологія, що відкриває нове бачення і образ науки. Вона робить висновок, що, засновуючи свої висновки на ряді дослідницьких методів (антропологічному, історичному, соціологічному), Латур і Вулгар «знімають» розрізнення соціальних і технічних питань, фактів і артефактів, зовнішніх і внутрішніх факторів, здорового глузду і наукового міркування, вчених як емпіричних індивідів і як носіїв науки» [10, с. 143].

У їхніх роботах міститься критика підходу, зосередженого тільки на макропроцессах досліджень наукових практик, адже він залишає без уваги сам зміст наукового знання. Представляючи собою рефлексивний аналіз наукових практик, роботи Латура і Вулгара покликані показати, що наукове знання конструюється з повсякденної діяльності та комунікації вчених. Вони стверджують, що виробництво знання не є пріоритетною метою діяльності вчених. Головне для них – це домогтися успіху, зробити кар'єру, завоювати собі гідне місце в наукових структурах. Знання ж виникає з контексту життя лабораторії, з усієї сукупності людських відносин. Заперечується той факт, що наука вивчає природу, існуючу незалежно від людини, що наукове знання об'єктивно й істинно. У лабораторії немає природи як такої, стверджують соціологи, все, що тут знаходиться, зроблено руками людини, у тому числі і експериментальний матеріал. Кордон між суб'єктним полюсом і предметом вивчення зникає. Вірніше сказати, предмет зникає, зливаючись із суб'єктом. Суб'єкт може вивчати тільки самого себе. Скільки суб'єктів пізнання, стільки і результатів. Це небезпека домінування релятивізму і конструктивізму в науці.

Список використаних джерел

1. Latour B., Woolgar S. Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts. – Princeton, New Jersey, 1986.

2. Woolgar S. Laboratory Studies: A Comment on the State of the Art // Social Studies of Science. – Vol.12, №4 (Nov., 1982).

3. Woolgar S. Review: What is «Anthropological» About the Anthropology of Science? // Current Anthropology. – Vol.32, №1 (Fer., 1991). – P.79–81 [Электронный ресурс]. – URL: http:// www. jstor.org/stable/2743901.

4. Woolgar S. The Turn to Technology in Social Studies of Science // Science, Technology, & Human Values. – Vol.16, №1 (Winter, 1991). – P.20–50 [Электронный ресурс]. – URL: http://www. jstor.org/stable/690038.

5. Вахштайн В. Предисловие // Социология вещей: Сборник статей. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 392 с.

6. Касавин И. Т. Социальная эпистемология // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: Канон+, 2009. – 1248 с.

7. Касавин И. Т. Философия познания и идея междисциплинарности // Эпистемология & философия науки. – 2004. – №2. – С.5–14.

8. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии. – СПб., 2006. – 296 с.

9. Мамчур Е. А. Объективность науки и релятивизм (К дискуссиям в современной эпистемологии). – М., 2004.

10. Моркина Ю. С. Конструктивизм Б. Латура и С. Вулгара – на пересечении научных дисциплин // Эпистемология и философия науки. – 2010. – №2. – С.130–147.

11. Филатов В. П. Обсуждаем статьи о конструктивизме // Эпистемология и философия науки: Научно–теоретический журнал по общей методологии науки, теории познания и когнитивным наукам. – 2009. – Т.20. – №2. – С.142–156.

References

1. Latour B., Woolgar S. Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts. – Princeton, New Jersey, 1986.
2. Woolgar S. Laboratory Studies: A Comment on the State of the Art // Social Studies of Science. – Vol.12, №4 (Nov., 1982).
3. Woolgar S. Review: What is «Anthropological» About the Anthropology of Science? // Current Anthropology. – Vol.32, №1 (Fer., 1991). – P.79–81 [Jelektronnyj resurs]. – URL: http:// www. jstor.org/stable/2743901.
4. Woolgar S. The Turn to Technology in Social Studies of Science // Science, Technology, & Human Values. – Vol.16, №1 (Winter, 1991). – P.20–50 [Jelektronnyj resurs]. – URL: http://www. jstor.org/stable/690038.
5. Vahshtajn V. Predislovie // Sociologija veshhej: Sbornik statej. – M.: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», 2006. – 392 s.
6. Kasavin I. T. Social'naja jepistemologija // Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki. – M.: Kanon+, 2009. – 1248 s.
7. Kasavin I. T. Filosofija poznanija i ideja mezhdisciplinarnosti // Jepistemologija & filosofija nauki. – 2004. – №2. – S.5–14.
8. Latur B. Novogo vremeni ne bylo. Jesse po simmetrichnoj antropologii. – SPb., 2006. – 296 s.
9. Mamchur E. A. Ob#ektivnost' nauki i reljativizm (K diskussijam v sovremennoj jepistemologii). – M., 2004.
10. Morkina Ju. S. Konstruktivizm B. Latura i S. Vulgara – na peresechenii nauchnyh disciplin // Jepistemologija i filosofija nauki. – 2010. – №2. – S.130–147.
11. Filatov V. P. Obsuzhdaem stat'i o konstruktivizme // Jepistemologija i filosofija nauki: Nauchno–teoreticheskij zhurnal po obshhej metodologii nauki, teorii poznanija i kognitivnym naukam. – 2009. – T.20. – №2. – S.142–156.

Yaremko I. V., *postgraduate student of theoretical and practical philosophy Department, Kyiv national University of Taras Shevchenko (Ukraine, Kiev), yar1454@yandex.ru*

Scientific knowledge in S. Woolgar's and B. Latour's conception

The article analyzes the features of the theory of social construction of science by S. Woolgar and B. Latour. The purpose of this research is to review and clarify the essence, the basic notion of the concept of social construction of scientific knowledge by S. Woolgar and B. Latour and its impact on the development of knowledge.

Analysis of modern science is characterized by strengthening the position of social and humanitarian approach. Through the development of this area is changing ideas about knowing, cognition and science as a whole arise new questions of methodology and epistemology that require understanding and resolution.

Modern sociological research focused on the analysis of internal processes of scientific activity and results of science, that are seen as fundamentally depend on the social interactions and historical influences. In S. Woolgar and B. Latour, scientific knowledge is constructed from everyday activities and communication by scientists, namely in the rewriting of scientific protocols in the scientific and would–be scientific discussions.

Keywords: *knowledge, scientific knowledge, interdisciplinarity, social constructivism.*

Яремко И. В., *аспирантка кафедры теоретической и практической философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), yar1454@yandex.ru*

Научное знание в концепции С. Вулгар и Б. Латура

Проанализированы особенности теории социального конструирования науки С. Вулгара и Б. Латура. Целью данного исследования является рассмотреть и прояснить сущность, базовые понятия концепции социального конструирования научного знания С. Вулгара и Б. Латура. и ее влияние на развитие знания.

Анализ современной науки характеризуется усилением позиций социально–гуманитарного подхода. Благодаря развитию этой сферы меняется представление о знаниях, познании и науку в целом, возникают новые проблемы методологии и эпистемологии, которые требуют осмысления и решения. Современные социологические исследования сосредоточены на анализе внутренних процессов научной деятельности и результатов науки, которые рассматриваются как такие, что принципиально зависят от общественных взаимодействий и исторических влияний. У С. Вулгара и Б. Латура, научное знание конструируется с повседневной деятельности и коммуникации ученых, а именно в ходе переписывания научных протоколов, в процессе научных и околонаучных дискуссий.

Ключевые слова: *знание, научное знание, междисциплинарность, социальный конструктивизм.*

* * *

УДК 281.9:572.028

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

Проблема вдосконалення людини: православна антропологія і християнська христологія

Аналізується проблема досконалої людини в православній і західноєвропейській антропології. Розкриваються поняття «душі», «духу» людини; наслідування Христу, ідеї спілкування з Богом та ін., їх інтерпретації у православ'ї. Розкрито відмінності проблематики Античності й Середньовіччя в зв'язку з розумінням людини, взаємовідносин людини і Абсолюту, її моральнісного перетворення. Аналізуються ідеї становлення та розгортання особистості, їх філософське обґрунтування. Окрім того, в якості головної відмінності в плані становлення особистості виділяється практика аскези в православ'ї.

Ключові слова: *релігія, православна антропологія, християнська христологія, західноєвропейська антропологія, Бог, Абсолют, людина, особистість, становлення, розгортання, вдосконалення, сутнісні сили людини, традиції, духовні сили.*

Культурно–історичний вектор сучасної цивілізації характеризується взаємопроникненням сфер діяльності людини і в цьому зв'язку, обумовлює вихід антропологічної проблематики поза межі вузьких дисциплінарних кордонів. Криза людства на сучасному етапі, що отримала назву «глобальної кризи», однією зі своїх складових має кризу уявлень про людину взагалі й про досконалу людину, зокрема. Духовна ситуація в соціумі завжди пов'язана з проблемою щодо ролі та смислів традицій. Таке питання є нагальним для кожної людини: чи слід говорити про наслідування, чи про розрив? Відмова від абсолютних цінностей руйнує вертикаль «піднесеність – ницість» і, в такий спосіб, знищує трьохвимірність світовідчуття людини, переводить її духовний світ в іншу площину – звужуються обрії думки, зникає її глибина. Відхід від традиції поглиблює катастрофічність такого стану. Безперечно, що людина в такій ситуації починає відчувати розірваність власного буття, відсутність цілісності як такої. Сучасність, фактично, абсолютизує таку розірваність буття людини, затверджує її як неминучість, як своєрідний атрибут людської природи. Не випадковою, а закономірною є поява філософських течій, що декларують необхідність відмови від індивідуальності, свободи, самостійності у виборі, самостійності у пошуку абсолютних цінностей. Спроба позбавити людину її природних якостей та цінностей приводить до дисгармонії буття людини у світі. Очевидним є те, що інтерес до проблеми досконалої людини не є випадковим. У свій час християнські інтуїції щодо розвинутої людини принципово змінили свідомість людей. Ідеї рівності всіх перед Богом, єдність людей, унікальність, неповторність та своєрідність кожної людини, можливості корінних внутрішніх змін, динаміка духовно–душевного життя людини, любов людини до Бога та можливості спілкування з Ним та ін., не тільки змінили уявлення про людину, але й постали основою для формування культури. Слід зазначити, що більшість антропологічних систем наступних епох у відношенні до основних ідей християнства виявляються тільки варіаціями на тему. Навіть мислителі некласичного напряму в сучасній західній філософії звертаються до них хоча би для того, щоб спростувати їх, щоб заперечити образ досконалої та гармонійної людини, людиною «розірваною», закинутою до світу.

Відмова від образу цілісної людини, на якій наполягають мислителі постмодерну – Ж. Батай [1; 2],

Ж. Дельоз [4; 5], Ж. Дерріда [6] та ін., неодноразово виявлялася необґрунтованою в історії людської думки. На нашу думку, те, що здається абсолютним, можна спростувати екзистенціально, онтологічно. Виявляється неадекватність постмодерністського образу людини, яка підтверджується навіть долями самих філософів цього напряму. XXI століття неодноразово підтверджувало і підтверджує стародавній вислів: «слова заперечуються словами, але чим ти зможеш спростувати життя?». Така ситуація, безперечно, актуалізує пошуки нового осмислення проблеми людини, але яке не дозволяє забути позитивне старе. Тому важливим є звертання до релігійного осмислення проблеми людини.

Ступінь розробленості проблеми. Релігія завжди оперує поняттям «абсолютні цінності» й водночас вона є сферою таких цінностей. Наприклад, відомий представник німецької філософії Л. Фоєрбах обґрунтував положення щодо великої ролі релігії у формуванні цінностей абсолютного порядку. Також важливість осмислення релігійної концепції людини підкреслював засновник філософської антропології, відомий німецький мислитель М. Шелер [10]. На його думку, тільки поєднання філософського, природничо–наукового і релігійного підходів надає можливості для побудови цілісної концепції.

Інші представники філософської антропології – Е. Агацці, А. Гелен, А. Портман, Г.–П. Рікман, А. Сервера Еспіноза та ін. розкривають природу людини, її походження та співвіднесеність зі світом тваринним. Людина виступає як особлива «тварина», хоча вони й виділяють положення щодо визначальної ролі духу в людині. У релігійній антропології М. Бубера, Г.–Е. Генстенберга, О. Дерісі, Л. Фарре та ін. можна побачити більшу увагу до проблеми істинної особистості, спілкування, ставлення до Бога та інших питань суто екзистенціального плану.

Активно працювали з богословським матеріалом, який стосується проблеми людини російські філософи М. Бердяєв, С. Булгаков, В. Зеньковський, І. Ільїн, М. Лосський, П. Флоренський, С. Франк та ін. Православна теорія людини розкрита в працях Григорія Богослова, Іонна Дамаскіна, Максима Сповідника, арх. Кіпріана (Керна), свят. Луки (Войно–Ясенецького) та ін.

Проблеми духовного буття людини аналізувалися в працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників – В. Андрущенка, В. Горського, Л. Губерського, П. Гуревіча, В. Копалова, С. Кримського, К. Любутіна, С. Хоружего та ін.

Необхідно підкреслити, що проблема людини цікавила православних мислителів, але вона, у значній мірі, «розсіяна» по словам, притчам, проповідям та ін. Саму православну антропологію умовно можна розділити на два напрями за методом дослідження – антропологія теоретичних суперечок і антропологія аскези. Вони не знаходяться у протиріччі, але перший напрям користується категоріями Античності, а другий – створює оригінальну мову. Оригінальність такої мови обумовлена унікальністю досвіду людини й її важко перекласти на мову філософську (арх. Кіпріан).

Метою статті є розкриття сутнісних сил людини, реалізації її духовності в контексті православної антропології та християнської.

Єдність філософської антропології Заходу, православної антропології й російської філософсько–релігійної антропології ґрунтується на визнанні подвійності природи людини; становленні особистості; осмислення буття та можливостях духовного вдосконалення. Відмінності цих типів антропології містяться у розумінні характеру поєднання духовного і матеріального начал у людині; у змістовній наповненості таких понять, як «дух», «душа», «Бог», «життя», «смерть», справжність «я»; в осмисленні походження та становлення людини; у розумінні взаємовідносин людини і Бога, людини і світу, людини й інших людей.

Спільним методологічним ґрунтом всілякого антропологічного дослідження є: по–перше, подвійність природи людини; по–друге, особистість та її осмислення. І західноєвропейська антропологія, і православна антропологія, і російська кінця XIX – початку XX ст. створюють свій образ людини й тому, на нашу думку, їх слід розглядати як взаємодоповнюючі, що надають цілісний образ людини.

Що стосується православної антропології. проявів та виявів її специфіки, то слід наголосити на трьох взаємообумовлених та взаємопов'язаних напрямах – християнологічному, філософсько–богословському і практиці духовного вдосконалення (аскеза). Наявність такої практики дозволяє говорити про **необхідність введення православної антропології до сфери філософського осмислення проблеми людини**. Православна антропологія бачить образ людини, як такий, що наданий в Нагорній проповіді Христа («Будьте досконалими, як Отець Ваш небесний») та обумовлений постаттю Христа. Дослідження проблеми людини повинно орієнтуватися, по–перше, на взаємозв'язок індивідуального і родового в людині, при цьому акцент робиться на індивідуальність; по–друге, враховуються особливості людського існування; по–третє, виходячи з багатомірності людини. Тобто, йдеться про такі типи взаємовідносин – людина – світ; індивід – рід; я – інша людина; я – я.

Слід зазначити, що ще доба Античності передбачила перехід від космоцентризму до теоцентризму в Середньовіччі, який ґрунтується на вірі в особистого і особистісного Бога. Фактично, Античність підготувала всі необхідні термінологічні та інтелектуальні передумови для формулювання онтологічних положень філософії Середньовіччя.

І, якщо стародавня Греція подарувала людству ідею єдиної філософії як універсального знання, то в Старому Завіті обґрунтована віра в єдиного Бога, який створив світ, віра, яка виконується по Закону, який міститься у Святому Письмі.

Справедливо наголошує відомий український релігієзнавець М. Попов у праці «Філософія релігії», що тут «…можна поставити питання: чи відповідає старогрецьке поняття бога іудео–християнській традиції? Відповідь може бути переважно позитивною. Якщо для греків бог мислився як живий розум, то для іудеїв та християн він себе відкриває як logos, розкривається в Ісусі Христі як людині… Християнське уявлення про Бога не могло б визначитись в сучасній теологічній понятійності без старогрецьких пошуків понять сущого та logosa як arche – основи світу, його творення та розвитку. До понятійного осягнення християнського уявлення про Бога багато увійшло із платонівського та аристотелівського вчень про Бога. Різниця між ними полягає у тому, що християнське поняття Бога як творця неба і землі є протилежним

аристотелівському розумінню вічності космосу, одвічності Бога та космосу…» [7, с. 53].

Антична філософія відкрила розум, а Біблія – людину, її вольове особистісне начало. Істини розуму і віри, а також практика філософського знання і релігійний досвід взаємодоповнюють одне одного, будучи єдиними аспектами людської творчості. Біблія – це текст, який містить Божественне Одкровення, яке надано людині. Принцип творення є присутній у всіх текстах, але не повсюдно розкритий прозоро, а в деяких місцях Біблії – тільки символами. Виходячи з цього Одкровення можна зрозуміти тексти Біблії, що кореспондуються з ним. Присутність онтологічної тріади у контексті Біблії розглядається в зв'язку з суттєвими прикладами – в описуванні космо–поезії, антропо–поезії та визначенні віри. Творцем буття, або вищою онтологічною інстанцією, яка є відповідальною за обрання одного з усіх, є Господь Бог, Ягве (YHWH – ім'я Бога, яке не промовляється). Яхве сам відкрив Мойсею власне ім'я: «Я є Сущий» (Ісх. 3, 14). Онтологія Старого Завіту базувалася на виконанні релігійного закону, який зафіксований у десяти заповідях і є необхідним для того, щоб конкретними справами, вчинками, діяннями, але не лише словами виконати те, що промовлено вольовими словами Творця. У старозавітній релігійно–містичній практиці на промовляння ім'я Бога накладалося табу, а також не дозволялося споглядання Бога. Заборони як такі виявлялися духовними стимулами для прояву волі людини, її моральнісного перетворення. Як створення космосу, так і створення людини репрезентовані у Біблії двома способами описування – метафізичним і онтологічним. Описування природного походження людини, у подальшому, перейшло на шлях природно–наукового знання, а онтологічне описування передбачало іншу методологію. Обидва способи описування не знаходяться у протиріччі й не відміняють один одного. Космос і людина виявляються у відповідними природі, але, разом з тим, створені з небуття.

У Новому Завіті апостол Павло встановлює інше відношення до традиційних онтологічних і метафізичних тем, його положення ґрунтуються на вірі. При цьому, апостол Павло адаптував одна до одної, дві віри – язичницьку, старозавітну і новозавітну на основі розуміння різниці й тотожності відповідних онтологічних методів – закону і віри. Апостол Павло визначає віру наступним чином: «Віра є здійсненням того, чого очікують і впевненістю у невидимому» (Євр. 11,1). Слід зазначити, що перша частина такого визначення вказує на практичний аспект віри, а друга – на теоретичний. Дійсно, вірити можна тільки в трансцендентну істоту, яка є невидимою для людського ока. Невидиме постає видимим, коли серце сприйняло слова Бога як заклик до діяння. Античної онтології «не вистачило» для Середньовіччя через надмірну трансцендентність Абсолюту, наслідком чого була застиглість і субординація іпостасей Єдиного. Якщо розглядати неоплатонічний Абсолют за формальними ознаками, то він є більш трансцендентним, ніж християнський Бог. Якщо відсутність трансцендентного кордону між Творцем і тварним ліквідує творіння і призводить до пантеїзму, то при «зайвій» трансцендентності творіння нібито є, але сам Творець не знає, що саме створив Він, а твар не знає про власне створення. Ці проблеми, які не подолав античний світогляд, залишилися в Боговтілення і трінітарній суперечці. У Нікейському і Халкідонському догматах поняття «буття» знайшло своє використання і реалізацію. Будь–які відходи від догматики призводили до помилок в онтологічному і метафізичному постулатах – чи в спірітуалізації, чи в натуралізації метафізики, чи в «забутті» буття.

Проблематичність людини є очевидною для всіх напрямів антропології: православної, західної й російської кінця XIX – початку XX ст. Людина – це набір протиріч, її неможливо зафіксувати в якомусь певному моменті. Людина визначається духом, дух протиставляється життю. Людина – це перетинання духу, душі, тіла і життя. Ця ідея, а також еволюційний підхід обгрунтовуються в російській релігійній філософії. На думку російських мислителів, еволюція матеріального світу має ідеальний ґрунт і спрямовується ним. Мета еволюції – це об'єднання всього тварного світу в Богові. Така ідеальна основа, на відміну від «духу» західної філософської антропології, має моральнісне забарвлення. Драматизм переживання православними мислителями протиріччя внутрішнього світу людини, у багатьох випадках, супроводжується оптимізмом з приводу дійсної можливості набуття досконалості, гармонії, цілісності. Реальне бачення людини постає можливим тільки, якщо помістити людину в перспективу вічності.

Очевидно, що в цьому аспекті важливим є усвідомлення подвійності людини, поєднання в ній духовного і матеріального. Така подвійність й дозволяє посісти людині особливі місце в ієрархії буття – осьове. Людина не тільки проживає своє життя у природі та сфері духу, але й створює свій особливий, суто індивідуальний світ – людський. Окрім того, необхідно наголосити на особистісній характеристиці людини, яка є початком унікальності, неповторності та своєрідності. Особистість з'являється тільки у зустрічі з Іншим (М. Бахтін).

І, нарешті, слід підкреслити ще одну важливу характеристику – це осмисленість буття людини. Кожна людина не тільки живе, але вона створює свій «життєвий проект», думає про мету та смисл свого життя, переживає, мріє, вигадує. Людина прагне до смислів і потребує, в певному розумінні, самотності, яка є внутрішнім поглядом до себе самої, до власного внутрішнього світу.

Не випадковим, а закономірним є те, що православна антропологія весь час звертається до положення про дві природи Ісуса Христа – Божественну і людську. Саме це поєднання принципово змінює й природу людини. Людина перестає бути тільки природною істотою, проживати своє життя тільки в дійсності, вона має можливість піднестися до реальності. Таким чином, Христос поновлює у собі єдність Бога і людини, єдність, яка була втрачена. Подвійність Боголюдини реалізується в подвійності людини та відкриває необмежені можливості для неї самої – можливість Богопізнання, співпраці з Богом, причому внутрішній світ людини не тільки збагачується завдяки цим можливостям, але й принципово змінюється, обожнюється. Так, видатний російський філософ Вол. Соловйов у праці «Виправдання добра» визначає сутність людини наступним чином: «По–перше, людина є безумовно–сущою, самостійним суб'єктом усіх власних дій та станів; у цій якості вона однаково є суб'єктом як свого божественного (нормального) стану, коли вона знаходиться у всеєдності, так і свого небожественного, ненормального стану, коли вона затверджується

виключно у протиріччі з усім; і в тому, і в другому випадку, і в Богові, і проти Бога, вона є дійсним суб'єктом і справжньою причиною своїх справ… людина вільна у Богові, тому що Бог є не просто єдиним, який виключає все інше, а всеєдиним, у всеєдності кожний з елементів є всім, тобто нічим не необмеженим і, в такий спосіб, безумовно вільною, – і вона вільна поза Богом, тому що поза Богом вона може бути тільки самою собою, у своєму самоствердженні, тобто вільною» [9, с. 715]. Слід також зазначити, що ідея Боголюдства надає антропологічним теоріям перспективного характеру. Принципові зміни в людині – це те, що вона не розчинюється у світі, а створює свій світ, постає творчою істотою. В такий спосіб христологія є метою, до якої прагне православна антропологія, її остаточним смислом. Антропологія людини, яка перетворюється є засобом по відношенню до христології.

Висновки. У досягненні православною людиною досконалості можна виділити три великих етапи. Перший етап – це прояснення того, яким є образ Божий в людині; осягнення свого покликання та призначення (несіння свого хреста). З точки зору філософського обгрунтування цей перший етап є набуттям істинної особистості.

Другий етап передбачає перетворення принципу християнської любові у внутрішню установку людини в її ставленні до самої себе, до Бога, до світу, до інших людей; а також формування та розгортання внутрішньої потреби у постійному Богоспілкуванні (тому, що М. Бубер характеризував як відносини «я–ти») [3]. На нашу думку, в філософському розумінні тут йдеться про становлення та розгортання особистості, а в православному – про поняття «святість». І, нарешті, третій етап вимагає звільнення від злих помислів і гріховності, тобто набуття Богоподібності. Тобто, це й є досконалістю. Важливим є те, що в процесі переходу на новий етап, ті процеси, що були головними на попередньому етапі, набувають нової якості, нового розвитку.

Досягнення досконалості, з точки зору православної антропології, здійснюється в практиці духовної діяльності у межах життєвого шляху людини. Духовна практика (аскеза) мирянина дозволяє досягти стану святості. Аскеза ченців дозволяє перетворитися, набути Богоподібності. Така теза є результатом поєднання власних зусиль і Божественного дару.

Перехід від західноєвропейського традиційного соціуму до суспільства модерну виступає як процес соціокультурних змін, що супроводжуються розвитком граничної абстракції – від уявлень про трансцендентне буття, яке розділяє вищу цінність і дійсність неподоланою перешкодою до уявлень про вищу цінність, яка реалізується в емпіричній дійсності, тобто трансформується в економічній і політичній доктринах як цінності вільної підприємницької діяльності та реалізація прав особистості.

Список використаних джерел

1. Батай Ж. Внутренний опыт / Ж. Батай. – СПб.: Мифрил, 1997. – 336 с.
2. Батай Ж. Литература и зло / Ж. Батай. – М.: Изд–во МГУ, 1994. – 166 с.
3. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М.: Республика, 1995. – 464 с. (серия: Мыслители XX века).
4. Делез Ж. Критика и клиника / Ж. Делез. – СПб.: Machina, 2002. – 240 с.
5. Делез Ж. О смерти человека и о сверхчеловеке / Ж. Делез // Философия языка в границах и вне границ. – Харьков: Око, 1994. – С.119–123.
6. Деррида Ж. Два слова для Джойса / Ж. Деррида // Ad Marginem, 93. – М.: Ad Marginem, 1994. – С.354–383.
7. Попов М. В. Філософія релігії: Навчальний посібник для вузів III–IV рівнів акредитації. – К.: Видавничий дім Асканія, 2007. – 314 с.
8. Святитель Лука (Войно–Ясенецкий). Дух, душа, тело / Святитель Лука. (Войно–Ясенецкий). – Клин: Христианская жизнь, 2007. – 127 с.
9. Соловьев В. С. Оправдание добра / Соловьев В. С. // Сочинения. – В 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. – С.47–548.
10. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Избранные произведения. – М.: Наука, 1994. – С.129–193.

References

1. Bataj Zh. Vnutrennij opyt / Zh. Bataj. – SPb.: Mifril, 1997. – 336 s.
2. Bataj Zh. Literatura i zlo / Zh. Bataj. – M.: Izd–vo MGU, 1994. – 166 s.
3. Buber M. Dva obraza very / M. Buber. – M.: Respublika, 1995. – 464 s. (serija: Mysliteli XX veka).
4. Delez Zh. Kritika i klinika / Zh. Delez. – SPb.: Machina, 2002. – 240 s.
5. Delez Zh. O smerti cheloveka i o sverhcheloveke / Zh. Delez // Filosofija jazyka v granicah i vne granic. – Har'kov: Oko, 1994. – S.119–123.
6. Derrida Zh. Dva slova dlja Dzhojsa / Zh. Derrida // Ad Marginem, 93. – M.: Ad Marginem, 1994. – S.354–383.
7. Popov M. V. Filosofija religii': Navchal'nyj posibnyk dlja vuziv III–IV rivniv akredytacii'. – K.: Vydavnychyj dim Askanija, 2007. – 314 s.
8. Svjatitel' Luka (Vojno–Jaseneckij). Duh, dusha, telo / Svjatitel' Luka. (Vojno–Jaseneckij). – Klin: Hristianskaja zhizn', 2007. – 127 s.
9. Solov'ev V. S. Opravdanie dobra / Solov'ev V. S. // Sochinenija. – V 2 t. – M.: Mysl', 1988. – T.1. – S.47–548.
10. Sheler M. Polozhenie cheloveka v kosmose / M. Sheler // Izbrannye proizvedenija. – M.: Nauka, 1994. – S.129–193.

Vergeles K. M., *PhD, Associate Professor, Vinnitsa National Medical University Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com*

The problem of perfectionism: Orthodox anthropology and Christology

The paper analyzes the problem of the perfect man in the Orthodox and Western anthropology. Revealed the concept of «soul», «spirit» of man, imitation of Christ, the idea of communion with God and others, their interpretations in Orthodoxy. Solved problems differences Antiquity and the Middle Ages due to understanding human relationship between man and the Absolute, his moral transformation. Analyzes the idea of the formation and deployment of the individual, their philosophical justification. In addition, as the main differences in terms of personality stands out in practice asceticism Orthodoxy.

Keywords: *religion, orthodox anthropology, Christology, Western European anthropology, God, the Absolute, man, person, establishment, expansion, improvement, essential powers of man, tradition, spiritual strength.*

Вергелес К. Н., *кандидат философских наук, доцент, Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com*

Проблема совершенствования человека: православная антропология и христология

Анализируется проблема совершенного человека в православной и западноевропейской антропологии. Раскрываются понятия «души», «духа» человека; подражание Христу, идеи общения с Богом и др., их интерпретации в православии. Раскрыто различия проблематики Античности и Средневековья в связи с пониманием человека, взаимоотношений человека и Абсолюта, ее нравственного преобразования. Анализируются идеи становления и развертывания личности, их философское обоснование. Кроме того, в качестве главного отличия в плане становления личности выделяется практика аскезы в православии.

Ключевые слова: *религия, православная антропология, христология, западноевропейская антропология, Бог, Абсолют, человек, личность, становление, развертывание, совершенствование, сущностные силы человека, традиции, духовные силы.*

* * *

УДК 130.123:271.2–285:[316.77:004.728.5]

Севастьянів У. П.,
аспірантка кафедри теорії та історії культури,
Львівський національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), ulianabaranovska@gmail.com

Соціальна доктрина православ'я і цифрові технології сучасності

Розглянуто ставлення українських православних церков до цифрових технологій сучасності, зокрема Інтернету. Зроблено аналіз офіційних документів Української православної церкви Київського патріархату, Української православної церкви Московського патріархату та Української автокефальної православної церкви, зокрема соціальних доктрин, звернень єпископів, що стосуються використання цифрових технологій у діяльності церкви. Визначено, що православна церква розглядає Інтернет як додаткову, але важливу площину інформатизації та духовного просвітництва. Подано застереження і рекомендації і духовенству, і мирянам стосовно небезпек, загроз і впливу новітніх цифрових технологій на інститут церкви та людину.

Ключові слова: *церква, Інтернет, цифрові технології, засоби масової комунікації, віртуальна реальність.*

Однією із найвпливовіших християнських конфесій в Україні вважається православ'я. Зокрема, це зумовлено історичними процесами та підтверджено соціологічними дослідженнями. Найновіше дослідження у цій сфері було проведено у лютому 2015 року групою соціологічних компаній – Рейтинг, Socis, Центр Разумкова та КМІС. Відтак, 74% жителів України вважають себе православними християнами [6]. Такий показник дозволяє говорити, що більша частина українців поділяють погляди, принципи, догми та ідеали, які сповідують українські православні церкви. Ще одним історичним фактом, який необхідно врахувати для розкриття ключових завдань цієї статті, це розкол в українському православ'ї. Нині в Україні діють: Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ МП). Попри дещо відмінні внутрішню і зовнішню політику українських православних церков, все ж їхні дії спрямовані на людину – адепта церкви, її виховання на основі християнського віровчення. Одним із доказів того, що церква відповідає на цивілізаційно–часові виклики є її соціальна доктрина, що є певною нормативною програмою, яка, на думку Р. Процюка «відображає сучасний конфесійний антропологічний ідеал» [4, с. 126].

Український науковий дискурс містить значну кількість праць описово–аналітичного характеру, що стосуються соціальної доктрини церкви як такої (В. М. Попович, І. А. Бальжик), її необхідності та ролі в суспільстві (О. Кібукевич, А. Р. Марчишак, М. В. Галіченко, І. Є. Поліщук), аналізу і оцінки ключових розділів соціальної доктрини (Р. Р. Процюк, Н. В. Іщук). Однак ці дослідження стосуються зокрема проблем у сфері політичної, економічної діяльності, біоетичної галузі, широко розглянуто ставлення церкви до побудови громадянського суспільства, та для нас важливо розглянути позиції православних українських церков щодо новітніх цифрових технологій.

Метою статті є розглянути позиції українських православних церков щодо новітніх цифрових технологій, зокрема Інтернету.

Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП)

Соціальна доктрина УПЦ КП представлена у Декларації «Церква і світ на початку третього тисячоліття», що була прийнята під час Ювілейного помісного собору УПЦ КП, який відбувся у Києві 9–10 січня 2001 року. У документі порушуються широке коло проблем, що стосуються процесів секуляризації, глобалізації, державотворення. Окремі блоки Декларації висвітлюють ставлення церкви до біоетики, евтаназії, клонування, трансплантації органів та екологічних проблем. На відміну від Католицької церкви, яка вважається найпрогресивнішою серед християнських церков у питаннях, що стосуються суспільних інновацій, УПЦ КП вперше задокументувала своє ставлення до науково–технічного прогресу та засобів масової інформації.

Кінець XX століття ознаменований секуляризацією суспільства, що відповідно отримала негативну оцінку у релігійному середовищі. Це пов'язано із зміною ціннісних орієнтирів та формуванням нової світоглядної установки. «Сучасне суспільство зорієнтоване насамперед на матеріальне цінності» [7], – йдеться в документі. Зміна акцентів із християнської віри на християнську мораль, що відкидає існування Бога як такого, найбільше непокоїть духовенство, адже це може призвести до відчуження людиною будь–якого релігійного досвіду. Більше того, «сьогодні релігійна сфера в європейській цивілізації включає в себе різні релігійні традиції і релігійний досвід. Це може призвести до релігійного синкретизму» [7].

Примноження і осучаснення релігійних традицій, а також поява в українському середовищі нових релігійних течій зумовлені глобалізаційними процесами, науково–технічною революцією та впливом новітніх цифрових технологій. У Декларації «Церква і світ на початку третього тисячоліття» висвітлено позиції УПЦ КП стосовно цих явищ. «Європейська цивілізація, духовно спустошена, покладає надії в третьому тисячолітті на науково–технічний прогрес, який таїть в собі багато суперечливого і небезпечного для майбутнього людства» [7]. Серед небезпек церква виділяє екологічні та соціальні кризи, які виникли завдяки симбіозу секулярної ідеології та рівня розвитку науки і техніки упродовж XX століття. Більше того, церква побоюється концентрації технічних новинок у «невеликій злочинній групі» (йдеться про терористів), яка зможе за короткий проміжок часу спровокувати глобальну катастрофу. Схожі думки знаходимо в дослідженні Е. Шмідта та Д. Коена «Новий цифровий світ», які аналізують технологічні процеси минулого і сьогодення, а також дають футуристичний прогноз. Вони не заперечують позитивних якостей технологій, але як і клір розглядають різні варіанти їх використання. «…технологія гарантує рівні можливості, даруючи людям засоби, якими вони можуть скористатися заради власних цілей: хтось творить щось прекрасне, а дехто, навпаки, старається завдати якнайбільшої шкоди» [8, с. 158].

Причиною відчуження науки від релігії, духовенство вважає дисгармонію ще з періоду світоглядної установки наукового атеїзму, який проголошував, що «між наукою та релігією немає нічого спільного, бо вони є антиподами» [7]. Церква пропонує розподілити обов'язки у вихованні людини між духовною і світською сферами і, загалом, не заперечує ролі науково–технічного прогресу «для створення земного добробуту людства» [7]. Та поряд з тим «застерігає від спроб використання досягнень науки і техніки для встановлення контролю над внутрішнім життям особистості, від створення будь–яких

технологій впливу і маніпуляцій людською свідомістю і підсвідомістю» [7].

У XII розділі Декларації під назвою «Церква і засоби масової інформації» містяться роздуми про інформатизацію у третьому тисячоліття. Під засобами масової інформації УПЦ КП розуміє «телебачення, радіо, інтернет, газети, журнали, книги та всяке інше друковане слово» [7]. Перед ЗМІ церква ставить завдання «забезпечувати широкі верстви населення інформацією про все, що відбувається у світі, орієнтуючи людей у складних обставинах сьогодення» [7]. Таке формулювання свідчить про великі очікування духовенства, про виховну і координуючу роль ЗМІ в сучасному світі для сучасної людини. Водночас ЗМІ повинні відчувати відповідальність за покладену на них роль «компаса» у потоках інформації і «не засмічувати» свідомість індивіда. «Засоби масової інформації не повинні пропагувати насилля, ворожнечу і ненависть, національний, соціальний і релігійний розбрат, а також гріховні людські інстинкти, в тому числі і в комерційних намірах» [7].

Тоді як ставлення УПЦ КП до ЗМІ можна вважати більше позитивним, аніж негативним, то процес глобалізації однозначно викликає у кліру спротив: «Визнаючи неминучість глобалізації, яка в основному спрямована на підвищення матеріального рівня, розповсюдження інформації, а також на виробничо–підприємницьку діяльність, Церква звертає увагу на суперечність цих процесів і пов'язану з ними небезпеку для людства. Глобалізація повинна бути поставлена в залежність і під контроль вічних духовних цінностей» [7].

Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП)

Фундаментальні богословські і церковно–соціальні питання УПЦ МП порушуються у «Основах соціальної концепції Руської православної церкви» – документі, що був прийнятий під час Ювілейного архієрейського собору Руської православної церкви 13–16 серпня 2000 року у Москві. Як і в Декларації УПЦ КП висловлено позиції церкви стосовно ключових проблем сучасності, а саме націєтворчі та державотворчі процеси, питання взаємодії християнської етики і світського права, церкви і політики. Достатньо уваги приділено явищу злочину і покаранню та необхідності виправних дій щодо злочинця з боку держави і зі сторони церкви. Порушуються питання особистої, сімейної та суспільної моралі, а також проблеми біоетики і здоров'я людини. Митрополит Київський і всія України Володимир (Сабодан) вважав, що «найважливішим богословським завданням є розвиток соціального вчення Православної Церкви... Соціальне вчення – це відповіді Церкви на сутнісні запитання сучасної людини» [1].

Актуальними для нашого дослідження є розділи XV. Церква і світські засоби масової інформації та XVI. Міжнародні відносини. Проблеми глобалізації та секуляризму. Варто одразу ж відзначити, що у розділі XV уже в самій назві зроблено умовний поділ на церковні та світські ЗМІ, що відображає дистанціювання УПЦ МП від інформації, яка розповсюджується поза «канонічними» ресурсами церкви.

У соціальній доктрині УПЦ МП акцентує на зростанні вагомості ЗМІ у сучасному світі: «Церква з повагою ставиться до роботи журналістів, покликаних постачати широкі кола громадськості своєчасною інформацією про те, що відбувається в світі, орієнтуючи людей у нинішній складній реальності» [3]. Водночас застерігає працівників мас–медіа від поширення неправдивої інформації, або ж такої що може негативно відображатись на моральному стані особи і суспільства. «Неприпустимими є пропаганда насильства, ворожнечі й ненависті, національного, соціального та релігійного розбрату, а також гріховна експлуатація людських інстинктів, у тому числі з комерційною метою. ЗМІ, які мають надзвичайно великий вплив на аудиторію, несуть відповідальність за виховання людей, особливо юнацтва» [3].

Церковна ієрархія лише стоїть на порозі освоєння віртуального простору, тому дуже обмежено експлуатує цей інструмент у своїй діяльності. Здебільшого світські ЗМІ та Інтернет православна церква використовує з «метою здійснення пастирської та освітньої діяльності, а також для збудження інтересів світського суспільства до різних сторін церковного життя та християнської культури» [3]. У соціальній доктрині УПЦ МП, на відміну від Декларації УПЦ КП більше уваги приділено процесам взаємодії між церквою і світськими видами ЗМІ, також обумовлено існування власних інформаційних засобів з благословення Священноначалія. У документі задекларовано «канонічне покарання для журналістів, які публікують матеріали, що ведуть до розтління людських душ» [7]. Такі елементи лише засвідчують, що УПЦ МП більше уваги надає новим інформаційним технологія та інформації, що в них розміщується, аніж УПЦ КП.

Розвиток технологій полегшив процес переміщення людей та предметів, спростив процес отримання і розповсюдження інформації, а також став однією із причин полікультурності і суспільної однорідності. Ці явища УПЦ МП відносить до позитивних, однак застерігає від гегемонії багатих над бідними, одних, більш розвинених культур над убогими, що призведе до формування і насадження «єдиноправельного» світогляду, а це є найбільш неприпустимим у релігійній сфері. «У результаті спостерігається прагнення нав'язати як єдино можливу універсальну бездуховну культуру, засновану на розумінні свободи занепалої людини, яка не обмежує себе ні в чому, як абсолютній цінності та мірилі істини» [3].

У соціальній доктрині УПЦ МП не лише розглянуто позитивні та негативні сторони інноваційних технологій, але й містяться рекомендації щодо подальшого їх застосування, адже духівництво розуміє, що прогрес мережі зупинити не можливо. Церква вважає, що державні структури, громадськість, міжнародні організації та духовенство повинні об'єднати зусилля для «забезпечення доступу країн і народів до базових технологічних ресурсів, що дають можливість глобального поширення й отримання інформації» [3].

Наприкінці XX століття, на початку реалізації проекту «православний Інтернет», цю ідею сприймали як «диявольський винахід». Проте, уже на початку нового тисячоліття стало зрозумілим, що Інтернет перетворюється на сприятливе середовище для будь–якого користувача і клір УПЦ МП лояльно поставився до новітньої цифрової технології. «…УПЦ МП вийшла не тільки на досить високий, але й якісний рівень. Використовуючи Інтернет, Церква реалізовує себе у місіонерській діяльності, а також виконує дане Христом завдання – проголошення Слова Божого» [1]. Але, як зауважив православний протоієрей Григорій Коваленко «проблема полягає не у тому, щоб інтернетизувати Церкву, а в тому, щоб воцерковити користувачів Інтернету» [1].

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)

Церковні ієрархи усвідомлюють, що для налагодження комунікації з мирянами, а особливо це стосується молоді, необхідно освоїти інноваційні технології, зокрема Інтернет, що перетворюється на невід'ємну складову життя людей. Це стосується ще однієї гілки українського православ'я – УАПЦ. Ключовою тезою виступу єпископа Ігоря (Ісіченка) під час науково–практичної конференції «Духовні цінності в сучасному інформаційному світі та український вибір» були слова: «Веб–сторінки мають стати посередниками євангелізації Божого люду, а не тільки наслідком самодостатньої праці» [2, с. 8].

Як такого документу соціальної доктрини УАПЦ немає, але у 2003 році було розроблено і прийнято «Стратегію розвитку Харківсько–Полтавської Єпархії УАПЦ». У цьому документі розглянуто ключові питання діяльності церкви у новому тисячолітті, а саме євангелізація, духовна освіта, плекання східного благочестя, душпастирське служіння, міжцерковні взаємовідносини. Однак, стратегія обмежується територіальними рамками – Харківсько–Полтавською єпархією, парафіяни якої повинні дотримуватись прописаних у ній рекомендацій. Також цей документ не містить жодної згадки про новітні цифрові технології, хоча прийнятий у період інформаційно–технологічних змін в українському середовищі. Загалом цей документ охоплює досить вузьке коло питань, що виправдовує його спрямованість на конкретну єпархію.

Кінець XX ст. – початок XXI ст. призвів до значних змін в усіх сферах, це ж стосується і релігійної галузі. Державні перетворення в українському суспільстві дозволили православним церквам з декларованого статусу стати реальними суб'єктами творення, особливо це проявилось у соціальній і благодійницькій діяльності. Плодом такої діяльності стали соціальні концепції Православних церков, що відображають ідеальний суспільний лад до якого кожен християнин повинен прагнути і роботи все можливе, щоб реалізувати його на практиці.

На відміну від протестантських і католицьких, православні церкви досить пізно розпочали використовувати у своїй діяльності новітні цифрові технології, а саме Інтернет–простір. Тенденції участі у богослужіннях в Інтернеті, перегляд онлайн–проповідей серед молоді, зумовила необхідність для освоєння Інтернету, щоб використовувати його у корисних для церкви цілях. Православне духовенство оцінило швидкість обміну інформацією у мережі, доступ до важливих релігійних документів, інтерактивність, найвищий ступінь оперативності передачі даних. Свідченням цьому стало зростання у віртуальному просторі офіційних сайтів православних церков, де розміщено усю корисну та необхідну інформацію для мирян. Така доступність скорочує дистанцію між кліром і паствою, а також дозволяє мирянам налагоджувати соціальні зв'язки між собою. Поряд з тим не слід забувати про небезпеки віртуального середовища, а саме пропаганда насилля, жорстокості; відсутність глибоко особового спілкування з Богом, імітація релігійної діяльності тощо. Вважаємо правильним те, що українські православні церкви з обережністю ставляться до цифрових технологій сучасності, адже це допоможе попередити майбутні загрози і небезпеки, що приховує в собі мережа.

Список використаних джерел

1. Дудченко А. Благовестие в сети Интернет: проблемы и перспективы [Електронний ресурс] / Андрей Дудченко. – Режим доступу: http://arhiv2.orthodoxy.org.ua/page–2078.html

2. Ісіченко І. Інтернет у суспільному служінні сучасних українських церков / І. Ісіченко // Духовні цінності в сучасному інформаційному суспільстві: Матеріали науково–практичної конференції. – К., 2007. – С.5–13.

3. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna–kontsepts%D1%96ya

4. Процюк Р. Р. Соціальна доктрина православ'я і становлення громадянського суспільства в Україні / Р. Р. Процюк // Грані. – 2015. – №3. – С.125–130.

5. Стратегія розвитку Харківсько–полтавської єпархії УАПЦ [Електронний ресурс] // Офіційний веб–сайт релігійно–інформаційної служби України. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uaoc_doc/34046/

6. Українці визначились зі своєю релігійною приналежністю [Електронний ресурс] // Релігійно–інформаційна служба України. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/60989/

7. Церква і світ на початку третього тисячоліття [Електронний ресурс]: Декларація Ювілейного помісного собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, присвяч. святкуванню 2000–ліття Різдва Христового 2001 р. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uockp_doc/34099/

8. Шмідт Е. Новий цифровий світ / Е. Шмідт, Д. Коен. – Львів: Літопис, 2015. – 368 с.

References

1. Dudchenko A. Blagovestie v seti Internet: problemy i perspektivy [Elektronnyj resurs] / Andrej Dudchenko. – Rezhym dostupu: http://arhiv2.orthodoxy.org.ua/page–2078.html

2. Isichenko I. Internet u suspil'nomu sluzhinni suchasnyh ukrai'ns'kyh cerkov / I. Isichenko // Duhovni cinnosti v suchasnomu informacijnomu suspil'stvi: Materialy naukovo–praktychnoi' konferencii'. – K., 2007. – S.5–13.

3. Osnovy social'noi' koncepcii' Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna–kontsepts%D1%96ya

4. Procjuk R. R. Social'na doktryna pravoslav'ja i stanovlennja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni / R. R. Procjuk // Grani. – 2015. – №3. – S.125–130.

5. Strategija rozvytku Harkivs'ko–poltavs'koi' jeparhii' UAPC [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj veb–sajt religijno–informacijnoi' sluzhby Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uaoc_doc/34046/

6. Ukrai'nci vyznachylys' zi svojeju religijnoju prynalezhnistju [Elektronnyj resurs] // Religijno–informacijna sluzhba Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/60989/

7. Cerkva i svit na pochatku tret'ogo tysjacholittja [Elektronnyj resurs]: Deklaracija Juvilejnogo pomisnogo soboru Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu, prysvjach. svjatkuvannju 2000–littja Rizdva Hrystovogo 2001 r. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uockp_doc/34099/

8. Shmidt E. Novyj cyfrovyj svit / E. Shmidt, D. Koen. – L'viv: Litopys, 2015. – 368 s.

Sevastyianiv U. P., *postgraduate, Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), ulianabaranovska@gmail.com*

Orthodox social doctrine and modern digital technology

The article deals with the attitude of Ukrainian Orthodox churches to modern digital technologies, particularly the Internet. The analysis of official documents of the Ukrainian Orthodox Church Kiev Patriarchate, the Ukrainian Orthodox Church Moscow Patriarchate and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, in particular social doctrine, appeals bishops regarding the use of digital technologies in the church. Determined that the Orthodox Church considers the Internet as an additional but important spiritual plane of information and education. Posted warnings and recommendations, and the clergy and laity regarding the dangers, threats and the impact of new digital technologies on the institution of the church and people.

Keywords: *Church, internet, digital technology, mass communications, virtual reality.*

Севастьянив У. П., *аспирантка кафедры теории и истории культуры, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), ulianabaranovska@gmail.com*

Социальная доктрина православия и цифровые технологии современности

Рассмотрено отношение украинских православных церквей к цифровым технологиям современности, в частности Интернета. Сделан анализ официальных документов Украинской православной церкви Киевского патриархата, Украинской православной церкви Московского патриархата и Украинской автокефальной православной церкви, в частности социальных доктрин, обращений епископов, касающиеся использования цифровых технологий в деятельности церкви. Определено, что православная церковь рассматривает Интернет как дополнительную, но важную плоскость информатизации и духовно просвещения. Подано предостережения и рекомендации и духовенству, и мирянам относительно опасностей, угроз и влияния новейших цифровых технологий на институт церкви и человека.

Ключевые слова: *церковь, Интернет, цифровые технологии, средства массовой коммуникации, виртуальная реальность.*

* * *

УДК 130.3:271.2](09)

Скляр А. В.,
магистр философии, аспирантка кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара (Украина, Днепр), anchiktigra@mail.ru

Идеал любви в восточно–православной духовной традиции

Дается обзор представлений об идеале любви в восточно–православной духовной традиции. Рассматриваются взгляды восточных Отцов Церкви и религиозных философов на проблематику любви. В работе показано, что в рассматриваемой традиции под идеалом любви разумеется взаимная любовь Бога и человека; именно благодаря ей появляется возможность постижения Бога, открывается его сущность, а человек выходит за пределы своего земного существования, соприкасаясь с трансцендентной природой божественного. С помощью сравнительного, диалектического и системного методов исследования определены основные характеристики идеала любви. Любовь в восточно–православной духовной традиции предстает в трех основных измерениях: этическом (любовь к ближнему), метафизическом (любовь к Богу как достижение Царства Небесного в душе человека) и гносеологическом (любовь как способ познания). В соизмеренном бытии этического, метафизического и гносеологического духовная онтология христианства наполняется смыслом человеческого существования.

Ключевые слова: *любовь, православие, христианство, идеал, человек, Бог.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В истории философской мысли идеал любви всегда был предметом пристального внимания. Начиная от Античности и заканчивая современными концептуальными построениями, любовь представлялась в самых разных ракурсах. Разумеется, православная точка зрения содержит специфический, неповторимый взгляд на метафизику любви, на постижение ее сущности. Одно из важнейших библейских откровений гласит: «Заповедь новую даю вам, да любите друг друга» (Ин 13:34). Но что значит любить, и главное: что такое идеальная любовь в православном понимании?

Анализ достижений и публикаций. Христианское (в интересующем нас плане – православное) представление о любви находит свое отражение, прежде всего в Библии, затем – в трудах ряда толкователей Священного Писания и учениях Отцов Церкви греческого ответвления: Дионисия Ареопагита, Григория Богослова, Василия Великого, Иоанна Дамаскина, Иоанна Златоуста, Максима Исповедника, Иоанна Лествичника, Григория Нисского, Симеона Нового Богослова, Исаака Сирина и многих других.

В русле рассматриваемой традиции следует выделить религиозно–философское наследие российских мыслителей конца XIX – первой половины XX вв., содержащее глубокое интерпретативное напластование размышлений относительно метафизического (по сути – идеального) разумения любви. Среди персоналий: В. С. Соловьев, Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, Б. П. Вышеславцев, И. А. Ильин, А. Ф. Лосев, Н. О. Лосский, Э. Л. Радлов, В. В. Розанов, Е. Н. Трубецкой, С. Н. Трубецкой, П. А. Флоренский, С. Л. Франк, Л. И. Шестов, В. Эрн.

В современных исследованиях феномену любви в православии уделяется не слишком много внимания. Есть основания выборочно назвать таких зарубежных авторов, как А. И. Абрамов, С. С. Аверинцев, В. Н. Акулинин, В. В. Бычков, Симона Вейль, Т. М. Горичева, митрополит Иларион (Алфеев), Н. А. Киселева, С. С. Логиновский, митрополит Антоний Сурожский, С. В. Троицкий, В П. Шестаков. Следует при этом, однако, отметить, что отечественными историками философии в настоящее время проводится активная работа по изучению специфики восточнославянского религиозно–философского дискурса. Богатый аналитический материал содержится в статьях и монографиях Г. Е. Аляева, Д. В. Арабаджи, Е. Н. Луценко, В. С. Возняка, В. А. Вершины, Б. В. Емельянова, С. В. Куцепал, В. В. Лимонченко, Н. Г. Мозговой, В. М. Петрушова, Т. Д. Суходуб, В. Э. Туренко, А. М. Шаталовича.

Анализ достижений и публикаций относительно идеала любви в восточно–православной духовной традиции приводит к выводу, что существует явная диспропорция между огромным массивом работ, посвященных христианскому мировоззрению в целом и сравнительно небольшим количеством материалов, относящихся к религиозному видению идеала любви, его основных характеристик. Данным обстоятельством определяется *цель* предлагаемой статьи: составить обобщенное представление об идеале любви в восточно–православной духовной традиции. Достижение цели предполагает рассмотрение философско–антропологических взглядов восточных Отцов Церкви и религиозных философов на сущность любви и тематическое изложение этих взглядов как единой системы взаимосвязанных идей.

Важнейший вклад христианства в человеческую культуру, по мнению В. В. Бычкова – это «идеал всеобъемлющей любви как основы человеческого бытия» [3, с. 68]. Уже в Ветхом Завете мы находим две основные заповеди – о любви к Богу (Втор.6:5) и о любви к ближнему (Лев.19:18). Новый Завет объявляет любовь главным законом во взаимоотношениях Бога и человека. Два важнейших принципа христианской морали «Возлюби Бога твоего всем сердцем твоим» и «Возлюби ближнего твоего, как самого себя» (Мф.22:37–39) являются двумя основными посылами идеала христианской любви.

Однако самое точное определение идеала христианской любви можно обнаружить в Первом послании к Коринфянам Святого Апостола Павла: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит» (1Кор.13:4–7).

Идеал любви в восточно–православной духовной традиции – это любовь «Агапе» – божественная

безусловная любовь. Это любовь Бога к человеку и любовь человека к Богу. Именно любовь поддерживает связь между Богом и человеком. Так же, как Бог и Иисус любят людей, точно так же и человек обязан любить всех людей вокруг себя. Любовь становится связующей нитью, поддерживающей эмоциональную связь человека и Бога. Это любовь отдающая, а не требующая, это жертвенная, духовная любовь. Апостол Иоанн призывает: «Возлюбленные! будем любить друг друга, потому что любовь от Бога... Кто не любит, тот не познал Бога, потому что Бог есть любовь (1Ин.4:7–8)». Таким образом, любовь становится высшей христианской добродетелью.

Один из последователей апостола Павла Дионисий Ареопагит отмечает, что божественная любовь призывает любящих принадлежать друг другу, а не только самим себе, она борется с эгоистической сущностью человека и всегда направлена вовне: «Высшие показывают это своей заботой о нуждающихся, те, кто на одном уровне – связью друг с другом, а низшие – более божественным обращением к первенствующим» [12]. Любовь обнаруживает сострадание, милосердие и убирает эгоизм. По его мнению, любовь – это благо, добродетель, «влечение и любовь принадлежат Прекрасному и Добру, в Прекрасном и Добре имеют основание и благодаря Прекрасному и Добру существуют и возникают» [12]. Бог являет собой идеал бесконечной божественной любви, без начала и конца. Он проявляет ее к своим творениям и соединяет посредством Себя в бесконечном круге Добро и Любовь. Божья любовь бескорыстна, безусловна и постоянна, она становится идеалом любви, даже «тех, которые удаляются от Него, Он не оставляет Своей любовью» [13]. Божественная любовь – это образец сострадания. На все обвинения, пренебрежения Бог все равно отвечает любовью, защищает обвиняющих его и всеобъемлет направляющихся к нему. Таким образом, Он становится соединяющей Силой, связующей людей, в которой мы находим пример для подражания тому, чтобы заботиться друг о друге и любить друг друга. Идеал любви Дионисия Ареопагита – это пример Божественной любви, которая объединяет своим примером людей. Те, кто стремятся к Богу, должны потерять себя в мистическом экстазе и соединится в одно с предметом своей любви. Любовь становится соединяющим мостом между Богом и человеком. Так, Иоанн Скот Эриугена также видел в любви замысел божественной связи: «Любовь, – говорит он, – есть связь или путы, посредством которых все вещи сочетаются неизреченною дружбою и неразрывным единством» [19, с. 99].

Главным средоточием любви православие признает Бога. Н. О. Лосский отмечает, что «Бог открывается в религиозном опыте не только как абсолютная полнота бытия, но еще и как высшая абсолютно совершенная ценность, как само Добро во всех смыслах этого слова, именно как сама Красота, Нравственное Добро (Любовь), Истина, абсолютная жизнь» [6]. Любовь к Богу–Творцу включает в себя любовь ко всем существам, сотворенным им. Идеал любви, согласно воззрениям философа, – это постижение образа Божьего в лице любимого. И хотя ее идеальную сущность можно постичь лишь в Царстве Божием, однако каждое субъективное переживание любви в жизни человека – это ступенька, шаг к приближению этого идеала. «Любовь по качеству своему есть уподобление Богу» [7].

Исаак Сирин писал, что любовь побуждает человека к совершению добродетелей: «Любовь есть порождение ведения истины, которое (в чем всякий согласен) дается всем вообще» [8]. Изучая его работы, мы обнаруживаем, что идеал любви основывается на самопожертвовании и бескорыстии. Он различает любовь земную и божественную – первая скудна, однако вторая, сакральная, подобна сильно бьющему источнику из земли, она бесконечна и безгранична, ее поток не останавливается, поскольку ее источником является сам Бог. Обнаруживая любовь в своем сердце, человек «вместе с любовию облекается в Самого Бога» [8]. Любовь открывает Бога в человеке посредством того, что с помощью нее он соприкасается с Ним. Современный православный философ Татьяна Горичева отмечает: «Если Бог есть любовь, то всякий человек, достигший совершенной любви ко всему творению, становится богоподобным» [5, с. 133]. Исаак Сирин выделяет две черты, говорящие о любви к Богу – появление слез при Его упоминании и постоянный диалог с Ним. Стоит также отметить, что одно из свойств любви по Сирину – это уничтожение страха. В. В. Бычков пишет, что в Новом Завете любовь хоть и не отменила страх Божий, но подчинила его себе [3, с. 71]. «В любви нет страха, но совершенная любовь изгоняет страх, потому что в страхе есть мучение; боящийся не совершен в любви» (1Ин.4:18).

Преп. Симеон Новый Богослов в своих гимнах также отождествляет Бога и любовь, придавая любви божественное, сакральное значение: «О Божья любовь, что богов созидает! Она есть Сам Бог – изумительно это!» [15]. Любовь в его понимании является одним из центральных имен Бога, она становится самой его сущностью, постижимого и непостижимого: «Кто даст мне тишину и спокойствие от всего, дабы я насытился красотою и созерцанием Того, непостижимость Которого воспламеняет во мне эту любовь? Ипостасная же любовь есть несколько постижимое в Нем. Ибо любовь есть не имя, но Божественная сущность, сообщимая и непостижимая и совершенно Божеская» [14]. Посредством любви непостижимая сущность Бога становится доступной. Преп. Симеон дает имя «Любовь» безымянному Богу, определяет его в качестве любви. Он отмечает, что любовь объединяет и связует: «Святая любовь, проникая всех от первых до последних, от головы до ног, всех с собою сочетает, сцепляет, связывает и единит, и делает их крепкими и непоколебимыми. Будучи познаваема, она открывается каждому из них одной и той же. Она есть Бог, с Коим и последние бывают первыми, и первые, как последние» [17]. Поскольку мир наполнился злом и заблуждением, то люди «увлеченные, соблазненные и прельщенные собственными желаниями и плотскими вожделениями, расточились и из–за ненависти и гордого помышления отделились друг от друга, раскололись и утратили признак нашей веры, то есть любовь» [16]. По его мнению, люди не могут именоваться христианами, если они потеряли любовь. Христианином может быть только тот, кто не имеет зла к окружающим, «по тому узнают все, что вы Мои ученики, если будете иметь любовь между собою» (Ин.13:35).

Требование любить ближнего – еще одна важная особенность православного понимания любви: «Заповедь новую даю вам, да любите друг друга; как Я возлюбил вас, так и вы да любите друг друга» (Ин.13:34). Именно

любовь к ближнему становится непременным условием приближения к Богу и любви к нему. Здесь стоит вспомнить наставление Василия Великого о том, что «Господа Бога любить нужно всей силой, как мы только можем любить, а также любить ближнего и врагов, чтобы стать подобными Тому, Кого мы в первую очередь должны любить» [18, с. 163]. Вслед за ним Максим Исповедник говорит нам о том, что «совершенная любовь не разделяет единого естества человеков по различным их нравам; но, всегда смотря на оное, всех человеков равно любит» [9]. Наставление любить ближнего есть и у Иоанна Лествичника – «нелестно изъявляй всякую любовь и милосердие к ближнему. О сем уразумеют все, любезнейший отче, яко Христовы ученицы есмы, аще во дружине любовь имамы между собою» [7]. Апостол Павел говорит римлянам о том, что любящий другого исполнил закон. Ибо все заповеди «заключаются в сем слове: «люби ближнего твоего, как самого себя». Любовь не делает ближнему зла; итак любовь есть исполнение закона» (Рим.13:9–10).

В. В. Шестаков отмечает, что «христианская этика создает такое новое понимание любви как ««каритас» (жалость, сострадание, милосердие). Любить означает прежде всего сострадать» [20]. Каритас – это милосердная любовь. Многие христианские (в том числе и западные) мыслители и Отцы Церкви употребляют понятие «каритас» как синоним любви. В частности, его мы находим у Августина. На этом понимании любви основана вся христианская этика, а также советы мужу и жене: не прелюбодействуйте, любите друг друга, живите в любви и т.д. В посланиях апостола Павла мы находим подробное изложение принципов церковного понимания любви и брака. В Послании к Римлянам говорится: «Не оставайтесь должными никому ничем, кроме взаимной любви» (Рим.13:8).

П. А. Флоренский говорит о том, что любовь является Божьей сущностью и его собственной природой: «Бог … есть абсолютная любовь. … Бог есть существо абсолютное потому, что Он – субстанциальный акт любви, акт–субстанция. Бог … не только имеет любовь, но, прежде всего, Бог есть любовь» [19, с. 83]. Любовь является не просто качеством, присущим Богу в идеальной степени, не только его отношением, но и непосредственно самой его сутью. Бог не просто предстает совершенным любящим, но и являет собой непосредственно метафизическое воплощение самой Любви. П. А. Флоренский подчеркивает, что познание истины возможно посредством воссоединения Бога и человека, посредством любви: «В любви и только в любви мыслимо действительное познание Истины. И наоборот, познание Истины обнаруживает себя любовью: кто с любовью, тот не может не любить» [19, с. 85]. Абсолютная истина познается, в любви, любовь обнаруживает истину, она является связью Бога и человека – обнаруживает Бога в человеке и человека в Боге. Если мы любим Бога, то «мы пребываем в Нем и Он в нас» (1Ин.4:13). Любовь – это сила, соединяющая человека с божественным бытием, раскрывающая истинную сущность Бога, она является для Флоренского вхождением в Бога, познанием божественной сущности. «Истинная любовь есть выход из эмпирического и переход в новую действительность» [19, с. 97]. П. А. Флоренский выводит основную задачу духовной любви – она состоит в преодолении собственных границ, границ самости. Он видит в ней способ выйти из себя для того, чтобы соединиться с Другим. Идеал любви Флоренского – это процесс слияния всех любящих с божественной сущностью. Об этом мы читаем в Библии: «Если мы любим друг друга, то Бог в нас пребывает, и любовь Его совершенна есть в нас» (1Ин.4:12). Любовь постигается Флоренским не субъективно–психологически, а объективно–метафизически.

О связующей роли любви писал и Св. Иоанн Златоуст: «Сила любви такова, что она объемлет, совокупляет и соединяет не только тех, которые находятся при нас, или близко к нам, и которых мы видим, но и тех, которые удалены от нас» [10]. Основное свойство любви состоит в том, что благодаря ей влюбленные не являют собой двух разных людей, а представляют уже одного человека, душа которого, посредством этого союза, соединяется с Богом. Причастный любви, становится причастным самому Богу. Любовь связует добродетели и является главным их корнем. По его мнению, любовь изменяет в лучшую сторону саму сущность человека и вещей, она приносит различные блага. Истинная любовь делает людей идеальными гражданами идеального общества, составить которое могут лишь те, кто любит по–настоящему. Действительно, ведь если бы все люди были любящими, то не нужны были бы суды, казни, истязания; ушли бы обиды, ссоры, грабежи; не было бы убийств и зла. Остановить царящее в мире зло может лишь истинная любовь. Св. Иоанн Златоуст отмечает, что распутство появляется от недостатка любви, но присутствие любви делает человека целомудренным. Итак, достичь идеала божественной любви можно лишь любя ближнего своего: «Как душа без тела не называется человеком, равно как и тело без души, так точно и любовь к Богу, если не сопровождается любовью к ближнему» [11]. Зло в этом мире прекратится лишь тогда, когда каждый человек возлюбит ближнего своего, как самого себя, поскольку тогда никто не пожелает сделать зло самому себе, увиденному в другом человеке, и всем людям вокруг. Возможно, такая идея идеального общества св. Иоанна Златоуста представляется утопической; не следует, тем не менее, забывать о ее сакральных истоках, ибо, согласно Евангелию, на тайной вечере Иисус три раза повторяет: «Заповедь новую даю вам, да любите друг друга; как Я возлюбил вас, так и вы да любите друг друга» (Ин.13:34); «Сия есть заповедь Моя, да любите друг друга, как Я возлюбил вас» (Ин.15:12); «Сие заповедую вам, да любите друг друга» (Ин.15:17). Он призывает сделать эту заповедь самой главной основой человеческих взаимоотношений и призывает любить друг друга не только лишь обычной человеческой любовью, но и божественной, такой, какой Он сам полюбил людей. Подобного рода любовь является жертвенной и характеризуется готовностью все отдать для другого, даже жизнь. «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих» (Ин.15:13). Такая всеобъемлющая любовь к ближнему, по мнению Симоны Вейль, является обменом сострадания и благодарности. «Любовь к ближнему – это любовь, которая нисходит от Бога к человеку. Она предшествует той, которая возводит человека к Богу» [4].

Приведенное мнение вполне отвечает основополагающим установкам христианского миросозерцания. Так, согласно Максиму Исповеднику, человек, чуждый любви, становится отчужденным и от Бога, поскольку

Бог есть любовь. Он отмечает, что человек, наполненный гневом и злобой также чужд и любви, поскольку свойство любви – это «долготерпеть и милосердовать» [9]. По его мнению, нужно избегать страстей и земных привязанностей, но стремиться к высшей божественной любви. В «Главах о любви» мы находим рассмотрение двух типов любви – разумной и не разумной. Первая – это та, которая направлена на Бога, вечная, истинная. Вторая же – скоротечна, говоря о ней, Максим Исповедник предостерегает от самолюбия, тщеславия, любви к своему телу, богатству, женщинам, страсти, еде. В его определении любовь является благим расположением души, «по которому она ничего из существующего не предпочитает познанию Бога» [9].

Все без любви теряет силу. Подтверждение этих слов мы находим в первом Послании к Коринфянам: «Если я говорю языками человеческими и ангельскими, а любви не имею, то я – медь звенящая или кимвал звучащий. Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всю веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви: то я ничто. И если я раздам все имение мое и отдам тело мое на сожжение, а любви не имею, нет мне в том никакой пользы» (1Кор.13:1–3). Здесь стоит отметить превосходство любви над всем остальным, а также ее нерушимость и крепость – «любовь никогда не перестает» (1Кор.13:8).

Идеал любви в православии – это любовь, дающая возможность познать Бога. По мнению Д. Арабаджи «основной гносеологический принцип христианства сводится к тому, что в основе любого познания лежит любовь, единящая объект и субъект познания» [2, с. 65]. Автор отмечает, что уже с момента совершения первородного греха, путь к соединению человека с Богом и его отождествления с ним лежит через любовь: «кто стяжал любовь Христову, тот облекся в Самого Бога» [2, с. 393]; об этом говорит Священное Писание: «кто любит Бога, тому дано знание от Него» (1Кор.8:3). Познать Бога можно посредством любви, не только верить и принимать божественную любовь, но и нести ее в своем сердце. За все время существования христианства выработалась традиция рассмотрения любви и сердца как особого пути познания религиозного чувства. «Достигайте любви», говорит Апостол (1Кор.14:1). А. И. Абрамов отмечает, что любовь стала более надежным способом постижения мира и человека, чем логика. «Результатом теоретической деятельности восточных учителей и отцов церкви было формирование религиозно–философского учения, рассматривающего сердце как вместилище человеческого и даже божественного разума» [1, с. 151].

Выводы. Практически сквозь все тексты Нового Завета пронесена страстная проповедь любви. На его основании восточно–православная духовная традиция превозносит, воспевает и восхваляет любовь. Идеал любви здесь – это духовная любовь, которая способствует достижению Царства Небесного в душе человека, она является посредником между Богом и человеком, связью, объединяющей людей в Боге. Таким образом, обнаруживается ее метафизическая сущность. Другая сторона идеала любви – ее этическая направленность. Любовь взывает к состраданию и милосердию. Идеал православной любви обладает моральной ценностью, целомудрием, это добродетель, призванная научить человека любить и жить Божественной Любовью. Следует отметить, что идеал любви становится социальным, т.к. направлен не только на одного человека, но и на всех людей. Любовь к ближнему становится главным условием любви к Богу и первой ступенью на пути к Нему. Бог являет собой пример безграничной, бесконечной и спасительной любви, вследствие чего христианские мыслители призывают любить так же, как любит человечество Бог. Посредством любви к ближнему человек подражает Божественной Любви, ощущает ее внутри себя. Вследствие этого, истинная любовь меняет и преображает человека, она зажигает в нем божественный свет уже на земле. Любовь к Богу становится особым путем человека к Богу. Благодаря отождествлению с Богом посредством любви, человек становится богоподобным, любовь превращает его в небесное создание. Отсюда вытекает третья означенность православного идеала любви – гносеологическая. Посредством переживаний, вызванных чувством любви, человек в силах познать Бога. Именно любовь открывает Бога в человеке посредством того, что с помощью нее он соприкасается с Ним. И потому есть все основания считать, что в краткой фразе «Бог есть любовь» выражен глубокий всеобъемлющий смысл христианства: единство в Боге является единством в любви. Важно иметь при этом в виду, что идеал любви в восточно–православной духовной традиции образует особую философско–мировоззренческую категорию, отражающую коррелятивную сопряженность этического, метафизического и гносеологического измерений. Перспективы дальнейших исследований открываются в предметном изучении каждого из них.

Список использованных источников

1. Абрамов А. И. Метафизика любви и философия сердца в русской философской культуре [Текст] / А. И. Абрамов // Философия любви. Под общ. ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – Ч.1. – С.149–160.
2. Арабаджи Д. В. Очерки христианского символизма [Текст] / Д. В. Арабаджи. – Одесса: Друк, 2008. – 548 с.
3. Бычков В. В. Идеал любви христианско–византийского мира [Текст] / В. В. Бычков // Философия любви. Под общ. ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – Ч.1. – С.68–109.
4. Вейль С. Формы неявной любви к Богу [Электронный ресурс] / Симона Вейль. – Режим доступа: http://simoneweil.ru/Articles/formy_neyavnoi_lyubvi_k_bogu.pdf
5. Горичева Т. Блажен иже и скоты милует [Текст] / Татьяна Горичева. – Любляна: LOGOS, 2010. – 251 с.
6. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра [Электронный ресурс] / Н. О. Лосский. – Режим доступа: http://predanie.ru/lib/book/90068/
7. Преподобный Иоанн Лествичник. Лествица [Электронный ресурс] / Преподобный Иоанн Лествичник. – Режим доступа: http://www.xpa–spb.ru/libr/_Ioann–Lestvichnik/lestvica.html
8. Преподобный Исаак Сирин. Исаак Сирин. Творения [Электронный ресурс] / Преподобный Исаак Сирин. – Режим доступа: http://predanie.ru/lib/book/67902/
9. Преподобный Максим Исповедник. Главы о любви [Электронный ресурс] / Преподобный Максим Исповедник. – Режим доступа: http://www.omolenko.com/biblio/maximus2.htm
10. Святитель Иоанн Златоуст. Святитель Иоанн Златоуст, собрание сочинений. Том первый. Книга первая [Электронный ресурс] / Святитель Иоанн Златоуст. – Режим доступа: http://lib.pravmir.ru/library/book/1047
11. Святитель Иоанн Златоуст. Слово о любви [Электронный ресурс] / Святитель Иоанн Златоуст. – Режим доступа: http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/12_2/1
12. Священномученик Дионисий Ареопагит. О божественных именах [Электронный ресурс] / Священномученик Дионисий Ареопагит. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o–bozhestvennykh–imenakh/

13. Священномученик Дионисий Ареопагит. Письма к разным лицам [Электронный ресурс] / Священномученик Дионисий Ареопагит. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/pisma/

14. Симеон Новый Богослов. Божественные гимны [Электронный ресурс] / Симеон Новый Богослов. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/gimny/

15. Симеон Новый Богослов. Избранные гимны [Электронный ресурс] / Симеон Новый Богослов. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/izbrannye–gimny/

16. Симеон Новый Богослов. Послания [Электронный ресурс] / Симеон Новый Богослов. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/poslanija/

17. Симеон Новый Богослов. Преподобного Симеона Нового Богослова деятельные и богословские главы [Электронный ресурс] / Симеон Новый Богослов. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/prochee/dobrotoljubie_tom_5/2

18. Туренко В. Э. Взгляд восточной святоотеческой традиции на любовь к Богу / В. Э. Туренко // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – №1. – С.163–165.

19. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины: Опыт православной теодицеи / П. А. Флоренский. – М.: АСТ, 2003. – 640 с.

20. Шестаков В. П. Эрос и культура: Философия любви и европейское искусство [Электронный ресурс] / В. П. Шестаков. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/s/shestakow_w_p/text_0010.shtml

References

1. Abramov A. I. Metafizika ljubvi i filosofija serdca v russkoj filosofskoj kul'ture [Text] / A. I. Abramov // Filosofija ljubvi. Pod obshh. red. D. P. Gorskogo; sost. A. A. Ivin. – M.: Politizdat, 1990. – Ch.1. – S.149–160.

2. Arabadzhi D. V. Ocherki hristianskogo simvolizma [Text] / D. V. Arabadzhi. – Odessa: Druk, 2008. – 548 s.

3. Bychkov V. V. Ideal ljubvi hristiansko–vizantijskogo mira [Text] / V. V. Bychkov // Filosofija ljubvi. Pod obshh. red. D. P. Gorskogo; sost. A. A. Ivin. – M.: Politizdat, 1990. – Ch.1. – S.68–109.

4. Vejl' S. Formy nejavnoj ljubvi k Bogu [Elektronnyj resurs] / Simona Vejl'. – Rezhim dostupa: http://simoneweil.ru/Articles/formy_neyavnoi_lyubvi_k_bogu.pdf

5. Goricheva T. Blazhen izhe i skoty miluet [Text] / Tat'jana Goricheva. – Ljubljana: LOGOS, 2010. – 251 s.

6. Losskij N. O. Uslovija absoljutnogo dobra [Elektronnyj resurs] / N. O. Losskij. – Rezhim dostupa: http://predanie.ru/lib/book/90068/

7. Prepodobnyj Ioann Lestvichnik. Lestvica [Elektronnyj resurs] / Prepodobnyj Ioann Lestvichnik. – Rezhim dostupa: http://www.xpa–spb.ru/libr/_Ioann–Lestvichnik/lestvica.html

8. Prepodobnyj Isaak Sirin. Isaak Sirin. Tvorenija [Elektronnyj resurs] / Prepodobnyj Isaak Sirin. – Rezhim dostupa: http://predanie.ru/lib/book/67902/

9. Prepodobnyj Maksim Ispovednik. Glavy o ljubvi [Elektronnyj resurs] / Prepodobnyj Maksim Ispovednik. – Rezhim dostupa: http://www.omolenko.com/biblio/maximus2.htm

10. Svjatitel' Ioann Zlatoust. Svjatitel' Ioann Zlatoust, sobranie sochinenij. Tom pervyj. Kniga pervaja [Elektronnyj resurs] / Svjatitel' Ioann Zlatoust. – Rezhim dostupa: http://lib.pravmir.ru/library/book/1047

11. Svjatitel' Ioann Zlatoust. Slovo o ljubvi [Elektronnyj resurs] / Svjatitel' Ioann Zlatoust. – Rezhim dostupa: http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/12_2/1

12. Svjashhennomuchenik Dionisij Areopagit. O bozhestvennyh imenah [Elektronnyj resurs] / Svjashhennomuchenik Dionisij Areopagit. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o–bozhestvennykh–imenakh/

13. Svjashhennomuchenik Dionisij Areopagit. Pis'ma k raznym licam [Elektronnyj resurs] / Svjashhennomuchenik Dionisij Areopagit. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/pisma/

14. Simeon Novyj Bogoslov. Bozhestvennye gimny [Elektronnyj resurs] / Simeon Novyj Bogoslov. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/gimny/

15. Simeon Novyj Bogoslov. Izbrannye gimny [Elektronnyj resurs] / Simeon Novyj Bogoslov. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/izbrannye–gimny/

16. Simeon Novyj Bogoslov. Poslanija [Elektronnyj resurs] / Simeon Novyj Bogoslov. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/poslanija/

17. Simeon Novyj Bogoslov. Prepodobnogo Simeona Novogo Bogoslova dejatel'nye i bogoslovskie glavy [Elektronnyj resurs] / Simeon Novyj Bogoslov. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/prochee/dobrotoljubie_tom_5/2

18. Turenko V. E. Vzgljad vostochnoj svjatootecheskoj tradicii na ljubov' k Bogu [Text] / V. E. Turenko // Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Gumanitarnye i social'nye nauki. – 2014. – №1. – S.163–165.

19. Florenskij P. A. Stolp i utverzhdenie istiny: Opyt pravoslavnoj teodicei [Text] / P. A. Florenskij. – M.: AST, 2003. – 640 s.

20. Shestakov V. P. Eros i kul'tura: Filosofija ljubvi i evropejskoe iskusstvo [Elektronnyj resurs] / V. P. Shestakov. – Rezhim dostupa: http://lit.lib.ru/s/shestakow_w_p/text_0010.shtml

Skliar A. V., *magister of philosophy, postgraduate student, Department of Philosophy, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipro), anchiktigra@mail.ru*

The ideal of love in the Eastern Orthodox spiritual tradition

The article provides the overview of concepts about the ideal love in the Eastern Orthodox spiritual tradition. The views on the problems of love of the Eastern Fathers of the Church is studied. Moreover the author highlights the views of some religious philosophers who talked about love in Orthodoxy. It is shown that in this tradition the ideal of love is understood as a mutual love between God and man. Thanks to it there is a possibility of comprehending God and opening its essence. As a result a person goes beyond his earthly existence, touching the transcendent nature of the divine. The main characteristics of the ideal of love are determined by using the comparative, dialectical and systematic research methods. Love in the Eastern Orthodox spiritual tradition is presented in three main dimensions: ethical (love for one's neighbour), metaphysical (love for God as the achievement of the Kingdom of Heaven in the human soul) and gnoseological (love as a way of knowing). The spiritual ontology of Christianity is filled with a sense of human existence in the unity of ethical, gnoseological and metaphysical being.

Keywords: *love, Orthodoxy, Christianity, ideal, person, God.*

Скляр А. В., *магістр філософії, аспірантка кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (Україна, Дніпро), anchiktigra@mail.ru*

Ідеал любові у східно–православній духовній традиції

Дається огляд уявлень про ідеал любові у східно–православній духовній традиції. Розглядаються погляди східних Отців Церкви і релігійних філософів на проблематику любові. В роботі показано, що в розглянутої традиції під ідеалом любові розуміється взаємна любов Бога і людини; саме завдяки їй з'являється можливість осягнення Бога, відкривається його сутність, а людина виходить за межі свого земного існування, доторкаючись до трансцендентної природи божественного. За допомогою порівняльного, діалектичного та системного методів дослідження визначені основні характеристики ідеалу любові. Любов у східно–православній духовній традиції постає в трьох основних вимірах: етичному (любов до ближнього), метафізичному (любов до Бога як досягнення Царства Небесного в душі людини) і гносеологічному (любов як спосіб пізнання). У єдиному бутті етичного, метафізичного і гносеологічного духовна онтологія християнства наповнюється сенсом людського існування.

Ключові слова: *любов, православ'я, християнство, ідеал, людина, Бог.*

* * *

УДК 1:124.2

Маевская Л. Б.,
кандидат исторических наук
(Україна, Київ), fat–agha@yandex.ru

Влияние секты мутазилитов на формирование вероучения партии «Хизб ут–Тахрир»

В настоящее время на Ближнем и Среднем Востоке отмечается возрождение учений различных древних сект. Некоторые из них занимаются чисто религиозной деятельностью, другие же пытаются активно вмешиваться в политические процессы, происходящие в разных уголках планеты. Примером подобной деятельности, стала политическая партия «Хизб ут–Тахрир», которая взяла за основу своего мировоззрения идеологию древней секты мутазилитов. Известно, что они играли значительную роль в религиозно–политической жизни Дамасского и Багдадского халифата в VII–IX вв. Для защиты своих интересов они стремились оказывать влияние на власть имущих, а также захватывать ее в свои руки. Подобной тактикой, безуспешной на данный момент, пользуются представители партии «Хизб ут–Тахрир». Изучение особенностей вероучения секты мутазилитов поможет в исследовании идеологических особенностей и тенденции развития партии «Хизб ут–Тахрир».

Ключевые слова: *Ислам, секта, партия «Хизб ут–Тахрир», Аббасиды, Васил ибн Ата.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Актуальность данного исследования обусловлена все более широким распространением идей радикально–экстремистских организаций, и в первую очередь, политических партий. Ныне идеи секты мутазилитов активно использует партия «Хизб ут–Тахрир».

Целью статьи является изучение особенностей мутазилитского вероучению, которое легло в основу идеологии партии «Хизб ут–Тахрир». Были использованы методы исследования, которые применяются в истории, философии и религиоведении.

Для того, что бы рассмотреть идеологию партии «Хизб ут–Тахрир» следует обратиться к взглядам, которые, в свое время пропагандировали сторонники секты – мутазилитов, так как идеология этой партии во многом базируется на убеждениях представителей этой секты.

Происхождение названия мутазилиты связывают с арабским словом мутазиля, что означает отошедшие. Возникновение этой секты (мутазилитов) относят к правлению династии Омейядов (661–750) [1]. Отмечено, что они занимали анти–омейядскую позицию и способствовали падению Омейядского халифата [1]. Мутазилиты занимались широкой пропагандой своего учения, для чего рассылали эмиссаров в Армению, Йемен, Магриб, Хорасан.

Несмотря на то, что мутазилизм возник в период правления династии Омейядов, его развитие произошло во время династии Аббасидов. Согласно историческим данным, основателем мутазилизма считается Васил ибн Ата, который был учеником известного богослова Хасана аль–Басри.

Однако позднее они разошлись во мнениях относительно больших грехов. В этом вопросе Васил ибн Ата не согласился с Хасаном аль–Басри и заявил, что, по его мнению, мусульманин, совершивший большие грехи, не является праведником и занимает промежуточное положение между верой и неверием. Васил ибн Ата основал свою школу, которая была названа мутазилитской (т.е. «обособившейся»). Но есть и другие версии происхождения этого названия. В частности, некоторые утверждали, что это течение возникло в кругу сторонников Али ибн Абу Талиба и «обособление» приверженцев этой школы произошло по причине их богобоязненности и искренней веры.

Политической активности мутазилиты, при первых Омейядах, почти не проявляли. Они целиком были заняты научной и философской деятельностью, но в конце правления династии Омейядов они подверглись репрессиям со стороны халифа Хишама за поддержку Алида Зейда ибн Али, который поднял восстание в Ираке в 739 году. Эти репрессии привели к активизации мутазилизма в политической жизни Халифата. В 744 году ими впервые был осуществлен дворцовый переворот и, они привели к власти халифа Йазида ибн аль–Валида, который, правда, не смог удержаться у власти. Таким образом, мутазилитам удалось сделать то, чего не сумели сделать шииты и хариджиты на протяжении десятилетий активнейшей борьбы за власть.

С приходом к власти Аббасидских халифов позиции мутазилизма упрочились. Их потенциал стал использоваться новыми властями, как против охвативших государство ересей, так и для укрепления своей власти. При халифе аль–Мамуне, мутазилизм стал официальной доктриной в Халифате. Но с этого момента мутазилитские лидеры столкнулись с ожесточенным сопротивлением со стороны суннитов, которые выражали свое несогласие с целым рядом положений мутазилизма, включая проблему несотворенности Корана. Столкнувшись с таким сопротивлением, мутазилитские лидеры решили использовать свое влияние при дворе правящей династии и начали репрессии против представителей ортодоксии, которые получили название «михна». Халиф аль–Мамун (813–833) насильно заставлял мусульманских правоведов признать Коран сотворенным. Однако значительная часть ортодоксальных ученых, даже под страхом смерти, отказалась признавать этот мутазилитский догмат. В числе пострадавших от репрессий оказался выдающийся мусульманский правовед Ахмад ибн Ханбаль. Такое положение сохранялось и в период правления халифа аль–Мутасима (833–842), аль–Васика (842–847), и только при халифе аль–Мутаваккиле (847–861), правящая династия отказалась от мутазилитских идей и положила конец репрессиям.

После этого, мутазилитское учение и философия постепенно начала склоняться к своему закату и спустя несколько веков мутазилизм прекратил свое существование в качестве целостного учения.

Следует выделить основные положения учения мутазилитов.

Основу убеждений мутазилитов составляли пять основ веры.

1. Вера в единого Бога.

Основу убеждений мутазилитов составляла вера в единство Бога. Но противоречие с мутазилитским подходом вступал тезис о несотворенности Корана, который последовательно отстаивали ортодоксальные сунниты. Мутазилиты отрицали атрибутивное качество речи (Калам) у Аллаха и считали Коран сотворенным (махлюк). Доктрину о несотворенности Корана они считали отступлением от единобожия, так как признание Корана предвечным (Кадим) вело, по их мнению, к множественности предвечных субстанций.

2. Вера в Божественную справедливость (Адль).

Масуди в «Мурудж аз–Захабе» писал, что согласно убеждениям мутазилитов, Аллах не любит порчу. Поэтому не Он створяет поступки людей.

В соответствии с доктриной Божественной справедливости, мутазилитские идеологи считали, что Аллах должен творить только наилучшее. Творение же плохого, как они полагают, является для Аллаха невозможным.

Это положение мутазилитской философии было отвергнуто суннитской ортодоксией потому, что, во–первых, они не считали разум человека настолько совершенным, чтобы его доводы были тождественны доводам Откровения, а во–вторых, по утверждениям суннитских ортодоксов, Бог не может быть принуждаем к чему бы то ни было и обладает абсолютной волей. Поэтому понятие «обязан» не применяется к нему.

3. Обещание и угроза (аль–ваад ва аль–ваид).

Мутазилиты верили, что все обещанное Богом обязательно сбывается. Бог воздает добром за совершение богоугодных поступков и карает за совершение греха. Наряду с этим, Аллах также выполнит свое обещание

простить всех раскаявшихся людей. Поэтому все люди, совершающие богоугодные поступки, будут вознаграждены, а совершающие дурные поступки и грехи будут обязательно наказаны. Причем без покаяния большие грехи (кабира) прощены не будут. Это утверждение также противоречило позиции ортодоксального суннитского Ислама, согласно которому Бог простит всех тех, кого пожелает, и Он может простить и без покаяния. А все мусульмане, в конечном итоге, будут прощены.

4. Вера в промежуточное положение между верой и неверием (аль–манзиляту байн аль–манзилятайн).

Четвертым постулатом веры мутазилитов является вера в промежуточное состояние между верой и неверием.

5. Призыв к совершению добра и воздержание от дурного (амри биль маруф ва нахй аниль мункар).

Мутазилиты верили в то, что необходимо совершать хорошие дела и призывать окружающих к этому, а также в необходимость воздержания от совершения дурных поступков и недопущения этого со стороны других людей [2].

Для доказательства своих убеждений мутазилиты разработали целую методологическую базу. В первую очередь они ссылались на очевидные и недвусмысленные доводы из Откровения (нассы). Однако, наряду с этим, они широко применяли и доводы разума (акль) и логики (мантык). Более того, они фактически приравнивали их доводам Откровения.

Практически все положения исламского вероучения мутазилитами подвергались рациональному осмыслению и обоснованию. То, что противоречило доводам разума, ими отвергалось. Они утверждали, что суждение о том, является то или иное деяние плохим или хорошим можно выносить на основании здравого суждения, даже если по этому поводу нет прямых указаний Откровения.

Таким образом, мутазилизм стал первой в истории Ислама мировоззренческой школой, который попытался дать рациональное толкование различным аспектам Шариата. Процесс рационального осмысления положений религии стал носить название калама (араб. – речь, слово). А философов–каламистов стали называть мутакаллимами. Мутакаллимы внесли огромный вклад в развитие не только мусульманской, но и мировой философии и заняли свое достойное место в ее истории.

Необходимо отметить, что положения калама разрабатывались не только мутазилитами, но и их оппонентами из лагеря ортодоксальных мусульман–суннитов. Однако, в то же время, мусульманские ортодоксальные философы разработали мировоззренческую систему, при которой положения калама гармонично сочетались с положениями Откровения. Такое компромиссное учение разработали величайшие мусульманские ортодоксально–суннитские мыслители – Абу аль–Хасан аль–Ашари и Абу Мансур аль–Матуриди. Мировоззренческие и философские основы ашаризма и матуридизма стали ведущими мировоззренческими направлениями ортодоксального суннитского Ислама, начиная с периода средневековья и вплоть до наших дней.

Рационализм мутазилитов исходил из их хорошего знакомства с традициями античной и древнеримской философии. Философские методы античных мыслителей ими применялись для объяснения и рационального осмысления положений Шариата. Все те положения Откровения, которые вступали в противоречие с доводами разума, мутазилитами подвергались аллегоризации и иносказаниям.

Однако, надо отметить, что методы философского рационализма многие из мутазилитов применяли настолько широко и неограниченно, что против них стали выступать религиозные ортодоксы, которые протестовали против этих методов. И действительно чрезмерная приоритетность доводов разума в мутазилитской философии имела свои слабые и неубедительные стороны, так как разум имеет свои недостатки и, в некоторых случаях, не способен адекватно осознать объективную реальность.

Еще одним слабым звеном мутазилитской философии было то обстоятельство, что подвергая все на свете рациональному осмыслению, они часто пренебрегали положениями Откровения, либо же толковали его в соответствии с доводами своего разума. Это приводило к конфликту с суннитами, которых мутазилиты подвергали самой ожесточенной и, часто, не всегда объективной критике. Подобная излишняя критичность и даже оскорбительное отношение к суннитским ученым неизбежно приводило к конфликту и потере мутазилитами авторитета в массах народа, где были сильны позиции ортодоксии.

Среди мутазилитов выделяют следующие секты: василиты, хузайлиты, наззамиты. Аш–Шахрастани называл василитов, хузайлитов, наззамитов, хабититов, бишритов, муаммаритов, мурдаритов, сумамитов, хишамитов, хаййатитов и т.д. [3].

Василиты – это приверженцы Абу Хузайфы Васила ибн Ата ал–Газзала ал–Алсага, который жил в период (правления) Абд ал–Малика ибн Марвана и Хишама ибн Абд ал–Малика и, по сути, считается основателем мутазилизма. Во время жизни Аш–Шахрастани небольшая группа (василитов) имелась в Магрибе. Российский исследователь Прозоров С. М., считает Васила ибн Ата основоположником мутазилизма. Известно, что Васил ибн Ата написал несколько теоретических и полемических сочинений, в которых опровергал оппонентов мутазилитов [4]. Авторитет Васила бен Ата особенно высоким был среди басрийских мутазилитов.

Особенности учения василитов следующие. Они отрицали атрибуты Создателя Всевышнего, такие, как знание, могущество, воля, вечная жизнь [5].

Также они признавали свободу воли. Однако следует отметить, что василиты не являлись основоположниками этой идеи и лишь следовали по стопам Мабада ал–Джухани и Гайлана ад–Димашки. Васил ибн Ата излагал этот догмат чаще, чем говорил о божественных атрибутах. В этом за ним последовал Амр ибн Убайд после того, как он уже согласился с ним в признании свободы воли и в отрицании божественных атрибутов [5].

Он умалял, достоинства обеих партий, участвовавших в «Верблюжьей битве» настолько, что не принимал их свидетельствование, как не принимают свидетельствование двух проклинающих друг друга. Он считал, что нельзя принимать свидетельствование Али, Тальхи и аз–Зубайра даже о пучке зелени, и допускал, что оба – Усман и Али ошиблись [5].

Вторую секту мутазилитов называют хузайлиты. Это – приверженцы Абу–л–Хузайла Хамдана ибн ал–Хузайла ал–Аллафа. Мутазилитское учение он перенял от Усмана ибн Халида ат–Тавила, который ссылался на Васила ибн Ата. Передано, что Васил учился у Абу Хашима

Абдаллаха ибн Мухаммада ибн ал–Ханафии. Основу его учения составляет следующее:

Первое. Творец Всевышний всеведущ посредством знания, и его знание есть его сущность, всемогущ посредством могущества, и его всемогущество есть его сущность, вечноживущий посредством вечной жизни, и его вечная жизнь есть его сущность.

Второе. Он признавал волеизъявления, не имеющие субстрата, посредством которых Аллах всевышний желает. Он первый разработал это учение.

Третье. О слове Творца Всевышнего он говорил, что часть его существует не в субстрате, это его речение «Будь!», а часть – в субстрате, как повеление, запрещение, известие, осведомление. По его мнению, повеление быть было иным, нежели предписание религиозных обязанностей.

Четвертое. Его мнение о предопределении (кадар) подобно тому, что говорили его товарищи, однако он кадарит в отношении настоящей жизни, джабарит в отношении будущей жизни. Ибо, согласно его учению о действиях обитателей обеих вечностей (рая и ада) в будущей жизни, все они необходимы, люди не властны над ними и все они сотворены Создателем Всевышним, поскольку, даже если они совершены людьми, люди были обязаны исполнять их.

Пятое. Он говорил, что действия обитателей обеих вечностей прекратятся и что (последние) отправятся на постоянный вечный покой. В том покое собраны наслаждения для обитателей рая, и в том же покое собраны страдания для обитателей ада. Это близко к учению Джахма, так как он признавал временность рая и ада.

Шестое. Относительно возможности (действовать) он говорил, что это – одно из преходящих свойств, иное, чем здравость (ума) и здоровье. Он различал действия души и действия членов [тела].

Седьмое. Относительно размышляющего до ниспослания откровения он говорил, что тот должен познать Аллаха всевышнего путем доказательства, а не душой.

Восьмое. Относительно жизненных пределов и жизненных благ он говорил, что человек, если он не убит, умрет в тот же [определенный] момент, продолжительность жизни не может увеличиваться или уменьшаться.

Девятое. Ал–Каби передал с его слов: «Желание Аллаха есть иное, нежели желаемое. Его желание в отношении того, что он сотворил, есть сотворение им этого».

Десятое. Ал–Каби передал с его слов: «Доказательство того, что скрыто, подтверждается только сообщением двадцати (человек), среди которых один или более [должен] быть праведником. На земле всегда есть группы (людей), которые являются друзьями Аллаха, непогрешимы, не лгут и не совершают тяжкие грехи».

Абу Йакуб аш–Шаххам и ал–Адами были приверженцами Абу–л–Хузайла, и оба следовали его учению. Он умер в возрасте 100 лет в начале правления халифа ал–Мутаваккила, в 235 году.

Еще одна мутазилитская секта наззамиты – приверженцы Ибрахима ибн. Саййара ибн Хани ан–Наззама. Он изучил множество сочинений философов, смешал их учения с учением мутазилитов. Он отделился от других мутазилитов по различным вопросами догматики.

Первое. К признанию свободы воли, он добавил свое мнение: «Аллах Всевышний не отличается властью над злодеяниями и грехами, они неподвластны Создателю Всевышнему». Это противоречит [мнению] других мутазилитов, которые признавали, что Аллах властен над ними, но не совершает их, потому что они суть мерзость.

Второе. Он говорил, что воля в действительности не является атрибутом Создателя Всевышнего.

Третье. Он говорил, что все действия людей только суть движения.

Четвертое. Он согласился также с мнением, что человек в действительности есть душа и дух, а тело – их орудие и форма.

Пятое. Ал–Каби передал с его слов: «Всякое действие, которое превышает предел силы, происходит от действия Аллаха Всевышнего в соответствии с природой.

Шестое. Он согласился с некоторыми философами в отрицании неделимой частицы.

Седьмое. Он говорил, что сущности состоят из свойств, которые соединены. Он согласился с Хишамом б. ал–Хакамом в том, что цвета, вкусы, запахи телесны.

Восьмое. Согласно его учению, Аллах Всевышний сотворил все существующее сразу таким, каким оно является сейчас, – минералами, растениями, животными, людьми. Сотворение Адама не предшествовало сотворению его потомков. Однако Аллах Всевышний спрятал одну часть сотворенного в другой, так что предшествование или отставание происходит лишь в их появлении из их скрытых мест нахождения, а не в их возникновении и их существовании.

Девятое. Он говорил, что необычайность Корана состоит в извещении о минувших и грядущих делах.

Десятое. Он говорил, что единогласное мнение (общины) не является доказательством в религиозном законе. Равным образом суждение по аналогии не должно быть доказательством в постановлениях религиозного закона. Доказательство – только слова непогрешимого имама.

Одиннадцатое. Он отвергает и клевещет на старейших сподвижников пророка Мухаммада, например, на Умара, Али, Абдуллаха ибн Масуда.

Двенадцатое. О размышляющем до ниспослания откровения он говорил, что если тот разумен, способен к рассуждению, то он должен познать Создателя Всевышнего путем рассуждения и умозаключения.

Тринадцатое. Обсуждая, проблемы обещания и угрозы, он утверждал, что, кто обманул – путем кражи или причинения ущерба – на сто девяносто девять дирхамов, тот не нарушил этим предписание закона, пока его обман не достиг количества имущества, подлежащего уплате закята.

Относительно будущей жизни он говорил, что божественная милость к детям подобна милости к животным.

Во всем, что он утверждал, согласился еще один представитель этой секты ал–Асвари, добавив к этому, что Аллах Всевышний не отличается властью ни над тем, о чем он знал, что не совершит этого, ни над тем, о чем сообщил, что не совершит этого, хотя человек способен на это, потому что сила человека способна на два противоположных действия.

С ним согласились Абу Джафар ал–Искафи и его приверженцы из числа мутазилитов, добавив к этому, что Аллах Всевышний не властен над несправедливостью разумных, он отличается властью лишь над несправедливостью детей и безумных.

Мухаммад ибн Шабиб, Абу Шимр и Муса ибн Имран были приверженцами ан–Наззама. Однако они

разошлись с ним во мнениях относительно угрозы и промежуточного состояния (между верой и неверием). Они говорили: «Совершивший тяжкий грех отходит от веры сейчас же после совершения тяжкого греха». Ибн Мубашшир говорил об угрозе, что заслуженность наказания и вечного пребывания в аду узнается путем размышления до ниспослания откровения. Все остальные его приверженцы говорили: «Вечное пребывание в аду узнается только путем откровения». Среди приверженцев ан–Наззама – были аль–Фадл аль–Хадаси и Ахмад ибн Хабит. Ибн ар–Раванди сообщает: «Оба они утверждали, что у всего сотворенного – два творца: один – предвечный, это – Создатель всевышний, а другой – созданный, это – Христос.

Также заметной фигурой среди мутазилитов был Абульль Фадль Джафар ибн Харб аль–Хамдани, который был одним из знатоков мутазилитской идеологии [4]. Джафар ибн Харб написал ряд сочинений с разъяснением основ мутазилизма. Также особое место в истории мутазилитской доксографии заняли Абу Усман Амр ибн Джахиз и абд Ар–Рахим аль–Хаят.

Мутазилиты оказали влияние на развитие некоторых сект современности, например, некоторые убеждения мутазилитов стали фундаментом для формирования взглядов Т. Набаханий – основателя партии «Хизб ут–Тахрир».

В ходе изучения деятельности радикально–экстремистских организаций, мы обратились к изучению идеологии партии «Хизб ут–Тахрир», и пришли к выводу, что ее идеология основана на взглядах секты мутазилитов. Проведя комплексное исследование, мы пришли к выводу, что свою активность секта стала проявлять во время правления Омейядов, занимая антиомейядскую позицию и, способствовали падению омейядского государства. Было установлено, что они пользовались поддержкой аббасидских халифов. Ныне антиправительственную позицию занимают их идеологические наследники партия «Хизб ут–Тахрир».

Было установлено, что официально родоначальником мутазилитов считается Васил ибн Ата. Мутазилитам свойственна концепция, в которой они утверждают, что человек может занимать положение между верой и неверием, также им свойственно утверждать, что Коран сотворен. Секта мутазилитов могла осуществлять свою деятельность только при поддержке правящей власти. Особенностью взглядов мутазилитов стало то, что человек творец своих поступков – хороших и плохих, заслужит в загробной жизни воздаяние и наказание в соответствии с тем, что он делает. Также они отрицали атрибуты Всевышнего. Согласно мутазилитам, любое убеждение должно быть предварительно подвергнуто сомнению в его истинности, а затем доказало путем логических выводов. Подобные взгляды являются оригинальными и присущи только этой секте. Мы определили, что у мутазилитов одной из основ веры является вера в Божественную справедливость и что Бог не творит поступки людей, и они считают, что Бог творит только наилучшее и они считали, что творение плохого является для Всевышнего невозможным. Эта идея в чем–то перекликается с учением зороастрийцев. Особенностью взглядов мутазилитов является то, что они подвергали убеждения человека рациональному анализу. Деятельность мутазилитов дала толчок для развития калама, который позднее стал активно применяться исламскими учеными.

Нами было установлено, что для распространения взглядов они использовали террористические методы, например, стоит вспомнить применение михны против исламских ученых. Мутазилиты распались на ряд более мелких сект, которые разошлись во мнениях по отдельным вопросам. В ходе исследования было определено, что мутазилиты оказали влияние на некоторые секты и партии современности, например, «Хизб ут–Тахрир».

Список использованных источников

1. Таевский Д. Мутазилиты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://religion.babr.ru/islam/dict/m/mutazil.htm

2. Мутазилиты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psyoffice.ru/5–islam–572.htm.

3. Али–заде А. А. Мутазилиты – основатели философского рационализма в исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.topos.ru/article/2197.

4. Прозоров С. М. Ислам как идеологическая система / С. М. Прозоров. – М.: Восточная литература, 2004. – 95 с.

5. Аш–Шахрастани «Книга о религиях и религиозно–философских учениях» / Перевод и комментарии Прозоров С. М. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iph.ras.ru/uplfile/smirnov/ishraq/2/15shakh.pdf/

References

1. Taevskij D. Mutazility [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://religion.babr.ru/islam/dict/m/mutazil.htm

2. Mutazility [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.psyoffice.ru/5–islam–572.htm.

3. Ali–zade A. A. Mutazility – osnovateli filosofskogo racionalizma v islame [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.topos.ru/article/2197.

4. Prozorov S. M. Islam kak ideologicheskaja sistema / S. M. Prozorov. – M.: Vostochnaja literatura, 2004. – 95 s.

5. Ash–Shahrastani «Kniga o religijah i religiozno–filosofskih uchenijah» / Perevod i kommentarii Prozorov S. M. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://iph.ras.ru/uplfile/smirnov/ishraq/2/15shakh.pdf/

Maevskaya L. B., *candidate of historical sciences (Ukraine, Kyiv), fat–agha@yandex.ru*

The impact on the formation of the sect Mu'tazilites doctrine of the party «Hizb ut–Tahrir»

At present, the Middle East marked the revival of the ancient teachings of the various sects. Some of them are engaged in purely religious activities, while others are trying to actively intervene in the political processes taking place in different parts of the world. An example of such an activity became a political party «Hizb ut–Tahrir», which took as the basis of his philosophy ideology of the ancient sect of the Mu'tazilites. They are known to have played a significant role in the religious and political life of Damascus and Baghdad Caliphate in VII–IX centuries. To protect their interests, they have sought to influence those in power, as well as to capture it in his hands. Such tactics, unsuccessful at this point, are the representatives of the party «Hizb ut–Tahrir». Study of the Doctrine of the Faith Mu'tazila sect will help in the study of the ideological characteristics and trends of development of the party «Hizb ut–Tahrir».

Keywords: *Islam, a sect, a party «Hizb ut–Tahrir», the Abbasids, Wasil ibn Ata.*

Маєвська Л. Б., *кандидат історичних наук (Украина, Киев), fat–agha@yandex.ru*

Вплив секти мутазилитів на формування віровчення партії «Хізб ут–Тахрір»

В даний час на Близькому і Середньому Сході відзначається відродження навчань різних стародавніх сект. Деякі з них займаються суто релігійною діяльністю, інші ж намагаються активно втручатися в політичні процеси, що відбуваються в різних куточках планети. Прикладом подібної діяльності, стала політична партія «Хізб ут–Тахрір», яка взяла за основу свого світогляду ідеологію стародавньої секти мутазилитів. Відомо, що вони відігравали значну роль у релігійно–політичному житті Дамаського і Багдадського халіфатів у VII–IX ст. Для захисту своїх інтересів вони прагнули впливати на владу, а також захоплювати її в свої руки. Подібною тактикою, безуспішною на даний момент, користуються представники партії «Хізб ут–Тахрір». Вивчення особливостей віровчення секти мутазилитов допоможе в дослідженні ідеологічних особливостей і тенденції розвитку партії «Хізб ут–Тахрір».

Ключові слова: *Іслам, секта, партія «Хізб ут–Тахрір», Аббасіди, Васіл ібн Ата.*

* * *

УДК 2–674(477.85)«1991/2010»

Луцан І. В.,
аспірант кафедри культурології, релігієзнавства та теології, викладач Богословського відділення КПБА, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), zan–lu@mail.ru

Типи та форми виявів релігійних конфліктів в Чернівецькій області кінця XX – початку XXI ст.

Дослідження присвячене проблемі релігійного протистояння в Чернівецькій області у роки незалежності Української держави. Автор виокремлює типи конфліктів, які найбільш притаманні для буковинського регіону, а також робить висновки з акцентуванням уваги на заходах щодо врегулювання їх форм виявів і стабілізації ситуації в релігійному житті Північної Буковини як з боку держави, так і з боку церковних інституцій.

Ключові слова: *конфлікти: інтрасімейні, інтерперсональні, інтраконфесійні, інтерконфесійні, етноконфесійні, гетерогенні; толерантність, міжконфесійні відносини, державно–церковні відносини.*

Духовне життя кожного регіону характеризується різними тенденціями, але переважає, особливо у період становлення Української держави та її релігійних реалій – конфліктність, яку важко врегульовувати як з боку правлячої влади, що виступає гарантом конституційності демократичного ладу в державі, так із боку Церкви, яка є джерелом ціннісного становлення та духовно–релігійного виховання особистості. Тут, особливо на теренах Північної Буковини, в роки незалежності йде постійне протиборство між представниками різних конфесійних напрямів, що досить помітно впливає на громадськість та суспільно–політичне життя краю й призводить до порушення толерантних відносин і суспільної злагоди. Адже конфлікт, беззаперечно, має не стільки релігійне, скільки політичне підґрунтя, в основі якого лежить інтерсуб'єктивність, і досі залишається одним з найбільш дестабілізуючих факторів суспільного розвитку, що й засвідчує актуальність досліджуваної розвідки і не потребує додаткової аргументації.

Розвідка *має на меті* комплексно дослідити причини виникнення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті в Чернівецькій області, виокремити основні типи, висвітлити форми виявів та спроби їх врегулювання. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань:* визначити комплекс зовнішніх і внутрішніх конфліктних чинників, що впливають на розвиток суспільно–політичного та релігійного середовища Північної Буковини; розкрити характерну особливість релігійних конфліктів у краї для виявлення специфіки міжконфесійного діалогу, взаємовідносин релігійних організацій з місцевими органами влади та їх подальше спрямування.

Джерельну базу роботи склали матеріали відділу з питань охорони культурної спадщини, національностей та релігій Чернівецької облдержадміністрації; звернення та заяви з церковної проблематики державних і релігійних діячів та інституцій; матеріали єпархіальних управлінь краю та релігійних організацій; офіційні церковні документи і виступи діячів окремих конфесій; матеріали світських і релігійних засобів масової інформації, інтерв'ю тощо.

Вектор напруженості у поліконфесійному середовищі України та Чернівецької області зокрема, увиразнювався вже на початку 90–х рр. XX ст. і поширювався, за твердженням української дослідниці А. Арістової, як наслідок, у трьох головних напрямах: по–перше, через відверту конкуренцію між традиційними конфесіями; по–друге, через протистояння традиційних і нетрадиційних для України конфесій; по–третє, через негаразди і кризи внутрішньоконфесійного розвитку [1]. Поряд з цим, аналіз суспільно–політичних, етнонаціональних та інших чинників міжцерковного конфлікту в області, його причини і норми вияву дають підстави для визначення шляхів, вироблення відповідних механізмів та відпрацьованих конструктивних підходів щодо подолання цієї важливої не лише релігійної, а й соціальної проблеми. Водночас у державі, як зазначає О. Шуба у праці «Релігія в етнонаціональному розвитку України», дуже активно розпочався процес перерозподілу сфер впливу між церквами та швидке розмежування з московським православ'ям в Україні, що, у свою чергу, сформувало особливий релігійно–політичний відтінок [25, с. 197]. Тому міжконфесійні конфлікти з внутрішньоцерковних перипетій (латентної фази) переростали до рівня загальнодержавної проблеми (демонстративної й агресивної фаз).

Безперечно, будь–який конфлікт неможливий поза межами спілкування, а тому всі конфліктні порушення сприймаються як перешкоди особистої чи групової діяльності, а це, на нашу думку, не тільки суттєво впливає на всі сфери суспільного життя, а й надовго визначає характерні особливості міжконфесійних, міжрелігійних та державно–церковних взаємовідносин. У цьому контексті доречним буде виокремити типи релігійних конфліктів, які найбільш притаманні буковинському регіону і показати на окремих прикладах форми їх виявів.

Отже, до першої групи варто віднести ***втутріш-ньосімейні (інтрасімейні)*** конфлікти, що виникають внаслідок непорозумінь і незгод між подружніми парами, батьками та дітьми на фоні релігійних розходжень, норм поведінки, дотримання обрядово–культових традицій і т.п. До того ж, у їхньому середовищі мають місце непоодинокі випадки, коли створення нової сім'ї блокувалося батьками чи навіть священнослужителями до часу вирішення питання конфесійної незалежності у наречених. Доречно, однак, відзначити, що найчастіше такі ситуації виникали у релігійних організаціях харизматичного спрямування «Нове життя», «Ковчег спасіння», «Голгофа». Звичайно, не є винятком і православні конфесії краю. Зрештою, такий вияв конфлікту ми знаходимо, зокрема, в «Інформаційному звіті» за лютий 2003 р. «В області намітилась нова негативна тенденція, – зазначається у звіті, – де священнослужителі УПЦ (МП. – І. Л.) розпалюють міжконфесійну ворожнечу між жителями сіл, не дозволяючи жити в шлюбі громадянам, які належать до різних конфесій, інколи втягують органи державної влади, до прийняття незаконних рішень на зборах села…» [18, арк. 3]. Це дає нам підстави говорити про небезпеку цієї тенденції, яка полягає в тому, що вона визначила на тривалий час принциповий підхід релігійних організацій до вирішення означеної проблеми та лише поглиблювала прірву між ними.

Інша група конфліктів у релігійній площині області, виокремлена нами – ***міжособистісні (інтерперсональні)***, що виникають у результаті зіткнення двох суб'єктів. Для прикладу, між пресвітером однієї релігійної громади з проповідником іншої; між священнослужителями конфесій тощо. Такі факти особливо притаманні новостворе-ним

(відокремленим. – І. Л.) незалежним громадам баптиського, адвентиського і п'ятидесятницького напрямів. Справді, за подіями такого типу можна було поспостерігати у багатьох населених пунктах Чернівецької області. Зрозуміло і те, що це призводило до серйозних проблем у церковно–релігійному житті краю, адже впливало на толерантність і гармонію взаємовідносин релігійних громад.

Для прикладу, одна із таких форм протистояння простежувалася в с. Олексіївка Сокирянського району, яка з інтерперсональних конфліктів переросла у інтраконфесійні, а пізніше і в інтерконфесійні. Згідно повідомлення прокурора району і радника юстиції В. Тартуса від 15 грудня 2000 р. №253/с, до прокуратури Сокирянського району на розгляд було надіслане звернення віруючих ЄХБ с. Олексіївки щодо встановлення права власності на молитовний будинок. Проведеною перевіркою з цього приводу встановлено, що у травні 1999 р. була зареєстрована релігійна організація з 14 осіб на чолі зі старшим районним пресвітером церкви ЄХБ В. Майбородою, жителем с. Романківці цього ж району. «В червні 1999 року, – зазначається у зверненні прокурора до В. Настаса, – за гроші в сумі 8 тисяч гривнів, виділені Гаженком І. О. як пожертвування для общини ЄХБ, було придбано приміщення для молитовного дому. <…> оформили документи дому молитви на обласне об'єднання ЄХБ на ім'я голови об'єднання В. Куцюруби» [12, арк. 24]. Проте зміст іншого документа дещо заплутує ситуацію. Адже, «коли постало питання купівлі будинку під Д.М., – зазначається в документі, – зайняли гроші у члена Церкви ХВЄП Драпак Віри, на що є розписка, що Гаженко І. у присутності пресвітера Майбороди В. І. і Видиша В. М. отримав гроші, на які було і куплено приміщення магазину» [12, арк. 46–47]. Однак уже за три місяці між пастором і членом релігійної організації розгорілись неприязні відносини, що спричинили до дискусій у общині та бійки між віруючими «…після чого Гаженко І. О. вийшов з общини ЄХБ і вступив в общину ХВЄП (п'ятидесятники) і почав вимагати з Майбороди В.І. повернути дім для молитви общині ХВЄП» [12, арк. 24]. Цілком очевидно, що такі дії І. Гаженка пов'язані з приїздом рідного брата Георгія із США, як стало відомо, який не погоджувався з оформленням документації молитовного будинку на В. Куцюрубу, а тому і вимагав переписати приміщення на брата Івана або повернути кошти.

Адекватно оцінюючи наявну ситуацію, Обласне об'єднання церков ЄХБ на чолі з В. Куцюрубою і районним пресвітером В. Майбородою прийшли до спільної згоди: «Згідно християнської моралі і етики об'єднання готове віддати гроші, які одержали по розписці Гоженко Івана» [12, арк. 45]. Однак це зовсім не задовольняло позов Гаженків, а тому на обласній пресвітерській раді ЄХБ було вирішено: «Дивлячись на самовільне самоуправне розпорядження приміщення Д.М. та наклепницькі листи до прокурора, до районної міліції на служителів нашого братства Майбороду В. І. і Куцюрубу В. І., що «направляють бандитів на нього» вирішили: На основі документів про власність Об'єднання Церков ЄХБ приміщення Д.М. г 14 від 21 травня 1999 р. подати позив до влади про виселення самовільно зайнятого приміщення громадою ХВЄП с. Олексіївка» [12, арк. 46].

Значимо, що у порушенні гармонії церковних взаємовідносин відіграє негативну роль ще одна група конфліктів – ***внутрішньоконфесійних (інтраконфесійних)*** (між священнослужителями і віруючими, які їх підтримують всередині конфесії), що часто виходили за рамки релігійної організації і набували політичного забарвлення. На думку В. Настаса, такі конфлікти «ініціюються самими церковнослужителями (та священнослужителями. – І. Л.) <…> конфліктують із церковним активом, зловживаючи своїм статусом, втручаються в церковну касу, забирають собі добровільні пожертвувані гроші для церкви, брутально відносяться до почуттів віруючих» [20, арк. 126–127].

Одним із найгостріших прикладів такого типу конфліктності являються внутрішні протистояння в Київському Патріархаті на Буковині, що викликані низкою невдоволень у сторону митрополита Данила і окремих церковно– та священнослужителів. У свою чергу Заставнівське та Кіцманське благочиння виявили ієрарху недовіру, вийшовши з його підпорядкування. Це не лише не сприяло подоланню міжконфесійної кризи, а навпаки, поглибило її і замість об'єднання віруючих призвело до розділення єпархіального управління на дві частини – Чернівецько–Буковинську єпархію, якою і досі керує митрополит Данило (Ковальчук) та Кіцмансько–Заставнівську, яку очолив тоді ієромонах Нікон (Калембер), клірик Київської єпархії, який був хіротонізований за Божественною літургією у Володимирському кафедральному соборі міста Києва та рішенням Священного Синоду УПЦ КП від 30 вересня 1997 р. призначений Указом Патріарха Філарета №132 від 13 жовтня 1997 р. єпископом Кіцманським і Заставнівським, керуючим Кіцманською єпархією, до якої ввійшло тоді 27 парафій [6, арк. 1; 24, арк. 1]. Варто наголосити, що за час свого існування в єпархіальному управлінні було змінено трьох архієреїв. Четвертий ієрарх – архієпископ Онуфрій (Хаврук) призначений керуючим Кіцманською єпархією рішенням Священного Синоду УПЦ КП від 8 березня 2013 р., управляє нею і сьогодні [7].

Між тим, дотримуючись думки про якесь моральне право Буковинської «митрополії» на церковно–релігійну самобутність у Чернівецькій області, владика Данило висловив з цього приводу протест, у якому наголошує, що він «…не згідний з рішенням Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату (Журнал №19 від 30 вересня 1997 року) про розділення Чернівецько–Буковинської митрополії на дві єпархії: Чернівецьку і Кіцманську. Розділення митрополії на дві єпархії внесе розбрат і безпотрібну боротьбу всередині самої митрополії, чим буде призупинено розширення УПЦ Київського Патріархату на Буковині» [23, арк. 1]. Відразу реагуючи на заяви митрополита Данила, Священний Синод УПЦ КП (журнал №32 від 15 грудня 1997 р.) під головуванням Патріарха Філарета не благословив владиці втручатися у справи парафій новоутвореної Кіцманської єпархії, а також закликав голову братства Андрія Первозванного В. Козьмика припинити втручання у справи цієї ж єпархії, не використовувати Церкву у політичних цілях і не розпалювати ворожнечу серед віруючих [3, арк. 1]. Це, звичайно, як і багато іншого, дало поштовх новим внутрішньоконфесійним протистоянням, адже жодна зі сторін поки що не йшла на компроміс.

З цього приводу місцевою владою вважалось за необхідне вжити належні заходи щодо припинення

ворожнечі між двома єпархіальними управліннями УПЦ КП в регіоні й, зокрема, архієреями. Справді, така позиція була озвучена на зустрічі голови Чернівецької ОДА М. Романіва з Патріархом Філаретом ще під час дводенного (10–11 жовтня 2003 р.) перебування Предстоятеля УПЦ КП з нагоди святкування 10–ї річниці з часу відродження філософсько–теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Водночас перед Патріархом ставилося питання і про можливість ліквідації Кіцманської єпархії, адже в багатьох випадках, як стверджувало керівництво ОДА, причиною непорозумінь ставала саме вона. Як би там не було, «Патріарх не погодився з нашими пропозиціями, – зазначається у звіті за жовтень 2003 р., – пояснив це тим, що є священики, які не визнають Митрополита Данила, що може більше загострити релігійну ситуацію, або привести до нових розколів» [18, арк. 92]. У цьому контексті кризу поглиблював, за міркуваннями В. Настаса, ще один важливий чинник: «…вже вдруге Патріарх Філарет прибуває в область, але жодного разу ні Данило, ні Варлаам не зустріли його, не брали участі священики УПЦ КП в заходах, які мали місце в ЧНУ…» [18, арк. 92]. Тут лише варто додати, що ці події уміло використовувалися представниками Московського Патріархату в області, які мотивували на необхідності, для початку, об'єднатися в самому Київському Патріархаті на Буковині, а вже після порозуміння призивати й інших віруючих до створення в Україні Єдиної Помісної Церкви.

Особливого забарвлення на релігійному ґрунті Чернівецької області додає наступна група конфліктів – ***міжконфесійні (інтерконфесійні)***, що увиразнюються як одні із найпроблемніших, адже характеризуються наявністю чвар між різними конфесіями, або як виразно визначають А. Колодний та Л. Филипович: «…це різновид релігійних конфліктів, деструктивні форми зіткнення різноконфесійних суб'єктів у намірах реалізувати власні інтереси, уявлення та цінності, зберегти або перерозподілити владу, майно, ресурси, статуси, привілеї та ін., захистити власну ідентичність» [8, с. 207]. Безперечно, беручи до уваги релігієтворчі процеси у буковинському регіоні, міжконфесійні конфлікти, у свою чергу, набули особливого характеру та увиразнилися в таких основних напрямах:

1. Гострий і затяжний ***міжправославний*** конфлікт, який на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в області і є головною проблемою релігійної сфери, адже відобразив зіткнення не тільки церковних структур та еліт, а й національних, політичних, економічних інтересів. Як відомо, у перші роки Української державності в Чернівецькій області розпочалися чвари двох православних Церков – новоутвореного Київського Патріархату і «пануючого» Московського, що перетворили буковинський регіон, на «поле битви» кожен за «свою» правду, в основі чого закладено суто політичне підґрунтя. Зрештою, виходячи зі змісту окремих документів, усе зводиться до особистих амбіцій, адже справа постійно доходила до взаємних звинувачень, пошуків лише «чорних плям» в історії ворожої одна одній конфесії, витлумачення своєї історичної справедливості та виключності у процесі духовного відродження українського народу. Варто зазначити і те, що міжправославні протистояння документально зафіксовані майже у кожному населеному пункті області, а це прямо вказує на деяку хибність дій органів місцевої влади і духовенства.

У цьому контексті наведемо один з інцидентів, який ілюструє типовий міжправославний конфлікт у регіоні і мав доволі затяжний характер. Так, 1 вересня 2000 р. відбулася зустріч митрополита Чернівецького і Буковинського Данила з начальником відділу у справах релігій В. Настасом. Під час розмови владика наполягав на невідкладній реєстрації релігійної організації УПЦ КП, що по вул. Лугова, 6 у Чернівцях, при цьому знаючи, що за названою адресою діє з 1991 р. зареєстрована релігійна громада Свято–Дмитрівської церкви Московського Патріархату. Попередньо з цих питань 27 серпня 2000 р. була проведена зустріч голови ОДА Т. Бауера з представниками УПЦ КП, а вже 6 вересня ц. р. під головуванням заступника голови ОДА К. Нікітовича і за участю депутата облради О. Бурденка – з представниками Київського і Московського Патріархатів. Висновки цієї зустрічі, як повідомляє В. Настас, «засвідчили обопільне звинувачення, а не конструктивне вирішення цієї непростої конфліктної ситуації» [11, арк. 78]. Насправді тут впадає у вічі не лише спроба силового тиску, а й аргументи, якими керувалися обидві сторони. Однак, на цьому проблема не уніфікувалася. Після проведення вищевказаної зустрічі голова ОДА мав ще одну розмову з архієпископом УПЦ МП Онуфрієм та митрополитом УПЦ КП Данилом, яка відбулася 15 січня 2001 р. На велике здивування владика Онуфрій погодився допомогти громаді УПЦ КП у будівництві нового храму, проте на інші вимоги відреагував негативно [13, арк. 23]. Що ж до цього конкретного випадку, то ініціативна група Київського Патріархату пропозицію щодо будь–якої допомоги теж принципово відкинула. Останні були певні, що лише у такий спосіб можна сподіватися на успіх. Бажаючи вирішити цей конфлікт, 5 лютого 2001 р. голова ОДА в черговий раз провів зустріч з представниками обох громад. Для конструктивного вирішення спірної ситуації облдержадміністрацією було запропоновано «провести загальні збори віруючих, на яких з'ясувати всі спірні питання. Разом з цим голова ОДА також запропонував віруючим будувати нову церкву, в будівництві якої ОДА буде всіляко сприяти» [13, арк. 32].

Безумовно цей інцидент ще гірше поглибив міжконфесійні, хоча ліпше сказати – міжправославні взаємовідносини в області. У зв'язку з цим була знову проведена зустріч місцевої влади з віруючими УПЦ КП, на якій їм було запропоновано змінити адресу реєстрації, але і ця ідея була відкинута. Натомість віруючі вимагали від ОДА прийняття розпорядження щодо почерговості звершення богослужінь в одному храмі з Московським Патріархатом, що суттєво нагнітало конфліктну ситуацію в регіоні, адже «почерговість богослужінь різних конфесій в одному і тому храмі, – підкреслює В. Настас, – не тільки не зменшує конфліктних ситуацій між різними релігійними конфесіями (як показала практика. – І. Л.), а навпаки, ще більше загострює, заплутує і ускладнює їх…» [11, арк. 70].

В межах узагальнення цієї полеміки є підстави стверджувати, що міжправославний конфлікт у області був і досі залишається головною проблемою релігійної сфери загалом. Адже намагання нав'язати власну модель щодо вирішення проблеми чималої кількості зацікавлених сторін не лише церковних лідерів, а й політичних діячів,

широкої громадськості й, звісно, органів державної влади, це, на нашу думку, лише ускладнювало взаємовідносини між православними конфесіями в області.

2. У виділеному сенсі варто зазначити, що зовсім інша ситуація простежувалася у взаємовідносинах між православними і католицькими конфесіями краю, оскільки ***православно–католицький*** конфлікт в області перебував, швидше, у латентній фазі, а ніж у демонстративній чи агресивній. У цьому зв'язку варто процитувати лист Прем'єр–міністру України В. Ющенку від 4 липня 2000 р. №11642/2 виконуючого обов'язків голови Чернівецької ОДА С. Мельника, який згідно доручення Президента України за №1–14/782 від 3 липня 2000 р. наголошував на тому, що: «конфліктів на ґрунті суперечок за право користування культовими будівлями між православними віруючими та греко–католиками в області не зафіксовано» [10, арк. 22]. Для підтвердження цієї тези повторно звернемо увагу на зміст тексту вищенаведеного документа. Це, в першу чергу, пов'язано з реєстрацією релігійної громади УПЦ МП та передачі їм колишнього храму Різдва Богородиці УГКЦ у м. Сторожинці, побудованому наприкінці XIX ст. На прохання віруючих, в тому числі й представників греко–католицької конфесії міста, рішенням облвиконкому №76 від 18 березня 1992 р. храм був переданий у власність релігійної громади Московського Патріархату. У березні наступного року віруючі перейшли під юрисдикцію УПЦ КП і вже розпорядженням №242 від 14 квітня 1993 р. був зареєстрований статут храму Різдва Богородиці Київського Патріархату. Значно пізніше – 19 червня 2000 р. між архієпископом Кіцманським і Заставнівським УПЦ КП Варлаамом (Пилипишиним) та єпископом Коломийсько–Чернівецької єпархії УГКЦ Павлом (Василиком) велись переговори щодо цієї культової будівлі, які увінчалися успіхом для двох сторін. «Досягнута домовленість, – повідомляє С. Мельник, – що після будівництва нової культової будівлі віруючими Київського Патріархату храм Різдва Богородиці в м. Сторожинці буде повернуто релігійній громаді УГКЦ» [10, арк. 24]. Але на практиці, подекуди, було інакше.

Прикметно, що гострих і затяжних протистоянь між католиками та православними в області не зафіксовано, а якщо і були незначні православно–католицькі перипетії, то це лише поодинокі випадки. Відтак, це, на нашу думку, зумовлено малою кількістю релігійних громад як в РКЦ, так і в УГКЦ. Тут лише наголосимо, що станом на 1998 р. в Чернівецькій області діяло всього 24 релігійних громад РКЦ, тоді як УГКЦ – всього 13 і деканат, який відноситься до Коломийсько–Чернівецької єпархії [10, арк. 17, 24].

3. Інша група інтерконфесійних конфліктів, яка притаманна буковинському краю – історично–успадковані та новопосталі протистояння між ***православними*** і ***протестантами***. Динамічний розвиток останніх, продуктивна місіонерська діяльність, відродження і розбудова великої кількості релігійних общин у посттоталітарний період, розширення соціальної бази, – все це закономірно зумовило загострення відносин з православними церквами у регіоні. З метою унаочнення наведемо фрагмент із заяви митрополита Данила до голови Чернівецької облдержадміністрації Т. Бауера від 20 травня 2002 р. №68. «Вони (протестанти. – І. Л.) заявляють про себе на телебаченні, радіо, ставлячи себе в ряд з Православною Церквою, скликують різні конференції, створюють асоціації, дозволяють собі «вчити» православних. Інші з провокаціями приходять до храму, турбують віруючих та духовенство, пишуть свої блюзнірські листи, висміюють православні традиції, порушуючи Закон про свободу совісті, що перш за все свідчить про їх підлу нехристиянську позицію. Управління Чернівецько–Буковинської єпархії просить Державну Адміністрацію, заборонити таку наругу над нашими віруючими, духовенством та храмами» [17, арк. 100].

Водночас, підхоплюючи міркування, які були викладені В. Настасом у одному із повідомлень до голів Глибоцького, Герцаївського та Сторожинецького районів Чернівецької області від 3 вересня 2002 р. №132 щодо отримання численних заяв і скарг, у яких йшлося про заборону священиками УПЦ МП хоронити на сільських цвинтарях протестантів з православними [17, арк. 175], вважаємо за доцільне підкреслити, що такі мотиви мали передусім провокаційний характер. Більше того, небезпека мала свій вияв також і в тому, що це не тільки впливало на міжконфесійні взаємовідносини, але й державно–церковні та вносило розбрат серед вірян. «У разі упередженого ставлення до Ваших вимог із зазначених питань, – узагальнює начальник відділу у справах релігій, – просимо інформувати райпрокуратуру та відділ у справах релігій» [17, арк. 175]. Отже, у ракурсі окресленої проблематики необхідно констатувати наступне: такого типу конфлікти, як і багато інших, обумовлені боротьбою за сферу впливу в духовно–релігійному житті краю. Прикметно, що більшість протистоянь такого ґатунку не були тривалими, а тому органам обласної влади вдавалося з більшою легкістю тримати їх під контролем, уникаючи проблеми гострої дестабілізації чи дезгармонізації взаємин між православними та протестантськими громадами.

У руслі досліджуваної проблеми має місце й ***гетерогенний конфлікт*** (між церквою та державою – релігійною та світською владами). Відомо, що релігія з настанням 90–х рр. XX ст. охопила досить широкий спектр як духовної, культурної, побутової, так і державної, політичної сфер національного буття українського суспільства. Тому й не дивно, чому діяльність Церкви і держави так тісно переплелися між собою. Разом з тим, усе більш чітким ставало усвідомлення в необхідності визначення конкретних державно–церковних взаємовідносин та перспектив подальшого розвитку між релігійною та світською владою і в Україні загалом, і в буковинському регіоні зокрема. Насправді ґенеза таких взаємин зумовлена низкою причин, зокрема: потребою в мінімізації та подоланні конфліктних бар'єрів між релігійними організаціями; невідповідністю окремих положень базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» реаліям церковно–релігійного життя, що постійно зумовлювало до негативних проявів та конфліктності; нагальною потребою стандартизації окремих положень чинного законодавства України до міжнародного рівня тощо.

Найбільш повно та акцентовано такого типу конфлікти окресленого періоду описані в інформаційних звітах відділу у справах релігій при ОДА, що дозволяє об'єктивно оцінити стан взаємин світської та духовної влад у регіоні. Певна річ, що взаємовідносини між Церквою і державою повинні розвиватися у правовій площині. Однак, як видно з окремих документів, вони часто порушувалися з обох сторін. Кризу, за свідченнями очевидців, поглиблювали кілька важливих чинників, найголовнішим серед яких –

втручання органів державної влади у внутрішнє життя Церкви, адже «…конфлікти намагаються використовувати окремі політики–депутати та втягувати в них органи виконавчої влади» [15, арк. 9]. Більше того, подібні схеми таких маніпуляцій мали місце у переважній більшості населених пунктах області. Зрозуміло, це не могло не насторожувати.

Зрештою, схожі випадки, що позначалися передусім гострою полемікою, були зафіксовані, зокрема, в с. Ширівці Хотинського району, с. Стара Жадова Строжинецького району та м. Кіцмані. Для прикладу, як повідомляє В. Настас в «Інформаційному звіті» від 13 травня 2003 р. №91: «…окремі новообрані голови сільських рад <…> інколи не рахуючись з чинним законодавством України, мають свою недержавницьку позицію, стають на сторону тієї чи іншої конфесії, чим спричиняють загострення міжконфесійних стосунків» [19, арк. 91, 228]. Натомість відділом у справах релігій в інформаційній довідці «Про стан справ в релігійній сфері області за січень–вересень 2004», адресованій заступнику начальника УМВС – начальнику міліції громадської безпеки Я. Козаку, вказується інцидент і зі священнослужителем. Згідно поданої інформації «19 липня (2004 р. – І. Л.) священик Свято–Троїцької УПЦ (МП. – І. Л.) с. Магала Новоселицького району Георгій Мороз вдався до неканонічних дій по відношенню до сільської ради, заважав працювати, загрожував, що всі, хто буде діяти проти нього, будуть прокляті, вдався, з окремою групою людей, до пікетування сільської ради <…> постійно вимагав від влади знайомити його з рішенням, які приймаються владою <…> вимагає також від сільського голови здати ключі, печатку та звільнити посаду у зв'язку з тим, що в селі має бути одна церква православна, а не розмножувати «сектантство» – це було сказано і в адрес голови сільської ради, – він є членом церкви АСД» [20, арк. 145]. У цьому контексті стає незрозумілою позиція правлячого архієрея УПЦ МП на Буковині, адже: «Сам митрополит Онуфрій на такі дії свого підлеглого не реагував» [21, арк. 94]. Направду, це значно загострювало міжконфесійні взаємовідносини та призводило до затяжних протистоянь. На превеликий жаль, органи місцевої влади часто не могли відразу їм успішно й ефективно протидіяти, оскільки державницький авторитет, як і правове становище на Буковині, були серйозно підірвані. Поряд з цим, ми не можемо й однозначно стверджувати про недостатню дієву роль місцевої влади у вирішенні конфліктних ситуацій, адже в церковно–релігійному житті краю бували й такі проблеми, які без участі та втручання влади вирішити було неможливо.

Особливе місце у релігієтворчих процесах Північної Буковини займають й ***етноконфесійні конфлікти***, в основі яких лежить намагання українського і румунського етносів (тобто живої самоорганізуючої системи) до самозбереження. Строкатість етнорелігійної структури, як відомо, може породжувати різного виду проблеми, напруженість, суперечності, конфлікти у відносинах між народами. Насправді ж прикладів у цій царині для буковинського регіону не бракує. Один із них пов'язаний, зокрема, з тривалим нав'язуванням румунською стороною утворення на території Чернівецької області православного вікаріатства, до якого б увійшли усі румуномовні парафії краю УПЦ МП, яких в області нараховується більше 100 громад [4, арк. 1]. Водночас, румуни неодноразово наголошували українській стороні й на тому, що для цих цілей є уже підготовлений в Румунії єпископ [5, арк. 3]. Однак проти таких дій рішуче виступало духовенство в юрисдикції Московського Патріархату на чолі з правлячим архієреєм Онуфрієм (Березовським), а також органи місцевої влади. Останні вважали, що це «призведе до посилення іредентистських настроїв у середовищі віруючих представників румунського і молдавського населення, дестабілізації релігійної ситуації в регіоні» [9, арк. 2]. Поряд з цим, подібний розвиток подій сприймається й керівництвом Чернівецько–Буковинської єпархії УПЦ МП як чергова спроба вищих ієрархів Румунської Православної Церкви (далі – РумПЦ) «… активізувати свою діяльність в Україні, розраховуючи, в розрізі паритету прав національних меншин, на появу підконтрольної їм структури» [9, арк. 2]. Певна річ, що духовенство Московського Патріархату в регіоні надзвичайно переймалося такими діями румун.

Інший напрям такого виду протистоянь зводиться до ситуації, яка склалася в Руській Православній Старообрядницькій Церкві на Буковині. Це, у свою чергу, пов'язано із втручанням у внутрішньоцерковне життя РПСЦ в області румунської сторони, зокрема, митрополита Тульчинського і Браїльського, предстоятеля РПСЦ в Румунії Леонтія (Ізота), який ініціює перенесення своєї кафедри з м. Браїла (Румунія) в с. Біла Криниця (Україна). Звичайно, це не зовсім позитивно оцінювалося архієпископом Київським і всієї України РПСЦ Савватієм (Козком) [15, арк. 111], який засвідчував, що «Румунія ніколи не приховувала, що поверне собі Буковину чи по–доброму, чи по–поганому. Там в масовому порядку роздавали румунські паспорти, практично все румунське населення Чернівецької області, а це близько 50% від загальної чисельності, має румунські паспорти» [2] тощо.

Зрештою, нам важко судити, чим керувалася румунська сторона в таких радикальних діях та нав'язливих для українських буковинців ініціативах, як і про те, що переважало, коли і РумПЦ, і РумПСЦ формували власну концепцію переводу з УПЦ МП та РПСЦ румуномовних парафій у лоно своїх церков, однак цілком очевидним є те, що це було натхненно радше власними інтересами, аніж бажанням задовольнити духовні прагнення етнічних румун.

У цьому зв'язку варто також наголосити, що у процесі дослідження нами було виявлено деякі факти порушень і в інших релігійних течіях, які діють на теренах Північної Буковини. Це прикметно, адже кожне віросповідання має свій релігійний досвід, обумовлений специфічними відмінностями, принципами та підходами. Однак, на наше глибоке переконання, такі форми конфліктів, у переважній більшості, не впливали суттєво на сферу церковно–релігійного життя в регіоні, а протистояння, що виникали у цьому руслі, швидко врегульовувалися. Це видно принаймні з офіційного повідомлення В. Настаса Державному Комітету України у справах релігій від 28 серпня 2000 р. №116, в якому начальник відділу у справах релігій області зауважує, що «в інших релігійних громадах краю ситуація нормальна» [11, арк. 63–64]. Йдеться, зокрема, про іудеїв, мусульман, східні релігії, неохристиянські та неоорієнталістські течії, синтетичні напрями, саєнтологічні та демоністичні рухи тощо.

Власне у контексті досліджуваної проблематики це не потребує детального аналізу.

Отже, потрібно зазначити, що проаналізований вище матеріал дає можливість послідовно, достатньо конкретно і об'єктивно, з використанням значної кількості фактологічного матеріалу прослідкувати за типами релігійних конфліктів та формами їх вияву в Чернівецькій області. Практика показала, що не можна опиратися виключно на інститут більшості, адже це тільки загострює конфлікт. Водночас врегулювання релігійних протистоянь шляхом досягнення за короткий термін етнічної, конфесійної чи якоїсь іншої ідентичності також неможливе, оскільки веде до насильства. Натомість, необхідними умовами, на нашу думку, тут стає деполітизація конфлікту, надання обопільного права вето носіям конфлікту і компромісу. Однак на практиці, як видно, політичні чинники беруть гору в міжцерковних протистояннях. Зрештою, носії ж конфлікту, підтримані політиками, скеровані на церковну монополію і не визначають релігії у конфесійній конфігурації, а тому цей конфлікт гранично політизований. Звичайно, це завдає шкоди примиренню на релігійному ґрунті. Тому нормалізації міжцерковних і міжрелігійних взаємовідносин залежить, головно, від таких важливих факторів, як: встановлення правового характеру державно–церковних відносин, дотримання законності у питаннях свободи совісті, справедливе розв'язання проблеми культових приміщень і майна, деполітизація міжцерковних відносин і усунення втручання в релігійно–церковне життя різних політичних сил, своєчасне вирішення внутрішньо церковних питань, формування терпимого, дружелюбного ставлення до віруючих інших віросповідань, готовність конфліктуючих сторін, передусім духовенства, йти на компроміс і т.п.

Список використаних джерел

1. Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст / А. В. Арістова // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – №55. – 216 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Aristova.htm

2. Второй день Собора РПСЦ, 22 октября 2014 года, глазами его участников [Електронний ресурс]: за матеріалами веб–сайту «Современное Древлеправославне». – Режим доступу: https://staroobrad.ru/modules.php?name=News2&file=article&sid=1108

3. Засідання Священного синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату під головуванням Патріарха Київського і всієї Руси–України Філарета. Копія. Журнал №32 від 15 грудня 1997 р. // Поточна документація Відділу у справах релігій Чернівецької обласної державної адміністрації (далі – ПДВСРЧО). – 1 арк.

4. Інформаційна довідка начальника відділу у справах релігій Василя Настаса про стан румуномовних парафій в Чернівецькій області, направлена Генеральному консулу України в м. Сучава Василю Боєчку. Копія. Від 10 грудня 2002 р. №196 // ПДВСРЧО. – 2 арк.

5. Інформаційна довідка начальника відділу у справах релігій Василя Настаса про стан справ у релігійному середовищі Чернівецькій області, направлена голові Чернівецької ОДА Михайлу Романіву. Копія. Від 20 серпня 2003 р. №160 // ПДВСРЧО. – 3 арк.

6. Інформаційна довідка відділу у справах релігій Чернівецької ОДА, направлена Держкомрелігій України про призначення Преосвященнійшого Нікона (Калембера) єпископом Кіцманським і Заставнівським, керуючим новоутвореною Кіцманською єпархією УПЦ КП. Оригінал. Від 24 жовтня 1997 р. №228 // ПДВСРЧО. – 1 арк.

7. Кіцманська єпархія Української Православної Церкви Київського Патріархату [Електронний ресурс]: за матеріалами вільної енциклопедії «Вікіпедія». – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кіцманська_єпархія_УПЦ_КП

8. Конфесіологія релігії: колективна монографія / За наук. ред. докторів філософських наук, професорів Анатолія Колодного та Людмили Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009–2. – 237 с.

9. Офіційний лист заступника голови Чернівецької ОДА Федора Федоровича, направлений Міністерству закордонних справ України. Оригінал. Від 28 серпня 2003 р. №07.15/11–1541 // ПДВСРЧО. – 2 арк.

10. ПДВСРЧО. – Оп.2. – Спр.2. Розпорядження голови облдержадміністрації з релігійних питань (з 1 січня 2000 р. по 31 грудня 2000 р.). – 54 арк.

11. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Документи стосовно релігійної ситуації, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (з 1 січня 2000 р. по 31 грудня 2000 р.). – 118 арк.

12. Там само. – Оп.7. – Спр.7. Листування з ОДА, управліннями, відділами, райдержадміністраціями, органами місцевого самоврядування (з 1 січня 2000 р. по 31 грудня 2000 р.). – 83 арк.

13. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Документи стосовно релігійної ситуації, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (з 1 січня 2001 р. по 31 січня 2001 р.). – 146 арк.

14. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Документи стосовно релігійної ситуації, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (з 1 січня 2002 р. по 1 січня 2003 р.). – 112 арк.

15. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Висновки справи 5. Документи стосовно релігійної ситуації, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (з 1 січня 2002 р. по 1 січня 2003 р.). – 112 арк.

16. Там само. – Оп.7. – Спр.7. Продовження за 2001 р. Частина 2. Листування з ОДА, управліннями, відділами, райдержадміністраціями, органами місцевого самоврядування (з 1 січня 2002 р. по 1 січня 2003 р.). – 154 арк.

17. Там само. – Оп.7. – Спр.7. Висновки справи 7. Частина 1. Листування з ОДА, управліннями, відділами, райдержадміністраціями, органами місцевого самоврядування (з 1 січня 2002 р. по 1 січня 2003 р.). – 255 арк.

18. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Документи стосовно релігійної ситуації, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (28 грудня 2003 р.). – 111 арк.

19. Там само. – Оп.6. – Спр.6. Листування з Верховною Радою, Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента України (28 грудня 2003 р.). – 234 арк.

20. Там само. – Оп.7. – Спр.7. Листування з ОДА, управліннями, відділами, райдержадміністраціями, органами місцевого самоврядування (з 1 січня 2004 р. по 1 січня 2005 р.). – 190 арк.

21. Там само. – Оп.5. – Спр.5. Документи стосовно релігійної ситуації в області, звіти, інформації, листування з Держкомрелігій України (1 січня 2004 р. по 1 січня 2005 р.). – 100 арк.

22. Поточна документація сектору у справах релігій, управління з питань внутрішньої та інформаційної політики облдержадміністрації. – Оп.6. – Спр.6. Листування з керівниками релігійних конфесій, церквами, релігійними організаціями (29 грудня 2005 р.). – 24 арк.

23. Протест Високопреосвященнійшого Данила (Ковальчука), митрополита Чернівецького і Буковинського УПЦ КП, який не погоджується з рішенням Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату (Журнал №19 від 30 вересня 1997 року) про розділення Чернівецько–Буковинської митрополії на дві єпархії: Чернівецьку і Кіцманську. Копія. Від 1 жовтня 1997 р. // ПДВСРЧО. – 1 арк.

24. Указ Патріарха Київського і всієї Руси–України Філарета про призначення Преосвященнійшого Нікона (Калембера) єпископом Кіцманським і Заставнівським, керуючим Кіцманською єпархією УПЦ КП. Копія. Від 13 жовтня 1997 р. №132 // ПДВСРЧО. – 1 арк.

25. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К.: Видавниче Товариство «Криниця», 1999. – 324 с.

References

1. Aristova A. V. Polikonfesijnist' jak fenomen suchasnosti: Ukrai'na i svitovyj kontekst / A. V. Aristova // Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manah. – K.: Centr duhovnoi' kul'tury, 2006. – №55. – 216 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Aristova.htm

2. Vtoroj den' Sobora RPSC, 22 oktjabrja 2014 goda, glazami ego uchastnikov [Elektronnyj resurs]: za materialamy veb–sajtu «Sovremennoe Drevlepravoslavne». – Rezhym dostupu: https://staroobrad.ru/modules.php?name=News2&file=article&sid=1108

3. Zasidannja Svjashhennogo synodu Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu pid golovuvannjam Patriarha Kyi'vs'kogo i vsijei' Rusy–Ukrai'ny Filareta. Kopija. Zhurnal №32 vid 15 grudnja 1997 r. // Potochna dokumentacija Viddilu u spravah religij Chernivec'koi' oblasnoi' derzhavnoi' administracii' (dali – PDVSRChO). – 1 ark.

4. Informacijna dovidka nachal'nyka viddilu u spravah religij Vasylja Nastasa pro stan rumunomovnyh parafij v Chernivec'kij oblasti, napravlena General'nomu konsulu Ukrai'ny v m. Suchava Vasylju Bojechku. Kopija. Vid 10 grudnja 2002 r. №196 // PDVSRChO. – 2 ark.

5. Informacijna dovidka nachal'nyka viddilu u spravah religij Vasylja Nastasa pro stan sprav u religijnomu seredovyshhi Chernivec'kij oblasti, napravlena golovi Chernivec'koi' ODA Myhajlu Romanivu. Kopija. Vid 20 serpnja 2003 r. №160 // PDVSRChO. – 3 ark.6. Informacijna dovidka viddilu u spravah religij Chernivec'koi' ODA, napravlena Derzhkomreligij Ukrai'ny pro pryznachennja Preosvjashhennijshogo Nikona (Kalembera) jepyskopom Kicmans'kym i Zastavnivs'kym, kerujuchym novoutvorenoju Kicmans'koju jeparhijeju UPC KP. Oryginal. Vid 24 zhovtnja 1997 r. №228 // PDVSRChO. – 1 ark.

7. Kicmans'ka jeparhija Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu [Elektronnyj resurs]: za materialamy vil'noi' encyklopedii' «Vikipedija». – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Kicmans'ka_jeparhija_UPC_KP

8. Konfesiologija religii': kolektyvna monografija / Za nauk. red. doktoriv filosofs'kyh nauk, profesoriv Anatolija Kolodnogo ta Ljudmyly Fylypovych // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – K., 2009. – Specvypusk 2009–2. – 237 s.

9. Oficijnyj lyst zastupnyka golovy Chernivec'koi' ODA Fedora Fedorovycha, napravlenyj Ministerstvu zakordonnyh sprav Ukrai'ny. Oryginal. Vid 28 serpnja 2003 r. №07.15/11–1541 // PDVSRChO. – 2 ark.

10. PDVSRChO. – Op.2. – Spr.2. Rozporjadzhennja golovy oblderzhadministracii' z religijnyh pytan' (z 1 sichnja 2000 r. po 31 grudnja 2000 r.). – 54 ark.

11. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii', zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (z 1 sichnja 2000 r. po 31 grudnja 2000 r.). – 118 ark.

12. Tam samo. – Op.7. – Spr.7. Lystuvannja z ODA, upravlinnjamy, viddilamy, rajderzhadministracijamy, organamy miscevogo samovrjaduvannja (z 1 sichnja 2000 r. po 31 grudnja 2000 r.). – 83 ark.

13. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii', zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (z 1 sichnja 2001 r. po 31 sichnja 2001 r.). – 146 ark.

14. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii', zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (z 1 sichnja 2002 r. po 1 sichnja 2003 r.). – 112 ark.

15. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Vysnovky spravy 5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii', zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (z 1 sichnja 2002 r. po 1 sichnja 2003 r.). – 112 ark.

16. Tam samo. – Op.7. – Spr.7. Prodovzhennja za 2001 r. Chastyna 2. Lystuvannja z ODA, upravlinnjamy, viddilamy, rajderzhadministracijamy, organamy miscevogo samovrjaduvannja (z 1 sichnja 2002 r. po 1 sichnja 2003 r.). – 154 ark.

17. Tam samo. – Op.7. – Spr.7. Vysnovky spravy 7. Chastyna 1. Lystuvannja z ODA, upravlinnjamy, viddilamy, rajderzhadministracijamy, organamy miscevogo samovrjaduvannja (z 1 sichnja 2002 r. po 1 sichnja 2003 r.). – 255 ark.

18. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii', zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (28 grudnja 2003 r.). – 111 ark.

19. Tam samo. – Op.6. – Spr.6. Lystuvannja z Verhovnoju Radoju, Kabinetom Ministriv, Administracijeju Prezydenta Ukrai'ny (28 grudnja 2003 r.). – 234 ark.

20. Tam samo. – Op.7. – Spr.7. Lystuvannja z ODA, upravlinnjamy, viddilamy, rajderzhadministracijamy, organamy miscevogo samovrjaduvannja (z 1 sichnja 2004 r. po 1 sichnja 2005 r.). – 190 ark.

21. Tam samo. – Op.5. – Spr.5. Dokumenty stosovno religijnoi' sytuacii' v oblasti, zvity, informacii', lystuvannja z Derzhkomreligij Ukrai'ny (1 sichnja 2004 r. po 1 sichnja 2005 r.). – 100 ark.

22. Potochna dokumentacija sektoru u spravah religij, upravlinnja z pytan' vnutrishn'oi' ta informacijnoi' polityky oblderzhadministracii'. – Op.6. – Spr.6. Lystuvannja z kerivnykamy religijnyh konfesij, cerkvamy, religijnymy organizacijamy (29 grudnja 2005 r.). – 24 ark.

23. Protest Vysokopreosvjashhennijshogo Danyla (Koval'chuka), mytropolyta Chernivec'kogo i Bukovyns'kogo UPC KP, jakyj ne pogodzhujet'sja z rishennjam Svjashhennogo Synodu UPC Kyi'vs'kogo Patriarhatu (Zhurnal №19 vid 30 veresnja 1997 roku) pro rozdilennja Chernivec'ko–Bukovyns'koi' mytropolii' na dvi jeparhii': Chernivec'ku i Kicmans'ku. Kopija. Vid 1 zhovtnja 1997 r. // PDVSRChO. – 1 ark.

24. Ukaz Patriarha Kyi'vs'kogo i vsijei' Rusy–Ukrai'ny Filareta pro pryznachennja Preosvjashhennijshogo Nikona (Kalembera) jepyskopom Kicmans'kym i Zastavnivs'kym, kerujuchym Kicmans'koju jeparhijeju UPC KP. Kopija. Vid 13 zhovtnja 1997 r. №132 // PDVSRChO. – 1 ark.

25. Shuba O. Religija v etnonacional'nomu rozvytku Ukrai'ny (politologichnyj analiz) / O. Shuba. – K.: Vydavnyche Tovarystvo «Krynycja», 1999. – 324 s.

Lutsan I. V., *graduate student of cultural studies, religious studies and theology, lecturer at Theology department KPBA, Chernivtsi University (Ukraine, Chernivtsi), zan–lu@mail.ru*

Types and forms of display of religious conflict in Chernivtsi region during the late 20th – early 21st century

The article analyzes religious confrontation in Chernivtsi region in the years of independence of Ukraine. The author singles out a typology of conflict which characterizes the Bukovyna region and draws conclusions with emphasis on measures to resolve their forms and manifestations of stabilization in the religious life of Northern Bukovyna from both state and church institutions.

Keywords: *conflicts: interfamily, interpersonal, interdenominational, ethnic, heterogeneous; tolerance, interfaith relations, church–state relations.*

Луцан И. В., *аспирант кафедры культурологии, религиоведения и теологии, преподаватель Богословского отделения КПБА, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы), zan–lu@mail.ru*

Типы и формы проявлений религиозных конфликтов в Черновицкой области конца XX – начала XXI в.

Исследование посвящено проблеме религиозного противостояния в Черновицкой области в годы независимости Украинского государства. Автор выделяет типы конфликтов, которые наиболее характерны для буковинского региона, а также делает выводы с акцентированием внимания на мероприятиях по урегулированию их форм проявлений и стабилизации ситуации в религиозной жизни Северной Буковины как со стороны государства, так и со стороны церковных институтов.

Ключевые слова: *конфликты: интрасемейные, интерперсональные, интраконфессиональные, интерконфессиональные, этноконфессиональные, гетерогенные; толерантность, межконфессиональные отношения, государственно–церковные отношения.*

* * *

УДК 004.946:165.62

Шевчук Ю. А.,
аспірантка кафедри філософії,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
(Україна, Київ), yulya05.90@bigmir.net

ФЕНОМЕН ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ЖИТТЄВОГО СВІТУ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Розглянуто можливість залучення феноменологічних концептів життєвого світу, повсякденності та інтерсуб'єктивності до аналізу феномену віртуальної реальності. Актуальність дослідження обумовлена інформаційним вектором розвитку суспільства та впливом новітніх технологій на фундаментальні зміни буття сучасної людини. Авторка аналізує феноменологічні стратегії Е. Гусерля і А. Шютца та залучає їх до аналізу впливу віртуальної реальності на структуру свідомості сучасної людини, її світорозуміння та повсякденність життєвого світу. Розгляд цих концепцій дозволяє проаналізувати значення категорій «повсякденність» та «життєвий світ» та репрезентувати їхній методологічний потенціал у дослідженні впливу феномену віртуальної реальності на повсякденний життєвий світ сучасної людини, на взаємодію реального і віртуального в сучасній культурі.

Ключові слова: *інформаційна культура, віртуальна реальність, життєвий світ, повсякденність, інтерсуб'єктивність, реальне і віртуальне, інтерактивність.*

Розвиток нової інформаційної парадигми, поява віртуального простору, феномену електронної комунікації призвели до сутнісних змін в соціокультурній сфері, зумовили специфіку становлення інформаційного суспільства. Трансформуючи сучасне середовище, новітні комп'ютерні та Інтернет–технології впливають

на світогляд, світорозуміння сучасної людини, тобто притаманну їй систему смислів, цінностей, норм та ідеалів, стереотипів й установок. Адже створення відкритих інформаційних структур, нових форм комунікації, вплив інноваційних технологій на свідомість та повсякденність сучасної людини, в якій співіснують реальне та віртуальне, певним чином пов'язані із технологіями віртуальної реальності. За умов інформаційного вектору розвитку суспільства необхідним є дослідження інноваційного потенціалу інформаційно–комунікаційних технологій, зокрема технологій віртуальної реальності, а також впливу новітніх технологій на свідомість, світорозуміння сучасної людини, її соціокультурне буття. За таких умов перспективним, на наш погляд, є розгляд феномену віртуальної реальності у контексті методологічних стратегій феноменології, а саме, у контексті концепту життєвого світу.

Зазначимо, що у сучасному науковому полілозі феномен віртуальної реальності досліджується з позицій міждисциплінарності й багатоаспектності. Філософські аспекти процесів віртуалізації інформаційного суспільства, впливу інноваційних інформаційно–комунікаційних технологій на специфіку сучасної культури репрезентуються у концепціях українських науковців Г. Горячковської, І. Девтерова, Л. Усанової, К. Шелупахіної та ін. У контексті феноменологічних студій концепт життєвого світу розглядається в роботах Б. Вальденфельса, Ю. Габермаса, М. Гайдегер, Е. Гусерля, Т. Лукмана, А. Шютца та ін. В українському науковому дискурсі феномен життєвого світу досліджується у концептуальних стратегіях А. Богачова, В. Малахова, М. Галушка, А. Єрмоленка, А. Залужної, В. Кебуладзе, В. Табачковського та ін. Проте дослідження різних аспектів впливу новітніх інформаційно–комунікаційних технологій на світорозуміння, життєвий світ та досвід повсякденної практики сучасної людини потребує подальшої наукової розробки. Складність цієї проблематики зумовлює необхідність використання різних методологічних стратегій, які б дозволили виявити специфіку феномену віртуальної реальності та дослідити взаємодію реального і віртуального у світосприйнятті сучасної людини. За таких умов мета статті полягає у дослідженні впливу явища віртуальної реальності на життєвий світ сучасної людини за умов інформаційної специфіки культури. Відповідно до поставленої мети пропонуємо розв'язати наступні завдання: за допомогою компаративного методу дослідити концепти життєвого світу, повсякденності, інтерсуб'єктивності в контексті феноменологічних стратегій Е. Гусерля та А. Шютца та в сучасному науковому дискурсі; розглянути феномен віртуальної реальності в концепціях інформаційної культури (медіакультури) Г. М. Маклюена, М. Кастельса; проаналізувати ступінь взаємодії реального і віртуального в життєвому світі сучасної людини.

За умов інформаційної культури повсякденне життя людини зазнає постійних трансформацій, адже науково–технічний розвиток суспільства зумовив зміни не лише в соціально–економічній та політичній сферах, а й в повсякденному житті. Статус самостійних філософських категорій «повсякденність» та «життєвий світ» репрезентовано в працях з феноменології Едмунда Гусерля та Альфреда Шютца. Зазначимо, що вперше Гусерль використовує поняття життєвого світу у філософському трактаті «Картезіанські роздуми» (1950), досліджуючи його у кореляції зі світом нашого повсякденного досвіду, зі світом природної настанови. Звертаючись до поняття «життєвого світу» (або «життєсвіту»), філософ пояснює його як значимий для людини світ початкових допредикативних істин, очевидностей, що конституйовані в діяльності трансцендентальної суб'єктивності [0]. Гусерль визначає поняття життєвого світу як «…світу, даного нам в нашому конкретно мирському житті як дійсний світ, з відкритою нескінченністю можливого досвіду…» [0, с. 604]. Іншими словами, на думку філософа, життєвий світ – це світ досвіду суб'єкта з його природними настановами, або, як ще його називає Гусерль, «світ повсякденності».

За концепцією Гусерля поняття життєвого світу маніфестує всі взаємовідносини людини з навколишньою дійсністю, що формуються протягом її життя, та утворюють світ людини. Обґрунтовуючи значення категорії життєвого світу, філософ розглядає його як основу всіх наукових ідеалізацій, аналізує життєвий світ як суб'єктивний та релятивний. Статус цієї категорії пов'язаний і з тим, що життєвий світ актуалізується як культурно–історичний світ, образ якого в свідомості людей змінюється залежно від періоду історичного розвитку суспільства, оскільки «У цьому постійно мінливому людському життєвому світі змінюються, вочевидь, і самі люди як особистості, оскільки їм відповідно доводиться приймати все нові хабітуальні риси» [0]. Гусерль підкреслює інваріантну структуру життєвого світу як пережитої, значущої, корелятивної цілісності, а також звертає увагу на генезу та історичність конструюючого світу. У формуванні життєвого світу, на думку Гусерля, сутнісне значення належить поняттю «горизонт», яке є передумовою будь–якої практики та базується на безпосередньому досвіді людини. Аналізуючи концепцію життєвого світу Гусерля, сучасний український філософ А. Богачов визначає горизонт як «*сенсовий* горизонт свідомості», як структуру, за допомогою якої конституюється життєвий світ людини – «універсальний горизонт *досвіду*», оскільки «Як *світ життя*… він є горизонт усіх наших цілей, усіх культурних предметів, буденного чуттєвого досвіду» [0, с. 165]. Дослідження розвитку та співвідношення понять «життєсвіт», «горизонт», «горизонтність світу» дозволяють українському вченому виявити рівні трактування цих понять Гусерлем в різні періоди концептуалізації феноменології.

Подальший розвиток проблематики повсякденності та життєвого світу висвітлено у феноменологічній соціології А. Шютца. Обґрунтовуючи поняття життєвого світу, Шютц розглядає сутність соціального буття людини як фундаментальну його характеристику. Адже повсякденність життєвого світу людини актуалізується в різних формах соціальної взаємодії, яка обумовлена соціокультурною спадщиною людства, його культурно–естетичним досвідом та індивідуальною культурою особистості. Іншими словами, повсякденність є сферою досвіду людини з притаманними їй унікальними формами сприйняття світу та його осмислення. Шютц вважав повсякденність «верховною реальністю», «горизонтом» цілей, проектів, інтересів, мрій та фантазій людини [0, с. 129–137]. Проте повсякденність, за Шютцем, є результатом взаємодії людини та об'єктивного світу, де лише мала частина знання про світ формується в

особистому досвіді людини. Адже, на думку філософа, більша частина повсякденного життєвого світу характеризується соціальним походженням, оскільки «Світ повсякденного життя» повинен позначати інтерсуб'єктивний світ, який існував задовго до нашого народження, пережитий і проінтерпретований іншими, нашими попередниками, як організований світ» [0, с. 3]. Так, інтерсуб'єктивність як особлива характеристика життєвого світу людини актуалізує осмисленість соціальної комунікації, оскільки у світі існує певна сукупність знання, що сприймається на віру, поділяється усіма індивідами та засвоюється як конституйовані смисли та значення. Іншими словами, у концептуальних положеннях феноменологічної соціології соціальний світ постає як постійно конструюючий у повсякденній комунікативній взаємодії індивідів на основі вироблених ними буденних інтерпретацій. Таким чином, поняття інтерсуб'єктивності актуалізує сутнісну характеристику життєвого світу, що здійснюється як «організований світ», який людина розділяє з іншими, через спільне продукування сенсів.

Досліджуючи концепт життєвого світу, Шютц розкриває ідею його відкритості у декількох вимірах, а саме: у просторовому, темпоральному та соціальному вимірах. Просторова відкритість життєвого світу, на думку філософа, полягає у його відкритості всім об'єктам навколишнього світу, як в межах реальної та потенційної досяжності, так і поза ними. Відкритість життєвого світу у темпоральному вимірі зумовлена, за Шютцем, сприйманням його як існуючого ще до народження людини та його існуванням після її смерті, тобто життєвий світ відкритий минулому та майбутньому і здійснюється як відкритий хронотоп. Проте відкритість життєвого світу теперішньому має сутнісне значення, що пояснюється потенційною та реальною доступністю людині світів діяльності, сну, фантазування тощо, яким властиві різні рівні напруженості свідомості. Обґрунтовуючи розуміння відкритості життєвого світу людини у соціальному вимірі, Шютц розглядає життєвий світ як спільний для всіх людей простір соціальної дії, тобто буття окремої людини актуалізується як спів–буття з іншими. У цьому спільному просторі життєвого світу взаємодіє минуле, сучасність і майбутнє, тобто виникає спільний хронотоп, в якому об'єднуються життєві світи сучасників, попередників та наступників [0, с. 344–345]. Місце кожної окремої людини в цьому світі визначається, за Шютцем, її «біографічною ситуацією». Це зумовлює відмінності в світобаченні навколишнього світу та визначає місце людини в ньому, оскільки біографічна ситуація кожної окремої людини є унікальною, що пов'язано з умовами її соціалізації, специфікою соціального життя та оточення. Залучаючи основні позиції концепції Шютца до розгляду феномену віртуальної реальності, зазначимо, що віртуалістика сприяє створенню інноваційних способів міжособистісної та культурної комунікації, специфіка яких пропонує нову форму соціальної взаємодії, де об'єднується реальність та віртуальність.

Продовжуючи дослідження концептуальних положень теорії життєвого світу, зазначимо, що А. Шютц та словенський соціолог Т. Лукман у праці «Структури життєсвіту» (1973) визначають повсякденний життєсвіт як «…ту царину дійсності, яку неспляча і нормальна доросла людина в настанові здорового глузду сприймає як просто дану» [0, с. 17]. У цьому контексті Шютц та Лукман аналізують структуру життєвого світу та акцентують увагу на тому, що до повсякденної дійсності життєвого світу людини належить не лише природне середовище, яке переживає ця людина, а й соціальний та культурний світ, а саме: «…усі смислові рівні, які перетворюють природні речі на культурні об'єкти, людські тіла на ближніх людей, а рухи ближніх людей на дії, жести та повідомлення…» [0, с. 19]. За таких умов повсякденний життєсвіт постає не тільки як суб'єктивний світ, а як інтерсуб'єктивний, соціальний світ, світ культури, «…бо з самого початку повсякденність постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб знайти опору в цьому світі, прийти до згоди з ним» [0, с. 130]. У цьому контексті можна визначити, що інтерпретація та означування повсякденності як смислового універсуму актуалізується в герменевтичній діяльності людини, здатної на сприйняття інтерсуб'єктивності життєвого світу. За умов інформатизації соціокультурного буття сучасної людини цей універсум складається з множинних форм соціальної взаємодії, де об'єднується реальне і віртуальне. Створення Галактики Інтернету, поширення Інтернету як «тканини нашого життя» (Кастельс) [0] перетворилися в істотні чинники, що впливають на повсякденний життєвий світ сучасної людини, на «розширення» сенсового горизонту свідомості, на формування смислового універсуму. За таких умов вплив інформаційно–комунікаційних технологій на повсякденний життєвий світ людини актуалізується в нових формах соціальної взаємодії (віртуальні спільноти, мережеве суспільство) та трансформує соціальну реальність як відкритий життєвий світ з новими можливостями здійснення інтерсуб'єктивності. Зазначимо, що застосування сучасних технологій віртуальної реальності в різноманітних соціальних і культурних практиках сприяє реалізації інтерсуб'єктивності як актуалізації соціальної взаємодії через активну герменевтичну діяльність реципієнта.

У сучасному науковому полілозі застосування комп'ютерних та Інтернет–технологій є критерієм визначення специфіки сучасного соціокультурного простору, де взаємодіє реальне та віртуальне. У цьому контексті віртуальна реальність виступає важливим елементом досвіду сучасної людини, смисловий горизонт свідомості якої формується у взаємодії феноменів віртуальної реальності та «реальної віртуальності» (Кастельс). Зазначимо, що розвиток нової інформаційної або медіакультури зумовлює необхідність адаптації суспільства до процесів інформатизації та комп'ютеризації, а також продукування та репрезентації нових форм діяльності в сучасному соціокультурному просторі. Адже комп'ютеризація повсякденного життя сучасної людини зумовлює виникнення нового феномену – віртуальної реальності. Це середовище здійснює потужний вплив на світ людини, оскільки взаємодія з формами віртуальної реальності перетворюється на постійний і необхідний компонент повсякденного життя, досвіду повсякденної практики. Відтак інформатизація суспільства не лише зумовлює появу нових видів діяльності, пов'язаних з застосуванням новітніх технологій в усіх аспектах буття сучасного суспільства, а й впливає на структуру свідомості сучасної людини, життєвий світ її повсякденності. Необхідно додати, що

інформатизація сучасного соціокультурного простору відкриває спектр можливостей для впровадження та розвитку культурних практик, різноманітність механізмів дії яких дозволяє експериментувати і реалізовувати нові проекти, визначаючи вектор розвитку культурної сфери як ціннісної, тобто, аксіо– та естетосфери. Можна стверджувати, що взаємодія реального та віртуального в інформаційній культурі, певним чином, окреслює сенсовий горизонт свідомості й визначає специфіку інтерсуб'єктивності.

У контексті феноменологічної проблематики розглянемо концептуальні стратегії Г. М. Маклюена та М. Кастельса. Аналізуючи вплив нових засобів комунікації на людину та суспільство та характеризуючи специфіку культури сучасного суспільства, канадський філософ М. Маклюен використовує термін «медіа» [0]. Філософ пропонує розглядати медіа як посередника, як засіб зв'язку між окремими індивідами, людиною та суспільством, культурою, ідеологією, а також обґрунтовує ідею про те, що саме розвиток медіа виступає головним чинником зміни культурно–історичних періодів розвитку людства. Іншими словами, філософ аналізує ступінь кореляційного зв'язку між формами медіа та специфікою культури. У цьому контексті, на думку Маклюена, сучасні засоби комунікації все більше розширюють сферу суспільного життя індивіда, стирають просторово–часові межі на планеті, а відтак сприяють об'єднанню людства і перетворюють Землю у відкрите «глобальне село» [0]. Ця «нова» темпоральність буття, реалізована через форми віртуальної реальності, впливає на формування смислового універсуму, інтерсуб'єктивного світу життя людини. Дослідження зміни парадигм в сучасній культурі, пов'язаної із використанням новітніх технологій, дозволило іспанському соціологу та філософу М. Кастельсу виокремити інформаційний період розвитку суспільства. Сутнісними характеристиками інформаційного суспільства філософ вважає всеосяжність впровадження та використання нових інформаційних технологій, виникнення мережевої логіки та екстраполяція принципів цієї логіки на соціальні процеси. У цьому контексті Кастельс обґрунтовує ідею про те, що соціальна структура нової інформаційної доби – це мережеве суспільство, так як «…воно утворене мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, що перетинають час і простір…» [0, с. 81]. Зазначимо, що важливим соціокультурним каналом впливу інноваційних технологій на повсякденність є становлення мережевого принципу суспільного життя та руйнування ієрархічності, що зумовлено дією принципів різоми, тобто множинності, незавершеності. За таких умов домінуюча раніше ієрархічна структура під впливом Інтернету починає руйнуватися і виникає різоморфна структура, яка сприяє утворенню в суспільстві мережевих, децентралізованих структур та становлення нових принципів у повсякденності людини. З розвитком інноваційних технологій хронотоп сучасної людини не може бути охарактеризований однозначно, оскільки повсякденне життя вже не розгортається в конкретному географічному просторі, а час не сприймається як лінійний і необоротний. Це дозволяє сучасній людині вільно оперувати тимчасовими потоками і просторовими характеристиками, поєднувати реальне та віртуальне, спілкуватися за допомогою сучасних технологій зв'язку, тобто здійснювати взаємодію між суб'єктами «глобального села», створюючи відкритий спільний горизонт розуміння. Таким чином, застосування новітніх технологій в повсякденності трансформує уявлення про часопростір, розширює комунікаційне середовище, змінює характер всіх аспектів буття сучасної людини та актуалізує нові можливості досвіду.

Необхідно зазначити, що культура «реальної віртуальності» пов'язана з інтерактивною специфікою, яка здійснюється через принципово нові форми взаємодії. Хоча категоріальний статус понять «інтерсуб'єктивність» й «інтерактивність» є різним, проте, на нашу думку, можна стверджувати про певну кореляцію цих категорій. Інтерактивна специфіка різних форм прояву віртуальної реальності актуалізує, певною мірою, інтерсуб'єктивність життєвого світу людини, змінюючи смисловий горизонт свідомості людини, її життєвий світ. Принципово важливим є те, що інтерактивність віртуальної реальності актуалізує діалогічність буття людини як спів–буття з іншими, реалізує герменевтичну активність суб'єктів, які створюють спільний життєвий світ на основі інтерсуб'єктивного процесу встановлення взаєморозуміння. Концепт інтерактивності можна розглядати у контексті досвіду повсякденної практики, специфіки відкритості життєвого світу сучасної людини, що перебуває в просторі культури, де взаємодіє реальне та віртуальне.

Таким чином, залучення феноменологічних концептуальних стратегій до розгляду явища віртуальної реальності дозволяє дослідити певні аспекти впливу сучасних інформаційно–комунікаційних технологій, зокрема технологій віртуальної реальності, на життєвий світ сучасної людини, на досвід повсякденної практики, на смисловий горизонт її свідомості, а також розглянути кореляцію концептів інтерсуб'єктивності, повсякденного життєвого світу, інтерактивності. Застосування концептуальних положень Г. М. Маклюена, М. Кастельса репрезентує міждисциплінарність та інтегративність обраної проблематики, що пов'язана з дослідженням взаємодії реального і віртуального в сучасній інформаційній культурі в аспекті життєвого світу сучасної людини. Проте необхідно зазначити, що дослідження феномену віртуальної реальності у контексті феноменологічної проблематики життєвого світу повсякденності людини вимагає подальшої наукової розробки.

Список використаних джерел

1. Богачов А. Досвід і сенс. Монографія / А. Богачов. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.

2. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 752 с. – (Классическая философская мысль).

3. Кастельс М. Інтернет–галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс. Пер. з англ. – К.: «Видавництво «Ваклер», 2007. – 304 с.

4. Маклюэн Г. М. Галактика Гутенберга: Становление человека печатающего / Г. М. Маклюэн; пер. И. О. Тюриной. – Изд. 2–е. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2013. – 496 с.

5. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с. – (Серия «Книга света»).

6. Шюц А. О множественности реальностей / А. Шютц // Социологическое обозрение. – 2003. – Т.3. – №2. – С.3–35.

7. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шютц // Социологические исследования. – 1988. – Т.2.
8. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман; пер. з нім. та післямова Вахтанга Кебуладзе. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 558 с.

References

1. Bogachov A. Dosvid i sens. Monografiya / A. Bogachov. – K.: Duh i Litera, 2011. – 336 s.
2. Husserl E. Logicheskie issledovaniya. Kartezianskie razmyshleniya. Krizis evropeiskih nauk i transtsendentalnaia fenomenologiia. Krizis evropeyskoho chelovechestva i filosofii. Filosofiya kak strohaia nauka / E. Husserl. – Mn.: Harvest, M.: ACT, 2000. – 752 s. – (Klassicheskaya filosofskaya mysl).
3. Kastels M. Internet–galaktyka. Mirkuvannia schodo Internetu, biznesu i suspilstva / M. Kastels. Per. z angl. – K.: «Vidavnitstvo «Vakler», 2007. – 304 s.
4. Makliuen H. M. Halaktyka Hutenberha: Stanovlenie cheloveka pechataiuscheho / H. M. Makliuen; per. I. O. Tiurynoi. – Izd. 2–e. – M.: Akademicheskii Proekt; Haudeamus, 2013. – 496 s.
5. Shiuts A. Izbrannoe: Mir, svetiaschiisia smyslom / A. Shiuts; per. s nem. i angl. – M.: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia» (ROSSPEN), 2004. – 1056 s. – (Seriia «Kniha sveta»).
6. Shiuts A. O mnozhestvennosti realnostey / A. Shiuts // Sotsiolohicheskoe obozrenie. – 2003. – T.3. – №2. – S.3–35.
7. Shiuts A. Struktura povsednevnoho myshleniia / A. Shiuts // Sotsiolohicheskiie issledovaniia. – 1988. – T.2.
8. Shiuts A., Lukman T. Struktury zhittiesvitu / A. Shiuts, T. Lukman; per. z nim. ta pisliamova Vahtanha Kebuladze. – K.: Ukrainskyi Tsentr duhovnoi kultury, 2004. – 558 s.

Shevchuk Yu. A., *postgraduate student of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), yulya05.90@bigmir.net*

The phenomenon of virtual reality and the life–world of modern human

The article considers the possibility of attracting phenomenological concepts «life–world», «everyday life» and «intersubjectivity» for analyzing the phenomenon of virtual reality. Relevance of the research is related to information society development vector and the impact of new technologies on the fundamental changes of modern human. The author analyzes the phenomenological conceptual strategy of E. Husserl and A. Schütz and uses them to analyze the impact of virtual reality on the structure of consciousness of modern man, his understanding of the world and everyday life–world. Consideration of these concepts allows using the comparative method to analyze the meaning of the concept of «everyday life» and «life–world», and to represent their methodological potential to of the study of the phenomenon of virtual reality on the structure of consciousness, daily life of modern human, interaction reality and virtuality in modern culture.

Keywords: *information culture, virtual reality, life–world, everyday life, intersubjectivity, reality and virtuality, interactivity.*

Шевчук Ю. А., *аспирантка кафедры философии, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт» (Украина, Киев), yulya05.90@bigmir.net*

Феномен виртуальной реальности и проблема жизненного мира современного человека

Рассмотрена возможность привлечения феноменологических концептов жизненного мира, повседневности и интерсубъективности к анализу феномена виртуальной реальности. Актуальность исследования обусловлена информационным вектором развития общества и влиянием новейших технологий на фундаментальные изменения бытия современного человека. Автор анализирует феноменологические стратегии Е. Гуссерля и А. Шютца и привлекает их к анализу влияния виртуальной реальности на структуру сознания современного человека, его мировоззрение и повседневность жизненного мира. Рассмотрение этих концепций позволяет проанализировать значение категорий «повседневность» и «жизненный мир» и представить их методологический потенциал в исследовании влияния феномена виртуальной реальности на повседневный жизненный мир современного человека, на взаимодействие реального и виртуального в современной культуре.

Ключевые слова: *информационная культура, виртуальная реальность, жизненный мир, повседневность, интерсубъективность, реальное и виртуальное, интерактивность.*

* * *

УДК 008+130.2

Слівінська А. Ф.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський Національний університету культури і мистецтв (Україна, Київ), alina.slivinska@gmail.com

ІДЕЙНО–ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПАЦИФІЗМУ ЯК СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНОГО РУХУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглядається еволюція пацифістських ідей в європейському інтелектуальному ландшафті другої половини XIX – початку XX ст. і їх вплив на становлення «практичної» ідеології миротворчих рухів. Аналізуються зміст і обсяг поняття «пацифізм», здійснюється спроба представити сутнісні характеристики пацифізму як світоглядний принцип і певний спосіб мислення, спрямованого на реалізацію ідеї «вічного миру».

Ключові слова: *пацифізм, типологія пацифізму, традиція ненасильства, «вічний мир», І. Кант, німецький пацифізм, В. Оствальд, «сентиментальні» пацифісти,пацифісти–реалісти, П. Наторп, російський пацифізм.*

Світове співтовариство, як зазначає А. Неклесса, постало «…перед «диявольською альтернативою», перед вибором між імперативом створення комплексної системи глобальної безпеки, що «орієнтована на новий орган всесвітньо–політичної влади» (З. Бжезинський), або можливістю переходу до некласичних сценаріїв нової, нестаціонарної системи глобальних відносин [17].

Подібна ситуація склалася і на початку XIX – XX ст., коли виявилася цілком очевидною нездатність прагматичного раціоналізму як основи технічних досягнень другої технологічної революції, що позитивно вплинула на спосіб життя населення країн Західної Європи, підвищивши його матеріальний добробут, розв'язати суперечності і протиріччя тогочасного світу.

Дослідження пацифізму, з'ясування його філософських засад є актуальним у зв'язку із деструкцією сучасної архітектоніки міжнародних відносин і кардинальними змінами геополітичного ландшафту. Зростання міжнародної напруженості, апокаліпсичні прогнози стосовно майбутнього спричиняють дискусії європейської інтелектуальної еліти, що стосувалися системи ціннісних орієнтирів та ідеологічних принципів громадсько–політичній діяльності.

Пацифізм як миротворчий рух набув організаційного оформлення, став «практичною» ідеологією масових громадських рухів, почав впливати на суспільно–політичні процеси. В цьому контексті пацифістські ідеї стають предметом гострої ідейної полеміки, а їх всебічне дослідження виявляється гранично актуальним.

Ініціювання серед західних і вітчизняних вчених, що займаються проблемами національної безпеки, не лише дискусій і роздумів про природу і характер війни, а й і розробку стратегії збереження миру в нову епоху.

Концептуальне осмислення нових загроз і викликів вимагає звернення до пацифізму як суспільно–політичної ідеології і практики й категорій, які використовувалися в науковій думці кінця XIX – поч. XX ст. А знайомство з історією пацифізму, виявлення його ідейно–теоретичних засад дозволить глибше зрозуміти його роль в концепції безпеки в XXI ст. і принципи побудови нової архітектоніки міжнародних відносин.

В сучасному складному і непередбачуваному світі, де зростають етнічні, релігійні, політичні конфлікти і протистояння, виявляються під загрозою ненасильство і пацифізм як одна із найважливіших цінностей європейської цивілізації. Ці цінності народи Європи

завоювали, вистраждали і виховали в собі впродовж своєї історії і особливо після двох жахливих світових війн. І тому їх захист виявляється вкрай важливим, як на теоретичному, так і практичному рівні.

В колективній монографії «Пацифізм в історії. Ідеї і рухи миру» представлені дослідження проблем пацифізму науковцями з різних країн (Англія, Німеччина, Росія, США, Франція, Швейцарія, Японія), які аналізують особливості західного, східного та російського пацифізму. І в першу чергу це стосується історії його становлення та розвитку в країнах Європи, Азії та США, починаючи з давніх часів і до Другої світової війни. Подається узагальнена картина пацифізму як теорії і конкретно–історичної практики. Зокрема, досліджуються еволюція пацифістської ідеї, її розвиток в Новий час, появу різних товариств миру в Європі в XIX столітті, створення пацифістської доктрини і втілення її в життя в діяльності різних антивоєнних організацій [20].

Витоки російського пацифізму на теренах Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., еволюція ідей пацифізму в пострадянському просторі стає предметом аналізу в дослідженнях російських вчених Р. М. Ілюхіної [7; 8; 9], Т. О. Павлової [19], А. В. Масліхіна [14; 15]. Вони також акцентують увагу на тому, що в радянській історіографії історія пацифізму розглядався мало і однобічно, що зумовлювалося ідеологічними стереотипом, згідно з яким пацифізм представлявся не лише як абстрактне, а й космополітичне, некласове явище, чуже для ідеології марксизму.

Т. О. Павлова аналізує зв'язок пацифізму з християнським вченням, його глибоку просякнутість прагненням до миру, миротворчою діяльністю православної церкви. Особлива увага звертається на доктрину Л. Толстого, який в своїх філософських і релігійних творах розвивав християнське вчення про неспротив злу насильством. Письменник вказував на історичну необхідність і не тільки його філософського обґрунтування, а й практичного втілення в життя закону не насилля і допомагав миротворчій діяльності різних сект, рухів і окремих осіб [19].

Д. А. Сдвижков в своїй роботі розглядає історію виникнення та розвитку пацифізму в Німеччині з першої пол. XIX ст. до 1914 року. Разом з ідеологією та організацією миротворчого руху автор досліджує його зв'язок з політичною культурою і політичною системою Німеччини. Окрема глава присвячена зусиллям німецьких і російських пацифістів запобігти зіткненню обох країн напередодні Першої світової війни [21].

А. Харнак, К. Каду, Р. Бентон, А. Карашев, Р. Клоуз, О. Бородін, Л. Митрохін досліджують пацифізм як невід'ємний елемент християнського світогляду, звертають увагу на специфіку ранньохристиянського пацифізму як одного з варіантів християнського ставлення до світу і війні.

О. Р. Бородин аналізує ідеї християнського пацифізму в контексті трьох основних точок зору християн на війну, що генетично пов'язанні з ранньою християнською теорією неприйняття і засудження війни, що ґрунтуються на положеннях Писання, і в першу чергу на Нагорній Проповіді: заперечення війни як насильства і вбивства людей, теорії «справедливої війни» і «хрестового походу» [2].

В колективній монографії «Війна: чотири християнські погляди» здійснюється порівняння релігійно–політичних концепцій «непротивлення», «християнського пацифізму», «справедливої війни», «превентивної війни» [26].

А. Ф. Карашев робить спробу виявити специфіку ранньохристиянського пацифізму, як одного з варіантів християнського ставлення до миру і війни [11].

Л. М. Мітрохін звертається до питання про особливу «релігійну» мову пацифізму, яка зробила можливим оформлення стихійних антивоєнних настроїв в пацифістську доктрину [16].

Дослідженням пацифізму як руху та ідеології займались такі вітчизняні дослідники як В. Д. Бронніков, В. С. Удовенчук, А. А. Коваль та ін. В. Д. Бронніков та В. С. Удовенчук аналізують сутнісні характеристики поняття «пацифізм» та особливості головних етапів становлення пацифістського руху як суб'єкту міжнародної політики [3]. А. А. Коваль розглядає теорії непротивлення злу та концепції ненасилля як основних постулатів пацифістської діяльності [12].

Мета статті – з'ясування культурного контексту актуалізації ідеології і практики пацифізму в європейському інтелектуальному ландшафті, його вплив на суспільну свідомість.

Пацифізм як ненасильство, система моральних заповідей і цінностей як домінанта свідомості і екзистенції, смисло–життєвої орієнтації людини сягає в глиб тисячоліть, виявляється в культурі як Сходу, так і Заходу та має релігійно–філософське обґрунтування. Етика пацифізму при всьому різноманітті проявів завжди пов'язана з толерантністю, з визнанням і відстоюванням права іншого бути іншим, повагою до ближнього і дальнього, до життя в цілому.

Найбільш давня традиція ненасильства, як віротерпимість і повага до різних духовно–практичних вчень, складається в буддизмі та джайнізмі. Пацифізм в такому контексті постає як внутрішній моральний імператив і є результатом власного духовного зусилля особистості і моделі поведінки, що виключає будь–які насильницькі дії стосовно іншої людини. Миротворчі мотиви чітко проявилися вже в давньогрецькій драмі, зазвучали в Біблії, переважно в Новому Завіті. В Давньому Римі на тлі домінування сприйняття війни як неминучого і природного факту життя лише стоїки, продовжуючи космополітичну традицію кініків, яка відобразила негативне ставлення до війни як джерела народного зубожіння, відстоювали єдність людського роду і розглядали війну як протиприроднє явище

В західноєвропейській культурі уявлення про пацифізм формується під впливом поширення принципів гуманізму, раціоналізму, ліберально–демократичних ідей. Просвітництво увійшло в історію як епоха великих теоретичних проектів встановлення всезагального миру, коли питання «вічного миру» стало одним із центральних в пацифізмі. В цьому велика заслуга сильної «пацифістської» орієнтації філософії І. Канта.

В сучасній науці виділяють наступні типи пацифізму: пасивний пацифізм, пацифізм активного ненасильницького спротиву, релігійний і етичний пацифізм, раціоналістичний і метафізичний пацифізм. Всі ці типи пацифізму попри відмінності об'єднуються принципами ненасильницької етики притаманної секулярним соціальним цінностям миру, рівності, суспільної злагоди, вітальним цінностям життя, здоров'я, безпеки, етичним цінностям гуманізму, милосердя, доброти, поваги, співчуття і ін.

Як вважає російський вчений, дослідник релігії Л. М. Мітрохін, пацифізм вперше постає в протестантизмі [16, с. 46]. А після наполеонівських війн поч. XIX ст., які послужили імпульсом для створення перших товариств миру, він набуває практичних вимірів.

На європейських теренах термін «пацифізм» вперше використовується в 1845 році для означення прибічників вирішення конфліктів мирним шляхом і походить від лат. «pacificus» – «миротворчий», та «pax» – «мир» і «facio» – «роблю». Але на практиці поняття «пацифізм» і «пацифістський рух» почали застосовуватися лише після 1902 року.

У 1901 році французький юрист Е. Арно, який замінив Ш. Лемоньє на посаді президента Ліги миру і свободи, висловив пропозицію означити за допомогою терміну пацифізм та його похідних миротворчий рух, який на той час вже набув інституційних форм і організованого характеру. Історія термінів пацифізм і пацифіст мала продовження, оскільки Французька академія лише 12 листопада 1930 року на засіданні редколегії свого словника висловилася за введення цих слів до його складу [5, с. 104].

Варто зауважити, що починаючи з термінологічної дискусії, коли 10–й Міжнародний конгрес миру в Глазго (1901 р.). зупинився саме на цьому терміні, запропонованому французом Е. Арно, і до сьогодні він викликає неоднозначні тлумачення як в середовищі науковців, так і серед широкого загалу.

Оксфордський словник визначає пацифізм як «… політику чи доктрину, яка відмовляється від війни і будь–яких форм насильницької дії як способів вирішення конфліктів, особливо в міжнародних відносинах» [24].

Пацифістами почали називати людей, для яких «вічний мир» є моральним імперативом саме в кантівському розумінні, як головна мета їх життя, а не службовий чи професійний обов'язок. Пацифізм сприймається як моральний вибір, неприйняття насильства і війни стає його граничним виміром.

Відмінність пацифізму як громадсько–політичного руху, світоглядного принципу від принципу політичної діяльності держави полягає в тому, що в останньому випадку він набуває імперативного характеру у формі закону й регламентується ззовні. В основі пацифізму як світоглядного принципу – віра в природну миролюбність людини, в рівність і братерство всупереч соціальним і національним бар'єрам.

На перших етапах пацифістський рух об'єднував людей, які головним засобом запобігання війн вважали засудження їх аморального характеру, вірили у дієвість переконання і мирних маніфестацій та заперечували правомірність справедливих і визвольних війн. Вони використовували засоби активної мирної боротьби: мітинги, страйки, бойкот (в тому числі економічний), неучасть в діяльності, що пов'язана з насильством (служба в армії, участь у війні), агітація, пропаганда та ін.

Європейські пацифісти сповідували універсальні цінності і кінцевою метою своєї діяльності вбачали у відповідності з трактатом І. Канта «Про вічний мир» створення «світової федерації народів». Так, в 1816 році представники різних англійських протестантських релігійних течій, в тому числі і квакерів, створили Лондонське товариство миру. В 1830 році на теренах континентальної Європи також створюється перше товариство миру. Але всі ці організації не орієнтувалися на масову участь громадян у справах миру й стосувалися лише незначної частини населення і в першу чергу прихильників вільної торгівлі – фрітредерів.

З 1843 році починають скликатися міжнародні конгреси на захист миру, активізується діяльність політичних партій, становлення яких також припадає на цей період. У 1867 р. створюється «Міжнародна ліга свободи і миру», яка висуває вимогу заміни монархії демократичними способами правління, створення «Сполучених штатів Європи», міжнародної «армії миру» для припинення агресії, виступає за посилення антивоєнної пропаганди і просвіти. Значна увага приділялася розробці проблем міжнародного права, укладання відповідних договорів, конвенцій, правил арбітражу, процедуру вирішення спірних питань тощо.

Для ранньому етапу розвитку пацифістського руху характерний оптимістичний погляд на природу людини, з якого випливало головне завдання діяльності інституційних структур пацифістського руху – просвітництво і моральне вдосконалення людства.

Інституалізація пацифізму як суспільно–політичного руху розпочинається з перших всесвітніх конгресів на захист миру, що об'єднували відносно нечисленні групи ідеалістів–пацифістів, які вбачали шлях до зміцнення миру переважно в поширенні релігійних принципів. Але поступово пацифістський рух зростав і поширювався на європейських теренах, а створена в 1867 р. в Женеві Ліга миру і свободи проголосила досягнення «миру через свободу».

Ця Ліга виступала, у відповідності з одним із пунктів кантівського проекту «вічного миру», викладеного в трактаті, за розпуск постійних армій, розвивала ідеї створення федерації вільних автономних провінцій і комун. В 70–х роках XIX ст. вона ініціювала створення Арбітражного трибуналу як гаранту миру, а у 1892 році в Берні було створено Міжнародне бюро миру. Створення Ліги стало визначною віхою в історії європейського пацифізму, оскільки протягом багатьох років вона боролася за утвердження принципів свободи і соціального оновлення суспільства у зв'язку з чим сучасники називали її «Асамблеєю європейської демократії».

Що стосується окремих європейських держав, то на теренах Німецької імперії пацифізм як інституціоналізований рух представляло Німецьке товариство миру в Берліні, а потім у Штутгарті, і Союз міжнародної злагоди у Франкфурті–на–Майні, ідейні основи якого ґрунтувалися на універсальній пацифістській теорії, а у його зверненні «До німецького народу» (лютий 1893 року) закріплювалися принципи і форми пацифістської діяльності [21].

У Російській імперії організований пацифізм представляли Польське товариство друзів миру у Варшаві і Вітебський союз миру, Товариство миру в Москві і його Петербурзьке відділення. У 1909 році польський пацифіст, католик за віросповіданням, граф М. Тишкевич разом з О. Глинкою й О. Косачем заснували Київське товариство друзів миру, до складу якого входили історики, дипломати, представники духовенства. Відділення Товариства миру відкрилися в Ревелі, Новочеркаську і Тулі, а ініціативні групи діяли в Одесі, Харкові та Тифлісі [19].

Але пацифістський рух в імперії суттєво відрізнявся від європейського і обумовлювався специфікою

суспільно–політичних відносин, з огляду на які ідея миру не мала самостійного значення, а залежала від внутрішньополітичної ідеї визвольного руху. Для українців, як і для багатьох інших поневолених народів імперії, саме остання була визначальною.

Впродовж другої пол. XIX ст. відбувається диференціація миротворчого руху на «англосаксонський», що перебував під впливом нетрадиційної християнської етики (насамперед квакерів), і «континентально–європейський», який пов'язаний з ліберальною ідеологією, цінностями гуманізму і мав переважно світський характер.

Поступово в пацифізмі починає стверджуватися реалістичний підхід до розуміння природи людини, а розвиток психологічної науки в кінці XIX ст., її досягнення змусили в першу чергу лідерів пацифістського руху враховувати ірраціональне в людині. Це вплинуло на розширення розуміння «пацифізму» і його сприйняття як зусиль, що спрямовані на формування нової системи міждержавних відносин в основі якої принципи раціоналізму, гуманізму, розроблені ідеологами Просвітництва.

Зростання і поширення впливу пацифістського руху сприяло кодифікації міжнародного права, метою якого було запобігання війни в тому числі за допомогою діяльності міжнародних правових інститутів, серед яких інститут міжнародного права в 1873 році, Асоціація за реформу і кодифікацію права націй і тощо. Крім того, під час Всесвітньої виставки в Парижі в 1889 році було започатковано дві головні організації світового антивоєнного руху – Міжпарламентський союз (МПС) і Міжнародне бюро Миру (МБМ) в Берні на чолі з Е. Дюкоммюном, що стало координаційним центром міжнародних конгресів миру, щорічних Міжпарламентських конференцій і Міжнародних конгресів миру [25, с. 3].

Згідно з пацифістською оцінкою тогочасної ситуації потрібно було правовим шляхом зміцнити духовно і матеріально «світове співтовариство» задля того, щоб воно переросло в співтовариство політичне, і мир в розумінні відсутності війни перетворився би на «вічний мир» [21].

Відсутність єдності в пацифістському русі, пов'язана з розумінням природи цього явища, й зумовила у 1910 р. його кризу. З одного боку, означилися «сентиментальні» пацифісти, які інтерпретували мир в абстрактному і метафізичному сенсі, фактично ототожнюючи його з любов'ю до ближнього, з іншого – пацифісти–«реалісти», які розглядали боротьбу за мир як чинник політичної організації світу [5].

Кардинальна інверсія поглядів пацифістів напередодні Першої світової війни пояснює аберацію ідеології пацифізму виявилася у вересні 1911 року під час італійсько–турецької війни. Так, «войовничі пацифісти» до цих подій вірили, що Юлій Цезар, Наполеон І й інші завойовники були простими «вбивцями», що не було «справедливих війн», крім, можливо, війни на захисту Батьківщини. А згодом, змінивши свої переконання, завойовницькі війни визнали «справедливими», а завойовників, славили як героїв [5, с. 107].

Пацифізм перетворився на доктрину, де для означення однієї і тієї ж реальності використовували два різних терміни: пацифізм і патріотизм. Соціолог У. Парето виявив цю суперечність, двоїстість пацифізму вже в самій постановці питання щодо перебігу італійсько–турецької війни: «Який логік буде настільки витонченим, щоб пояснити нам, простим смертним, чому завоювання Єгипту «відповідають праву», а завоювання Лівії суперечить праву?» [5, с. 107].

В цьому сутнісному протиріччі ідеології пацифізму, на думку дослідників, були закладені основи англосаксонської пацифістської ідеології, з одного боку, і ідея континентальних пацифістів і федералістів – з іншого.

Таким чином, 1889–1914 роки – період організаційного оформлення і координації діяльності пацифістського руху в міжнародному масштабі, час, коли практично щорічно проводилися міжнародні конгреси миру та конференції учасників пацифістського руху. Станом на 1912 рік в 19–ти країнах діяли 136 пацифістських союзів і організацій, а до початку Першої світової війни 15 діячів пацифістського руху стали лауреатами Нобелівської премії миру.

Розвиток пацифізму на європейських теренах став результатом процесів секуляризації, ствердження нації–держави як головного суб'єкта трансформаційних процесів, а на формування його ідеології і практики вплинула кантівська ідея «вічного миру», і тому німецького філософа вважають «батьком» пацифізму. Мислитель стверджував, що досягти миру необхідно не просто в політиці, а в розумі і за допомогою розуму, і робить таке твердження відправною точкою проекту досягнення «вічного миру» і задля цього «винищити саме джерело суперечок, що закладене в природі людського розуму» [10, с. 457].

Пацифістський рух об'єднував представників різних соціальних верств. Не зважаючи на те, що пацифізм неоднозначно сприймався в середовищі європейських інтелектуалів, популяризацією його ідей та цінностей здійснювали філософи, політики, інтелектуали, художники, письменники та релігійні діячі.

Філософським обґрунтуванням пацифізму стає позитивізм в його розумінні як світогляду, що знаходить відображення в теоріях О. Конта, Г. Спенсера, Ч. Дарвіна та ін. Деякі з філософів–позитивістів (Дж. Ст. Мілль, Л. Бюхнер) брали активну участь в пацифістському русі. Оптимізм щодо перспектив розвитку людства і організації суспільства вони вбачали в еволюції від нижчих форм життя до вищих, де науковий розум замінить релігію і виконає головну роль в організації суспільного життя, де війну замінить арбітраж.

Г. Спенсер в своїй роботі «Синтетична філософія» (1862–1896 рр.) таким чином обґрунтовував програму пацифізму: «Основною умовою можливості досягнення вищого суспільного стану, як політичного, так і будь–якого іншого, є припинення війни. Мілітаризм знищить саму можливість соціальних змін, які встановлять більш справедливі установ і законів, або ж нейтралізує ці зміни; тоді як постійний мир неминуче призведе до вдосконалення соціальних відносин» [22, с. 362].

Особливо відчутною підтримка пацифізму була серед соціологів: фундатор соціології О. Конт ще в першій пол. XIX ст. писав про загрозу зникнення війни в процесі переходу від «військово–теологічного» до «науково–індустріального суспільства» [1].

Етичні цінності і устремління пацифістів поділяла й значна частина соціологів, які відносилися до суспільства як до органічної, вітальної системи в руслі теорії Ч. Дарвіна, дотримувалися ліберальної і ліволіберальної політичної орієнтації. Керівник «Німецького соціоло-

гічного товариства» Ф. Теніс співпрацював з пацифістським рухом у діяльності Союзу міжнародної злагоди, в інших близьких до пацифізму організацій брали участь Р. Міхельс та М. Вебер.

Німецький пацифізм завдяки тому, що його підтримували частина німецьких інтелектуалів напередодні війни, яких шокувало поширення націоналістичного духу, мав певний відсоток співчуваючих серед освіченого бюргерства. Ці люди зберегли вірність традиції німецького Просвітництва і раннього романтизму, гуманізму і кантівського космополітизму. Завдання пацифістського руху, до складу якого входили ці професори як «духовна еліта» Німеччини, полягало в тому, щоб спрямувати політичну активність середнього класу та їх поміркувано–реформістські настрої на боротьбу з радикальним націоналізмом.

Відомий вчений–хімік, лауреат Нобелівської премії В. Оствальд був прихильником пацифістського руху, брав участь в діяльності пацифістських організацій і пропагував їх у пресі. В межах своєї «енергетичної теорії» обґрунтував необхідність подолання людством війни і встановлення миру. І в цьому контексті розглядати науку як «класичний зразок досягнення миру», а пацифізм поставав при цьому «особливим випадком» реалізації теорії, «каталізатором культури». Такий підхід засвідчував зв'язок з кантівським практичним розумом і його здатністю досягти «вічного миру».

У своїй роботі «Енергетичні основи науки про культуру» (1909 р.) [23] В. Оствальд визначив життєдіяльність як форму трансформованої природної енергії. А перебуваючи в центрі уваги громадськості як нобелівський лауреат, вчений активно просував «енергетику» як організуючий принцип у всіх сферах суспільства і культури, суть якого викладена у відомому «енергетичному імперативі»: «Не витрачати енергію, а використовувати її!».

«Енергетичний імператив» став основою етики В. Оствальда, в якій «етичне» було синонімом «мінімальних енергетичним втрат». Згідно з філософськими ідеями «універсального монізму», дотримання цього принципу внесло би гармонію в людські дії [18].

Однак, після початку війни В. Оствальд змінив свої погляди на кардинально протилежні: виправдовуючи війну як захист німецької культури від чужинців, він виступив за гегемонію Німеччини в Європі і підписав «Маніфест – 93–х».

Достатньо широкий відгук пацифістський рух знайшов в колі учених–гуманітаріїв, де найбільш активною групою були історики, оскільки для німецьких інтелігентів саме історія визначала розуміння і смисл політики. Історику К. Лампрехту належить авторство поняття «культурна політика» (Kulturpolitik), з її акцентом на «культурній історії» як завершальному етапі національного історичного розвитку Німеччини, де верх бере духовно–ідеалістичне начало («новий ідеалізм»). Він обґрунтовує важливість Kulturpolitik в зовнішній політиці держави задля розширення впливу німецької науки і культури. Майбутня місія Німеччини в світі, на думку К. Лампрехта, полягала в тому, щоб під знаком «німецького генія» – одночасно і національного, і універсального – «все, що є великого на Землі» було об'єднане в єдину світову культуру [13].

Популярність філософії неокантіанства в Німеччині передвоєнних років, представники якої з симпатією ставилися до пацифізму, також сприяла поширенню останнього серед німецьких інтелектуалів та середніх верств населення. Хоч неокантіанці вже втратили впевненість у «владі духу над природою» і тому не поділяли думки І. Канта щодо можливості досягнення вічного миру, але при цьому критикували війну і обґрунтовували необхідність досягнення взаєморозуміння. Засновники марбурзької школи Г. Коген і його учень П. Наторп брали участь у діяльності Союзу міжнародного злагоди, хоч це не завадило першому підписати славнозвісний «Маніфест 93–х».

У марбурзькій школі розроблялися основи соціальної педагогіки, нової теорії виховання, яка ґрунтувалася на кантівському категоричному імперативі, на сприйманні людини як мети, а не засобу. У зв'язку з цим особливу увагу філософи приділяли виховній функції пацифізму серед студентської молоді і співпрацювали з журналом пацифістів «Фріденсварте». А вже в 1916 році П. Наторп підтримав задум створення «Німецького товариства наукового пацифізму» [6].

Позиції марбургців з початком війни, як і позиції багатьох європейських інтелектуалів, дещо змінилися, і вони визнавали її справедливою з боку своїх держав. Г. Коген стверджував, що вічний мир є лише ідея, прагнення людини і людства до «морального устремління (Zweck)».

П. Наторп вважався пацифістом і ще до війни став членом однієї із миротворних організацій, але висловлював думки подібні до Г. Когена. Крім того, прагнучи знайти теоретичне пояснення війні, він підкреслював, що війна можлива не лише заради миру, а й заради забезпечення мирної роботи. Кантівську ідею вічного миру він вважав «вічним завданням» чи «регулятивною ідеєю суспільного розвитку».

В цьому аспекті міжнародний правовий стан, здатний забезпечити вічний мир, П. Наторп вважає ідеалом далекого майбутнього, досягненню якого буде сприяти «науковий» пацифізм. Філософ стверджує, що пацифізм «не усвідомлює умов можливої реалізації самого по собі вірного ідеалу», а єдиний тип пацифізму, який їм визнається є «органічний пацифізм». Сутність останнього полягає у внутрішній демократизації і етизації народного життя, що є необхідною умовою для виникнення і функціонування міжнародних організацій. Неминучість конфліктів між народами П. Наторп пояснює об'єктивною відмінністю, що існує між рівнями їх розвитку, а війну оголошує як неминучим злом, так і творчою силою [6].

Для інтелектуалів війна 1914–1918 років стала важким ударом – її початок затьмарив пацифістський ідеал, призвівши до того, що практично всі вони, за невеликим виключенням, почали підтримувати одну з воюючих сторін.

Однак, поступово починається повернення до ідей пацифізму, головним чином серед молодого покоління, як реакція на колосальні людські жертви. Відбувається нова мобілізація інтелектуалів під прапором пацифізму, пацифістські ідеї знову здобувають чисельну аудиторію, а на перший план в новій історичній ситуації висувається ідея створення Ліги Націй.

Досвід європейського суспільства цього періоду, увібравши в себе осмислення всієї складності змін в економіці, політиці та культурі, став плідною основою для зростання наукового інтересу до осмислення засад

кризового стану суспільного буття, що відзначалося суперечливим поєднанням позитивних зрушень і досягнень з негативними тенденціями руйнації попередніх суспільних реалій.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли [Текст] / Р. Арон; [общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича; пер. с франц. А. И. Рычагов, В. А. Скиба]. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1993. – 608 с.

2. Бородин О. Р. Отношение к войне и миру в христианстве эпохи ранней патристики (формирование христианского пацифизма) / О. Р. Бородин // Византийские очерки [Текст]: тр. рос. ученых к 19 Междунар. конгрессу византинистов; Ин–т всеобщей истории. – Москва: Индрик, 1996. – 271 с.

3. Бронніков В. Д., Удовенчук В. С. Пацифістський рух як суб'єкт міжнародної політики / В. Д. Бронніков, В. С. Удовенчук // Наукові праці. Політологія. – 2014. – №236. – С.99–104.

4. Григорьев А. Мир и борьба за мир [Электронный ресурс] / А. Григорьев // Антимилитари. – 17.06.2006. – Режим доступа: http://www.antimilitary.narod.ru/antology/grigoryev_mir.htm

5. Гросси В. Пацифизм: Долгий путь к созданию доктрины (1867–1902) // Пацифизм в истории. Идеи и движения мира / отв. ред. А. О. Чубарьян / ред. колл. Р. М. Илюхина, Т. А. Павлова и др. – М., 1998. – С.94–113.

6. Дмитриева Н. А. Философия как наука и мировоззрение: к вопросу о пацифизме в немецком и русском неокантианстве // Логос. – 2013. – №2 (92). – С.138–154.

7. Илюхина Р. М. Многоликий пацифизм / Р. М. Илюхина // Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. – М.: ИВИ РАН, 1998. – С.162–193.

8. Илюхина Р. М. Пацифистская идея в европейской истории [Электронный ресурс] / Р. М. Илюхина // Европейский альманах. – М., 1992. – Режим доступа: http://antimilitary.narod.ru/antology/ilyhina/ilyhina_europe.htm

9. Илюхина Р. М. Российский пацифизм вчера и сегодня / Р. М. Илюхина; Рос. АН, Ин–т всеобщ. истории. – М.: ИВИ, 1992. – 100 с.

10. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; [пер. с нем. Н. Лосского; Сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; Примеч. Ц. Г. Арзаканяна]. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

11. Карашев А. Ф. Отношение христиан первых трех веков (до Константина Великого) к военной службе / А. Ф. Карашев // Рязань: тип. братства св. Василия, 1914. – 92 с.

12. Коваль А. А. Пацифізм у концепції теорії ненасилля та політичній реальності / А. А. Коваль // Наукові праці: науково–метод. журнал. – Вип.97. Т.10. Політологія. – Миколаїв: Вид–во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С.142–145.

13. Лесных С. В. Жизненный путь и историко–культурная концепция Карла Лампрехта: Автореф. дис. ... канд. ист. наук:07.00.03 / С. В. Лесных; [Воронеж. гос. ун–т]. – Воронеж, 2002. – 26 с. – Библиогр.: с. 26.

14. Маслихин А. В. Идеи мира и пацифизма на постсоветском пространстве / А. В. Маслихин // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – №23. – С.100–107.

15. Маслихин А. Идеи пацифизма, мира и ненасилия в условиях глобализации [Электронный ресурс] / А. Маслихин. – Режим доступа: http://wpf–unesco.org/rus/offpap/top12/amasl.htm

16. Митрохин Л. Н. Христианство и борьба за мир (религиозный пацифизм на Западе: истоки и социальная роль) / Л. Н. Митрохин // Вопросы философии. 1984. – №11. – С.38–63.

17. Неклесса А. И. Ordo quadro – четвертый порядок: пришествие постсовременного мира /А. И. Неклесса // Полис. – 2000. – №6. – С.6–23.

18. Оствальд В. Философия природы [Текст] / В. Оствальд; под ред. Э. Л. Радлова; пер. с нем. О. А. Давыдовой. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. – 326 с.

19. Павлова Т. А. Исторические судьбы российского пацифизма [Текст] / Т. А. Павлова // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С.28–42.

20. Пацифизм в истории: Идеи и движения мира: сб. ст. / отв. ред. А. О. Чубарьян. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 290 с.

21. Сдвижков Д. А. Против «железа и крови». Пацифизм в Германской империи [Текст]: научное издание / Д. А. Сдвижков; РАН, Ин–т всеобщ. истории. – М.: ИВИ РАН, 1999. – 330 с.

22. Спенсер Г. Синтетическая философия: Пер. с англ. / Г. Спенсер // В сокр. изложении Г. Коллинза [пер. с англ. П. В. Мокиевского; ред. С. Д. Кошис]. – К.: Ника–Центр, 1997 – 512 с.

23. Ostwald W: Energetischer Grundlagen der Kulturwissenschaft. Leipzig 1909. – 200 p.

24. Pacifism [Electronic resource] / Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989. – Mode of access: http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/pacifism

25. Santi R. 100 years of peacemaking: A history of International Peace Bureau and other international peace movement organizations and networks / R. Santi. – Geneva, 1991. – P.2–9.

26. War: Four Christian Views / Ed. by R. G. Clouse. Downer Grove, Illinois, 1981. – 210 p.

References

1. Aron R. Etapy razvitija sociologicheskoj mysli [Tekst] / R. Aron; [obshh. red. i predisl. P. S. Gurevicha; per. s franc. A. I. Rychagov, V. A. Skiba]. – M.: Izdatel'skaja gruppa «Progress» – «Politika», 1993. – 608 s.

2. Borodin O. R. Otnoshenie k vojne i miru v hristianstve jepohi rannej patristiki (formirovanie hristianskogo pacifizma) / O. R. Borodin // Vizantijskie ocherki [Tekst]: tr. ros. uchenyh k 19 Mezhdunar. kongressu vizantinistov; In–t vseobshhej istorii. – Moskva: Indrik, 1996. – 271 s.

3. Bronnikov V. D., Udovenchuk V. S. Patsyfist·s'kyy rukh yak sub'yekt mizhnarodnoyi polityky / V. D. Bronnikov, V. S. Udovenchuk // Naukovi pratsi. Politolohiya. – 2014. – №236. – S.99–104.

4. Grigor'ev A. Mir i bor'ba za mir [Elektronnyj resurs] / A. Grigor'ev // Antimilitari. – 17.06.2006. – Rezhim dostupa: http://www.antimilitary.narod.ru/antology/grigoryev_mir.htm

5. Grossi V. Patsifizm: Dolgij put' k sozdaniyu doktriny (1867?–1902) // Patsifizm v istorii. Idei i dvizheniya mira / otv. red. A.O. CHubar'yan / red. koll. R. M. Ilyuhina, T. A. Pavlova i dr. – M., 1998. – S.94–113.

6. Dmitrieva N. A. Filosofiya kak nauka i mirovozzrenie: k voprosu o patsifizme v nemetskom i russkom neokantianstve // Logos. – 2013. – №2 (92). – S.138–154.

7. Ilyuhina R. M. Mnogolikij patsifizm / R. M. Ilyuhina // Patsifizm v istorii. Idei i dvizheniya mira. – M.: IVI RAN, 1998. – S.162–193.

8. Ilyuhina R. M. Patsifistskaya ideya v evropejskoj istorii [Elektronnyj resurs] / R. M. Ilyuhina // Evropejskij al'manah. – M., 1992. – Rezhim dostupa: http://antimilitary.narod.ru/antology/ilyhina/ilyhina_europe.htm

9. Ilyuhina R. M. Rossijskij patsifizm vchera i segodnya / R. M. Ilyuhina; Ros. AN, In–t vseobshch. istorii. – M.: IVI, 1992. – 100 s.

10. Kant I. Kritika chistogo razuma / I. Kant; [per. s nem. N. Losskogo; Sveren i otredaktirovan Ts. G. Arzakanyanom i M. I. Itkinym; Primech. Ts. G. Arzakanyana]. – M.: Mysl', 1994. – 591 s.

11. Karashev A. F. Otnoshenie hristian pervyh trekh vekov (do Konstantina Velikogo) k voennoj sluzhbe / A. F. Karashev // Ryazan': tip. bratstva sv. Vasiliya, 1914. – 92 s.

12. Koval' A. A. Patsyfizm u kontseptsiyi teoriyi nenasyllya ta politychniy real'nosti / A. A. Koval' // Naukovi pratsi: naukovo–metod. zhurnal. – Vyp.97. T.10. Politolohiya. – Mykolayiv: Vyd–vo ChDU im. Petra Mohyly, 2009. – S.142–145.

13. Lesnyh S. V. ZHiznennyj put' i istoriko–kul'turnaya kontseptsiya Karla Lamprekhta: Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk:07.00.03 / S. V. Lesnyh; [Voronezh. gos. un–t]. – Voronezh, 2002. – 26 s. – Bibliogr.: s. 26.

14. Maslihin A. V. Idei mira i patsifizma na postsovetskom prostranstve / A. V. Maslihin // Visnik Lugans'kogo natsional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2012. – №23. – S.100–107.

15. Maslihin A. Idei patsifizma, mira i nenasiliya v usloviyah globalizatsii [Elektronnyj resurs] / A. Maslihin. – Rezhim dostupa: http://wpf–unesco.org/rus/offpap/top12/amasl.htm

16. Mitrohin L. N. Hristianstvo i bor'ba za mir (religioznyj patsifizm na Zapade: istoki i sotsial'naya rol') / L. N. Mitrohin // Voprosy filosofii. 1984. – №11. – S.38–63.

17. Neklessa A. I. Ordo quadro – chetvertyj poryadok: prishestvie postsovremennogo mira /A. I. Neklessa // Polis. – 2000. – №6. – S.6–23.

18. Ostval'd V. Filosofiya prirody [Tekst] / V. Ostval'd; pod red. E. L. Radlova; per. s nem. O. A. Davydovoj. – SPb.: Tip. Akts. Obshch. Brokgauz–Efron, 1903. – 326 s.

19. Pavlova T. A. Istoricheskie sud'by rossijskogo patsifizma [Tekst] / T. A. Pavlova // Voprosy istorii. – 1999. – №8. – S.28–42.

20. Patsifizm v istorii: Idei i dvizheniya mira: sb. st. / otv. red. A. O. Chubar'yan. – M.: IVI RAN, 1998. – 290 s.

21. Sdvizhkov D. A. Protiv «zheleza i krovi». Patsifizm v Germanskoj imperii [Tekst]: nauchnoe izdanie / D. A. Sdvizhkov; RAN, In–t vseobshch. istorii. – M.: IVI RAN, 1999. – 330 s.

22. Spenser G. Sinteticheskaya filosofiya: Per. s angl. / G. Spenser // V sokr. izlozhenii G. Kollinza [per. s angl. P. V. Mokievskogo; red. S. D. Koshis]. – K. : Nika–TSentr, 1997 – 512 s.

23. Ostwald W: Energetischer Grundlagen der Kulturwissenschaft. Leipzig 1909. – 200 p.

24. Pacifism [Electronic resource] / Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989. – Mode of access: http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/pacifism

25. Santi R. 100 years of peacemaking: A history of International Peace Bureau and other international peace movement organizations and networks / R. Santi. – Geneva, 1991. – P.2–9.

26. War: Four Christian Views / Ed. by R. G. Clouse. Downer Grove, Illinois, 1981. – 210 p.

Slivinska A. Ph., *PhD in Philosophy, Assistant Professor, the Philosophy chair, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), alina.slivinska@gmail.com*

The Ideological and Theoretical Foundations of Pacifism as of a Socio–Political Movement: the Historical Context

The article describes the evolution of pacifist ideas in a European intellectual landscape of the second half of the XIX–XX centuries and their role in the formation of the ideology and practice of peace movements. We analyze the content and scope of the «pacifism» concept, present the essential characteristics of pacifism as of a worldview and as of a certain way of thinking, aimed at the realization of the «perpetual peace» concept.

Keywords: *pacifism, typology of pacifism, non–violence tradition, «perpetual peace», Kant, German pacifism, Ostwald, «sentimental» pacifists, pacifists – realists, Natorp, Russian pacifism.*

Сливинская А. Ф., *кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Киевский Национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), alina.slivinska@gmail.com*

Идейно–теоретические основы пацифизма как общественно–политического движения: исторический контекст

Рассматривается эволюция пацифистских идей в европейском интеллектуальном ландшафте второй половины XIX – XX ст. и их роль в процессе становления идеологии и практики миротворческих движений. Анализируется содержание и объем понятия «пацифизм», осуществляется попытка представить сущностные характеристики пацифизма, как принципа мировоззрения и определенного способа мышления, направленного на реализацию идеи «вечного мира»

Ключевые слова: *пацифизм, типология пацифизма, традиция ненасилия, «вечный мир», И. Кант, немецкий пацифизм, В. Оствальд, «сентиментальные» пацифисты, пацифисты – реалисты, П. Наторп, российский пацифизм.*

* * *

УДК 140.8

Шиндаулова Р. Б.,
кандидат педагогических наук, доцент,
Казахская национальная консерватория
им. Курмангазы (Республика Казахстан,
Алматы), sharabana1@mail.ru

ПОТЕНЦИАЛ МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНЫХ ПОДХОДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ НООГУМАНИСТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Автор осуществляет попытку обосновать эвристический потенциал мультидисциплинарных подходов в исследовании ноогуманистического мировоззрения как современного ориентира развития образования. В результате, автором продемонстрирована глубинная связь идей ноогуманизма с естественнонаучными картинами мира, в частности, репрезентированных подходами квантовой физики, теорией относительности, теорией суперструн, теорией физического вакуума, психофизической теорией и т.д. Автором показано, что идеи ноогуманизма резонируют с концепцией гуманистического универсализма, который также признает как материальное, так и идеальное равнозначными сторонами единой реальности, легитимизируя принципы научно–метафизической картины мира.

Ключевые слова: *ноогуманизм, ноогуманистическое мировоззрение, мультидисциплинарность, квантовая физика, теория относительности, теория суперструн, теория физического вакуума.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ноогуманистическое мировоззрение, как интегральное понятие, вбирающее в себя значения из естественнонаучной, гуманитарной (в частности, философской) областей знаний, с точки зрения организации современного научного поиска, не может не находиться в зоне действия разноуровневого методологического анализа, представленного на уровне философской рефлексии, общенаучной методологии и методологии частных наук. Реализуемый в статье анализ потенциала мультидисциплинарных подходов в исследовании ноогуманистического мировоззрения выглядит актуальным в контексте оптимизации сложных процессов модернизации образования, которые необходимо реализовывать, в том числе и с мировоззренческих позиций [0; 0; 0; 0].

В этой связи современное естествознание располагает огромным ноогуманистическим мировоззренческим потенциалом, который можно рассматривать двухуровнево: с одной стороны, в качестве «ноосферно–экологических», «физических» блоков в структуре ноогуманистического знания; с другой, – как один из адаптивных инструментов эффективной технологизации педагогического процесса.

Ноогуманистическое мировоззрение, зиждется на естественнонаучных теориях: учении о ноосфере, концепции устойчивого развития общества, некоторых положениях квантовой физики: теории струн, теории физического вакуума, – ориентированных, с точки зрения ноогуманизма, на главный смысловой посыл – идею продуцирующего (мироформирующего) значения сознания, выражающегося в позитивно–гармонизирующем влиянии человеческого разума на социоприродные системы. Данная идея возникла еще во времена Античности, а затем имела свое развитие в концепциях ноогуманистической ориентации: «Демокрит учил, в соответствии с наставлениями своего учителя Левкиппа, что первыми принципами всех вещей, содержавшимися во вселенной, были атомы и вакуум. В каббалистическом смысле вакуум означает в этом случае латентное Божество или латентную силу, которая в своем первом проявлении становится Волей и таким образом сообщает первый импульс тем атомам, чьей агломерацией является материя» [0, с. 106].

Если в учении о ноосфере идея мироформирующего значения сознания опосредуется в планетарной характеристике и в геологопреобразующей деятельности человека, находя научное обоснование в рамках биогеохимического подхода и осуществленное в классических канонах академического исследования, то интерпретация указанной идеи в условиях квантовой физики осуществляется на основе психофизического подхода и зачастую носит гипотетический характер из–за специфических законов субатомного мира.

В квантовой физики в результате работы по выяснению физической природы взаимодействия сознания оператора с различными физическими процессами и приборами, ученые пришли к выводу, что ни одно из известных в современной физике полей не обладает такими свойствами, которые наблюдаются в психофизических экспериментах и, таким образом, было установлено влияние сознания человека на физические процессы. В

квантовой парадигме, предполагающей ключевую роль психики в квантовой реальности, ум или сознание реально влияют на материю. Существенным моментом в этом представлении является отождествление бытия мировой целостности с бытием сознания [0, с. 150].

Уместность использования психофизического подхода, рассматривающего сознание как возможный источник проявления одной из вероятных реальностей, подтверждается и тем обстоятельством, что «субъект–наблюдатель может постигать физическую реальность силой своего разума, который принимает участие в создании образов этого мира. Отсюда следует, что не только между физической реальностью и психикой человека существует тесная связь, но и между науками, изучающими эти явления, – физикой и психологией» [0, с. 150].

Следовательно, изучение вопросов сознания в рамках естественнонаучного знания с точки зрения становления ноогуманистических представлений позволяет синтезировать психологический и физический подходы в психофизический, интегрируя их на междисциплинарной основе. По большому счету, психофизический подход трансформируется в гуманистический, поскольку «в основу единой картины мира ставится психологический компонент, связанный с рассмотрением психической рефлексии физической реальности, эволюции психических возможностей человека и ее конечной цели. При таком рассмотрении возникает целостный подход к миру как неразрывному единству природы и человека. Как следствие, возможно создание такого образа мира, который гармонично соединил бы естественнонаучный (результат рационального восприятия мира) и гуманитарный (результат интуитивного, ассоциативно–образного познания) компоненты изначально единой культуры, разделенные искусственно» [0, с. 150].

Грандиозные открытия в постижении структурных уровней организации материи, нового осмысления уровней Мироздания, сделанные в квантовой физике за последнее время, заставляют по–новому взглянуть на механизмы миропонимания. Речь идет об открытии в рамках квантовой физики теории струн, теории физического вакуума и т.д. В ретроспективе, квантовая физика восходит к физической теории, основоположником которой по праву считают И. Ньютона, открывшего фундаментальный закон всемирного тяготения. На смену XVIII в., с его механической картиной мира, где материя осмысливалась через категорию движения, пришел XIX в., с его впечатляющими успехами и открытиями, казалось, фундаментальных принципов строения мира: клеточной теории, закона сохранения и превращения энергии, эволюционной теории Ч. Дарвина, периодической системы элементов.

Пришедшая на смену классической физике квантовая теория, впервые предложенная М. Планком, позволила понять природу микромира, где материя рассматривалась с точки зрения дуализма ее корпускулярно–волновых свойств. В. Гейзенбергом был сформулирован принцип неопределенности, описывающий это явление. Н. Бор выявил базовые компоненты вещества (атомная теория), ввел принцип дополнительности, постулирующий, что чем точнее определяется одна величина, тем большая неопределенность оказывается у другой, а также сформулировал понятие о неконтролируемом воздействии измерительных процедур. Он дал вероятностную (так называемую копенгагенскую) интерпретацию квантовой теории. Естествознание обогатилось квантово–полевой картиной мира.

Открытая в 1915 г. А. Эйнштейном общая теория относительности, основывалась на законах гравитации И. Ньютона, а также на работах Д. Максвелла, который в 1837 г. выдвинул теорию электромагнитной природы света. Работы Максвелла имели исключительное значение для понимания таких явлений, как свет и земное притяжение. Однако существовала проблема. В то время как теория Ньютона предусматривала возможность передвижения со скоростью света, теория Максвелла доказывала, что это невозможно. В картине мира современной физики основополагающую роль играет принцип эквивалентности, который следует из равенства инертной и гравитационных масс. Согласно ему, общая теория относительности трактует тяготение как искривленные пространства и замедление времени в сильных гравитационных полях.

Известно, что квантовая физика изучает квантово–механические и квантово–полевые системы и законы их движения, представляя собой абстрактно–формальное описание Вселенной. Ее основные законы функционируют в рамках квантовой механики и квантовой теории поля, а главный ориентир – это мировоззрение холизма, т.е. целостности. Макромир и микромир сосуществуют в неразрывном единстве, ни один из них не исчерпывает, равно, как и не объясняет другого. Квантовая физика в корне изменила представление о физической картине мира, открыв вероятностные законы микромира, где мир предстает как совокупность отношений. Квантовая картина мира прочно закрепилась в авангарде современной науки.

Квантовая теория по–новому осветила проблему материи и сознания и ноогуманистическое положение о мироформирующем значении сознания репрезентировано в ней, Другими словами, подсистема непроявленной реальности (состояние суперпозиции) локализуется только тогда, когда наблюдаема и именно наблюдатель создает ее объективные характеристики. Вселенная представляет как бы так называемое «пространство вариантов», возможность проявления (локализации) которого напрямую зависит от наблюдателя. Способ наблюдения является фильтром, который извлекает из состояния, существовавшего до измерения, одну из содержащихся в нем возможностей [0, с. 68–71].

Эксперименты, проведенные в 1982 г. А. Аспектом, доказали, что мир, в котором мы живем, не локален и не может быть описан теориями локальности и детерминизма. Если за частицей не ведется наблюдение, она существует в состоянии суперпозиции, то есть в нескольких состояниях и/или точках пространства одновременно. Акт измерения «сводит» (редуцирует) волновую функцию частицы к конкретной точке или состоянию, где частица и обнаруживается, и этот переход необратим.

Данное положение согласуется с ноогуманистическим постулатом о мироформирующей (продуцирующей) роли сознания, поскольку оно, «создавая событие» (А. Госвами), имеет мироформирующее значение. Так, по замечанию А. Минделла, некоторые «физики, вроде С. Хокинга, Ф. А. Вольфа, Р. Пенроуза, А. Госвами и др., выходят за пределы существующих представлений, пытаясь

выяснить, каким образом в физику входит сознание. Например, Госвами говорит, что сознание создает события: «Единственное, что мы можем сказать с уверенностью, – это то, что мы стоим на границе между механистическими воззрениями и новой точкой зрения, согласно которой материя обладает чувственными способностями, в чем–то подобными способностям человеческих существ» [0, с. 223].

Красной нитью в современной психофизической научной парадигме проходит мысль о генерирующей и созидающей действительности роли сознания. Данное направление получило активное развитие в западной трансперсональной психологии (А. Минделл [0] и др.). В тоже время, идея мироформирующего значения сознания присутствует в гипотезе теории физического вакуума, где благодаря так называемым «торсионным полям», представляющим информационный уровень Мироздания, происходят процессы рождения и уничтожения материи.

Современная физическая наука пришла к выводу, что физический вакуум является наиболее фундаментальной и универсальной формой материи, лежащей в основе всех ее конкретных проявлений. Вакуум содержит нулевую энергию, названную силой Казимира, которая, по мнению А. Минделла, позволяет повседневному миру сохранять устойчивость [0, с. 27]. В настоящее время преобладает концепция, согласно которой вещество происходит из физического вакуума. В современном научном дискурсе исследуются еще более амбициозные идеи – происхождения Вселенной из вакуума, возникновение реальности «из ничего». В этой связи большой интерес вызывает физический вакуум, который актуально ничего не содержит, но содержит все потенциально. Физический вакуум представляет собой квантовое поле, из совокупности виртуальных состояний с бесконечно огромной плотностью энергии, в котором наблюдаются флуктуации, рождение элементарных частиц, электромагнитных волн.

Вследствие содержания скрытой энергии, физический вакуум выступает в качестве онтологической основы реального мира, его непроявленного бытия. Поистине, правы были древние философы, говоря, что мир возник из Великой Пустоты. В этом смысле пустота – самая содержательная и фундаментальная сущность. Предполагается, что в физическом вакууме существуют критические точки (точки бифуркации), в которых все уровни реальности проявляются одновременно виртуальным образом. Достаточно незначительного воздействия на эти критические точки «поля сознания», для того, чтобы развитие событий привело к рождению из вакуума либо твердого тела, либо жидкости, либо газа или плазмы [0, с. 103].

Достаточно интересную интерпретацию Мироздания выстраивает теория физического вакуума. Наука многополярна, критична и в ней имеют право на существование различные гипотезы: теория физического вакуума не составляет исключения. В этой связи обращение к ней носит в данном исследовании сугубо инструментальный характер и выполняет функциональную роль с точки зрения широкоохватности ноогуманистических идей, как в академических, так и неакадемических направлениях.

Имея нелокальную природу, сознание, по теории физического вакуума, структурируется в виде двухуровневой модели: сознание на уровне первичного торсионного поля и сознание на уровне вещества. Таким образом, человек в указанной модели рассматривается как двухуровневая система, где первым полевым уровнем являются первичные торсионные поля, а второй уровень необходим лишь для управления и организации работы мозга. Без второго уровня трудно реализовать переход от чисто полевых процессов, ассоциирующихся с Сознанием Вселенной и лежащих вне мозга человека, к веществу, т.е. собственно к человеку [0, с. 31–34].

Отмечено, что теория физического вакуума не противоречит теории суперструн, однозначно трактуемой как квантовая, и, по аналогии, также возможна ее идентификация в качестве квантовой. Экспериментальная бездоказательность теории физического вакуума объясняется, с одной стороны, абстрактным характером квантовой физики как области физической науки, описывающей реальность на языке математики. С другой, – раскрывается с помощью известного, ставшего клише, аргумента, что из–за несовершенства научного инструментария, а порой невозможности проведения экспериментальных исследований, физическая наука оперирует гипотетическими формами познания и вероятностными величинами, которые давно утвердились в арсенале современной науки.

Именно вероятностный контекст в широком его понимании зачастую инициировал научный поиск, результаты которого не всегда были схоластичны и далеки от истины. И все–таки, говоря о гипотетических методах научного поиска, как об универсальных инструментах познания, опережающих свое практическое обоснование, даже абстрактные, на первый взгляд, теории со временем находят свое экспериментальное подтверждение. Следует отметить, что квантовые теории приобрели своих сторонников, рассматривающих интеллект как развитие психофизиологических механизмов подключения к всеобщему информационному полю в рамках так называемого духовно–информационного подхода, где большую роль играют интуиция, подсознание, сверхразум и работа правого полушария.

Итак, специфические законы квантового мира, вбирающие в себя положение о мироформирующем значении сознания, объективны и носят верификационный характер. В квантовой теории суперпозиция существует в двух видах: чистом и смешанном, где чистое состояние подразумевает нахождение системы, ассоциируемое с понятием «Абсолют». При осмыслении этих понятий мышление оперирует логическим и нелогическим путями познания, «которые органически сочетаются и дополняют друг друга, находясь в равновесии» [0, с. 151].

Эти мысли подтверждаются М. Планком: «И религия, и естествознание нуждаются в вере в Бога, при этом для религии Бог стоит в начале всякого размышления, а для естествознания – в конце» [0, с. 35]. И. А. Ланцев отмечает, что в рамках квантовой парадигмы гуманитарные проблемы, то есть человек, исследования сознания и вопросы духовного развития, могут стать эпицентром научных исследований: «Духовное развитие – это врожденная способность каждого человеческого существа к духовной эволюции. Это движение по направлению к целостности, к раскрытию полного потенциала индивида… Раскрытие божественной природы человека ведет к образу жизни, как индивидуальному, так и

коллективному, который будет несравненно превосходить то, что обычно считается нормой» [0, с. 152]. Обращение к подобным категориям свидетельствует о направленности физической картины мира (в рамках квантовой физики) к метафизическим значениям и дает основание рассматривать ее, в качестве гипотезы, в научно–метафизическом ключе и, следовательно, оперировать понятием «научно–метафизическая картина мира».

Двойственный смысл исходных составляющих данного понятия указывает, с одной стороны, на научную достоверность информации, а с другой, – ориентирует к надэмпирическому началу, к тому же, резонирует с концепцией гуманистического универсализма, который также признает как материальное, так и идеальное равнозначными сторонами единой реальности. Следовательно, значения «научно–метафизический», «научно–метафизическая картина мира» означают возможное восприятие и понимание мира на основе синтеза научного и метафизического миропониманий.

Итак, в данной статье нам удалось продемонстрировать эвристический потенциал мультидисциплинарных подходов в исследовании ноогуманистического мировоззрения как современного ориентира развития образования. Была продемонстрирована глубинная связь идей ноогуманизма с естественнонаучными картинами мира, в частности, репрезентированных подходами квантовой физики, теорией относительности, теорией суперструн, теорией физического вакуума, психофизической теорией и т.д. Автором показано, что мультидисциплинарное (на стыке гуманитарного (философского) и естественного научного знания) «прочтение» идей ноогуманизма резонирует с концепцией гуманистического универсализма, который также признает как материальное, так и идеальное равнозначными сторонами единой реальности, легитимизируя принципы научно–метафизической картины мира.

Список использованных источников

1. Акимов А. Е., Шипов Г. И. Торсионные поля и их экспериментальные проявления / А. Е. Акимов, Г. И. Шипов // Сознание и физическая реальность. – 1996. – Т.1. – №3. – С.28–43.
2. Блаватская Е. П. Разоблаченная Изида (Ключ к тайнам древней и современной науки и теологии). – Т.1: Наука. – М.: Сфера, Мн.: Лотаць, 2000. – 688 с.
3. Заречный М. Квантово–мистическая картина мира. Структура реальности и путь человека / М. Заречный. – СПб.: ИГ «Весь», 2007. – 224 с.
4. Иванов А. В. К проблеме онтологического статуса явлений сознания / А. В. Иванов // Вестник МГУ. – Сер. 7. Философия. – 2002. – №2. – С.15–29.
5. Ланцев И. А. Человек в мироздании. Концептуальный подход на основе квантовой парадигмы / И. А. Ланцев // Философия и космология 2008: Научно–теоретический сборник / Международное философско–космологическое общество. Гл. ред. О. А. Базалук. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 219 с.
6. Минделл А. Квантовый ум: грань между физикой и психологией / Арнольд Минделл; [пер. с англ. А. Киселева]. – М.: Беловодье, 2011. – 720 с.
7. Минделл А. Лидер как мастер единоборства (введение в психологию демократии) / А. Минделл / Часть I. – М.: Институт психологии РАН, 1993. – 88 с.
8. Планк М. Религия и естествознание / М. Планк // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С.25–36.
9. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. – К.: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.
10. Свириденко Д. Б. Глобализация пространства высшего образования как фактор актуализации феномена академической мобильности / Д. Б. Свириденко // Вестник СПбГУКИ. – 2015. – №1 (22). – С.159–162.
11. Шипов Г. И. Явления психофизики и теории физического вакуума / Г. И. Шипов // Сознание и физический мир. – М.: Агентство «Яхтсмен», 1995. – Вып.1. – С.86–103.
12. Bazaluk O. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.
13. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12 – P. 258–263.

References

1. Akimov A. Ye., Shipov G. I. Torsionnyye polya i ikh eksperimental'nyye proyavleniya / A. Ye. Akimov, G. I. Shipov // Soznaniye i fizicheskaya real'nost'. – 1996. – T.1. – №3. – S.28–43.
2. Blavatskaya Ye. P. Razoblachennaya Izida (Klyuch k taynam drevney i sovremennoy nauki i teologii). – T.1: Nauka. – M.: Sfera, Mn.: Lotats', 2000. – 688 s.
3. Zarechnyy M. Kvantovo–misticheskaya kartina mira. Struktura real'nosti i put' cheloveka / M. Zarechnyy. – SPb.: IG «Ves'», 2007. – 224 s.
4. Ivanov A. V. K probleme ontologicheskogo statusa yavleniy soznaniya / A. V. Ivanov // Vestnik MGU. – Ser. 7. Filosofiya. – 2002. – №2. – S.15–29.
5. Lantsev I. A. Chelovek v mirozdanii. Kontseptual'nyy podkhod na osnove kvantovoy paradigmy / I. A. Lantsev // Filosofiya i kosmologiya 2008: Nauchno–teoreticheskiy sbornik / Mezhdunarodnoye filosofsko–kosmologicheskoye obshchestvo. Gl. red. O. A. Bazaluk. – Poltava: Poltavs'kiy literator, 2008. – 219 s.
6. Mindell A. Kvantovyy um: gran' mezhdu fizikoy i psikhologiyey / Arnol'd Mindell; [per. s angl. A. Kiseleva]. – M.: Belovod'ye, 2011. – 720 s.
7. Mindell A. Lider kak master yedinoborstva (vvedeniye v psikhologiyu demokratii) / A. Mindell / Chast' I. – M.: Institut psikhologii RAN, 1993. – 88 s.
8. Plank M. Religiya i yestestvoznaniye / M. Plank // Voprosy filosofii. – 1990. – №8. – S.25–36.
9. Svyrydenko D. B. Akademichna mobil'nist': vidpovid' na vyklyky globalizacii': monografija / D. B. Svyrydenko. – K.: Vyd–vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – 279 s.
10. Sviridenko D. B. Globalizatsiya prostranstva vysshego obrazovaniya kak faktor aktualizatsii fenomena akademicheskoy mobil'nosti / D. B. Sviridenko // Vestnik SPbGUKI. – 2015. – №1 (22). – S.159–162.
11. Shipov G. I. Yavleniya psikhofiziki i teorii fizicheskogo vakuuma / G. I. Shipov // Soznaniye i fizicheskiy mir. – M.: Agentstvo «Yakhtsmen», 1995. – Vyp.1. – S.86–103.
12. Bazaluk O. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.
13. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12 – P. 258–263.

Shindaulova R. B., *Ph.D., Associate Professor, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy (Kazakhstan, Almaty), sharabana1@mail.ru*

The potential of multidisciplinary approaches for noohumanistic worldview research

The author attempts to justify the heuristic potential of multidisciplinary approaches for research of noohumanistic worldview as a landmark of education modernization. As a result, the author demonstrated the deep connection of noohumanism ideas with the natural–science picture of the world, in particular, represented by approaches of quantum physics, relativity theory, superstring theory, the theory of the physical vacuum, the psycho–physical theory etc. The author shows that noomumanistic ideas resonate with the concept of humanistic universalism, which also recognizes both material and ideal equivalent sides of one reality, legitimizing the principles of scientific and metaphysical picture of the world.

Keywords: *noohumanism, noohumanistic worldview, multidisciplinary, quantum physics, relativity theory, superstring theory, the theory of the physical vacuum.*

Шиндаулова Р. Б., *кандидат педагогічних наук, доцент, Казахська національна консерваторія ім. Курмангази (Республіка Казахстан, Алмати), sharabana1@mail.ru*

Потенціал мультидисциплінарних підходів у дослідженні ноогуманістичного світогляду

Автор здійснює спробу обґрунтувати евристичний потенціал мультидисциплінарних підходів у дослідженні ноогуманістичного світогляду як сучасного орієнтира розвитку освіти. В результаті, автором продемонстровано

глибинний зв'язок ідей ноогуманізму з природничими картинами світу, зокрема, репрезентовану підходами квантової фізики, теорії відносності, теорією суперструн, теорією фізичного вакууму, психофізичної теорією тощо. Автором показано, що ідеї ноогуманізму резонують із концепцією гуманістичного універсалізму, який також визнає як матеріальне, так й ідеальне рівнозначними сторонами єдиної реальності, легітимізуючи принципи науково–метафізичної картини світу.

Ключові слова: *ноогуманізм, ноогуманістичний світогляд, мультидисциплінарність, квантова фізика, теорія відносності, теорія суперструн, теорія фізичного вакууму.*

* * *

УДК 324:321.74

Куцепал С. В.,
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Україна, Київ),
svkutsepal@rambler.ru

Політичний міф як різновид маніпуляційних виборчих технологій

Розглянуто політичний міф як різновид маніпулятивні технології, розкрито функції політичних міфів. Зроблено висновок, що виникнення нової хвилі соціально-політичної міфологізації, коли політичні міфі стають своєрідним «ерзацом» участі пересічної людини у соціальних процесах та взаємодіях, особливо актуальне для України, де політична реальність перебуває в процесі постійних трансформації, адже система демократичних практик та процедур, система політичних інституцій демократичної держави ще остаточно не сформовані, тому особливо затребуваними є різноманітні політичні технології, роль яких в рази зростає в контексті електоральних кампаній.

Ключові слова: *політичний міф, виборчі технології, маніпуляція, функції політичного міфу, електоральні кампанії.*

Всюдисущність повідомлень у сучасному суспільстві – це його атрибутивна ознака, вони постають евристичними аналізаторами суспільних ситуацій та процесів, заповнюють собою інформаційні лакуни, задовольняють інформаційні потреби усіх суспільних верств, формують домінуючі наративи. Найбільших успіхів у цьому досягла політична реклама, адже постійне повторення рекламних слоганів та заголовків, використання «розкручених» брендів призводить до того, що образи і повідомлення, які відповідають певному політичному кліше, потрапляють у підсвідомість та впливають на поведінку адресата, викликають нові хвилі політичної міфології. Можна стверджувати, що політична реклама стає найдієвішою формою політичної комунікації в умовах електоральних кампаній, тому що здатна «в доступній, емоційній, лаконічній, оригінальній формі донести суть політичної платформи певних політичних сил, налаштувати на їх підтримку, сформувати і впровадити в масову свідомість певне уявлення про їх характер, створити бажану психологічну установку, що зумовлює напрямок почуттів, симпатій, а потім і дій людини» [1].

Соціокультурна ситуація сьогодні вимагає дослідження та теоретичного осмислення, оскільки стрімко змінюється під впливом глобалізаційних та інформатизаційних процесів. Традиційні форми комунікації, з якими людство комфортно та затишно почувалося протягом багатьох століть і які використовувало для з'ясування провідних тенденцій соціальних інтеракцій, стрімко трансформуються або шляхом мімікрії, або кардинального заперечення.

«У постіндустріальному суспільстві влада інформації стає вирішальною в управлінні суспільством, оскільки переважна більшість громадян сприймає навколишній світ через і за допомогою ЗМІ» [2, с. 121]. Комунікація впливає на соціальні та глобальні зміни – екологічні катастрофи, війни, зміни політичного курсу, проте вона діє і більш локально – викликає створення нових соціальних груп, трансформацію місії соціальних організацій, зміну рекламної політики держави тощо. Усі ці події стають можливими як наслідок розвитку думок і переконань людей, тобто зміни комунікативних практик.

Усі вищезазначені причини породжують нову хвилю соціально-політичної міфологізації, недаремно міф уявляється важливою соціальною силою, яка обґрунтовує суспільний устрій, його моральні цінності та керує практичною діяльністю (Б. Маліновський) або подається як емоційно-психологічний імператив, що базується на вірі, є визначальним (хоча і не завжди усвідомленим) компонентом ідеології і свідомості соціальних сил і спільнот (Ж. Сорель). Новітні соціальні міфі стають своєрідним «ерзацом» участі пересічної людини у соціальних процесах та взаємодіях, тому що вона досить часто займає опозиційну позицію стосовно влади і тому відчуває соціальну невпевненість, не вірить у покращення життя у майбутньому, не довіряє представникам владних структур. Усе це актуалізує вироблення соціальної міфології, де пересічна людина, її потреби та прагнення займають провідне місце, де кожна людина здатна ідентифікувати себе у соціумі та визначити пріоритеті власного існування, створити нові ідеали та нових ідолів. Для вкорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатющого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме підтасування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні і наклепу, а також більш тонкі, рафіновані засоби: напівправда (коли з метою забезпечити довіру аудиторії об'єктивно і докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчуються більш важливі або ж подається загальнохибна інтерпретація подій), навішування ярликів [2, с. 116].

На думку Ж. Бодрійяра, характерною ознакою сучасного суспільства стає перетворення продуктів комунікації на привілейовані об'єкти споживання, досягнення такого стану речей, коли рекламне послання сприймається та всмоктується з захватом та насолодою, тобто споживання повідомлень вже спожито у формі міфу. Реклама нав'язує образ товару, при цьому фізичний об'єкт реклами перестає бути визначальним, оскільки рекламується саме образ (привабливості, респектабельності, упевненості, мужності, рішучості тощо). Подібно до комерційної реклами реклама політична також має на меті як найефективніший «продаж свого товару» – політичних ідей чи діячів, використовує ті самі методи: рекламу в громадському транспорті, рекламні плакати, листівки, direct-mail тощо. Однак на відміну від реклами комерційної політична реклама часто містить неприємну критику опонента [2, с. 119].

Різновидом сучасного соціального міфу можна вважати політичний міф, завдяки якому формується нова національна ідентичність, відновлюється або створюється заново порушена картина світу, характерна для багатьох

пересічних громадян у сучасному соціумі, виконуються конкретні завдання в період передвиборчих кампаній, здійснюється маніпуляція свідомістю електорату.

Функції політичних міфів різноманітні – від світоглядної, яка полягає у формуванні масової свідомості, обґрунтуванні та поданні людини соціальних реалій зрозумілою для неї мовою, до маніпуляційної, коли здійснюється керування суб'єктами соціальної дії шляхом прихованого комунікаційного впливу. Більш детально функції політичних міфів досліджуються С. Глазуновою, яка виокремлює їх на суспільному рівні:

соціально-організаційна, або інтегративна – політичний міф координує дії членів суспільства, дає змогу інтегрувати їх, регулюючи таким чином життєдіяльність людської спільноти;

пізнавальна – політичний міф виникає як спосіб пояснення й осмислення соціально-політичного світу там, де людині бракує знань;

об'єктивуюча – у політичних міфах віддзеркалюються уявлення, потреби, бажання, цінності, надії і сподівання як окремих персоналій, здатних впливати на соціально-політичні процеси, так і спільноти в цілому;

нормативна – політичний міф транслює і навіює певні задані моделі соціальної поведінки;

а також на рівні індивіда:

пізнавальна – політичний міф виникає там, де існує серйозна нестача знань про світ, компенсуючи її;

аксіологічна – політичний міф є носієм очікувань, потреб, надій як суспільства в цілому, так і індивіда [3].

Причинами стрімкого розповсюдження політичних міфів можна вважати:

1) неспроможність виборця швидко та правильно орієнтуватися у вирі інформаційних повідомлень та впливів, що захоплює його у період проведення передвиборчих кампаній;

2) стрімкий розвиток маніпуляційних технологій та прийомів;

3) заангажованість ЗМІ, які подають факти відповідно до інтересів тієї політичної сили, яку представляють;

4) політичні міфи створюються для того, щоб зламати перешкоди свідомості, завоювати увагу виборців, представити політика в ролі міфологічного героя [4].

Політичний міф актуальний тим, що охоплює та пояснює суттєву кількість нагальних соціально-політичних проблем, починаючи від уявлень про ідеальне суспільство та ідеальну державу і закінчуючи побудовою глобальної моделі світу, при цьому відповідно до існуючих суспільних пріоритетів міфологізуються (або деміфологізуються) історичні події, сакралізується влада [5, с. 111].

На думку української дослідниці О. Яцунської, яка досліджує електоральні міфи у статті «Електоральні міфи та їх використання у президентській виборчій кампанії в Україні», най розповсюдженими є три різновиди політичних міфів:

1) іміджеві міфи, які спрямовані або на створення (зміцнення) іміджу кандидата, або на знищення іміджу суперника;

2) технологічні міфи, які створюються для реалізацій тих політичних завдань, які на даний час є найбільш актуальними та значущими;

3) «вічні міфи», що актуалізуються у певні моменти виборчої кампанії. [6].

Саме шляхом політичній міфотворчості формується громадська думка, здійснюється вплив на поведінку виборців, насаджуються певні цінності та переконання, тому політичні міфи перетворюються на могутню та дієву зброю у боротьбі за владу. Завдяки політичній міфотворчості виробляються певні образи-моделі соціальної реальності, що досить часто мають симулятивний, штучний характер, проте забезпечують функціонування комунікаційного процесу, де важлива не лише роль міфотворців, а й споживачів продукту міфотворчості.

Це особливо актуально для України, де політична реальність перебуває в процесі постійних трансформації, адже система демократичних практик та процедур, система політичних інституцій демократичної держави ще остаточно не сформовані. В таких умовах особливо затребуваними є різноманітні політичні технології, роль яких в рази зростає в контексті електоральних кампаній.

Список використаних джерел

1. Поспелов Д.В. Психологические особенности формирования политических мифов. – М.: Кардинал, 2002. – 145 с.

2. Поліщук І. / І.Поліщук // Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – № 3(17). – 2013. – С.111–121.

3. Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні / [Електронний ресурс] / С. М. Глазунова. – Режим доступу : http:// www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/

4. Цуладзе А. Политическая мифология / А. Цуладзе. – М. : «Эксмо», 2003. – 384 с.

5. Куцепал С. В. Політичний міф: версія Ролана Барта / С. В. Куцепал // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. – К., 2016. – Випуск 112 (9). – С. 109–111.

6. Яцунська О. Електоральні міфи та їх використання у президентській виборчій кампанії в Україні [Електронний ресурс] / О. Яцунська. – Режим доступу : http: // www.democracy.kiev.ua/ publications

References

1. Pospelov D.V. Psykholohycheskye osobennosty formyrovanyya polytycheskykh myfov. – M.: Kardynal, 2002. – 145 s.

2. Polishchuk I. / I.Polishchuk // Visnyk natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho». – # 3(17) . – 2013. – S.111-121.

3. Hlazunova S. M. Politychni mify yak chynnyk motyvatsiyi politychnoho vyboru v konteksti intehratsiynykh protsesiv v Ukrayini / [Elektronnyy resurs] / S. M. Hlazunova. – Rezhym dostupu : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/

4. Tsuladze A. Polytycheskaya myfolohyya / A. Tsuladze. – M. : «Eksmo», 2003. – 384 s.

5. Kutsepal S. V. Politychnyy mif: versiya Rolana Barta / S. V. Kutsepal // Hileya (naukovyy visnyk) : Zbirnyk naukovykh prats'. – K., 2016. – Vypusk 112 (9). – S. 109–111.

6. Yatsuns'ka O. Elektoral'ni mify ta yikh vykorystannya u prezydent·s'kiy vyborchiy kampaniyi v Ukrayini [Elektronnyy resurs] / O. Yatsuns'ka. – Rezhym dostupu : http: // www.democracy.kiev.ua/ publications

Kutsepal S. V., *Ph.D., professor, head of the humanitarian and socio-economic disciplines, Poltava Institute of Law, National Law University after Yaroslav the Wise (Ukraine, Kyiv), svkutsepal@rambler.ru*

Political myth as a kind of manipulative election technologies

A political myth as a kind of manipulative technology has been considered, as well as the main function of political myths have been viewed. The author concluded that the emergence of a new wave of socio-political mythologizing, when political myth becomes a kind of «ersats» of the average person's participation in social processes and interactions, is especially relevant for Ukraine, where political reality is in the process of constant transformation, because the system of democratic practices and procedures, the system of democratic State political institutions has not been formed yet, therefore, a particularly popular is the variety of political technologies, the role of which has been constantly growing in the context of the electoral campaign.

Keywords: *political myth, voting technology, manipulation, functions of a political myth, electoral campaigns.*

Куцепал С. В., *доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой гуманитарных и социально-экономических учебных дисциплин, Полтавский юридический институт Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого (Украина, Киев), svkutsepal@rambler.ru*

Политический миф как разновидность манипуляционных избирательных технологий

Рассматривается политический миф как разновидность манипуляционных технологий, определяются функции политического мифа. Обосновывается, что возникновение новой волны социально-политической мифологизации, когда политические мифы становятся своеобразным «эрзацем» участия обычного человека в социальных процессах, особенно актуально для Украины, где политическая реальность постоянно трансформируется, поскольку не окончательно сформирована система демократических политический институций, поэтому затребованными (особенно в периоды электоральных кампаний) становятся разнообразные политические технологии.

Ключевые слова: *политический миф, избирательные технологии, манипуляция, функции политических мифов, электоральные кампании.*

* * *

УДК 130.2

Григоренко І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), iragrigorenko@ukr.net

Метафора як образна форма раціональності

Окреслено ключові етапи становлення метафори як образної форми раціональності, оскільки з розвитком суспільства змінювався фундаментальний тип метафори. Автор зауважує, що виникнення метафоричного контексту дає змогу наочно виявляти наявність прихованих можливостей сприйняття об'єктів і характеристик усіх тих подій і явищ, що складають зміст повсякденного людського життя. Основне завдання статті – визначити основні етапи становлення метафори як образної форми раціональності. З часів античності і до новітнього часу метафора залежно від зміни картини світу трансформувалася як антропоморфна, соціоморфна, індивідуально–особистісна, перцептивна, машинна та електромагнітна. Значення метафор як образної форми раціональності багато в чому зумовлено тим, що вони виникають саме на стику емоційного переживання людиною свого контакту з реальністю і раціональним вираженням цього переживання в певних словесних (взагалі знакових) засобах.

Ключові слова: *метафора, картина світу, метафоричний контекст, лінгвофілософія.*

У семіотичному просторі різних культур широко представлені різні види метафори, для яких характерне поєднання різнорідних елементів, їхнє ототожнення в рамках контексту. Метафора давно уже викликає пильну увагу різних дослідників, як лінгвістів, так і філософів. Процес дослідження метафори розпочався ще в античні часи і характеризується неоднорідністю та суперечливістю підходів. За цей час у науці існували різні, іноді діаметрально протилежні лінгвофілософські концепції: від повного заперечення метафори (Т. Гоббс, Дж. Локк, М. Мюллер, Б. Рассел, А. Айєр) до розуміння її як моделі істини й методу пізнання об'єктивної дійсності (Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер, Ж. Фоконьє, О. Кубрякова, А. Баранов, А. Чудінов, О. Селіванова, С. Жаботинська, Л. Бєлєхова та ін.). Багато в чому це зумовлено саме тим, що метафора дає змогу одночасно фіксувати і подібність, і розходження зіставлюваних об'єктів. Тому *метою статті* є визначення ключових етапів становлення метафори як образної форми раціональності за допомогою методів опису і порівняння.

Отже, первинні і вторинні (прямі і переносні) значення змісту і мовних виражень, інших знакових систем, використовуваних у процесах культурної комунікації, нашаровуються один на одного, забезпечуючи інформаційну надмірність семіотичного простору. Більше того, у багатьох випадках саме виникнення метафоричного контексту дає змогу наочно виявляти наявність прихованих можливостей сприйняття об'єктів і характеристик усіх тих подій і явищ, що складають зміст повсякденного людського життя. У звичайних, стандартних, постійно відтворених ситуаціях люди орієнтуються на стандартні ж способи ставлення до дійсності, закріплені в загальнокультурних знакових системах. Ці загальні звичні значення і змісти відповідних фрагментів семіотичного простору сприймаються більшістю членів мовної спільноти як прямі, тобто такі, що регулюють і поєднує їхні колективні зусилля.

У тих же випадках, коли ситуація стає нестандартною, коли традиційні, звичні способи, що регулювали колективну реакцію на зміни, що відбуваються навколишньому середовищі, виявляються неефективними, недостатніми для досягнення необхідного людям результату, різні індивіди можуть здійснювати свою локальну пошукову діяльність, орієнтуючись на значення і змісти, які раніше або не помічалися або оцінювалися суспільством як вторинні. Внаслідок одночасного об'єднання безлічі різних описів дійсності виникає перетин між ними, у результаті чого виникають особливі проміжні сфери уявного простору. У них і творяться уявні об'єкти і конструюються різні операції з ними. Крім того, саме в цих сферах закріплюються непрямі значення і змісти знакових систем, використовуваних культурою. Усвідомлюючись, поряд із прямими, вторинні семантичні шари також впливають на зміни, що відбуваються в структурі і змісті семіотичного простору. Якщо зрушення прямого значення збільшує число мовних форм, що входять у цей простір, то осмислення нових конотацій може призводити до своєрідного «злипання» уже наявних шарів.

Це відбувається тоді, коли знак і його значення поєднуються, створюючи новий знак, який вказує на неявно виражений (передбачуваний) зміст уживаних мовних форм. Метафора, яка робить відкритим вторинні значення слів, дає змогу виразити відразу кілька рівнів змісту. Людина говорить про одне, а має на увазі щось інше.

Подібна можливість указувати на щось, що не може бути позначене явно, представлена безпосередньо і відкрито виявляється особливо цінною у культурах, що знаходяться на стадії перелому. Метафоричні засоби ніби окреслюють сферу перебування об'єктів, що не існують у закінченому вигляді, утворюючи своєрідне згущення, у центрі якого порожнеча. Але задана ззовні форма порожнечі дає змогу все ж відчути присутність описуваного метафорою, побачити відкинуту об'єктом тінь. У такий спосіб метафора потрібна для того, щоб об'єкт, не представлений безпосередньо в людській чуттєво–предметній взаємодії зі світом, усе–таки виявився доступним для його включення в сферу думки.

Сучасні підходи до аналізу метафори показують її глибинну вкоріненість у різних рівнях міжлюдського спілкування. Вона присутня у спеціалізованих мовах наукового пізнання. І чим повніше вчені усвідомлюють характер своєї діяльності, тим більшою мірою виявляється метафорична основа більшості їхніх фундаментальних концепцій і моделей. Це зумовлено тим, що накладання різних описів (як до позанаукового характеру, так і власне наукових) один на одного породжує такі перетини сфер значення і змісту знакових систем, за

допомогою яких ці описи конструюються, стосовно яких неможливо однозначно визначити: до якої з цих сфер належить та чи інша конкретна деталь, що входить у структуру описів. Вирішення цього питання найчастіше має лише контекстуальний характер. Метафора, таким чином, на змістовому рівні виявляється деяким аналогом ймовірнісних методів представлення фактів дійсності в людських знаннях.

Уживання метафор у чомусь нагадує ланцюгову реакцію. Вибравши один елемент метафоричного опису дійсності, людина неминуче змушена відкидати ті, котрі не співвідносні з ним. Метафори системно організовані й утворюють щось на зразок пучка, у якому існують відношення якщо не логічного походження, то, у всякому разі, взаємного індукування, наведення. Намагаючись визначити структуру такого пучка, американські дослідники виділяють кілька головних концептуальних сфер, що задають у кожнім конкретному випадку свою системотворчу ознаку: сферу орієнтаційних метафор, онтологічну сферу, метафори–вмістилища і т.д. Вибравши якесь поняття, що належить до однієї з цих сфер, людина явно чи неявно і далі орієнтується на елементи, що входять до складу цієї сфери.

Різні культури можуть організовувати свою життєдіяльність дуже несхоже, якщо вони навіть використовують метафори з однієї і тієї ж сфери. Перевага правого чи лівого боку, верху чи низу, прагнення до країв чи центру: кожне співтовариство по своєму оцінює значущість подібних орієнтацій, що зумовлює і розходження поведінкових актів представників різних традицій в одній і тій же практичній ситуації.

Нерозуміння цього факту, так само як втрата умовного контексту, призводить до неузгодженості реальних умов, що існують у дійсності і схем людської поведінки, зумовлених культурними установками. Оскільки подібна неузгодженість у першу чергу виникає за рахунок ігнорування непрямих рівнів значення і змісту мертвих чи стертих метафор. Не сприймаючись явно, такі метафори продовжують приховано впливати і на ставлення людей до дійсності і на конкретні форми взаємодії з нею.

Для адекватної інтерпретації уживаних метафор варто постійно мати на увазі, що їхній зміст будується на основі комплексу образів, що виникають у психіці людини при її сприйнятті тих фрагментів дійсності, які мають сигнальне значення для життєдіяльності співтовариства. Але самі ці сприйняття істотно залежать не стільки від особливостей тілесної організації людини, скільки від тих культурних традицій, у рамках яких формується її свідомість. До того ж на знаково–словесне втілення образів впливає специфіка семіотичного простору, елементами якого вони стають. Таким чином, метафору можна розглядати як засіб пізнання дійсності, який буде тісно пов'язаний із специфікою певного соціуму.

Це дає підстави припускати, що явно виражений колективізм давнього мислення (як і подібність світоглядних уявлень у різних народів) визначався існуванням у той час деяких фундаментальних метафор, що задавали для всіх співтовариств однаковий спосіб сприйняття (точніше, опису) дійсності, а також оцінку свого місця в ній і можливих способів дії. Оскільки спочатку культурні розходження ще були не настільки яскраво виражені, як у наступні періоди, остільки в перших фундаментальних метафорах більшою мірою виявлялися загальні для всіх людей способи ставлення до навколишнього світу. Єдність людської природи зумовлювала і подібність багатьох особливостей давніх культур.

Численні дані археологічних і етнологічних досліджень показують, що майже у всіх архаїчних співтовариствах використовувалися досить схожі один на одного способи опису навколишньої дійсності. І найбільш типовою рисою таких описів є їхній явний *антропоморфізм.* Перші фундаментальні метафори змушували давніх людей бачити в різноманітних проявах зовнішнього світу аналог власного життя (яскравим прикладом такого світобачення є антична міфологія, де богів зображали людьми з надзвичайними властивостями). Людина неусвідомлено переносила на навколишні предмети і явища, якщо не знання про власну будову то, принаймні, відчуття свого буття у світі. Найбільш давні світоглядні системи, відомі сьогодні, грунтувалися, наприклад, на ототожненні різних фрагментів природного оточення з тими чи іншими частинами людського тіла. Тому перший варіант фундаментальної метафори можна позначити як антропоморфний. Сприяла ствердженню такого типу метафори і наукова картина світу, створена Аристотелем [7].

З розвитком мислення усвідомлення розходжень у способах організації людей і об'єктів середовища зростало. Порівняння з неживими предметами виявляло незводимість людської сутності до чисто тілесної форми чи пов'язаних з нею фізіологічних процесів. Це, у підсумку, призвело до зміни уявлень людей про власну природу, змушуючи усе більше уваги звертати на способи організації людських колективів, на соціальні характеристики. Усвідомлення того, що особливості поведінки кожного індивіда залежать від його положення в системі міжіндивідуальних зв'язків і відносин, вплинуло і на спосіб опису навколишньої дійсності. Будова світу почала мислитися за аналогією до організації суспільних систем. Родові зв'язки істот прямо переносяться на увесь навколишній світ, так що увесь світ є ніби величезною родовою общиною. Це спричинило появу нового варіанту фундаментальної метафори – *соціоморфного.*

Упродовж тривалого часу люди осмислювали багатомірність свого я. Тому наступна стадія в еволюції фундаментальної метафори пов'язана з формуванням *індивідуально–особистісної свідомості.* На цій стадії людське «я» протиставлялося навколишній дійсності, що зумовило необхідність з'ясування того, як формується знання про цю дійсність. Розуміння того, що в основі навіть абстрактних уявлень людини лежать деякі чуттєві образи, призвело до ототожнення дійсності з актами її сприйняття. Це виражалося в прагненні філософів і перших натуралістів побудувати загальну картину світобудови з позиції спостерігача. Наприклад, вже одна з найдавніших теоретичних систем оптики була побудована як опис процесу бачення людиною зовнішніх предметів. При цьому око приймалося за початковий пункт променів зору, що утворюють конус з вершиною в оці і основою в об'єкті, що спостерігається.

Звичайно, цей варіант фундаментальної метафори (його можна позначити як *перцептивний)* не пов'язував спосіб сприйняття світу з індивідуальними особливостями суб'єкта. Мова йшла про універсальне для всіх людей ставлення до світу, як до чогось такого, що фіксується за

допомогою органів чуття. А оскільки вони у всіх людей, в основному, влаштовані однаково, то виникла думка, що й образи дійсності конструюються за тими самими принципами. Усі різновиди антропоморфної метафори визначали у ту епоху й у тих культурах, у яких вони панували, деякий загальний стиль мислення, що виявлявся в різних образних і концептуальних описах світобудови.

По суті, усі три розглянутих варіанти побудовані за подібним принципом. В усіх випадках дійсність ще не відсторонена від світу людей, описується в контексті однієї пов'язаної з нею ознак. Варіюються лише самі ознаки. На це звертав увагу колись Х. Ортега–і–Гассет, виділяючи дві великі метафори, що виражають на його думку давній і новий типи мислення [6]. Відповідно до першого, суб'єкт і об'єкт ототожнювалися, оскільки буття і того, й іншого розумілося лише як взаємодія фізичних тіл. Людина існувала серед інших тіл у якості такого ж тіла, а її чуттєві сприйняття і знання уподібнювалися відбитку, нанесеному одним предметом на поверхню іншого. Другий же тип мислення з'явився в результаті усвідомлення творчої активності людського розуму. З цього погляду, чуттєві образи навколишнього світу, як і теоретичні уявлення про його організацію є підсумком складної діяльності інтелекту й уяви, що створюють ту картину світу, яка виникає в думці кожного індивіда. При такому підході складається враження, що всі предмети, нібито сприймані людиною у зовнішній реальності, насправді є елементами реальності внутрішньої, тобто знаходяться усередині психічної сфери людини. Замість *метафори відбитка* з'являється *метафора вмісту посудини*. Але й у тому і в іншому випадку світ і людина складають нерозривний ланцюг, у якому обидві ланки по черзі відіграють провідну роль, тому обидві форми усе–таки не виходять за рамки антропоморфного варіанту.

Цей тип фундаментальної метафори, реалізуючись в безлічі своїх конкретних різновидів, визначав виникнення і функціонування різних типів культури упродовж тривалого періоду. Однак розвиток спеціалізованих видів пізнавальної діяльності поступово привів до розуміння його обмеженості і вичерпаності (як базовий регулятив). Ототожнення, нехай навіть і умовне, у рамках метафоричного контексту, що пізнає людина, з пізнаваними об'єктами виявляло багато пробілів в знаннях про свою власну природу.

Можливість представити себе в ролі предмета серед предметів давала змогу людям дізнаватися про навколишній світ як би із середини, виявляючи в людині властивості, що збігаються з характеристиками досліджуваних предметів або якоюсь мірою подібні з ними. Але тому, що серед загальних ознак виявлялися і маловідомі, то поступово сама людина перетворювалася в об'єкт пізнавальної діяльності. Виникала потреба в співвіднесенні її з якимось іншим еталоном відомого, що дало б змогу виявити приховані риси людської сутності.

Брати себе за еталонний зразок, стосовно якого організуються всілякі ознаки об'єктивної реальності, людина більше не могла. Різні варіанти першої фундаментальної метафори, що виникла ще в міфологічній свідомості й оформилася в теоретичних системах античної філософії та продовжувала виконувати свої функції аж до Нового часу, не зникли повністю і сьогодні. Однак, зробивши себе об'єктом вивчення, теоретична свідомість змушена було змінити орієнтири.

Попередня пізнавальна традиція будувалася на зіставленні дійсності з природними чи соціальними характеристиками світу людей і пізнаними вважалися ті фрагменти зовнішнього світу, які вдавалося включити в систему антропоморфного опису [3]. Тепер же необхідно було знайти новий зразок, з яким можна було б зіставляти вже саму людину, що перетворилась у невідомий об'єкт і описувати його з погляду цього зразка. Було потрібно щось добре відоме людям і, у той же час таке, що істотно відрізняється від них. При цьому це нове повинно було входити в безпосереднє оточення людей, бути доступним і володіти визначеною цінністю.

Спрямованість пошуку такого зразка організації знань була зумовлена тим, що до XVII сторіччя у сфері практичної діяльності людей усе більшу роль відігравали всілякі механічні системи. Перший нищівний удар по системі Аристотеля завдав польський вчений Микола Коперник. У 1543 р. Вийшла його книга «Про обертання небесних сфер». З виходом цієї книги в науці починає формуватися уявлення про геліоцентричну систему світу [7].

І. Ньютон, відкривши закон всесвітнього тяжіння, сформував зовсім іншу картину світу. Згідно з механістичним світоглядом на основі законів механіки можна було пояснити різні явища природи, починаючи від космічних і закінчуючи живою природою. Механістичний погляд на людину і його діяльність визначав орієнтацію на виділення в природній дійсності таких її форм, що могли б укластися в схему «конструкція – функція – результат». Індивідуальні особливості, духовна сторона людського буття, розходження історичних стадій людини і суспільства – усе це стало оцінюватися як неіснуючі характеристики. Так виник другий тип фундаментальної метафори – *машинний.* Контекст, породжуваний його використанням, визначав різні сторони людської життєдіяльності, дозволяючи вивчати їх у зіставленні з конструктивними і функціональними параметрами механічних пристроїв, розглянутих як еталон відомого. На відміну від форм антропоморфної (включаючи і її соціоморфний і перцептивний варіанти) метафора машинна більшою мірою характеризувала культури європейського типу.

Наприкінці XIX ст. виникає нова картина світу – електромагнітна [7]. Механістичний спосіб мислення не міг пояснити нові факти, які були отримані у «не механістичних» сферах досліджень. Закон збереження енергії зіграв велику роль у відкриттях, пов'язаних з електричними і магнітними явищами. Утвердженню в науці електромагнітної картини світу сприяли праці Дж. К. Максвелла про електромагнітні поля. З утвердженням в науці теорії відносності, змінюється уявлення про простір і час, про масу рухомих тіл, їх взаємодію. А. Ейнштейн показав органічний взаємозв'язок простору і часу, відносність просторових та часових співвідношень в матеріальному світі. Була побудована модель, відмінна від моделі Ньютона. Світ уявляється безграничним, але не безкінечним. Відкриття факту відносності часу – одна з найбільших перемог людського розуму, яку можна порівняти тільки з відкриттям кулеподібності Землі [7].

Електромагнітна картина світу відрізнялась від механістичної, хоча між ними є багато чого спільного. Поширення електронної техніки зумовило використання образів, заснованих на якісно інших (але все–таки, як і раніше, технічних) принципах. Світ–комп'ютер, людина–

комп'ютер, що діє за закладеною програмою, та інші подібні образи, активно використовуються і входять в арсенал сучасної технократичної культури [4]. Вони визначають не тільки поводження людей стосовно їх природного оточення, але і форми міжлюдського спілкування. Причому сьогодні в такому впливі переважає негативний відтінок. Сприймаючи один одного як машину, люди усе більшою мірою зводять міжлюдську комунікацію до нейтральних форм.

Таким чином, з розвитком суспільства змінювався фундаментальний тип метафори. З часів античності і до новітнього часу метафора залежно від зміни картини світу трансформувалася так: *антропоморфна, соціоморфна, індивідуально–особистісна, перцептивна, машинна та* електромагнітна. Зростаюче значення метафор як образної форми раціональності багато в чому зумовлено тим, що вони виникають саме на стику емоційного переживання людиною свого контакту з реальністю і раціональним вираженням цього переживання в певних словесних (взагалі знакових) засобах. Подібне поєднання почуттів і розуму найбільш чітко здійснюється в тих випадках, коли взаємодія людини і дійсності породжує ситуацію, що виходить за межі традиційних описових схем, що руйнує звичний, стереотипний спосіб уявлення про світ.

Список використаних джерел

1. Александрова Т. А. Образність як джерело утворення технічної термінології / Александрова Т. А. // Мовознавство. – 1973. – №5. – С.56–59.
2. Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Анкерсмит Ф. Р. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – 496 с.
3. Асмус Г. Ф. Античная философия / Асмус Г. Ф. – М.: Высшая школа, 1976. – 387 с.
4. Кожина М. Н. К вопросу о средствах образности в научной речи / Кожина М. Н. // Учен. Зап. Перм. Ун–та. – 1966. – №162. – С.211–215.
5. Непийвода Н. Ф. Мова української науково–технічної літератури (функціонально–стилістичний аспект) / Непийвода Н. Ф. – К., 1997. – 154 с.
6. Ортега–і–Гассет Х. Дві великі метафори / Ортега–і–Гассет Х. // Теория метафоры. – М., 1990. – С.68–81.
7. Платонов Г. В. Картина мира, мировоззрение и идеология / Платонов Г. В. – М.: Знание, 1972. – 244 с.

References

1. Aleksandrova T. A. Obraznist yak dzherelo utvorennya texnichnoyi terminologiyi / Aleksandrova T. A. // Movoznavstvo. – 1973. – №5. – S.56–59.
2. Ankersmit F. R. Istoriya i tropologiya: vzlet i padenie metafory / Ankersmit F. R. – M.: Progress – Tradiciya, 2003. – 496 s.
3. Asmus G. F. Antichnaya filosofiya / Asmus G. F. – M.: Vysshaya shkola, 1976. – 387 s.
4. Kozhyna M. N. K voprosu o sredstvah obraznosti v nauchnoj rechy / Kozhyna M. N. // Uchen. Zap. Perm. Un–ta. – 1966. – №162. – S.211–215.
5. Nepyjvoda N. F. Mova ukrayinskoyi naukovo–texnichnoyi literatury (funkcionalno–stylistychnyj aspekt) / Nepyjvoda N. F. – K., 1997. – 154 s.
6. Ortega–i–Gasset X. Dvi velyki metafory / Ortega–i–Gasset X. // Teoriya metafory. – M., 1990. – S.68–81.
7. Platonov G. V. Kartyna myra, myrovozzreniye i ideologiya / Platonov G. V. – M.: Znaniye, 1972. – 244 s.

Grigorenko I. V., *Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Docent, Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), iragrigorenko@ukr.net*

Metaphor as shape rationality

The article outlines the key stages of formation as the metaphors shape rationality, because society is changing with the development of a fundamental type of metaphor. The authors note that the emergence of a metaphorical context allows to visually detect the presence of hidden possibilities of perception of objects and characteristics of all of the events and phenomena that constitute the everyday human life. The main problem of the article – to identify the main phases of formation as a metaphor shape of rationality. From antiquity to modern times, and metaphor, depending on changes in the picture of the world was transformed as the anthropomorphic, sotciomorphic, individual–and–personal, perceptive, and electromagnetic. The value of metaphor as the shape of rationality determined by the fact that they appear as a man of his emotional experience of contact with reality and rational expression of emotions in specific media language.

Keywords: *metaphor, picture of the world, metaphorical context lingvophilosophy.*

Григоренко И. В., *кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры украинской литературы, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), iragrigorenko@ukr.net*

Метафора как образная форма рациональности

Обозначены ключевые этапы становления метафоры как образной формы рациональности, поскольку с развитием общества менялся фундаментальный тип метафоры. Автор отмечает, что возникновение метафорического контекста позволяет наглядно выявлять наличие скрытых возможностей восприятия объектов и характеристик всех тех событий и явлений, составляющих содержание повседневной человеческой жизни. Основная задача статьи – определить ключевые этапы становления метафоры как образной формы рациональности. Со времен античности и до новейшего времени метафора в зависимости от изменения картины мира трансформировалась как антропоморфная, социоморфная, индивидуально–личностная, перцептивная, машинная и электромагнитная. Значение метафор как образной формы рациональности во многом обусловлено тем, что они возникают именно на стыке эмоционального переживания человеком своего контакта с реальностью и рациональным выражением этого переживания в определенных словесных (в общем знаковых) средствах.

Ключевые слова: *метафора, картина мира, метафорический контекст, лингвофилософия.*

* * *

УДК 130.1:316.012

Іванов Є. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ivanovev@inbox.ru

Соціально–філософський зміст поняття «криза»: аналіз провідних підходів

Метою статті є дослідження різних підходів до проблеми некерованості в системі соціального управління. Основним методом є системний підхід. На основі аналізу позицій різних вчених зроблено висновок, що криза має складні характеристики: швидкість протікання, сутність, потенціал. Вказано соціальні процеси, на які вона впливає, показано її зв'язок з іншими елементами системи соціального управління. Обґрунтовано ідею, що крім реально існуючих в суспільстві криз, засоби масової інформації та політики нерідко апелюють до удаваних криз. Доведено, що системи без зворотного зв'язку не можуть адекватно реагувати на кризи, тому криза в таких соціальних спільностях перетворюється на перманентний стан суспільства. Зроблено висновок, проблему кризи можна розглядати через призму поняття «дискомфорт», який виникає в керованій системі під впливом кризових явищ. В масштабах соціальної системи, цілого суспільства елітні групи намагаються створити для себе «поля комфорту», в рамках яких вибудовується зручна для них модель соціальності.

Ключові слова: *криза, управління, дискомфорт, поле комфорту.*

На початку XXI ст. проблеми управління суспільством виходять на перший план не тільки у соціальній філософії, а й в соціології, політології, менеджменті та інших суспільних науках. Можна сміливо стверджувати, що від того, наскільки людство зуміє їх осмислити і вирішити, залежить його майбутнє. Саме тому спостерігається звернення вчених, а в першу чергу сучасних філософів, до маловивчених питань соціального управління. Проблема некерованості є маловивченою, важливою і фундаментальною науковою проблемою.

Метою статті є дослідження різних підходів до проблеми некерованості в системі соціального управління. Фактично в науковій літературі відсутні чітке визначення

некерованості, її характеристики та генезис. Наша гіпотеза полягає в тому, що некерованість – це закономірна управлінська ситуація, що виникає за певних умов і уявляє собою одну з фаз кризи. Щоб докладно описати дану фазу, необхідно спочатку проаналізувати поняття «криза», яка є досить об'ємним і багатозначним. Вирішення цього завдання дозволить створити середовище для аналізу проблеми некерованості, забезпечить необхідну основу для дисциплінованого мислення, надасть можливість розглядати некерованість у перспективі, оцінити з точки зору некерованості загальноорганізаційний потенціал різноманітних систем.

Етимологічний словник української мови під редакцією О. С. Мельничука вказує, що в українську кому слово «криза» прийшло з французької або з латини і має чимало різних значень: «рішучій поворот, переломний момент, вибір, розрізнення, міркування, суд, рішення, вирок». Дана лексема споріднена з грецьким дієсловом κρινω, яке перекладається як: «розділяю, вибираю, виношу рішення, суджу, обвинувачую» [1, с. 45]. Як бачимо, дане поняття має дуже великий набір значень, але більшість з них, що дуже важливо, вказують на специфіку управлінських процесів, які обов'язково включають в себе певну можливість розгортання потенціалу для вибору шляхів розвитку, необхідність надання переваги тій чи інший альтернативі шляхом моделювання майбутнього в короткостроковій або довгостроковій перспективі, виробленням того чи іншого рішення, висуненням судження, що претендує на істинність.

С. Бондар відносить слово «криза» до ключових слів поточного моменту. Починаючи з другої половини 2008 р. лексема «криза» набула широкого вжитку і інтернаціонального характеру. У сучасному науковому світі вона має різне тлумачення, а журналісти схильні використовувати її в самому широкому значенні, що призводить до інфляції поняття та спотворення картини сучасного світу. До розпаду Радянського Союзу її вживали для опису капіталістичних реалій, а після цієї події вживання даної лексеми розповсюдилася практично на всі сфери життя [2, с. 342–343]. Активне використання лексеми «криза» призвело до втрати багатьох важливих відтінків значення з одного боку, а з іншого – з'явилась тенденція спрощувати зміст даного поняття, позначати ним будь–які негативні явища. Важливо розрізняти справжні кризи і ті, що називають кризами, так як дана лексема зазнає надлишкового використання. Є реалії, які повністю відповідають поняттю криза, але їх вперто не помічають і в цьому полягає найбільша загроза, так як в ситуації, коли не здійснюються відповідні кроки, криза посилюється, набирає хвилеподібного характеру і може призводити до масового психозу, який триває значно довше, ніж власне криза. [2, с. 344–344]. Представник Єльської школи конструктивізму П. де Ман в одній із своїх робіт вказав, що «те, що сприймається іншими людьми як криза на справді не несе в собі ніяких змін, все залежить від точки зору спостерігача». [3, с. 16]. Вдалим, хоча й негативним прикладом такого роду може бути динаміка розповсюдження в Україні так званих «соціальних хвороб», яку наводить І. І. Хожило [4] (таб. 1).

Як доводять дані факти, вже більше десяти років розповсюдження туберкульозу та СНІДу в нашій країні набуло загрозливого характеру, однак про пандемію, як кризу дискутують лише спеціалісти з проблем суспільного здоров'я та медики. Ця криза практично не обговорюється на шпальтах передових видань та соціальних мережах, державні органи теж не приділяють даній проблемі необхідної уваги. Найважливішими термінами, які використовуються в науковій літературі для аналізу кризових явищ, є «криза» та «кризова ситуація». Перший термін може вказувати на різні різноманітні та процеси, різних рівнів та сфер людського суспільства. Існує чимало розбіжностей в його трактуванні різними вченими. Більшість з них вважають, що для людини, що потрапляє в кризову ситуацію відкривається декілька можливостей: боротьба з негативною стороною кризи, розгортання власного прихованого потенціалу, аналіз власного життя під іншим кутом зору, який стає можливим в умовах руйнування рутинного укладу. Криза – це крайнє загострення протиріч в соціально–економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі. Під час цього загострення відбувається радикальне оновлення системи. Стабільний стан і криза виступають постійними антагонізмами в розвитку будь–якої системи, хоча є ідеє, що очисна сила кризи потрібна системі не менше, ніж стабільне існування. Ці дві сторони не можуть існувати одна без одної, оскільки без боротьби, в якій реалізується свого роду закон боротьби протилежностей, не має розвитку. Криза виникає в переломний момент у розвитку системи, що дає простір новому витку економічних змін [5]. Відчуття катастрофи, що наближується, слугує стимулом для співпраці політичних партій та лідерів. Протиріччя забуваються і напруження суперництва знижується. Почуття загальної тривоги стосовно майбутнього, яке охоплює всі верстви суспільства дозволяє оминути складні перешкоди на шляху до розробки конституції. Вдалим прикладом цього роду виступає Болівія. В той же час можна навести і приклади протилежного характеру, так Канада, Фінляндія, Швейцарія створили нові конституції, або внесли в них вагомі зміни, перебуваючи у відносно стабільному стані і не чекаючи виникнення кризи [6, с. 35].

Український дослідник криз П. В. Кухта зупиняється на тому, що будь–яка соціально–економічна система має дві тенденції у своєму існуванні: функціонування (підтримка, збереження функцій, що детермінують цілісність системи, зберігають її якісну визначеність та сутнісні характеристики) та розвиток (набуття нової

Таблиця 1

Динаміка розвитку епідемій ВІЛ–інфекції, туберкульозу в Україні

Захворюваність (на 100 тис. населення)	1990 р.	2000 р.	2001 р.	2004 р.	Динаміка показника	Характер розвитку процесу
ВІЛ–інфекція	0,08	12,6	14,2	26,2	+ 2 р. (відносно 2000 р.)	Стабілізація відсутня
Туберкульоз	31,9	60,4	69,5	80,0	+2,5 р.	Стабілізація відсутня

якості, що змінює умови функціонування). Кризи можуть протікати з різними мірами гостроти. Наводиться така класифікація криз: 1) за масштабом (локальні та загальні); за проблематикою (макро– і мікрокризи, при чому мікрокриза може переростати в макрокризу викликаючи ланцюгову реакцію); за причиною виникнення (природні, суспільні, екологічні), за структурою відносин в соціально–економічній системі (економічно–фінансові, соціальні, політичні, психологічні, організаційні, технологічні та інші кризи). Складовим елементом політичних криз є втрата авторитету механізму управління, партійний розкол, ідеологічна криза, руйнація принципів владарювання, зростання злочинності, криза реалізації інтересів окремих соціальних груп [5]. О. Гусак вказує, що сутність кризи становить три обов'язкових компоненти, за якими це явище можна відрізнити від інших неприємних подій: несподіваність, загроза і дефіцит часу на реакцію [7]. Системи без зворотного зв'язку не можуть адекватно реагувати на кризи, тому криза в таких соціальних спільностях перетворюється на перманентний стан суспільства. Так проявляє себе неможливість забюрократизованих структур до винайдення інновацій, використання приватної ініціативи, творчого потенціалу суспільства.

Словенський вчений В. Т. Міко вважає, що кризу можна розглядати з об'єктивної сторони, як феномен, що є рефлексивним осмисленням того факту, що більшість процесів у суспільстві, які ґрунтуються на еволюційних трансформаціях, перетворенням речовини та енергетичної взаємодії, залежать від багатьох умов зовнішнього середовища. Фактично вони можуть протікати лише в невеликому діапазоні цих умов, коливатись від стійкості до нестабільності. В. Т. Міко теж підтримує ідею, що криза має реляційну природу, є явищем відносним, таким що співвідноситься з деяким ідеальним станом рівноваги. Криза суб'єктивно існує не сама по собі, а лише у сприйняті та оцінці суб'єктів кризи [8, с. 433–434]. Фактично до поняття «криза», яке використовує цей дослідник можна зарахувати будь–які відхилення від нормального протікання соціальних та управлінських процесів, оскільки всі вони виходять за межі вузького коридору «стабільності». Важливо також зауважити, що аналіз подібних трактовок кризи дозволяє зрозуміти як дане поняття потрапляє в суспільно–політичний дискурс і циркулює в ньому. Відчуття кризи повинно бути кимось опізнане, сформульоване і артикульоване для громадськості. Якщо остання сприймає даний месидж, то відбувається резонанс і криза стає загальновизнаною. В цілому можна зробити висновок, що більшість визначень поняття криза прямо чи опосередковано апелює до виникнення деякого відчуття дискомфорту у якоїсь групи населення. Якщо заглибитись в дослідження цього аспекту кризи, то можна зробити висновок, що в суспільстві завжди існує певний рівень дискомфорту. Навіть, якщо в цілому соціум є благополучним і динамічно розвивається, то дискомфортні відчуття переживають в тій чи іншій мірі всі люди. Страждання відчуває будь–яка жива істота, що потрапляє у матеріальний світ. В одному з ведичних писань «Шримад–Бхагаватам» (пісня 7, гл. 6, текст 14) говориться про те, що існує три види страждань: перший вид заподіюють власні тіло та інтелектуальна складова особистості (хвороби та психічні розлади), другий – страждання, які приносять істоти, живі організми (образи, насильство), третій тип страждань заподіюють сили природи (холод, спека, суховій і т.д.).

Важливий доробок в осмислення природи кризи зробили деякі воєнні теоретики. Вони осмислювали кризу, як невід'ємну складову ситуації напружених бойових дій. Згодом цей напрям дослідження кризових явищ розвинувся в рамках менеджменту та інших наук про суспільство. М. Хілйард вказав, що К. фон Клаузевіц відкрив закономірність, що полягає у виникненні протиріччя між відчуттями невизначеності, небезпеки, непередбачуваності і страху та моральними силами, які уособлюють мужність та впевненість у собі. В основі успішних систем реагування на кризу виступають моральні сили команди, гордість і відчуття обов'язку. Якщо ці сили відсутні, то проблеми будуть наростати на протязі кризового відрізка часу. Описання К. фон Клаузевіцем війни та характеристик людської реакції, на думку М. Хілйарда, мають бути детально досліджені. Масштабність кризи детермінує ще одну закономірність: для вирішення викликів історії необхідні зусилля декількох організацій. Якщо ж з кризою намагається боротися лише одна організація, то така ситуація може призвести до виникнення феномену бюрократопаталогії (bureaupathologies). Її члени будуть демонструвати активну діяльність, однак насправді будуть приносити мало користі, або й стануть шкідливими [9, с. 5].

Більшість концепцій кризи включає в себе важливий рефлексивний момент. Індивіди, що потрапляють в кризовий стан повинні відчути, зрозуміти, відрефлексувати, що відбувається щось загрозливе, незвичайне, небезпечне. На нашу думку, люди відчувають і осмислюють кризову і передкризову фазу за допомогою двох основних категорій, що можуть бути невідрефлексованими у масовій та індивідуальній свідомості: комфорт та дискомфорт. Звісно, не завжди використовуються саме ці поняття, але вони можуть використовувати терміни близькі за значенням. Комфортний стан може бути позначений словами «нормальне життя», «затишок», «щастя» і т.п. Поняття дискомфорт часто замінюється синонімами на кшталт «лихо», «турботи», «злидні», «горе» і т.д. Дискомфорт є невід'ємною частиною життя маргіналізованих груп людей, а також тяжкохворих, інвалідів і т.д., які фактично, весь час живуть в кризових для звичайних людей умовах. Суспільна еліта намагається створити для себе (а в демократичних суспільствах і для широких мас населення) певні «поля» комфортного існування, проживання, діяльності і т.п. Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон в своїй фундаментальній праці «Чому нації помиляються. Походження влади, процвітання та бідності» подають дуже влучну характеристику даної ситуації: «Ми живемо в світі нерівності. Відмінності серед націй аналогічні тим, що існують між двома частинам Ногалеса (місто в Мексиці, де квартали бідняків разюче відрізняється від кварталів багатіїв – І. Є.) просто в більшому масштабі. В багатих країнах індивіди є більш здоровими, живуть довше і набагато більш освіченіші. Вони мають доступ до цілого ряду зручносте і варіантів вибору в житті від канікул до кар'єрного шляху, про які люди в бідних країнах можуть лише мріяти» [10, с. 53].

У психології проблема згаданих нами полів розкрита, на нашу думку, більш повно та детально, ніж в інших соціальних науках. Наприклад, К. Левін приділяє велику увагу теорії поля, вважаючи, що прояснення проблеми

осмислення минулого і майбутнього залежить від дослідження проблем психологічного поля, яке існує в даний час і вміщує в собі погляди індивіда на його майбутнє і минуле. Індивід бачить не тільки свою реальну ситуацію життя, а й має певні очікування, жахи, мрії про своє далеке або близьке майбутнє. До психологічного поля можна включити також такі поняття як рівень домагань, настрій, конструктивність та ініціативність індивіда. Звички людини також можна розглядати як частину цієї структури. Психологічні поля навколо нас взаємодіють між собою утворюючи три області: 1) життєвий простір, тобто людина та психологічне середовище, яким воно існує для цієї людини (потреби, мотивації, настрої, цілі, тривоги, ідеали); 2) багатоманіття процесів у фізичному та соціальному світі, які не впливають на життєвий простір людини в даний час; 3) погранична зона життєвого простору, певні частини фізичного та соціального світу, що впливають на життєвий простір людини (процеси сприйняття і виконання певних дій тісно пов'язані з цією зоною) [11, с. 73–77]. Для захисту зон комфорту суспільні еліти розробляють іноді досить складні репрезентативні системи, які дозволяють пояснити широким масам населення, чому виникає феномен багатства, та чому воно так нерівномірно розподіляється між людьми. Однак, зручні для вищих класів суспільства ідеологічні, релігійні, а іноді й наукові погляди легко відкидаються люмпенами, коли починається справжня суспільна криза. Зазвичай, вона призводить до серйозного загострення класової боротьби, в тих суспільствах, де диференціація населення набуває загрозливих масштабів.

В недемократичних суспільствах «поля комфорту» є замкненими і в них допускають лише обраних, а всі інші перебувають в тій чи іншій мірі в дискомфортному стані. Все ж таку ситуацію можна назвати докризовою. Вона характеризується наступними ознаками: спрощення, заданість, комфортність, пласкістю, невизначеністю часового проміжку, протягом якого вона може існувати. Докризова ситуація є періодом, коли індивід накопичує можливості для подолання потенційних криз, періодом відносного спокою і затишку. Однак деякі особистості можуть відчувати в цей час і нудьгу, страждати від монотонності, рутинного ходу життя.

Відомий російський філософ О. С. Ахієзер, який є творцем альтернативної соціокультурної методології, визнає поняття дискомфорт настільки важливим, що вводить його в свій соціокультурний словник. Дискомфортний стан він розглядає як результат нездатності, небажання, слабості суб'єктів, їх культурних програм забезпечити розробку адекватних наявній ситуації уявлень та дій, здійснити критичну ревізію культурного багажу відносно до світу, який постійно ускладнюється. Дискомфорт характеризується зростанням страху, відчаєм від перспективи існування в подібній ситуації, хворобливим, стресовим станом, можливістю внутрішнього емоційного розладу [12, с. 154]. Комфортний стан – протилежність дискомфортного, складає з ним дуальну опозицію, полюси якої знаходяться один з одним в стані амбівалентності. Комфортність має серед іншого фізіологічний аспект, наприклад (ситість, як противагу голоду), а також психологічне забарвлення. Прагнення зберегти комфорт потребує здатності постійно включати у відповідну інтерпретацію культури потік нових фактів, екстраполювати на них культурну норму комфортності.

Різноманітні фактори можуть запускаючи наростання кризи. Соціум переходить до ситуації «входження в кризу». Вона характеризується наростанням дискомфорту і того, що стан відносного спокою далі продовжуватись не може. «Поля комфорту» починають руйнуватись. Кризова ситуація характеризується складністю, невизначеністю, глибоким дискомфортом, глибиною, організаційними проблемами, екзистенціальними прозріннями. Еліта нерідко замість вирішення проблем, що призвели до виникнення кризи намагається створити замість «полів комфорту» «анклави комфорту». В такому випадку відбувається соціальний розкол і можливе виникнення повномасштабної громадянської війни. Такий розвиток подій є однією з можливих реалізацій сценарію підвищення міри некерованості в суспільстві на всіх його рівнях. Фактично, це розрив моделі соціальності, її трансформація через конфлікт і, можливо, вироблення нового консенсусу для реалізації потенціалу суспільного життя в тій чи іншій країні. Перспективними напрямками дослідження даної теми, на нашу думку, виступають розбудова у соціальній філософії методологічного апарату для дослідження кризових явищ, а також надання рекомендацій практичного спрямування щодо подолання соціальних криз.

Список використаних джерел

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т.3 / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін–т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1982. – 632 с.

2. Поль де Ман. Критика и кризис [пер. Е. В. Малышкин] / Де Ман Поль // Слепота и прозрение. – СПб.: Гуманитарная академия, 2002. – С.12–34.

3. Хожило І. І. Виклики соціально небезпечних хвороб як сфера державно–управлінської діяльності / І. І. Хожило // Державне управління: теорія і практика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/GALUZEVE/12–XOJILO.pdf.

4. Кухта П. В. Кризи, їх причини та наслідки / П. В. Кухта // Ефективна економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka. com.ua/?op=1&z=1439.

5. Брандт М., Коттрелл Дж., Гай Я., Реган Е. Розробка і реформа конституції: вибір процесу [Дудченко А.] / Мішель Брандт, Джилл Коттрелл, Яш Гай, Ентоні Реган. – К.: Interpeace, 2011. – 334 с.

6. Гусак О. Комунікативні аспекти організаційної кризи / Ольга Гусак // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://social–science.com.ua/article/760.

7. Mika V. T. Actual Problems of Crisis Management Theory / V. T. Mika // International Scientific Conference «Management 2010». – Union University Belgrade, Faculty of Industrial Management, Kruševac, Serbia, on March 17th – 18th. – Ondrusek, M. – 2010. – S.432–436.

8. Hillyard M. J. Public Crisis Management / M. J. Hillyard. – Lincoln: Writers Club Press, 2000. – 280 p.

9. Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James Robinson. – New York: Crown Publishing Group, 2012. – 544 p.

10. Левин К. Теория поля в социальных науках [пер. с англ. Е. Суприна] / Курт Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 368 с.

11. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России) / А. С. Ахиезер. Т. II. Теория и методология. Словарь. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 600 с.

References

1. Etymologichnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy: V 7 t. – T.3 / Red. kol.: O. S. Mel'nychuk (gol. red.), I. K. Bilodid, V. T. Kolomijec', O. B. Tkachenko. AN URSR. In–t movoznavstva im. O. O. Potebni. – K.: Naukova dumka, 1982. – 632 s.

2. Pol' de Man. Kritika i krizis [per. E. V. Malyshkin] / De Man Pol' // Slepota i prozrenie. – SPb.: Gumanitarnaja akademija, 2002. – S.12–34.

3. Hozhylo I. I. Vyklyky social'no nebezpechnyh hvorob jak sfera derzhavno–upravlins'koi' dijal'nosti / I. I. Hozhylo // Derzhavne upravlinnja: teorija i praktyka [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/GALUZEVE/12–XOJILO.pdf.

4. Kuhta P. V. Kryzy, i'h prychyny ta naslidky / P. V. Kuhta // Efektyvna ekonomika [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.economy.nayka. com.ua/?op=1&z=1439.

5. Brandt M., Kottrell Dzh., Gaj Ja., Regan E. Rozrobka i reforma konstytucii': vybir procesu [Dudchenko A.] / Mishel' Brandt, Dzhyll Kottrell, Jash Gaj, Entoni Regan. – K.: Interpeace, 2011. – 334 s.

6. Gusak O. Komunikatyvni aspekty organizacijnoi' kryzy / Ol'ga Gusak // Osvita regionu: politologija, psyhologija, komunikacii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://social–science.com.ua/article/760.

7. Mika V. T. Actual Problems of Crisis Management Theory / V. T. Mika // International Scientific Conference «Management 2010». – Union University Belgrade, Faculty of Industrial Management, Kruševac, Serbia, on March 17th – 18th. – Ondrusek, M. – 2010. – S.432–436.

8. Hillyard M. J. Public Crisis Management / M. J. Hillyard. – Lincoln: Writers Club Press, 2000. – 280 p.

9. Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James Robinson. – New York: Crown Publishing Group, 2012. – 544 p.

10. Levin K. Teorija polja v social'nyh naukah [per. s angl. E. Suprina] / Kurt Levin. – SPb.: Rech', 2000. – 368 s.

11. Ahiezer A. S. Rossija: kritika istoricheskogo opyta. (Sociokul'turnaja dinamika Rossii) / A. S. Ahiezer. T. II. Teorija i metodologija. Slovar'. – Novosibirsk: Sibirskij hronograf, 1998. – 600 s.

Ivanov Y. V., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Odessa National Academy of Food Technologies, Department of Sociology, Philosophy and Law (Ukraine, Odessa), ivanovev@inbox.ru*

Socio–philosophical concept of «crisis»: analysis of the leading approaches

The aim of the article is to study the different approaches to the problem of ungovernability in the system of social management. The main method is a system approach. On the basis of the positions of various scholars concluded that the crisis has complex characteristics: rate of passing, essence, potential. Identified social processes to which it affects, its connection with other elements of the social management system. It substantiates the idea that in addition to real–life crises in society, the media and politicians often appeal to imaginary crises. It is proved that the closed system cannot adequately respond to crises, so the crisis of this social communities is transformed into a permanent state of society. The conclusion, the problem of the crisis can be seen through the prism of the concept of «discomfort» that occurs in the managed system under the influence of the crisis. In the scale of the social system, the whole society elite groups are trying to create for themselves «field of comfort», in which they built a suitable model of sociality.

Keywords: *crisis management, discomfort, comfort field.*

Иванов Е. В., *кандидат исторических наук, наук, доцент кафедры социологии, философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), ivanovev@inbox.ru*

Социально–философское содержание понятия «кризис»: анализ ведущих подходов

Целью статьи является исследование различных подходов к проблеме неуправляемости в системе социального управления. Основным методом является системный подход. На основе анализа позиций различных ученых сделан вывод, что кризис имеет сложные характеристики: скорость протекания, сущность, потенциал. Указано социальные процессы, на которые он влияет, показана его связь с другими элементами системы социального управления. Обоснована идея, что кроме реально существующих в обществе кризисов, средства массовой информации и политические деятели нередко апеллируют к мнимым кризисам. Доказано, что системы без обратной связи не могут адекватно реагировать на кризисы, поэтому кризис в таких социальных общностях превращается в перманентное состояние общества. Сделан вывод, проблему кризиса можно рассматривать через призму понятия «дискомфорт», который возникает в управляемой системе под влиянием кризисных явлений. В масштабах социальной системы, всего общества элитные группы пытаются создать для себя «поля комфорта», в рамках которых выстраивается удобная для них модель социальности.

Ключевые слова: *кризис, управление, дискомфорт, поле комфорта.*

* * *

УДК 124.4:159.955.4

Чорна Л. В.,
кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України (Україна, Київ), lika7@ukr.net

Легітимація етичного ідеалу

Аналізується проблема самоздійснення ідеалу, його функціонування у різних практиках культури. Підкреслено, що проблематика етичного модусу ідеалу стає найбільш популярною наприкінці XX століття, коли відбуваються потужні трансформації суспільного ідеалу. Ідеал поступово перетворюється на певну артизацію і стає арт–ідеалом. Мета статті дослідити етичний ідеал, його нові диференційні ознаки у рамках нових культурних практик. Зазначається, що осягненню проблеми духовного стану суспільства, трансформації ідеального, легітимації етичного ідеалу велику увагу приділяють представники франкфуртської школи. Зроблено висновок про те, що ідеал бере початок від ієрофанії як форми ідеації, від свого співставлення з Абсолютом. Він набуває нових диференційних ознак у рамках нових культурних практик артизації як тоталізації імагинативу, візуального повороту в комунікації, пошуків комунікативної, тотальної етики, новітньої комунікативної парадигми.

Ключові слова: *ідеал, етичний ідеал, релігійний ідеал, культурні практики.*

Амбівалентність ідеалу призводить до того, що він тлумачиться досить по–різному, розуміється, з одного боку, як ідеальне, тобто завершене, сконструйоване в образах, нормах, зразках, моделях потрібного майбутнього. А також розуміється як сталий образ буття, ідеальна конструкція, що є здійсненною гармонією у різних сферах культури, починаючи від етичної, естетичної, художньої, закінчуючи юридичними, правовими нормативами, що мають однозначний інструктивний характер. Ідеал визначається в рамках соціопрагматики, тобто соціальної системи, орієнтованої на певного споживача, на певну соціальну спільноту, яка так чи інакше легітимізує цей ідеал, вбачає в ньому мету, завдання і ціль свого існування, орієнтована на регулятивні функції, які здійснює цей ідеал.

Дослідженню проблеми ідеалу присвятили роботи С. М. Булгаков, І. Кант, П. І. Новгородцев, Є. М. Трубецькой, С. Л. Франк; сучасні українські філософи: В. Ю. Барков, В. П. Заблоцький, В. О. Корнієнко, Ю. Г. Легенький, В. А. Малахов, Т. В. Розова, З. Ф. Самчук, М. Т. Степико, В. І. Шинкарук; сучасні зарубіжні дослідники: К.–О. Апель, М. М. Аверін, О. М. Величко, Г. Г. Водолазов, Ю. Габермас, Е. В. Ільєнков, В. Краус, В. А. Лекторський, С. В. Мяснікова, Д. В. Пивоваров та багато інших.

Мета статті – дослідити етичний ідеал, його нові диференційні ознаки у рамках нових культурних практик.

Самоздійснення ідеалу відбувається у різних практиках культури, зокрема, у релігії, етиці, естетиці, мистецтві. Можна стверджувати, що релігія і мистецтво в певній мірі є найширшими культурними практиками, якщо їх не розуміти вузько, а етичний, естетичний комплекс є своєрідними проміжними зонами тієї модифікації, яку визначають рефлексії. Етика – це вже весь той рефлективний комплекс, який існує у контексті моральних відносин людини, де формується етичний ідеал. Проблематика етичного модусу ідеалу стає найбільш популярною наприкінці XX століття, коли відбуваються потужні трансформації суспільного ідеалу, ідеація перетворюється в певну артизацію, ідеал релігійний стає арт–ідеалом або ідеалом, якщо не мистецьким, то, у всякому випадку, артизованим (від арт–мистецтва), релігійним ідеалом. Осягненню проблеми духовного стану суспільства, трансформації ідеального, легітимації

етичного ідеалу велику увагу приділяють представники франкфуртської школи.

Так, Юрген Габермас у дослідженні «Між натуралізмом і релігією» пише: «Дві протилежні тенденції характеризують духовну ситуацію нашого часу – розповсюдження натуралістичних картин світу і зростаючий політичний вплив релігійних ортодоксій. З одного боку, успіхи у біоенергетиці, дослідженні мозку та робототехніці супроводжуються терапевтичними і євгеністичними надіями. Завдяки цим програмам природньо–наукове об'єктивоване самосприйняття людей повинно проникати також й у повсякденні комунікативні взаємозв'язки та у взаємозв'язки дій. Вживання у перспективу самооб'єктивації, котра зводить все зрозуміле і пережите до спостережуваного, може сприяти також налаштуванню на відповідну самоінструменталізацію. З цією тенденцією для філософії пов'язаний виклик зі сторони сцієнтистського натуралізму» [1, с. 7].

Отже, медіаритуалізація, телебачення як ритуал повсякденності, ідеація і артизація як релігійний простір самосвідомості корелюють з сцієнтизмом, з самоінструменталізацією. Тобто людина вже озброєна набором комунікативних відносин, вона легко здійснює цей процес релігаре. Людина вже наводить зв'язки з іншими людьми, застосовуючи всі засоби комунікації, а не абсолют. Тому виникає спокуса або натуралізувати, звести до картинки, до імагинації як типу ідентифікації абсолют, або навпаки – відсунути абсолют і віддати все на відкуп людині, розбудовуючи інші парадигми, вже не релігійні, а етичні, естетичні. Так виникає спокуса здійснення комунікативної етики як метаетики, як етики планетарного зразка, чим займається К.–О. Апель і частково Ю. Габермас. Так виникає проблема всезагального естетичного ідеалу як певної віртуалізації людини на підставі спілкування з істотами, що не мають смертної форми. Так виникає спокуса тотальної артизації, яка відбувається у сучасних релігійних синкрезах.

Ю. Габермас пише: «Тенденція до розповсюдження натуралістичних картин світу, з одного боку, наштовхується на неочікувану ревіталізацію, а також на політизацію релігійних спільнот і вірувань, що відбувається у всьому світі. Для філософії з новим оживленням релігійних сил, котрим не охвачена мабуть що Європа, пов'язаний виклик з боку принципової критики у адресу постметафізичного і нерелігійного саморозуміння західного модерну. Є спірним не той факт, що можливості політичного оформлення зараз існують лише у рамках універсуму, що став безальтернативним, універсуму виниклих на Заході науково–технічних і господарчих інфраструктур. Спірним є правильне тлумачення наслідків секуляризації культурної та суспільної раціоналізації, на котрі прихильники релігійних ортодоксій все більше обрушуються, як на автентичний особливий всесвітньо–історичний шлях Заходу» [1, с. 7–8].

Виникає досить складна ситуація. Регіоналізація метафізики або постметафізики стає окремим регіоном рефлексії інструментально зазначеного диференційного зразка. З іншого боку, виникає проблема натуралізації, окуляцентризму, де влада картинки, влада ейдосу, влада ідеалу, який є прямим шляхом тотожності Я і Не–Я, на екрані стають складовою ситуації тої рецепції, де ідеал і функціонує, і не функціонує. Він функціонує на підставах тотальної ритуалізації, артизації та ідеації, але він не функціонує як усталена парадигма, яка знову потребує новітньої легітимації у ситуації сучасного політичного консенсусу.

Ю. Габермас визначає: «З точки зору політичної теорії, що займається нормативними основами та функціональними умовами існування демократичних правових держав, в цій опозиції проявляється і таємне спільництво: обидві протилежні тенденції до певної міри наражають на небезпеку міцність політичної спільноти (Gemeinwesen) через поляризацію світоглядів, що в певній мірі знаходить опору в розподілі праці, якщо з обох боків не вистачає готовності до саморефлексії. Політична культура, котра, наприклад, у питаннях експериментування на людських ембріонах, абортах або лікуванні тих, хто впав у кому, непримиримо поляризується по лінії розлому світського (saakular)/релігійного, піддає випробуванню громадянський здоровий глузд навіть у найстаріших демократіях. Ліберальний громадянський етос потребує від обох сторін рефлективного уточнення меж як віри, так і знання» [1, с. 8].

Отже, безкінечні випробування на самодостатність, регулятивність, концептуальність, функціональність проходять не лише ідеали. Юрген Габермас констатує: «Як показує приклад США, сучасна конституційна держава створена, крім всього, для того, щоб забезпечити мирний релігійний плюралізм. Тільки світоглядно нейтральне здійснення панування світської влади, заснованої на конституції правової держави, може гарантувати рівноправне і толерантне сумісне існування різних релігійних спільнот, як і раніше, непримиренних у сутності своїх світоглядів або доктрин. Секуляризація державної влади, а також як позитивна, так і негативна свобода відправлення релігійного культу були двома сторонами однієї медалі. Вони зберігали релігійні спільноти не тільки від руйнівних наслідків кровавих міжусобних конфліктів, але й від ворожого релігії налаштування з боку світського суспільства» [1, с. 8–9].

Габермас, аналізуючи антитетику метафізики та ідеалу, засвідчує, що напрошується порівняння з кантівськими поняттями, коли йдеться про комунікативні елементи, які виникають у просторі політичних та інших відносин людини. Юрген Габермас підкреслює, що логічний зв'язок можна запропонувати між космологічною ідеєю єдності світу, або тотальних умов у чуттєвому світі, та прагматичною постановкою проблеми всезагального і об'єктивного світу. Ю. Габермас акцентує увагу на концептуальній єдності можливостей єднання альтернативних парадигм, які існують у сучасному соціумі: між ідеєю свободи як постулату практичного розуму і прагматичною постановкою раціональності, яка є засобом легітимацій дії акторів; між розумом як здібністю ставити принципи, котрий бере на себе роль верховного суду над всіма правами, і раціональними дискурсами як певним форумом можливого виправдання [1, с. 30].

Отже, антиномічність актуальна; ідеал як антитетика, як диспозитив набуває своїх диференційних ознак у рамках практик релігаре–зв'язування, артизації як тоталізації художнього імагинативу, візуального у комунікації, пошуків комунікативної, тобто тотальної етики і віртуального ейдосу, віртуальної естетики як новітньої комунікативної парадигми Я і Не–Я, Я і Над–Я, або ідеального Я як того Я, що позбавило нас смертної форми існування.

К.–О. Аппель, постулюючи комунікативну етику, свідчить про парадокси проблемної ситуації та її експлікації. Він пише: «Той, хто буде осмислювати взаємовідносини між наукою і етикою у сучасному індустріальному суспільстві, що охоплює весь світ, потрапить у парадоксальну ситуацію. А саме, з одного боку, потреба в універсальній, тобто зобов'язуючій усе людське суспільство, етиці, ще ніколи не була настільки наполегливою, як в наш час єдиної планетарної цивілізації, породженої технологічними наслідками науки. З іншого боку, філософське завдання раціонального обгрунтування всезагальної етики ще ніколи не було настільки важким, як в століття науки, і при всьому тому, що ідеї інтерсуб'єктивної значимості у це століття наука ще й наносить шкоду, а саме – сцієнтитстською ідеєю нормативно нейтральної або вільної від цінностей об'єктивності» [2, с. 263–264].

Отже, він аналізує проблему легітимації етичного ідеалу. З одного боку, ідеал проходить випробування на есенціалізм, на сцієнтизм, тобто на змістовність і на орієнтацію на розумне, раціональне самовизначення, а з іншого боку, він завжди є ірраціональним, сприймається на віру. Він дуже схожий з релігійним ідеалом. Моральний абсолют, або категоричний імператив, за І. Кантом, надається апріорі (до речі, як і простір і час). Але цей апріоризм має культурно–історичні ієрофанії, користуючись термінологією М. Еліаде. Іншого шляху не існує. К.–О. Апель пише: «Спочатку розглянемо один бік цієї парадоксальної ситуації: актуальну потребу в універсальній етиці (хотілося б сказати: в макроетиці людства на кінцевій землі). Технологічні наслідки науки наділили сьогодні людські вчинки і упущення, разом взяті, такою значимістю і важливістю, що більш неможиво задовольнятися моральними нормами, які управляють людським сумісним життям у малих групах і котрі зводять відносини між групами до боротьби за існування у дарвіновському сенсі» [2, с. 264].

Далі К.–О. Апель намагається проводити лінію демаркації між малими і великими спільнотами, між етикою малих груп, починаючи від родини, яку, до речі, Мішель Фуко розглядав як посередній диспозитив між диспозитивами шлюбу і сексуальності, і етикою, що притаманна великим спільнотам, цьому абстрактному роду людини, що існує зараз як комунікативна спільнота. Верифікація у сенсі раціоналізації етики не вдається К.–О. Апелю, як би він не намагався це зробити. Але він проблематизував ситуацію, і у цьому полягає значущість його ідеалу комунікативної етики. Говорячи про консервативність моралі, про традиційність регіональних норм і навіть релігійних ідеалів як регулятивів моралі, він свідчить про те, що загальноцивілізаційний науково–технічний контекст у певній мірі розмиває ці норми, потребує якогось узагальнення. «Етично релевантний бік цього феномену, – як пише Апель, – проявиться більш виразно, якщо застосувати до розгляду пов'язаний з діями ризик, наприклад, загрозу людському життю. Так, якщо до недавнього часу, війну можна було інтерпретувати як інструмент біологічного відбору і – серед іншого – просторової експансії людської раси шляхом усунення тих, хто виявився слабшим, в незаселені області, то після винаходу атомної бомби ця точка зору остаточно застаріла: з цих пір ризик знищення у результаті військових дій вже не обмежується мікро– або мезосферою можливих наслідків, але загрожує існуванню всього людства» [2, с. 265].

Це той екологічний імператив або одна із складових екологічного імперативу, що у екологічному ідеалі є наддієвим, але не надфункціональним. Щоб він став надфункціональним, потрібно самоактуалізувати усі регіональні і всі диференційно означені сфери конститутальності ідеалів: релігійну, етичну, естетичну, навіть сферу артизації ідеалу як ідеації та ритуалізації повсякдення шляхом медіасинтезу. К.–О. Апель поставив проблему, яку неможна вирішити у рамках будь–якої регіональної онтології або дискурсивних практик. Потрібно знову звернутися до метафізики, до проблем всезагального блага, добра, моральних цінностей людини. Але методом метафізичної філософії виступає трансцендування, видобування фундаментального знання з надр свідомості, намагання здобути істину із суб'єктивного бачення світу завдяки раціональному мисленню. Мабуть, тому метафізика легко трансформується у філософію свідомості.

Отже, метафізика етики ставить проблеми ідеалу, тобто вічного блага, вічного щастя, якщо говорити про евдемоністичний ідеал і одвічний регулятивний сенс ідеалу як функціональної системи. Хоча, звичайно, у таких нормативних константах етика не визначає свою метафізичну парадигму. В. Малахов, аналізуючи норму як елемент моральної свідомості, концептуально осмислює категорію моральних норм. Він не пов'язує цю проблему з етичним ідеалом, але імпліцитно проблема ідеалу все ж таки ставиться і вирішується. Характеризуючи етимологію поняття «норма», він пише про те, що мовне джерело даного поняття походить від дієслова пізнаю, впізнаю, розпізнаю, і первісно позначає його як «косинець», котрий докладають до ліній з метою виправлення. Норма моральна під цим кутом зору теж постає своєрідним косинцем, якого ми докладаємо до примхливої реальності людських стосунків, що потребують додержання [3, с. 69–72].

Отже, норма виглядає як певні лекала, усталені ситуативні визначення, правила поведінки, поведінки як проведення лінії. У даному випадку і сама лекальність пов'язується з імперативністю, з каноном і взірцем. Це притаманне й ідеалу, але у тій чи інший мірі. Ми вже розглядали розбіжність ідеалів у контексті релігійного визначення, але у контексті етичного визначення ідеал теж має свою специфіку. Ідеальне зазвичай протиставляють реальному (від латинського «realis» – єство) і визначають ідеальне як єство того предмету, котрий або твориться за міркою образу, або копіюється у формі образу. В змістовному плані ідеальне трактується як можливість творити річ за своєю подобою (Абсолют), служити зразком, еталоном, принципом. У цьому сенсі ідеал виступає як надцінність або проект. Ідеал трактується й як здібність предметів відображати один одного, відтворювати один одного у формі копій або карт.

Ці два означення, які ми у певній мірі не намагалися розвернути, дають можливість зазначити, що у субстратно–змістовному сенсі ідеальне як детермінанта етичного ідеалу є певними лекалами, еталоном. У даному випадку мається на увазі усе коло вчинків, що осмислюється у моральній свідомості. Мається на увазі той косинець, за В. Малаховим, який накладається як певна редукція, як спрощення, як апроксимація. Без цього модусу апроксимації, спрощення і редукції визначити

естетичний ідеал неможливо. Він завжди спрощує, він завжди продукує, завжди є лекала як норма, як те, що корегується у релігійному ідеалі й те, що доповнює етос, мораль до абсолюту. Саме у цьому є великий сенс діалектики (за О. Лосєвим) релігійного, міфологічного та етичного.

Втім, якщо ми починаємо етичний ідеал «нормалізувати», низводити його до лекал, до косинця, ми потрапляємо у ту пастку, до якої у певній мірі потрапив Ф. Ніцше. Ми виміряємо його не тою лінійкою, на тим косинцем. Ми накладаємо на нього лекала не власне етичної свідомості, а естетизуємо етику. Це і здійснив Ф. Ніцше. Намагаючись вийти за межі етики землі і хліба, потрапити у простір поза межами дихотомії добра і зла, він потрапляє, якщо не у античний ідеал калакагатії, то у зазначений їм простір протиставлення діонісійського хмілю і гармонії Аполона. Там рівноправно існують ті два актора як протоганісти одвічної трагедії музики, духу музики або трагічного світопочуття, не помічаючи того, що трагічне світопочуття вже є естетичним. Етичне усувається і замінюється естетичним. Як би ми не хотіли накласти естетичні лекала на етичну топіку ідеалу, етичного ідеалу – це не вдається. Але це завжди відбувається. Відбувалося воно і у Давній Греції, відбувалося і у Ф. Ніцше. Відбувається і зараз, коли створюється планетарна комунікативна етика, де засоби гармонізації (естетичні, віртуальні) відсувають той реальний топос, де можливо божество, за Гераклітом, а згодом вже й за М. Гайдеггером.

Ф. Ніцше пише: «Творити: це означає – виставляти із себе щось, робити себе більш пустим, більш бідним і більш люблячим. Коли Бог створив світ, Він і сам був тоді не більш, ніж пустим поняттям – та любов'ю до створеного. Ви називаєте це саморозкладенням Бога: але це лише його лущення – він скидає свою моральну шкіру! І раптом вам доведеться побачити Його знову, по той бік добра та зла» [4, с. 734]. Ми потрапляємо по той бік добра і зла і отримуємо це позазнаходження іншого, того вічного цінителя добра, істини, краси, а таким є сам Бог у Ніцше. Всі його намагання, апеляції до того, що Бог помер. виглядають лише естетичними ремарками, ресентиментом людини–раба, людини обездоленої, людини, яка виносить Бога за межі добра і зла, а раптом виносить у якийсь інший простір, де немає гравітації, де немає людини, де немає гріхопадіння і немає раю, а існує одвічне пекло, у якому все ж таки існує естетика трагічного. У своїх афоризмах, які були зібрані під назвою «Зла мудрість. Афоризми та вислови». у розділі четвертому «Про мораль» Ф. Ніцше надає такі афоризми: 91 «Мораль – це зазнавання людини перед природою»; 92 «Не існує людини, бо не існувало першолюдини!» – так вважають тварини»; 96 «Коли моралізують добрі, вони викликають огиду; коли моралізують злі, вони викликають жах»; 103 «Вас назвуть винищувачем моралі: але ви лише відкривачі самих себе»; 111 «Створити ідеал – це значить: переробити свого диявола у свого Бога. А для цього необхідно перш за все сотворити свого диявола» [4, с. 735–737].

Перед нами явна естетизація етики, явна підміна етичного ідеалу естетичним. Ми бачимо експресивний динамічний дискурс майже поетичної промови, яка говорить про те, що ніяка етична норма не витримує цієї експресії. Етос уходить, місце залишається вільним, адже краса не заповнює цього місця. Ситуація спустошеного місця і недосяжності краси характеризує ситуацію сьогодення, тотальної артизації реальності, симуляції, сповненості аберацій чуттєвого, які приходять не своєчасно, не у те місце. Ми обманюємося, і ми не можемо почути і побачити того етосу, того глибинного внутрішнього ейдосу, ідеального мораліте, яке раптом усувається або античною калакагатією (у кращому випадку), або телевізійними версіями розіп'ятого Діоніса і ще якогось невідомого бога, який привносить на сцену (панк–сцену, рок–сцену) будь–яка новітня релігія новітніх комунікативних практик.

Висновки. Підводячи підсумок, щодо метафізичних витоків сучасного культурного стану: етичного, морального, естетичного, духовного необхідно констатувати, що одним із важливіших підсумків XX століття є дискредитація не стільки духовності, скільки впевненість у самодостатності потенціалу буття як такого. Що стосується духу, то руйнується його онтологія. Місце Бога усувається буттям, і людина вже існує автономно. Людина наводить зв'язки з іншими людьми, застосовуючи всі засоби комунікації, а не абсолют. Тому виникає спокуса або натуралізувати, звести до картинки, до імагинації як типу ідентифікації абсолют, або навпаки – відсунути абсолют і віддати все на відкуп людині, розбудовуючи інші парадигми, вже не релігійні, а етичні, естетичні.

Таким чином, якщо місце Бога усувається і людина існує не біля Бога, не з Богом, а поблизу буття, присутність людини у світі фіксується саме онтологічно в рамках предикатів фундаментальної онтології, за М. Гайдеггером, то онтичне стає всезагальним, самодостатнім. Так як естетизується етика і артизується комунікація, так і онтологічне в онтичному вимірі тотально суб'єктивується, тобто втрачає свої буттєві предикати, а фактично усувається дух як засада ідеального, як конкретно–подієвий вчинок, як етос або естезіс, як релігаре у конкретному місці та у конкретному просторі. Дух онтологічно характеризує єдино можливий тип синтетичного буття, свідчить про ідеацію, свідчить про ритуалізації. У XXI столітті функціонують ритуальні риторичні фігури заміни одного іншим, коли культура підмінюється діалогом, діалог універсалізується, перетворюється на єдиний спосіб комунікації. Тут же недобачається чудо, яким Христос творив цей світ, недобачається любов – все це і є та загальна редукція, ті лекала, які накладаються із іншої метрики, із інших засобів вимірювання. Вони є неприродними для тої ієрофанії, яка створюється тут і зараз, саме у цьому топосі, у цьому культурно–історичному просторі. Тому так важливо зазначити, що весь процес диференціації ідеального у просторі релігаре, етосу, естезису, арт–простору потребує тих містків, які плюралізуються, утворюються як певна множина ієрофаній. Пошук таких містків є плідним. Він дуже важливий для того, щоб збагнути, що ідеальне як субстанція культури, як регулятивний принцип, як функціональна система не є простим симбіозом, простою системною даністю, а формується конкретно тут і зараз, у даному часі і просторі як домінанта релігійної, етичної, естетичної, художньої складової.

Отже, осягнення ідеалу є популярним і сьогодні. Ідеал, що бере свій початок від ієрофаній як форми ідеації, від свого співставлення з Абсолютом, існує як антитетика, як диспозитив. Він набуває своїх нових

диференційних ознак у рамках нових культурних практик релігаре–зв'язування, артизації як тоталізації художнього імагинативу, візуального повороту в комунікації, пошуків комунікативної, тотальної етики і віртуального ейдосу, віртуальної естетики як новітньої комунікативної парадигми.

Список використаних джерел

1. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Пер. с нем. М. Б. Скуратова / Юрген Хабермас. – М.: Весь мир, 2011. – 336 с.
2. Апель К.–О. Трансформация философии; перевод с нем. В. Куренной / Карл Отто Апель. – М.: Логос, 2001. – 344 [1] с.
3. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій / В. А. Малахов. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 214 с.
4. Ницше. Ф. Злая мудрость. Афоризмы и изречения / Фридрих Ницше. Соч. в двух томах. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 880 с.

References

1. Habermas Ju. Mezhdu naturalizmom i religiej. Filosofskie stat'i / Per. s nem. M. B. Skuratova / Jurgen Habermas. – M.: Ves' mir, 2011. – 336 s.
2. Apel' K.–O. Transformacija filosofii; perevod s nem. V. Kurennoj / Karl Otto Apel'. – M.: Logos, 2001. – 344 [1] s.
3. Malahov V. A. Etyka. Kurs lekcij / V. A. Malahov. – Ostrog: Vydavnyctvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2014. – 214 s.
4. Nicshe. F. Zlaja mudrost'. Aforizmy i izrechenija / Fridrih Nicshe. Soch. v dvuh tomah. – M.: Mysl', 1990. – T.1. – 880 s.

Chorna L. V., *PhD in Political Science, associated professor, doctoral student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lika7@ukr.net*

Legitimation of ethical ideal

The problem of self–realization of the Ideal, its operation in various cultural practices is analysed. Problems of Ethical Ideal modus become the most popular in the late twentieth century, when there are powerful transformations of the Social Ideal. The Ideal is gradually changing into a certain artisation and becomes an Art Ideal. The purpose of the article is to investigate the Ethical Ideal, its new differential features within the new cultural practices. It is emphasized that the representatives of Frankfurt School pay a great attention to comprehension of spiritual state of society, transformation of the ideal, legitimation of Ethical Ideal. There is concluded that the Ideal originates from hierophany as an ideation form, and from its comparison with the Absolute. The Ideal gets new differential features within new cultural practices as totalization of imaginative, visual turn in communication, search of communicative and total ethics, and of modern communicative paradigm.

Keywords: *Ideal, Ethical Ideal, Religious Ideal, and Cultural Practices.*

Черная Л. В., *кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры философии, теории и истории государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины (Украина, Киев), lika7@ukr.net*

Легитимация этического идеала

Анализируется проблема самореализации идеала, его функционирования в различных практиках культуры. Подчеркнуто, что проблематика этического модуса идеала становится наиболее популярной в конце XX века, когда происходят мощные трансформации общественного идеала. Идеал постепенно превращается в определенную артизацию и становится арт–идеалом. Цель статьи – исследовать этический идеал, его новые дифференциальные признаки в рамках новых культурных практик. Отмечается, что постижению проблемы духовного состояния общества, трансформации идеального, легитимации этического идеала большое внимание уделяют представители франкфуртской школы. Сделан вывод о том, что идеал берет начало от иерофании как формы идеации, от своего сопоставления с Абсолютом. Он приобретает новые дифференциальные признаки в рамках новых культурных практик артизации как тотализации имагинатива, визуального поворота в коммуникации, поисков коммуникативной, тотальной этики, новой коммуникативной парадигмы.

Ключевые слова: *идеал, этический идеал, религиозный идеал, культурные практики.*

* * *

УДК 1:316

Зайко Л. Я.,
аспірант кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Україна, Житомир), zhitomiryanka-73@ukr.net

СПЕЦИФІКА ВПЛИВУ НОВІТНІХ МАС-МЕДІА НА СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В статті досліджено специфіку впливу новітніх мас-медіа на суспільну свідомість в умовах розвитку інформаційних технологій. Застосовані методи спостереження, порівняння (традиційних і новітніх мас-медіа), абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості мас-медіа, метод контент-аналізу. За допомогою контекстуального та герменевтичного аналізів відбувалося опрацювання теоретичних робіт українських та закордонних вчених.

Зроблено висновки про те, що специфікою впливу новітніх мас-медіа на суспільні відносини та суспільну свідомість є можливість діалогічного спілкування з аудиторією, на відміну від традиційних мас-медіа; можливість аудиторії приймати участь у он-лайн створенні та обговоренні контенту новітніх мас-медіа (інтерактивність), налагодженні за допомогою новітніх мас-медіа (соціальних мереж) нового рівня соціальної комунікації. Зазначено, що найбільше можливостей маніпуляції свідомістю аудиторії існує в Інтернеті. Особливий вплив новітні мас-медіа мають на дитячу свідомість.

Ключові слова: *новітні мас-медіа, засоби масової комунікації, Інтернет, соціальні мережі, суспільна свідомість, медіа-контент.*

Специфікою розвитку інформаційного суспільства є стрімкий розвиток засобів масової комунікації. Цей процес надає можливість швидкого розповсюдження інформації у суспільстві, зокрема за допомогою цифрових технологій. Вивчення специфіки впливу новітніх мас-медіа на формування суспільної свідомості з позиції соціальної філософії необхідне, оскільки мас-медіа є важливою складовою сучасного життя соціуму в період становлення і розвитку інформаційного суспільства (за деякими джерелами – медіатизованого суспільства або кіберсуспільства). Сьогодення передбачає важливість осмислення мас-медійного впливу на суспільну свідомість з філософських позицій для універсалізації та глобалізації цієї проблеми, яка притаманна усім соціумам в інформаційний період розвитку.

Стан дослідження теми означений доробками узагальнюючого характеру та тими, в яких визначені певні аспекти проблеми. Л. Городенко з'ясовує науково-теоретичні передумови виникнення і розвитку дискусії про нові медіа, встановлює контекстуальні зв'язки нових медіа у галузях журналістики і комунікації [1, с. 65]. А. Данько-Сліпцова розглядає нові медіа в контексті їх історії та типології [2]. Л. Мановіч наголошує на тому, що нові медіа є об'єктами, створеними за допомогою цифрових технологій [3]. Б. Потятиник окреслює нові підходи в прогнозуванні розвитку мас-медіа [4]. О. Гресько зупиняється на сучасних проблемах нових медій та телерадіомовлення України [5]. О. Сенченко описує «структури, засоби і моделі застосування консцієнтальної зброї в системі соціальних комунікацій» [6, с. 44]. В роботі О. Гриценко «Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку XXI століття» проаналізовано діяльність українських мас-медіа у контексті найновіших теорій «мережного суспільства», ролі ЗМК у забезпеченні інформаційної відкритості суспільства, так само, як і їх вплив на співвідношення глобального й локального в політичній культурі українського соціуму та на становлення громадянського суспільства [7, с. 283].

Метою статті є визначення специфіки впливу новітніх мас-медіа на суспільну свідомість в умовах розвитку інформаційних технологій.

За Законом України «Про інформацію» маємо такі визначення понять: «Масова інформація – інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб» та «Засоби масової інформації – засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації» [8]. Поняття мас-медіа та ЗМІ є тотожними. «Мас-медіа (англ. electronic media, Mass Media) – засоби масової інформації (ЗМІ) – преса, РМ, ТБ, документальне кіно, комп'ютеризовані електронні видання та ін.» [9, с. 218].

В наукових джерелах останніх років зустрічаються терміни «нові медіа» та «новітні медіа». В поняття «нові медіа» науковці вкладають наступне значення: «…сучасні медіа, засновані на цифрових технологіях, наприклад: інтернет-видання, презентації на CD, комп'ютерні ігри, соціальні мережі тощо. Нові медіа генерують інформацію в режимі реального часу, персоналізують доставку її споживачеві, надають йому можливість брати участь у створенні, впливати на процес колективної медіа творчості» [10, с. 379]. Поняття «нові медіа» приходить у вжиток з настанням комп'ютерної ери наприкінці XX ст., тобто новими вони були чверть століття тому. На сучасному етапі розвитку суспільства можемо зазначити про отримання інформації соціумом через новітні (сучасні) мас-медіа.

Спрощення технологічного циклу виробництва, здешевлення (цифрові технології), розповсюдження та використання контенту через новітні мас-медіа (інтернет-телебачення, інтернет-радіо, блоги, сайти, електронні версії традиційних журнальних та газетних видань, контент для електронних книг, електронні енциклопедії, словники, довідники, соціальні мережі та ін.) призводить до жорсткої конкуренції на інформаційному ринку з традиційними мас-медіа (друковані періодичні видання – газетні, журнальні; книги, довідникові видання; ефірне телебачення, радіо), які є дорогими в технологіях виробництва контенту та його доставки до аудиторії. Також відіграє свою роль і термін оновлення інформації, можливість подачі її он-лайн з місця події, що призводить до відчуття присутності аудиторії на місці подій (інтерактивність) – перевага новітніх мас-медіа.

Ці причини зумовлюють низку питань стосовно збереження позицій друкованих видань в інформаційному просторі. Також це стосується і самого процесу читання, як необхідності для отримання потрібних знань, вмінь та інформації. Заміна аудіо- та візуальними засобами масової інформації відбувається дуже стрімко і невідворотно.

Серед переваг новітніх мас-медіа є мультимедійність та вибірковість потрібної інформації споживачеві, що полегшує користуваня ними. Л. Городенко наголошує, що «нові медіа сповнені парадоксів, завдяки яким вони набувають ознак як мас-медіа, так і міжособистісної комунікації. Це зміщення акцентів виробник-споживач контенту медіа, персоналізація контенту, конвергентні та дивергентні крени, мультимедійність та ін.» [1, с. 68]. Також науковець зазначає те, що ці відмінності коригують «логіку подання інформації, внаслідок чого вона набуває ознак нелінійності і глибинності. Тому нові медіа можна розглядати не тільки як мас-медіа, а й як своєрідний комунікаційний феномен, що стимулює користувачів до віддаленого, безособистісного спілкування» [1, с. 68].

Новітній контент розповсюджується за допомогою новітніх технологій – стаціонарного комп'ютера, ноутбука, планшета, смартфона, електронної книги, футуристичних окулярів, призначених для перегляду голограм, для занурення у віртуальну реальність та ін. З огляду на зміну можливостей отримання мас-медійного контенту М. Мак-Люен в роботі «Галактика Гутенберга: Створення людини друкованої культури» зазначає, що «справа тут не в нових формах як таких, а в тому, що вони вимагають деякої реорганізації життя уяви. Така зміна форм свідомості завжди викликає супротив з боку попередніх форм сприйняття» [11, с. 6]. Слідуючи логіці, можна говорити про створення людини електронної культури.

Внаслідок поширення новітніх електронних мас-медіа, істотного розширення функцій традиційних, «…сучасні мас-медіа стали єдиною комплексною системою масової комунікації глобального характеру, яка справляє істотний вплив на сучасне суспільство, створюючи нові системи цінностей, нові стилі життя та нові види ідентифікації для громадян суспільства» [7, с. 265]. П. Лісовський звертає увагу, що масова аудиторія долучається до соціальної реальності, яка не є однаково доступною всім членам суспільства, через контент мас-медіа. Інтернет є медіумом, тобто водночас засобом і середовищем віртуалізації суспільства, перетворення системи соціальних інститутів у своєрідну віртуальну реальність [12].

Стрімкий розвиток інформаційних технологій дає шанс людині розвиватися в нових реаліях. Наслідками цього розвитку є зміна набутих знань і навичок; зміна сприйняття оточуючого світу, сприйняття себе у цьому світі; зміна свідомості як індивідуумів, так і суспільства в цілому. Також ці обставини розвитку нового типу суспільства – інформаційного – зумовлює збільшення у соціумі кількості людей спеціальної кваліфікації. Спосіб мислення людей відповідно до нових реалій змінюється. Відбувається зміна внутрішньо-суспільних відносин, формування індивідуумів нового покоління, індивідуалізація превалює над колективізацією, міжособистісні стосунки набувають нових рис – рис відчудження і замкненості, спілкування через соцмережі віддаляє людину від соціуму, відбувається зміна торгівельно-споживчих відносин – відбувся блискавичний розвиток інтернет-торгівлі. Нове покоління надає перевагу купівлям в Інтернет-магазинах, як наслідок – розвиток Інтернет-реклами. Тобто існує специфіка впливу новітніх мас-медіа на соціум та на суспільну свідомість.

Мас-медіа формує стан суспільної свідомості через формування суспільної думки. Але не всі категорії населення зрівнялися в своїх можливостях доступу до інформаційних каналів. Через множинність інформаційних каналів формується множинність світоглядів та політичних поглядів індивідуумів. Це впливає на рівень непорозумінь та конфліктів у суспільному житті. Можна зазначити, що значний вплив мас-медіа справляє на формування конс'юмеризму (споживацтва) в суспільстві.

Рівнем громадської думки можна визначити рівень розвитку громадянського суспільства. Мас-медіа є виробництвом та каналом просування інформації, а також сучасним політичним інструментом. Основною метою фіксації, обробки, висвітлення політичних подій за допомогою мас-медіа є формування громадської думки.

Медіапростір контролюється безпосередньо власниками мас-медіа. Належність їх до певних політичних сил зумовлює насиченність інформаційного контенту мас-медіа певного політичного ухилу. Умова приватної власності мас-медіа іноді суперечить умові об'єктивності

та незаангажованості інформації, яку розповсюджують мас-медіа.

Висловлена думка П. Дракером про те, що централізовано керовані мас-медіа допомагали встановити тоталітаризм (СРСР, Китай, нацистська Німеччина) має історичні докази. Цей процес відбувався через мас-медійну пропаганду. На противагу, специфікою впливу новітніх мас-медіа на суспільні відносини та суспільну свідомість є можливість діалогічного спілкування з аудиторією; можливість аудиторії приймати участь в онлайн створенні та обговоренні контенту новітніх мас-медіа (інтерактивність), налагодженні за допомогою новітніх мас-медіа (соціальних мереж) нового рівня соціальної комунікації. Наслідком цього процесу може бути розвиток відкритого громадянського суспільства з підсиленням відкритості діяльності владних структур. О. Гриценко зазначає, що «…саме мас-медіа можуть відіграти вирішальну роль у підсиленні консолідації суспільства й збереженні його національно-культурної самобутності, оскільки особливості сьогоднішнього медіа-простору наочно демонструють здатність ЗМК формувати моделі соціальної реальності, які виступають джерелом нормативних зразків, що функціонують у суспільстві» [7, с. 350]. Глобальні комунікаційні мережі мають зовнішній інформаційний вплив навіть на держави з тоталітарним чи авторитарним політичним режимом.

Інтернет-комунікація є найважливішим інструментом політичного управління та забезпечення підтримки мас до існуючої влади, – вважає П. Лісовський. На його думку, у сучасному суспільстві одним із інструментів влади виступає інформація. Єдиним знаряддям правління тривалий час вважалося насильство. Його поступово замінила собою маніпуляція свідомістю за допомогою інформації. Саме Інтернет-технології не є інструментом маніпулювання свідомістю, оскільки маніпуляторами виступають контролюючі всесвітню мережу сили [12].

Інтернет є ефективнішим і дешевшим способом висвітлення інформації з притаманними йому перевагами (оперативним висвітленням інформації, швидкими темпами її заміни) в порівнянні з традиційними засобами поширення масової інформації – такими як телебачення, радіо, друковані мас-медіа. Але безконтрольна основа створення та обміну інформацією породжує зловживання з точки зору її моральності та непрофесійності її подання аудиторії.

Проте можемо зазначити, що соціальні мережі сприяють анонімності користувачів, що підвищує ймовірність маніпуляцій в процесі міжособистісної комунікації. Це, в свою чергу, може слугувати причиною перевантаження свідомості індивіда і негативних наслідків для його психіки.

Найбільше можливостей маніпуляції свідомістю аудиторії існує в Інтернеті. Знеособлення або прихованість індивіда або групи осіб через створення анонімних профілів в соцмережах, сайтів, подача інформації про події без дати, використання фото- та відеоматеріалів одних подій із заголовком або супровідними коментарями про інші, неможливість знайти першоджерело інформації, довіра аудиторії до неправдивої інформації, безвідповідальність за створену інформацію, вільний доступ до незаконного інформаційного контенту (сцени вбивств, порнографія та ін.) будь-якої аудиторії (в т. ч. юнацької та дитячої), графічні та відеоможливості яскравої подачі інформації, можливість відеомонтажу потрібної інформації (тобто підбір певних фраз і коментування) – виокремлення цитати з певного контексту, невелика за обсягом інформація у вигляді посту (публікація) в блозі – унеможливлення опублікування повної картини події, небажання аудиторії ретельно прочитувати та аналізувати інформацію – основні причини маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю. Причиною цьому в деяких країнах є неузаконена діяльність цього простору.

Використання 3D-ефектів у створенні мас-медійного продукту (кіно, анімація, комп'ютерні ігри) – комп'ютерної графіки (CGI – «зображення, згенеровані комп'ютером») створюють віртальну реальність. В деякій мірі вони можуть впливати на психічні розлади індивідуумів та груп осіб (мають сугестивний вплив). У деяких активних користувачів виникає інтернет-залежність. Тобто ця залежність визнана хворобою. Однією з неприємностей, яка виникає при інтернет-залежності – відсутність соціального спілкування, невміння будувати соціальні відносини, руйнування вже існуючих.

Особливий вплив новітні мас-медіа мають на дитячу свідомість, формуючи нове покоління людей з відмінним світоглядом та життєвими навичками. Як наслідок, можливі непорозуміння та конфлікти між представниками різних поколінь в суспільстві.

Одним зі специфічних впливів на суспільну свідомість – зміна мови спілкування. Специфіка спілкування в мережі – лексика, короткі повідомлення, специфічний Інтернет-суржик переходить і в реальне життя соціуму.

За допомогою новітніх мас-медіа відбуваються консцієнтальні (від латинського conscientia — свідомість) війни. «Консцієнтальна війна — це нова форма геополітичного протистояння, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації, які використовуються для трансформації і управління свідомістю людини. Консцієнтальною зброєю такої війни є технології впливу на свідомість. Впровадження у свідомість людини спеціально створених образів руйнує її природні механізми захисту і готує ґрунт для подальшої трансформації. Цей процес відбувається у випадках, коли людина сама не здатна підключити власні рефлексивні механізми захисту і знайти сили відкинути руйнівний образ, що силоміць впроваджується у її свідомість» [6, с. 45–46].

Консцієнтальна війна ведеться методами маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомостями. Метою є зміна картини світу того суб'єкта (індивідуум, група осіб, суспільство), яке атакують. Консцієнтальна війна – війна смислів. Як зазначає О. Сенченко, «в консцієнтальній війні передусім слід бачити війну когнітивну, оскільки вона чинить вплив на процеси ухвалення рішень людиною, її структуру міркувань. Не лише інформація, а й процеси операцій з нею покладено в основу введення нових типів поведінки, що становить кінцеву мету консцієнтальної війни. ‹…› Консцієнтальна зброя — це технологія роботи зі свідомістю, спрямована на ураження і знищення певних форм і структур свідомості, а також деяких режимів її функціонування» [6, с. 46].

Зазначимо, що відсутність ціннісної картини світу, моралі й моральних принципів – головна умова враження консцієнтальною зброєю. Найбільш впливовою вона виявляється на свідомість дитячої та юнацької аудиторії.

Традиційна свідомість піддається руйнації через ментальні віруси – «інформаційні боєголовки, начинені

«вибухівкою»: агресією, егоїзмом, цинізмом, порнографією тощо» [6, с. 47].

Атака суспільного несвідомого – архетипів, соціальних стереотипів, моралі, відхід від соціального середовища до штучно створених спільнот – аудиторій мас-медіа та користувачів контенту Інтернету – основна загроза розрушення суспільства. О. Сенченко наголошує, що «Консцієнтальна війна ведеться для того, щоб зруйнувати сакральну енергію, енергію архетипу країни. Після цих руйнувань і зламів країна перетворюється на відкритий порожній простір» [6, с. 46].

Отже, специфікою впливу новітніх мас-медіа на суспільні відносини та суспільну свідомість є можливість діалогічного спілкування з аудиторією, на відміну від традиційних мас-медіа; можливість аудиторії приймати участь у он-лайн створенні та обговоренні контенту новітніх мас-медіа (інтерактивність), налагодженні за допомогою новітніх мас-медіа (соціальних мереж) нового рівня соціальної комунікації. Проте можемо зазначити, що соціальні мережі сприяють анонімності користувачів, що підвищує ймовірність маніпуляцій в процесі міжособистісної комунікації. Це, в свою чергу, може слугувати причиною перевантаження свідомості індивіда і негативних наслідків для його психіки. Найбільше можливостей маніпуляції свідомістю аудиторії існує в Інтернеті. Причиною цьому в деяких країнах є неузаконена діяльність цього простору.

Використання 3D-ефектів у створенні мас-медійного продукту (кіно, анімація, комп'ютерні ігри) – комп'ютерної графіки (CGI – «зображення, згенеровані комп'ютером») створюють віртальну реальність. В деякій мірі вони можуть впливати на психічні розлади індивідуумів та груп осіб (мають сугестивний вплив).

Особливий вплив новітні мас-медіа мають на дитячу свідомість, формуючи нове покоління людей з відмінним світоглядом. Як наслідок, можливі непорозуміння та конфлікти між представниками різних поколінь в суспільстві.

Одним зі специфічних впливів на суспільну свідомість – зміна мови спілкування. Специфіка спілкування в мережі – лексика, короткі повідомлення, специфічний Інтернет-суржик переходить і в реальне життя соціуму.

За допомогою новітніх мас-медіа відбуваються консцієнтальні війни. Консцієнтальна війна ведеться методами маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомостями. Метою є зміна картини світу того суб'єкта (індивідуум, група осіб, суспільство), яке атакують. Консцієнтальна війна – війна смислів.

Прогресивний поступ у розвитку інформаційних технологій дозволяє розширити можливості соціальної комунікації. Але необхідно зазначити, що існують як позитивні тенденції використання цих можливостей, так і негативні. Суспільству потрібно потурбуватися про своє ментальне здоров'я через підвищення рівня меіаграмотності та захисту суспільної свідомості.

Перспективою подальших розвідок може бути більш детальне дослідження впливу новітніх мас-медіа на дитячу свідомість.

Список використаних джерел

1. Городенко Л. М. Нові медіа: журналістика чи комунікація? / Л. М. Городенко // Актуальні питання масової комунікації. – 2013. – Вип. 14. – с. 65–69. – Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmk_2013_14_15.

2. Данько-Сліпцова А. / Нові медіа: історія, типологія / А. Данько-Сліпцова // Освіта регіону. – 2014. – № 1–2. – С. 80. – Режим доступу : http://social-science.com.ua/article/1242.

3. Manovich Lev. The Language of New Media. – Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 2001. – 354 p.

4. Потятиник Б. Прогнозування розвитку мас-медій: нові підходи / Борис Потятиник // Теле- та радіожурналістика. – 2012. – Вип. 11. – С. 65–68. – Режим доступу : http://journ.lnu.edu.ua/vypusk7/n11/tv11-13.pdf.

5. Гресько О. В. Нові медіа і телерадіомовлення України: виклики та інновації / О. В. Гресько // «Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe» (East European Scientific Journal). – Warszawa, Polska, 2016. – № 3 (7). – С. 106–111. – Режим доступу : http://eesj-science.com/wp-content/uploads/2016/05/EESJ_7_3.pdf.

6. Сенченко О. Структури, засоби і моделі застосування консцієнтальної зброї в системі соціальних комунікацій / О. Сенченко // Вісник Книжкової палати. – 2014. – № 7. – С. 44–49. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2014_7_13.

7. Гриценко О. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку XXI століття / Олена Гриценко // Україна на шляху до Європи. – К. : Етнос, 2006. – С. 265–380.

8. Закон України «Про інформацію» : станом на 25.06.2016 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1994–2016. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12. – Дата звернення : 3.09.2016 р.

9. Мащенко І. Г. Енциклопедія електронних мас-медіа / І. Г. Мащенко. – Т. 2 : Словник-глосарій термінів і виразів : [Навч. посіб.]. – К. : КиМУ, 2007. – 420 с.

10. Новітні медіа та комунікаційні технології: комплекс навчальних дисциплін для спеціальностей «журналістика», «видавнича справа та редагування», «реклама та зв'язки з громадськістю» / За заг. ред. В. Е. Шевченко. – К. : Паливода А. В., 2012. – 412 с.

11. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Маршал Мак-Люэн. – К. : Ника-Центр, 2003. – 432 с. – (Серия «Сдвиг парадигмы»; Вып. 1).

12. Лісовський П. М. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Феномен маніпуляції свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Петро МиколайовичЛісовський. – К., 2009. – 191 с. – Бібліогр.: с. 173–191.

References

1. Horodenko L. M. Novi media: zhurnalistyka chy komunikatsiia? [New Media: Journalism or Communication?] / L. M. Horodenko // Aktualni pytannia masovoi komunikatsii. – 2013. – Vyp. 14. – s. 65–69. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmk_2013_14_15.

2. Danko-Sliptsova A. / Novi media: istoriia, typolohiia [New Media: History, Typology] / A. Danko-Sliptsova // Osvita rehionu. – 2014. – № 1–2. – S. 80. – Rezhym dostupu : http://social-science.com.ua/article/1242.

3. Manovich Lev. The Language of New Media. – Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 2001. – 354 p.

4. Potiatynyk B. Prohnozuvannia rozvytku mas-medii: novi pidkhody [Prediction of Mass Media Development: New Approaches] / Borys Potiatynyk // Tele- ta radiozhurnalistyka. – 2012. – Vyp. 11. – S. 65–68. – Rezhym dostupu : http://journ.lnu.edu.ua/vypusk7/n11/tv11-13.pdf.

5. Hresko O. V. Novi media i teleradiomovlennia Ukrainy: vyklyky ta innovatsii [New media and Ukrainian Broadcasting: Challenges and Innovations] / O. V. Hresko // «Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe» (East European Scientific Journal). – Warszawa, Polska, 2016. – № 3 (7). – S. 106–111. – Rezhym dostupu : http://eesj-science.com/wp-content/uploads/2016/05/EESJ_7_3.pdf.

6. Senchenko O. Struktury, zasoby i modeli zastosuvannia konstsiientalnoi zbroi v systemi sotsialnykh komunikatsii [The Structures, Methods and Models of the Usage of Consciental Weapon in the System of the Social Communications] / O. Senchenko // Visnyk Knyzhkovoi palaty. – 2014. – № 7. – S. 44–49. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2014_7_13.

7. Hrytsenko O. Ukrainski ZMI v konteksti hlobalnykh protsesiv na pochatku XXI stolittia [Ukrainian Media in the Context of Global Processes in XXI Century] / Olena Hrytsenko // Ukraina na shliakhu do Yevropy. – K. : Etnos, 2006. – S. 265–380.

8. Zakon Ukrainy «Pro informatsiiu» [Information Law][Tekst] : stanom na 25.06.2016 [Elektronnii resurs] // Verkhovna Rada Ukrainy. – 1994–2016. Rezhim dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12. – Data zvernennja : 3.08.2016 p.

9. Mashchenko I. H. Encyklopedija elektronnykh mas-media [Encyclopedia of Electronic Media] / I. H. Mashchenko. – T. 2: Slovnyk-ghlosarij terminiv i vyraziv : [Navch. posib.]. – K. : KyMU, 2007. – 420 s.

10. Novitni media ta komunikatsiini tekhnolohii: kompleks navchalnykh dystsyplin dlia spetsialnostei «zhurnalistyka», «vydavnycha sprava ta redahuvannia», «reklama ta zviazky z hromadskistiu» [New Media and Communication Technologies: a Set of Subjects for Specialties «Journalism», «Publishing and Editing», «Advertising and Public Relations»] / Za ah. red. V. E. Shevchenko. – K. : Palyvoda A. V., 2012. – 412 s.

11. Mak-Liuen M. Halaktyka Hutenberha : Sotvorenye cheloveka pechatnoi kultury [Gutenberg Galaxy: The Creation of Print Culture by Man] / Marshal Mak-Liuen. – K. : Nyka-Tsentr, 2003. – 432 s. – (Seryia «Sdvyh paradyhmy»; Vyp. 1).

12. Lisovskyi P. M. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Fenomen manipuljaciji svidomistju: sutnistj, struktura, mekhanizm u suchasnomu suspiljstvi (socialjno-filosofsjkyj analiz) [The Phenomenon of Manipulation of Consciousness: the Nature, Structure, Mechanism of Modern Society (Social-Philosophical Analysis)] [Tekst] : dys. ... kand. filos. nauk : 09.00.03 / Petro Mykolaiovych Lisovskyi. – K., 2009. – 191 s. – Biblioghr.: S. 173–191.

Zaiko L. Ya., *postgraduate student of the Department of Philosophy, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), zhitomiryanka-73@ukr.net*

Specificity of the impact of modern mass media on public consciousness in terms of the information technology development

The article deals with the specific impact of the modern media on public consciousness in terms of the modern technologies development. The author applies methods of observation, comparison (traditional and modern media), identification of abstraction, as a result general properties of the media are distinguished, and the method of content analysis. The study of the theoretical works of Ukrainian and foreign scientists is conducted by means of contextual and hermeneutical analysis.

It is concluded that the specific impact of modern media on public relations and social consciousness is the possibility of dialogue communication with the audience, as opposed to traditional media; the opportunity of the audience to participate in online content creation and discussion of new media (interactivity), debugging by using the latest media (social networks) as a new level of social communication.

However, the author states that the greatest opportunities to manipulate consciousness of the audience exist in the Internet. Modern mass media have particular influence on children's minds.

Keywords: *modern media, mass communications, the Internet, social networking, public consciousness, media content.*

Зайко Л. Я., *аспирант кафедры философии, Житомирский государственный университет имени Ивана Франко (Украина, Житомир), zhitomiryanka-73@ukr.net*

Специфика влияния новейших массмедиа на общественное сознание в условиях развития информационных технологий

В статье исследовано специфику влияния новейших массмедиа на общественное сознание в условиях развития информационных технологий. Применены методы наблюдения, сравнения (традиционных и новейших массмедиа), абстракция отождествления, в результате которой выделяются общие свойства массмедиа, метод контент-анализа. С помощью контекстуального и герменевтического анализа происходило изучение теоретических работ украинских и зарубежных ученых.

Сделаны выводы о том, что спецификой влияния новейших массмедиа на общественные отношения и общественное сознание есть возможность диалогического общения с аудиторией, в отличие от традиционных массмедиа; возможность аудитории принимать участие в он-лайн создании и обсуждении контента новейших массмедиа (интерактивность), налаживании с помощью новейших массмедиа (социальных сетей) нового уровня социальной коммуникации. Отмечено, что больше возможностей манипуляции сознанием аудитории существует в Интернете. Особое влияние новейшие массмедиа имеют на детское сознание.

Ключевые слова: *новейшие массмедиа, средства массовой коммуникации, Интернет, социальные сети, общественное сознание, медиа-контент.*

* * *

УДК 327

Шевченко М. І.,
кандидат культурології, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), ua.kiev.marina@gmail.com

Культура толерантності в системі міжнародних відносин сучасності

Досліджено культуру толерантності на тлі процесу глобалізації сучасного світу. Здійснено проблематизацію самого поняття толерантності та проаналізовано його у контексті поняття інакшості. Автор розглядає розбіжності у якості прояву різноманітності та багатогранності сучасної цивілізації, наголошуючи на необхідності дотримання балансу між суспільним та індивідуальним. У свою чергу, культура толерантності визнається як необхідна основа розвитку сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: *толерантність, культура толерантності, глобалізація, мультикультуралізм, інакшість, міжнародні відносини.*

Однією з основних характеристик сучасної світової спільноти є глобалізація, що з часом лише набуває обертів. Власне, саме завдяки її феномену ми маємо змогу формулювати поняття світової спільноти як єдиного цілого. Навколишній світ поступово стає більш цілісним за усієї його багатогранності, внаслідок чого виникає поняття мультикультуралізму. Звісно різноманіття культур та цивілізацій, їх взаємодія між собою існували ще з давніх–давен. Та не дивлячись на виникнення міжкультурних конфліктів й у ті часи, їх сутність мала якісно відмінні ознаки від конфліктів сучасності – тодішні вогнища конфліктів здебільшого були територіально розмежовані. Сьогодні ж глобальні міграційні рухи поступово змивають лінію розмежування, зіштовхуючи різні культури, світогляди та стилі життя в єдиному світовому соціальному просторі. Виникає густа всеохоплююча мережа суспільних відносин. У таких умовах прояви нетерпимості стають генераторами напруги, яка спроможна блокувати життєдіяльність суспільних систем на всіх рівнях.

Глобалізаційні процеси розкривають перед нами усе різноманіття культур, традицій та форм суспільного устрою, ціннісних систем та взаємовідносин, які властиві абсолютно різним спільнотам. Його стрімкий розвиток кидає виклик здатності людства регулювати та вирішувати суперечності, не допускаючи їх перетворення на гострі конфлікти.

В контексті дискурсу про глобалізаційні перетворення особливе місце належить культурним та етичним вимірам цього явища. Вони звертають свою увагу не на технічні аспекти глобальної інтеграції, зв'язків та співпраці, а на питаннях власне принципової можливості взаємодії на глобальному рівні. З цієї точки зору однією з основних проблем стає проблема побудови особливої культури взаємовідносин в умовах глобалізації як основи об'єднання світового співтовариства. У зв'язку з цим особливо важливим є дослідження поняття толерантності у контексті питання про співіснування людей із кардинально різними становищами, інтересами та світоглядами. Тому *метою* нашого дослідження стає аналіз культури толерантності як мосту, прокладеного між особистим та спільним, між відмінностями та єдністю.

Багато сучасних дослідників погоджуються між собою у думці про те, що толерантність як така є складним поняттям. Подекуди її навіть проголошували неможливою. Такої точки зору дотримувався, наприклад, британський філософ Бернард Вільямс, стверджуючи, що єдине,

про що ми таки можемо говорити, – це деякі «практики толерантності, засновані на принципах, що повністю відрізняються від морального фундаменту. З його точки зору, такі практики можуть базуватися на скептицизмі, індиферентності та своєрідній «неогоббсіанській прагматичній рівновазі інтересів», але аж ніяк не на розумінні толерантності як чесноти чи цінності [8, с. 72]. Звертаючись до когось з проханням бути толерантним, ми все–таки говоримо про щось більш складне, ніж звичайне прохання відмовитися від бажання підкорити думку та переконання іншого. Це прохання втратити «бажання придушити чи знищити інше переконання, водночас зберігаючи прихильність до тих своїх уявлень та переконань, які власне і стали джерелом такого бажання» [8, с. 73].

Солідарні дії людей, їх публічна активність та кооперація зусиль заради спільної мети та блага, наявність конструктивного діалогу – все це неможливо уявити без взаємної соціальної відповідальності, яка передбачає високий рівень терпимості до інших. Перш за все ця відповідальність проявляється у визнанні прав інших людей та культур, а також повазі до них. Генеральна конференція ЮНЕСКО у 1995 році затвердила Декларацію принципів толерантності, у якій йдеться про те, що толерантність, перш за все, передбачає повагу, прийняття та розуміння різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та шляхів прояву індивідуальності людини [2, с. 262]. У цій декларації окреслено більшість основних рис сучасної культури – відмова від абсолютної істини, плюралізм думок, цінностей та стилів життя, пріоритет міжнародних правових документів над державними. Відтак, толерантність була задекларована як спосіб змінити «культуру війни» на «культуру миру».

Розвиток нових інформаційних технологій стає пружиною глобалізації, що надає особливої гостроти проблемі толерантності. Культура толерантності стикається з так званим викликом плюралізму. Мається на увазі, що сучасний розвиток примножує та поглиблює розрізнення особистісних інтересів людства. Це призводить до все більшої складності у пошуках якогось спільного знаменника, який дозволив би об'єднати їх під спільним гаслом. У сприйнятті розрізнених груп особистісних інтересів суспільний інтерес стає фрагментованим, як і світ в цілому. Холістичні уявлення, які дозволяли визначати об'єктивні критерії розуміння суспільного блага, інтересів, цілей та долі, заради яких можливе подолання відмінностей, поступово замінилися на релятивізовані уявлення про безмежне різноманіття, які підкреслювали значення та самоцінність відмінностей, що утворювали самостійні ланки у мережі «світу світів», стверджує дослідник Михайло Мчедлов [3, с. 216]. Ці уявлення створюють підстави розглядати зміну парадигми оцінки співвідношення індивідуального та спільного, особистого та публічного, відмінностей та єдності. Відтак, питання «як жити разом?» трансформується у питання «як жити разом, зберігаючи власну ідентичність». Ми говоримо про новий погляд на сенс відмінностей як прояву різноманіття та багатогранності сучасного суспільства.

Якісні зміни самих підходів до відмінностей висувають більш високі вимоги і до культури толерантності. Наріжним каменем толерантного ставлення до особистих інтересів та думок, до груп та індивідів, які їх висловлюють, стає визнання природності та невід'ємності від суспільного життя так званої інакшості. Соціальний філософ Майкл Уолцер запропонував власну типологію мотивів толерантності. Всього він нараховує їх п'ять [4, с. 25–26]:

– відстороненість, яка зазвичай виникає від виснаження протистоянням;

– байдужість;

– моральний стоїцизм;

– цікавість;

– захоплене схвалення.

Ці мотиви зумовлюють толерантну поведінку відносно відмінностей, але не всі зумовлюють той вид толерантності, який виникає у сучасності та ґрунтується на їх визнанні. Лише «деяка комбінація цікавості та захоплення» створює такий тип толерантності, зміст якої полягає «не в тому, щоб усунути «нас» та «їх», а в тому, щоб забезпечити довготривале мирне співіснування та взаємодію, що стимулює «самостворення та саморозуміння» всіх відмінностей, які задіяно у цьому процесі [4, с. 25–26].

Інший дослідник Пітер Ніколсон у свою чергу формулює декілька типів обґрунтування толерантності. Згідно з ним, толерантність може бути обґрунтовано або негативно (через неможливість чи нераціональність интолерантності), або позитивно (як певне благо, цінність та чесноту). У свою чергу, позитивне обґрунтування розщепляється на ті, які обґрунтовуються толерантність через певне інше благо (справедливість, прогрес тощо), і ті, які вважають толерантність певним «благом–у–собі» [6, с. 158–173]. З цього випливають як мінімум три можливі способи визначення нетерпимого: через прагматичні основи, через заперечення будь–якого зовнішнього блага і через власні межі толерантності, які вона має, як і кожна чеснота.

Сфера суспільних відносин не може звільнитися від відмінностей, не будучи при цьому спустошеною Власне, вона постає саме як постійний дискурс різноманітних інтересів та думок в пошуках сполучень та синтезів, які об'єднують соціум. Тому ми маємо не усуватися від інакшості, сподіваючись, що усі відмінності з часом зникнуть, а навпаки – рухатися їй назустріч. Лише взаємодія різного дає нам осмислення спільного блага та збагачує власне бачення проблеми всіма учасниками цього процесу. Сама ця міра толерантності відповідає вимогам сучасності. Охоплюючи максимум відмінностей, вона забезпечує більш широкі можливості для артикуляції реального змісту інакшості та її більш повного сприйняття суспільством та світовою спільнотою [3, с. 226].

Так званий «поворот до толерантності», який сприймає інакшість таким чином, призводить до певних змін у мисленні та менталітеті. Суспільна наука не в змозі осягнути багатомірний та різноманітний світ, що стрімко глобалізується, якщо вона не оволодіє методами так би мовити «перекладу» інакшостей з одних мов на інші. Навіть більш, ніж перекладу, адже він завжди передбачає ідентичність текстуального змісту. Часто інакшості у сучасному світі просто не підлягають перекладу, їх не потрібно перекладати на якусь «спільну мову», а навпаки, синтезувати та сполучати протягом солідарного творчого пошуку оптимальних форм взаємодії, стверджує дослідник Ульріх Бек [1, с. 238–239].

Водночас, зазнають змін також деякі важливі характеристики толерантності. Раніше публічна сфера

являла собою таку собі арену дискурсу великих груп інтересів з чіткою структурою. Вона була заідеологізована та мала одну домінуючу ідеологію. Особистість головним чином ідентифікувалась як складовий елемент групи. Тим часом в зародкових умовах інформаційного суспільства активна частина спільноти громадян набувала нових якостей, а саме: високого рівня освіченості та соціальної відповідальності, розширеного культурного та світоглядного кругозору, плюралізму світоглядних установок. Це призвело до необхідності персональної ідентифікації кожної людини.

Сьогодні складно переоцінити наслідки змін, що тривають. Плюралізм думок та інтересів почав виходити за межі різних суспільних ідентифікацій, розмиває та поступово руйнує кордони між ними, відкриваючи поле альтернативних рішень та вчинків. Вочевидь, повністю самостійний вибір власної позиції кожною особистістю може бути здійснено лише за умови, коли у її особистому просторі існуватиме зона самостійного осмислення реалій життя, яке забезпечує свободу в усіх випадках публічно «використовувати власний розум». Включення у суспільно–політичну сферу активних громадян, що володіють власними судженнями, розхитує підвалини ідеологічної нетерпимості та розширює толерантність стосовно позицій та поглядів інших членів суспільної рефлексі та практики спільної дії. Посилюється тенденція деідеологізації сфери суспільних відносин, появи у ній осередків творчої невпорядкованості, пошуку нестандартних рішень, винятково важливих для гідної відповіді на виклики мультикультуралізму.

Звісно, цей процес містить також і негативні наслідки. Напрочуд швидкий темп змін, релятивізація суспільних відносин та структур призводить до появи розгубленості та втрати орієнтирів соціальної та політичної поведінки. Особливо це стосується країн, які знаходяться на етапі глибоких внутрішніх перетворень, що посилюють соціальну нестабільність та відсутність впевненості у майбутньому.

Тому можемо дійти висновку, що сучасна культура толерантності формується у стані гострого протистояння, можна сказати, «між двох світів». У свою чергу, це вимагає усвідомлення сенсу та значення таких змін для розвитку та вдосконалення культури суспільних відносин.

Зважаючи на такі умови, ми, вслід за Михайлом Мчедловим, можемо окреслити контури двох подекуди контрастних моделей розвитку культури толерантності: лібертарної та делібертативної. Перша виступає на позиції абсолютизації особистісного начала у вільному користуванні власним розумом. Такий підхід передбачає звільнення від будь–якого суспільного втручання – особистий простір людини відмежовується від суспільного дискурсу заради формування власних, незаангажованих позицій. Це може призвести, у свою чергу, або до абсентеїзму (тобто ухилення від участі у суспільно–політичному житті у різних проявах), або до некомпетентних рішень, які грають на користь егоїстичних інтересів. В обох випадках результат такого підходу поступово елімінує абсолютну свободу особистості.

Делібертативна модель зорієнтована на залучення індивіда до суспільної рефлексії у відкритому просторі зіставлення поглядів та позицій, а також спільного пошуку згоди та стабільності. Особистий розумовий простір особистості у такому випадку не ізолюється від соціуму, а навпаки – включається до нього, привносячи у його сфери власні інтереси та бачення проблем. Це стає умовою властивості дійсно вільного та компетентного вибору.

Світова наукова спільнота все ще знаходиться у пошуках переконливої відповіді на виклики культури толерантності. Однак все ж ми можемо окреслити деякі досить чіткі напрямки. Перший з них – це прагматичний компроміс під тиском життєвих імперативів. Методологічно такий підхід змальовує дослідник Блер Рубл у своїй праці «Другі метрополії» [7]. Свій аналіз він проводить на прикладі великих мегаполісів, у яких зосереджено величезне різноманіття інтересів, поглядів та позицій, які часто є несумісними та суперечать одна одній. Автор зазначає, що саме життя таких суспільних гігантів утворює настільки складні та ущільнені, що люди просто вимушені взаємодіяти між собою попри усі розбіжності. Навряд чи таке співіснування можна назвати комфортним, однак разом з тим об'єктивно створюється простір, у якому стають можливими складні поступи та компроміси. З цього випливає так званий «прагматичний плюралізм». Сам Рубл називає таку вимушену толерантність «толерантністю необхідності» [7, с. 29].

Іншого напрямку дотримується соціолог Джефрі Александер. Він засновується на необхідності ідеологічної утопії, яка була б здатна об'єднати сучасне суспільство за усього його різноманіття. На його думку, революційні утопії минулого об'єднує один недолік – вона прагнули тоталізувати суспільство, змінивши його основи. Їх фундаменталізм насправді був «спрощеною формою мислення», яка зіткнулася з неминучим супротивом живої реальності. Тому революційні утопії призводять врешті–решт до появи хаосу та авторитаризму. В результаті цього виникає «дедиференціація», небезпечна спроба замінити «невпорядкованість реальних спільнот однією радикальною всеохоплюючою спільнотою» [5, с. 585].

Проте, на думку Александера, крах таких утопій аж ніяк не знаменує кінець утопічного мислення. Сучасний світ нараховує різноманітні обмежені утопічні течії: мультикультуралісти, екологісти, пацифісти, тощо. Кожна з цих течій досить самобутня та не вимагає тотальних змін системи суспільних відносин. Водночас вони органічно вписуються у модель суспільства, що саморегулюється, з необмеженим рівнем солідарності, що досягається внаслідок свідомої та вільної взаємодії. З прагнень та дій цих рухів народжується реформаторська утопія «громадянської реконструкції», що сублімує різнобічну практику громадянських ініціатив сучасності. Така утопія, на думку дослідника, задасть суспільству цілі, що будуть прийнятні для всіх громадянських рухів моральні ідеали, не зазіхаючи на своєрідність та автономію кожного руху та кожного з їх членів [5, с. 587–588].

Один з головних каналів впливу глобалізації на толерантність пролягає у соціальному середовищі. Відомо, що толерантність – це, перш за все, соціально–педагогічне явище. Відповідно, важливе місце у ній відведено індивідуально–психологічному елементу. Доведено, що існує категорія людей з особливим психотипом, у який імплантовано схильність до терпимості та згоди. Однак, навряд чи саме це визначає стан суспільної толерантності. Вирішальна роль належить все ж зовнішнім умовам існування особистості, соціальної групи, суспільства та міжнародної спільноти. Оцінюючи такі умови, основну увагу здебільшого приділяють типу політичної культури,

у якій проходить соціалізація громадян: вона може мати різний ступінь толерантності, бути агресивно–нетерпимою чи толерантною.

Міжнародні відносини характеризуються відсутністю єдиного центру управління, який би опирався на легітимні засоби примусу. Система світового порядку підтримується за допомогою усталених правових норм та юридичних угод. Однією з умов їх нормального функціонування є достатній рівень толерантності, який проявляють сторони, що забезпечують порядок у світі. Порушення такого принципу зазвичай призводить до глибокої кризи на усіх рівнях міжнародних відносин. Зацікавленість держав у стійкості системи світового порядку прямо пропорційно пов'язана з її складністю, адже розлад системи загрожує їм самим складними наслідками. Внаслідок цього зростає значення толерантності як основи міжнародних відносин.

Глобалізація поступово призвела до загострення суперечностей між рівнем взаємозалежності елементів світового порядку та впливом на нього дестабілізуючих факторів. З одного боку, взаємозалежність інтенсивно підтримується процесами глобалізації, з іншого – дестабілізація розвивається за рахунок розкриву між умовами існування розвинути країн та країн, що розвиваються.

Дестабілізація світового порядку яскраво проявляється у помітному зменшенню ролі та ефективності міжнародних інститутів. Авторитет ООН поступово девальвується. Міжнародне право зазнає велетенських збитків. Дії «великих гравців міжнародного поля» демонструють, що воно поступово стає перепоною для держав, досить сильних, щоб нав'язувати свою волю більш слабким.

Ці фактори помітно збільшують ризик перетворення міждержавних та навіть внутрішньодержавних конфліктів у збройні та силові сутички, у чому ми, на жаль, вже мали можливість переконатися на власні очі. Подібні явища ризикують поступово призвести до світової катастрофи. Нам уже сигналізує про це активізація міжнародного тероризму. Коли ми стикаємося з відвертою нерівністю різних країн та народів, складно вести мову про наявність дієвих сил впорядкування на міжнародній арені.

Відтак, з цього випливає надзвичайне значення розвитку культури толерантності, яка могла б стати бар'єром для людства на шляху до хаосу та руйнування, перетворившись на невід'ємний елемент загальнолюдської культури.

Толерантний підхід до проблеми взаємовідносин цивілізацій та культур набуває особливого значення в умовах глобалізації. Людська спільнота надзвичайно різноманітна, і наявність кардинально різних історичних спільнот, які відрізняються своєю культурою, традиціями, стилем життя та системою цінностей стимулюють до розвитку світову цивілізацію загалом. Тому культура толерантності має стати основою, на якій будуть базуватися міжнародні відносини сучасності.

Список використаних джерел

1. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М.: Прогресс–традиция, 2001. – 304 с.
2. Бетти Р. Толерантность – дорога к миру / Р. Бетти. – М.: Бонфи, 2001. – 303 с.
3. Мчедлов М. Толерантность / М. Мчедлов. – М.: Республика, 2004. – 416с.
4. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М.: Идея–пресс, 2000. – 160 с.
5. Alexander J. Robust Utopias and Civil Society / J. Alexander // International Sociology. – 2001. – Vol.16. №4. – P.579–591.
6. Nicholson P. Toleration as a moral ideal / P. Nicholson // Horton J., Mendus S. Aspects of toleration. Philosophical studie. – London, New York, 1985 – 205 p.
7. Ruble B.Second Metropolis / B. Ruble. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 484 p.
8. Williams B. Tolerating the intolerable / B. Williams // Mendus S. (ed.). The Politics of toleration in modern life. – Durham: Duke Univ. Press, 2000. – P.126–135.

References

1. Bek U. Chto takoe globalizacija? / U. Bek. – M.: Progress–tradicija, 2001. – 304 s.
2. Betti R. Tolerantnost' – doroga k miru / R. Betti. – M.: Bonfi, 2001. – 303 s.
3. Mchedlov M. Tolerantnost' / M. Mchedlov. – M.: Respublika, 2004. – 416 s.
4. Uolcer M. O terpimosti / M. Uolcer. – M.: Ideja–press, 2000. – 160 s.
5. Alexander J. Robust Utopias and Civil Society / J. Alexander // International Sociology. – 2001. – Vol.16. №4. – P.579–591.
6. Nicholson P. Toleration as a moral ideal / P. Nicholson // Horton J., Mendus S. Aspects of toleration. Philosophical studie. – London, New York, 1985 – 205 p.
7. Ruble B. Second Metropolis / B. Ruble. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 484 p.
8. Williams B. Tolerating the intolerable / B. Williams // Mendus S. (ed.). The Politics of toleration in modern life. – Durham: Duke Univ. Press, 2000. – P.126–135.

Shevchenko M. I., *candidate of cultural studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts(Ukraine, Kyiv), ua.kiev.marina@gmail.com*

The tolerance culture in international relations modernity

The article researches a tolerance culture on the background of the modern world globalization processes. It states the very problematic of the «tolerance» concept and analyzes the latter in the context of the «otherness» concept. The author examines the differences through the expression of the modern civilization diversity and complexity underlining the need for the balance keeping between «the social» and «the individual». In turn, the tolerance culture is defined as a necessary basis for the development of the modern international relations.

Keywords: *tolerance, tolerance culture, globalization, multi–culture, the «otherness», international relations.*

Шевченко М. И., *кандидат культурологии, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), ua.kiev.marina@gmail.com*

Культура толерантности в системе международных отношений современности

Исследовано культуру толерантности на фоне процесса глобализации современного мира. Осуществлено проблематизацию самого понятия толерантности и проанализировано его в контексте понятия инаковости. Автор рассматривает разногласия в качестве проявления разнообразия и многогранности современной цивилизации, подчеркивая необходимость соблюдения баланса между общественным и индивидуальным. В свою очередь, культура толерантности определяется в качестве необходимой основы развития современных международных отношений.

Ключевые слова: *толерантность, культура толерантности, глобализация, мультикультурализм, инаковость, международные отношения.*

* * *

УДК 16(447)

Самойленко Л. О.,
аспірантка кафедри логіки філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), torao@ukr.net

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЛОГІКИ У XIX СТ. – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РУКОПИСІВ)

Дослідженню рукописний спадок з логіки київських викладачів, які працювали у вищих навчальних закладах Києва у XIX ст. – на початку XX ст. З метою аналізу рукописів застосовано компаративний метод. У статті розглядаються лекційні матеріали логічних курсів з фонду Інституту Рукописів Національної бібліотеки України імені Вернадського.

Ключові слова: *логіка, історія логіки, викладання логіки, Імператорський університет св. Володимира, Київська духовна академія.*

Проблематика статті полягає в дослідженні рукописної спадщини викладачів логіки – представників київської духовно–академічної та університетської філософії XIX ст. – початку XX ст. задля усунення прогалин в історії розвитку логіко–філософського знання в зазначений період. Автор ставить такі завдання. По–перше, за рукописними матеріалами визначити специфіку викладання логіки у тогочасних вищих навчальних закладах Києва. По–друге, здійснити компаративний аналіз рукописів того часу. Особлива увага приділяється рукописам з питань логіки, яка у XIX сторіччі викладалася у тісному взаємозв'язку з психологією. Ця тема є актуальною, оскільки за рукописами викладачів можна відновити становлення їхніх поглядів та збагнути вплив досліджуваних персоналій на подальший розвиток логіки як навчальної дисципліни.

Серед дослідників рукописного логіко–філософського доробку викладачів Імператорського університету св. Володимира та Київської духовної академії (КДА) слід відзначити Г. І. Волинку, Н .Г. Мозгову, М. П. Плахтій, М. Симчича, М. Л. Ткачук, І. В. Хоменко та ін.

Проте в історико–логічному ракурсі досі є малодосліджені напрямки. Так, за рукописними матеріалами київських викладачів можна простежити особливості розвитку логіки як науки та навчальної дисципліни в період – від XIX ст. до початку XX ст.

Від початку рукописи були зібрані у фонді Церковно–археологічного музею (ЦАМ), який був створений у 1872 році при Імператорській Київській духовній академії. Початковий фонд ЦАМ утворився з виділених бібліотекою КДА книг та рукописів. Подальше комплектування рукописними матеріалами фонду музею, за звичай, відбувалося шляхом пожертвувань. Перший загальний опис рукописної спадщини музею у 1875 році був складений М. І. Петровим. Він надихнув та підтримував Олександра Лебедєва у створенні опису рукописів, які надійшли до музею в період 1877–1911рр. Саме в описі рукописів останнього знаходимо відомості про рукописи таких викладачів КДА та університету св. Володимира як І. М. Скворцов, П. І. Ліницький, П. С. Авсенев, П. Д. Юркевич.

Необхідно зазначити, що не всі рукописи викладачів збереглися. Деякі матеріали є лише конспектами за викладачами, що також має велику цінність для відновлення історичного образу логіки тих часів. Так, увагу привертає конспект під назвою «Збірка філософських статей, 1834–40 рр., у записі студента А. Монастирьова», до якої входять лекції І. М. Скворцова, О. М. Новицького, П. С. Авсенєва та інших. Джерело можна вважати надійним, оскільки вже з 1842 року Монастирьов викладає у КДА. До ЦАМ конспект потрапив у 1892 році від єпископа ставропольського Євгенія через Л. С. Мацевича.

Далі увага буде приділена розгляду та аналізу лекційних курсів з логіки І. М. Скворцова, О. М. Новицького, П. Д. Юркевича та С. Г. Остроумова. Огляд буде здійснено за хронологією викладання нижченаведених курсів.

Проаналізуємо матеріал лекційного запису курсу «Логіка», прочитаного І. М. Скворцовим X курсу КДА, що входить до вищезгаданої збірки. Хоча існує низка власних філософських рукописів І. С. Скворцова, нажаль, власного рукопису з логіки цього викладача не виявлено. Серед них: «Критичний погляд на вчення Платона «Про безсмертя душі та подальше життя»; «Нотатки з Моральної філософії»; «Критичний огляд теодицеї Ляйбніца» тощо.

І. М. Скворцов був шанованим викладачем одразу двох вищих навчальних закладів Києва. Він викладав цілу низку богословських і філософських дисциплін від моменту заснування університету св. Володимира, продовжуючи викладати і у стінах КДА.

Період викладання І.М. Скорвцовим логіки в університеті св. Володимира припадає на 1850–1859 роки, пов'язані із забороною викладання світським викладачам філософських дисциплін, окрім логіки та психології. Чи використовував І. М. Скворцов матеріали зазначеного вище конспекту під час викладання у стінах Імператорського університету достеменно невідомо.

У вступі лекційного курсу протоієрей І. Скворцов надає таке визначення логіки: «це така наука, яка викладає необхідні та загальні форми і закони розуму, що скеровує до вірного та ґрунтовного пізнання» [1, арк.132]. Отже, закони мислення та закони пізнання, які за звичай відносять до різних наук – логіки та гносеології, І. М.Скворцов поєднує у логіці, пояснюючи свою позицію тим, що між цими законами існує тісний взаємозв'язок –«мислення є засіб пізнання, а пізнання є метою мислення» [1, арк.133]. Обґрунтування визначення науки логіки здійснюється таким чином. По–перше, від усвідомлення загальних законів природи автор переходить до законів діяльності нашого духа, які ми використовуємо, навіть не усвідомлюючи це. По–друге, діяльність нашого духу автор розглядає за джерелом його утворення: умоглядна діяльність, яка утворюється як би в самій собі і залишається всередині нас, та продуктивна діяльність, яка намагається створити щось назовні. Таким чином, теоретична діяльність є діяльністю розуму, яка інакше зветься мисленням, і її закони відноситься до царини теоретичної філософії. А от практична діяльність – це діяльність волі, яка є пізнанням, а її закони розглядає практична філософія.

Вищевикладене дає можливість зрозуміти поділ логіки професором І. М. Скворцовим на три частини. До першої – відноситься теорія мислення і зветься «логіка розсуду»(або розмірковування, рос. рассудка) – власне логіка. До другої частини відноситься теорія пізнання під назвою «логіка розуму». І до третьої – відноситься методологія як вчення про способи застосування логічних законів у справі пізнавання.

Спираючись на погляди І. М. Скворцова викладені у лекційному записі з дисципліни «Логіка», його концепцію можна віднести до гносеологічного напрямку, оскільки логіка як філософська наука покликана виокремити загальні підстави та бути основою для відображення реального стану світу.

І. М. Скворцов не вважає мислення чимось абсолютним і творчим. Таким чином, істина не зароджується у думках людини. Він вважає, що істина надається і людиною тільки осягається та пізнається у людській свідомості. Такі переконання дають підстави віднести його концепцію до психологічного напрямку. Зважаючи на вищезазначене, треба зазначити, що погляди І. М. Скворцова були граничними між двома поширеними напрямками – гносеологічним та психологічним.

Перейдемо до дослідження матеріалів іншого викладача логіки – Ореста Марковича Новицького. Професорську посаду він посідав від моменту створення

філософського відділення університету св. Володимира. З документів щодо викладачів та їхнього педагогічного навантаження знаходимо відомості про курс Логіки у 1835–36 навчальних роках, який читав вищезгаданий професор студентам перших курсів юридичного факультету та першого відділення філософського факультету «спираючись на Бахмана, Трокслєра та інших» [3]. Вже у 1836–37 навчальних роках О. М. Новицький викладає «Досвідну психологію» та «Логіку» за власними нотатками.

Проаналізуємо конспект «Дещо про Логіку» записаний за О. М. Новицьким, який входить до «Збірка філософських статей, 1834–40 рр., у записі студента А. Монастирьова» [1,арк.464–465].У цьому викладі наведені нові напрямки досліджень у галузі логіки серед російських та німецьких науковців, не вказуючи на персоналії.

У цьому короткому записі за О. М. Новицьким знаходимо обгрунтування важливості логіки як методологічної науки, яка не просто вказує на форми суджень та силогізмів, є не просто законодавицею думки і знання в цілому, а вона сама проникає в саму суть думки тобто є пізнанням думки. Він вказує, що логіка є дисципліною дисциплін. Методологічний аспект логіки О. М. Новицький виокремлює і надає йому великого значення так само як і його вчитель І. М. Скворцов.

Крім того, у нарисі дуже ретельно розглядається роль логіки як рівноправної частини філософії наряду з етикою та метафізикою. Щодо останньої О. М. Новицький встановлює рамки їхньої взаємодії з логікою. Висловлює необхідність у розрізненні цих двох частин цілого, тобто філософії, не шляхом боротьби, а засобами взаємної підтримки та взаємного доповнення.

Автор лекції визначає завдання логіки як науки таким чином: вона проникає в організм мислячої істоти і надає відомості про достовірність людського пізнання, тобто виступає філософією думки взагалі. «Це наука про думку в самій собі» [1, арк.464]. Це вельми широке розуміння завдань логіки показує, що лектор не вважає за доцільне чітко розмежовувати психологію, логіку та теорію пізнання у рамках одного джерела – філософії. Постає питання: чому О. Новицький не вказує, що достовірність пізнання взагалі належить сфері наукових інтересів конкретної науки, а залучає її, тобто достовірність, до сфери завдань логіки в даному огляді. І тому, логіка в цьому сенсі може виступати не лише методологією (а є чимось більшим – пізнанням думки, наукою наук). Отже, можна припустити, що саме у взаємному поєднанні цих складових філософського знання і є дієвість логіки та досягнення її мети.

Можна побачити, що в цьому рукописному лекційному викладі О. М. Новицький притримується гносеологічного напряму. Оскільки, у своєму викладі він розглядає логіку як каноніку мислення і знання в цілому, як і І. М. Сворцов. Також погляди обох філософів щодо питання методологічного напрямку логіки збігаються.

Варто порівняти визначення логіки О. М. Новицького з конспекту та з його підручника. Оскільки у підручнику дається визначення, що це наука про мислення, та є уточнення, що «мислення є однією з найважливіших духовних відправлень людини…» [2, с.8], то це дає підстави відносити логічні погляди О. Новицького, викладені у підручнику, до психологічного напрямку, оскільки мислення розглядається як душевна властивість.

Отже, маємо підстави вважати, що однозначно важко визначити напрямок логічної концепції О. М. Новицького. Можна казати, що його погляди були граничними між гносеологічним та психологічним напрямками.

Звернемо увагу на логічні рукописні праці П. Д. Юркевича. З Київською духовною академією пов'язаний час його навчання та перший період викладацької роботи. Зокрема І. В. Хоменко у статті «Логічні студії у Києві: Історичний ракурс XIX – початок XX ст.» звертає увагу на численну рукописну спадщину П. Д. Юркевича, що присвячена саме логічним питанням, та досі маловідома. До фонду ЦАМ рукописні надбання П. Д. Юркевича були передані В. Д. Юркевичем. Вони містяться у фонді 301(КДА), одиниця збереження №352 Л: «Філософські лекції та записи П. Д. Юркевича, професора Київської академії та московського Університету, XIX в.». Серед інших рукописи, що торкаються саме логічної проблематики: «Програма логіки – Логічні проблеми. – Елементарне вчення з Логіки – читання 1864р.», «Читання з логіки – п'ять зошитів», «Логічні дослідження Тренделенбурга в скороченому вигляді», «Лекції з логіки читані в 1864/65 акад.році», «Нотатки з приводу читання логіки Зігварта», «З логіки (літографічні лекції)».

Проаналізуємо безпосередньо рукопис П. Д. Юркевича «Лекції з логіки читані в 1864/65 акад.році». Безпосередньо у вступі до своїх лекцій з логіки П. Д. Юркевич розглядає питання про загальні ідеї науки, а також ідею логіки. Переконання вченого полягає, по–перше, у тому, що в усіх науках форми зв'язку суджень однакові, тобто форми не залежать від інформативного наповнення. По–друге, сукупність фактів будь–якої галузі стає наукою тільки тоді, коли використовується узагальнення понять. Логіка дозволяє побачити, за якими законами отримуються ті загальні поняття, без яких наука немислима. Таким чином, робить висновок автор, що «логіка є загальним законодавством всіх наук» [5, арк.763]. На підтвердження цього висновку П. Д. Юркевич розглядає факт різниці між істиною та хибою при різноманітності змісту наук. Ідея протиставлення істинних тверджень хибним дає можливість знайти науково обгрунтовані загальні істини. Таким чином, завданням логіки є пошук тих законів, в яких розкривається ідея несуперечливої істини. Послуговуючись такими логічними законами, отримаємо несумісність протилежностей. Це цінно для будь–якої науки. Отже, П. Д. Юркевич стверджує універсальність логіки для встановлення загальних ідеалів та норм істини.

Розуміння людської природи, а саме взаємозв'язку її мислення та душевного стану, дещо перегукується з філософськими концепціями наставника П. Д. Юркевича – П. Авсенєва. У своєму рукописі П. Д. Юркевич вказує на фактичний та ідеальний зв'язок у наших думках. Першим повинна займатися психологія, а другим – логіка. Всебічність законів логіки передбачає норми істини та стосується правильності мислення, але не відповідає за істину змісту наших думок. Це твердження автор підкреслює у порівнянні логіки з математикою, яка оперує поняттями без відношення до обчислювального змісту. Алгебра оперує законами числення незалежно від змісту самих чисел, так і логіка може мислити матерію безвідносно вкладеного в неї змісту. Отже, мислення – це інструмент, що відділяє форму від змісту. Суворість цих двох наук можна простежити за результатами при формальному розв'язанні, а неправильність результатів

може бути спричинена залученням абсурдних елементів мислення.

Таким чином, можна зазначити, що логічні погляди П. Д. Юркевича характеризуються всебічністю логічних методів для наук дослідницьких, так і умоглядних. Завданням логіки вчений визначає співставлення відношень і форм зв'язку понять будь–якої науки з метою відшукання загальних законів для усіх наук. Філософ обгрунтовує розрізнення між логікою та психологією як окремими науками. Автор відкидає здатність науки осягнути, зрозуміти, пояснити духовні прояви, тому він відкидає причинність психології. Вчений проводить паралель між такими науками як логіка та алгебра на підставі їхньої узагальненостів оперуванні поняттями.

Отже, можна сказати, що логічні погляди в лекційному викладі П. Д. Юркевича відображають його переконання, які можна віднести до традиційного напрямку з деяким ухилом в математичний бік. На відміну від попередніх авторів, незважаючи на існування у його філософській концепції поглядів, що питання пізнання людини тісно пов'язане з природою психічного, що є проявом світу духовного, він відстоював незалежність логіки.

У Київській духовній академії вже на початку XX ст. викладав логіку Семен Гаврилович Остроумов.Зберігся його рукопис «Лекції з систематичної логіки». Період викладання С. Г. Осторумова припадає на занепад КДА і відповідно його рукописна праця була маловідома. Вона міститься у додатковому фонді КДА № 160. У своїй праці автор перш за все робить ґрунтовний аналіз історичних засад існування різних сучасних напрямків досліджень у галузі логіки. Незважаючи на різноплановість логічних поглядів відомих філософів – І. Канта, Р. Декарта, Вольфа, Дж. Ст. Мілля, Г. Гегеля, Г. Ляйбніця та інших, С. Г. Остроумов вважає за можливе поєднати їхні погляди у одній науці – чистій логіці.

Рукопис містить зауваження автора щодо логічної та психологічної точок зору на мислення. Він вважає, що потрібно розрізняти ці моменти на логічний(законодавчий) та психологічний (фактичний). Мислення, як логічна категорія, пов'язане із законами думки, а як психологічна – пов'язане з функцією свідомості. С. Г. Остроумов у своєму лекційному викладі визначає роль та місце логіки та психології. Ці дві науки мають різні завдання: «логіка повинна зосередити свою увагу на описі тих правил, яким підпорядковується інтелектуальний акт пізнання, а психологія – представити роз'яснення всієї складності процесів зв'язку уявлень та почуттів» [4, арк. 185].

У своєму лекційному викладі С. Г. Остроумов, простежуючи історичні напрямки логічної науки, приходить до висновку про цілісність цієї галузі. З огляду на те, що у його поглядах розглядається мислення як акт пізнання, слід відмітити вплив гносеології та відзначити певну граничність викладеної концепції. У праці відстоюється самостійність логіки. Таким чином, загалом погляди С. Г. Остроумова відповідають традиційному напряму.

Аналізуючи рукописи можна прийти до висновку, що одностайності у поглядах щодо викладу логічних курсів у представників київської духовно–академічної та університетської філософії XIX ст. – початку XX ст. не простежується. До загальновідомих напрямків викладу логіки належать такі: традиційний, гносеологічний, психологічний, математичний. Проаналізовані у статті рукописи відображають лише декілька з перелічених. Хоча деяких авторів важко віднести до одного напрямку, оскільки вони були прибічниками граничних поглядів. Так, наприклад, такими неоднозначними є погляди І. М. Скворцова та О. М. Новицького. У їхніх рукописах простежується як гносеологічне бачення, прихильники якого предметом логіки визначали знання, а також висловлюються погляди притаманні психологічному баченню. Роль та місце логіки та психології визначають у своїх працях майже всі викладачі, зокрема О. М. Новицький у підручнику, П. Д. Юркевич та С. Г. Остроумов у своїх лекційних викладах з логіки. Дуже поширеним був психологічний погляд, що логіка є частиною психології, пов'язуючи мислення з душевним станом людини. Проте однозначно до цього напрямку не можна віднести жодного з розглянутих викладачів/філософів. Протягом досліджуваного періоду погляди на логіку як самостійну науку обстоювали П. Д. Юркевич та С. Г. Осторумов, яких можна вважати прихильниками традиційного напрямку.

Серед рукописних праць, які належать до періоду XIX – початку XX ст. характерним є те, що логіка викладена в них у тісному взаємозв'язку з гносеологією та психологією. Якщо у середині XIX ст. ми бачимо тісний зв'язок між цими дисциплінами, то наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. простежується тенденція до їхнього розмежування. Поступово логіка відокремлюється від психології та набуває самостійності в межах філософського знання.

Список використаних джерел

1. Сборникфилософских статей, 1834–40гг., в записи студента А. Монастирева.– Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф.301 (КДА). – Од.зб.348 Л (Муз 757).

2. Новицкий О. М. Руководство къ логике, составленное ординарным проф. Унив. Св. Владиміра Орестомъ Новицкимъ / О. М. Новицкий.–Кіевъ, 1841. – 324с.

3. Огляд викладання наук в Імператорському університеті св. Володимира –Кіевъ, 1834–47. – 134с.

4. Остроумов С. Г. Лекции по систематической логике, прочит. студентам Киевской духовной академии доцентом Остроумовым в 1912 и 1913 гг. –Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф.160. – Оп.1808.

5. Юркевич П. Д. Лекции по логике читанные в 1864/65 акад. год., на 112л. –Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф.301 (КДА). – Од.зб. 352 Л (Муз 818а). – Оп.16.

References

1. Sbornik filosofskih statej, 1834–40 gg., v zapisi studenta A. Monastireva. – Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernads'kogo. – F.301 (KDA). – Od.zb. – 348 L (Muz 757).

2. Novickij O. M. Rukovodstvo k# logike, sostavlennoe ordinarnym prof. Univ. Sv. Vladimira Orestom# Novickim# / O. M. Novickij. – Kiev#, 1841. – 324 s.

3. Ogljad vykladannja nauk v Imperators'komu universyteti sv. Volodymyra – Kiev#, 1834–47. – 134 s.

4. Ostroumov S. G. Lekcii po sistematicheskoj logike, prochit. studentam Kievskoj duhovnoj akademii docentom Ostroumovym v 1912 i 1913 gg. – Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernads'kogo. – F.160. – Op.1808.

5. Jurkevich P. D. Lekcii po logike chitannye v 1864/65 akad. god., na 112 l. – Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernads'kogo. – F.301 (KDA). – Od.zb. – 352 L (Muz 818a). – Op.16.

Samoylenko L. O., *graduate student of the department of logic philosophy faculty, Kyiv National University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), torao@ukr.net*

The Kyiv School of Logic in XIX century – the beginning of XX century (in manuscript materials)

The article deals with investigation of the manuscript heritagein logic of Kyiv professors who worked in Kyiv universities in XIX century – the beginning of XX century. In order to analyze the manuscripts comparative method was used. The logical courses materials, which now are in the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, were considered within this article.

Keywords: *logic, the history of logic, teaching logic, Imperator University of St. Volodymyr, Kiev Theological Academy.*

Самойленко Л. А., *аспирантка кафедры логики философского факультета, Киевский национальный университет им. Т. Шевченко (Украина, Киев), torao@ukr.net*

Киевская школа логики в XIX ст. – в начале XX ст. (на материалах рукописей)

Исследованорукописное наследие по логике киевских преподавателей, которые работали в высших учебных заведениях Киева в XIX ст. – в начале XX ст. С целью анализа рукописей используется компаративный метод. В этой статье анализируются лекционные материалы логических курсов из фондов Института Рукописей Национальной библиотеки Украины имени Вернадского.

Ключевые слова: *логика, история логики, преподавание логики, Императорский университет св. Владимира, Киевскаядуховнаакадемия.*

* * *

УДК 101:161.22+342.814.

Коломієць А. І.,
аспірантка, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), alinylja@ukr.net

До національно–ідейних імплікацій історичних типів суспільної єдності у вітчизняній філософії XIX – початку XX століття

У якості вихідного положення висвітлюється соціально–філософська, суспільно–політична творчість та громадська діяльність вітчизняних мислителів XIX – початку XX століття, що зміцнювала буттійнісний потенціал суспільної свідомості, увиразнюючи національну самосвідомість пошуками шляхів, способів та ідей об'єднання, пов'язаних із обґрунтовуванням умов утвердження цілісності національно–культурного життя, національної гідності і честі – аж до практичної реалізації необхідності національно стверджувально виправданої злагоди у взаємодії різних соціальних прошарків. Наголошується, що тенденції етнонаціональної консолідації реалізуються історичними соціокультурними процесами в умовах і формах людської життєдіяльності, і, з тими чи іншими відмінностями, є наскрізними для суспільно–історичного розвитку, який, у його глибинно стверджувальному спрямуванні, по суті, неможливий поза ними. Дійовий консолідуючий потенціал етнонаціонального розвитку, так би мовити, ступінь суцільності націй – на шляхах зміцнення, поглиблення духовно–культурно своєрідних зразків позитивно стверджувального відношення не тільки, а можливо, навіть і не стільки, до історичного минулого, як до сучасних процесів і тенденцій зміцнення національного буття, що демонструвала творчість українських мислителів, національно–об'єднавчі ідеї яких послужили предметом аналізу.

Ключові слова: *національна цілісність, суспільне об'єднання, злагода, етнонаціональна консолідація, національна свідомість, територіальна єдність.*

Істотною прикметою філософського життя України упродовж XIX ст. було, безперечно, вироблення й поширення національно об'єднавчих ідей, коли у перші десятиліття XX ст. вони постали, по суті, наскрізно визначальними духовно–культурних процесів. Так, за виразом О. Бочковського, позаяк «в Австро–Угорщині піонерами національних досліджень були чехи, то в царській Росії ця роль випала українцям. Мотиви зацікавлення національною справою в обох випадках були ті самі: наукова теорія мала підсилити і виправдати національно–визвольну практику й змагання цих двох поневолених народів, які у XIX ст. національно прокинулися і були втягнені у вир всеєвропейського національного ренесансу» [3, с. 27]. Національно–об'єднавчі мотиви конституювалися у першу чергу в статусі чинників зміцнення національного буття як періоду національного «самоусвідомлення «Ми», що «набирало політико–правових форм», і, зрештою, «самосвідомість нації відтепер являла собою єдність національної психіки та національної ідеології» [11, с. 148]. При цьому демонструється також рівень зрілості філософського знання і мислення у формах вітчизняної духовності – зростання ролі першого як каталізатора розвитку другого в умовах інтенсифікації соціально–філософськи обґрунтованих національно стверджувальних ідей. М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, Леся Українка, І. Я. Франко, А. Кримський, М. М. Коцюбинський, В. К. Винниченко, М. С. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський та ін. українські мислителі й громадсько–політичні діячі на засадах відповідних соціально–філософських підходів формували ідейно–духовні універсуми самобутності вітчизняного національно–культурного буття як об'єктивної передумови й основи національного самовідтворення, буття нації на засадах її об'єднання.

На підвищену увагу заслуговує той факт, що в умовах загострення суспільно–політичних суперечностей, ускладнення соціальних та національних проблем неспівмірно зростала роль національної свідомості, якостей національного характеру, емоційно–почуттєвих чинників консолідуючого за його природою національно–культурного досвіду, і що, тією чи іншою мірою, при цьому заторкувалось. Скажімо, національно–об'єднавча спрямованість філософської творчості вітчизняних мислителів зазначеного періоду зреалізовувалась як прояви, за виразом І. Лисяка–Рудницького, «територіального патріотизму», позаяк він, зокрема, наголошував на «хиткості чисто економічного тлумачення історичних подій» [17, с. 526], посилаючись на відомий в історії факт критики з боку М. Драгоманова та І. Франка ідей Ю. Бачинського у праці «Україна irredenta». Та й загалом «перша фаза національного пробудження має суто культурний характер» [3, с. 72]. І чи не в першу чергу це зумовлюється тим, що сучасні соціокультурні процеси і здобутки закорінені в освоєному минулому мірою розгортання *відкритості* сучасності до минувшини на шляхах зміцнення їх смислової єдності, формування й утвердження відповідних смислів життєвості атмосфери того, що відбувалося, атмосфери, яка тому є і мірою відбування сучасного своєю єдністю у майбутнє.

Метою статті є аналіз національно–об'єднавчих ідей в рецепціях вітчизняних мислителів XIX – початку XX століття. Конститутивність цих ідей кореспондується із поглибленням розуміння на нових історичних етапах буття спільноти їхнього об'єктивного значення проходженням шляху від на початкових етапах лише зовнішньої єдності до концептуально розвинених форм у новітній період вітчизняної історії та філософії. Від прадавніх часів відповідні чинники були зорієнтовані на обстоювання територіальної єдності етнічної спільноти завдяки визначенню як «спільної» землі, але і з відповідними соціальними, політичними та духовними наслідками – від усвідомлення необхідності спільної потреби її захищати до оспівування у міфопоетичних образах. Так, ідеї доконечності об'єднання давньоруських земель наскрізні для «Слова про Закон і Благодать» Іларіона Київського, для «Слова о полку Ігоревім» та ін. Скажімо, Іларіон Київський, з одного боку, спирається на ідею «terra центризму», але, з іншого, предметом підвищеного інтересу, його особистісних уподобань, як неодноразово зазначали дослідники, є, вочевидь, етноцентричні якості й цінності людського життєбуття [2, с. 20]. Зокрема, Іларіон Київський наголошує на доконечності для кожної спільноти і людини православної віри, але: «Всі землі, і міста, і люди шанують і прославлять свого вчителя, що навчив їх православної віри» [12, с. 97], і що, отже, поціновується як необхідна умова життєбуття етноспільноти. На передньому плані, відтак, згуртовуюча

роль особистості в суспільно–об'єднавчих процесах, «особистісність» етно–національного об'єднання, «продовжена» особистісними рисами політичної влади. «Влада і пов'язані з нею символи надають суспільству засоби утвердження його внутрішньої згуртованості й вираження його «особистості», засоби, що дозволяють перебувати віч–на–віч з чужинським і захищати себе від нього» [1, с. 44]. Адже, якщо дотримуватися точки зору, згідно В. С. Горському, «традиційної в своїй основі для філософської культури Київської Русі, то центром фізичного, духовного і душевного життя визначається не розум, а серце. «Треба розумом в серці стоять» – ось настанова, яку слідом за східними отцями церкви сприймає давньоруська культура» [5, с. 103]. На цьому, власне, ґрунтуються основні положення, що обстоюються автором «Моління» та зманіфестовується, як на наш погляд, його гуманістичний, суспільно–об'єднавчо зорієнтовуючий смисл, позаяк він спрямовується до у першу чергу людини. «Моління Данила Заточника» – чи не перший оригінальний твір, що проривав традиційний горизонт знеосібленої, анонімної середньовічної писемності» [5, с. 105]. Природно, що Княжа доба, скажімо, і для В. Б. Антоновича, представляє підвищений інтерес, позаяк саме в цей час відбувалися, наголошував він, важливіші якраз етнотериторіально об'єднавчі процеси завдяки упровадженню християнства, коли зароджувалися та зміцнювалися зв'язки між суспільними верствами і політичною владою, а разом з тим – і завдяки в цілому пожвавленню духовного життя суспільства та форм суспільної свідомості.

На думку ж М. І. Костомарова, життя давньоукраїнської столиці притягувало погляди багатьох людей, зокрема, іноземців, Київ сприймався як місто, що підносив, у певному смислі облагороджував, бо тут можна було довідатись і побачити багато про що до цього невідоме, у тому числі й завдяки зосередженню тут торговельних шляхів. Стародавній Київ поціновується М. І. Костомаровим як згуртовуючий прадавніх українців центр духовно–культурного, інтелектуального, релігійного та економічного розвитку давньоукраїнських територій, покликаний виконувати консолідуючу роль по відношенню до усіх прилеглих земель; і якраз в Києві зароджувалися й подосі значущі літературні пам'ятники, які несли у собі виразний етнооб'єднавчий потенціал, зокрема, завдяки тому, що, з одного боку, виконували духовно–освітню роль, а з іншого, – демонстрували найвищі зразки літературної творчості, із «присутнім» у них духом їх творців – їхньої гідності, інтелектуальної розвиненості, відповідальності за сучасне і майбутнє народу та закликами до згуртування з метою захисту своїх земель і своїх родин. Як центр економічного, політичного і культурного розвитку прадавніх українців, Київ послужив предметом вивчення і для В. Б. Антоновича, який присвятив йому кілька праць, наголошуючи, зокрема, на його об'єднавчій ролі. Духовно–інтелектуальна розвиненість «гідність розуму» вищих верств представників стародавнього Києва особливо високо поціновуються М. І. Костомаровим. Але на підвищену увагу, на наш погляд, при цьому заслуговують його міркування стосовно особливостей розуміння давньоруським літописцем Нестором територіально–об'єднавчих процесів – як у першу чергу толерантних за їх характером, таких, що мають зреалізовуватися, безперечно, лише *ненасильницьким шляхом*. Нестор, підкреслює М. І. Костомаров, є людиною давньоруською «в самом обширном смысле этого слова, хотя в нем не видно и тени того насильственного объединения Руси, которое в последующие века было рычагом всей русской истории» [15, с. 104]. Вся послідуюча історія російської імперії була якраз насильницьким об'єднанням різних земель, що абсолютно не лише не сприймається, але й засуджується М. І. Костомаровим у багатьох його розвідках. Будь–яке етнотериторіальне об'єднання, що відбувається насильницьким шляхом, ґрунтується на особливо глибокій закоріненості прибічників такого способу в окремій «частині» території за одночасного ігнорування при цьому цілісного територіального формування, переконаний він. Істотно важливою, тобто, такою, що потребує ретельно виваженого підходу, була для нього проблема способу об'єднання – розмежування суспільно–об'єднавчих процесів на насильницькі, як не просто, беззаперечно, неприйнятні, але й прямо згубні для суспільно–політичного існування та подальшого розвитку, і на такі, що від самого початку засновані на доброзичливому, толерантному, відкритому, щирому взаємовідношенні «частин» цього об'єднання. Причому друге, як змістовне його наповнення, є якістю людей інтелектуально й морально високо розвинених, переконаний український мислитель, із притаманними їм широкими поглядами, зі світоглядом, що підносить їх над обмежено приземленими умовами існування окремих складових територій, «частин», а не усієї Вітчизни як живого і цілісно–функціонуючого історичного утворення, що, відповідно, потребує свого захисту, постійних консолідуючих зусиль. Для автора «Слова о полку Ігоревім», зазначає тому М. І. Костомаров, характерними є відчуття, сприймання Київської землі у її цілісності, у внутрішній єдності усіх її складових, що треба розглядати як наслідок, вважає український мислитель, глибокої християнської освіченості оспівувача походів Ігоря. «Слово о полку Ігоревім» є зразком світської поетичної літератури Києворуської доби – на відміну від літератури духовної, його автор звертається до язичництва як до джерела свого натхнення, хоча він, безперечно, християнин за його світоглядом, за його життєвою позицією, а особливо ж у питаннях ставлення до необхідності невідкладного вирішення об'єднавчих завдань заради збереження традиційних засад буття давньоукраїнської спільноти, демонструючи, відтак, практичне призначення свого «Слова», наголошував М. І. Костомаров.

Цей дух, світоглядова позиція були визначальними й для інших представників Кирило–Мефодіївського братства. Наприклад, М. П. Драгоманов цитує уривок з автобіографічної праці «Жизнь Куліша» (1868), у якому, зокрема, мовиться: члени зорганізованої з метою «українського самопізнання» громади «проміж собою» обговорювали питання «науковим способом», а Т. Г. Шевченко ці ж питання «виповідав поетичними образами», що свідчить, «яким високим духом київська громада дихала» [9, с. 345], демонструючи у першу чергу об'єднавчу спрямованість. Синтез змістовного наукового способу осмислення суспільних, національно–культурних питань, історичних досліджень та поетичних образів як засобів відображення трагічної долі українського народу, свідчить, переконаний П. Куліш, що Київська громада «обняла своєю думкою весь мир слов'янський і

глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, ніж який інший, здоліє той мир у одне живе тіло стулити» [9, с. 345]. Високий суспільно–об'єднавчий дух міг практично зреалізовуватись лише завдяки «поєднанню із чистою дійовою «силою». Тому Братчики «стали на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати, що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду і християнська саможертва» [9, с. 345]. Поділяючи думку про деяку «спільність» українського всеслов'янства із московським, М. П. Драгоманов, разом з тим, не сприймає їхніх надій на об'єднавчу роль християнства. «… Українське всеслов'янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад од європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними» [9, с. 348]. І найвпливовішою силою, переконаний він «назад тягнувшою ниткою», що перешкоджала зародженню та зміцненню всеслов'янського об'єднання, була обстоювана членами Братства «Христова віра» і «Святе письмо» [9, с. 345]. Впроваджувати в життя і зреалізовувати суспільно–об'єднавчі цінності може й повинна сама людина у формах її індивідуального буття. Для М. П. Драгоманова неприйнятні орієнтації на «терпеливе» сприйняття та переживання дійсного стану речей у суспільстві, позиція, коли «всякі слова про братство між людьми й проти насильників зводяться на те, щоб терпіти, поки сам Бог не схоче визволити рабів» [9, с. 348].

Хоча, по суті справи, якщо розглядати ідеї етно-територіальної єдності, в контексті успадкованих світоглядово–філософських пріоритетів, як випливає з проведеного аналізу, і М. І. Костомаров постійно прагнув обґрунтовувати положеннями *духовної, ментальнісної* єдності Київської Русі віднаходженням відповідних світоглядово–філософських орієнтирів, напрацьованих представниками вітчизняної філософської думки у попередні періоди.

На даному етапі переважали цінності «народовства», але обстоювана М. І. Костомаровим, іншими кирило–мефодіївцями ідея свободи, отже, набувала підвищеної актуальності у творчості українських мислителів кінця XIX ст., як, скажімо, у працях В. Б. Антоновича, для якого вона відзначалась особливою життєвою гостротою, зокрема, внаслідок переосмислення ним революційних потрясінь у середині XIX ст. у Західній Європі. Пошуки шляхів та засобів національно–культурної консолідації українського народу ним здійснювалися за принципом «роз'єднання заради об'єднання» – як орієнтації винятково поступової, із усе масштабнішим залученням та використанням науки (відомо, що В. Б. Антонович надавав великого значення археології), кристалізації українства в усіх сферах суспільного та індивідуального буття. Але об'єднавчим потенціалом в історичному розвитку українського народу, українського життя покликана бути, переконаний він, усе активніше впроваджувана орієнтація на «європейськість» – із одночасним відмежуванням від Росії, від негативних впливів її культури» [20, с. 36], як впливів дезінтегративно діючих.

В цілому ж, вочевидь, повинні розглядатися як спрямовані на зміцнення, поглиблення внутрішньої національної єдності обстоюванні у другій половині XIX ст. українськими мислителями ідеї відмежування від т.зв. «братнього» народу, об'єднання з яким супроводжувалось атмосферою лицемірства і підступності з боку офіційної Москви. Так, у листі до М. Кривинюка від 13 листопада 1902 р. Леся Українка писала, що у підготовленій брошурі з української історії вона «хотіла би *фактично* доказати (цитатами з автентичних джерел, що зовсім можливо) *як сама Москва* прищепляла, з великим трудом, правдами і неправдами, віру в те, ніби все зло робиться без відома царя, та обіцянками замилювала очі, тут же *свідомо* збираючись не додержати їх» [18, с. 146]. Упродовж століть здійснювана Москвою подібна політика, безперечно, не могла не відзначитися деморалізуючим впливом. Тому Леся Українка і наголошувала: «Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, що вносила вона в наш народ, показати перехід від думки старосвітських пісень: «О, брешеш, брешеш, превражий москалю, се ж ти хочеш обманити» до настрою післяпанщинних пісень, що дякували «Царю Олександру», – та при тім доказати, що старосвітська пісня і тепер має більше рації, коли б її прикласти до обіцянок «сердечного попечения» [18, с. 146]. Аргументом у створенні об'єктивної критики для Лесі Українки є вітчизняні «вільні» духовно–культурні традиції, народна творчість, які на її переконання, відображаючи реальні позиції, надії і прагнення українців у минулому, є, разом з тим, і надійним духовним зв'язком із сучасністю, але, отже, і – чинником духовно–об'єднавчим у сучасних надскладних національно–культурних процесах. Лист Лесі Українки до М. Кривинюка від 18 лютого 1903 р., зазначає П. Одарченко, «спростовує совєтські твердження про те, що Леся Українка виступала «за єдність революційних сил Росії», що вона нібито була соціял–демократкою більшовицького напрямку. Лист написано тоді, коли виник розкол у РСДРП» [18, с. 147]. Зокрема, Леся Українка наголошувала: «Мені заміри «Волі» здаються цілком утопічними, – тут дав би Бог з своїми «фракціями» якось прожити, а куди вже там чужі мирити, та в той саме час, коли в російських фракціях і партіях пішла «брань по всей линии». Мені здається, що українці зовсім не призвані до ролі миротворців, їх навіть історія на те не виховала» [18, с. 147]. Для Лесі Українки питання подолання штучного, у своїй основі антиморально насильницького «об'єднання» народів, позбавлених спільних як історичних традицій, так і духовних та культурних інтересів, і натомість утвердження й незалежний розвиток українського національного світу, в центрі якого національно гідна українська людина – це процеси, внутрішньо об'єднані природно притаманним їм смислом. У дійсності ж суспільно–політичні, світоглядово–філософські ідеї Лесі Українки були і засадничими принципами її життєдіяльності, саме тому яка може розглядатися зманіфестуванням національно–об'єднавчої спрямованості.

Українські мислителі др. половини XIX – перших десятиліть XX ст. перебували на новітніх методологічних позиціях, зосереджуючись на вирішенні актуальних завдань і тенденцій розвитку української дійсності, про що, зокрема, неодноразово і висловлювався М. С. Грушевський, аналізуючи активну участь у «національному й політичному житті» та науково дослідницькій діяльності свого вчителя – В. Б. Антоновича. Однак, для нього конечним і, по суті справи, визначальним зміст і смисл його науково–дослідницької діяльності та громадсько–політичної позиції орієнтиром і метою завжди була українська дійсність, українська культура, максимально

ефективні, «еволюційні шляхи і способи їх консолідації. Так, на наш погляд, заслуговує на підвищену увагу, думка М. С. Грушевського: В. Б. Антонович в українському народі «*обожав його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природну логічність мислі*; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високогуманною вдачою і тонким етичним почуттям, горячою жагою і непохитним жаданням справедливості» [20, с. 14]. Виокремленні М. С. Грушевським щонайперше характерні для українців екзистенційні якості і життєстверджувальні цінності, безперечно, можуть і повинні розглядатися як також *етнокультурно і національно консолідуючі*: саме вони, відтворювані та збережені упродовж століть, і подосі поціновуються як покликані істотно представляти українство й українців, гідність української нації, закорінену в глибинах історії та культури як її цементуючу і непоборну якість. Усе потужніша об'єднавча орієнтація на національний культурний розвиток, постійне підвищення культурного рівня тих прошарків українського суспільства, які й перебиратимуть на себе завдання національного згуртування – друге сприймається ним як пряме безпосереднє «продовження» першого – такі принципово важливі підходи В. Б. Антоновича до вирішення етнонаціонального згуртування українців, про що також засвідчувала його позиція як «еволюціоніста» у поглядах на суспільний розвиток. Хоча й для творчості самого М. С. Грушевського також наскрізно визначальною була *ідея селянськості* українського народу, він переконаний, що якраз на цій основі може бути успішною розбудова Великої України. Слід зазначити, упродовж XIX ст. українська ідея найвідомішими представниками соціально–філософської думки та художньо–творчої інтелігенції розроблялась і висвітлювалася якраз під знаком селянськості. М. С. Грушевським селянська природа розглядається як чинник, внутрішньо синтезуючий, скріплюючий соціокультурні процеси і тенденції чи не в першу чергу тому, що вона є, так би мовити, тією межовою підставою, яка зберігає, відтворює притаманні для української нації, для українськості споконвічні життєстверджуючі цінності, форми світовідношення та утвердження як суспільства в цілому, так і окремого індивіда. Саме тому, зокрема, переконаний він, селянство було і залишається вірним національним інтересам. Але це, у свою чергу, означало, що джерелом зміцнення, поглиблення єдності суспільства й повинно бути прилучення спільноти до селянських за їх природою національно–культурних здобутків. «*Лицем до села*», наголошував М. С. Грушевський у середині 20–х рр. XX ст. повинно здійснюватися формування «робітничої верстви» в Україні. Як і кожна нація, відзначена самобутністю, українська нація упродовж попередньої історії формувалася під переважаючим впливом селянства, селянського способу життя, а тому селянськість української культури і може гарантувати єдність національного, національно–культурного буття, утвердження та поглиблення «українського універсалізму».

Отже, одним із наскрізних світоглядово–ментальнісних орієнтирів реалізації пошуків українських мислителів у перші десятиліття XX ст. були, зокрема, прагнення спиратися на національно–інтеграційні тенденції, що більшою чи меншою мірою прослідковувалися упродовж усієї історії України, але які наприкінці XIX та на початку XX ст. трансформувалися формуванням і обстоюванням цілей духовно–ментальнісного, культурно–національного, а пізніше – і державно–політичного самовизначення. Таким чином, національно–об'єднавчі ідеї – універсум продукування «із себе» і «для себе» солідаризуючих духовно–культурних інтенцій етносу, зростання життєвості єдності, особливо ж в умовах загостреного національного приниження і тому зініціюванням знецінюваного імперським поневоленням та деморалізуючою політикою щодо українців почуття власної національної гідності, відзначеного об'єднавчим потенціалом.

Список використаних джерел

1. Баландьє Ж. Політична антропологія // Пер. з фр. О. Хоми. – К.: «Альтер прес», 2002. – 252 с.
2. Бичко А. К. Леся Українка: світоглядно–філософський погляд. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2000. – 186 с.
3. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: «Генеза», 1998. – 144 с.
4. Горський В. «Золота книга» давньої української писемності // Могилянські читання: Матеріали щорічної наукової конференції. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – С.39–41.
5. Горський В. С. Гідність розуму: «Моління Данила Заточеника» // Горський В. С. Філософія в українській культурі: методологія та історія. Філософські нариси. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – С.95–101.
6. Горський В. С. Історія української філософії. – К.: Наук. думка, 1996. – 286 с.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
8. Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – №3–4. – Т.28–29. – С.54–68.
9. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране. (… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.–біогр. нарису Р. С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С.327–429.
10. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: «Феміна», 1995. – 688 с.
11. Жмир В. Ф. На шляху до себе (історія становлення української національної свідомості) // Філос. і соціол. думка. – 1991. – №1. – С.144–162.
12. Іларіон, Митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.
13. Козел А. А. Философская мысль Беларуси. – Мн.: Амалфея, 2004. – 352 с.
14. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
15. Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Составл. В. А. Замлинского. – К.: Изд–во при Киев. ун–те, 1989. – С.8–107.
16. Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила // Там–таки. – С.282–312.
17. Лисяк–Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історія філософії України: Хрестоматія / Упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко. – К.: Либідь, 1993. – С.521–541.
18. Одарченко П. Леся Українка: розвідки різних років. – К.: Вид–во М. П. Коць, 1994. – 240 с.
19. Українські балади / Упоряд. М. К. Дмитренко. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1993. – 64 с.
20. Ульяновський В. Син України: Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.5–76.
21. Юхновський І. Ієрархія державних устроїв Землі // Віче. – 1999. – №11. – С.43–48.

References

1. Baland'je Zh. Politychna antropologija // Per. z fr. O. Homy. – K.: «Al'ter pres», 2002. – 252 s.
2. Bychko A. K. Lesja Ukrai'nka: svitogljadno–filosofs'kyj pogljad. – K.: Ukr. Centr duhov. kul'tury, 2000. – 186 s.
3. Bochkovs'kyj O. Vstup do naciologii'. – K.: «Geneza», 1998. – 144 s.

4. Gors'kyj V. «Zolota knyga» davn'oi' ukrai'ns'koi' pysemnosti // Mogyljans'ki chytannja: Materialy shhorichnoi' naukovoi' konferencii'. – K.: Vydavnychyj dim «KM Academia», 1999. – S.39–41.
5. Gors'kyj V. S. Gidnist' rozumu: «Molinnja Danyla Zatochenyka» // Gors'kyj V. S. Filosofija v ukrai'ns'kij kul'turi: metodologija ta istorija. Filosofs'ki narysy. – K.: Centr praktychnoi' filosofii', 2001. – S.95–101.
6. Gors'kyj V. S. Istorija ukrai'ns'koi' filosofii'. – K.: Nauk. dumka, 1996. – 286 s.
7. Grushevs'kyj M. Hto taki ukrai'nci i chogo vony hochut'. – K.: Znannja, 1991. – 240 s.
8. Grushevs'kyj M. S. Step i more v istorii' Ukrai'ny // Ukrai'ns'kyj istoryk. – 1991–1992. – №3–4. – T.28–29. – S.54–68.
9. Dragomanov M. P. Shevchenko, ukrai'nofily j socializm // Dragomanov M. P. Vybrane. (… mij zadum zlozhyty ocherk istorii' cyvilizacii' na Ukrai'ni») / Uporjad. ta avt. ist.–biogr. narysu R. S. Mishhuk. – K.: Lybid', 1991. – S.327–429.
10. Jefremov S. Istorija ukrai'ns'kogo pys'menstva. – K.: «Femina», 1995. – 688 s.
11. Zhmyr V. F. Na shljahu do sebe (istorija stanovlennja ukrai'ns'koi' nacional'noi' svidomosti) // Filos. i sociol. dumka. – 1991. – №1. – S.144–162.
12. Ilarion, Mytropolyt. Pro Zakon Mojsejem danyj i pro Blagodat' ta Istynu v Isusi Hrysti vtilenyh. – K.: MAUP, 2004. – 176 s.
13. Kozel A. A. Filosofskaja mysl' Belarusi. – Mn.: Amalfeja, 2004. – 352 s.
14. Kolesnyk I. I. Ukrai'ns'ka istoriografija (XVIII – pochatok XX stolittja). – K.: Geneza, 2000. – 256 s.
15. Kostomarov N. I. Cherty narodnoj juzhnorusskoj istorii // Kostomarov N. I. Istoricheskie proizvedenija. Avtobiografija / Sostavl. V. A. Zamlinskogo. – K.: Izd–vo pri Kiev. un–te, 1989. – S.8–107.
16. Kostomarov N. I. Kievskij mitropolit Petr Mogila // Tam–taky. – S.282–312.
17. Lysjak–Rudnyc'kyj I. Rolja Ukrai'ny v novitnij istorii' // Istorija filosofii' Ukrai'ny: Hrestomatija / Uporjad. M. F. Tarasenko, M. Ju. Rusyn, A. K. Bychko. – K.: Lybid', 1993. – S.521–541.
18. Odarchenko P. Lesja Ukrai'nka: rozvidky riznyh rokiv. – K.: Vyd–vo M. P. Koc', 1994. – 240 s.
19. Ukrai'ns'ki balady / Uporjad. M. K. Dmytrenko. – K.: Ukr. Centr duhov. kul'tury, 1993. – 64 s.
20. Ul'janovs'kyj V. Syn Ukrai'ny: Volodymyr Antonovych: gromadjanyn, uchenyj, ljudyna // Antonovych V. B. Moja spovid': Vybrani istorychni ta publicystychni tvory. – K.: Lybid', 1995. – S.5–76.
21. Juhnovs'kyj I. Ijerarhija derzhavnyh ustroi'v Zemli // Viche. – 1999. – №11. – S.43–48.

Kolomiyets A. I., *graduate student, National Agriculture University of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alinylja@ukr.net*

To the national ideological implications of historical types of social unity in the national philosophy of XIX – early XX century

As initial point the article highlights socio–philosophical, social and political creative work and social activities of domestic thinkers of XIX – early XX century, which strengthened existensial potential of social consciousness, emphasizing the national consciousness by searching ways, means and ideas of association, related to substantiation of the terms of strengthening of the national and cultural life integrity, national dignity and honor – until the practical implementation of the necessity of national affirmative acquitted harmony in the interaction of different social strata. It is noted that ethnic national consolidation tendencies are realized be means of historical socio–cultural processes in the conditions and forms of human activity, and, with certain differences, are straight–through for the social and historical development, which in its deeply affirmative direction is essentially impossible beyond them. Active consolidating potential of ethnic national development, so to say, the degree of nation's continuity in the ways of strengthening, deepening of spiritual and cultural original samples of positive affirmative attitude not only, and perhaps not so much to the historical past, as to the current processes and tendencies of strengthening of national being, which demonstrated the creative work of Ukrainian thinkers whose unifying national ideas formed the subject of analysis.

Keywords: *national unity, social consolidation, harmony, ethnic national consolidation, national consciousness, territorial unity.*

Коломиец А. И., *аспирантка, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), alinylja@ukr.net*

К национально–идейным импликациям исторических типов общественного единства в отечественной философии XIX – начала XX века

В качестве исходного положения освещается социально–философское, общественно–политическое творчество и общественная деятельность отечественных мыслителей XIX– начала XX века, что укрепляло бытийностный потенциал общественного сознания, подчеркивая национальное самосознание поисками путей, способов и идей объединения, связанных с обоснованием условий утверждения целостности национально–культурной жизни, национального достоинства и чести – до практической реализации необходимости национально утвердительно оправданной согласием во взаимодействии различных социальных слоев. Отмечается, что тенденции этнонациональной консолидации реализуются историческими социокультурными процессами в условиях и формах человеческой жизнедеятельности, и, с теми или иными различиями, являются сквозными для общественно–исторического развития, которое, в его глубинно утвердительном направлении, по сути, невозможно вне их. Действенный консолидирующий потенциал этнонационального развития, так сказать, степень единства нации на путях укрепления, углубления духовно–культурно своеобразных образцов положительно утвердительного отношения не только, а возможно, даже и не столько к историческому прошлому, как к современным процессам и тенденциям укрепления национального бытия, демонстрирующая творчество украинских мыслителей, национально–объединительные идеи которых послужили предметом анализа.

Ключевые слова: *национальная целостность, общественное объединение, согласие, этнонациональная консолидация, национальное сознание, территориальное единство.*

* * *

УДК 1(09):316.64

Красіков М. С.,
аспірант кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (Україна, Дніпро), mxkrasicov@yandex.ru

МАСОВА ТА МЕРЕЖЕВА СВІДОМІСТЬ: СХОЖІСТЬ ТА ВІДМІННОСТІ

Автор намагається вирішити проблематику спільності та розбіжності масової та мережевої свідомостей. Ціль даної статті: проаналізувати відомі концепції масового та мережевої свідомостей та знайти спільні та відмінні риси. Методи, використані при дослідженні: описовий, аналіз, синтез, порівняльний методи. У результаті проведеного дослідження автор прийшов до наступних висновків. Спільними характеристиками масового та мережевої свідомостей виступають емоційність (у більшій мірі масовій, у меншій – мережевій) та зневага до авторитетів (моральних, релігійних, політичних). Відмінностями є характер свідомості – гомогенний у масовій та гетерогенний у мережевій; гнучкість – низька у масовій свідомості і висока у мережевій; дискутивність – низька у масовій свідомості та висока у мережевій.

Ключові слова: *масова свідомість, мережева свідомість, масове суспільство, інформаційне суспільство, демасифікація, інформаційні технології.*

Вивчення колективної свідомості займаються вчені, починаючи з кінця XIX ст. Якщо щодо масової свідомості у науковому обігу є якась єдність, то з ситуацією з мережевою свідомістю існує розбіжності. Одна група вчених (Тузовський, Ільїн та інші) вважають, що у сучасному інформаційному суспільстві досі панує масова свідомість, а інша (Тоффлер, Ван Дейк та інші) вважають, що з'явився зовсім інший феномен, що якісно відрізняється від попереднього.

Проблематикою масової свідомості в індустріальному суспільстві займались такі дослідники, як Г. Лебон, Х. Ортега–і–Гассет, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арендт; мережевої свідомості в інформаційному суспільстві – Е. Тоффлер, Я. Ван Дейк; масової свідомості у суспільстві споживання: Ж. Бодріяр, Ільїн, Тузовський.

Ціль даної статті: проаналізувати відомі концепції масового та мережевої свідомостей та знайти спільні та відмінні риси.

Один з перших дослідників, що ввів у науковий обіг поняття «маса» та «натовп» та дав детальний опис їх свідомості та поведінки, був французький вчений та психолог Густав Лебон. Досліджуючи сучасну йому індустріальну епоху, він прийшов до висновку, що вона породила зовсім інший тип людини, що не був ніколи раніше – людину натовпу. Причинами стала знищення традиційних релігійних та моральних норм та розвиток наук [6, с. 5]. Особливості натовпу є те, що

під дією сильних емоцій чи вожака окремі індивіди перетворюються у єдиний складний організм, що рухається у єдиному напрямку. У натовпі, на думку Лебона, переважають несвідомі бажання та емоції, що виходять назовні, звідти і агресивність натовпу. Вона є дуже чуттєва, та легко піддається впливу. Свідомість її направлена на перебільшення, несприйняття іншої інформації, альтернативної від її точки зору, віра у вождя та авторитарність та ксенофобія. Результати його дослідження потім відомі філософи та дослідники перенесли на свої роботи, зокрема Е. Каннегі («Маса та влада» 1962 рік) та С. Московічі («Століття натовпу» 1981 рік).

Перший філософ, хто почав активно досліджувати масове суспільство, був іспанський філософ Хосе Ортега–і–Гассет. На думку Ортеги–і–Гассета, у масовому суспільстві всі люди поділяються на меншість та масу. Він дає визначення цих двох категорій: «Меншість – це індивід чи група індивідів, що якісно відрізняється від маси. Маса – це натовп людей, що не має особливих визначних якостей… Маса – це «середня людина» [5, с. 42]. Дихотомія «якість–кількість» була не випадково обрана філософом. По–перше, це показує зверхність меншості, її інтелектуальну, моральну перевагу над більшістю, над масою, що показує елітарність його ідей. Маса ж несе тільки занепад та деструкцію. По–друге, меншість представляє собою вільну спілку незалежних індивідів особистостей з власними думками, мисленням, ідеями, що співпадають один з одним і при цьому ця спільність їх не перетворює в окрему однорідну соціальну субстанцію. Маса ж представляє собою скупчення людей з різними думками, ідеями, мислення, ціль яких є «злитися» один з одним у єдиний соціальний організм. Маса виявляє бажання керувати, витісняючи з управління розумну меншість, що може призвести до кризи правління та держави. А мета здобуття влади у маси тільки одна – отримання більшого власного задоволення. То ж якими якостями володіє «масова свідомість». По–перше: «життя середньої людини вміщує у себе весь світ» [5, с. 65]. Себто масова людина відчуває себе причетним не тільки до подій, що відбувається навколо нього, а й тих, що робляться взагалі у світі, більше ними цікавиться та переживає ці події. По–друге – розсунулись часові рамки і відтепер масова людина знає своє минуле та минуле інших країн і може прогнозувати майбутнє. Але при цьому, відчуваючи великі можливості, що відкрились перед ним, людина масова почуває себе втраченим та розчавленим власними можливостями. Фактично, каже Ортега–і–Гассет, вона «пливе по течії» [5, с. 72], відчуваючи себе нещасливою і одночасно гордою. По четверте, мислення масової людини не думає про майбутнє. Він не живе планами, а живе миттєвими бажаннями, вдовольнивши одне, він переходить до іншого. Вони намагаються не вирішувати поставлені перед ними проблеми, а уникати їх, накопичуючи одну проблему за іншою. З одного боку філософ спостерігає розповсюдження життєвих устремлінь, а з іншого боку – невдячність за цей розвиток. Відбувається падіння авторитетів, людина–маси не визнає ніяких авторитетів, культурних, політичних, етичних, крім самого себе. Йому присутня буттєве відчуття легкості існування, із–за відсутності обмежень; самоствердження власного «я» через оцінку всіх власних дій, як позитивних та повноцінних з моральної, етичної точок зору; постійне втручання у будь–який дискурс та дію, не рахуючись з думками та діями інших і намагаючись нав'язати тільки власну точку зору. Людина меншості намагається пристосувати своє життя, думки, ідеї, дії, вчинки до високих етичних норм, постійно рефлексуючи з приводу тих чи інших вчинків: «Життя для істинної аристократії – це дисципліна духу» [5, с. 92]. Людина ж маси, на думку Ортеги–і–Гассета, задовольняється першою думкою з приводу чогось і не задумується про наслідки. Людина меншості, навіть засліплений честолюбством, не може відчувати свою досконаліть, бо внутрішньо розуміє свою недовершеність, на відміну від людини–маси. Він знаходиться у владі невірних суджень та стереотипів. Його життя позбавлена сенсу існування, він не знає, заради чого він живе. У підсумку філософ приходить до висновку, що масова людина представляє собою незрілу особистість, «розпещене дитя», «дикуна», що користується сучасним технічним потенціалом. Тому Ортега–і–Гассет пророкує, що таке суспільство, де панує масова свідомість може незабаром занепасти, якщо маса не навчиться підкоряти власні капризи. Інше симптом–намагання одержавлення суспільства та більша бюрократизація та мілітаризація суспільства заради вдоволення потреб та бажань маси, які потім у підсумку попадають під її сурові лапи.

Герберт Маркузе у своєму творі «Одномірне суспільство» критикує існуюче суспільство як суспільство несвободи. Суспільство контролюється за допомогою системи нав'язаних потреб, які Маркузе визначає, як «несправжні», «це потреби, що нав'язуються індивіду у процесі його придушення, це потреби, що закріплюють надважку працю, агресивність, зубожіння та несправедливість» [4, с. 268]. Людині вони приносять тимчасову ейфорію, але не дають повноцінного щастя. «Істинні» потреби людини витісняються «несправжніми». «Істинними» є потреби у коханні, справжній дружбі, турботі оточуючих, увазі, саморозвитку [4, с. 279]. Ці потреби, головний критерій яких є щирість, до того ж довготривалі і можуть давати велике задоволення, але при цьому їх важко заробити. «Несправжніми» або «примарними» є потреби, без яких людина могла прожити, але капіталістична система їх нав'язує з метою заробітку та пригнічення людини. Така культура виховує у людині покірність існуючий системі, бо, на думку Маркузе, якщо тобі забезпечений необхідний мінімум благ, то ти вже менше цікавишся політикою, власною свободу, менше виступає проти влади і т.п. Це все призводить до виникнення так званого «одномірного мислення та поведінки».

На думку американо–німецького соціального філософа Еріха Фрома, масове суспільство є суспільством, що лякається свободи, що означає відповідальність та намагається перекласти його на інші плечі інших осіб. Саме із–за цього виникають авторитарні тенденції серед мас. Для пояснення своєї теорії, він використав термін з психології «мазохізм» у соціальній філософії, вважав її пасивної формою симбіотичного зв'язку, де одна людська особистість стає невід'ємною частиною іншої особистості [10, с. 95]. При цьому мазохіст всіляко звеличує садиста, та зменшує свою роль, при цьому це звеличення приймає роль поклоніння, створювати з нього кумира. Садист керує мазохістом, захищає його, мазохіст позбавлений самостійності у прийнятті рішень. На думку Фромма, такій людині характерне відчуття власної

неповноцінності, безпорадності та неповноцінності. Така особистість відчуває потребу навмисно знущатись над собою. Самознущання набуває форму від поваги критики від бажаною суб'єкту до знущання над своїм тілом. Без авторитарної особистості людина маси відчуває себе неповноцінною, безпорадною, не може приймати подальші рішення у своєму житті, саме їм він завдячує усім тим, що він має і буде мати. Це стосується і харчування, і безпеки, одягу, відпочинку, тощо.

Німецький філософ та дослідник тоталітаризму Х. Арендт у своїй праці «Витоки тоталітаризму» зробила опис зв'язку між масами та встановлення тоталітаризму. Під «масою» дослідник має на увазі «людей які по причині їх кількості або байдужості, або суміш цих факторів неможливо об'єднати ні в одну з організацій, заснованих на загальному інтересі» [1, с. 415]. Вони підкорені почуттю ізоляції та втрати соціальних зв'язків. Тобто, у свідомості маси, згідно філософу, панує байдужість до суспільних та політичних проблем та небажання їх вирішувати самим. Всіх політичних діячів вони вважають дурнями та шахраями. Стаючи частиною політичної сили, вони байдуже ставляться до аргументів супротивників, підкоряються волею емоцій, а не розуму. Корені цих проблем, на думку Арендт, є почуття несправедливості та образи за своє погане становище, але при цьому це не стає об'єднуючим фактором, а також відчуття того, що вони є тимчасовими на цьому світі. Йдучи за вождем, за великою метою, вони тим самим забувають про свої власні побутові проблеми. Таким чином, маса легко йде за «вождем», підкоряючись його волі і тим самим допомагає встановленню авторитарного чи тоталітарного режимів.

Отже, характеристиками масової свідомості виступають його гомогенність – спільність думок, ідей, мислення, географічного походження, етнічного маси та «розчинення» особистості у ній; зневага до авторитетів – моральних, релігійних, політичних (але при цьому повне підкорення «вождю» маси), авторитарність мислення та некритичність – доведення думок до спільних та відсутність дискусії у середині та ззовні групи; підвищення емоційність – примат емоцій на розумом; низька гнучкість при прийнятті рішень та дій – маса важко керується та змінює свою точку зору та мобілізується.

Більшістю сучасних дослідників інформаційного суспільства було доведено, що починаючи з кінця 70–х років ХХ ст. починає створюватись інформаційна або мережева свідомість, що починає витісняти масову. Для неї характерні такі передумови:

1) Перехід на новий рівень організації праці. Замість «тейлорізму», де основою був робітник, що виконував прості, монотонні операції та мав мінімальний рівень відповідальності прийшов «тойотизм», де робітник виконує різні види операцій, несе деяку відповідальність за виріб і це супроводжується автоматизацією та роботизацією праці, де від робітника вже потрібна деяка кваліфікація та розумові здібності. Звідти поступовий перехід від відношення до робітника від «робочої сили» до «особистості»;

2) Підвищення життєвого рівня і впливу робітника на робочій процес – можливість інвестувати додаткові кошти у себе та своїх дітей задля підвищення інтелектуального та матеріального рівня. Збільшення політичного активізму;

3) Посилення «інформатизації» суспільства. Завдяки телебаченню, а вже потім мобільним видам комунікації, Інтернету, Інтернет–соціальним мережам є можливість цілодобово отримання інформації по всім сферам суспільства не відходячи від власного будинку, а також можливість тримати цілодобовий зв'язок практично з будь–якою людиною (завдяки портативний пристроям мобільного зв'язку);

4) Трансформація сімейних відносин, збільшення кількості розлучень та розповсюдження самітності та холостого життя як норми;

Відповідно завдяки цим та іншим причинам відбувається створення нової суспільної організація та вимирання «маси». Це відмічає, зокрема, батько «інформаційної ери» Е. Тоффлер, який у своєму творі «Футурошок» описав кризу індустріальної моделі організації суспільства і появи нової організація, заснованій на тимчасовості, деієрархізації, і люди деференціюються відповідно з їх навичками та професійними знанням. Інша зміна – поява десятки тисяч різних субкультур за професіями, інтересами, що відрізняються власною «мовою», одягом, поведінкою та стилем мислення. Це призводить до збільшення індивідуалізму у суспільстві, коли кожен сам за себе. У підсумку вчений пише, що «Суперіндустріалізм потребує, і він створить, не однакових «масових людей», а людей, глибоко відмінних один від одного, індивідуальних, а не роботів» [8, с. 328].

Трансформуючи традиційні поняття «маси» та «натовпу» американський дослідник Говард Рейнгольд ввів у науковий обіг поняття «розумний натовп» або «смартмоб». Це люди, ознакою яких є користування портативними пристроями зв'язку, що допомагає їм встановлювати та тримати зв'язок один з одним: «Люди, що складають розумний натовп, співпрацюють небаченим досі засобом за допомогою власних пристроїв, що забезпечують зв'язок та обчислення» [7, с. 8]. І не завжди ці люди знайомі один з одним, але при цьому активно працювати над досягненням спільних інтересів. Смартмоб складається з різних гетерогенних груп та людей, об'єднаних спільними ідеями чи ситуацією. Це може бути акція протесту, пошук роботи чи другої половинки, хобі. Така група створює віртуальне тіло в Інтернеті (у вигляді сторінки) або у соцмережі, що представляє єдину платформу для обміну думками. «Розумний натовп» очолюється лідером або ініціативною групою, але при цьому вони найбільш контактні до кожного члена натовпу. Серед їх характеристик можна назвати організованість (себто учасники груп можуть більш краще координувати власні плани та стратегії, отримувати більш ефективно останню інформацію, та можливість «достукатись» до кожного члена групи і відповідно правильніше скоординувати дії) мобільність (більш ефективне залучення та розпуск членів та передислокація їх з місця на місце та ефективна мобілізація на важливу подію), децентралізованість (відношення лідера або ініціативної групи до рядових учасників може бути рівним, до того ж у смартмоба найчастіше не існує єдиного центру керування, що значно підвищує їх витривалість під час репресій чи зміни керівництва), «миттєва повсюдність» та багатозадачність (можливість одночасно приймати активну участь у справах «розумного натовпу та займатися особистими справами). У розумного натовпу є власні засоби досягнення власних цілей: крім класичних форм політичної активності для досягнення власних цілей, як

мітинги, зібрання, розповсюдження агітматеріалу (але при цьому корегується все це за допомогою мобільної або Інтернет–мережі), смартмоб використовує такі засоби, як флешмоби, репости новин та матеріалів у соцмережах, що доводять чи підтримають власну точку зору; участь у Інтернет–обговорення та тролінг опонентів, хакерські атаки і т.п. Але при цьому існує низька проблем, зокрема, смартмоб не застрахований від маніпуляцій з боку лідерів групи, які можуть використовувати групу не за первинним призначенням (з ціллю комерціалізації чи політизації); лідерів та членів смартмобу дуже легко вираховувати та слідкувати за ними, особливо якщо це політичний протест, смартмоб не застрахований від пасивності чи виходу членів групи, як тільки–но проблема вирішується, вони розпадаються.

Нідерландський дослідник Ян ван Дейк у своїй книзі «Мережеве суспільство» ретельно досліджує сучасні віртуальні спільноти. Віртуальні співтовариства є об'єднаннями людей, які не прив'язані до часу, місця, фізичних чи матеріальних обставин. Вони створюються в електронному середовищі за допомогою опосередковані комунікації [11, с. 114]. Віртуальні співтовариства, з іншого боку, складається з вільних людей, і може розвалитися в будь–який момент. Віртуальні співтовариства складаються з людей з особливими інтересами або діапазоном діяльності. Таким чином, вони називаються спільнотами за інтересом.

Соціальна організація віртуального співтовариства не пов'язана з конкретним часом, місцем і матеріальним середовищем. Лідерство та координація є необхідними в таких громадах, бо технологія дозволяє всім членам одночасно брати участь у ній. Електронна дискусія і взаємодія вимагають більше організації та координації, ніж у ситуації обговорення facetoface. Однією з причин для цієї вимоги є те, що в даний час майже усі сигнали у зв'язку віртуальних спільнот обмежуються словесної висловлювання певного типу (тексти на екрані). Вони використовують штучну паралингвистику, такі як Смайли (жетони емоцій додаються до надпису, наприклад, ☺) і асинхронний типи взаємодії (мова автовідповідача). Члени віртуального співтовариства, як правило, мають тільки одну спільну рису: інтерес, який привів їх разом. Вони неоднорідні за всіма іншими показниками. Але Ван Дейк зазначає, що органічні спільноти та віртуальні спільноти не можуть наразі існувати один без одного та взаємодоповнюють один одного. І збільшення стабільності є одним з головних завдань віртуальної спільноти.

То ж якими характеристиками володіє мережева свідомість у розумному натовпі? Це по–перше гетерогенність та індивідуальність членів та їх свідомості. Розумний натовп об'єднує людей різного соціального, етнічного, географічного походження, що об'єднані спільним інтересом і не намагається їх злити у єдиний організм, людина у такому натовпі залишається особистістю з власною ідентичністю. По–друге – зневага до авторитету не тільки у суспільстві, а й у власному натовпі. Керівники групи часто критикуються , а усіляке намагання узурпування влади чи натяки на це у групі веде до масового спротиву аж до розпаду групи. По–третє – раціональне–емоційне спрямування групи. Крім емоційного фактору, який завжди буде присутній у великих скупченнях тим паче ідейних людей, Інтернет–зв'язок надає можливість більш скоординованих та продуманих рішень, що поступає не тільки від верхівки, а й від низового рівня. По–четверте – гнучкість – колективний розум може миттєво приймати рішення та виконувати їх. По–п'яте – дискутивність та плюралізм думок – рішення про спільні дії приймаються колегіально, у якому приймають участь всі члени групи на форумах та обговореннях шляхом голосування.

Деякі філософи, що досліджують суспільство споживання, не згодні з тим, що відбулася демасифікація суспільства і воно якісно змінилось [3, с. 46]. Суспільство споживання створює ідеали гедонізму, коли основними цінностями для людини виступають прагнення до розваг та розкоші. Така людина намагається відкидати оточуючу реальність, як небезпечну собі та своєму життю. Зацікавлення оточуючими тебе проблемами є хибний шлях, вважають послідовники такого гедонізму, життя занадто коротке, що витрачати їх на вирішення тих проблем, які і так неможливо вирішити. Звідти і низька зацікавленість у політиці та абсентеїзм, слабка участь у вирішенні тих чи інших громадських проблем, ігнорування оточуючих загроз – бідності, злочинності, корупції; незнання елементарних речей з техніки безпеки та корисних навичок. Замість динамічності життя такої людини перетворюється у статичне знаходження у насолоді та задоволенні, за яке він нічого не витрачає, крім грошових ресурсів (чи за нього це роблять ті, хто його утримає). Відбувається втрата індивідуальності. Людина намагається персоналізуватись за допомогою знаків, наборів відмінностей, які не відбудовують індивідуальність, а знищують її, відмовляючись від усякого реальної відмінності, а сам процес споживання є вбирання помножених «копії». Основою і фундаментальною частиною культу споживання виступає мода. Для неї характерний релятивізм (швидка зміна форм) – мода дуже суб'єктивна, і є породженням окремої групи людей і часто вона не може бути опанована чи сприйнята іншою частиною населення; циклічність – вона завжди змінюється, одна мода змінює іншу, при цьому відбувається синтез традиційного та сучасного, або повернення старого у моду; ірраціональність – себто звертання до людини через використання його емоційності, а не розуму; універсальність – мода позиціонує себе всеосяжної і розповсюджується на всі прошарки та на всі сфери суспільства, а також як єдиної правильною для всіх людей у незалежності від статі, кольору шкіри, релігійної приналежності, тощо. Культ споживання виховує у людини ігрове відношення до серйозних ідей та проблем. Щодо етичної картини у культі споживання, то там відбувається зниження інтересу людини до високих ідеалів і збільшення зацікавленості у матеріальних цінностях. Його бажання не стримаються моральними нормами, у нього поступово атрофується почуття гідності, відчуття страждань інших людей, відсутність зацікавленості у суспільному житті. З цим важко погодитись, бо незважаючи на те, що люди користуються модними гаджетами чи одягом, цікавість до власного життя, жага до знань та змін свого життя не пропадає, люди більше цікавляться подіями з інших куточків світу, переживають за екологію, і якщо ти носиш однакові речі з іншими, це не відміняє твою індивідуальність та творчість.

У результаті проведеного дослідження автор прийшов до наступних висновків. Спільними характеристиками масового та мережевої свідомостей виступають емоційність (у більшій мірі масовій, у меншій – мережевій) та зневага до авторитетів (моральних, релігійних, політичних).

Відмінностями є характер свідомості – гомогенний у масовій та гетерогенний у мережевій; гнучкість – низька у масовій свідомості і висока у мережевій; дискутивність – низька у масовій свідомості та висока у мережевій.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М.: Рипол–классик, 2015. – 309 с.
3. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография [Текст] / А. Н. Ильин. – Омск: Изд–во ОмГПУ, 2014. – 208 с.
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. – М.: «АСТ», 2003. – 528 с.
5. Ортега–и–Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: сборник [Текст] / Х. Ортега–и–Гассет. – М.: «Радуга», 1991. – 639 с.
6. Райгородский Д. Я. Психология масс. Хрестоматия [Текст] / Д. Я. Райгородский. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ», 1998. – 592 с.
7. Рейнольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция [Текст] / Г. Рейнгольд. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2006. – 416 с.
8. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. [Текст] / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 557 с.
9. Тузовский И. Д. Утопия–XXI: глобальный проект «Информационное общество» [Текст] / И. Д. Тузовский; Челяб. гос. акад. культ. и искусств. – Челябинск, 2014. – 389 с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя [Текст] / Э. Фромм; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 571 с.
11. Dijl Yan Van. The network society: Second edition [Текст] / Dijl Yan Van. – L.SAGE Publications, 2005. – 291 p.

References

1. Arendt H. Istoki totalitarizma [Tekst] / H. Arendt. – M.: CentrKom, 1996. – 672 s.
2. Bodrijjar Zh. Simuljakry i simuljacija [Tekst] / Zh. Bodrijjar. – M.: Ripol–klassik, 2015. – 309 s.
3. Il'in A. N. Kul'tura obshhestva massovogo potreblenija: kriticheskoe osmyslenie: monografija [Tekst] / A. N. Il'in. – Omsk: Izd–vo OmGPU, 2014. – 208 s.
4. Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek [Tekst] / G. Markuze. – M.: «AST», 2003. – 528 s.
5. Ortega–i–Gasset H. «Degumanizacija iskusstva» i drugie raboty. Jesse o literature i iskusstve: sbornik [Tekst] / H. Ortega–i–Gasset. – M.: «Raduga», 1991. – 639 s.
6. Rajgorodskij D. Ja. Psihologija mass. Hrestomatija [Tekst] / D. Ja. Rajgorodskij. – Samara: Izd. Dom «BAHRAH», 1998. – 592 s.
7. Rejngol'd G. Umnaja tolpa: Novaja social'naja revoljucija [Tekst] / G. Rejngol'd. – M.: FAIR–PRESS, 2006. – 416 s.
8. Toffler Je. Shok budushhego: Per. s angl. [Tekst] / Je. Toffler. – M.: OOO «Izdatel'stvo ACT», 2004. – 557 s.
9. Tuzovskij I. D. Utopija–XXI: global'nyj proekt «Informacionnoe obshhestvo» [Tekst] / I. D. Tuzovskij; Cheljab. gos. akad. kul't. i iskusstv. – Cheljabinsk, 2014. – 389 s.
10. Fromm Je. Begstvo ot svobody. Chelovek dlja sebja [Tekst] / Jerih Fromm; per. s angl. – M.: ACT: ACT MOSKVA, 2006. – 571 s.
11. Dijl Yan Van. The network society: Second edition [Tekst] / Dijl Yan Van. – L.SAGE Publications, 2005. – 291 p.

Krasikov M. S., *postgraduate student, Oles Honchar Dnipropetrovsk national university (Ukraine, Dnipro), mxkrasicov@yandex.ru*

Mass and network consciousness's: similarities and differences

The author tries to solve the problems of similarities and differences of mass and power of consciousness. The purpose of this article: to analyze the well–known concept of mass consciousness and the network and find the common and distinctive features. The methods used in the study: descriptive analysis, synthesis, comparative method. As a result of the research the author came to the following conclusions. Common characteristics of mass and network consciousness is emotional (mainly mass, less – network) and disregard for authority (moral, religious, political). The only differences are the nature of consciousness – in a homogeneous mass and in heterogeneous network; Flexibility – the lowest in the mass consciousness and the highest in the network; diskutivnost – low in the mass consciousness and the highest in the network.

Keywords: *mass consciousness, the consciousness grid, mass society, information society, demassifikatsiya, information technology.*

Красиков М. С., *аспирант кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара (Украина, Днепр), mxkrasicov@yandex.ru*

Массовое и сетевое сознания: подобие и различия

Автор пытается решить проблематику общности и различия массового и сетевого сознаний. Цель данной статьи: проанализировать известные концепции массового и сетевого сознаний и найти общие и отличительные черты. Методы, использованные при исследовании: описательный, анализ, синтез, сравнительный методы. В результате проведенного исследования автор пришел к следующим выводам. Общими характеристиками массового и сетевого сознаний выступают эмоциональность (в большей степени массовой, в меньшей – сетевой) и пренебрежение к авторитетам (моральным, религиозным, политическим). Отличиями являются характер сознания – гомогенный в массовом и гетерогенный в сетевом; гибкость – низкая в массовом сознании и высокая в сетевой; дискутивность – низкая в массовом сознании и высокая в сетевом.

Ключевые слова: *массовое сознание, сетевое сознание, массовое общество, информационное общество, демассификация, информационные технологии.*

* * *

УДК 130.1+141.2:316.4

Ковальський Г. Є.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця), kovalsky.g@donnu.edu.ua

КОНФЛІКТ VS ВІЙНА: БОРОТЬБА ІНФОРМАЦІЙНИХ КОНЦЕПТІВ

Розглядаються інформаційні аспекти гібридної війни на Сході України з точки зору соціально–філософської наукової парадигми. Використовуються різні енциклопедичні та наукові джерела пояснення інформаційних концептів, обирається найбільш продуктивна для пояснення подій війни наукова методологія, яка дозволяє з'ясувати фактичний стан проблеми. На основі наукового підходу розкривається поняття «військовий конфлікт» та «війна», подається їх порівняльний аналіз та використання як парадигмальних елементів трактування російсько–української війни. З'ясовуються головні складові поняття «війна» та висвітлюються проблеми її наукового та практичного застосування до воєнних подій на Сході України. Наголошується на необхідності зрівняння фактичної та юридичної оцінки військової агресії проти України, побудови ефективної стратегії інформаційної оборони.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, інформаційний концепт, російсько–українська війна, військовий конфлікт, інформаційна оборона.*

Відсутність реальної оцінки ситуації на Сході та Півдні України, закріплення цієї реальності у юридичній площині не дає можливості швидкого розв'язання суспільних протиріч, що підігріваються зовнішніми силами, швидкого вирішення військового аспекту проблеми, швидкого подолання наслідків в екологічній, економічній, соціальній та інших площинах існування українського суспільства. «Військовий конфлікт чи російсько–українська війна?» – використання в суспільному інформаційному просторі окремих термінів вже стало інформаційною складовою гібридної війни.

Дослідженнями різних аспектів ведення інформаційної війни проти України займалися вітчизняні та закордонні дослідники. Серед вчених виділяються В. Василенко, Р. Додонов, Л. Залізняк, В. Ткач, О. Лазоренко та інші представники гуманітарного та військового наукового знання [1–4]. Метою статті є спроба з використанням науково–теоретичного інструментарію розкрити механізми функціонування інформаційної складової війни з методологічних основ соціальної філософії.

З'ясування дефініцій цих понять уможливить фактичне розуміння протистояння, методів протидії, засобів ураження, рушійних сил та безпосередніх учасників цих деструктивних не тільки для України, а й для світового безпекового простору процесів. Виникає

необхідність понятійного врегулювання проблеми війни на теренах Східної України. Згідно зі ст. 2 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р. «Застосування збройної сили державою першою на порушення Статуту ООН є «prima facie» свідченням акту агресії…». Згідно зі ст. 3 Резолюції для кваліфікації як акту агресії збройного нападу, який першою вчинила одна держава проти другої, юридично не має значення була війна формально оголошена чи ні. Українськими експертами запропоновано початком російської агресії вважати 27 лютого 2014 р., коли підрозділи спецназу Головного розвідувального управління Генштабу та 45–го окремого повітрянодесантного полку Збройних сил РФ захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК, а військові частини кримського угруповання Збройних сил України стали об'єктом провокаційних нападів із дислокованих на півострові російських військових баз [5].

В юридичних документах РФ військові поняття конфлікт та війна є тотожними термінами та мають наступне визначення: «форма вирішення міждержавних або внутрішньодержавних протиріч з двостороннім використанням військового насилля та охоплює усі види збройного протистояння, включаючи масштабні, регіональні, локальні війни та збройні конфлікти» [6–7]. Військові словники трактують збройний конфлікт подібно з властивою відмінністю – обмеженість політичних цілей та масштабів воєнних дій [8]. У Військовій енциклопедії у відповідній статті війна розглядається як засіб примусу, яким держава досягає політичних цілей («ultima ratio Regis») [9]. В Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона війна трактується як «збройна боротьба між державами, народами або партіями, що відбувається у вигляді відновлення, збереження або отримання спірних прав, тобто для примушення однієї сторони до підкорення волі іншої. Війна між державами і народами як прояв державної політики шляхом фізичної сили відвернута бути не може, тому що немає такого міжнародного судилища, якому всі зобов'язані підкорятися або яке мало б досить сильну виконавчу владу для остаточного вирішення міжнародних суперечок» [10].

В енциклопедичному словнику «Britanniса» війна пояснюється як конфлікт між політичними групами за участі військових значної тривалості й величини [11]. Методологічні парадигми різних наукових підходів розширюють дефініцію визначеного поняття. Соціологи застосовують термін до конфліктів ініційованих відповідно до соціально визнаних форм. Військові зазвичай обмежують цей термін до військових дій де конкуруючі групи зрівняні за потужністю. Збройні конфлікти сильних держав зі слабкими народами називають упокорення, військові експедиції, а з малими державами втручанням або репресіям. Військові конфлікти зі стійким і затяжним спротивом цілком можуть отримати назву «війна» [11].

Зрозуміти природу війни, сформулювати причини, перебіг та можливу профілактику, стає важливим для формування очікувань і поведінки людей яких торкнулися події війни. І ці загальнонаукові дослідження феномену війни стають інструментом в руках політичних сил для скеровування ходу війни у відповідне русло. Відповідно до фокусу інтересів аналізом війни займаються науки – філософські, політичні, економічні, технологічні, правові, соціологічні, психологічні, методологічні підходи яких суттєво різняться. Але більшість реальних теорій змішуються, оскільки війна є надзвичайно складним соціальним явищем, яке не можна пояснити методами одного підходу.

Теорії війни у своєму розвитку проходять декілька етапів. В XVII ст. війни відбувалися у відповідності інтересам монархів та були обмежені в цілях, стратегія військового маневру ставала вирішальним показником в аналізі війни. Після Французької революції змінюються підходи у формуванні армій, розширюються цілі війни до завдань революції й її ідеологічного наповнення. Наступний період характеризується підходом сформульованим прусським військовим теоретиком Карлом фон Клаузевіцем у книзі «Про війну», головною ідеєю якої є використання війни як інструмента національної політики. Розширюють поняття «війна» події Першої світової війни – поширення її на значних територіях, залучення великих мас населення та цілих національних економік, продовження якої протягом тривалого часу не співпадало з теорією Клаузевіца «обмеженого конфлікту».

Як інструмент національної політики війна застосовується у ситуації виживання народу. Війна стає частиною ідеологічних теорій, як повстання пролетаріату в комуністичній ідеології або нацистської доктрини вищої раси. Існує й протилежна думка щодо поняття «війна», яка ґрунтується на запереченні раціонального в цьому явищі й показує війну соціальною катастрофою, про що писав Л. Толстой в романі «Война и мир». Сучасні дослідження концентруються переважно в двох напрямах: аналізі міжнародної системи та емпіричному дослідженні феномену. Технологічна еволюція зброї, націленість на масове винищення та затяжний характер війни змусили замислитися з одного боку над умовами виживанням людства, а з іншого усвідомлення безпрецедентності володіння ядерної зброї декількома наддержавами світу і технологічності локальних затяжних конфліктів як то в арабських країнах.

В теорії Клаузевіца війна є раціональним інструментом зовнішньої політики задля примушення противника до власної волі з використанням відповідних законів війни, зокрема оголошення війни. Але ця теорія не передбачала використання учасниками таких військово–політичних елементів як політичні заколоти, бандитизм, тероризм, зрештою «зелених чоловічків», що візуально більш характерно громадянському конфлікту. Відповідно до «Британіки» війна охоплює збройні конфлікти у великих масштабах, значних територіях, за участі не менше 50 тис. бійців [11]. На підтвердження цієї тези, російсько–українська війна значно перевищує ці показники: територія ОРДІЛО становить 15 тис. км², що становить 2,5% території України, загальна кількість задіяної бронетехніки та артилерії перевищує тисячі одиниць [12], за даними ООН на 31 липня 2016 р. жертв війни налічується 31 690 осіб, з них вбитими 9 553 і 22 137 поранені [13–14], німецька газета «Frankfurter Allgemeinen» на початку 2015 р. опублікувала думку експертів з безпеки про те, що кількість смертей може досягати 50 тис. людей [15].

Український філософ Р. О. Додонов в своїй монографії присвяченій сучасним подіям в Україні запропонував розглядати протистояння на Сході з позицій конфліктологічної методологічної парадигми з визначенням

«конфлікт» [2]. На його думку, це поняття дозволяє більш широко охопити всі аспекти воєнних подій. Військовий конфлікт є складним і суперечливим явищем, який не варто розглядати локально. Філософ пропонує характеристику як внутрішньо–цивілізаційного, пропонуючи низку однотипних аналогій – в Югославії, Грузії, Молдові тощо. Цілком слушно в причини воєнних подій віднесено не тільки чинник зовнішньої агресії з боку РФ, а й політичну й економічну нестабільність, державну і бізнесову корупційність, фактичну відсутність захищеності державних рубежів і прикордонну близькість до країни–агресора – фактори, які підготували ґрунт громадянського протистояння, а пізніше зумовили пряме використання РФ власних спеціальних служб і збройних сил в організації широкомасштабного військового протистояння. Зрозуміло, що без використання конфліктологічної парадигми у вивчення ґенези громадянського конфлікту неможливо зрозуміти нинішні військово–політичні процеси на Сході України.

Отже, різниця між поняттями «військовий конфлікт» та «війна» простягається тільки в масштабуванні конфлікту та власному розумінні міжнародних юридичних зобов'язань і організації миротворчих установ. В війні проти України задіяні десятки тисяч бійців, тисячі одиниць бронетехніки, десятки типів високотехнологічних видів зброї, конфлікт охоплює десятки тисяч квадратних кілометрів та мільйони мешканців. Тому говорити про події на Сході та Півдні України варто використовуючи термін «війна», учасниками якої є агресор РФ та українська сторона, що обороняється, свідченням чого є численні докази зібрані українськими силовими органами, міжнародними організаціями та військово–політичними спостерігачами, окремими учасниками та керівниками військових корпусів армії РФ [16]. Використання невірної термінології дає неправильне розуміння подій, що відбуваються, у людей покликаних до їх вирішення, нерозуміння в українському суспільстві проблеми і шляхів її вирішення, та відповідно неефективні юридичні, політичні, військові та економічні методи реакції української влади.

Список використаних джерел

1. Василенко В. Російсько–українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико–правові оцінки / В. Василенко // Громада. – 2015. – №1 (129).
2. Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально–філософської рефлексії: монографія / Р. О. Додонов. – Вінниця, 2016. – 200 с.
3. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України [Електронний ресурс] / В. Ф. Ткач // Стратегічні пріоритети. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_20 16.pdf
4. Лазоренко О. А. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку [Електронний ресурс] / О. А. Лазоренко // Стратегічні пріоритети. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua /public/File/Str_prioritetu/Druk_Strateg_Pr_06_01_16.pdf
5. 20 фактів російського вторгнення в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/china/files/20___.pdf
6. Словарь терминов МЧС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://enc–dic.com/mchs/Voenn–konflikt–2489.html
7. Указ Президента РФ от 05.02.2010 №146 «О Военной доктрине Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://enc–dic.com/official/Voennyj–konflikt–2729.html
8. Словарь военных терминов [Электронный ресурс] / Сост. А. М. Плехов и др. – Режим доступа: http://enc–dic.com/ military/ Konflikt–voenn–161.html
9. Война / Военная энциклопедия [Электронный ресурс] / Под ред. В Ф. Новицкого. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ВЭ/ВТ/Война
10. Война / Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Война
11. War [E–resource] // Encyclopedia «Britannica». – Access mode: https://www.britannica.com/topic/war
12. Война на Донбассе: какие потери понесли армии Украины и России [Электронный ресурс] // Апостроф. – Режим доступа: http://apostrophe.ua/article/ politics/2016–05–27/voyna–na–donbasse–kakie–poteri–ponesli–armii–ukrainyi–i–rossii/5232
13. UNHCR operational update. Highlights (11 June – 15 July 2016) [E–resource] // United Nations human rights. Office of the high commissioner. – Access mode: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UNHCR%20UKRAINE %20Operational%20Update%2015JUL16.pdf
14. Eastern Ukraine casualties highest since August 2015 – Zeid [E–resource] // United Nations human rights. Office of the high commissioner. – Access mode: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20329&LangID=E
15. Sicherheitskreise: Bis zu 50.000 Tote [Elektronische Ressource] // Frankfurter Allgemeinen. – Zugriffsmodus: http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland /ukraine–sicherheitskreise–bis–zu–50–000–tote–13416132.html
16. Щоденні і оперативні звіти Спеціальної моніторингової місії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osce.org/uk/ukraine–smm/ reports?page=2

References

1. Vasylenko V. Rosijs'ko–ukrai'ns'ka vijna 2014 roku: prychyny, perebig ta polityko–pravovi ocinky / V. Vasylenko // Gromada. – 2015. – №1 (129).
2. Dodonov R. O. Konflikt na Shodi Ukrai'ny u dzerkali social'no–filosofs'koi' refleksii': monografija / R. O. Dodonov. – Vinnycja, 2016. – 200 s.
3. Tkach V. F. Specpropaganda jak informacijnyj skladnyk gibrydnoi' vijny Rosii' proty Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / V. F. Tkach // Strategichni priorytety. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_20 16.pdf
4. Lazorenko O. A. Informacijnyj skladnyk gibrydnoi' vijny Rosijs'koi' Federacii' proty Ukrai'ny: tendencii' rozvytku [Elektronnyj resurs] / O. A. Lazorenko // Strategichni priorytety. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua /public/File/Str_prioritetu/Druk_Strateg_Pr_06_01_16.pdf
5. 20 faktiv rosijs'kogo vtorgnennja v Ukrai'nu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/china/files/20___.pdf
6. Slovar' terminov MChS [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://enc–dic.com/mchs/Voenn–konflikt–2489.html
7. Ukaz Prezidenta RF ot 05.02.2010 №146 «O Voennoj doktrine Rossijskoj Federacii» [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://enc–dic.com/official/Voennyj–konflikt–2729.html
8. Slovar' voennyh terminov [Jelektronnyj resurs] / Sost. A. M. Plehov i dr. – Rezhim dostupa: http://enc–dic.com/ military/ Konflikt–voenn–161.html
9. Vojna / Voennaja jenciklopedija [Jelektronnyj resurs] / Pod red. V F. Novickogo. – Rezhim dostupa: https://ru.wikisource.org/wiki/VJe/VT/Vojna
10. Vojna / Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Jefrona [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://ru.wikisource.org/wiki/JeSBE/Vojna
11. War [E–resource] // Encyclopedia «Britannica». – Access mode: https://www.britannica.com/topic/war
12. Vojna na Donbasse: kakie poteri ponesli armii Ukrainy i Rossii [Jelektronnyj resurs] // Apostrof. – Rezhim dostupa: http://apostrophe.ua/article/ politics/2016–05–27/voyna–na–donbasse–kakie–poteri–ponesli–armii–ukrainyi–i–rossii/5232
13. UNHCR operational update. Highlights (11 June – 15 July 2016) [E–resource] // United Nations human rights. Office of the high commissioner. – Access mode: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UNHCR%20UKRAINE %20Operational%20Update%2015JUL16.pdf
14. Eastern Ukraine casualties highest since August 2015 – Zeid [E–resource] // United Nations human rights. Office of the high commissioner. – Access mode: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20329&LangID=E
15. Sicherheitskreise: Bis zu 50.000 Tote [Elektronische Ressource] // Frankfurter Allgemeinen. – Zugriffsmodus: http://www.

faz.net/aktuell/politik/ausland /ukraine–sicherheitskreise–bis–zu–50–000–tote–13416132.html

16. Shhodenni i operatyvni zvity Special'noi' monitoryngovoi' misii' v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.osce.org/uk/ukraine–smm/ reports?page=2

Kovalskyi H. E., *PhD, Associate Professor of Philosophy, Donetsk National University named after Vasyl Stus (Ukraine, Vinnitsa), kovalsky.g@donnu.edu.ua*

Conflicts VS war: fighting information concepts

Hybrid consider information aspects of the war in Eastern Ukraine in terms of socio–philosophical scientific paradigm. Various encyclopedias and scientific information sources explain concepts elected most productive to explain the events of the war scientific methodology that helps to explain the actual state of the problem. Based on the scientific approach reveals the concept of «military conflict» and «war» served their comparative analysis and use as a paradigmatic elements of interpretation of Russian–Ukrainian war. Author analyzed the main components of the concept of «war» and highlights the problems of scientific and practical applications to military events in Eastern Ukraine. The necessity of equalizing factual and legal assessment of military aggression against Ukraine, build an effective information strategy defense.

Keywords: *information society, information concept, Russian–Ukrainian war, military conflict.*

Ковальский Г. Е., *кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Донецкий национальный университет им. Василия Стуса (Украина, Винница), kovalsky.g@donnu.edu.ua*

Конфликт VS война: борьба информационных концептов

Рассматриваются информационные аспекты гибридной войны на Востоке Украины с точки зрения социально–философской научной парадигмы. Используются различные энциклопедические и научные источники для пояснения информационных концептов. Избирается наиболее продуктивная для объяснения событий войны научная методология, которая позволяет объяснить фактическое состояние проблемы. На основе научного подхода раскрывается понятие «военный конфликт» и «война», подается их сравнительный анализ и использование в роли парадигмальных элементов трактовки процессов российско–украинской войны. Выясняются основные составляющие понятия «война», освещаются проблемы его научного и практического применения для анализа военных событий на Востоке Украины. Подчеркивается необходимость уравнивания фактической и юридической оценки военной агрессии против Украины, построения эффективной стратегии информационной обороны.

Ключевые слова: *информационное общество, информационный концепт, российско–украинская война, военный конфликт.*

* * *

УДК 1:124.2:128:316.662

Мельник Ю. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ynmelnik@mail.ru

Шевченко Г. А.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), filosofonapt@mail.ru

Сутність людини в контексті соціального прогресу

Актуальним, з точки зору філософського аналізу, є дослідження сутності людини в контексті соціального прогресу, яке дозволить узагальнити змістоутворюючі компоненти поняття Людина, виявити культурну сукцесію даного поняття і актуалізувати проблему самореалізації особистості. Тому метою даної статті є філософський аналіз сутності людини в контексті соціального прогресу.

Осмислення сутності та місця людини в світовому і соціальному порядку вперше зустрічається в творчості античних мислителів Сходу і Греції. Німецький філософ Карл Ясперс назвав цей період «Осьовим часом» – період під час якого на зміну міфологічному світогляду прийшов раціональний, філософський, який і сформував той тип людини, який існує донині.

Починаючи з давніх часів, багато мислителів в прагненні зрозуміти, що ж таке людина, виходили з наступної причини: людині від природи (або від Бога) дана якась сутність (або призначення), яку треба шляхом глибоких філософських роздумів відкрити. Але чи так це? З розвитком філософії ця передумова стала піддаватися сумніву.

Ключові слова: *людина, соціальний прогрес, самопізнання, самореалізація.*

Актуальним, з точки зору філософського аналізу, є дослідження сутності людини в контексті соціального прогресу, яке дозволить узагальнити змістоутворюючі компоненти поняття «Людина», виявити філософську сукцесію даного поняття і актуалізувати проблему самореалізації особистості. Тому метою даної статті є філософський аналіз сутності людини в контексті соціального прогресу.

Осмислення сутності та місця людини в світовому та соціальному порядку вперше зустрічається в творчості античних мислителів Сходу і Греції. Німецький філософ Карл Ясперс назвав цей період «Осьовим часом» – період під час якого на зміну міфологічному світогляду прийшло раціональне, філософське, сформувало той тип людини, який існує донині.

Вже ведична література у стародавній Індії (II–I ст. до н.е.) дає можливість простежити, як центр осмислення дійсності переміщається з буття зовнішнього світу на буття людини, її самість, її «Я». Так, в Упанішадах сутність людського «Я» (Атман) становить внутрішнє духовне начало людини, яке лежить в основі всіх життєвих проявів. Воно виступає інваріантом незмінної суті душі. Тілесна основа людини, на думку ведичних мислителів, управляється її духовним ядром – Атманом. Але сама душа не схильна до ніякому впливу: як стверджується в одному з фрагментів Упанішад (Катха–упанішада) «не народжується і не вмирає знаючий (Атман), він не виходить ні від кого і не стає ніким. Ненароджений, постійний, вічний, початковий, він не гине, коли гине тіло» [1].

Структура духовної сутності багатошарова, концентрична, кожний наступний шар знаходиться всередині попереднього. У різних концепціях кількість цих шарів різна, але головна тенденція Упанішад вимальовується досить чітко. Це самовизначення мислителя з цілісністю в людині духовного та тілесного, стверджуючи примат духовного, що не виключає можливості їх розчленування в процесі самопізнання, і навіть протиставлення один одному.

Перший шар тілесний. Тіло становить поверхневу сутність людини. Розуміння людини тільки як тілесної істоти засуджується в Чхандогья–Упанішаді, оскільки означає «демонічне», «що веде до загибелі» індивідуальне начало (характерне для асурів–демонів) [1].

Над тілесною основою людини давньоіндійські мислителі надбудовували життєдайні «органи душі» – прани, серед яких провідну роль відіграє дихання. «Як в'ючна тварина запряжені у віз, так і дихання запряжене у тіло» [1]. Чхандогья і Брихадараньяка–упанішади буквально рясніють різного роду текстами, в яких поняття «душі» (Атман) ототожнюється з праною – «Життєвим диханням». Якщо людину послідовно позбавляти зору, слуху, смаку, нюху, дотику, мови, вона буде жити, але варто позбавити її дихання, вона помре. Отже, прана – це сутність ідентичності людини. Тіло є лише оболонка, що приховує щось живе і дихаюче – прану [1]. Якщо ж в тіло поступово будуть повертатися всі прани: мова, зір, слух, думка, тіло також залишиться нерухомим доти, поки дихання не повернеться до нього. Так стверджується верховенство дихання серед інших пран. Але в той же час всі прани в єдності складають самість людини.

Поряд з тілесними та животворящими компонентами «Я» в індійській філософії важлива роль відводиться

інтелекту. Шар розуму здійснює управлінську функцію над усіма пранами, у тому числі і над диханням. І, як відомо, йоги досягли великих успіхів в усвідомленому управлінні диханням. Як вважають давньоіндійські мудреці, розум впливає на сприйняття людиною смаку, кольору, звуку і т.д. в навколишньому світі.

Таким чином, в уявленнях ведичних авторів про багатошаровость та єдность різних сторін сутності людини ми знаходимо основи філософських роздумів про складність системи самовизначення «Я».

Давньоіндійський мислитель визначає себе як істоту, що володіє багатошаровою гамою інтелектуального і чуттєвого сприйняття світу в органічній єдності із Всесвітом, що уособлюється в його світогляді з Брахманом. «Все здійснюючий, все бажаючий, все нюхаючий, все вкушаючий, все осяжний цей світ, без мови , без турбот – це мій Атман в моєму серці, це – мій Брахман» [1].

Об'єктом пізнання виступає не інший по відношенню до мислителя індивід, а самість мислителя. Міркуючи про себе, ототожнюючи себе з людством, ведичний філософ пізнає сутність людини як родової істоти. Такий підхід знаходить своє вираження в Упанішадах, де зазначається тотожність Брахмана і Атмана, вони затверджуються як єдине ціле. Іншими словами, приватне «Я» (душа окремої людини) є органічною частиною загального цілого – вселенської (світової) душі, тобто проголошується єдність індивідуальної духовної реальності самості і всієї навколишньої дійсності, яка лише умовно розділяється на Брахман і Атман. Головна мета особистісного самовизначення – «Пізнання єдності Брахмана і Атмана. І життя дається людині саме для того, щоб вона пізнала свою самість, свій Атман в єдності з Брахманом, і тільки, коли вона набуде це знання, вона покине школу життя. У кожного буде стільки можливостей (реінкарнацій) для самопізнання свого Я, скільки йому буде потрібно» [1].

Розкол на ортодоксальні (що визнавали авторитет Вед) і неортодоксальні (що не визнавали авторитет Вед) школи в індійській філософії призвів не до послаблення, а навпаки, до більш детального вивчення природи людини. В силу того, що ортодоксальні школи брали за основу своїх вчень Веди, то підхід до визначення «Я», якщо і зазнавав змін в порівнянні з концепціями, викладеними в Упанішадах, то незначні.

Будда вважав, що тіло, органи чуття, розум, свідомість непостійні, мінливі, схильні до страждання і тому не можуть ототожнюватися з Атманом (душею), оскільки про нього не можна сказати «це Я», «це моя самість». для буддизму як неортодоксальної школи «Я» людини – це «потік» взаємопов'язаних явищ, елементів, який включає як ментальні, так і фізіологічні елементи власного тіла і зовнішні об'єкти, оскільки вони утворюють досвід даної особистості. Людина навіть не помічає того, що співвідношення між складовими частинами постійно змінюється, а, отже, в будь–які два послідовних моменти воно не залишається колишнім. «Я» – це те, що бачить, думає, здійснює життєвий вибір, це комбінація постійно мінливих сил та енергій. Але ця комбінація потоків не позбавлена цілісності індивіда. Бо від того, як людина поводить себе сьогодні, буде залежати її завтра. Ця причинно–наслідкова залежність називається «кармою», тобто всі зміни, що відбуваються з нами, хороші або погані, все це залежить від наших же минулих вчинків. Поняття карми в буддизмі пов'язане з процесом перероджения або реінкарнації від одного життя до іншого, але в кожному наступному земному втіленні людина пожинає плоди своїх попередніх життів. Всі ці зміни форм ведуть до однієї мети – нірвани – стану абсолютної любові, благородства, натхнення і позбавлення від страждань.

Характерно прагнення до злиття «Я» (індивідуальної душі) з Дао (світовою душею) і для Стародавнього Китаю, зокрема даосизму. «Той, хто слідує Дао, вічний і до кінця життя не буде підданий небезпеці» [2]. Людина усвідомлює себе, перш за все тілесної особистістю зі своїми бажаннями, задоволеннями, прагненнями до багатства, слави. Вона стає сліпою внаслідок власних почуттів і пристрастей. Потрібно ж повернутися до джерела, з якого ми всі вийшли – Дао, духовно ототожнити з ним.

Засновник даосизму Лао–цзи в «Дао де цзинє» не дає чіткого визначення «Я» – це не тіло, не свідомість, воно ні з чим не порівнюється. Так само як і буддисти, даоси не визнавали існування якоїсь самості, яку можна було б ідентифікувати як «Я». Згідно з їхніми уявленнями, людина – ні що інше, як динамічна сукупність взаємодії різних елементів, що втілюють принципи Дао. При цьому Лао–цзи протиставляє «Я» натовпу, висловлюючи в понятті самості найвищу індивідуальність, одиничність. Але як же відчути своє «Я», відчути «Я» інших, взагалі його впізнати? Виявляється – тільки самопізнанням, що належать до інтуїтивної сфери, і перш за все до містичної інтуїції [3].

Найбільш відомими представниками давньогрецької софістики, що визначила проблему сутності людини як центральної філософської проблеми, є Протагор і Горгій. Софісти пробуджували інтерес до внутрішнього життя людини, показали необхідність критично–рефлексивного ставлення до себе і до іншої людини. Вони вперше звертаються до людської суб'єктивності, проголошуючи людину основним критерієм ідентифікації всіх об'єктів пізнання. Секст Емпірик: «На початку своїх «Ниспровергаючих промов» він (Протагор) проголосив: «Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують та неіснуючих, що вони не існують» [4]. Але у софістів ще немає ясного усвідомлення свого «Я».

Наступним кроком на шляху осягнення людської сутності була етична філософія Сократа. Він обмежував предмет філософії самою людиною, його життям, поведінкою і пізнанням. Сократ зробив переворот у розвитку філософської думки, зробивши метою свого філософствування знаменитий вислів дельфійського оракула: «Пізнай самого себе». Сократ зробив установку на самопізнання основною частиною свого вчення і керівним принципом своєї діяльності. Самопізнання в устах давньогрецького філософа означало, перш за все, пізнання людиною свого внутрішнього світу, усвідомлення того, що осмислене життя, духовне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки складають вище благо та найвищу цінність [5].

Філософ був непохитно переконаний в тому, що тільки на шляху інтелектуального і морального проникнення в своє духовне «Я», в свій внутрішній світ, ототожнюючи себе з душею, можливі самовдосконалення, доброчесність і благе життя.

Середньовічна думка відрізняється від античної своєї морально–світоглядною парадигмою. Величезний вплив на середньовічну філософію зробило виникнення

християнства. Найбільш яскраво християнське бачення сутності людини представлено в працях найвизначнішого із західних отців церкви Аврелія Августина. Людина, по Августину, творіння бога. Створюючи людину, Бог «вдихнув в тілесний склад її душу живу» [6]. Завдання людини – бути творцем свого життя, досягаючи людської досконалості в повній гармонії тіла і духу. Розуміючи складність поставленого перед людиною завдання, Августин говорить про складність внутрішнього світу людської душі, яка складається з триєдності розуму, пам'яті та волі. На основі пам'яті людина ототожнює себе, тобто зберігає свою тотожність в часі, цілісність, вірність основним життєвим принципам; розум аналізує вчинки, а воля спрямована на подолання власної недосконалості. Ця триєдність, говорить Августин, через слабкість людини постійно порушується. Утворюється дисгармонія душі: одне пригнічує і підпорядковує інше. Єдина гармонія – Бог; розум, пам'ять і воля складають досконаліть абсолютної Особистості. Процес пізнання, мислення Августин приписує душі: «Коли ми робимо умовивід, це буває справою душі» [6]. Ось Августинівське знамените: «Сумніваюся, отже, існую». «Сумніваюся – існую» – відповідь християнської думки на заклик античності «Пізнай самого себе!». Пізнання Бога Августин пропонує почати з пізнання себе: «Створив Ти людину за образом і подобою своєю, і істину цю пізнає лише той, хто пізнав самого себе». Але в процесі пізнання людина виявляється лише пасивним приймачем божественних ідей. Сам по собі він нічого не знає, і тільки надприродне осяяння, яке несподівано приходить від всевишнього і єдиного, небесного вчителя, піднімає людину до пізнання глибинних істин.

Думка епохи Відродження зробила ідеал людини більш піднесеним, поглибила інтерес до індивідуальності, до «Я», до самопізнання, посилила морально–гуманістичний початок. Проблема самопізнання становить сутнісне ядро філософствування Франческо Петрарки. Найважливіше для людини, – стверджував Петрарка, – це її знання про саму себе: хто вона така, для чого вона існує, куди йде? Людина – істота, наділена не тільки душею, схильною до різних пристрастей, і тілом, що реагує на різні зміни в навколишньому світі, але й розумом, який «вуздечкою стримує порухи душі» [7]. Саме розум Петрарка вважав головним засобом в процесі самопізнання.

Просування до особистісного ідеалу Петрарка розумів як активне подолання кожним своїх недоліків і розвиток достоїнств. «Де, як не в самих собі, носите і добре своє, і погане. Воно може бути тільки в вас і більше ніде» [8]. Відсіяти все «погане», спрямувати всі зусилля на виховання доброго і світлого – це під силу кожному. Людина може і повинна зробити себе сама. У цьому твердо впевнений Петрарка: «стань – сам відомим, ... завдяки собі самому зробитися благородним» [8].

З точки зору раціоналізму до пізнання людського «Я» підходив Рене Декарт. «Немає більш плідного заняття, як пізнання самого себе» [9]. Такими словами починався трактат Р. Декарта «Опис людського тіла». Шлях до самовдосконалення людини, на думку Р. Декарта, відкривається в універсальному сумніві у всіх істинах. Існування «Я» він виводить з самого факту здатності «сумніватися в автентичності інших речей» [9]. «Я» – це «мисляча яка сумнівається, розуміє, і відчуває» [9]. І на доказ існування свого «Я» Декарт наводить знамените «Я мислю, отже, існую» [9].

Відповісти на питання «Хто Я»? з точки зору раціоналізму намагався і Блез Паскаль. У центрі уваги великого французького математика, фізика філософа Б. Паскаля – суперечливий образ людини, «Людина саме незбагненне для себе творіння природи, бо їй важко зрозуміти, що таке матеріальне тіло, ще важче – що таке дух, і вже зовсім незрозуміло, як матеріальне тіло з'єднується з духом. Нема для людини завдання більш нерозв'язаного, а тим часом це і є вона сама» [10]. Перш за все, як і Рене Декарт, Б. Паскаль виділяє в людській сутності розум: «Моє «Я»в здатності мислити» [10].

Тільки за допомогою розуму можна пізнати своє «Я». Саме розумне начало в людині піднімає його над тваринним світом. У цьому велич людини. Її нікчемність наближає її до «тваринної природи», яка не причина, а лише умова. Причина полягає в волі людини, яка або піднімає її, або захоплює вниз на шлях «тваринного рівня» буття. Не потонути в глибинах тілесності – глибинах пристрастей, бажань, прагнень, примх, не опуститися до «тваринного рівня» – в цьому допоможе тільки розум. Але людина не завжди керується розумом, «хоча розум – суть її натури» [10]. Джерелом моральності, путівником у житті повної пристрастей і задоволень, згідно Паскалю, повинна бути віра в Бога і християнська мораль. Віра повинна бути опорою для розуму, саме віра допоможе людині стати чесною, щирою, справедливою і доброю.

Прагнення до щастя через зближення своїх якостей з ідеалом, розпочате гуманістами епохи Відродження в Західної Європи продовжив досліджувати видатний український філософ–гуманіст Григорій Сковорода. Він упевнений, що бути щасливим означає «знайти самого себе» [11]. Пізнання свого внутрішнього світу, свого серця, своєї душі, своїх думок – ось корінь досягнення щастя шляхом самовдосконалення. Як стверджує Г. Сковорода, люди в своєму житті трудяться, прагнуть до поставленої мети, накопичують багатства, «веселять дух», припускаючи, що це зробить їх щасливими. Але саме в гонитві за матеріальним благополуччям, «ситим життям» люди перестають замислюватися над тим, хто ж вони насправді? В цьому і дорікає сучасників Г. Сковорода: «Всі ви маєте, крім що вас же самих ви знайти не знаєте і (не) вмієте, і не хощете» [11]. Щастя доступне всім і кожному, так як нікого природа не обділила. Григорій Сковорода закликає людину до самопізнання як головного завдання її життя: «Пізнай себе! Випробуй себе міцно!» – каже він [11].

Мета людини – знайти своє покликання в «спорідненій праці», зайняти своє місце в житті, виробити правильну поведінку. «І оце і є бути щасливим, пізнати себе, або свою природу, взятися за свою долю і перебувати з частиною, собі сродною, від загальної повинності» [11]. У цьому людині допоможе ідентифікація з Богом – вищим ідеалом, який, як компас на кораблі, вкаже правильний шлях. Тільки з богом здійснюється ефективна робота людини над самим собою для його ж блага. Важливим моментом є адекватна оцінка своїх здібностей для подальшого їх застосування: «Бог є всюди, і щастя всякому стану, якщо з богом в нього входимо. Потрібно тільки пізнати себе, куди хто народжений, краще бути натуральним котом, ніж з ослячої природою, левом» [11]. «Сто спорідненостей, сто знань, а все поважні, яко законні» [11]. Необхідно

шукати не те, що, де краще, а те, що відповідає здібностям і можливостям: «без сродності все ніщо» [11].

Починаючи з давніх часів, багато мислителів в прагненні зрозуміти, що ж таке є людина, виходили з наступної причини: людині від природи (або від Бога) дана якась сутність (або призначення), яку треба шляхом глибоких філософських роздумів відкрити. Але чи так це? З розвитком філософії ця передумова стала піддаватися сумніву.

Видатний гуманіст епохи Відродження Джованні Піко делла Мірандола вклав в уста Бога такі слова, звернені до створеної ним людини: «Не даємо ми тобі, о Адам, ні свого місця, ні певного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав за власним бажанням, згідно своєї волі та свого рішення. Образ інших творінь визначений у межах встановлених нами законів. Ти ж, необмежений, визначиш свій образ за своїм розсудом, у владу якого я тебе надаю» [12].

Чому сутність людини не задана їй від природи, І. Кант пояснював наступним чином. Людина – це «громадянин двох світів». З одного боку, як істота природна вона належить до світу явищ які чуттєво сприймаються – «світу причин», підвладна законам цього світу і не вільна, бо збуджується до дії наявними в цьому світі причинними зв'язками. З іншого боку, людина як істота розумна належить до світу «речей в собі» – світу цілей, світу незбагненної і незрозумілої свободи, оскільки вона, керуючись своїм розумом, може мислити і діяти з власної волі, робити вчинки, не обумовлені ніякими зовнішніми причинами, тобто вона має волю, яку не має жодна річ в чуттєвому світі. Отже, людина як розумна і вільно діюча істота є те, що вона робить з себе сама.

Список використаних джерел

1. Упанішади // Давньоіндійська філософія. – М., 1963. – С.92, 101–102, 133–134, 230–233.
2. Даодецзин // Древнекитайская философия. – М., 1972. – Т.1. – С.119.
3. Лао–цзи. Набути в собі Дао. – М., 1999. – С.88.
4. Секст Емпірик. Твори: в 2 т. – М., 1976. – Т.1. – С.72.
5. Кесседи Ф. Х. Сократ. – М., 1988. – С.101.
6. Аврелий Августин // Антологія світової філософії. – В 4 т. – М., 1969. – Т.1. – С.585, 595.
7. Петрарка Ф. Вибране. – М., 1974. – С.64.
8. Петрарка Ф. Діалоги з трактату «Про засоби проти всякої долі». – Саратов, 1984. – Ч.1. – С.122, 128.
9. Декарт Р. Вибрані твори. – М., 1950. – С.283, 354, 428, 547.
10. Ларошфуко Ф. Максими. Паскаль Б. Думки. Лабрюйер Ж. Характери. – М., 1974. – С.126, 182, 184.
11. Григорій Сковорода. Пісні. Байки. Діалоги. Трактат Прітчі Прозові перекази. Листи. – К., 1983. – С.120, 173, 205, 209, 223.
12. Піко делла Мірандола Дж. Мова про достоїнства людини. Естетика Ренесансу. – У 2–х тт. – М., 1981. – Т. І. – С.249.

References

1. Upanishady // Davn'oindijs'ka filosofija. – M., 1963. – S.92, 101–102, 133–134, 230–233.
2. Daodeczin // Drevnekitajskaja filosofija. – M., 1972. – T.1. – S.119.
3. Lao–czy. Nabuty v sobi Dao. – M., 1999. – S.88.
4. Sekst Empiryk. Tvory: v 2 t. – M., 1976. – T.1. – S.72.
5. Kessedy F. H. Sokrat. – M., 1988. – S.101.
6. Avrelyj Avgustyn // Antologija svitovoi' filosofii'. – V 4 t. – M., 1969. – T.1. – S.585, 595.
7. Petrarka F. Vybrane. – M., 1974. – S.64.
8. Petrarka F. Dialogy z traktatu «Pro zasoby proty vsjakoi' doli». – Saratov, 1984. – Ch.1. – S.122, 128.
9. Dekart R. Vybrani tvory. – M., 1950. – S.283, 354, 428, 547.
10. Laroshfuko F. Maksymy. Paskal' B. Dumky. Labrjujer Zh. Haraktery. – M., 1974. – S.126, 182, 184.
11. Grygorij Skovoroda. Pisni. Bajky. Dialogy. Traktat Pritchi Prozovi perekazy. Lysty. – K., 1983. – S.120, 173, 205, 209, 223.
12. Piko della Mirandola Dzh. Mova pro dostoi'nstva ljudyny. Estetyka Renesansu. – U 2–h tt. – M., 1981. – T. I. – S.249.

Melnik Yu. M., *Ph.D., Associated Professor, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ynmelnik@mail.ru*

Shevchenko A. A., *Ph.D., Associated Professor, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), filosofonapt@mail.ru*

The essence of the human in the context of social progress

Relevance, in terms of philosophical analysis is the study of human nature in the context of social progress. The study will summarize the components of the notion of sense – Human, The study will identify the cultural succession of the concept and actualize self–identity problem. The purpose of this article is a philosophical analysis of the essence of man in the context of social progress.

First, understanding the substance and human place in the world and the social order is found in the works of ancient thinkers of the East and Greece. The German philosopher Karl Jaspers called this period the «axial period» – the period during which replaced the mythological worldview it rational, philosophical, to form the kind of person that exists today.

Since ancient times, many thinkers in an effort to understand what a person has, based on the following premise: human from nature (or God) given to some essence (or intention), this essence of the need to open by deep philosophical reflection. But is it? With the development of the philosophy of this assumption has become subjected to questioning.

Keywords: *human, social progress, self–knowledge, self–realization.*

Мельник Ю. Н., *кандидат философских наук, доцент кафедры социологии философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), ynmelnik@mail.ru*

Шевченко А. А., *кандидат философских наук, доцент кафедры социологии философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), filosofonapt@mail.ru*

Сущность человека в контексте социального прогресса

Актуальным, с точки зрения философского анализа, является исследование сущности человека в контексте социального прогресса, которое позволит обобщить смыслообразующие компоненты понятия Человек, выявить культурную сукцессию данного понятия и актуализировать проблему самореализации личности. Поэтому целью данной статьи является философский анализ сущности человека в контексте социального прогресса.

Осмысление сущности и места человека в мировом и социальном порядке впервые встречается в творчестве древних мыслителей Востока и Греции. Немецкий философ Карл Ясперс назвал этот период «Осевым временем» – период во время которого на смену мифологическому мировоззрению пришло рациональное, философское, сформировавшее тот тип человека, который существует поныне.

Начиная с давних времен, многие мыслители в стремлении понять, что же такое есть человек, исходили из следующей предпосылки: человеку от природы (или от Бога) дана некая сущность (или предназначение), которую надо путем глубоких философских размышлений открыть. Но так ли это? С развитием философии эта предпосылка стала подвергаться сомнению.

Ключевые слова: *человек, социальный прогресс, самопознание, самореализация.*

* * *

УДК 141.7:316.014

Мережинская Е. Ю.,
кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальная медицинская академия последипломного образования им. П. Л. Шупика (Украина, Киев), elena_m31@mail.ru

ФИЛОСОФСКО–МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В МЕДИЦИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ И ПСИХОЛОГИИ

Анализируются философско–методологические проблемы эмпирических методов исследования в прикладных (в частности, медицинских) социологии и психологии, – прежде всего, на примере методов анамнеза и корреляционного метода. Проблематизируются различные концепции эмпиризма, в частности – теория операциональных определений Бриджмена. Рассматриваются преимущества и недостатки эмпирического метода. Раскрывается сущность междисциплинарного подхода в современной медицинской психологии и социологии. Делается вывод, что философская методология выполняет роль катализатора для эмпирического исследования важных личностных качеств

и обеспечивает смысловую основу интерпретации установленных фактов с целью достижения необходимого оздоровительного эффекта.

Ключевые слова: *эмпиризм, медицинская социология, медицинская психология, анамнез, корреляционный метод.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Изучение философско–антропологических характеристик личности, ее социально–психологических и социально–патологических качеств – актуальная, но и очень трудная проблема, в частности по той причине, что до сих пор не существует ясности и определенности в решении данной проблемы между социологами, психологами и философами. Это и понятно, ибо указанные специалисты являются представителями не только разных дисциплин, но и разных школ, направлений, течений, не говоря уже о том, что они принадлежат к разным культурным сообществам, так или иначе, ориентированы на разные ценности. Эта проблема представляется достаточно важной для медицинской социологии и медицинской психологии как эмпирических дисциплин, изучающих социально–психологические проблемы, связанные со здоровьем, болезнями и медицинским обслуживанием, с ролью здоровья и трудоспособности населения в социальном развитии [см.: 2; 4].

Краеугольный камень научного метода в естествознании и обществоведении – обязательность эмпирической проверки соответствующих идей, понятий, концепций и теорий. Это означает, что мы в результате тщательного наблюдения или экспериментов устанавливаем точные факты, а также соотношения между так называемыми переменными. Сами процедуры, используемые для изучения социально или психологически значимых переменных, должны проводиться систематически и быть надежными, чтобы другие исследователи могли их проверить. Этот аспект научной самокоррекции является главной силой исследовательской практики, поскольку позволяет постепенно избавляться от ошибочных сведений, и, следовательно, повышать надежность и точность эмпирически полученной информации.

Вместе с тем, такой подход не означает возвращения к односторонностям и ошибкам эмпиризма. По мнению В. А. Лекторского, к средине XX века выявилась невозможность осуществления программы эмпиризма в любой его форме. Во–первых, было показано, что нельзя обосновать чисто опытным путем лежащие в основе научного исследования постулаты научного вывода, о чем писал Б. Рассел (в частности, правила индукции, постулат независимых причинных линий, постулат аналогии и др.). Во–вторых, после работ У. Куайна стало ясно, что разделение синтетических (опытных) и аналитических (внеопытных) высказываний условно и относительно. Опыт не может быть «данным», а всегда нагружен интерпретацией. В случае научного знания это теоретическая интерпретация эмпирических высказываний. В–третьих, в рамках современной когнитивной психологии было показано, что врожденные перцептивные эталоны и когнитивные карты играют важную роль в процессе чувственного восприятия [3].

Целью данной статьи является прояснение философских оснований эмпирических исследований, прежде всего в применении к медицинской социологии и психологии.

Вопрос о социальных показателях теснейшим образом связан с вопросом измерения в социальных науках. Измеряемость социальных явлений служит необходимым условием конструирования так называемых социальных переменных, психологических переменных и показателей–измерителей. Это условие предполагает разработку специфических индексов, опирающихся на соответствующую концептуальную модель. Имея в своем распоряжении такие индексы, можно производить операции измерения и строить логико–математические типологии интересующих социальных или психологических явлений.

Проблематика показателей в социальном познании включает в себя довольно сложный комплекс методов и процедур операционализации соответствующих понятий. Под операционализацией понимается трансформация данных понятий в показатели. Здесь не обойтись без опоры на современные логико–методологические теории определений, хотя целиком к логике вопросы операционализации социологических понятий не сводятся, так как в ряде случаев мы имеем дело с экспериментальной проверкой разработанных нами концепций.

Характерной чертой большинства попыток создания теории операциональных определений в социологии и психологии является стремление связать операции, цель которых состоит в установлении или проверке эмпирического смысла наших теоретических понятий, с принципом эмпиризма. Этот принцип сам по себе бесспорен. Предметом спора являются разные концепции эмпиризма. Особые споры ведутся по поводу теории операциональных определений американского физика–экспериментатора и философа П. У. Бриджмена (*Percy Williams Bridgman*, 1882–1961).

Благодаря работам логиков и математиков XX в. современные ученые отказались от утопической идеи осуществить полную операционализацию основных научных понятий. Они вынуждены были согласиться с тем, что в качестве необходимой предпосылки для построения научных определений следует признать наличие в языке науки неопределяемых (исходных) понятий.

Интуитивно понятно, что социальные или психологические показатели – это некий специфический способ преобразования и операционального использования научных знаний о некоторых явлениях, в соответствии с которым знания могут выступать средством оценки и реализации тех или иных научных программ. Одни из таких показателей предстают в виде целей, другие – в виде средств их достижения.

В связи со сказанным социальные показатели можно в первом приближении охарактеризовать не только в качестве инструмента познания или социального управления в теории и на практике, но и в качестве средства теоретического и практического самоуправления, используемого отдельным человеком или научным коллективом для самоконтроля в целях рационализации и повышения эффективности профессиональной деятельности.

Безусловно, эмпирический подход имеет свои преимущества. Наибольшее его достоинство – это нетерпимость исследователей к очевидным ошибкам. Например, ученые, занимающиеся психологией личности, развивают в себе не только полезный научный скептицизм, но также и навыки подвергать тщательной

проверке результаты собственной работы и результаты работы коллег. Прежде чем они сочтут достоверными какие–то данные, требуется эмпирическое подтверждение этих данных в других исследованиях.

Когда в двух исследованиях получаются несопоставимые друг с другом результаты, ученые пытаются выяснить, почему такое произошло, и обычно проводят с этой целью дополнительные исследования. Все это и отличает «науку о людях» от случайных наблюдений или банальных, но амбициозных высказываний непрофессионалов типа «астрологов» или «ясновидящих». Еще одно достоинство эмпирического подхода – это ясность и четкость представлений о том, как следует описывать людей и их поведенческие реакции.

Представления о поведении людей с позиции здравого смысла обычно расплывчаты и неопределенны. В противоположность этому эмпирический подход требует использовать строгий научный язык при описании интересующих нас событий или явлений. Исследователи личности достигают этой цели путем формулирования рабочих определений для каждой из изучаемых переменных или используемых теоретических конструкций. Понятие «рабочее определение» содержит описание точных методов, применяемых для создания или измерения исследуемых переменных. Например, психолог может дать рабочее определение депрессии в виде индекса, полученного в результате применения соответствующего опросника, представляющего стандартную шкалу самооценки. Он может также дать рабочее определение переменной «агрессия» посредством регистрации количества вербальных и поведенческих реакций субъекта в фиксированный промежуток времени.

И все же эмпирические свидетельства требуют очень взвешенной оценки, ибо во многом обусловлены нашими теоретическими знаниями, которые явно или неявно регулируют возможности использования эмпирических методов.

Детальное изучение поведения отдельного человека в течение продолжительного периода времени называется *историей болезни,* или *изучением анамнеза* (от гр. anamnesis – *воспоминание;* сведения об условиях жизни, а также начале и развития заболевания, сообщаемые больным либо его близкими). Этот подход часто используют в клинической медицине с целью диагностики и лечения людей, имеющих серьезные психологические проблемы (Л. Хьелл, Д. Зиглер) [см.: 7, с. 62–64].

Истории болезни, составляемые врачами при работе с пациентами, сыграли важную роль в создании некоторых теорий личности, а также в развитии клинического мышления в целом. Например, психодинамическая теория З. Фрейда основана почти исключительно на интенсивном изучении отдельных клинических случаев. Сходным образом американский психолог Карл Рэнсом Роджерс (*Carl Ransom Rogers*, 1902–1987) при формулировке своего феноменологического подхода к изучению личности во многом опирался на клинические истории пациентов, проходивших психотерапию [см.: 6].

Истории болезни представляют собой максимально детализированные описания и анализ отдельной конкретной личности; их изучение является чрезвычайно полезной исследовательской стратегией. Бывает так, что даже изучение единственного клинического случая проливается свет на понимание определенных закономерностей человеческого поведения.

Заметим, что метод анамнеза можно также использовать для изучения жизни вполне здоровых людей.

Междисциплинарный исследовательский подход современных психологов и социологов оказал заметное влияние на многих исследователей, направив их научный интерес на личность в целом, то есть на необходимость всесторонней оценки человека, на важность понимания значения его окружения и окружающей обстановки.

Изучение клинических случаев имеет свои преимущества и недостатки, что зависит от изучаемых феноменов и особенностей проведения исследования. Преимущество метода состоит в том, что он позволяет принимать в расчет всю сложность и подчас противоречивость индивидуальных черт личности, заметно отличаясь в этом плане от других стратегий исследования.

Но в то же время мы не должны забывать о сложностях и ограничениях, сопряженных с изучением отдельного человека. Во–первых, главный недостаток изучения клинических случаев состоит в следующем: исследователь никогда не сможет быть полностью уверен в том, что установленные им соотношения носят причинно–следственный характер. Поскольку исследователи не в состоянии контролировать факторы, влияние которых на наблюдаемое событие или его результаты вполне возможно, то всегда сохраняется вероятность того, что в действительности имеют место совсем не те причины, которые подразумевают исследователи. Во–вторых, так как при данном подходе изучается только одна личность, возможность делать обобщающие выводы весьма ограничена. В–третьих, даже если достоверность фактов может быть подтверждена, в заключении об особенностях обследуемого индивидуума могут отражаться личные пристрастия или предубеждения исследователя.

Несмотря на перечисленные ограничения, изучение клинических случаев способно служить богатым источником информации об отдельных патологических феноменах. По крайней мере, разумно рассматривать этот метод в качестве предварительной тактики исследования, дающей возможность выдвигать интересные гипотезы о личности человека. Впоследствии психологи могут проверять эти гипотезы при помощи более строгих экспериментальных процедур.

Чтобы преодолеть ограничения метода клинических случаев, исследователи личности часто используют альтернативную стратегию, известную как *корреляционный метод* (Л. Хьелл, Д. Зиглер) [см.: 7, с. 64]. Данный метод стремится установить взаимосвязи между событиями (переменными).

В таком случае переменная – это любая величина, которая может быть измерена и чье количественное выражение может варьировать в переделах некоторого континуума (от лат. continuum – *непрерывное, сплошное*; непрерывность, неразрывность явлений, процессов). Скажем, тревожность – переменная, так как ее можно измерить (например, с помощью шкалы самооценки тревоги) с учетом того, что люди различаются по степени выраженности у них тревожности. Сходным образом точность выполнения задания, требующего определенного навыка, тоже является переменной, которую можно измерить.

Корреляционное исследование можно провести, просто измерив уровень тревожности у некоторого числа людей, а также уровень точности действий каждого из них при выполнении группой сложного задания.

Переменными в корреляционном исследовании могут быть данные тестирования, демографические характеристики (возраст, социально–экономический статус и т.п.), результаты измерения черт характера по методу самооценки, мотивы, ценности и установки, физиологические реакции (частота сердечных сокращений, артериальное давление и т.п.), а также стили и манеры поведения.

При использовании корреляционного метода психологи хотят получить ответы на такие специфические вопросы, как: влияет ли высшее образование на профессиональный успех в будущем? Существует ли взаимосвязь между самооценкой и состоянием одиночества?

Корреляционный метод не только позволяет ответить «да» или «нет» на эти вопросы, но также дать количественную оценку соответствия значений одной переменной значениям другой переменной. Для решения этой задачи психологи вычисляют статистический индекс, называемый *коэффициентом корреляции*.

Численное значение коэффициента корреляции варьирует от –1 (полностью отрицательная, или обратная зависимость) через 0 (отсутствие связи) до +1 (полностью положительная, или прямая зависимость). Коэффициент, близкий по значению к нулю, означает, что две измеряемые переменные не связаны сколько–нибудь заметным образом. Коэффициент корреляции +1 или –1 говорит о полном и однозначном соответствии между двумя переменными. Корреляции, близкие к полным, почти никогда не встречаются в исследованиях личности, и это заставляет предположить, что хотя многие психологические переменные и связаны друг с другом, но степень связи между ними не является столь уж сильной.

Положительная корреляция означает, что большие значения одной переменной имеют тенденцию быть связанными с большими значениями другой переменной или малые значения одной переменной – с малыми значениями другой переменной. Другими словами, две переменные увеличиваются или уменьшаются вместе.

Примером положительной корреляции служит связь между количеством сцен насилия, которые видят дети в телевизионных передачах и их тенденцией вести себя агрессивно. Как правило, чем чаще дети наблюдают насилие по телевизору, тем чаще они демонстрируют агрессивное поведение в быту.

Отрицательная корреляция означает, что высокие значения некоторой переменной связаны с низкими значениями другой переменной и наоборот. Примером отрицательной корреляции может служить связь между частотой отсутствия студентов в аудитории и успешностью сдачи ими экзаменов. В целом, студенты, имевшие большее количество пропущенных занятий, проявляют тенденцию к получению более низких оценок на экзаменах. Студенты, имевшие меньшее количество пропусков, получают более высокие экзаменационные баллы.

Корреляционный метод обладает некоторыми уникальными свойствами. Наиболее важным из этих свойств является то, что он позволяет исследователям изучать большой набор переменных, которые недоступны проверке с помощью традиционных экспериментальных исследований. Например, когда речь идет об установлении связи между сексуальным насилием, перенесенным в детстве, и эмоциональными проблемами в более поздние годы жизни, корреляционный анализ может стать единственным этически приемлемым способом исследования. Или: чтобы изучить как демократический и авторитарный стили родительского воспитания соотносятся с ценностными ориентациями воспитуемого, стоит выбрать этот метод, поскольку этические соображения не дают возможности экспериментально контролировать стиль родительского воспитания.

Второе преимущество корреляционного метода состоит в том, что он дает возможность изучать многие аспекты личности в естественных условиях реальной жизни. Например, если мы хотим оценить влияние развода родителей на адаптацию и поведение детей в школе, мы должны систематически отслеживать социальные и школьные успехи детей из распавшихся семей в течение определенного периода времени. По этой причине корреляционный метод является предпочтительной исследовательской стратегией для психологов и социологов, заинтересованных в изучении индивидуальных различий и явлений, поддающихся экспериментальному контролю.

Третье преимущество корреляционного метода заключается в том, что иногда с его помощью становится возможным предсказать некоторое событие, зная другое. Подобные предсказания никогда не бывают совершенными, но часто оказываются полезными для ответа на соответствующий вопрос (например, прием в учебное заведение, призыв в армию и т.д.).

Тем не менее, все исследователи личности человека признают два серьезных недостатка этой стратегии. Дело в том, что применение корреляционного метода не позволяет исследователям точно выделять причинно–следственные отношения. Суть проблемы состоит в следующем: корреляционное исследование не может дать окончательное заключение о том, что две переменные причинно связаны. Например, во многих корреляционных исследованиях подтверждается связь между просмотром телевизионных программ с эпизодами насилия и агрессивным поведением у части детей и взрослых зрителей. Какой вывод можно сделать из этого? Одно из возможных заключений таково: просмотр в течение длительного времени сцен насилия по телевидению ведет к возрастанию у зрителя агрессивных побуждений. Но возможен и противоположный вывод: агрессивные по складу своего характера субъекты или те, кто совершали агрессивные действия, предпочитают смотреть телевизионные программы со сценами насилия.

К сожалению, корреляционный метод не позволяет установить, какое из этих двух объяснений верно. В то же время корреляционные исследования, в которых устанавливается сильная корреляционная зависимость между значениями двух переменных, ставят вопрос о возможности наличия причинно обусловленной связи между этими переменными. Что касается, например, связи между просмотром сцен насилия по телевидению и агрессией, то экспериментальное исследование, проведенное вслед за полученными результатами корреляционного анализа, привело ученых к заключению, что экспозиция программ, содержащих

сцены насилия, может быть причиной агрессивного поведения.

Хотя корреляционный метод не предполагает установления причинно–следственной связи, из этого не следует, что причинно–следственные отношения в определенных случаях не могут быть установлены. Последнее особенно верно относительно тех корреляционных исследований, где, скажем, интересующие нас переменные, измеренные в какое–то время, коррелируют с другими переменными, о которых известно, что они, как правило, появляются вслед за первыми. Например, нам известна положительная корреляция между курением сигарет и раком легких. Несмотря на возможность того, что какая–то третья неизвестная переменная (допустим, генетическая предрасположенность) может служить причиной рака легких, мало кто сомневается, что весьма вероятная причина рака – именно курение, так как по времени курение предшествует заболеванию раком легких. Подобная стратегия (измерение двух переменных, разделенное промежутком времени) дает возможность исследователям устанавливать причинно–следственные отношения в случаях, когда невозможно провести эксперимент. Например, на основе клинических наблюдений исследователи в течение долгого времени подозревали, что хронический стресс способствует развитию многих физиологических и психологических проблем. Недавние работы американских психологов по измерению силы стресса (с использованием шкал самооценки) позволили проверить эти предположения с применением корреляционного метода [см.: 6, с. 68–69]. В области физиологических расстройств накопленные данные свидетельствуют о следующем: стресс обычно связан с возникновением и развитием сердечно–сосудистых заболеваний, диабета, рака и различных типов инфекционных заболеваний. Корреляционный анализ также показал, что стресс может способствовать формированию зависимости от наркотиков.

Иногда при наличии сильной корреляционной зависимости между двумя переменными напрашивается вывод о наличии причинной связи между ними, но в действительности установить причинно–следственные отношения можно только экспериментальными методами.

В качестве *выводов* подчеркнём, что теория в социологии и психологии (в частности, медицинских) выполняет роль катализатора для эмпирического исследования важных личностных качеств и обеспечивает смысловую основу интерпретации установленных фактов. В противовес несистематическим наблюдениям или соображениям с позиций здравого смысла при экспериментальном изучении личности соответствующие заключения, касающиеся человеческого поведения, не считаются обоснованными до тех пор, пока не будут предоставлены объективные и воспроизводимые данные, санкционированные теоретическими обобщениями.

Методика и техника современной прикладной социологии и психологии опирается на определенный теоретический базис, без учета которого невозможно квалифицированное проведение конкретных исследований и обобщение полученных результатов. Необходимо учитывать и то, что предметная область исследования предъявляет свои специфические требования к используемому техническому инструментарию (социологическому, психологическому, юридическому или другому). Поэтому надо уметь совмещать знания данной отрасли науки со знаниями общенаучного методологического характера, подсказывающими, какими принципами следует руководствоваться при переходе от одной научной дисциплины к другой или при переходе с одного уровня научного познания на другой.

Список использованных источников

1. Александер Ф., Селесник Ш. Человек и его душа: познание и врачевание от древности и до наших дней: Пер. с англ. – М.: Прогресс – Культура; Изд–во Агентства «Яхтсмен», 1995. – 608 с.

2. Дмитриева Е. В. От социологии медицины к социологии здоровья // Социологические исследования. – 2003. – №11. – С.51–57.

3. Лекторский В. А. Эмпиризм // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин–т философии РАН; Нац. обществ.–науч. фонд; Предс. научно–ред. совета В. С. Степин. – 2–е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iph.ras.ru/elib/3537.html

4. Решетников А. В. Социология медицины. – М.: ГЭОТАР–Медиа, 2006. – 256 с.

5. Роджерс К. Искусство консультирования и терапии: Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Эксмо, 2002. – 976 с.

6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применение. – СПб.: Питер, 2003. – 608 с.

8. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. – М.: Наука, 1978. – 382 с.

References

1. Aleksander F., Selesnik Sh. Chelovek i ego dusha: poznanie i vrachevanie ot drevnosti i do nashih dnej: Per. s angl. – M.: Progress – Kul'tura; Izd–vo Agentstva «Jahtsmen», 1995. – 608 s.

2. Dmitrieva E. V. Ot sociologii mediciny k sociologii zdorov'ja // Sociologicheskie issledovanija. – 2003. – №11. – S.51–57.

3. Lektorskij V. A. Jempirizm // Novaja filosofskaja jenciklopedija: v 4 t. / In–t filosofii RAN; Nac. obshhestv.–nauch. fond; Preds. nauchno–red. soveta V. S. Stepin. – 2–e izd., ispr. i dopol. – M.: Mysl', 2010 [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://iph.ras.ru/elib/3537.html

4. Reshetnikov A. V. Sociologija mediciny. – M.: GJeOTAR–Media, 2006. – 256 s.

5. Rodzhers K. Iskusstvo konsul'tirovanija i terapii: Per. s angl. – M.: Aprel' Press, Jeksmo, 2002. – 976 s.

6. Rodzhers K. R. Vzgljad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka. – M.: Izdatel'skaja gruppa «Progress», «Univers», 1994. – 480 s.

7. H'ell L., Zigler D. Teorii lichnosti. Osnovnye polozhenija, issledovanija i primenenie. – SPb.: Piter, 2003. – 608 s.

8. Shvyrev V. S. Teoreticheskoe i jempiricheskoe v nauchnom poznanii. – M.: Nauka, 1978. – 382 s.

Merezhynskaya E. Y., *Ph.D, assistant professor of Shupik National Medical Academy of postgraduate education (Ukraine, Kyiv), elena_m31@mail.ru*

Philosophical and methodological problems empirical studies in medical sociology and psychology

The philosophical foundation of empirical research methods in applied sociology and psychology (medical in particular) is analyzed in this article. The example methods are history and correlation methods. The problem of different conceptions of empiricism is considered, Bridgman's theory of operational definitions is one of them. The consideration of advantages and disadvantages of the empirical method is important for medical sociology and psychology. It is made an attempt to reveal the essence of the interdisciplinary approach in modern medical psychology and sociology. The author notes that philosophical methodology plays a role of a catalyst for empirical research of important personal qualities and provides a meaningful basis for established facts interpretation to achieve the required health effect.

Keywords: *empiricism, medical sociology, medical psychology, anamnesis, correlation method.*

Мережинська О. Ю., *кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національна медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика (Україна, Київ), elena_m31@mail.ru*

Філософсько–методологічні проблеми емпіричних досліджень в медичній соціології та психології

Аналізуються філософські підстави емпіричних методів дослідження у прикладних (зокрема, медичних) соціології та психології, – перш за все, на прикладі методів анамнеза та кореляційного. Проблематизуються різні концепції емпиризму, зокрема – теорія операційних визначень Бриджмена. Розглядаються переваги та недоліки емпіричного методу. Розкривається сутність міждисциплінарного підходу в сучасній медичній психології і соціології. Висновується, що філософська методологія відіграє роль каталізатору для емпіричного дослідження важливих особистісних якостей і забезпечує смислову основу інтерпретації встановлених фактів з метою досягнення необхідного оздоровчого ефекту.

Ключові слова: *емпіризм, медична соціологія, медична психологія, анамнез, кореляційний метод.*

* * *

УДК 329.11:32.001+32:316.75(477)

Печеранський І. П.,
доктор філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ),
ipecheranskiy@ukr.net

Зв'язок політичної філософії та ідеології в контексті українського консерватизму

Обґрунтовується тісний зв'язок між політичною філософією українського консерватизму та ідеологічним його змістом, без врахування якого неможливо кваліфікувати консервативну ідеологію в якості важливого елементу в системі інтеграційних механізмів сучасного українського соціуму. Доведено, що лише завдяки «укоріненню» політико–правового знання та політичного управління у світоглядно–філософських засадах культурно–національної ідентифікації, можлива поява українського консерватизму не як реакційної чи номенклатурної, а як цивілізаційної ідеології, що має свої самостійні контури, які пов'язані з досвідом національної практики утвердження державності. Політична філософія українського консерватизму не заперечує принципи сучасного демократичного суспільства, заручившись підтримкою певної реакційної утопії, натомість чітко підкреслює консервативно–світоглядні підстави, консервативну сутність цих принципів.

Ключові слова:*український консерватизм, політична філософія, ідеологія, ірраціоналізм, органіцизм, історизм, земля, територіальний патріотизм, гнучка національна держава.*

Піднімаючи одне з непростих та найболючіших питань українського націотворення, – *пошук правильного ідеологічного вектору*, – хотілося б зауважувати з превеликим жалем, що поки–що процес оновлення у нас стосується більше викликів та небезпек, а не перспектив розвитку. Тривала відсутність на загальнонаціональному рівні системної й послідовної (не декларативно–ситуативної) державницько–ідеологічної позиції, з часом призвела до занепаду соціокультурного та військового потенціалу, до загрози територіальній цілісності, військової агресії Росії,що підриває політичну, соціально–економічну стабільність країни та спричиняє численні людські жертви, масштабні порушення прав і свобод людини. Усі прояви загострення глобалізації та суперечливої євроінтеграції (її інтенсифікація руйнує демократію в державах–членах; відсутність балансу між «європолітикою» та «євробюрократією»; напівсвідоме виконання рішень «місіонерів Європи»; неадекватність витрат отриманим можливостям; закони Євросоюзу, що не відповідають слабким економікам нових її членів і т.п.), вкотре засвідчують соціальну, політичну, етнокультурну та світоглядну розколотість українського суспільства, через що, власне, і виникає проблема демонізації влади, яка виступає не джерелом солідарності та національного розвитку, а агентом деструктивних тенденцій латентних конфліктних взаємодій.

Наголошуючи на вагомостінаціонально–свідомого та патріотичного керівництва держави, яке спроможне подолати кризу, виходячи з інтересів українського народу, ми вважаємо, що *стратегією подолання цієї кризи є ідеологія розвитку, що базується на філософії українського консерватизму*.

Чому це так важливо? Мабуть, тому,що ідеологія як *система* ідей, які виражаютькорінні інтереси певних соціальних груп, існує як цілісне та гармонійне утворення завдячуючи фундаментальним і базовим світоглядно–ціннісним домінантам, які «виплекані» у надрах філософської думки. Без філософського осмислення опорних засад національного буття, навряд чи можлива ідеологія як системне утворення ідей, що орієнтує людей на конкретні дії. Через те, ідеологія розвитку та подолання кризи в Україні, без перебільшення, тісно пов'язана з політичною філософією українського консерватизму, яка виявляється філософію не антипрогресивною, про що зазначають деякі сучасні дослідники, а змістовно–прогресивною. Специфіка останньої у тому, щовона не відкидає закономірності змін політико–економічної системи країни, її осмислення з різних позицій, а проводить чітку відмінність між змінами та фундаментальними принципами, які мають конститутивне значення для національної культури та суспільства.

Оскільки проблема взаємозв'язку політичної філософії та ідеології в межах українського консерватизму є методологічною проблемою, саме тому спершу слід згадати авторів, які зробили внесок в теорію та методологію дослідження консерватизму, а саме С. Гангтінтона, Г. Бернса, М. Фрідмена та Р. Фрідмена, І. Гілмора, Г. Хау, Р. Кірка, Р. Нісбета, П. Пайнса, П. Віреку, Дж. Кекеса, Л. Іоніна, Е. Абелінскаса та інші. Серед сучасних українських дослідників, які у своїх роботах зверталися до осмислення специфіки українського консерватизму, до аналізу його політософських, світоглядних та ідеологічних аспектів, варто згадати наступні імена – П. Гай–Нижник, О. Голобуцький, М. Гордієнко, Ф. Кирилюк, Н. Козак, В. Кулик, А. Луцький, В. Майданюк, В. Слободян, Є. Перегуда, Г. Щокін та інші. Стосовно світоглядно–ціннісного ядра української нації, на якому ґрунтуються базові принципи українського консерватизму, то їх у своїх розвідках розкривають О. Гринів, Н. Горбач, В. Здоровега, Л. Климанська, А. Колодій, І. Кресіна, В. Кульчицький, І. Курас, В. Лизанчукта ін.

*Мета дослідження.*Відштовхуючись від того, що на сьогоднішній день так і немає чіткого бачення стосовно впливу політичної філософії на ідеологію українського консерватизму, метою статті є *розкриття основних положень політичної філософії останнього, які отримали оформлення та подальший розвиток в консервативній ідеології українського суспільства*.

Для реалізації цієї мети необхідно звернутися до взаємопов'язаних між собою наступних завдань:

– визначити основні положення українського консервативного світогляду в контексті дихотомії аісторизму та неоднорідності;

– політософський аналіз підвалин українського консервативного світогляду;

– встановлення взаємозв'язку між виведеними політософськими ідеями та ідеологічним контентом українського консерватизму.

Перш ніж аналізувати український консерватизм як політико–філософський та політико–ідеологічний феномен, потрібно зробити декілька методологічних зауважень. За для цього ми звернемося до думки С. Гангтінтона, який виділив в межах консерватизму три такі модуси: 1) феодально–аристократична ідеологія; 2) «автономний» консерватизм; 3) «ситуативний» консерватизм [19]. Близьким, але дещо у видо–зміненому варіанті, є підхід А. Валіцького, що виокремлював: 1) історично–релятивізований змістовний консерватизм (де феодально–аристократична ідеологія постає однією з можливих форм); 2) позаісторичний змістовний консерватизм; 3) «ситуативний» [15].

Важливим цей відступ є тому, що він підштовхує до ґрунтовних та зважених міркувань, які стосуються природи консервативного світогляду: з одного боку, важко не погодитися з тим, що не маючи доктринального ядра, консерватизм перетворюється на ситуативний феномен в силу того, що як політична ідеологія він опосередкований історичною думкою, традицією та соціальним тілом, втім, з іншого боку, вивчаючи та порівнюючи численні інтерпретації консерватизму, теж важко не згодитися з К. Мангаймом, для якого політичний консерватизм був об'єктивною ментальною структурою на противагу суб'єктивізму ізольованого індивіда. «Об'єктивна розумова структура в даному сенсі – це особлива структура духовних і розумових факторів, які не можуть бути визнані незалежними від індивідуумів–носіїв, оскільки її виробництво, відтворення та подальший розвиток залежать виключно від долі та спонтанного розвитку цих індивідуумів. Структура може бути об'єктивна в тому сенсі, що ізольований індивід не міг би її створити, перебуваючи в стані… приналежності до однієї з фаз її історичного розвитку в тому сенсі, що вона завжди існує довше, ніж окремі її носії» [10, с. 594, 595].

Безперечно, якщо порівнювати консерватизм Б. Хмельницького та І. Мазепи з ідеями «автономістів» стосовно революційного відродження Української держави, чи з консерватизмом галицької інтелігенції, або ж напрямами 1900–1930–рр., яких виокремлюють принаймні три (традиційний, поміркований та радикальний), вони мають подекуди суттєві політико–ідеологічні відмінності. Однак, доктринальне ядро, що базується на певних культурософських та світоглядно–ціннісних засадах, які випливають з буття українського етносу, народу та нації, дозволяє вести мову про існування консерватизму як світогляду та політичної ідеології, що відрізняє його від націоналізму, соціалізму чи комунізму. Через те, *піднімаючи питання про природу українського консерватизму, потрібно чітко розуміти його в світі як ситуативної неоднорідності (в залежності від часу та точки зору), так і з огляду на уніфіковані та фундаментальні засади*, бо, якщо ми не будемо на них зважати, то український консерватизм як суспільно–політичний напрям та світоглядна ідеологія будуть практично відсутні в свідомості людей, населення.

Саме тому, звертаючись до політософського аналізу консервативного світогляду українців, його базових основ, спробуємо відтворити останні з відповідною ідеологічною проекцією на сучасність.

1. *Ірраціоналізм такритика людського розуму.* Д. Чижевський свого часу, досліджуючи національний характер українців, вказував на таку рису психологічного складу останніх, як емоційність, сентименталізм, чутливість і ліризм, з іншого боку – індивідуалізм і прагнення до «свободи», яке в деяких випадках «веде до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу усякої життєвої форми» [1, с. 6]. Схожі риси українського менталітету виокремлює Ю. Павленко, вказуючи на емоційність (зокрема, у ставленні до природи), ліризм, кордоцентризм, усамітненість; ідеал внутрішньої і зовнішньої гармонії; побутовий естетизм, індивідуалізм; плюралістична етика, що визначає за кожною людиною право на особистий життєвий шлях і долю; потяг до волі, що узгоджується з відносним пригніченням раціоналістичної установки й упередженим, навіть ворожим ставленням до владних структур [13, с. 28]. Серед ключових атрибутів українського характеру Т. Поплавська відмічає сентиментальність, емоційність, терплячість, довіру і навіть деяку наївність, а українська ментальність характеризується, на її думку, релігійністю, терпимістю, життєлюбством, волелюбністю, любов'ю до землі тощо [14, с. 52]. Екстраполюючи подібні тенденції на національну ідею, без зайвих поступок В. Липинськийнаголошує: «В основі поняття нації лежить містичне ядро» [7, с. 83].

У даному випадку не йдеться про те, що український консервативний світогляд заперечує науку, протиставляє її собі й схильний до агностицизму. Радше йдеться про діалектичний зв'язок між раціональним і ірраціональним компонентами національної свідомості, енергетична напруга між якими, на думку І. Кресіної, визначає вектор розвитку останньої [6, с. 313]. Обмеженість ratio полягає у *ірраціональному характері дійсності*, на виклики якої чіткої відповіді раціональні процедури дати неспроможні. Лише у тісному зв'язку з національною міфологією та історичною свідомістю нації, раціоналізація виходить на обґрунтовані рішення та програми, які мають не лише інструментальний, але й державотворчий потенціал. Останній напряму залежить від «укоріненості» національної традиції у віковій мудрості предків, яка оповита тенденцією до *сакралізації* минулого. Консервативне доктринальне ядро українства визначається ірраціонально–містичним і кордоцентричнимхарактером, домінуванням emotio над ratio та voluntas, а це закінчується тим, що «політика, як уміліть організувати й здійснювати розумом та волею певні сталі хотіння та ідеї, єсть на Україні найбільше тяжкою та невдячною справою» [7, с. 427].

2.*Якісна конкретність, органіцизм та історизм.* Об'єднані в одну групу, ці риси консервативного світогляду підкреслюють ту *унікальність, осібність* та *«самість»* українського народу та нації, без яких він не може бути суб'єктом і самостійним гравцем на світовій політичній арені. Українці не здатні повністю перейняти будь–які утопічні проекти, на які, до речі, страждають такі «архівороги» консерватизму як марксизм та радикальний лібералізм. Однак, в силу своєї підвищеної сентиментальності, що породжує наявність та довірливість, йдуть на поводу тих задумів, які є чужими їх етнічній ідентичності та національній самосвідомості, а це досить часто закінчується розчаруваннями та революціями. А тому навіть із здобуттям незалежності в

Україні дуже слабкою є внутрішня консолідованістьнації та суспільства [9, с. 80].

Абстрактні та чужорідні гасла не можуть замінити конкретних та якісно–відмінних ціннісних засад буття українського народу, що становлять основу його ідентичності. Спільне походження, культура, мова, традиції та історія, ідентифікація себе з єдиним та нерозривним «Ми» через прадавні «кровно–родинні спільноти», де «Ми» виступає тим найближчим життєвим світом українця, в якому органічно сплітаються біосоціальне, національне та загальнопланетарне. *Поступова еволюція українства від суми етносів та етнічних груп до держави–нації, що відбувається у органічній єдності з космічно–природним і сакральним буттям, формує його якісно–відмінну самість, що має історію становлення та власний потенціал, який потрібно розвивати і самоусвідомити.* Цей тезис політичної філософії українського консерватизму прояснює відразу декілька моментів – релігійність, порядок, ієрархічний устрій, елітаризм, розуміння свободи, органічний зв'язок землі (території) та держави, сакралізація землі як годувальниці та основи буття тощо.

Не даремно Г. Ващенко, розмірковуючи над виховним і соціальним ідеалом українців, враховував значення вищеозначених елементів консервативного ядра: «Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, ввійшов у психіку мас, відбитий у народній творчості і в творах кращих мистців та письменників, що стали духовними провідниками народу» [2, с. 9].

Як не дивно, але саме з таким політософським тлумаченням тісно пов'язаний цікавий висновок українського етнопсихолога В. Яніва [18, с. 86] про те, що українець постає інтровертованою людиною з сильним відчуттям свого «Я» та бажанням проявити себе назовні. Це свідчить на корить того, що він є людиною «малих груп» та належить до індивідуалістичного культурного циклу, оскільки «вплетений» та має тісний емпатійний зв'язок з родиною, братством чи громадою, тоді як розуміння великих спільнот, яке вимагає сили абстрактного розмислу, відіграє для нього вторинну роль.

3. *Відношення до землі у її зв'язку з філософією праці*. Мова йде про окреме специфічне ставлення українця–хлібороба до матінки–землі, а звідси й його ставлення до праці, зв'язок між якими саме у консервативному ключі, на нашу думку, найкраще розкрив В. Липинський. Протиставляючи матеріалістичному універсалізмові комуністів ідеалістиний універсалізм хліборобів, він відмічав: «Хлібороб, співпрацюючи і співжиючи з природою, має виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїх розумом може відчувати, але керувати якими не в стані… Звідси ірраціональна, метафізична релігійність і віра у Бога у хлібороба»[8, с. 268–269]. І ще: «Тяжка боротьба хлібороба з природою вимагає поступу, дисципліни, організації; але при цім не може обійтись вона без індивідуальної свободи» [8, с. 269].

Лише працюючи на своїй землі, людина ототожнює та ідентифікує себе певною територією. Цікаво, що консерватизму властиве на противагу часовому просторове упорядкування подій, що явно суперечить ліберально–демократичній традиції. «Співпросторовість» (А. Мюллер), яка виникає в результаті спільного культивування, обробітку та праці, *перетворює землю для українського консерватора з географічної категорії на державницьку та національну*: *українська земля – простір, в межах якого українці себе реалізують як націю.* Виявляється, що нація вже не є тимчасовим і досить випадковим зосередженням людей в певному просторі, адже народ і земля – дві сторони однієї медалі, міцного синтезу та єдності, розірвати яку не можливо, не знищивши при цьому націю, як таку. У політико–ідеологічній площині це означає, що основою правосвідомості та ідеї правової держави є не абстрактно–раціоналістичні схеми чи гасла, а специфічний образ життя українського народу, що визначається культурними традиціями та досвід власного державотворення.

А звідси виняткове значення *родини* в українській консервативній традиції, яка не є суто демографічною категорією, адже вона пов'язана з землею, майном, славним ім'ям, постає важливим соціо– та націоствердним чинником, бо недарма кажуть: коли міцна сім'я, то й сильна держава. Для українців, з огляду на їх традиціоналізм, родина – то є певний символ і святиня. Наші предки прославляли велич, силу та красу своєї родини, оспівували її високі моральні якості в піснях, приказках, прислів'ях: «Свого роду не цурайся», «Без сім'ї нема щастя на землі», «Від родини йде життя людини». «Ізсім'їпочинаєтьсяспільневихування.Усім'ї, закладаютьсякоріння,зякоговиро стаютьпотім гілки,квіти,плоди.Сім'я–цеджерело,водами якогоживитьсяповноводнарічканашоїдержави» [17, с. 22].

Важко не згодитися з Л. Іоніним, що на відміну від консервативного ліберальний світогляд втрачає вихідну інтуїцію зв'язку землі та родини, зв'язку землі та народу, «інтуїції тілесності нації»: «Земля, що стає предметом комерційного договору, байдужа тому, хто нею володіє, так само, втім, як і для того, хто на ній мешкає; так само і для власника і мешканця вона є абстракцією: це або голий засіб для досягнення цілей, що лежать поза нею (господарських, рекреаційних), або абстрактне середовище проживання, що характеризується більшими чи меншими зручностями» [4, с. 34].

4. *Відношення до території у зв'язку з філософією свободи*. І тут ми не обійдемося без В. Липинського, одним із базових засад консерватизму якогобула *єдність політичного* (потрібна всім мешканцям України, своя власна Держава) *та територіально–громадянського принципів* (спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини). Наголошуючи на важливості поняття «територіального патріотизму» (якого бракує нинішній владі), він відмічає: «Метою нашою єсть об'єднання в українськім однім державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер в межах російської і австрійської держав живе суцільною масою народ український» [11, с. 134]. І далі: «Історія наша учить нас, – зазначає автор, – що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидались змагання до повернення цих утрачених прав (Козаччина)» [8, с. 255].

Один із дослідників творчості мислителя Ю. Вільчинський, беручи до уваги важливість ідеї територіального патріотизму, зазначає, що остання знайшла своїх прихильників в українській політичній

думці, формулюючись у погляд, згідно з яким, «постійні мешканці української землі без уваги на їх соціальну приналежність, віровизнання, етнічне походження і навіть національно–культурну свідомість мають бути повноправними громадянами української держави» [8, с. 96]. На підставі чуття територіальної єдності має місце зміцнення та консолідація української нації, а тому «свідомість території» виступає важливим ідентифікаційним та інтеграційним елементом, який об'єднує навколо домінуючого етносу все інше населення в спільноту, що зветься політичною нацією.

У поєднанні з якісною конкретністю та ставленням до землі–матінки як до годувальниці та основи самоствердження, політософське осмислення території в контексті консервативного світогляду відштовхується не від ідеї останньої як абстрактно–просторового позиціонування сторонніх ідей та ідеологічних проектів, а як від *якісного простору свободи.* Тобто на відміну від ліберально–капіталістичного розуміння свободи, де вільною є природна людина, під якою розуміється загальна та абстрактна особа відповідно до логіки природного права, консервативне розуміння свободи, і український контент тут не є виключенням, тісно пов'язана з «індивідуальним законом» і якістю, що плавно переходить у антиегалітаризм. Політичні консерватори, прагнучи уникнути небезпеки суб'єктивізму та анархізму, справжнім носієм свободи визнають не поодиноких індивідів, а колективи, класи чи інші «органічні цілісності» (братства, нації, держави тощо). П. Новогородцев з цього приводу писав, відтворюючи геґелівські мотиви у своїй творчості, що суспільство та держава виявляються «не одним обмеженням, а доповненням особистості. В суспільстві людина знаходить те обмеження, яке витікає з її розумної істоти, із самої основи його свободи» [12, с. 214].

Процес громадянської консолідації етносів, класів та інших груп в єдину націю, вивільняє потенціал свободи індивіда, адже перетворює його на співтворця та співвідповідального резидента власної держави на власній землі та історичній території. На відміну від абстрактної рівності людей перед всезагальним законом, індивідуальний закон націєтворенняпередбачає, що кожна людина діє в межах своєї держави, сама визначаючи для себе як ступінь свободи, так і ступінь відповідальності перед нацією та державою.

5. *Елітаризм та філософія національної ідеї.* Ні для кого не секрет, що однією з основних проблем сучасного державотворення є відсутність національно–патріотичних еліт, які б виступали виразниками та суб'єктами не декларативної, а реальної політики. Пригадаймо слова Д. Донцова: «Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої, будівничої правлячої касти» [3, с. 151]. При цьому, зазначений реалізм останньої має бути підкріплений послідовністю впровадження української ідеї як базового чинника національної свідомості.

Для української консервативної традиції характерна державницька парадигма національної ідеї, суть якої влучно виразив В. Старосольський, який слідом за Ж. Ренаном, визначав націю як політичну спільноту, як «політично активну народність» [16, с. 67]. Відштовхуючись від хибності ототожнення нації та держави, вчений переконаний, що метою нації є досягнення та збереження політичної суверенності, прояви якої набувають самостійних і самобутніх ознак, які пов'язані зі сенсобуттєвими цінностями, парадигмами буття, суспільно–значущими ідеями, соціокультурними та громадянськими імперативами [16, с. 89]. У цьому аспекті вона виступає смисложиттєвим чинником національного розвитку, легітимізуючою основою захисту інтересів нації, держави та людини, де держава мислиться не як самоціль, а як інструмент і засіб самоутвердження нації.

Попри свій консолідаційний та інтеграційний (ввібрала в себе гармонійний зв'язок людини з природою та землею, органічний синтез свободи, нації та території, територіальний патріотизм, самодостатню особливість і національну самоповагу, історизм і соборність тощо) потенціал, українська національна ідея є формою громадянської, соціальної та національної само–ідентифікації [6, с. 351], навколо якої і повинна гуртуватися патріотична еліта, яка лише у такий спосіб постає *державотворчим суб'єктом*, а не виконавцем чужих (чи то євразійських, чи то євроатлантичних) інтересів. На жаль, на сьогоднішній день ми є свідками не лише кризи парламентаризму, але й елітаризму в України, через те що відсутність вищезазначеної суб'єктності призводить того, що влада виявляється об'єктом наддержавного управління країною у кредитно–фінансовій сфери, основу якого становить позиковий відсоток та диктат фінансово–валютних структур (зокрема МВФ).

6. *Позитивне право та ідея «держави–нації»*. Консервативна ідея *позитивно–конкретної свободи*, що полягає у прийнятті громадянської відповідальності, в якій людина віднаходить свою сутність, громадянську, державну та національну ідентифікацію (по суті, долаючи беззмістовність суб'єктивності) тісно переплітається в українському політичному дискурсі з позитивним правом, що зазнає легітимації зі сторони національних традицій та цінностей, завдячуючи яким зберігається цілісність українського етносу.

Сьогодні, коли в ідеологічній площині все більшу популярність здобуває дискурс про неминучу загибель національної держави, – «Замість самодостатньої держави – пророкують сучасні західні футурологи – прийде мережа, створена транснаціональними фірмами, вільними від територіального порядку, що представляють відкриту систему без кордонів» [5], – консервативна політика України має бути спрямована на консолідацію суспільства на основі розв'язання питань і проблем, які напряму пов'язані зі зміцненням української державності та формування української нації в ролі гравця на міжнародній арені, з яким потрібно рахуватися.

Враховуючи, з одного боку, «суперечливість» процесів євроінтенції України та занепад європейської політики мультикультуралізму, а з іншого, очевидну загрозу зі Сходу, що існує у вигляді наявних військових загроз та цивілізаційних викликів, які породжені євразійським проектом «Русского мира», передчасно говорити про загибель національної держави. Настав час, коли мова йде про консервативну модель, для реактуалізації ідеї «держави–нації» під виглядом *концепту «гнучкої національної держави»*, сутність якої полягає у оптимізації державно–управлінських технологій, з урахуванням глобальних проблем людства та впливу «суспільства нових кочівників» (Ж. Аталлі), в межах якої пріоритетними залишатимуться наступні напрямки: орієнтація на збереження національної культури та

розвиток національної самобутності і традицій; захист і забезпечення недоторканості державних кордонів; захист національної валюти та інших атрибутів державно–етнічної самостійності; динамічний розвиток національної економіки, особливо її аграрно–промислового сегменту із впровадження інноваційних еко–безпечних технологій; розвиток науки і освіти, соціальної сфери та забезпечення прав і свобод особистості, враховуючи права національних меншин; зміцнення традиційної християнської релігії, шляхом створення Автономної помісної Православної Церкви.

*Висновки.*Отже, можна помітити, політична філософія українського консерватизму здебільш не заперечує принципи сучасного демократичного суспільства, заручившись підтримкою певної реакційної утопії, натомість підкреслює світоглядно–консервативні підстави, консервативну сутність цих принципів. Опираючись на проаналізовані базові засади консервативного світогляду українців, піддаючи їх політософському осмисленню, необхідно виокремити наступні елементи консервативної ідеологічної стратегії, серед яких – *політичний реалізм і правовий позитивізм,освоєння природи та землі на противагу «віртуальному» прогресу, національна модель розвитку проти «політичного постмодерну», національно–орієнтована економіка («світ–економіка») проти «відкритої економіки», культурна цілісність соціуму, з повагою до власної історії та традицій, та національний суверенітет як основа представницької та конституційної демократії, консолідація та стандартизація суспільства на основі синтезу національної ідентичності, православно–християнської традиції та високої аристократичної культури як механізм подолання «дефіциту еліт»; соціально–корпоративний солідаризм, який не виключає індивідуалізму, та погляд на державу як на органічно–динамічне утворення, що виступає умовою позитивної свободи та механізмом захисту національних інтересів.*

Список використаних джерел

1. Білодід В.Д. Історіографія української ментальності: В. Б. Антонович: Історіософські нариси / В.Д. Білодід; [за ред. Н. П. Поліщук]. – К.: Вищ. школа, 2011. – 335 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: В 2 ч. / Г. Ващенко. – Мюнхен, 1950. – Ч.2.
3. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / Д. Донцов. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
4. Ионин Л. Консерватизм / Л. Ионин // Логос. – 2005. – №3 (48). – С.3–73.
5. Кафлен Ш. Есть ли будущее у национального государства? / Ш. Кафлен. – Режим доступа: dialogs. org.ua/crossroad_full. php?m.
6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз) / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
7. Липинський В. Листи до братів–хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Київ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
8. Липинський В. Історико–політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ; Філадельфія, 1994. – 286 с.
9. Ляпіна Л.А. Етнічна та національна ідентичності: характеристика теоретико–методологічних підходів / Л.А. Ляпіна // Політичні науки: Збірник наукових праць. – 2004. – Вип.20. – С.78–81.
10.Манхайм К. Диагноз нашего времени / К. Манхайм; [пер. с нем. и англ.; отв.ред. и сост. Я.М.Бергер и др.]. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
11. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг– фенікс. – С.131–137.
12. Новгородцев П. И. Сочинения / П.И. Новгородцев. – М.: Раритет, 1995. – 448 с.
13. Павленко Ю.В. Формування засад українського менталітету та національної культури / Ю.В. Павленко // Наука та наукознавство. – 2007. – №3. – С.28–35.
14. Поплавська Т. Особливості національного менталітету та побудова національної держави в Україні / Т. Поплавська // Філософська думка. – 2004. – №1. – С.73–91.
15. Славянофильство и западничество: Консервативная и либеральная утопия в работах Анджея Валицкого. Реф. сб. – Вып.1. – М.: ИНИОН, 1991. – 191 с.
16. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Відень, 1922. – 143 с.
17.Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навчальний посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996.– 288 с.
18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен:Український вільний університет, 1993. – 343 с.
19. HuntingtonS.P. ConservatismasanIdeology / S.P. Huntington // TheAmericanpoliticalscien. rev. – 1957. – №2. – P.454–473.

References

1. Bilodid V.D. Istoriohrafiya ukrayins'koyi mental'nosti: V. B. Antonovych: Istoriosofs'ki narysy / V.D. Bilodid; [za red. N. P. Polishchuk]. – K.: Vyshch. shkola, 2011 – 335 s.
2. Vashchenko H. Vykhovnyy ideal: V 2 ch. / H. Vashchenko. – Myunkhen, 1950. – Ch.2.
3. Dontsov D. De shukaty nashykh istorychnykh tradytsiy; Dukh nashoyi davnyny / D. Dontsov. – K.: MAUP, 2005. – 568 s.
4. Yonyn L. Konservatyzm / L. Yonyn // Lohos. – 2005. – №3 (48). – S.3–73.
5. Kaflen Sh. Est' ly budushchee u natsyonal'noho hosudarstva? / Sh. Kaflen. – Rezhym dostupa: dialogs. org.ua/crossroad_full. php?m.
6. Kresina I.O. Ukrayins'ka natsional'na svidomist' i suchasni politychni protsesy (Etnopolitolohichnyy analiz) / I.O. Kresina. – K.: Vyshcha shkola, 1998. – 392 s.
7. Lypyns'kyy V. Lysty do brativ–khliborobiv pro ideyu i orhanizatsiyu ukrayins'koho monarkhizmu / V. Lypyns'kyy. – Kyyiv; Filadel'fiya, 1995. – 470 s.
8. Lypyns'kyy V. Istoryko–politolohichna spadshchyna i suchasna Ukrayina. – Kyyiv; Filadel'fiya, 1994. – 286 s.
9. Lyapina L.A. Etnichna ta natsional'na identychnosti: kharakterystyka teoretyko–metodolohichnykh pidkhodiv / L. A. Lyapina // Politychni nauky: Zbirnyk naukovykh prats'. – 2004. – Vyp.20. – S.78–81.
10. Manhajm K. Diagnoz nashego vremeni / K. Manhajm; [per. s nem. i angl.; otv. red. i sost. Ja. M. Berger i dr.]. – M.: Jurist, 1994. – 700 s.
11. Narys prohramy Ukrayins'koyi Demokratychnoyi Khliborobs'koyi Partiyi // Ukrayins'ki politychni partiyi kintsya XIX – pochatku XX stolittya: Prohramovi i dovidkovi materialy. – K.: Konsaltynh–feniks. – S.131–137.
12. Novhorodtsev P. Y. Sochynenyya / P.Y. Novhorodtsev. – M.: Rarytet, 1995. – 448 s.
13. Pavlenko Yu.V. Formuvannya zasad ukrayins'koho mentalitetu ta natsional'noyi kul'tury / Yu.V. Pavlenko // Nauka ta naukoznavstvo. – 2007. – №3. – S.28–35.
14. Poplavs'ka T. Osoblyvosti natsional'noho mentalitetu ta pobudova natsional'noyi derzhavy v Ukrayini / T. Poplavs'ka // Filosofs'ka dumka. – 2004. – №1. – S.73–91.
15. Slavyanofyl'stvo y zapadnychestvo: Konservatyvnaya y lyberal'naya utopyya v rabotakh Andzheya Valytskoho. Ref. sb. – Vyp.1. – M.: YNYON, 1991. – 191 s.
16. Starosol's'kyy V. Teoriya natsiyi / V. Starosol's'kyy. – Viden', 1922. – 143 s.
17. Stel'makhovych M.H. Ukrayins'ka rodynna pedahohika: Navchal'nyy posibnyk / M.H. Stel'makhovych. – K.: ISDO, 1996. – 288 s.
18. Yaniv V. Narysy do istoriyi ukrayins'koyi etnopsykholohiyi / V. Yaniv. – Myunkhen: Ukrayins'kyy vil'nyy universytet, 1993. – 343 s.
19. Huntington S.P. Conservatism as an Ideology / S.P. Huntington // The American political scien. rev. – 1957. – №2. – P.454–473.

Pecheranskyi I.P.,*Ph.D., Associate Professor, Department of Philosophy, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kiev), ipecheranskiy@ukr.net*

Connection of the political philosophy and ideology in the context of the Ukrainian conservatism

In this article the author proves the close connection between the political philosophy of the Ukrainian conservatism and its ideological content excluding which is impossible to qualify the conservative ideology as the important element

in the system of integrative mechanisms of the modern Ukrainian society. It is proved that only because of «rooting» political and legal knowledge and political control in the ideological and philosophical foundations of the cultural and national identity, the appearance of the Ukrainian conservatism not as the reactionary or nomenclature, but as civilization ideology that has its own separate paths are associated with the experience of establishing national practices state. Political philosophy of the Ukrainian conservatism doesn't deny the principles of modern democratic society enlisting the support of certain reactionary utopia, while clearly underlines ideologically conservative base, the conservative nature of these principles.

Keywords: *Ukrainian conservatism, political philosophy, ideology, irrationalism,organicism, historicism, land, territorial patriotism, flexible national state.*

Печеранський И. П., *доктор философских наук, доцент кафедры философии, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), ipecheranskiy@ukr.net*

Связь политической философии и идеологии в контексте украинского консерватизма

Обосновывается тесная связь между политической философией украинского консерватизма и идеологическим его содержанием, без учета которой невозможно квалифицировать консервативную идеологию в качестве важного элемента в системе интеграционных механизмов современного украинского социума. Доказано, что только благодаря «укоренению» политико–правового знания и политического управления в мировоззренческих и философских основах культурно–национальной идентификации, возможно появление украинского консерватизма не как реакционной или номенклатурной, а как цивилизационной идеологии, которая имеет свои самостоятельные очертания, связанные с опытом национальной практики утверждения государственности. Политическая философия украинского консерватизма не отрицает принципы современного демократического общества, заручившись поддержкой определенной реакционной утопии, а четко подчеркивает консервативно–мировоззренческие основания, консервативную сущность этих принципов.

Ключевые слова: *украинский консерватизм, политическая философия, идеология, иррационализм, органицизм, историзм, земля, территориальный патриотизм, гибкое национальное государство.*

* * *

УДК 1:316.422.44

Поліщук Н. В.,
кандидат технічних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне), pnv202@ukr.net

ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙНОГО Й ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ СУСПІЛЬСТВА В ЕПОХУ ІНФОРМАЦІЙНО–ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Автор аналізує процес становлення інформаційно–високотехнологічного науково–технічного прогресу (ІВТ НТП) в його революційній формі. У статті на основі нинішнього стану ІВТ НТП з'ясовано можливий напрямок розвитку найближчого майбутнього (XXI і наступні ст.) людської цивілізації та роль і місце людини у Всесвіті у контексті інтенсивного розвитку ІВТ НТП.

Обґрунтовано, що розвиток науки і техніки та використання їх можливостей мають завжди підкорятися головній меті – духовному і соціальному прогресу людства, збереженню його екологічних і кліматичних перспектив. Всі досягнення ІВТ НТП мають цивілізовано використовуватися на користь людству в розв'язанні глобальних економічних, екологічних, кліматичних, енергетичних, продовольчих, медичних та інших проблем. Але така перспектива можлива, коли кардинально поліпшиться «технологія» мислення, його одухотворення й антропокосмізація і таке нове мислення обов'язково має стати загальною вимогою життя, тобто науково–філософсько–антропокосмічна культура розумової праці має стати масовою. Тільки у такому випадку майбутнє інформаційно–високотехнологічне, антропокосмічно–духовне, ноосферне суспільство буде суспільством безпроблемним і сформується як період всезагального миру та благоденства, потім перейде у високорозвинену антропокосмічну ІВТ цивілізацію (АК ІВТЦ), а людина розумна трансформується у людину високодуховну, космічно–екзопланетну (КЕП).

У статті наведені етапи революційного й духовного розвитку людської цивілізації в епоху ІВТ НТП. Показано, що тільки в єдності досконалого розуму і високої (божественної за М. Бердяєвим) духовності людства можливе практично вічне існування людського суспільства у вигляді КЕП цивілізації.

Ключові слова: *наука, техніка, розум, духовність, цивілізація, інформаційно–високотехнологічний науково–технічний прогрес, антропокосмізм, космічно–екзопланетний.*

Щоб людство безперервно розвивалося необхідний постійний прогрес у всіх видах його життєдіяльності. В кінці XX і на початку XXI ст. світ корінним чином змінився завдяки інтенсивному інформаційно–високотехнологічному науково–технічному прогресу (ІВТ НТП). Немає ні однієї важливої, ключової для цивілізації проблеми, яка має вирішення в національному масштабі, на рівні національно–державної самодостатності. Проблеми цих можливостей навіть у наш час проявляються уже достатньо гостро, адже розвиток сучасної техногенної цивілізації підійшов до критичних меж, які позначили віхи науково–технічного й ІВТ цивілізаційного зростання; вони зумовлюють невідворотність переселення найбільш антропокосмічно вихованої молодої частини людства в космос з метою збереження генофонду людства і створення КЕП цивілізації. Ця проблема вже почала проявлятися у другій половині XX ст., а особливо на початку XXI ст. у зв'язку з виникненням нерозв'язних глобальних криз і проблем суспільства, які з великою ймовірністю можуть привести до зникнення людства, як і самої планети Земля, унаслідок геокосмічних катастроф (зіткнення з кометами, метеоритами, астероїдами та з іншими космічними об'єктами і реалізацією загрозливих космічних явищ).

Нині ІВТ НТП заполоняє всі сторони діяльності людства і реалізується в двох основних формах: еволюційній (пов'язаній з накопиченням кількісних змін) і революційній (зумовленій стрибкоподібними якісними змінами).

Еволюційні форми ІВТ НТП включають вдосконалення певних техніко–експлуатаційних параметрів виробів чи технологій їхнього виготовлення, модернізацію або створення нових моделей машин, обладнання, приладів і матеріалів у межах існуючого покоління техніки. Отже, еволюційна форма ІВТ НТП має на увазі впровадження у виробництво та поліпшення традиційних типів техніки або технологічних процесів, які відповідають вже існуючим науково–технічним принципам, а також доцільного використання звичних типів обладнання, матеріалів, джерел енергії [7].

Революційна форма ІВТ НТП – інформаційно–високотехнологічна революція (ІВТР) передбачає стрибкоподібну зміну використання у виробництві якісно нових інформаційно–інноваційно–науково–технічно–високотехнологічних принципів, якісний переворот у продуктивних силах і виробничих процесах, які базуються на використанні принципово нових, невідомих раніше видів енергії, матеріалів, техніки й технологій, інновацій та якісно нових видів і засобів інформації.

Отже, революційна форма ІВТ НТП – це різка зміна існуючих систем техніки і технологій на нові покоління високоякісної і багатоцільової мікропроцесорної й гіперкомп'ютеризованої компактної техніки й кінцевих новітніх: продукції, матеріалів і речовин на основі нано– і молекулярних, а також атомних і ядерних технологій, які ще не існували, виникнення принципово нових науково–технічних ідей і високих технологій, це науково–технічні і космічно–технологічні революції, у процесі яких здійснюється масовий перехід до нових видів техніки і технології у провідних галузях виробництва й освіти та їх масова інформатизація і космізація. Науково–технічна революція (НТР) та ІВТР відбивають докорінну якісну трансформацію суспільного розвитку на засадах новітніх наукових, технічних, інноваційних ІВТ

відкриттів і винаходів та реформ в освіті, які справляють революціонізуючий вплив на появу нових наукових знань, на зміну знарядь і предметів праці, технології, організації та управління виробництвом, характеру трудової діяльності людей, їх освіту й виховання.

Наука в її органічному зв'язку з антропокосмічною філософією покликана все яскравіше висвітлювати перспективи і шляхи розв'язання проблем майбутнього, що стрімко насуваються. Вона ж необхідна і для того, щоб глобальне, науково–філософсько–антропокосмічне мислення стало загальним набутком громадян суспільства XXI і наступних століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нинішні загрози для життєдіяльності людства можна, перш за все, кваліфікувати як глобальні: екологічну, кліматичну, енергетичну, продовольчо–ресурсну, демографічну, воєнно–політичну, ментальну, антропологічну і духовну кризи світової цивілізації [4; 5], що відзначаються епохальними цивілізаційними викликами і катаклізмами, з якими людство зіткнулося в кінці XX та на початку XXI століття і, які мають колосальні загальнопланетарні наслідки та докорінно, в негативному плані, змінюють науково–технічний, ІВТ, соціально–економічний, гуманітарно–політичний, філософсько–етичний, кліматично–екологічний механізми існування людства та, взагалі, духовно–цивілізаційний ландшафт нашої планети, що зумовлюється, в тому числі, й ерою ІВТ НТП суспільства.

Отже, можна констатувати, що нині швидше відбувається регрес ніж прогрес існуючого суспільства. Для забезпечення прогресивного майбутнього людства потрібний новий тип особистості – планетарно–космічний [1], який би відчував софійність світу, відповідальність за життя всієї планети й усвідомлював безперспективність свого існування у Всесвіті, не осяяного світлом великих духовно–моральних ідей. Світом мають правити не політики, а філософи, особистості планетарно–космічного типу – це має бути стратегічною метою не тільки філософії освіти [8], але й освіти взагалі.

Нині людство має виходити не лише з філософськи правомірного визнання позаземних цивілізацій [2], але й із переконання у швидкому прояві позаземного розумного світу, переселення людства спочатку на штучні космічні житлові комплекси і найбільш придатні для життя планети Сонячної системи, наприклад, Місяць або Марс десь у 2030 році (американсько–канадське поселення), а згодом і на екзопланети космосу [10]. Проблеми позаземних цивілізацій і космічні поселення землян стали в ряд найпекучіших проблем сучасності. Це, можливо, центральні проблеми останнього часу. І в зв'язку з цим, на нас чекають радикальні перетворення у філософії, науці, техніці, технології і світобаченні.

Метою даного дослідження є з'ясувати можливе найближче майбутнє (XXI і наступні ст.) людської цивілізації та роль і місце людини у Всесвіті в контексті інтенсивного розвитку ІВТ НТП.

Нинішня епоха розвитку людства покладає на науку, філософію, техніку, технологію, інформацію, інновації, освіту й духовне виховання молоді дедалі відповідальніші, важливіші, різноманітніші, часто кардинально нові для них завдання. Наука, як і раніше, тільки ще швидше, повинна пізнавати природу, суспільство, людину в їхній взаємодії. Все енергійніше включатися в суспільно–виробничу діяльність, яка чим далі, тим менше без неї можлива. Наука покликана все яскравіше висвітлювати перспективи і проблеми майбутнього, що стрімко насуваються. Філософія необхідна для того, щоб нові «технології» мислення, зокрема, науково–філософсько–антропокосмічне мислення, стали загальним набутком громадян майбутнього суспільства. Уже в наш час виникають такі науки, як: філософія техніки або науки і техніки; наукознавство; комплекс технічних наук, що іменується в Англії «Technolegy»; історія природознавства та техніки, включаючи й космічну; соціологія науки та техніки; інженерна і космічна психологія, нові мови програмування в інформатиці, інновації в освіті тощо. Зусиллями цих наук розроблений цілий комплекс проектів, пов'язаних із сучасним станом технізованого, технологізованого та інформатизованого суспільства [5, с. 414].

Людство, розвиваючись, безупинно витісняє, руйнує природу, знищуючи ліси, диких звірів, безвідповідально використовуючи корисні копалини шаленими темпами забруднює ґрунт, водоймища, атмосферу, в тому числі і відходами виробництва. Багато біди приносять аварії на АЕС, які радіоактивно забруднюють навколишнє середовище на мільйони років. До того ж термін роботи їх 30–50 років, а в подальшому ці ядерні струпи мільйони років будуть спотворювати лик планети, отруюючи все навколишнє середовище. Атомна енергія – потенційно найбільш небезпечний вид енергії. Вихід бачиться тільки в побудові й експлуатації термоядерних електростанцій, які не будуть радіоактивними забруднювачами, і з цією проблемою науковці й інженери мають справитися вже в першій половині XXI ст., якщо людство бажає уникнути таких вкрай негативних явищ як енергетичний голод і радіоактивне забруднення поверхні планети.

Розвиток науки і техніки, використання їх можливостей мають завжди підкорятися головній меті – духовному і соціальному прогресу людства, збереженню його екологічних і кліматичних перспектив. Всі досягнення ІВТ НТП мають цивілізовано використовуватися на користь людству в розв'язанні глобальних економічних, екологічних, енергетичних, продовольчих, медичних і інших завдань. Але така перспектива можлива за умови, коли кардинально поліпшиться «технологія» мислення, її одухотворення і вона обов'язково має стати загальною можливістю і загальною вимогою життя. Якщо науково–філософсько–антропокосмічна культура розумової праці не стане масовою, а в перспективі й загальним надбанням, людство не впорається навіть з уже існуючими кризами і проблемами, не вистачить сил. З іншого боку, повинна швидко вдосконалюватися сама «технологія» мислення. Зокрема, це системний підхід, системний аналіз, необхідно щоб інтенсивно йшла розробка прискорювачів творчості, засобів активізації мислення.

Виходячи з висловленого вище правомірно поставити питання: які ж основні контури нової цивілізації? По–перше, очевидним стає принципово інший тип детермінації нової цивілізації. Це будуть вже не соціально–економічні та технічно–технологічні чинники, а фактори людської самодетермінації – антропокосмічні свідомість і світогляд, вільний вибір цивілізаційно–ментальних пріоритетів. По–друге, така цивілізація буде ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культу сили й панування, на толерантному ставленні до різних культурних традицій, на принципово інших

засадах ставлення до природи. Зростаюча цінність і єдність людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності та різноманітності культурного розвитку. По–третє, нове суспільство буде засноване на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів зміниться на суспільство вільних соціальних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби, людство відмовиться від експлуатації людини людиною і приватної власності. По–четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які набули назви «синергетичних, тобто таких, які здатні до саморозвитку (гіперкомп'ютерні системи, біотехнологічні комплекси тощо)» [12, с. 240]. Століттями головним ресурсом народів були їх життєвий простір і золото. Сьогодні визначальним ресурсом стає інформація, що стверджує відомий афоризм – «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Інформаційним ресурсом недостатньо заволодіти, його потрібно вміти використовувати. Тому надзвичайно підвищується роль освіти, яка має бути безперервною на протязі всього життя.

Все це стане можливим за умови, що зникне приватна власність на засоби виробництва і приватне присвоєння продуктів цього виробництва та існуватиме повна духовно–моральна єдність членів майбутнього антропокосмічного ІВТ суспільства. В такому разі, ІВТ, антропокосмічно–духовне, ноосферне суспільство буде суспільством безпроблемним, воно сформується як період всезагального миру та благоденства, потім перейде у високорозвинену антропокосмічну ІВТ цивілізацію (АК ІВТЦ), а людина розумна трансформується у людину високодуховну, антропокосмічно–екзопланетну [6; 9; 10].

Нагадаємо, що **антропокосмізм** – це комплекс ідей, який характеризується переконанням про нерозривність зв'язку долі людства з освоєнням космосу, бере свій початок з античності. Нині це філософський і науковий світогляд, згідно якого людина, її думки і діяльність ставляться в центр світової еволюції. В педагогіці антропокосмізм вилився в теорію ненасильницького виховання і формування космічного мислення, спрямованого на постановку і мирне розв'язання загальнолюдських проблем шляхом переселення антропокосмічно налаштованої частини людства на інші планетні системи космосу типу Сонячних (а їх тільки в нашій Галактиці, Чумацькому Шляху, біля 40 мільярдів) і розуміння себе як активної частинки світобудови.

Це має відбуватися з точки зору науково–технічно–інформаційно–вискотехнологічно–космічного розвитку людства за схемою:

НТП [11] – це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи, це об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

НТР – одночасний якісний стрибок у розвитку науки і техніки, який розпочався у 50–х роках ХХ ст. і започаткував новий етап у взаємодії суспільства, природи і космосу, відкрив шлях до освоєння ближнього космосу та розвитку ІВТ НТП. **НТР** – це корінне якісне перетворення продуктивних сил, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу і відповідно до цього здійснюється революційна зміна матеріально–технічного базису суспільного виробництва, яке з простого процесу праці перетворюється в науковий процес, його змісту і форми, характеру праці, структури виробничих відношень, суспільного розподілу праці.

ІВТ НТП – це інформаційно–інноваційно–високотехнологічно–науково–техно–космічно–глобілізаційно–цивілізаційне явище, яке дало початок гігантському приросту технічних, технологічних, матеріальних, енергетичних, космічних, інформаційних, інноваційних можливостей людства і створення глобалізованої цивілізації і, яке суттєво деформує біологічну і духовну основу особистості – фізичний організм людини, мозок, а, отже, її розум, психіку, свідомість, духовність, ментальність і науково–філософський та антропокосмічний світогляд і, яке має спонукати філософів і педагогів до створення якісно нових смислів, які має засвоювати високодуховно–моральна, планетарно–космічна особистість, збагачуючи ноосферно–антропокосмічні підвалини нашої цивілізації та в майбутньому цивілізації екзопланет космосу – людей майбутньої КЕП цивілізації, яка здатна буде виконувати свою практично вічну антропокосмічну функцію у Всесвіті.

ІВТР – це докорінний інформаційний, інноваційний, глобалізаційно–космічний, науковий і високотехніко–технологічний переворот у продуктивних силах і виробничих відносинах у суспільстві. ІВТР – «четверта хвиля» НТП (після аграрної, промислової та НТР), сутність якої полягає в гігантському якісному стрибку в продукуванні й використанні в науці і техніці, технології, виробництві, освіті, взагалі в усіх сферах діяльності людства, інформації, як сукупності всіх знань, що їх виробило людство за час свого існування, як причини руху всього у Всесвіті; **інформаційна революція** відбувається в органічному зв'язку з **високотехнологічною революцією (ВТР)**, сутність якої полягає в переході від зовнішнього втручання у природні, суспільні та виробничі процеси до їх внутрішнього регулювання та стимулювання на основі високих технологій, зокрема, NBIC–технологій, інновацій і новітніх досягнень природничих і технічних наук. Основними напрямами розвитку цієї революції постають космізація, інформатизація, інноватизація, та комп'ютеризація суспільства, генна інженерія, кібернетика, роботизація тощо. ІВТР зумовлює інтенсивний прогрес науки, технологій і техніки, особливо комп'ютерної (взагалі електронної) та космічної, революційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і використання всіх сил природи, всього Всесвіту, це об'єктивна, безперервно діюча тенденція розвитку інформатизації та інноватизації матеріального виробництва, науки і знань, результатом якої є послідовне вдосконалення і конструювання принципово нових видів техніки, технологій, інформатизації та організації виробництва, освіти і науки й на їх основі, підвищення ефективності життєдіяльності людства. ІВТР – це кардинальні зміни

місця і ролі людини в системі суспільного виробництва, характеру і змісту праці зумовлені космізацією, інформатизацією, технологізацією й інноватизацією освіти, яка має надавати відповідні знання і виховувати нову антропокосмічну високодуховно–моральну людину, члена якісно нових нинішньої АК ІВТТЦ і майбутньої КЕП цивілізації.

АК ІВТТЦ – сучасна і майбутня земна цивілізація з її матеріальними і культурними, зокрема, науково–філософськими, високотехнологічно–технічними, інформаційно–знаннєвими й інноваційно–мистецькими звершеннями, яка здійснила віковічну мрію людства – вийшла в ближній космос та детально досліджує далекий космос, щоб в недалекому майбутньому антропокосмічно налаштовані особистості – лідери освоєння космосу, могли переселитися на планети Сонячної системи, які найбільш придатні для життя, зокрема, на Місяць і Марс, або штучні космічні утворення, а згодом і на екзопланети нашої Галактики та Всесвіту взагалі; здійснила НТР і здійснює ІВТ НТП, що зумовлює, окрім появи величезних матеріальних благ та ІВТ, науково–технічних, філософських і культурно–мистецьких досягнень, глобальні цивілізаційні зміни та разом з тим породжує системні глобальні кризи світового масштабу, зокрема, духовну й інші кризи, які загрожують існуванню людства, як одному з представників (можливо єдиному) розумної матерії у Всесвіті, й планеті Земля, а тому в недалекому майбутньому (прогнозовано з середини (XXI ст.) антропокосмічно вихована молодь, з метою збереження генофонду людства і створення практично вічної КЕП цивілізації, розпочне колонізацію ближнього, а потім і далекого космосу – екзопланет Всесвіту. Лише інноваційне АК ІВТТЦ–не суспільство, яке сміливо впроваджує інноваційні практики і технології в освіту і вміє цілеспрямовано, виходячи із своєї культурної, антропокосмічно–цивілізаційньої ментальності, може дати шанс молоді чітко, самостійно, із знанням справи, використати на користь суспільству вибухові виклики, які супроводжують трансформації росту, визрівання нової КЕП цивілізації.

КЕП цивілізація – високодуховна (божественна за М. Бердяєвим) людська спільнота на екзопланетах космосу – майбутні космічні поселення землян, які утворять **антропокосмосферу** – зону в космосі, в якій житимуть і освоюватимуть енергетичні й матеріальні ресурси об'єктів Всесвіту космічні спільноти **КЕП особистостей**, які будуть являти собою гармонію найвищих якостей розуму, духовного багатства, моральності, ментальності, високорозвиненого інтелекту, божественності при гармонійному сполученні з емоційним і фізично досконалим тілом, спрямовані на реалізацію творчих потенціалів у масштабах Землі та космосу, які здатні жити в космосі в умовах високорозвиненої і високодуховної КЕП цивілізації, бути мудрими, любити Бога, спілкуватися і переймати знання та досвід інших передбачуваних космічно–інопланетних (КІП) високодуховних надцивілізацій, творити на благо людства як на Землі, так і в космосі.

Зрозуміло, що без кардинальної зміни духовності, з традиційної, яка не справилася з існуючими кризами і проблемами та катастрофічним падінням духовності сучасної молоді, на антропокосмічну, вищезгадані зміни в життєдіяльності людства просто не відбудуться.

Під **антропокосмічною духовністю** ми розуміємо категорію людського буття, що виражає здатність до виходу людини за межі вузько земного, соціально інтегрованого існування й традиційної духовності у сферу єдиної антропокосмічної **«духовної батьківщини»** – високорозвиненої і високодуховної КЕП цивілізації й майбутнього практично вічного існування такої цивілізації; це почуття й усвідомлення невідворотної реальності майбутнього переселення антропокосмічно вихованих молодих людей на інші екзопланети космосу; їх здатність безпосередньо чи опосередковано спрямовувати життєдіяльність свою й інших людей у напрямку єдності об'єктивного і суб'єктивного стосовно антропокосмізму людського життя. Вона включає традиційну духовність як складову, початкову стадію формування нової, більш всеохоплюючої духовності, яка осягає як земну духовність, так й високі та надвисокі духовності КЕП і КІП цивілізацій усього Всесвіту. Висока, антропокосмічна духовність – це не тільки осягнення найвищого рівня освоєння людиною Всесвіту – це її ставлення до природи, суспільства, до інших і самої себе, подолання себе «вчорашньої» у процесі поновлення і вдосконалення в антропокосмічному сенсі, сходження особистості до найвищих ідеалів, цінностей і реалізації їх на життєвому шляху. Отже, **антропокосмічна духовність – це перспектива життєтворчості молодої людини.** Вона має формуватися на основі антропокосмічної філософії освіти, антропокосмічної освіти й виховання, космізації людського буття, антропокосмічних свідомості й світогляду, виховання КЕП (божественної) особистості.

Антропокосмічна філософія освіти – це майбутній предмет філософії, який базуватиметься на антропокосмізмі й охоплюватиме питання всезагального зв'язку людини, людства і Всесвіту, відстоюватиме уявлення, що людина – це закономірне явище не тільки в масштабах Землі, як космічного об'єкту, але й всього нескінченного космосу, формуватиме підростаючі покоління в дусі антропокосмізму, космізації людського буття, а також антропокосмічні: свідомість, світогляд й духовність та визначатиме методологію формування КЕП особистостей – образи людей майбутнього, лідерів заселення космосу у період загострення глобальних криз сучасності, які можуть привести людство до апокаліпсису, створення цими планетарно–космічними особистостями антропокосмічної КЕП цивілізації на основі досягнень ІВТ НТП та космонавтики, така філософія визначатиме першочергові умови виживання людства на Землі і в космосі, які вимагають свого невідкладного рішення уже в наш час на основі антропокосмічних виховання, освіти й навчання, оскільки згідно Е. Тоффлера людство розвивається хвилями [13] і у третьому тисячолітті воно повинне здійснити революційний поворот до нових форм цивілізаційного прогресу, інакше духовна, ментальна, антропологічна й інші вищезгадані кризи та ІІІ світова війна приведуть до краху існуючої цивілізації.

Отже, практично вічне існування людства наступить тоді, коли воно створить анропокосмічно–високодуховне ноосферне суспільство (ноотехнологій за К. Корсаком) [3], подальша еволюція якого приведе до створення високорозвиненої КЕП цивілізації. Остання буде можливою, якщо здійсниться перехід від людини розумної до людини високодуховної, КЕП (божественної за Бердяєвим).

Висновки. Ніякий інший розвиток – економічний, науково–технічний, високотехнологічний, інноваційний чи інформаційний – не може вивести людство з історичної безвиході – його краху, якщо він не буде підкріплений антропокосмічною високодуховною революцією, перебудовою в антропокосмічному сенсі свідомості і світогляду, людських духовних і моральних якостей та цінностей, переселенням хоча б деякої антропокосмічно вихованої молодої частини людства на штучні космічні житлові комплекси і планети в межах Сонячної системи, а згодом і на екзопланети космосу з метою збереження генофонду людства у вигляді КЕП цивілізації.

В майбутньому, дякуючи колосальному розвитку ІВТ НТП, коли вдасться синтезувати всі чотири фундаментальні взаємодії в природі, КЕП цивілізація навчиться керувати відкритими космічними системами не за допомогою потужних енергетичних впливів, а принципово іншим способом – ставлячи ці системи в такі умови, коли малими впливами буде вивільняти з них величезні енергетичні й інші потоки (наприклад, нейтрино, кварки, гюони, гравітаційні хвилі тощо). А це дозволить поглянути на нашу земну цивілізацію з нової – «космічної» точки зору, з тим, щоб краще пізнати самих себе з духовно–моральної сторони і спрямувати свій розум на реалізацію внутрішніх творчих потенціалів у масштабах Землі та космосу для подальшого прогресивного розвитку людства.

Список використаних джерел

1. Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции: учебник / О. А. Базалук. – К.: Кондор, 2010. – 458 с.
2. Клушанцев П. В. Одиноки ли мы во Вселенной?: Очерки / Клушанцев П. – Л.: Дет. Лит., 1981. – 190 с.
3. Корсак К. В. Освітньо–науковий комплекс України і четверта хвиля ноотехнологій / К. В. Корсак // Філософія освіти. Постметодика. – 2010. – №5 (96). – С.2–7.
4. Лейбин В. М. Зарубежная глобалистика: проблемы и противоречия / В. М. Лейбин. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія [Текст]: в 2–х ч. / В. Л. Петрушенко. – Львів: Новий світ, 2000, 2011. – Ч.1: Світова філософія, фундаментальні проблеми філософії. – Ч.2: Релігієзнавство, етика та естетика, логіка; [навч. посібн. для студ. ВНЗ України III – IV рівнів акредитації]. – 647 с.
6. Полищук Н. В. Воспитание духовного космически–ориентированного человека будущего (философско–образовательный аспект) / Н. В. Полищук // Философия образования. – 2014. – №6/57. – С.11–20.
7. Поліщук Н. В. Інформаційно–високотехнологічний науково–технічний прогрес у контексті формування духовності молоді: монографія / Н. В. Поліщук. – Рівне: О. Зень, 2014. – 480 с.
8. Полищук Н. В. Философия образования – фундатор духовности молодого поколения в эпоху научно–технического прогресса [Текст] / Н. В. Полищук // Философия образования. – Новосибирск, 2013. – №2 (47). – С.166–172.
9. Поліщук Н. В. Філософсько–освітній аспект необхідності становлення антропокосмічної духовності молоді в контексті інформаційно–високотехнологічного науково–технологічного прогресу / Поліщук Н. В. // Зб. наук. праць «Гілея»: науковий вісник, 2016. – Вип.107. – С.313–319.
10. Поліщук Н. В. Філософсько–освітні перспективи пізнання Всесвіту та виховання духовних людей космічно–інопланетного майбутнього / Н. В. Поліщук // Философия и космология / Philosophy &Cosmology 2013. – К., 2014. – С.190–200.
11. Філософія: навч. посібник / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – 7–ме вид., стер. – К.: Вікар, 2008. – 534 с.
12. Філософія: [навч. посіб.] / [Т. О. Сілаєва, Н. В. Гнасевич, Г. О. Орендарчук, З. С. Сокол]; за заг. ред. Т. О. Сілаєвої. – Тернопіль: Астон, 2008. – 360 с.
13. Элвин Тоффлер. Третья волна // Элвин Тоффлер. – Москва: ООО «Фирма «Изд–во АСТ», 1999. – 784 с.

References

1. Bazaluk O. A. Filosofija obrazovanija v svete novoj kosmologicheskoj koncepcii: uchebnik / O. A. Bazaluk. – K.: Kondor, 2010. – 458 s.
2. Klushancev P. V. Odinoki li my vo Vselennoj?: Ocherki / Klushancev P. – L.: Det. Lit., 1981. – 190 s.
3. Korsak K. V. Osvitn'o–naukovyj kompleks Ukrai'ny i chetverta hvylja nootehnologij / K. V. Korsak // Filosofija osvity. Postmetodyka. – 2010. – №5 (96). – S.2–7.
4. Lejbin V. M. Zarubezhnaja globalistika: problemy i protivorechija / V. M. Lejbin. – M.: Znanie, 1988. – 64 s.
5. Petrushenko V. L. Filosofija [Tekst]: v 2–h ch. / V. L. Petrushenko. – L'viv: Novyj svit, 2000, 2011. – Ch.1: Svitova filosofija, fundamental'ni problemy filosofii'. – Ch.2: Religijeznavstvo, etyka ta estetyka, logika; [navch. posibn. dlja stud. VNZ Ukrai'ny III – IV rivniv akredytacii']. – 647 s.
6. Polishhuk N. V. Vospitanie duhovnogo kosmicheski–orientirovannogo cheloveka budushhego (filosofsko–obrazovatel'nyj aspekt) / N. V. Polishhuk // Filosofija obrazovanija. – 2014. – №6/57. – S.11–20.
7. Polishhuk N. V. Informacijno–vysokotehnologichnyj naukovo–tehnichnyj progres u konteksti formuvannja duhovnosti molodi: monografija / N. V. Polishhuk. – Rivne: O. Zen', 2014. – 480 s.
8. Polishhuk N. V. Filosofija obrazovanija – fundator duhovnosti molodogo pokolenija v jepohu nauchno–tehnicheskogo progressa [Tekst] / N. V. Polishhuk // Filosofija obrazovanija. – Novosibirsk, 2013. – №2 (47). – S.166–172.
9. Polishhuk N. V. Filosofs'ko–osvitnij aspekt neobhidnosti stanovlennja antropokosmichnoi' duhovnosti molodi v konteksti informacijno–vysokotehnologichnogo naukovo–tehnologichnogo progresu / Polishhuk N. V. // Zb. nauk. prac' «Gileja»: naukovyj visnyk, 2016. – Vyp.107. – S.313–319.
10. Polishhuk N. V. Filosofs'ko–osvitni perspektyvy piznannja Vsesvitu ta vyhovannja duhovnyh ljudej kosmichno–inoplanetnogo majbutn'ogo / N. V. Polishhuk // Filosofija i kosmologija / Philosophy &Cosmology 2013. – K., 2014. – S.190–200.
11. Filosofija: navch. posibnyk / [L. V. Gubers'kyj, I. F. Nadol'nyj, V. P. Andrushhenko ta in.]; za red. I. F. Nadol'nogo. – 7–me vyd., ster. – K.: Vikar, 2008. – 534 s.
12. Filosofija: [navch. posib.] / [T. O. Silajeva, N. V. Gnasevych, G. O. Orendarchuk, Z. S. Sokol]; za zag. red. T. O. Silajevoi'. – Ternopil': Aston, 2008. – 360 s.
13. Jelvin Toffler. Tret'ja volna // Jelvin Toffler. – Moskva: OOO «Firma «Izd–vo ACT», 1999. – 784 s.

Polischuk N. V., *candidate of engineering science, associate professor of Rovno state humanitarian university (Ukraine, Rovno), pnv202@ukr.net*

The interdependence of the revolutionary and spiritual growth of society in the era of information and high–tech progress

The author analyzes the process of formation of the informational–highlytechnological scientific and technical progress (IHT STP) in its revolutionary form. In article on the basis of the current status of IHT STP clarified the possible direction of development of the near future (twenty–first century and subsequent centuries) of human civilization and the role and place of man in the Universe in the context of intensive development of IHT STP.

It is proved that the development of science and technology and their possibilities must always be subordinate to the main goal – of spiritual and social progress of humanity, to preserve its environmental and climate perspectives. All the achievements of IHT STP civilized should be used for the benefit of mankind in addressing global economic, environmental, climate, energy, food, medical and other problems. But such a perspective is possible when dramatically improved «technology» of thinking, its spirituality and anthropocosmic and this new way of thinking must become a common requirement of life, that is scientific–philosophical anthropo–cosmic culture mental labor must become massive. Only in this case, the future of information and high–tech, anthropocosmos spiritual, noospheric society will be a society smooth and formed as a period of universal peace and prosperity, then go into a highly developed anthropocosmic IHT civilization (AC IHTC), a reasonable man transformirovalsya in person highly spiritual, cosmic–ekzoplanetu (CEP).

The article presents the stages of the revolutionary and spiritual development of the human civilization in the era of IHT STP. It is shown that only in the perfect unity of mind and high (divine M. Berdyaev) spirituality of mankind may almost eternal existence of human society in CEP civilization.

Keywords: *science, technology, intelligence, spirituality, civilization, informational–highly technological scientific and technological progress, anthropocosmism, space–ekzoplanety.*

Полищук Н. В., *кандидат технических наук, доцент,*
Ровенский государственный гуманитарный университет
(Украина, Ровно), pnv202@ukr.net

Взаимообусловленность революционного и духовного роста общества в эпоху информационно–высокотехнологического прогресса

Автор анализирует процесс становления информационно–высокотехнологического научно–технического прогресса (ИВТ НТП) в его революционной форме. В статье на основе нынешнего состояния ИВТ НТП выяснено возможное направление развития ближайшего будущего (XXI и последующих ст.) человеческой цивилизации, роль и место человека в Мироздании в контексте интенсивного развития ИВТ НТП.

Обосновано, что развитие науки и техники, а также использования их возможностей должны всегда подчиняться главной цели – духовному и социальному прогрессу человечества, сохранению его экологических и климатических перспектив. Все достижения ИВТ НТП должны цивилизованно применяться на пользу человечеству в решении глобальных экономических, экологических, климатических, энергетических, продовольственных, медицинских и других проблем. Но такая перспектива возможна, когда кардинально улучшится «технология» мышления, его одухотворение и антропокосмизация и такое новое мышление обязательно должно стать общим требованием жизни, то есть научно–философско–антропокосмическая культура умственного труда должно стать массовой. Только в таком случае будущее информационно–высокотехнологичное, антропокосмически–духовное, ноосферное общество будет обществом беспроблемным и сформируется как период всеобщего мира и благоденствия, затем перейдет в высокоразвитую антропокосмическую ИВТ цивилизацию (АК ИВТЦ), а человек разумный трансформируется в человека высокодуховного, космически–экзопланетного (КЭП).

В статье приведены этапы революционного и духовного развития человеческой цивилизации в эпоху ИВТ НТП. Показано, что только в единстве совершенного разума и высокой (божественной М. Бердяевым) духовности человечества возможно практически вечное существование человеческого общества в виде КЭП цивилизации.

Ключевые слова: *наука, техника, разум, духовность, цивилизация, информационно–высокотехнологичный научно–технический прогресс, антропокосмизм, космически–экзопланетный.*

* * *

УДК 101:161.22

Ковальчук Н. Д.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії,
Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), n.kovalchuk@kubg.edu.ua

Київ– другий Єрусалим

Мета роботи: створити концепцію нового бачення міфологеми «Єрусалим» в контексті Київської культури. Методологією дослідження є порівняльний метод, який дозволяє провести певні паралелі між Єрусалимом та Києвом. Таким чином створення авторської моделі Києва в контексті аналізу паралелей між Єрусалимом та Києвом як двома священними градами приводить нас до висновку. Спасенна роль Єрусалима визначається тим, що тут спливало життя Ісуса Христа і апостолів, розгорталися основні події Старого і Нового Заповіту. У той час як Київ – другий Єрусалим є втіленням вищої розумної ойкумени, тобто софійності. Доведено, що свята Софія Київська як центр святого міста і символ небесного Єрусалиму має загальні риси з храмом Єрусалима.

Ключові слова: *Єрусалим, другий Єрусалим, Київ, храм святої Софії Київської, храм Єрусалима.*

Проблема світових міст є актуальною в контексті сучасних глобалізаційних процесів, на тлі яких надзвичайно важливою виступає національна проблематика суверенних держав. Інтеграційне формоутворення в сфері комунікаційно–інформативного і економіко–технологічного процесів не стосується незмінного статусу архетипічної бази національних культур, до яких відносяться і світові міста. Адже, кожне світове місце виникає на перетині історичних часів і культур та маніфестує ті універсальні цінності, які були закладені в історичні часи, які вічність закарбувала на фасаді цих міст, як вагомі чинники розвитку національних культур.

Історіографія культурологічного аналізу світового місця не має поки що потужної традиції наукового дослідження, але в роботах вітчизняних дослідників віддзеркалюються деякі аспекти дослідження цієї проблеми. Так, М. Бахтін у своїх працях відтворив карнавальні та літургійні традиції міст; С. С. Аверінцев розглянув в контексті Софії Київської центровану структуру давньоруського міста; Ю. М. Лотман провів семіотичний аналіз образів Москви і Санкт–Петербурга в російській культурі; С. Б. Кримський розглянув сутність Києва крізь призму архетипів української культури Дослідженню формуванню міста у середньовічній культурі присвячені наукові розвідки Жака ГоффаЛе. Російський історик В. Соловйов наголосив на особливому значенні «корабля» в культурі міста доби Київської Русі. Він розглянув цей образ у зв'язку з крейсеруванням давньоукраїнської культури у сферах різних культур, яке супроводжувало формування давнокиївської духовної самобутності.

Метою даної статті є аналіз Києва в контексті міфологеми «Другий Єрусалим». Для досягнення цієї мети потрібно розв'язати наступні завдання. 1. провести паралелі між Єрусалимом та Києвом як двома священними градами; 2. провести порівняльний аналіз між храмом Соломона в Єрусалимі та Софією Київською.

В IV ст. після Р. Х., Єрусалим перетворюється на Святе Місто – духовну столицю і центр притягання для всьогохристиянського світу. Спасенна роль Єрусалима визначалась тим, щотут спливало життя Ісуса Христа і апостолів, розгорталисьосновні події Старого і Нового Заповіту. Велике есхатологічне майбутнє міста провіщують Книги Псалмів, Приповістей Соломонових та Пророки.Єрусалим символізував для усіх християн місце зустрічілюдини з Богом.Містична ідея Єрусалиму повстала з рефлексії над текстами Старого Завіту й, певною мірою, внаслідок континуаціїюдейської апокаліптики. Через що «Єрусалим» є особливоюміфологемою. Це не тільки і не стільки місто в Палестині, алей всяка віруюча душа; Царство Небесне – Вишній Єрусалим й, зрештою, тріумфуюча Церкви. Відтак, Єрусалимодвічно сприймався у своїй містичній двоїстості земного і небесного, як втілення Церкви і раю й, власне, як джерело святості.

Київ, як столиця Русі, виступає не тільки як ведучий політичний, економічний, церковний центр, а і як втілення вищої розумної ойкумени, як втілення софійності в матеріально–просторовому середовищі міста». Зрозуміло, що столиця має символізувати мудрість, виконувати функцію мудрої голови. М.Ю. Брайчевський в своїх дослідженнях зазначає, що доісторичні поселення на території Києва вже на межі ер мали семантику верховенства, бо мали назву Сар. «Сар» в осетинській мові означає «голова». Костянтин Багрянородний вже в середині десятого віку назвав київську фортецю (очевидно – на Замковому пагорбі) «Самбадас», в чому з точки зору вищезгаданого вченого, можемо вбачати його викривлену стародавню місцеву (сармато–аланського коріння) назву «Сарбатас» [3, с. 101–102].

Сакральна топографія й космогонічна сутність Києва–Нового Єрусалима — визначала основні ідеї містобудування та архітектурно–художнього оздоблення міста. Це створює зримий образ святого міста. Київ в очах митрополита Іларіона постає сповненим величі, царственої гідності й осяяним світлом Господнього благословення.

У світогляді середньовіччя, упорядкований і замкнений простір міста, організовувався біля храмів. Місто ніби є простором храму, храм виступає центром міста, а обидва – суть образи одного і того ж ідеалу – Небесного Єрусалиму. В. Лазарєв зазначає: «Кам'яне місто серед безкінечного і ще не обжитого, ворожнечого степу – це зовсім не те, що кам'яна будова посеред густо населеної місцевості. В 1036 році незадовго до забудови святої Софії, зі степу прийшли орди печенігів й обложили Київ».

Митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» зіставляє святу Софію з храмом Єрусалима, який є центром святого міста і символом небесного Єрусалиму. Ця ідея нового Єрусалиму простежується у архітектурному рішенні собору, в основі якої лежить символічний образ Града Божого як упорядкованого Богом космосу. В середньовічній ментальності існувало уявлення про те, що світотворення має релігійно–філософський сенс, в якому числі, як основа світобудови, має сакральний і таємничий сенс. Про це читаємо у посланні святого апостола Павла до ефесян, де він говорить про таємницю створення церкви: «Мені, найменшому з усіх святих, дано благодать цю – благовістити язичникам недосліджуване багатство Христове і відкрити всім, у чому полягає будівництво таємниці, споконвіку утаєної в Бозі... щоб ви, вкорінені й утверджені в любові, могли зрозуміти з усіма святими, що є ширина, і довжина, і глибина, і висота... (Еф. 3,8–9,18)».

Порівняння з Єрусалимом позначалось і на деяких рисах Київської архітектури, в якій візантійська традиція переосмислюється в напрямі близькосхідних аналогій. Прикладом може бути зіставлення Золотих Воріт Єрусалима і Золотих Воріт Києва. Золоті Ворота в Єрусалимі відмічають подію в'їзду Христа у місто. Тому ці ворота були закладені мусульманами, щоб уникнути вторинного в'їзду в Єрусалим Месії. Золоті Ворота Києва знаменують Благовіщення – появу Христа у світі. Отже виходить, що якщо єрусалимці зачиняють ворота перед Богом іншої релігії, то кияни навпаки будують урочистий шлях для входження благодаті у свою столицю.

Софія Київська як головний храм Києва в добу Середньовіччя є одною з святинь українського народу. «Премудрість побудувала собі будинок»– такими словами починається відома дев'ята глава Книги приповістей. Будинок – завжди образ упорядкованого світу, який протистоїть хаосу і дисгармонії. Премудрість збирає міста земного устрою в сакральну державу, бо держава теж є її будинок. Тому переживання розквіту держави і градобудівництва відбувається як здійснення задуму Божого, як поява «граду Божого на Землі». В своїй книзі «Софія–Логос» Сергій Аверінцев зазначає: «Російська державність після хрещення Русі одержує можливість усвідомити себе і укоренити себе в системі космічного характеру» [2, с. 229]. З премудрістю священна держава Київської Русі ніяк не нижча грецької священної держави.

Як зазначає Н. М. Никитенко ідея нового Єрусалиму втілена і в інтер'єрі Софії [4, с. 191–193]. Саме сакральне число 12, яке є символом горнього Єрусалиму, архітектура собору репрезентує у цілому ряді варіацій. Це і 12 хрещатих стовпів центрального ядра храму, які нагадують 12 основ Небесного Града, 12 арочних пройомів центральних аркад асоціюються з 12 брамами Єрусалима.

Але самим важливим є те, що число 12 читається у основних розмірах храму – це число 12 футів або 3,75 м. Розміри 12х12 футів мають більшість просторових ячіть, з яких складається планова структура собору. 12 футам дорівнює внутрішній радіус центральної апсиди. Та сама величина є в основі конструктивної системи перекриття будови на трьох вертикальних рівнях: в п'ятах арок нижнього ярусу, під хорами на рівні підлоги і в п'ятах малих арок над хорами.

Відповідно число 12 лежить в основі горизонтальних і вертикальних поділів собору. Відповідає новозавітному Єрусалиму і пропорційне співвідношення головних величин центрального ядра храму, якому надавалось сакральне значення: у Граду Божого довжина, широта і вишина рівні – це 29 м або приблизно 94 грецьких фута.

Таким чином, центральний п'ятинефний об'єм Київської Софії має кубічну форму. Таку ж форму мало Святе святих Єрусалимського храму, який був збудований по типу Мойсеєвої скинії Заповіту. За словами апостола Павла, Христос «прийшов із більшою і досконалішою скинією [Євр. 9, 11]», яку він освятив своєю кров'ю.

Оскільки храм Соломона є образ Єрусалима як Церкви, в символіці архітектурних форм св. Софії переплітаються поняття Священного Граду (Раю), храму (сакральної споруди) і Церкви (громади вірних), що є відмінною рисою текстів Святого Письма. Саме тому архітектура собору відтворює не тільки числову символіку Небесного Храму, але й його розміри, оскільки є сакральними величинами, які освячені авторитетом новозавітного Одкровення.

Так, ширина фасадів собору (55 м) відповідає довжині нового Єрусалима (144 ліктя, довжина ліктя дорівнює 38,18 см) [5, с. 84]. З цією величиною не випадково зв'язана ширина будови: вона орієнтована по двом головним фасадам – східному і західному. Останній, з центральним входом і вежами, сприймається як міська стіна з вежами і головними брамами Небесного Єрусалиму.

Число плит – 12 також відповідає концепції нового Єрусалиму. Тут можна погодитись з викладеною в літературі гіпотезою про зв'язок кількості плит з поділом християнського календаря на 12 місяців [6, с. 123]. Але, можливо, можна сказати, що 12 плит, які обрамляють сакральну зону храму, символізують древо життя. Воно росте по боках вулиці Божого Граду і дає кожний місяць свій плід. В архітектурному соборі святої Софії Київської ідея нового Єрусалиму безпосередньо пов'язана з дійсністю того часу. Річ у тім, що церква, як літургійна громада віруючих, усвідомлює себе як Царство Боже, створене на землі. Про це пише Святе Письмо: «...побачив святе місто Єрусалим, новий, що сходив від Бога і неба, приготовлений, як наречена, прикрашена для чоловіка свого (Откр. 21,1)». Таким чином, тут святий Новий Єрусалим ототожнюється з церквою, що втілюється в архітектурі собору в числі 12, яке символізує загальну церкву, затверджену дванадцятьма апостолами. Звідси можна сказати, що будова святої Софії була зразком церкви, тобто християнської спільноти, яка втілювала в собі ідеальну християнську державу. Архітектурний образ святої Софії відбив ідею єдності, дуже важливої в період об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу за часів правління Володимира. Цікавий той факт, що багато разів повторений в архітектурі собору символ Нового Єрусалиму, в літературі часів Київської Русі пов'язаний з ім'ям хрестителя Київської Русі. Цим числом зумовлена кількість слов'янських племен, які Володимир об'єднав в єдину державу. Магічне значення, яке надавалось у

середньовіччі числу, дозволяє припустити, що в цьому числі розглядалась не просто міра рахунку, а прояв вищого промислу в історичній долі Київської держави. Наприклад, кількість слов'янських племен асоціювалась з кількістю колін Ізраїлевих, які, як і в Святому Письмі, очолювались князями і старійшинами та були об'єднанні однією вірою.

Храм святої Софії Київської, збудований у 1037 році, є святішим паладіумом Київської Русі. Літургійна будова храму, передусім, пов'язана з фігурою Богородиці Оранти, яка розміщена посередині храму і образ якої визначає сутність всього інтер'єру. Традиційний жест Оранти, який має свій початок в ранньохристиянському мистецтві – підняті до рівня голови руки – є жестом молитви. Щоб зрозуміти сенс цього жесту Оранти, необхідно згадати відоме місце в Біблії. Згідно Книги Вихід, під час тяжкої битви ізраїльтян з єгиптянами, Мойсей підняв руки в молитві за свій народ. До тих пір, поки він тримав зусиллям волі руки піднятими, отримували перемогу ізраїльтяни, а коли руки Мойсея опускалися – перемогу отримували вороги (Вих, 17,11–12). У світі цього епізоду стає зрозумілим, що Оранта – це теургічна сила, яка має знищити видимих і невидимих ворогів міста. Оранта стає воїном заступником, бо вона, як і Мойсей, бере на себе функцію захисту свого народу. Дух воїна Оранти виявляється в пропорціях. В. Лазарєв зазначає відносно цього наступне: «Фігура Оранти коротка і приземлива. Голова (0,90 м) складає лише одну шосту частину фігури. Нижня частина останньої – (2,80 м) непропорційно коротка по відношенню до розмірів голови (1:3). Якщо б майстер урахував перспективне скорочення, то він мав би видовжувати саме нижню частину фігури, чого він як раз і не зробив. Тому і лається такою короткою її великою головою, що і налає їй трохи архаїчного характеру [1, с. 22].

Список використаних джерел

1. Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской. – М.: Искусство, 1960. – 213 с.
2. Аверинцев С. С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // София–Логос. – К.: Дух и литера, 2000. – С.214–244.
3. Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев? – К.: Наукова думка, 1964. – 183 с.
4. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика // НАН Украины Институт украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – К., 1999. – 292 с.
5. Большаков Л. Н. Метрический анализ древнерусских храмов XI–XII вв. // Древнерусское искусство: Художественная литература X– первой половины XII в. – М.: Наука, 1988. – С.112–119.
6. Пугачева Н. Т. София Киевская как источник реконструкции модели мира древнерусской культуры // Отечественная мысль эпохи средневековья (историко–философский очерк). – К.: Наукова думка, 1988. – С.110–125.

Referances

1. LazarevV. N. MozaikaSofiiKievskoj. – M.: Iskusstvo, 1960. – 213 s.
2. Averincev S. S. Kujasnenijusmyslanadpisinadkonhojcentral'noja psidySofiiKievskoj // Sofija–Logos. – K.: Duhilitera, 2000. – S.214–244.
3. Brajchevskij M. Ju. Kogda i kak voznik Kiev? – K.: Naukova dumka, 1964. – 183 s.
4. Nikitenko N. N. Rus' i Vizantija v monumental'nom komplekse Sofii Kievskoj: istoricheskaja problematika // NAN Ukrainy Institut ukrainskoj arheologii i istochnikovedenija im. M. S. Grushevskogo. – K., 1999. – 292 s.
5. Bol'shakov L. N. Metricheskij analiz drevnerusskih hramov XI–XII vv. // Drevnerusskoe iskusstvo: Hudozhestvennaja literatura X – pervoj poloviny XII v. – M.: Nauka, 1988. – S.112–119.
6. Pugacheva N. T. Sofija Kievskaja kak istochnik rekonstrukcii modeli mira drevnerusskoj kul'tury // Otechestvennaja mysl' jepohi srednevekov'ja (istoriko–filosofskij ocherk). – K.: Naukova dumka, 1988. – S.110–125.

Kovalchuk N. D., *doctor of science in philosophy, professor, professor of the department of philosophy, BorysGrinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), n.kovalchuk@kubg.edu.ua*

Kyiv as a second Jerusalem

Goal of the article: create a conception of the new vision of myth of «Jerusalem» in the context of KyivanRus culture. Methodology of the research is based on comparative method, which provides some parallels between Kyiv and Jerusalem. Conclusion. Creation of the author's conception of Kyiv in the context of parallel analysis of Kyiv and Jerusalem as two holy cities leads us to the conclusion about savior role of Jerusalem which is predicted by the fact that there was living Jesus Christ and his apostles and there were taking the main events of the Old and New Testament. At the same time Kyiv is an incarnation of the highest eucumen – principle of sophianity. It's proved that the cathedral of Holy Sophia is a center of the holy city and a symbol of celestial Jerusalem and has some common lines with Jerusalem's temple.

Keywords: *Jerusalem, second Jerusalem, Kyiv, cathedral of St. Sophia, Jerusalem's temple.*

Ковальчук Н. Д., *доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), n.kovalchuk@kubg.edu.ua*

Киев – второй Иерусалим

Цель работы: создать концепцию нового видения мифологемы «Иерусалим» в контексте Киевской культуры. Методологией исследования является сравнительный метод, который позволяет провести определенные параллели между Иерусалимом и Киевом. Таким образом, создание авторской модели Киева в контексте анализа параллелей между Иерусалимом и Киевом – двумя священными градами приводит нас к заключению. Спасенная роль Иерусалима определяется тем, что здесь всплывали жизни Иисуса Христа и апостолов, разворачивались основные события Ветхого и Нового Завета. В то время как Киев – второй Иерусалим является воплощением высшей разумной ойкумены, то есть софийности. Доказано, что святая София Киевская как центр святого города и символ небесного Иерусалима имеет общие черты с храмом Иерусалима.

Ключевые слова: *Иерусалим, второй Иерусалим, Киев, храм святой Софии Киевской, храм Иерусалима.*

* * *

УДК 261.7

Христокін Г. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Університет державної фіскальної служби України (Україна, Ірпінь), xristokingena@gmail.com

Дисциплінарна структура філософії грецької патристики

Вивчено філософію грецької патристики. Автор здійснює аналіз філософських поглядів мислителів грецької патристики та доводить, що філософія грецької патристики є східно–християнським персоналістичним неоплатонізмом, що сформувався в період ранньої патристики, набув класичних форм в зрілій патристиці та схоластичних форм в пізній патристиці. Автор показує, що філософія грецької патристики як східно–християнський неоплатонізм є оригінальним синтезом платонізму, арістотелізму та християнського релігійного світогляду, здійсненим для створення єдиної системи християнської персоналістичної метафізики. Власна філософія усвідомлювалась мислителями грецької патристики як цілісна система теоретичної та містико–практичної філософій, що обґрунтовують одна одну, і фундуються на християнському віровченні та патристичній логіці.

Ключові слова: *філософія, грецька патристика, неоплатонізм, теологія, споглядання.*

На грецькому Сході за весь період пізньої античності та середньовіччя філософія була однією з невід'ємних складових культури. До самого падіння Константинополя на території Візантії ніколи не припинялось викладання світської (античної) філософії у вищих школах, що зумовлювало присутність античного філософського

надбання в світогляді освічених християн. Поряд із продовженням буття античної філософії в освітній і культурній сферах християнського суспільства, відбувався розвиток грецької патристики, представники якої називали власний світогляд та спосіб життя не лише «теологією» чи «вірою», але й «філософією». Предметом думки святих отців грецького Сходу було осмислення історичного призначення античної філософії для християнської культури, пошук власної філософсько–богословської методології, створення своєї практичної філософії шляхом систематизації християнського аскетико–містичного досвіту, побудова власної «системи» теоретичної філософії. Актуальність теми зумовлена необхідністю релігієзнавчого вивчення концепту філософії, представленого у працях християнських авторів грецького Сходу II–VIII століть. Означене завдання особливо важливе з огляду на непересічний вплив грецької патристики на українську культуру.

В другій половині XX ст. значна увага дослідників була приділена аналізу концепту філософії в античності. Праці П. Адо довели, що під філософією в античності розуміли перш за все певну практику моральних, теоретичних та містичних «вправ», що мала на меті самовдосконалення людини та здобуття причетності до ідеального і абсолютного буття. Філософія як теоретична форма світогляду мала цінність у співвіднесенні з філософією як практикою. Предметом спеціальних досліджень у П. Адо, І. Адо, А.–І. Марроу, Ю. Шичалина стали структура античної філософії, форми шкільного викладання філософії, зв'язок філософії з «енкікліос пайдейя», взаємопов'язаність розвитку методології теоретичної та практичної філософії. Можна сказати, що в результаті таких досліджень було в значній мірі реконструйовано «самоусвідомлення» античної філософії.

Подібного роду досліджень філософії грецької патристики ні вітчизняна, ні іноземна література ще не знає, оскільки в центрі уваги дослідників стоять не погляди святих отців на філософію, її дисциплінарну структуру, різновиди, її цілі, функції та засновки, а проблема впливу античної філософії на патристику та аналіз філософськи значимих ідей патристики. Сучасні дослідники під «філософією отців церкви» розуміють їх вчення про Бога, світ, людину, пізнання, спасіння, розглядаючи патристику чи як своєрідне продовження платонізму (А. Армстронг, С. Аверінцев, І. Мозговий та ін.), чи як оригінальну релігійну філософію (Е. Жильсон, Е. фон Іванка, І. Зізіулас, Х. Яннарас та ін.). Натомість, при розгляді того, що самі отці розуміли під терміном «філософія» в статтях Ж. Леклерка, Ж. Грібомона, П. Адо, головна увага концентрується на значенні філософії як містичної практики доброчесного життя згідно з розумом. П. Адо, А. і. К. Гійомон на прикладі Оригена та Евагрія, Ж.Даніелю на прикладі св. Григорія Ниського, С. Єпіфанович, Л. Тунберг та Ж.–К. Ларше на прикладі св. Максима Сповідника, досліджують структуру містико–практичної філософії патристики, та доводять, що тріади дисциплін містичної філософії мають значення етапів духовного вдосконалення. Цілісна реконструкція концепту філософії грецької патристики та дослідження всіх різновидів філософії, що виділялися святими отцями, все ще відсутні. В роботах наведених вище авторів аналізувались лише окремі аспекти досліджуваної тематики, тому нагальним стає завдання систематичного дослідження філософії грецької патристики в її цілісності.

Метою дослідження є комплексна характеристика філософії грецької патристики, цілісна реконструкція її різновидів, методології та структури філософських дисциплін та аналіз основних положень вчення мислителів грецької патристики про філософію, виклад цього вчення в дисертаційному дослідженні як єдиної системи взаємопов'язаних ідей.

Грецька патристика є синтезом християнського світогляду, який сповідували святі отці грецького Сходу, та перетлумачених у християнському ключі цілої низки концепцій античної філософії. В цьому синтезі християнський світогляд є «змістом», що в основному визначає перетлумачення філософських концепцій і понять, які є «формою», покликаною адекватно теоретично виразити християнський світогляд. Східно–християнський неоплатонізм грецької патристики є самостійним різновидом неоплатонічної філософії, оскільки це є здійснений грецькими отцями синтез положень філософських концепцій Платона та Аристотеля із значно більшим використанням арістотелізму, ніж в античному та західно–християнському неоплатонізмі. Риси, якими різняться ці два різновиди неоплатонізму, визначаються специфікою релігійного світогляду язичницьких філософів і мислителів грецької патристики. Східно–християнський неоплатонізм від Орігена до Іоанна Дамаскіна бачить в Богові Суще, що є трансцендентним по відношенню до будь–якого іншого буття, але не стверджує абсолютну надбуттєвість Єдиного та тотожність в ньому буття і небуття. Східно–християнський неоплатонізм поєднує вчення Платона і середніх платоників про Бога з перипатетичною концепцією Розуму в інший спосіб, ніж античний неоплатонізм. А саме: античні неоплатоніки ототожнювали арістотелівський Розум з другою Іпостассю первісної Тріади, а мислителі грецької патристики – з Тріадою в цілому. Язичницькі неоплатоники створювали систему діалектичного пантеїзму, де Абсолют і Всесвіт як ототожнюються, так і розрізняються (що зумовлює наявність як пантеїстичних, так і теїстичних рис у містиці «Еннеад»), а християнські ж неоплатоніки створювали систему діалектичного теїзму. Грецька патристика переймає визначення Аристотелем людини як поєднання душі та тіла, а язичницький неоплатонізм визначає людину як душу, якій належить тіло. Християнський неоплатонізм включає в модифікованому вигляді крім ідеалізму Платона ще й реалізм Аристотеля, визнаючи, що власне існують лише одиничні сутності («іпостасі»). Неоплатонізм пізньої античності зробив у цьому відношенні на крок менше, коли визнав існування індивідуальних ідей.

Значні результати сучасної історії філософії та історії теології у вивченні творчої спадщини представників грецької патристики дозволяють краще усвідомити філософську специфіку кожного з етапів розвитку патристики, що традиційно виділяють в науці. Головним здобутком ранньої патристики (II–III ст.) є формування християнського неоплатонізму в творах Орігена. Для епохи зрілої патристики характерний класичний східно–християнський неоплатонізм, що з точки зору ортодоксії, дав систему адекватного теоретичного виразу християнського світогляду. В неоплатонізмі Афанасія Олександрійського та каппадокійців знаходимо подальше

поглиблення впливу арістотелізму та появу запозичень вже з неоплатонізму Плотіна. В епоху пізньої патристики на мислителів грецької патристики Леонтія Візантійського, Псевдо–Діонісія Ареопагіта, Іоанна Скіфопольського, Анастасія Синаїта, Максима Сповідника, Іоанна Дамаскіна значний вплив справляє діалектична схоластика Прокла та пізніх олександрійських неоплатоніків, поглиблюється процес запозичень як із платонізму, так і з арістотелізму.

Критичний розгляд історіографії показує, що оцінка грецької патристики як християнізованого платонізму чи неоплатонізму (А. Армстронг та І. Мозговий) є некоректною, оскільки запозичення із арістотелізму є не менш значними. Характеристика грецької патристики як християнського варіанту арістотелізму, що її знаходимо у Т. Г. Сідаша, є можливою лише в результаті систематичного ігнорування елементів платонізму в філософських поглядах святих отців та церковних письменників. Тенденційними та ненауковими є заперечення А. Сидоровим будь–яких філософських впливів на патристику. Невиправданою модернізацією є інтерпретація І. Зізіуласом та Х. Янарасом грецької патристики як аналога філософії Гайдеггера. Оцінка філософських та теологічних ідей окремих мислителів грецької патристики, що дана в дослідженнях В. Болотова, С. Єпіфановича, І. Попова, А. Спаського дозволяє сформулювати історико–філософську гіпотезу, що в філософському сенсі грецька патристика є самостійним різновидом неоплатонічної філософії християнського типу. Для неоплатонізму характерне поєднання трьох основних складових: релігійного світогляду (язичницького чи християнського відповідно), платонізму та арістотелізму, при деяких запозиченнях із стоїцизму та інших шкіл античної філософії. При цьому, філософія грецької патристики є східно–християнським персоналістичним неоплатонізмом на відміну від західно–християнського персоналістичного неоплатонізму А. Августина та античного неоплатонізму.

Антична філософія сприймається мислителями грецької патристики як наукова філософія, що фундується на беззаперечних очевидних інтуїціях природного розуму. Антична філософія саме як наукова теоретична філософія виступала і в якості природної теології, предметом якої є Бог як творець матеріального космосу, Бог як першопринцип ідеального та Бог як джерело морального закону – а відповідно космологія, метафізика і етика античної філософії зводилися до частин природної теології. В якості системи наукової філософії антична філософія виступає пропедевтикою до системи теоретичної метафізики мислителів грецької патристики, що фундується на беззаперечних надприродних даних одкровення. За апостолом Павлом антична філософія мала суттєве покликання пізнати Бога як розумну творчу першопричину всесвіту та відкрити загальнолюдський і загальнообов'язковий природний моральний закон. Мислителі грецької патристики періоду ранньої патристики систематично розвинули і вчення про філософію як природну теологію, і критику філософії як конкретного явища язичницької культури. В періоди зрілої та пізньої патристики філософія оцінюється як необхідний елемент культури та освіти, як наука покликана до тих самих завдань, що й теологія, але перша використовує лише сили людської природи, а друга – і благодать Божу, надприродну для людини.

В IV столітті відбувається розділення філософії грецької патристики на теоретичну та практичну, кожна з яких була трансформацією «етики», «фізики» і «теології». Такий поділ виник під впливом стоїчного розрізнення між філософією як життям та «мовою про філософію».

За частинами філософії як способу життя в творах Євагрія та Максима Сповідника закріплюються нові, більш відповідні з огляду на християнську специфіку назви: «доброчесна діяльність» – «споглядання природ» – «містична теологія».

У каппадокійців дисциплінами теоретичної філософії стають: антропологія (замість етики), що набула класичного виразу в трактаті Григорія Ниського «Про устрій людини», космологія (замість фізики), викладена у Василя Кесарійського в «Гексамероні», теологія викладена у Григорія Назіанзіна в «П'яти теологічних словах» та у Афанасія Великого в «Слові про втілення Логосу». Псевдо–Діонісій доповнює антропологію теорією містеріального перетворення людини, космологію – вченням про небесну ієрархію, теоретичну теологію – розробкою діалектики трансцендентного Буття. Отже, антропологія, космологія, теологія разом із пропедевтикою у Афанасія, каппадокійців та Псевдо–Діонісія стали складовими філософії східно–християнського неоплатонізму. Оскільки лише теоретична теологія була обов'язковим для християн догматичним знанням, а основоположення логіки, антропології та космології за деякими виключеннями не були догматизовані, то теоретична філософія грецької патристики є більш широким філософсько–богословським синтезом, ніж власне догматична теологія.

У якості пропедевтики до теоретичної філософії мислителі грецької патристики використовували віровчення та логіку. Теоретична філософія грецької патристики за змістом базується на надприродних для людини знаннях, заданих трьома авторитетними джерелами істин віри, а за формою повинна відповідати вимогам патристичної логіки, формалізуватися за допомогою основних категорій онтології. На думку мислителів грецької патристики, віровчення в якості пропедевтики необхідне, оскільки істина, що її повинна викласти теоретична філософія, існує об'єктивно, але відкривається через Слово Боже, слово передання та учительне слово єпископів. Ця істина засвоюється через комунікацію в якості аксіоматичних положень християнського віровчення в процесі катехізації. Пропедевтика до практичної філософії має теоантропологічний характер, оскільки духовне народження є усиновленням Богу, та оскільки засвоєння слова віри завершується містеріальним прийняттям Слова, Іпостасної Віри – Христа, «духовним народженням» Христа в особистості в хрещенні.

Як і античні неоплатоніки, мислителі грецької патристики розглядали арістотелівську логіку як пропедевтику до всякого наукового знання, а отже і до власної теоретичної філософії. Мислителі грецької патристики доповнили логіку Аристотеля власною системою п'яти категорій, що, в якості абсолютно універсальної, ставиться вище таблиці 10 категорій Аристотеля, хоча остання не відкидається, а використовується для описання одного з видів буття – створеного сущого. Система п'яти вищих категорій грецької патристики повністю відміна від системи п'яти вищих категорій платонізму, вона виникає на основі арістотелізму для вираження основоположень християнського персоналізму та складається з таких

понять: сутність (природа) як загальне буття, іпостась (особистість, індивідуум) як індивідуальне існування, сила (можливість) як суттєва властивість, енергія як дія – прояв суттєвої властивості, особливість як індивідуальна властивість. Категорії структуруються між собою через утворення пар діалектичних протилежностей: сутність–індивід, суттєва властивість–індивідуальна властивість, можливість–дія. Для цих пар категорій властиве розрізнення без роз'єднання та єдність без злиття. В цьому типі діалектики, створеному кападокійцями та Псевдо–Діонісієм, єдність протилежностей не передбачає їх синтезу в принципово нову реальність, а об'єднання у взаємній чи односторонній причетності. Система патристичних категорій як органон патристичного персоналізму використовується не тільки при побудові теоретичної філософії грецької патристики, але й в аналізі містичної практики особистості.

Теоретична антропологія розкриває поняття людської особистості як діалектичної єдності індивідуальної душі та персонального тіла, дати систему теоретичних знань про виникнення людини, її зовнішню та внутрішню будову, мету існування. Взірцевим текстом в якому зафіксовані основі положення антропології грецької патристики є твір Григорія Ниського «Про влаштування людини». Людина тлумачиться як створена Богом особистість, як єдність розумної, вольової, афективно–чуттєвої індивідуальної душі та живого персонального тіла. Антропологією грецької патристики долається платонічне розуміння людини як душі, що лише перебуває в тілі, аристотелівське тлумачення душі як лише форми тіла, стоїчне розуміння душі як матеріальної сутності. Людська особистість є створеною Богом іпостассю (індивідом) душевної природи, що індивідуалізує не лише останню, але додатково ще й тілесну природу. Таким чином, створюється душевно–тілесна особистість. У згоді як із Біблією, так і з античними філософами, людина визначається як мікрокосм і образ Божий, а її довершеність тлумачиться як богоподібність доброчесної та мудрої особистості. Псевдо–Діонісій в творі «Про церковну ієрархію» суттєво доповнює антропологію теорією містеріального перетворення людини, що стала необхідним елементом християнського неоплатонізму.

Теоретична космологія описує світ як такий, в якому гарантована можливість свободи особистості. Взірцевим текстом в якому зафіксовані основі положення космології грецької патристики є твір Василя Кесарійського «Гексамерон». Історичне завдання Василя полягало у тому, щоб виробити (наскільки це можливо) теоретичну християнську космологію на основі використання даних християнського віровчення та категорій патристичної логіки. Він, не вносячи змін у релігійне одкровення, максимально використав здобутки античної науки, паралельно розробляючи християнську метафізику. В цілому у своїх тлумаченнях космогенезу Василь віддає перевагу науковим поясненням, а не міфічно–поетичним фантазіям. Він свідомо віддаляється від будь яких релігійно–філософських і міфологічних спекуляцій (характерних наприклад для гностиків) над текстом Писання. Біблійні «вода», «пітьма», «безодня» позбавлені у нього будь яких міфо–символічних рис і тлумачаться науково–реалістично. Отже, християнська космологія Василя Кесарійського була самостійним варіантом птолемеївської геоцентричної релігійно–філософської космології доби античності–середньовіччя побудованої на тлумаченні даних християнського віровчення та науки за допомогою системи категорій неоплатонічної філософії грецької патристики. Твір псевдо–Діонісія «Про небесну ієрархію» став доповненням до «Шестидення», оскільки давав теоретичний опис ангельського світу, відсутній у каппадокійців в такій повноті та розроблений у християнсько–неоплатонічній формі.

Теоретична теологія у мислителів грецької патристики розпадається на дві частини: «теологію» у вузькому значенні слова – науку про Бога–Трійцю та «ікономію» – науку про втілений Логос Божий. Ці науки за змістом повністю визначені християнським віровченням, а за формою – патристичною логікою. Теоретична теологія ґрунтується на діалектиці єдності протилежностей як сторін однієї реальності, що не синтезуються в щось нове. Така діалектика закріплена в догматичних визначеннях Халкідонського Собору про єдність без злиття і розрізнення без розділення, обґрунтована в 3 книзі псевдо–Діонісія Ареопагіта, а застосовується для опису і осмислення реальності Бога та Боголюдини. Структура Бога – тотожність Сутності та розрізнення Іпостасей при єдності цих двох сторін реальності. Тотожність не передує розрізненню, а вже містить розрізнення. Розрізнення – Іпостасі – не створює єдність, а вона вже дана разом із розрізненістю. В особистості Логосу специфічна діалектика єдності Божественного і людського без їх злиття дозволяє продумати як діалектичний процес і всі дії спасіння, здійснені Ісусом Христом. Боголюдини моментом єдності є Іпостась Логосу, а розрізнення – дві сутності. Твори псевдо–Діонісія «Про містичну теологію» і «Про Божественні імена» відкривали діалектичне вчення про Бога як єдність трансцендентної непізнаванної Сутності – предмет містичної теології та різноманітних іманентних світові енергій Абсолюту – предмет містичної ікономії.

Містико–практична філософія грецької патристики як система дисциплін практичної філософії за змістом є християнсько–неоплатонічною інтерпретацією пізньо–стоїчних та платонічних «етики», «фізики» і «теології».

Філософія практичної доброчесності є аналогічною до «етики» стоїків та платоніків системою духовних вправ, спрямованих на досягнення безпристрасності та доброчесності, які трактуються як властивості Бога, і тому їх надбання є уподібненням Богу. Єдина значима відмінність патристичного «доброчесного праксису» від античної «етики» полягає у теоантропологічному характері доброчесностей, і надбання доброчесностей приймає характер уподібнення Боголюдині Христу.

Філософія споглядання логосів створених світів є системою медитативних духовних вправ, трансформацією «фізики» античної філософії. Як і «фізика» стоїків вона вивчає устрій космосу, обґрунтовує закони Всесвіту – і, тим самим, дає основу для суджень про добро і зло, стверджує закони етики, передбачає містичне бачення ідеальної основи світу – логосів Божественного Логосу, відкриває, що світ має трансцендентальну причину – і цим спонукає до теологічних досліджень.

Містична теологія, як і «теологія» античної філософії (іноді використовувалась назва «епоптика» – найвища стадія споглядання), вивчає непорушні перші причини і приводить до споглядання Бога, «Містична теологія» грецької патристики є містичною практикою екстатичного

богопізнання. Бог, що пізнається в межах цієї практичної дисципліни – це Трійця Божественних Особистостей, і ця дисципліна є персоналістичною, теоантропологічною та тріадологічною трансформацією античної «теології».

Результати проведеного дослідження дають підставу зробити висновок, що філософія грецької патристики є східно–християнським персоналістичним неоплатонізмом і усвідомлювалась мислителями грецької патристики як цілісна система пропедевтичної, світської, теоретичної та містико–практичної філософій, що обґрунтовують одна одну та християнський персоналістичний світогляд. Реконструкція теорії мислителів грецької патристики про структуру філософії, аналіз змісту кожної дисципліни дозволив» виявити, що така теорія мала розвинутий характер, наслідувала кращі досягнення платонізму та стоїцизму I–II ст. і античного неоплатонізму III–VI ст. в порядку дисциплін згідно із схемою «етика–фізика–теологія», у викладі цих дисциплін пропедевтичного та теоретичного циклу в класичних творах авторів зрілої патристики філософії грецької патристики, у «духовних вправах» містико–практичного циклу. Теоретична філософія розділялась на антропологію, космологію і теологію. Містико–практична включала доброчесний праксис, споглядання логосів та містичну теологію. Сам принцип розділення на теоретичну і практичну філософії був запозичений з античної філософії не у версії, що панувала в аристотелізмі, а в характерній для стоїцизму інтерпретації. Філософія для мислителів грецької патристики була цілісною системою дисциплін, що охоплювала і античну, і їх власну філософію–теологію. Архітектоніка філософії грецької патристики підкреслює як єдність, так і різницю між різними «філософіями»; дозволяла використовувати як надбання античної філософії взагалі, та логіки зокрема, так і включала в систему філософії «віровчення», теоретичну релігійну філософію та містичну практику; давала систематичну трактовку проблеми співвідношення віровчення, містичної практики та філософсько–теологічної теорії.

Список використаних джерел

1. Andia Y. de. Henфsis: L'Union a Dieu chez Denys l'Arйopagite / Y. de Andia. – Leiden, Kцln, New York: Brill, 1996. – 510 p.
2. Andresen C. The integration of Platonism into Early Christian Theology / C. Andresen // Studia Patristica. 1984. – №15:1. – P.399–410.
3. Lot–Borodine M. La deification de I 'homme selon la doctrine des Peres grecs / M. Lot–Borodine. – Paris: Editions du Cerf, 1970. – 170 p.
4. Louth A. St John Damascene. Tradition and originality of Byzantine Theology / A. Louth. – Oxford: Oxford University Press. 2002. – 327 p.
5. Louth A. The Origins of the Christian Mystical Tradition from Plato to Denys / A. Louth. – Oxford: Oxford University Press, 1981. – 213 p.
6. Marrou H.–I. A History of Education in Antiquity. Trans. G. Lamb / H.–I. Marrou. – London: Sheed and Ward, 1956.
7. McGinn B. The Monastic turn and Mysticism // Christian Spirituality. Origins to the Twelfth Century. Eds. B. McGinn, J. Meyendorff /B. McGinn. – New York: Crossroad, 1985. – P.131–185.
8. Sheldon–Williams I.P. The Greek Christian Tradition from the Cappadocians to Maximus and Eriugena // The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy. Ed. A.H. Armstrong / I.P. Sheldon–Williams. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – P.425–533.

Khrystokin G. V., *PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science of University of the State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine, Irpin), xristokingena@gmail.com*

The disciplinary structure of Greek patristic philosophy

This article is devoted to the study of Greek patristic philosophy. The author analyzes the philosophical ideas of thinkers of Greek patristic and argues that the Greek patristic philosophy is Eastern Christian personalist Neo–Platonism, which was formed in the early patristic period, entered a mature classical forms and scholastic forms in late patristic period. The author shows that Greek patristic philosophy as Eastern Christian Neo–Platonism is an original synthesis of Platonism, Aristotle and Christian religious worldview taken to create a unified system of Christian personalistic metaphysics. Our own philosophy Greek patristic thinkers regarded as a complete system of theoretical and practical mystical philosophies justifying each other and are based on Christian doctrine and patristic logic.

Keywords: *philosophy, Greek patristic, Neo–Platonism, theology, contemplation.*

Христокин Г. В., *кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии, Университет государственной фискальной службы Украины (Украина, Ирпень), xristokingena@gmail.com*

Дисциплинарная структура философии греческой патристики

Изучено философию греческой патристики. Автор осуществляет анализ философских взглядов мыслителей греческой патристики и доказывает, что философия греческой патристики является восточно–христианским персоналистическим неоплатонизмом, сформировавшийся в период ранней патристики, приобрел классических форм в зрелой патристике и схоластических форм в поздней патристике. Автор показывает, что философия греческой патристики как восточно–христианский неоплатонизм является оригинальным синтезом платонизма, аристотелизма и христианского религиозного мировоззрения, осуществленным для создания единой системы христианской персоналистической метафизики. Собственная философия осознавалась мыслителями греческой патристики как целостная система теоретической и мистико–практической философий, обосновывающие друг друга, и фундуються на христианском вероучении и патристической логике.

Ключевые слова: *философия, греческая патристика, неоплатонизм, теология, созерцание.*

* * *

УДК 261.7

Троїцька О. М.,
кандидат філософських наук, доцент, докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), troizka@ukr.net

КОМУНІКАТИВНО–ДІАЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ В КУЛЬТУРНО–ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ І ТЬЮТОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Актуалізовано проблему філософського осмислення комунікативних і діалогічних стратегій сучасних культурно–освітніх практик, зокрема в необхідній для сучасної освіти тьюторської діяльності. Доведено, що культурно–освітні концепції гармонізації життя людини і суспільства, в яких стратегії комунікативної і діалогічної взаємодії суб'єктів займають центральне місце, не будуть імплементовані і реалізовані, з одного боку, без філософського аналізу глибинних механізмів комунікації, діалогу, ціннісно–смислових компонентів взаємодії і, з іншого боку, без організації усебічної допомоги homo educandus, яка прагне вільного культурно–освітнього зростання упродовж усього життя. Обґрунтована необхідність і роль фацилітації в управлінні комунікацією і діалогом, схарактеризовані основні типи комунікативних стратегій (презентаційна, маніпуляційна, конвенціональна, опозиційна), розкриті суть, значення конвенції як типу комунікації, що відповідає викликам часу.

Ключові слова: *комунікативна дія, комунікативна стратегія, конвенція, консенсус, конструкт, фацилітація.*

Актуальність дослідження і постановка проблеми пов'язана із пошуком нових шляхів соціокультурного розвитку людства, утвердження ціннісно–смислової системи світоглядних координат, що вимагає подальший розвиток сучасного мінливого світу і виживання людства загалом. Культурно–освітні концепції, стратегії й програми гармонізації життя людства, в яких взаємодія суб'єктів соціуму посідає чільне місце, не стануть продуктивними без філософського аналізу глибинних механізмів інтерсуб'єктивного руху людини та наслідків розгорнутих сьогодні комунікації й діалогу. Саме ціннісно–смислова орієнтація діяльності, зокрема культурно–освітньої, визнання багатовимірності та людиновимірності цієї

діяльності людини закономірно спрямовують гуманітарні дослідження на вивчення міцного зв'язку усіх сфер буття людини в органічній цілісності, де комунікація і діалог постають системоутворюючими чинниками й конструктами побудови континууму теорії й практики, науки і освіти, свободи і партиціпації, розмаїття культур і утвердження ненасильницького миру.

Більш того, зміни соціально–економічного, соціально–політичного, культурного і духовного життя особистості і суспільства актуалізують проблеми управління в будь–якій соціальній діяльності, яка була би адекватною потребам зростання і збагачення людини і соціуму, вимагають переорієнтації стратегій і тактик управління на урахування активності людини, яка в значній мірі прагне самостійно здійснювати рух до культурності у процесі навчання і самовдосконалення упродовж життя. Особистість, яка не вбачає смислу життя без культурно–освітнього зростання, ми називаємо «homo educandus». Але на усіх етапах її зростання потрібна і доцільна компетентна, і емпатична допомога, наставництво, коучінг, фасилітація, тьюторство.

Найбільш виразно зазначена вище діяльність людини виявляється у культурно–освітньому просторі, який останнім часом розгортається активно, причому співпраця, спільна діяльність, фасілітація, коучинг та тьюторство у культурно–освітній діяльності набувають великого масштабу. У цієї спільній діяльності щодо розвитку складно організованої системи, якою є культурно–освітній континуум, що поєднує цінності і смисли тих, хто навчається, хто навчає, допомагає, впливає тощо, комунікація і діалог набувають величезної значущості.

Разом з тим, перехід навчання, виховання і культурно–освітніх практик з модусу традиційного інституту соціалізації особистості і трансляції досвіду в модус культурно–освітнього конструювання рівноправних суб'єктів взаємодії, в якій комунікація і діалог постають не тільки регуляторами відносин суб'єктів простору, а й способами переконання людини в необхідності кооперації з іншими людьми, засвоєння базових морально–етичних істин, наповнення індивідуального існування смислом, що виникає у процесі осягнення зв'язку свого індивідуального буття з певною цілісністю, значною мірою демонструє недостатність культурно–освітнього менеджменту, здатного вивести життя homo educandus з повсякденності.

В умовах демократизації усіх сфер суспільного життя арсенал стратегій і технологій освіти, який використовувався у минулу добу, не може задовольняти людину, яка прагне вільного саморозвитку, поваги й співпраці. З іншого боку, зростання особистості в культурно–освітньому просторі, вимагаючи компетентного рівня допомоги цьому зростанню як цілісній, комплексній діяльності, не може здійснюватися без онтологічного, теоретико–пізнавального, аксіологічного, праксеологічного або духовно–практичного супроводу, насамперед діяльності тьюторів.

Метою статті визначено філософський аналіз підсилення комунікативних і діалогічних стратегій сучасних культурно–освітніх практик та тьюторської діяльності. Методи дослідження представлено як аналітичним, так і феноменологічним блоком, що уможливило трансдисциплінарний філософський підхід до проблемно–орієнтованої розвідки.

Аналіз досліджень проблеми зумовлений позицією щодо визнання найважливішої ролі у цій «справі» філософії освіти, як концептуальної і методологічної основи переведення освіти на нові стратегії. Отже, звернення уваги на розробку філософських аспектів комунікації й діалогу є доречним. Етико–моральні аспекти комунікації й діалогу широко представлено в працях К.–О. Апеля, Е. Берна, В. Біблера, М. Бахтіна, І. Кагана, В. Лоренца, В. Малахова, А. Єрмоленка, Ю. Габермаса, К. Ясперса та інших філософів. Ґрунтовне розкриття функцій комунікації й діалогу як регуляторів відносин суб'єктів суспільства, визначення принципів соціально–філософського аналізу та методології дослідження складових комунікації й діалогу значно збагатили як науку і практику стратегічного управління соціальними і культурно–освітніми процесами, так і технології спрямування саморуху людини до інтелектуальності, моральності і духовності. Проте прикладні розробки, в яких би вченими було запропоновано механізми і алгоритми управління або здійснення комунікації й діалогу саме в наш час і в конкретному контексті, не є достатніми. Слід згадати роботи авторів, які безпосередньо і предметно експлікували сутність комунікації й діалогу як шляхів консолідації спільнот різного рівня у конкретних формах, зокрема в соціально–культурному просторі і різних ситуаціях управління. Це праці таких вчених, як Г. Балл, В. Бех, Ю. Габермас, Г. Щедровицький, А. Шюц, А. Єрмоленко, К. Ясперс та ін.

У той же час поширені практики культурно–освітнього спрямування, до яких залучається все більше і більше людей, а також дії значної кількості людей, які здійснюють тьютерство й коучинг, все ж таки часто залишаються за межами цих напрацювань і продовжують враховувати тільки повсякденний досвід та «життєвий світ». Такий стан справ уможливлює «сковзання» пошуків конструктиву в бік профанації, спрощення ситуації. Звідси ці практики й дії позбавляють взаємодію інтелектуального й ціннісно–смислового наповнення.

До основних результатів дослідження слід віднести, насамперед, аналіз способів комунікації й діалогу у вигляді комунікативних та діалогічних стратегій, відносно сталих елементів культури, які є важливими способами конструювання саморозвитку особистості та різних форм соціальних відносин. Цей аналіз свідчить про необхідність розгляду будь–якої діяльності, у тому числі тьютерської, скрізь призму не стільки компонентів діяльності, як такої, та її функцій, а скільки в концептуальному вимірі дій власне людини.

Слід додати, що розробці концептуальних засад нового культурно–освітнього менеджменту, теоретичному обгрунтуванню нових технологій управління, що відзначають його цілеспрямованість на допомогу саморозвитку особистості, присвячено багато філософських і педагогічних праць (М. Альберт, В. Бех, П. Дракер, В. Крижко, М. Мескон, А. Попов, Ф. Хедоурі та ін.). Проте концептуалізація управління не стала ще методологією і теорією ані наукових (предметно орієнтованих) досліджень, ані культурно–освітніх практик управління комунікацією і діалогом в освіті, де переважають фрагментарні, епізодичні, ситуативні методи.

Саме філософська точка зору експлікує повною мірою сутність дії людини, зокрема homo educandus, оскільки дія, як найпростіша форма постійно оновлюючого

процесу діяльності, являє собою нерозривну, динамічно відтворювану складову діяльності. Не заглиблюючись у філософсько–психологічні концепції діяльності як форми активного ставлення людини до світу з метою його перетворення, слід зазначити, що діяльність, головною характеристикою якої постає усвідомленість, морфологічно складається з портрету діяльності, мотивів, задач, дій, операцій тощо, де соціальні дії постають найпростішими одиницями діяльності. Саме ці аспекти знайшли відображення у працях М. Вебера, Ф. Знанецького, Т. Парсонса, Ю. Габермаса та інших дослідників [3, с. 194].

Акцент на морфологічному аспекті діяльності, як свідчить досвід і аналіз практик, як правило призводить до фрагментарної діяльності, коли справжні її характеристики (цілєпокладання, предметність, універсальність, творчий і загальнозначущий характер тощо), а також її внутрішні механізми залишаються за межами аналітичних і операціональних дій. У такий спосіб розуміння не дозволяє ідентифікувати діяльність і дії, які визначаються психологами як «цілеспрямоване перенесення руху й інформації від одного учасника взаємодії до іншого… (безпосередні – контактні, опосередковані – дистантні) [7, с. 69].

Отже, на відміну від структури діяльності, яка має бути основою в вибудовуванні тьюторських стратегій, слід також мати на увазі функціонально відокремлені елементи дій:

– елемент, що спричиняє дію, до якого входять включає потреби та інтереси суб'єктів, які ініціюють й спрямовують дію;

– інформаційно–регулятивний, що створюється множиною різноманітних ідеальних програм і моделей дії;

– операціональний, в якому спонукальні мотиви перетворюються в фізичні дії суб'єкта і здійснюються із втратою енергії;

– результативний, в якому дії суб'єкта об'єктивуються, набуваючи форм існування, відмінних від суб'єкта.

У цьому стані результат дії, як зазначають В. Кржевов, В. Кузнецов, О. Оганов, А. Панарін, А. Разін та інші філософи, співвідноситься з потребами та інтересами, а також з цілями і мотивами суб'єкта, а тому результат може розглядатися як новий компонент об'єктивної ситуації, в якій перебуває суб'єкт і характеристики якої він має враховувати у нових циклах діяльності [8, с. 520].

Систематизація досвіду, типів і певних результатів діалогічної діяльності та комунікативної раціоналізації як форми комунікативної багатофункціональної взаємодії суб'єктів культурно–освітнього простору засвідчили необхідність обов'язкового включення до стратегії тьютерської діяльності, що містить супровід та підтримку самоосвіти людини, а також використовує інструментарій розкриття потенціалу людини і розвитку її здатностей, талантів в усіх сферах життя, культурно–насиченого супроводу і ціннісно–смислових конструктів.

У цьому сенсі комунікація та діалог стають важливими не тільки в забезпеченні стабільного розвитку суспільства і людини, але й в онтологічному призначенні, оскільки вони здатні сформувати уявлення про процеси реального світу та очікувань майбутнього. Слід зазначити, що сучасний культурно–освітній простір характеризується постійним розширенням, прискоренням, зміцненням комунікаційних зв'язків та їх інтернаціоналізацією. Вони залучають до комунікації й діалогу все більше й більше людей різних культур, технологій спілкування, що уможливлюють неформальну комунікацію, діалог поза контролем з боку соціальних інституцій та вільні особистісні репрезентації тощо. Поза суспільними інститутами, які виступають формами регулювання соціальних відносин, змістом яких є діалог, з'являються нові структури, що «працюють» на почуття приналежності до тієї чи іншої спільноти.

Сприймаючи беззаперечно ствердження про те, що комунікація відображається в стратегіях і технологіях, реалізація яких пов'язана із значними цілями та завданнями, слід зазначити, що у формах соціально–культурного вибору, в діях людини відображаються також певний тип мови, її смисл, цінності й уподобання особистостей. Діалог же в культурно–освітньому просторі постає динамічним чинником його збалансованості, встановлення рівноправної участі суб'єктів у запобіганні конфліктності, дестабілізації й ентропії.

Як було вже зазначено вище, демонструючи велику кількість культурно–освітніх проектів, наш час засвідчує, з одного боку, зростання дослідницьких намагань спрямувати наукові пошуки до конструктивізму, а з іншого боку, підвищення активності особистості, яка навчається упродовж життя. Такий стан речей все більше вимагає культурно–освітньої фацилітації як «підвищення швидкості або продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної або реальної присутності іншої людини або групи людей (без втручання в його дії), які виступають як суперники або спостерігачі за його діями… Іноді реальна або уявна присутність інших, що не втручаються в дії індивіда, призводить до погіршення результатів діяльності. Це явище одержало назву соціальної інгібіції (пригнічення) [7, с. 331].

Разом з тим, ми ведемо мову про кваліфіковане тьютерство, яке повинно цілеспрямовано і продуктивно допомагати участю в самозростанні особистості. У свою чергу, тьютор має бути підготовленим не тільки до розуміння сутності, типів і характеру комунікативних і діалогічних стратегій, але й до осягнення особистісних механізмів саморозвитку, зокрема особистісних конструктів.

Відомо, що філософія конструктивізму будується «… на відмові від ілюзії оригінальності, тобто співвіднесенні первинного авторства і первинної заданості подій… Отже, переорієнтація постмодернізму з ідеї «твору» на ідею «концепція», що фактично означає спрямованість на осягнення саморуху художнього твору в площині культурних смислів» [5, с. 499–500], поступово, на нашу думку, змістилася в культурно–освітні практики і наукові розвідки. У іншому філософському словнику А. Грицанов, підтверджуючи цю думку, додає, що «… конструкція фактично є дослідницьким вектором… [4, с. 237]. До переходу на позиції конструктивізму в дослідженнях і практиках закликає український філософ С. Дацюк, вказуючи на переваги цього підходу (наявність і значущість ситуацій істини, достовірність, логічність, грамотність, відвертість, очевидність, прагматичність тощо) [2].

Можна не погоджуватися з таким широким тлумаченням концепту постмодерністської філософії – «конструкція». Але якщо не враховувати можливі «втручання» екзістенціалів, заснованих на нефілософських і ненаукових світоглядних позиціях суб'єктів комунікативної та

діалогічної дії, втрачається активність людини і навіть счезають певні продуктивні способи, засоби та прийоми. Намагаючись зрозуміти світ та іншу людину, особистість весь час стикається з новими проблемами, які вимагають відмови від попередніх поглядів, тому конструкти дозволяють поступово рухатися у світі предметів шляхом здійснення логічних операцій, інтерпретації до взаєморозуміння.

Це стає найбільш очевидним, якщо мова йде про комунікативні і діалогічні стратегії, до формування яких залучається значна кількість суб'єктів культурно–освітнього простору (учні або студенти, учителі, науковці, викладачі, керівники культурно–освітніх інституцій, представники державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій, суспільних організацій, національно–культурних рухів, ЗМІ тощо).

Ряд дослідників комунікації і діалогу зосередили увагу на типах і засобах їх проведення та визначили наступні типи комунікативних стратегій з філософської точки зору:

– презентація як відкритий, пасивний спосіб соціальної комунікації (Т. Бородіна характеризує презентацію як пасивний спосіб, можливо, тому, на нашу думку, що презентація не передбачає виявлення суперечностей, дискусій і навіть діалогу під час її проведення, хоча діалог може бути автентичним і передбачати неабияку активність);

– маніпуляція як прихований й активний спосіб впливу на суб'єкта;

– конвенція, що забезпечує через ланцюг консенсусів змістовий договір між різними сегментами середовища або в межах одного сегмента;

– опозиція як реакція контрагенту на ту чи ту позицію (часто на маніпулятивні дії) [1].

Як би мова не йшла про тьютерську допомогу у конструюванні комунікації й діалогу, що передбачає цілеспрямований вплив на homo educandus, то можна було би до цих стратегічних типів додати тільки засоби кожного типу (для презентації – повідомлення, для маніпуляції – неаргументоване повідомлення, для конвенції – діалог, для опозиції – полеміка та інше), але тьютерські технології слід оцінювати як технології.

По–перше, вони не можуть не передбачати і не «закладати» в мету, зміст і механізми комунікативної стратегії смисл комунікації й діалогу як розуміння і взаєморозуміння суб'єктів комунікації. У цьому контексті, нам здається, дві стратегії (маніпуляція і опозиція) мають бути виключені з арсеналу знаходження консенсусу, а відтак – й з планування та моделювання тьюторської діяльності. Це, звичайно, не означає, що їх немає у реальності. Проте без консенсусу, який передбачає прийняття рішення і стратегічні кроки, що ураховують досвід кожної із спільнот без утиснення інтересів жодної сторони, ніяка тьютерська діяльність неможлива.

По–друге, потребує чіткого визначення, особливо якщо мова йде про міжкультурну комунікацію, ідейна спрямованість комунікативної стратегії, яка може відображати різні інтерсуб'єктивні інтенції: мультикультуралізм, інтернаціоналізм, націоналізм, крос–культуралізм, інтеркультуралізм з їх модифікаціями і контекстуальними ознаками.

По–третє, будь–яка стратегія має спиратися на пріоритети та основоположні принципи, а також ураховувати контекстуальні зміни. На основі аналізу проблем стратегічного управління в умовах глобалізації, які розкрито білоруськими вченими [6, с. 544–545], ми спробували окреслити основні засади комунікативних стратегій в культурно–освітньому просторі, що здатні уможливити:

– приведення розуміння цінностей і соціокультурних орієнтацій у відповідність з техніко–технологічним балансом суспільства, його культурно–освітнім, духовним розвитком та консолідованим поступом;

– утвердження у свідомості суб'єктів комунікації постулату про управління людьми як автономними суб'єктами;

– сприйняття інноваційних технологій створення нових соціальних структур, нових економічних систем тільки на основі самоорганізації суспільства і природи;

– зміна технократичної орієнтації суб'єктів на творчу, гуманістичну діяльність і розвиток індивідуально–особистісних якостей людини;

– консолідацію різних соціально–культурних спільнот та спрямування їх активності на вирішення як актуальних проблем сучасного світу, так і конкретно–контекстуальних задач збереження природного середовища, культурного розмаїття і рівня життя людини тощо.

Підсумовуючи вищезазначене, слід підкреслити, що у статті ще раз актуалізовано питання переходу навчання і виховання людини в культурно–освітній простір як континуум або єднання науки і освіти, освіти і культури, ціннісних орієнтацій та індивідуальних інтенцій, прагнень homo educandus і цілеспрямованої діяльності інституцій цього простору, усіх суб'єктів, які презентують розмаїття культур, а також єдність стратегій саморозвитку особистості і технологій співпраці та співробітництва з нею в культурно–освітньому просторі. Цей перехід не є можливим тільки без комунікації, що має на меті взаєморозуміння її учасників, і діалогу як конструкту, що уможливлює розуміння, але й без філософського осмислення процесів комунікації, діалогу, комунікативних стратегій і способів їх здійснення, зокрема в тьютерській діяльності. Ігнорування філософських постулатів щодо управління комунікацією і діалогом позбавляє результати комунікативної стратегії і тактики концептуальних засад (мета, завдання, принципи, пріоритети), що абсолютно логічно призводить до втрати ціннісно–смислових координат життя людини. Визначення конвенції як найбільш перспективної стратегії комунікації й діалогу зумовлює необхідність розгляду у подальших дослідженнях саме цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Бородина Т. В. Социальный диалог: коммуникативные стратегии личностной репрезентации общественных отношений. – Электронный ресурс: http://cheloveknauka.com/sotsialnyy–dialog–kommunikativnye–strategii–lichnostnoy–reprezentatsii–obschestvennyh–otnosheniy#ixzz3ZHassy/

2. Дацюк С. Українська правда. – 2012. – 25 червня. – Електронний ресурс: http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/4fe7fe8e49e02f/viewprint/

3. Кондрашов В. А. Новейший философский словарь / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. Н. Копорулина; под общ. ред. А. П. Ярещенко. – Изд. 3–е. – Ростов н /Д.: Феникс, 2008. – 668 с.

4. Новейший философский словарь. Постмодернизм / Главный научн. редактор и составитель А. А. Грицанов. – Мн.: Современный литератор, 2007. – 816 с.

5. Новейший философский словарь: 3–е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

6. Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов / Ч. С. Кирвель [и др.]; под ред. д–ра философ. наук, проф.

Ч. С. Кирвеля. – 3–е изд., перераб. и доп. – Минск: Четыре четверти, 2010. – 548 с.

7. Українсько–російський психологічний тлумачний словник / Авт.–упор. В. М. Копоруліна. – Х.: Факт, 2006. – 400 с.

8. Философия / Под ред. А. Ф. Зотова, В. В. Миронова, А. В. Разина. – 6 изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2009. – 688 с.

References

1. Borodina T. V. Social'nyj dialog: kommunikativnye strategii lichnostnoj reprezentacii obshhestvennyh otnoshenij. – Jelektronnyj resurs: http://cheloveknauka.com/sotsialnyy–dialog–kommunikativnye–strategii–lichnostnoy–reprezentatsii–obschestvennyh–otnosheniy#ixzz3ZHassy/

2. Dacjuk S. Ukrai'ns'ka pravda. – 2012. – 25 chervnja. – Elektronnyj resurs: http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/4fe7fe8e49e02f/viewprint/

3. Kondrashov V. A. Novejshij filosofskij slovar' / V. A. Kondrashov, D. A. Chekalov, V. N. Koporulina; pod obshh. red. A. P. Jareshhenko. – Izd. 3–e. – Rostov n /D.: Feniks, 2008. – 668 s.

4. Novejshij filosofskij slovar'. Postmodernizm / Glavnyj nauchn. redaktor i sostavitel' A. A. Gricanov. – Mn.: Sovremennyj literator, 2007. – 816 s.

5. Novejshij filosofskij slovar': 3–e izd., ispravl. – Mn.: Knizhnyj Dom, 2003. – 1280 s.

6. Sovremennye global'nye transformacii i problema istoricheskogo samoopredelenija vostochnoslavjanskih narodov / Ch. S. Kirvel' [i dr.]; pod red. d–ra filosof. nauk, prof. Ch. S. Kirvelja. – 3–e izd., pererab. i dop. – Minsk: Chetyre chetverti, 2010. – 548 s.

7. Ukrai'ns'ko–rosijs'kyj psyhologichnyj tlumachnyj slovnyk / Avt.–upor. V. M. Koporulina. – H.: Fakt, 2006. – 400 s.

8. Filosofija / Pod red. A. F. Zotova, V. V. Mironova, A. V. Razina. – 6 izd., pererab. i dop. – M.: Akademicheskij Proekt, 2009. – 688 s.

Troitska O. M., *Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, doctoral student of Dragamanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), troizka@ukr.net*

Communicative–dialogic strategies in cultural–educational practices and tutorial activity: philosophical dimension

In the article the problem of philosophical comprehension of communicative and dialogic strategies of cultural–educational practices, including necessary for the modern society the tutorial activity, is actualized. It is proved that cultural–educational conceptual ideas of human's life and society harmonization where the strategies of communicative and dialogic interaction of subjects take the central position will not be implemented and fulfilled. On the one hand, it will happen without the philosophical analysis of deep mechanisms of communication, dialogue, axiological components of interaction and, on the other hand, without organization of extensive help to homo educandus who strives for free cultural–educational growth during all the life. The necessity and role of facilitation in communication and dialogue management is justified; the main types of communicative strategies are characterized (presentational, manipulation, conventional, opposing ones); the essence and meaning of convention is shown as a type of communication corresponding to today challenges.

Keywords: *communicative action, communicative strategies, convention, consensus, construct, facilitation.*

Троицкая Е. М., *кандидат философских наук, доцент, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), troizka@ukr.net*

Коммуникативно–диалогические стратегии в культурно–образовательных практиках и тьюторской деятельности: философское измерение

Актуализирована проблема философского осмысления коммуникативных и диалогических стратегий культурно–образовательных практик, в том числе в необходимой для современного образования тьюторской деятельности. Доказано, что культурно–образовательные концепции гармонизации жизни человека и общества, в которых стратегии коммуникативного и диалогического взаимодействия субъектов занимают центральное место, не будут имплементированы и реализованы, с одной стороны, без философского анализа глубинных механизмов коммуникации, диалога, ценностно–смысловых компонентов взаимодействия и, с другой стороны, без организации всесторонней помощи homo educandus, который стремится к свободному культурно–образовательному росту на протяжении всей жизни. Обоснована необходимость и роль фацилитации в управлении коммуникацией и диалогом, охарактеризованы основные типы коммуникативных стратегий (презентационная, манипуляционная, конвенциональная, оппозиционная), раскрыты сущность, значение конвенции как типа коммуникации, что соответствует вызовам времени.

Ключевые слова: *коммуникативное действие, коммуникативные стратегии, конвенция, консенсус, конструкт, фацилитация.*

* * *

УДК 1:37.017(477)

Заблоцька Ю. В.,
аспірантка кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), yuliazablotskaya@gmail.com

Особистісні компетентності та життєві стратегії сучасного студентства України

Розглядаються основні інноваційні напрямки у вищій школі у вихованні фахівців майбутньогота формуванні їх життєвих стратегій урамках компетентнісного підходу.

Ключові слова: *вища школа, життєві стратегії, компетентність, інтелект.*

У сучасному динамічному та мінливому світі стають загальновизнаними цінностями інформація, знання, творчий характер праці, інтелектуальні продукти та технології, поєднання корисного з естетичним тощо. Серед інституцій, що покликані відповідати цим тенденціям, одне з перших місць посідає вища освіта. Вукраїнському суспільстві – як й у будь–якому іншому сучасному суспільстві – покликанням та соціальними завданнями системи вищої освіти є належне відтворення інтелектуальної, творчої та управлінської еліти, забезпечення безперервності національної традиції, спадкоємності культури та спеціальних знань, підготовка швидкої адаптації молодого покоління до умов мінливого суспільства і до вимог практичної роботи у близькому майбутньому.

Світ стрімко змінюється. Багато усталених сценаріїв успішної кар'єри та уроки вчорашнього досвіду сьогодні вже не відповідають складності та темпам соціальної динаміки. Зміни відбуваються в усіх сферах – і водночас. Складність і варіативність форм адаптації студентства до цих змін пов'язана багато в чому із тим, що і сама система вищої освіти перебуває в умовах кризових випробувань та майже невпинного реформування. Натомість саме забезпечення належних інноваційних трансформацій у вищій школі може озброїти молодих людей ефективними компетентностями для самореалізації, для пошуку належного місця в роботі та в житті взагалі.

За сучасних умов саме компетентісний підхід привертає дедалі більшу увагу як теоретиків освіти, так і практиків усіх ланок (включаючи початкову і середню освіту). Новий підхід до підготовки фахівців, спроможних діяти творчо і активно, поєднувати різні кваліфікації і типи інтелекту, стає до порядку денного. У найбільш граничному своєму вигляді цей підхід знаходить своє вираженні у пропозиціях взагалі відмовитися від моделі підготовки «спеціалістів» (як орієнтованих на вузький сегмент знань і навичок) – і перейти до підготовки «компетистів» (як таких, що відрізняються інноваційною гнучкістю та володіють універсальними компетентностями). Додамо до цього, що й філософія Болонського процесу також враховує компетентісний підхід, принаймні у оцінці якості результатів освіти, у загальних стандартах освіти тощо. Важливого значення набуває у зв'язку з цим критичний аналіз як вітчизняного досвіду розвитку вищої освіти, так і належна оцінка і імплементація досвіду закордонного.

У сучасній українській науці відповідною проблематикою займалася низка відомих вчених, зокрема таких,

як В.Андрущенко, В.Бакіров, В.Вашкевич, І.Зязюн, С.Клепко, В.Кремень, М.Култаєва, В.Кушерець, В.Лутай, М.Михальченко, С.Пазинич, Л.Панченко, М.Попович, І.Радіонова, Н.Скотна та ін.Істотне значення мають праці зарубіжних авторів, присвячені дослідженню різних аспектів освіти. Серед них Ф.Бомар, Р.Будон, П.Бурдьйо, Дж.Беллентайн, Г.Гарднер, П.Карстанье, Дж.Коулмен, Ф.Г.Кумбс, К.Мангайм, У.Сьюелл, Т.Парсонс, Д.Фитерман, П.Фрейре та ін.

Метою пропонованої статті є аналіз основних інноваційних напрямків розвитку вітчизняної системи вищої освіти, які мають забезпечити отримання адекватних компетентностей для подальшої успішної діяльності.

Коли говорять про зміни, які відбуваються в Україні на початку третього тисячоліття, кажуть про загрози, що відображаються у системі освіти. Причини різнорівневих проблем, які породжені такою ситуацією лежать не лише у соціальній, а й у педагогічній площині. Зараз освіта стає переважно знаннєвоорієнтованою. Але часто при цьому не враховується, що знання, хоч і є важливим чинником людського прогресу, але не єдиним. Знанням як цінності реальну конкуренцію можуть скласти цінності, що визначають орієнтацію людської діяльності [1, с.315–335].

Для нашого дослідження особливо важливою є гуманістична функція освіти, якареалізує себе у формуванні творчої індивідуальності, розвиненні здібностей спеціаліста. У той же час в умовах нових ринкових відносин і трансформації суспільства система освіти дедалі більше виконує сервісну функцію, сприяючи розвитку утилітаристських, прагматичних знань і цінностей.

У формуванні своїх життєвих стратегій студенти зазвичай поєднують ці основні складові освітнього процесу, проте це поєднання завжди передбачає переважання того чи іншого компоненту. Ми виходимо із визнання того, що серцевиною освіти – попри стрімкий розвиток техніки та технології, ускладнення інформації і знань та їх кількості – має бути життєтворчість і людинотворення, а саме виховання розвинених особистісних якостей. Адже тільки самодостатня, розумна і впевнена у собі людина може бути носієм справжньої професійної і громадянської компетентності, втілювати отримані знання і вміння на практиці.

Зазначимо, що потребують певного розрізнення такі важливі поняття, як компетентність та компетенція. За усталеним своїм значенням компетентність є певною сукупністю знань і практичних навичок, що надають змогу успішно підходити до проблем і успішно вирішувати їх. У цілому компетентність є інтегративною критеріальною характеристикою якості підготовки фахівця чи практичної спроможності діяти в якихось справах (громадянська компетентність). Компетенцією ж вважають сферу діяльності (скажімо, коли йдеться про межі компетенції), в якій фахівець має проявити свої знання чи навички (чи компетентність). Не менш плідним, як на наш погляд, є тлумачення компетенції як практичної актуалізації компетентності, компетентності в дії.

А.Маркова розглядає компетентність як індивідуальну характеристику ступеня відповідності вимогам професії; як здатність й уміння людини виконувати певні трудові функції [2]. О.Овчарук пропонує під компетентністю людини розуміти спеціально структуровані набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання [3]. Існує точка зору, згідно якої термін «компетенція» використовується там, дейдеться про навчання і виховання (що є, на наш погляд, невірним. – Ю.З.), а «компетентність» є комплексною характеристикою особистості, яка вбирає в себе результати попереднього психічного розвитку [4]. Наголошує на соціальних і соціально–психологічних аспектах поняття життєвої компетентності В.Цибата зазначає, що осмислення свого призначення, своєї долі, життєвих цілей, смислу життя і організація життєвого шляху визначає зміст життєвої компетентності. В цьому концептівідображається оптимізація життєвого шляху, тобто обгрунтування раціональних способів досягнення мети [5]. Зазначимо, що поняття життєвої компетентності, яке вживає цей автор, є, на наш погляд, вдалим і евристично цінним.

Аксіоматичним є твердження, що вища школа покликана готувати фахівців з випередженням потреб практики. Якщо випускник вишу не відповідає рівню, досягнутому практикою, то він вочевидь не може бути носієм прогресу. Недалекоглядна економія на освіті та підготовці фахівців, нібито в інтересах виробництва, обертається труднощами у виробництві в першу чергу і в розвитку суспільства в цілому. Тим більше, що потреби сучасного виробництва вимагають при підготовці фахівця з вищою освітою переносити акценти з кваліфікації на компетентність (як інтегровану систему компетенцій). Саме ці якості повинні формуватися у випускника ВНЗ. У різних сферах діяльності дедалі частіше потрібною є не формальна кваліфікація, а багатовимірна компетентність, яку можна розглядати у вигляді своєрідної суми знань і навичок, властивих індивідууму і які включають в себе кваліфікацію в строгому сенсі цього слова, соціальні поведінкові характеристики і здатність працювати в групі, ініціативність і готовність до ризику, здатність приймати рішення, прораховувати їхні можливі наслідки і нести за них відповідальність.

З урахуванням того, що світ швидко змінюється, а знання так само швидко старіють, треба орієнтувати студентів на оновлення своїх знань, перекваліфікацію та ін. впродовж усього життя. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст. визначено, що державна політика щодо неперервної освіти здійснюється з урахуванням світових тенденцій розвитку освіти впродовж життя, соціально–економічних, технологічних і соціокультурних змін [6].Системі вищої освіти сьогодні необхідно забезпечити випускника, якийзможе крім володіння суто професійними знаннями, навичками, уміннями орієнтуватися в буремному потоці інформації, буде здатним до спілкування, вміти працювати в колективі і бути готовим до вирішення конфліктних ситуацій, до постійного оновлення та поповнення знань.

Л.Євстафієва поставила питання про щільний взаємозв'язок між мотивацією навчально–професійної діяльності студентів та їх уявленнями про майбутнє, планами на життя, адже мотивація навчально–професійної діяльності так чи інакше впливає на формування стратегій їх реалізації. Оскільки мотивація – це спонукання до дії у певному напрямі, то її особливості щодо навчально–професійної діяльності студентів надають сенсу процесу здобуття вищої освіти у контексті життєвих планів та їх реалізації. Сила мотиву та ефективність діяльності людини залежать від того, наскільки виразно людина усвідомлює ціль та смисл діяльності [7].

У рамках здійсненого авторомсоціологічного дослідження (опитування студентів вишів України) найбільш необхідними людині для успіху якостями, на думку студентів, виявилися наступні: рішучість та готовність до ризику (60,1%), впевненість у собі (40,5%), освіченість, професіоналізм (37,8%), відповідальність (37,7%), здатність бути лідером (33,7%), творчій підхід до справи (31,3%) та працьовитість (30,2%) [8].

Питання щодо інформованості студентів про затребуваність спеціальності, за якою вони навчаються, на ринку праці надає можливість оцінити, чи дійсно студенти цікавляться питанням майбутнього працевлаштування, чи є їхні стратегії практично підкріпленими.Особливо це було цікавим з огляду на достатньо велику кількість відповідей про бажання забезпечити собі в майбутньому стабільний матеріальний стан як мотив отримання вищої освіти.

Результати опитування показують, що помітна більшість респондентів вважають свою спеціальність затребуваною: зараз і в майбутньому – 58,5%, зараз – 16,5%. Найвищим перший з цих показників виявився у студентів–маркетологів, (81%), інженерних спеціальностей (70%) та математиків (59%). Разом з тим, 10,6% опитаних не мають уявлення, чи користується їхня майбутня спеціальність попитом, 8,6% знають, що спеціальність не користується попитом зараз, але вважають, що вона буде користуватися попитом у майбутньому. Ще 5,7% зазначили, що знають, що спеціальність не користується попитом, але їм байдуже [8].

На початку XXI століття відбувається кардинальна трансформація основної викладацької функції: викладач перестає бути головним джерелом інформації та, навіть, не вирішальним її інтерпретатором. Він сьогодні – своєрідний провідник, що виконує функції посередника, медіатора. І це за умов, колистуденти змінюються і є часто–густо більш чутливими до змін, ніж викладачі. Запастися знаннями і, використовуючи методичні новації, спокійно транслювати їх, поповнюючи лише час від часу, як це було раніше, вже неможливо. Таким чином, зміна вимог до підготовки спеціалістів вищої кваліфікації автоматично тягне за собою зміну моделі викладача вишу, а, отже, тягне за собою і проблему кадрового викладацького корпусу, який змушений не просто підвищувати кваліфікацію, а теж докорінним чином трансформуватися.

Головні компетентності, що набувають студенти протягом навчання, стосуються як їхніх суто професійних знань та навичок, так і універсально прийнятних вмінь: лінгвістичних, комунікативних, самоорганізаційних тощо. Ці компетентності треба розглядати в контексті діяльності ключових елементів соціальної системи як цілого. Загалом, якщо аналізувати формуючу роль вишів у системі життєвих стратегій і компетенцій молоді, то заслуговують на особливу увагу саме такі основні вектори формування компетентностей у системі вищої школи:

а) універсальна інтелектуальна компетентність – реалізація випереджаючих інтелектуальних стратегій, виходячи з визнання множинності і багатоманітності інтелекту; відтворення і підтримання загального розумового рівня суспільства; виявлення і розвиток розумових здібностей і творчих обдарувань студентів, здатності шукати і засвоювати знання, постійно їх оновлювати тощо;

б) професійна компетентність – підготовка фахівців, що за своїми професійними якостями спроможні бути на рівні реалій, які тільки виникають і формуються; здатність формувати складну багатовимірну професійну компетентність, яка складається з компонентів різних існуючих спеціальностей і може бути відсутня в офіційному переліку спеціальностей, але бути вже затребувана на ринку праці;

в) громадянська компетентність – розвинена громадянськість, високий рівень соціального та емоціонального інтелекту, спроможність спілкуватися з людьми, виконувати комунікативні та управлінські функції (якщо навіть необхідність цього не викликана безпосередньо роботою), соціальна (соціалізація особистості, формування її ціннісних орієнтацій та соціально значущих якостей, що забезпечать й входження в соціальне середовище та соціальну мобільність);

г) соціально–політична компетентність (спеціалізована форма компетентності громадянської) – високий рівень обізнаності у справах суспільства і держави, високий рівень політичної культури та громадянської освіченості як засадничої умови функціонування громадянського суспільства і демократичної держави, вміння захищати права людини,брати участь у різних формах самоуправління та ін.;

д) комунікативна компетентність – володіння широким арсеналом сучасних комунікативних засобів (включаючи використання можливостей соціальних мереж), висока мовна (лінгвістична) культура.

У цілому життєві стратегії«вбудовують» відповідну освітню інституцію до власного життєвого сценарію, причому набута освіта та навчальний досвід узагальнює і впорядковує ціннісну систему молодої людини. Різні ж компетентності у різноманітних конфігураціях зумовлюють цінність випускника як практичного працівника, створюють передумови для його креативності, гнучкості, мобільності тощо.

Наведений вище пропонований нами перелік основних компетентностей, зрозуміло, не є вичерпним, можна також виділити такі компетентності як правова, технологічна, екологічна, культурна ті інші.

Критеріальною основою виокремлення різновидів компетентності мають бути, на наш погляд, саме різні типи інтелекту, взяті у своїй самобутності і взаємозв'язку. Усе це надає нам підстави запропонувати власне визначення сутності компетентності.

Компетентність – практична орієнтованість специфічної конфігурації різних типів інтелекту, які у поєднанні із практичними навичками та досвідом надають змогу успішно адаптуватися до мінливих умов, передбачатиі успішно вирішувати виникаючі проблеми.

Донедавна соціально–економічні функції вищої освіти, що пов'язані з формуванням і розвитком інтелектуального, науково–технічного та кадрового потенціалу суспільства, зазвичай розглядали як першочергові. Як це не парадоксально, але ідея, згідно з якою найвигідніше вкладення капіталу – це інвестування в людину в її освіту та розвиток, чітко сформульована й отримала можливість реалізації в масовому масштабі не дуже давно. Стратегічний успіх суспільства визначається не тільки формуваннямширокого кола науково–технічної, гуманітарної та художньої еліти, а й досягненням високого

освітнього цензу та інституційної професійної підготовки всього населення.

Перешкодою на шляху адекватного усвідомлення цінності освіти, її пріоритетного становища в стратегічних цілях суспільства та можливості максимально реалізувати свої функції є абсолютизований економічний підхід, який суттєво деформує і реалізацію властивих вищій освіті соціальних функцій, і реальну освітню політику.

Цей підхід пов'язує освіту лише з її соціально–економічною функцією – обслуговуванням сфери виробництва та соціально–культурної інфраструктури професійними працівниками різного рівня кваліфікації. Але в умовах кардинальних змін у світі, про які йшлося раніше, внаслідок стрімкого ускладнення суспільного, політичного, духовно–культурного життя, введення в обіг інформації про складні процеси глобального характеру людина, аби адекватно орієнтуватися, а тим більш усвідомлено брати участь в цих процесах і виносити правильні оцінювальні судження, повинна бути добре і універсально освіченою.

Підводячи підсумки нашої розвідки, зазначимо наступне. За сучасних умов є надзвичайно важливим формувати і зміцнювати духовне ядро особистості, посилити формування духовних якостей особистості, розвивати у студентів здатність цілісно бачити світ, усвідомлювати значення актуальних соціальних проблем та міжособистісних стосунків, опановувати почуття соціальної відповідальності.

Належнийрозвиток вищої освіти у сучасному українському суспільстві можливий лише в разі безпосередньої особистісної зацікавленості молоді, природного й постійного залучення молодої людини до процесу пізнання, розвитку усіх форм і складових інтелекту, який має виступати серцевиною усіх типів компетентності. Дуже важливо, щоб таке особистісне становлення, як і взагалі мотивація здобути якісну освіту, стало внутрішньою потребою молодої людини, орієнтованої на процес пізнання і самореалізації протягом усього життя. Наразі студенти отримують освіту, сприймаючи її в координатах інструментальних функцій, готуючись до виконання визначених (обмежених) соціально–професійних обов'язків. Термінальна функція вищої освіти, спрямована на перманентну самоосвіту та постійне оновлення знань, а також на особистісний розвиток, у свідомості та поведінці молодих людей актуалізована незначною мірою.

Список використаних джерел

1. Алексєєнко Т.Ф. Біла книга національної освіти України / Т.Ф. Алексєєнко, В.М. Аніщенко, Г.О.Б алл та ін., за заг.ред. В.Г. Кременя НАПН України. – К.: Інформ системи, 2010. – 342 с.
2. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А.К. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
3. Овчарук О. В. Компетентність як ключ до оновлення змісту освіти / Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / Овчарук О.В. – К.: «К.І.С.», 2003. – 296 с.
4. Богуш А.М. Формування мовної компетентності особистості на різних вікових етапах: монографія / [Богуш А.М., Трифонова О.С., Кисельова О. І. та ін.]; за ред. акад. А.М.Богуш. – О.: ПНЦ АПН України, 2008. – 272 с.
5. Сохань Л.В. Життєва компетентність особистості: науково–методичний посібник / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
6. Про Національну доктрину розвитку освіти:Указ Президента України №347 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002
7. Євстафієва Л.М. Психологічні чинники становлення життєвої стратегії у студентської молоді / Л.М.Євстафієва // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.18. – С.326–333.
8. Дослідження здійснювалося у жовтні 2015 – квітні 2016 рр. Опитування проводилося серед студентів очної форми навчання перших і четвертих курсів. Було опитано студентів 35 факультетів: юридичних, економічних, гуманітарних, соціальних, педагогічних і технічних спеціальностей. В цілому було охоплено 16 вищих навчальних закладів: 8 ВНЗ – Центрального, 4 – Південного, 3 – Західного і 1 – Східного макрорегіонів України. Опитування проводилося згідно випадкової вибірки, було опитано 2212 респондентів шляхом анкетування. Статистична похибка не перевищує 2,8%.

References

1. Aleksjejenko T. F. Bila knyga nacional'noi' osvity Ukrai'ny / T. F. Aleksjejenko, V. M. Anishhenko, G. O. Ball ta in., za zag. red. V. G. Kremenja NAPN Ukrai'ny. – K.: Inform systemy, 2010. – 342 s.
2. Markova A. K. Psihologija professionalizma / Markova A. K. – M.: Znanie, 1996. – 308 s.
3. Ovcharuk O. V. Kompetentnist' jak kljuch do onovlennja zmistu osvity / Strategija reformuvannja osvity v Ukrai'ni: rekomendacii' z osvitn'oi' polityky / Ovcharuk O. V. – K.: «K.I.S.», 2003. – 296 s.
4. Bogush A. M. Formuvannja movnoi' kompetentnosti osobystosti na riznyh vikovyh etapah: monografija / [Bogush A. M., Tryfonova O. S., Kysel'ova O. I. ta in.]; za red. akad. A. M. Bogush. – O.: PNC APN Ukrai'ny, 2008. – 272 s.
5. Sohan' L. V. Zhyttjeva kompetentnist' osobystosti: naukovo–metodychnyj posibnyk / Za red. L. V. Sohan', I. G. Jermakova, G. M. Nesen. – K.: Bogdana, 2003. – 520 s.
6. Pro Nacional'nu doktrynu rozvytku osvity: Ukaz Prezydenta Ukrai'ny №347 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002
7. Jevstafijeva L. M. Psyhologichni chynnyky stanovlennja zhyttjevoi' strategii' u students'koi' molodi / L. M. Jevstafijeva // Problemy suchasnoi' psyhologii'. Zbirnyk naukovyh prac'. – 2012. – Vyp.18. – S.326–333.
8. Doslidzhennja zdijsnjuvalosja u zhovtni 2015 – kvitni 2016 rr. Opytuvannja provodylosja sered studentiv ochnoi' formy navchannja pershyh i chetvertyh kursiv. Bulo opytano studentiv 35 fakul'tetiv: jurydychnyh, ekonomichnyh, gumanitarnyh, social'nyh, pedagogichnyh i tehnichnyh special'nostej. V cilomu bulo ohopleno 16 vyshhyh navchal'nyh zakladiv: 8 VNZ – Central'nogo, 4 – Pivdennogo, 3 – Zahidnogo i 1 – Shidnogo makroregioniv Ukrai'ny. Opytuvannja provodylosja zgidno vypadkovoi' vybirky, bulo opytano 2212 respondentiv shljahom anketuvannja. Statystychna pohybka ne perevyshhuje 2,8%.

ZablotskaYu.V., *graduate student of the department of social philosophy, philosophy of education and educational policy, National Pedagogical DrahomanovUniversity (Ukraine, Kyiv), yuliazablotskaya@gmail.com*

Personal competences and life strategies of modern Ukrainian students

The article investigates main innovative trends of future specialist education in higher school and the formation of life strategies based on thecompetence approach.

Keywords: *higher education, life strategies, competence,intelligence.*

Заблоцкая Ю. В., *аспирантка кафедры социальной философии, философии образования и образовательной политики, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), yuliazablotskaya@gmail.com*

Личностные компетентности и жизненные стратегии современного студенчества Украины

Рассматриваются основные инновативные направления в высшей школе в воспитании специалистов будущего и формировании их жизненных стратегий в рамках компетентностного подхода.

Ключевые слова: *высшая школа, жизненные стратегии, компетентность, интеллект.*

* * *

УДК 101.1::316

Aslanova R.,
doctor of philosophical sciences, professor,
head of the department of Baku State University
(Azerbaijan, Baku), aslanovarabiyat2016@gmail.com

ACTUAL PROBLEMS OF CULTURAL INTEGRATION OF TURKIC WORLD IN XXI CENTURY

In the article author explores the following issues: Regional integration of Turkic–speaking countries in the Globalization era; Existing models of integration: successes and challenges; New stages of integration in Turkic world: emergence of independent Turkic countries; Turkic cultural integration: existing formats and their significance; TURKSOY–Cultural integration philosophy of Turkic–speaking countries; The new century and new formats Integration; initiatives, experience and mission of the integration of Azerbaijan; The problems and issues preventing integration of Turkic–speaking countries and ways to overcome them.

Keywords: *integration processes, globalization and regionalization, Turkic–Speaking Countries, Cultural Integration, Azerbaijan, models of integration of Turkic Republics.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Factors that ensure the development of the world, are multifaceted. One of the fundamental factors which are the primary stipulation for all the others of them, is integration processes. The end of the XX century, the beginning of the XXI century characterized by a growing scientific interest to the study of on the essence of the process of integration, as well as the development of interstate relations. Today the world lives a new, large–scale «wave of integration» and the process of globalization gave impetus to them. The expansion of integration problem from the level of concrete practical reality of development in the world, to the level of a vital issue which determines the turning points of the domestic and foreign policy of states, has become one of the leading trends observed in the last half century. The need for the reality and perspectives of the rapid integration processes in the near and far distance, the choice of the main growth vectors in the context of the new geopolitical reality, as well as the determination of the optimum format of bilateral relations and cooperation with Turkic–speaking countries in changing conditions, require the science–based concept of these processes.

Important problems of the modern world can be resolved not only by political, scientific or technological means, but also by socio–cultural means. Under the conditions of the global integration process, the national cultural policy suffers the new quality changes under light of the geopolitical concept called as «soft power». Terms of geopolitics and geoeconomics develop intensively along with the «geocultural» concepts.

Cultural policy must be adequate to the scale and speed of socio–cultural dynamics changes to direct the appropriate course. The most important point is – if the national imperatives played a leading role in national policy in recent times, but today the boundaries between internal and external cultural policy are erased, then their combination takes the lead. This combination shows the growth of the importance of external conditions in the cultural policy.

Azerbaijan has historically been a place of intersection of Eastern and Western cultures with its geo–strategic position. The nature of openness to the mutual influences which is a part of our culture, is based on that. Unlike some cultures which feel the global effects now, in Azerbaijan this process have natural–historical nature, the option of self–isolation has never been spesific to our culture.

Turkic Republics in the mirror of globalization and regionalization processes

As noted, the modern socio–cultural situation is not comparable with any course of history.

The cultural space of the XXI century – formed the background of the new global reality. Global culture system which is emerging, is the new reality that the boundaries of cultural spaces could not reveal. Not all multi–faceted local cultures will easily take place in this new reality. To achieve this, it is necessary to be integrated in all levels – political, socio–economic, cultural, legal and etc. levels.

Philosophy and strategy of the phenomenon of integration which has a long history, has changed. The integration is oriented towards global unity not only from the one direction, one culture, but also from all equal subjects of multipolar cultural space. The new approaches «multicultural, cross cultural, transcultural, polycultural» which is known as the «pluralist paradigm» of communication formed in the global cultural space.

The processes of globalization leads to reaction of various cultures willingly or unwillingly, and impacts on their substance and form. The intensity of intercultural integration has raised on one hand the growing attention to the factor of cultural diversity, on the other hand both theoretical and practical resolution mechanisms and formats of the problem, as well as caused extensive discussions. Although the suggested interaction strategies up to date, the resolution mechanisms of the problem of integration did not formed yet.

If we try summarize, then can be mentioned the existence of three directions or scripts. They are as follows: 1) confrontation (collision); 2) dialogue; 3) «mixing» of local cultures in the hegemony cultural space [15, p. 71]. Integration emerged as the terms and theory in the West. But it does not mean that there were no historical experience and models of intercultural relations in other countries around the world. The philosophy of integration in a globalizing world is a fundamental issue which services to find a mechanism for the development and reconciliation of various cultures. So now people belonging to different cultures face difficulties in choosing communication or identity. There is no alternative to this choice.

Integration is used to prevent trends in intercultural relations – differentiation and assimilation, as well as used for synthesis and harmony. The true ideal of intercultural relations is integration without assimilation.

In new world order of the XXI century the Turkic world should evaluate the current state, and that states should determine what have they to do for joint effort. In order to get closer, the Turkish world should be acquainted with each other. There is a great need for the politicans, along with the scientists, culture and art figures, representatives of media, to be together and to determine the overall paradigm of cultural integration. There is a need to show tenacity and willpower of joint efforts to the world community and international organizations in order to solve the problems experienced in this space.

It should be admitted that there is still not an adequate level of relations between the Turkic–speaking states. The international organization of states, its essence and place in development processes, as well as the principles of integration remain a subject of scientific–practical dispute in the modern world. It should be borned in mind, that the system of international relations and integration in the West was not formed suddenly. The first international organization was

created in the economic sphere in 1874, that is, the Universal Postal Union [20].

Until the beginning of the 20th century several international organizations proved themselves. The first political organization was the League of Nations. The period after World War II became a new stage of evolution in the history of international organizations. Issues such as the preparation of a single platform, peaceful settlement of disputes and conflicts, the development of mechanisms to ensure international stability by ensuring security and stability, and taking into account the interests of all countries, was a vital issue at the same rate for all countries. In the middle of the 20th century international organizations in Europe began to undertook the responsibility for the solution of problems.

At the end of the century the replacement of bipolar world order with multipolar created conditions for the international organizations to the start of a new stage of quality. Becoming the new independent states a member of these organizations lead to expansion of their powers and complication of structures. It also caused the need to define the new global and regional models of integration.

Today, in every region there are organizations combined on the basis of common history, culture and morality. At the same time, the process of globalization and on the contrary, the process of regionalization is going on in the world today. This is undoubtedly a historical necessity to preserve the balance of the integration processes in the global system, otherwise these processes would be going in a unilateral direction which is not desirable, especially in cultural aspect.

In general, the process of combination of the separate areas and regions has always existed in history. However, earlier these processes have been forcibly, but from the beginning of the XX century, the process of formation of separate entities emerged as a historical necessity. It should be noted that in today's world there are organizations which constantly evolve, as well as they are available only on paper. The need for establishment of each organization arises first of all from its higher purposes and ensuring of the interests and benefits of the state represented in this organization. For example, the establishment of the European Parliament could be seen as an example of this. It is a fairly efficient and agile entity, for the states of Europe [16]. At the same time, the states far from this region also are a member of this organization today. Because, the purpose of this organization arises from the existence of unity and one state's desire to aid and help to another state, in general, to create a great European territory together. Formation of similar attractive regional institutions in the Turkish world must be target for near perspective.

Today, different platforms and spaces are formed in the world. These are a platform for dialogue, for tolerance and etc., which are beyond conception of the geographical–territorial division and borders. The world now understands that if such venues will not form, then the globalization cannot be justify itself which ensures the peace, safety and tolerance. There cannot be only one–sided tendency of the globalization and there is a need for regionalization processes to stand in front of it. The unilateral processes never succeed in the world, and there should be a reciprocal direction of this process in order to create a balance. On the one hand, it creates healthy competition, on the other hand, it enriches the living conditions of multi–faceted, various nations.

In particular, the cultural space of the world is based on these multilateral processes and relations. The states understand that due to the absence of the great and global organization in the world today, there is a need for separate institutitions which will provide rights and interests of each of them. That's why, those states create regional organizations, covering the close geography and so, they try to assert themselves.

Although the integration of the Western bloc states faced with serious problems against the background of the general level of integration in the past 20 years, but it still continuing. The unity called as «non–Western» («the world without the West») tries to strengthen internal relations, to create a new system of international relations, to form institutions based on the legal basis which is parallel to the current system. Although at first glance it may seem as a normal competition, but in fact, it was a response to challenges which the «non–Western region» faced [9, p. 147]. All of these trends necessitate the significant activity towards the organization of Turkic–speaking countries. Only in this case, it may be possible to demonstrate the universally recognized legal basis of joint action, as well as the adequate and agile response to the challenges, the determination in solving problems relating to the scope and authority. The talking is about the cultural integration processes which are able to strengthen the political and economic unions with closer ties, as well as become a constantly renewed and agile body.

Turkic states which have different levels of development, the national and spiritual values, as well as an originality in different stages of democratic development, put forward a common position in the resolution of issues that are important to the region and the world. This is not an easy task. However, matching of interests of newly independent Turkic states, the work to solve problems on the basis of principles of international law should be the main goal of the new–formed organizations.

As it is known, the superpowers which have a traditional sphere of influence in the world, are very jealous of the new independent Turkic states' position in the international arena and the political scene. The superpowers are not afraid of starting the policy of «double standards» when it is needed. They reveal their desire to keep the area under their influence. It also displayed in the work principle of the international organizations. The way of self–assertion of Azerbaijan which got independence, is evidenced once again. It also shows that many things can be achieved by the joint collective cooperation and will of Turkic–speaking countries. The key issue here is to ensure the common interests and benefits.

Each Turkic state have to understand its responsibility in the process of the cultural integration. Today, there is a historical heritage of the Turkic world, and it must be presented to the world. So far, all the time, European culture and European human rights was taken as an example, there has dominated a desire to become a member of this region. However, there are other alternative regions to it, today, there is a need to introduce them to the world. For this reason, it is important to preserve our language and culture, support each other in order to solve our social and economic problems.

The world is experiencing a fairly big crisis. Those states will move this stage which will combine their intelligence and mind by turning their cultural heritage, potential and resources to the «soft power», in order to make their states stronger and citizens' life more prosperous. While looking at the political reality, and the integration models which relatively have a long

history, it does not seem the prespectives which gives comfort, prosperity and peace in concrete states. On the other hand, no state can ensure its existence separately in a globalized world, despite the fact that no matter how powerful is it, but it is integrated into the processes in the world. The global financial crisis of the last years proved it once again by chaos in all countries. The unity of Turkic countries and nations, as well as their transformation to the effective mechanism in various formats of integration are necessary to avoid these painful processes and give less damage. As is clear from history, the solidarity of the nations of the same cultural and ethnic roots is important. In particular, the vast majority of people turns towards Europe under the influence of globalization. Finally, the unilateral tendency of integration, cultural hegemony, the manipulation of information, its harmony and the balance of relations between civilizations may be disordered as a result of international migration flows. It is not accidental that the vector of regionalization of integration which is parallel to the globalization has become widespread.

In this regard, the organization of the Turkic–speaking states serve the harmony of multipolar world by creating their unity inderctly. Geopolitical factors also arise the establishment of Eastern–Turkish unity which is not against the other union and can keep balance by serving harmony of the East and the West.

Although the intergovernmental organizations were historically formed firstly on the basis of the economic or political interests, but there is a great need for existence of the integration on the humanitarian, cultural and scientific foundations in the XXI century.

Current models of integration of Turkic Republics: successes and problems

Every state in the modern era pursues a policy of its own national interests. In the XXI century intergovernmental mutual relations of cooperation characterized by the multi–faceted and general planetary processes so–called «globalization» and the one common line–integration in relations. Taking into account the scale of globalization, it can be considered that the search for a model of cultural integration is one of the important challenges that must be resolved. Cultural integration acts as the a humanitarian and social problem of the international community in order to ensure the protection, development and synthesis of the moral capacity.

Integration in Latin means «integer» – «whole, integrity», in fact, the etymology of the word is more clearly states the content and mission of the integration as not only economic, but also political, social, cultural and etc. process. The word of «integratio» is originated from the word «integer», and in Latin means «restoration, completion».

Europe passed a controversial historical processes for the realization of the idea of unity and integration. In early stages those who established the empires to find the way of unity by wars and fights, have dominated (a stage from Charle Magne and the Holy Roman Empire until the French Empire of Napoleon's period).

In fact, the model of Europe which the idea of integration became a real tradition, is considered a valuable political–historical and social–cultural phenomen of the second half of the XX century. Just that time Europe which is introduced to the world as a place of peace in terms of cultural–moral, civilizational and religious roots, became a cradle and homeland of integration. Since that time, Europe began to act as the positive stimulus of integration trends and an examplary model in the world. However, no one can say with determination that controversies and difficulties were overcame in the model of integration in Europe. Especially, it can be confidently said that complex and scale problems have conditioned it by the start of the as called «Brexist». It has generally led to the formation of the new situation which the models of integration in Europe have not faced yet.

The necessity of starting the next higher–political stage of integration in comparison with its stage which is conditioned with initial economic factors, revealed completely new and conflicting issues. Does the current model of integration give reason to believe that in the new century it will become a model of World economic development and social progress? There is not included the vector of cultural integration in this question so far, so it has remained incomplete.

Because of the integration of cultures has not been resolved against the background of migration flows which the globalization accelerates, today this issue is characterized as the «dilemma» of European integration, so, *the cultural concepts of integration* are widespread.

The models of integration are under discussion in Asia along with Europe. We would like to remind one more thing that although the conclusions on the European model of integration, coincide, but there are thoughts about the Asian model that are essentially opposite to each other. For example, the Euroasian model of Russia is widely discussed again now. It becomes clear that the cultural and humanitarian strategy stays in the shadows, in particular, in the model which the geopolitical and political integration is highlighted. Present–day of the multi–faceted integration of Turkic union, as well as the scientific and conceptual issues of its future are in the center of our scientists attention. Azerbaijani scholar J. Feyziyev's explanation which he has noted in his book, is real and based on the mentioned points: «Euroasia – gains its geopolitical integrity only with the integrity of the Turkic world. Asia and Europe – establish their relations in megasystem of unified civilization as the different «components» of civilization where the Turks unit. The creator of the Euroasian geoploitics – were Turks. Today, the Turks will survive and move it forward. That is the judgment of history» [6]. This shows once again that the models of integration with geopolitical purposes cannot have the future. Integration may be based on common cultural past and future.

The new phase of integration – the establishment of independent Turkic states: existing formats and their importance in all–Turkic cultural integration

«The XXI century should be the century of Turkic world. I am very pleased that the initiatives put forward by Azerbaijan is taking place now. Support to the Turkic culture and the establishment of the Turkish Heritage Foundation is very important event. Our countries have the potential, joint activities and very important format of cooperation. Our greatest desire is constantly development of TurkPA, Turkish Academy, TURKSOY and all of them».

Ilham Aliyev, President of Republic of Azerbaijan

Turkish nations gave a great contribution to the world culture and enriched it throughout their centuries–old history. Their rich roots coming from the depths of history, moral devotion to each other helped them to win the serious tests at all these stages. With the disintegration and the collapse of the USSR in 1991, there were established 5 new independent Turkish states (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan) and took their rightful place

in the world community. This, in turn, led to the necessity of establishment of close literary–cultural, scientific, economic relations between the Turkish state institutions. So, with the establishment of independent Turkic states, the integration history of nations with common language, religion, traditions and history, embarked on a new higher stage in terms of quality. There was given a valuable contribution to the expansion of cultural relations between our countries and further convergence of our nations.

HIGH LEVEL SUMMITS

After the collapse of the bipolar world, it has become a tradition to organize summits of Turkic–speaking countries and since 2009 they have held every year. The summits are one of the high–level events of Turkic states held each year. These meetings are varied and intends serious prospects for cultural integration. Here the relations between the Turkic–speaking countries are discussed and made decisions at a high–level. The Cooperation Council of Turkic Speaking States which involves the cooperation of Turkey, as well as the newly independent Turkic–speaking countries after the collapse of the Soviet Union, at the global and regional levels, plays an important role in conjoining the countries in different spheres.

The annual summit held at the level of presidents, is very important. In summits was usually defined the «roadmap» by the heads of state on the important areas of cooperation. The importance of the summits manifests itself especially in recent years. So, as a result of those meetings, relations between the countries have been intensified and these countries demonstrate the proximity in some issues, as well as their position at the regional and global level. Here are some of the *goals and purposes of summits*: Establish a permanent secretariat; Create a common alphabet of the Turkic world; Prepare the mutual dictionary of Turkic dialects; create a common Turkish history book and anthology; Set up the Common Turkish history; Carry out energy policy that will connect the Turkish world; Implement the Istanbul–Almaty railway project and join Bishkek to the transport chain of the Turkic world; Increase support to the construction of the Baku–Tbilisi–Akhalkalaki–Kars railway; Revitalization the Silk Road in real; Raise the level of cooperation between the Ministries of Education and universities; implement the mutual exchange of scholarship students and pupils and so on.

Summits give a strong impetus to the process of cultural integration between the Turkic states. *The second Summit in 2012 was exclusively dedicated to the discussion of cooperation in the field of science, education and culture.*

The last third Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (CCTS) was held in Azerbaijan in 2013. The President noted in his speech: «Our culture is closely related to each other. Our languages are the basis for our cooperation in the humanitarian field. Therefore, more attention should be paid to work in the cultural and humanitarian sphere. I want to emphasize the activities of TURKSOY. TURKSOY conducts active work not only in Turkic speaking states, but also in all Turkish regions, thus performs duty for the unity of the Turkic world».

The Parliamentary Assembly of Turkic States (PATS)

The Parliamentary Assembly of Turkic States (PATS) was established at the meeting which was held on November 21, 2008 in Istanbul with the heads of the legislative bodies of 5 Turkic states – Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan and Kyrgyzstan. The purpose of the assembly was declared as to achieve of unity of Turkic–speaking countries and discuss the common problems and other issues together, as well as to make legislative decisions. Establishment such an institution accelerated integration of the Turkic states. The launch of the joint legislative body was very important foundation for the Turkish world. Although it was newly formed, but now all the world recognizes this institution where the millions of Turks united.

It is not accidental that Armenia raised the issue about the threat of PATS in front of the international organizations to prevent its establishment.

PATS served for the intentions of cooperation between the parliaments according to its format and status, at that time it gives a great contribution to intercultural dialogue. It is true that it was an institution at the level of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, OSCE Parliamentary Assembly and NATO Parliamentary Assembly, but in terms of history it was a new step, the beginning of the way. The success of the short time in which it operated, shows that it has excellent prospects.

It is appropriate to mention that Convention on Human Rights is called the European Convention on Human Rights, not the Convention of Eastern or Turkish–Islamic Human Rights. In other words, today Europe presents the image of Europeans to the world. In such case the Turkic world which covers millions, has the right to become first of all, the moral and cultural owner of the endless area, to present its example to the world. Submitted qualifications are enough in the Turkic world which has ancient traditions, rich with human values and culture.

For that purpose exactly, the formation of new formats and organizations of integration has a great importance. Globalized world does not accept passivity, ignores it. In this regard, the power of the Turkish world should be in its unity.

The main objectives of PATS: giving recommendations on protection of partner countries' legislation, as well as their cultural heritage, the important common values of the Turkish–speaking countries in history, art, literature and other fields, adaptation of legislation focused on the transmission to future generations; assist the development of relations between the parties in political, socio–economic, cultural, humanitarian, legal and other spheres

The philosophy of cultural integration – TURKSOY

The philosophy of cultural integration of Turkic–speaking countries in the world, is based on the their common history, ethno–cultural and civilizational sources of Turkic peoples, their ancient tradition of statehood, historically formed ethnic and cultural ties, common values which they continually develop, and finally common future. The reality and future requires that the culture of Turkic–speaking countries will enter into the global cultural space not in the form of separate fragments, but in the form of a unified system. In this regard, the process of integration transforms the participation of the Turkic–speaking countries in those proceedings in union, as well as the highest ever level of the organization of solidarity to the global challenge. The integrity of the Turkish cultural space is a prerequisite of strengthening the sovereignty and independence of each Turkish state. The continued improvement of formats of cultural integration strategy which became a reality, should be in the centre of attention.

As mentioned, the political independence of the Turkic republics allowed to seek ways to revise the existing cultural relations system and establish mutual cultural relations. The new favorable conditions led to the creation of a unified

organization of the joint Turkish culture and art from the same root. That organization is the international organization TURKSOY which operates successfully at present.

The international organization (TURKSOY) was established at the initiative of the Republic of Azerbaijan and Republic of Turkey on the basis of the agreements reached during the meetings of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkey and Turkmenistan' ministers of culture that were held in 1992 in Istanbul and Baku. It was created for development of the Turkish culture and art. Then Bashkortostan, the Republic of Tatarstan, the Turkish Republic of Northern Cyprus, Khakassia, Tuva, the Republic of Chuvashia and Gagauzia also joined the agreement on TURKSOY as observer countries. Thus, TURKSOY includes 6 members and 7 observer countries.

The organization TURKSOY regardless of internal and external policies of Turkic–speaking countries and the political orientation of government structures, implements regional unity in their field of art and culture. According to its purposes and tasks, activity area and principles, TURKSOY similar to the structure of UNESCO (intergovernmental organization of the UN which is involved in educational, scientific and cultural activities) and has established a close relationship with the organization that is a part of the United Nations. On June 8, 1996 in Istanbul was signed a contract between TURKSOY and UNESCO on mutual cooperation. The following are the main intensions of the organization TURKSOY:

– development of cultural relations between the Turkic–speaking peoples, countries and ethnic groups; research, study, protect and promote the examples of Turkic culture to the world; eliminate the differences in the culture of the Turkic peoples which appeared because of the historical, political and geographical reasons and under the influence of foreign countries; its rescue from the harmful effects of other cultures and return to his own sources; maintenance the alphabet and language of Turkic states and communities that live in a large area in terms of geographical location; spread the Turkish culture, which occupies an important place in the culture of the world, in other places too; cooperation in the implementation of joint programs and etc.

The Republic of Azerbaijan is one of the leading countries in the establishment of TURKSOY, including its further activities. The activities of the organization always was in the centre of the president of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev's attention. He highly appreciated its work and stated that: TURKSOY is an institution that did more than any other organization since the establishment of Unity of Turkic–speaking countries up to date» [8, p. 11–12].

The New Century – New Integration Formats

The formation of an information civilization and knowledge–based society makes necessary to find *new forms of integration and joint organization* in front of the Turkic world. From this point of view, *cooperation in innovation, science and education, establishment of a common language institutions in the field of information and communication Technologies, the active participation of the Diasporas in all mentioned directions* were the main issues.

It is gratifying that there were established the *Turkic Academy* in Astana, as well as the *Association of Turkish Universities,* it was supported the initiative of establishing the *Turkic Library* within the *Turkish History Museum* and «Turkic Academy», there were held the first meetings of the *Common Terminology Committee*. The Turkic Academy has created important works the last three years towards the promotion and development of a common culture. One of the main issues of the Turkic Academy is the writing of the books on the common Turkic language and literature that will be taught in secondary schools. The importance and impact strength of the above–mentioned organizations will increase by the ratification and implementation of some interstate normative documents on their operation on an international scale. There are being done some actions to hold regular meetings of ministers of education of Turkic states, arrange forums on the proper topical issues, further intensify the relations and exchanges between the universities of the Turkic world.

It was started the arrangement of leaders' forums of Diaspora organizations of member countries of the Cooperation Council of Turkic Speaking States. More than 600 representatives of diaspora of about 50 countries took part at the first forum of Diasporas. *The first Baku Forum of Diaspora Leaders* of member countries of the Cooperation Council of Turkic Speaking States has been a very important event in terms of the unity of the Turkish Diaspora.

In 2010 was approved the significance of the implementation of idea related to the establishment of the Foundation of Support to Turkish Culture and Protection of Turkish heritage at the initiative of Azerbaijan in order to protect the rich Turkish cultural heritage which gave a significant contribution to the development of world civilization. In coming years the completion of the work towards the establishment of the *Turkish Cultural Heritage Foundation and Turkish Academy* in this field was supported by all member countries.

Cooperation in the field of information and communication technology is developing intensively and rapidly. *For the first time in 2007 in Baku was held a meeting of the XI Friendship, Brotherhood and Cooperation Congress of Turkish states and societies on international relations, media and information technologies.* In the virtual space «The prospects of cooperation between Turkic–speaking countries in the field of information technology» have been discussed the application and development of Turkic languages, as well as a number of reasons which prevent the creation of a common information space between these nations. There were reviewed some issues as the possibility to remove the existing difficulties between different Turkic speaking countries in use of written information resources of each other, understand each other's languages, communicate without the help of an interpreter. It was also regretfully noted that Turkic peoples use the electronic information sources of each other much less. The diversity of the alphabet and graphics, mismatch of terms and concepts were shown as a reason.

It was revealed that still more work has to be done in order to fully benefit from the opportunities of Wikipedia, which is the world's largest electronic encyclopedia and very important in terms of promotion of historical and cultural heritage of the Turkic speaking countries in the information space.

According to official statistics, the scientist mentioned that in Wikipedia were placed 8 976 628 articles, only 1% (132 571) of these articles belongs to the Turkic languages (here the share of Turkish language is 95 003 (71,66%), the share of Azerbaijani language is 17 398 (13,12%). This is not a positive indicator at all. Although the enemies of the Turkic world waging an information war against them in the various pages and the languages of global electronic encyclopedia, but the level of adequate response to them is still not satisfactory

yet. Turkic states and communities should help and support this issue at the highest level. Fairly widespread cultural integration formats existing between our countries in the mentioned fields, should to be in the centre of attention and further developed in the coming years.

While talking about the science and knowledge, one of the prior issues is the importance and place of the philosophical heritage of Turkic–speaking countries in the education system of modern philosophy, its promotion, in a word, the «integration of philosophies». It is no secret that today the «Turkish philosophy» concept almost does not exist in the researches on the philosophical heritage of the world. «Its political and ideological reasons, factor of eurocentrism is generally known. It is a big task to study philosophy of the Turkic people [10, p. 9–20]. This area is also on the focus of the Azerbaijani scientists. In Baku was held «the international scientific–practical conference on research and training of philosophical heritage of Turkic speaking countries in the context of world philosophy». There were counducted discussions on the status of the Philosophical heritage of Turkic–speaking countries in the education system of modern philosophy, as well as the development of the history of philosophy in the modern world at the beginning of the XXI century and Research problems of the history of philosophy of Islamic region. The Chairman of the Presidium of the Azerbaijan Association of Philosophy and Socio–Political Sciences, Corresponding Member of ANAS Salahaddin Khalilov put forward the idea of the establishment of the world's Center for Philosophy [7]. In Baku was held International Scientific Conference on «Philosophical and spiritual values of the Turkic world in the conditions of the dialogue of cultures». The priority tasks of the event was to establish relations between philosophers living in different regions of the world, solve some common problems by joint efforts, contribute to the development of universal philosophical thought, conduct research on national values, create a special commission to form a joint Turkish philosophical terminology, publish an international philosophical journal at the high level of scientific–practic standards in the future, finally, create a common philosophy society of Turkish world in order to implement all these objectives.

It was noted that the regularly coming the philosophers of the Turkic world together, resolution of the existing problems, development of universal philosophical thought, discussion of the ways of cooperation in research on national values are very important [7, p. 5].

The Great Silk Road project plays a crucial role in the historical and cultural development of states of its geography, as well as Azerbaijan, and it is an organic part of the strategy of integration. Azerbaijan plays an extremely important role of a bridge and an example between Turkey and the Turkic world with its activities in the field of integration. On September 8, 1998 in Baku was held the International Conference called as «The restoration of the ancient Silk Road» with the support of the TRACECA of EU and at the initiative of Azerbaijan and Georgia's presidents. Representatives of 32 countries and 12 international organizations attended at the conference.

Azerbaijan's integration experience and initiatives

Azerbaijan and Turkey are the countries of the Islamic world situated in the Eastern and the Western borders of it. The mission of such a junction of civilizations gives them great responsibility. Azerbaijan historically was the territory of the synthesis and crossroads of cultures. President Ilham Aliyev's initiative for the development of intercultural integration in modern societies characterized by diversity and pluralism, is in the centre of attention of the world. President Ilham Aliyev's initiative for the offering and implementation of the new dialogue infrastructure and platforms in the global venue are the main features of the new symbol of leadership. Taking into account the important role in strengthening of dialogue and confidence between the peoples, since 2011 every two years it will be held the World Forum on Intercultural Dialogue in the Republic of Azerbaijan in order to promote the tolerant culture of Azerbaijani people and its historical traditions to the world, as well as the establishment of a global platform for cooperation between different cultures.

The foundation of the philosophy of integration of Azerbaijan first of all, is creating more opportunities for communication, not making the differencies absolute. The uniqueness of the Azerbaijani model is not based on postulate of an alternative to the existing practice and the continuity of historical tradition in this field, but on its consideration that the sensitivity towards them is important. After the independence of the Republic of Azerbaijan, it put forward the introducing its historically formed model of tolerance to the world against the ideas of «clash of civilizations» and «the failure of multiculturalism», the mission to be a place of dialogue, an initiative to form the philosophy of dialogue of the XXI century together with joint efforts.

«Multiculturalism and tolerance have historically been a way of life of Azerbaijanis, and today has become a way of life of every citizen of Azerbaijan regardless of his national identity, language and religion. The practical steps are being taken by the government in order to achieve our President Ilham Aliyev's specific goals to study the multiculturalism on the scientific basis and promote it to the world. In 2014 was established Baku International Multiculturalism Center and State Adviser Service of the Republic of Azerbaijan on multinational, multicultural and religious affairs in order to ensure the state provision of rights and freedoms of national minorities living in the country, regulating the relations between state and religion in accordance with the requirements of legislation, promotion of Azerbaijani multiculturalism within the country and abroad as a state policy, protection of the multicultural traditions and its development according to the requirements of the modern era. International initiatives carried out to protect and promote the multiculturalism all over the world» [1].

Problems that prevent to all–Turkic integration

Friendship, Brotherhood and Cooperation Congresses of Turkish States, Heads of State Summits of Turkish Speaking Countries, the meetings of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, the meetings of TURKSOY, the sessions of the Parliamentary Assembly of Turkic–Speaking Countries and so on, which were constantly held from the beginning of our independence era, increas the activities aimed at the unifying of the great Turkic world day by day. These mutual contacts have political, economic, social and cultural nature and it gradually gain international significance.

While trying to characterize the results of the integration processes among the Turkic speaking countries up to date, we can say that: these processes are the phenomenon that differs with its extremely varied and colorful content. Analysis of just this complex content of integration necessitates its complex analysis in several – political, economic, legal, cultural, strategic and etc. areas. At the same time, the consideration of

the experience and formats of integration requires the reveal of problems and work to be done in this field.

It was rightly stated in the III Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (CCTS) that the move of the global economic potential center from the Atlantic Ocean to the Pacific Ocean is undeniable truth. This situation has increased the importance of geo–economic nature of the Turkic world. The economic and demographic potential of Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan and Uzbekistan is ranked 7th in the world as a whole with its 4.8 million square kilometer area, 9th with its population of 140 million, 13th with its $ 1.5 trillion total production. In these rankings Turkic world has an economic indicator lower than the geographic and demographic potential that it has on a global scale. It also points to the need for a continuous expansion of economic development. While looking at history, it is observed that the Silk Road was the main line of world trade during periods when Turkic states were strong and effective. When the Turkish world remained outside the global economy and world trade routes, decreased its impact on the political and cultural sphere. Who read the history, those know it.

The mentioned thought shows once again that to achieve the transformation of integration level of the Turkic speaking countries into a full–fledged alliance is the requirement of the day. Conflict of interests of global powers in the region, preference of the Turkic speaking countries for real and pragmatic politics, not for the ethnic and cultural factors, sometimes keep the intercultural acts behind. It is no secret that along with the Azerbaijani government that pursues a balanced foreign policy, the independent Turkic states also have geopolitic orientations as «pro–Western, pro–Eastern» and etc. They are member of different political, economic and military blocs. These in turn, have an impact on the cultural direction of all–Turkic integration.

While speaking of the factors that hinder the consolidation should be noted that from time to time Turkish people had to live in the socio–political formations opposed to each other. At present, the Turkish communities are included in separate independent states. However, values have the integrated nature, in principle. Some Turkish states (Uzbekistan and Turkmenistan) could not join PATC and it is thought–provoking. It is true that representatives of Turkmenistan are involved in the recent summit meetings. Moreover, their actively join the integration process should be approached with optimism, as well as efforts in this direction are needed for them to be more confident.

While talking about the economic integration, we can say that this direction in particular between Azerbaijan and Turkey has reached its mature stage. It is necessary to mobilize the potential, wishes and plans of unit in order that cultural, moral and social integration will reach this stage. It is necessary to mobilize all opportunities to reach the «Brain drain» that has become a global feature of the modern era, as well as the potential of the Turkish scientists to serve this nations. One of the important issues is to achieve that Turkish language will have the status of an official language in international organizations.

It is very important to promote the qualities as the universal values, its inherent tolerance, humanism and morality which the Turkic world can present to the world. In terms of prospects, it is possible to distinguish directions of the integration relations as real political interests and humanitarian and cultural strategies. If we look at the historical experience, we will se that communities which were not built on the foundations as the language and culture, are not eternal, they are temporary. Europe that passed economic, political and social integration stages, today cannot succeed in cultural integration.

Integration processes – is one of the most important directions towards the development of the new world order. In the XXI century, these processes are transiting to superintegration model. The result of the process is always uncertain. Because, the disintegration tendencies always develops in parallel with the integration process. One thing is clear: integration, reintegration and disintegration are processes with objective content and at the result of these processes occurs the restructuring of political and economic, as well as cultural and social architecture of the modern world. Humanity should appropriately benefit from these processes for its sustainable development and future prospects.

Today the Turkic world increases efforts to adapt to the new geopolitical order, simultaneously become a state which has its position in the world economy. In its development, the Turkic world passes the new period, the next stage of integration into the world. The country has many great purposes. All of these cover the integration factors not only into political, but also economic, scientific and information venues. Taking into account the geopolitical situation of the country, there is enhanced cooperation with international financial institutions, economic organizations and regional communities in order to provide the comprehensive economic and social development. In general, measures are being taken to speed up the process of cultural integration of the Turkic world.

References

1. Abdullayev K. Azerbaijani multuculturalism today: from Portugal to Indonesia. Journal of «Multiculturalism». – Baku, 2016.

2. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası: Mədəniyyətlərin İpək Yolu / Konfrans materialları. – Bakı: Sabah, 2009.

3. Aslanova R. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. – Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007. – 440 s.

4. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. – Bakı, 2005.

5. Ədəbiyyat qəzeti. – 2012. – 29 sentyabr.

6. Feyziyev C. Türk Dövlətləri Birliyi : qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli; elmi red. F. Q. İsmayılov. – Bakı: Şərq–Qərb, 2013. – 312 s.

7. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər // AFSEA–nın jurnalı. – 2011. – №31.

8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 8–ci kitab. – Bakı, 1998.

9. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşmanın tələbləri. – Bakı, 2005. – XXI–Yeni Nəşrlər Evi. – 464 s.

10. Nisanbayev A., Kurmangaliyeva G. Modern Turkish philosophy / Philosophy and social and political sciences // Journal of AAPSPS. – 2011. – Number 1 (31).

11. Readings on the theory and practice of European İntegration, 1994.

12. The political dynamics of European Economic Integration. – Stanford, 1973.

13. Барановский В. Политическая интеграция в Западной Европе: Некоторые вопросы теории и практики. – М., 1983. // Baranovskij V. Politicheskaja integracija v Zapadnoj Evrope: Nekotorye voprosy teorii i praktiki. – M., 1983.

14. Делягин М. Мировой кризис: общая теория глобализации. – Москва, 2003. // Deljagin M. Mirovoj krizis: obshhaja teorija globalizacii. – Moskva, 2003.

15. Заглядывая в XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств = Looking into the 21st century: the European Union and the Commonwealth of Independent States / РАН. Ин–т Европы; Ю. А. Борко (отв. ред.) и др. – М.: Интердиалект+, 1998. – 324 с. // Zagljadyvaja v XXI vek: Evropejskij Sojuz i Sodruzhestvo Nezavisimyh Gosudarstv / RAN. In–t Evropy; Ju. A. Borko (otv. red.) i dr. – M.: Interdialekt+, 1998. – 324 s.

16. www.europarl.europa.eu/pdf/divers/EN_EP%20brochure.pdf

17. www.president.az/articles/9013
18. www.science.az
19. www.tursam.org/?p=382
20. www.upu.int/en/the–upu/the–upu.html

Асланова Р., *доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), aslanovarabiyat2016@gmail.com*

Актуальні проблеми культурної інтеграції тюркського світу в XXI столітті

Автор досліджує такі питання: регіональна інтеграція тюркомовних країн в епоху глобалізації; існуючі моделі інтеграції: успіхи і проблеми; нові етапи інтеграції в тюркському світі: поява незалежних тюркомовних країн; тюркська культурна інтеграція: існуючі формати і їх значення; TURKSOY – культурна філософія інтеграції тюркомовних країн; нове століття і нові формати інтеграції; ініціативи, досвід і місія інтеграції Азербайджану; проблеми і питання, що перешкоджають інтеграції тюркомовних країн і шляхи їх подолання.

Ключові слова: *інтеграційні процеси, глобалізація та регіоналізація, тюркоязичні країни, культурна інтеграція, Азербайджан, моделі інтеграції тюркських республік.*

Асланова Р., *доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой, Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку), aslanovarabiyat2016@gmail.com*

Актуальные проблемы культурной интеграции тюркского мира в XXI веке

Автор исследует следующие вопросы: региональная интеграция тюркоязычных стран в эпоху глобализации; существующие модели интеграции: успехи и проблемы; новые этапы интеграции в тюркском мире: появление независимых тюркоязычных стран; тюркская культурная интеграция: существующие форматы и их значение; TURKSOY – культурная философия интеграции тюркоязычных стран; новый век и новые форматы интеграции; инициативы, опыт и миссия интеграции Азербайджана; проблемы и вопросы, препятствующие интеграции тюркоязычных стран и пути их преодоления.

Ключевые слова: *интеграционные процессы, глобализация и регионализация, тюркоязычные страны, культурная интеграция, Азербайджан, модели интеграции тюркских республик.*

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.8

Вєтринський І.,
кандидат політичних наук, науковий співробітник,
Державний університет «Інститут всесвітньої історії
НАН України» (Україна, Київ), salcicha@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ТРАНЗИТИВНИХ КРАЇН: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Система міжнародної безпеки знаходиться в кризовому стані, ступінь ескалації у регіональних точках напруги загрожує майбутніми глобальними потрясіннями. Транзитивні країни знаходяться в зоні особливого ризику, оскільки їхні соціально–економічні системи через свій нестабільний характер є дуже вразливими перед потенційними зовнішніми загрозами та внутрішніми викликами. Розробка і втілення комплексної стратегії національного розвитку, створеної з урахуванням геополітичних чинників може стати тим фундаментом, що забезпечить побудову ефективної соціально економічної системи і сприятиме сталому розвитку транзитивних країн. Будь–яка стратегія в першу чергу має бути адаптованою до актуальних умов середовища – по–перше, внутрішніх соціально–економічних трансформацій, по–друге поточної міжнародно–політичної ситуації.

Ключові слова: *стратегія, геополітика, транзитивні країни, міжнародна безпека.*

Сучасний світ характеризується значним рівнем турбулентності економічних та соціально–політичних процесів. Слідом за глобальною економічною кризою 2008–2009 років, яка на думку частини дослідників матиме перманентний характер, негативний вплив на міжнародну систему посилився через загострення низки локальних і регіональних конфліктів. Зважаючи на те, що об'єктивні процеси глобалізації та інтернаціоналізації ведуть до підвищення рівня взаємозв'язку і взаємовпливу між всіма акторами міжнародних відносин, будь–які значні потрясіння у світі, прямо чи опосередковано, зачіпають кожну державу. За цих умов для всіх країн надзвичайно актуалізується проблема протидії деструктивним зовнішнім впливам, а також досягнення сталого розвитку в економічній і соціально–політичній сферах. Враховуючи суттєву різницю між державами, насамперед щодо рівня економічного розвитку, закономірно, що їх здатність протистояти зовнішнім викликам також не є однаковою. Так, розвинені країни з сильною економікою значно менше відчувають згадані «світові коливання», оскільки їхні економічні та соціально–політичні системи є достатньо ефективними і водночас гнучкими, щоб швидко адаптуватися до актуальних подій та чинників. В той же час транзитивні країни є набагато більш чутливими до всіх потрясінь в міжнародній системі. Крім того, саме зважаючи на різке зростання конфліктного потенціалу у міжнародній політиці транзитивні країни першими опиняються в «зоні ризику», оскільки рівень їх інтеграції у світові політичні та економічні процеси є досить низьким, а військовий потенціал обмеженим через слабку економіку. Тож вони традиційно є об'єктами впливу з боку країн–лідерів світової спільноти, що в свою чергу легко може зробити їх об'єктами зовнішньої агресії. Зважаючи на перехідний, тобто певною мірою невизначений та нестабільний, характер економіки транзитивних країн, вони є дуже вразливими до будь–якого деструктивного зовнішнього впливу (від несприятливої кон'юнктури ринків до збройної агресії), оскільки це миттєво відображається на соціально економічній ситуації всередині держави. Відповідно для забезпечення стабільності в економічній та внутрішньополітичній сферах транзитивні країни особливо потребують чіткої стратегії національного розвитку, яка б враховувала насамперед економічні та безпекові аспекти.

Метою даної статті є аналіз базових імперативів для створення стратегії національного розвитку транзитивних країн з урахуванням їх геополітичного становища.

Поняття «перехідна» чи «транзитивна» економіка з'явилося у науковому вжитку після колапсу СРСР та розпаду системи «соціалістичної співдружності». Незважаючи на те, що проблеми трансформації суспільства та економіки постсоціалістичних країн розглядалися багатьма науковцями України та зарубіжжя, досі ще не сформульовано достатньо чіткого, однозначного і несуперечливого тлумачення категорій «перехідна» економіка, «транзитивна» економіка, «трансформація» економіки. Зокрема, це є наслідком об'єктивної незавершеності теорії перехідної економіки, яка за твердженням В. Гейця «може перебувати лише у плинному, перехідному стані, як і її об'єкт» [1, с. 24]. Власне сутністю зазначеного перехідного процесу є перехід від підсистеми, «сформованої для обслуговування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, який функціонував на директивно–плановій основі, до цілісної економічної системи, що функціонує на ринковій основі». Процес називається «трансформаційним», тому що «йдеться не про знищення однієї системи і побудову зовсім іншої, а про зміну основи, переструктурування і створення нових форм розвитку» [1, с. 25]. В свою чергу І. Бураковський акцентує увагу на двовимірному характері перехідної економіки, яку він розглядає «... як процес переходу від адміністративно–командної (точніше – «директивно–планованої») до ринкової системи господарства та як економічну систему з відносно сталими структурними характеристиками господарства та відмінностями в плані режиму виробничо–комерційної діяльності порівняно з ринковою та адміністративно–командною економікою» [2, с. 35]. Головною рисою перехідної економіки визначається «... процес радикальної реструктуризації ... як реакцію економіки на запровадження нових принципів господарської діяльності та як головну проблему, вирішення якої визначає довготермінові перспективи економічного розвитку країн з перехідною економікою» [2, с. 42].

Початком осмислення сучасного етапу розвитку суспільства в якості перехідного можна вважати 50–ті – 60–ті роки XX ст. Коли з виникненням держав так званого «третього світу», в науковій думці почали поширюватись ідеї модернізації суспільства та трансформації його в якісно новий стан. Пізніше, вже у 70–ті – 90–ті роки

можна простежити інтерес наукової спільноти до проблем переходу від різних форм диктатури (авторитаризму, тоталітаризму) до демократії [3, с. 178]. С. Хантінгтон виділяє три хвилі, переходу до демократії та говорить, що сама хвиля демократизації це: «…група переходів від недемократичних режимів до демократичних, які відбуваються у визначений період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку за даний період» [4, с. 26]. Перша хвиля, по С. Хантінгтону, відбулась між 1828 та 1926 роками у США, Франції, Великій Британії і Швейцарії, вона вирізнялась поступовим розвитком демократичних інститутів. У другу хвилю (1943–1962) до демократії перейшли Західна Німеччина, Італія, Австрія, Японія, Корея а також інші країни Латинської Америки, Азії та Африки. В рамках цієї хвилі відбувалось чергування демократичних та авторитарних форм правління при формально позитивному відношенні політичних еліт до демократії. Третя хвиля (1974–1990) позначилась переходом до демократії таких країн як: Іспанія, Португалія, Греція, а також низка країн в Південній Америці, Азії, Африці, на Близькому та Далекому Сході. Під кінець цієї хвилі до демократії перейшли країни Східної Європи, які будували соціалізм. Особливістю третьої хвилі стало те, що перехід до демократії тут відбувався під впливом вже достатньо визрілих для неї внутрішніх передумов (індустріалізація економіки, наявність середнього класу, високий рівень освіти громадян, раціоналізація та індивідуалізація масової свідомості членів суспільства) [4, с. 23–41].

Традиційно до країн з перехідною економікою або транзитивних країн відносили країни Центральної Європи та країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія), країни Східної Європи, Закавказзя й Центральної Азії (СНД), Китай, Монголію і В'єтнам [5, с. 15]. Після інтеграції частини згаданих держав до Європейського Союзу їх «перехідний статус» можна вважати вже не актуальним, оскільки і з точки зору політичної системи, і відповідно до структури економіки вони є частиною об'єднаної Європи і користуються такими самими правами та можливостями як і інші країни–члени ЄС.

Закономірно, що процес трансформації соціально–економічних систем більшості транзитивних країн проходив і проходить важко й нерівномірно. Держави Центральної і Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії та ін.), що мали культуру й традиції ринкової економіки, після колапсу СРСР та розпаду «соціалістичного табору» досить швидко реалізували необхідні реформи, які дозволили їм забезпечити економічне зростання, суттєво покращити рівень життя й інтегруватися до Євроатлантичних структур. Водночас переважна більшість пострадянських країн дуже важко долають спадок адміністративно–командної політичної системи та планової економіки – соціально–економічні реформи відбуваються дуже повільно, а подекуди можна спостерігати й зворотні тенденції. Також величезною перепоною на шляху конструктивних перетворень є значне «розшарування» суспільства, відсутність соціальних ліфтів та системна корупція. Як наслідок, замість сталого економічного розвитку держави, мають місце стагнація та деградація. Як зазначає з цього приводу О. Білорус: «ліберальна революція, яка відбулася у 33 країнах світу (транзитивні країни), мала демократичний, антикомуністичний, антитоталітарний характер. У транзитивних країнах – пострадянських суверенних державах – революція відзначалася найбільш складним, унікальним перебігом. Але суть її була ліберально–демократичною. Важливо, що транзитивні країни, перебуваючи у стані ліберально–демократичної революції, вступили в історичну епоху глобального лібералізму і, таким чином, органічно влились у мейнстрім світового розвитку і прогресу. Історично ліберально–демократична революція сучасних транзитивних країн почалася в Китаї із «лібералізму з китайською специфікою» Ден Сяо Піна, який забезпечив упровадження ліберально–ринкових методів господарювання і небачено швидке економічне зростання за одночасної консервації існуючої політичної системи. Він звільнив економіку від тотального диктату політики, ринок – від деспотії держави. Але поки що не звільнив народ Китаю від бідності та несправедливості. У СРСР горбачовська «перебудова» за своєю суттю також мала ліберально–демократичний характер. Але політична система і суспільство не були підготовлені до її ефективного сприйняття та реалізації. У цьому причина невдачі. І сьогодні політична система СРСР законсервована в Росії у формі складної суміші влади олігархату та державної бюрократії і декоративної системи «контрольовано–керованої демократії». Багато транзитивних пострадянських республік пішло шляхом формування «сімейних автократій», які поставили під свій контроль і економіку, і політику, і все суспільство. Навряд чи варто чекати від цих режимів великих трансформаційних досягнень та соціального прогресу. Це стосується і України» [6, с. 3].

Проблема соціально–політичного розвитку та завершення чи здійснення «переходу» економіки від деструктивної моделі до конструктивної має різноплановий характер і потребує комплексного вирішення, так О. Білорус наголошує, що «досвід розвитку транзитивних пострадянських країн показав, що «голий» економізм ринкових трансформацій та ігнорування соціального і гуманітарного аспектів розвитку відкидають країни назад, у зону дикого капіталізму з його хижацьким первісним нагромадженням капіталу, замість того щоб забезпечити перехід від системи державно–адміністративної економіки до економіки сучасного цивілізованого ринку, а не до системи олігархічної економіки» [6, с. 4]. Коментуючи проблеми соціально–економічних трансформацій пострадянських держав О. Білорус зазначає, що «тоді як традиційні ринкові країни розвивають соціально орієнтовані держави й економіки, багато транзитивних країн опинилося у «раю» дикого капіталізму. Вихід із цього «раю» ускладнюється зовнішнім оточенням транзитивних країн і, особливо, формуванням економічної світосистеми глобалізму та євразійського імперіалізму і гегемонізму» [6, с. 4].

Незважаючи на численні оптимістичні прогнози щодо «кінця історії» – припинення протистоянь і конфліктів з подальшим поступом до загального порозуміння, світового суспільства та економічної інтеграції, протягом останніх років ми можемо спостерігати та з сумом констатувати посилення протилежних тенденцій. Агресивна неоімперська політика РФ несе величезну загрозу для регіональної та глобальної системи безпеки, особливо зважаючи на російський військовий потенціал, зокрема у сфері стратегічних ядерних озброєнь, а також реваншистські настрої сьогоднішньої владної верхівки.

В. Горбулін пов'язує саме прихід до влади в РФ В. Путіна з початком пошуку російської «геостратегії реваншу», метою якої є комплекс задач, серед яких ключова – це поступове, але неухильне відновлення російського впливу й значущості на міжнародній арені [7]. Регіональні точки напруги на кшталт війни у Сирії або військової активності КНР у Південно–Китайському морі, несуть потенційну загрозу глобальній безпеці через тенденцію до ескалації й залучення до них великих геополітичних гравців. В умовах підвищення рівня нестабільності у міжнародній системі, появи нових геополітичних та геоекономічних викликів, питання створення ефективної стратегії національного розвитку стає ключовим для транзитивних країн, оскільки на кону стоїть вже не стільки питання добробуту, скільки в цілому виживання.

Головною особливістю формування стратегії національного розвитку транзитивних країн є надскладні умови, за яких зовнішні загрози поєднуються з внутрішньою нестабільністю та численними соціально–економічними викликами. Сукупність згаданих чинників суттєво ускладнює процес розробки та здійснення будь–яких конструктивних реформ в державі, що в свою чергу гальмує її розвиток. Стратегія національного розвитку покликана вказати основний напрям та окреслити головні цілі майбутніх трансформацій у різних сферах життя держави. Зазвичай розробка стратегій, визначення головної мети і підпорядкованих цілей здійснюється в декілька етапів: 1) обґрунтовується необхідність зміни пріоритетів розвитку; визначається напрям стратегічних змін; 2) формується основна мета, якої необхідно досягнути в процесі трансформаційних змін; визначаються цільові орієнтири, принципи та завдання розвитку; 3) визначається послідовність дій намічених планів розвитку. Після визначення головної мети наступним етапом розробки стратегії є визначення методів її досягнення. Сукупність заходів, що застосовує уряд для досягнення стратегічної мети, є стратегічною політикою [8, с. 453].

Необхідно враховувати, що на відміну від минулих часів коли зіткнення інтересів неодмінно носили військовий характер, в сучасному світі суперництво між державами проходить в найрізноманітніших сферах – економічній, дипломатичній, технологічній, військовій, інформаційній тощо. Тож превага в одній з них жодним чином не гарантує країні здобуття лідируючої позиції на світовій арені, а тим паче її утримання в майбутньому. Особливо це актуально для режимів, що воліють спиратися в своїй політиці на військовий потенціал, що є стовідсотковим анахронізмом. Якщо в минулому завоювання та подальша експлуатація територій здебільшого дозволяли компенсувати витрати на військову кампанію, то в умовах глобальної світової системи сьогодення будь–яке застосування військової сили чи навіть погрози нею неодмінно призводять негативних економічних наслідків. Яскравими прикладами можуть слугувати Північна Корея, РФ, Іран тощо. Відомий принцип «гроші люблять тишу» є однаково актуальним як для національної, так і для міжнародної економіки.

Традиційно місце й роль держави у світовій ієрархії визначається багатьма критеріями, що носять скоріше неформальний аніж офіційний характер, проте трьома головними з них є: 1) рівень економічного розвитку, 2) військовий потенціал, 3) привабливість соціально політичної моделі держави (soft power), тож логічно, що саме ці три сфери мають бути відображені у стратегії національного розвитку. Основною з наведених сфер життя держави є економіка, оскільки без надійного фінансового фундаменту неможливо забезпечити сталий розвиток в інших сферах суспільного життя. Особливо це стосується національної безпеки і оборони, оскільки військова галузь традиційно пов'язана з величезними видатками й не передбачає жодного профіту.

Стратегія національного розвитку має два основні виміри – внутрішній та зовнішній. В рамках першого вона є дороговказом для всіх державних інституцій, консолідуючи їхні зусилля на певних визначених напрямках та оптимізуючи тим самим їхню діяльність щодо досягнення окреслених цілей. На зовнішньому напрямку стратегія національного розвитку відіграє важливу роль, по–перше, з точки зору інформування потенційних партнерів про власні наміри, що дозволяє останнім належним чином спланувати та розробити різні варіанти співпраці, відповідно до власних інтересів; по–друге, це чіткий сигнал суперникам чи навіть ворогам про те, що їх позиції та дії не є непоміченими і спонукають до підготовки відповіді в рамках військово–стратегічного планування. Стратегія національного розвитку є узагальнюючим документом, що окреслює пріоритетні напрями й імперативи діяльності держави на певний строк. Крім того вона слугує базисом для побудови галузевих стратегій в сфері економіки, зовнішньої політики, національної безпеки і оборони тощо.

Реалізація кожної стратегії розрахована на тривалий час, але не назавжди. По досягненню стратегічної мети конкретна стратегія втрачає актуальність й розробляється нова стратегія відповідно до нових умов, що складаються в державі, і цілей, яких прагне досягти суспільство. За строком дії економічні стратегії можна розділити на середньострокові (до 10 років) і довгострокові (понад 10 років). Найчастіше середньострокові стратегії розробляються на 5 років; типовим прикладом таких стратегій слугували п'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР, п'ятирічні плани існують у Китаї та в деяких інших державах. Довгострокові стратегії звичайно розробляються на 10, 15, 20 років. На більш тривалий строк стратегії, як правило, не розраховуються, бо дуже важко, практично неможливо, передбачити ситуацію в країні і навколо неї на декілька десятиліть уперед в умовах світу, який швидко змінюється [9, с. 13]. Національна стратегія розвитку розробляється й здійснюється, виходячи з інтересів і можливостей країни, але з обов'язковим урахуванням впливу міжнародних факторів.

Побудова будь–якої стратегії в першу чергу передбачає аналіз актуальної ситуації, на основі якого формується мета стратегії. Конкретизація відбувається шляхом визначення чітких кроків – етапів досягнення мети (важливо також вказати строки для досягнення кожного етапу), а також переліку засобів – інструментів досягнення стратегічної мети. Якщо якась частина зазначених елементів відсутня, то ефективність стратегії різко знижується, оскільки стає дуже важко контролювати, відслідковувати та корегувати процес її реалізації.

В сучасному світі ми можемо спостерігати кризу системи міжнародної безпеки: «класичні запобіжники» у вигляді міжнародного права та глобальних наддержавних інституцій безсилі перед новими викликами на кшталт «гібридної війни», що поєднує традиційні агресивні й загарбницькі цілі й засоби з модерновим інструментарієм

цифрової епохи, або міжнародного тероризму, який також завдяки успішному використанню сучасних технологій стає, нажаль, все більш масштабним та небезпечним. За цих умов жодна з держав не може почуватися в безпеці, оскільки за відсутності чіткого розуміння й глобальної методичної роботи щодо вирішення даної проблеми, загрози для всіх країн посилюються. Закономірно, що розвинені країни з ефективною системою державного управління й потужною економікою, яка в тому числі дозволяє утримувати різні спеціальні служби і боєздатні збройні сили, мають більш надійний фундамент для протидії зовнішнім та внутрішнім викликам. В свою чергу країни з транзитивною – тобто нестабільною – економікою є набагато вразливішими для негативних зовнішніх впливів, особливо зважаючи на їхню складну природу.

В умовах зростання геополітичних амбіцій з боку великих та потужних у військовому сенсі держав, а також зважаючи на фактичну відсутність дієвих механізмів підтримки міжнародної безпеки, транзитивні країни ризикують опинитися в ролі «заручників» чужих геополітичних стратегій або навіть стати об'єктами збройної агресії. Проте загроза сталому розвиткові транзитивних країн не обмежується геополітичним і військово–стратегічним виміром, це більшою мірою справедливо для малих країн, в той час як великі й потужні у військовому сенсі транзитивні країни на кшталт РФ чи КНР набагато більше залежать саме від внутрішніх чинників – подібні держави ризикують стати заручниками власних внутрішніх проблем і викликів, що «підривають» державу зсередини. Відповідно, стратегія національного розвитку транзитивних країн має будуватися з урахуванням актуальної ситуації та повинна бути спрямована на мінімізацію внутрішніх та зовнішніх деструктивних впливів, що робить країну вразливою до зовнішніх загроз та внутрішніх викликів.

В цьому контексті можна виділити наступні базові орієнтири та стратегічні імперативи:

1) надзвичайно важливим є визначення основного вектора розвитку держави – тобто базових орієнтирів для побудови власної соціально–економічної системи, виходячи або з конкретної існуючої моделі, або певної комбінації останніх;

2) відповідно до визначеного вектора розвитку, необхідно сформувати зовнішньополітичну стратегію, виділити ключових партнерів та потенційних союзників, визначити чіткі пріоритети у відносинах з іншими державами;

3) необхідна прагматична та аргументована оцінка геополітичного становища країни з урахуванням природних переваг та потенційних викликів і загроз, як внутрішніх, так і зовнішніх – в першу чергу з військово–стратегічної точки зору;

4) на основі комплексного аналізу глобальної і регіональної геополітичної ситуації, існуючих і потенційних викликів та загроз має бути сформульована стратегія національної безпеки. Зважаючи на специфіку трансформації природи, цілей та засобів сучасних збройних конфліктів, необхідно враховувати, що майбутні протистояння з великою долею вірогідності будуть носити комплексний характер і включатимуть окрім власне військового компоненту також економічний, диджитальний, інформаційно–пропагандистський та інші аспекти. Тож держава має бути готовою забезпечити власну оборону на будь–якому з зазначених «фронтів» чи на усіх одночасно;

5) шляхом інтеграції «галузевих» стратегій, формується загальна стратегія національного розвитку, що поєднує пріоритетні цілі, завдання, засоби й «дорожню карту» дій, спрямованих на підвищення ефективності у всіх основних сферах суспільного життя держави.

Головним викликом для транзитивних країн в умовах сучасної світової системи є їхня власна «транзитивність» – тобто невизначеність чіткого вектору розвитку, нестабільність соціально–економічної системи і відповідно відсутність чіткого плану розвитку навіть у середньостроковій перспективі. Довготривалий процес «імітації пошуку» ефективної моделі розвитку соціально–економічної системи держави призводить до консервації існуючого стану з усіма наявними проблемами та викликами. Прагнення невеликих груп «правлячої еліти» зберегти власні позиції й владу призводить до появи різноманітних концепцій «унікального шляху розвитку держави», що дозволяє з одного боку лишити все як було, а з іншого успішно «парирувати» будь–які закиди ззовні щодо необхідності реформування існуючої системи. Подібний підхід є нонсенсом, оскільки шлях кожної держави є унікальним і це аж ніяк не суперечить практиці запозичень засобів і методів, які довели свою ефективність в інших державах. Процес формування та реалізації стратегії національного розвитку, покликаний відповісти на низку життєво важливих питань щодо подальшої долі держави. Визначення базових орієнтирів та імперативів розвитку транзитивної держави має неодмінно базуватися на досвіді інших країн, які вже здійснили перехід до певної ефективної моделі. В іншому випадку державі загрожує деградація, що залишає її вкрай уразливою як від зовнішніх загроз, так і від внутрішніх викликів.

Список використаних джерел

1. Трансформація моделі економіки України: (ідеологія, протиріччя, перспективи) [Текст] / Національна академія наук України, Ін–т економічного прогнозування; ред.: В. М. Геєць. – К.: Логос, 1999. – 500 с.

2. Бураковський І. Міжнародна торгівля та економічний розвиток країн з перехідною економікою / І. В. Бураковський. – К.: НАУКМА, 1998. – 204 с.

3. Шаповал О. Феномен транзитивності і в історії суспільно–економічної / О. П. Шаповал // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – 2011. – №2. – С.178.

4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [Пер. с англ. Л. Ю. Пантшой]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.

5. Міжнародна економіка: підруч. для студ. вищ.навч. закл. / [Козак Ю. Г., Лук'яненко Д. Г., Макогон Ю. В. та ін.]; За ред. Ю. Г. Козака, Д. Г. Лук'яненко, Ю. В. Макогона [3–тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 560 с.

6. Білорус О. Транзитивні країни у світосистемі постіндустріального глобалізму (Частина 1) / О. Г. Білорус // Економічний часопис – XXI. – 2013. – №7–8(1). – С.3–6.

7. Горбулін В. «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша [Електронний ресурс] / В. Горбулін // «Зеркало недели. Украина» №12. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya–voyna–kak–klyuchevoy–instrument–rossiyskoy–geostrategii–revansha–_.html

8. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 538 с.

9. Міжнародні стратегії економічного розвитку: навч. пос. / [Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, Н. С. Логвінова та ін.]; За редакцією Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського, І. В. Ліганенко. – [2–ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 356 с.

References

1. Transformacija modeli ekonomiky Ukrai'ny: (ideologija, protyrichchja, perspektyvy) [Tekst] / Nacional'na akademija nauk Ukrai'ny, In–t ekonomichnogo prognozuvannja; red.: V. M. Gejec'. – K.: Logos, 1999. – 500 s.

2. Burakovs'kyj I. Mizhnarodna torgivlja ta ekonomichnyj rozvytok krai'n z perehidnoju ekonomikoju / I. V. Burakovs'kyj. – K.: NAUKMA, 1998. – 204 s.

3. Shapoval O. Fenomen tranzytyvnosti i v istorii' suspil'no–ekonomichnoi' / O. P. Shapoval // Visnyk NTUU «KPI». Filosofija. Psyhologija. Pedagogika: zbirnyk naukovyh prac'. – 2011. – №2. – S.178.

4. Hantington S. Tret'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka / S. Hantington; [Per. s angl. L. Ju. Pantshoj]. – M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2003. – 368 s.

5. Mizhnarodna ekonomika: pidruch. dlja stud. vyshh.navch. zakl. / [Kozak Ju. G., Luk'janenko D. G., Makogon Ju. V. ta in.]; Za red. Ju. G. Kozaka, D. G. Luk'janenko, Ju. V. Makogona [3–tje vyd.]. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 560 s.

6. Bilorus O. Tranzytyvni krai'ny u svitosystemi postindustrial'nogo globalizmu (Chastyna 1) / O. G. Bilorus // Ekonomichnyj chasopys – XXI. – 2013. – №7–8(1). – S.3–6.

7. Gorbulin V. «Gibridnaja vojna» kak kljuchevoj instrument rossijskoj geostrategii revansha [Elektronnyj resurs] / V. Gorbulin // «Zerkalo nedeli. Ukraina» №12. – Rezhym dostupu: http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya–voyna–kak–klyuchevoy–instrument–rossiyskoy–geostrategii–revansha–_.html

8. Strategii' ekonomichnogo rozvytku v umovah globalizacii': [monografija] / O. G. Bilorus, D. G. Luk'janenko ta in. – K.: KNEU, 2001. – 538 s.

9. Mizhnarodni strategii' ekonomichnogo rozvytku: navch. pos. / [Ju. G. Kozak, V. V. Kovalevs'kyj, N. S. Logvinova ta in.]; Za redakcijeju Ju. G. Kozaka, V. V. Kovalevs'kogo, I. V. Liganenko. – [2–ge vyd.]. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 356 s.

Vetrinsky I., *candidate of political sciences, researcher at the State University «Institute of World History of NAS of Ukraine» (Ukraine, Kyiv), salcicha@mail.ru*

Features of formation of a national development strategy for the transition countries: the geopolitical context

International security system is in a state of crisis, the degree of escalation in regional points of tension threatens future global shocks. Transition countries are in special risk because of their weak socio–economic systems which are unstable and extremely vulnerable to potential external threats and internal challenges. Creation and implementation of a comprehensive national development strategy which have to be established in view of geopolitical factors, is intended to be the foundation that will ensure the construction of effective social and economic system and will contribute to the sustainable development of transition countries. Any strategy must first be adapted to the actual conditions and the environment – in the first place, the internal socio–economic transformations, and secondly the current international political situation.

Keywords: *strategy, geopolitics, transition countries, international security.*

Ветринский И., *кандидат политических наук, научный сотрудник, Государственный университет «Институт всемирной истории НАН Украины» (Украина, Киев), salcicha@mail.ru*

Особенности формирования стратегии национального развития для транзитивных стран: геополитический контекст

Система международной безопасности пребывает в кризисном состоянии, степень эскалации в рамках региональных точек напряжения угрожает глобальными потрясениями в будущем. Транзитивные страны находятся в зоне особого риска, поскольку их социально–экономические системы в силу своего нестабильного характера являются крайне уязвимыми перед потенциальными внешними угрозами и внутренними вызовами. Разработка и реализация комплексной стратегии национального развития, созданной с учетом геополитических факторов, призвана стать тем фундаментом, который обеспечит построение эффективной социально–экономической системы и будет способствовать устойчивому развитию транзитивных стран. Любая стратегия в первую очередь должна быть адаптирована к актуальным условиям и среде – во–первых, внутренних социально–экономических трансформаций, во–вторых текущей международно–политической ситуации.

Ключевые слова: *стратегия, геополитика, транзитивные страны, международная безопасность.*

* * *

УДК 321.6/7:342.3

Кисленко Р. В.,
аспірант кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), romankyslenko@gmail.com

КЛАСИФІКАЦІЯ ГІБРИДНОГО ТИПУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Представлено теоретичну розробку класифікаційних типів гібридних політичних режимів. На основі критеріїв, запропонованих німецькими політологами В. Меркелем і А. Круассаном, робиться спроба виокремлення бінарного протиставлення різновидів цього самостійного типу політичного режиму. Особливість запропонованої в статті класифікації полягає в тому, що вона охоплює політичні системи як демократичного, так і авторитарного спектрів гібридних режимів. Автор роботи намагався, крім інших методологічних вимог, дотриматись номінаційного принципу понятійної систематизації. Це суттєво полегшує сприйняття й аналіз, а також впорядковує термінологічний хаос, який має місце у вивчення гібридних політичних режимів.

Ключові слова: *гібридний політичний режим, підтипи гібридного режиму, дефектна демократія, змагальний авторитаризм, ліберальний авторитаризм, успішний авторитаризм.*

Спад «третьої хвилі» демократизації та зростаючий скептицизм щодо результатів багатьох транзитів за чверть століття стимулювали теоретизування щодо «політичної сірої зони» (Томас Карозерс) і, зокрема, гібридного типу режимів, які домінують у багатьох країнах незахідного світу. Спостерігачі відзначили «безпрецедентне зростання числа політичних систем, які не є демократичними, ні – умовно авторитарними» [10, p. 25]. Відчувається нагальна потреба з'ясування видової мапи, точніше простору «сірої зони» між ліберальною демократією і жорсткою диктатурою. Це уможливлюється завдяки теоретичному виокремленню атрибутивних властивостей гібридних політичних систем і розкриттю вимірного поля функціонування політичних режимів загалом.

Гібридний режим – це суспільно–політичний феномен, який за цивілізаційними мірками виник відносно нещодавно й украй малодосліджений, порівняно, наприклад, із майже двох з половиною тисячолітнім досвідом вивчення демократії. Перші дискриптивні розвідки політичних систем із таким режимом [15] з'явилися лише в другій половині 1980–х рр. На початку останнього десятиріччя XX ст., у зв'язку з розчаруванням результатами трансформацій в Південно–Східній Азії й Екваторіальній Африці, посткомуністичними «затягненими транзитами» [14] та через непродуктивні режимні переходи «нових демократій» Латинської Америки, дослідники вже фундаментальніше підійшли у з'ясуванні сутності й особливостей «політичної сірої зони». З другої половини 1990–х років дану проблему науковці намагалися розв'язати за допомогою методологічного підходу «демократії з прикметниками» [9], із надією на те, що гібридизовані форми режимів – це перехідні стани суспільств на шляху трансформації від різноманітних недемократичних країн до консолідованих демократій.

Час показав, що подібні політико–режимні гібриди характеризуються певною інституційною стабільністю та спроможністю вдалої адаптації до нових історичних умов. Також очільники багатьох новоутворених держав, попри свою демократичну риторику, таке враження, що і не думали відходити від авторитарних принципів управління. Тому все більше уваги приділялося теоретичним набуткам Хуана Лінца, котрий іще в 70–х роках XX ст. зазначав: «Режими, які не демонструють жодних намагань

побудувати в себе демократію, більш доцільніше описувати в якості «зменшених» форм авторитаризму» [13, p. 34]. Звідси, з початком 2000–х рр. набирає обертів інша група споріднених концепцій, які підходили у розв'язанні цього складного питання зі схожих теоретичних засад, але так би мовити, з протилежного боку – це «авторитаризм із прикметниками» [8].

Відтоді й понині згадані вище теоретичні підходи розвивалися паралельно, проте окремо вони виявилися малопродуктивними у вирішенні багатьох дослідницьких завдань, що постали перед транзитологією нещодавно. Існували також поодинокі спроби поєднання концепцій обох дослідницьких напрямів [7], які, тим не менш, хибували певною методологічною непослідовністю. Ключем до розкриття змісту сукупної теми «сірої зони» є передовсім послідовна та якомога повніша її систематизація. Адже через комплекс класифікації гібридних політичних режимів розкривається багатогранність складної сутності цього режиму.

Різні аспекти комплексної проблеми гібридних політичних режимів (пізнання амбівалентної сутності гібридного режиму та його багатогранного змісту, конструювання типів політичних режимів «сірої зони», виокремлення поліваріативних форм розвитку гібридів тощо) досліджували наступні, переважно західні, політологи: М. Богаард, Дж. Браунлі Л. Вей, М. Вігель, Л. Даймонд, Т. Карозерс, Д. Кольєр, А. Круассан, С. Левіцкий, Х. Лінц, Ю. Мацієвський, В. Меркель, Л. Морліно, Г. О'Доннел, А. Шедлер, Г. Шипунов, Ф. Шміттер та ін.

Головною ціллю статті є побудова бінарної класифікації різних форм гібридних політичних режимів, що методологічно послідовно й систематизовано охоплювали б як демократичний, так авторитарний спектри двоїстого гібридного режиму.

У попередніх публікаціях [1] вже розглядались окремі типології та класифікації гібридних режимів. У поточній роботі, своєю чергою, вперше робиться спроба поєднати набутки декількох розрізнених концепцій в одну теоретичну модель. Згідно з найелементарнішим сутнісним визначенням гібридний політичний режим – це спосіб функціонування політичної системи, що поєднує в собі риси демократичного й авторитарного владарювання. Він породжує нову якість політичного порядку за рахунок специфічного типу режимної інституціоналізації. Тобто, гібридні політичні системи функціонують, порівняно з демократичними й авторитарними, зовсім відмінним чином [4, с. 20], а також у різних унікальних формах прояву. З одного боку, вони існують, поєднуючи риси обох, а з іншого – саме на підставі особливого характеру поєднання одних і других ознак, вирізняються типологічно з–поміж двох інших. Отже, аналітично в цій категорії можна виокремити демократичний і авторитарний спектри. «Демократичний» і «авторитарний» у даному контексті – це умовні терміни, що узагальнюють домінуючі демократичні/недемократичні властивості гібридного режиму в тій чи іншій країні.

З існуючих на сьогодні концепцій евристично потенційною у сфері аналізу демократичної інституціоналізації політичних систем узагалі є «дефектна демократія» Вольфганга Меркеля та його співавторів. Головна перевага даного підходу полягає в тому, що В. Меркель типологічно формулює цілісний концепт ліберальної демократії, як чи не найдієвішого різновиду демократичного типу режиму. Далі методом з'ясування дефектів від цього конструкту він виводить типи дефектних демократій. Методологічна корисність концепції дефектної демократії полягає у тому, що в єдиному за своєю емпірико–історичною сутністю феномені ліберальної демократії В. Меркель із Аурелем Круассаном виокремлюють теоретичні атрибути, які грунтовно ними розробляються. Такими є: загальне виборче право, ефективна монополія на панування з боку демократично легітимованих урядів, ліберальна правова та конституційна держава. Наголошуючи на тій або іншій характеристиці німецькі політологи виводять підтипи демократичного режиму через метод проліферації прикметників демократій, які уточнюють і вказують на визначальну рису функціонування політичних систем.

В ліберальних конституційно–правових демократичних системах у всіх трьох вимірах створюється інституційний мінімум для реалізації демократичних критеріїв панування. В усіх інших підтипах на підставі «пошкодження» чи недієвості відповідного виміру виводяться різновиди дефектних демократій. Прикметник «дефектна» стосується обмежень цих інституційних механізмів [3]. Заслуга В. Меркеля та А. Круассана – максимально чітке проведення теоретичних меж: по–перше, між демократіями й авторитарними системами; по–друге – між конституційно–правовою та дефектною демократіями і, по–третє – між «ушкодженими» демократіями й авторитаризмами.

В. Меркель і А. Круассан хоч і передбачають три типи режимів – демократію, авторитаризм і тоталітаризм – по–суті, працюють із двома першими майже не зачіпаючи останній. Оскільки зміст дефектних демократій, як і гібридних режимів у цілому, складають ознаки демократичного й авторитарного владарювання, аналіз тоталітарних держав перебуває поза межами як їхньої, так і нашої дослідницької уваги. Вчені з Університету Гейдельберга в теоретичній стратегії працюють із двочленною типологією політичних режимів. Вони комбінують два методологічних підходи: уточнюють ключовий концепт і будують обмежені підтипи ключового концепту [9]. В якості центрального концепту, з якого вони виводять три «відхилених» підтипи дефектної демократії, виступає ліберальна конституційно–правова демократія. Дефектні демократії є політичними режимами, що відповідають деяким, але не всім, центральним критеріям ключового концепту.

Таким чином, за В. Меркелем і А. Круассаном всі різновиди дефектної демократії, як і ліберальна конституційно–правова, належать до єдиного демократичного типу. В даному дослідження всі дефектні демократії трактуються в якості підтипів демократичного спектру гібридного режиму, виходячи з трьохчленної типології політичних режимів: демократичний, гібридний і авторитарний (тоталітаризм, як залишкова категорія, інтерпретується як найрепресивніший різновид авторитарного типу). Це не суперечить логіці теорії німецьких авторів, а сприяє виконанню ширших дослідницьких завдань у контексті конструювання концепту гібридного політичного режиму та вдосконалення теорії режимів загалом на сучасному етапі її розвитку.

Спираючись на показник виключення значного сегменту дорослого населення з участі у виборах за ознакою раси, статі, етнічного або соціального походження, релігійної належності чи політико–ідеологічних поглядів, В. Меркель і А. Круассан типологізують відповідний режим як «виключаюча демократія». Якщо в політичній системі діють «групи вето», котрі позбавляють народних обранців доступу до певних владних сфер, у ній виникають територіальні й / або функціональні анклави. Це порушує ефективну монополію демократично–легітимованого панування. Політологи номінують даний підтип дефектної демократії в якості «анклавного». У випадку недієвості чи відступу обраних внаслідок загальної та рівної електоральної участі представників народу від основних принципів дії правової держави (верховенство права, дотримання основних громадянських прав і свобод, поділ державної влади та взаємний контроль її гілок при особливо пильній увазі щодо незалежності судів тощо), режим не є конституційно–правовим, а значить – мова не йде про повноцінну ліберальну демократію. Цей дефект визначає назву підтипу, котра вже міцно закріпилася в літературі – «нелібералька демократія» [3].

Такою є класифікація В. Меркеля та А. Круассана демократичних, або подібних їм режимів. У ній знаходить місце частково методологічний суб'єктивізм, окремі ідеї німецьких авторів не є концептуально завершеними або ще потребують додаткової емпіричної аргументації та фактологічного осучаснення. Як би там не було вона є кроком уперед, порівняно з більшістю існуючих теоретичних побудов даної спрямованості. Щодо типологізації авторитарно орієнтованих політичних систем, зокрема «авторитарних гібридних режимів» [18, p. 20, 23], нині в цій галузі куди менші досягнення транзитологів. Існують безліч самостійних концепцій, але комплексних класифікацій немає.

Опрацювавши великий обсяг літератури, присвяченої «авторитаризму з прикметниками», було підібрано антиномії відповідно трьом вищевказаним різновидам дефектних демократій. За основу пропонованої синтетичної класифікації беремо критерії, підібрані все тими ж В. Меркелем і А. Круассаном. При цьому, головне на чому робиться наголос – чітке послідовне дотримання диспозитивної методології. На підставі конкретного функціонального виміру політичної системи встановлюємо однопорядкові підтипи гібридного режиму, як демократичного, так й авторитарного спектрів.

Якщо через порушення показника універсальності політичної участі виокремлюють «виключаючу демократію» (Естонія та Латвія в першій половині 1990–х роках), то її найпростіше сформульованим антипадом на загально–методологічному рівні є авторитарне правління з загальним виборчим правом. Протилежністю виключаючій демократії у межах гібридних режимів є політична система, в якій еліта намагається у неправовий спосіб утримувати монополію на владу, проте з різних причин і мотивів проводить регулярні вибори вищих державних органів. На сьогодні існує дві концепції, які досліджують специфіку функціонування гібридних політичних систем із явно авторитарними тенденціями управління, що інкорпорували в собі виборчі процедури на системотворчому рівні. Це «електоральний» і «змагальний» авторитаризм.

Електоральні (у буквальному розумінні) авторитарні режими проводять регулярні вибори вищої виконавчої та законодавчої влади. Однак вони істотно і постійно порушують демократичні принципи свободи й справедливості їх здійснення з метою використання виборів як знаряддя авторитарного правління, а не «інструменту демократії» [16, p. 3]. На практиці це означає широке використання фальсифікацій під час голосування разом із цілеспрямовано несправедливим їх характером через нерівний розподіл ресурсів і застосування вибіркових репресій проти опозиції. Все це заради досягнення цілковитої перемоги на виборах правлячої групи чи лідера. Прикладами подібних режимів під час «третьої хвилі демократизації» можуть слугувати Азербайджан, Ефіопія, Замбія, Малайзія на зламі століть, після чого в перших двох авторитаризм почав консолідуватися, стаючи все репресивнішим та ін.

Голосування у країнах із «електоральним авторитаризмом» проводяться дійсно при загальному виборчому праві. Причому, режим намагається досягти максимальної явки з метою підвищення легітимації. Вибори в них знаменуються тим, що хоч і мінімально, проте вони є плюралістичними, конкурентними та відкритими. У цьому вони схожі на країни зі «змагальним авторитаризмом». В обох опозиція допущена до виборів. Маючи невеликі шанси на перемогу, вона може регулярно обіймати місця у владних органах. Окрім того, проти опозиції не застосовують масових репресій, однак від вибіркових вона не застрахована. Необхідно відзначити, що при цьому рівень тиску на опозицію в режимах електорального авторитаризму все ж вищий, ніж у змагальному. В останньому репресії точкові та мають частіше юридичний, аніж фізичний характер.

Ось як визначає електоральний авторитаризм Андреас Шедлер: «Це режим, який не є демократією, проте водночас не використовує відкриті репресії регулярно. Організовуючи періодичні вибори, такі режими намагаються отримати хоча б подобу демократичної легітимності, сподіваючись задовольнити як зовнішніх, так і внутрішніх акторів. Водночас, розміщуючи вибори в рамках жорсткого авторитарного управління, влада не допускає свого усунення виборчим шляхом. Еліта мріє пожинати плоди електоральної легітимності, уникаючи ризику демократичної невизначеності. Балансуючи між виборчим контролем і електоральною довірою, такі режими розташовуються в туманній зоні структурної амбівалентності» [17, p. 37].

Порушення ефективної демократично встановленої монополії на панування представників народу, обраних рівноправними виборами, призводить до формування в конкретній країні «анклавної демократії» як підтипу дефектної (Парагвай, Туреччина, Чилі в 1990–х рр. та ін.). «Порушниками» можуть виступати різноманітні мілітаризовані формування чи транснаціональні корпорації та найчастіше такими є групи військових. При цьому, їхня панівна роль у політичній системі може бути законодавчо закріпленою. Тобто формальна законність як така не обов'язково відповідає критерію демократично легітимованих норм, що здатне спровокувати політичну нестабільність. Після певного періоду своєї присутності при владі зазвичай «армія повертається в казарми». Військові режими, до речі, на відміну від інших недемократичних, найбільш схильні демократизаційно

реформуватися, і будь–які спроби збереження військовим авторитарним режимом своєї влади зазвичай виходять із прагнення зберегти єдність армії та отримати амністію за минулі злочини [5, с. 26].

Тімоті Беслі та Масаюкі Кудамацу, аналізуючи ефективність окремих авторитарних систем, наголосили на політичній стабільності режимів, під якою мали на увазі гарантії безпеки селектората, контролюючого чинну владу. Вони зробили спробу пояснити відмінності між ефективними та неефективними диктатурами і запропонували теоретичну модель «успішного авторитаризму» (Гвінея з 1990–х років, Південна Корея в 1970–80–х роках, Туреччина на початку 80–х рр. ХХ ст.). У ньому регулярні вибори є не обов'язковим елементом політичної системи, проте відсутність відповідальності та горизонтальної підзвітності політичного лідера компенсується існуванням селектората – групи осіб від яких залежить тривалість перебування лідера при владі [6, p. 12]. Авторитаризм визнається успішним, якщо у селектората є доступ до механізмів зміщення неефективного автократа, котрий знаючи про вірогідне усунення від владного крісла, прагне проводити ефективну політику, яка несе соціальні й економічні вигоди не лише для самого лідера чи селектората, а й для народу.

Альтернативою концепції «ефективного» чи «успішного» авторитаризму в якості теоретичного підґрунтя виокремлення підтипу гібридного політичного режиму авторитарного спектру за параметром монополії на владу може слугувати згадуваний вище «змагальний авторитаризм» Л. Вея і С. Левіцкого. В умовах змагального авторитаризму функціонують базові демократичні інститути, однак зловживання владою щодо опозиції призводять до того, що нормативні функції цих інститутів спотворюються. Опозиція обмежується на стадії висування своїх кандидатів, не має повноцінного доступу до ЗМІ та піддається іншим елементам пресингу з боку пануючої еліти. В результаті такі вибори можна оцінити як «вільні, але не справедливі».

Відтак, під змагальним авторитаризмом розуміється конкретно–історичний режим при якому діючі представники влади дозволяють формальні демократичні інститути. При цьому пануючі еліти настільки часто й регулярно змінюють і порушують демократичні правила, що режим перестає відповідати базовим демократичним критеріям [12, p. 53]. В даному випадку розгляд цієї концепції допускається за рахунок того, що вона осмислює демократичні чинники політичного плюралізму та владної конкуренції в авторитарному типі режиму, котрі потенційно здатні трансформувати його як у гібридний режим, так і в демократію. Монополія на політичну владу особи–правителя, чи групи осіб – центральна характеристика авторитаризму – в таких системах зберігається, проте утримується методами, що не тягнуть санкції режиму з боку міжнародного співтовариства. Змагальними авторитаризмами можна вважати посттоталітарну Албанію, Гаїті з 2006 року, Кенію з кінця 1990–х рр. та ін.

Змагальний авторитаризм хоч і може передбачати мало не повноцінний набір формально–демократичних інститутів, однак наголошує на політико–владній конкуренції, що здатна змінити автократичну групу при владі. Тим не менш, попри термінологічну номінацію «змагальний авторитаризм» є в плані механізму змінюваності ідентичним до тих демократичних гібридів, яким притаманний дефект функціональної анклавності чи брак ліберально–конституційних принципів політичного управління, що порушує ефективність монополії демократично легітимованого владарювання. У ракурсі конкретного демократичного дефекту він мало чим відрізняється від даймондівських понять квазі– чи псевдодемократії через недостатність авторитарно визначальних властивостей, принаймні в аргументації Л. Вея та С. Левіцкого.

Нарешті, протилежним «нелібералній демократії» різновидом зі сторони авторитарного спектру гібридного політичного режиму можна вважати «ліберальний авторитаризм». Популяризатор поняття нелібералної демократії (Венесуела за президентства У. Чавеса, Індонезія на початку ХХІ століття, Росія при Б. Єльцині, Філіппіни в період 1997–2010 рр. та ін.) Ф. Закарія кілька разів у своїй провідній праці згадує терміни «ліберальний авторитарний режим», «ліберальна автократія» та «ліберальний автократ» [2, с. 9, 94, 135, 278] так і не давши їм аби якого змістовного визначення. Інші авторів, які використовують дану категорію, також не дефініціюють її [11, p. 67; 19, p. 46, 268].

Не лише аналітично, але й історико–фактологічно Ф. Закарія обґрунтував окремішне становлення і розвиток практик політичної демократії та лібералізму. Під демократією він розуміє передусім «процес обрання уряду», де «Вибори – відкриті, вільні та справедливі – складають сутність демократії… Уряди, сформовані за підсумками виборів, можуть виявитися неефективними, корумпованими, недалекоглядними, безвідповідальними, вмотивовані корисливими інтересами й нездатними проводити політику в ім'я загального блага. Подібна влада небажана, однак це не робить її недемократичною».

У свою чергу лібералізм («конституційний лібералізм») Ф. Закарія трактує з позиції відповідної політичній ідеології класичного періоду її існування ХІХ ст., що перш за все підкреслює значення особистої свободи (економічної, політичної, релігійної), одразу ж додаючи: «цей лібералізм є конституційним, оскільки розміщує в центрі політичного життя верховенство закону. Конституційний лібералізм розвивався в Західній Європі та Сполучених Штатах Америки як засіб захисту права індивіда на життя, власність, свободу слова й віросповідання. Задля забезпечення таких прав конституційний лібералізм наголошує на необхідності встановлення стримувань щодо державної влади, рівності всіх перед законом, неупередженості судів і трибуналів. Майже в усіх своїх варіаціях конституційний лібералізм наполягає, що у людей є певні природні (або «невід'ємні») права і що з метою забезпечення таких прав уряди повинні використовувати базовий закон, який встановлює межі їх власних повноважень».

Тільки після Другої світової війни західні держави поєднали демократію з конституційним лібералізмом (із тим значенням, яким оперує американський політолог). Тому дані поняття важко уявити собі у відриві один від одного, чи то у формі антиліберальної демократії або ліберальної автократії. Тільки насамкінець 1940–х рр. більшість західних країн стали повноцінними демократіями у сучасному розумінні цього слова. Однак ще за сто років до цього, майже всі вони засвоїли важливі аспекти конституційного лібералізму – верховенство закону, права

приватної власності та переважно поділ влади, а також свободу слова й об'єднань. Протягом тривалого часу новітньої історії влада в Європі та Північній Америці характеризувалася і відрізнялася від інших урядів у світі не демократичністю, а конституційним лібералізмом. «Західну модель управління» найточніше символізує не масовий плебісцит, а неупередженість суду [2, с. 7–10].

Ф. Закарія стверджує, що в демократизаційній перспективі становленню «стабільних ліберальних демократій» ліберальні авторитаризми більше сприяють, аніж нелібералні демократії, тобто ніж «режими, в яких перемішані виборність і авторитаризм» (с. 49, 89). Сутність ліберального авторитаризму полягає в поєднанні монополії правлячої сили на політичну владу з елементами лібералізму. Проте, в недемократичних умовах ліберальні практики завжди обмежені та несуть половинчастий характер. Типологічна особливість авторитаризму – монополія на політичну сферу. Мета ліберальної доктрини, навпаки, – обмеження абсолютизму влади будь–якого суб'єкта політики й тим самим гарантії громадянських свобод. Виникає заплутана ситуація поєднання з першого погляду несумісних явищ.

Тому, в статті пропонується власна система аргументації. Вказана політична система є авторитарною поскільки в будь–якому її різновиді та формі, існує контроль правлячої групи чи особи за владною діяльністю. Однак, якщо в консолідованих авторитаризмах допускається свавільне порушення автократом межі, що відокремлює публічну сферу від приватної, то категорія «ліберальний» вказує на гарантованість такого розмежування. На рівні суспільства діє верховенство закону – і правлячі групи, і громадяни рівні перед законом. Це практичний наслідок західної традиції політико–світоглядних уявлень, згідно з якою економічні, громадянські та релігійні свободи складають основу людського життя, гідності та приватної власності й непорушної автономії індивіда. Англо–саксонські країни приборкали диктатуру як народних мас, так суперпрезидента, багато в чому завдяки строгому дотриманню принципу поділу влади, передусім виконавчої та особливо з боку судової гілки. Проте в ліберальних автократіях, при рівності всіх перед законом і неупередженості судів, страждають політична рівноправність і деякі громадянські свободи.

Іншими словами, ознаками ліберального авторитаризму є: відсутність окремих базових свобод (найчастіше свободи слова та протестів); вибори не є обов'язковими та якщо й проводяться, то під наглядом і контролем домінуючої чи гегемонної сили в політичній системі, а її результати при по–справжньому чесних підрахунках не становлять загрози монополістській групі; принцип поділу влади та механізм стримування і противаг діють, але викривлені в бік виконавчої гілки; суди справно й справедливо працюють, однак через обмеженість для громадян публічних функцій, вони займаються переважно приватним правом; дія традиційних для авторитаризму неформальних практик, таких як клієнталізм, патерналізм, корупція та лобіювання всередині державного апарату тощо, або успішно приборкані, або мінімальні; може функціонувати так звана чесність уряду, завдяки якій виконавча влада користується максимальною довірою своїх громадян. Найповнішим втіленням ліберального авторитаризму в історії був Гонконг до включення у КНР і залишається Сінгапур. Значних успіхів досяг Тайвань у 1980–х рр., перед тим як став на шлях становлення повноцінної демократії з середини 90–х років XX століття.

Підіб'ємо підсумки. Проблема цілісної розробки гібридного типу політичного режиму перебуває на початках. Непересічну роль у цьому процесі відіграє всебічна система його класифікацій. В поточній статті запропоновані три критерії виокремлення різновидів гібридних режимів обох спектрів: загальне виборче право, ефективність монополії на панування з боку демократично легітимованих урядів і ліберальна правова та конституційна держава. На підставі даних вимірів обґрунтована доцільність виведення наступних бінарних режимів «політичної сірої зони»: «виключаюча демократія» – «електоральний авторитаризм»; «анклавна демократія» – «успішний авторитаризм»; «нелібералька демократія» – «ліберальний авторитаризм». Три види демократичного характеру гібридних режимів («дефектні демократії») були запозичені у В. Меркеля та А. Круассана. Натомість гібриди авторитарної спрямованості довелося підбирати критично переосмислюючи досвід наукового підходу «авторитаризм із прикметниками». Заслугою даної статті, також, є узагальнення особливостей «ліберального авторитаризму», що досі жодним тризитологом не було здійснено. У подальших публікаціях буде обґрунтовано викладені вище теоретичні положення емпіричним матеріалом, верифікуючи їх, і тим самим буде здійснена спроба наочно зобразити динаміку розвитку видів режимних гібридів в історико–прикладній перспективі.

Список використаних джерел

1. Батюк Д. А. Типологія гібридних політичних режимів / Д. А. Батюк, Р. В. Кисленко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип.6 (1). – С.18–23.
2. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.
3. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Полис: Полит. исслед. – 2002. – №1. – С.6–17.
4. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис: Полит. исслед. – 2002. – №2. – С.20–30.
5. Харитонова О. Г. Недемократические политические режимы / О. Г. Харитонова // Политическая наука. – 2012. – №3. – С.9–30.
6. Besley T. Making autocracy work / T. Besley, M. Kudamatsu // Institutions and Economic Performance / E. Helpman (ed.). Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008. – P.452–510.
7. Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / M. Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol.16. – No.2. – P.399–423.
8. Brownlee J. Authoritarianism in an age of democratization / J. Brownlee. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. – 264 p.
9. Collier D. Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research / D. Collier, S. Levitsky // World Politics. – 1997. – Vol.49. – No.3. – P.430–451.
10. Diamond L. J. Thinking about hybrid regimes / L. J. Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.21–35.
11. Ferranti de D. M. How to improve governance: a new framework for analysis and action / D. M. De Ferranti, J. Jacinto, A. J. Ody. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2009. – 189 p.
12. Levitsky S. The rise of competitive authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.51–65.
13. Linz J. J. Totalitarian and authoritarian regimes / J. J. Linz. – Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2000. – 343 p.
14. McFaul M. The perils of a protracted transition / M. McFaul // Journal of Democracy. – 1999. – Vol.10. – No.2. – P.4–18.
15. O'Donnell G. Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. –

Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.

16. Schedler A. The logic of electoral authoritarianism / A. Schedler // Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / edited by A. Schedler. – Boulder: Lynne Rienner, 2006. – P.1–23.

17. Schedler A. The menu of manipulation / A. Schedler // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.36–50.

18. Sedelius S. Towards presidential rule in Ukraine: Hybrid regime dynamics under semi–presidentialism / S. Sedelius, T. Berglund // Baltic Journal of Law and Politics. – 2012. – Vol.5. – No.1. – P.20–45.

19. To lead the world: American strategy after the Bushdoctrine / edited by M. P. Leffler and J. W. Legro. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. – 303 p.

References

1. Batjuk D. A. Typologija gibrydnyh politychnyh rezhymiv / D. A. Batjuk, R. V. Kyslenko // Filosofija i politologija v konteksti suchasnoi' kul'tury. – 2013. – Vyp.6 (1). – S.18–23.

2. Zakarija F. Budushhee svobody: neliberal'naja demokratija v SShA i za ih predelami / F. Zakarija; [per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva]. – M.: Ladomir, 2004. – 383 s.

3. Merkel' V. Formal'nye i neformal'nye instituty v defektnyh demokratijah (I) / V. Merkel', A. Kruassan // Polis: Polit. issled. – 2002. – №1. – S.6–17.

4. Merkel' V. Formal'nye i neformal'nye instituty v defektnyh demokratijah (II) / V. Merkel', A. Kruassan // Polis: Polit. issled. – 2002. – №2. – S.20–30.

5. Haritonova O. G. Nedemokraticheskie politicheskie rezhimy / O. G. Haritonova // Politicheskaja nauka. – 2012. – №3. – S.9–30.

6. Besley T. Making autocracy work / T. Besley, M. Kudamatsu // Institutions and Economic Performance / E. Helpman (ed.). Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008. – P.452–510.

7. Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / M. Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol.16. – No.2. – P.399–423.

8. Brownlee J. Authoritarianism in an age of democratization / J. Brownlee. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. – 264 p.

9. Collier D. Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research / D. Collier, S. Levitsky // World Politics. – 1997. – Vol.49. – No.3. – P.430–451.

10. Diamond L. J. Thinking about hybrid regimes / L. J. Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.21–35.

11. Ferranti de D. M. How to improve governance: a new framework for analysis and action / D. M. De Ferranti, J. Jacinto, A. J. Ody. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2009. – 189 p.

12. Levitsky S. The rise of competitive authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.51–65.

13. Linz J. J. Totalitarian and authoritarian regimes / J. J. Linz. – Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2000. – 343 p.

14. McFaul M. The perils of a protracted transition / M. McFaul // Journal of Democracy. – 1999. – Vol.10. – No.2. – P.4–18.

15. O'Donnell G. Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.

16. Schedler A. The logic of electoral authoritarianism / A. Schedler // Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / edited by A. Schedler. – Boulder: Lynne Rienner, 2006. – P.1–23.

17. Schedler A. The menu of manipulation / A. Schedler // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No.2. – P.36–50.

18. Sedelius S. Towards presidential rule in Ukraine: Hybrid regime dynamics under semi–presidentialism / S. Sedelius, T. Berglund // Baltic Journal of Law and Politics. – 2012. – Vol.5. – No.1. – P.20–45.

19. To lead the world: American strategy after the Bushdoctrine / edited by M. P. Leffler and J. W. Legro. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. – 303 p.

Kyslenko R. V., *postgraduate student of the Department of Political Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), romankyslenko@gmail.com*

Classification of the hybrid type of political regimes

This article deals with the theoretical formulation of the hybrid political regimes' classification types. An attempt to provide a binary contrast of different types of this kind of political regimes is made on the basis of criteria proposed by German political scientists W. Merkel and A. Croissant. The main feature of the classification set out in this article is that it embraces political systems of both democratic and authoritarian hybrid regimes. Among other methodological requirements, author seeks to adhere to the nomination principle of the terms' systematization. All this facilitates general perception and analysis, as well as organizes terminological confusions naturally occurring during researches on the hybrid political regimes.

Keywords: *hybrid political regime, subtypes of hybrid regime, defective democracy, competitive authoritarian, liberal authoritarianism, successful authoritarianism.*

Кисленко Р. В., *аспирант кафедры политических наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), romankyslenko@gmail.com*

Классификация гибридного типа политического режима

Представлено теоретическую разработку классификационных типов гибридных политических режимов. На основании критериев, предложенных немецкими политологами В. Меркелем и А. Круассаном, совершена попытка выделения бинарного противопоставления разновидностей этого самостоятельного типа политического режима. Особенность классификации, предложенной в статье, заключается в том, что она охватывает политические системы как демократического, так и авторитарного спектров гибридных режимов. Автор работы пытался, кроме других методологических требований, соблюсти номинационый принцип понятийной систематизации. Это существенно облегчает восприятие и анализ, а также упорядочивает терминологический хаос, который сопутствует исследованию гибридных политических режимов.

Ключевые слова: *гибридный политический режим, подтипы гибридного режима, дефектная демократия, состязательный авторитаризм, либеральный авторитаризм, успешный авторитаризм.*

* * *

УДК 32:316.64+316.422

Колісніченко Р. М.,
кандидат політичних наук, доцент, директор,
Кіровоградський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом (Україна, Кропивницький), RMK7@ukr.net

ЗАГАЛЬНОПЛАНЕТАРНИЙ КОНТЕКСТ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЛЮДСТВА

Здійснено аналіз особливостей розуміння населенням світу сучасних тенденцій щодо загострення глобальних проблем, суспільних оцінок правильності існуючого напрямку світового розвитку, вірогідності, що людство знайде спосіб подолати існуючі соціальні, екологічні, економічні світові проблеми і майбутні покоління матимуть вищу за нинішню якість життя. Критично проаналізовано, розроблений експертами компанії «GlobeScan» індекс «Надія», що відображає рівень суспільної надії чи безнадійності відносно вирішення світових проблем. Досліджено оцінки людьми власного внеску у подолання світових викликів у взаємозв'язку з рівнем оптимізму щодо гуманізації глобальних відносин. Доведено необхідність об'єктивного інформування населення світу стосовно переліку напрямків їх можливих дій, необхідних для дієвого розв'язання світових проблем.

Ключові слова: *глобалістична свідомість, людство, світ.*

Одним з найбільш актуальних напрямків глобалістики є дослідження особливостей сучасного розвитку глобалістичної свідомості населення світу як чинника гуманізації глобальних відносин, подолання найбільших світових небезпек, забезпечення справедливого світового порядку. Вагомість значення детального наукового аналізу специфіки трансформації глобалістичної свідомості людства підтверджується її визначальним впливом на планетарні політико–культурні процеси, формування політичної культури, вироблення загальної стратегії цивілізаційного розвитку.

Світова трансформація суспільної свідомості є предметом досліджень В. Андрющенка, І. Надольного, Ю. Кулагіна, Л. Сморжа, інших науковців [2; 8; 9]. На дослідженні глобального стану політичної свідомості сконцентрували увагу В. Бебик, Л. Нагорна, М. Остапенко, інші вчені [1; 4; 5]. Особливості трансформації

політичної культури в світі вивчали О. Бабкіна, В. Горбатенко, Ю. Шемшученко, інші дослідники [6; 7]. Між тим, планетарний розвиток глобалістичної свідомості залишається недостатньо вивченим.

Метою статті є аналіз загальнопланетарного контексту трансформації глобалістичної свідомості людства. До цілей статті належить дослідження рівня загального розуміння тенденцій трансформації глобальних проблем, їх значення, перспектив майбутнього розв'язання, дослідження оцінок людьми власного внеску у подолання світових викликів.

Глобалістична свідомість є специфічною формою суспільної свідомості, в межах якої відбувається відображення ставлення до глобальних проблем [3]. Для визначення суспільних оцінок щодо значення, тенденційних трансформацій глобальних загроз, участі населення у їх вирішенні компанією «GlobeScan» у період з 5 вересня 2013 р. по 25 січня 2014 р. проведено, унікальне з точки зору аналізу глобалістичної свідомості населення світу, опитування повнолітніх громадян Великобританії, Індії, Індонезії, Кенії, Мексики, Нігерії, Пакистану, Панами, Польщі, Росії, США і Туреччини. Всього було опитано 13275 респондентів, розмір похибки в межах країн не перевищує 3,5%. На запитання «Сучасні соціально–економічні та екологічні проблеми світу є більш чи менш складними, ніж в минулому?» загальна картина розподілу відповідей отримала наступний вигляд: 59% опитаних вважають, що вказані проблеми ускладнилися, 25% – стверджують, що зазначені глобальні проблеми стали менш складними, на думку 8% респондентів складність світових проблем протягом історії людства не змінилася і 8% опитаних не змогли визначитися з відповіддю [10].

Результати аналізу відповідей на поставлене запитання відкривають можливості для визначення окремих аспектів розвитку глобалістичної свідомості респондентів, адже гуманізаційна глобалістична свідомість передбачає достатню інформованість щодо глобальних проблем, їх особливостей і тенденцій, адекватне бачення ситуації в світі. Виходячи з того, що останніми десятиріччями спостерігається різке загострення екологічної кризи, спричинене посиленням антропогенного навантаження на планету, забрудненням навколишнього середовища, кліматичними змінами, погіршення природних умов, загострення світових соціально–економічних диспропорцій, переконаність більшості (59%) опитаних у посиленні як екологічних, так і соціально–економічних світових викликів слід вважати цілком об'єктивною і адекватною. Це дає підстави стверджувати, що глобалістична свідомість більшості респондентів за рівнем інформованості щодо глобальних проблем, оцінки їх значення, тенденцій має ознаки гуманізаційного типу глобалістичної свідомості.

Між тим, виявлені погляди чверті опитаних відносно зниження рівня складності соціально–економічних та екологічних світових проблем є проявами нерозуміння ними тенденційного посилення сучасних глобальних загроз, вкрай низького ступеня компетентності у глобальних процесах, викривленого, помилкового бачення загальної картини світу. Респонденти, переконані у зменшенні складності вказаних глобальних проблем сучасності, в силу інформаційної обмеженості не мають можливості адекватно оцінити значення сучасних світових викликів, усвідомити всю глибину небезпечності їх подальшого загострення та, відповідно, можуть бути віднесені до носіїв нейтрального або деструкційного типу глобалістичної свідомості.

Теж стосується думок 8% опитаних щодо незмінності ступеня складності глобальних проблем протягом історії людства, що є свідченням неповного володіння загальнопоширеними знаннями щодо подій всесвітньої історії, адже, як відомо, глобальні проблеми в їх класичному вигляді виникли лише у XX столітті і з моменту свого виникнення, на превеликий жаль, майже постійно загострюються. 8% респондентів, які не визначилися з відповіддю на поставлене запитання, вірогідно недостатньо цікавляться глобальною проблематикою, виявляють до неї байдуже, безвідповідальне ставлення та, відповідно, належать до нейтрального типу глобалістичної свідомості.

В цілому, як доводять дані розподілу відповідей на задане запитання, глобалістична свідомість 41% респондентів потребує першочергового створення необхідних умов для належного розвитку і вдосконалення, зокрема забезпечення населення об'єктивною інформацією щодо сучасних глобальних тенденцій, їх наслідків, майбутніх загроз та значення для всього людства.

В результаті аналізу даних опитування виявлено існування певних відмінностей в оцінюванні респондентами різних видів глобальних проблем. Тенденційне загострення глобальних конфліктів визнають 60% опитаних, посилення світових економічних проблем – 52%, деградацію навколишнього середовища – 51% респондентів [10].

При цьому, відповідаючи на різні за формулюванням, але майже однакові за своєю сутністю запитання, респонденти по–різному оцінюють одні й ті самі світові проблеми. Якщо із загостренням сукупності соціально–економічних і екологічних проблем світу погоджуються 59% опитаних, то відокремлюючи у поставлених запитаннях ці проблеми одну від одної, виявляється, що у погіршенні проблем соціально–економічного розвитку і окремо проблем незадовільного стану навколишнього середовища переконані відповідно на 7% і на 8% респондентів менше. Виявлені відмінності в оцінюванні глобальних тенденцій можуть бути пояснені відсутністю у поглядах впевненості, сталості, чіткого бачення особливостей глобального розвитку, поверхневістю, високою мірою інтуїтивності у формуванні ставлення до посилення глобальних загроз, що пов'язано з недостатністю об'єктивних знань про конкретні види світових проблем.

Той факт, що майже половина (відповідно 48% і 49%) опитаних не усвідомлюють істотного погіршення економічних та екологічних проблем світового рівня доводить необхідність системного зосередження зусиль глобального співтовариства на об'єктивному інформуванні населення про світові тенденції і загрози, формуванні належного рівня компетентності з питань глобальної проблематики.

На запитання «Чи вважаєте Ви, що світ розвивається в правильному напрямку» 53% респондентів надали негативну відповідь, стверджуючи, що світ рухається у неправильному направленні, 37% дотрималися протилежної думки, обстоюючи правильність сучасного світового розвитку і 10% опитаних не визначилися з цього питання [10].

З огляду на існуючі тенденції до загострення більшості екологічних, воєнно–політичних, соціально–економічних та інших негараздів глобального масштабу, вважати, що світ рухається у правильному напрямку не логічно і в науковому сенсі не зовсім коректно, оскільки розв'язання існуючих загальнопланетарних проблем вимагає кардинальної зміни наявних тенденцій світового розвитку у напрямку відходу від світових диспропорцій та забезпечення гуманізації глобальних відносин у відповідності до загальнолюдських цінностей людяності і справедливості. Відтак, незгоду більшості (53%) респондентів з правильністю сьогоднішнього напрямку світового розвитку доцільно вважати цілком справедливим і об'єктивним відображенням дійсності. На основі такої незгоди утворюється підґрунтя для формування прагнення до перегляду й якісного вдосконалення стратегії розвитку світу, без чого подолання більшості глобальних проблем виявляється неможливим. Відповідно, ця категорія респондентів може належати до представників гуманізаційної глобалістичної свідомості.

Не можна не відмітити, що питома вага респондентів, на думку яких світ розвивається у неправильному напрямі (53%) є на 6% меншою за частку тих, хто вважає, що сьогоднішні світові соціально–економічні та екологічні проблеми продовжують загострюватися (59%). Вужча поширеність трактування неправильності існуючих напрямків світового розвитку у порівняні з усвідомленням погіршення світової соціально–економічної й екологічної ситуації може бути наслідком необдуманості, мінливості поглядів щодо загальнопланетарних тенденцій, або проявом існування незначної категорії респондентів (6%), які позитивно відносяться до посилення глобальних викликів. Підставою для такого припущення є те, що розуміння загострення глобальних проблем може поєднуватися з відсутністю згоди з неправильністю напрямку світового розвитку з причини впевненості у доцільності ускладнення цих глобальних проблем. Таку категорію респондентів, в разі її існування, слід віднести до носіїв деструкційної глобалістичної свідомості, масове поширення якої є вкрай небажаним.

Схвалення існуючого курсу світового розвитку більше як третиною (37%) опитаних на 4% перевищує загальну кількість респондентів, переконаних у тому, що глобальні проблеми не ускладнюються, що також може бути деструктивним проявом глобалістичної свідомості у вигляді позитивного ставлення до посилення світових загроз.

В цілому, підтримка значною частиною респондентів існуючого напрямку розвитку світу швидше за все є наслідком низького рівня інформованості відносно особливостей такого розвитку, наявних показників погіршення глобальної ситуації. Низька компетентність стосовно глобальних процесів, що виявляється у схваленні вкрай несправедливого існуючого світового порядку позбавляє можливості об'єктивного аналізу загальнопланетарних тенденцій, вироблення шляхів подолання глобальних викликів, дієвого впливу на означені процеси. Слабкість суспільних вимог щодо справедливого розв'язання глобальних проблем із першочерговим врахуванням інтересів більшості стає причиною слабкості зацікавленості у відповідних глобальних змінах з боку політичних еліт, що в кінцевому підсумку призводить до незмінності існуючої системи глобального розподілу ресурсів, посилення світових диспропорцій і небезпек.

Неспроможність десятої частини опитаних визначитися з даного запитання, очевидно, є проявом відвертої байдужості до глобальних процесів, неприхованої відсутності інтересу до проблем глобального рівня. Таким чином, майже половина (47%) опитаних, судячи з відповідей на поставлене запитання, демонструють некомпетентне, байдуже чи деструктивне відношення до глобального поступу, що яскраво свідчить про вкрай недостатній рівень розвитку їх глобалістичної свідомості.

В межах наведеного міжнародного соціологічного дослідження вивчалися суспільні оцінки щодо прогнозів трансформації глобальних викликів у майбутньому. На запитання «Наскільки високою є вірогідність, що людство знайде спосіб подолати існуючі соціальні, екологічні і економічні проблеми?» відповіді опитаних були розподілені достатньо оптимістично: 63% вважають подолання перелічених проблем вірогідним сценарієм розвитку майбутнього, 31% зайняли протилежну позицію, стверджуючи про вкрай низьку імовірність успіху у розв'язанні глобальних проблем і 6% не змогли надати відповідь [10].

Аналізуючи дані розподілу відповідей на поставлене запитання, не можна не враховувати, що оптимістичне ставлення до подолання глобальних викликів є імперативною умовою дієвої суспільно–політичної участі, спрямованої на вирішення світових проблем. Відсутність віри у можливість розв'язання таких проблем, зневіра у власних силах пригнічує прагнення до боротьби за гуманізацію глобальних відносин, позбавляє таку боротьбу будь–якого логічного сенсу. Тому відносно високий рівень оптимізму майже двох третин (63%) опитаних слід розглядати як необхідне, сенсоутворююче підґрунтя активної суспільної поведінки з регулювання процесів світового розвитку.

Разом з тим, враховуючи особливості розподілу відповідей респондентів на попередні запитання опитування, що засвідчують низький рівень їх інформованості відносно глобальних процесів, до основних причин широкого поширення оптимізму стосовно подолання глобальних негараздів, очевидно, слід віднести: 1) природну психологічну схильність до віри в краще майбутнє, притаманну більшій частині людства; 2) неповне усвідомлення існуючих тенденцій у трансформаціях світових проблем; 3) нерозуміння того, що невід'ємною умовою вирішення проблем світового рівня є активізація суспільної та політичної участі населення, спрямованої на гармонізацію глобального порядку. Тобто, в основі такого оптимізму лежить перевага емоційних структурних елементів глобалістичної свідомості над раціональними, природне бажання людей бачити світ кращим, ніж він є сьогодні, не підкріплене необхідним аналітичним осмисленням можливостей його вдосконалення.

Песимістичні настрої майже третини (31%) респондентів, вірогідно, зумовлені впритул наближеним до реальності баченням сучасних світових процесів, більшість з яких, нажаль, продовжують розвиватися у руслі посилення глобальних викликів. Розуміння складності ситуації в світі передбачає усвідомлення необхідності зміни існуючих глобальних тенденцій, їх переосмислення і гармонізації, що є однією з базових ознак гуманізаційної глобалістичної свідомості. У той же час, як зазначено

вище, зневіра в успіх глобальної справи позбавляє сенсу боротьбу за неї. Відсутність віри у можливість необхідних глобальних змін руйнує ціннісно–мотиваційний фундамент участі у розв'язанні світових проблем, нівелює мотивацію до такої участі, значно гальмує боротьбу людства за світову гуманізацію, розпорошуючи суспільні сили на інші менш важливі аспекти людської життєдіяльності. З цього випливає необхідність пошуку шляхів поєднання реального бачення ситуації в світі з вірою в можливість її якісних позитивних змін, як основи готовності до дій, направлених на справедливе врегулювання конфліктів глобальних інтересів.

Вирішення соціальних, екологічних і економічних глобальних проблем передбачає покращення якості життя людей, тож організаторами опитування зроблено спробу дослідити суспільні прогнози щодо майбутніх змін життєвих умов. На запитання «Чи вважаєте Ви, що наші діти і онуки матимуть вищу якість життя, ніж ми маємо сьогодні?» 51% респондентів надали схвальну відповідь, погоджуючись з тим, що якість життя наступних поколінь підвищиться, 38% не погодилися з такою думкою, стверджуючи, що підвищення якості життя не відбудеться і 11% вагалися з відповіддю [10].

Варто відзначити, що істотне покращення якості життя майбутніх поколінь є неможливим без розв'язання глобальних соціально–економічних і екологічних проблем, які останнім часом постійно загострюються. Відповідно, аналіз розподілу відповідей на запитання щодо якості життя дає можливість, завдяки дослідженню реакції респондентів на схоже по суті, але дещо по–іншому сформульоване запитання, більш точно визначити рівень їх оптимізму в контексті можливості подолання глобальних викликів.

Як бачимо, частка опитаних, які вважають, що якість життя майбутніх поколінь поліпшиться, є на 12% меншою за кількість тих, хто вірить у подолання соціальних, екологічних та економічних проблем світу. Відповідно, питома вага респондентів, впевнених у тому, що підвищення якості життя не відбудеться є на 7% більшою, ніж частка переконаних у неможливості розв'язання вищеперелічених проблем світового розвитку.

Окреслені відмінності розподілу відповідей на ці запитання можуть знаходити пояснення у тому, що, відповідаючи на перше з них, респонденти мають на увазі не остаточне, а лише часткове подолання глобальних проблем, зумовлене досягненнями науково–технічного прогресу та іншим чинникам, успішне просування людства у напрямку послаблення негативних наслідків світових негараздів, що дозволить певною мірою покращити якість життя населення. Власна інтерпретація частковості, незавершеності характеру нівелювання світових викликів є не зовсім правильною і логічною, проте цілком можливою формою розуміння достатньо чітко сформульованого запитання.

Іншою причиною зазначених відмінностей у відповідях може бути різниця у сприйняті глобальних проблем, які в розумінні більшості респондентів є віддаленими, дещо розмитими, аморфними, та проблем якості життя, тим більше умов життя власних нащадків, що є більш конкретними, близькими, цікавими, легшими для осмислення і прогнозування. Відповідно, відповіді на запитання щодо якості життя майбутніх поколінь ймовірно є більш вдумливими, осмисленими, такими, що ґрунтуються на аналізі простих і зрозумілих респондентам понять, з якими вони стикаються повсякденно. З цього можна зробити висновок, що реальна оцінка опитаними можливостей людства розв'язати глобальні проблеми є ближчою до результатів відповідей на друге по черговості з наведених запитань.

Незгода майже половини (49%) респондентів з прогнозами щодо майбутнього підвищення якості життя зумовлює необхідність зміцнення оптимізму відносно можливості розв'язання глобальних проблем, що може бути досягнуто завдяки розумінню конкретних шляхів змін існуючих світових тенденцій, потреби активізації участі населення у гуманізації планетарного розвитку.

З метою оцінювання рівня суспільної надії чи безнадійності щодо вирішення світових проблем, експертами «GlobeScan» розроблено індекс «Надія», в основу якого були закладені три основні складові: 1) оцінки існуючих тенденцій щодо трансформації проблем глобального рівня, 2) прогнози щодо можливостей людства подолати світові соціально–економічні й екологічні проблеми в майбутньому 3) рівень впевненості у правильності сьогоднішнього напрямку розвитку світу та підвищенні якості життя майбутніх поколінь. Результати розподілу відповідей на чотири відповідних запитання лягли в основу розробленого індексу, кожна з наведених складових якого становить по 33% індексу в цілому [10].

Відповідно, коливання індексу відбувається пропорційно до кількості очікуваних відповідей на зазначені запитання. Показник індексу підвищується по мірі зростання частки респондентів, переконаних у тому, що сучасні глобальні проблеми є не складнішими, ніж в минулому, світ розвивається у правильному напрямку і людство зможе розв'язати наведені світові проблеми, забезпечивши підвищення якості життя майбутніх поколінь. Аналогічно, чим вища кількість протилежних відповідей – тим нижчим є індекс «Надія».

Складно не помітити, що вказаний індекс включає в себе частку позитивних відповідей на запитання, що по–різному, інколи прямо протилежно свідчать про рівень розвитку глобалістичної свідомості. Якщо оптимістичне ставлення до майбутнього подолання глобальних проблем й поліпшення якості життя населення є вагомими чинниками становлення глобалістичної свідомості гуманізаційного типу, то впевненість у відсутності тенденційного посилення глобальних викликів, правильності сьогоднішнього напрямку світового розвитку швидше є проявом крайньої некомпетентності у питаннях глобалістики. Це означає, що розроблений індекс не відображає рівня адекватності оцінок глобальної ситуації, а напевне виявляє лише міру бажаності подолання світових негараздів, ступінь оптимістичного прагнення бачити глобальні проблеми менш складними, ніж вони є насправді і світове майбутнє кращим, ніж сьогодення. Відтак, не викликає подиву, що ступінь суспільної надії респондентів відповідно до цього індексу визначено на рівні лише 40 із можливих 100 пунктів, адже більшість респондентів негативно оцінюють існуючі глобальні тенденції.

Втім, важливість індексу «Надія» в контексті дослідження глобалістичної свідомості людства обумовлена його тісним взаємозв'язком з оцінкою респондентами повноти власної участі у подоланні світових викликів, що

чітко простежується у розподілі відповідей на запитання «Чи погоджуєтеся, що особисто Ви робите свій внесок у вирішення проблем людства?» (табл. 1) [10].

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Чи погоджуєтеся, що особисто Ви робите свій необхідний внесок у вирішення проблем людства?» (за даними опитування компанії «GlobeScan», проведеного у 14 країнах), %

Індекс «Надія» / Варіант відповіді	«Висока надія» (понад 50 зі 100 пунктів індексу)	«Низька надія» (менше 50 зі 100 пунктів індексу)
Повністю погоджуюся	27	14
Скоріше погоджуюся	41	31
Скоріше не погоджуюся	17	21
Повністю не погоджуюся	7	12
Важко відповісти	7	22

Як видно, понад дві третини (68%) респондентів з високим індексом надії погоджуються з достатністю власних дій, необхідних для розв'язання глобальних проблем, тоді як серед опитаних з низьким аналогічним індексом частка тих, які вважають, що докладають необхідних зусиль для подолання світових негараздів становить всього 45%. Окрім того, незгода опитаних, які мають низький індекс «Надія» з повнотою власної участі у вирішенні проблем глобального розвитку є на 9% поширенішою, ніж серед респондентів з високим індексом.

Таким чином, найбільша частка переконаних у достатності власного внеску у вирішення глобальних проблем, так само як найменша кількість тих, хто має протилежні погляди, спостерігається серед респондентів, які переважно необ'єктивно оцінюють існуючі глобальні тенденцій щодо посилення світових загроз, помилково вважають що світ рухається у правильному напрямку і демонструють високий, скоріше за все не підтверджений аналітичними розрахунками і глибоким раціональним осмисленням, оптимізм щодо розв'язання світових проблем у майбутньому.

Тобто, у достатній ефективності здійснюваних особистих кроків, спрямованих на розв'язання глобальних проблем, переконані переважно ті респонденти, які демонструють низький ступінь інформованості щодо процесів світового розвитку, високу міру хибності бачення глобальних процесів, нерівномірності розвитку глобалістичної свідомості. Це дає підстави вважати, що одними з основних причин впевненості у особистому здійсненні достатньої діяльності для подолання глобальних проблем є нерозуміння необхідних умов їх подолання, неусвідомлення того, які саме дії потрібно для цього здійснювати. Не володіючи ґрунтовними знаннями про причинно–наслідкові зв'язки глобальних процесів, респонденти, вірогідно, не зовсім об'єктивно оцінюють ефективність власного внеску у їх регулювання і вдосконалення.

Згідно даних дослідження, більшість (58%) загальної сукупності респондентів вважають, що виконують свою роль у розв'язанні світових проблем, при цьому 21% опитаних повністю погоджуються з таким твердженням [10]. Проте, респондентам, нажаль, не ставилося запитання стосовно того, які саме дії ними вживаються для подолання глобальних викликів. Тож, в межах даного соціологічного опитування питання щодо чіткого переліку дій, спрямованих респондентами на вирішення світових проблем залишається відкритим. Між тим, досить важко спростувати припущення, що якби більша частина населення досліджуваних країн дійсно демонстрували високий рівень аналітичної, суспільно–політичної активності, необхідної для подолання світових викликів, то постійне погіршення глобальної ситуації напевне вже давно могло б бути припинене. Адже саме від рівня глобалістичної свідомості і політичної участі більшості населення країн світу безпосередньо залежить ефективність боротьби людства з глобальними негараздами.

Таким чином, виявляється суперечливість думок опитуваних: більшість з них (59%) визнає погіршення ситуації в світі і водночас майже стільки ж (58%) респондентів вважають, що особисто вживають достатньо заходів, для того, що б ситуація на планеті покращувалася. Зазначена суперечливість поглядів підтверджує високу міру їх суб'єктивності, ірраціональності, ілюзійності, низької компетентності опитуваних щодо способів розв'язання глобальних проблем. З аналізу наведених даних випливає висновок, що респонденти переважно переоцінюють здійснюваний ними особистий внесок у подолання глобальних негараздів, не володіючи достовірною інформацією про те, яким саме він має бути для ефективного досягнення бажаного результату.

Висновки. За наведених обставин, не виникає сумнівів у потребі інформування населення світу стосовно переліку напрямків їх можливих дій, необхідних для дієвого розв'язання світових проблем. До таких дій, зокрема, належить: системний збір інформації про тенденції глобального розвитку через мережу Інтернет, ЗМІ, опрацювання наукової літератури та в будь–який інший спосіб; електоральна підтримка переважно тих політиків, які докладають необхідні зусилля для подолання світових негараздів; членство у політичних і громадських організаціях, орієнтованих на вирішення глобальних проблем; участь у мітингах, демонстраціях, інших публічних заходах, спрямованих на вирішення проблем світового розвитку. Гострота існуючих глобальних загроз визначає високу перспективність здійснення подальших досліджень у напрямку поширення об'єктивної інформації про сучасні глобальні процеси, світові проблеми, конкретні шляхи їх подолання, як необхідної умови розвитку глобалістичної свідомості, формування високорозвиненої політичної культури людства, забезпечення ефективного глобального впливу народів світу на гармонізацію світового порядку.

Список використаних джерел

1. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.

2. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія: Підручник: В 2 ч. – Ч. ІІ. Актуальні проблеми сучасності. – К.: «Альтерпрес», 2002. – 480 с.

3. Колісніченко Р. М. Глобалістична свідомість: поняття, структура, типологія / Р. М. Колісніченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін. – 2012. – Вип.9. – С.117–124.

4. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л. П. – К.: Стилос, 1997. – 278 с.

5. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навч. посіб. / Остапенко М. А. – К.: МАУП, 2008. – 96 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2–е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
7. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998. – 368 с.
8. Сморж Л. О. Філософія: Навч. посібник / Л. О. Сморж. – К.: Кондор, 2004. – 416 с.
9. Філософія: Навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрющенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. – 6–те вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2006. – 455 с.
10. Hope prevails in spite of the magnitude of humanity's challenges: global poll. GlobeScan [Electronic resource] – Access mode: http://www.globescan.com/news–and–analysis/press–releases/press–releases–2014/99–press–releases–2014/327–hope–prevails–in–spite–of–the–magnitude–of–humanitys–challenges.html

References

1. Bebyk V. M. Politychna kultura suchasnoi molodi / Bebyk V. M., Holovatyi M. F., Rebkalo V. A. – K.: A.L.D., 1996. – 112 s.
2. Ilin V. V., Kulahin Iu. I. Filosofiia: Pidruchnyk: V 2 ch. – Ch. II. Aktualni problemy suchasnosti. – K.: «Alterpres», 2002. – 480 s.
3. Kolisnichenko R. M. Hlobalistychna svidomist: poniattia, struktura, typolohiia / R. M. Kolisnichenko // Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. – Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno–politychnykh dystsyplin. – 2012. – Vyp.9. – S.117–124.
4. Nahorna L. P. Politychna kultura ukrainskoho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realii / Nahorna L. P. – K.: Stylos, 1997. – 278 s.
5. Ostapenko M. A. Politychna kultura suspilstva: Navch. posib. / Ostapenko M. A. – K.: MAUP, 2008. – 96 s.
6. Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk / Uporiadnyk V. P. Horbatenko; Za red. Iu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. – 2–e vyd., dop. i pererob. – K.: Geneza, 2004. – 736 s.
7. Politolohiia: Posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / Za redaktsiieiu O. V. Babkinoi, V. P. Horbatenko. – K.: Vydavnychyi tsentr «Akademiia», 1998. – 368 s.
8. Smorzh L. O. Filosofiia: Navch. posibnyk / L. O. Smorzh. – K.: Kondor, 2004. – 416 s.
9. Filosofiia: Navch. posib. / L. V. Huberskyi, I. F. Nadolnyi, V. P. Andriushchenko ta in.; Za red. I. F. Nadolnoho. – 6–te vyd., vypr. i dop. – K.: Vikar, 2006. – 455 s.
10. Hope prevails in spite of the magnitude of humanity's challenges: global poll. GlobeScan [Electronic resource] – Access mode: http://www.globescan.com/news–and–analysis/press–releases/press–releases–2014/99–press–releases–2014/327–hope–prevails–in–spite–of–the–magnitude–of–humanitys–challenges.html

Kolisnichenko R. M., *candidate of political sciences, associate professor, director, Kirovograd Institute of Private joint stock company «Higher education institution «Interregional Academy of personnel management» (Ukraine, Kropivnitskiy), RMK7@ukr.net*

Planetary context of the transformation of a globalistion consciousness of humanity

The analysis of the characteristics of public understanding of the world of contemporary trends regarding the exacerbation of global problems, social assessment is correct the current global development trends, the likelihood that humanity will find a way to overcome the existing social, environmental, economic problems of the world and future generations will have a higher quality of life for the present. Critically analyzed, developed by experts of the company «GlobeScan» index of «Hope», which reflects the level of public hope or hopelessness about the decision of world problems. Abstract people assess their own contribution to overcoming the global challenges in relation to the level of optimism regarding the humanization of global relations. The necessity of the objective of informing the population of the world on the list of areas of possible actions necessary to effectively address the world's problems.

Keywords: *globalistion consciousness, humanity, the world.*

Колесниченко Р. Н., *кандидат политических наук, доцент, директор, Кировоградский институт Частного акционерного общества «Высшее учебное заведение «Межрегиональная Академия управления персоналом» (Украина, Кропивницкий), RMK7@ukr.net*

Общепланетарный контекст трансформации глобалистического сознания человечества

Проведен анализ особенностей понимания населением мира современных тенденций относительно обострения глобальных проблем, общественных оценок правильности существующего направления мирового развития, вероятности, что человечество найдет способ преодолеть существующие социальные, экологические, экономические мировые проблемы и будущие поколения будут иметь качество жизни выше нынешнего. Критически проанализирован, разработанный экспертами компании «GlobeScan» индекс «Надежда», отражающий уровень общественной надежды или безнадежности относительно решения мировых проблем. Исследованы оценки людьми собственного вклада в преодоление мировых вызовов во взаимосвязи с уровнем оптимизма относительно гуманизации глобальных отношений. Доказана необходимость объективного информирования населения мира относительно перечня направлений его возможных действий, необходимых для эффективного решения мировых проблем.

Ключевые слова: *глобалистическое сознание, человечество, мир.*

* * *

УДК 337:332.2

Гончаренко О. М.,
доктор історичних наук (історія міжнародних відносин і зовнішньої політики), професор, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), al.gontch@gmail.com

Проблеми превентивного кризового менеджменту в асиметричній системі міжнародних відносин

Розглядаються проблеми і перспективи превентивного кризового менеджменту в сучасній асиметричній системі міжнародних відносин. Значна увага приділяється проблемам і обмеженням традиційного превентивного мислення, класичних принципів ліберальної логіки і етики. Наголошується, що практика ефективного кризового менеджменту об'єктивно суперечить не тільки існуючим канонам міжнародного права але й базовим принципам ліберальної традиції і етики в цілому, включаючи права людини і повагу до людського життя. Ці принципи виявляються несумісними з вимогами ефективного кризового менеджменту і війни з міжнародним тероризмом. В більш широкому плані постає питання про принципову здатність ліберальної демократії до ефективного менеджменту кризових ситуацій і успішної боротьби із світовим тероризмом. Саме тому класичні принципи міжнародних відносин і міжнародного права об'єктивно вимагають відповідної адаптації.

Ключові слова: *превентивний кризовий менеджмент, асиметричні стратегії, міжнародний тероризм, регіональні конфлікти, превентивне мислення.*

Міжнародні кризи породжені насамперед регіональними конфліктами і світовим тероризмом – цією «чумою XXI століття» складає сьогодні головну загрозу для європейської та міжнародної безпеки. Більше того, постає фундаментальне питання про принципову здатність ліберальної демократії ефективно протидіяти міжнародному тероризму та регіональним конфліктам. Тим більше, що існуюча система міжнародних відносин є асиметричною за своєю природою і спрямована на перманентне викачування ресурсів та капіталу з бідних країн в розвинені країни. За різними підрахунками ця асиметрія відносин сягає 1–2 трильйонів доларів на рік. Подібна ситуація не може звісно продовжуватися нескінченно довго. Конфлікт перерозподілу ресурсів та капіталів в майбутньому неминучий і міжнародний тероризм є певною мірою є одним з проявів цього конфлікту.

Іншою глибинною причиною тероризму та регіональних конфліктів є об'єктивне протиріччя між двома базовими принципами міжнародного права, а саме – принципом національного суверенітету та правом націй на самовизначення. Значна частина регіональних конфліктів і терористичних актів обумовлені відсутністю чітких та прозорих норм політико–правового врегулювання в цій сфері.

Враховуючи вищезгадані реалії, саме превентивний підхід до кризового менеджменту міжнародної політики стає сьогодні надзвичайно важливим. Запобігання – це

найдієвіший засіб ефективного боротьби з терористичними загрозами та регіональними конфліктами. Набагато легше запобігати терористичним актам, конфліктам та кризам, ніж намагатися протидіяти їм в «гарячій фазі». Таким чином підхід, який базується на превентивній дипломатії та превентивних стратегіях протидії по об'єктивно відповідає вимогам ефективної організації безпеки в асиметричній системі міжнародних відносин.

На жаль, дослідження, що пов'язані з раннім запобіганням терористичним діям чи конфліктам, превентивною дипломатією, попереднім плануванням надзвичайних ситуацій (preemptive contingency planning), сьогодні є все ще поверховими і дуже фрагментарними.

З іншого погляду, є досить очевидним, що запобігання – це головна риса сучасної стратегії. В сучасних версіях «Стратегії національній безпеки США» починаючи з 2002 року, визначальний акцент робиться саме на превентивних заходах та попереджувальних діях.

«Сполучені Штати не можуть надалі покладатися лише на рефлекторну позицію, яку ми займали в минулому… Сполучені Штати, якщо це буде необхідно, будуть вживати превентивні заходи» [1, p. 15].

Європейська стратегія безпеки «Безпечна Європа у кращому світі» (*«A Secure Europe in a Better World»*), теж наголошує на необхідності «діяти перед тим, як конфлікт розпочнеться. Запобігання конфліктам та запобігання кризам не можуть розпочатися занадто рано» [2, p. 7].

Однак відсутність системного підходу до запобігання конфліктів, передбачення та ефективного мислення в міжнародних відносинах, включаючи динаміку конфліктів, все ще переважає. Міжнародні організації є неефективними не мають відповідних структур раннього попередження і їх рішення дуже часто ігноруються супердержавами [3, с. 62].

Недосконалість ефективних структур раннього попередження не є єдиною проблемою запобігання конфліктів. Інша фундаментальна проблема – це відсутність в сфері міжнародних відносин зорієнтованого на майбутнє стратегічного мислення, застаріла та забюрократизована система прийняття рішень.

Як результат, песимісти серед професійних аналітиків глибоко переконані, що навіть за умов відсилання своєчасних ранніх сигналів попередження, вони ніколи не будуть сприйняті належним чином. Якщо сигнали все ж таки отримані, вони ніколи не будуть відповідним чином проаналізовані. Якщо вони проаналізовані, вони ніколи не дійдуть до кінцевого споживача (так званих осіб, які приймають рішення). Якщо сигнали дійшли до осіб, котрі приймають рішення, то своєчасні рішення не будуть прийняті. Якщо ж рішення прийняті, то вони ніколи не будуть втілені в життя. Навіть якщо диво трапилося і рішення будуть втілені в життя, вони будуть втілені зовсім іншим чином, аніж очікувалося.

Перед ЦРУ постали схожі проблеми у випадку терористичних атак аль–Каїди у місті Нью–Йорк. Адже були попереджувальні сигнали про можливі атаки, велика кількість сигналів, і ЦРУ отримувало їх, але вони не дійшли до осіб, що приймають рішення і не були проаналізовані належним чином. В результаті жодних превентивних заходів не було здійснено.

Іншими словами, з песимістичної, скептичної точки зору, більшість спроб превентивного запобігання і управління конфліктами є на жаль мало ефективними.

Найбільша небезпека в запобіганні та управлінні конфліктами, особливо в їх військовій інтерпретації, проте полягає в тому, що такий підхід при його послідовній імплементації, може підірвати основні принципи міжнародних відносин – принцип невтручання у внутрішні справ держав та національний суверенітет. Існує велика ймовірність того (Чечня цьому приклад), що окремі держави перетворять процес запобігання і управління конфліктами в потужний інструмент експансії та просування власних інтересів. Всі національно–визвольні рухи, боротьба за самовизначення націй можуть бути легко представлені як загрози національній та регіональній безпеці. Колоніальну війну в Чечні, для прикладу, можна розглядати як «потрібну і абсолютно легальну» антитерористичну операцію.

Морально–етичний вимір превентивного кризового менеджменту

Проблема співвідношення політики і моралі, яку можна простежити, починаючи з славнозвісних «Мелоських діалогів» Фукідіда, і яка визначає одну із принципових відмінностей між політичним реалізмом і політичним ідеалізмом, має безпосереднє відношення до теорії і практики розробки та імплементації асиметричних стратегій.

Вже підкреслювалось, що квінтесенція концепцій асиметрії полягає у введенні суперника в оману при веденні боротьби «непередбаченими засобами», «не за правилами» (not fair). Війна (гра) «за правилами», як і будь–які моральні обмеження, суперечить самій природі асиметричних стратегій. Це, проте аж ніяк не виключає існування самих правил. Правила можуть бути. Однак вони різні для різних сторін, як наголосив свого часу Мао–Дзе–Дун своїм японським супротивникам, «ви ведете свою війну, а я буду вести свою». Прийняття правил гри суперника, тим більш сильного суперника, однозначно призводить до програшу. Це аксіома. Саме це дало привід одному з сучасних китайських фахівців в сфері стратегічних досліджень слушно зауважити: «Війна має свої правила, проте ці правила нав'язуються Заходом… Якщо слабка країна підтримує ці правила, вона не має жодних шансів… Ми є слабкою країною, то чому ми повинні вести війну за вашими правилами? – Ні» [4, p. 23].

В свою чергу Захід внаслідок домінування традиційних для європейської культури цінностей – демократії, толерантності, прав людини, норм міжнародного права, шанування людського життя та ін. – часто–густо виявляється нездатним ефективно протидіяти поточним викликам і загрозам, зокрема пов'язаним з міжнародним тероризмом. В більш широкому плані постає фундаментальне питання про принципову здатність ліберальної демократії ефективно протидіяти викликам і загрозам XXI століття, які носять здебільшого асиметричний характер.

Прикладом глухого кута, в якому опинився Захід з своїми традиційно ліберально–демократичними цінностями – об'єктивне протиріччя між превентивними стратегіями та нормами канонічного міжнародного права.

Превентивні стратегії та міжнародне право

Превентивні стратегії дійсно є одним з найбільш ефективних запобіжних засобів боротьби з міжнародним тероризмом і регіональними конфліктами, які уносять щорічно життя сотень тисяч людей і підривають усю систему міжнародної стабільності і безпеки. Використання

превентивних стратегій, в тому числі превентивних операцій, на територіях держав, де оперують представники терористичних організацій, проте підривають два відомих принципа міжнародних відносин – принцип невтручання у внутрішні справи держав та принцип національного суверенітету.

Існує реальна небезпека, що окремі держави перетворять процес боротьби з тероризмом, запобігання і управління конфліктами в потужний інструмент експансії та просування своїх інтересів далеко за межами власної території. Всі національні рухи, боротьба за самовизначення націй можуть бути легко представлені «як загрози національній та регіональній безпеці, чи як «терористична діяльність». Колоніальну війну в Чечні, в результаті якої винищено близько третини населення країни, можна розглядати в цьому контексті як потрібну і абсолютно легальну антитерористичну операцію.

Виникають спокусливі передумови для перегляду історії. З погляду «превентивного стратегічного мислення» масоване вторгнення військ Варшавського договору в Чехословаччину в 1968 році було лише типовою та дуже ефективною миротворчою операцією на широкому багатонаціональному підґрунті. Операцією, що гарантувала мир та стабільність в регіоні більше ніж на 20 років. Отож, очевидно, що підхід, котрий базується на запобіганні конфліктів, об'єктивно має свої обмеження і ніколи не може використовуватися без розбору.

Багато чого має бути зроблено і змінено у цій сфері. Назріла необхідність досягнення міжнародного консенсусу щодо розробки принципів і механізмів протидії міжнародному тероризму на територіях інших держав навіть без їх згоди. Відхід від норм і принципів канонічного міжнародного права чи певних ліберально демократичних принципів є неминучим. Оскільки саме ці принципи і спекуляції довкола них вже не перший рік блокують на рівні ООН не тільки принципи легітимізації використання превентивних стратегій, але й навіть розробку загальноприйнятого визначення тероризму.

Сьогодні експерти з міжнародного права обговорюють три основні концепції, які дозволяють обійти проблемні питання міжнародного права і можуть слугувати в якості наріжних каменів глобального консенсусу з зазначених питань:

– класифікація тероризму як загального ворога усього людства;

– визначальний акцент на суверенній відповідальності як на логічному наслідку суверенних прав націй;

– адаптація принципів «невід'ємного права на самооборону» до реалій XXI століття [5, p. 36].

Але найбільш важливим є консолідація світової суспільної думки довкола тези про те, що Статут і принципи ООН не є самогубним актом чи недоторканою священною коровою і якщо ефективна боротьба з тероризмом і іншими глобальними викликами сучасності вимагають перегляду і змін міжнародного права, то цей перегляд і зміни мають бути зроблені в інтересах усього людства.

Підсумовуючи пануючі в сучасному американському суспільстві настрої в питаннях боротьби з міжнародними тероризмом, Колін Грей, наприклад, висловлює досить категоричні рекомендації: «Якщо існують культурні бар'єри з нашого боку відносно включення особливо «вбивчих» альтернатив в нашу політику, стратегію чи оперативні заходи, то ми повинні переглянути бар'єри і правила гри» [6, p. 12].

Терористи, як правило, вдаються до «брудних» асиметричних стратегій. Одне найбільш популярних визначень асиметричних стратегій (US National Defense University) – «асиметрія, – це «не джентельментська» гра» [7, p. 121].

Але якщо боротьба ведеться «брудними засобами» («not fair game»), навряд чи буде ефективною боротьба з опонентом в лайкових рукавичках. Як писав В. Шекспір: «All is fair in love and war» (Все дозволено в любові і на війні»). Не менш радикальними є представники іншої великої європейської нації – «A la guerre, comme a la guerre» («На війні, як на війні»).

Альтернатив використання превентивних стратегій в питаннях боротьби з міжнародним тероризмом та багатьма іншими асиметричними викликами та загрозами сьогодні нема. Саме тому, оцінюючи роль асиметричних стратегій в світлі не тільки загальних принципів християнської моралі і європейської ліберальної етики, але й подій **9/11** та їх наслідків, варто згадати і Ніколо Макіавеллі – представника ще однієї великої європейської нації, перефразовуючи якого можна цілком слушно стверджувати: «Нема стратегій етичних і неетичних, моральних і аморальних – є стратегії ефективні і неефективні».

Сьогодні вже цілком очевидно, що ефективна війна проти тероризму має передбачати певні види превентивних дій, інтервенцій та запобіжних заходів. Вони абсолютно необхідні, навіть якщо вони в чомусь і суперечать класичним принципам міжнародного права.

Список використаних джерел

1. The National Security Strategy of the United States of America. White House, September 2002.

2. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December, 2003. – P.7; U.S.–EU Cooperation Against Terrorism, May 21, 2012. http://www.fas.org/sgp/crs/row/RS22030.pdf.

3. Концептуальні засади та критерії ефективності асиметричних стратегій в міжнародних відносинах // Україна і світ, КНУКіМ. – К., 2016. – №1. // Konceptual'ni zasady ta kryterii' efektyvnosti asymetrychnyh strategij v mizhnarodnyh vidnosynah // Ukrai'na i svit, KNUKiM. – K., 2016. – №1.

4. Benjamin Gilad. Early Warning: Using Competitive Intelligence to Anticipate Market Shifts, Control Risk, and Create Powerful Strategies. Amacom. 2007. – 272 p.

5. McMillan J. Apocalyptic Terrorism: The Case for Preventive Action / Strategic Forum n.212, Nov. 2004.

6. Colin S. Gray. Thinking Asymmetrically in Times of Terror / Parameters, Spring 2002. – P.5–14.

7. Engaging Power for Peace: The 1998 Strategic Assessment. – Wash. DC: National Defense Univ., 1998. – Ch.11.

Goncharenko A. N., *D.Sc. (History of Foreign Policy and International Relations), Professor of Kyiv National University of Arts and Culture (Ukraine, Kyiv), al.gontch@gmail.com*

Problems of the preventive crises management in the asymmetric system of international relations

The report considers the problems and perspectives of the preventive crises management in the asymmetric system of international relations. The special attention is paid to the problems of «preventive thinking» logic, role and limitations of liberal tradition and ethics in the modern diplomacy and international relations in a whole. The main problem of preventive and asymmetric strategies is that this approach objectively contradicts not only to the regulations of international law but to the basic principles of liberal tradition and ethics in general, including human rights and respect to human life. These principles regrettably are completely incompatible with the requirements of the effective security policy and war against terrorism. In more broad sense the question arrives about ability of liberal democracy to stand against new challenges in general and international terrorism in particular. These principles are completely incompatible with the requirements of the effective security policy and war against terrorism. The rules of engagements should be reconsidered.

Keywords: *preventive crises management, asymmetric strategies, international terrorism, preventive thinking logic, antiterrorist operations.*

Гончаренко А. Н., доктор исторических наук (история международных отношений и внешней политики), профессор, Киевский национальный университет культуры і искусств (Украина, Киев), al.gontch@gmail.com

Проблемы превентивного кризисного менеджмента в ассиметричной системе международных отношений

Рассматриваются проблемы и перспективы превентивного кризисного менеджмента в современной ассиметричной системе международных отношений. Особое внимание уделяется проблемам и ограничениям традиционного превентивного мышления, классических принципов либеральной логики и этики. Подчеркивается, что практика эффективного кризисного менеджмента объективно противоречит не только существующим канонам международного права, но и базовым принципам либеральной традиции касающихся прав человека и уважения к человеческой жизни. Эти принципы оказываются несовместимыми с требованиями эффективного кризисного менеджмента и успешной борьбы с мировым терроризмом. Поэтому классические принципы международных отношений и международного права объективно требуют соответствующей адаптации.

Ключевые слова: *превентивный кризисный менеджмент, асимметричные стратеги, международный терроризм, региональные конфликты, превентивное мышление.*

* * *

УДК 334.02

Верьовкін В. В.,
кандидат філологічних наук
(Україна, Київ), v.veryovkin@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Досліджено поняття інформаційного суспільства та забезпечення національних інтересів під впливом глобалізаційних процесів. Проведено дослідження складного процесу переходу суспільства від індустріального до інформаційного устрою. Виявлено основні тенденції та стратегічні орієнтири подальшого розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: *інформація, інформаційне суспільство, інформаційно–комунікаційні технології, національні інтереси.*

Нові інформаційні технології все глибше проникають в усі сфери суспільного життя, генерують не тільки нові можливості у вирішенні різних проблем, що накопичилися, але й принципово нові проблеми і загрози, серед яких: цифрова розбіжність між країнами і в рамках окремої держави, дотримання свободи слова, захист інтересів етнічних меншин і підростаючого покоління, збереження національної мови та культурної спадщини в нових умовах, протистояння культурній експансії інших країн, охорона інтелектуальної власності, боротьба з комп'ютерними і високотехнологічними злочинами, а також питання цензури в глобальних комп'ютерних мережах.

До ряду чинників також можна віднести процеси, які негативно впливають на вітчизняний інформаційний простір. До яких належить застосування інноваційних технологій, що забезпечує розширення й поглиблення проникаючих можливостей зарубіжної інформації, зростання маніпулятивного соціально–психологічного впливу на визначену аудиторію для утвердження в її колективній свідомості заданих економічних, політичних та інших установок, формування стереотипів поведінки, сприятливих для досягнення інтересів, потрібних для утвердження інтересів суб'єкта таких впливів. З удосконаленням відповідних технологій розвиваються методики ведення інформаційних війн, що в наш час стають важливим компонентом традиційних війн, або ж використовуються самостійно і за своїми результатами можуть бути навіть більш ефективними від них [9].

У всьому різноманітті політичних процесів, які проходять в суспільстві, знаходиться поняття демократія, яка утворена в поєднанні з суспільно–політичними, морально–правовими та культурними цінностями, оскільки виражає права людини та єдність загальнолюдських, класових, інтернаціональних, та національних інтересів в політичному житті. Більшість політологів справедливо зазначають, що демократія є синонімом свободи [Бабкіна].

Суспільно–політичний понятійний апарат за останні роки збагатився такими поняттями, як «електронний уряд», «електронне громадянство», «кіберполітика», «кібердемократія», «комп'ютерноопосередкова політична комунікація», «постіндустріальне суспільство» (Д. Белла, Г. Кан, З. Бжезінський, А. Тоффлер), «інформаційне суспільство» (Й. Масуді), «Мережеве суспільство» (М. Кастельс), «кіберкомунізм» (К. Мея), «Суспільства знань» (П. Дракер) та інші.

Світоглядна та психологічна єдність в якій зараз перебуває український народ вимагає створення проекту побудови нової спільноти українців із властивими їй індивідуальними рисами та власним алгоритмом самореалізації. Цей алгоритм повинен включати як механізм інституційної розбудови, так і світоглядний базис національної свідомості [8].

Досягнення психологічного усвідомлення спільності долі всіх членів спільноти вимагає усвідомлення того, що існує сформована група, заснована на «відчутті» близькості, яка об'єднує тих, хто належить до даної групи та є головною метою формування національної ідентичності [10].

Так процеси глобалізації зумовлюють нагальну потребу в формуванні, визначенні та побудові суспільства нового типу, яке у різних країнах світу протягом останніх десятиліть все частіше характеризується як інформаційне суспільство [4].

Особливий характер новітніх глобальних трансформаційних процесів зумовлює потребу глибокого наукового осмислення, метою якого є оптимізація суспільного розвитку шляхом стратегічного моделювання [7].

Одним з перших концептуальних документів, що визначав стратегію побудови інформаційного суспільства, є прийнята на 29 сесії Генеральній Конференції ЮНЕСКО в 1996 році документ під назвою «Інформаційне суспільство для всіх» [11].

Згідно з чим магістральним напрямом міжнародного співробітництва є побудова глобального інформаційного суспільства та особливої ролі ЮНЕСКО. У цьому документі задекларовано, що забезпечення кожній людині міжнародного співтовариства широкого та вільного доступу до інформаційних ресурсів є необхідним для рівноправної участі у житті нової суспільної формації, а інформація і знання мають важливе значення для подолання інформаційної нерівності, що є глобальним суспільним надбанням для запоруки глобальної демократії [5].

Для побудови глобального інформаційного суспільства необхідно подолати ряд проблем:

1) інформаційно–технологічний дисбаланс та інформаційну ізоляцію окремих регіонів і країн;

2) негативний вплив комунікаційних та інформаційних технологій;

3) незабезпеченість інформаційних прав та свобод людини (громадянина), включаючи право на доступ до інформації і конфіденційність тощо.

ЮНЕСКО у сфері побудови інформаційного суспільства формує міжнародну інформаційну політику, сприяє вільному обміну ідеями, забезпечує формування глобальної інформаційної інфраструктури та міжкультурної комунікації [11].

Серед основних європейських нормативно–правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері побудови інформаційного суспільства – Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 року [2].

Для визначення поняття інформаційне суспільство звернемось до наукових розробок Національного Інституту стратегічних досліджень, які приходять в своїх дослідженнях до висновку, що специфічною рисою інформаційної сфери сучасного суспільства є її принципово недискретний і при цьому багатовимірний характер. За низкою фундаментальних ознак вона є цілісним феноменом, але на рівні соціальної практики інформаційна складова присутня в усіх основних галузях суспільного життя, причому її прояви є вельми різноманітними. Навіть дещо схематизуючи ситуацію, можна розглядати інформаційну сферу і як окремий сектор економіки, і як чинник її модернізації, і як джерело потужних соціокультурних трансформацій. ІКТ дедалі активніше застосовуються в екологічній, медичній, військовій, політико–адміністративній, медійно–комунікаційній, культурній, науково–освітній сферах, видозмінюючи їх і надаючи соціальному та людському розвитку нових якостей, сенсів і вимірів [3].

Так на думку В. М. Бебика, під інформаційним суспільством потрібно розуміти сучасне суспільство з високим рівнем розвитку інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке характеризується:

– здатністю якісно продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію;

– наявністю розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства;

– високим рівнем доступності всіх членів суспільства до необхідної інформації;

– великою часткою працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки [1].

Виявлено, що організація влади та управління за принципом «електронного уряду» якісно трансформує функції держави, форми її відносин з громадянами та іншими політичними контрагентами, а також істотно активізує роль засобів масової інформації у політичному процесі.

Формування інформаційного суспільства в процесі інтеграції України до Європейського Союзу вимагає дотримання нашою державою вищого рівня вимог до сфери інформаційної безпеки та інформаційної політики, що, зокрема, передбачає використання інформаційних технологій для посилення взаємодії між урядовими структурами, бізнесом та населенням держави. Електронний уряд (е–уряд) виступає інформаційним полем, у рамках якого громадяни можуть безперешкодно взаємодіяти з державою і користуватись послугами, які продукує держава, у будь–який час. Звісно, рівень розвитку е–уряду в кожній окремо взятій країні різний [6].

Наприклад основним показником, який визначає рівень розвитку е–уряду є комплексний індекс, який формується на основі компіляції трьох складових:

– індекс web–послуг (рівень розвиненості інтернет–послуг з боку уряду);

– індекс телекомунікаційної інфраструктури (рівень оснащеності населення засобами інформаційно–комунікаційних технологій);

– індекс людського капіталу (характеризує готовність населення користуватися інформаційними послугами) [6].

Зростає взаємодія економічних процесів в світовому масштабі, а отже, зростає роль наднаціонального регулювання та наднаціональних інститутів. Все менше вироблених благ матиме чітку національну приналежність. Блага можуть проводиться в різних країнах і регіонах, а потім формуватися у вигляді якогось кінцевого блага з подальшою реалізацією в різних точках земної кулі.

Надавши унікальні можливості в області руху капіталу, товарів і послуг, інформаційні та комунікаційні технології стали основою формування нового типу економіки – «інформаційної» або «інформаційної економіки». Існуючі економічні системи змушені пристосовуватися до інформаційної та комп'ютерної реальності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У розвитку національної інформаційної інфраструктури нашої країни саме держава повинна відігравати роль координатора діяльності різних суб'єктів суспільства, покликаного цілеспрямованою політикою прискорити інтеграцію людей в суспільство знань. До пріоритетних напрямів діяльності державних органів слід віднести заохочення конкуренції: боротьба з монополізмом, контроль за концентрацією власності в засобах масової інформації; правове забезпечення прав на доступ до інформації та інформаційних ресурсів для всього населення; дотримання свободи слова незалежно від технологічного середовища поширення інформації; забезпечення інформаційної безпеки особистості і суспільства в нових умовах. Державна політика щодо формування інформаційного суспільства при цьому повинна дотримуватися балансу інтересів держави, підприємницьких кіл, особистості і суспільства в цілому.

В умовах глобалізації світового розвитку і безпрецедентною інформаційної відкритості національних кордонів інформація стає головним стратегічним чинником у міжнародному змаганні за використання її позитивних сторін і мінімізацією негативних наслідків. Активізація міжнародного тероризму, з одного боку, і зростання міжнародної конкуренції – з іншого, загострюють питання, пов'язані із захистом інтересів нашої країни та добробуту її громадян. Однак навіть перший з названих чинників поки не став предметом систематичного дослідження політологів в світлі розглянутих проблем. Ще в більшій мірі це відноситься до зростання міжнародної конкуренції в сфері політики, економіки та безпеки. Тому потрібна активізація зусиль наукової спільноти, спрямована на дослідження методології контролю, оцінки та аналізу сукупності існуючої інформації в поєднанні зі збереженням і подальшим розвитком.

Проведене дослідження, природно, далеко не вичерпує всього змісту даної проблематики. Так, наприклад, за межами цього дослідження залишилися такі питання, як взаємовплив процесу становлення світового інформаційного суспільства та концепції прав і свобод людини; загострення суперництва і конкуренції між країнами в боротьбі за краще місце в формуванні глобального інформаційного суспільства; шляхи

інтеграції слаборозвинених країн. Ці та інші питання потребують подальшого аналізу назрілих проблем протидії інформаційному тероризму, а також узгодженої інформаційної політики світового співтовариства в боротьбі проти міжнародного тероризму.

Список використаних джерел

1. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації / В. М. Бебик // Інформація і право. – 2011. – №1. – С.41–49. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2011_1_11

2. Верховна Рада України, офіційний вебпортал. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_163

3. Дубов Д. В. «Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості». Аналітична доповідь. Національний Інститут стратегічних досліджень. – 2010. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/431/

4. Колодюк А. В. Інформаційне Суспільство. Шлях України / А. В. Колодюк // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2015. – Т.49, Вип.5. – С.26–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2015_49_5_6

5. Максименко Ю. Є. Інформаційне суспільство в Україні: стан та перспективи встановлення. – 2014. – Режим доступу: http://goal–int.org/informacijne–suspilstvo–v–ukraini–stan–ta–perspektivi–stanovlennya/

6. Морзе Н. В. Аналіз конкурентоспроможності економіки України через призму інформаційно–комунікаційних технологій / Н. В. Морзе, О. В. Веселовська // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2015. – Т.49, Вип.5. – С.26–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2015_49_5_6

7. Пилипчук В. Пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки – Режим доступу: ftp://ftp.nas.gov.ua/akademperiodyka/Downloads/Visnyk_NANU/downloads/2009/5/a5.pdf

8. Розумний М. М. Громадянське суспільство vs політична нація // М. М. Розумний // Інформація і право. – 2011. – №1. – С.41–49. – Режим доступу: http://sp.niss.gov.ua/articles/543

9. Служба інформаційно–аналітичного забезпечення органів державної влади, Проблеми збереження національного інформаційного простору в контексті посилення негативних зарубіжних впливів. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/15026.1.011.pdf

10. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.

11. Basic Documents UNESCO 1989–1995. News Communication Strategy. Document C II–96/WS/2. – Paris, UNESCO, 1995. – 109 p.

References

1. Bebyk V. M. Global'ne informacijne suspil'stvo: ponjattja, struktura, komunikacii' / V. M. Bebyk // Informacija i pravo. – 2011. – №1. – S.41–49. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2011_1_11

2. Verhovna Rada Ukrai'ny, oficijnyj vebportal. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_163

3. Dubov D. V. «Informacijne suspil'stvo v Ukrai'ni: global'ni vyklyky ta nacional'ni mozhlyvosti». Analitychna dopovid'. Nacional'nyj Instytut strategichnyh doslidzhen'. – 2010. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/articles/431/

4. Kolodjuk A. V. Informacijne Suspil'stvo. Shljah Ukrai'ny / A. V. Kolodjuk // Informacijni tehnologii' i zasoby navchannja. – 2015. – T.49, Vyp.5. – S.26–36. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2015_49_5_6

5. Maksymenko Ju. Je. Informacijne suspil'stvo v Ukrai'ni: stan ta perspektyvy vstanovlennja. – 2014. – Rezhym dostupu: http://goal–int.org/informacijne–suspilstvo–v–ukraini–stan–ta–perspektivi–stanovlennya/

6. Morze N. V. Analiz konkurentospromozhnosti ekonomiky Ukrai'ny cherez pryzmu informacijno–komunikacijnyh tehnologij / N. V. Morze, O. V. Veselovs'ka // Informacijni tehnologii' i zasoby navchannja. – 2015. – T.49, Vyp.5. – S.26–36. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2015_49_5_6

7. Pylypchuk V. Priorytety rozvytku pravovoi' nauky v galuzi nacional'noi' bezpeky – Rezhym dostupu: ftp://ftp.nas.gov.ua/akademperiodyka/Downloads/Visnyk_NANU/downloads/2009/5/a5.pdf

8. Rozumnyj M. M. Gromadjans'ke suspil'stvo vs politychna nacija // M. M. Rozumnyj // Informacija i pravo. – 2011. – №1. – S.41–49. – Rezhym dostupu: http://sp.niss.gov.ua/articles/543

9. Sluzhba informacijno–analitychnogo zabezpechennja organiv derzhavnoi' vlady, Problemy zberezhennja nacional'nogo informacijnogo prostoru v konteksti posylennja negatyvnyh zarubizhnyh vplyviv. – Rezhym dostupu: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/15026.1.011.pdf

10. Stepyko M. T. Ukrai'ns'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannja: monografija / M. T. Stepyko. – K.: NISD, 2011. – 336 s.

11. Basic Documents UNESCO 1989–1995. News Communication Strategy. Document C II–96/WS/2. – Paris, UNESCO, 1995. – 109 p.

Verevkin V. V., *candidate of philology sciences (Ukraine, Kyiv), v.veryovkin@gmail.com*

Information society and national interests in the context of globalization

This article is devoted to research of the concept of information society. A research of the complex process of transition from industrial society to information system was conducted. Basic trends and strategic guidelines for further development of information society were discovered.

Keywords: *information, information society, information and communication technologies, national interests.*

Веревкин В. В., *кандидат филологических наук (Украина, Киев), v.veryovkin@gmail.com*

Информационное общество и национальные интересы в условиях глобализации

Исследовано понятие информационного общества и обеспечение сохранения национальных интересов под влиянием глобализационных процессов. Проведено исследование сложного процесса перехода общества от индустриального к информационному устройству. Выявлены основные тенденции и стратегические ориентиры дальнейшего развития информационной общества.

Ключевые слова: *информация, информационное общество, информационно–коммуникационные технологии, национальные интересы.*

* * *

УДК 327.5

Герасимович В. А.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
gerasimovich92@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ «ТРЕТЬОЇ СТОРОНИ» У ПОЛІТИЧНОМУ ПЕРЕГОВОРНОМУ ПРОЦЕСІ

Вивчено особливості участі «третьої сторони» в переговорному процесі в політичній сфері. Автором розкрито підходи ряду дослідників до поняття «третя сторона», акцентується увага на історичних причинах її виникнення на переговорах. Проаналізовано «плюси» та «мінуси» її залучення в перемовинах, детально розкрито посередництво й фасилітацію як форму участі «третьої сторони», наведено їх види. Участь «третьої сторони» в переговорному процесі є абсолютно доцільною не лише за умови відсутності досвіду переговорної взаємодії учасників переговорів, а й у разі непримиренності суб'єктів переговорного процесу та відвертого небажання врегульовувати конфлікт та йти один одному на поступки. Здійснена спроба актуалізувати тему врегулювання політичних конфліктів шляхом переговорів, враховуючи конфліктність політичного життя України.

Ключові слова: *«третя сторона», переговори, посередництво, фасилітація, врегулювання політичних конфліктів.*

Загальновідомо, що переговори в сучасному світі набули важливого значення в різних сферах діяльності людини. Це складний та відповідальний процес, що вимагає від учасників не лише необхідних навичок переговорної взаємодії, але й вміння сприймати й розуміти один одного, йти на поступки та приборкувати власні амбіції.

Переговорна практика ще з давніх часів закріпила за собою залучення до процесу перемовин третю сторону, яка була покликана допомогти їм знайти спільне вирішення проблеми, що постала на порядку денному. Третю сторону на переговорах найчастіше представляли люди, що користувалися беззаперечним авторитетом та

повагою, до порад та рекомендацій яких змушені були прислухатися. Виносячи рішення на власний розсуд, вони могли встановити, хто правий, а хто винен. Як зазначає М. Лєбєдєва, в середньовічній Європі ще до моменту утворення національних держав роль третьої сторони у врегулюванні конфліктів відігравав римський папа [3]. Він виконував роль більше судді, ніж посередника, вирішуючи те, як повинен завершитися конфлікт. З плином часу роль папи римського у врегулюванні конфліктів значно зменшилась. Держави намагалися не залучати церкву у внутрішні справи, щоб не допустити її втручання.

З моменту свого формування і до сьогодні держави продовжують виступати у якості третьої сторони при врегулюванні конфліктів. Особливо це помітно, коли відбувається збройний конфлікт, що може зачіпати інтереси тих країн, які безпосередньо до нього не втягнуті.

На думку М. Лєбєдєвої, поняття «третя сторона» є достатньо широким і може включати в себе такі терміни, як «посередник», «спостерігач за ходом переговорного процесу», «арбітр». Під «третьою стороною» варто розуміти особу зі статусом спостерігача чи посередника, що займається питаннями врегулювання конфлікту між сторонами.

М. Лєбєдєва стверджує, що третя сторона може втручатися у конфлікт як самостійно, так і за проханням конфліктуючих сторін. Вплив третьої сторони на учасників конфлікту є різноманітним. Серед засобів впливу виокремлюють дві групи:

– переконання і надання допомоги з метою мирного врегулювання конфлікту;

– примус, здійснення тиску та обмеження конфліктних дій.

Основними засобами третьої сторони під час переговорного процесу є переконання і надання допомоги у врегулюванні конфліктної ситуації, хоча й не слід виключати використання політичного та економічного тиску.

Роль третьої сторони на переговорному процесі може виконувати посередник, консультант, уповноважена особа арбітражного суду, фасилітатор.

Розглянемо детально у статті посередництво та фасилітацію як форму участі третьої сторони у переговорах.

Власне, дипломати визначають посередництво як один із ефективних засобів мирного врегулювання міжнародних суперечностей, суть якого полягає в тому, що третя сторона за власною ініціативою чи за ініціативою конфліктуючих сторін організовує переговори між ними з метою мирного вирішення конфлікту та бере безпосередню участь у них.

Під посередництвом найчастіше розуміють одну з найбільш розповсюджених форм участі третьої сторони. На думку Г. Райфи, посередник – це «безпристрасна особа, яка прагне допомогти учасникам переговорів знайти компромісне рішення. Посередник допомагає вести переговорний процес, але він не має права диктувати рішення» [6]. Мета його діяльності полягає не стільки в тому, щоб запропонувати готове рішення, скільки допомогти сторонам переговорного процесу визначити чи існують компроміси, які б задовольнили їх.

О. Васильєва зауважує, що посередники не наділені офіційною владою, вони виконують свою функцію добровільно. Вони можуть врегульовувати суперечності чи нав'язувати своє рішення. До обов'язків посередника входить організація конструктивної взаємодії конфліктуючих сторін. Професійний посередник має володіти якостями комунікатора, слухача, людини, яка може користуватися довірою [1].

Американський вчений Дж. Шелленберг виокремлює ряд особливостей посередництва, а саме:

1) Роль посередника полягає в наданні допомоги у веденні переговорів у випадку певних складнощів при самостійному врегулюванні існуючого у сторін конфлікту.

2) Посередником є «нейтральна третя особа».

3) Посередництво – добровільний процес.

4) Посередник може керувати переговорами, але відповідальність за рішення завжди несуть учасники перемовин.

5) Посередництво – процес особистий та конфіденційний.

6) Якщо ж сторони не досягають згоди, жодні санкції не застосовуються. У разі добровільних угод відсутність згоди теж вважається прийнятною і вина ні на одну зі сторін не покладається.

7) Посередник – це навчений професіонал. Він має сприяти абсолютно відкритій комунікації між сторонами і розглядати проблему як мету, яку потрібно взаємовигідно досягати. Посередник повинен допомагати сторонам обговорювати відмінності, що існують, спрямовувати їх обговорення на вирішення проблеми, а не до обговорення того, хто може виграти за рахунок іншого [7].

На думку деяких учених–дослідників, посередництво є найбільш ефективним та потрібним тоді, коли сторони не володіють досвідом переговорної взаємодії та за умови, якщо перемовини зайшли в глухий кут. Варто мати на увазі й той факт, що посередником може виступати не одна особа, а група осіб. Щоправда, серед групи осіб можуть з'явитися лідери і це потенційно призведе до зниження ефективності на переговорах [4].

Прийнято виокремлювати наступні види посередництва, деякі з яких наведемо:

– консультаційне посередництво і посередництво з елементами арбітражу в залежності від ступеня участі посередника у переговорному процесі;

– посередництво держав;

– посередництво міжурядових і неурядових організацій;

– офіційне та неофіційне (в залежності від ступеня офіційності);

– постійне та тимчасове (за тривалістю);

– одностороннє і багатостороннє (в залежності від кількості сторін) [3, с. 148–152].

Консультаційне посередництво від інших типів відрізняється тим, що посередник дає сторонам попередню згоду на те, що за умови, якщо сторони не зможуть знайти вирішення проблеми, він висловиться у порядку консультації. Думка, що висловлена посередником, ні до чого не зобов'язує учасників переговорного процесу, і сторони консультуються з посередником тільки в тому випадку, якщо переговори зайшли в глухий кут.

На відміну від консультаційного посередництва, посередництво з елементами арбітражу передбачає, що сторони до початку безпосереднього посередництва домовляються про те, що у разі, якщо переговорний процес не принесе бажаного врегулювання проблеми, посередник винесе обов'язкове для виконання рішення щодо суперечливого питання.

Як зазначає А. Козлов, управлінське посередництво може використовуватися як метод управління внутрішньо організаційними конфліктами, і в цьому випадку роль посередника виконує один з менеджерів організації. При цьому менеджер, який обрав роль посередника, може не бути керівником однієї з конфліктуючих сторін. Якщо ж керівник однієї з них виконує роль посередника, то в такій ситуації він не є нейтральною особою в конфлікті, так як у нього можуть бути власні інтереси, які повинні бути враховані при напрацюванні остаточного рішення [2, с. 319].

Мета фасилітації полягає в тому, щоб врегулювати конфлікт всередині групи і допомогти прийти їй для прийнятного для всіх сторін рішення в тому разі, якщо учасники переговорного процесу не можуть це зробити самостійно. Фасилітація потрібна тоді, коли необхідно погодити думки в середині групи, допомогти окреслити шляхи вирішення тієї чи іншої проблеми, продемонструвати різноманітні методи прийняття рішення з метою підвищення групової ефективності.

На думку Г. Райффа, завдання фасилітатора полягає в забезпеченні можливості сісти сторонам за стіл переговорів. Практика міжнародних переговорів свідчить, що фасилітатор може надати площадку для проведення переговорів та всебічно сприяти їх проведенню, створюючи при цьому сприятливі умови. Фасилітатор безпосередньо може не брати участі у переговорному процесі, але на етапі імплементації юридичних деталей здійснює допомогу [6].

Фасилітатор здійснює ряд функцій, а саме:

1) Врегулювання внутрішньо групового конфлікту і допомога групі відпрацювати прийнятний для сторін варіант рішення.

2) «Підвищення групової ефективності», узгодження «думок в середині групи», асистування у виявленні варіантів «рішення тієї чи іншої проблеми», демонстрація існуючих методів «прийняття рішення» [5, с. 81].

Виокремлюють два типи фасилітації:

– базову фасилітацію;

– розвиваючу фасилітацію.

Як для першого, так і для другого типів фасилітації, учасники переговорів мають змогу в будь–який момент «впливати на процес». Однак у випадку «базової» фасилітації «процесом керує фасилітатор, пропонуючи групі найбільш ефективні», на його думку, «прийоми роботи». У разі ж «розвиваючої» фасилітації «члени групи самі ведуть процес обговорення і прийняття рішень, а фасилітатор лише коригує його, підказуючи, як швидше або конструктивніше вирішити проблему».

У процедури фасилітації є ряд переваг. На думку А. Чумікова, ця процедура є однією з найсучасніших способів вирішення будь–яких проблем, що пов'язана з ефективною груповою роботою. Крім того, А. Козлов серед основних плюсів фасилітації виокремлює найбільш вдалу форму, коли функції управління розподіляються між декількома людьми, і у відповідальних за прийняття рішення є можливість приділити першочергову увагу саме цьому аспекту.

Власне, місія третьої сторони у переговорному процесі полягає у сприянні врегулювання конфлікту і її присутність під час переговорів є доволі поширеною практикою сьогодення. Варто пам'ятати, що найбільш дієвим процесом врегулювання конфлікту можна вважати той, коли досягнуті сторонами домовленості підкріплені системою гарантій і контролем третьої сторони, а вирішення конфліктної ситуації наступає як результат виконання взяти зобов'язань.

Список використаних джерел

1. Васильева Е. И. Институализация социального конфликта: современный опыт США // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М., 1994. – Вып.6.

2. Козлов А. С. Процедурная помощь в разрешении конфликтов: Метод фасилитации // Прикладная психология. – М.: Издательство Магистр, 1998. – №4.

3. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов. – М., 1997.

4. Маликова Н. Р. О некоторых аспектах практической работы по урегулированию этнополитических конфликтов в Закавказье // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М., 1994. – Вып.7.

5. Чумиков А. Н. Ведение переговоров: стратегия, коммуникация, фасилитация, медиация. Учебное пособие. – М.: Издательство «Университетский гуманитарный лицей», 1997.

6. Raiffa H. The Art and Science of Negotiation. – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1982.

7. Schellenberg J. A. Schellenberg Conflict Resolution. Theory, Research, and Practice. – State University of New York Press, Albany, 1996.

References

1. Vasil'eva E. I. Institualizacija social'nogo konflikta: sovremennyj opyt SShA // Social'nye konflikty: jekspertiza, prognozirovanie, tehnologii razreshenija. – M., 1994. – Vyp.6.

2. Kozlov A. S. Procedurnaja pomoshh' v razreshenii konfliktov: Metod fasilitacii // Prikladnaja psihologija. – M.: Izdatel'stvo Magistr, 1998. – №4.

3. Lebedeva M. M. Politicheskoe uregulirovanie konfliktov. – M., 1997.

4. Malikova N. R. O nekotoryh aspektah prakticheskoj raboty po uregulirovaniju jetnopoliticheskih konfliktov v Zakavkaz'e // Social'nye konflikty: jekspertiza, prognozirovanie, tehnologii razreshenija. – M., 1994. – Vyp.7.

5. Chumikov A. N. Vedenie peregovorov: strategija, kommunikacija, fasilitacija, mediacija. Uchebnoe posobie. – M.: Izdatel'stvo «Universitetskij gumanitarnyj licej», 1997.

6. Raiffa H. The Art and Science of Negotiation. – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1982.

7. Schellenberg J. A. Schellenberg Conflict Resolution. Theory, Research, and Practice. – State University of New York Press, Albany, 1996.

Gerasimovich V. A., *postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), gerasimovich92@gmail.com*

Features of the «third party» involvement into the political negotiation process

The article is devoted to the features of the «third party» involvement into the political negotiation process in the political sphere. The author reveals the approaches of some researchers to the concept of the «third party», focuses on the historical causes of its occurrence in the negotiations. The «pros» and «cons» of its involvement in the negotiations are analyzed. The mediation and facilitation are disclosed in the details as a form of participation of the «third party» and their types are given. The participation of the «third party» in the negotiation process is absolutely suitable not only because of the lack of experience of the negotiating interaction of participants but in the case of the intransigence of the subjects of the negotiation process and their reluctance to resolve the conflict and make concessions. The attempt was made to update the theme of settling of political conflicts through negotiations, considering the proneness to conflict of political life in Ukraine.

Keywords: *«third party», negotiations, mediation, facilitation, to resolve the political conflict.*

Герасимович В. А., *аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), gerasimovich92@gmail.com*

Особенности участия «третьей стороны» в политическом переговорном процессе

Изучено особенности участия «третьей стороны» в переговорном процессе в политической сфере. Автором раскрыты подходы ряда исследователей к понятию «третья сторона», акцентируется внимание на исторических причинах возникновения «третьей стороны» в переговорах.

Проанализированы «плюсы» и «минусы» ее вовлечения в переговоры и детально раскрыто посредничество и фасилитацию как форму участия «третьей стороны», приведены их виды. Участие «третьей стороны» в переговорном процессе целесообразно не только при отсутствии опыта переговорного взаимодействия участников, но и в случае непримиримости субъектов переговорного процесса, откровенного нежелания урегулировать конфликт и идти друг другу на уступки. Осуществлена попытка актуализировать тему урегулирования политических конфликтов путем переговоров, учитывая конфликтность политической жизни Украины.

Ключевые слова: *«третья сторона», переговоры, посредничество, фасилитация, урегулирование политических конфликтов.*

* * *

УДК 323.2

Козьма В. В.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), kozma_v@meta.ua

Вплив національних авторитетів на процес політичної соціалізації особи

Аналізується формування вітчизняного політико–культурного феномену «civilis homo» – людини політичної, що включає в себе процес активного та відповідального входження людини в політичне життя. В цьому контексті розглядається також питання пошуку оптимальної моделі політичної соціалізації особи особливо в період трансформаційних зрушень. Крім цього, у проблемному полі дослідження перебуває питання впливу на свідомість та поведінку людей суспільних авторитетів нації адже добре відомо, що в результаті такого впливу формується політична культура громадянина, важливим елементом якої є політична поведінка та усвідомлення своєї ролі в процесі суспільних змін.

Ключові слова: *людина–політична, політична соціалізація, політична поведінка, національні авторитети, лідерство.*

Політичний аналіз сучасних глибинних трансформацій в українському суспільстві потребує якісно нових методологічних підходів. Як відомо, кожна галузь знання спирається на своєрідну методологічну базу, без якої неможливо об'єктивно осмислити явище природи чи суспільства. Не є винятком із цього правила і політична наука. При цьому варто мати на увазі, що об'єкт політологічного аналізу – політика – досить своєрідна сфера соціуму, її специфіка у тому, що їй притаманні: динамізм, випадковість, вірогідність, незворотність тощо. Визначальна риса політики – не спокій, а рух. Відповідно з цим у центрі уваги політичної науки перебуває політичний процес, якому властива не статичність, а змінність станів, і тому його важко зафіксувати у понятєвих формах та формулах на всі часи. Ця обставина зумовлює і своєрідність методологічного інструментарію політологічного аналізу як такого [5, с. 125–137].

Таким чином, лише інтеграція різних дослідницьких моделей, а саме тісний зв'язок інституційного та суб'єктивного фактору дає можливість, на нашу думку, системно осмислити зміни, що відбулися та відбуваються у свідомості українців за роки незалежності. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять питання впливу національних авторитетів на процес формування вітчизняного політико–культурного феномену ***«civilis homo»*** – людини політичної, що включає в себе процес активного та відповідального входження людини в політичне життя. В цьому контексті актуальними для політичної науки загалом і для нашого дослідження зокрема є також питання пошуку оптимальної моделі політичної соціалізації особи особливо в період трансформаційних зрушень.

Зазначимо, що вперше людина, як істота (в оригіналі *тварина*) політична, згадується ще у Аристотеля (384–322 до н.е.), у його відомій праці «Політика», проте зміст цього поняття в античну епоху був дещо іншим ніж тепер. У давній Греції це поняття ототожнювалося з особою, яка свідомо і безпосередньо приймає активну участь у всіх сферах життєдіяльності свого міста–поліса[1]. Політична наука досліджує цей феномен у рамках окремого свого розділу, що має назву політична антропологія. Аналізуючи ступінь розробки, зазначимо, що до цієї проблематики зверталися відомі зарубіжні та вітчизняні науковці. Зокрема Т. Парсонс, М. Ліпсет, Ж. Баландье, М. О. Головін, М. М. Крадін, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко, В. М. Мельник та ін.

Ми не ставили за мету розгляд існуючих наукових концепцій, що досліджують феномен «людини політичної», зазначимо лише, що основні теоретичні погляди та існуючі між ними відмінності зводяться до двох простих постулатів. Одна частина вчених та мислителів дотримується точки зору, що людина, за своєю природою, є політичною істотою і саме тому активна участь у житті соціуму робить її вільною. Опоненти відстоюють думку про те, що люди, у своїй масі, – це істоти, які схильні підкорятися і потребують розумного управління, відповідно широке залучення до політики шкідливе та значно обмежує свободу людини. Так чи інакше спільними для цих наукових концепцій є розуміння того, що кожна людина як істота соціальна, залежно від політичної дійсності, змушена виконувати ті чи інші функції покладені на неї суспільством та «грати» свої ролі. Інше питання які це ролі: пасивного спостерігача та гвинтика системи чи активного учасника, подекуди лідера суспільства здатного повести за собою мільйони.

Як правило, перше на що звертають увагу дослідники «***civilis homo***» – на кількісний склад політично активних громадян у суспільстві. В даному випадку під політично активними громадянами ми розуміємо не мільйонний натовп, що активно махає портретом улюбленого вождя під час участі в черговій демонстрації. Мова йде про людей, які свідомо беруть на себе частину відповідальності за все, що відбувається у власній країні. Головним критерієм, від якого найбільше залежить кількість таких громадян, є встановлений в країні політичний режим. За тоталітарного режиму кількість політично–активних громадян зводиться до нуля (як правило шляхом репресій та переслідувань) тоді як за демократичного – значно перевищує цифру в п'ятдесят відсотків. Тому, перш ніж вести мову про політичну соціалізацію та кількісний склад українських громадян, які приймають активну участь в соціально–політичному житті країни, потрібно з'ясувати, хоча б у загальних рисах, який політичний режим наразі існує в Україні.

За двадцять п'ять років своєї незалежності українське суспільство зазнало величезних потрясінь та змін. Весь цей час з вуст державних керманичів та політиків звучить теза про те, що ми нарешті рухаємося від темних часів тоталітаризму до світлого і щасливого майбутнього – до демократії. Чи все так просто на справді? Чи достатньо для такого переходу декларацій, слів та гасел?

[1] Тих громадян які ухилялися від активної участі в суспільно–політичному житті греки називали ідіотами (дав.–гр. ἰδιώτης – «приватна особа»).

«Сьогодні, коли Україна іде нелегким шляхом трансформації суспільства, переоцінки цінностей, перегляду минулих пріоритетів та ідеалів соціально–політичної сфери, виникли значні труднощі в масовій свідомості, що по–різному виявляються: від апатії, аполітичності, розгубленості до виникнення екстремістських настроїв, зневіри та розчарування «в усьому новому» [2, с. 211].

Саме зневіра та розчарування вивели українців на майдани та площі в 2004 та 2013 рр. Наслідком цих революційних зрушень стали демократичні зміни, що поступово відбуваються у всіх сферах життя країни, в тому числі і у свідомості громадян, проте Україна ще далека до тих політичних режимів, в яких живуть наші найближчі сусіди на захід від Карпат.

Поступово відходить у минуле покоління виховане на радянських цінностях та ідеалах, натомість нове підростаюче покоління формується під впливом ідеологічного, релігійного, інформаційного різноманіття. Таке різноманіття часто ототожнюють з демократією. В українських реаліях така «демократія» набула викривленого, гротескного, подекуди трагікомічного вигляду, що породжує у свідомості громадян скептичне ставлення до всього, що має назву демократія чи демократизм. Маємо розуміти, що демократія немає чітких універсальних алгоритмів вирішення суспільних проблем і не може бути простим замінником тоталітаризму. Безумовно в демократичних країнах існують спільні цінності, ідеали, норми та правила, однак вони не є універсальними і не можуть бути скопійованими. «Для каждой нации хорошо только то, что ей органически свойственно, что проистекло из всеобщих ее потребностей, а не скопировано с какой–то другой нации. Ибо пища, полезная одному народу на определенной ступени его развития, для другого может стать ядом. Поэтому все попытки вводить какие–то чужеземные новшества, поскольку потребность в них не коренится в самом ядре нации, нелепы, и все революции такого рода заведомо обречены на неуспех…» [4, с. 461].

Більше того, можемо стверджувати, що всі тоталітарні режими схожі один на одного, тоді як демократія по–американськи має значні відмінності від демократії по–японськи. Можемо вести мову лише про певні інституційні, так би мовити, базові поняття, які можуть бути використані як взірець. Чи можна сьогодні стверджувати, що в Україні встановлений демократичний політичний режим. Відповідь очевидна – ще ні. Ми зробили значний прогрес у плані демократизації, але попереду ще багато роботи. Існують реальні проблеми, які потребують негайного вирішення, в тому числі проблеми пов'язані з утвердженням та укоріненням демократії на українському національному ґрунті. Для прикладу звернімо увагу на одну з них. Сучасна представницька демократія, створюючи ілюзію залучення широких верств населення до політичного життя, насправді значно обмежує політичну суб'єктність, що в свою чергу призводить до відчуження громадян від традиційних форм політичної участі. Щоразу зробивши свій вибір на виборчих дільницях більшість українців з надією очікує виконання передвиборчих обіцянок не розуміючи того, що вкидання бюлетеня є лише одним з елементів політичної участі. Не отримавши обіцяного суспільство радикалізується і єдиний вихід бачить лише в «Майдані». Шлях до якісних змін через революції є вкрай небезпечним, який варто оминати.

Як ніколи гостро для нашого суспільства стоїть проблема справжньої політичної соціалізації, що включає в себе створення умов для політичної творчості, в контексті національних традицій, для широких верств населення, формування національної політичної культури, роль політичного лідерства, тощо.

Маємо зважати на те, що сучасний простір політичної активності українців, як правило, обмежений «кухнею» соціальних мереж та блогів, під тиском цього, переважно агресивного інформаційного простору, зазнає змін структура особистості, деформуються її онтологічні основи, втрачається здатність до політичної взаємодії та пошуку компромісу, в ньому дуже легко можна запустити в дію руйнівний механізм, що перетворює інтернет–натовп на натовп вулиць та площ. Слабка, погано освічена особистість стає об'єктом маніпулювання і готова діяти за межами усталених норм та правил. Новітні форми протестної політичної участі часто скочуються до анархізму і так званої «революційної доцільності», тим більше, коли у багатьох громадян з'являється такий аргумент як зброя. В таких умовах об'єктивно визначити кількість політично активних громадян, що свідомо, а головне відповідально, беруть участь в усіх сферах життєдіяльності країни, досить складно. Так, для прикладу, за даними Інституту соціології НАН України на питання: «Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013– лютому 2014 року?» – українці відповіли таким чином (див. табл.): [8, с. 580].

	2014	**2015**
Брав участь в акціях в Києві	4,2	5,9
Брав участь в акціях в іншому місті	5,3	5,7
Допомагав мітингуючим (продуктами, речами, грошима тощо)	9,4	11,5
Не брав участі	**82,1**	**79,0**
Не відповіли	0,9	0,4

На питання: «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?» – відповідь наших громадян була наступною (див. табл.): [8, с. 557].

	2013	**2015**
Повну	1,8	2,9
Часткову	15,8	30,0
Ніяку	**67,0**	**55,8**
Важко відповісти	15,2	10,8
Не відповіли	0,2	0,5

Отже, наведені вище дані дають можливість зробити попередній висновок: не зважаючи на глибинні соціально–політичні зрушення останніх років критична маса політично–активних громадян в Україні залишається досить низькою. Дослідження причин цього явища потребують окремого висвітлення.

«Доля демократії, що народжується в Україні, залежить врешті–решт від зміни політичної культури мас – ціннісно–нормативної системи суспільства, комплексу уявлень народу України про світ політики, політичного, про закони і правила їх функціонування. Причому мова йде не тільки і не стільки про значне підвищення рівня цієї культури, скільки про трансформацію її якості, про перехід від одного типу культури до іншого. Суспільству треба буде позбавитися від тоталітарної культури, яка сформувалася на вітчизняному ґрунті давно і зовсім ще не стала історією, бо не тільки має міцні традиції, але й зберігає досить серйозну базу (соціальну, економічну, ідеологічну) для свого відтворення» [6, с. 57].

У такій ситуації відповідальність за демократизаційні трансформації мала б узяти на себе політична, інтелектуальна, ділова, культурна еліта нації, однак виявилося, що й елітарний рівень політичної свідомості українців занадто низький для проведення успішних модернізаційних реформ. «Проекти вітчизняних ринкових та демократичних реформ базувалися на спрощених уявленнях елітних груп про зміст ліберальних цінностей, згідно з якими лише формальні ознаки політичної демократії та економічного успіху є метою реформування посттоталітарного суспільства. Виходячи з уявлення, що сутність ринкової економіки полягає в пануванні приватної власності, українські реформатори своєю над метою бачили форсування процесу роздержавлення. В результаті інституціональна революція в системі відносин власності в тому вигляді, як вона була проведена, виявилася протиприродною устрою перехідного суспільства. Поза увагою проектів державної політики реформ залишились завдання формування тих структур суспільних (неекономічних) відносин, які б могли забезпечити соціальну ефективність ринку. Цей «неолібералізм» вказує на незадовільний рівень стратегічної культури елітних груп. Зазначені чинники сприяють деструкції суб'єктності держави, тобто здатності держави виробляти та реалізовувати рішення в інтересах усього суспільства, а не лише вузького кола адміністративно–економічних груп. Деструкція суб'єктності держави сприяла формуванню олігархічного капіталізму з певними ознаками формальної демократії та ринкової конкуренції, поширенню корупції як форми сублегальної регламентації діяльності господарських та політичних еліт, бідності населення та збереження соціальної напруженості» [3, с. 192–193].

Великий вплив на формування політичних орієнтацій особи відіграють національні традиції, культура, релігія, засоби масової інформації, система освіти, тощо. Неабиякий вплив на свідомість людей мають суспільні авторитети нації, як ті, що давно померли так і живі. В результаті такого впливу формується політична культура громадянина, важливим елементом якої є політична поведінка та усвідомлення своєї ролі в процесах суспільних змін.

Події 2013 року відкрили нові канали масової участі громадян у політичному житті. З'явились справжні умови для політичної конкуренції та самореалізації. Як ніколи раніше в українському суспільстві наявний величезний запит на особистість в політиці, на лідера, який здатний генерувати та реалізовувати інноваційні ідеї, що якісно відобразились би на житті всього суспільства.

Історія нашого народу дає нам приклади існування таких особистостей у минулому. Їхні дії та вчинки, моральні якості, погляди та цінності давно стали складовою частиною національної свідомості українців, елементом політичної культури. Секрет чи феномен їхнього успіху доволі простий і ґрунтується, в першу чергу, на особистому авторитеті.

Зазначимо, що саме поняття авторитет має прямий зв'язок із політичною сферою, така позиція базується на етимології цього слова. В перекладі з латини *autoritas* – влада, вплив – у широкому розумінні означає вплив особи чи організації в різних сферах суспільно–політичного життя, заснований на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах; у вузькому – одна з форм легітимного здійснення політичної влади. Такого тлумачення дотримувались багато філософів протягом багатьох століть.

Вплив авторитетних особистостей на історію людства має давню традицію досліджень. Проте в українському соціально–гуманітарному дискурсі ця тема недостатньо висвітлена. «Починаючи з Давнього Риму, де ми знаходимо згадки про «авторитет сенату», як виразника його впливової думки, так і в Платона, який вважав, що видатні особистості мають право керувати народною масою, а їхній авторитет буде зброєю політичної влади. Аристотель в своїх поглядах пішов ще далі, він вже пов'язує авторитетну особистість з групою, чиїми інтересами вона керується. В цілому, всі соціально–філософські, політичні концепції античності відображають різноманітні форми прояву авторитету – від вкрай авторитарних, до демократичних.

В середні віки авторитет зводився до авторитету релігії. Носієм авторитету визнавався лише Бог, або король. Значна кількість ідей, що виникли в античності, знаходять своє відображення в працях Нового часу. Наприклад, Гегель вперше говорить про те, що до авторитету треба ставитися не лише як до позитивного явища. Авторитет, на його думку, може мати і негативний вплив. Ф. Ніцше, М. Вебер, абсолютизують роль авторитету в суспільному житті, обґрунтовують виключне право «обраних» правити «натовпом». М. Штірнер, П. Ж. Прудон, В. Голдвін висунули анти авторитарні теорії, проголосивши своєю метою звільнення особистості від будь–якого впливу, від будь–якої влади та авторитету.

Сучасне дослідження сутності, природи авторитету складалося за декількома напрямками та розглядало цей феномен з наступних позицій: авторитет – як набір якостей особистості, здатний впливати на інших людей або на групу; авторитет – як різновид суспільних стосунків між керівником та колективом; авторитет – як «визнаний» вплив; авторитет – як регулятор суспільних відносин, що вибудовуються на довірі до носія авторитету [1].

Як було зазначено вище, процес формування еліти (політичної, економічної, інтелектуальної тощо) в Україні ще триває, проте в кожному суспільстві є соціальна група людей, яка в певний момент історії визначає характер цього суспільства, своєю активністю і життєвою енергією спрямовує його, стає основним носієм його ідеї і духу, визначає політичні та геополітичні цілі. Цей прошарок людей може бути надзвичайно тонким, соціально і релігійно різноманітним, але існує він майже завжди. Необхідність у такому прошарку, який називали раніше аристократією, а нині національною елітою, очевидна. Її функція – підтримувати стабільність у державі, не допустити її руйнування [7, с. 4–10].

Отже, доречним буде зазначити, що суспільно–політичні настрої, погляди, вподобання та поведінка не є речами, що розвиваються самі по собі. Вони формуються (свідомо чи не свідомо) під впливом багатьох факторів, одним з яких є, безумовно, авторитет національних лідерів. Одним з найпоширеніших різновидів такого (свідомого) впливу, на нашу думку, має бути героїзація та популяризація діянь та вчинків «великих українців» особливо серед молоді. Потрібно відмовитись від комплексу меншовартості та позбутися політичного мазохізму, особливо в питаннях вітчизняної історії. «До сих пор человечество верило в героический дух Лукреции, Муция Сцеволы, и эта вера согревала и воодушевляла его. Но теперь появилась историческая критика, которая утверждает, что этих людей никогда и на свете не было, что они не более как фикция, легенда, порожденная высоким патриотизмом римлян. А на что, спрашивается, нам такая убогая правда! Если уж у римлян достало ума их придумать, то надо бы и нам иметь его настолько, чтобы им верить» [4, с. 162–163].

Динамічний процес соціально–політичних змін в Україні вимагає, в першу чергу від системи освіти, визначення її пріоритетних функцій, серед яких на першому плані має бути формування морально–етичних цінностей особистості. На часі розробка державної концепції політико–патріотичного виховання яка б базувалася на героїчному та величному у вітчизняній історії, на унікальності української культури, на авторитетах національних лідерів тощо. Одним словом на прикладах які надихають та возвеличують, дають надію на краще майбутнє та натхнення для творчості. Від цього залежить формування якісно нового типу української «людини політичної».

Список використаних джерел

1. Антонова М. Л. Природа авторитета как общественного явления: социально–философские аспекты проблемы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/priroda–avtoriteta–kak–obshchestvennogo–yavleniya–sotsialno–filosofskie–aspekty–problemy#ixzz4K2CWUFkI

2. Березенська О. М. Соціалізація особистості як основа формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі / Олена Березенська // Політологічні студії: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.) та ін. – Кам'янець–Подільський: Кам'янець–Поділ. нац. ун–т ім. Івана Огієнка, 2011. – Вип.2. – С.205–215.

3. Валевський О. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства: монографія / Олексій Валевський. – К.: НАДУ, 2007. – 217 с.

4. Эккерман И.–П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни / И.–П. Эккерман // Пер. с нем. Н. Ман; Вступ. Статья Н. Вильмонта; Коммент. и указатель А. Аникста. – М.: Худож. Лит., 1986. – 669 с.

5. Категоренко О. До проблем методології аналізу процесів політичної модернізації / О. Категоренко // Наукові записки. Збірник. Серія «Політологія і етнологія». – К.: ІПіЕНД, 2003. – Вип.24. – С.125–137.

6. Семенченко Ф. Г. До проблеми формування політичних цінностей у сучасному українському суспільстві / Ф. Г. Семенченко // Вісн. Київ. нац. ун–ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавн.–поліграф. центр «Київ. ун–т», 2010. – Вип.99. – С.56–59. – (Серія: Філософія. Політологія).

7. Сенченко М. Хто буде при владі: еліта національна чи ксеноеліта / М. Сенченко // За Українську Україну. – К., 2006. – Вип.13. – С.4–10.

8. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць / за ред. д.е.н. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К.: Ін–т соціології НАН України, 2015. – Вип.2 (16). – 652 с.

References

1. Antonova M. L. Priroda avtoriteta kak obshhestvennogo javlenija: social'no–filosofskie aspekty problemy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.dissercat.com/content/priroda–avtoriteta–kak–obshchestvennogo–yavleniya–sotsialno–filosofskie–aspekty–problemy#ixzz4K2CWUFkI

2. Berezens'ka O. M. Socializacija osobystosti jak osnova formuvannja i vtilennja systemy politychnyh cinnostej na nacional'nij osnovi / Olena Berezens'ka // Politologichni studii': zb. nauk. pr. / redkol.: V. V. Nechytajlo (vidp. red.) ta in. – Kam'janec'–Podil's'kyj: Kam'janec'–Podil. nac. un–t im. Ivana Ogijenka, 2011. – Vyp.2. – S.205–215.

3. Valevs'kyj O. Derzhava i reformy v Ukrai'ni: analiz derzhavnoi' polityky v umovah transformacii' suspil'stva: monografija / Oleksij Valevs'kyj. – K.: NADU, 2007. – 217 s.

4. Jekkerman I.–P. Razgovory s Gete v poslednie gody ego zhizni / I.–P. Jekkerman // Per. s nem. N. Man; Vstup. Stat'ja N. Vil'monta; Komment. i ukazatel' A. Aniksta. – M.: Hudozh. Lit., 1986. – 669 s.

5. Kategorenko O. Do problem metodologii' analizu procesiv politychnoi' modernizacii' / O. Kategorenko // Naukovi zapysky. Zbirnyk. Serija «Politologija i etnologija». – K.: IPiEND, 2003. – Vyp.24. – S.125–137.

6. Semenchenko F. G. Do problemy formuvannja politychnyh cinnostej u suchasnomu ukrai'ns'komu suspil'stvi / F. G. Semenchenko // Visn. Kyi'v. nac. un–tu im. Tarasa Shevchenka. – K.: Vydavn.–poligraf. centr «Kyi'v. un–t», 2010. – Vyp.99. – S.56–59. – (Serija: Filosofija. Politologija).

7. Senchenko M. Hto bude pry vladi: elita nacional'na chy ksenoelita / M. Senchenko // Za Ukrai'ns'ku Ukrai'nu. – K., 2006. – Vyp.13. – S.4–10.

8. Ukrai'ns'ke suspil'stvo: monitoryng social'nyh zmin. Zbirnyk naukovyh prac' / za red. d.e.n. Vorony, d.s.n. M. Shul'gy. – K.: In–t sociologii' NAN Ukrai'ny, 2015. – Vyp.2 (16). – 652 s.

Kozma V. V., *candidate of political sciences, political science doctoral student, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), kozma_v@meta.ua*

Influence of national leaders in the process of political socialization

The article analyzes the formation of a national political phenomenon «Homo Civilis» – a political person, which includes a process of active participation of the person in political life. In this regard, the study also examined the search for an optimal model of political socialization of the individual, especially in a period of transformation change. In addition, the field of research inludes the impact on the consciousness and behavior of national leaders, as it is well known, that the result of the influence of political culture is formed by a citizen, as an important element of the political behavior and awareness of their role in the process of social change.

Keywords: *human, political, political socialization, political behavior, national authorities, the leadership.*

Козьма В. В., *кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры политических наук, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), kozma_v@meta.ua*

Влияние национальных авторитетов на процесс политической социализации личности

Анализируется формирование отечественного политико–культурного феномена «civilis homo» – человека политического, что включает в себя процесс активного и ответственного вхождения человека в политическую жизнь. В этом контексте рассматривается также вопрос поиска оптимальной модели политической социализации личности, особенно в период трансформационных изменений. Кроме того, в проблемном поле исследования лежит вопрос влияния на сознание и поведение людей общественных авторитетов нации, поскольку хорошо известно, что в результате такого влияния формируется политическая культура гражданина, важным элементом которой есть политическое поведение и осознание своей роли в процессе общественных изменений.

Ключевые слова: *человек–политический, политическая социализация, политическое поведение, национальные авторитеты, лидерство.*

* * *

УДК 323.22

Макаренко Л. П.,
кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Liliya876@ mail.ru

СПЕЦИФІКА ВІТЧИЗНЯНИХ ПРОТЕСТНИХ ФОРМ КОМУНІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА З ДЕРЖАВОЮ

Розглядається еволюція протестних рухів в Україні, на основі чого доводиться, що революційні події 2013–2014 рр. є цілком логічним завершенням наростання незадоволення в суспільстві, при цілковитій «глухоті» влади до проблем громадян та репресивній реакції на мирні акції протесту. Звертається увага на те, що вдаючись до різних форм протестів, громадськість намагається заявити, що її права та інтереси порушуються, що держава блокує канали зворотного зв'язку з суспільством, або ігнорує інформацію, яка цими каналами надходить. Фіксується той факт, що зміна влади не призвела до усвідомлення цією, новою, владою нагальної необхідності реформувати комунікативну політику держави, не переконала в потребі узгоджувати і звіряти свої рішення з думкою громадськості. Такий висновок випливає з аналізу протестної активності, за останні два роки, яка не демонструє позитивної динаміки. Органам державної влади рекомендується взяти на озброєння наукові доробки в царині політичних комунікацій і поступово навчатися дійсному діалогу з громадськістю. В іншому випадку протести стануть нормою політичного життя, причому завдяки сучасним технологіям комунікації, вони будуть все масштабнішими та все менш керованими.

Ключові слова: *протестний рух, акції протесту, протестна комунікація, громадянське суспільство, держава, зворотний зв'язок.*

У сучасних суспільствах протестні рухи залишаються вагомим інструментом впливу на державу, попри декларації демократичності, прозорості і відкритості влади, попри обіцянки «почути кожного» та враховувати у здійсненні політики інтереси всіх соціальних класів та груп, попри різноманіття партій, які за своїм означенням мають представляти інтереси різних частин суспільства. Вдаючись до різних форм протестів, громадськість намагається заявити, що її права та інтереси порушуються, що держава блокує канали зворотного зв'язку з суспільством, або ігнорує інформацію, яка цими каналами надходить.

Протестні рухи у всьому світі мають багато спільного й дедалі більше трансформуються в бік зростання комплексного характеру, незалежно від країни «походження», культурних та національних особливостей. Актуалізовані на початку 90–х років минулого століття мирними «оксамитовими революціями» в країнах Центрально–Східної Європи, у першому десятилітті нинішнього століття в тому самому регіоні вони набули форм «кольорових революцій», що прокотились у Югославії, Грузії, Україні, Молдові, Узбекистані, Киргизстані, були спроби повстань у Вірменії й Білорусі. У наступному десятилітті протестний рух поширився в США та країнах старої Європи – Великій Британії, Болгарії, Греції, Іспанії. 2011 рік приніс «арабську весну»: Туніс, Алжир, Ліван, Йорданія, Єгипет, Лівія, Марокко, Ліван, Бахрейн, Ємен. Влітку 2013 року майже одночасно відбулися масштабні протестні акції в Бразилії та Туреччині. 2014 рік став ще «врожайнішим» на протести: газетні шпальти рясніли заголовками: «Військовий переворот у Таїланді», «Соціальні протести у Боснії та Герцеговині», «Криваві протести у Венесуелі», «Революція парасольок у Гонконзі», «Антиурядові протести в Угорщині», «Заворушення у Фергюсоні». Останні роки ситуація не змінилася на краще. Громадянське суспільство у всьому світі все частіше вдається до протестних форм комунікації з владою.

Відтак, існує необхідність вивчати причини, передумови, особливості перебігу та наслідки протестних рухів, з'ясовувати спільні та специфічні риси протестної комунікації в різних країнах. Тільки таким чином можна навчитися запобігати кривавим і деструктивним сутичкам, які ще більше поглиблюють проблеми суспільства та переводити протести в русло мирного волевиявлення. Хоча, на глибоке переконання автора, ефективна комунікація влади з народом на основі сучасних інформаційно–комунікативних технологій здатна звести будь–які протисти до мінімуму та забезпечити легітимність політичних рішень та дій органів влади. Тому, *мета статті* проаналізувати протестні рухи в Україні, на основі чого довести, що революційні події є цілком логічним завершенням наростання незадоволення в суспільстві, при цілковитій «глухоті» влади до проблем громадян та репресивній реакції на мирні акції протесту.

На основі аналізу сучасних протестних рухів вчені формулюють їх загальні риси [5]:

– горизонтальна, неієрархічна структура, яка функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті, унаслідок чого підвищується незалежність перебігу протестних подій від ступеня висвітлення їх у ЗМІ;

– децентралізованість, відсутність явних лідерів, що, своєю чергою, знижує можливість ведення переговорного процесу між ними й владою;

– значна дистанція між протестними рухами та інституціоналізованими складниками громадянського суспільства (профспілками, неурядовими організаціями) та політичними партіями. Потрібно зауважити, що партії, зокрема в Україні не сприймаються громадянами як виразники їх інтересів.

Крім того, більшості сучасних протестних рухів притаманний мирний характер, а насильство застосовувалося лише у відповідь на репресивні силові дії влади. Нарешті, визначальною є й пріоритетність у них ціннісної сфери над соціальною й економічною – обстоювання базових демократичних цінностей.

Ці ознаки виразно виявлялися й у розвитку такого явища, як український Майдан, який еволюціонував від нечисленної «революції на граніті» й акції «Україна без Кучми» до Помаранчевої революції, Податкового та Мовного Майданів і Революції гідності. Майдан як осередок і символ подій, що мають певні ознаки революційних, є багатоплановим і неординарним явищем глобалізованого світу. Він потребує комплексних досліджень як особливий соціокультурний та історичний феномен. Майдан передусім цікавий, як форма прямої демократії, що спирається на історико–культурні традиції та відроджує втрачені можливості архаїчних форм у сучасному світі завдяки технологіям інформаційного суспільства.

Дослідження вчених доводять, що Майдан є закономірним результатом розвитку протестних рухів в Україні, а зіставлення притаманних йому рис із загальними особливостями трансформування цих рухів у світі демонструє його відповідність нинішнім глобальним протестним трендам. Це унеможливлює розгляд Майдану як політичної випадковості, ігнорування його як потужного чинника політичного життя й потребує від української влади певних організаційних, управлінських і законодавчих рішень, зокрема і в сфері комунікативної політики.

Існує класифікація протестних рухів:

– за сферою поширення (локальні й загальні);

– за тематикою (політичні, ідеологічні, соціально–економічні, правозахисні) [7];

– за формами політичної участі (радикальні й помірковані) [2];

– за тактикою (конвенційні, конфронтаційні, насильницькі) [8; 11];

– за суб'єктами участі, які, своєю чергою, згруповані за різноманітними демографічними ознаками – віковими (молодь, пенсіонери), статевими (жіночий рух), професійно–груповими (студентство, підприємці, науковці, журналісти, діячі культури тощо, чи за характером праці (наймані працівники, дрібні підприємці, пільговики) [11];

– за об'єктом, на який спрямовано рух: правозахисні (рухи проти порушень прав людини, проти дискримінації за мовною ознакою, віросповіданням, сексуальною орієнтацією тощо), соціальні (екологічні, зоозахисні, проти забудов), рухи проти певного владного рішення (запровадження платних послуг у певній сфері, закриття шкіл, лікарень) [5].

Варто зауважити, що в Україні протягом останніх двох десятиліть відбувалися протестні рухи всіх зазначених форм. З позицій наведеної класифікації, феномен Майдану демонструє комплексний характер, в якому поєднано всі види протестних рухів із виразною домінантою конфронтаційного, однак не насильницького характеру. Трансформація в бік зростання комплексності є характерною для протестних рухів у сучасному світі, тому поділ їх за наведеними вище ознаками є умовним.

Цікавішим і важливішим є дослідження динаміки протестних рухів. Нажаль, тривалий період часу системний і послідовний аналіз протестних рухів в Україні не здійснювався, хоча, логічно було б починати його, принаймні, з подій, що передували Помаранчевій революції. Однак, узагальнену інформацію щодо протестної активності в Україні можна відшукати в науковій літературі тільки починаючи з 2009 р. Зокрема, таку інформацію надає Центр досліджень суспільства та Національний інститут стратегічних досліджень. За даними моніторингу, здійсненого з жовтня 2009 по вересень 2010 року, зафіксовано 2 788 протестних дій, або майже 8 протестних дій щодня [11, с. 10]. Показово, що більшість протестних дій мали загальноприйнятні, конвенційні форми, насильницькі дії становили менш як 5% від усіх протестів. Водночас із 2010 року спостерігалася тенденція до збільшення кількості негативних реакцій влади на протестні акції. До президентських виборів 2010 року на 100 протестів припадало в середньому 10,8 негативних реакцій, одразу після них цей показник сягнув 15,2 і зростав надалі. У 2011 році кількість акцій істотно не змінилася – 2277 усього, або більш як 6 акцій щодня. Водночас спостерігалося, хоч і не значне, зростання організованості та політизованості соціально–економічних протестів і спроби об'єднання проти влади протестних ініціатив, які порушують різні соціальні проблеми [8, с. 8]. За збереження загальної переваги протестів із конвенційною тактикою й навіть зниження частки конфронтаційних та насильницьких подій примітним є те, що рівень конфронтаційності, як і 2010 року, був вищим у протестах за участю виключно аполітичних неформальних ініціатив (31% від загальної кількості акцій за їхньою участю). Політичні партії та інституціоналізовані громадські організації використовували переважно конвенційну тактику (93% протестів за їхньою участю). Однією з найпримітніших новацій 2011 року була поява на авансцені протестних дій так званих груп невідомих (які надалі дістали назву «тітушок»), що призвело до посилення конфронтаційного характеру акцій. За участю «невідомих» відбулося 8% акцій [8, с. 19], а щодо їхньої участі в конфронтаційних акціях, то вона зафіксована в 32% випадків. Наступного року кількість протестів за весь час моніторингу рекордно зросла – 3636 акцій, що на 60% більше, ніж у попередньому році [9]. Та попри рекордну кількість протестних подій жодна з них не досягла масштабу та поєднання соціальних і політичних вимог Податкового Майдану 2011 року. До того ж кількість соціально–економічних протестів зменшувалася, і лише 12% із них відбувалися за участю партій та політиків. У 2012 році загрозлива тенденція проведення конфронтаційних акцій «групами невідомих» стала очевидною: таким був кожен десятий протест, а серед виступів із політичними вимогами – майже кожен четвертий. Найчастіше «невідомі» чинили незаконні або насильницькі дії: графіті та написи на офісах і пам'ятниках, фізичні напади, побиття, завдання матеріальної шкоди, вандалізм, погрози, підпали. Загалом зафіксовано зростання конфронтаційних та особливо насильницьких протестних дій за всіма тематичними групами, але найбільше – за політичними. Більшість (62%) насильницьких протестів стосувалася політичної боротьби, а 58% насильницьких дій здійснювалися «групами невідомих». Цікаво, що з 2010 року індекс репресивних відповідей залишився на тій самій позначці: 19 на 100 акцій, хоча їхня кількість в абсолютних показниках зросла ледь не в півтора разу – до 650 випадків. Найпоширенішим типом негативних реакцій залишались арешти активістів. Поширені були також засоби непрямого тиску: залякування (25%), фізичного протистояння (18%). Однак застосовувалися вони лише доти, доки акція була мирною. Щойно люди ставали рішучішими, силові структури діяли жорстко. Зокрема, восени 2011 року відбувалися масові протести ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. Реакція влади на першу протестну хвилю була стриманою. Лише коли до вимог протестантів додалися антиурядові гасла, розгорнулася репресивна кампанія: акції забороняли, а учасникам погрожували. У той час як кількість протестів скорочувалася, хвиля негативних реакцій зростала, приміром, у грудні перевищивши кількість протестних подій. Так само було і з протестами проти Податкового кодексу, і з Мовним Майданом: коли виникла загроза повторення подій 2004 року, наметове містечко демонтували, а проти організаторів протесту порушили кримінальні справи. У 2013 році кількість протестів і надалі стрімко зростала [10]: зафіксовано 4822 протестні акції, що більше за показник попереднього року на 33% та більш як удвічі перевищує показники 2010 та 2011 років. Навіть до початку Майдану, за період із 1 січня по 20 листопада 2013 року, було зафіксовано 3419 протестів, що демонструвало тенденцію до зростання протестної активності. З початком же Євромайдану лише в грудні зафіксовано понад 1000 протестів. Протести 2013 року вирізняє безпрецедентна масовість і рішучість. Щонайменше в 29 протестах взяли участь десятки тисяч осіб, а в п'яти мітингах – сотні

тисяч. Серед протестів 2013 року абсолютно переважали мирні конвенційні форми протесту (мітинги, пікети, демонстрації тощо), які становили 75% усіх зафіксованих. Натомість кількість насильницьких акцій зменшилася як в абсолютних, так і у відносних показниках (з 10% у 2012 році до 7% у 2013–му), ненасильницьких, але конфронтаційних (наприклад, страйки, блокування доріг) залишилася незмінною – 18%. Водночас моніторингові дослідження, здійснені правозахисними громадськими організаціями, акцентували увагу на небезпечній тенденції, що спостерігалася впродовж останніх років, збільшення випадків не лише застосування тиску та сили представниками правоохоронних органів щодо учасників та організаторів масових зібрань [7, с. 133–138; 11, с. 54–58], а й зростання кількості заборон щодо проведення мирних заходів. Про небезпечність цієї тенденції для самої влади через критичне підсилення і протестного потенціалу загалом, і його виявів попереджали у своїй Аналітичній доповіді ще в жовтні 2012 року фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [6], звертаючи увагу на потребу вживання заходів з їх мінімізації шляхом внесення змін до правового поля країни. Відзначувана дослідниками стабільна повторюваність «випадків прямого впливу громадян на напрями розвитку країни на всіх рівнях», засвідчувала не лише зростання протестних настроїв, а й визрівання громадянського суспільства до усвідомлення потреби прямої демократії як єдино дієвого й ефективного засобу контролю над владою [4].

Вчені вважають, що передумовою Майдану 2013–2014 рр. став величезний «відрив» влади від громадянського суспільства та неспроможність інституціоналізованих структур громадянського суспільства забезпечити представництво його інтересів. У своїх протестних засадах, як і в оформленні у вигляді відродження архаїчних форм прямої демократії Євромайдан і Майдан 2004 року єдині. І той, і той являли собою «середовище з горизонтальною структурою», де «ієрархія не мала значення» [5]. Винятково мирний спротив, притаманний першому Майдану, зберігався в найекстремальніших умовах другого, навіть після побиття студентів у ніч проти 30 листопада, реакцією на що стали масові повстання громадян по всій країні, однак повстання цілковито мирні. Зберігався він і під час першого штурму Майдану загонами міліції і «Беркуту» в ніч на 11 грудня, коли кілька сотень людей лише своїми тілами стримували наступ озброєних охоронців режиму й не відповідали ударами на удари. Мирний характер протесту був знищений першими пострілами й першими жертвами.

У липні 2014 року Центр дослідження суспільства оприлюднив результати моніторингу протестів, репресій та поступок протягом періоду Майдану. Вони засвідчують, що темпи зростання кількості й потужності репресивних дій влади істотно випереджали динаміку протестних дій громадян: до розгону київського Євромайдану 30 листопада рівень насильства з боку протестувальників був незначний – 6%, водночас репресивна відповідь сягнула позначки 40:100. Розрив між ненасильницьким характером акцій та насильством у відповідь на них з боку влади став каталізатором подальшого переростання мирних акцій у силове протистояння.

Отже, Майдан поєднав у собі основні характеристики протестних рухів України та був утіленням і логічним результатом основних тенденцій розвитку протестного руху в країні загалом. Водночас особливості українського протестного руху, який є формою впливу на владу, дають змогу кваліфікувати його вияви як спроби встановлення прямої демократії й стихійного контролю громадянського суспільства над владою, а Майдан – як форму прямої демократії. Нині з розвитком інформаційно–комунікативних технологій створюються й інші механізми забезпечення взаємодії і зворотного зв'язку між громадою й владою. Що істотно відрізняє Євромайдан від Майдану 2004 року, то це ступінь використання інформаційно–комунікативних технологій. У розгортанні Євромайдану вирішальну роль відіграли соціальні мережі, а подальший перебіг подій здебільшого визначався оперативністю взаємодії і в соціальних мережах, і завдяки мобільному зв'язку його учасників і небайдужих. Як засвідчують соціологічні дослідження у розгортанні протестних настроїв та мобілізації населення, соціальні мережі перетворилися на вирішальний чинник формування громадянського суспільства в Україні, вийшовши на перше місце серед агентів інформаційного впливу [3].

Революція гідності призвела до зміни влади. Але чи призвела вона до усвідомлення цією новою владою нагальної необхідності реформувати комунікативну політику держави, чи переконала вона в потребі узгоджувати і звіряти свої рішення з думкою громадськості?

Протягом 2015–2016 рр. українське суспільство вступило в чергове коло протестних виступів. Їхніми учасниками висловлювалися як соцільно–економічні, так і політичні вимоги. Соціально–економічні протести були пов'язані з погіршенням економічної ситуації й недостатньо ефективними діями владних структур, насамперед уряду, з її виправлення. Такі протести охопили різні верстви суспільства. Політичні протести в основному були пов'язані з невдоволенням діями влади щодо вирішення ситуації на Сході Україні та продовженням малоефективної політики щодо окупованого Криму, результатами місцевих виборів, резонансними судовими процесами, змінами назв населених пунктів у контексті декомунізації тощо [12].

Так, у січні 2016 р. група бійців добровольчих батальйонів у центрі Києва провела акцію, на якій вимагала передати до суду кримінальну справу щодо іловайської трагедії.

Об'єктивного розслідування і справедливого судочинства вимагали під час акції протесту у Дніпропетровську журналісти та представники громадськості, які висували вимогу покарати винних у замовленні й організації побиття тітушками учасників мирної акції Євромайдану під ОДА 26 січня 2014 р.

Поряд з вимогами покарати винних у замовленні й організації побиття учасників Євромайдану, сепаратизмі та значних втратах серед військових і добровольців на Донбасі тривають виступи з вимогами припинення тиску на активістів і добровольців з боку влади у вигляді судових переслідувань.

Зокрема, у січні у Львові біля пам'ятника В. Чорноволу відбулася акція на підтримку затриманих бійців батальйону «Торнадо», над якими відбувається закритий судовий процес. Акція була нечисленною, у коментарі журналістам організатор заявив, що готовий влаштовувати одиничні пікети й голодування, щоб підтримати своїх

побратимів, які разом з ним воювали проти російських окупантів.

29 січня «Правий сектор» провів ряд протестів по всій Україні під назвою «Волю в'язням режиму» на підтримку ув'язнених однодумців. Мітинги відбулися в Києві, в Херсоні, Тернополі, Івано–Франківську, Рівному, Кіровограді, Миколаєві, Львові, Харкові, Одесі, Ужгороді та низці інших міст.

23 січня 2016 р. у Києві під Посольством РФ в Україні Міжнародний миротворчий батальйон ім. Д. Дудаєва провів акцію протесту проти насильства й терору РФ. До учасників акції приєдналися бійці грузинського батальйону «Шалена зграя», глава меджлісу Р. Чубаров і глава координаційного штабу «Громадська блокада Криму» Л. Ислямов.

З метою припинення окупаційного бізнесу в Україні активісти з волонтерських, ветеранських і громадських організацій 12 січня заблокували роботу складів компанії «Мегаполіс–Україна», співвласником якої вважають російського бізнесмена І. Кесаєва. Акція, за словами народного депутата від партії «Народний фронт» С. Висоцького, відбувалася в Києві, Львові, Луцьку, Рівному, Ковелі, Тернополі три дні. Обмеження присутності в Україні російського капіталу стало офіційною причиною збурення навколо ТОВ «Промтоварний ринок», що управляє одним з найбільших ринків України «сьомий кілометр» в Одеській області.

Ще одним приводом для протестів стали процеси переформатування влади – її оновлення та очищення. Так, резонансною темою матеріалів ЗМІ протягом грудня 2015 р. – січня 2016 р. став протестний рух жителів Кривого Рогу, пов'язаний з питанням перевиборів мера міста.

За очищення митниць від людей часів В. Януковича наприкінці грудня під стінами ДФС мітингували митні брокери. Під стіни ДФС вийшли громадські активісти, митні брокери, приватні підприємці, а також представники митно–брокерських компаній, які нині, уже при новій владі, відчувають такі ж утиски, як і за часів президентства В. Януковича.

Ряд протестів на регіональному рівні був спричинений перебігом декомунізації. Так, 27 грудня 2015 р. та 11 січня 2016 р. у Кіровограді відбулися мітинги з приводу перейменування міста.

Крім політичних відбулися й економічні протести, пов'язані зі зміною податкового законодавства та ухваленням Державного бюджету на 2016 рік, у яких взяли участь науковці, шахтарі, аграрії. Так, у грудні 2015 р. по всій Україні аграрії протестували проти нововведень Податкового кодексу. Протестувальники виступали проти скасування спеціального режиму ПДВ та інших змін у податковому законодавстві у сфері оподаткування підприємств агропромислового комплексу. Аграрії перекривали дороги, вимагаючи не знищувати село.

Поряд з аграріями у грудні 2015 р. своє невдоволення існуючим станом речей у галузі висловили шахтарі.

Проблеми з фінансуванням галузі та обсяги фінансування, передбачені Державним бюджетом на 2016 рік не влаштовують також науковців, які у свою чергу проводили у грудні минулого року акції протесту. 9 грудня 2015 р. акція протесту науковців України на підтримку вітчизняної науки відбулася в Києві біля будинку Кабінету Міністрів України.

В липні цього року представники профспілок з усіх регіонів країни проводили у Києві Всеукраїнський марш протесту проти підвищення ціни на газ і тарифів на житлово–комунальні послуги. В акції брали участь Федерація профспілок України, Профспілка металургів і гірників, Конфедерація вільних профспілок, регіональні відділення профспілки працівників науки і освіти.

У вересні протестували українські лікарі. Як розповів голова Вільної профспілки медичних працівників України Олег Панасенко, він і його колеги почали безстрокове голодування, тому що, незважаючи на те, що медики вдруге за місяць провели акцію протесту проти закриття лікувальних закладів, руйнування системи екстреної медичної допомоги та розвалу медичної галузі в цілому, в Міністерстві охорони здоров'я так і не дослухалися до їхніх вимог.

Цей список звісно можна продовжувати і це, нажаль, є свідченням того, що плідного діалогу з суспільством не налагодила і нинішня влада. Хоча, слід зазначити, що реакція з боку владних структур у ряді випадків пом'якшила рівень напруження під час протестів та усунула причини для проведення протестних акцій. Зокрема, це стосується ситуації навколо виборів мера Кривого Рогу, покарання винних в іловайській трагедії, виплати заборгованості шахтарям.

Водночас збереження недовіри до судової системи, корупція в політичній та економічній сфері на тлі триваючого російсько–українського конфлікту й погіршення економічної ситуації в Україні дають підстави прогнозувати подальші акції протестів, принаймні точкового характеру, що відбуватимуться в різних регіонах і зачіпатимуть різні сфери суспільного буття.

Утім, експерти переконані в тому, що наразі такі протести не набуватимуть масштабного характеру.

Політолог В. Фесенко вважає масштабні акції протесту малоймовірними. «Коли економічна криза, українці переважно виживають, а не виходять на вулиці на великий Майдан. Наступний рік – виповзання з кризи. Ризики масових протестів є, але зараз вірогідність заворушень невелика», – вважає В. Фесенко. Хоча він порадив дуже обережно ставитися до прогнозів, бо в українських умовах можуть відбутися найнесподіваніші події, які докорінно змінять ситуацію [Цит. за 12].

Політолог О. Гарань прогнозує, що протести обов'язково будуть, але суспільство сьогодні отримало багато інструментів дії у легальних і демократичних рамках, а тому потреби в масових виступах на кшталт Майдану немає [Цит. за 12].

З іншого боку, закарпатський експерт С. Федака вважає, що за збереження нинішніх негативних тенденцій у політичній і економічній сферах найближчим часом ймовірні потужні соціальні протести. «Якщо їх очолять радикали, а фінансове плече підставлять окремі олігархи, все може призвести до сакраментального третього Майдану – тільки тепер набагато кривавішого, ніж попередній. Влада нині намагається уникнути цього сценарію. Щоправда, чомусь не розв'язанням соціально–економічних проблем, а вибиванням потенційних лідерів майбутніх акцій. Але цим самим ситуація радикалізується ще більше», – зазначає С. Федака [Цит. за 12].

«Головний конфлікт, який матимемо, – між новим суспільством, яке хоче іншу державу, і державним структурами, які цього не розуміють. Якщо буде наростати

радикалізація та позапарламентські форми політичної діяльності, то держава може рухнути», – робить найбільш апокаліптичний прогноз політолог В. Карасьов. Тому, на його думку, дуже важливим буде показати реальну боротьбу з корупцією та реформи [Цит. за 12].

Отже, протести, що відбувалися в Україні протягом останніх років засвідчили невизначеність і поляризацію настроїв в українському суспільстві, частина якого вимагає негайних і невідкладних реформ, а інша – не бажає і не готова міняти власний статус та реформуватися в умовах економічної кризи та війни. Тут слід приділити увагу питанням удосконалення податкового законодавства, покращення динаміки модернізації структурних галузей економіки, а також прискорити процес реформування судової системи України.

Однак, будь–які позитивні зрушення і реальні реформи можуть бути знівельовані, якщо влада не буде вести діалог з суспільством, якщо вона не буде аргументовано доводити доцільність тих чи інших рішень і дій, якщо вона в своїй комунікативній політиці не буде на крок попереду популістів, або й відвертих ворогів держави.

Наукове товариство пропонує сьогодні владі численні доробки і теоретичного і практичного характеру щодо форм і механізмів ефективної комунікації з громадянським суспільством. Органам влади варто лише дослухатися до рекомендацій науковців. Так, наприклад, 4 листопада 2015 року Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) провів науково–практичну конференцію «Запровадження комунікації органів державної влади: виклики та завдання», за результатами проведення якої опубліковано збірник. Заступник директора НІСД В. Яблонський наголосив на тому, що «…чітке визначення шляху розвитку держави й так само чітке й ґрунтовне його роз'яснення населенню, забезпечення зворотного зв'язку з метою оцінювання сприйняття та підтримки громадянами обраних напрямів реформ і вживаних заходів – це запорука стабільності будь–якої держави, а для держави в стані «гібридної» війни стає conditio sine qua non. Проте і не під час кризових ситуацій, попит на комунікативну діяльність уряду завжди є високим. Комунікація стає невід'ємною частиною сучасних демократичних режимів: 1) уможливлюючи участь громадськості у прийнятті рішень та контроль за діями влади; 2) являючи собою процес двостороннього обміну інформацією, забезпечуючи відкритість влади для громадськості та, навпаки, – громадськості для влади; 3) викликаючи довіру громадян до влади та надаючи владі можливість отримати підтримку; 4) набуваючи ознак інструменту, що стабілізує суспільні відносини. Відтак, комунікативна діяльність органів державної влади на сьогодні є вимогою часу» [13].

Список використаних джерел

1. Багряний С. Хто розхитає «човен революції»? / С. Багряний // Українська правда. – 2013. – 24 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www ravda.com.ua/articles/2013/01/24/6982125/view_print/

2. Галактіонова І. Громадянська непокора як явище в сучасній політичній культурі суспільства / І. Галактіонова // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2008. – №1–2. – С.80–85.

3. Галушко К. Соціальні мережі як джерела вивчення організації та функціонування Євромайдану: досвід вивчення та перспективні методики опрацювання джерельної бази / К. Галушко, Н. Зорба // Семінар «Євромайдан як культурний феномен руху протесту: джерела, методи, перспективи дослідження»: післямова. – 21 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archeos.org.ua/?p=3245

4. Константинова І. Коли буде наступний Майдан? Про труднощі створення механізму прямої демократії / І. Константинова // День. – 2006. – 2 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/ uk/article/podrobici/koli–bude–nastupniy–maydan

5. Метельова Т. Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід / Т. Метельова // Віче. – 2015. – №4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/4588/

6. Палій Г. О. Основні тенденції та ризики протестних настроїв в українському суспільстві. Аналітична доповідь / Г. О. Палій / Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.niss.gov.ua/articles/970/

7. Права людини в Україні – 2011. Доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Ю. Захарова] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х.: Права людини, 2012. – 352 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya–dopovidi–pravozahysnyh–orhanizatsij–prava–lyudyny–v–ukrajini–2011/

8. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. / [за ред. В. Іщенка]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2012. – 72 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin/

9. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / [за ред. В. Іщенка]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – 88 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin–5/

10. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. / [за ред. В. Іщенка]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2014. – 43 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/ files/000/000/041/original/CSR_–_Protests_in_2013_–_29_Apr_2014.pdf?1399981680

11. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010 / [за ред. В. Іщенка]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2011. – 64 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin–4/

12. Рудь І. Протестні тенденції в Україні: причини, перебіг, прогнози [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1923:protestni–tendentsiji–v–ukrajini–prichini–perebig–prognozi–2&catid=8&Itemid=350

13. Яблонський В. Комунікація органів державної влади України: виклики та завдання // Запровадження комунікації органів державної влади: зб. мат–лів наук.–практ. конф. / упоряд. А. В. Баровська / В. Яблонський. – К.: Фенікс, 2016. – 192 с.

References

1. Bagrjanyj S. Hto rozhytaje «choven revoljucii'»? / S. Bagrjanyj // Ukrai'ns'ka pravda. – 2013. – 24 sichnja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www ravda.com.ua/articles/2013/01/24/6982125/view_print/

2. Galaktionova I. Gromadjans'ka nepokora jak javyshhe v suchasnij politychnij kul'turi suspil'stva / I. Galaktionova // Osvita regionu: politologija, psyhologija, komunikacija. – 2008. – №1–2. – S.80–85.

3. Galushko K. Social'ni merezhi jak dzherela vyvchennja organizacii' ta funkcionuvannja Jevromajdanu: dosvid vyvchennja ta perspektyvni metodyky opracjuvannja dzherel'noi' bazy / K. Galushko, N. Zorba // Seminar «Jevromajdan jak kul'turnyj fenomen ruhu protestu: dzherela, metody, perspektyvy doslidzhennja»: pisljamova. – 21 berezn ja 2014 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://archeos.org.ua/?p=3245

4. Konstantynova I. Koly bude nastupnyj Majdan? Pro trudnoshhi stvorennja mehanizmu prjamoi' demokratii' / I. Konstantynova // Den'. – 2006. – 2 grudnja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.day.kiev.ua/ uk/article/podrobici/koli–bude–nastupniy–maydan

5. Metel'ova T. Protestni ruhy jak segment gromadjans'kogo suspil'stva j forma prjamoi' demokratii': svitovi trendy ta ukrai'ns'kyj dosvid / T. Metel'ova // Viche. – 2015. – №4 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.viche.info/journal/4588/

6. Palij G. O. Osnovni tendencii' ta ryzyky protestnyh nastroi'v v ukrai'ns'komu suspil'stvi. Analitychna dopovid' / G. O. Palij / Nacional'nyj instytut strategichnyh doslidzhen' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:// www.niss.gov.ua/articles/970/

7. Prava ljudyny v Ukrai'ni – 2011. Dopovid' pravozahysnyh organizacij / [za red. Je. Ju. Zaharova] / Ukrai'ns'ka Gel'sins'ka spilka z prav ljudyny. – H.: Prava ljudyny, 2012. – 352 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya–dopovidi–pravozahysnyh–orhanizatsij–prava–lyudyny–v–ukrajini–2011/

8. Protesty, peremogy i represii' v Ukrai'ni: rezul'taty monitoryngu 2011 r. / [za red. V. Ishhenka]. – K.: Centr doslidzhennja suspil'stva, 2012. – 72 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin/

9. Protesty, peremogy i represii' v Ukrai'ni: rezul'taty monitoryngu 2012 r. / [za red. V. Ishhenka]. – K.: Centr doslidzhennja suspil'stva, 2013. – 88 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin–5/

10. Protesty, peremogy i represii' v Ukrai'ni: rezul'taty monitoryngu 2013 r. / [za red. V. Ishhenka]. – K.: Centr doslidzhennja suspil'stva, 2014. – 43 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/ files/000/000/041/original/CSR_–_Protests_in_2013_– _29_Apr_2014.pdf?1399981680

11. Protesty, peremogy i represii' v Ukrai'ni: rezul'taty monitoryngu, zhovten' 2009 – veresen' 2010 / [za red. V. Ishhenka]. – K.: Centr doslidzhennja suspil'stva, 2011. – 64 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://cslr.org.ua/protesti–peremogi–i–represiyi–v–ukrayin–4/

12. Rud' I. Protestni tendencii' v Ukrai'ni: prychyny, perebig, prognozy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1923:protestni–tendentsiji–v–ukrajini–prichini–perebig–prognozi–2&catid=8&Itemid=350

13. Jablons'kyj V. Komunikacija organiv derzhavnoi' vlady Ukrai'ny: vyklyky ta zavdannja // Zaprovadzhennja komunikacii' organiv derzhavnoi' vlady: zb. mat–liv nauk.–prakt. konf. / uporjad. A. V. Barovs'ka / V. Jablons'kyj. – K.: Feniks, 2016. – 192 s.

Makarenko L. P., *PhD. Political Sciences, Doctoral student of Political Science, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Liliya876@ mail.ru*

The specific of national protest forms of communication between society and the state

In the article is considered the evolution of the protest movements in Ukraine and is proved, that revolutionary events 2013–2014 appeared as logical conclusion of the growth of discontent in the society, as the entire «deafness» of the state power to the problems of citizens and repressive response to peaceful protests. Attention is drawn to the fact that resorting to various forms of protests, the public is trying to declare that its rights and interests are violated, that state blocks the channels of feedback from the community or ignoring information that these channels received. Fixes the fact that the change of power did not lead to the realization of this new state power urgent need to reform authorities communicative policy, not convinced of the need to coordinate and synchronize their decisions on public opinion. This conclusion follows from the analysis of protest activity over the past two years, which does not show positive dynamics. State authorities are recommended to adopt scientific portfolio in the field of political communication and gradually learn to start real dialogue with the public. Otherwise protests become the norm of political life, and thanks to modern technology of communication, they are becoming bigger and less manageable.

Keywords: *protest movement, protest actions, protest communications, civil society, the state feedback.*

Макаренко Л. П., *кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры политических наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Liliya876@ mail.ru*

Специфика отечественных протестных форм коммуникации общества с государством

Рассматривается эволюция протестных движений в Украине, на основе чего доказывается, что революционные события 2013–2014 гг. есть вполне логическим завершением нарастания недовольства в обществе, при полной «глухоте» власти к проблемам граждан и репрессивной реакции на мирные акции протеста. Обращается внимание на то, что прибегая к различным формам протестов, общественность пытается заявить, что ее права и интересы нарушаются, что государство блокирует каналы обратной связи с обществом, или игнорирует информацию, которая по этим каналам поступает. Фиксируется тот факт, что смена власти не привела к осознанию этой, новой, властью острой необходимости реформировать коммуникативную политику государства, не убедила в необходимости согласовывать и сверять свои решения с мнением общественности. Такой вывод следует из анализа протестной активности, за последние два года, которая не демонстрирует положительной динамики. Органам государственной власти рекомендуется взять на вооружение научные труды в области политических коммуникаций и постепенно учиться настоящему диалогу с общественностью. В противном случае протесты станут нормой политической жизни, причем благодаря современным технологиям коммуникации, они будут все более масштабными и все менее управляемыми.

Ключевые слова: *протестное движение, акции протеста, протестная коммуникация, гражданское общество, государство, обратная связь.*

* * *

УДК 327.5

Мельник В. М.,
студент юридичного та філософського (відділення політології) факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, стипендіат інституту міжнародних відносин Вроцлавського університету, член Української асоціації зовнішньої політики, співредактор Українського медієвістичного журналу (Україна, Київ), melnyk_science@mail.ru

Теоретична конструкція політичної антропології

Аналізується теоретичний і методологічний базис для досліджень в сфері політичної антропології. Автор пропонує свою власну концепцію теоретичної конструкції цієї специфічної дисципліни. Вперше запропоновано комплексне інтегративне осмислення політичної антропології на основі синтетичного узагальнення методів політології, психології, соціології, лінгвістики, соціально–культурної антропології та економіки. Авторське бачення цього своєрідного синтетичного узагальнення базується на високій оцінці ролі політичної традиції. Для В. М. Мельника, головний предмет політичної антропології – роль психологічної традиції історичного процесу в розвитку сучасної політичної культури. Для автора політична антропологія є наукою про традиції та їхню імплементацію в процесі політичної діяльності. Віктор Мельник виділяє три розділи політичної антропології: політичну антропологію державних організмів, політичну антропологію етнічних організмів і політичну антропологію права. Автор вірить, що його підхід дозволить інтерпретувати політичну антропологію не тільки як перспективний науковий напрямок, але і як потужне ідеологічне підґрунтя.

Ключові слова: *політична антропологія, політологія, політична традиція, політична культура, політична психологія, політичні технології, публічна політика, політична історія, етногенез, традиціоналізм, геополітика, Україна.*

Визначення політичної антропології, її предмет і об'єкт. Політична антропологія – це наука, метод та ідеологія одночасно. Вперше таке підґрунтя для розуміння політичної антропології було запропоновано нами у монографії «Нариси з теорії соціокультурної антропології» [47]. Науковий контекст політичної антропології характеризується її субдисциплінарної приналежністю одночасно до соціокультурної антропології та до політології. Наукознавча дискусія з приводу політичної антропології є важливою складовою сучасних теоретико–політичних досліджень. Так, Жорж Баландьє у своїй фундаментальній монографії «Політична антропологія» називав її повноцінною наукою з власним теоретико–методологічним і понятєво–категоріальним апаратом [1, с. 8]. Ми ж, вважаючи диференціацію гуманітарної галузі знання неприйнятною в умовах стійкого застосування міждисциплінарного підходу провідними науковцями сьогодення, пропонуємо вважати політичну антропологію складовою частиною антропологічної та політологічної наук одночасно [45, с. 55].

Отож, політична антропологія – це вчення про ідейний та ідеологічний розвиток традиційних форм політичного устрою в історичному процесі, що мають безпосереднє відношення до сучасного стану політичної практики на рівні етносу та держави [45; 47]. Теоретичне завдання політичної антропології – дослідження органічних витоків політичного процесу кожного окремого взятого етносу. Практичне завдання політичної антропології – створення теоретико–методологічної бази для використання наукових даних в актуальних процесах державотворення та розробка і застосування політико–антропологічної методології у контексті оформлення найбільш прийнятної для кожного окремого етносу державотворчої ідеології [54, с. 119].

Предмет політичної антропології – це генетична передача та психологічна трансформація традиції як основи політичної культури етносу. Ключовими словами

політичної антропології є традиція, звичай, психогенетика, етнос, держава та культура. При цьому, психологічна еволюція традиції і традиційності розглядається від найвіддаленішого початку історичного життя етносу. Політична антропологія максимально широко залучає дані етнічної історії та етнічної психології, що робить її в методологічному плані однозначно етноцентричним вченням. Разом із тим, політична антропологія має на меті вивчення етноцентричності задля досягнення максимальної державоцентричності. Мета політичної антропології – створення традиційної, а отже і міцної (в антропологічному та етнопсихологічному розуміння) держави.

Об'єкт політичної антропології – людина політична, як носій етнічної, громадянської і класової ідентичності. Політична антропологія сприймає людину політичну як психобіологічний засіб подальшої передачі традиції. Основи такого сприйняття індивіда були закладені ще видатним давньогрецьким філософом, першим теоретиком політики Арістотелем. Психобіологічне тлумачення людської природи Арістотелем ми відзначили у нашій статті «Проблематика антропологічного обґрунтування політичного функціоналізму в Арістотеля» [63]. Ф. М. Кирилюк з цього приводу пише: «Будучи політичною (і моральною), людина, згідно з Арістотелем, є водночас істотою діяльною. Призначення людини – розумна діяльність, а призначення досконалої людини – прекрасне виконання розумної діяльності, узгодження будь–якої справи з особливою доблестю, що характеризує її. Умовами ж останньої є: 1) свідомість людини щодо своєї діяльності; 2) розгляд діяльності не як засобу, а як самоцілі; 3) твердість у дотриманні певних принципів, головним з яких є принцип справедливості. Діяльність, яка збігається з внутрішніми якостями людини, є блаженство. Найвище блаженство – у побуті, що є самоціллю будь–якої діяльності. Згідно з Арістотелем, блаженство в побуті здійсненне лише для вищих верств (класів) суспільства» [21, с. 2–3].

Святкування у 2016 р. 2400–річчя від дня народження Арістотеля змушує нас переосмислити погляди видатного філософа на людину як соціально–політичний феномен. Зокрема, Ф. М. Кирилюк підкреслює, що найбільш повно первинна політико–антропологічна концепція висвітлена у працях Арістотеля «Нікомахова етика» і «Політика» [21, с. 3]. Ми ж, посилаючись на досвід інтерпретації позицій Арістотеля М. Хайдеггером і Р. Мертоном вважаємо найважливішою антропологічною працею Арістотеля трактат «Про душу» [63, с. 11]. Важливо усвідомити, що функціональна методологія Р. Мертона, його вказівка про наявність функціональний і дисфункціональних ознак соціальної інтеграції, була запозичена саме з поділу Арістотелем громадського життя на «позитивне» і «негативне» [63, с. 13–14].

У статті «Традиціоналізм і політична антропологія» ми вперше обґрунтували соціально–психологічну дихотомію політичної культури кожного окремо взятого етносу через наявність одночасно позитивної і негативної політичних традицій [42, с. 125]. Таким чином, політична традиція передається з покоління в покоління, формує традиціоналізм як етнопсихологічний та соціально–психологічний комплекс фіксацій. Якщо у статті «Традиціоналізм і політична антропологія» ми запропонували етнопсихологічну теорію дихотомії традицій, то у праці «Психогенетичний принцип у психологічній антропології і концепція спадкового генетичного духу», ми вперше спробували показати генетичні трансформації політичних традицій та їх вплив на загальну культуру суспільства на клініко–психологічному матеріалі [48, с. 82–83].

Отож, методологічну основу політичної антропології заклав Арістотель. Перший комплексний аналіз політичної антропології як вчення про традиційні суспільства здійснив Жорж Баландьє. Розворот політичної антропології від традиційних суспільств до сучасного філософського осмислення дійсності в українській науці зробив Федір Кирилюк, тоді як ми пропонуємо нове ідеологічне сприйняття політичної антропології через етнопсихологічні, етноісторичні та етногенетичні дослідження. В основі нашого визначення політичної антропології лежить три ключових поняття: «держава», «етнос» і «традиція». Таким чином, пропонована нами теорія політичної антропології має серйозне значення для політології, антропології, психології, юриспруденції і державного управління одночасно, що свідчить про перехід цього давнього вчення на якісно новий міждисциплінарний рівень [1; 19; 20].

Методологія політичної антропології і політична антропологія як методологія. Дискусія про метод політичної антропології набуває того чи іншого значення в залежності від використання авторський концепцій. Актуальним питанням сучасної науки є вивчення антропологічних ідей Арістотеля з позицій політичного функціоналізму та структуралізму. Цю традицію започаткував ще Т. Парсонс. В свою чергу, концепція Жоржа Баландьє визначила методологію політичної антропології у стандартній відповідності до всіх інших соціогуманітарних наук (типовий комплекс: загальнофілософські методи, структурно–функціональний тощо). Однак, заслуга Жоржа Баландьє полягає у визначенні політичної антропології як самостійної методології, що має «проектний» і «спеціалізаційний» характер [1, с. 5–23]. Наші засади методології політичної антропології були оформлені в статті «Антропологічні принципи гуманітарної методології», де ми запропонували вважати антропологію не лише наукою, але і комплексом методів, серед яких найбільше значення має політико–антропологічний метод або ж метод політико–антропологічного аналізу, що керується двома абсолютно новими принципами: ідеологічності та ієрархічності [44]. На міжнародному рівні термін «політико–антропологічний метод» з аналогічним обґрунтуванням був нами запропонований у статті «Новий погляд на теорію політичної антропології» [41, с. 166].

Таким чином, політико–антропологічний метод – це міждисциплінарна система гуманітарних дослідницьких методик, що має на меті аналіз практичного процесу передачі політичної традиції у спадок на прикладі історичного процесу. Головні інструменти політико–антропологічного методу – етнопсихологія, психоантропологія та концепція природно–географічного детермінізму. Використання політико–антропологічного методу означає звернення дослідника до даних етнічної історії та використання напрацювань етнічної психології для конструювання політичних прогнозів подальшого етнодержавного розвитку.

Завдання політико–антропологічного методу полягає у сприянні традиційному етнодержавотворенню. Полі-

тико–антропологічний метод аналізує етнічну історію та виявляє всі політичні традиції, що еволюціонували від початку етногенезу і до сьогодення. Після цього він розділяє традиції на позитивні (такі, що в історичному процесі сприяли тривалому існуванню та функціонуванню стабільного державного організму) і негативні (такі, що перешкоджали етносу протягом всієї історії розбудовувати власну державу). Описаний нами метод повинен знайти можливості нейтралізувати негативні традиції і на основі традицій позитивних розробити традиціоналістичну базу для подальшої політичної еволюції суспільства та держави. В цьому полягає величезна ідеологічна функція політичної антропології як вчення і як методу.

Разом із цим, не варто забувати, що політична антропологія виконує також роль методологічного підходу в рамках політології. Ми вже неодноразово відзначали наявність «когнітивного дисонансу» в політичній науці з приводу використання вченими інституційного та антропологічного підходів. По суті, сучасна гуманітарна наука не може вичерпуватись єдиним підходом. Науковий результат в гуманітаристиці досягається лише за умови одночасного застосування великої кількості методологій та підходів. Коли ми кажемо «гуманітарна наука», то вкладаємо в неї синтетичний зміст. Синтез ми розуміємо не методологічно, а парадигмально. Найбільш яскраво парадигмальну суть синтезу висвітлив у своєму нарисі Микола Реріх: «Від найвищих представників духовного світу до найнижчих представників світу матеріалістичного – всі погодяться з тим, що без синтетичного співробітництва жодна справа не може бути доведена до кінця... Жодне відокремлення, жоден шовінізм не дасть того прогресу, який досягається синтезом» [66, с. 27]. Все це означає, що подальший науковий успіх політології стане реальним лише у випадку залучення антропологічного підходу поряд з підходом інституційним. Разом із тим, і щодо антропологічного підходу взагалі та політичної антропології зокрема реріхівське тлумачення синтезу має бути застосоване якомога повніше. Політична антропологія не може виконувати вузькі націоналістичні завдання. Націоналізм, як і демократія чи лібералізм вузькі для мети політичної антропології. Держава має розбудовуватись синтетично, тобто комплекс позитивних традицій повинен постійно взаємодіяти з новими реаліями антрополандшафту, продукувати нові традиції, використовувати для цього найґрунтовніші методи психологічного впливу і контролю.

Політична антропологія як проект та ідеологія. Завдання сучасної політичної науки полягає у створенні надійної парадигми для успішного функціонування кожної окремої держави. Політологія – це не лише попередній чи контекстуальний аналіз політичних практик сьогодення, але і принципово новий підхід до системного мислення. Мета політичної науки – позитивне обґрунтування державотворення і систематизація досвіду державотворців.

Політологія повинна завжди бути направлена на забезпечення інтересів конкретної держави, а не політичних партій чи окремих особистостей. У цьому контексті, політологія залежна від юриспруденції. Право завжди супроводжує політику. Саме сфера публічного права дає нам найкращий матеріал для політологічного аналізу, узагальнень і висновків. Це стосується також історії. Політика та історія – це безперервні процеси, важливою точкою дотику яких є право.

Базовою особливістю сучасної політичної науки є конфлікт між інституційним та антропологічним підходами. При цьому, в сучасній пострадянській політології домінує інституційний підхід, що продиктовано посиленням наукового впливу англосаксонських шкіл. Сучасний інституціоналізм є наслідком поглибленого інтересу західноєвропейських вчених XIX–XX століть до позитивізму та матеріалізму. Його особливість полягає в ототожненні політичної діяльності та політичних інституцій. Останніми вважаються державні установи, політичні партії. Сьогодні прийнято додавати до переліку політичних інституцій також і громадянське суспільство. Очевидно, що в межах цієї концепції політологів цікавить передусім зв'язок політичних інститутів між собою. Цей зв'язок і визнається політичною діяльністю.

Антропологічний підхід стоїть на інших позиціях. Для нього важливий не зв'язок між інститутами, а пряма взаємодія держави та людини. Психологічний, культурологічний і духовний фактори відіграють тут першу роль. Суть «антропологічності» загалом полягає в людиноцентричності або людиномірності. Це означає, що політичний процес передусім характеризується як позитивне чи негативне вирішення людських проблем.

Ми маємо не просто підкреслити значущість антропологічного підходу, але підготувати умови для об'єднання двох підходів в одну теоретико–методологічну систему, що буде працювати передусім на благо держави та людини. Для цього нам потрібно перейти на платформу політичної антропології, що однаково важлива як для політичної науки, так і для ряду наук юридичних – теорії держави та права, конституційного права.

Політична антропологія має багатоаспектний характер. Вона ґрунтується на багатьох ідейно–філософських платформах і не може залежати від конкретної еволюції одного напрямку. Ми пропонуємо визначити політичну антропологію як вчення про ідейний та ідеологічний розвиток традиційних форм політичного устрою в історичному процесі, що мають безпосереднє відношення до сучасного стану політичної практики на рівні етносу та держави. Політична антропологія пропонує розглядати етнос невід'ємно від держави. При цьому, держава виходить на перше місце у політико–антропологічному дискурсі.

Політична антропологія – це водночас вчення, метод і стан. Жорж Баландьє писав: «Політична антропологія постає одночасно як проект – вельми давній, але завжди актуальний, – і як спеціалізація антропологічного дослідження, що виникла досить пізно. В якості проекту вона забезпечує подолання меж, притаманних партикулярному досвідові й окремим політичним доктринам. Таким чином вона прагне закласти підвалини науки про політичне, розглядаючи людину в формі homo politicus і шукаючи властивості, спільні для всього історичного й географічного розмаїття політичних організацій (суспільства)» [1, с. 13]. Політична антропологія як проект дозволяє нам говорити про можливість створення синтетичного знання. Наприклад, Й. Ціглер називає політичну антропологію «компаративним дослідженням форм буття й типів політичної організації в сьогоденному світі». Дослідження сучасності завжди передбачає вивчення історичного процесу та географічного контексту. Отже, те, що Ж. Баландьє називає проектом, можна визначити як філософську доктрину.

Політична антропологія – це доктрина позитивної або негативної взаємодії людини і традиції, що безперервно супроводжує життя етносів та держав. Головна універсальна цінність політичної антропології – це людина. В свою чергу, політична антропологія не може сама бути використана як універсальна доктрина для всіх народів і країн. Її сутність та специфіка якраз і полягає в абсолютній контекстуалізації. Так, політико–антропологічна характеристика українського етносу буде кардинально відрізнятись від такої ж характеристики італійського етносу. Однак, методологічний інструментарій буде подібним. Кожному політичному антропологу необхідно керуватись у своїх дослідженнях певною схемою. Відштовхуватись потрібно від людини. Спільноти людей утворюються внаслідок неповторного впливу на життєдіяльність окремих індивідів сукупності клімато–географічних факторів. Географічна детермінація суспільного життя викликає формування спільного економічного базису (висловлюючись мовою марксистів). Однак, закріплення цього базису відбувається шляхом вироблення єдиного світогляду і в подальшому – ментальності. Так з'являється етнічна психологія. Вона є головною передумовою формування етнічних спільностей. Етнічна психологія еволюціонує на генетичному рівні через постійне вдосконалення та успадкування комплексу традицій. Існують позитивні традиції – ті, що призводять до одержавлення етносу і негативні традиції – такі, що перешкоджають нормальному функціонуванню держави. Дослідження позитивних і негативних традицій в історичному розрізі та їхнє виокремлення в сучасному політичному житті кожного окремого етнічного організму і є доктринальним завданням політичної антропології.

Мета цього вчення має практичний характер. Політична антропологія повинна розвиватись науково для втілення своїх принципів у майбутній політичній діяльності. Головною метою практичного втілення теоретичних напрацювань антропології, на наш погляд, є виокремлення та усунення негативних традицій етнополітичного життя і максимальне підсилення традицій позитивних. У цьому контексті, політична антропологія зможе перейти із сфери доктринальної у сферу ідеологічну.

Отже, розшифровуючи поняття «проекту» Ж. Баландьє ми можемо назвати політичну антропологію водночас «науковим проектом», «доктринальним проектом» та «ідеологічним проектом».

З наукової точки зору, політична антропологія як вчення виступає складовою частиною соціально–культурної антропології. Ми пропонували визначати її як «субдисципліну соціокультурної антропології». Ж Баландьє також писав, що «політична антропологія – досить пізно сформована галузь антропології соціальної» [1, с. 11]. Разом із тим, правильно відносити політичну антропологію до наукової сфери політології. В будь–якому разі, ми можемо її назвати «вченням». Це поняття, на наш погляд, буде найбільш підходящим.

З доктринальної точки зору, політична антропологія як вчення набуває парадигмального характеру. Вона перетворюється у філософський напрямок, що охоплює мислення та світогляд науковця. Доктринальне застосування цього вчення переходить в ідейно–політичну площину традиціоналізму і стає для останнього найкращим науковим ґрунтом.

З ідеологічної точки зору, політична антропологія живить не політичні ідеї, а державотворчу практику. Головна мета політичної антропології і як вчення, і як доктрини – практикувати управління державою. В перспективі, політична антропологія зможе перетворитись у модель державного управління.

Отож, запропонований нами проект – перехід від пізнання до творення, трансформація теорії у практику. Користуючись утопічними категоріями, ми можемо назвати політичну антропологію проектом управління нашою історією. В свою чергу, Ж. Баландьє називає політичну антропологію «новим політичним прочитанням наших власних суспільств» [1, с. 7].

Говорячи про політичну антропологію як проект, Ж. Баландьє писав: «В цьому сенсі вона присутня вже в Політиці Арістотеля, який розглядає людську істоту як істоту природно політичну і має на меті швидше відкриття закону, ніж визначення найкращого мислимого устрою для будь–якої можливої держави» [1, с. 13]. Важливо враховувати, що закон як юридична форма і традиційний зміст виконує дуже важливу роль у становленні держави. Ще Арістотель розумів потребу звичаєвого права. Воно слугує невичерпним джерелом державної традиції. Важливим аспектом дослідження традицій, зокрема традицій взаємодії людини та держави, є аналіз зовнішніх атрибутів. Р. Лаві називає такі зовнішні прояви політичного – репрезентаціями. Ж. Баландьє називає їх політичною антропологією як спеціалізацією.

Так чи інакше, але політична антропологія і досі залишається саме проектом, що чекає на свою реалізацію. Дослідження та контекстуалізація політичної антропології кожного окремого етнічного чи державного організму є нагальною вимогою часу.

Все вищесказане з приводу визначення політичної антропології, її наукового змісту та методологічної сутності приводить нас до можливості її ідеологічної інтерпретації. Кожен етнос, з позицій власної позитивної традиції, опираючись на політичну антропологію, може розробити свою неповторну ідеологію державотворення і планову стратегію державного управління. Такі ідеологію і стратегію ми для зручності назвемо одним терміном – «традиціоналізм».

Ми не вбачаємо нічого поганого у науковому обґрунтуванні політичних ідеологій. Закиди щодо структурної відповідності марксизму–ленінізму можна спокійно відкинути на основі багатьох інших прикладів справді вдалого функціонування системи державного управління в тісному взаємозв'язку з певними філософськими системами. Найбільш яскравий етноісторичний матеріал з цього приводу міститься у працях Л. М. Гумільова – «Давня Русь та Великий Степ», «Етногенез і біосфера Землі», «Географія етносу в історичний період». Такими прикладами ми можемо вважати Китай – Серединне царство з його використанням філософської системи конфуціанства у державницькому менеджменті, Персидську імперію на різних етапах її розвитку з постійними філософсько–світоглядними трансформаціями зороастризму і мітраїзму, Індію з її агресивним індуїзмом. В будь–якому разі, сучасні Китай, Індія та Іран мають найдавніші у світовій історії традиції власної державності, неповторні правові системи і продовжують успішно творити свої цивілізації незалежно від тенденцій вестернізації і глобалізації [12; 13].

Доктрина конфуціанства у синтезі з капіталізмом і соціалізмом продовжує забезпечувати Китаю його

окремий і дуже успішний цивілізаційний шлях. Міжнародно–правовій стороні цього явища ми присвятили окрему статтю в журналі «Підприємництво, господарство і право» [62, с. 56–60]. Чому ж нам не взяти приклад з такого потягу до плекання власної цивілізації? Досліджуючи політичну антропологію, ми дбаємо, перш за все, про вироблення власного українського політичного та геополітичного шляху. Для цього нам потрібно дослідити та проаналізувати базові традиції українського державотворення та їх соціально–психологічне відображення у політичних процесах сьогодення.

Три розділи політичної антропології. Маючи досвід політико–антропологічного аналізу Скіфської та Сарматської держав (*див. нашу статтю в співавторстві з проф. Ф. М. Кирилюком на сторінках 112–го випуску «Гілеї»*), зазначимо, що саме українське державотворення починається не в контексті початку української етнічної історії, а після створення першої держави з українським обличчям. Першою такою державою стала Київська Русь. Отже, коли мова йде про аналіз до Київської Русі, то його варто розуміти як політичну антропологію етнічного організму, тоді як Київська Русь, Галицько–Волинське князівство, Велике Князівство Литовське, Річ Посполита, Військо Запорозьке, українські державні формування XX–XXI століття (Українська Народна Республіка, Західно–Українська Народна Республіка, Кримська Народна Республіка, Гуцульська республіка, Карпатська Україна, Українська Самостійна Соборна Держава, Українська Радянська Соціалістична Республіка, незалежна Україна) виступають об'єктами політичної антропології державного організму. Окрему природу має юриспруденція, що виступає дослідницьким об'єктом політичної антропології права.

Таким чином, на прикладі дослідження української історії ми можемо виокремити три базові парадигми – розділи політичної антропології: 1) політична антропологія етнічних організмів; 2) політична антропологія державних організмів; 3) політична антропологія права. Сприйняття політичної антропології як ідеологічного, ієрархічного та психологізованого вчення про спадково–генетичну передачу та сучасне відображення традиційних форм політичного та юридичного устрою дозволяє як соціокультурним антропологам, так і політологам аналізувати як конкретні дані психологічної історії етнічного організму, так і пам'ятки історіософії та історіографії тієї чи іншої народності, нації, фокусуючи увагу на синтетичному узагальненні поглядів найрізноманітніших істориків, філософів, політологів. Безумовно, що здійснення такого об'ємного синтезу може бути забезпечене лише перехресним використанням даних і методів усіх наявних гуманітарних наук. Якщо мова йде про спектр наук антропологічних, то теоретичні витоки і фактичний матеріал для наших узагальнень слід шукати в структурі історичної та юридичної антропології. В цьому контексті, ми бачимо чіткий вияв інтегративного характеру науки про людину.

Співвідношення політичної антропології і антропології права заслуговує на окреме монографічне висвітлення. Обидва вчення знаходяться у тісній взаємодії одне з одним і зосереджують свою увагу на однакових категоріях – «держава», «етнос», «традиція». Однак, для антропології права, на наш погляд, більш притаманним є вивчення звичаєвого права в його етнопсихологічній еволюції. Наприклад, психологічна трансформація застосування норм звичаєвого права під час прийняття українцями християнства в епоху Київської Русі, є проблематикою антропоправовою, тоді як вплив християнства на еволюцію політичного устрою Київської Русі – політико–антропологічна тема. Юридична антропологія вивчає психологічний розвиток морально–правової аксіології та звичаєве право як прообраз цивільних, аграрно–майнових і господарських правовідносин. Антропологія права досліджує етнопсихологічні та соціоморальні витоки приватного права, тоді як політична антропологія є вченням про політичний устрій і публічне право. В будь–якому разі, політична антропологія має величезне значення для юриспруденції. Ми неодноразово підкреслювали, що аналіз традиційних форм політичного устрою є невід'ємною складовою історико–генетичного підходу до тлумачення публічного права. В рамках нашого твердження заслуговують на наукове виокремлення три нові дослідницькі проблематики: 1) політична антропологія конституційного права; 2) політична антропологія адміністративного права; 3) політична антропологія міжнародного права. Ці проблематики мають стати структурними підрозділами політичної антропології права – третьої базової парадигми досліджуваного нами вчення [31, с. 141–142].

Схема політико–антропологічних досліджень має базуватись на актуальності та ідеологічній обґрунтованості обраної тематики. В будь–якому разі, політична антропологія опирається на досвід цивілізаційної історіософії. Вивчаючи політичну антропологію українського етносу, української держави чи українського права ми повинні вникнути в загальний хід подій – логіку історичного процесу на геополітичному рівні.

Таким чином, можемо узагальнити теоретико–методологічну базу політичної антропології. Остання, як одночасно політологічне та соціокультурно–антропологічне вчення, вивчає спадково–генетичну трансформацію традиції як системного підґрунтя політичної культури етносу і держави. Політична антропологія заглиблюється в історичний процес і саме в ньому шукає базу для своїх висновків. Для того, щоб виявити характер залучення етнопсихологічних традицій в сучасному політичному житті, нам потрібно комплексно проаналізувати етнічну історію, етногенез, психологічну та політичну історію.

Три базові парадигми політичної антропології (політична антропологія етнічних організмів, політична антропологія державних організмів, політична антропологія права) вивчають історичний процес. Отже, політична антропологія є вченням про взаємозв'язок історичного процесу та сучасності, мета якого – проектування майбутнього.

Геополітична методологія: між геолого–географічним детермінізмом та етнічною психологією. Як ми вже зазначали, вивчення історичного процесу політичними антропологами має стати геополітично орієнтованим. У статті «Геополітика світового конституціоналізму», ми вже підкреслили визначальну роль етнопсихологічних традицій для геополітики. Ми побудували наступну схему: традиція визначає культурно–цивілізаційне відокремлення чи інтеграцію досліджуваного етносу, тоді як характер залученості традиціоналізму до будівництва держави формує принципи геополітичної орієнтації країни [60,

с. 46]. Так з'являється цивілізаційна кон'юнктура системи міжнародних відносин.

Сучасна геополітика потребує політичної антропології. Саме на політико–антропологічному аналізі можуть базуватись сучасні геополітичні узагальнення та цивілізаційні закономірності еволюції міжнародних відносин. Політичну антропологію, в свою чергу, ми також можемо назвати геополітично детермінованим вченням. При цьому, варто підкреслити, що будь–які намагання побудувати конкретну схему історичного процесу мають геополітичну зумовленість. Геополітика базується на двох складових: теорії географічного детермінізму та природно–географічній концепції. Антроподландшафтний підхід Л. М. Гумільова дозволяє нам об'єднати ці складові в єдиний біосферний чинник політичної антропології.

Лев Гумільов характеризує поняття «біосфера» наступним чином: «Біосфера – термін, введений в науку В. І. Вернадським, означає одну з оболонок Землі, що включає в себе крім сукупності живих організмів всі плоди їхньої колишньої життєдіяльності: ґрунти, осадочні породи, вільний кислород атмосфери. Таким чином, встановлені зв'язки етногенезу з біохімічними процесами біосфери не «біологізм», як вважають деякі мої опоненти, а скоріше «географізм», хоча і такий «ярлик» навряд чи тактовний, адже все, що є на поверхні Землі, так чи інакше входить у сферу географії – або фізичної, або економічної, або історичної» [13, с. 22].

Людина – об'єкт географічних студій як дихотомічний суб'єкт і об'єкт біосфери. Біосфера Землі базується на існуванні мозаїки геоландшафтів. Різноманіття геоландшафтів формує відокремлені за своїм географічним середовищем людські спільноти. Так відбувається зародження соціального життя. Під впливом клімато–географічних факторів новонароджені племена – людські суспільства перетворюються в специфічний шар біосфери – антроподландшафт. Геологічна роль антроподландшафту величезна. Людські спільноти здійснюють геологічні перевороти малого масштабу. Саме на цьому етапі антроподландшафт перетворюється в мозаїку (аналогічну геоландшафту) під назвою етноландшафт.

Л. С. Берг дає наступне визначення ландшафту: «ділянка земної поверхні, якісно відмінна від інших ділянок, оточена природними кордонами, що представляє особливу цілісну та взаємообумовлену закономірну сукупність предметів і явищ, котра типово виражена на значному просторі та нерозривно пов'язана у всіх відношеннях з ландшафтною оболонкою» [3, с. 455]. Л. С. Берг, видатний географ, яскравий представник географічного детермінізму XX століття, став засновником хорономічного принципу еволюції. По суті, Л. С. Берг вдихнув нові сили в еволюційну біологію, пов'язуючи її напряму з досягненнями соціології. Він підкреслював: «Географічний ландшафт впливає на організм примусово, змушуючи всіх особин варіювати в певному напрямку, наскільки це допускає організація виду. Тундра, ліс, степ, пустеля, гори, водне середовище, життя на островах і т.д. – все це накладає особливий відбиток на організми. Ті види, що в стані пристосуватись, повинні переселитись на інший географічний ландшафт або вимерти» [3, с. 180–181]. Наведена цитата найбільш яскраво характеризує хорономічний принцип Л. С. Берга.

Згідно з Бергом, людська життєдіяльність є процесом перманентного пристосування. Соматична адаптація людини може бути фізіологічною (на індивідуальному рівні), біологічною (на видовому рівні) та генетичною (на спадковому рівні). Психічна адаптація людини є результатом індивідуальної, колективної і також генетичної адаптацій. Психосоматичний адаптаційний комплекс поєднує політичну антропологію з медичною (клінічною) психологією. Для політичної антропології надзвичайно важливим фактором є адаптація людини до певної культури, адаптація індивіда в етноландшафті. По суті, процес політичної діяльності також має всі ознаки стану перманентної адаптації до нової дійсності. Еволюція змушує кожного з нас постійно адаптуватись. Адаптація означає не лише вплив клімато–географічних факторів на життя людини, але і вплив людини на природу. Л. М. Гумільов зазначав, що ставити питання потрібно «не тільки як впливає географічне середовище на людей, але і в якому ступені люди є складовою частиною тієї оболонки Землі, котра нині іменується біосферою» [13, с. 30].

Сприйняття хорономічного принципу Л. С. Берга стало характерною рисою і для відомого російського історика, філософа, теоретика євразійства Г. В. Вернадського. Останній перетворив хорономічний принцип у власну концепцію «місцерозвитку», що була прив'язана до Євразії як цивілізаційної цілісності. Вернадський пише: «Не випадковий зв'язок народу з державою, котра цей народ організує, і з простором, який цей народ освоює, з його місцерозвитком» [6, с. 5]. Головними елементами історичного процесу взагалі Г. Вернадський називає: «а) ступінь тиску народності на оточуюче середовище; б) ступінь спротиву, що протиставлявся народності навколишнім середовищем» [6, с. 6]. Основа його політико–географічного аналізу охарактеризована наступним чином: «Під місцерозвитком людських суспільств ми розуміємо певне географічне середовище, що накладає відбиток своїх особливостей на людське співжиття, котре розвивається у цьому середовищі. Соціально–історичне середовище і географічна обстановка зливаються в одне ціле, взаємно впливаючи одне на одного. В різні історичні періоди і при різних ступенях культури людських суспільств різна сукупність соціально–історичних та географічних ознак утворює різні місцерозвитки у межах тієї самої географічної території» [6, с. 10].

Лев Гумільов підкреслює: «Оскільки всі явища етногенезу відбуваються на поверхні Землі в тих чи інших географічних умовах, то обов'язково виникає питання про роль ландшафту як фактора, що надає економічні можливості природно оформленим людським колективам – етносам. Однак поєднання історії з географією для нашої проблеми недостатньо, тому що мова йде про живі організми, котрі, як відомо, завжди знаходяться або в стані еволюції, або інволюції, або мономорфізму (внутрішньовидової стабільності) і взаємодіють з іншими живими організмами, утворюючи такі спільноти як геобіоценози» [13, с. 28]. Отож, говорячи про етноландшафт як специфічне місце конкретного етносу в біосфері, ми повинні сприйняти і природниче визначення етносу та етногенезу, що було запропоноване Гумільовим: «етнос – специфічна форма існування виду Homo sapiens, а етногенез – локальний варіант внутрішньовидового формоутворення, що визначається поєднанням історичного і хорономічного (ландшафтного) факторів» [13, с. 28].

Геологічна функція людини проявляється лише в колективній життєдіяльності. Геологічні перетворення людиною навколишнього середовища можливі лише за умови побудови соціального життя. Таким чином, соціалізація людини залежить від потреби здійснення останньою геологічної функції. Так, під тиском геологічної функції та клімато–географічних чинників виникає колективна психологія. Мова йде першопочатково про колективну психологію племені, раннього соціального об'єднання. Характер біосферної взаємодії між ранніми соціальними об'єднаннями та перехресними геолого–географічними впливами призводить до диференціації первісного людства на основі колективно–психологічних відмінностей. Так виникають племена, що продукують власну, неповторну соціальну психологію. Наявність неповторної соціальної психології призводить до появи етноландшафтів. Людина первісна перетворюється в людину етнічну.

Найперші дослідження в галузі політичної антропології (того ж таки Жоржа Баландьє) демонструють нам, що вчені йшли загалом правильним шляхом. У середині XX століття політичну антропологію було прийнято розуміти як етнодетерміноване вчення про політичне мислення і традиції первісних культур. Антропологи XX століття шукали витоки сучасності в первіснообщинному ладі, звертаючи свою увагу переважно на племена Африки, Австралії та Океанії. Ці племена у переважній своїй більшості залишились на етапі переходу між людиною первісною та людиною етнічною. Вони є носіями детермінованої геолого–географічно соціальної психології, але ще не виступають продуцентами етнічної психології. Цей перехід від соціальної психології до психології етнічної став моментом народження етносів та закріплення за останніми природних середовищ – етноландшафтів.

Л. М. Гумільов писав: «Дослідження, присвячені встановленню функціонального зв'язку явищ фізичної географії і палеоетнології на матеріалі історії Центральної Азії та археології низин Волги, дозволили зробити три висновки. 1. Історична доля етносу, що є результатом його діяльності, безпосередньо пов'язана з динамічним станом вміщаючого ландшафту. 2. Археологічна культура даного етносу, представляюча собою кристалізований слід його історичної долі, відображає палеогеографічний стан ландшафту в епоху, що піддається абсолютному датуванню. 3. Поєднання історичних та археологічних матеріалів дозволяє судити про характер даного вміщаючого ландшафту в ту чи іншу епоху, відповідно, і про характер його змін» [13, с. 24].

Соціальна психологія первісних людей містить лише натяк на сучасну систему політичної самоорганізації. Однак, саме на етапі первіснообщинного ладу були закладені вектори еволюції політичної культури для кожного окремого етносу. Перехід від племінного мислення до етнічної (головним чином, етноландшафтної) самоідентифікації зумовив необхідність державного будівництва. Отже, держава – це продукт етнічної психології. Які особливості конкретної етнічної психології, такий і формат розвитку державного організму. Особливість етноландшафту якраз і полягає в диференціації племен за ранньодержавними об'єднаннями. Такі об'єднання та військово–політичні союзи поступово виокремлюють в системі етнічної психології психологію політичну (вже на свідомому рівні). В момент появи політичної психології як складової частини етнічного світогляду, можна казати про завершення етногенетичного переходу від «племені» до «етносу» [2; 14; 17].

Етнос є категорією природною, важливою частиною біосфери. Сформований етнос відрізняється від племені наявністю структурованої на свідомому та підсвідомому рівнях етнічної психології із виокремленою політичною психологією. Під впливом системи міфорелігійного світогляду, що тісно прив'язаний до певного етноландшафту, виникає державна організація. Формування держави в сучасному розумінні цього слова завершується на етапі відокремлення релігійної та юридичної самосвідомості. Правосвідомість і звичаєве право є похідними категоріями міфорелігійного світогляду. Їхня диференціація маніфестує народження держави [7; 8].

Держава – це відображення етноладшафту. Поява держави направляє процес етногенезу в продуктивне русло економічного розвитку. Для державної самоорганізації етносу характерні поява економічної та юридичної психологій. Саме в лоні останніх закінчується період створення політичної культури. В момент появи цілісної, системної, опертої на релігію та право, політичної культури етнос перетворюється в народність.

Економічна психологія – базова передумова проходження етносу на нову стадію етногенезу. Економічний розвиток також є детермінованим географічно. Фактор економічних зв'язків на фоні певного геоландшафту слугує важливим чинником у процесі формування як племені, так і етносу. Однак, перехід природної людської спільності від етносу до народності означає соціальну структурованість останньої. Класовий поділ виступає основою народності. Саме в руслі класового розподілу народності протікає поява нової психології – громадянської [46; 52; 55].

Громадянська самоідентифікація, самоусвідомлення етнофорами (носіями етнічної ідентичності) себе як членів громадянської спільноти є найважливішими чинниками для переходу процесу державного будівництва на якісно новий рівень. Держави стають національними. Громадянський світогляд перетворює народність в націю [16]. Так досягається найвищий природний рівень етногенезу.

При побудові власної національної держави та оформленні на базі цієї держави нації постає надскладне завдання перед політикою. Історичний процес циклічний і фазовий. За фазою найвищого підйому завжди наступає фаза падіння. З точки зору біологічної еволюції та вчення про біосферу ця гіпотеза найбільш вдало виведена Л. М. Гумільовим. Перед політикою фази підйому постає нова мета – вберегти побудоване від закономірної руйнації. Ця мета і є підгрунтям практичного застосування політичної антропології.

Політична антропологія, як ми її розуміємо, має бути спрямована на побудову національної держави та її подальшу трансформацію задля уникнення еволюційних криз. Етнологія виокремлює племена, етноси, народності та нації як етнічні організми. Політична антропологія, задля успішного виконання своєї мети, має розділити також націю – на етнографічну та політичну. Політична антропологія пропонує ідеал етногенезу – політичну націю, що буде базуватись вже не на принципах етнічної психології, а на основі державної психології. Ознака

політичної нації – піднесення інтересів держави понад будь–які інші інтереси. Держава має стати найвищою цінністю. Саме шлях від зародження політичної самоорганізації до аксіологічного вивищення держави в контексті етнічної історії є розгорнутим предметом політичної антропології.

Визначальне значення біосферного чинника для сучасних еволюційно–генетичних досліджень у сфері політики та права ми підкреслили на XII З'їзді Українського географічного товариства. Так, Л. М. Гумільов вважав етнологію результатом «поєднання історії з географією» [13, с. 25]. Ми ж називаємо політичну антропологію «поєднанням політології з географією». Методологічна база такої функції і ролі політичної антропології, на наш погляд, була закладена П. М. Савицьким у статті «Геополітичні замітки з російської історії» [6, с. 292–331]. Вищеназвана праця аналізує конкретне співвідношення між географічним середовищем та державними організмами на теренах Євразії. Цікаве для нас і визначення Савицьким геополітики: «Геополітикою називається наука про географічне розповсюдження та географічний характер політичних об'єднань (держав)» [6, с. 292].

Видатний історик С. М. Соловйов у праці «Спостереження за історичним життям народів» підкреслює: «Найперше питання в історії кожного народу: де живе народ? Сильний вплив місцевості, її природних умов на життя народу не потребує дискусій, однак, ми вже сказали, що тут варто уникати односторонності. Якщо народ, особливо у своєму первісному стані, сильно підкоряється природним умовам заселеної ним місцевості, то з поступовим розвитком його духовних сил помітна зворотна дія, зміна природних умов під впливом народної діяльності (те, що ми назвали геологічною функцією людських спільнот – В. М.): місця непрохідні перетворюються в прохідні, шляхи незручні стають зручними, простір зменшується, зсушуються болота, рідіють ліси, з'являються нові рослини, тварини, колишні тварини зникають, клімат міняється. Природні умови продовжують діяти, але це вже інші природні умови, на котрі вплинула людина» [67, с. 6–7]. Можемо сказати, що до розуміння існування антрополандшафту прийшов ще С. М. Соловйов, який насправді зовсім не був прихильником географічного детермінізму [68].

Основа етнічної історії з С. М. Соловйовим – це рух [67, с. 8–9]. Він пише: «Ми сказали, що крім впливу особистої природи родоначальника (міфополітичний фактор! – В. М.) та природи країни велика кількість інших умов виявляє більш чи менш сильний вплив на складання образу народного. Тут важливе місце займає рух народу, чи починає народ виконувати свою історичну роль сильного руху, чи історія застає його під час довготривалого перебування на одному й тому ж місці, без особливих потягів до руху. Рух розвиває сили народу через спільне подолання небезпек і перепон, вселяє відвагу, розширює його горизонт, виробляє саме такий вплив на людські колективи, який здійснює подорож на окрему людину, розвиваючи її розумові сили знайомством з різноманіттям країн та народів» [67, с. 8–9].

Отож, з точки зору геополітики для політичної антропології важливе значення відіграють категорії «місцерозвиток» і «рух». Державність етносу може бути успішною лише за умов наявності власного постійного місцерозвитку та поєднання його з перманентним рухом. Саме місцерозвиток і рух кооперують між собою етнічні організми в суперетноси (за Л. М. Гумільовим), культурні імперії (за Г. В. Вернадським) чи цивілізації (за С. М. Соловйовим). Так, поєднання місцерозвитку з рухом на християнській основі перетворило Римську імперію в західну цивілізацію – Європу, що в подальшому диференціювалась на протестантський і римо–католицький світи. На поєднанні візантійського місцерозвитку (ойкумени) із кочівницьким рухом виникла серединна цивілізація – Євразія (складається з православно–візантійського, тюркського, угро–фінського та мусульманського світів). Взаємодія специфічних місцерозвитків з рухами витворила такі цивілізаційні сили як Китай, Індія, Персидський світ.

Цікавим для політичної антропології явищем виступає наявність перехідних зон між цивілізаціями. Так, Україна знаходиться на перетині Європи та Євразії, сполучаючи у соціальній психології свого населення одночасно римо–католицькі, православні, тюркські і мусульманські впливи. Український місцерозвиток – це перехрестя цивілізацій. Отже, перебуваючи на такому перехресті українці мають усвідомити всі вигоди свого становища. Україна і географічно (своїм геоландшафтом та етноландшафтом), і психологічно (на рівні етнічної та соціальної психологій її населення), і етногенетично (як місце руху та співжиття слов'ян та тюрків) є особливим державним утворенням між Європою та Азією. Отож, подальший рух українців, їхня роль та функція у світовій історії мають отримати відповідний особливий сенс.

Узагальнення. Виходячи з усього вищеозначеного, можемо нарешті запропонувати цілісну структуру політичної антропології:

1) Політична антропологія – це вчення про ідейний та ідеологічний розвиток традиційних форм політичного устрою в історичному процесі, що мають безпосереднє відношення до сучасного стану політичної практики на рівні етносу та держави. Політична антропологія – це водночас субдисципліна політології і соціокультурної антропології, що вивчає традиційні для будь–якого етносу та суспільства форми політичної культури через дослідження політико–правового устрою на прикладі, як примітивних, так і розвинутих спільнот. Перехресне застосування методів політології, соціокультурної антропології, історії, етнології, соціології, психології та географії дозволяє політичній антропології виконувати важливу функцію моделювання майбутнього політичного процесу у певному соціоетнічному середовищі. Предмет політичної антропології – це генетична передача та психологічна трансформація традиції як основи політичної культури етносу. Шлях від зародження політичної самоорганізації до аксіологічного вивищення держави в контексті етнічної історії є розгорнутим предметом політичної антропології. Об'єкт політичної антропології – людина політична, як носій етнічної, громадянської і класової ідентичності. Політична антропологія сприймає людину політичну як психобіологічний засіб подальшої передачі традиції.

2) Політична антропологія складається з трьох основних розділів – політичної антропології етнічних організмів, політичної антропології державних організмів та політичної антропології права. В усіх трьох розділах найважливішу функцію відіграють геополітична та

етнопсихологічна методології. Політична антропологія користується формулою «через вивчення психіки до проектування політики». Дослідження етнічних організмів спирається на вивчення психогенетичного успадкування політичних традицій в етнічній психології. Аналіз державних організмів є відображенням застосування психогенетично успадкованих традицій у державотворчих процесах, що супроводжували історію кожного окремого етносу. В свою чергу, політична антропологія права має на меті дослідити юридичний традиціоналізм через історичне вивчення публічного права.

Список використаних джерел

1. Баландьє Жорж. Політична антропологія / Жорж Баландьє. – Київ: Альтерпрес, 2002. – 252 с.
2. Берг Л. С. Номогенез / Л. С. Берг. – Петроград, 1922. – 306 с.
3. Берг Л. С. Климат и жизнь / Л. С. Берг. – М., 1947. – 196 с.
4. Брайчевський М. Ю. Суспільно–політичні рухи в Київській Русі / М. Ю. Брайчевський. Вибране. Т.1. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 720 с.
5. Бучинский И. Е. Очерки климата Русской равнины в историческую эпоху / И. Е. Бучинский. – Л., 1957. – 88 с.
6. Вернадский Г. Начертание русской истории / Г. В. Вернадский. – М.: Алгоритм, 2008. – 336 с.
7. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – Київ: Вища школа, 2004. – 239 с.
8. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К., 1995. – 336 с.
9. Грушевський М. С. Історія України–Руси: том 1 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 650 с.
10. Гумилев Л. Н. О соотношении природы и общества согласно данным исторической географии и этнологии / Л. Н. Гумилев // Вестник Ленинградского Государственного Университета. – 1970. – №24. – С.39–49.
11. Гумилев Л. Н. Биосфера и импульсы сознания / Л. Н. Гумилев // Природа. – 1978. – №12. – С.97–105.
12. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Гумилев. – М.: Айрис–пресс, 2011. – 736 с.
13. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М.: Айрис–пресс, 2012. – 560 с.
14. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико–теоретичний вимір / І. Данилюк. – К., 2010. – 432 с.
15. Дерягина М. А. Эволюционая антропология: биологические и культурные аспекты / М. А. Дерягина. – М., 2003. – 208 с.
16. Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А. С. Камінський. – Київ: Наш час, 2011. – 263 с.
17. Кикешев Н. И. Истоки славянской цивилизации / Н. И. Кикешев. – М.: Институт русской цивилизации, 2016. – 912 с.
18. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби / Ф. М. Кирилюк. – К: Академія, 2003.
19. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
20. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія / Ф. М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
21. Кирилюк Ф. М. Проблематика антропологічного обгрунтування політичного функціоналізму в Арістотеля / Ф. М. Кирилюк // Політологічні читання «Ціннісний вимір політичного вчення Арістотеля». Збірник матеріалів доповідей. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка; Вінниця: Друкарня ВНМУ ім. М. І. Пирогова, 2016.
22. Ключевский В. О. Методология русской истории / В. О. Ключевский. Сочинения в девяти томах: том 6. – М.: Мысль, 1989. – С.5–93.
23. Ключевский В. О. Терминология русской истории / В. О. Ключевский. Сочинения в девяти томах: том 6. – М.: Мысль, 1989. – С.94–107.
24. Коршук Р. М. Етнополітологія / Р. М. Коршук. – К.: Алерта, 2011. – 200 с.
25. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – Челябинск, 2010. – 379 с.
26. Лубський В. Історія релігій / В. Лубський, В. Козленко, М. Лубська, Г. Севрюков. – К.: Тандем, 2002. – 640 с.
27. Мельник В. М. Володимир Вернадський – перший президент Української Академії Наук / В. М. Мельник // Вісник Студентського Наукового Товариства Інституту історії, етнології та права Вінницького Державного Педагогічного Університету. – 2011. – Вип.10. – С.75–87.
28. Мельник В. М. Етнопсихологічні чинники у практиці клінічного психолога / В. М. Мельник // Матеріали IV міжнародної науково–практичної конференції молодих вчених (17–18 травня 2013 року). – Вінниця: Вінницький Національний Медичний Університет, Рада молодих вчених, 2013. – С.67–68.
29. Мельник В. М. Політична антропологія: нові вектори визначення проблематики і методології / В. М. Мельник // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Збірник наукових праць (за матеріалами VI Міжнародної науково–практичної конференції від 30–31 травня 2013 року). Частина І. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2013. – С.82–84.
30. Мельник В. М. Концепція протистояння авторитаризму та демократії у контексті сучасної політичної історії / В. М. Мельник // Освіта і наука в Україні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 21–22 червня 2013 року. Частина ІІ / Науковий редактор О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Національна металургійна академія України, «Роял Принт», 2013. – С.123–126.
31. Мельник В. М. Суспільство як правова категорія: теоретичні проблеми юридичної антропології / В. М. Мельник // Матеріали XII Міжнародної науково–практичної інтернет–конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» 29–30 червня 2013 р. – Переяслав–Хмельницький, 2013. – С.140–142.
32. Мельник В. М. Антропологічна типологія давньоукраїнського населення в етноісторичному контексті / В. М. Мельник // Вісник Вінницького Національного Медичного Університету. Науковий журнал. – 2013. – №2, Т.17. – С.345–357.
33. Мельник В. М. Природно–географічна концепція у соціокультурній та фізичній антропології / В. М. Мельник // Biomedical and Biosocial Anthropology. Scientific journal. – 2013. – №21. – С.230–237.
34. Мельник В. М. Теорія політичної антропології: постановка проблеми / В. М. Мельник // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: Збірник наукових праць (за матеріалами VII Міжнародної науково–практичної конференції від 26–27 грудня 2013 року). – Частина І. – Луганськ: Східноукраїнський Національний Університет ім. Володимира Даля, 2013. – С.119–122.
35. Мельник В. М. Політичний стереотип державної влади в українській етнічній свідомості: модель Київської Русі / В. М. Мельник // «Людина віртуальна: нові горизонти»: Збірник наукових праць (за Матеріалами міжнародної науково–практичної конференції від 10–11 березня 2014 року). – Луганськ: Східноукраїнський Національний Університет ім. Володимира Даля, 2014.
36. Мельник В. М. Традиціоналістичний підхід у політичній антропології / В. М. Мельник // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: Збірник наукових праць (за матеріалами VIII Міжнародної науково–практичної конференції від 30–31 травня 2014 року) / За заг. ред. доктора філософських наук Журби М. А. – Луганськ: Східноукраїнський Національний Університет ім. В. Даля, 2014. – С.130–132.
37. Melnyk V. M. Fundamentals of Anthropological interpretation of the socio–cultural tradition / V. M. Melnyk // «The First International conference on development of sociology and demography in Eurasia». Proceedings of the Conference (October 27, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, Vienna, 2014. – P.3–7.
38. Мельник В. М. Антропологічна філософія політичного традиціоналізму / В. М. Мельник // «Лабіринти реальності»: збірник наукових праць (за матеріалами Міжнародної науково–практичної конференції від 20–21 жовтня 2014 року) / за загальною редакцією д. філос. н. Журби М. А. – Рубіжне: видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2014. – С.44–46.
39. Мельник В. М. Нация как высшая стадия эволюции этнических организмов: взгляд политического антрополога / В. М. Мельник // «Лабіринти реальності»: збірник наукових праць (за матеріалами Міжнародної науково–практичної конференції від 20–21 жовтня 2014 року) / за загальною редакцією д. філос. н. Журби М. А. – Рубіжне: видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2014. – С.103–106.

40. Melnyk V. M. Political anthropology of tradition and nation (Ukrainian ethno–historical example) / V. M. Melnyk // «The Third International Congress on Social Sciences and Humanities». Proceedings of the Congress (15 November, 2014). (Section 6: Political science). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2014. – P.146–155.

41. Мельник В. М. Новый взгляд на теорию политической антропологии / В. М. Мельник // IV Международная научно–практическая конференция: «Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени» // Национальная Ассоциация Ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал. Раздел «Политические науки» – №4, часть 3. – Екатеринбург, 2014. – С.165–167.

42. Мельник В. М. Традиціоналізм і політична антропологія / В. М. Мельник // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія. Збірник наукових праць. – Одеса: Фенікс, 2014. – Вип.8. – С.123–127.

43. Мельник В. М. Історичні умови становлення християнської ідейної філософії та її цивілізаційне значення для генезису європейської геополітики / В. М. Мельник // «Людина віртуальна: нові горизонти»: Збірник наукових праць (за Матеріалами II Міжнародної науково–практичної конференції від 17–18 березня 2015 року). Присвячується 95–річчю СНУ ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукраїнський Національний Університет ім. Володимира Даля, 2015.

44. Мельник В. М. Антропологічні принципи гуманітарної методології / В. М. Мельник // «Людина віртуальна: нові горизонти»: Збірник наукових праць (за Матеріалами II Міжнародної науково–практичної конференції від 17–18 березня 2015 року). Присвячується 95–річчю СНУ ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукраїнський Національний Університет ім. Володимира Даля, 2015.

45. Melnyk V. M. Political anthropology of the evolution of ethnic organisms and the notion of nation / V. M. Melnyk // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21–22 квітня 2015 року: матеріали доповідей та виступів. – Частина 9. – К.: «Київський університет», 2015. – С.54–56.

46. Мельник В. М. Дослідження етноцентричних ідеологічних систем у політичній антропології / В. М. Мельник // Наукова конференція «Науково–світоглядні та міждисциплінарні проблеми гуманітарного розвитку сучасного суспільства» (2 липня 2015 р.). Матеріали доповідей та виступів. – К.: «Київський університет», 2015. – С.32–35.

47. Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології / В. М. Мельник. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 552 с.

48. Мельник В. М. Психогенетичний принцип у психологічній антропології і концепція спадкового генетичного духу / В. М. Мельник // Медичний форум: Науковий журнал. – Львів: Львівська медична спільнота, 2015. – №6 (06). – С.80–83.

49. Мельник В. М. Трансформація націоналізму в традиціоналізм: приклад ідеологічної інтерпретації у політичній антропології в контексті державного націоналізму / В. М. Мельник // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 4–5 грудня 2015 р. м. Дніпропетровськ – Частина II. – Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С.60–62.

50. Мельник В. М. Стратегічні і політичні завдання української географії / В. М. Мельник // Сучасний стан і тенденції розвитку сучасної європейської науки: матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 10 грудня 2015 р.). – Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2015. – Т.1. – С.10–12.

51. Мельник В. М. Спроба інтерпретації нових наукових принципів політичної географії в антропологічному дискурсі / В. М. Мельник // Сучасний стан і тенденції розвитку сучасної європейської науки: матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 10 грудня 2015 р.). – Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2015. – Т.2. – С.123–125.

52. Мельник В. М. Тлумачення української економічної системи: соціально–психологічний підхід / В. М. Мельник // Збірник матеріалів X Міжнародної науково–практичної конференції «Виклики та перспективи розвитку нової економіки на світовому, державному та регіональному рівнях» / за ред. А. В. Череп. – Запоріжжя: Видавництво ЗНУ, 2015. – С.57–58.

53. Мельник В. М. Оборонні укріплення міста Вінниці / В. М. Мельник. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 96 с.

54. Мельник В. М. Соціокультурна антропологія як державницька ідейна платформа / В. М. Мельник // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національні та інтернаціональні аспекти: збірник наукових праць (за матеріалами XI Міжнародної науково–практичної конференції від 29–30 грудня 2015 року) / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. – Рубіжне: вид–во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С.118–120.

55. Мельник В. М. «Украинский вариант капитализма»: анализ и перспективы / В. М. Мельник // Эко. Всероссийский экономический журнал. – 2016. – №3. – С.126–141.

56. Melnyk V. M. Ethnopolitical Essays / V. M. Melnyk. – Saarbrucken: Lambert Academic Publishing, 2016. – 74 p.

57. Мельник В. М. Болівія: політична історія та конституційне право / В. М. Мельник. – Київ: Українська асоціація зовнішньої політики, 2016. – 30 с.

58. Мельник В. М. Етноісторичні аспекти становлення польської нації (Рання етнічна історія поляків) / В. М. Мельник. – Вінниця: Друкарня ВНМУ ім. М. І. Пирогова, 2016. – 44 с.

59. Мельник В. М. Теорія протистояння сходу і заходу у філософії права / В. М. Мельник // Карпатський правничий часопис. – Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». – 2016. – Вип.11.

60. Мельник В. М. Геополітика світового конституціоналізму / В. М. Мельник // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20–21 квітня 2016 р.: матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – Ч.10. – С.45–47.

61. Мельник В. М. Конституційно–правові механізми регулювання системи державного управління в східноєвропейській транзитивній моделі: загальна геополітична теорія / В. М. Мельник // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20–21 квітня 2016 р.: матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – Ч.10. – С.92–94.

62. Мельник В. М. Нова геоекономічна реальність: філософія китайського законодавства у сфері міжнародної торгівлі / В. М. Мельник // Підприємництво, господарства і право. Науково–практичний господарсько–правовий журнал. – 2016. – №1 (239). – С.56–60.

63. Мельник В. М. Проблематика антропологічного обґрунтування політичного функціоналізму в Арістотеля / В. М. Мельник / Політологічні читання «Ціннісний вимір політичного вчення Арістотеля». Збірник матеріалів доповідей. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка; Вінниця: Друкарня ВНМУ ім. М. І. Пирогова, 2016.

64. Петрушенко Е. Ф. Значение этнической психологии в антропологической теории / Е. Ф. Петрушенко, В. М. Мельник // Science, Technology and Life – 2014: Proceedings of the international scientific conference. Czech Republik, Karlovy Vary, 27–28 December 2014. / Editors V. A. Iljuhina, V. I. Zhukovskij, N. P. Ketova, A. M. Gazalieva, G. S. Mal. Electron. txt. d. (13,3 MB). Karlovy Vary: Skleneny Mustek; MCNIP, 2015. – P.1063–1071.

65. Петрушенко О. Ф. Українці та українська мова в Словаччині / О. Ф. Петрушенко, В. М. Мельник. – Вінниця: Друкарня ВНМУ ім. М. І. Пирогова, 2016. – 40 с.

66. Рерих Н. Твердыня пламенная / Н. Рерих. – Рига: Виеда, 1991. – 272 с.

67. Соловьев С. М. Наблюдения над исторической жизнью народов / С. М. Соловьев. – М.: Астрель, 2003. – 511 с.

68. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М.: Эксмо, 2008. – 1024 с.

69. Стахів М. Христова Церква в Україні: 988–1596. Нарис історії Української Католицької Церкви / Матвій Стахів. – Львів: Видавниче підприємство «Стрім», 1993. – 586 с.

70. Фромм Э. Вы будете как Боги / Э. Фромм. – М.: АСТ, 2013. – 413 с.

References

1. Baland'je Zhorzh. Politychna antropologija / Zhorzh Baland'je. – Kyi'v: Al'terpres, 2002. – 252 s.

2. Berg L. S. Nomogenez / L. S. Berg. – Petrograd, 1922. – 306 s.

3. Berg L. S. Klimat i zhizn' / L. S. Berg. – M., 1947. – 196 s.

4. Brajchevs'kyj M. Ju. Suspil'no–politychni ruhy v Kyi'vs'kij Rusi / M. Ju. Brajchevs'kyj. Vybrane. T.1. – K.: Vydavnyctvo imeni Oleny Teligy, 2009. – 720 s.

5. Buchinskij I. E. Ocherki klimata Russkoj ravniny v istoricheskuju jepohu / I. E. Buchinskij. – L., 1957. – 88 s.

6. Vernadskij G. Nachertanie russkoj istorii / G. V. Vernadskij. – M.: Algoritm, 2008. – 336 s.

7. Vivcharyk M. M. Ukrai'na: vid etnosu do nacii' / M. M. Vivcharyk. – Kyi'v: Vyshha shkola, 2004. – 239 s.

8. Vovk H. Studii' z ukrai'ns'koi' etnografii' ta antropologii' / H. Vovk. – K., 1995. – 336 s.

9. Grushevs'kyj M. S. Istorija Ukrai'ny–Rusy: tom 1 / M. S. Grushevs'kyj. – K.: Naukova dumka, 1991. – 650 s.

10. Gumilev L. N. O sootnoshenii prirody i obshhestva soglasno dannym istoricheskoj geografii i jetnologii / L. N. Gumilev // Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. – 1970. – №24. – S.39–49.

11. Gumilev L. N. Biosfera i impul'sy soznanija / L. N. Gumilev // Priroda. – 1978. – №12. – S.97–105.

12. Gumilev L. N. Drevnjaja Rus' i Velikaja Step' / L. Gumilev. – M.: Ajris–press, 2011. – 736 s.

13. Gumilev L. N. Jetnogenez i biosfera Zemli / L. N. Gumilev. – M.: Ajris–press, 2012. – 560 s.

14. Danyljuk I. Etnichna psyhologija jak galuz' naukovogo znannja: istoryko–teoretychnyj vymir / I. Danyljuk. – K., 2010. – 432 s.

15. Derjagina M. A. Jevoljucionaja antropologija: biologicheskie i kul'turnye aspekty / M. A. Derjagina. – M., 2003. – 208 s.

16. Kamins'kyj A. S. Istorija Rechi Pospolytoi' jak istorija bagat'oh narodiv, 1505–1795. Gromadjany, i'hnja derzhava, suspil'stvo, kul'tura / A. S. Kamins'kyj. – Kyi'v: Nash chas, 2011. – 263 s.

17. Kikeshev N. I. Istoki slavjanskoj civilizacii / N. I. Kikeshev. – M.: Institut russkoj civilizacii, 2016. – 912 s.

18. Kyryljuk F. M. Politologija Novoi' doby / F. M. Kyryljuk. – K: Akademija, 2003.

19. Kyryljuk F. M. Filosofija politychnoi' ideologii' / F. M. Kyryljuk. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 520 s.

20. Kyryljuk F. M. Novitnja politologija / F. M. Kyryljuk. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 564 s.

21. Kyryljuk F. M. Problematyka antropologichnogo obg'runtuvannja politychnogo funkcionalizmu v Aristotelja / F. M. Kyryljuk // Politologichni chytannja «Cinnisnyj vymir politychnogo vchennja Aristotelja». Zbirnyk materialiv dopovidej. – Kyi'v: KNU im. T. Shevchenka; Vinnycja: Drukarnja VNMU im. M. I. Pyrogova, 2016.

22. Kljuchevskij V. O. Metodologija russkoj istorii / V. O. Kljuchevskij. Sochinenija v devjati tomah: tom 6. – M.: Mysl', 1989. – S.5–93.

23. Kljuchevskij V. O. Terminologija russkoj istorii / V. O. Kljuchevskij. Sochinenija v devjati tomah: tom 6. – M.: Mysl', 1989. – S.94–107.

24. Korshuk R. M. Etnopolitologija / R. M. Korshuk. – K.: Alerta, 2011. – 200 s.

25. Lebon G. Psihologija narodov i mass / G. Lebon. – Cheljabinsk, 2010. – 379 s.

26. Lubs'kyj V. Istorija religij / V. Lubs'kyj, V. Kozlenko, M. Lubs'ka, G. Sevrjukov. – K.: Tandem, 2002. – 640 s.

27. Mel'nyk V. M. Volodymyr Vernads'kyj – pershyj prezydent Ukrai'ns'koi' Akademii' Nauk / V. M. Mel'nyk // Visnyk Students'kogo Naukovogo Tovarystva Instytutu istorii', etnologii' ta prava Vinnyc'kogo Derzhavnogo Pedagogichnogo Universytetu. – 2011. – Vyp.10. – S.75–87.

28. Mel'nyk V. M. Etnopsyhologichni chynnyky u praktyci klinichnogo psyhologa / V. M. Mel'nyk // Materialy IV mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' molodyh vchenyh (17–18 travnja 2013 roku). – Vinnycja: Vinnyc'kyj Nacional'nyj Medychnyj Universytet, Rada molodyh vchenyh, 2013. – S.67–68.

29. Mel'nyk V. M. Politychna antropologija: novi vektory vyznachennja problematyky i metodologii' / V. M. Mel'nyk // Aktual'ni pytannja, problemy ta perspektyvy rozvytku gumanitarystyky u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'nyj ta internacional'nyj aspekty. Zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy VI Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 30–31 travnja 2013 roku). Chastyna I. – Lugans'k: Vydavnyctvo Shidnoukrai'ns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Volodymyra Dalja, 2013. – S.82–84.

30. Mel'nyk V. M. Koncepcija protystojannja avtorytaryzmu ta demokratii' u konteksti suchasnoi' politychnoi' istorii' / V. M. Mel'nyk // Osvita i nauka v Ukrai'ni. Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii' 21–22 chervnja 2013 roku. Chastyna II / Naukovyj redaktor O. Ju. Vysoc'kyj. – Dnipropetrovs'k: Nacional'na metalurgijna akademija Ukrai'ny, «Rojal Prynt», 2013. – S.123–126.

31. Mel'nyk V. M. Suspil'stvo jak pravova kategorija: teoretychni problemy jurydychnoi' antropologii' / V. M. Mel'nyk // Materialy XII Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' internet–konferencii' «Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tret'ogo tysjacholittja u krai'nah SND» 29–30 chervnja 2013 r. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2013. – S.140–142.

32. Mel'nyk V. M. Antropologichna typologija davn'oukrai'ns'kogo naselennja v etnoistorychnomu konteksti / V. M. Mel'nyk // Visnyk Vinnyc'kogo Nacional'nogo Medychnogo Universytetu. Naukovyj zhurnal. – 2013. – №2, T.17. – S.345–357.

33. Mel'nyk V. M. Pryrodno–geografichna koncepcija u sociokul'turnij ta fizychnij antropologii' / V. M. Mel'nyk // Biomedical and Biosocial Anthropology. Scientific journal. – 2013. – №21. – S.230–237.

34. Mel'nyk V. M. Teorija politychnoi' antropologii': postanovka problemy / V. M. Mel'nyk // Religija, religijnist', filosofija ta gumanitarystyka u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'nyj ta internacional'nyj aspekty: Zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy VII Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 26–27 grudnja 2013 roku). – Chastyna I. – Lugans'k: Shidnoukrai'ns'kyj Nacional'nyj Universytet im. Volodymyra Dalja, 2013. – S.119–122.

35. Mel'nyk V. M. Politychnyj stereotyp derzhavnoi' vlady v ukrai'ns'kij etnichnij svidomosti: model' Kyi'vs'koi' Rusi / V. M. Mel'nyk // «Ljudyna virtual'na: novi goryzonty»: Zbirnyk naukovyh prac' (za Materialamy mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 10–11 bereznja 2014 roku). – Lugans'k: Shidnoukrai'ns'kyj Nacional'nyj Universytet im. Volodymyra Dalja, 2014.

36. Mel'nyk V. M. Tradycionalistychnyj pidhid u politychnij antropologii' / V. M. Mel'nyk // Aktual'ni pytannja, problemy ta perspektyvy rozvytku gumanitarystyky u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'nyj ta internacional'nyj aspekty: Zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy VIII Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 30–31 travnja 2014 roku) / Za zag. red. doktora filosofs'kyh nauk Zhurby M. A. – Lugans'k: Shidnoukrai'ns'kyj Nacional'nyj Universytet im. V. Dalja, 2014. – S.130–132.

37. Melnyk V. M. Fundamentals of Anthropological interpretation of the socio–cultural tradition / V. M. Melnyk // «The First International conference on development of sociology and demography in Eurasia». Proceedings of the Conference (October 27, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, Vienna, 2014. – P.3–7.

38. Mel'nyk V. M. Antropologichna filosofija politychnogo tradycionalizmu / V. M. Mel'nyk // «Labirynty real'nosti»: zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 20–21 zhovtnja 2014 roku) / za zagal'noju redakcijeju d. filos. n. Zhurby M. A. – Rubizhne: vydavnyctvo Shidnoukrai'ns'kogo nacional'nogo universytetu im. V. Dalja, 2014. – S.44–46.

39. Mel'nik V. M. Nacija kak vysshaja stadija jevoljucii jetnicheskih organizmov: vzgljad politicheskogo antropologa / V. M. Mel'nik // «Labirynty real'nosti»: zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 20–21 zhovtnja 2014 roku) / za zagal'noju redakcijeju d. filos. n. Zhurby M. A. – Rubizhne: vydavnyctvo Shidnoukrai'ns'kogo nacional'nogo universytetu im. V. Dalja, 2014. – S.103–106.

40. Melnyk V. M. Political anthropology of tradition and nation (Ukrainian ethno–historical example) / V. M. Melnyk // «The Third International Congress on Social Sciences and Humanities». Proceedings of the Congress (15 November, 2014). (Section 6: Political science). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2014. – P.146–155.

41. Mel'nik V. M. Novyj vzgljad na teoriju politicheskoj antropologii / V. M. Mel'nik // IV Mezhdunarodnaja nauchno–prakticheskaja konferencija: «Otechestvennaja nauka v jepohu izmenenij: postulaty proshlogo i teorii novogo vremeni» // Nacional'naja Associacija Uchenyh (NAU). Ezhemesjachnyj nauchnyj zhurnal. Razdel «Politicheskie nauki» – №4, chast' 3. – Ekaterinburg, 2014. – S.165–167.

42. Mel'nyk V. M. Tradycionalizm i politychna antropologija / V. M. Mel'nyk // Naukovyj visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu. Serija: Istorija. Filosofija. Politologija. Zbirnyk naukovyh prac'. – Odesa: Feniks, 2014. – Vyp.8. – S.123–127.

43. Mel'nyk V. M. Istorychni umovy stanovlennja hrystyjans'koi' idejnoi' filosofii' ta i'i' cyvilizacijne znachennja dlja genezysu jevropejs'koi' geopolityky / V. M. Mel'nyk // «Ljudyna virtual'na: novi goryzonty»: Zbirnyk naukovyh prac' (za Materialamy II Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 17–18 bereznja 2015 roku). Prysvjachujet'sja 95–richchju SNU im. V. Dalja. – Lugans'k: Shidnoukrai'ns'kyj Nacional'nyj Universytet im. Volodymyra Dalja, 2015.

44. Mel'nyk V. M. Antropologichni pryncypy gumanitarnoi' metodologii' / V. M. Mel'nyk // «Ljudyna virtual'na: novi goryzonty»: Zbirnyk naukovyh prac' (za Materialamy II Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 17–18 bereznja 2015 roku). Prysvjachujet'sja 95–richchju SNU im. V. Dalja. – Lugans'k: Shidnoukrai'ns'kyj Nacional'nyj Universytet im. Volodymyra Dalja, 2015.

45. Melnyk V. M. Political anthropology of the evolution of ethnic organisms and the notion of nation / V. M. Melnyk // Mizhnarodna naukova konferencija «Dni nauky filosofs'kogo fakul'tetu – 2015», 21–22 kvitnja 2015 roku: materialy dopovidej ta vystupiv. – Chastyna 9. – K.: «Kyi'vs'kyj universytet», 2015. – S.54–56.

46. Mel'nyk V. M. Doslidzhennja etnocentrychnyh ideologichnyh system u politychnij antropologii' / V. M. Mel'nyk // Naukova konferencija «Naukovo–svitogljadni ta mizhdyscyplinarni problemy gumanitarnogo rozvytku suchasnogo suspil'stva» (2 lypnja 2015 r.). Materialy dopovidej ta vystupiv. – K.: «Kyi'vs'kyj universytet», 2015. – S.32–35.

47. Mel'nyk V. M. Narysy z teorii' sociokul'turnoi' antropologii' / V. M. Mel'nyk. – Vinnycja: TOV «Vinnyc'ka mis'ka drukarnja», 2015. – 552 s.

48. Mel'nyk V. M. Psyhogenetychnyj pryncyp u psyhologichnij antropologii' i koncepcija spadkovogo genetychnogo duhu / V. M. Mel'nyk // Medychnyj forum: Naukovyj zhurnal. – L'viv: L'vivs'ka medychna spil'nota, 2015. – №6 (06). – S.80–83.

49. Mel'nyk V. M. Transformacija nacionalizmu v tradycionalizm: pryklad ideologichnoi' interpretacii' u politychnij antropologii' v konteksti derzhavnogo nacionalizmu / V. M. Mel'nyk // Aktual'ni problemy rozvytku osvity i nauky v umovah globalizacii'. Materialy vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii'. 4–5 grudnja 2015 r. m. Dnipropetrovs'k – Chastyna II. – Nauk. red. O. Ju. Vysoc'kyj. – Dnipropetrovs'k: Rojal Prynt, 2016. – S.60–62.

50. Mel'nyk V. M. Strategichni i politychni zavdannja ukrai'ns'koi' geografii' / V. M. Mel'nyk // Suchasnyj stan i tendencii' rozvytku suchasnoi' jevropejs'koi' nauky: materialy mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' (m. Kyi'v, 10 grudnja 2015 r.). – Vinnycja: FOP Rogal's'ka I. O., 2015. – T.1. – S.10–12.

51. Mel'nyk V. M. Sproba interpretacii' novyh naukovyh pryncypiv politychnoi' geografii' v antropologichnomu dyskursi / V. M. Mel'nyk // Suchasnyj stan i tendencii' rozvytku suchasnoi' jevropejs'koi' nauky: materialy mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' (m. Kyi'v, 10 grudnja 2015 r.). – Vinnycja: FOP Rogal's'ka I. O., 2015. – T.2. – S.123–125.

52. Mel'nyk V. M. Tlumachennja ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' systemy: social'no–psyhologichnyj pidhid / V. M. Mel'nyk // Zbirnyk materialiv H Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' «Vyklyky ta perspektyvy rozvytku novoi' ekonomiky na svitovomu, derzhavnomu ta regional'nomu rivnjah» / za red. A. V. Cherep. – Zaporizhzhja: Vydavnyctvo ZNU, 2015. – S.57–58.

53. Mel'nyk V. M. Oboronni ukriplennja mista Vinnyci / V. M. Mel'nyk. – Vinnycja: TOV «Vinnyc'ka mis'ka drukarnja», 2015. – 96 s.

54. Mel'nyk V. M. Sociokul'turna antropologija jak derzhavnyc'ka idejna platforma / V. M. Mel'nyk // Religija, religijnist', filosofija ta gumanitarystyka u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'ni ta internacional'ni aspekty: zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy XI Mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' vid 29–30 grudnja 2015 roku) / za zag. red. d. filos. n. Zhurby M. A. – Rubizhne: vyd–vo SNU im. V. Dalja, 2015. – S.118–120.

55. Mel'nik V. M. «Ukrainskij variant kapitalizma»: analiz i perspektivy / V. M. Mel'nik // Jeko. Vserossijskij jekonomicheskij zhurnal. – 2016. – №3. – S.126–141.

56. Melnyk V. M. Ethnopolitical Essays / V. M. Melnyk. – Saarbrucken: Lambert Academic Publishing, 2016. – 74 p.

57. Mel'nyk V. M. Bolivija: politychna istorija ta konstytucijne pravo / V. M. Mel'nyk. – Kyi'v: Ukrai'ns'ka asociacija zovnishn'oi' polityky, 2016. – 30 s.

58. Mel'nyk V. M. Etnoistorychni aspekty stanovlennja pol's'koi' nacii' (Rannja etnichna istorija poljakiv) / V. M. Mel'nyk. – Vinnycja: Drukarnja VNMU im. M. I. Pyrogova, 2016. – 44 s.

59. Mel'nyk V. M. Teorija protystojannja shodu i zahodu u filosofii' prava / V. M. Mel'nyk // Karpats'kyj pravnychyj chasopys. – L'viv: Zahidnoukrai'ns'ka organizacija «Centr pravnychyh iniciatyv». – 2016. – Vyp.11.

60. Mel'nyk V. M. Geopolityka svitovogo konstytucionalizmu / V. M. Mel'nyk // Mizhnarodna naukova konferencija «Dni nauky filosofs'kogo fakul'tetu – 2016», 20–21 kvitnja 2016 r.: materialy dopovidej ta vystupiv. – K.: VPC «Kyi'vs'kyj universytet», 2016. – Ch.10. – S.45–47.

61. Mel'nyk V. M. Konstytucijno–pravovi mehanizmy reguljuvannja systemy derzhavnogo upravlinnja v shidnojevropejs'kij tranzytyvnij modeli: zagal'na geopolitychna teorija / V. M. Mel'nyk // Mizhnarodna naukova konferencija «Dni nauky filosofs'kogo fakul'tetu – 2016», 20–21 kvitnja 2016 r.: materialy dopovidej ta vystupiv. – K.: VPC «Kyi'vs'kyj universytet», 2016. – Ch.10. – S.92–94.

62. Mel'nyk V. M. Nova geoekonomichna real'nist': filosofija kytajs'kogo zakonodavstva u sferi mizhnarodnoi' torgivli / V. M. Mel'nyk // Pidpryjemnyctvo, gospodarstva i pravo. Naukovo–praktychnyj gospodars'ko–pravovyj zhurnal. – 2016. – №1 (239). – S.56–60.

63. Mel'nyk V. M. Problematyka antropologichnogo obg'runtuvannja politychnogo funkcionalizmu v Aristotelja / V. M. Mel'nyk / Politologichni chytannja «Cinnisnyj vymir politychnogo vchennja Aristotelja». Zbirnyk materialiv dopovidej. – Kyi'v: KNU im. T. Shevchenka; Vinnycja: Drukarnja VNMU im. M. I. Pyrogova, 2016.

64. Petrushenko E. F. Znachenie jetnicheskoj psihologii v antropologicheskoj teorii / E. F. Petrushenko, V. M. Mel'nik // Science, Technology and Life – 2014: Proceedings of the international scientific conference. Czech Republik, Karlovy Vary, 27–28 December 2014. / Editors V. A. Iljuhina, V. I. Zhukovskij, N. P. Ketova, A. M. Gazalieva, G. S. Mal. Electron. txt. d. (13,3 MB). Karlovy Vary: Skleneny Mustek; MCNIP, 2015. – P.1063–1071.

65. Petrushenko O. F. Ukrai'nci ta ukrai'ns'ka mova v Slovachchyni / O. F. Petrushenko, V. M. Mel'nyk. – Vinnycja: Drukarnja VNMU im. M. I. Pyrogova, 2016. – 40 s.

66. Rerih N. Tverdynja plamennaja / N. Rerih. – Riga: Vieda, 1991. – 272 s.

67. Solov'ev S. M. Nabljudenija nad istoricheskoj zhizn'ju narodov / S. M. Solov'ev. – M.: Astrel', 2003. – 511 s.

68. Solov'ev S. M. Istorija Rossii s drevnejshih vremen / S. M. Solov'ev. – M.: Jeksmo, 2008. – 1024 s.

69. Stahiv M. Hrystova Cerkva v Ukrai'ni: 988–1596. Narys istorii' Ukrai'ns'koi' Katolyc'koi' Cerkvy / Matvij Stahiv. – L'viv: Vydavnyche pidpryjemstvo «Strim», 1993. – 586 s.

70. Fromm Je. Vy budete kak Bogi / Je. Fromm. – M.: AST, 2013. – 413 s.

Melnyk V. M., *fellow of the Institute of International Relations (University of Wroclaw), a student of Law and Philosophy (Department of Political Science) Faculty of Kyiv National University named after Taras Shevchenko, member of the Ukrainian Foreign Policy Association, coeditor of Ukrainian Medieval Journal (Ukraine, Kyiv), melnyk_science@mail.ru*

Theoretical construction of political anthropology

This article examines the theoretical and methodological bases of research of political anthropology. The author offers his own concept of «theoretical construction» of this specific field of knowledge (political anthropology). First attempt to combine scientific methods of politology, psychology and sociology (also linguistics, social anthropology, economics). His theoterical construction of political anthropology is based on high role of «political tradition». For Viktor Melnyk, the main subject of political anthropology is a role of psychological tradition of historical process in political culture today. For the author – political anthropology – the science of tradition and its implementation in contemporary political life. There are three «chapters» of Viktor Melnyk's political anthropology «construction»: political anthropology of states, political anthropology of ethnic organisms and political anthropology of public law (civil legal tradition is a subject of anthropology of law). Also, Viktor Melnyk believe, that political anthropology have a great ideological funcrion. Political anthropology is a basis of ideology of «Traditionalism».

Keywords: *political anthropology, political science, political tradition, political culture, political psychology, political technology, public policy, political history, ethnogenesis, traditionalism, geopolitics, Ukraine.*

Мельник В. М., *стипендиат института международных отношений Вроцлавского университета, студент юридического и философского (отделение политологии) факультетов Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, член Украинской ассоциации внешней политики, соредактор Украинского медиевистического журнала (Украина, Киев), melnyk_science@mail.ru*

Теоретическая конструкция политической антропологии

Анализируется теоретический и методологический базис для исследований в сфере политической антропологии. Автор предлагает свою собственную концепцию теоретической конструкции этой специфической дисциплины. Впервые предложено комплексное интегративное понимание политической антропологии на основе синтетического обобщения методов политологии, психологии, социологии, лингвистики, социально–культурной антропологии и экономики. Авторское видение этого своеобразного синтетического обобщения базируется на высокой оценке роли политической традиции. Для В. М. Мельника, главный предмет политической антропологии – роль психологической традиции исторического процесса в развитии современной политической культуры. Для автора политическая антропология является наукой о традиции и её имплементации в процессе политической деятельности. Виктор Мельник выделяет три раздела политической антропологии: политическую антропологию государственных организмов, политическую антропологию этнических организмов и политическую антропологию права. Автор верит, что его подход позволит интерпретировать политическую антропологию не только как перспективное научное направление, но и как мощную идеологическую почву.

Ключевые слова: *политическая антропология, политология, политическая традиция, политическая культура, политическая психология, политические технологии, публичная политика, политическая история, этногенез, традиционализм, геополитика, Украина.*

* * *

УДК 327

Костиря І. О.,
кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), prorectorknukim@gmail.com

МІСТО ЯК ГЕОКУЛЬТУРНИЙ АКТОР СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Динаміка розвитку міста, а також його політична активність складалися стихійно. Як очікується, нині ця залученість в політичний процес може і повинна здійснюватися направлено. Втім, характер цієї включеності у міжнародне життя ще не визначений. Питання полягає в тому, наскільки участь в політиці буде виправдано з конкурентної точки зору для міста і політичної системи світу в цілому. Найбільш конкурентоспроможними виявляться ті мегаполіси, які сформулюють принципи, на яких вони зможуть «зав'язувати» «міжмережеві вузли» (культурні, інтелектуальні, транспортні та фінансові, виробничих ресурсів). У зв'язку з цим зміст міжнародної діяльності мегаполісів і великих міст (або так звана «дипломатія міст») принципово змінюється. Традиційно вона була пов'язана з обмінами культурними програмами та укладенням вигідних торгових угод. Тепер же в першу чергу стоїть завдання «вписування» мегаполісу в глобальний (світовий) простір.

Ключові слова: *парадипломатія, мегаполіс, акторність, міжнародні відносини.*

З самого початку необхідно зауважити, що проблема акторності в теорії міжнародних відносин (далі – МВ) сприймається неоднозначно. Так дослідник Іванов концептуалізує внутрішньодержавні регіони як актори світової політики, які підривають або обмежують національний суверенітет знизу [4]. Марина Лєбєдєва [7] стверджує, що насправді мова йде, перш за все, про великі міста і прилеглі до них території з інфраструктурою, так чи інакше пов'язаною з містом. Саме в мегаполісах проявляються всі феномени і тенденції світової політики. Тут приймаються рішення щодо політичного курсу, працюють державні установи, в тому числі парламент, уряд, міністерства, реєструються і функціонують міжурядові організації, розміщуються їх штаб–квартири ТНК. Мегаполіс концентрує політичні події та процеси. Дослідники середньовічних європейських суспільств розглядають місто як основний системоутворюючий фактор в політиці того часу: досить згадати працю «Місто» соціолога, політолога Макс Вебер [2], в якій він не тільки пояснює сутність поняття «місто», але і класифікує міста за типами, аналізує відмінності, оцінює вплив обставин, що призводять до формування того чи іншого типу, Броделя, А. Піренна. В історичній науці середньовічні міста, котрі володіли високим ступенем політичної автономії, прийнято розглядати як міста–держави. Аналогічно імпліцитно концептуалізується і в сучасній теорії МВ опис націй–держав, що пов'язано з традицією аналізу Вестфальської системи. Такий підхід підводить до спірних результатів. Оскільки, в силу обмеженості території та населення соціальна структура міста–держави фундаментальним чином відрізнялася від соціальної структури державних утворень, сформованих на значних територіях. Відмінність полягала, перш за все, в тому, що соціальні мережі в місті–державі створювалися в основному на базі сімейно–клановых відносин, а внутрішня політика середньовічних міст–держав в значній мірі визначалася боротьбою між сім'ями–кланами. В. Сергєєв вважає, що: (1) саме так проходив політичний процес в Генуї, Флоренції; (2) фактично мережевий принцип формування політики і відрізняв міста–держави від держав, заснованих на вертикальних ієрархіях підпорядкування, будь то феодальні ієрархії або бюрократії народжуються абсолютистських держав [7]. Незважаючи на те, що на перший погляд така різниця може здатися не дуже істотною, проте саме цей чинник вплинув на історичну долю міст–держав та їх спілок. Там, де сімейно–клановий принцип вдалося подолати, трансформуючи суспільний устрій в досить складні інституційні конструкції, останні ставали основою сучасної демократичної держави. Сергєєв вважає, що саме так сталося, зокрема, в Швейцарії та Нідерландах [7]. Там же, де боротьба сімейних кланів була інституціоналізована, а саме цей випадок виявився найбільш поширеним, здатність суспільства чинити опір зовнішньому тиску різко слабшала. М. Лєбєдєва [7–8] відзначає, що в сучасній політиці знову зростає роль соціальних мереж, що пов'язано, перш за все, зі значним ускладненням суспільства, виникненням численних груп, що значно відрізняються одна від одної за цінностями, політичною культурою, але в силу різних економічних і політичних обставин живуть разом в містах–мегаполіса. Специфіку соціальних процесів та культурної спадщини глобального міста досліджують Д. Кларк, П. Геддес, П. Холл. Економічну сферу життя міст розглядає Г. Рід [22], Дж. Фрідман [18], С. Сассен [11], Дж. Е. Штігліц. Проблему акторства міста в міжнародних відносинах аналізують Н. О. Васілєва [1], М. І. Гарбарт [3], Г. М. Лаппо [6], М. М. Лебєдєва [7–8], О. Є. Прокопенко [9], Д. О. Савків [10], Ю. М. Саямов [12], В. С. Ягья [14]. Ці вчені аналізують також ключові тенденції розвитку народонаселення світу, найважливішими з яких є: підвищення питомої ваги міст в світі, особливості розвитку міст країн, що розвиваються, виняткова роль невиробничої сфери у формуванні каркаса розселення і системи зайнятості країни, регіону і всього світу. У своїх роботах М. Кастельс [5] вводить категорію «простір потоків», яке домінує над простором місць, а глобальні міста виконують вузлові функції управління інформаційними і матеріальними потоками, перетворюючись з місця в процес. Дослідник Альдеко Франциско [15] стверджує, що з'являються все більш виразні ознаки прагнення міст і місцевої влади формувати і просувати на міжнародному рівні власні уявлення про світоустрій і свою участь в його процесах. Розглядаючи феномен зростаючої ролі міст в міжнародних справах, дослідник Дж. Розенау [23] концептуалізує існування «двох вимірів світової політики» – світу централізованої державної зовнішньополітичної діяльності з державними представниками – президентами, міністрами, послами – і «поліцентричного світу», в якому діють інші учасники, в тому числі міста і місцева влада. Дослідники Д. Дучачек (Duchacek D.) [17] та Р. Таварес (Tavares Rodrigo) [25] розвивають парадигму «паралельної дипломатії», або «парадіпломатії», згідно з якою існує головний маршрут дипломатії для національних урядів, і паралельний, для таких акторів як міста і місцева влада. Причина полягає в тому, що ресурси на території великого міста накладаючись один на інший, посилюються. В результаті мегаполіс виявляється тим місцем, де утворюються так звані «міжмережеві вузли» (між різними сферами діяльності), які відкривають для міста нові можливості і є своєрідними «воротами» в глобальний світ «поствестфальської» епохи. Найбільш успішно сформувати такі «міжмережеві вузли» вдалося Нью–Йорку, Лондону, Токіо, Вашингтону і та їх довкілля, Південної Каліфорнії, Майамі, Ванкуверу, що і дозволило назвати їх «воротами в глобальну економіку». Дослідник Бріан Хокінг (Hocking B.) [19–20] вважає пара

дипломатію чинником складної реальності, в якій офіційна дипломатія та дипломатія міст і народу або, як її ще називають, громадянська дипломатія, хоча є учасниками одного простору МВ з множинними взаємозв'язками і взаємозалежностями, проте проявляється в різних, природно, «вагових категоріях» і з різними, часом протилежними векторами впливу на перебіг міжнародного життя. Причини цих змін Б. Хокінг вбачає в зміні балансу між двома фундаментальними проблемами культури МВ та політичної культури в цілому, які мають значний вплив на економічну сферу життя [20]. А саме: з одного боку, прагнення отримати доступ до акторів і геопростору в своїх інтересах; з іншого боку, бажання контролювати здатність інших робити те ж саме [21]. Таким чином виникає геокультурний вимір цієї проблеми. Узагальнюючи різні погляди дослідників, можна виділити основні смислові компоненти геокультури: 1. Геокультура позначає і зберігає соціокультурну зв'язок колишніх колоніальних метрополій з територіями, що знаходилися раніше в їх володінні, і представляє в сучасних умовах культурну підставу для впливу; 2. Геокультурні зв'язки «зшивають» індустріальний (що нині еволюціонує в постіндустріальний) світ з «третім світом» і тим самим диференціюють зовнішній світ на «своїх», «майже–що своїх» та «чужих»; 3. Геокультура представляється як одну з форм «культурної репрезентації простору», тим самим доповнюючи «цивілізаційний» (Тойнбі–Хантінгтона) підхід, і одночасно в чомусь представляючи йому альтернативу; 4. Геокультура розглядається як форма репрезентації політичних реалій в «просторових образах», тобто як продукт образно–географічних інтерпретацій; 5. Геокультурні простори як форма спільності людей, як етнічні світи, об'єднані насамперед загальною культурою і мовою; 6. Геокультура як спосіб геополітичного проектування, оперування та експансії, заснованій на атрибутах культурної сфери життя людини, тобто на розрізненні «своїх» і культурно «чужих»; 7. Геокультура як символічний капітал, що генерує спадкоємність геополітики та геоекономіки [1; 7–8; 10–22]. Тобто геокультура презентується як символічний капітал в геополітиці.

В нашому дослідженні концептуалізуються не тільки принципи завоювання символічного капіталу в геополітиці через управління символізмом культури і символізмом ідеології, але й у формі комунікативних обмінів ідеями, цінностями, символами з іншими національними центрами культурної творчості, вузлами та мережами творців. Зокрема через контакти міст в «просторі потоків».

Для підтвердження дієвості концепту розглянемо проблему в логіці загального та конкретного, глобального та локального. В цьому контексті особливий інтерес викликає феномен великих міст, які мають глобальне значення і явно виділяються за своїм світополітичним потенціалом, ролі, функцій в порівнянні з іншими містами. Необхідно зауважити, що нині у науковому середовищі поки не склалося єдиного для таких міст. Часто їх називають «мегаполісами», «світовими містами» або «глобальними містами». Проте поняття «мегаполіс» найчастіше відображає демографічний статус і величину міста. Як правило, поняття «мегаполіс», або «мегалополіс», використовується по відношенню до міста з населенням понад одного мільйона жителів. Поняття «мегалополіс» зазвичай позначає найбільшу за кількістю проживаючих і числу населених пунктів форму об'єднання, яка утворюється при злитті кількох міських агломерацій [16]. Найчастіше мегалополіси мають поліцентричну структуру з виділенням окремих найбільш значних центрів, наприклад Босваш, в якому ключовими містами є Бостон і Вашінгтон. За термінологією ООН «мегаполіси» (надвеликі або мегаміста) представляють собою міські агломерації з чисельністю населення понад 10 млн. чол. У 1970–ті роки в ООН цей термін використовувався для позначення міських агломерацій з населенням понад 8 млн. чол., в 1990–і роки поріг був збільшений на 2 млн. За оцінками експертів ООН, в 1950 році в світі було всього два мегаполісу: Нью–Йорк з населенням 12,3 млн. осіб і Токіо – 11,3 млн. 1 людина. До кінця 2009 року число мегаполісів досягло двадцяти чотирьох, а п'ятірка лідерів на сьогоднішній момент включає агломерацію Токіо–Йокогама (34,6 мільйонів осіб), Джакарту (23,3), Нью–Йорк (21,2), Мумбай (20,4) і Маніла (20,0) [16]. Під терміном «агломерація» зазвичай мають на увазі скупчення декількох населених пунктів на прилеглих територіях, об'єднаних господарськими та правовими зв'язками в складну багатокомпонентну систему [22]. За кількістю і фактичної значимості міст для конкретної агломерації, вони можуть бути розділені на моноцентричні і поліцентричені. Моноцентричні агломерації являють собою сукупність населених пунктів, об'єднаних навколо одного ядра – економічного і культурного центру, який часто позначають терміном «метрополія» (іноді синонім столиці). Поліцентричні агломерації складаються з декількох приблизно рівних за своїм розвитком і значущості населених пунктів – наприклад Рурська агломерація в Німеччині. Дослідник С. Сассен вважає, що глобальні міста формують транснаціональну мережу. Чотири найважливіших альфа–геополітичні центри – Нью–Йорк, Лондон, Токіо і Париж – є ключовими вузлами даної мережі. Завдяки присутності найвпливовіших у світі ТНК, неурядових організацій і транснаціональних еліт, чотири цих міста, незважаючи на столичний статус трьох з них, в найбільшою мірою відокремлені від національної держави в порівнянні з іншими містами світу, оскільки крім контролю стабільності всієї системи глобальних міст є найбільш широкими «воротами» держав в глобальну економіку, управління та інформаційні потоки. Глобальні міста другого порядку (бета) в більшій мірі пов'язані з певними регіонами, ніж вся глобальна економіка. Їх розділяють за регіональною ознакою: Вашингтон, Лос–Анджелес, Сан–Франциско, Чикаго, Ванкувер, Монреаль в Північній Америці; Брюссель, Берлін, Страсбург, Женева, Цюріх, Відень в Європі; Осака, Сінгапур, Сідней, Шанхай, Куала–Лумпур в АТР; Москва, Бомбей, Делі в Євразії; Мехіко, Каракас, Буенос–Айрес, Сан–Паулу і Ріо в Латинській Америці; Дубай на Близькому Сході. Очевидно, що глобальний місто є складною багаторівневою системою, що складається з взаємодіючих елементів – горизонтальних і вертикальних. Горизонтальні елементи – системи міста, які постійно відчувають вплив процесів глобалізації та урбанізації. З кожним з них пов'язані ключові проблеми розвитку глобального міста – проблема безпеки (антитерористична, інформаційна, транспортна), соціальної диференціації громадян і їх психологічної стійкості, проблема екології і сталого розвитку, диференціації міського простору. Логічно

уявити геополітику глобального міста у вигляді дворівневої структури: (1) базовий рівень являє собою абсолютно конкретне місце на земній кулі, що має весь набір геополітичних переваг і недоліків: близькість традиційних торговельних шляхів, положення на березі моря, наявність портів, аеропортів, кліматична зона; (2) вищий рівень – визначається як ключовий вузол простору потоків. Тобто, місце, яке сконцентрувало електронні ресурси і можливості для маршрутизації управлінських, інформаційних, фінансових потоків. Другий рівень є по–справжньому транснаціональним і визначає «акторність» глобального міста [18]. Важливою підмогою «акторності» глобального міста є його репутація, імідж, образ і бренд. У столітті інформаційної доступності і глобальної обізнаності на світовій арені з точки зору влади і впливу в більшій мірі виграють актори, що мають світову популярність. Вертикальні елементи системи глобального міста – рівні влади, що здійснюють управління містом і його окремими системами. У містах, що мають загальнодержавний статус (статус суб'єкта федерації, штату або землі в державах з федеральним устроєм або спеціальний адміністративний статус в унітарних державах) можна виділити такі рівні прийняття рішень: державний, регіональний, муніципальний. Нині констатується, що члени ООН визнають місцеву владу в якості важливого партнера у втіленні в життя програм миру та розвитку планетарного масштабу. Така позиція була сформована на рубежі століть в 2000 р. на першій установчій конференції мерів 20 міст світу під слогоном «Дипломатія міст» в Парижі. Її ініціаторами виступили Середземноморські міста в контексті наративу традицій проксенії (гостинності) давніх грецьких «полісів» часів Аристотеля. Цей форум, по суті, інституалізував існуючі на протязі останніх 20 років практику конференцій мерів великих міст світу, в якому брали участь мери приблизно 40 мегаполісів. На Другій конференції у 2002 р. в Афінах на засіданні представників 30 міст приймається основоположний документ – Афінська хартія дипломатії міст, а також Афінська декларація про олімпійську солідарність міст світу напередодні Олімпійських ігор в Афінах у 2004 році. Афінська хартія орієнтувала дипломатію міст на створення між містами, державами і народами місточків дружби, економічного і культурного співробітництва, зміцнення миру і міжнародної безпеки, запобігання і врегулювання конфліктних ситуацій. При аналізі тенденцій розвитку мегаполісів в XXI ст. та їх ролі у вирішенні міжнародних проблем було запропоновано: (1) термін «глокалізація», в якому об'єднали для означення особливо важливих для сучасного розвитку міст понять – «глобалізація» як причини виходу проблематики міст на глобальний рівень і «локалізація» як характеристика ролі місцевої влади у контексті розширення повноважень в пошуку коштів для вирішення питань розвитку на місцях; (2) створити інститут глокалізації і дипломатії міст; (3) створити Всесвітню організацію «Об'єднані міста і місцеві влади» на основі однієї з найстарішої неурядової організації міст – «Міжнародний союз місцевих Влад», що існував з 1913 року, Всесвітньої федерації об'єднаних міст, створеної у 1957 р. та на правах окремої секції при збереженні своєї самостійності Всесвітньої асоціації великих метрополій «Метрополіс», створений у 1985 році зусиллями 90 міст світу. Створений інститут мав стати аналогом ООН для міст, універсальним виразником їх інтересів на світовій арені в наступних формах: прямого членства (переважно для національних асоціацій і регіональних об'єднань міст, а також для найбільш міжнародно значущих мегаполісів); участь через національні асоціації міст (у багатьох країнах такі асоціації створені і об'єднують велику кількість міст самого різного рівня – в США, зокрема, 18 тис. міст); участь через регіональні об'єднання; участь через Всесвітню асоціацію великих метрополій «Метрополіс». Вищим органом стала Генеральна асамблея, що включає всіх членів організації та проводить свої засідання на всесвітніх конгресах. У період між конгресами діяльність організації визначається рішеннями її Всесвітньої ради, яка на своєму засіданні в Пекіні (КНР) в червні 2005 року затвердила основні напрямки діяльності і створила відповідні ним комітети і комісії, в тому числі Комітет з дипломатії міст, який отримав пріоритетне значення, а на засіданні в Марракеші (Марокко) у 2006 році. Між сесіями Всесвітньої ради проводяться засідання Виконавчого бюро (в жовтні 2004 р. – в Сан–Пауло (Бразилія), в лютому 2006 р. – у Вашингтоні (США), в березні 2007 р. – в Парижі (Франція). Організаційну роботу на постійній основі забезпечує Секретаріат організації зі штаб–квартирою в Барселоні (Іспанія) на чолі з генеральним секретарем. У червні 2008 року в Гаазі було проведено зусиллями цих інститутів першу Всесвітню конференцію по дипломатії міст «Роль місцевої влади в запобіганні конфліктів, зміцненні миру і в постконфліктному відновленні». Виділивши саме ці аспекти в загальній проблематиці розвитку дипломатії міст, організатори конференції мали на увазі привернути увагу до найбільш важливого завдання місцевої влади – завдання забезпечення миру і права на безпечне життя в містах, які все частіше виявляються під загрозою насильницьких конфліктів і зазіхань на спокій і добробут їх громадян. При цьому дипломатія міст характеризувалася як «інструмент місцевої влади для міжнародної підтримки своїх партнерів в конфліктних і постконфліктних зонах, для лобіювання міжнародної спільноти, розвитку діалогу, здійснення проектів співпраці і, більш того, як інструмент запобігання та подолання конфліктів в своїх містах Ця ініціатива була позитивно сприйнята в ОБСЄ [9–10].

Розвивають співпрацю міста світу зі схожими кліматичними умовами. Так, початком Асоціації зимових міст світу вважають 1981 рік, коли адміністрація Саппоро виступила із ініціативою організації «Конференції північних міст» з метою створення комфортних зимових міст під гаслом «Зима – наше багатство!». У 1982 р. в м. Саппоро пройшла 1–ша конференція північних міст за участю 9 міст із 6 країн. Конференція нині сформувала своєрідну мережу північних міст Азії, Північної Америки і Європи. Починаючи з 3–ї конференції в місті Едмонтон у 1988 р. організовуються «Зимові виставки» для бізнесменів і «Форум зимових міст» для фахівців і дослідників. Таким чином, «конференція північних міст» перетворилася в широкомасштабний захід у північних регіонах, завдяки якому відбувається обмін інформацією і технологіями. У 2004 р. в ході 11–ої конференції в м. Анкоридж прийнято рішення не обмежувати членство в Асоціації містами північних регіонів, щоб обговорювати питання облаштування комфортабельних зимових міст з багатьма містами, які мають спільні зимові проблеми, і «Асоціація мерів північних міст» була перейменована в «Асоціацію

мерів зимових міст світу». Крім того, для активізації діяльності Асоціації мерів і підвищення її привабливості, був прийнятий «План активізації діяльності Асоціації мерів зимових міст світу». Було вирішено відповідно до цього Плану для створення стійкого суспільства в тісній взаємодії з «зимовими містами світу» займатися глобальними екологічними проблемами і поліпшенням зимової міського життя, і поширювати по світу діяльність Асоціації мерів. Президентом «Асоціації мерів зимових міст світу» з часу створення Асоціації мерів північних міст є мер м. Саппоро.

Далі розглянемо розгортання процесу міжнародної співпраці з точки зору самого міста, зокрема Сан–Паулу. Місто Сан–Паулу – столиця однойменного штату, що є одним з найважливіших економічних центрів Південної півкулі. На штат Сан–Паулу припадає третина всього бразильського ВВП, в світовому рейтингу країн за рівнем ВВП Сан–Паулу займає 20–е місце, що свідчить про першість серед всіх країн Південної Америки, крім самої Бразилії. Сан–Паулу створює агломерацію з майже 20 мільйонним населенням і є 2–м самим густонаселеним містом Західної півкулі і 10–м в світі за економічною потужністю. Крім того, місто має другий в світі за чисельністю дипломатичний корпус, поступаючись лише Нью–Йорку. Етнічне розмаїття населення Сан–Паулу визначило широту його міжнародних зв'язків, які з поступовим зростанням міста також отримували розвиток. Важливою передумовою розвитку дипломаті і міста стало інтенсивний економічний розвиток. Початком активної міжнародної діяльності Сан–Паулу вважають 1962 р., коли було укладено договір про побратимські зв'язки з італійським містом Мілан. З самого початку співпраці договори включали в себе угоди про розвиток культурних зв'язків, передбачали спільні консультації з питань міського розвитку, охорони здоров'я, боротьби зі злочинністю тощо. Практика висновків подібних договорів швидко зарекомендувала себе як ефективний спосіб розвитку міжнародних зв'язків міста і розвивалася прискореними темпами. У період з 1962 по 2000 рр. було укладено понад 30 угод про побратимські зв'язки між Сан–Паулу і різними містами у всіх частинах світу. Більшість з них припали на Португалію, Іспанію та Китай [3].

Зміни в курсі розвитку дипломатії Сан–Паулу прийшли разом з наслідками науково–технічної революції в Бразилії, а також змінами всієї системи міжнародних відносин, що відбулися на рубежі XX і XXI ст. В першу чергу варто відзначити, що було використано вже існуючі механізми розширення зв'язків міста, а саме – побратимські зв'язки. У період з 2001 по 2005 р. побратимами Сан–Паулу стали 7 нових міст. З 2007 р. політика розвитку побратимських зв'язків прийняла зовсім інший характер, що було пов'язано з прийняттям нового муніципального закону, що регулює розвиток даної сфери діяльності. Відповідно до цього закону всі міста–побратими Сан–Паулу були розділені на три групи в залежності від рівня і пріоритетів розвитку співробітництва: загальна група, група розвитку культурних, соціальних і економічних зв'язків, група розвитку соціальних, економічних, політичних і культурних зв'язків. Крім того, в 2007 р. владою Сан–Паулу був введений інститут регіонального партнерства, коли було підписано угоду з владою французького регіону Іль–де–Франс. Мета даної угоди – реалізація спільних заходів у сфері політики і економіки, спільні проекти в сферах освіти і професійної підготовки, культурне співробітництво, обмін досвідом в рамках закріплення двосторонніх зв'язків. У 2012 р. аналогічна угода була підписана з Великопольським воєводством Польщі.

Станом на 2013 р. Сан–Паулу є членом ряду міжнародних міських організацій: Об'єднані міста і місцеві влади, Міжнародна рада місцевих ініціатив по навколишньому середовищу, Всесвітній альянс міст, що борються з бідністю, Об'єднання міст МЕРКОСУР, Іберо–американський центр стратегічного містобудування, Консультативний форум міст, муніципалітетів і регіонів країн МЕРКОСУР, Глобальна міська ініціатива, С40 – об'єднання міст з питань клімату, Метрополіс – всесвітня асоціація найбільших мегаполісів. Крім того, адміністрація міста розвиває зв'язки і з різними неміськими міжнародними об'єднаннями. Наприклад, в травні 2013 року між владою Сан–Паулу і керівниками програми ООН по населених пунктах (UN Habitat) було укладено угоду про співробітництво. Ця угода передбачає розробку спільних проектів розвитку міської зони Сан–Паулу, впровадження ефективних методів управління економікою і соціальною сферою міста. Також в 2013 р. представники адміністрації міста офіційно взяли участь в таких заходах як Міжнародний культурно–економічний форум, Всесвітній соціальний форум, Всесвітній економічний форум. Участь в подібних саммітах направлено на вирішення конкретних завдань, поставлених владою: залучення нових інвестицій, розширення торговельно–економічних зв'язків, використання зарубіжного досвіду для реалізації міських інфраструктурних, соціальних і культурних проектів і т.д. У березні цього року між адміністрацією міста і представниками Держдепартаменту США було підписано угоду про встановлення «прямих двосторонніх відносин». У жовтні аналогічний договір був підписаний з британським Форін Офісом, а в грудні – з Міністерством закордонних справ Франції. Дані досягнення можна вважати проривними хоча б тільки тому, що це перший випадок, коли незалежні держави встановлюють прямі дипломатичні відносини з регіоном держави, що розвивається. Крім того, для Франції це взагалі перший випадок встановлення дипломатичних відносин з субнаціональним актором. Ці факти яскраво ілюструють новий тренд сучасних міжнародних відносин – швидке зростання ролі парадіпломатії. Проведення міжнародних культурних і спортивних масових заходів також є фактором розширення інтернаціональної ролі і впливу міста. Міжнародна річниці мистецтва в Сан–Паулу стали однією з найстаріших творчих заходів у світі, поступаючись за віком лише Венеціанській. Рік за роком ця подія привертає все більше учасників з різних країн світу, наділяючи Сан–Паулу статусом головного центру мистецтва всієї Латинської Америки. Серед міжнародних спортивних заходів, які щорічно проводяться в місті, найважливішим є бразильський етап гонок у класі Формули–1, що проходить на трасі в одному з районів Сан–Паулу. Ця подія привертає увагу тисячі уболівальників з усього світу, а крім того, воно важливе для залучення нових спонсорів та інвестицій. У 2014 р. Сан–Паулу стало одним з міст проведення Чемпіонату світу з футболу, що в черговий раз привернула до міста увагу уболівальників з усього світу, а також відкрило шлях новим інвестиціям.

Вищезгадане свідчить, що міста протягом усієї своєї історії грали найважливішу роль в житті суспільства.

Нині на перший план вийшли різноманітні і багатошарові форми міжнародного співробітництва міст. Пов'язано це, перш за все, зі все більш зростаючої їх роллю в сучасних світополітичних процесах. Місто стає осередком найважливіших імпульсів розвитку країни і формування громадянського суспільства, становлення і вдосконалення інститутів урядових установ, органів державної влади, міжнародних організацій, зовнішньополітичних структур, міждержавних політичних і економічних зв'язків, обмінів в галузі культури, перетворився на великого і впливового актора світової політики. Глобальні міста об'єднуються в глобальну мережу. Сучасна дипломатія міст дуже складне і багатогранне явище: їй притаманна багатовимірність. Двостороння дипломатія міста представляє всю сукупність міжнародних контактів міських адміністрацій і парламентів з відповідними партнерами за кордоном, а багатостороння – характеризується діяльністю міст в міжнародних організаціях, переважно – регіональних і багатоскладних. Одним з видів дипломатії глобального міста є політичне посередництво: між державами, державою і бізнесом, громадянським суспільством, в тому числі – і бізнес–спільнотами. Народна дипломатія особливо важлива для глобальних міст, так як неформальні контакти їх громадян в більшій чи меншій мірі зміцнюють імідж таких міст як місця, сприятливого для спілкування, спільних акцій. Найсуттєвішу роль в народній дипломатії відіграють представники еліт, чиї неформальні міжнародні зв'язки створюють своєрідну транснаціональну мережу, що має найважливіший лобістський потенціал, який може бути використаний владою глобального міста для зміцнення його міжнародних позицій, досягнення тих чи інших цілей. Істотний інструмент дипломатії міст інститут побратимства, що надає містам можливості співробітництва у багатьох напрямках.

Список використаних джерел

1. Васильева Н. А. Философские вопросы науки о мировой политике / Васильева Н. А., Лагутина М. Л. // Вопросы философии. – 2012. – №10. – С.26–32.
2. Вебер Макс. Избранное. Образ общества / Вебер Макс. – М.: Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
3. Гарбарт М. И. Сан–Паулу как актор международных отношений в XXI в. / М. И. Гарбарт // Вопросы истории, международных отношений и документоведение. – Сборник материалов X Международной молодежной научной конференции (Томск, 16–18 апреля 2014 г.). – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2014. – Вып.10. – С.156−160.
4. Иванов И. Д. Европа регионов / И. Д. Иванов – М.: Международные отношения, 1998. – 192 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Лаппо Г. М. География городов / Г. М. Лаппо. – М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1997. – 679 с.
7. Лебедева М. М. Политическая система мира: проявления «внесистемности», или новые акторы – старые правила // «Приватизация» мировой политики: локальные действия, глобальные результаты / Отв. ред. М. М. Лебедева. – М.: Типография «Новости», 2008. – С.53–66.
8. Лебедева М. М. Мегаполис как актор мировой политики / М. М. Лебедева, В. М. Сергеев // Космополис. Зима 2004/2005. – №4 (10). – С.193–200.
9. Прокопенко А. Е. Политические аспекты участия городов в международном сотрудничестве. Автореф. дисс. к. полит. н. – Москва, 2009. – 28 с.
10. Савкин Д. А. К вопросу об «Акторности» глобальных городов в мировой политике / Д. А. Савкин // Вестник Санкт–Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения. – 2009. – Вып.4. – С.176–184.
11. Сассен С. Глобальный город: введение понятия // Глобальный город: теория и реальность / Под ред. Н. А. Слуки. – М.: ООО «Аванглион», 2007. – С.9–27.
12. Саямов Ю. Н. Дипломатия городов / Ю. Н. Саямов // Международная жизнь. – 2008. – №8/9. – С.129–145.
13. Сморчкова В. И. Арктика: регион мира и глобального сотрудничества / В. И. Сморчкова. – М.: РАГС, 2003. – 246 с.
14. Ягья В. С. Балтийская идея и роль Санкт–Петербурга на рубеже XX–XXI вв.: Матер. Первого Конвента Рос. ассоциации межд. исследований. – М.: РОССПЭН, 2003. – 784 с.
15. Aldecoa Francisco.Paradiplomacy in Action: The Foreign Relations of Subnational Governments (Routledge Studies in Federalism and Decentralization / Francisco Aldecoa, Dr Michael Keating. – Routledge Studies in Federalism and Decentralization (Book 4), 1999. – 232 p.
16. Demographia World Urban Areas & Population Projections: 5th Comprehensive Edition (Revised April 2009), Belleville, Illinois; 2009. – Електронне джерело. – http://www.demographia.com/db–worldua.pdf.
17. Duchacek D. Perforated Sovereignties and International Relations: Trans–sovereign Contacts of Subnational Governments / D. Duchacek. – Greenwood Press, 1988. – 234 p.
18. Friedmann J. The World City Hypothesis / J. Friedmann // Development and Change. – 1986. – №4. – P.12–50.
19. Hocking B. Bridging Boundaries: Creating Linkages. Non–Central Governments and Multilayered Policy Environments / Brian Hocking // WeltTrends. – 1996. – Nr.11. – P.36–51.
20. Hocking B. Localizing Foreign Policy: Non–Central Governments and Multilayered Diplomacy Brian Hocking. – New York, N.Y.: St. Martin's Press, 1993. – 249 p.
21. Hunt T. Engels and the City: The Philosophy and Practice of Urban Hypocrisy // Feldman D., Lawrence J. Structures and Transformations in Modern British History. Cambridge University Press, 2011. – P.142–163.
22. Reed H. The Preeminence of International Financial Centers. – New York: Praeger, 1981. – 148 p.
23. Rosenau James N. Turbulence in World Politics / James N. Rosenau. – Princeton University Press, 1990. – 504 p.
24. Stiglitz. J. E. Globalization and its Discontents / J. E. Stiglitz. – N.Y.: Norton, 2002. – 282 p.
25. Tavares Rodrigo. Paradiplomacy: Cities and States as Global Players / Rodrigo Tavares. – Oxford University Press, 2016. – 288 p.

References

1. Vasil'eva N. A. Filosofskie voprosy nauki o mirovoj politike / Vasil'eva N. A., Lagutina M. L. // Voprosy filosofii. – 2012. – №10. – S.26–32.
2. Veber Maks. Izbrannoe. Obraz obshhestva / Veber Maks. – M.: Jurist, 1994. – 704 s. – (Liki kul'tury).
3. Garbart M. I. San–Paulu kak aktor mezhdunarodnyh otnoshenij v XXI v. / M. I. Garbart // Voprosy istorii, mezhdunarodnyh otnoshenij i dokumentovedenie. – Sbornik materialov X Mezhdunarodnoj molodezhnoj nauchnoj konferencii (Tomsk, 16–18 aprelja 2014 g.). – Tomsk: Izdatel'skij Dom Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014. – Vyp.10. – S.156−160.
4. Ivanov I. D. Evropa regionov / I. D. Ivanov – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1998. – 192 s.
5. Kastel's M. Informacionnaja jepoha. Jekonomika, obshhestvo i kul'tura / Per. s angl. pod nauch. red. O. I. Shkaratana. – M.: GU VShJe, 2000. – 608 s.
6. Lappo G. M. Geografija gorodov / G. M. Lappo. – M.: Gumanitarnyj izdatel'skij centr «VLADOS», 1997. – 679 s.
7. Lebedeva M. M. Politicheskaja sistema mira: projavlenija «vnesistemnosti», ili novye aktory – starye pravila // «Privatizacija» mirovoj politiki: lokal'nye dejstvija, global'nye rezul'taty / Otv. red. M. M. Lebedeva. – M.: Tipografija «Novosti», 2008. – S.53–66.
8. Lebedeva M. M. Megapolis kak aktor mirovoj politiki / M. M. Lebedeva, V. M. Sergeev // Kosmopolis. Zima 2004/2005. – №4 (10). – S.193–200.
9. Prokopenko A. E. Politicheskie aspekty uchastija gorodov v mezhdunarodnom sotrudnichestve. Avtoref. diss. k. polit. n. – Moskva, 2009. – 28 s.
10. Savkin D. A. K voprosu ob «Aktornosti» global'nyh gorodov v mirovoj politike / D. A. Savkin // Vestnik Sankt–Peterburgskogo universiteta. Serija 6. Politologija. Mezhdunarodnye otnoshenija. – 2009. – Vyp.4. – S.176–184.
11. Sassen S. Global'nyj gorod: vvedenie ponjatija // Global'nyj gorod: teorija i real'nost' / Pod red. N. A. Sluki. – M.: OOO «Avanglion», 2007. – S.9–27.

12. Sajamov Ju. N. Diplomatija gorodov / Ju. N. Sajamov // Mezhdunarodnaja zhizn'. – 2008. – №8/9. – S.129–145.
13. Smorchkova V. I. Arktika: region mira i global'nogo sotrudnichestva / V. I. Smorchkova. – M.: RAGS, 2003. – 246 s.
14. Jag'ja B. C. Baltijskaja ideja i rol' Sankt–Peterburga na rubezhe XX–XXI vv.: Mater. Pervogo Konventa Ros. associacii mezhd. issledovanij. – M.: ROSSPJeN, 2003. – 784 s.
15. Aldecoa Francisco.Paradiplomacy in Action: The Foreign Relations of Subnational Governments (Routledge Studies in Federalism and Decentralization / Francisco Aldecoa, Dr Michael Keating. – Routledge Studies in Federalism and Decentralization (Book 4), 1999. – 232 p.
16. Demographia World Urban Areas & Population Projections: 5th Comprehensive Edition (Revised April 2009), Belleville, Illinois; 2009. – Elektronne dzherelo. – http://www.demographia.com/db–worldua.pdf.
17. Duchacek D. Perforated Sovereignties and International Relations: Trans–sovereign Contacts of Subnational Governments / D. Duchacek. – Greenwood Press, 1988. – 234 p.
18. Friedmann J. The World City Hypothesis / J. Friedmann // Development and Change. – 1986. – №4. – P.12–50.
19. Hocking B. Bridging Boundaries: Creating Linkages. Non–Central Governments and Multilayered Policy Environments / Brian Hocking // WeltTrends. – 1996. – Nr.11. – P.36–51.
20. Hocking B. Localizing Foreign Policy: Non–Central Governments and Multilayered Diplomacy Brian Hocking. – New York, N.Y.: St. Martin's Press, 1993. – 249 p.
21. Hunt T. Engels and the City: The Philosophy and Practice of Urban Hypocrisy // Feldman D., Lawrence J. Structures and Transformations in Modern British History. Cambridge University Press, 2011. – P.142–163.
22. Reed N. The Preeminence of International Financial Centers. – New York: Praeger, 1981. – 148 p.
23. Rosenau James N. Turbulence in World Politics / James N. Rosenau. – Princeton University Press, 1990. – 504 p.
24. Stiglitz. J. E. Globalization and its Discontents / J. E. Stiglitz. – N.Y.: Norton, 2002. – 282 p.
25. Tavares Rodrigo. Paradiplomacy: Cities and States as Global Players / Rodrigo Tavares. – Oxford University Press, 2016. – 288 p.

Kostyrya I. O., *candidate of political sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), prorectorknukim@gmail.com*

The city as a cultural actor of world politics

The dynamics of development of the city and its political activity evolved spontaneously. As expected, now this involvement in the political process can and should be directed. However, the nature of international involvement in life is not determined. The question is how involved in politics is justified from a competition point of view to the city and world political system as a whole. The most competitive metropolitan areas will be those who formulate the principles on which they can «tie» «inter–network nodes» (cultural, intellectual, transportation and financial, production resources). In this regard, the content of international cities and large towns (or so–called «diplomacy of cities») is fundamentally changing. Traditionally it has been associated with the exchange of cultural programs and signing lucrative trade deals. Now the first task «incorporating» metropolis in the global (world) space.

Keywords: *paradiplomacy, megapolis, actrors, international relation.*

Костыря И. А., *кандидат политических наук, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), prorectorknukim@gmail.com*

Город как геокультурный актор мировой политики

Динамика развития города, а также его политическая активность складывались стихийно. Как ожидается, сегодня эта вовлеченность в политический процесс может и должна осуществляться направлено. Впрочем, характер этой включенности в международную жизнь еще не определен. Вопрос в том, насколько участие в политике будет оправдано с конкурентной точки зрения для города и политической системы мира в целом. Наиболее конкурентоспособными окажутся те мегаполисы, которые сформулируют принципы, на которых они смогут «завязывать» «межсетевые узлы» (культурные, интеллектуальные, транспортные и финансовые, производственных ресурсов). В связи с этим содержание международной деятельности мегаполисов и крупных городов (или так называемая «дипломатия городов») принципиально меняется. Традиционно она была связана с обменами культурными программами и заключением выгодных торговых соглашений. Теперь же в первую очередь стоит задача «вписывания» мегаполиса в глобальное (мировое) пространство.

Ключевые слова: *парадипломатия, мегаполис, акторность, международные отношения.*

* * *

УДК 32.323.2:321+327.8

Угрин Л. Я.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії та історії політичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), uhryn_l@ukr.net

Теоретичний аналіз державної ідентичності

На основі конструктивістської методології досліджено теоретичні аспекти державної ідентичності, її внутрішні й зовнішні виміри, взаємозв'язок з іншими формами колективної ідентичності, передовсім національною ідентичністю. Конструктивістська інтерпретація цієї проблематики акцентує на взаємозв'язку державних ідентичностей з інтересами та міжнародними нормами. Сконструйовані у процесі взаємодій з іншими акторами, державні ідентичності формують інтереси держави, які своєю чергою спрямовують їхні поведінку. Прослідковано зв'язок державної ідентичності і норм: держави слідують нормам не лише коли їм це вигідно, тобто коли це відповідає їхнім інтересам, але й коли ці норми інтеріоризовані в ідентичностях. Сама по собі державна ідентичність не може виступати як головна детермінанта державних інтересів і державної політики. Вона завжди вимагає інтерпретації й певної когерентності з конкретними політичними діями.

Ключові слова: *національна ідентичність, державна ідентичність, зовнішньополітична ідентичність, соціальний конструктивізм, норми, інтереси.*

Проблематика політичної ідентичності в останні десятиліття займає вагоме значення у дослідженнях соціальних наук, політології й міжнародних відносин. Інтерес до цієї проблематики значною мірою зумовлений поширенням конструктивістської методології, в якій ідентичність є основою наукового дискурсу (П. Бергер, Т. Лукман, А. Вендт, Т. Хопф, О. Вевер). Соціальний конструктивізм став серйозним викликом домінуванню позитивізму у вивченні зовнішньої та внутрішньої політики, національних інтересів сучасних держав. Державна й інші види колективної ідентичності розглядаються конструктивістами одним з нематеріальних чинників (культура, норми, вірування, ідеї), вивчення яких демонструє важливі причинно–наслідкові зв'язки між ними та політичним розвитком, національними інтересами, міжнародним співробітництвом.

Для позначення ідентичностей великих соціальних груп, оформлених в політичну організацію, окрім державної, найчастіше використовуються й інші визначення – національна, національно–державна. В Україні найпоширенішими є дослідження національної ідентичності (А. Астаф'єва, Ю. Вільчинська, В. Горлова, Л. Нагорна, М. Обушний, Т. Стародуб та ін. дослідники), що, очевидно, пов'язано зі запізнілими процесами формування політичної нації, прагненням компенсувати «втрачені можливості епохи націєтворення, коли українці не змогли створити національну державу одночасно з націями сусідньої Європи» [2, с. 115]. Національна ідентичність завжди пов'язана з «діяльністю держави, що в реальній політиці втілює ту чи іншу її інтерпретацію, поєднує те чи інше її розуміння на практиці» [3, с. 408]. Вона – результат становлення та розвитку європейської моделі національної держави, яка, за визначенням Ю. Габермаса, «заклала фундамент культурної та етнічної однорідності» сучасних суспільств [1, с. 52]. Тісний зв'язок національної ідентичності з державою та громадянською нацією дав змогу С. Гантінгтону стверджувати, що її основою є політична складова [4, с. 91].

Одночасно вчені справедливо вказують на «семантичну багатозначність» поняття «національна ідентичність», його «генетичну пов'язаність з поняттям «націоналізм» [2, с. 114], що нерідко має негативні конотації. В умовах

глобалізації й багатокультурності, посилення міграцій і впливу транснаціональних ідентичностей, які нівелюють національні особливості, гомогенізують культурний простір, держава як політичний матаінститут також зазнає змін і трансформацій, втрачає одні функції й набуває інших, що впливає на принципи зв'язку громадянина та держави, його лояльність в межах сконструйованого з її участю соціального порядку.

Акцентування на національній ідентичності формує сприйняття держави лише як адміністративного апарату, залишаючи поза ідентифікаційними чинниками її розуміння як соціальної спільності, призводить до її ототожнення виключно з владою, чимось «зовнішнім», чужим і навіть ворожим громадянину, нівелює його соціальну відповідальність, а громадянську ідентичність зводить до формальних ознак (наприклад, наявності паспорта). У сприйнятті громадян держава постає не партнером, а силою, що створює перепони для їхнього розвитку, свободи і самоорганізації. Ця ситуація особливо характерна для української суспільства, яке значний історичний період розвивалось бездержавним, перебувало у складі різних імперій і на ментальному рівні сприймає державну владу персоніфіковано та вороже. Такий підхід ігнорує й вплив у дослідженні національної ідентичності зовнішніх акторів, комунікації з Іншими, автономізуючи їх у поняття зовнішньополітична ідентичність та зовнішня політика. Викладене обумовлює інтерес до державної ідентичності – поняття, витісненого з наукового дискурсу з ідеологічних причин. Аналіз державної ідентичності, її образу в масовій та індивідуальній свідомості є важливим для розуміння сучасних процесів формування й консолідації української нації, перспектив розвитку суспільства загалом.

Проблематика державної ідентичності відображена у працях В. Морозова, О. Дашевської, Н. Пелагеші, М. Рубцова, А. Саніної, Н. Хазратової. Зокрема Н. Пелагеша вважає, що поняття «державна ідентичність є нейтральнішим ідеологічно і повинно стати «ідеальним типом», до якого на підставі спільних інтересів і цінностей, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві» [2, с. 117–118]. Н. Чорна, навпаки, ставить під сумнів консолідуючий потенціал державної ідентичності [5, с. 38]. Нерідко використовуються розмиті поняття «загальноукраїнська ідентичність», «українська ідентичність», «єдина національна ідентичність» (М. Степико, С. Палій та ін.), які включають державний вимір ідентичності.

Термінологічні відмінності між державною і національною ідентичністю дискурсивно зумовлені й різними пріоритетами предметного поля політології й міжнародних відносин. Політологи, що більше акцентують на питаннях внутрішньої політики, національних чи конфесійних проблем, сприймають ідентичність як «національну», а теоретики міжнародних відносин – як «державну», підкреслюючи зовнішні виміри ідентичності держави як суб'єкта міжнародних відносин. В цьому сенсі вчені розрізняють внутрішні та зовнішні виміри ідентичності держави [напр.: 6, p. 268], які й формують її зовнішньополітичну ідентичність [Ю. Цифра, К. Шинкарук та ін.].

Повертаючись до співвідношення і розрізнення понять державна та національна ідентичність, зазначимо, що в межах суспільних практик вони не є абсолютно розрізнені, а «накладаються» одна на одну. Спільні наративи національної ідентичності, її культурні елементи, котрі «зшивають» «уявлену спільноту», впливають не лише на політичну культуру, зміст і функціонування політичних інститутів, а й на відносин з Іншими. Державна ідентичність, яка відображає спільні переконання про Себе та Інших, відіграє важливу роль у підтриманні соціально–культурного буття національної спільноти, консолідує її. Державна ідентичність діалектично взаємопов'язана з національною і громадянською ідентичністю; разом вони виступають основними вимірами макрополітичної ідентичності сучасних суспільств, в межах якої вони структурують і впорядковують соціально–політичну реальність, формують моделі відносин з Іншими, Чужими.

Отже, теоретичний аналіз державної ідентичності у взаємозв'язку з національною, її громадянськими та етнічними елементами, є актуальним в умовах багатокультурного українського суспільства, кризи його ідентичності і незавершеності соціально–політичних трансформацій. Метою статті є конструктивістська інтерпретація цієї проблематики, що акцентує увагу на взаємодетермінованості колективних ідентичностей, інтересів та норм.

Державна ідентичність розглядається конструктивістами елементом міжнародної культури, яку вони визначають як спільні соціальні переконання і знання – «спільні ідеї», сформовані у процесі взаємодій акторів. Саме спільні ідеї формують «міжнародну культуру» анархії, яку А. Вендт визначає первинним чинником конструювання державної ідентичності [7; 8]. Він концептуалізує міжнародні відносини в термінах її трьох ідеальних типів: гоббсіанської, локкіанської та кантіанської. Ключовим атрибутом будь–якої культури є роль – «чітка позиція або орієнтація Я до Іншого стосовно застосування насилля» [8, p. 258]. Відповідно, у теорії Вендта державні ідентичності є вторинними продуктами ролей держав на системному рівні. У гоббсіанській культурі анархії – це «противники», які «не обмежують себе у застосуванні насилля один проти одного», локкіанській – «конкуренти, які будуть використовувати насилля для досягнення своїх інтересів, але утримаються від убивства один одного», кантіанській – «друзі», «союзники», які не застосовують насилля, щоб врегулювати свої суперечності, а прагнуть працювати разом проти загроз безпеці» [8, p. 258]. Отже, державні ідентичності формуються міжнародною культурою, що засновується на «структурі ролей».

Поняття державної ідентичності передбачає, на перший погляд, незмінність кордонів між власною ідентичністю і іншими державами, які створені передовсім дискурсом. Проте підхід А. Вендта дає змогу обґрунтувати, що межі ідентичності можуть розширюватися і включати в себе інші держави [8, p. 229]. Це характеризує передовсім кантіанську культуру, коли держави конструюють колективну ідентичність «друзів» і починають себе ідентифікувати з цінностями, добробутом й безпекою один одного. Такими ідентичностями можуть бути «ліберальна демократія», «член Європейського Союзу». Вони демонструють як державні ідентичності трансформуються й зміщуються у реальній ситуації.

Конструктивістський підхід акцентує на системному рівні аналізу держави і колективних уявленнях про Себе та Інших, які сприймаються як унітарні суб'єкти. Ідентичності держав стають «посудинами» для ролей,

які вкорінені у міждержавній структурі. Іншими словами, культура міжнародної анархії фіксує ситуацію, коли держави розділяють особливу роль як свою ідентичність на системному рівні. Культури анархії не є державною ідентичністю тієї чи іншої держави, вони лише загальноприйняті назви для державної самобутності групи країн.

Сконструйовані у процесі взаємодій з іншими акторами державні ідентичності формують їхні інтереси. Тому можна стверджувати, що ідентичності й інтереси сучасних держав переважно конструюються структурою міжнародної системи, атрибутами якої є ролі – позиції акторів, що встановлюються у процесі взаємодій і визначають сприйняття та очікування відносно поведінки один одного. У свою чергу – «структура і тенденції анархічних систем залежать від того, яка з ролей буде домінувати» («ворог», «суперник», «друг») [7, p. 385]. Міжнародна система, яка засновується на певних принципах (правилах), підтримує міжнародний порядок через відтворення державних ідентичностей, які визначають прийнятні або необхідні моделі поведінки для різних держав,

Вплив матеріальних чинників (ресурсів) на формування національних інтересів є вторинним і визначається тим, яке значення їм надають держави з погляду їх самоусвідомлення, Ми–ідентичності.. Зазначимо, що державні ідентичності не є сталими. Інтерсуб'єктивна природа конструювання допускає постійну можливість їхньої модифікації чи навіть повного перезавантаження. Передовсім це стосується зовнішнього виміру державних ідентичностей, які є найрухомішим елементом макрополітичної ідентичності сучасних держав. Прикладом може бути трансформації державної (передовсім зовнішньополітичної) ідентичності України від «нейтральної держави» до бажання стати «членом НАТО», що відбувається під впливом змін відносин з РФ, яка до військової агресії сприймалась «стратегічним партнером».

Вагоме значення у структурі державної ідентичності, конструктивісти надають нормам. Вони стверджують, що держави слідують нормам не лише коли їм це вигідно, тобто коли це відповідає їхнім інтересам, але й коли вони інтеріоризовані в ідентичностях. А. Вендт визначив три можливі ступені інтерналізації культурних норм, в процесі яких зовнішні ідеї засвоюються як об'єктивні, «свої» і стають внутрішніми регуляторами поведінки. Ступені інтерналізації міжнародних норм відповідають трьом культурам міжнародної анархії. Перший характерний в ситуації, коли держава обмежена у силі і вимушена дотримуватись культурних норм, які можуть мати негативний вплив на її національні інтереси (гоббсіанська культура); другий – коли норми відповідають уявленням держави про користь (локкіанська культура). Третій ступінь інтерналізації відбувається на основі кантіанської культури і відповідає конструктивістській гіпотезі – «держава дотримується культурних норм, які вона сприймає як легітимні» [8, p. 250]. Легітимною норма сприймається, коли її вимоги повністю визнаються відповідними ідентичності [8, p. 272–273]. Іншими словами: законність норм і їх дотримання у поведінці залежить від ідентичності акторів (передусім держав). Якщо дія, модель поведінки заборонена нормою, то вона стає несумісна з ідентичністю. Це може спричинити появу нової ідентичності, але найчастіше відбувається модифікація уже сформованої ідентичності. Отже, норми є невід'ємною частиною державної ідентичності в межах конструктивістської парадигми.

Завдяки контроверсійній ідеї держави як унітарного актора, наділеного «людськими якостями», власним «Я», «самосвідомістю», конструктивісти, зокрема А. Вендт, запропонували підхід до визначення ідентичності як саморозуміння держави. З цього погляду ідентичність формує інтереси держави, які спрямовують її поведінку. Проте, такий підхід є дещо тавтологічним, оскільки А. Вендт визначає державну ідентичність тільки з погляду її зовнішнього виміру, коли вона інтерпретується через спостереження за діями держави на міжнародній арені. Державна ідентичність ризикує стати резервною (залишковою) ознакою для стабільної картини поведінки конкретної держави, в той час як будь–яку зміну у цій моделі легко сплутати зі зміною змісту ідентичності.

Проблема багатьох підходів до державної ідентичності полягає в тому, що вони не в стані пояснити, як актори вибирають з числа конкуруючих ідентичностей. Той час як деякі конструктивісти не розглядають цю проблему, Вендт відзначає, що «багато ситуацій зумовлюють кілька ідентичностей, які можуть розвиватися в різних напрямах» [8, p. 230]. Визнавши, що не існує ніякого способу передбачити апріорі, як внутрішньо вирішити конфлікти ідентичностей, він пропонує загальну гіпотезу про те, що такі конфлікти вирішуються на основі «випуклості» або ієрархії ідентичностей [8, p. 230]. А. Вендт, підкреслюючи, що всі інтереси окреслюються ідентичністю, проте допускає, що в ситуаціях зміни ідентичності, коли старі відкидаються, а нові вибрані і осягнуті, суб'єкт має прийняти певні цінності як основу такого вибору, що ілюструє зв'язок з національним виміром. Державні ідентичності таким чином існують паралельно з цінностями або інтересами: жодний ж них онтологічно не передують один одному, а взаємоконструюються: інтереси продукуються ідентичностями, а потім ідентичності обираються на основі певних інтересів або цінностей.

На основі викладеного визначимо державну ідентичність сукупністю загальноприйнятих (часто символічних) уявлень про державу, її історичну та сучасну перспективу в контексті відносин з іншими державами і переконаннями про відповідну поведінку, права і обов'язки. Тому в структурі державної ідентичності, окрім елементів, наявних у будь–якій формі колективної ідентичності(когнітивного, афективного і конотативного) вагоме місце займає нормативний або ціннісно–нормативний елемент, який визначає та регулює інтерсуб'єктивні механізми її відтворення.

Державна ідентичність має два виміри. Внутрішній вимір державної ідентичності «приписується» уявленнями і відповідними переконаннями щодо держави, її інститутів та норм, проводиться елітами і громадськістю всередині держави. Тоді як уявлення і переконання про державу серед еліт і громадськості про інші держави відповідає зовнішньому виміру державної ідентичності. Сама по собі державна ідентичність не може виступати як головна детермінанта державних інтересів та державної політики. Вона завжди вимагає інтерпретації й певної когерентності з конкретними політичними діями. Тільки через державну політику ідентичності тотожність держави може артикулювати інтереси і реальну політику. Політика

державної ідентичності відображена у намаганнях представників державних інститутів чи політичних акторів посилити, ослабити або перевизначити репрезентацію держави і переконання про відповідну поведінку з метою впливу на її зовнішню політику, або на її відносини з іншими державами. У вузькому розумінні державна політика ідентичності відноситься до більш менш явних спроб впливати на державну ідентичність. Але в широкому розумінні, проведення політик, пов'язаних з формуванням конкретних уявлень про державу, детерміноване результатами і наслідками такої політики – тобто посиленням чи послабленням таких уявлень.

Звичайно, напрями і способи репрезентації держави у внутрішніх політичних дебатах і процесах, і у відносинах з іншими державами, зазвичай є різними. Найчастіше внутрішні уявлення формуються позитивними, зовнішні (міжнародні) уявлення включають і позитивні, і негативні образи. Наприклад, самопредставлення «лідером Заходу», що домінує у політичних дискусіях США, в інших державах може сприйматися «імперіалістичною державою», «міжнародним жандармом» і т.п. В Україні ж політична боротьба між різними групами еліт за владу і ресурси, навпаки, зумовлює продукування підконтрольними їм ЗМІ, смислів, які формують «опозиційні» песимістичні та негативні уявлення про внутрішні і зовнішні аспекти політики.

Відповідно можна поставити під сумнів тезу про домінування або внутрішніх, або зовнішніх вимірів державної ідентичності. Глобальне поширення масових комунікацій, транснаціональних обмінів і недержавних міжнародних організацій унеможливлюють ізоляцію внутрішніх вимірів державної ідентичності від зовнішніх впливів. Агентами конструювання політики державної ідентичності є внутрішні суб'єкти і зовнішні актори, співвідношення їхнього впливу залежить від багатьох чинників, передовсім історичного розвитку, стабільності, могутності й впливу (ваги) держави на міжнародній арені. Внутрішні (місцеві, регіональні) суб'єкти в сучасних державах мають достатньо ресурсів для впливу на зовнішні виміри ідентичності, в той час як зовнішні актори можуть брати участь у внутрішній політиці ідентичності. Обидва виміри державної ідентичності обов'язково включають в себе множинні групові, часто суперечливі один одному, уявлення про державу і переконання про його відповідну поведінку. Окрім того різні меншини в сучасних державах нерідко не розділяють усталеної інтерпретації (саморозуміння) держави. Отже, попри домінантні уявлення, державна ідентичність включає також недомінантні, однак впливові уявлення, які використовуються для мобілізації політичної підтримки або опозиції державній політиці ідентичності і можуть з часом стати домінантними. Тому вони принципово важливі для аналізу змін внутрішньої й зовнішньої політики, державної ідентичності.

Влада дозволяє суб'єктам встановлювати і відтворювати певні інтерсуб'єктивні інтерпретації реальності, яка обов'язково включає уявлення про державу. Причому це необов'язково влада, що знаходиться під контролем правлячих еліт, а скоріше дифузний вплив недержавних організацій, ЗМІ, що робить її частково неконтрольованою з боку уряду. Перебуваючи частково поза «раціональним контролем», ідентичність набуває власної динаміки і може накладати певні обмеження на політику уряду.

Отже, в умовах кризи національної держави, уніфікуючого впливу глобалізації життєво важливим для сучасних суспільств є конструювання державних ідентичностей через міжнародну інтеріоризацію норм та реалізацію суспільних практик, які мають і внутрішній, і зовнішній вимір.

Список використаних джерел

1. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства: зб. ст.; під ред. В. ван Стінбергена; пер. з англ., передм. та прим. Іваненко О. О. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С.49–70.

2. Пелагеша Н. Є. Українська державна ідентичність в контексті євроінтеграції / Н. Є. Пелагеша // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Сер.: Філософія. – 2006. – Вип.25. – С.113–122.

3. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова. – М.: Культурная революция, 2008. – 608 с.

4. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

5. Чорна Н. В. Державний суверенітет як основа національної ідентичності українського суспільства / Н. В. Чорна / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Сер.: Теорія культури і філософія науки. – 2011. – №980. – Вип.45. – С.34–39.

6. Banchoff T. German identity and European integration / T. Banchoff // European Journal of International Relations. – 1999. – No5 (3). – P.259–289.

7. Wendt A. Collective Identity Formation and the International State / A. Wendt // American Political Science Review. – 1994. – Vol.88. – No2. – P.385.

8. Wendt A. Social Theory of International Politics / Wendt A. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 299 p.

References

1. Habermas J. Hromadianstvo i natsionalna identychnist / J. Habermas // Umovy hromadianstva: zb. st.; pid red. V. van Stinberhena; per. z anhl., peredm. ta prym. Ivanenko O. O. – K.: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoji kultury, 2005. – S.49–70.

2. Pelahesha N. J. Ukrainska derzhavna identychnist v konteksti jevrointehratsii / N. J. Pelahesha // Humanitarnyi visnyk ZDIA. – Ser.: Filosofiia. – 2006. – Vyp.25. – S.113–122.

3. Fedotova V. G. Globalnyj kapitalizm: tri velikie transformacii / V. G. Fedotova, V. A. Kolpakov, N. N. Fedotova. – M.: Kulturnaya revolyuciya, 2008. – 608 s.

4. Hantington S. Kto my?: Vyzovy amerikanskoj nacionalnoj identichnosti / S. Hantington; per. s angl. A. Bashkirova. – M.: OOO «Izdatelstvo ACT»: OOO «Tranzitkniga», 2004. – 635 s.

5. Chorna N. V. Derzhavnyi suverenitet yak osnova natsionalnoi identychnosti ukrainskoho suspilstva / N. V. Chorna / Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. – Ser.: Teoriia kultury i filosofiia nauky. – 2011. – №980. – Vyp.45. – S.34–39.

6. Banchoff T. German identity and European integration / T. Banchoff // European Journal of International Relations. – 1999. – No5 (3). – P.259–289

7. Wendt A. Collective Identity Formation and the International State / A. Wendt // American Political Science Review. – 1994. – Vol.88. – No2. – P.385.

8. Wendt A. Social Theory of International Politics / Wendt A. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 299 p.

Uhryn L. Y., *PhD in Political Science, assistant professor, doctoral student of the Department of Theory and History of Political Science at Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), uhryn_l@ukr.net*

The theoretical analysis of state identity

The theoretical aspects of state identity, its internal and foreign measurements, the connectionwith other forms of collective identity, especially national identity were investigated on the basis of constructive methodology (A. Wendt). The constructive interpretation of this problem focuses on the connection of state identities with the interests of international norms. National identity, which is designed in the interactions with other actors form the state's interests that direct their behaviour. The connection of state identity and normswasfollowed: the states are followed by standards not only when it suits them, that is when it is in their interests, but also when they are internalized in identities. The national identity itself cannot act as the

main determinant of the state interests and public policy. It always requires a certain coherence and interpretation of specific political actions.

Keywords: *national identity, state identity, foreign policy identity, social constructivism, norms and interests.*

Угрин Л. Я., *кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры теории и истории политической науки, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), uhryn_l@ukr.net*

Теоретический анализ государственной идентичности

На основе конструктивистской методологии исследованы теоретические аспекты государственной идентичности, ее внутренние и внешние измерения, взаимосвязь с другими формами коллективной идентичности, прежде национальной идентичностью. Конструктивистская интерпретация этой проблематики акцентирует на взаимосвязи государственных идентичностей с интересами и международными нормами. Сконструированы в процессе взаимодействия с другими актерами, государственные идентичности формируют интересы государства, которые в свою очередь направляют их поведение. Прослежены связи государственной идентичности и норм: государства следуют нормам не только когда им это выгодно, то есть когда это отвечает их интересам, но и когда они интериоризированные в идентичностях. Сама по себе государственная идентичность не может выступать главной детерминантой государственных интересов и государственной политики. Она всегда требует интерпретации и определенной когерентности с конкретными политическими действиями.

Ключевые слова: *национальная идентичность, государственная идентичность, внешнеполитическая идентичность, социальный конструктивизм, нормы, интересы.*

* * *

УДК 314.151.3–054.72(=161.2):(4)

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету (Україна, Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

Линник А. О.,
студентка історичного факультету, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), linnikanna94@gmail.com

УКРАЇНЦІ В МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ДО ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльний аналіз українських міграційних напрямів у країни Європейського Союзу та країни Співдружності незалежних держав. Розглянуті причини, особливості, гендерні ознаки, психологічні та моральні аспекти, а також вагомі чинники, що впливають на прийняття рішень українських мігрантів у вирішенні географічного напрямку міграції: Схід або Захід. Власні емпіричні дослідження та порівняльний аналіз допомогли глибше висвітлити об'єктивні та суб'єктивні причини української міграції до європейських країн.

Ключові слова: *міграція, східна модель міграції, західна модель міграції, психологічні аспекти, гендерні особливості.*

Сучасний світ змінюється шаленими темпами, а число мігрантів зростає з кожним роком. І Україна є цьому підтвердженням. Наша держава, з геополітичної точки зору, розміщена на перехресті «між Сходом і Заходом». Саме таке геополітичне розташування упродовж багатьох років розвивало історичні, політичні та духовні особливості розвитку нашої країни загалом, та окремих прикордонних міст України зокрема.

З одного боку, поширення міграційних процесів сприяє інтеграції України у міжнародний простір, а обмін робочою силою стає одним із напрямків міждержавного співробітництва. З іншого боку, виїзд працездатного населення з України – призводить до різних внутрішньосоціальних проблем: «витік мізків», виїзд молоді за кордон на навчання, діти покинуті жінками–мігрантами, психологічна напруга та інше.

Вагомий внесок у вивчення масштабів та географічних напрямків міграційних потоків українців за кордон, вивчення особливостей країн–реципієнтів в рамках дослідженої проблеми інтеграційних процесів було зроблено такими дослідниками, як: О. Миколюк [1], Е. Дробко [2], Д. І. Акімов [3]; також розвитку міграційних процесів та проблемам адаптації присвячені праці вітчизняних вчених, серед яких: С. П. Глинкина [4], Б. Юськів [5], О. Шокало [6]. Проте, через складну природу та характер міграційних потоків у різні зовсім протилежні регіони: Схід та Захід, вивчення даної теми потребує додаткової уваги, що надасть змогу сформувати певні географічні моделі переміщення і зрозуміти мотиви обрання регіону для міграції.

Метою статті є глибше зрозуміння специфіки, причин, гендерних факторів, психологічних та моральних аспектів обрання співвітчизниками двох різних моделей географічних переміщень: моделі Схід чи моделі Захід.

Беручи до увагу геополітичні особливості розташування України, доцільним буде розмежувати країни, з якими Україна має тривале «міграційне співробітництво», та об'єднати їх в дві великі групи (регіони): «Європейський Союз» та «Співдружність Незалежних Держав». Це надає можливість говорити про дві моделі міграційних потоків: західну модель – країни Європейського Союзу та східну модель – країни СНД.

Отже, Україна завдяки своєму територіальному розташуванню опинилась між двома головними центрами глобальної міжнародної міграції – з одного боку, будучи сусідами з регіоном «Європейський Союз», а з іншого – з регіоном «Співдружність Незалежних Держав».

У геополітичному плані міграційні потоки з України розділилися на два основних потоки: перший – це переважно в країни СНД, Російську Федерацію, а також Республіку Білорусь; другий – у розвинені західні країни (Польща, Італія, Чеська Республіка, Німеччина, та інші).

Після проголошення незалежності України і на початку становлення української державності, що супроводжувалось нестабільністю у політичній та економічній сфері, виникла хвиля міграції українських громадян за кордон. Українці масово вирушили до країн на заробітки, що надавали їм можливість працевлаштування. Як вже було зазначено, такими країнами–реципієнтами, у силу географічних, геополітичних та історичних причин, стали країни Західної Європи і країни Східної Європи. За даними завідувача відділу демографічних досліджень Інституту демографії України Олексія Позняка [7] західний та східний вектор мають свою специфіку та традиції.

Згідно з цією заявою, територіальне місцезнаходження України відіграє важливу роль історичної міграції українського народу. Так, наприклад, через близькість розміщення до кордонів Польщі, Словаччини, Чехії та Румунії, жителі Волинської, Львівської, Закарпатської областей мігрували саме у ці країни, в противагу цьому, мешканці Донецької, Харківської, Сумської, Луганської областей обирали в якості країни для міграції Російську Федерацію та Республіку Білорусь.

За оцінками соціологічного опитування Інституту соціології НАН України, 36,8% жителів західних областей мають досвід роботи за кордоном, 26,4% і 21,4% мешканців центральних й східних регіонів та 15,4% жителів південних областей [8, с. 146–150]. Тобто, в

Україні, різність обрання моделі Схід або моделі Захід для міграційних потоків залежить, переважно, від прилеглих до них областей нашої держави.

Україна, за статистичними даними, знаходиться на десятому місці серед країн–лідерів по міграції. Після проголошення незалежності за кордон виїхало приблизно більш ніж 6 мільйонів наших співвітчизників. Працівники Фонду народонаселення ООН провели дослідження, яке зазначило, що «населення України скорочується зі швидкістю майже у відсоток за рік. Люди покидають країну у пошуках кращих можливостей» – за даними Фонду народонаселення ООН [9].

Для порівняння наведемо дані соціологічного опитування центру «Соціальний моніторинг» разом з Українським науково–дослідним інститутом проблем молоді за 1996 р. (через кілька років після набуття Україною незалежності), де було поставлене питання: «Яка з країн, на вашу думку, найбільш приваблива для тимчасової роботи?» Серед опитаних були люди старше 15 років, які дали такі відповіді: Німеччина – 26%; Росія – 25%; США – 14%; Польща – 10%;, Греція – 6%; Канада – 5%; Ізраїль – 4%; Великобританія – 3% [10, с. 10].

Данні 2012 року Державної служби статистики України серед країн, до яких найчастіше мігрують жителі України, відносять: Російську Федерацію (43,2%), Польщу (14,3%), Італію (13,2%) та Чеську Республіку (12,9%). Серед інших країн, до яких виїжджають українці, можна назвати Іспанію (4,5%), Німеччину (2,4%), Угорщину (1,9%), Португалію та Білорусь (по 1,8%) [5].

Тобто, зі статистики очевидно, що українські мігранти мігрують як на Захід – переважно в Європу, так і на Схід – переважно до Російської Федерації. І там, і там їх охоче приймають. Також необхідно поглибитись у дослідження специфіки трудової міграції українців у країни СНД, що дозволить порівняти східну модель міграції з тією, яка діє у Західній Європі. Східна модель міграції суттєво відрізняється від західної як за складом мігрантів (на Схід мігрує більший відсоток чоловіків, які зайняті на будівництві та важких роботах у промисловості, на Захід їдуть жінки як доглядальниці та прибиральниці), так і за специфікою «післяміграційної» поведінки. Далі розглянемо ці аспекти більш докладніше, але перед цим необхідно визначити причини, що саме штовхає українців покидати Батьківщину, родину, дітей та вирушати до чужої країни?

«Кожен другий українець віком від 20 до 35 років має бажання виїхати за кордон, тобто емігрувати з України», – за дослідженням Міжнародної організації з міграції (далі МОМ) [11].

За даними соціологічного опитування, серед причин для міграції у 2012–2013 рр. стали: низька заробітна плата, безробіття, висока вартість освіти дітей, борги, домашнє насильство [12]. Переважно ці причини були присутніми одночасно. Головний поштовх до міграції – це економічна нестабільність в Україні, зростаюча швидкими темпами.

Чоловіки та жінки обирають різні вектори міграції, тому і спостерігається істотна відмінність в напрямках української міграції: чоловіки переважно їдуть до Російської Федерації, Польщі, Республіки Білорусь, Португалії, а жінки – до Італії, Іспанії, Португалії, Чеської Республіки, Польщі. Чоловіки, в основному, зайняті на будівництві, у торгівлі, промисловості, транспорті, сільському господарстві, тоді як жінки найчастіше працюють в якості хатніх робітниць (Італія, Португалія та Іспанія), на будівництві (Португалія, Чеська Республіка), у торгівлі (Російська Федерація та Угорщина). Основний вид діяльності українок у Польщі – сільське господарство [5].

Раніше традиційно жінок не вважали суб'єктами міграції взагалі, або розглядали їх як «вторинних» мігрантів, які виїжджають закордон (через призму міграції) з родиною або чоловіком. Кінець XX – початок XXI ст. – період радикальних змін у структурі гендерних міжнародних міграцій, де жінки (як одинокі, так і заміжні) розпочали трудову міграцію для забезпечення належного рівня життя для себе і своїх сімей. Тобто, фемінізація наразі стає найвиразнішою особливістю сучасної української міграції.

Жіноча міграція наразі являється найхарактернішим соціальним явищем в Україні за часів незалежності. У пошуках кращого життя та заробітку за кордон виїжджає багато жінок.

Інші оприлюднені соціальні данні МОМ щодо гендерного розподілу українських мігрантів у 2012 році становило: чоловіки – 65,7%, жінки – 34,3%. Можна зробити висновок, що процентне співвідношення чоловіків–мігрантів є в два рази більшою в порівнянні з міграцією серед жінок [11].

За результатами найновішого дослідження, проведеного Державним комітетом статистики та Інститутом демографії Національної академії наук України, оприлюдненого 2014 року, сьогодні в міграції, в країнах ЄС та Росії, перебуває 1200 тис. українців, з яких 406 тис. – жінки (близько 33%). Проте є усі підстави вважати цю цифру заниженою, адже тільки в Італії сьогодні проживає 218033 українців, з яких 176824 тис. українок [13]. Це свідчить про тенденцію фемінізації міжнародної міграції, що є наслідком сучасних змін в структурі зайнятості та зміни світового ринку праці.

Узагальнюючи можна підкреслити, що чоловіки найчастіше обирають Східну модель для міграції – країни СНД. Це є причиною того, що чоловіки наймаються на фізично важку роботу, пов'язану з транспортом, інженерією та будівництвом. Така робота має попит у Російській Федерації та країнах Східної Європи. Жінки, в противагу, зазвичай обирають Західну модель міграційного напрямку, де у таких державах як: Італія, Польща, Греція, Чеська Республіка популярною роботою для українських жінок–мігрантів є праця в громадському харчуванні і в промисловості, сільському господарстві, в якості домашньої прислуги, прибиральниці, няні або доглядальниці. Разом з тим, Італія привертає до себе передусім жінок і не може бути значним конкурентом для Російської Федерації [14, с. 94–97].

Варто підкреслити, що на сьогоднішній день Італія займає особливе місце у сучасній історії української міграції відразу з декількох причин. По–перше, поїздки українських громадян в Італію створили унікальний для сучасної Європи феномен жіночої міграції [15, с. 76–103]. По–друге, з 2001 по 2013 рр. частка жінок в міграційних процесах зросла з 24% до 33% [16, с. 17–24].

Тобто, з кожним роком зростає відсоток українців, які успішно інтегрувалися в італійське суспільство, придбали нерухомість, вийшли заміж/одружились або відкрили власний бізнес. Зазвичай, українці відкривають в Італії українські продовольчі крамниці та перукарні [17].

За даними Держкомстата України, «Зовнішня трудова міграція населення України», де показники за 2009 рік виявляли, що рівень освіти мігрантів, які виїжджають за кордон становить: 59% – закінчена середня освіта, 17% – базова чи неповна вища освіта, 14% – закінчена вища освіта, 10% початкова або незакінчена середня освіта [18].

Переважна більшість (91%) висококваліфікованих молодих фахівців з вищою освітою думають про роботу за кордоном, а не в Україні. Про це йдеться в опитуванні, проведеному в листопаді 2012 р. міжнародним кадровим порталом hh.ua. Опитали 5017 респондентів, серед яких 60% – чоловіки, 40% – жінки. Середній вік опитаних – 30 років. Серед опитаних 77% – респонденти із закінченою та 11% – із незакінченою вищою освітою, 2% – кандидати наук (2%) і така ж кількість аспірантів. Причому найбільше так думають працівники наступних сфер: економічна – 34%, технічна – 21%, інформаційні технології – 11%, гуманітарна – 10% [19].

Тобто, тільки деякі емігранти можуть знайти роботу відповідну їхньому рівню кваліфікації, але фактично, майже всі вони працюють на низькокваліфікованих робочих місцях незалежно від рівня освіти [20].

Для наочної порівняльної характеристики, автором було розроблено анкетування та проведено соціологічне опитування. Було опитано десять чоловіків (віком від 20 до 48 років) та десять жінок (віком від 18 до 42 років). В ході цього дослідження було виявлено, що всі респонденти посилалися на різного роду фінансові труднощі: втрата роботи, борги або плани придбати нерухомість. Конкретні причини різноманітні: неспроможність допомогти мамі–пенсіонерці, за кордоном робота більш оплачуєма, а навчання перспективніше, за кордоном можна вдало вийти заміж/одружитись та інше.

Так як фінансові труднощі були головною причиною міграції для всіх, порівняльний аналіз заробітних плат у векторі Україна – країни Сходу – країни Заходу дасть більш розширене розуміння причин чому наші мігранти наважуються на кардинальні зміни та рушають за кордон у пошуках фінансового доходу. Почнемо з України, де мінімальна заробітна плата на 2015 р. складає 43.87$. У Республіці Молдова, яку зазвичай вважають найслабшою економікою серед країн Європи, мінімальна заробітна плата – 79.42$, що практично вдвічі вище ніж в Україні. Польща та Словаччина за останнє десятиліття зробили суттєвий стрибок більш ніж вдвічі. Латвія підняла мінімальну заробітну плату починаючи з 118.96$ у 2004 р. до 360$ у 2015 р. [21].

Отже, майже всі європейські країни за останнє десятиліття суттєво підвищили мінімальну заробітну плату, саме цей фактор є приваблюючим для мігрантів з усього світу.

В анкеті на питання про обрання країни для міграції, респондентам були запропоновані країни: Італія, Польща, Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Молдова. Із 10 чоловіків – 5 обрали Польщу, 4 Росію та 1 Італію. Серед жінок – 7 Італію, 1 Росію, 1 Республіку Білорусь та 1 Польщу.

Таким чином, за проведеними власними соціологічними даними чоловіки віддали перевагу міграції до Польщі та Росії, а жінки до Італії.

Наступне питання було пов'язано з причинами, які вплинули на рішення обрати одну із запропонованих країн. Відпочинок та можливість заробити стали першопричинами, як серед чоловіків, так і серед жінок; на другому місці – імідж країни та друзі, які мали досвід праці у країні; мова країни та можливість у майбутньому стати громадянином іншої країни – займають третє місце (це питання турбувало чоловіків, які обрали Польщу та жінок, які обрали Італію); взаємозв'язок між статтю та пошук багатого чоловіка/дружини, навіть при опитуванні у жінок, не стали вагомими причинами виїзду за кордон у пошуках кращого життя.

На питання, про пропозицію поїхати в обрану країну респондентам нянею, будівельником, доглядальницею, обслуговуючим персоналом (тобто, на роботу без перспектив), але із заробітною платою у 3–4 рази більше ніж на Батьківщині – відповіді були неоднозначними. Деякі респонденти висловили стурбованість про вірогідність того, що їм навіть не заплатять кошти.

Чи змогли б респонденти залишити свою дитину на невизначений термін часу і виїхати на заробітки для забезпечення його майбутнього (як наприклад, заробити гроші на навчання дитини у престижному університеті) – респонденти відповідали по–різному. Наприклад, точка зору чоловіків розбіглась, одні відповідали так, інші – скоріш за все ні. Жінки довго вагалися, більшість відповіли: «Напевно так, дивлячись на умови та обставини» або «так, але на декілька місяців».

Українська зовнішня міграція – це явище у незалежній Україні, яке розвивається шаленими темпами. Жінки та чоловіки не тільки обирають, зазвичай, різні напрями–моделі міграції, але й дуже по–різному оцінюють її з психологічної точки зору, проте кожен звикається з періодом адаптації. Дехто дуже сумує за Батьківщиною та сім'єю, погано адаптується за кордоном або навіть не докладає до цього зусиль. Інші, навпаки, знаходять роботу, здобувають освіту та планують своє майбутнє за кордоном.

Розглянемо проблеми, які пов'язані з відношенням країн–реципієнтів до українських мігрантів. Важливим є розгляд психологічного стану самих мігруючих, проблем та наслідків пов'язаних з їх від'їздом. Міграція на Схід та Захід суттєво відрізняється у цьому плані.

Так, наприклад, з досвіду міграції українців можна зробити узагальнення, що сьогодні з симпатією відносяться до мігрантів – українців в таких країнах, як: Італія, Іспанія, Чеська Республіка, Португалія, Польща [3, с. 328–332].

Міграція до Російської Федерації різниться. Перша причина в тому, що вона має сезонний характер. Мігранти туди не їдуть, як до Європи, на роки. Друга причина в тому, що мігранти з України набагато менше захищені у Російській Федерації та можуть бути обдуреними роботодавцями чи бути пограбованими. З іншого боку, на Заході велика кількість ризиків пов'язана з процедурою в'їзду та проблемою адаптації: інша мова, менталітет, права, де українських мігрантів вважають «чужаками». У Російській Федерації українці не гуртуються в спільноти, як у європейських країнах, вони можуть розчинитися в російському суспільстві, але в цьому й найбільша проблема – більшість залишаються беззахисними та наодинці [22].

Спільним для обох моделей міграції є психологічний стан як чоловіків, так і жінок. Перебуваючи довгий час за кордоном, вони відчувають відчуження, непорозуміння з членами сім'ї, бо за час відсутності відбулися особистісні

зміни під впливом соціального та культурного середовища країни перебування. Відбувається сильний психологічний стрес, причина якого в контрасті між життям за кордоном і в Україні.

Українська молодь в пошуках перспектив намагається обирати для себе європейські заклади освіти, оскільки диплом Західного університету відкриває більше можливостей. Студенти українських вищів вважають, що навчання за кордоном – це «вагомий стрибок» для побудови кар'єри.

Україна втрачає великий відсоток дипломованих фахівців. За даними Світового Банку, до Російської Федерації виїхало майже 3,6 млн. осіб. Італія, США, Польща – також є популярними серед українців. «Звичайно, в країнах ЄС і США заробити грошей можна більше, ніж у Росії, – каже Марков. – Але з РФ у нас безвізовий режим. Та й немає соціопсихологічних бар'єрів – українцю інтегруватися в російське суспільство простіше, ніж у західне» [23].

Для прикладу візьмемо Польщу, нещодавно новини ТСН оприлюднили заяву про те, що поляки напали на українців, влаштувавши бійку з погрозами через етнічну ненависть. «Невдоволення поляків викликає той факт, що українські заробітчани готові працювати за меншу плату. Також з'явилися надписи: «Польща для поляків», «Йдіть звідси», – пише журналіст новин ТСН [24].

Щодо Італії, то раніше місцеві жителі не виявляли бажання працювати на окремих видах робіт, за які із задоволенням бралися українці. Наразі рівень безробіття в Італії досить високий, тому багато італійців конкурують з нашими співвітчизниками за робочі місця. Але при цьому ставлення італійців до мігрантів з України лояльне.

При бажанні виїхати за кордон, виникає зовсім інша проблема, що пов'язана з психологічним станом чи адаптацією. Це проблема як за невеликі кошти дістатись до бажаної держави.

Росія виглядає найпривабливішою країною для наших заробітчан – тут не потрібна робоча віза. У Польщу можна виїхати за спрощеною робочою візою. Чеська Республіка офіційно не видає робочі візи некваліфікованим трудовим мігрантам, але наявна робота для дипломованих фахівців із зеленою картою (через 2 роки є можливість отримати громадянство). У Португалії нещодавно прийнятий трудовий закон, який захищає громадян Португалії від безробіття і ускладнює в'їзд мігрантам. Щодо Норвегії, то вона практично закрита для трудових мігрантів зі Східної Європи. У США, Канаді отримати трудову візу найдорожче.

Подорож на автобусі – це дешевий вид транспорту, але виникає проблема у купівлі квитка. Причому вибір все більше падає на країни ЄС, ніж на регіони колишнього СНД. Як було зазначено вище, лідери країни–реципієнти для українців – Польща, Чехія, Німеччина, Італія, та саме на ці напрямки все важче дістати автобусні квитки.

Порівнюючи конкуренцію між країнами ЄС та країнами СНД у сфері міграції громадян України, слід зазначити:

– східна та західна моделі міграції страждають від старіння населення, тому потребують мігрантів, які б могли зайняти непопулярні серед місцевих мешканців посади та в подальшому змогли отримати громадянство, (вирішення демографічних проблем держав–реципієнтів);

– на відміну від деяких країн ЄС (передусім Польщі, Чеської Республіки, Італії, Португалії), країни Східної Європи, а саме Російська Федерація проводить жорстку політику по відношенню до всіх трудових мігрантів, в тому числі і українців, яких сприймають як іноземців;

– Італія привертає до себе передусім жінок і не може бути конкурентом для Російської Федерації. В противагу, до Російської Федерації їдуть чоловіки;

– на відміну від європейських країн, українці розглядають РФ, як місце для заробітку, а не для постійного проживання;

– українські мігранти не схильні до створення спільнот в РФ, адже, дуже швидко інтегруються в приймаюче суспільство і не відчувають нагальної потреби в налагодженні довготривалих взаємовідносин із співвітчизниками.

За даними анкетування та проведеного соціологічного опитування нами були проаналізовані відповіді чоловіків (віком від 20 до 48 років) та жінок (віком від 18 до 42 років) і зроблені висновки, що сімейний статус, освіта та вік мігранта не залежить від обрання країни для заробітку. Це залежить, перш за все, від гендерних особливостей. Як ми визначили, гендерний розподіл українських мігрантів у 2012 р. становив: чоловіки – 65,7%, жінки – 34,3%, де із запропонованих країн: Італія, Польща, Російська Федерація, Республіка Білорусь чи Республіка Молдова, чоловіки – респонденти для заробітку обрали Польщу та Російську Федерацію. Для жінок це Італія. Тобто, чоловіки віддали перевагу міграції до Польщі та Російської Федерації, а жінки до Італії. Республіка Білорусь та Республіка Молдова, за соціологічними опитуваннями, непривабливі країни для міграції.

Можливість заробити з 3–4 рази більше за кордоном та можливість подорожі – головні причини, чому українці стають мігрантами. Залишити дитину та поїхати на заробітки, стало важким питанням як для чоловіків та і для жінок, їхні погляди розділились. Проте, більшість жінок, зважаючи на умови та фінансові труднощі, залишили б свою дитину для кращого її майбутнього.

Крім того, відповіді показали, що частина з опитаних вибрали країни на основі суб'єктивних відчуттів. Основною причиною міграції є фінансова. Маленькі зарплати, звільнення, борги – ці та інші подібні причини підштовхують українців виїхати за кордон. Аналізуючи анкети, ми прийшли до висновку, що принаймні для деякої частини (це може бути залежить від віку), міграція – це шлях більш до повноцінного життя.

Дуалізм обрання напряму міграції на ринку праці, що склався в останні роки – складна дилема для українських мігрантів сьогодення, причиною цього виступає територіальне розташування України, що опинилась між двома головними центрами глобальної міжнародної міграції – з одного боку, будучи сусідами з регіоном «Европейський Союз», а з іншого – з регіоном «Співдружність Незалежних Держав».

Безперечним лідером за потенційним міграційним впливом на відносини з Україною є Росія. У першу чергу, це виявляється історичним чинником: найбільша частка українських мігрантів у Російській Федерації. Міграція до Російської Федерації, у порівнянні із Західним напрямом, низька, бо до РФ їдуть лише на кілька місяців, до європейських країн на пару років із можливістю залишитись на тривалий час. Обидва вектори

мають багато психологічних, адаптаційних та моральних ризиків. Міграція до Російської Федерації містить багато ризиків для українців: можливість бути одуреними роботодавцями, можливість бути пограбованими, а також фактор суб'єктивного ставлення до українців. Серед позитивних рис: географічна близькість, відсутність мовних бар'єрів, родинні зв'язки, спрощена процедура перетину державних кордонів.

Країни Європи, які, не дивлячись на мовний бар'єр і складнощі при перетині кордону, є безпечнішими для перебування мігрантів та можуть запропонувати українцям вищу ніж в Російській Федерації заробітну плату. Але не виключенням є вірогідність небажаного ставлення до українця–мігранта на Заході. Отже, Україні потрібно покращувати економічний та політичний стан країни, щоб не допускати виїзду громадян за кордон, що на сьогоднішній день є проблемою з демографічної точки зору. Слід вдаватись до кардинальних змін, щоб змінити життя українців на краще.

Список використаних джерел

1. Миколюк О. Готовність до міграції. Чим відрізняється становище найманих українських працівників у ЄС та Росії? / О. Миколюк // День. – 1 липня 2009.
2. Дробко Е. Трудова міграція та українська діаспора за кордоном / Е. Дробко // Університетські наукові записки. – 2008. – №2 (18). – С.302–309.
3. Акімов Д. І. Соціальні основи трудової міграції: західна і східна моделі / Д. І. Акімов // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №1 (115). – С.328–332.
4. Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза: проблемы адаптации: [монография] / Под ред. С. П. Глинкиной. – М.: Наука, 2009. – 495 с.
5. Юськів Б. Десять міфів про міжнародну трудову міграцію / Б. Юськів // Дзеркало тижня. – №7. – 24 лютого 2012.
6. Шокало О. Інтеграція чи повернення / О. Шокало // Дзеркало тижня. – №12. – 1 квітня 2005.
7. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/kontakti.html
8. Юськів Б. М. Імперативи політики управління міжнародною міграцією в Україні / Б. М. Юськів // Грані. – 2010. – №2 (70). – С.146–150.
9. Кузьменко О. Чи повертаються до України випускники західних вишів? / О. Кузьменко // Українська правда. – 12 листопада 2013.
10. Шульга М. Міграція з України / М. Шульга // Український регіональний вісник. – 15 червня 2001. – №21. – С.10.
11. Міжнародна організація з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/ua/
12. Марков І. Деякі риси сучасної української трудової міграції. За результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного західноукраїнським центром «Жіночі перспективи» / Ігор Марков // Журнал І. – 2013. – С.64–72.
13. Національний інститут статистики Італії (станом на 27 березня 2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istat.it/it/archivio/57884
14. Сусак В. Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997–2002 р.) / В. Сусак // Україна в сучасному світі: Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К., 2003. – С.94–97.
15. Марков І. Деякі риси сучасної української трудової міграції. За результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного західноукраїнським центром «Жіночі перспективи» / І. Марков // Українська трудова міграція в розширеній Європі. – Київ, 2005. – С.76–103.
16. Малиновська О. Зовнішня трудова міграція з України: деякі характеристики та гендерні особливості / О. Малиновська // Жінки та міграція / за ред. К. Левченко. – Харків, 2010. – С.17–24.
17. Українські італійці? Італійські українці? // Дзеркало тижня. – 5 жовтня 2007.
18. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
19. Білоусова Н. Хотіти – не означає виїхати, але... / Н. Білоусова // День. – 28 листопада 2012.
20. Європейський фонд освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etf.europa.eu/web.nsf/pages/Home_RU?OpenDocument
21. За матеріалами: МИНФИН. Інфографіка©infolight.org.ua, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://infolight.org.ua
22. Готовність до міграції. Чим відрізняється становище найманих українських працівників у ЄС та Росії? // День. – 1 липня 2009.
23. Україна посідає 5–е місце у світі за еміграцією і 11–е – за імміграцією // Дзеркало тижня. – 14 січня 2011.
24. Випуск новин ТСН за 1 лютого 2016 року «У Польщі місцеві неонацисти напали на українських заробітчан» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=6Zx0N_i8uug

References

1. Mikolyuk O. Gotovnist do migratsiyi. Chim vidriznyaetsya stanovishche naymanih ukrayinskih pratsivnikiv u ES ta Rosiyi? / O. Mikolyuk // Den. – 1 lipnya 2009.
2. Drobko E. Trudova migratsiya ta ukrayinska diaspora za kordonom / E. Drobko // Universitetski naukovi zapiski. – 2008. – №2 (18). – C.302–309.
3. Akimov D. I. Sotsialni osnovi trudovoyi migratsiyi: zahidna i shidna modeli / D. I. Akimov // Aktualni problemi ekonomiki. – 2011. – №1 (115). – S.328–332.
4. Strany Tsentralnoy i Vostochnoy Evropy – novye chleny Evropeyskogo Soyuza: problemy adaptatsii: [monografiya] / Pod red. S. P. Glinkinoy. – M.: Nauka, 2009. – 495 s.
5. Yuskiv B. Desyat mifiv pro mizhnarodnu trudovu migratsiyu / B. Yuskiv // Dzerkalo tizhnya. – №7. – 24 lyutogo 2012.
6. Shokalo O. Integratsiya chi povernennya / O. Shokalo // Dzerkalo tizhnya. – №12. – 1 kvitnya 2005.
7. Institut demografiyi ta sotsialnih doslidzhen imeni M. V. Ptuhi. Natsionalnoyi akademiyi nauk Ukrayini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.idss.org.ua/kontakti.html
8. Yuskiv B. M. Imperativi politiki upravlinnya mizhnarodnoyu migratsieyu v Ukrayini / B. M. Yuskiv // Grani. – 2010. – №2 (70). – S.146–150.
9. Kuzmenko O. Chi povertayutsya do Ukrayini vipuskniki zahidnih vishiv? / O. Kuzmenko // Ukrayinska pravda. – 12 listopada 2013.
10. Shulga M. Migratsiya z Ukrayini / M. Shulga // Ukrayinskiy regionalniy visnik. – 15 chervnya 2001. – №21. – S.10.
11. Mizhnarodna organizatsiya z migratsiyi [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://iom.org.ua/ua/
12. Markov I. Deyaki risi suchasnoyi ukrayinskoyi trudovoyi migratsiyi. Za rezultatami masovogo sotsiologichnogo opituvannya ukrayinskih zarobitchan v Italiyi, provedenogo zahidnoukrayinskim tsentrom «Zhinochi perspektivi» / Igor Markov // Zhurnal Yi. – 2013. – S.64–72.
13. Natsionalniy institut statistiki Italiyi (stanom na 27 bereznya 2014) [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.istat.it/it/archivio/57884
14. Susak V. Ukrayinski gostovi robitniki ta immigranti v Portugaliyi (1997–2002 r.) / V. Susak // Ukrayina v suchasnomu sviti: Konferentsiya vipusknikiv program naukovogo stazhuvannya u SShA. – K., 2003. – S.94–97.
15. Markov I. Deyaki risi suchasnoyi ukrayinskoyi trudovoyi migratsiyi. Za rezultatami masovogo sotsiologichnogo opituvannya ukrayinskih zarobitchan v Italiyi, provedenogo zahidnoukrayinskim tsentrom «Zhinochi perspektivi» / I. Markov // Ukrayinska trudova migratsiya v rozshireniy Evropi. – Kiyiv, 2005. – S.76–103.
16. Malinovska O. Zovnishnya trudova migratsiya z Ukrayini: deyaki harakteristiki ta genderni osoblivosti / O. Malinovska // Zhinki ta migratsiya / za red. K. Levchenko. – Harkiv, 2010. – S.17–24.
17. Ukrayinski italiytsi? Italiyski ukrayintsi? // Dzerkalo tizhnya. – 5 zhovtnya 2007.
18. Derzhavniy komitet statistiki Ukrayini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.ukrstat.gov.ua
19. Bilousova N. Hotiti – ne oznachae viyihati, ale... / N. Bilousova // Den. – 28 listopada 2012.
20. Evropeyskiy fond osviti [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.etf.europa.eu/web.nsf/pages/Home_RU?OpenDocument
21. Za materialami: MINFIN. Infografika©infolight.org.ua, 2015. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://infolight.org.ua
22. Gotovnist do migratsiyi. Chim vidriznyaetsya stanovishche naymanih ukrayinskih pratsivnikiv u ES ta Rosiyi? // Den. – 1 lipnya 2009.

23. Ukrayina posidae 5–e mistse u sviti za emigratsieyu i 11–e – za immigratsieyu // Dzerkalo tizhnya. – 14 sichnya 2011.

24. Vipusk novin TSN za 1 lyutogo 2016 roku «U Polshchi mistsevi neonatsisti napali na ukrayinskih zarobitchan» [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.youtube.com/watch?v=6Zx0N_i8uug

Kasianova M. M., *PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru*

Linnik A. O., *student of the faculty of Historical, Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), linnikanna94@gmail.com*

Migration processes of Ukrainians to Europe: comparative research

The publication is devoted to investigation of comparative research of Ukrainian migration line to the European Union and the Commonwealth of independent States. Main reasons of migration such as psychological and moral aspects, gender features are investigated, as well as factors that influenced the geographical direction of migration: East or West. Own research and comparison analysis helped to understand more deeply the objective and subjective reasons of Ukrainian migration to European countries.

Keywords: *migration, the Eastern migration model, the Western migration model, psychological aspects, gender features.*

Касьянова М. Н., *кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Донецкого национального университета (Украина, Винница), докторант Киевского национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru*

Линник А. А., *студентка исторического факультета, Донецкий национальный университет (Украина, Винница), linnikanna94@gmail.com*

Украинцы в миграционных процессах в Европу: сравнительный анализ

Осуществлен сравнительный анализ украинских миграционных направлений в страны Европейского Союза и Содружества независимых государств. Рассмотрены причины, особенности, гендерные признаки, психологические и моральные аспекты, а также весомые факторы, влияющие на принятие решений украинских мигрантов касательно географического направления миграции: Восток или Запад. Собственные эмпирические исследования и сравнительный анализ помогли глубже понять объективные и субъективные причины украинской миграции в европейские страны.

Ключевые слова: *миграция, восточная модель миграции, западная модель миграции, психологические аспекты, гендерные особенности.*

* * *

УДК 327.3(477)

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько–Польський вищий навчальний заклад «Центрально–Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

САМІТ G–20 В ХАНЧЖОУ: НЕСПРАВДЖЕНІ ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНИ

Метою даної статті є дослідження та аналіз результатів саміту G–20 в Ханчжоу в контексті рішень, які стосуються врегулювання ситуації на сході України. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: саміт G–20 в Ханчжоу залишив «українське питання» без належної уваги: ті заяви, що пролунали як в офіційній обстановці, так і в кулуарах по відношенню до України, не виявились практично значущими; практична складова в жодній зустрічі як європейських лідерів, так і президента США із президентом Росії В. Путіним не обговорювалась, що і стало головним негативним результатом; єдине позитивне досягнення у вигляді переходу до зустрічей «Нормандської четвірки» залишило «українське питання» на теоретичному рівні із невизначеними далекосяжними перспективами; враховуючи таку ситуацію, нашій державі потрібно шукати нові підходи та механізми ведення переговорного процесу, незалежно від формату та місця, а також якомога швидше впроваджувати практичну складову в цей процес із актуалізацією виконання, в першу чергу, найбільш важливих і конструктивних положень.

Ключові слова: *саміт, зустрічі, співробітництво, переговори, рішення, результати.*

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є аналіз результатів Саміту G–20 в Ханчжоу з точки зору рішень, які стосуються врегулювання ситуації на сході України. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: позиції британської, німецької, французької та американської сторін відносно України в рамках Саміту; рівень значущості прийнятих рішень стосовно врегулювання ситуації на сході; повернення до «нормандського формату» переговорів; необхідність виконання Мінських домовленостей і т.д.

В статті автором були використані, переважним чином, матеріали вітчизняних ЗМІ, а також зарубіжних. Також були використані матеріали офіційного веб–сайту G–20. Це дало змогу автору більш детально дослідити та проаналізувати основні аспекти обраної проблематики, а також зробити власні оцінки та висновки відносно позицій Великої Британії, Німеччини, Франції та США стосовно України.

Метою даної статті – є дослідження та аналіз результатів Саміту G–20 в Ханчжоу в контексті рішень, які стосуються врегулювання ситуації на сході України.

Цьогорічний Саміт став одинадцятим в історії проведення такого роду зустрічей. «Велика двадцятка» являє собою групу міністрів фінансів та керівників центральних банків 20 економік: 19 з найбільших економік світу та Європейського Союзу. Загалом, економіки G–20 становлять 90% світового ВНП, 80% світової торгівлі (включаючи внутрішню торгівлю у ЄС) та дві третини населення світу. Членами «двадцятки» є Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Південна Корея, Мексика, Німеччина, ПАР, Російська Федерація, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Японія і Європейський Союз [1]. Постійними учасниками зустрічей «двадцятки» є МВФ, Європейський центральний банк і Світовий банк. В 2016 р. за ініціативою Китаю (як головуючої країни) на Саміт були запрошені Чад, Єгипет, Казахстан, Лаос, Сенегал, Сінгапур, Іспанія, Таїланд, а також низка міжнародних організацій.

Головна тема Саміту – «Будівництво інноваційної, здорової, взаємозалежної і інклюзивної світової економіки» [2]. З даної назви видно, що учасники активно виступають за розвиток сучасної економіки у формі тісного конструктивного співробітництва із запровадженням новітніх підходів глобального характеру. Такий підхід є позитивним аспектом з точки зору модернізації економічної діяльності на міжнародному рівні із залученням до цього процесу країн, що розвиваються. Це може посприяти перейняттю ними досвіду ведення економічної діяльності в світовому масштабі, а також розширити і вдосконалити свої зовнішньоекономічні зв'язки.

Одним із основних питань на Саміті стало уповільнення розвитку зростання загальносвітового ВВП. Це обумовлено структурними та геополітичними змінами, які відбувались і продовжують відбуватись на міжнародній арені. Також, це пов'язано із збільшенням напруженості в світі за рахунок розширення терористичної діяльності та збільшенням чисельності різного роду конфліктних протиріч. Всі ці та інші фактори негативним чином впливають на розвиток держав і суттєвим чином порушують економічний баланс в світі. Враховуючи

таку складну ситуацію, були запропоновані різні ідеї відносно того, як прискорити зростання світового ВВП, але найбільш цікавою, на думку автора, була ідея, яку запропонувала китайська сторона. Вона полягає в тому, щоб стимулювати зростання за рахунок розвитку інновацій та цифрової економіки [3]. На сьогоднішній день, проблематика цифрової економіки набирає все більшої популярності, адже світ поступово переходить до цифрового інформаційного та комунікаційного виміру і способу життя, в якому економічна сфера відіграє важливу роль. З огляду на це, саме цифрова економіка, яка базується на цифрових комп'ютерних технологіях, повинна зайняти ключове місце і стати відправною точкою розвитку та зростання загальносвітового ВВП.

Що стосується нашої держави, то під час Саміту «українське питання» неодноразово підіймалось в загальному контексті регіональної та міжнародної безпеки. Так, наприклад, за результатами переговорів з президентом Росії В. Путіним британський прем'єр–міністр Т. Мей відмовилась вести з Росією «справи в звичайному форматі» (business as usual) [4]. Після робочої зустрічі вона заявила, що між Росією та Британією зберігаються «серйозні розбіжності» стосовно України [5]. Такі заяви від нового британського прем'єр–міністра свідчать про те, що вона продовжує дотримуватись лінії свого попередника Д. Кемерона і наполягає на тому, що російська агресивна політика по відношенню до України не є прийнятною як з точки зору європейських цінностей, так і в міжнародному масштабі. Треба зауважити на тому, що з її боку не було запропоновано конкретних практичних кроків та дій з метою врегулювання ситуації на сході України. Це можна розцінювати як негативний аспект, адже загальні заяви та заклики залишаються риторикою без практичного підгрунтя.

Канцлер Німеччини А. Меркель та президент Росії В. Путін провели двосторонню зустріч, під час якої окрім «сирійського питання» обговорили і ситуацію в Україні. За словами офіційного представника німецького уряду Ш. Зайберта, сторони «гранично конкретно» обговорили реалізацію Мінських домовленостей [6] та на поверненні за стіл переговорів в Нормандському форматі [7]. Негативним аспектом цих переговорів для України стало те, що в черговий раз все звелось до риторики та декларативних заяв без конкретних планів дій. Такого роду переговори несуть в собі загрозу затягування переговорного процесу не дивлячись на те, в якому форматі вони будуть проводитись. Також ці переговори можна розцінювати в контексті низької зацікавленості німецької сторони у швидкому вирішенні ситуації на сході України, адже з боку А. Меркель не було висловлено конкретних пропозицій щодо стримування та припинення агресивних дій Росії. Єдиним позитивним результатом можна вважати те, що В. Путін погодився на проведення переговорів у нормандському форматі. Він заявив: «Что касается нормандского формата, хорошо это или плохо, но другого варианта хотя бы предпринять попытки урегулирования, нет» [8].

Зустріч між В. Путіним та президентом Франції Ф. Олландом відносно України виявилась невдалою: перемовини не досягли істотного прогресу, хоча французький лідер заявив, що домовився із президентом Росії «організувати в найближчі тижні саміт між Німеччиною, Францією, Росією і Україною» [5]. З іншого боку, речник президента Росії Д. Пєсков заявив, що Росія поки що не визначилась із участю в зустрічі в нормандському форматі щодо Донбасу [9]. В кінцевому підсумку, кожна зі сторін залишилась при своїй думці так і не досягнувши консенсусу. Аналізуючи ці переговори, автор зауважує на тому, що і ця третя зустріч не дала в своєму підсумку конструктивних і практичних результатів щодо України: планування майбутньої зустрічі може затягнутись на невизначений термін із–за розмірковувань російської сторони. Це і є ніщо інше, як затягування переговорного процесу і ще більше його заведення у глухий кут. В цьому випадку позиція французької сторони не сприяє просуванню зусиль України в напрямку врегулювання ситуації на сході.

Великі очікування нашої держави покладались на зустріч В. Путіна і Б. Обами, яка повинна була стати більш конструктивною, ніж інші. Але, як показав час, і вона не виправдала сподівання: вони обговорили ситуацію в Україні без преси і з вузьким складом делегації, а в кінці зустрічі поспілкувалися віч–на–віч і домовилися «продовжити діалог» [5]. Виходячи з цього, можна також говорити про зниження зацікавленості американської сторони до ситуації в Україні. Продовження лінії риторики з боку США грає на руку Росії, яка достатньо ефективно використовує це у своїх планах і, тим самим, нівелює переговорний процес. Знову, як і у попередніх випадках, не було запропоновано конкретних практичних кроків і допомоги, які б дійсно могли, певною мірою, переломити хід подій на сході України.

Отже, роблячи загальний підсумок зустрічей британської, німецької, французької та американської сторін із президентом Росії В. Путіним, можна констатувати той факт, що всі вони виявились невдалими і не принесли очікуваних результатів для України. Переважним чином, вони носили декларативний характер і не містили практичних складових, які є конче необхідними для нашої держави на сьогоднішній день. Обмежившись риторикою, європейські лідери та американський президент в черговий раз засудили дії Росії, її агресивну політику і закликали до повернення до «нормандського формату» переговорів – це, власне, і все, чого вдалось досягти в рамках Саміту G–20 в Ханчжоу.

Цікавим, на думку автора, видається аналіз реакції української сторони на результати Саміту. За словами заступника глави Адміністрації президента України К. Єлісєєва «глава держави провів інтенсивні консультації з низкою лідерів країн G–20: зокрема телефонні конференції з канцлером Німеччини А. Меркель, президентом Франції Ф. Олландом, були контакти з прем'єр–міністром Канади Дж. Трюдо, віце–президентом США Дж. Байденом, прем'єр–міністром Великої Британії Т. Мей, президентом Європейської ради Д. Туском» [10].

Виникає питання: а чому ж тоді всі вищезгадані зустрічі не принесли очікуваних результатів? На думку автора, відповідь є очевидною: українська дипломатія продовжує втрачати свої позиції на міжнародній арені. Причиною цього є те, що за останні роки в Міністерстві закордонних справ знизився рівень кваліфікованості кадрового персоналу, за рахунок чого обстоювання національних інтересів на міжнародній арені стало більш маргінальним. Другою причиною є складна внутрішньополітична ситуація в країні, яка пов'язана зі збільшенням кризових проявів у різних сферах суспільного життя, що неминуче

накладає свій відбиток і на зовнішньополітичній сфері. Також потрібно додати, що рівень ефективності роботи закордонних представництв України почав знижуватись, що і стало причиною зменшення зацікавленості з боку ЄС та США по відношенню до врегулювання ситуації на сході.

Також К. Єлісєєв заявив: «безпосередньо перед самітом за дорученням Петра Порошенка спеціальний посланник президента відвідав Берлін. Відбулися результативні переговори у тристоронньому форматі з німцями та французами, де було узгоджено спільну лінію, де ми (Україна) виклали наше бачення того, які питання необхідно порушити. Більше того – ми передали списки тих полонених, які зараз утримуються як на Донбасі, так і є політичними заручниками у Росії» [10].

Аналізуючи це висловлювання, автор звертає увагу на те, що в жодній зустрічі із В. Путіним не було згадано про списки полонених, тим більше про тих, хто перебуває на території Росії. По–друге, з огляду на майже одностайну позицію німецької та французької сторін відносно того, що потрібно перейти до «нормандського формату» і актуалізувати виконання Мінських домовленостей, про інші питання мова не йшла. Виникає питання: а що мається на увазі під «питаннями, які необхідно порушити»? Навряд чи інструкції спеціального посланника обмежувались лише цими двома питаннями. Отже, виходить, що інші питання замовчувались, або були визначені А. Меркель та Ф. Олландом як непріоритетні.

Підсумовуючи діяльність Саміту, К. Єлісєєв заявив: «Ми досягли головної мети – за нашою спиною ніякі питання щодо України не вирішувалися, без нашої згоди. По–друге – дуже важливо, що все ж так, як неодноразово і заявляв президент України – ми повернулися до нормандського формату на рівні лідерів. Про це свідчить нещодавня заява президента Путіна про те, що він погодився вийти на нормандський формат на рівні лідерів. Ми вітаємо ці результати і вдячні нашим партнерам – Сполученим Штатам, канцлеру Німеччини, президенту Франції за ту підтримку, яку ми отримали» [10].

Повернення до «нормандського формату», на думку автора, означає продовження риторичної лінії поведінки сторін переговорного процесу, як це зараз відбувається в рамках Мінських переговорів: практичної реалізації домовленостей не відбувається в повному обсязі, процес звільнення полонених проходить дуже повільно, розрядка ситуації не відбувається. На підставі цього виникає питання: наскільки ефективним і практично доцільним є повернення до «нормандського формату»? Чи не повториться ситуація із «мінським форматом»? Відповідь на ці питання дасть час, але вже зараз можна стверджувати, що в найближчій перспективі переговорний процес, незалежно від формату, залишатиметься складним і суперечливим з огляду на принциповість та непоступливість сторін. Важливим в цьому буде роль європейських країн: наскільки об'єктивно і з якими конкретними практичними пропозиціями вони підійдуть до вирішення «українського питання».

Що стосується підтримки від США, Німеччини та Франції, про яку наголосив К. Єлісєєв, то вона, здебільшого, проявилась в черговому запевненні в обстоюванні інтересів України на міжнародній арені у формі заяв, закликів, ініціатив та намірів пришвидшити процес врегулювання ситуації на сході. Актуальним питанням залишається відсутність практичної складової і необхідної воєнної та технічної підтримки. Виходячи з цього, можна констатувати факт того, що українська сторона продовжує заохочувати декларативність намірів своїх зовнішніх партнерів і не наголошує на тому, що потрібно переходити від слів до конкретних дій. Нажаль, цієї ідеї в словах К. Єлісєєва не прозвучало.

Підсумовуючи вищевикладене, автор робить висновок про те, що Саміт G–20 в Ханчжоу залишив «українське питання» без належної уваги. Зрозуміло, що він був присвячений зовсім іншим питанням, які мають більшу вагу і цінність на сьогоднішній день в світовому масштабі, але ті заяви, що пролунали як в офіційній обстановці, так і в кулуарах по відношенню до України, не виявились практично значущими. В підсумку все звелось до необхідності переходу до «нормандського формату» переговорів і до актуалізації виконання положень Мінських домовленостей. Практична складова в жодній зустрічі як європейських лідерів, так і президента США із президентом Росії В. Путіним не обговорювалась, що і стало головним негативним результатом. Єдине позитивне досягнення у вигляді переходу до зустрічей «Нормандської четвірки» залишило «українське питання» на теоретичному рівні із невизначеними далекосяжними перспективами.

Реакція європейської та світової спільноти на ситуацію в Україні виявилась низькою: очікування не справдились. Враховуючи таку ситуацію, нашій державі потрібно шукати нові підходи та механізми ведення переговорного процесу, незалежно від формату та місця, а також якомога швидше впроваджувати практичну складову в цей процес із актуалізацією виконання, в першу чергу, найбільш важливих і конструктивних положень. Також необхідно посилити дипломатичну діяльність України на міжнародній арені за рахунок збільшення висококваліфікованих кадрів як в Міністерстві закордонних справ, так і в дипломатичних представництвах закордоном. Це надасть змогу не тільки більш професійно обстоювати національні інтереси та цінності, але і посилить позиції нашої держави на такого роду зібраннях, як саміти, форуми, конференції і т.д.

Також нашій державі потрібно прагнути до того, щоб бути запрошеною в якості гостя на майбутні саміти G–20. Досягнути цього можна за рахунок розширення та вдосконалення міжнародного економічного співробітництва, а також підняття престижу України, як країни, яка прагне бути активним учасником і контрибутором світових економічних процесів.

Подальше дослідження даної проблематики, в позитивному відношенні, може позначитись на більш глибокому аналізі можливостей участі України в глобальних економічних процесах. Така участь сприятиме відновленню та розширенню зовнішньоекономічних зв'язків нашої держави і підняттю загального престижу на міжнародній арені. Також актуальним видається подальший аналіз перспектив залучення України до різного роду ініціатив та проектів вдосконалення національної економічної системи. Це в позитивному відношенні може позначитись на стабілізації внутрішньої ситуації в країні.

Список використаних джерел

1. About G20 [Electronic resource] / Official web–site of G20. – Regime to access: http://www.g20.org/English/aboutg20/AboutG20/201511/t20151127_1609.html (27.11.2015). – Title from screen.

2. Дацюк О. 8 фактів про саміт G20 в Китаї [Електронний ресурс] / Hromadske. – Режим доступу: http://hromadske.ua/posts/8–faktiv–pro–samit–g20–v–kytai (04.09.2016). – Назва з екрану.

3. Саміт G20: Китай представив свій рецепт зростання світового ВВП – спецкор [Електронний ресурс] / Голос Столиці. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/archives/20160905/1469561.html (05.09.2016). – Назва з екрану.

4. Coates S. Sorry Mr Putin, it's not business as usual [Electronic resource] / The Times. – Regime to access: http://www.thetimes.co.uk/edition/news/sorry–mr–putin–its–not–business–as–usual–qwnwrdgmf (05.09.2016). – Title from screen.

5. Смирнов Д. Саміт G20 в Китаї: як світові лідери обговорювали Україну [Електронний ресурс] / Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_samit–g20–v–kitayi–yak–svitovi–lideri–obgovoryuvali–ukrayinu/721090 (05.09.2016). – Назва з екрану.

6. Меркель та Путін обговорили виконання Мінських угод на саміті G20 у Китаї [Електронний ресурс] / 5 канал. – Режим доступу: http://www.5.ua/polityka/samit–g20–putin–ta–merkel–obhovoryly–vykonannia–minskykh–uhod–na–samiti–g20–u–kytai–124788.html (05.09.2016). – Назва з екрану.

7. Чим скінчився саміт G20 для України [Електронний ресурс] / 24 канал. – Режим доступу: http://24tv.ua/chim_skinchivsya_samit_g20_dlya_ukrayini_n722849 (05.09.2016). – Назва з екрану.

8. Путин заявил, что Россия будет поддерживать нормандский формат переговоров [Електронний ресурс] / MIGnews. – Режим доступу: http://mignews.com.ua/world/15062689.html (05.09.2016). – Назва з екрану.

9. У Путіна прокоментували можливі переговори з Порошенком [Електронний ресурс] / Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_u–putina–prokomentuvali–mozhlivi–peregovori–z–poroshenkom/721100 (05.09.2016). – Назва з екрану.

10. У Порошенка заявили, що саміт G20 приніс Україні очікувані результати [Електронний ресурс] / Главком. – Режим доступу: http://glavcom.ua/news/u–poroshenka–zajavili–shcho–samit–g20–prinis–ukrajini–ochikuvani–rezultati–371168.html (06.09.2016). – Назва з екрану.

References

1. About G20 [Electronic resource] / Official web–site of G20. – Regime to access: http://www.g20.org/English/aboutg20/AboutG20/201511/t20151127_1609.html (27.11.2015). – Title from screen.

2. Datsiuk O. 8 faktiv pro samit G20 v Kytai [Elektronnyi resurs] / Hromadske. – Rezhym dostupu: http://hromadske.ua/posts/8–faktiv–pro–samit–g20–v–kytai (04.09.2016). – Nazva z ekranu.

3. Samit G20: Kytai predstavyv svii retsept zrostannia svitovoho VVP – spetskor [Elektronnyi resurs] / Holos Stolytsi. – Rezhym dostupu: http://newsradio.com.ua/archives/20160905/1469561.html (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

4. Coates S. Sorry Mr Putin, it's not business as usual [Electronic resource] / The Times. – Regime to access: http://www.thetimes.co.uk/edition/news/sorry–mr–putin–its–not–business–as–usual–qwnwrdgmf (05.09.2016). – Title from screen.

5. Smyrnov D. Samit G20 v Kytai: yak svitovi lidery obhovoriuvaly Ukrainu [Elektronnyi resurs] / Gazeta.ua. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/politics/_samit–g20–v–kitayi–yak–svitovi–lideri–obgovoryuvali–ukrayinu/721090 (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

6. Merkel ta Putin obhovoryly vykonannia Minskykh uhod na samiti G20 u Kytai [Elektronnyi resurs] / 5 kanal. – Rezhym dostupu: http://www.5.ua/polityka/samit–g20–putin–ta–merkel–obhovoryly–vykonannia–minskykh–uhod–na–samiti–g20–u–kytai–124788.html (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

7. Chym skinchyvsja samit G20 dlja Ukrainy [Elektronnyj resurs] / 24 kanal. – Rezhym dostupu: http://24tv.ua/chim_skinchivsya_samit_g20_dlya_ukrayini_n722849 (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

8. Putin zayavil, chto Rossiya budet podderzhivat normandskiy format peregovorov [Elektronnyi resurs] / MIGnews. – Rezhym dostupu: http://mignews.com.ua/world/15062689.html (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

9. U Putina prokomentuvaly mozhlyvi perehovory z Poroshenkom [Elektronnyi resurs] / Gazeta.ua. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/politics/_u–putina–prokomentuvali–mozhlivi–peregovori–z–poroshenkom/721100 (05.09.2016). – Nazva z ekranu.

10. U Poroshenka zaiavyly, shcho samit G20 prynis Ukraini ochikuvani rezultaty [Elektronnyi resurs] / Hlavkom. – Rezhym dostupu: http://glavcom.ua/news/u–poroshenka–zajavili–shcho–samit–g20–prinis–ukrajini–ochikuvani–rezultati–371168.html (06.09.2016). – Nazva z ekranu.

Vonsovych O. S., *PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua*

Summit G–20 in Hangzhou, unfulfilled expectations Ukraine

The aim of this article is to research and analyze the results of the Summit G–20 in Hangzhou, in the context of decisions relating to the settlement of the situation in the east of Ukraine. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: the Summit G–20 in Hangzhou left «Ukrainian question», without proper attention: the statements which were made in a formal setting, and on the sidelines with respect to Ukraine, were not practically significant; practical component in any meeting between European leaders and the US president with the Russian president V. Putin does not need to be discussed, and that was the main negative result; the only positive achievement in the form of the transition to the meetings «Normandy format» left «Ukrainian question» at the theoretical level, with uncertain far–sighted prospects; gven this situation, our state need to look for new approaches and mechanisms for conducting the negotiation process, regardless of size and location, as well as quickly as possible to implement a practical component in this process with the actualization of execution in the first place, the most important and meaningful provisions.

Keywords: *Summit, meetings, cooperation, negotiations, decisions, results.*

Воносович А. С., *кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Украинско–Польское высшее учебное заведение «Центрально–Европейский университет» (Украина, Киев), sefinrof@ipnet.ua*

Саммит G–20 в Ханчжоу: несбывшиеся ожидания Украины

Целью данной статьи является исследование и анализ результатов Саммита G–20 в Ханчжоу в контексте решений, которые касаются урегулирования ситуации на востоке Украины. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: саммит G–20 в Ханчжоу оставил «украинский вопрос» без надлежащего внимания: те заявления, которые прозвучали как в официальной обстановке, так и в кулуарах по отношению к Украине, не оказались практически значимыми; практическая составляющая ни в одной встрече, как европейских лидеров, так и президента США с президентом России В. Путиным не обговаривалась, что и стало главным негативным результатом; единственное позитивное достижение в виде перехода к встречам «Нормандской четверки» оставило «украинский вопрос» на теоретическом уровне с неопределенными дальновидными перспективами; учитывая такую ситуацию, нашему государству нужно искать новые подходы и механизмы ведения переговорного процесса, независимо от формата и места, а также как можно быстрее внедрять практическую составляющую в этот процесс с актуализацией исполнения, в первую очередь, наиболее важных и конструктивных положений.

Ключевые слова: *саммит, встречи, сотрудничество, переговоры, решения, результаты.*

* * *

УДК 323:324

Кулик В. Г.,
викладач кафедри філософії та політології,
Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка (Україна, Кропивницький), kulykvg@gmail.com

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ (1999–2014 РР.)

У сучасній політичній науці процесам формування порядку денного освітньої політики під час президентських виборів приділяється недостатня увага з боку дослідників. Відповідно, існує потреба в їх систематичному емпіричному описові та поясненні. У рамках даної роботи названі процеси аналізуються на прикладі президентських виборів в Україні з 1999 по 2014 р.

У статті з'ясовується вплив інституціональних чинників на дані процеси. Для збору та аналізу даних було використано контент–аналіз, лонгітюдний метод і кореляційний аналіз. На основі емпіричного аналізу здійснено опис динаміки змін у порядку денному освітньої політики й таких пояснювальних чинниках як: виборча система, партійна система, форма правління.

В результаті аналізу з'ясовано механізм та характер впливу інституціональних чинників на артикуляцію і агрегацію проблем освіти, виявлено відмінності між президентськими виборами з даної точки зору.

Ключові слова: *порядок денний, освітня політика, артикуляція проблем, агрегація проблем, вибори.*

Політичні системи можна розрізняти не тільки на основі інституціональних особливостей, способу здійснення політичної влади, тощо, але й по характеру трансляції суспільних вимог в пункти політичного порядку денного.

У сучасній західній політичній науці існує численна література в якій об'єктом аналізу є процеси формування політичного порядку денного. Найбільш відомі дослідження в даній сфері проведені такими дослідниками як Р. Кобб, Ч. Елдер, Б. Нельсон, Дж. Кінгдон, Ф. Баумгартнер, Б. Джонс. Однак західні дослідники не приділяють такої інтенсивної уваги формуванню порядку денного державної політики в сфері освіти як в галузях охорони навколишнього середовища, соціального захисту, охорони здоров'я, транспорту, тощо.

Також процеси трансляції суспільних вимог в пункти інституціонального порядку денного вивчаються на основі аналізу артикуляції інтересів через групи інтересів, протестні рухи, безпосередній контакт. Така форма артикуляції інтересів як вибори в основному залишається поза увагою.

У вітчизняній політичній науці політичний порядок денний лише поступово перетворюється в об'єкт емпіричного аналізу. В роботах таких вчених як М. Кармазіна, Ю. Пивоваров, А. Руденко має місце вивчення інституціонального порядку денного, артикуляції суспільних вимог через вибори, розгляд партій як каналів доступу. Однак поза увагою залишається рух проблем освіти на інституціональний порядок денний, що здійснюється через вибори.

Відповідно, недостатність уваги з боку дослідників до процесів трансляції проблем освіти на порядок денний політичних інститутів під час виборів викликає як емпіричний, так і теоретичний інтерес до їх вивчення. В рамках даної роботи названі процеси аналізуються на прикладі президентських виборів в Україні з 1999 по 2014 р.

Метою роботи є встановлення впливу інституціональних чинників на формування порядку денного освітньої політики. Відповідно, завданнями є: виявити шляхом емпіричного аналізу склад порядку денного освітньої політики; описати динаміку його змін; з'ясувати наявність впливу таких змінних як виборча система, партійна система та форма правління. Порядок денний освітньої політики, що виступає об'єктом дослідження в даній роботі, концептуалізується як перелік проблем освітньої сфери, яким приділили увагу кандидати під час президентських виборів.

В сучасній західній політичній науці вважається, що вибори окрім легітимації режиму, посилення еліти, рекрутування політиків, представництва, тощо, можуть також здійснювати вплив на державну політику [1, с. 227]. Однак характер даного впливу варіюється від одного суспільства до іншого.

В арсеналі політичної науки існують як набори змінних для опису впливу виборів на формування державної політики, так і теорії, що пояснюють його природу. Однак вони в основному використовувалися для аналізу впливу на державну політику саме парламентських, а не президентських виборів. Також для опису їх впливу майже не використовується лонгітюдне відстеження артикуляції й агрегації вимог різних суспільних груп під час виборів. Спостерігається переважання аналізу на дезагрегованому рівні, тобто вивчення окремих випадків. Роль інституціональних змінних в артикуляції й агрегації вимог під час виборів не стала об'єктом систематичного емпіричного дослідження.

Відповідно в даній роботі пропонується аналіз артикуляції й агрегації проблем освіти під час президентських виборів з використанням лонгітюдного методу, вивченням сукупності випадків та залученням інституціональних змінних до пояснення.

В сучасній політичній науці досліджується вплив на політичні процеси не тільки окремих інститутів, але і їх сукупності. Подібну перспективу аналізу можна використати до вивчення процесів артикуляції і агрегації вимог різних суспільних груп під час виборів. Ключовими інститутами, від конфігурації яких залежить артикуляція й агрегація вимог виборців, є виборча система, партійна система та форма правління.

Західними дослідниками зроблено ряд узагальнень щодо впливу виборчої системи на характер артикуляції й агрегації вимог виборців. У світовій практиці при проведенні прямих виборів президента найбільш часто використовується мажоритарна система абсолютної більшості (в два тури) та значно менше мажоритарна система відносної більшості (в один тур) [2, с. 155]. Оскільки для перемоги на президентських виборах необхідно заручитися значно більшою підтримкою виборців ніж при парламентських виборах, то названі вище системи переважно сприяють артикуляції та агрегації скоріше національних ніж регіональних інтересів.

Відмінності в інституціональному дизайні обох систем обумовлюють формування різних структур стимулів для кандидатів у президенти. Як стверджують М. Шагарт та Дж. Кері мажоритарна система відносної більшості сприяє формуванню широких коаліцій підтримки навколо двох основних суперників до моменту виборів [3, с. 209]. Відповідно, необхідність агрегування широкого кола інтересів різних груп у коаліціях підтримки примушує кандидатів у своїх проблемних пріоритетах більше орієнтуватися на центр політичного спектру. Також дана система має знижувальний ефект по відношенню до кількості учасників виборчих перегонів. Мажоритарна система абсолютної більшості може навпаки перешкоджати формуванню широких коаліцій підтримки перед першим туром виборів. Наявність двох турів розширює коло учасників президентських виборів й сприяє артикуляції вимог, які є більш різноманітні з точки зору їх місця в політичному спектрі.

Вплив виборчої системи на артикуляцію та агрегацію вимог різних суспільних груп може модифікуватися партійною системою. В даному випадку має значення тип партійної системи, ступінь її інституціоналізованості, характеристики окремих партій. Як стверджують С. Уолгрейв та М. Найтеманс варіація в названих змінних має вплив на характер змін у партійних програмах [4, с. 194]. Таким чином, при подібних типах виборчої системи варіація між країнами з точки зору названих змінних може обумовлювати різний ступінь розширення/звуження та оновлення/збереження переліку артикульованих й агрегованих інтересів під час виборів.

Варіація в формі правління також має значення для артикуляції та агрегації вимог виборців під час президентських виборів. При рухові від президенталізму через президент–парламентаризм до прем'єр–президенталізму визначеність відповідальності президента за впровадження державної політики знижується. Відповідно, політичний спектр артикульованих вимог може розширюватися. Тривала взаємодія таких факторів як вибори президента в два тури, слабка інституціоналізація

партійної системи та прем'єр–президенталізм може сприяти як значному розширенню, так і оновленню артикульованих вимог під час виборів.

Для встановлення каузальної значимості конфігурації інститутів політичної системи України відносно артикуляції й агрегації вимог виборців у сфері освіти необхідно описати як залежні, так і незалежні змінні, а також встановити наявність зв'язку між ними.

Зміни в артикуляції проблем освіти можна описати за допомогою таких понять як: «стабільність складу порядку денного», «ключові та неключові проблемні категорії» та «рівень уваги до проблемних категорій». Для опису змін в агрегації проблем освіти використовується поняття «охоплення проблемних категорій».

Для вивчення динаміки порядку денного освітньої політики автор, опираючись на структуру закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р., створив кодувальну схему, яка складається з 70 широких проблемних категорій.

В контексті теми дослідження рівень уваги до проблеми у сфері освіти під час виборів вимірювався шляхом підрахунку кількості кандидатів, які внесли дану проблему в свою передвиборну програму. До розгляду було взято саме наявність, а не ступінь уваги до освітньої проблеми з боку конкретного кандидата. Для її з'ясування було використано метод контент–аналізу. Всього проаналізовано 76 передвиборних програм кандидатів у президенти, які брали участь у президентських виборах з 1999 по 2014 рік.

В ході аналізу відслідковувалися зміни у складі порядку денного освітньої політики та в рівні уваги до проблемних категорій з боку кандидатів у президенти. Для оцінки характеру змін у складі порядку денного освітньої політики були застосовані два коефіцієнти, запропоновані Б. А. Ісаєвим для з'ясування стабільності партійних систем [5, с. 363]. В цілях аналізу змінено лише назви коефіцієнтів, а форма і суть збережені.

Перший з них, *коефіцієнт стабільності кількісного складу порядку денного (Кскспд)*, допомагає оцінити характер змін у кількості проблемних категорій, яким приділено увагу з боку кандидатів у президенти в певний період часу. Коефіцієнт вираховується шляхом встановлення відношення між кількостями проблемних категорій, яким приділено увагу на поточних та попередніх виборах. Другий, *коефіцієнт стабільності якісного складу порядку денного (Ксяспд),* дає змогу оцінити характер оновлення переліку проблемних категорій, яким приділяють увагу політичні актори в той чи інший період часу. Коефіцієнт вираховується шляхом з'ясування відношення між кількістю проблемних категорій, яким приділена увага на минулих і поточних виборах, та загальною кількістю проблемних категорій, що стали предметом уваги на поточних виборах.

В період з 1999 по 2014 роки на президентських виборах в Україні спостерігалися наступні значення *Кскспд*: в 2004 – 1,71; 2010 – 0,97; 2014 – 0,93. Тобто, значне розширення кількості проблемних категорій, яким приділили увагу кандидати, мало місце між президентськими виборами 1999 та 2004 років. Надалі дана кількість залишається майже стабільною.

Щодо динаміки оновлення переліку проблем на порядку денному освітньої політики, то у відповідний період спостерігалися наступні значення *Ксяспд*, а саме: в 2004 – 0,52; 2010 – 0,71; 2014 – 0,65. Тобто, найбільший ступінь оновлення порядку денного спостерігається в період між президентськими виборами 1999 та 2004 років. Надалі оновлення зменшується, а згодом збільшується.

Як вже відзначалося вище, рівень уваги до проблеми в сфері освіти вимірюється шляхом підрахунку кількості кандидатів, які внесли її в свою передвиборну програму. Сукупність проблем, яким приділено увагу, можна розділити на дві категорії, а саме: ключові та неключові. До ключових відносяться проблеми, яким приділили увагу не менше ніж 10% кандидатів за весь досліджуваний період. Даний критерій запозичено з практики досліджень суспільного порядку денного [6].

В ході аналізу виділено 12 ключових проблемних категорій увагу яким приділено на президентських виборах в Україні в період з 1999 по 2014 роки. В межах статті відслідковується динаміка змін у рівні уваги саме до ключових проблем. В цілях порівняння показники подано у відсотках. На основі даних про рівень уваги до відповідних категорій з'ясовано тенденції в змінах порядку денного освітньої політики та пріоритетність проблем. В таблиці 1 представлено дані про рівень та пріоритети уваги до ключових проблемних категорій.

Таблиця 1

Рівень уваги до ключових проблем порядку денного освітньої політики та їх пріоритетність під час президентських виборів в Україні

Проблемні категорії	Вибори			
	1999 р.	2004 р.	2010 р.	2014 р.
Безкоштовна освіта	53,8% (1)	33,3% (2)	22,2% (3)	9,5% (6)
Державна політика в освіті	23,1% (4)	8,3% (7)	16,7% (4)	23,8% (3)
Доступність освіти	30,8% (3)	25,0% (3)	27,8% (2)	28,6% (2)
Рівність в здобутті освіти	7,7% (6)	12,5% (6)	27,8% (2)	9,5% (6)
Зміст, обсяг і рівень освіти	0,0% (7)	20,8% (4)	16,7% (4)	28,6% (2)
Відповідність освітніх послуг держстандартам	0,0% (7)	12,5% (6)	44,4% (1)	28,6% (2)
Права вихованців, учнів тощо	38,5% (2)	37,5% (1)	27,8% (2)	14,3% (5)
Права й обов'язки пед. та пед.–наук. працівників	23,1% (4)	16,7% (5)	5,6% (5)	0,0% (7)
Гарантії д–ви пед. та пед.–наук. працівникам	23,1% (4)	20,8% (4)	16,7% (4)	14,3% (5)
Заохочення пед. та пед.–наук. працівників	15,4% (5)	8,3% (7)	22,2% (3)	0,0% (7)
Заклади загальної середньої освіти	0,0% (7)	12,5% (6)	44,4% (1)	19,0% (4)
Фінансово–господарська діяльність закладів освіти	23,1% (4)	20,8% (4)	22,2% (3)	33,3% (1)
Кількість кандидатів у президенти, N	**13**	**24**	**18**	**21**

Примітка. Пріоритетність проблем порядку денного освітньої політики у вигляді рангів подано в дужках після відсотків.

Аналіз даних, представлених в таблиці, дозволяє виділити ряд тенденцій у зміні уваги до ключових проблем. Перша тенденція, а саме *помірне зростання* уваги, спостерігається по відношенню до таких проблемних категорій як: «зміст, обсяг і рівень освіти», «відповідність освітніх послуг держстандартам», «заклади загальної середньої освіти». Друга – *слабке зростання* уваги, стосується наступних проблемних категорій: «державна політика в освіті», «рівність в здобутті освіти», «фінансово–господарська діяльність закладів освіти». Третя – *майже без зміни* уваги, відноситься до такої проблемної категорії як «доступність освіти». Четверта – *слабке падіння* уваги, спостерігається по відношенню до таких проблемних категорій як «права вихованців, учнів тощо», «гарантії держави пед. та пед.–наук. працівникам», «заохочення пед. та пед.–наук. працівників». П'ята – *помірне падіння* уваги, відноситься до наступних проблемних категорій, а саме: «безкоштовна освіта», «права та обов'язки пед. та пед.–наук. працівників».

Вибори здійснюють не тільки артикуляційний, а й агрегаційний вплив на перелік проблемних категорій. Під час агрегації відбувається відсіювання, відбір та об'єднання проблемних категорій в один набір. Президентські вибори в порівнянні з парламентськими демонструють вищі показники відсіювання проблемних категорій. Названа відмінність обумовлюється одноосібністю інституту президентства, кількістю та типовістю проблем освіти включених в програму кандидата–переможця.

В таблиці 2 представлено дані про охоплення увагою проблем освітньої сфери під час президентських виборів в Україні.

Таблиця 2

Охоплення увагою проблем освіти під час президентських виборів в Україні

		Вибори			
		1999	2004	2010	2014
Охоплення проблемних категорій	До голосування виборців	17	29	28	26
	Після голосування виборців	5 (3)	6 (5)	6 (6)	2 (2)

Примітка. Кількість ключових проблем освіти подано в дужках.

В середньому за весь період президентських виборів обсяг відсіяних проблемних категорій становить 80,2%. Щодо ключових проблем освітньої сфери відповідний показник становить 66,7%. Серед ключових проблемних категорій за результатами виборів «доступність освіти» відбиралася у 3 з 4 випадків, «рівність в здобутті освіти», «гарантії держави пед. та пед.–наук. працівникам», «відповідність освітніх послуг держстандартам», «заклади загальної середньої освіти» – 2 випадках, решта категорій – 1 випадку, окрім «безкоштовної освіти» і «прав й обов'язків пед. та пед.–наук. працівників». Останні проблемні категорії жодного разу не потрапляли в програму кандидата–переможця.

Як вже відзначалося, зміни у виборчій системі, партійній системі та формі правління ведуть до змін в артикуляції й агрегації вимог під час президентських виборів. В період з 1999 р. по 2014 р. в названих пояснювальних змінних також спостерігалася різна за своїми проявами варіація.

Як відомо проведення виборів президента в два тури сприяє розширенню кола учасників виборчих перегонів. Даний ефект виборчої системи посилився після появи у виборчому законодавстві в 1999 р. норми про самовисування [7]. Дана норма не тільки має вплив на кількість учасників виборів, але й збільшує свободу кандидатів у артикуляції й агрегації вимог виборців.

Однією з ключових характеристик партійної системи, варіація в якій має значення для артикуляції й агрегації вимог, є інституціоналізація. З точки зору А. Мелешевича автономія та стабільність є найбільш важливими її вимірами [8]. Для їх опису можна застосувати в якості показників кількість кандидатів, які використали право самовисування (подібно до підходу А. Мелешевича) та кількість «старих» партій, тобто тих, що висували кандидата в президенти на поточних та попередніх виборах. Чим вище значення першого та нижче значення другого показника, тим меншою є інституціоналізація партійної системи і навпаки. В досліджуваний період спостерігалися наступні значення використаних показників. Кількість кандидатів–самовисуванців становила: 0 осіб в 1999 р.; 9 осіб (37,5% від заг. кількості) – 2004 р.; 10 осіб (56,6% від заг. кількості) – 2010 р.; 12 осіб (66,7% від заг. кількості) – 2014 р. Кількість «старих» партій становила: 5 партій (33,3% від заг. кількості) в 2004 р.; 2 партії (25,0% від заг. кількості) – 2010 р.; 3 партії (42,9% від заг. кількості) – 2014 р. Таким чином, партійна система характеризується низьким рівнем інституціоналізації.

Невисокий рівень останньої сприяє розширенню та оновленню кола учасників виборчих перегонів. Окрім цього можуть зростати відмінності між програмами кандидатів з точки зору розподілу уваги між проблемами. Для оцінки першого можна застосувати відповідним чином модифікувавши вже використані в даній роботі коефіцієнти, запропоновані Б. А. Ісаєвим [5, с. 363]. В другому випадку застосовано коефіцієнт подібності, запропонований П. Жаккаром [9]. Значення коефіцієнта варіюється в діапазоні від 0 до 1. Чим ближче значення коефіцієнта до 1, тим більш подібні між собою два порівнювані об'єкти, і чим ближче до 0, тим менше. Щодо кола учасників, то коефіцієнт, що характеризує його розширення/звуження мав наступні значення: 1,85 – 2004 р., 0,75 – 2010 р., 1,17 – 2014 р. Той, що характеризує його оновлення, змінювався наступним чином: 0,21 – 2004 р., 0,28 – 2010 р., 0,24 – 2014 р. Тобто, має місце як розширення, так і звуження кола учасників при приблизно однаково високому його оновленню. Середнє значення коефіцієнта Жаккара (оскільки порівнювалися більше ніж два об'єкта) варіювалося наступним чином: 0,12 – 1999 р., 0,09 – 2004 р., 0,10 – 2010 та 2014 рр. Дані значення свідчать про стабільно високий рівень відмінності між програмами кандидатів з точки зору їх уваги до проблем освіти.

В досліджуваний період також спостерігалася варіація в такій змінній як форма правління. В період з червня 1996 р. по грудень 2005 р. та з жовтня 2010 р. по лютий 2014 р. в Україні існувала президентсько–парламентська республіка. З січня 2006 р. по вересень 2010 р. та з березня 2014 р. – парламентсько–президентська республіка.

Аналіз зв'язків між інституційними змінними та тими, що характеризують порядок денний освітньої політики дає можливість зробити ряд висновків.

Президентські вибори в Україні відрізняються між собою з точки зору впливу на артикуляцію й агрегацію проблем освіти. Найбільш відкритими для артикуляції проблем освіти можна вважати президентські вибори 2004 р. В цей час спостерігається найбільше розширення та оновлення переліку проблем освіти, яким приділили увагу кандидати в цілому. Менш відкритими є президентські вибори 2010 та 2014 років. В першому випадку спостерігається найменший ступінь оновлення переліку проблем освіти, в другому – найбільше звуження.

Зміни в артикуляції проблем освіти високо корелюють зі змінами в колі учасників виборчих перегонів. Чим більше розширення та оновлення кола учасників виборчих перегонів, тим більше розширення й оновлення переліку проблем освіти, артикульованих під час виборів, і навпаки.

Зміни в колі учасників виборів обумовлені дією інституціонального контексту. Поява норми про самовисування кандидатів у президенти у виборчому законодавстві в 1999 р. посилила фрагментуючий вплив виборчої системи. З даного моменту вибори президента в два тури сприяли розширенню кола учасників, зменшували роль й автономію політичних партій у президентських виборах та збільшували свободу кандидатів в артикуляції проблем освіти. Невисокий рівень стабільності партійної системи сприяв появі на кожних президентських виборах нових політичних сил, що в свою чергу вносило зміни в артикуляцію проблем освіти.

Названі характеристики виборчої та партійної системи породжують відцентрові сили в артикуляції проблем освіти. Останнє знаходить прояв у постійному відтворенні значних відмінностей між програмами кандидатів стосовно проблем освіти від одних виборів до інших. Варіація у формі правління в період з 1999 по 2014 роки не мала значного прямого впливу на артикуляцію проблем освіти під час виборів.

Стосовно агрегаційного впливу президентських виборів, то найменший обсяг відсіяних проблем освіти спостерігався в 1999 р., а найбільший в 2014 р. В даному випадку значення має не стільки одноосібність президентства, як кількість та типовість проблем освіти, включених у програму кандидата–переможця.

Динаміка змін у рівні уваги до ключових проблемних категорій потребує додаткового аналізу. В перспективі, аналіз тенденцій розвитку системи освіти та характер уваги ЗМІ до них, можливо, дасть змогу краще пояснити зміни в увазі кандидатів до ключових проблем освіти.

Список використаних джерел

1. Heywood A. Politics / A. Heywood. – [2nd ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 453 p.
2. Hague R. Comparative Government and Politics: An Introduction / R. Hague, M. Harrop. – [6th ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 355 p.
3. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S. Sugart, J. M. Carey. – Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
4. Walgrave S. Friction and Party Manifesto Change in 25 Countries, 1945–98 / S. Walgrave, M. Nuytemans // American Journal of Political Science. – 2009. – Vol.53. – №1. – P.190–206.
5. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем: Учеб. пособие для студентов вузов / Б. А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 367 с.
6. McCombs M. Capacity, Diversity, and Volatility of the Public Agenda: Trends from 1954 to 1994 / M. McCombs, J.–H. Zhu // Public Opinion Quarterly. – 1995. – Vol.59. – №4. – P.495–525.
7. Закон України від 05.03.1999 №474–XIV «Про вибори Президента України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/474–14
8. Meleshevich A. A. Party Systems in Post–Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine / A. A. Meleshevich. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 262 p.
9. Aldenderfer M. S. Cluster Analysis / M. S. Aldenderfer, R. K. Blashfield. – Beverly Hills: Sage Publications, 1984. – 88 p.

References

1. Heywood A. Politics / A. Heywood. – [2nd ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 453 p.
2. Hague R. Comparative Government and Politics: An Introduction / R. Hague, M. Harrop. – [6th ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 355 p.
3. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S. Sugart, J. M. Carey. – Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
4. Walgrave S. Friction and Party Manifesto Change in 25 Countries, 1945–98 / S. Walgrave, M. Nuytemans // American Journal of Political Science. – 2009. – Vol.53. – №1. – P.190–206.
5. Isaev B. A. Teorija partij i partijnyh sistem: Ucheb. posobie dlja studentov vuzov / B. A. Isaev. – M.: Aspekt Press, 2008. – 367 s.
6. McCombs M. Capacity, Diversity, and Volatility of the Public Agenda: Trends from 1954 to 1994 / M. McCombs, J.–H. Zhu // Public Opinion Quarterly. – 1995. – Vol.59. – №4. – P.495–525.
7. Zakon Ukrainy vid 05.03.1999 №474–XIV «Pro vybory Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/474–14
8. Meleshevich A. A. Party Systems in Post–Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine / A. A. Meleshevich. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 262 p.
9. Aldenderfer M. S. Cluster Analysis / M. S. Aldenderfer, R. K. Blashfield. – Beverly Hills: Sage Publications, 1984. – 88 p.

Kulyk V. G., *teacher of Department of philosophy and political science, Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vinnichenko (Ukraine, Kropyvnytskyi), kulykvg@gmail.com*

Institutional context of the formation of educational policy agenda during the presidential elections in Ukraine (1999–2014)

In modern political science researchers are paying insufficient attention to the processes of the formation of educational policy agenda during the presidential election. Accordingly this, there is a need for their systematic description and explanation. As part of this work named processes are analyzed on the example of presidential elections in Ukraine from 1999 to 2014.

In the article it turns out the influence of institutional factors on these processes. For the collection and analysis of data the content analysis, the longitude method and correlation analysis were used. Based on the empirical analysis a description of the dynamics of changes in educational policy agenda and such explanatory factors as: electoral systems, party system, form of government were carried out.

As a result of the analysis the mechanism and character of the influence of institutional factors on the articulation and aggregation problems of education were found, the differences between the presidential elections from this point of view were detected.

Keywords: *agenda, educational policy, articulation of problems, aggregation of problems, elections.*

Кулик В. Г., *преподаватель кафедры философии и политологии, Кировоградский государственный педагогический университет им. В. Винниченко (Украина, Кропивницкий), kulykvg@gmail.com*

Институциональный контекст формирования повестки дня образовательной политики во время президентских выборов в Украине (1999–2014 гг.)

В современной политической науке процессам формирования повестки дня образовательной политики во время президентских выборов уделяется недостаточное внимание со стороны исследователей. Соответственно, существует потребность в их систематическом эмпирическом описании и объяснении. В рамках данной работы названные процессы анализируются на примере президентских выборов в Украине с 1999 по 2014 г.

В статье выясняется влияние институциональных факторов на данные процессы. Для сбора и анализа данных были использованы контент–анализ, лонгитюдный метод и корреляционный анализ. На основе эмпирического анализа осуществлено описание динамики изменений в повестке дня образовательной политике и таких объяснительных переменных как: избирательная система, партийная система, форма правления.

В результате анализа выяснен механизм и характер влияния институциональных факторов на артикуляцию и агрегацию проблем образования, обнаружены отличия между президентскими выборами с данной точки зрения.

Ключевые слова: *повестка дня, образовательная политика, артикуляция проблем, агрегация проблем, выборы.*

* * *

УДК 32.019.51

Куцька О. М.,
кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри тактики факультету бойового застосування військ, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), kutska_o@yahoo.com

Федоренко В. В.,
науковий співробітник науково–дослідного відділу (бойового екіпірування) Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів)

Черненко А. Д.,
начальник науково–дослідного відділу (бойового екіпірування) Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів)

Російська пропаганда щодо подій на Майдані Незалежності у Києві (кінець 2013 – лютий 2014 років)

Аналізується російська пропагандистська кампанія, що розгорнулась довкола подій Євромайдану в Україні. Метою роботи є окреслення основних складових російської політичної кампанії в інформаційному просторі нашої держави. Дослідження проводилось шляхом узагальнення великої кількості фактичного матеріалу з одночасним розкладанням його за основними показниками, які характеризують теоретичні елементи інформаційної кампанії. Висновки підкріплюються особистими спостереженнями авторів і полягають у наступному: пропаганда Кремля визначеного періоду була продовженням багаторічної латентної фази інформаційної операції на населення України; домінування російських засобів інформації дало можливість РФ оперативно розгорнути промосковську пропаганду на російськомовне населення в окремих регіонах нашої держави. Проведена Росією інформаційна кампанія за своєю структурою відповідає сучасним технологіям інформаційно–психологічної операції. Можна констатувати її вдалу реалізацію та, нажаль, неготовність нашої держави на той час до ефективної протидії зовнішньому впливу.

Ключові слова: *Євромайдан, інформаційний вплив, російська пропаганда, засоби масової інформації.*

XXI століття принесло із собою нові реалії світового порядку, у тому числі й у військовій сфері. Так, здобутком нового часу стала гібридна війна, у яку Російська Федерація втягла нашу державу і перемога у якій для України набула життєвоважливого значення. Особливим полем битв у цій війні став інформаційний простір, а власне саме протистояння має чітку та продуману форму операції, до якої наша держава, нажаль, не була готовою. Тому нагальною проблемою, яку слід вирішити вітчизняним спеціалістам з інформаційно–психологічної боротьби та політтехнологам, є організація належного рівня контрпропагандистських заходів. А це неможливо здійснити без ретельного аналізу та розуміння застосування Кремлем інформаційної компоненти. Отже, актуальність дослідження не викликає заперечень.

Тема російської пропаганди довкола українського питання загалом не є новою. Дискусії довкола неї точаться впродовж останніх трьох років і породили велику кількість публікацій, особливо на сторінках мережі Інтернет. Вони містять погляди політологів, соціологів, економістів, військових, політтехнологів та громадських діячів. Ці різнобічні розпорошені матеріали в силу різновекторності аналізу кожен поокремо дають не повну картину російського впливу на різних етпах спецоперації із інформаційного завоювання аудиторії, проте у своїй сукупності створюють можливість для подальших наукових розвідок та аналізу. Зокрема, автори запропонованого дослідження зосереджують свої зусилля довкола відправної точки активного етапу інформаційно–психологічного впливу Москви в українському питанні – подій на Євромайдані (Революції Гідності) у Києві, окреслюючи нові погляди з цього питання та обмежуючи рамки дослідження кінцем 2013 – початком 2014 років.

Розпочинаючи виклад основного матеріалу дослідження, **визначимось з окресленням хронологічних рамок**, оскільки пропагандистська робота Росії щодо України не є породженням сучасності, а триває постійно впродовж історії сусідництва двох держав, постійно переживаючи перезапуск інформації. Подіям, що розгорнулись в Україні протягом останніх трьох років передувала тривала латентна фаза інформаційного впливу з боку Кремля, що, ймовірно, розпочалась ще із 1991 року. Культивація міфів «братських народів», «Великої Перемоги», страхи холодної війни щодо Заходу, західних цінностей – усе це насаджувалося ще радянською пропагандистською машиною. За часів незалежності, а особливо з середини 2000–х років, вони були підігріті російською пропагандою (фільми, книжки, агітація В. Януковича) й довго лежали як бомба вповільненої дії – чекали часу, коли детонувати [1]. Так, дослідження 2012 р. показали, що на шести найбільш рейтингових радіостанціях пісні українською мовою становили лише 3,4% від загальної їх кількості, а російською – 60%. На той час в Україні російською мовою видавалось понад 60% сумарного тиражу газет, 83% – журналів, продавалось близько 87% книг (переважна частина яких – імпорт з Росії). Уперше за багато років сумарний наклад книг, що друкувались українською мовою, становив менше половини від усіх книг, надрукованих в Україні. Моніторинг мовної ситуації в 29 найбільших містах України (включно з обласними центрами), засвідчив, що у сфері торгівлі та послуг переважала російська мова [2].

Активний етап російської пропагандистської кампанії, найшвидше, розпочався наприкінці 2013 року, коли розпочались відомі світу події на Майдані незалежності у Києві і згодом отримали назву Революції гідності. На думку соціологів, саме від зазначених подій чітко викреслюється червона нитка російської пропаганди довкола українського питання аж до сьогодення. Вона полягає у наступному: Майдан був організований американцями разом з націоналістами → у результаті Майдану до влади прийшли націоналісти, які загрожують російськомовному населенню України → Крим і Схід України були в небезпеці → Крим вдалося захистити, включивши його до складу Росії, а Схід повстав і хоче незалежності і гарантій безпеки → націоналісти, що незаконно прийшли до влади, почали і ведуть війну зі своїм народом [3].

Водночас, на думку М. Бабча, те, що Майдан виріс, було несподіванкою для всіх учасників процесу, у тому числі й для В. Путіна. «Жодні націоналісти, радикали, екстремісти, найманці чи іще будь–хто, хто готовий був організувати та фінансувати те, що відбувалось, не зміг би зібрати та мотивувати таку кількість людей протягом такого короткого строку» – відзначає він [4]. У цей час

російська інформаційна кампанія у 2013 р., розгорнута ще перед Вільнюським самітом, була безпрецедентною. На думку А. Денисової, «вона перейшла в істерику, коли несподівано і для української, і для російської влади, після побиття студентів у ніч на 30 листопада, на Майдан, за різними підрахунками, вийшло до мільйона людей, що означало одне – для В. Путіна, який після провалу саміту вже бачив Україну в своїх обіймах, цей Майдан виглядав не менш загрозливо, ніж для В. Януковича» [5, с. 209]. І це зрозуміло – Революція гідності стала символом виходу України з–під впливу Москви.

Завершенням початкового етапу пропагандистської кампанії Росії (щодо подій Євромайдану) умовно вважатимемо кінець лютого 2014 року, оскільки в подальшому основна увага промосковських політтехнологів була сконцентрована довкола розкрутки месиджу «Крим наш!».

Наступним питанням, на якому слід зупинитись, є аналіз **можливостей Російської Федерації щодо ведення широкого інформаційно–психологічного впливу**. На думку Г. Гребенюка, на час подій на Майдані 2013 року медійна потужність Кремля була достатньою для домінування в українському інформаційному просторі [6]. З цього приводу можна навести слова Б. Зіффа: «Кремль витрачає на пропагандистську кампанію 1,4 млрд. доларів. Значно більші суми витрачаються Росією на інформаційні кампанії в європейському нформаційному просторі. Ядро медійної системи впливу становить державна телевізійна й радіомовна кампанія (телеканали «Росія–1», «Росія–2», «Росія–24», «РТР–Планета», «EuroNews» тощо), річний бюджет якої на поливання брудом України становить близько 1,3 млрд. доларів. На ближній орбіті розташоване інформаційне агентство «Росія сьогодні» (телеканал Russia Today, РІА «Новини» тощо) з річним бюджетом у 650 млн. доларів, холдинг «Газпром–медіа» (телеканали «НТВ», «ТНТ», радіостанції «Ехо Москви», «Авторадіо») та «Національна Медіа Група» (телеканали «Пятий канал», РЕН ТВ, LifeNews TV, газета «Известия») з видатками по 300 млн. доларів, широко розгалужений «Перший канал. Всесвітня мережа» з бюджетом у понад 200 млн. доларів» [6]. За підрахунками В. Гусарова друкована пропаганда розміщена 16 мовами у додатках до популярних видань, що тягне за собою ще понад 10 млн. доларів видатків [6].

Не менший інформаційний вплив мають засоби мережевої комунікації. Утримання соціальної інтернет–платформи з сайтів «Одноклассники», «ВКонтакті» та «Мой Мир» обходиться у близько 50 млн. доларів. Іще понад 30 млн. доларів становить річний заробіток інтернет–тролів, готових цілодобово створювати потрібні записи в соціальних мережах. А потрібні «експертні висновки» для публікацій постачає ціле гроно соціологічних служб та аналітичних центрів. Їхня замовна форма роботи обходиться Кремлю приблизно у 100 млн. доларів [6].

Більше того, інвестори з Росії вкладали великі гроші в українські медіа. Причому, робили це передбачливо, намагаючись «не засвічувати» інвесторів і завдання, які ці медіа вирішуватимуть в Україні. На сьогодні вже відомо, що старший син В. Януковича Олександр став скуповувати телеканали. Друг сина, віце–прем'єр С. Арбузов також купив декілька газет, радіостанцій і телеканалів. Найбільше приватне інформаційне агентство – Lifenews – також підключився до інформаційної кампанії, оскільки основним інвестором холдингу на той час був олігарх Ю.Ковальчук, старовинний приятель В. Путіна. С. Курченко скупив UMH–«Корреспондент», «Forbe», «Комсомольська правда» в Україні», «Аргументи і факти», а також Інтернет–проекти – forbes.ua, korrespondent.net, i.ua, bigmir.net, football.ua; радіостанції – Ретро FM, Наше радіо, Europa Plus, Авторадіо. За окремими даними, його Інтернет–медіаресурси покривали майже 50% всього Інтернет–ринку України [7].

Перед такими медіа ставилось за завдання – завоювати популярність, отримати довіру мешканців України. Вони повинні були у необхідний момент пропагувати певні ідеї та людей [7]. Отже, підвладні Януковичу політичні сили і Москва об'єдналися в медіапросторі.

Таким чином, напередодні Майдану незалежних медіа в Україні практично не залишилося. Була тільки «Українська правда» – найпопулярніший інформаційний сайт, впливова газета «Дзеркало тижня» та 5 канал. Працювало ще кілька невеликих газет і телеканалів в регіонах, але вони не змогли протистояти тиску провладних медіа холдингів [7].

Заради об'єктивності слід відзначити, що окремі російські інформаійні канали спробували таки висвітлювати реальні події Майдану, проте їх існування одразу опинилось під загрозою. Так, наприклад, було відключено від кабельних мереж телеканал «Дощ», оскільки він намагався реально висвітлювати події в Києві, від чого його рейтинг почав зростати.

Пропонуємо дати відповідь на питання: **на кого ж спрямовувалась кремлівська та проросійська пропаганда.** Поки що відсутні соціологічні дослідження, які б дали об'єктивну картину про кількість українців, які у дні Євромайдану дивилися російське телебачення. Проте, є результати опитування Центру Разумкова за березень 2013 року, які показують, що українські медіа все–таки зберігають найбільший рівень довіри у наших громадян (їм повністю довіряють 10,5% опитаних, скоріше довіряють – 51,4%), а російські та західні мають однаковий рейтинг повної довіри – 7,4%. Водночас, за даними Фонду «Демократичні ініціативи», 22,7% опитаних отримували інформацію про політичні події з російського телебачення [8].

При цьому, за даними соціологів, найменше російській пропаганді піддавались жителі Західного та Центрального регіонів, а найбільше – в Південному регіоні. У Східному регіоні значення індексу впливу в 4 рази вище, ніж у Західному. При цьому, для визначення індексу обрали тези офіційної російської пропаганди, у які вірило понад 80% російського населення [3].

За даними центру «Соціс» ще на початку лютого 2014 р. Майдан підтримувало близько половини українців. Можна припустити, що після кульмінаційних подій їх стало більше. Згідно з опитуваннями фонду «Демократичні ініціативи» до протестів людей спонукали головним чином відмова В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом, жорсткі репресії влади проти учасників протестів [9].

Водночас російське суспільство мало діаметрально протилежне бачення подій в Україні. Згідно з даними «Левада–Центру» близько 80% росіян ставились до Майдану негативно. Більша частина росіян розцінювала його як спробу насильницького державного перевороту, втручання Заходу, зростання націоналістичних настроїв. Лише 17% бачили у революції невдоволення людей

корумпованим режимом Януковича [9]. Отже, очевидним є нерозуміння росіянами причин українських протестів. При цьому російська пропаганда та ЗМІ продовжували малювати з українців образ зовнішнього ворога. Все це відчутно впливало на поляризацію суспільної думки в Україні.

Формування образу ворога. Тут слід розуміти, що оскільки Росія не могла визнати весь народ України ворогом, їй довелось виокремити певні сегменти у якості таких ворогів.

Першим із них стали самі мітингувальники. Практично одразу на них наклеїли ярлики націоналістів, фашистів, неонацистів, терористів. Підкреслюючи свої слова, російські пропагандисти заповнювали телепередачі червоно–чорними прапорами, портретами С. Бандери та ветеранами УПА [10]. Протягом розвитку ситуації «фашисти» конкретизувались: тепер ворогами стали «западенці», «бандерівці», «Правий сектор» [11, с. 178].

При цьому, протестувальників, які приходили підтримати людей на Майдані, зокрема приносили одяг та їжу, відокремлювали від активних учасників протестів та називали «добровільними заручниками радикалів» [10].

До другого рівня ворогів віднесли українських військово–політичних діячів, які підтримали Майдан і перебували у його лавах. В розпалі подій вузьке коло урядовців та політиків перетворилось на шпальтах російських газет та в ефірі телерадіорепортажів у «нелегітимну владу», або «хунту» [11, с. 178].

Водночас, Росія легко могла дозволити собі агресивні слова чи дії до української влади та провладних кіл, зберігаючи при цьому дружелюбну риторику до народу України, на порятунок дружби з яким були спрямовані проурядові мітинги всередині російської держави.

Іще одним ворогом в ході Революції гідності у Києві російські ЗМІ визначили США та Європу, які «бажають перерозподілу сфер впливу, закріплених після Другої світової війни, а отже несуть глоабльне зло. Основною тезою щодо західних країн російська пропаганда обрала наступні слова «Вашингтон – це ляльковод» [11, с. 178].

Основні тези російської пропаганди щодо подій в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 років. Аналізуючи концентрацію уваги російської пропаганди під час подій на Майдані у Києві, можна виокремити певні етапи, на особливостях яких зупинимось нижче.

Першим із таких етапів можна вважати кінець 2013 року – початок січня 2014 року. В ході нього основними тезам, які злітали з російських телерадіоефірів були: на Майдані знаходяться бомжі, нероби, там бруд, пияцтво і все скоро закінчиться [7]. «Смішні люди ці хохли. Майдани там усілякі, профінансовані революції, брудні розбірки. Вони лишень й можуть відлинювати від роботи і проїдати все, що ми там для них побудували за часів СРСР», – здебільшого такі слова лунали до глядачів [12], – Євромайдан – це технологія, за якою стоїть Захід [5, с. 209; 8]; договір з Європою для України – це загибель, союз з Росією – порятунок [7]. Після підписання угод у Москві, 17 грудня 2013 р., з'явився новий меседж – Росія рятує Україну, навіть на шкоду собі [5, с. 210; 8].

Хронологічні межі другого етапу пропаганди Кремля щодо подій на Майдані умовно можна обмежити другою половиною січня – початком лютого 2014 р. Основними тезами російських медіа були: в Україні розпад держави, хаос; до влади рвуться та на Майдані діють ультранаціоналісти, нацисти, фашисти, «Бандерівці» – ті, які ніби–то боролись проти Радянського Союзу [13]. Майдан – це вияв агресії проти Росії [14, с. 166]. Внаслідок чого, «російський народ» через свої ЗМІ все наполегливіше починає закликати В. Януковича жорстко навести порядок в Україні [7]. При цьому офіційна позиція керівництва Росії – дочекатись якнайшвидшого врегулювання ситуації. Проте яким чином і якими засобами буде досягнуто це урегулювання, визначається прерогативою легітимної української влади [10].

Тут варто підкреслити, що майже весь час колишній президент України розглядався російськими ЗМІ як головне підгрунття порядку та закону у країні. А, отже, все що відбувалось у нашій державі трактувалось Кремлем як «спроба державного перевороту» [10].

Третій етап російської пропагандистської операції відноситься до подій, які розгорнулись з другої половини лютого 2014 р. Так, 18–20 лютого в центрі Києва почалися криваві зіткнення опозиції і спецназу. Верховна рада у ніч на 20 лютого більшістю голосів скасувала антитерористичну операцію в Україні. На наступний день В. Янукович підписує мирний договір з лідерами опозиції за участю міністрів закордонних справ Європи. А вже 22 лютого, – втікає з Києва, а згодом і з країни. Влада в Україні несподівано переходить до опозиційних сил держави.

Ключові сюжетні лінії російських медіа в основному зводяться до наступного: у Києві снайпери вбивають людей з будівель, які контролював Майдан. В Україні – хаос. Офіційної влади немає, вона вся в руках радикалів – «бандерівців» [7]. У Києві, на Майдані, за гроші стоять «фашисти» та представники «Правого сектору» [14, с. 166]. Януковича зрадили і він тимчасово знайшов захист у Ростові [12]. «Беркут» був представлений як постраждала сторона, яка змушена була захищатися від провокаторів [5, с. 210]. Як прогноз висувалась теза про поділ України на частини, який ніби то чекає на нашу країну в довгостроковій перспективі [8]. Поряд було запущено проект, в якому змальовували Україну як надзвичайно бідну країну, рівень доходів українців порівнювали з доходами африканців [5, с. 210]. При цьому змальовували заможність Росії: «У той час, коли в Україні фашистська розруха, у нас – успішна Олімпіада – 2014» [12]. Водночас зазначалось, що радикали хочуть знищити росіян в Україні – вони їдуть у Крим та схід держави, щоб вбивати [7; 14]. Їм допомагає Америка та Захід [7] – «фашистська хунта, яка спонсорується ЦРУ та Європою, прагне захопити владу і заборонити російську мову» [12]. Поряд із цим російські ЗМІ зазначають: «Це створює загрозу для росіян. А, відповідно, потрібно застосувати екстраординарні заходи» [13].

Створення візуальної альтернативи акціям протесту на Майдані. Одразу з початком масових протестів у Києві та інших регіонах України у центрі уваги російських ЗМІ з'являються альтернативні громадські рухи у південних та східних областях нашої держави. До найвідоміших з них відносяться «Антимайдан» та «Стоп майдан». При цьому ніхто не приховував, що мета та єдина цінність цих рухів – протистояння Майдану [10]. З цією метою, ще у грудні 2013 р. було створено численні групи в соцмережах (передусім у «ВКонтакте»), присвячені ідеям Антимайдану в різних форматах. Спочатку значна кількість дописувачів мала «прописку» в російських

містах, та вже у лютому – березні серед коментаторів з'явилося багато представників із Криму [1], що свідчить про активне залучення місцевого населення до інформаційної війни на боці Росії. Першою фізичною присутністю українських громадян на акціях протесту проти Майдану можна вважати 24 листопада 2013 року, коли «Партія регіонів» та «Український вибір» завезли людей на свій антимайдан у Києві, пообіцявши їм грошову винагороду. Заради справедливості варто відзначити, що не всі люди, які виступили з альтернативними до євроінтеграції поглядами, були проплачені, багато з них відстоювали особисті переконання [15].

Висновки. Вищенаведені факти доводяить, що кремлівське керівництво, використовуючи різнобічну палітру пропагандистських заходів, зуміло створити станом на кінець лютого 2014 року необхідну політико–моральну обстановку для прищеплення як власному так і значній частині українського населення думки про хаос в Україні, про загрозу російськомовному населенню, що проживає в нашій країні, з метою подальшого формування установок ненависті та ворожнечі. Завершенням активної фази інформаційної кампанії РФ в питанні Євромайдану умовно вважатимемо початок березня того ж року, коли основна увага була сконцентрована довкола анексії Автономної Республіки Крим.

Таким чином, проведена Росією інформаційна кампанія, що розгорнулась довкола подій на Майдані Незалежності, за своєю структурою відповідає сучасним технологіям інформаційно–психологічного впливу і стає першою фазою у широкомасштабній операції проти України. Можна констатувати її вдалу реалізацію та, нажаль, неготовність нашої держави на той час до ефективної протидії зовнішньому впливу.

Враховуючи анексію Російською Федерацією Кримського півострова та збройне протистояння на сході України, питання подальшого дослідження етапів пропагандистських заходів довкола цих подій повинні бути нагальним викликом для вітчизняних науковців. Різногалузеві дослідження можуть створити вагоме підгрунття для розуміння сучасних технологій боротьби в інформаційному просторі та запропонувати вірні рекомендації щодо організації нашою країною контрпропагандистських заходів.

Список використаних джерел

1. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки–2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014/.

2. Потятиник Б. Гіперфейк (хаотичні нотатки з аеропорту) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mediakrytyka.info/za–scho–krytykuyut–media/hiperfeyk–khaotychni–notatky–z–aeroportu.html.

3. Соціологи вивели індекс результативності російської пропаганди: Харків і Одеса викликають занепокоєння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/25mar2015/harkiv_odesa.html.

4. Бабчи М. Почему случился Майдан и кто на него вышел [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://blog.babich.me/2014/03/pochemu–sluchilsya–majdan–i–kto–na–nego–vishel.html.

5. Денисова А. Ю. Чорний піар та пропаганда у російському медійному просторі в 2014 році // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2015. – №2 (25). – С.206–213.

6. Гребенюк Г. Кремль витрачає на брехливу пропаганду мільярди доларів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://na.mil.gov.ua/26458–kreml–vitrachaye–na–brexlivu–propagandu–milyardi–dolariv.

7. Росія проти Майдану: історія інформаційної війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wartime.org.ua/10223–rosya–proti–maydanu–storya–nformacynoyi–vyni.html.

8. Дуцик Д. Російська пропаганда – назад у СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/ rosiyska_ propaganda_nazad_u_srsr/.

9. Писаренко А. Чи здатні європейські цінності об'єднати Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mymedia.org.ua/articles/ shmzhii/chi_zdatn_vropeysk_c_nnost_ob_dnati_ukra_nu.html.

10. Межигірський А. Украинская революция в «зеркале» российских СМИ: «фашисты – марионетки Запада», «фальшивые антисемиты», «сильный Янукович – слабый Янукович» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/material/28068.

11. Куцька О. М., Годій М. В. Російська пропаганда про протидіючі сторони в антитерористичній операції на Сході України (2014 – початок 2015) / О. М. Куцька, М. В. Годій // Міжнародна науково–технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ», 14–15 травня 2015 року: тези доповідей. – Л.: АСВ, 2015. – С.278.

12. Тимофеюк А. Как менялись месседжи российской пропаганды за 2 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.business.ua/ opinions/kak_menyalis_messedzhi_rossiyskoy_propagandy_za_2_goda–276019/.

13. Почепцов Г. Невоенный инструментарий войны: люди, медиа и образы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/material/31454.

14. Еляшевська Н. Вразливість України до інформаційної війни // Теле – та радіожурналістика. – 2015. – Вип.14. – С.165–169.

15. Антимайдан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/.

References

1. Rosijs'ka propaganda v ukrajins'komu informatsijnomu poli. Pidsumky–2014 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/ monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014/.

2. Potyatynyk B. Giperfejk (khaotychni notatky z aeroportu) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mediakrytyka.info/za–scho–krytykuyut–media/hiperfeyk–khaotychni–notatky–z–aeroportu.html

3. Sotsiology vyvely indeks rezul'tatyvnosti rosijs'koji propagandy: Kharkiv i Odesa vyklykayut' zanepokojennya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.newsru.ua/ukraine/25mar2015/harkiv_odesa.html.

4. Babchi M. Pochemu sluchilsya Majdan i kto na nego vyshel [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://blog.babich.me/2014/03/pochemu–sluchilsya–majdan–i–kto–na–nego–vishel.html.

5. Denysova A. Yu. Chornyj piar ta propaganda u rosijs'komu medijnomu prostori v 2014 rotsi // Visnyk Natsional'nogo universytetu «Yurydychna akademiya Ukrajiny imeni Yaroslava Mudrogo». – 2015. – №2 (25). – S.206–213.

6. Grebenyuk G. Kreml' vytrachaje na brekhlyvu propagandu mil'yardy dolariv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://na.mil.gov.ua/26458–kreml–vitrachaye–na–brexlivu–propagandu–milyardi–dolariv.

7. Rosiya proty Majdanu: istoriya informatsijnoji vijny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://wartime.org.ua/10223–rosya–proti–maydanu–storya–nformacynoyi–vyni.html.

8. Dutsyk D. Rosijs'ka propaganda – nazad u SSSR [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/> rosiyska_ propaganda_nazad_u_srsr/.

9. Pysarenko A. Chy zdatni jevropejs'ki tsinnosti ob'jednaty Ukrajinu? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mymedia.org.ua/articles/ shmzhii/chi_zdatn_vropeysk_c_nnost_ob_dnati_ukra_nu.html.

10. Mezhygirs'kyj A. Ukrainskaja revoljucija v «zerkale» rossijskih SMI: «fashisty – marionetki Zapada», «fal'shivye antisemity», «sil'nyj Janukovich – slabyj Janukovich» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/material/28068.

11. Kuts'ka O. M., Godij M. V. Rosijs'ka propaganda pro protydiyuchi storony v antyterorystychnij operatsiji na Skhodi Ukrajiny (2014 – pochatok 2015) / O. M. Kuts'ka, M. V. Godij // Mizhnarodna naukovo–tekhnichna konferentsiya «Perspektyvy rozvytku ozbrojennya ta Vijs'kovoji tekhniky Sukhoputnykh vijs'k», 14–15 travnya 2015 roku: tezy dopovidej. – L.: ASV, 2015. – S.278.

12. Timofeyuk A. Kak menyalis' messedzhi rossijskoj propagandy za 2 goda [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.business.ua/ opinions/kak_menyalis_messedzhi_rossiyskoy_propagandy_za_2_goda–276019/.

13. Pocheptsov G. Nevoennyj instrumentarij vojny: lyudi, media i obrazy [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://osvita.mediasapiens.ua/ material/31454.

14. Elyashevs'ka N. Vrazlyvist' Ukrajiny do informatsijnoji vijny // Tele – ta radiozhurnalistyka. – 2015. – Vyp.14. – S.165–169.

15. Antimajdan [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/.

Kutska O. M., *PhD in historical sciences, associate professor, professor of the tactics department, faculty of troops' combat employment of the National Army Academy named after hetman Petro Sahaidachnyi (Ukraine, Lviv), kutska_o@yahoo.com*

Fedorenko V. V., *researcher of the research department (combat equipment) of the Research Centre of the National Army Academy named after hetman Petro Sahaidachnyi (Ukraine, Lviv)*

Chernenko A. D., *chief of the research department (combat equipment) of the Research Centre of the National Army Academy named after hetman Petro Sahaidachnyi (Ukraine, Lviv)*

Russian propaganda concerning the developments on the Nezalezhnosti Maidan in Kyiv (the end of 2013 – February 2014)

Russian propaganda campaign, established around the developments of Euromaidan in Ukraine has been analyzed. The aim of the work is to outline the main components of the Russian political campaign in the informational domain of our state. The research has been carried out generalizing a substantial amount of factual material with its simultaneous grouping by main parameters, which characterize the theoretical elements of informational campaign. The conclusions are supported by authors' personal observations and present the following: in the given period Kremlin's propaganda was the continuation of the perennial latent phase of the informational operation on the population of Ukraine, dominance of Russian communication means enabled Russian Federation to establish pro–Moscow propaganda on the Russian speaking population in specific regions of our state. Informational campaign conducted by Russia corresponds modern technologies of informational psychological operation by its structure. Its successful realization can be denoted, as well as, unfortunately, our state's failure to effectively counteract the external influence at that time.

Keywords: *Euromaidan, informational influence, Russian propaganda, mass media.*

Куцкая О. Н., *кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры тактики факультета боевого применения войск, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), kutska_o@yahoo.com*

Федоренко В. В., *научный сотрудник научно–исследовательского отдела (боевой экипировки) Научного центра Сухопутных войск, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов)*

Черненко А. Д., *начальник научно–исследовательского отдела (боевой экипировки) Научного центра Сухопутных войск, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов)*

Российская пропаганда о событиях на Майдане Независимости в Киеве (конец 2013 – февраль 2014 годов)

Анализируется российская пропагандистская кампания, которая развернулась вокруг событий Евромайдана в Украине. Цель работы – очерчивание основных составляющих российской политической кампании в информационном пространстве нашей страны. Исследование проводилось путем обобщения большого количества фактического материала с параллельным разложением его по основным показателям, которые характеризуют теоретические элементы информационной кампании. Полученные выводы подкрепляются личными наблюдениями авторов и заключаются в следующем: пропаганда Кремля в исследуемый период была продолжением многолетней латентной фазы информационной операции на население Украины; доминирование российских средств массовой информации обеспечило возможность РФ оперативно развернуть промосковскую пропаганду на русскоязычное население в отдельных регионах нашего государства. Проведенная Россией информационная кампания по своей структуре соответствует современным технологиям информационно–психологической операции. Можно констатировать ее удачную реализацию и, к сожалению, неготовность нашей страны на то время к эффективному противодействию внешнему влиянию.

Ключевые слова: *Евромайдан, информационное влияние, российская пропаганда, средства массовой информации.*

* * *

УДК 323.29

Лясота А. Є.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), alyasota@ua.fm

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ДІЯЛЬНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розглядаються актуальні проблем взаємодії держави і громадянського суспільства та особливості діяльності неурядових акторів у зовнішній політиці України. Автор доводить, що одними з головних проблем на шляху до конструктивного співробітництва між неурядовими акторами та державою є постійна зміна зовнішньополітичного курсу протягом існування незалежної України; застаріла стратегія національної безпеки, котра не відповідає вимогам сучасності; економічна нестабільність, значний сектор тіньової економіки, економічна криза, незабезпечена модель державного фінансування НУО та пасивність громадянського сектору.

Ключові слова: *громадянське суспільство, зовнішня політика, неурядові організації.*

Роки незалежності України, переконливо довели, що одним із найскладніших напрямів українського державотворення виявилося формування курсу зовнішньої політики та реалізація міжнародної політики, що б відповідала національним інтересам на взаємопов'язаній та динамічній глобалізованій арені міжнародних відносин. Звісно, зміни з майже на протязі всього періоду незалежності у зовнішній політиці країни зробили Україну заручницею складних процесів внутрішньої політики.

В різні періоди своєї незалежності Україна мала різні концепції зовнішнього курсу: нейтралітет і позаблоковість, багатовекторність, європейська та євроатлантична інтеграція, євразійство, рівнонаближеність. Проаналізувавши таку гетерогенну зовнішньополітичну діяльність України колишній українських дипломат А. Зленко у своїй праці «Дипломатія і політика. Україна у процесі динамічних геополітичних змін» схиляється до ідеї проведення прагматичної багатовекторної зовнішньої політики, адже «це нормальна поведінка цивілізованої держави, яка має забезпечувати власні національні інтереси» [5, с. 341].

Офіційний нейтральний позаблоковий статус може пояснюватися по–різному. З одного боку, подібний статус свідчить про ігнорування існуючого стану речей на світовій арені та про наявність стратегічної невизначеності у ключових питаннях національної безпеки, а з іншого він свідчить про «відмову від принципів позаблоковості та нейтральності, що є досить об'єктивним явищем та еволюційним процесом та в жодному разі не може розглядатися як нехтування національними інтересами» [2, с. 114–115]. Наукова дискусія з питання визначення причин такого стану речей й досі триває. Досить популярною є думка про те, що однією з причин стала боротьба Російської Федерації та Заходу за вплив на Україну [1, с. 248].

Отже, розглянувши причину невизначеності України стосовно зовнішньополітичного курсу, необхідно повернутись до ключового питання проблем та перспектив діяльності неурядових акторів у зовнішній політиці України.

Очевидними є проблеми розвитку громадянського суспільства, зокрема щодо його взаємодії з органами влади, що характеризуються формуванням так званих «кишенькових» неурядових організацій при органах влади, які створюються, насамперед, з метою залучення

коштів міжнародних донорських організацій для реалізації планів заходів владних структур, формування ілюзії взаємодії з організованим громадянським суспільством [10, с. 77].

Через данні причини та постійну невизначеність неурядові актори просто не можуть співпрацювати з державою, бо виявивши прихильність до певного політичного режиму або до його цілей на зовнішньополітичній арені, згодом може виникнути переорієнтація державного курсу і колись партнерські відносини можуть стати ворожими. Саме тому неурядовий сектор у сучасних умовах нестабільності в країні також займає нейтральну позицію, підтримуючи власні інтереси, котрі базуються або ж на власній ідеології, або на інтересах фінансових донорів, навіть якщо це може суперечити національним інтересам. А це в свою чергу ще більше підсилює нестабільність правлячого режиму.

Так, згодом революції гідності зосередження цілей громадянського суспільства змінилось з матеріальних на нематеріальні. У першу черговість це відобразилось у безпрецедентному волонтерському русі. В такому випадку, волонтерство вже стало в деякій мірі частиною культури і світогляду української нації [7, с. 98].

Проаналізувавши, що однією з проблем для конструктивного функціонування неурядових акторів є постійна зміна курсу зовнішньої політики України новопризначеними президентами за роки незалежності, що створює підгрунтя для розвитку неурядового сектору, який врешті решт існує самостійно від держави, керуючись власними інтересами [9, с. 132].

Ще однією важливою внутрішньою проблемою України, що тісно пов'язана з постійною зміною зовнішньополітичного курсу України та як наслідок автономним неурядовим сектором, є недосконала стратегія національної безпеки, яка на сучасному етапі потребує реформації. Одним з аспектів, що підтверджують це – є брак ефективної державної стратегії запобігання та протидії заходам антиукраїнських неурядових організацій, які через свою діяльність можуть дестабілізувати внутрішню та зовнішню політики України [6].

Отже, на початку XXI століття почала існувати проблема поширення проявів загрозливого впливу неурядових громадських організацій на стан національної безпеки через дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації, і як наслідок цього можливість загрозливого впливу на зовнішньополітичну ситуацію. Напрями такого впливу мають переважно політичне забарвлення [3].

Загроза національній безпеці вбачається крім того і в діяльності зарубіжних та міжнародних неурядових організацій. Проблемним питанням для національної безпеки України є і фінансування неурядових громадських організацій. Адже одним із головних на сьогодні джерелом надходжень для них є міжнародні донорські агенції. Це однозначно ставить ці громадські організації в залежність від зарубіжних грантів, оскільки фінансова мотивація є одним з найбільш ефективних інструментів маніпуляції і досягнення поставлених завдань. Останні в деяких випадках варіюють свою діяльність в діапазоні від лобіювання інтересів зарубіжних країн, компаній, корпорацій та ін. до підриву державного порядку, що вважається небезпечним для національної безпеки.

Результативна модель недержавного фінансування неурядових організацій має наступний вигляд: сплачуючи податок на дохід, донори – як фізичні, так і юридичні особи, фінансують діяльність неприбуткових організацій, надаючи останнім подарунки, грошові кошти, цінні папери, права власності на нерухоме майно та спеціалізоване обладнання. За це донор отримує податкові пільги при сплаті відповідно податку на прибуток, податку на дарування, податку на збільшення ринкової вартості капіталу та податку на нерухомість [3].

Іншою суттєвою проблемою відсутності конструктивних сприятливих відносин між неурядовим сектором та державою є економічна криза та тінізація економіки. Економіка України опинилася у критичному стані і не здатна забезпечити нормальний розвиток країни, соціальні гарантії населенню і збереження якості навколишнього середовища, що створює загрозу для політично–фінансової самостійності та надає підстави говорити не про стратегію розвитку держави, а про стратегію виживання населення. І як наслідок, прозоре та патріотичне функціонування неурядових акторів в таких умовах є неможливим. Що в свою чергу створює проблеми для ефективної зовнішньополітичної діяльності України через антидержавні акції, пропаганду у місцевих та закордонних ЗМІ та непатріотично налаштоване населення, яке не підтримує активну громадянську позицію. Звідси випливає недовіра населення до дій державного апарату і як наслідок пасивність «третього сектору». Але ця проблема має значно глибше коріння ніж здається насправді.

Оцінюючи ж «інституціональну силу» неурядових громадських організацій, слід звернути увагу на те, що громадський сектор України має слабкі кількісні характеристики усіх чинних правових форм громадських формувань [4, с. 18]. Тобто, з точки зору держави, певна частина посадовців не готова до взаємодії з громадськістю і намагається обмежити діалог із громадськими організаціями обміном інформацією, оскільки вважають останні недостатньо професійними, щоб стати партнерами влади. У той же час, представники влади відмічають безініціативність більшої частини громадських організацій. Часто це призводить до взаємної недовіри і нівелювання вже напрацьованих досягнень в співпраці державного і громадського сектору [8, с. 21].

Отже, активне громадянське суспільство в Україні ще тільки починає формуватися.

Досвід співпраці неурядових організацій з органами державної влади в галузі зовнішньої політики України говорить більшою мірою про наявність тих самих проблем, які властиві для взаємин між владою та громадським сектором в Україні в цілому: непрозорість у виробленні державної політики, традиції замкнутості державного апарату, низька ефективність «третього сектору» в лобіюванні власних позицій та взаємна недовіра.

Таким чином, головними проблемами на шляху до конструктивного співробітництва між неурядовими акторами та державою є постійна зміна зовнішньополітичного курсу, на протязі існування незалежної України; застаріла стратегія національної безпеки, котра не відповідає вимогам сучасності; економічна нестабільність, значний сектор тіньової економіки, економічна криза, незабезпечена модель державного фінансування НУО, а отже і отримання грошей від закордонних інвесторів і

як наслідок непрозора діяльність неурядового сектору; та пасивність громадянського сектору, котра з однієї сторони викликана досить довгим періодом перебування української держави у складі комуністичної «імперії», а з іншого недовірою суспільства до правлячих режимів за роки незалежності, котрі створили так звану «фасадну демократію».

Список використаних джерел

1. Бараш Ю. Н. Європейський нейтралітет і невизначеність України [Електронний ресурс] / Ю. Н. Бараш, О. В. Їжак, Г. Д. Мерніков; Під ред. А. І. Шевцова. – Д.: ДФ НІСД, 2002. – 166 с. – Режим доступу: http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/Neutrality.pdf

2. Бессонов М. М. Східна Європа в концепціях та практиці зовнішньої політики США в умовах біполярного світу [Електронний ресурс] стаття / М. М. Бессонов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2002. – Вип.15. – С.242–250. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php? host_id=1&path=/page/issues/15/15/bessonova.pdf

3. Горєлов Д. Діяльність неурядових організацій в Україні у контексті національної безпеки України [Електронний ресурс] / Д. Горєлов // Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції. – 2009. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/13.htm

4. Дибаєв О. Громадські рухи та участь громадян у прийнятті рішень органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / О. Дибаєв // Буковинська толока. – 2016. – Режим доступу: http://buktoloka.com.ua/?p=1381

5. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін [Текст]: наук. вид. / А. М. Зленко. – Х.: ФОЛІО, 2003. – 559 с.

6. Конституція України [Електронний ресурс] / Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1996. – 119 с. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96–%D0%B2% D1%80

7. Крулько И. Волонтерство в Украине: как поддержать и усилить мотивацию? [Электронный ресурс] / И. Крулько // Зеркало недели. – 2016. – Вып.115. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/internal/ volonterstvo–v–ukraine–kak–podderzhat–i–usilit–motivaciyu–_.html

8. Марушевський Г. Б. Пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України: погляд НУО / Г. Б. Марушевський, П. Г. Павличенко, Т. В. Тимочко // 3–я Всеукраїнська конференція екологічної громадськості, 29 лист. – 1 груд. 2002 р. – К. – 31 с. – Режим доступу: http://www.necu.org.ua/upl/sd–priorities–ref1.pdf

9. Романюк В. Демократія участі: імітація чи реальність [Електронний ресурс] стаття / В. Романюк // Ресурсний центр ГУРТ. – 2012. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/ua/media/41–democratic–governance/1317–participatory–democracy–is–impossible–without–an–effective–civilsociety.

10. Усаченко Л. Співпраця органів державної влади з інститутами громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Л. М. Усаченко //Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – №1. – С.73–81. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/apdy_2009_1_11.pdf

References

1. Barash Ju. N. Jevropejs'kyj nejtralitet i nevyznachenist' Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / Ju. N. Barash, O. V. I'zhak, G. D. Mernikov; Pid red. A. I. Shevcova. – D.: DF NISD, 2002. – 166 s. – Rezhym dostupu: http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/Neutrality.pdf

2. Bessonov M. M. Shidna Jevropa v koncepcijah ta praktyci zovnishn'oi' polityky SShA v umovah bipoljarnogo svitu [Elektronnyj resurs] stattja / M. M. Bessonov // Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu ZDU. – 2002. – Vyp.15. – S.242–250. – Rezhym dostupu: http://istznu.org/dc/file.php? host_id=1&path=/page/issues/15/15/bessonova.pdf

3. Gorjelov D. Dijal'nist' neurjadovyh organizacij v Ukrai'ni u konteksti nacional'noi' bezpeky Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / D. Gorjelov // Viddil strategij rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva ta protydii' korupcii'. – 2009. – Rezhym dostupu: http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/13.htm

4. Dybajev O. Gromads'ki ruhy ta uchast' gromadjan u pryjnjatti rishen' organiv miscevogo samovrjaduvannja [Elektronnyj resurs] / O. Dybajev // Bukovyns'ka toloka. – 2016. – Rezhym dostupu: http://buktoloka.com.ua/?p=1381

5. Zlenko A. M. Dyplomatija i polityka. Ukrai'na v procesi dynamichnyh geopolitychnyh zmin [Tekst]: nauk. vyd. / A. M. Zlenko. – H.: FOLIO, 2003. – 559 s.

6. Konstytucija Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / Pryjnjata na 5 sesii' Verhovnoi' Rady Ukrai'ny 28 cherv. 1996 r. – K., 1996. – 119 s. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96–%D0%B2% D1%80

7. Krul'ko I. Volonterstvo v Ukraine: kak podderzhat' i usilit' motivaciju? [Jelektronnyj resurs] / I. Krul'ko // Zerkalo nedeli. – 2016. – Vyp.115. – Rezhim dostupa: http://gazeta.zn.ua/internal/ volonterstvo–v–ukraine–kak–podderzhat–i–usilit–motivaciyu–_.html

8. Marushevs'kyj G. B. Priorytety nacional'noi' strategii' zbalansovanogo (stalogo) rozvytku Ukrai'ny: pogljad NUO / G. B. Marushevs'kyj, P. G. Pavlychenko, T. V. Tymochko // 3–ja Vseukrai'ns'ka konferencija ekologichnoi' gromads'kosti, 29 lyst. – 1 grud. 2002 r. – K. – 31 s. – Rezhym dostupu: http://www.necu.org.ua/upl/sd–priorities–ref1.pdf

9. Romanjuk V. Demokratija uchasti: imitacija chy real'nist' [Elektronnyj resurs] stattja / V. Romanjuk // Resursnyj centr GURT. – 2012. – Rezhym dostupu: http://www.undp.org.ua/ua/media/41–democratic–governance/1317–participatory–democracy–is–impossible–without–an–effective–civilsociety.

10. Usachenko L. Spivpracja organiv derzhavnoi' vlady z instytutamy gromadjans'kogo suspil'stva [Elektronnyj resurs] / L. M. Usachenko //Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja. – 2009. – №1. – S.73–81. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/apdy_2009_1_11.pdf

Liasota A. Y., *Ph.D in political science,*
associate professor of the political science department,
Oles Honchar Dnipropetrovsk national university
(Ukraine, Dnipro), alyasota@ua.fm

Co–operation of the state and civil society in area of foreign policy of Ukraine: activity of ungovernmental organizations

The actual are examined problems of co–operation of the state and civil society and feature of activity of ungovernmental actors in the foreign policy of Ukraine. An author proves that one of main problems on a way to a structural collaboration between ungovernmental actors and state there is a permanent change of foreign–policy course during existence of independent Ukraine; out–of–date strategy of national safety, that does not answer the requirements of contemporaneity; economic instability, considerable sector of shadow economy, economic crisis, without means model of the state financing of NGO and passivity civil to the sector.

Keywords: *civil society, foreign policy, ungovernmental organizations.*

Лясота А. Е., *кандидат политических наук, доцент,*
доцент кафедры политологии, Днепропетровский
национальный университет им. Олеся Гончара
(Украина, Днепр), alyasota@ua.fm

Взаимодействие государства и гражданского общества в области внешней политики Украины: деятельность неправительственных организаций

Рассматриваются актуальные проблем взаимодействия государства и гражданского общества и особенности деятельности неправительственных актеров во внешней политике Украины. Автор доказывает, что одними из главных проблем на пути к конструктивному сотрудничеству между неправительственными актерами и государством есть постоянное изменение внешнеполитического курса в период существования независимой Украины; устаревшая стратегия национальной безопасности, которая не отвечает требованиям современности; экономическая нестабильность, значительный сектор теневой экономики, экономический кризис, необеспеченная модель государственного финансирования НПО и пассивность гражданского сектора.

Ключевые слова: *гражданское общество, внешняя политика, неправительственные организации.*

* * *

УДК 327.5

Максимець В. Є.,
асистент кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), Maksymetsvira@ukr.net

Реакція Словацької Республіки на анексію Російською Федерацією Криму: дилема вибору прагматичної моделі зовнішньої політики

Проаналізовано анексію Криму в контексті руйнування механізму «балансу сил» в Центрально–Східній Європі. Доведено, що українська криза є проявом і певною віхою змін у світовому порядку та безпековому середовищі. Вона визначила чинники та потенційні негативні наслідки появи дисбалансу сил не лише в Центрально–Східній Європі, а й на світовій арені загалом. Словацька Республіка проводить політику прагматизму по відношенню до України та підтримує ідею подвійної політики щодо Росії: санкції мають базуватись на виконанні Росією певних умов, необхідно зберігати діалог з Москвою, коли це стосується словацьких інтересів. Важливу роль відіграє енергетичний фактор залежності Словаччини від Росії, а також потужний інформаційний вплив Росії на політичну й соціальну сферу.

Ключові слова: *українська криза, зовнішня політика, Словацька Республіка, Російська Федерація, Центрально–Східна Європа.*

«Українська криза» в теорії та практиці сучасних міжнародних відносин уже набула статусу особливого феномену. Її виникнення, розвиток і подальші перспективи, а також місце в глобальних трансформаційних змінах міжнародних відносин стають предметом міжнародних політологічних, економічних та інших досліджень. Так серед словаків «українська криза» стала предметом досліджень Г. Месежнікова, А. Дулеби, О. Гярфашової та ін. Важливість «української кризи» для міжнародних відносин перш за все пояснюється тим, що вона зачіпає та впливає на зміни в рамках трансформації сучасної системи міжнародних відносин.

Мета даної статті – з'ясувати реакцію Словацької Республіки на анексію Російською Федерацією Криму в умовах руйнування системи «балансу сил» в Центрально–Східній Європі.

Криза в Україні – у безпосередньому сусідстві з Словацькою Республікою – стала домінуючою в Європі, що досить непередбачувано принципово визначає розвиток з багатовекторними наслідками. Вона проявилася дуже інтенсивно, передусім як політична цензура подій, що відбулася після закінчення холодної війни, як глобальний ризик безпеки, дуже швидко спричинила економічні наслідки, поставила перед загрозою енергетичну безпеку України і ряд європейських країн. Події в Україні, в тому числі порушення міжнародного права, змусили ЄС вжити економічні санкції аж до небажаного погіршення відносин між Росією і ЄС. Це потребувало реакції міжнародних організацій ООН, ЄС і НАТО. ОБСЄ виявилася досить актуальною, оскільки це єдина міжнародна організація, що була присутня за участі словацьких спостерігачів на місці подій.

Криза стала викликом для політики Східного партнерства ЄС, з питань енергетики та економічної політики, не в останню чергу для внутрішньої солідарності держав–членів. Вона продемонструвала не лише реальну глобальну взаємозалежність сучасного світу, але й сучасну глобальну вразливість, зважаючи на недостатнє використання інструментів превентивної дипломатії. Глобальний і довготривалий характер міжнародних проблем на європейському рівні змусив Словаччину у складній ситуації створювати комбінацію комплексних стратегій і конкретних заходів щодо їх вирішення. Словацька Республіка була частиною вироблення консенсусу в рамках ЄС і НАТО щодо врегулювання ситуації в Україні.

Очевидно, сьогодні можна впевнено констатувати, що право вето, яке зберігається за постійними членами РБ, перестало виконувати свою стабілізуючу функцію. Розв'язання цієї проблеми лежить у площині перерозподілу повноважень від РБ до ГА ООН. Зокрема, за рахунок розширення повноважень ГА ООН у питаннях превентивного реагування на виникнення конфліктів [3]. В. Буткевич констатує, що без системних змін ООН, яка уособлює Вестфальську модель міжнародної системи, ефективно вирішувати назрілі проблеми буде дуже важко [1, с. 36]. Під такими системними змінами перш за все маються на увазі реформування Ради Безпеки ООН, а саме системи прийняття рішень (особливо права вето постійних членів) та системи представництва у РБ ООН.

Світ сьогодні зіштовхується з оспорюванням міжнародної нормативної дійсності. Дії Росії за час президентства В. Путіна є двостороннім нападом на західні принципи міжнародного порядку. По–перше, В. Путін кидає виклик принциповим основам зовнішньої політики Заходу, стверджуючи, що не лише США та Європа роблять вигляд дотримання норм міжнародного права, а насправді переходять його межі, коли їхні інтереси знаходяться під загрозою (приводячи в приклад Косово, Ірак і Лівію в якості доказів). По–друге, він представляє, по суті, неліберальне (авторитарне) бачення світової системи, який він намагається показати як більш реалістичний. Велика кількість держав, що утрималися від голосування на Генеральній Асамблеї ООН показує, що багато країн розглядають це як боротьбу між силовими блоками, а не як основне питання міжнародного системи, тим більше ліберальної [6]. Особливості зовнішньополітичних позицій великої кількості держав Латинської Америки, Африки, Близького Сходу й Азії створюють загрозу чи можливість до підтримки тенденції оспорювання відповідної нормативної дійсності, тобто окремих принципів і правил міжнародної системи, що була сконструйована у рамках Ялтинсько–Потсдамської чи вже постбіполярної міжнародної системи.

Ситуація в Україні та санкції Заходу проти Росії вплинули на розподіл сил у Центрально–Східній Європі. Якщо Західна Європа та США важкими зусиллями намагаються тримати спільний фронт у своїй відповіді на авантюру Путіна в Україні, країни, які розташовані ближче до Росії, теж розділилися в питанні відповіді на дії Росії на Сході України.

Центрально–Східна Європа розділилася на два широкі табори: три балтійські держави та Румунія зосередились довкола Польщі – найбільшої країни регіону і вимагають в ЄС посилити санкції на дії Росії. Але основна маса центральноєвропейських країн – Угорщина, Чехія, Словаччина та Болгарія – не поспішають приєднуватись до твердіших кроків проти Москви. Російський президент В. Путін за допомогою різних маніпуляцій намагається затягнути країни Центрально–Східної Європи під свій вплив.

Популярною серед словацьких високопосадовців є ідея подвійної політики щодо Росії: санкції мають базуватись на виконанні Росією певних умов, необхідно зберігати діалог з Москвою, коли це стосується словацьких інтересів. Сама словацька влада позиціонує себе як

прагматиків, для яких немає суперечності між realpolitik та цінностями: тоді як «цінності є метою, realpolitik є засобом». Однозначно проукраїнську і прозахідну позицію займає президент Словацької Республіки Андрей Кіска. Він повністю підтримує введений Євросоюзом режим санкцій та виступає проти порушення Росією міжнародного права.

Мірослав Лайчак, міністр закордонних і європейських справ Словацької Республіки, відзначає, що Словаччина поважає систему цінностей, які не можуть реалізовуватись без послідовної зовнішньої політики. Це значення Словаччина найбільш наочно продемонструвала в 2014 р., після анексії Криму, де принципово наполягла на повазі Статуту ООН і дотриманні принципів суверенітету і територіальної цілісності. Криза в Україні підтверджує те, що вже давно відомо: чинне міжнародне право і інститути побудовані на ньому не завжди можуть забезпечити міжнародний порядок і цивілізований спосіб вирішення проблеми. Словаччина назавжди залишиться в Центрально–Східній Європі: не тільки географічно, але і геополітично, економічно, культурно. Л. Лайчак зазначає, що їхнє бачення зовнішньої політики, не може залишатися в Центрально–Східному просторі, воно повинно розширити вид міжнародного життя, особливо в універсальних (система ООН) і регіональних міжнародних організаціях [10, p. 10–12].

Як зазначає А. Дулеба «…з одного боку, словацьке співтовариство беззастережно засуджує російську агресію проти України, визнавши її суверенітет і своє право продовжувати європейську інтеграцію і погоджується, що Словаччина підтримує підхід майже всіх країн в ЄС, в той час як, з іншого боку, не бачить підстав застосувати санкції проти Росії, якщо вони шкодять економічним інтересам Словацької Республіки [9, p. 28].

На думку словацького прем'єр–міністра Р. Фіцо, сьогодні Європейський Союз не має перебирати на себе відповідальності за українську економіку, оскільки українці повинні насамперед самі дати лад у своїй країні, й лише потім з ними можна домовлятися. «Словаччина, – сказав Р. Фіцо, – не погодиться з безглуздими економічними санкціями на адресу Росії, бо вони завдадуть колосальної шкоди нашій державі». Водночас він звернувся з критикою на адресу Європейського Союзу, звинуативши його в тому, що той безпідставно «спокушав» Україну членством, а відтак і створив глобальне явище, яке світ називає сьогодні «українською кризою» [11]. На відміну від інших словацьких високопосадовців, Р. Фіцо дбає про країну виключно крізь призму прагматичних національних інтересів.

Прем'єр–міністр вважає, що українська сторона не в змозі конкурувати з військовими проросійських сепаратистів. Р. Фіцо попереджає, якщо Україна прийме іноземну зброю, конфлікт триватиме і надалі, а сепаратисти посилять свої позиції. Прем'єр–міністр підтвердив, що Словаччина ніколи не буде постачати зброю в Україну. Р. Фіцо вважає: «Словаччина маленька країна, ми навряд чи можемо бути частиною енергетичних геополітичних зіткнень. У нас є такі інструменти, як США, що змушені вести себе по–іншому. Наша зброя – лише міжнародне право» [2].

Р. Фіцо, як прем'єр–міністр Словаччини виступає за подальшу підтримку України, зокрема, наданням їй природного газу реверсним маршрутом, але критикує санкції ЄС проти Росії, які він вважає недієвими й такими, що більше шкодять самому Євросоюзові. Зокрема, Словаччина була однією з країн, які, за повідомленнями, блокували значне розширення цих санкцій. Крім того, він уже висловлювався проти членства України в НАТО [2].

Словаччина, все ж таки, схильна провадити політику тихого прагматизму, неодноразово відкрито заявляла про свої сумніви в ефективності санкцій проти Росії, вказуючи на їх негативні наслідки для себе та інших країн ЄС, а також наполегливо виступає проти постачання Україні зброї. Зрозуміло, що тут важливу роль відіграє її енергетичний фактор залежності від Росії, а також потужний інформаційний вплив Росії на політичну й соціальну сферу.

Політики та міжнародники–політологи з усього світу усвідомлюють, що українсько–російське протистояння не є черговим локальним конфліктом, воно знаменує собою, можливо, ймовірну точку біфуркації в загальному процесі формування нового світового порядку. Тобто існує висока ймовірність того, що битва (одна з битв) за «новий світовий лад» відбувається саме на українській території, Д. Тренін зазначає, що Україна не є центром геополітичного всесвіту, а Росія не визначає майбутнє нашої планети. Тим не менше, глобальна криза, що розвинулася, вказує на початок нового періоду в світовій політиці [8].

Як зазначає військовий експерт Центру Разумкова М. Сунгуровський, політики й світове експертне співтовариство тільки починають оговтуватися від шоку, викликаного ситуацією в Криму. Незалежно від подальшого розвитку «української кризи» в цілому, «кримська проблема» сама по собі заслуговує того, щоб її вивчали на політичних, дипломатичних, військових і різного роду «спеціальних» кафедрах усього світу [6].

Після «холодної війни» світ отримав спадок з двох складових: 1) американський безпековий порядок, який забезпечив баланс сил у кожному регіоні; 2) європейський правовий порядок, який прагнув написати правила для усього взаємозалежного (глобалізованого) світу (починаючи від питань вільної торгівлі й кліматичних емісій до фінансових операцій і геноциду). Через анексію Криму та втручання в Україну Росія насамперед порушила фундаментальні принципи європейського порядку. РФ намагається як відновити, так і знову узаконити сфери впливу в якості організуючого принципу європейського порядку. Саме тому лідери держав Європейського Союзу в своїх численних заявах так часто підкреслюють про неприпустимість порушення порядку, що склався в Європі після закінчення Другої світової війни [8].

Українська криза спровокувала початок перегляду міжнародної системи та глобального балансу сил. На одному полюсі та на чолі цього процесу опинилися США в союзі з ЄС; на іншому полюсі – Росія в оточенні держав з подібними авторитарними режимами. Китай обережно спостерігає за боротьбою своїх конкурентів, сподіваючись, що зосередження уваги США та ЄС на Україні відволіче частину їх сил від Азійсько–Тихоокеанського регіону та дасть йому можливість зміцнити там власні позиції. Схоже, подібну мету почасти має й Росія, яка намагається посилити «антиамериканський фронт» у Центральній Азії, на Каспії і Близькому Сході.

Однією з головних складових цього процесу є конкуренція світових центрів сили та регіональних

лідерів за союзників, – у т.ч. з числа тих, хто утримався від голосування з українського питання на Генеральній Асамблеї ООН 27 березня 2014 р. Серед них опинилися й такі країни–претенденти на світове або регіональне лідерство, як Китай, Алжир, Аргентина, Бразилія, Єгипет, Індія, Казахстан, Південна Африка, Узбекистан, відносини яких з Росією, США та ЄС можуть значною мірою вплинути на розстановку сил на глобальному та регіональному рівнях – з огляду на те, що саме альянси, а не окремі держави, визначатимуть у майбутньому міжнародний порядок денний [7].

Зокрема, однією з причин української кризи стало наближення України до межі вибору нею одного з інтеграційних проектів – Європейський або Євразійський Союз – як напряму наступного розвитку з можливим виходом зі сфери російського впливу. Європейський вибір України піддає сумніву не лише євразійський проект, але й обраний Росією шлях розвитку. З іншого боку, конфлікт вплине (і вже впливає) на сьогодення та майбутнє ЄС і всієї євро–атлантичної спільноти – причому як негативним (прояв розбіжностей країн–членів у ставленні до України та Росії, економічних, політичних, воєнних засад Союзу), так і позитивним (усвідомлення потреби солідаризації позицій і зусиль на фоні зовнішньої загрози) чином.

Український професор Г. Перепелиця стверджує, що політика Росії веде до краху повоєнний безпековий устрій, зазначивши, що це вираз внутрішніх процесів, які відбуваються в Росії та російському суспільстві. Фактично російська політика є намаганням зберегти та закріпити пострадянську авторитарну модель розвитку, що базується на авторитаризмі, персоніфікації влади та патерналізмі суспільства. У зовнішньополітичному вимірі Росія намагається досягти статусу великої держави − повернути собі статус–кво. Перш за все цьому сприяла динамічна зміна системи міжнародних відносин у бік багатополярності. Наслідком такої зміни стало послаблення ролі США, зумовлене глобальною фінансовою кризою 2008 р. Це спровокувало боротьбу за сфери впливу, у тому числі в Європі [5].

Юрист–міжнародник О. Мережко зазначає, що агресія Росії проти України та анексія Криму має руйнівні наслідки для світового порядку та системи сучасного міжнародного права. Якщо міжнародне співтовариство держав проігнорує порушення Росією норм та принципів міжнародного права щодо України, то це в кінцевому випадку неминуче призведе до посилення хаосу в системі міжнародних відносин та загальної «війни всіх проти всіх» (bellum omnium contra omnes). Агресія Росії проти України ставить під загрозу існування всієї системи міжнародного права. Агресивні дії Росії підірвали також міжнародну систему довіри (у тому числі й до самої Росії), на якій базується сучасне міжнародне право [4, с. 938–939].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Російська агресія проти України підірвала систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть, порушила засади регіональної та глобальної безпеки. Ці події поставили під сумнів можливості подальшого сталого розвитку на європейському континенті. Воєнне вторгнення РФ на територію України та анексія Криму порушили військовий баланс сил у регіоні й вплинули на зміну конфігурацій, що склалися після завершення холодної війни.

Список використаних джерел

1. Буткевич В. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу / В. Буткевич // Право України. – 2012. – №3–4. – С.12–50.
2. Ільницький В. «Маленька Росія» Роберта Фіцо [Електронний ресурс] / В. Ільницький. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/blog/politika/malenka–rosiya–roberta–fico
3. Лосовський І. Міжнародно–правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами / І. Лосовський. – К.: Видання ДП «ГДІП», 2015. – 123 с.
4. Мережко О. О. Наслідки агресії РФ проти України для світопорядку та системи міжнародного права / О. О. Мережко // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: Колективна монографія / Упорядник О. Задорожній. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2014. – С.938–941.
5. Перепелиця Г. Приєднання до НАТО пришвидшить системні реформи в Україні й наблизить її до європейських стандартів. – Фонд «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс] / Г. Перепелиця. – Режим доступу: http//dif.org.ua/ua/events/5
6. Сунгуровський М. Геополітичний аналіз балансу сил і змін у ньому на фоні російсько–українського конфлікту [Електронний ресурс] / М. Сунгуровський // Центр Разумкова. – 2014. – 14 с. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1400153819_file.pdf
7. Толстов С. В. Міжнародна система початку XXI століття. Частина 2 / С. В. Толстов // Зовнішні справи. – 2013. – №10. – С.8–11.
8. Тренин Д. Украинский кризис указывает на начало новой смутной эпохи в мировой политике [Електронний ресурс] / Д. Тренин // inoСМИ, 2015. – Режим доступу: http://inosmi.ru/world/20150216/226288365.html
9. Duleba A. Kríza na Ukrajine ako impulz pre východnú politiku SR a EÚ. – Bratislava: SFPA, 2014. – 55 p.
10. Lajčák M. Slovensko, európa, svet (2014) / Miroslav Lajčák // Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej Republiky 2014, Výskumné centrum slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, N.O. – Bratislava, 2015. – P.9–17.
11. Na Ukrajine hrozí vojna veľkého rozsahu, tvrdí Fico [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sme.sk/c/7646514/na–ukrajine–hrozi–vojna–velkeho–rozsahu–tvrdi–fico.html

References

1. Butkevych V. Vyklyki mizhnarodnomu pravu v umovah globalizacii svitu / V. Butkevych // Pravo Ukrainy. – 2012. – №3–4. – S.12–50.
2. Ilnyckiy V. «Malenka Rosiya» Roberta Fico [Elektronniy resurs] / V. Ilnyckiy. – Rezhym dostupu: http://www.day.kiev.ua/uk/blog/politika/malenka–rosiya–roberta–fico
3. Losovskiy I. Miznarodno–pravoviy status Budapeshstskoho memorandumu: dohovir, obovyazkoviy dlya vykonannya vsima yoho storonamy / I. Losovskiy. – K.: Vydannya DP «GDIP», 2015. – 123 s.
4. Merezko O. O. Naslidky agresii RF proty Ukrainy dlya svitoporyadku ta systemy miznarodnoho prava / O. O. Merezko // Ukrainska Revoluciya gidnosti, agresiya RF i miznarodne pravo: Kolektyvna monografiya / Uporyadnyk O. Zadorozniy. – K.: Vydavnyctvo «K.I.S.», 2014. – S.938–941.
5. Perepelycya G. Pryyednannya do NATO pryshvydchyt systemni reformy v Ukraini i nablyzyt ii do yevropeyskih standartiv. – Fond «Demokratychni iniciatyvy» [Elektronniy resurs] / G. Perepelycya. – Rezhym dostupu: http//dif.org.ua/ua/events/5
6. Sungurovskiy M. Geopolitychniy analiz balansu syl i zmin u nomu na foni rosiysko–ukrainskoho konfliktu [Elektronniy resurs] / M. Sungurovskiy // Centr Razumkova. – 2014. – 14 s. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/upload/1400153819_file.pdf
7. Tolstov S. V. Mizhnarodna systema pochatku XXI stolittya. Chastyna 2 / S. V. Tolstov // Zovnyshni spravy. – 2013. – №10. – S.8–11.
8. Trenin D. Ukrainskiy kryzys ukazyvayet na nachalo novoy smutnoy epohy v mirovoy politike [Elektronniy resurs] / D. Trenin // inoSMI, 2015. – Rezhym dostupu: http://inosmi.ru/world/20150216/226288365.html
9. Duleba A. Kríza na Ukrajine ako impulz pre východnú politiku SR a EÚ. – Bratislava: SFPA, 2014. – 55 p.
10. Lajčák M. Slovensko, európa, svet (2014) / Miroslav Lajčák // Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej Republiky 2014, Výskumné centrum slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, N.O. – Bratislava, 2015. – P.9–17.

11. Na Ukrajine hrozí vojna veľkého rozsahu, tvrdí Fico [Elektronniy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.sme.sk/c/7646514/na–ukrajine–hrozi–vojna–velkeho–rozsahu–tvrdi–fico.html

Maksymets V. Y., *assistant of international information department, Lviv Polytechnic National University (Ukraine, Lviv), Maksymetsvira@ukr.net*

The Slovakia's reaction on annexation of Crimea by the Russian Federation, choice of pragmatic foreign policy model

The annexation of Crimea is analyzed in the context of the destruction mechanism of «balance of power» in Central and Eastern Europe. Proved that the Ukrainian crisis is a manifestation and some landmark changes in the world order and secu rity environment. It identified factors and potential negative consequences of the emergence of forces imbalance not only in Central and Eastern Europe, but also in the global arena in general. The Slovak Republic has a policy of pragmatism towards Ukraine and supports the dual policy of sanctions should be based on Russia's fulfillment of certain conditions, to keep the dialogue with Moscow when it comes to Slovak interests. The important role played by the energy factor depends on Russia and powerful information influence in the political and social sphere.

Keywords: *Ukrainian crisis, foreign policy, Slovak Republic, Russia, Central and Eastern Europe.*

Максимець В. Е., *ассистент кафедры международной информации, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), Maksymetsvira@ukr.net*

Реакция Словацкой Республики на аннексию Российской Федерацией Крыма: дилемма выбора прагматические модели внешней политики

Проанализирована аннексия Крыма в контексте разрушения механизма «баланса сил» в Центрально–Восточной Европе. Доказано, что украинский кризис является проявлением и определенной вехой изменений в мировом порядке и условиях безопасности. Он определил факторы и потенциальные негативные последствия появления дисбаланса сил не только в Центрально–Восточной Европе, но и на мировой арене в целом. Словацкая Республика проводит политику прагматизма по отношению к Украине и поддерживает идею двойной политики в отношении России: санкции должны базироваться на выполнении Россией определенных условий, необходимо сохранять диалог с Москвой, когда это касается словацких интересов. Важную роль играет энергетический фактор зависимости Словакии от России, а также мощное информационное влияние России на политическую и социальную сферу.

Ключевые слова: *украинский кризис, внешняя политика, Словацкая Республика, Российская Федерация, Центрально–Восточная Европа.*

* * *

УДК 324–054.57(477.87):351/354

Остапець Ю. О.,
кандидат політичних наук, доцент, декан факультету суспільних наук, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), yu.ostapec@gmail.com

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ТА ПРЕДСТАВНИЦТВО В ОРГАНАХ ВЛАДИ УГОРСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗАКАРПАТТЯ

Аналізується участь у виборах до Верховної ради України та органів місцевого самоврядування представників угорської національної меншини краю.

Особливий акцент робиться на дослідженні місцевих виборів 2006, 2010 та 2015 рр., оскільки в них участь приймали дві угорські партії: КМКС та ДПУУ.

Робиться висновок про високу політичну активність представників угорської громади краю в порівнянні з представниками інших національних меншин та про відсутність єдності в середовищі самої угорськомовної громади. Відсутність єдності не дозволяє представникам угорської меншини отримати більш вагоме представництво в органах місцевого самоврядування.

Ключові слова: *Закарпаття, парламентські вибори, місцеві вибори, електоральна поведінка, угорська національна меншина.*

Відносини суб'єктів суспільства (від громадянина до громадських організацій і політичних партій) з приводу формування і функціонування органів влади є невід'ємною частиною життєдіяльності територіальних громад.

Одним з демократичних інститутів, який забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є політична участь. Основні форми політичної участі – це участь у діяльності органів місцевої влади, участь у виборах до органів місцевого самоврядування та участь у виборах вищих представницьких органів держави (виявом є електоральна поведінка).

Становлення та консолідація демократичних систем, процеси поширення демократичних норм і стандартів передбачають системне врахування інтересів національних меншин щодо включення їх до системи управління, представництва в уряді, залучення до представницьких, законодавчих органів. Створення повноцінних умов, запровадження дієвих правових механізмів для ефективної участі меншин має розглядатися державами не тільки як правове зобов'язання, а і як невід'ємний елемент раціонального управління.

Мета наукової статті – дослідити участь угорської меншини Закарпаття у виборчих процесах та зробити відповідні висновки щодо забезпечення належних прав національних меншин України на електоральне представництво в органах влади та місцевого самоврядування.

Для досягнення мети, необхідно вирішити такі дослідницькі *завдання:* а) проаналізувати участь угорської меншини Закарпаття у виборах до представницьких органів влади; б) охарактеризувати нормативно–правову основу участі національних меншин України у виборах та порівняти її з міжнародними стандартами.

Але однієї участі замало. Участь має бути ефективною. Саме завдяки ефективній участі створюються реальні можливості національним меншинам для представлення та збереження своєї самобутності. Ефективна участь, по–перше, виступає складовою розвитку та утвердження елементів «демократії участі», консоціальної демократії чи концепції інтегративного мажоритаризму Д. Горовіца [11. с. 7]. По–друге, при формуванні політичної системи в багатонаціональних державах слід якнайкраще забезпечити права щодо участі у громадському житті, що дозволить зменшити конфліктний потенціал соціуму та подолати антагонізм у міжетнічній взаємодії. По–третє, зміни у виборчих системах мають враховувати інтереси національних меншин, що дозволить звести до мінімуму політичну поляризацію суспільства.

В поліетнічних державах існують специфічні механізми реалізації права національних меншин на представництво в органах влади. І, перш за все, це виборчі системи, які забезпечують представникам національних меншин місця в представницьких органах влади. У «Кодексі належної практики у виборчих справах» (2002) констатується, що виборча спадщина Європи спирається на п'ять засад виборчого права: загальність, рівність, вільність, таємність, безпосередність. Рівність для національних меншин означає: має бути дозволена діяльність партій, що представляють національні меншини; можливе встановлення квот для національних меншин, винятки з правил розподілу місць (наприклад, незастосування виборчого порогу), тощо [6].

Електоральна практика країн ЦСЄ показує ефективність виборчого законодавства, яке забезпечує представництво національних меншин у органах влади. Критеріями ефективності парламентських виборчих систем є: а) сприяння формуванню працездатного уряду; б) забезпечення справедливого представництва; в) наявність відповідальності депутатів перед виборцями; в) належне представництво національних меншин;

г) економічність. Дискримінація, яка перешкоджає участі меншин у виборах проявляється у таких формах: а) через тип виборчої системи; б) неможливості утворення політичних партій представниками національних меншин; в) наявності високого виборчого порогу який важко подолати організаціям національних меншин; г) встановлення меж виборчих округів, які розпорошують компактність голосування національної меншини тощо [11, с. 20].

До позитивної практики врахування інтересів національних меншин слід віднести організацію виборчих процесів у Румунії, Польщі, Хорватії та інших країнах Європи.

В Конституції Румунії офіційно визнані 18 національних меншин, за якими резервується 18 депутатських місць. В Польщі є виборчі комітети організацій національних меншин. Ці організації є суб'єктами виборчого процесу, а їх виборчі списки звільняються від потреби долати виборчий бар'єр.

Незважаючи на те, що українське законодавство декларує рівність прав та недопущення будь–якої дискримінації громадян (за національною, расовою, релігійною ознаками), реалії політичної практики свідчать про небезпроблемність забезпечення декларованих гарантій політичної участі як громадянського загалу так і тієї його частини, що є виразником етнонаціональних інтересів.

В українському законодавстві (йдеться про закони про вибори та політичні партії) ніяких прерогатив для представників національних меншин не робиться. Лише в Законі України «Про вибори народних депутатів України» (24.09.1997) у ст. 7, де йдеться про утворення виборчих округів, сказано, що виборчі округи повинні утворюватись з урахуванням адміністративно–територіального устрою та компактністю проживання національних меншин [5]. У текстах наступних українських виборчих законів положення про компактність проживання національних меншин при утворенні виборчих округів не було. А в Законі України «Про політичні партії в Україні» чітко прописано, що політичні партії в Україні можуть створюватись і діяти тільки з всеукраїнським статусом. Ця норма закону практично унеможливлює створення політичних партій, які б могли захищати інтереси тієї чи іншої національної меншини, оскільки механізм утворення політичних партій є складним і непосильним для представників національних меншин.

В Україні найбільш поліетнічними регіонами є Закарпаття, Буковина і Крим. Отже, для Закарпаття, зважаючи на поліетнічність населення області, ця проблема є особливо актуальною. Найбільшими за чисельністю в Закарпатті є угорська, румунська, російська, ромська та словацька національні меншини. Найбільш електорально активною є угорська національна меншина, яка є і найбільшою за чисельністю і компактно проживає в Берегівському, Виноградівському, Мукачівському та Ужгородському районах.

Виходячи з того, що українським законодавством про вибори не передбачено якихось прерогатив для національних меншин, їх представники можуть отримати депутатські мандати або перемігши в мажоритарних округах, або пройшовши до органів місцевої влади в списках якоїсь політичної партії.

З перших років незалежності депутатські мандати в органах місцевої влади Закарпаття представники національних меншин отримували за результатами виборів в мажоритарних округах як лідери / члени різних національно–культурних товариств (ТУКЗ, ДСУУ, «Романі ЯНГ», «Руський дом», «Матіца Словенська» та інших).

Активною формою політичної участі є залучення угорців краю до виборчих процесів. Вже в березні 1990 року угорці брали участь у виборах до республіканських та місцевих рад народних депутатів, які відбувалися в ейорії національного ренесансу. За підсумками виборів, у Верховну Раду України не було обрано жодного угорця, тоді як в Закарпатську обласну раду із 120 чоловік обрали 14 угорців (11,6%), з них 11 були членами ТУКЗ (9,1%) [2, с. 249]. Як мовилось вище, це був початковий етап формування лідерів думок і груп інтересів угорської громади області.

На парламентських виборах 1994 року народним депутатом України від Берегівського виборчого округу був обраний голова Демократичної спілки угорців України (ДСУУ) Михайло Товт. Він представляв владу й на момент обрання займав посаду представника Президента у Берегівському районі. Під час депутатської каденції (1994–1998 роки) Михайло Товт очолював підкомісію з питань національних меншин, етнічних груп і корінного населення в рамках постійної депутатської комісії з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин. Прагнучи привернути увагу колег до проблеми захисту прав національних меншин згідно міжнародних стандартів, у березні 1996 року разом з депутатом, етнічним румуном Іваном Попеску та іншими депутатами (разом 18 осіб) створив міжфракційне депутатське об'єднання національних меншин у Верховній Раді України [2, с. 250].

На середину 1990х років представництво угорців у органах місцевого самоврядування фактично віддзеркалювало їхнє пропорційне співвідношення в етнонаціональній структурі Закарпатської області. Зокрема, в червні 1994 року в складі новообраної обласної Ради народних депутатів із 59 депутатів – 9 складали угорці (15%). Із 347 депутатів районних Рад було 49 угорців (14,2%), із 4 304 депутатів сільських, селищних та міських Рад було 611 угорців (14,2%). У Берегівському районі, де кількість угорців складала майже 70%, серед 30 депутатів районної Ради було 20 угорців (66,7%). Із 384 депутатів сільських, селищних та міських Рад 287 складали представники угорської громади (77,6%) [6, с. 233].

Специфікою парламентських виборів 1998 року було створення Центральною виборчою комісією (ЦВК) України 72 виборчого округу з центром у Берегові. Більшість виборців цього округу становили саме угорці. На виборах змагалися два реальні кандидати – Михайло Товт і Міклош Ковач. У підсумку переміг останній, який позиціонувався як більш радикальний лідер, набравши 29,3% голосів проти 18,1% голосів виборців, які підтримали колишнього народного депутата.

Представництво угорців серед депутатів усіх рівнів рад Закарпатської області 1998 року зросло в порівнянні з попередніми виборами й становило 13,3%. У Берегівському районі – 75,6%, відповідно у Виноградівському районі – 26,9%. В обласній раді із 60 делегатів 6 були угорцями, а в райрадах 120 угорців із 320 членів; 49 із 130 голів рад населених пунктів Закарпатської області також представляли угорську громаду краю [4, с. 564, 667].

2002 року до Закарпатської обласної ради було обрано вже 9 етнічних угорців. Прикметно, що до обласної, районних та місцевих рад тоді було обрано 134 угорці або 12,1%, що чітко відповідає частці угорського населення в етнонаціональній структурі області. В Берегівському районі серед 600 депутатів рад усіх рівні 450 (75%) були угорцями. Тому можна констатувати факт підтримання квотної моделі представництва угорської громади в органах місцевого самоврядування Закарпаття.

Зауважимо, що напередодні парламентських виборів 2002 року в межах 72 виборчого округу пройшли зміни. Були вилучені 8 населених пунктів, де проживали переважного угорці, натомість до округу приєднали українські села. Під час виборів протистояли дві практично політичні (вони легітимували свою діяльність в 2005 році як політичні партії) структури – ТУКЗ та ДСУУ. Від ТУКЗ знову був висунений М. М. Ковач, тоді як ДСУУ запронував кандидатуру Іштвана Гайдоша, який на той час був заступником голови Закарпатського обкому Соціал–демократичної партії (об'єднаної) (СДПУ(о)) та головою Берегівської районної державної адміністрації. Потужний адмінресурс, який працював на Іштвана Гайдоша, в тому числі через залучення двійника (за прізвищем) М. І. Ковача (8,4% голосів виборців) та анулювання результатів на чотирьох виборчих дільницях, забезпечив перемогу представнику від влади. Крім того, кількість виборців внесених у протокол по мажоритарному округу на 8 тисяч 462 людей менше, ніж у протоколі за партійними списками. Показовим, на думку В.Пащенка, було й те, що в Угорщині в цей час також відбувались парламентські вибори і на них перемогла політична сила, яка підтримувала політичну структуру І. Гайдоша. Судові суперечки завершились на користь останнього [8, с. 239].

Але Європейський суд з прав людини у 2008 році визнав дії української влади неправомірними. У той же час Іштван Гайдош зайняв посаду Секретаря Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та став Головою представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Впродовж 2002–2004 років він представляв СДПУ(о), а в 2004 році перейшов до Соціалістичної партії України (СПУ).

Напередодні парламентських виборів 2006 року угорська національна меншина вже була партійно структурованою в рамках «КМКС» Партії угорців України («КМКС» ПУУ; 17 лютого 2005 р., лідер Міклош Ковач) та Демократичної партії угорців України (ДПУУ), яку очолив Іштван Гайдош (24 березня 2005 р.). Принагідно зауважимо, що вітчизняний дослідник Іван Варзар ще в середині 90–х років XX століття чітко констатував: «політична доля будь–якої меншини – в руках власної етнополітичної партії» [1, с. 298]. Він висловлював надію, що в недалекому майбутньому подібного роду соціальні структури стануть конструктивним державотворчим суб'єктом та специфічним об'єктом державної етнополітики. Підтримана пізніше в грудні 1995 року віце–прем'єром Кабінету Міністрів України Іваном Курасом ідея етнополітичної партії так і залишилась на тривалий час предметом для політологічних та правознавчих теоретизувань.

Однак створення двох політичних сил, яке розділило угорськомовний електорат приблизно на половину, не сприяло проходженню до парламенту представника від угорської меншини краю. Тому угорські партії змушені були шукати потужних політичних партнерів.

ТУКЗ заключив угоду з «Нашою Україною», але через відсутність реальних перспектив пройти за її списком (Міклошу Ковачу запропонували 274 місце) «КМКС» ПУУ відхилила пропозицію політичної сили В. Ющенка. В той же час ДПУУ вела перемовини з СПУ, яка також запропнувала нереальний діапазон для проходження угорського представника до парламенту – від 80 до 90 місця у партійному списку СПУ. Фактично, вже на кінець 2005 року стала зрозумілим, що угорці вже не будуть мати свого представника в парламенті. Водночас за результатами виборів, у округах, які охоплювали більшість населених пунктів з компактним проживанням угорців, перемогу здобув блок «Наша Україна».

В той же час, слід відмітити успіх цих партій на виборах до обласної та районних рад Закарпаття у 2006 р. Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [8, с. 290–294].

В своїх післявиборчих інтерв'ю лідери обох угорських партій відмітили, що угорці могли б мати у місцевих органах влади вдвічі більше представників. Для цього потрібно, що б угорське населення представляла одна партія. Це могло б дати можливість мати представників у ВР України. Але, ці партії підтримують основні політичні суперники в Угорщині – ФІДЕС та угорські соціалісти. Відтак у найближчому майбутньому об'єднання угорських партій не відбудеться. Лідери двох угорських партій І. Гайдош (ДПУУ) та М. Ковач (ПУУ – ТУКЗ) коментуючи причини антагонізму звинувачують у цьому один одного. Так, І. Гайдош каже, що М. Ковач виступає за закритість угорської громади від решти закарпатців та зловживає націоналістичною риторикою. М. Ковач своїх опонентів називає угорськомовними представниками влади, яка ніколи не підтримувала угорську громаду [10, с. 62].

На позачергових парламентських виборах 2007 року «КМКС» ПУУ надалі підтримувала виборчий блок «Наша Україна – Народна самооборона», який запропонував Міклошу Ковачу 99 місце у списку. На з'їзді ДПУУ делегати проголосували за підтримку соціалістів, за що представник від ДПУУ – Михайло Товт отримував 11–е місце у виборчому списку політичної партії.

Переважна більшість угорців Закарпатської області на парламентських виборах 2007 року проголосувала за блок «Наша Україна – Народна Самооборона». Отож, передвиборча кампанія «КМКС» ПУУ та авторитет Міклоша Ковача були більш ефективними, ніж ДПУУ та її лідера. Водночас, за результатами виборів блок Віктора Ющенка отримав тільки 76 місць, а СПУ не подолала виборчого бар'єру. Таким чином, угорці знову залишилися без представництва в парламенті України.

За результатами місцевих виборів 31 жовтня 2010 року до Закарпатської обласної ради VI скликання,

яка складається з 108 депутатів, з 8 партій які подолали прохідний бар'єр, дві угорські партії отримали тільки 7 депутатських місць, тобто набрали 35 810 голосів.

З двох угорських партій «КМКС» ПУУ у залученні голосів за партійними списками провела кращу роботу. Перевищивши 3% бар'єр, за партійними списками, мандати отримали Міклош Ковач, Ласло Брензович та Шандор Мілован. Список партії виборці підтримали 20 456 голосами. З її кандидатів до обласної ради в одномандатних округах ніхто не пройшов.

У той же час кандидати партії ДПУУ здобули переконливу перемогу в одномандатних округах. У місті обласного підпорядкування Берегово по виборчому округу №2 мандат отримав Габор Кінч, №17 Берегівського району – Чаба Петер, №18 – Іштван Медвідь, №23 Виноградівського району – Кароль Резеш.

У містах обласного підпорядкування та у районних органах самоврядування дві угорські партії мають загалом 82 депутата (ДПУУ – 49, а «КМКС» ПУУ – 33 мандати). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ має 523, а «КМКС» ПУУ 235 депутатів. Відбулося зростання кількості угорських депутатів у районних центрах, де переважно проживають угорці. З 69 населених пунктів, де переважно проживають угорці, сільськими головами було обрано 41 кандидата від ДПУУ. Тільки в 9 селах сільськими головами стали висуванці «КМКС» ПУУ [9; 12].

Не відбулося позитивних зрушень в напрямку забезпечення виборчих прав національних меншин і після прийняття нового закону про вибори ВР України від 17 листопада 2012 р. У новому законі відсутні спеціальні норми, які б дозволили представникам національних меншин мати депутатські мандати (квота місць, обов'язкове внесення представників національних меншин у списки партій, врахування компактності проживання національних меншин при формуванні виборчих округів тощо).

Слід відмітити, що напередодні виборів, 19–20 грудня 2011 року в Будапешті зібралася двохстороння українсько–угорська комісія. Вперше за її 18 річне існування Протокол засідання не був підписаний. Причиною стали два пункти протоколу на яких наполягала угорська сторона. Перший – про створення на Закарпатті Притисянського адміністративного району з компактним проживанням угорців. Другий – забезпечення Україною умов для проходження у Верховну Раду представників угорської меншини. Як показали вибори вимоги угорської сторони не були враховані.

У січні 2012 року «КМКС» ПУУ звернулась до ЦВК України з проханням урахування інтересів багатотисячної угорської національної меншини Закарпатської області при визначенні меж виборчих округів. Міклош Ковач знову окреслив контури Притисянського району, в якому угорці становили б більшість населення і змогли повноцінно реалізувати свої права. В січні 2012 року питання про «угорський» виборчий округ розглядалось навіть на парламентській асамблеї Ради Європи. Депутат від угорської Християнсько–демократичної народної партії Ференц Калмар пропонував на розгляд цю проблему асамблеї. Завдяки співробітництву з депутатами Румунії, Молдавії та Угорщини вдалось прийняти вимоги до ЦВК України про те, щоб вона при формуванні виборчих округів враховувала інтересів меншин. Про створення угорськомовного виборчого округу йшлося й на президентському рівні під час зустрічі прем'єр–міністра Угорщини Віктора Орбана Президентом України Віктором Януковичем.

У кінці квітня 2012 року ЦВК України оприлюднила список виборчих округів, де очікуваного «угорського» виборчого округу не було. Ужгородський район з м. Ужгород та з м. Чоп складав виборчий округ №68 (16,1% угорців), угорські села Мукачівського району, та північно–східна частина Берегівського району увійшла в 69–ий округ (17,8% угорців), до 73–го округу увійшов Виноградівський район, м. Берегово та Берегівський район (33,6% угорців). Прикметно, що навіть у 2002 році при змішаній виборчій системі в одномандатному окрузі №72 з центром у Берегові частка угорців була більше 50%. Таким чином, для угорців значно зменшились шанси просування свого кандидата у парламент.

Зрозуміло, що запропонувавши угорцям національний округ, Партія регіонів повинна була забезпечити подібні округи й для інших національних меншин України. Саме тому влада запропонувала компромісний варіант включення представника ДПУУ Іштвана Гайдоша до виборчого списку Партії регіонів, гарантувавши йому прохідне 74 місце. Це була своєрідна квота влади для національних меншин, адже румунський представник від Чернівецької області Іван Попеску отримав 73 місце у виборчому писку Партії регіонів.

Не був створений окремий угорський виборчий округ і на парламентських виборах 2014 р., хоча в статті 2 §18 розділу ІІІ Закону України «Про вибори народних депутатів України» сказано, що «межі одномандатних округів визначаються з урахуванням меж адміністративно–територіальних одиниць, інтересів членів територіальних громад та проживання на відповідній території національних меншин. Адміністративно–територіальні одиниці, на території яких компактно проживають окремі національні меншини та які межують між собою, повинні входити до одного виборчого округу» [8, с. 333–334].

Центральна виборча комісія при утворенні виборчих округів на парламентських виборах 2014 р. проігнорувала дану норму закону, і, таким чином, угорці знову залишилися без власного виборчого округу. Для того щоб зняти напругу в середовищі угорської національної меншини до партійного списку ПП «Блок Петра Порошенка» був включений представник угорської спільноти В. Брензович, який і став народним депутатом України.

Окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині на місцевих виборах 2015 р. Перш за все, зміна влади в Україні в лютому 2014 р. призвела до змін і в середовищі закарпатських угорців. Лідером ПУУ став В. Брензович (колишній очільник М. Ковач відкрито виступав за автономію угорської меншини), а ДПУУ – Л. Зубанич (колишній очільник І. Гайдош підтримував Партію регіонів і був учасником Антимайдану).

У м. Берегові 5 вересня 2015 р. відбулася спільна конференція партійних організацій ДПУУ та ПУУ, на якій було затверджено підписану керівниками політичних сил Угоду про співпрацю на виборах до місцевих рад 2015 р. Було домовлено, що в Закарпатську обласну раду буде сформований один партійний список від ПУУ, до якого 50/50 ввійдуть і представники ДПУУ. У територіальні

громади нижчого рівня – районні та міські, будуть відбиратися особи, котрі мають найбільший авторитет в регіоні.

Рішення про співпрацю на виборах, яке було прийнято вперше за історію незалежної України, принесло свої позитивні результати. До обласної ради ПУУ отримала 9,44% голосів виборців і 8 депутатських мандатів. Крім того ПУУ отримала депутатські мандати у наступних радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3.

ДПУУ отримала за результатами виборів таку кількість депутатських мандатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12 [8, с. 349].

Висновки. Аналіз електоральної практики Закарпаття (насамперед, угорської національної меншини), дозволяє зробити наступні висновки. По–перше, задекларовані в конституційних засадах та законах України («Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України» та інших) виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці. По–друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах, гарантія їх представництва інтересів у органах влади можлива лише за умови прийняття відплвіднгих законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці ряду країн Європи. По–третє, виборча практика угорської меншини показує ефективність створення і функціонування політичних партій національних меншин на місцевому рівні. Після створення політичних партій, представники угорської меншини мають можливість мати своє представництво у місцевих органах влади. Представники інших національних меншин отримують депутатські мандати ситуативно. По–четверте, брак єдності двох угорських партій приводить до скорочення присутності угорців в органах самоврядування. Скориставшись протистоянням двох угорських партій, в угорських населених пунктах голоси виборців відбирають загальноукраїнські партії через привабливу фінансову підтримку та присутність в їх виборчих списках угорськомовних кандидатів.

Список використаних джерел

1. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. Варзар. – К.: ФАДА ЛТД, 2003. – Кн.1: Держава і народ–етнос у політологічному дискурсі. – 592 с.

2. Гетьманчук М. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: Монографія / Гетьманчук М., Грищук В., Шипка Н. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 408 с.

3. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько–угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.

4. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (24.09.1997) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // search. ligazakon. Ua / l_doc 2. nsf / link1 / Z970541. html

6. Зан М. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90–х рр. XX ст.) / Михайло Зан // Carpatica–Карпатика. Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С.222–237.

7. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52–й сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL–AD(2002)023rev [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev–ukr.pdf

8. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

9. Остапець Ю. Вплив місцевих виборів 2010 р. на еволюцію партійної системи України та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Вип.15. – С.183–198.

10. Остапець Ю. Угорська меншина Закарпаття: суспільно–політичний та культурний розвиток / Ю. Остапець, І. Скиба // Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в умовах полі етнічного регіону: аналіз, оцінки. – Матеріали круглого столу 21 грудня 2011 року, м. Ужгород – Ужгород, 2012. – С.39–51.

11. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Ю. Тищенко / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2012. – 49 с.

12. Угорці у місцевих органах самоврядування та у виконавчій владі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // uzhgorod. net. Ua / news /44979

Reference

1. Varzar I. M. Iz kontekstiv mynulyh lit: Vybrane v konceptual'nyh i memuarnyh vymirah / I. Varzar. – K.: FADA LTD, 2003. – Kn.1: Derzhava i narod–etnos u politologichnomu dyskursi. – 592 s.

2. Get'manchuk M. Ugors'ka nacional'na menshyna v Ukrai'ni: pravovi zasady politychnoi' sub'jektnosti: Monografija / Get'manchuk M., Gryshhuk V., Shypka N. – L'viv: L'vDUVS, 2008. – 408 s.

3. Zakarpattja 1919–2009 rokiv: istorija, polityka, kul'tura / ukrai'nomovnyj variant ukrai'ns'ko–ugors'kogo vydannja / Pid red. M. Vegesha, Ch. Fedynec'; [Redkolegija: Ju. Ostapec', R. Oficyns'kyj, L. Sorko, M. Tokar; Vidp. za vypusk M. Tokar]. – Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 2010. – 720 s.

4. Zakarpattja v etnopolitychnomu vymiri. – K.: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2008. – 682 s.

5. Zakon Ukrai'ny «Pro vybory narodnyh deputativ Ukrai'ny» (24.09.1997) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http: // search. ligazakon. Ua / l_doc 2. nsf / link1 / Z970541. html

6. Zan M. Ugorci Zakarpattja (epizod etnopolitychnyh procesiv poch. 90–h rr. XX st.) / Myhajlo Zan // Carpatica–Karpatyka. Vyp.18. Istorija, politologija, kul'tura: mynule i suchasne. – Uzhgorod: Pryvatna drukarnja Romana Povcha, 2002. – S.222–237.

7. Kodeks nalezhnoi' praktyky u vyborchyh spravah. Kerivni pryncypy ta pojasnjuval'na dopovid', uhvaleni Venecians'koju komisijeju na 52–j sesii' (Venecija, 18–19 zhovtnja 2002 roku), Jevropejs'ka komisija za demokratiju cherez pravo, CDL–AD(2002)023rev [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev–ukr.pdf

8. Ostapec' Ju. Zakarpattja cherez pryzmu politychnyh vyboriv: Monografija / Ju. Ostapec', M. Tokar / Serija «Studia Regionalistika»; NDI politychnoi' regionalistyky; DVNZ «Uzhgorods'kyj universytet». – Uzhgorod: Vydavnyctvo «Karpaty», 2009. – 408 s.

9. Ostapec' Ju. Vplyv miscevyh vyboriv 2010 r. na evoljuciju partijnoi' systemy Ukrai'ny ta strukturuvannja regional'nogo partijnogo prostoru (na prykladi Zakarpats'koi' oblasti) // Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Politologija. Sociologija. Filosofija. – 2010. – Vyp.15. – S.183–198.

10. Ostapec' Ju. Ugors'ka menshyna Zakarpattja: suspil'no–politychnyj ta kul'turnyj rozvytok / Ju. Ostapec', I. Skyba // Aktual'ni pytannja zakonodavchogo reguljuvannja zahystu prav nacional'nyh menshyn v Ukrai'ni ta shljahy i'h realizacii' v umovah poli etnichnogo regionu: analiz, ocinky. – Materialy kruglogo stolu 21 grudnja 2011 roku, m. Uzhgorod – Uzhgorod, 2012. – S.39–51.

11. Tyshhenko Ju. Zabezpechennja efektyvnoi' uchasti u suspil'nomu zhytti: elektoral'ni procesy. Analitychnyj ogljad / Ju. Tyshhenko / Ukrai'ns'kyj nezalezhnyj centr politychnyh doslidzhen'. – K., 2012. – 49 s.

12. Ugorci u miscevyh organah samovrjaduvannja ta u vykonavchij vladi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http: // uzhgorod. net. Ua / news /44979

Ostapets Yu. O., *PhD in political science, associate professor, dean of the social sciences faculty, Uzhhorod national university (Ukraine, Uzhhorod), yu.ostapec@gmail.com*

Electoral behavior and representation in the government of the Hungarian community in Transcarpathia

This paper analyzes the participation in elections to the Verkhovna Rada of Ukraine and local government of representatives of the Hungarian minority in region.

Particular emphasis is placed on the study of local elections in 2006, 2010 and 2015, when took part two Hungarian parties: Party of Hungarians of Ukraine – KMKS and the Democratic Party of Hungarians of Ukraine.

It was concluded that the high political activity of the Hungarians compared with other ethnic minorities and a lack of unity among the Hungarian community. The lack of unity does not allow representatives of the Hungarian minority to obtain more substantial representation in local government.

Keywords: *Transcarpathia, parliamentary elections, local elections, voting behavior, Hungarian national minority.*

Остапец Ю. А., *кандидат политических наук, доцент, декан факультета общественных наук, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), yu.ostapec@gmail.com*

Электоральное поведение и представительство в органах власти венгерской общины Закарпатья

Анализируется участие в выборах в Верховную Раду Украины и органов местного самоуправления представителей венгерского национального меньшинства края. Особый акцент делается на исследовании местных выборов 2006, 2010, 2015 гг., поскольку в них принимали две венгерские партии: КМКС и ДПУУ.

Делается вывод о высокой политической активности представителей венгерской общины края по сравнению с представителями других национальных меньшинств и об отсутствии единства в среде самой венгерской меньшины. Отсутствие единства не позволяет представителям венгерского меньшинства получить более весомое представительство в органах местного самоуправления.

Ключевые слова: *Закарпатье, парламентские выборы, местные выборы, электоральное поведение, венгерская, национальная меньшина.*

* * *

УДК 351:007

Руднєва А. О.,
кандидат політичних наук, ст. викладач кафедри політології, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), fisun2009@yandex.ru

ФАКТОРИ І МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Розглянуто проблему інформаційної безпеки держави на сучасному етапі розвитку в умовах розгортання інформаційної цивілізації. Виділено інформаційно–технічну й інформаційно–психологічну безпеку держави. Визначено, що інформаційна складова є одним із вагомих чинників забезпечення національної безпеки України в умовах втягнення у «гібридну війну». Окреслено методи інформаційної безпеки України в умовах існування збройного конфлікту, серед яких виділено: правові, організаційно–технічні, економічні, морально–етичні і психологічні, політичні, військові. Відповідно визначено внутрішньодержавні та зовніньодержавні фактори, що впливають на стан безпеки в інформаційному просторі і ефективність застосування вищезазначених методів. Особливу увагу приділено засобам масової інформації, що є діючим інструментом протидії інформаційній агресії, деструктивним впливам, маніпуляціям. Важливу роль у інформаційному захисті відіграє імідж держави.

Ключові слова: *інформаційна безпека, інформаційна політика, збройний конфлікт, інформаційна війна, фактори і методи інформаційної безпеки.*

В умовах розгортання глобального інформаційного суспільства сучасності зазнає трансформацій політична сфера кожної окремої держави, а разом з тим і вся система міжнародних стосунків і відносин. Сучасний стан політичної, економічної, соціальної реальності та національної безпеки України можна охарактеризувати як довгострокове втягнення у «гібридну війну» із Східним сусідом. Зазначена боротьба має свою метою задоволення не тільки територіальних чи військових амбіцій, а й завоювання інформаційної переваги і домінування у інформаційно–політичному просторі, боротьбу за вплив на свідомість громадян власного суспільства і населення іншої сторони, за прихильність світової спільноти, можливість культивувати власні цінності і норми тощо. XXI століття наглядно показало, що «традиційна» війна між державами поступилася місцем інформаційному протистоянню майже всіх акторів геополітичного простору.

Найцікавішим фактом у зазначених трансформаціях є те, що інформаційна війна не має кінця, вона може використовувати різноманітні механізми і засоби впливу, у неї втягнуті свідомо чи несвідомо всі держави, суспільства і кожна людина зокрема. У даних умовах актуалізується роль держави у захисті власного населення, національних інтересів та інформаційних ресурсів, проведення відповідальної інформаційної політики і забезпечення інформаційної безпеки на рівні держави, суспільства та особи. Крім того, реалізація Україною стратегічного курсу щодо європейської інтеграції передбачає здатність самостійно вибудувати систему національної безпеки загалом і особливо її інформаційної складової.

Проблемам інформаційної безпеки присвячена значна кількість робіт відомих дослідників, а саме: В. Бондаренка, Б. Кормича, В. Ліпкана, О. Литвиненка, В. Остроухова, В. Петрика, С. Расторгуєва, О. Степка, О. Юдіна та інших. Феномен інформаційного протиборства і війни глибоко досліджений у роботах С. Бухаріна, М. Волковського, А. Манойла, І. Панаріна, В. Прокоф'єва, Сунь–Цзи, В. Циганова та інших. Однак питання щодо визначення факторів і методів забезпечення національної безпеки в інформаційному просторі залишається відкритим, особливо на тлі розгортання глобальної інформаційної війни.

Відповідно метою даної статті є визначення методів і факторів забезпечення інформаційної безпеки України, які особливо актуалізуються в умовах сучасного збройного конфлікту.

Інформаційна безпека є комплексним поняттям, яке має складну структуру. Доволі вичерпне визначення інформаційної безпеки надає В. Ліпкан: «це складова національної безпеки, процес управління загрозами та небезпеками, державними і недержавними інституціями, окремими громадянами, за якого забезпечується інформаційний суверенітет України; вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну; активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживанням службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України; неухильне дотримання конституційного права громадян на свободу слова доступу до інформації … вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України» [4, с. 21]. До наведеного визначення, на нашу думку, варто додати інформаційно–психологічний захист свідомості і підсвідомості громадян, гармонійний розвиток інформаційного суспільства у державі, досягнення балансу між вільним обміном інформацією і забрудненням інформаційного простору; контр та превентивні заходи відносно інформаційних провокацій. Інформаційна безпека на сьогоднішній день є запорукою демократизації політичної системи.

У загальному розумінні інформаційна безпека може носити інформаційно–технічний та інформаційно–психологічний характер. Якщо головним об'єктом першого виду виступають інформаційно–технічні системи, то другої – біосоціальні, тобто людина, її психіка, моральний і духовний світ, соціально–політичні, психологічні орієнтації, установки, відносини, раціональні та ірраціональні аспекти поведінки, системи суспільної думки і прийняття рішень. Отже, під інформаційною безпекою слід розуміти такий стан захищеності свідомості і підсвідомості особистості та суспільства, життєво важливих інтересів держави, інформаційно–політичного простору та інформаційної інфраструктури країни загалом, який передбачає поєднання комунікативно–технічного та гуманітарного, адміністративного і громадянського рівнів безпеки, та сприяє демократизації політичної системи.

Процес інформаційного захисту в умовах становлення інформаційної цивілізації і ускладнення на цьому фоні інформаційно–політичних відносин, виступає як складна цілісна система у взаємозв'язку економічних, політичних, соціальний та інших чинників, що є основною метою інформаційної політики держави. В умовах збройного протистояння, в яке втягнута сьогодні українська держава, методи інформаційної політики держави з метою захисту інформаційного простору і забезпечення інформаційної безпеки можемо розділити на економічні, політичні, військові, правові, організаційно–технічні, морально–етичні та психологічні.

Економічні методи спрямовані на усвідомлення того факту, що інформація є не тільки продуктом споживання, а й основним ресурсом системного розвитку суспільства і держави в інформаційній цивілізації. Фінансування інновацій у сфері контролю інформаційних потоків та захисту інформації повинно стати першочерговою задачею. За приклад є багатовіковий досвід Китаю, де ведення інформаційної війни й управління інформацією є основними методами,я к внутрішньої, так і зовнішньої політики. Для України нагальною проблемою є захист інтелектуального потенціалу, захист від «витоку мізків», виїзду обдарованої молоді за кордон, особливо в умовах небезпеки розгортання військових конфліктів, коли посилюються еміграційні процеси. Розвиток інформаційного потенціалу впливає на могутність країни, на її інвестиційну привабливість та імідж в очах світової спільноти.

З економічними методами нерозривно пов'язані політичні, які повинні бути спрямовані на захист цілісності суспільства і держави, підтримки її міжнародного іміджу, політичної культури, а також вироблення інформаційної стратегії щодо ведення оборонної і наступальної інформаційної війни. Наприклад, в Україні при Міністерстві інформаційної політики створено спеціальні інформаційні війська (http://i–army.org), метою діяльності яких є розвінчування пропаганди і дезінформації, що дискредитують імідж нашої країни. Вагомим для України є метод захисту зовнішньополітичного іміджу на світовій арені. Якщо в інформаційному просторі країни і за її межами щодо неї переважають повідомлення про події негативного забарвлення, то вони обов'язково позначаться на загальному іміджі, а отже, і на інвестиційному потенціалі. Це має бути об'єктом постійної уваги всіх державних органів влади, його постійного моніторингу, аналізу та напрацювання заходів відповідного реагування. Для прикладу, як свідчать дослідження, у США обсяг сукупних витрат на маркетингові комунікації, що створюють позитивний імідж країни та її державних інститутів, національних корпорацій, їх товарів і послуг, перевищує в півтора рази витрати на військову оборону [2, с. 3].

В умовах збройних конфліктів поряд з політичними і економічними методами вагоме місце посідають військові, які охоплюють широкий спектр інструментів і засобів: від технічних, збройних до стратегічних, комунікативних. Наприклад, Пентагон комунікативну діяльність у віртуальному просторі відносить до національної безпеки США. ВМС США було підготовлено кілька довідників із суспільних медіа, наприклад, U. S. Army Social Media Handbook та Navy Command Media Handbook, в яких зазначається, що соціальні мережі можуть бути досить корисними для поліпшення іміджу армії та вербування новобранців. В цьому ж довіднику зазначається, що соціальні мережі – це ефективний, дешевий і зрозумілий засіб комунікації, що може застосовуватися для пропаганди, створення позитивного іміджу армії, укріплення командного й патріотичного духу, а також для зв'язку з близькими [3, с. 194]. Саме тому актуалізується значення прогнозування, виявлення й оцінки джерел і характеру погроз застосування проти України засобів і методів інформаційного протиборства. Моніторинг інформаційного простору на рахунок наповнення його деструктивною чи підривною інформацією, яка чинить негативний вплив на свідомість населення, розчиняє поняття національної гідності, самобутності і патріотизму, намагається запровадити і асимілювати чужу систему цінностей, впливати на молодь і генофонд нації, важливим є також усунення і нейтралізація впливу цієї інформації; наявності розвідувальної діяльності інших акторів геополітичного простору, особливо варто звертати увагу на наявність спецагентів, які працюють в органах державної влади (проникнення в стратегічні органи держави, формальна асиміляція і збір інформації зсередини – одна з тактик інформаційної війни Китайської Народної Республіки).

Правові методи спрямовані на нормативне забезпечення інформаційної безпеки, а саме: законодавче визначення принципів інформаційної діяльності, закріплення ознак і типів інформаційних правопорушень і відповідальності за їх скоєння, складових інформаційної безпеки тощо. Правові методи повинні поєднувати, з одного боку, контроль за непоширенням таємної інформації, з іншого боку, важливою функцією є збереження свободи слова і вільного інформування громадян, дотримання прав та свобод людини і громадянина під час забезпечення інформаційної безпеки і проведення військових операцій.

Організаційно–технічні стосуються захисту матеріальної складової інформаційної безпеки, інформаційної інфраструктури, що безпосередньо стосується створення і розповсюдження національного інформаційного продукту, програмного забезпечення, його постійного оновлення і вдосконалення; створення національних антивірусних програм з метою уникнення чи мінімізації промислового шпигунства; боротьба з кібертероризмом тощо. Значну увагу варто приділити розробці власного програмного забезпечення для обробки інформації, щоб уникнути несанкціонованого збору інформації іншими країнами. Наприклад, популярний месенджер Viber, що

зараз належить японській електронній компанії Rakuten, є засобом зовнішньої розвідки.

Основною задачею морально–етичних заходів є захист свідомості і підсвідомості громадян, системи цінностей, ритуалів, традицій тощо. У зазначеному аспекті важливим є моніторинг наповнення ЗМІ, що є діючим інструментом протидії інформаційній агресії, деструктивним впливам, маніпуляціям, при умові власного не зловживання інформаційним простором держави. Нагадаємо, що ЗМІ є одним з агентів соціалізації, у тому числі політичної, тому впливають на становлення людини, і в залежності від якості «вхідного матеріалу», отримуємо і особу зі сформованими якостями на «виході». Достатньо гостро стоїть питання по відношенню до молоді, як майбутнього країни, особливо в умовах формування інформаційного суспільства, де людина змалку занурена в інформаційний простір, що накладає на органи влади і на ЗМІ велику відповідальність за якість і зміст інформації. У цьому сенсі держава повинна підвищувати «інформаційний імунітет» людини і суспільства, як природну відповідь на інформаційні атаки. Важливе місце займає поінформованість суспільства, як у державних справах, так і справах суспільно–політичного характеру, наприклад стосовно Євроінтеграції, міжнародної діяльності України тощо.

Логічним доповненням до вищезазначених методів є психологічні, які пов'язані з протидією інформаційно–психологічній агресії на ранніх стадіях інформаційної конфронтації; реакцією, на раптові заходи інформаційно–психологічної агресії; профілактикою і прогнозуванням; системою сил і засобів інформаційного впливу тощо. Наприклад, на сьогоднішній день важливою проблемою є подолання «інформаційного голоду» військових і громадян України у зоні АТО, де у силу технічних, фінансових та інших причин на окупованих територіях відсутня трансляція українських телеканалів, майже не розповсюджується друкована періодика. Закономірно виникає питання: як військові можуть захищати Батьківщину, якщо знаходяться під постійним впливом пропаганди, дезінформування Східного сусіда? Отже головними психологічними методами інформаційної безпеки під час збройних конфліктів є захист від зовнішньої пропаганди, дезінформації, нав'язування деструктивних цінностей і продукування власної консолідуючої символіки, здатної об'єднати суспільство у важкі часи, підняти бойовий дух армії.

Варто зазначити, що безпека в інформаційній сфері є багатовимірним, складним і комплексним явищем. На його становлення, специфіку й особливості впливають багато факторів, найбільш вагомими серед яких є:

– внутрішньополітична обстановка в країні;

– співвідношення політичних сил у світі;

– стан і рівень інформаційно–комунікаційного розвитку держави;

– стан розвитку інформаційного суспільства у конкретній державі і її залучення до розвитку інформаційної цивілізації;

– наявність потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз у інформаційній сфері;

– наявність негативних зовнішніх інформаційних впливів;

– ефективність системи державної інформаційної політики;

– володіння методами захисту від інформаційної агресії та навичками ведення інформаційної війни;

– ступінь зовнішньої інформаційної залежності, в тому числі від постачання технологій продукування, обробки і збереження інформації;

– діяльність засобів масової інформації та комунікації;

– зацікавленість політичної еліти у підтриманні інформаційної безпеки держави, суспільства і громадянина;

– імідж країни на зовнішньополітичній арені тощо.

Внутрішньополітична обстановка в країні є вагомим фактором, що визначає цілісність національного інформаційного простору і здатність держави підтримувати стан інформаційної безпеки. Розколотість, протиріччя, внутрішньополітичні конфлікти і війни негативно позначаються на стані інформаційної безпеки держави, роблять її уразливою з боку зовнішньої інформаційної агресії, що, в свою чергу, може призвести до територіальних та інших втрат. Яскравим прикладом може слугувати втрата українською державою кримського півострова у 2014 році.

З першим фактором тісно пов'язане співвідношення політичних сил у світі, що позначається як на балансуванні державних інтересів у інформаційній сфері, так і на ступені агресивності чи партнерства держав та їх союзів. Наявність країни–агресора і проведення нею інформаційної війни може стати причиною розв'язання багатьох військових конфліктів у міждержавних стосунках. Крім того, відсутність у міжнародної спільноти механізмів стримування інформаційних агресорів може призводити до появи нового явища на світовій арені – так званого інформаційного неоколоніалізму, де країни розділяються на інформаційно–заможних та інформаційно–бідних. Для останніх даний стан загрожує втратою національної інформаційної безпеки.

Третій вагомий чинник формування інформаційної безпеки – це стан і рівень інформаційно–комунікаційного розвитку держави, що включає цілий комплекс питань, сфер державної діяльності, як–то: захист та обмеження обігу інформації; захист інформаційної інфраструктури держави; безпека розвитку інформаційної сфери держави; захист національного інформаційного ринку; попередження інформаційного тероризму та війни тощо [6, с. 90].

Технічна складова логічно доповнюється розвитком інформаційного суспільства і підвищення здатності України відповідати на виклики інформаційної цивілізації. Забезпечення системності, комплексності і узгодженості розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в державі, тобто гармонійний розвиток інформаційного суспільства повинен бути підкріплений відповідною матеріально–технічною базою його існування. Озвучена функція, на нашу думку, повинна забезпечувати не тільки інформаційно–фізичну, а й інформаційно–психологічну безпеку суспільства. Високий рівень розвитку інформаційного суспільства і залучення до інформаційної цивілізації є підґрунтям для надійного захисту інформаційного простору і, навпаки, інформаційна відсталість стимулює інформаційну вразливість України на міжнародній арені.

Значну увагу у процесі забезпечення національної інформаційної безпеки варто приділяти виявленню потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз у інформаційній

сфері. Серед основних інформаційних загроз В. Бондаренко та О. Литвиненко виділяють наступні: прояви обмеження свободи слова і доступу громадян до інформації; поширення ЗМІ культу насильства, жорстокості, порнографії; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації тощо [1, с. 130]. На нашу думку, в зазначеному контексті варто виділяти три рівні інформаційних загроз – на рівні особистості, суспільства і держави загалом.

Один з вагомих факторів формування інформаційної безпеки України є засоби масової інформації і комунікації. Умови їх функціонування в країні, законодавче забезпечення, стан захищеності журналістів є важливими чинниками інформаційної безпеки. У країнах, що розвиваються, якою є Україна, ЗМІ відіграють вирішальну роль для всього суспільства, бо вони відповідають за висвітлення подій, інформування суспільства, продукують відповідні символи, стереотипи, настанови, формують загальний настрій аудиторії, є агентом соціалізації тощо. У системі національної оборони дедалі більшого значення набуває інформація, яка заповнює вільний час і формує настрій нації. Як зазначає Г. Почепцов: «як для тоталітарного, так і для будь–якого іншого сучасного суспільства інформаційна картина світу (уявлення про світ) важливіша, ніж сам реальний світ» [5, с. 43]. Ще більшого значення набуває висвітлення подій із зони АТО, які можуть використовуватись не тільки з метою інформування, а й маніпулювання свідомістю громадян.

Одним із вирішальних факторів реалізації інформаційної безпеки є роль і зацікавленість політичної еліти у зазначеному процесі. На перше місце виходить чинник згуртованості політичних сил у державі, прагнення політичних лідерів захистити національний інформаційний простір, позиціонування країни як незалежного, самостійного й активного суб'єкта світової політики. Усе це позначається на бренді, іміджі України.

Застій в інформаційній політиці держави веде до зниження міжнародного іміджу. З іншого боку, сильний міжнародний імідж здатен захистити Україну ззовні від різного роду інформаційних атак і провокацій. Прикладами інформаційних провокацій в бік України можемо назвати «газову війну» з Росією починаючи з 2005 року та апогей її у вересні–листопаді 2013 року напередодні саміту Україна – ЄС і т.п., а починаючи з 2014 року методи пропаганди і дезінформації стають вирішальними у проведенні інформаційних операцій проти України: міфи про «марші миру» проти бойових дій на Донбасі, «українських диверсантів» в Криму тощо, це в свою чергу, завдає шкоди не тільки міжнародному авторитету України, а й економічній, політичній, духовній та іншим сферам життя, роблять її непривабливою в очах потенційних партнерів, інвесторів і власного народу. Проте першочергово формування бренду треба починати із власного народу, культивування його шанобливого ставлення, поваги, гордості за власну країну. Цей внутрішні позитивний імпульс – символічний капітал – буде могутнім поштовхом для росту авторитету української держави на міжнародній арені.

Таким чином, забезпечення інформаційної безпеки України в умовах збройного конфлікту є складним багатовимірним процесом, що включає наступні загальні методи: правові, організаційно–технічні, економічні, морально–етичні і психологічні, політичні, військові. Успішність застосування вищезазначених методів залежить від цілої низки внутрішньодержавних та зовнішньодержавних факторів. Перспективи подальших досліджень будуть стосуватися забезпечення інформаційної безпеки свідомості громадян від негативного впливу «гібридної війни».

Список використаних джерел

1. Бондаренко В. Інформаційна безпека сучасної держави: концептуальні роздуми / В. Бондаренко, О. Литвиненко // Стратегічна панорама. – 1999. – №1. – С.127–133.

2. Гурковський В. Формування іміджу української держави в умовах інформаційного протиборства: теоретичні аспекти / В. Гурковський // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – Вип.4. – С.11–13.

3. Історія інформаційно–психологічного протиборства: підруч. / [Я. Жарков, Л. Компанцева, В. Остроухов В. Петрик, М. Присяжнюк, Є. Скулиш]; за заг. ред. Є. Скулиша. – К.: Наук.–вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.

4. Ліпкан В. А. Національна безпека України: навч. посібник / В. А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2009. – 576 с.

5. Почепцов Г. Информационные войны / Г. Почепцов. – М.: Рефл–бук, 2000. – 576 с.

6. Степко О. Аналіз головних складових інформаційної безпеки держави / О. Степко // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм. – 2011. – Т.1, №3. – С.90–99.

References

1. Bondarenko V. Informacijna bezpeka suchasnoi' derzhavy: konceptual'ni rozdumy / V. Bondarenko, O. Lytvynenko // Strategichna panorama. – 1999. – №1. – S.127–133.

2. Gurkovs'kyj V. Formuvannja imidzhu ukrai'ns'koi' derzhavy v umovah informacijnogo protyborstva: teoretychni aspekty / V. Gurkovs'kyj // Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja. – 2012. – Vyp.4. – S.11–13.

3. Istorija informacijno–psyhologichnogo protyborstva: pidruch. / [Ja. Zharkov, L. Kompanceva, V. Ostrouhov V. Petryk, M. Prysjazhnjuk, Je. Skulysh]; za zag. red. Je. Skulysha. – K.: Nauk.–vyd. viddil NA SB Ukrai'ny, 2012. – 212 s.

4. Lipkan V. A. Nacional'na bezpeka Ukrai'ny: navch. posibnyk / V. A. Lipkan. – K.: Kondor, 2009. – 576 s.

5. Pochepcov G. Informacionnye vojny / G. Pochepcov. – M.: Refl–buk, 2000. – 576 s.

6. Stepko O. Analiz golovnyh skladovyh informacijnoi' bezpeky derzhavy / O. Stepko // Naukovyj visnyk Instytutu mizhnarodnyh vidnosyn NAU. Serija: ekonomika, pravo, politologija, turyzm. – 2011. – T.1, №3. – S.90–99.

Rudneva A. O., *PhD, Senior Lecturer, Department of Political Science of Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), fisun2009@yandex.ru*

Factors and information security practices of Ukraine in conditions of armed conflict

The article considers the problem of information security of the state at the present stage of development in the conditions of deployment of information civilization. The author identifies information–technical and information–psychological security of the state. It was determined that the information component is one of the biggest factors in ensuring the national security of Ukraine in the conditions of involvement in «hybrid war». The author identifies methods of information security of Ukraine in the conditions of existence of an armed conflict, among which are highlighted: legal, organizational, technical, economic, ethical and psychological, political, military. The article defines the domestic and external factors affecting the state of security in the information space and the effectiveness of the above methods. Special attention is given to the media, which are an effective tool for countering information aggression, destructive influences, manipulation. An important role in information security plays an image of the state.

Keywords: *information security, information policy, armed conflict, information warfare, factors and information security techniques.*

Руднева А. О., *кандидат политических наук, ст. преподаватель кафедры политологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), fisun2009@yandex.ru*

Факторы и методы обеспечения информационной безопасности Украины в условиях вооружённого конфликта

Рассмотрена проблема информационной безопасности государства на современном этапе развития в условиях развертывания информационной цивилизации. Выделены информационно–техническая и информационно–психологическая безопасность государства. Определено, что информационная составляющая является одним из весомых факторов обеспечения национальной безопасности Украины в условиях вовлечения в «гибридную войну». Проанализированы методы информационной безопасности Украины в условиях существования вооруженного конфликта, среди которых выделены: правовые, организационно–технические, экономические, морально–этические и психологические, политические, военные. Соответственно определены внутригосударственные и внешние факторы, влияющие на состояние безопасности в информационном пространстве и эффективность применения вышеупомянутых методов. Особое внимание уделено средствам массовой информации, которые являются действенным инструментом противодействия информационной агрессии, деструктивным воздействиям, манипуляциям. Важную роль в информационной защите играет имидж государства.

Ключевые слова: *информационная безопасность, информационная политика, вооруженный конфликт, информационная война, факторы и методы информационной безопасности.*

* * *

УДК 334.7.012.324:338.2](477)«2014/2016»(045)

Телешун Я. С.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
teleshun.iaroslav@gmail.com

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВО–ПОЛІТИЧНИХ ГРУП В НЕСТАБІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ (2014–2016 РР.)

Проаналізовано діяльність фінансово–політичних груп в Україні в умовах нестабільного середовища. Визначено основні характеристики функціонування цих корпоративних об'єднань. Виокремленні та проаналізовані основні механізми впливу фінансово–політичних груп на формування державної політики в Україні. Зокрема, розглядаються найгучніші скандали пов'язані з найбільшими фінансово–політичними групами за 2014–16 роки. Пропонуються механізми обмеження впливу фінансово–політичних груп на формування державної політики.

Ключові слова: *фінансово–політичні групи, фінансово–промислові групи, публічна політика, групи інтересів, нестабільне середовище, політична криза.*

Глобальний світ виріс з правил співіснування, що були започатковані в середина XX століття. Зміни на геополітичній і геоекономічній мапі світу, подальше зростання соціальної та економічної нерівності, посилення ліво–соціальних/право–національних рухів і громадських об'єднань, неконтрольна міграція, виникнення індивідуальних форм тероризму і нелінійних війн нового покоління, поставило на порядок денний, перед політичним класом (перш за все Європейського Союзу і країн Заходу), питання пошуку нових форм і моделей соціального договору і світового порядку. Одним з таких викликів перед старою системою управління ЄС XX століття є випробування війною в Україні, що є визначальним фактором формування нової картини світу. Фактично Україна стає периферійно–європейським полігоном випробування нових антиконфліктних і інших технологій соціально–політичної інженерії на Євразійському просторі. Адже, сьогодні українське суспільство намагається перейняти і впровадити європейські цінності XXI століття, як недивно, поєднуючи їх з традиціями XIX.

Українська держава в XXI столітті перебуває на етапі визначення перспектив суспільного розвитку. Глобальні суспільно–політичні та економічні виклики у поєднанні з внутрішніми загрозами поставили на порядок денний питання щодо спроможності української держави бути конкурентною, інституціональностабільною і інвестиційно привабливою на політичній арені. Адже, успішна і єдина Україна, багато в чому, є й запорукою існування сильної і адекватної до сучасних викликів Європи. «Революція Гідності» сформувала нове покоління українців, що на думку українського дослідника, професора С. Телешуна, виступають за «суверену» гідність, суть якої лежить в поєднанні демократичних цінностей і процедур з правом вибору власної моделі управління за умови відсутності втручання іноземних «партнерів–кумирів» та орієнтацією на власну конкурентність у глобальному соціально–політичному і економічному просторі.

За два роки, після «Майдану», Україна зробила не менше ніж за всі двадцять три попередні роки свого незалежного існування: сформувала активне, цілеспрямоване і розвинуте громадянське суспільство, що інколи, на декілька порядків випереджає за ефективністю державні інституції; провела ряд реформ інститутів державної влади (створенні антикорупційні органи: Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура; Конституційна реформа правосуддя, що запускає перезавантаження судової системи України; запуск реформи Прокуратури України; проведення реформ у силовому блоці: реформування Збройних сил України відповідно до натівських стандартів, створення Національної поліції України тощо) в умовах соціально–економічної кризи та війни на Сході України.

Разом з тим хотілось би зупинитися на ряді внутрішніх проблем, що впливають на українську політичну і соціально–економічну стабільність:

1. неефективна публічна політика «постмайданівського політичного режиму» на тлі соціально–політичної кризи: конфлікт на сході України, що посилений зовнішньою інтервенцією, зневіра громадян до органів держаної влади і суспільних інститутів (абсолютна більшість громадян має песимістичний погляд на перспективи реформування країни: майже кожен третій (32%) має певну надію, однак загалом не вірить в успіх реформ, а 30% повністю позбавлені такої віри [8], а також економічною кризою: проблеми з ціноутворенням та постачанням іноземних енергоносіїв в Україну, гіперінфляція, залежність від капіталів зовнішніх кредиторів: Міжнародного валютного фонду, Світового банку, країн–членів Європейського союзу тощо [11, с. 195–197], що пояснюється фрагментарністю реформ та їх соціальною нерезультативністю;

2. економічне та політичне протистояння між різними групами впливу за перерозподіл ресурсів та захоплення влади, що в свою чергу уповільнює проведення реформ і створює нові підвалини для корупції замість старих;

3. інформаційне протистояння між різними фінансово–політичними групами впливу та їх медійними холдингами за право контролювати свідомість громадян, що призводить до дискредитації інформаційного простору України та державних інституцій як в обличчі громадян так і західних партнерів (зокрема вбивства журналістів Г. Гонгадзе, О. Бузина, П. Шеремета та ін., підпал телеканалу «Інтер», звинувачення в корупції борця з корупцією журналіста–депутата С. Лещенка тощо);

4. воєнне протистояння на сході України (тенденції до замороження конфлікту та перетворення окремих районів Донецької та Луганської областей на «сіру зону» – як результат загроза неконтрольованої міграції, створення наркотрафіку та «ринку» зброї, пандемії, торгівлі людьми тощо);

5. силове протистояння (поява неконтрольованих воєнізованих угруповань у ряді «мирних регіонів», які здатні конкурувати з легальними державними силовими структурами і підконтрольними певним групам тиску), криміналізація політичних і економічних процесів в Україні;

6. напруга на фоні релігійних, культурно–історичних, соціокультурних, географічних особливостей та розбіжностей в інтерпретації подій з періоду «Революції Гідності»;

7. кланове, чиновницько–бюрократичне протистояння у системі виконавчої влади і органах місцевого самоврядування за політичними, корпоративними, регіональними, родинними ознаками (конкуренція за управлінські повноваження та функції у перерозподілі власності, фінансових і інших матеріальних ресурсів між «старими» та «новими» державними службовцями) [12; 21].

Виходячи з вищезазначених проблем, що мають місце в Україні, можна зазначити, що реалізація ефективної публічної політики і впровадження реформ в Україні ускладняється, через заміщення формальної інституціональної системи взаємовідносин у трикутнику «влада – фінансово–промислові групи – суспільство», на неформальну інституційну систему, головною ознакою якої є активна участь бізнес–еліти в політичному житті держави [13]. Адже, саме в умовах нестабільного середовища, в Україні, фінансово–промислові групи позбавляються виключно економічних рис і набувають нових ознак, що дозволяє їх класифікувати як фінансово–політичні. Для таких груп є характерне поєднання економічних, політичних і адміністративних складових з метою реалізації приватних інтересів. Саме їх приватний інтерес і є одним з найважливіших чинників всеохоплюючої корупції в вищих ешелонах влади. Як зазначив Б. Де Лонг і С Фортеск'ю, нинішні українські «олігархи» є чудовим відповідником «баронів–розбійників» Америки XIX століття [15, с. 7], але в «євроінтеграційній упаковці».

В рамках конференції присвяченої проблемам корупції в Лондоні (2016 рік), Ф. Фукуяма: «існує два окремі явища, пов'язані з корупцією, і вони не ідентичні. Перше – це створення і отримання ренти, друге – це патронат або клієнтелізм» [20].

Патронаж або клієнтелізм, в свою чергу, передбачає такі відносини в основі яких лежить взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу і влади, коли, зазвичай, клієнтові надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку.

Рента, яка отримується фінансово–політичними групами через монополію на дефіцитні ресурси або через доступ до адміністративного ресурсу (здатність уряду, місцевих органів виконавчої влади створювати штучний дефіцит, через механізми ліцензування, запровадження тарифів на імпорт, регулювання податкової ставки, провадження відкритих торгів зі «спеціальними» умовами тощо).

Варто добавити і третій вид явища пов'язаний з корупцією – «чорний» або «гламурний» лобізм. Адже представники українських, і не тільки українських, фінансово–політичних груп мають великий бізнес, нерухомість і загалом вихід на представників політичної і бізнесової еліти окремих країн (країни ЄС, США, Канада тощо), що дає їй змогу впливати на їх внутрішньою політику переслідуючи свої інтереси (при цьому винагорода «лобістів» в більшості випадків ніде не фіксується).

Саме заміщення національних інтересів приватними і є той чинник уповільнення реалізації необхідних реформ в українському суспільстві. Тому, обмеження впливу фінансово–політичних груп на процес прийняття управлінських рішень і є детермінантною умовою розбудови демократичної держави.

В межах даної статі пропонується використовувати саме поняття «фінансово–політичні групи», яке більш вдало характеризує ситуацію в Україні, аніж більш популярне на побутовому рівні «олігарх». В свій час, професор Ганс–Хеннінг Шредер писав, що «цей термін надмірно використовується в політичній полеміці, причому настільки не визначено, що широка публіка вкладає в нього абсолютно суперечливий зміст» [19, с. 50].

До найбільших фінансово–політичних груп в Україні можна віднести корпорацію «System Capital Management», корпорацію «Інтерпайп», корпорацію «Укрпромінвест» (яка де–юре припинила свою діяльність в 2012, а де–факто діє і нині), фінансово–політичну групу «Приват», групу «Континіум», компанію «Group DF», групу «Конті», корпорацію «Індустріальний союз Донбасу» тощо [14].

Для фінансово–політичних груп, як учасників політичного процесу, притаманне використання публічних так і непублічних методів «впливу на прийняття владних рішень, передусім через монополізацію контролю над системою державного управління, нав'язуючи їй феномен тіньової економіки, явища корупції та систему кулуарного лобізму» [6].

На думку, українських вчених А. Гальчинского, О. Пасхавера, І. Рейтеровича, С. Телешуна діяльність цих корпоративних об'єднань характеризується наступними ознаками:

– контроль над промисловими та фінансовими активами;

– управління фінансовими потоками через власний банк;

– наявність власної депутатської фракції (або групи депутатів) у вищому законодавчому органі країни, яка виступає головним лобістом інтересів фінансово–промислової групи;

– делегування своїх представників у структури виконавчої та, іноді, судової влади;

– вплив на редакційну політику засобів масової інформації загальнодержавного масштабу [6].

В свою чергу, основними механізмами впливу фінансово–політичних груп на формування державної політики є:

1. Легальні:

– створення політичних партій і громадських рухів, їх подальше фінансування та перетворення на знаряддя лобізму власних інтересів;

– особиста та відкрита участь підприємців у виборах;

– формування громадської думки з різноманітних політико–економічних питань;

– організація різноманітних політичних акцій;

– забезпечення політичних зв'язків для впливу на процес прийняття політичних рішень;

– мобілізація мас за допомогою ЗМІ, створення умов для реалізації прямої демократії.

2. Нелегальні:

– прямий підкуп чиновників;

– шантаж чиновників;

– «купівля» посад у структурах виконавчої влади тощо.

Варто, зауважити, що нині, крім експертного кола, розуміння загрози діяльності фінансово–політичних груп поширилося й у свідомості пересічних громадян України. Зокрема, за даними опитування в 2015 році неурядовими фондами «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та «Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова» головною причиною поточної соціально–економічної кризи українці вважають корумпованість представників влади (в цьому переконані 72%), а головний опір проведенню реформ в Україні здійснюють олігархи і уряд (51%) [16]. В свою чергу, переважна більшість засобів масової інформації, на думку українців, належить тій чи іншій фінансово–політичній групі, як результат – відсутність об'єктивності у викладені інформації, та залучення медіа до політико–корпоративних війн. Зокрема, про це свідчать оприлюдненні результати соціологічного дослідження, проведеного GfK Ukraine на замовлення ГО Медіаварта, за яким 71% респондентів дали ствердну відповідь на питання: «Чи вважаєте ви, що провідні ЗМІ належать українським олігархам, і це негативно впливає на виконання журналістами своєї місії?» [17].

Свідченням «відсутності якісних змін у боротьби з корупцією у сфері відповідальності таких органів як прокуратура, внутрішніх справ та Служба безпеки» [9], на думку української дослідниці С. Ситник, може слугувати, зокрема, «Відомості про адміністративні корупційні правопорушення» [4]. Кількість протоколів про корупційні правопорушення, направлених до суду у звітних періодах 2013 р., 2014 р., 2015 р. відповідно становить 2168, 2424, 2147; у свою чергу, притягнутих судом до відповідальності державних службовців – 163, 195, 129 осіб, з них державних службовців I–II категорій – 2, 1, 1. Основну ж кількість державних службовців притягнутих до відповідальності становлять депутати сільських, селищних, міських, районних рад (відповідно 637, 715, 649 осіб) та посадових осіб місцевого самоврядування (відповідно 216, 322, 318 осіб). Тобто держава трансформується з регулятивного інституту суспільства на рентний продукт з обмеженим, а й інколи і закритим доступом, де «паразитуючі рантьє, використовують активи, які належить державі чи громаді» [9].

Апелюючи до вимог Київського Майдану та прагнень українського суспільства Президент України П. Порошенко пообіцяв розпочати процедуру «деолігархізації» і боротьбу з корупцією за підтримки західних партнері, з метою соціально–політичної і економічної стабілізації системи держави [3].

Варто розглянути основні скандали пов'язані з протистоянням між фінансово–політичними групами, їх присутності в системі влади, а також зі спробами зменшити їх влив на процес прийняття рішень за 2014–16 рр.

Загалом, можна виділити наступні найгучніші скандали за ці роки:

– скандал пов'язаний з іменем Ю. Косюка, який в 2014 році став заступником Глави Адміністрації Президента Україна по силовому блоку, за сумісництву являючись «аграрним олігархом» (власник та голова правління ПАТ «Миронівський хлібопродукт») і бізнес–партнером П. Порошенка. Резонанс в суспільстві був викликаний тим, що являючись відповідальним за силовий блок в Адміністрації Президента в період гострого загострення подій на Сході України (зокрема і «Іловайський котел») перебував на італійському курорті. Його відставка, тільки після широкого суспільного невдоволення, була підписана 8 грудня 2014 року;

– новим витком протистояння між фінансово–політичними групами в Україні за ці два роки є боротьба навколо великих промислових об'єктів: в 2015 році енергопостачальна компанія «Львівобленерго», що входить у сферу інтересів Г. Суркіса (який є партнером І. Коломойського в сфері енергетики) ініціювала судову справу щодо найбільшої теплової генерації України – ПАТ «Дніпроенерго», яка у 2012 році була передана у власність ФПГ Р. Ахметова – DTEK Holdings Limited (фінансово–політична група «System Capital Management»). На думку позивача, уряд затвердив дискримінаційні умови приватизації «Дніпроенерго», а Фонд держмайна не забезпечив конкурентний продаж акцій компанії [10]. На початку цього ж року була оскаржена Г. Суркісом процедура приватизації ще одного енергогенеруючого підприємства, проданого DTEK Holdings Limited в 2012 році, – «Західенерго»;

– також в 2015 році була спроба держави, в рамках «деолігархізації» побороти вплив фінансово–політичних групи у секторі відновлюваної енергетики. Передбачалось, що це дасть можливість прибрати «тіньові схеми» отримання надприбутку власниками альтернативних джерел енергії (А. Клюєв – володіє найбільшими «сонячними» станціями на території України і Р. Ахметов – найбільшою кількістю вітряків). Зокрема, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії». Проте ці спроби, на думку експертів з енергетики, виявилися непереконливими;

– у федеральній прокуратурі Швейцарії з 2013 року розслідується кримінальна справа проти М. Мартиненка (народний депутат України, партія «Народний фронт») за підозрою у хабарництві і відмиванні грошей. На рахунках Мартиненка у Швейцарії заморожені хабарі від чеської компанії Skoda SA, отримані за сприяння в отриманні контрактів на Хмельницькій АЕС;

– ще один гучний скандал, пов'язаний з протистоянням групи «Приват» та І. Коломойського з П. Порошенко щодо державних компаній «Укртранснафта» і «Укрнафта» за право назначати і контролювати діяльність топ–менеджерів цих організацій;

– багаторокова конфронтація основних фінансово–політичних груп (група «Приват» та Group DF) навколо «Одеського припортового заводу» – одного з найбільшого підприємства хімічної галузі в Україні;

– конфлікт за участі В. Новинського (мільярдер і народний депутат від опозиційної партії «Опозиційний Блок»), пов'язаний з мережею супермаркетів «Амстор». В результаті якого він втратив оперативний контроль над мережею;

– справа О. Оніщенка (народний депутат, група «Воля народу» – фінансово–політична група «Континіум») щодо незаконного отримання доступу до дешевого вітчизняного природного газу, здобутому операторами за договорами про спільну діяльність з ПАТ «Укргазвидобування» і його подальшим перепродажем за ринковими цінами;

– не варто забувати і про панамський офшорний скандал, де засвітилися імена П. Порошенка, І. Кононенка (народний депутат, заступник голови фракції партії «Блок Петра Порошенка»), В. Москалевського (президент Кондитерської корпорації «Рошен»), О. Азарова (народний депутат України VII скликання), О. Дубіна (колишній голова правління «Нафтогазу»), І. Єфремова (народний депутат України (2006–2014), голова фракції «Партії регіонів» у Верховній Раді (2010–2014)), М. Гавриленка (генеральний директор ПАТ «Укртранснафта»), О. Гладковського (Перший заступник Секретаря Ради національної безпеки і оборони України), Б. Ложкіна (Глава Адміністрації Президента України (з 10 червня 2014 по 29 серпня 2016 року)) та ін. Також в списках є Konti Confectionary Limited, що має кілька бенефіціарів, серед яких числяться Б. Колесніков (народний депутат України – політична партія «Опозиційний блок) та старший брат Р. Ахметова – Ігор. Є інформація і про Group DF – Д. Фірташа тощо.

В свою чергу, представники опозиційних до влади фінансово–політичних груп визначають ефективність впровадження політики «деолігархізації» як незадовільну. Деолігархізація на думку С. Тарути (Голова ради директорів корпорації «Індустріальний союз Донбасу», народний депутат України): «це боротьба одних з іншими. Базових змін не відбулося» [7].

Схожа ж думка пролунала і у експерта Bloomberg М. Чемпіона у статті «Україна протидіє власній революції», де зазначається, що олігархи зберегли свій тотальний вплив на політику, ключові рішення та процеси в Україні, просто змінилися їх імена [18].

Отже, можна зробити висновок, що основна боротьба за ці два роки йде, перш за все, навколо потужних сировинних центрів та підприємств–монополістів (особливо в енергетичній сфері), що отримують потужні дотації від держави. Реалізовується формула, хто їх контролює, той і отримує надприбуток. Про це, в свою чергу, сказав І. Міклош (Міністр фінансів Словаччини (2002–2006, 2010–2012), керівник групи радників Прем'єр–Міністра України): «ми повинні розуміти, що основним джерелом впливу і багатства олігархів. В Україні, Росії і інших каїнах, держава втручалася в енергетичний сектор, особливо це стосується цін. Необхідно лібералізувати енергетичний ринок, перекрити олігархам можливість заробляти гроші» [5].

В свою чергу, вирішення проблеми «входження» фінансово–промислових груп у політичному просторі можливе через реалізацію кількох кроків:

– через політико–правову регуляцію взаємовідносин фінансово–промислових груп з органами державної влади з метою послаблення їх впливу на політичні процеси в державі. Як влучно підмітив колишній Віце–прем'єр Польщі, нині Радник Президента України Л. Бальцерович «Для того, щоб послабити вплив олігархів на ситуацію в країні, треба усунути привілеї для них» [2];

– легалізації системи лобізму, який існує лише в «тіньовій» сфері;

– дерегуляцію і дебюрократизація управління економікою;

– сприяння, в рамках державної політки, становленню соціально–відповідального бізнесу в Україні;

– посилення системної боротьби з корупцією, перш за все з політичною корупцією, зокрема і у сфері фінансування політичних партій;

– створення умов для більш інтенсивного формування основ громадянського суспільства, зокрема більш активне залучення недержавних організацій до вироблення основ публічної політики та управління, посилення їх експертно–аналітичної участі у процесах прийняття стратегічних рішень державного характеру;

– контроль за прозорістю діяльності ЗМІ: доступ населення до інформації про ЗМІ, обміну інформації про прозорість медіа з державними інститутами, розкриття інформації при наданні ліцензій на право мовлення уповноваженими інститутами державної влади (зокрема інформація як про прямих так і непрямих власників, а також їх активів в інших сферах), а також оперативне інформування державних органів при зміні статусу медійних ресурсів і їх власників тощо.

Список використаних джерел

1. Аслунд А. Україна. Що пішло не так і як це виправити [Текст] / Андерс Аслунд; [пер. з англ. В. Губенко та ін.]. – Київ: Києво–Могилянська академія: Ін–т міжнар. економіки Петерсона, 2015. – 292 с.

2. Бальцерович розповів, що треба робити з олігархами // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2016/05/30/7110119/ (Дата звернення: 18.09.2016).

3. Боротьба з корупцією, деолігархізація – обіцянки Порошенка за два роки // Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_borotba–z–korupciyeyu–deoligarhizaciya–obicyanki–poroshenka–za–dva–roki/700175 (Дата звернення: 19.09.2016).

4. Відомості про адміністративні корупційні правопорушення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm (Дата звернення: 17.09.2016).

5. Дєнков Д. Іван Міклош: В Україні досі є джерела для збагачення олігархів // Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2015/01/28/523719/ (Дата звернення: 22.09.2016).

6. Рейтерович В. І. Особливості функціонування фінансово–політичних груп інтересів у системі публічної політики // «Державне управління: удосконалення та розвиток», №5, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=285 (Дата звернення: 18.09.2016).

7. Самофалов А. Операція «деолігархізація». Як Порошенко виконав найгучнішу обіцянку 2015 // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/12/24/7093584/ (Дата звернення: 21.09.2016).

8. Сидорчук О. Ставлення громадян до прогресу реформ в Україні // Громадська думка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1441792027_3687.pdf (Дата звернення: 09.09.2016).

9. Ситник С. В. Публічна політика: в очікуванні інституціональних змін // Відкриті очі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vidkryti–ochi.org.ua/2016/09/blog–post.html (Дата звернення: 24.09.2016).

10. Суркіс підключився до війни олігархів: хоче реприватизації «Дніпроенерго» // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/23/7062360/ (Дата звернення: 09.09.2016).

11. Телешун Я. С. Фінансово–політичні групи в нестабільному середовищі: реалії України «Дні науки філософського факультету – 2016», Міжн. наук. конф. (2016; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20–21 квітня 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2016. – Ч.9. – 279 с.

12. Телешун С. О., Саух Ю. П. Україна крізь призму глобальних світових трендів: виклики та загрози // Укрінформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric–other_news/1974941–ukraina–kriz–prizmuglobalnih–svitovih–trendiv–vikliki–ta–zagrozi.html (Дата звернення: 11.09.2016).

13. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Посилення впливу фінансово–політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії // Відкриті очі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vidkryti–ochi.org.ua/2008/12/blog–post.html (Дата звернення: 23.09.2016).

14. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово–політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії: монографія / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ–Херсон, 2008. – 151 с.

15. Фортескью Стивен Русские нефтяные бароны и магнаты металла. Олигархи и государство в переходный период [Текст] / С. Фортескью; пер. с англ. Т. Новикова. – М.: Столица–принт, 2008. – 379 с.

16. Украинцы винят в экономическом кризисе коррумпированных чиновников и олигархов // Зеркало недели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/ukraincy–vinyat–v–ekonomicheskom–krizise–korrumpirovannyh–chinovnikov–i–oligarhov–188075_.html (Дата звернення: 14.09.2016).

17. 71% українців впевнені, що провідні ЗМІ належать олігархам // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/4/7091360/ (Дата звернення: 17.09.2016).

18. Champion M. Ukraine Resists Its Own Revolution // Bloomberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bloomberg.com/view/articles/2016–02–18/ukraine–is–still–stuck (Дата звернення: 03.09.2016).

19. Hans–Henning Schroder, «The Oligarch» a Force to be Reckoned With?», in Stefanie Harter and Gerald Easter (eds), «Shaping the Economic Space in Russsia. Decision making processes, institutions and adjustment to change in the El'tsin era», Ashgate, Aldershot, 2000.

20. Francis Fukuyama: What is Corruption? // Against Corruption: a collection of essays [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/publications/against–corruption–a–collection–of–essays/against–corruption–a–collection–of–essays (Дата звернення: 07.09.2016).

21. Teleshun S. Ukraine Through the Prism of Geopolitical Challenges: Analytical Aspect // Polish Journal of Political Science [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inop.edu.pl/wp–content/uploads/2016/04/PJPS_012.pdf (Дата звернення: 18.09.2016).

References

1. Aslund A. Ukrai'na. Shho pishlo ne tak i jak ce vypravyty [Tekst] / Anders Aslund; [per. z angl. V. Gubenko ta in.]. – Kyi'v: Kyjevo–Mogyljans'ka akademija: In–t mizhnar. ekonomiky Petersona, 2015. – 292 s.

2. Bal'cerovych rozpoviv, shho treba robyty z oligarhamy // Ukrai'ns'ka pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravda.com.ua/news/2016/05/30/7110119/ (Data zvernennja: 18.09.2016).

3. Borot'ba z korupcijeju, deoligarhizacija – obicjanky Poroshenka za dva roky // Gazeta.ua [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/politics/_borotba–z–korupciyeyu–deoligarhizaciya–obicyanki–poroshenka–za–dva–roki/700175 (Data zvernennja: 19.09.2016).

4. Vidomosti pro administratyvni korupcijni pravoporushennja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm (Data zvernennja: 17.09.2016).

5. Djenkov D. Ivan Miklosh: V Ukrai'ni dosi je dzherela dlja zbagachennja oligarhiv // Ekonomichna pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.epravda.com.ua/publications/2015/01/28/523719/ (Data zvernennja: 22.09.2016).

6. Rejterovych V. I. Osoblyvosti funkcionuvannja finansovo–politychnyh grup interesiv u systemi publichnoi' polityky // «Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok», №5, 2011 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=285 (Data zvernennja: 18.09.2016).

7. Samofalov A. Operacija «deoligarhizacija». Jak Poroshenko vykonav najguchnishu obicjanku 2015 // Ukrai'ns'ka pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/12/24/7093584/ (Data zvernennja: 21.09.2016).

8. Sydorchuk O. Stavlennja gromadjan do progresu reform v Ukrai'ni // Gromads'ka dumka [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1441792027_3687.pdf (Data zvernennja: 09.09.2016).

9. Sytnyk S. V. Publichna polityka: v ochikuvanni instytucional'nyh zmin // Vidkryti ochi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.vidkryti–ochi.org.ua/2016/09/blog–post.html (Data zvernennja: 24.09.2016).

10. Surkis pidkljuchyvsja do vijny oligarhiv: hoche repryvatyzacii' «Dniproenergo» // Ukrai'ns'ka pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/23/7062360/ (Data zvernennja: 09.09.2016).

11. Teleshun Ja. S. Finansovo–politychni grupy v nestabil'nomu seredovyshhi: realii' Ukrai'ny «Dni nauky filosofs'kogo fakul'tetu – 2016», Mizhn. nauk. konf. (2016; Kyi'v). Mizhnarodna naukova konferencija «Dni nauky filosofs'kogo fakul'tetu – 2016», 20–21 kvitnja 2011 r.: [materialy dopovidej i vystupiv] / redkol.: A. Je. Konvers'kyj [ta in.]. – K.: Vydavnycho–poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet», 2016. – Ch.9. – 279 s.

12. Teleshun S. O., Sauh Ju. P. Ukrai'na kriz' pryzmu global'nyh svitovyh trendiv: vyklyky ta zagrozy // Ukrinform [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/rubric–other_news/1974941–ukraina–kriz–prizmuglobalnih–svitovih–trendiv–vikliki–ta–zagrozi.html (Data zvernennja: 11.09.2016).

13. Teleshun S. O., Rejterovych I. V. Posylennja vplyvu finansovo–politychnyh grup na pryjnjattja strategichnyh rishen' u sferi polityky ta ekonomiky: ukrai'ns'ki realii' // Vidkryti ochi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.vidkryti–ochi.org.ua/2008/12/blog–post.html (Data zvernennja: 23.09.2016).

14. Teleshun S. O., Rejterovych I. V. Vplyv finansovo–politychnyh grup na pryjnjattja strategichnyh rishen' u sferi polityky ta ekonomiky: ukrai'ns'ki realii': monografija / S. O. Teleshun, I. V. Rejterovych. – Kyi'v–Herson, 2008. – 151 s.

15. Fortesk'ju Stiven Russkie neftjanye barony i magnaty metalla. Oligarhi i gosudarstvo v perehodnyj period [Tekst] / S. Fortesk'ju; per. s angl. T. Novikova. – M.: Stolica–print, 2008. – 379 s.

16. Ukraincy vinjat v jekonomicheskom krizise korrumpirovannyh chinovnikov i oligarhov // Zerkalo nedeli [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zn.ua/ECONOMICS/ukraincy–vinyat–v–ekonomicheskom–krizise–korrumpirovannyh–chinovnikov–i–oligarhov–188075_.html (Data zvernennja: 14.09.2016).

17. 71% ukrai'nciv vpevneni, shho providni ZMI nalezhat' oligarham // Ukrai'ns'ka pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/4/7091360/ (Data zvernennja: 17.09.2016).

18. Champion M. Ukraine Resists Its Own Revolution // Bloomberg [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.bloomberg.com/view/articles/2016–02–18/ukraine–is–still–stuck (Data zvernennja: 03.09.2016).

19. Hans–Henning Schroder, «The Oligarch» a Force to be Reckoned With?», in Stefanie Harter and Gerald Easter (eds), «Shaping the Economic Space in Russsia. Decision making processes, institutions and adjustment to change in the El'tsin era», Ashgate, Aldershot, 2000.

20. Francis Fukuyama: What is Corruption? // Against Corruption: a collection of essays [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gov.uk/government/publications/against–corruption–a–collection–of–essays/against–corruption–a–collection–of–essays (Data zvernennja: 07.09.2016).

21. Teleshun S. Ukraine Through the Prism of Geopolitical Challenges: Analytical Aspect // Polish Journal of Political Science [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://inop.edu.pl/wp–content/uploads/2016/04/PJPS_012.pdf (Data zvernennja: 18.09.2016).

Teleshun Ya. S., *postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), teleshun.iaroslav@gmail.com*

The functioning of the financial–political groups in unstable environment: the realities of Ukraine (2014–2016)

This paper examines the activities of the financial–political groups' in Ukraine in an unstable environment. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined. It was identified and analyzed the main mechanisms of financial–political groups' impact on the formation of the State policy in Ukraine. The article gives an insight of the hugest scandals associated with the largest financial–political groups' during 2014–16th. It is proposed the mechanisms to limit the impact of the financial–political groups on the public policy.

Keywords: *financial–political groups, financial–industrial groups, public policy, advocacy groups, unstable environment, political crisis.*

Телешун Я. С., *аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), teleshun.iaroslav@gmail.com*

Функционирование финансово–политических групп в нестабильной среде: реалии Украины (2014–2016 гг.)

Проанализировано деятельность финансово–политических групп в Украине в условиях нестабильной среды. Определенны основные характеристики функционирования этих корпоративных объединений. Выделены и проанализированы основные механизмы влияния финансово–политических групп на формирование государственной политики в Украине. В частности, рассматриваются самые громкие скандалы, связанные с большими финансово–политическими группами за 2014–16 года. Предлагаются механизмы ограничения влияния финансово–политических групп на формирование публичной политики.

Ключевые слова: *финансово–политические группы, финансово–промышленные группы, публичная политика, группы интересов, нестабильная среда, политический кризис.*

* * *

УДК 94[(477.75–074):(470+571)]:327(477+520)«2014»

Удовік В. В.,
аспірантка, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса),
vudovik777@gmail.com

Українсько–японські відносини крізь призму окупації Криму Росією 2014 року

Метою цієї статті є вивчення українсько–японських відносин у період після окупації Кримського півострову Росією у 2014 р.

Для досягнення мети було використано ряд загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Зокрема, серед загальнонаукових методів застосовано методи логіки, синтезу та аналізу. Із спеціальних історичних методів слід виділити проблемно–хронологічний підхід та метод історизму.

У статті висловлюється думка, що кримська криза стала своєрідним каталізатором політичних відносин між Україною та Японією та зумовила перший в історії двосторонніх відносин візит прем'єр–міністра Японії до України.

Наголошується демократична направленість зовнішньої політики Японії з огляду на її підтримку суверенітету та територіальної цілісності України та підвищення стратегічного значення нашої держави у японській зовнішній політиці.

Виявлено формування трикутника Україна–Японія–Росія та досліджено позицію уряду С. Абе по збалансуванню своїх геополітичних інтересів, направлених на вирішення завдання пошуку покращення відносин з Росією – з одного боку, та засудження її агресії в Україні – з іншого.

Проаналізовано японську наукову літературу, у результаті чого виявлено, що японські науковці, підтримуючи в цілому курс Кабінету міністрів під керівництвом С. Абе стосовно сучасної України, тим не менше, у своїй більшості вважають, що Японія повинна зняти санкції та покращити відносини з Росією.

Встановлені ризики підвищення значущості російського фактора в українсько–японських відносинах та надано рекомендації щодо подальшого поглиблення українсько–японської співпраці.

Ключові слова: *українсько–японські відносини, окупація Криму, санкції проти Росії, візит С. Абе до України, візит П. Порошенка до Японії.*

Після окупації Кримського півострову Росією у 2014 р. Японія підтримала суверенітет та територіальну цілісність України та стала одним із найвпливовіших захисників інтересів України у форматі «Великої сімки» та на міжнародній арені в цілому, що сприяло подальшій розбудові політичного співробітництва між двома країнами. Водночас, проблема Криму поставила перед Японією дилему вибору між національними інтересами та її іміджем гравця на міжнародній арені. Для України ці події підвищили знаковість російського фактору в українсько–японських відносинах та висвітлили потенційні ризики, пов'язані із можливістю вирішення проблеми Курильських островів та поліпшення відносин між Японією та Росією.

Українсько–японське співробітництво є відносно новою темою досліджень для української історіографії, через що існує небагато наукових праць з цієї тематики. Комплексними питаннями українсько–японських відносин займаються українські дипломати Ю. Костенко, М. Кулінич та В. Александрук. Серед доробок українських науковців слід виділити праці С. Шергіна, С. Проня, І. Погорєлової та О. Шаповалової.

Проблема українсько–японської співпраці після окупації Криму 2014 р. ще не розглядалась у вітчизняній історіографії, тому є актуальною темою для окремого наукового дослідження. Предметно дослідити специфіку цієї проблематики можливо завдяки вивченню першоджерел, а саме періодичної преси, офіційних заяв, дипломатичних документів та довідок тощо. Виявити тенденцію у японських наукових колах з цього приводу вдалось шляхом опрацювання публікацій та інтерв'ю японських дослідників К. Того, К. Іто, Т. Танака, Ш. Хакамада, Н. Коідзумі та інших.

Метою публікації є вивчення українсько–японських відносин у період після окупації Кримського півострову Росією у 2014 р. Для досягнення цієї мети передбачається вирішення наступних завдань:

– з'ясувати вплив окупації Криму Росією у 2014 р. на розвиток українсько–японських відносин;

– проаналізувати офіційний курс уряду Японії щодо сучасної ситуації в Україні та японську наукову думку з цього приводу;

– визначити місце російського фактору в українсько–японських відносинах та надати Україні рекомендації з метою забезпечення подальшого поглиблення відносин з Японією.

Розбудова українсько–японського співробітництва у політичній сфері завжди обумовлювалась загальним розвитком двосторонніх відносин. Першим важливим кроком у цьому напрямку став візит Президента України Л. Кучми до Країни вранішнього сонця у 1995 р. У 2005 р. відбувся візит Президента України В. Ющенка до Японії, за результатами якого вперше в Спільне комюніке було включено розділ щодо демократичного розвитку України. А під час візиту В. Януковича до Японії у 2011 р. українсько–японське партнерство було охрещено глобальним.

На початку 2014 р. відбулася подія, що значно вплинула на подальший розвиток відносин між Україною та Японією – незаконна окупація Кримського півострову російськими військами, що почалася 20 лютого 2014 р. 1 березня Рада Федерації Росії офіційно схвалила введення російських військ на територію України, а 16 березня у Криму пройшов незаконний референдум. 18 березня Президент Росії та сепаратистські лідери Криму підписали «Договір про прийняття Криму до складу Росії» [1].

Проблема повернення Криму до складу України є одним з найактуальніших питань української зовнішньої політики. Немає сумнівів, що анексія Криму – це міжнародний злочин. На думку завідувача кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету, доктора юридичних наук та професора О. Задорожнього, ознаками цього злочину є те, що Росія застосувала силу проти України на Кримському півострові, а також що вона не набула суверенітету над Кримом відповідно до міжнародно–правових норм. Професор також зазначає, що згідно з положеннями міжнародного права окупація Криму не відповідає жодному з критеріїв поняття сецесії – виходу частини зі складу держави – і є нелегітимною [2].

Тому важливим завданням для України для повернення Кримського півострову є використання усього комплексу правових механізмів на тлі підтримки міжнародної спільноти.

До кризи в Україні Японія під керівництвом Прем'єр–міністра С. Абе була націлена на досягнення історичного прориву у відносинах з Росією. Напротязі перших чотирнадцяти місяців перебування на посаді Прем'єр–міністр С. Абе зустрівся з Президентом Росії В. Путіним п'ять разів – більше, ніж з будь–яким іншим очільником держави. Основна мета цих зустрічей – вирішення надто важливої для Японії територіальної проблеми Курильських островів. Проте криза в Україні та санкції щодо Росії з боку країн «Великої сімки» поставили під сумнів втілення курсу Японії на поліпшення відносин з Росією.

У таких обставинах перед Японією постав нелегкий вибір: переслідувати свої національні інтереси або приєднатися до міжнародного співтовариства та засудити агресію Росії проти України. Як активний гравець на міжнародній арені та послідовник сучасного міжнародного порядку, економічна наддержава, один з найбільших фінансових донорів сучасності, а також член ООН та «Великої сімки», Японія підтримала територіальну цілісність України та ввела санкції проти Росії.

Признання анексії Криму Росією могло б також створити міжнародний прецедент визнання захвату території іншої держави силою. Для Японії, яка вже багато десятиріч намагається повернути Курильські острови, окуповані Росією під час Другої світової війни, дуже важливо зберегти контроль над островами Сенкаку, оскаржуваними Китаєм у Східно–Китайському морі. Тому вона прагнула показати Пекіну готовність міжнародного співтовариства санкціонувати потенційне застосування сили або загрозу окупації на оскаржуваних територіях.

Перша хвиля санкцій була проголошена Японією у березні 2014 р. Генеральний секретар Кабінету міністрів Японії Й. Суга заявив, що «японський уряд не визнає референдум у Криму» та що Японія припинить переговори з Росією щодо відміни візових обмежень, інвестицій, використання космічного простору в мирних цілях, а також щодо сумісної з Росією діяльності по запобіганню небезпечних військових дій. 18 березня 2014 р. Міністр закордонних справ Ф. Кішіда зробив аналогічні зауваження, зазначивши, що кримський референдум «не має юридичної сили» [3]. 29 квітня 2014 р. він заявив, що Японія прийняла рішення припинити видачу віз для в'їзду до Японії 23 російських громадян, що сприяли порушенню суверенітету України та її територіальної цілісності [4].

На початку серпня 2014 р. Кабінет міністрів Японії, слідом за США і ЄС, схвалив додаткові санкції відносно Росії. У список увійшли 40 осіб, які, на думку міністрів, «безпосередньо пов'язані з дестабілізацією обстановки в Україні», та дві кримські компанії – «Чорноморнафтогаз» і «Феодосія». У вересні 2014 р. японська влада посилила обмеження на експорт озброєнь до Росії, а також ввела санкції проти п'яти російських банків [5], а у грудні 2014 р. Японія затвердила додатковий список з 26 осіб і 14 організацій, переважно пов'язаних з так званими Донецькою і Луганською Народними Республіками. Їм запланували заборонити видачу віз, а їх майно, виявлене в Японії, заморозити [6]. Санкції проти Росії були продовжені на саміті «Великої сімки» у Німеччині у 2015 р. та Японії у 2016 р.

Вивчення японської наукової літератури свідчить про те, що японські науковці, підтримуючи в цілому курс Кабінету міністрів під керівництвом С. Абе стосовно сучасної України, тим не менше, у своїй більшості вважають, що Японія повинна зняти санкції та покращити відносини з Росією. А. Янагісава, фахівець з питань економіки та енергетики, виділяє ризики щодо санкцій, пов'язані із залежністю Японії від Росії у поставках енергоносіїв [7]. К. Мотідзукі, японський політолог та фахівець з вивчення історії Радянського Союзу та Росії, стверджує, що Росія має юридичні, історичні та дипломатичні причини для «включення» Криму до свого складу та впевнений, що повернення Криму до України неможливе [8]. Аналогічної думки дотримується і К. Того, відомий японський дипломат та спеціаліст з Росії, який зазначає, що «так звана «кримська анексія» відбулася на основі волевиявлення населення Криму та є логічною з історичної точки зору» [9]. На його думку, для росіян Крим є також джерелом національної ідентичності, що пов'язано ще з історичними подіями Кримської війни 1853–1856 рр. Виходячи з цього, він вважає, що Японії слід послабити санкції проти Росії [10]. У свою чергу, Н. Шимотомаї, японський професор–політолог Університету Хосей, зазначає, що партнерство Росії та Японії допоможе стабільності у Східній Азії. Тому Японії слід вивести відносини з Росією на новий рівень, а для цього їй необхідно зайняти конструктивну позицію в українському питанні. Автор також впевнений, що у Східній Азії, де знаходиться така супердержава як Китай, роль Росії з кожним днем збільшується. Тому Японія повинна пояснити країнам «Великої сімки» цю геополітичну різницю між Сходом та Заходом та поглибити політику щодо Росії [11].

З іншого боку, видатний японський дипломат, політолог та спеціаліст з міжнародної політики та стратегічних досліджень К. Ітo стверджує, що анексія Кримського півострову протирічить принципу про відмову від війни, закріпленого ще у Пакті Бріана–Келлога 1928 р. та Статуті ООН. Він порівнює окупацію Криму з невдалим вторгненням С. Хусейна до Кувейту 1990 р. та анексією Судетської області Чехії А. Гітлером у 1938 р. та радить В. Путіну засвоїти урок на прикладі С. Хусейна. Також він засуджує позицію противників санкцій проти Росії, стверджуючи, що розширення території Росії силою обійдеться набагато дорожче, ніж економічні наслідки санкцій. Японія, на думку професора К. Ітo, повинна перейти від «пасивного пацифізму» до «активного пацифізму» та чітко прийняти бік світової спільноти в українському питанні заради забезпечення миру у всьому світі [12]. У свою чергу, Ш. Хакамада, професор Університету префектури Ніїґата, рекомендує уряду Японії підтримувати добрі стосунки з Росією, але також чітко дати їй зрозуміти, що вважає абсолютно неприпустимим порушення суверенітету України. Він вважає, що, якщо Японія цього не зробить, то у випадку агресії Китаю проти островів Сенкаку або Окінави, міжнародна спільнота не підтримає Японію [13].

Окремою темою для Японії у контексті кримської кризи стала інтенсифікація стосунків між Росією та Китаєм на фоні її міжнародної ізоляції у зв'язку з санкціями, введеними після анексії Кримського

півострову. Х. Танака, голова московського бюро газети «Майніті сімбун», вказує на поступове зближення між Росією та Китаєм. Він бере до уваги факти угод 2014 р., що мають забезпечити поставки газу до Китаю через новий трубопровід на 30 років (починаючи з 2019 р.), активність китайських компаній в Росії та плани щодо їх участі у будівництві мосту між Кримським півостровом та Росією [14]. Директор Дослідницького центру Центральної Азії та Кавказу Т. Танака зауважує на те, що на офіційному рівні Китай зайняв дуже стриману позицію щодо російської окупації Кримського півострову та стверджує, що російсько–китайські відносини нагадують «медовий місяць» та для їх повного розвитку заважає дух суперництва між двома країнами [15]. У свою чергу, Н. Коідзумі, доцент кафедри міжнародних відносин Національної академії оборони Японії, стверджує, що у відносинах з Китаєм Росія прагне розвитку військового співробітництва та для того, щоб не опинитися в програші, повинна забезпечити диверсифікацію партнерів по співпраці в Азії. У той же час, вона зазначає, що через кризу в Україні Японія у цьому контексті не може зробити чогось конкретного [16].

В розпал кризи в Україні відбувся візит Прем'єр–міністра С. Абе до України, що проходив з 5 по 6 червня 2015 р. Це був перший візит прем'єр–міністра Японії до нашої держави. С. Абе завітав до України перед самітом «Великої сімки» у Німеччині, а основною темою переговорів з Президентом України П. Порошенком стала підтримка України в умовах російської агресії в Криму та на Сході України. Прем'єр–міністр Японії чітко заявив, що уряд Японії не потерпить ніяких спроб змінити статус–кво силою і що Японія підтримує принцип суверенітету і територіальної цілісності України. Також він наголосив на важливості дотримання Мінських домовленостей та пообіцяв зіграти активну роль у досягненні мирного врегулювання ситуації в Україні на саміті «Великої сімки» у 2016 р. в Японії [17].

Зазначимо, що в нелегкій політичній ситуації, що склалася в Україні у 2014 р., японський уряд позитивно сприйняв обрання П. Порошенка президентом України. Спеціальний посланник Японії Т. Макіно, що офіційно перебував в Україні у червні 2014 р., зазначав, що, на думку японського уряду, президентські вибори в Україні проводилися на вільній та справедливій основі. Також він заявив, що П. Порошенко був обраний в рамках демократичного процесу, який є життєво важливим фундаментом для стабільності України, а також регіонального та міжнародного миру [18].

Доказом підтримки Японією П. Порошенка та його політики стала японська фінансова допомога. У ході візиту до України С. Абе запропонував надати 1,84 млрд. дол. США, щоб сприяти зусиллям президента України, направлених на реформування країни. Також, на додаток до 100 млн. дол. США, наданих Україні у 2014 р. на поліпшення платіжного балансу, С. Абе заявив про надання додаткових 300 млн. дол. США в якості макрофінансової допомоги, спрямованої на здійснення економічних реформ: введення ефективного управління в державному секторі, зміцнення нормативно–правової бази, дерегуляцію та реформу комунальних субсидій для незахищених верств населення [19].

Важливою характеристикою японської допомоги стала її екологічна направленість. 1,1 млрд. дол. США з вищезазначених 1,84 млрд. дол. США було направлено на реконструкцію Бортницької станції аерації, яка є основним фільтром каналізаційних вод у Києві. За словами С. Абе «це масштабний проект, який безпосередньо стосується життів 2,8 мільйона жителів», що має вирішити багаторічну екологічну проблему столиці [20].

Окрім цього, сторони обговорили двостороннє співробітництво у подоланні наслідків аварії на АЕС, співпрацю в енергетичному та аграрному секторі, шляхи активізації парламентського обміну, а також можливість відміни віз для українських дипломатичних паспортів. Дуже символічним став візит прем'єр–міністра Японії до Меморіалу пам'яті жертв Голодомору в Україні та Кенотафу жертв Майдану [17].

Відповідний візит Президента України П. Порошенка до Японії за запрошенням японської сторони проходив з 5 по 7 квітня 2016 р. та відбувався напередодні саміту країн «Великої сімки» в Японії. Під час зустрічі між Президентом України П. Порошенком та Прем'єр–міністром Японії С. Абе було підтверджено намір Японії докладати зусилля для мирного вирішення ситуації в Україні та готовність підняти питання щодо врегулювання ситуації в Україні під час саміту «Великої сімки». Іншим важливим моментом у політичному плані стало набуття Україною та Японією статусу непостійних членів Ради Безпеки ООН у 2016 р. З огляду на це, політична координація у Раді та особливо питання її реформи стали невід'ємною темою переговорів щодо двостороннього співробітництва. Наостанок, Прем'єр–міністр С. Абе торкнувся теми Північної Кореї, зазначивши, що для міжнародної спільноти дуже важливо мати єдине бачення щодо реагування на серію «провокаційних дій» з боку цієї країни, у відповідь на що Президент України продемонстрував повну підтримку Японії у цьому питанні.

У фінансовій сфері було оголошено рішення Японії щодо виділення нового траншу гуманітарної допомоги для відновлення східних регіонів України у розмірі 13,6 млн. дол. США, а також відрядження спеціаліста з фінансів до Києва з метою підтримання відновлення економіки України [21]. Також Японія висловила намір додатково надати 3,5 млн. євро для будівництва сховища ядерного палива в Україні [22].

Щодо інших тем співробітництва, у сфері міжлюдських контактів важливим досягненням стало рішення щодо відміни віз для дипломатичних паспортів з 1 червня 2016 р., а також плани щодо запрошення 100 українських чиновників до Японії на стажування. 2017 рік було вирішено проголосити «Роком Японії в Україні» [23].

В руслі досягнутих домовленостей під час візитів С. Абе до України у 2015 р. та П. Порошенка до Японії у 2016 р. Японія очолила обговорення ситуації в Україні під час головування на саміті «Великої сімки» на о. Ісе у Префектурі Міе, що проходив з 26 по 27 травня 2016 р. В результаті цього учасниками саміту було прийнято декларацію, в якій вони засудили окупацію Кримського півострову Росією та підтвердили курс на продовження міжнародних санкцій проти неї [24]. Під час заяви на прес–конференції за підсумками саміту, Прем'єр–міністр С. Абе торкнувся проблем світової економіки та тероризму, а серед міжнародних конфліктів, перш за все, виділив українське питання. Його основні тези включали необхідність дипломатичного врегулювання ситуації в Україні, важливість виконання Мінських угод та вимоги

щодо конструктивної позиції Росії [25]. Цікавим є факт, що проблему Південної Кореї, яку Японія вважає основною загрозою своїй національній безпеці, було згадано після ситуації в Україні, а не навпаки, що підкреслює її важливість для Японії.

Демократична направленість дипломатії Японії та підвищення стратегічної важливості України в її зовнішньополітичній стратегії не викликають сумнівів. Кримська криза 2014 р. стала своєрідним каталізатором подальшого розвитку двосторонніх відносин та показала готовність Японії поступитися своїми національними інтересами заради підтвердження статусу глобальної держави. Саме в розпал цієї кризи відбувся перший візит прем'єр–міністра Японії до України.

Зміни в геополітичній ситуації навколо України та формування політичного трикутника Україна–Японія–Росія мало неоднозначні наслідки для Японії. В умовах міжнародної ізоляції Росії бажання Японії виступити посередником в українському питанні надало їй можливість обгрунтувати необхідність зустрічі з Президентом Росії В. Путіним, під час якої сподівалися торкнутися питання Курильських островів, вирішення якого є одним з найважливіших зовнішньополітичних завдань сучасної Японії.

Зацікавленість Японії у Росії полягає і у її бажанні подолати свою ізоляцію в Східній Азії. Події в Україні призвели до інтенсифікації політичного та економічного співробітництва між Росією та Китаєм, що порушує баланс сил в Азії не на користь Японії. Складнощів додає політика націоналізму С. Абе, через яку відносини Японії з Китаєм та Південною Кореєю залишають бажати кращого. До цього слід додати суперечку навколо островів Сенкаку між Токіо та Пекіном.

Для відносин між Україною та Японією все більшої актуальності набуває їх прив'язаність до японсько–російських відносин. Російський фактор завжди відігравав важливу роль у двосторонніх відносинах між Україною та Японією, але його вага значно збільшилась після окупації Кримського півострову Росією у 2014 р. Курс на міжнародні санкції проти Росії змусив Японію зайняти позицію балансування своїх геополітичних інтересів з бажанням відігравати роль активного гравця на міжнародній арені.

Курс Японії щодо України отримав неоднозначну оцінку з боку японських науковців. Розглядаючи табір прихильників політики С. Абе, слід виділити К. Іто, провідного японського дипломата та спеціаліста з міжнародних відносин. З іншого боку, більшість науковців як К. Того та К. Мотідзукі вважають, що Японії слід поліпшити відносини з Росією. Важлива увага в японських наукових колах приділяється інтенсифікації співробітництва між Росією та Китаєм, яку досліджують Т. Танака, Н. Коідзумі та інші.

Своєрідним ризиком для України слід вважати перспективи вирішення питання Курильських островів. Відомо, що переговори з цього приводу вже ведуться на експертному рівні, а у ході зустрічі С. Абе з В. Путіним у Сочі у травні 2016 р. обговорювалася можливість щодо їх розподілу. У випадку вирішення цього питання відносини між Японією та Росією можуть покращитися, що може вплинути на українсько–японське політичне співробітництво, а саме послабити підтримку Японією України або перевести її на чисто формальний рівень.

Саме тому для України дуже актуальним є (1) подальше включення Японії як важливого гравця на міжнародній арені у вирішення проблеми окупації Кримського півострову Росією, (2) інтенсифікація політичного діалогу з широкого кола питань двостороннього співробітництва на найвищому рівні, (3) належне та своєчасне виконання обов'язків щодо отримання фінансової допомоги, наданої Японією на підтримку реформ в Україні, (4) дбайливість у залученні фінансових можливостей Японії до реконструкції східних регіонів України та (5) поглиблення співпраці на таких важливих напрямках як подолання наслідків аварій на АЕС, «зелені інвестиції» та економічне співробітництво.

Список використаних джерел

1. Хроніка окупації: рік тому Росія почала анексію Криму [Електронний ресурс] // Ukrinform. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric–other_news/1819994–hronika_okupatsiii_rik_tomu_rosiya_pochala_aneksiyu_krimu_2026767.html.
2. Олександр Задорожній: Анексія Криму – міжнародний злочин [Електронний ресурс] // Голос Криму. – 2016. – Режим доступу: http://voicecrimea.com.ua/main/mainnews/oleksandr–zadorozhnij–aneksiya–krimu–mizhnarodnij–zlochin.html.
3. Japan Eyes Sanctions on Russia [Електронний ресурс] // The Diplomat. – 2014. – Режим доступу: http://thediplomat.com/2014/03/japan–eyes–sanctions–on–russia/.
4. Statement by the Minister for Foreign Affairs of Japan on the Sanctions against Russia over the situation in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_000281.html.
5. Япония ввела санкции против пяти российских банков [Електронний ресурс] // Interfax. – 2014. – Режим доступу: http://www.interfax.ru/world/398417.
6. Япония объявила новые санкции в связи с Украиной [Електронний ресурс] // LENTA.RU. – 2014. – Режим доступу: https://lenta.ru/news/2014/12/09/japan/.
7. 柳澤 明. ウクライナ危機: 対ロシア経済制裁にかかる日本の「コスト」 / 柳澤 明. // エネルギー経済. – 2014. – №40. – С.22–29.
8. 望月喜市. 日本政府は、対ロ経済制裁解除のイニシャチブを取れ [Електронний ресурс] / 望月喜市 – Режим доступу: http://www.ne.jp/asahi/kyokutouken/sono2/1501096seisai.pdf.
9. 東郷和彦. 安倍政権は対ロ制裁を緩和せよ [Електронний ресурс] / 東郷和彦, 木村三浩 // 月刊日本. – 2015. – Режим доступу: http://gekkan–nippon.com/?p=6522.
10. ウクライナ問題をどのように考えるか [Електронний ресурс] // 言論NPO. – 2014. – Режим доступу: http://www.genron–npo.net/studio/2014/06/0606.html.
11. 下斗米伸夫. ウクライナ危機以降のプーチン体制と東方シフト / 下斗米伸夫 // ロシア極東・シベリア地域開発と日本の経済安全保障 / 下斗米伸夫. – 東京: 日本国際問題研究所. – 2015. – С.5–16.
12. 伊藤憲一. ウクライナ問題と日本外交 世界平和主義の旗を 「世界全体の平和なくして 日本の平和なし」 / 伊藤憲一. // 外交. – 2014. – №26. – С.126–133.
13. 袴田茂樹. プーチンの野望 ユーラシア同盟と世界新秩序 / 袴田茂樹. // 外交. – 2014. – №25. – С.24–30.
14. 田中洋之. 世界はいま:中国に急接近するロシア / 田中洋之. // 毎日フォーラム. – 2014. – №12. – С.40.
15. 田中 哲二. プーチンの標的は中国だ / 田中 哲二. // 文芸春秋. – 2015. – №93. – С.324–331.
16. 小泉直美. ウクライナ危機と露中接近 / 小泉直美 // ロシア極東・シベリア地域開発と 日本の経済安全保障 / 小泉直美. – 東京: 日本国際問題研究所, 2015. – С.41–54.
17. Prime Minister Shinzo Abe Visits Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mofa.go.jp/erp/c_see/ua/page2e_000029.html.
18. Congratulatory Message from Prime Minister Mr. Shinzo Abe to Mr. Petro Poroshenko, President of Ukraine, on his Presidential Inauguration (Delivered to President Poroshenko by Ambassador on Special Mission Mr. Takao Makino) [Електронний ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of Japan. – 2014. – Режим доступу: http://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_000298.html.

19. Японія виділила Україні 300 мільйонів доларів фіндопомоги [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2015. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/news/2015/12/4/570831/.

20. Сіндзо АБЕ: Японія готова розширювати партнерські відносини з новою Україною [Електронний ресурс] // 2015. – Режим доступу: http://day.kyiv.ua/uk/article/den–planety/sindzo–abe–yaponiya–gotova–rozshyryuvaty–partnerski–vidnosyny–z–novoyu.

21. Японія виділила Україні новий транш у 13,6 мільйона доларів [Електронний ресурс] // 2016. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/news/2016/04/6/588561/.

22. Японія збирається виділити Україні 3,5 млн. євро на сховище ядерного палива [Електронний ресурс] // День. – 2016. – Режим доступу: http://day.kyiv.ua/uk/news/060416–yaponiya–zbyrayetsya–vydilyty–ukrayini–35–mln–yevro–na–shovyshche–yadernogo–palyva.

23. Офіційна зустріч Глав держав Японії і України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.emb–japan.go.jp/itprtop_uk/00_000226.html.

24. G7 Ise–Shima Leaders' Declaration, 2016.

25. G 7伊勢志摩サミット議長記者会見 [Електронний ресурс] // 2016. – Режим доступу: http://www.kantei.go.jp/jp/97_abe/statement/2016/0527summit.html.

References

1. Khronika okupatsii: rik tomu Rosiya pochala aneksiyu Krimu [Elektronnyj resurs] // Ukrinform. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/rubric–other_news/1819994–hronika_okupatsiii_rik_tomu_rosiya_pochala_aneksiyu_krimu_2026767.html.

2. Oleksandr Zadorozhniy: Aneksiya Krimu – mizhnarodny zlochin [Elektronnyj resurs] // Golos Krimu. – 2016. – Rezhym dostupu: http://voicecrimea.com.ua/main/mainnews/oleksandr–zadorozhnij–aneksiya–krimu–mizhnarodnij–zlochin.html.

3. Japan Eyes Sanctions on Russia [Elektronnyj resurs] // The Diplomat. – 2014. – Rezhym dostupu: http://thediplomat.com/2014/03/japan–eyes–sanctions–on–russia/.

4. Statement by the Minister for Foreign Affairs of Japan on the Sanctions against Russia over the situation in Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_000281.html.

5. Yaponiya vvela sanktsii protiv pyati rossyskikh bankov [Elektronnyj resurs] // Interfax. – 2014. – Rezhym dostupu: http://www.interfax.ru/world/398417.

6. Yaponiya obyavila novye sanktsii v svyazi s Ukrainoy [Elektronnyj resurs] // LENTA.RU. – 2014. – Rezhym dostupu: https://lenta.ru/news/2014/12/09/japan/.

7. Yanagisawa Akira. Ukuraina kiki: tai roshia keizai seisai ni kakaru nippon no 'kosuto' / Yanagisawa Akira // Enerugī keizai. – 2014. – №40. – S.22–29.

8. Mochizuki Kiichi. Nippon seifu wa, tairo keizai seisai kaijo no inishachibu o tore [Elektronnyj resurs] / Mochizuki Kiichi. – Rezhym dostupu: http:// www.ne.jp/asahi/kyokutouken/sono 2/1501096seisai.pdf.

9. Tōgō Kazuhiko. Abe seiken wa tairo seisai o kanwa seyo [Elektronnyj resurs] / Tōgō Kazuhiko, Kimura Hiroshi // Gekkan nippon. – 2015. – Rezhym dostupu: http://gekkan–nippon.com/?p=6522.

10. Ukuraina mondai o dono yō ni kangaeru ka [Elektronnyj resurs] // Genron NPO. – 2014. – Rezhym dostupu: http://www.genron–npo.net/studio/2014/06/0606.html.

11. Shimotomai Nobuo. Ukuraina kiki ikō no pūchin taisei to tōhō shifuto / Shimotomai Nobuo // Roshia kyokutō, shiberia chiiki kaihatsu to nippon no keizai anzen hoshō / Shimotomai Nobuo. – Tokyo: Nippon kokusai mondai kenkyūjo, 2015. – S.5–16.

12. Itō Kenichi. Ukuraina mondai to nippon gaikō sekai heiwa shugi no hata o 'sekai zentai no heiwa naku shi te nippon no heiwa nashi' / Itō Kenichi // Gaikō. – 2014. – №26. – S.126–133.

13. Hakamada Shigeki. Pūchin no yabō yūrashia dōmei to sekai shin chitsujo / Hakamada Shigeki // Gaikō. – 2014. – №25. – S.24–30.

14. Tanaka Hiroyuki. Sekai wa ima: chūgoku ni kyū sekkin suru roshia / Tanaka Hiroyuki // Mainichi Fōramu. – 2014. – №12. – S.40.

15. Tanaka Tetsuji. Ppūchin no hyōteki wa chūgoku da / Tanaka Tetsuji // Bungei Shunjū. – 2015. – №93. – S.324–331.

16. Koizumi Naomi. Ukuraina kiki to rochū sekkin / Koizumi Naomi // Roshia kyokutō, shiberia chiiki kaihatsu to nippon no keizai anzen hoshō / Koizumi Naomi. – Tokyo: Nippon kokusai mondai kenkyūjo, 2015. – S.41–54.

17. Prime Minister Shinzo Abe Visits Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mofa.go.jp/erp/c_see/ua/page2e_000029.html.

18. Congratulatory Message from Prime Minister Mr. Shinzo Abe to Mr. Petro Poroshenko, President of Ukraine, on his Presidential Inauguration (Delivered to President Poroshenko by Ambassador on Special Mission Mr. Takao Makino) [Elektronnyj resurs] // Ministry of Foreign Affairs of Japan. – 2014. – Rezhym dostupu: http://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_000298.html.

19. Yaponiya vidilila Ukraini 300 milyoniv dolariv findopomogi [Elektronnyj resurs] // Yekonomichna pravda. – 2015. – Rezhym dostupu: http://www.epravda.com.ua/news/2015/12/4/570831/.

20. Shinzo ABE: Yaponiya gotova rozshiryuvati partnerski vidnosini z novoyu Ukrainoyu [Elektronnyj resurs] // 2015. – Rezhym dostupu: http://day.kyiv.ua/uk/article/den–planety/sindzo–abe–yaponiya–gotova–rozshyryuvaty–partnerski–vidnosyny–z–novoyu.

21. Yaponiya vidilila Ukraini novy transh u 13,6 milyona dolariv [Elektronnyj resurs] // 2016. – Rezhym dostupu: http://www.epravda.com.ua/news/2016/04/6/588561/.

22. Yaponiya zbiraetsya vidiliti Ukraïni 3,5 mln. evro na skhovishche yadernogo paliva [Elektronnyj resurs] // Den. – 2016. – Rezhym dostupu: http://day.kyiv.ua/uk/news/060416–yaponiya–zbyrayetsya–vydilyty–ukrayini–35–mln–yevro–na–shovyshche–yadernogo–palyva.

23. Ofitsiyna zustrich glav derzhav Yaponii i Ukraini [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ua.emb–japan.go.jp/itprtop_uk/00_000226.html.

24. G7 Ise–Shima Leaders' Declaration, 2016.

25. Jisebun ise shima samitto gichō kisha kaiken [Elektronnyj resurs] // 2016. – Rezhym dostupu: http://www.kantei.go.jp/jp/97_abe/statement/2016/0527summit.html.

Udovik V. V., *graduate student, Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), vudovik777@gmail.com*

Ukraine–Japan relations in light of the occupation of the Crimean Peninsula by Russia in 2014

The objective of this article is to conduct research on Ukraine–Japan relations in the aftermath of the occupation of the Crimean Peninsula by Russia in 2014.

For this purpose the author used a number of general and specific research methods. In particular, such scientific methods as methods of logic, synthesis and analysis were applied. As for specific historical methods, problem–chronological approach and method of historicism should be mentioned.

The article suggests that the Crimean crisis has become so called catalyst for the development of political relations between Ukraine and Japan and allowed the first visit of the Prime Minister of Japan to Ukraine in the history of bilateral relations.

Democratic orientation of Japan's foreign policy reflected in its support for the sovereignty and territorial integrity of Ukraine and increase of strategic importance of our country in Japanese foreign policy are emphasized.

The author points out creation of Ukraine–Russia–Japan triangle and examines position of S. Abe's government on balancing its geopolitical interest of achieving the goal of search of ways for improving relations with Russia on one side, and condemnation of its aggression in Ukraine on the other side.

The analysis of Japanese scientific literature shows that Japanese researchers in general supporting S. Abe's course towards current situation in Ukraine, in their majority believe that Japan should remove the sanctions and improve relations with Russia.

The author points out risks linked to increasing importance of the Russian factor in Ukraine–Japan relations and provides recommendations for further deepening of cooperation between Ukraine and Japan.

Keywords: *Ukraine–Japan relations, occupation of the Crimea, sanctions against Russia, S. Abe's visit to Ukraine, P. Poroshenko's visit to Japan.*

Удовик В. В., *аспирантка, Одесского национального университета им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса),vudovik777@gmail.com*

Украинско–японские отношения сквозь призму оккупации Крыма Россией 2014 года

Целью данной статьи является изучение украинско–японских отношений в период после оккупации Крымского полуострова Россией в 2014 г.

Для достижения цели был использован ряд общенаучных и специальных методов исследования. В частности, среди общенаучных методов применены методы логики, синтеза и анализа. Из специальных исторических методов следует выделить проблемно–хронологический подход и метод историзма.

В статье высказывается мнение, что крымский кризис стал своеобразным катализатором политических отношений между Украиной и Японией и обусловил первый в истории двусторонних отношений визит премьер–министра Японии в Украину.

Отмечается демократическая направленность внешней политики Японии, которая проявляется в поддержке суверенитета и территориальной целостности Украины, а также повышение стратегического значения нашего государства в японской внешней политике.

Выявлено формирование треугольника Украина–Япония–Россия и рассмотрена позиция правительства С. Абэ по сбалансированию своих геополитических интересов, направленных на решение задачи поиска улучшения отношений с Россией – с одной стороны, и осуждения ее агрессии в Украине – с другой.

Проанализирована японская научная литература, в результате чего выявлено, что японские ученые, поддерживая в целом курс Кабинета министров под руководством С. Абэ относительно современной Украины, тем не менее, в своем большинстве считают, что Япония должна снять санкции и улучшить отношения с Россией.

Установлены риски повышения значимости российского фактора в украинско–японских отношениях и предоставлены рекомендации по дальнейшему углублению отношений между Украиной и Японией.

Ключевые слова: *украинско–японские отношения, оккупация Крыма, санкции против России, визит С. Абэ в Украину, визит П. Порошенко в Японию.*

* * *

УДК 32.001(596.1):(470)+(477)

Черник П. П.,
кандидат політичних наук, доцент, начальник кафедри іноземних мов та військового перекладу, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), perto.chernyk@ukr.net

Івахів О. С.,
кандидат політичних наук, начальник науково–організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), os_ivah20061977@ukr.net

СИРІЙСЬКИЙ ВИМІР В РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ СУЧАСНОСТІ

Аналізуються геополітичні аспекти участі Російської Федерації в збройному конфлікті в Сирії. Доведено, що основними причинами втручання в конфлікт є бажання російських політичних еліт відволікти увагу від української проблематики в частині що стосується анексії Криму та війни на Донбасі. Також, через декларування боротьби з Ісламською Державою спробувати утримати союзний Росії режим Башара Аль–Асада та вийти з під санкційного тиску Заходу. Обґрунтовано, що сирійський вектор жодним чином не знімає для Росії «українське питання», однак дає українській стороні найцінніший ресурс – час, та слугує стратегічному виснаженню Росії.

Ключові слова: *геополітичне протистояння, збройний конфлікт, міжнародний тероризм, міжнародна коаліція, міжнародні відносини.*

Чи не найбільшою геополітичною подією сьогодення однозначно можна вважати анексію Криму Російською Федерацією (далі – РФ) та війну на Донбасі. Безперечно це подія глобального характеру, котра матиме найсерйозніші наслідки для укладу міжнародної системи сучасності. Після приходу до влади В. Путіна Росія почала відновлювати СРСР. У лютому 2010 року була проголошена нова військова доктрина, а в лютому 2013 року – нова зовнішньополітична доктрина. У ній заявлено, що Росія залишає за собою право захищати російське населення за межами території РФ. У результаті світова спільнота отримала війну в Грузії 2008 року, яка була заявкою на ревізію системи міжнародних відносин.

В такому ж дусі була проведена спроба розколоти Україну з огляду на її фактичне рішення рухатися в напрямку євроатлантичної інтеграції, що кардинально не збігається з геостратегічними цілями РФ. Безумовно, що без України, як духовно–інтелектуального, генетичного, територіального та суто промислового потенціалу відновлення Росії в якості гегемона не можливе в принципі [16]. Що в найширшому розумінні і є основними причинами агресії.

Тому режим В. Путіна вирішив розіграти «українську карту» саме через інструментарій гібридної війни, котра на нашу точку зору, в тому вигляді в якому була задумана, потерпіла повну поразку. З метою виходу з–під економічних санкцій, котрі стали прямою відповіддю Заходу на агресію проти України та завдають колосальної шкоди економіці Росії, режим В. Путіна почав пошук шляхів виходу з цього виду протиборства. Вважаємо, що теперішня «сирійська проблематика» як раз і є одним з таких шляхів.

Громадянська війна в Сирії, котра триває з 2011 року між офіційним Дамаском на чолі з Башаром Аль–Асадом і Вільною Сирійською армією з одного боку та новоутвореною терористичною, невизнаною Ісламською державою Іраку та Леванту (далі – ІДІЛ) з іншого боку, має прямий та безпосередній стосунок до російсько–української війни, так як відбувається в рамках однієї глобальної стратегії В. Путіна повернення РФ на світову арену в якості повноцінного гравця. Тому вивчення цього питання більш ніж актуальне, та буде корисним для науковців що досліджують проблеми міжнародних відносин як в Україні, так і серед широкого кола міжнародних експертів.

Відповідних аналітичних матеріалів на запропоновану тематику доволі багато, як в українському інформаційному просторі так і в закордонних виданнях. Однак практична більшість з них носить публіцистичний характер. Запропоноване дослідження одна з перших спроб надати проблематиці зважену наукову оцінку.

Мета роботи – виокремити низку геополітичних чинників «сирійського конфлікту», які впливають на перебіг теперішнього російсько–українського протиборства.

Об'єктом дослідження є глобальний контекст сирійського конфлікту та його наслідки для сучасної міжнародної системи.

Предметом дослідження є цілі та завдання російської стратегії в даному конфлікті у комплексному взаємозв'язку з цілями та завданнями РФ у геополітичному протистоянні з Україною.

Методи дослідження. В основу роботи покладено сучасну методологію геополітики, яка утвердилася як особлива галузь науки про міжнародні відносини під впливом критичних підходів кінця 80–х початку 90–х рр. XX ст. та актуальної дискусії з приводу глобалізації [1; 2; 9].

У березні 2011 року група сирійських студентів була заарештована в місті Дераа за написання політичних графіті на стінах будинків, після чого почалися акції протесту. Сирійський уряд відреагував на демонстрації застосувавши силу до протестуючих, в результаті чого по всій країні почали спалахувати повстання, які з часом переросли в повномасштабну громадянську війну. То ж у чому ключова причина даного конфлікту? Більшість експертів вважає що вона лежить у нафтогазовій (енергетичній) сфері [8].

У сирійській кризі енергетику слід розглядати в двох географічних масштабах. На рівні Сирії мова йде про прагнення учасників конфлікту взяти під контроль комплекси нафтовидобутку, щоб отримати для себе економічну вигоду. На регіональному рівні все пов'язано в першу чергу з тією роллю, яку може зіграти Сирія у транспортуванні енергоносіїв. Сирія межує з Іраком і Туреччиною і володіє виходом до моря, що перетворює її в ідеальний коридор для транзиту близькосхідного газу до Європи. До початку сирійської кризи Іран і Катар подумували про прокладання газопроводу для експорту ресурсів з їх загального гігантського родовища «Південний Парс». Катарський газопровід повинен був

пройти через союзні Саудівську Аравію та Йорданію, а іранський – через Ірак. Зрештою Дамаск в 2011 році віддав перевагу проекту Тегерана, чим залишилися вкрай незадоволені в Досі [8].

Провідні аналітики США проаналізували причини ірано–сирійського стратегічного партнерства: іранський ісламістський режим дав світському сирійському режиму імунітет від шиїтського фундаменталізму в Лівані. Що ще важливіше, він надав йому підтримку в його ліванських авантюрах і захист від можливих протестів сунітської більшості в самій Сирії. Підкреслюється, що ірано–сирійський альянс набув довготривалих, стабільних на найближчу перспективу обрисів. Звідси робиться висновок про те, що в разі політичного виживання Б. Аль–Асада Іран виграє від цього найбільше. У такому випадку іранська сфера впливу буде зачіпати північні кордони Саудівської Аравії і Йорданії, а також південні рубежі Туреччини. З цього випливає, що США, Саудівська Аравія, Туреччина та Ізраїль повинні зробити все можливе для того, щоб запобігти такому розвитку подій [8].

Як продемонстрував розвиток подій російські ж інтереси чітко простежуються в бажанні Москви через Туреччину зв'язати Сирію з прокладанням газопроводу до Європи. Входження Кремля в сирійський конфлікт є ніщо інше, як спосіб утримати цей регіон під своїм контролем. Осінні 2015/ зими 2016 років бомбардування опозиційних сил авіацією РФ, а також мирних міст, ніяк не пов'язані з придушенням військових формувань ІДІЛ, а оголошені час від часу припинення вогню дуже нагадують ситуацію на Сході України і застосовуються здебільшого для перегрупування сил та засобів сторін конфлікту.

Важливо, що Близькосхідний конфлікт може так само як і український конфлікт призвести до застосування ядерної зброї Росією чи США, а також змусити Іран продовжити створення своєї ядерної бомби. Україна стурбована сирійським конфліктом не менше, аніж агресією з боку Росії на Донбасі та в Криму. Дозвіл щодо застосування збройних сил РФ президентові Росії Рада Федерації надала без посилання на Сирію, а чітко вказавши – за кордоном [6].

Саме в такому контексті і слід розглядати даний конфлікт. З огляду на фактичний провал Москви в «гібридній війні» проти України, збитий «Боїнг» над Донбасом влітку 2014 року, катастрофічне погіршення власної економіки через санкції від анексії Криму тощо, Кремль продовжує робити відчайдушні зусилля із розпалювання нових воєн по всьому світу, насамперед на Близькому Сході, сподіваючись цим втягнути в них США, щоб мати більшу «свободу рук» для тепер вже цілком законного вторгнення в Україну, і найголовніше повернення на світову арену в якості великого гравця.

Отже, у чому пріоритетні цілі В. Путіна у Сирії? У першу чергу – уникнути відповідальності щодо збитого «Боїнга». В. Путіну на певний час вдалося відвернути увагу від цієї проблеми. Керманич Кремля пам'ятає про досвід «перезавантаження» стосунків з США у 2001 році, коли останні почали війну в Афганістані. Білий дім миттєво забув і війну в Чечні, і війну на Кавказі. Восени 2001 року Пентагон і ЦРУ звернулися за допомогою до РФ щодо будь–якої інформації про Афганістан [12].

Як тільки Росія оголосила про свою участь в сирійській війні, домінуючою ідеєю стало те, що Росія заходить в новий «Афганістан» радянського зразка – в трясовину затяжної війни на роки. У першу чергу, така думка виникла у арабів, і само собою, в українців, разом з передчуттям, що кремлівський режим не витримає подвійного воєнного навантаження [7].

Так, наприклад, під час війни в Лівії 2011 року американські сили воювали всього 10 днів, але випустили в першу добу 159 ракет «Томагавк». У 2003 році по Іраку було випущено 802 ракети «Томагавк». РФ випустила тільки 26 ракет «Калібр», причому ще старої радянської розробки. Якщо дивитися з російської сторони, то ця війна дійсно схожа на афганську. Але не радянську, а американську. На операцію «Enduring Freedom», розпочату 7 жовтня 2001. Тоді американські наземні сили майже не брали участі у штурмі позицій талібів, а лише забезпечували цілевказування американській авіації [12].

З боку сирійських повстанців війна є повним повторенням іншої війни – другої ліванської 2006 року, яка теж пройшла з російською і сирійською участю. Тільки тут сторони повністю помінялися ролями. Нагадаємо, що 12 липня 2006 року, в день запланованої передачі іранського ядерного досьє з МАГАТЕ в РБ ООН, диверсійні групи терористичного руху «Хезболла» з території Південного Лівану обстріляли і напали на блокпости ізраїльської армії. Тель–Авів відреагував на цю провокацію іранських підопічних та застосував танки і авіацію проти Лівану [12].

Однак більш, ніж за місяць війни ізраїльські танки не змогли просунутися вглиб Лівану і на 20 км. Головну роль у стримуванні ударної сили ізраїльтян – танкових клинів, зіграли поставлені з Сирії Б. Аль–Асадом російські ПТРК «Корнет». Уже після війни «Хезболла» поповнила свої арсенали цією зброєю ще на 5000 шт. Тоді ні Росія, ні Сирія не понесли жодної відповідальності за передачу зброї терористам. Ізраїль абсолютно нічого не зміг домогтися навіть з повною перевагою в повітрі [12].

У повністю ідентичній місцевості сирійські повстанці розстрілюють з ПТРК всю техніку Б. Аль–Асада, яка потрапляє в поле зору. При повній перевазі в повітрі сирійської і російської авіації і масовому застосуванні касетних і іноді високоточних бомб. Тепер головну цінність мають дві речі – це кількість ПТРК у Вільної Сирійської Армії і погода. Йшли розмови, щоб забезпечити повстанців і зенітними системами. Але треба мати на увазі, що самі росіяни і провокують спонсорів ВСА на передачу ПЗРК. Незважаючи на те, що ПЗРК не дістануть до Су–24 і Су–34, які працюють з великих висот. Зате стала очевидною чергова кремлівська пастка. Після притягнутих за вуха вербувальників ІДІЛ в Україні, вже пішла розкрутка іншої теми, що Україна передає терористам ІДІЛ ПЗРК, які можуть вистрілити не обов'язково по російських літаках [12].

Фактично передати ПЗРК ІГІЛ може тільки сама Росія, в тому числі і колишні українські, захоплені окупантами на складах української армії в Криму або на Донбасі. Крім цього, Росія і Б. Аль–Асад постійно провокували Туреччину вторгненнями літаків, що закінчилось збиттям російського Су–24 в кінці листопада 2014 року турецькими ВПС. В. Путіну вкрай необхідно якомога ширше розпалити війну і застосувати нову грандіозну провокацію з резонансом на весь світ, щоб змусити забути про свої українські «проблеми» і про Б. Аль–Асада. Саме в такому ключі ми пропонуємо розглядати загибель російського пасажирського літака над синайським півостровом та подальші теракти в Парижі в 2015 році.

Вранці 13.11.2015 року американський телеканал «Fox News» повідомив про знайдений таймер від бомби, що призвела до загибелі російського лайнера А321. Цю новину миттєво продублювали всі провідні ЗМІ. Час, виставлений на таймері, вказував: літак повинен був вибухнути через 2 години після вильоту, а не через 20 хвилин. Будь–який довідник видає – час польоту від Шарм–ель–Шейха до Петербурга – 5 г. 5 хв. Літак повинен був вибухнути на підльоті до України. Десь між Кримом і Херсонською областю [4].

Версія – вибух лайнера А321 робота спецслужб Росії, а не ІДІЛ, була висловлена незабаром після загибелі літака, і ґрунтувалася на припущенні, що так Кремль хотів обґрунтувати своє вторгнення в Сирію, але підтримки не отримала. Виявлення таймера розставляє все на свої місця. Загибель російського авіалайнера над Україною – це те, чого так бракує Кремлю. Не тільки в контексті завислого над ним меча трибуналу по МН17, але і як приводу для відкритого нападу на Україну. У Кремлі зрозуміли, чим загрожує підтвердження ФБР знахідки таймера, як і те, що не зможуть його заблокувати, так як самі просили про таке розслідування. Щоб переключити увагу, виграти час і отримати ідеологічні та інформаційні переваги, Кремль в той же вечір 13.11.2015 року влаштував бійню в Парижі [4].

Усі три вибухи в 21:20, 21:30 і 21:53 відбулися біля стадіону. З них два з самоліквідацією. Одночасно терористи учиняють розстріли в 4 точках: ресторані «Маленька Камбоджа» і сусідньому барі, а також в кафе і піцерії. Один шахід вибухає сам на бульварі Вольтарен, не зачепивши нікого. Близько 22 години бійня в театрі «Батаклан». Це бійня, яку не готували, об'єкти ударів вибрали в день теракту і без підготовки, маючи на меті отримати тільки максимум жертв [4].

Кремль, поспішно влаштувавши бійню в Парижі, намагається не тільки інформаційно сховатися від зріючого викриття його спецслужб в організації двох авіакатастроф, але і скинути уряд соціалістів у Франції і вирішити ряд пропагандистських завдань. Два масштабні теракти за рік в Парижі – це привід домагатися відставки Ф. Олланда. Схема Кремля проста: зіштовхнути Європу і арабів, ЄС із США. Кремль обіцяє ЄС своє воєнне заступництво замість США і натякає, що не буде заперечувати, якщо Франція відновить свою колоніальну імперію. Теракти в Парижі – лише ще один хід у цій «грі» з метою домогтися інформаційної переваги і відвернути увагу від боїв, що йдуть на Донбасі [4].

Стосовно ІДІЛ, то Росія воює тільки на словах. Тому зондаж прем'єра Іраку щодо нанесення російських авіаударів в Іраку, поки залишений без виразної відповіді. Ірак наполягати навряд чи стане, бо найімовірнішою ціллю будуть не бази ІДІЛ, а нафтові вишки в Мосулі. Більше того, для РФ бомбити ІДІЛ не цілком вигідно. Якщо ліквідувати ІДІЛ, то Б. Аль–Асад залишиться один на один з ВСА [6].

Б. Аль–Асад, розуміючи, що він є головним каменем спотикання і в будь–якому разі не зможе утримувати владу, сам попросив про свою відставку, але з гарантіями імунітету і безпеки. Влада повинна бути передана його раднику Алі Мамлюку. Сама відставка Б. Аль–Асада мала відбутися тільки після завершення розгортання російського контингенту в Латакії. Сам російський контингент повинен забезпечити захист алавітської меншини, з якої походить сам Б. Аль–Асад і який спирається в основному на алавітів. Самі алавіти є головною потенційною мішенню повної етнічної і конфесійної чистки в разі падіння нинішнього режиму.

Таким чином бачимо, що Росія демонструє свою військову присутність в Сирії і підготовку до боротьби з ІДІЛ. Сирія стає головною «паралеллю» російської армії і найманців, де основне завдання полягає саме у примиренні з Заходом та розміну «українського питання».

Уся заготовка виглядала сприйнятливо, якби В. Путін не завдав удару Європі, організувавши гігантський потік сирійських біженців до Європи [3]. Не доводиться сумніватися, що в цих натовпах знаходяться і бойовики ІДІЛ, і офіцери сирійських спецслужб, завдання яких організовувати провокації й викликати ненависть місцевого населення. Це має стати ударом по всіх європейських урядах, від Греції до Скандинавії, по самій Шенгенській зоні, по всьому ЄС, і особливо – по головних гуманістах, які є головними ініціаторами санкцій проти РФ [11].

Цікавим був хід Москви щодо перереєстрації ІДІЛ в якості терористичної організації, що також на пряму стосувалось України та переслідувало три мети: подати Б. Аль–Асада як борця з ІДІЛ, створити грунт для введення «миротворців» з РФ до Сирії та Іраку, а в перспективі – випробувати механіку перереєстрації терористичних «ДНР» і «ЛНР» в квазідержавну організацію «Новоросія». Кремль розуміє, що він програє цю війну, а варіант «відхід з Сирії в обмін на вхід в Україну» не склався. Захід відмовився прийняти пропозицію Б. Аль–Асада і Кремля та зареєструвати ІДІЛ в ООН як нову терористичну організацію [5].

Отже, вступ Росії у війну в складі шиїтської коаліції Ірану на стороні Б. Аль–Асада не приніс стратегічного перелому на користь сирійського режиму, але лише прискорив збільшення передачі партій американської зброї поміркованим сирійським повстанцям в координації з арабськими союзниками США в регіоні. Масове застосування руйнівних боєприпасів на зразок касетних бомб і ракет «Смерч», бомб об'ємного вибуху ОДАБ–500, а також важких вогнеметів «Буратіно»/«Солнцепёк», та ракетні пуски як з підводного човна в Середземному морі, так і з кораблів каспійської флотилії не принесли військам Б. Аль–Асада перемоги в прориві оборони повстанців ВСА [10].

Незважаючи на гучну пропаганду успіхів і повітряної могутності ВПС РФ, а також постійне підкреслення того, що нібито тільки Росія бомбардує Сирію легітимно, на російських літаках чомусь зафарбували розпізнавальні знаки. Цей парадокс абсолютно незрозумілий, тим більше, що це потрапляє на екрани російських телевізорів щодня. Однак, якщо подивитися на карту і проаналізувати, де саме збили російський бомбардувальник, цей парадокс можна буде легко пояснити. Через територію Туреччини проходить стратегічний нафтопровід Баку–Джейхан, який повністю знаходиться в зоні досяжності дії російської авіації. Уявимо, що неопізнаний літак (без знаків розрізнення) «випадково» нанесе удар по цьому трубопроводу. Що станеться з цінами на нафту?! Однозначно, підуть вгору, мабуть, це також одна із справжніх цілей операції РФ в Сирії. Саме цим і можна пояснити рішучість турків, коли вони збили російський бомбардувальник.

Отже, Туреччина збила літак, надавши докази порушення свого повітряного простору. Найцікавіше Туреччина – член НАТО. Фактично вперше в історії літак НАТО відкрито атакував і збив літак РФ. З членів НАТО, це єдина держава, для якої проблема Криму більш пріоритетна, ніж проблема Донбасу. Турки беруть участь у створенні мережі трубопроводів з транспортування каспійських вуглеводнів до Європи [15].

Ця подія створила відразу кілька проблем для Кремля. Це і заяви: «ми боремося з терористами», які відразу ж було поставлено під сумнів, це і удар по зовнішньополітичному іміджу країни, оскільки удар завдано державою, яку Росія не вважає рівноправним партнером. Розуміючи, що удар у відповідь по Турецьких ВПС – перш за все може призвести до відповіді від НАТО та перекриття проток з Чорного в Середземне море для російських військових суден, яке де–факто залишило б без постачання російське угруповання в Сирії, керівництво Кремля відкрито вдалось лише до дипломатичних та економічних контрзаходів [15]. Щоправда тут варто визнати значно дієвішими приховані заходи, оскільки практично власне з даного часу в по всій Туреччині відбувається активізація терористичних актів, громадського невдоволення, і як наслідок, спроба державного перевороту, жорстоке придушення якої викликало вкрай негативний резонанс у світової спільноти та зближення з РФ [14].

Отже можливий сценарій для Кремля знову перенесення уваги на українські проблеми. Свого часу Сирійська проблема виникла як спосіб відвернути увагу від української кризи. І на сьогодні як Україна так і Сирія залишаються певним маятником відволікання уваги світової спільноти від провалів Росії то тут, то там. Не зважаючи на масштабне перебазування частин Західного військового округу Збройних Сил РФ впритул кордонів України, суттєву активізацію проведення планових та раптових перевірок військ (Кавказ–2016) на пряме вторгнення РФ швидше за все не піде, однак з іншого боку, враховуючи специфіку української внутрішньої і зовнішньої політики як важіль впливу цей сценарій розвитку подій залишається [15].

Найбільш логічним, на наш погляд, можуть бути три напрямки відновлення російської «активності» в Україні: ескалація на Донбасі. Шляхом провокацій змусити українських силовиків до масштабної відповіді; зліпити з Криму образ жертви. Варто очікувати і провокацій з кримськими татарами; викликати політичну кризу всередині самої України. Українські популісти і любителі «ділити політичний вплив» роблять для В. Путіна набагато більше ніж власне сама окупація тощо [15].

Висновки. Переслідуючи мету увійти у світову коаліцію по боротьбі з тероризмом у вираженні ІДІЛ та спробою підняти ціну на нафту, що вилилося у відправку військових сил далеко за межі того, що світова спільнота теоретично готова була б вважати зоною інтересів Росії – кремлівський режим зайшов у заборонену сферу – у відносини між сунітами і шиїтами. Результатом цього став практично миттєвий світовий консенсус щодо неможливості терпіти подібні виклики. Бомбардування мирних міст Сирії, й особливо атака на гуманітарний конвой ООН у вересні 2016 року тільки посилили розбіжності між РФ та Заходом. Росія все більше потрапляє а в міжнародну ізоляцію, а фіаско режиму Башара Аль–Асада тільки питання часу.

Разом з тим, практично неминуча поразка РФ в Сирії не знімає з порядку денного український конфлікт однак дає Україні найцінніший ресурс – час, та однозначно слугує стратегічному ресурсному виснаженню противника (РФ) в найширшому розумінні. Отже, загалом жорстка позиція США (НАТО) щодо проблематики Сирії та відповіді РФ на її системні провокації в глобальному контексті конфлікту носить для України виключно позитивний характер, разом з тим, певні загрози залишаються й надалі. Постає риторичне запитання: чи залишить (перестане) Кремль розігрувати «українську карту»?!. Буде слушно стверджувати, що «українське питання» й надалі залишатиметься у фокусі кремлівських еліт. Замість обмеженого контингенту своїх регулярних сил головними інструментами В. Путіна з дестабілізації всієї України стануть больові точки українського суспільства, які назбиралися (внутрішньополітичні, економічні, соціальні) і які, на думку Кремля, треба активно розігрувати.

Список використаних джерел

1. Бучин М., Гетьманчук М., Ільницька У. та ін. Основи теорії міжнародних відносин [Текст]: навчальний посібник / М. Бучин, М. Гетьманчук, У. Ільницька та ін. – Львів: Академія сухопутних військ, 2010. – 240 с.
2. Геополітика. Військово–політичні аспекти [Текст]: навчальний посібник / О. Бойко, Ю. Бураков, П. Черник та ін. – Львів: ЛІСВ НУ «ЛП», 2008. – 343 с.
3. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається… [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna–viyna–vse–tilki–pochinayetsya–_.html.
4. Климовский С. Имперская «игра» Кремля: кровавый ход в Париже / С. Климовский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperskaya–igra–kremlya–krovavyiy–hod–v–parizhe.html
5. Климовский С. Кремль взял глобальный курс на разжигание региональных войн / С. Климовский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/kreml–vzyal–globalnyiy–kurs–na–razzhiganie–regionalnyih–voyn.html
6. Климовский С. Сирийская авантюра России: ставки будут расти / С. Климовский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/siriyskaya–avantyura–rossii–stavki–budut–rasti.html
7. Королева А. У фондов нашлись собственные резервы / А. Королева // «Expert Online» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://expert.ru/2016/08/3/rezervyi
8. Крыжановский С. Геополитика и геоэкономика войны в Сирии: игроки, интересы, стратеги / С. Крыжановский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/geopolitika–i–geoekonomika–voynyi–v–sirii–igroki–interesyi–strategii.html
9. Кудряченко А. Геополітика [Текст] / Кудряченко А., Рудич Ф., Храмов В. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
10. Смолянский А. Сирийский миттельшпиль Кремля / А. Смолянский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/siriyskiy–mittelshpil–kremlya.html
11. Смолянский А. Катарская заготовка Кремля: продать сирийскую «козу» и отвлечь от Украины и «Боинга» / А. Смолянский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/katarskaya–zagotovka–kremlya–prodat–siriyskuyu–kozu–i–otvlech–ot–ukrainyi–i–boinga.html
12. Смолянский А. Цели Путина сирийской операции и афганская заготовка Кремля / А. Смолянский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/tseli–putina–siriyskoy–operatsii–i–afganskaya–zagotovka–kremlya.html
13. Солопов М. «Кавказ» с сирийским уклоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/army/2016/09/14/10193291.shtml#
14. Требор И., Зеленюк К. Чем грозит Украине дружба Путина с Эрдоганом / И. Требор, К. Зеленюк // Сегодня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.segodnya.ua/politics/pnews/chem–grozit–ukraine–druzhba–putina–s–erdoganom–741578.html
15. Тышкевич И. Три направления активности России в Украине после турецкого инцидента / И. Тышкевич // Хвиля [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/tri–napravleniya–aktivnosti–rossii–v–ukraine–posle–turetskogo–intsidenta.html

16. Украинский синдром Путина: ослепленный желаниями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sprotyv.info/ru/news/12076–ukrainskiy–sindrom–putina–osleplennyy–zhelaniyami

References

1. Buchyn M., Get'manchuk M., Il'nyc'ka U. ta in. Osnovy teorii' mizhnarodnyh vidnosyn [Tekst]: navchal'nyj posibnyk / M. Buchyn, M. Get'manchuk, U. Il'nyc'ka ta in. – L'viv: Akademija suhoputnyh vijs'k, 2010. – 240 s.

2. Geopolityka. Vijs'kovo–politychni aspekty [Tekst]: navchal'nyj posibnyk / O. Bojko, Ju. Burakov, P. Chernyk ta in. – L'viv: LISV NU «LP», 2008. – 343 s.

3. Gorbulin V. Gibrydna vijna: vse til'ky pochynajet'sja… [Elektronnyj resurs] / V. Gorbulin. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna–viyna–vse–tilki–pochinayetsya–_.html.

4. Klimovskij S. Imperskaja «igra» Kremlja: krovavyj hod v Parizhe / S. Klimovskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperskaya–igra–kremlya–krovavyiy–hod–v–parizhe.html

5. Klimovskij S. Kreml' vzjal global'nyj kurs na razzhiganie regional'nyh vojn / S. Klimovskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/kreml–vzyal–globalnyiy–kurs–na–razzhiganie–regionalnyih–voyn.html

6. Klimovskij S. Sirijskaja avantjura Rossii: stavki budut rasti / S. Klimovskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/siriyskaya–avantyura–rossii–stavki–budut–rasti.html

7. Koroleva A. U fondov nashlis' sobstvennye rezervy / A. Koroleva // «Expert Online» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://expert.ru/2016/08/3/rezervyi

8. Kryzhanovskij S. Geopolitika i geojekonomika vojny v Sirii: igroki, interesy, strategi / S. Kryzhanovskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/geopolitika–i–geoekonomika–voynyi–v–sirii–igroki–interesyi–strategii.html

9. Kudrjachenko A. Geopolityka [Tekst] / Kudrjachenko A., Rudych F., Hramov V. – K.: MAUP, 2004. – 293 s.

10. Smoljanskij A. Sirijskij mittel'shpil' Kremlja / A. Smoljanskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/siriyskiy–mittelshpil–kremlya.html

11. Smoljanskij A. Katarskaja zagotovka Kremlja: prodat' sirijskuju «kozu» i otvlech' ot Ukrainy i «Boinga» / A. Smoljanskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/katarskaya–zagotovka–kremlya–prodat–siriyskuyu–kozu–i–otvlech–ot–ukrainyi–i–boinga.html

12. Smoljanskij A. Celi Putina sirijskoj operacii i afganskaja zagotovka Kremlja / A. Smoljanskij // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/tseli–putina–siriyskoy–operatsii–i–afganskaya–zagotovka–kremlya.html

13. Solopov M. «Kavkaz» s sirijskim uklonom [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gazeta.ru/army/2016/09/14/10193291.shtml#

14. Trebor I., Zelenjuk K. Chem grozit Ukraine druzhba Putina s Jerdoganom / I. Trebor, K. Zelenjuk // Segodnja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.segodnya.ua/politics/pnews/chem–grozit–ukraine–druzhba–putina–s–erdoganom–741578.html

15. Tyshkevich I. Tri napravlenija aktivnosti Rossii v Ukraine posle tureckogo incidenta / I. Tyshkevich // Hvylja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/geopolitics/tri–napravleniya–aktivnosti–rossii–v–ukraine–posle–turetskogo–intsidenta.html

16. Ukrainskij sindrom Putina: osleplennyj zhelanijami [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://sprotyv.info/ru/news/12076–ukrainskiy–sindrom–putina–osleplennyy–zhelaniyami

Chernyk P. P., *candidate of policy sciences, Assistant professor, Head of the foreign languages and military translation department, National Army Academy named after hetman Petro Sahajdachnyj (Ukraine, L'viv), perto.chernyk@ukr.net*

Ivahiv O. S., *candidate of policy sciences, Head of science and organization department, National Army Academy named after hetman Petro Sahajdachnyj (Ukraine, L'viv), os_ivah20061977@ukr.net*

Syrian dimension in Russian–Ukrainian geopolitical confrontation of modernity

This article analyzes the geopolitical aspects of Russian participation in armed conflict in Syria. It is proved that the main cause's interference in the conflict is the desire of the Russian political elite to divert attention from problems on Ukrainian side concerning the annexation of the Crimea and the war in Donbas. Besides, due to the declaration of fight against the Islamic State to try to keep the alliance regime of Bashar Al–Assad and get out of the sanction pressure of the West. Proved that Syrian vector does not remove Russia «Ukrainian question», but it gives the most valuable resource to the Ukrainian side – time and serves as a strategic exhaustion of Russia.

Keywords: *geopolitical confrontation, armed conflict, international terrorism, international coalition, international relations.*

Черныk П. П., *кандидат политических наук, доцент, начальник кафедры иностранных языков и военного перевода, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), perto.chernyk@ukr.net*

Ивахив О. С., *кандидат политических наук, начальник научно–организационного отдела, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), os_ivah20061977@ukr.net*

Сирийское измерение в российско–украинском геополитическом противостоянии современности

Анализируются геополитические аспекты участия Российской Федерации в вооруженном конфликте в Сирии. Доказано, что основные причины вмешательства в конфликт это желания российских политических элит отвлечь внимание от украинской проблематики в части, что касается аннексии Крыма и войны на Донбассе. Также благодаря декларированию борьбы с Исламским Государством попытаться удержать союзный России режим Башара Аль–Асада и выйти из–под санкционного давления Запада. Обосновано, что сирийский вектор никоим образом не снимает для России «украинский вопрос», однако дает украинской стороне самый ценный ресурс – время, и способствует стратегическому истощению России.

Ключевые слова: *геополитическое противостояние, вооруженный конфликт, международный терроризм, международная коалиция, международные отношения.*

* * *

УДК 32.323

Чупрій Л. В.,
доктор політичних наук, кандидат філософських наук, Директор Центру соціально–політичних досліджень «Генеза», доцент кафедри соціології та політології Національного авіаційного університету (Україна, Київ), chupriy2006@ukr.net

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «МІЖ'МОРЯ» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Аналізуються ідеї польських, українських, литовських дослідників щодо реалізації концепту «Міжмор'я», що сприятиме формуванню потужного геополітичного союзу країн Центральної та Східної Європи (Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія та ін.). Розглядається концепція «прометеїзму» Юзефа Пілсудського щодо формування геополітичного союзу незалежних країн між Балтійським, Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. Досліджуються ідеї Зігфріда Мейєровіца, який вніс значний вклад у розробку програми розвитку країн Міжмор'я. Аналізуються погляди М. Грушевського, який доводить, що географічні особливості України, а саме – водні артерії, ведуть до комунікаційного центру – Чорного моря, що має значне геополітичне значення і відповідає українським національним інтересам. Досліджуються погляди С. Рудницького, який обґрунтував значення Чорного моря для розвитку нашої країни в історичному розрізі й накреслив можливі сценарії розвитку України, передбачаючи налагодження сполучення через мореплавні канали між Чорним, Балтійським морем та Каспієм. Розглядаються ідеї А. Синявського, який детально аналізує географічне становище України в динаміці історичного розвитку з урахуванням тогочасних реалій, розкриваючи значення території нашої держави як транзитної, а також достатньо індустріально розвиненої країни регіону.

Ключові слова: *геополітика, Міжмор'я, геополітичний союз, прометеїзм.*

В умовах посилення міжнародних викликів, перед обличчям російської агресії, поширенням ідей «російського міра», актуалізується питання щодо більш ґрунтовного дослідження і практичного впровадження концепту «Міжмор'я», що сприятиме формуванню потужного геополітичного союзу країн Центральної та Східної Європи (Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія та ін.).

Аналізуючи історичні аспекти, слід зазначити, що дана концепція почала розроблятися і реалізуватися на початку XX століття українськими, литовськими, польськими дослідниками та політиками. Вперше договір щодо створення Балто–Чорноморського союзу був підписаний у серпні 1919 року на конференції під Ригою. Підписи під документом поставили делегації Латвії, Литви, Фінляндії, Естонії, польські та українські представники.

Хоча слід відзначити, що ідея формування союзу Польщі, Литви та українських земель виникла ще в XVII столітті за часів національно–визвольних змагань українського народу. Так український політичний діяч Ю. Немирич підтримував пропольську орієнтацію гетьмана Івана Виговського і виступав за створення федерації Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського. Ю. Немирич разом із Павлом Тетерею стояли біля витоків Гадяцького договору 1658 року, де були прописані ці ідеї. За цим договором українські землі отримували б свій уряд (Раду), гетьмана, канцлера судову владу, державну скарбницю, армію (30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців); скасовувалася дія Берестейської унії. Активно б розвивалася українська культура: передбачалося вільне книгодрукування, проектувалася ще одна академія, крім Могилянської, планувалося відкриття великої кількості шкіл із вільним викладанням. Реалізувати цей блискучий план не вдалося через широкі протипольські настрої в Україні, суперечливу позицію Варшави і тиск Москви.

На початку XX століття значний вклад у розробку програми розвитку країн Міжмор'я вніс глава МЗС Латвії Зігфрід Мейєровіц. Програма містила плани оборонного союзу, інтеграції економічних систем, спільну банківську та монетарну політику, політичну конвенцію про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечення вільного шляху від Балтійського до Чорного морів [3].

Активним прихильником Балто–чорноморського союзу був Йозеф Пілсудський. Перший маршал Польщі розумів, що безпека його країни значною мірою залежить від створення альянсу сильних незалежних держав, які мали виконували функцію «санітарного кордону» між Польщею і Росією і могли б зупинити російську експансію на захід.

У січні 1920–го в резиденції глави Польської держави Юзефа Пілсудського відбулася секретна зустріч маршала з двома вождями антирадянського руху: з Симоном Петлюрою та Борисом Савінковим, представником Білого руху в країнах Антанти. Петлюра боровся за незалежність України і від Росії, і від Польщі. Б. Савінков же домагався створення федеративної демократичної держави, в якій б Росія об'єдналася з усіма своїми «національними окраїнами», включаючи Україну, Польщу і Фінляндію. Метою Пілсудського було відродження Речі Посполитої – федерації Польщі, Литви, Білорусі та України. Об'єднання цих країн в одному геополітичному союзі створило би в Європі територіально зміцнену спільноту. Ключовим елементом цього союзу повинна була стати незалежна Україна. Тому глава польської держави навесні 1920 року вирішив відновити і посилити незалежну, дружньо налаштовану до Польщі Україну. «Не варто мати ілюзій: навіть якщо ми підпишемо мир, ми завжди залишимося ціллю для атак з боку Росії», – казав Пілсудський в інтерв'ю газеті Kurier Poranny [4]. Концепцію Міжмор'я доповнювала інша геополітична доктрина Пілсудського – Прометеїзм, тобто ідея звільнення поневолених Кремлем народів і розподіл імперської Росії на суверенні національні держави. Стратегічною метою Пілсудського було формування геополітичного союзу незалежних країн між Балтійським, Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. Пілсудський прагнув створити федерацію Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії а також, можливо, Фінляндії, яка мала б опиратися також на три кавказькі республіки – Азербайджан, Грузію та Вірменію.

Розуміння спільних польсько–українських інтересів підштовхнуло Пілсудського на підготовку київського наступу польсько–українських військ на більшовиків. Перед початком операції у Пілсудського було декілька сценаріїв. Найбільш бажаний мав би закінчитися повним розгромом більшовицької Росії, але його здійснення було можливе лише за умови допомоги з боку незалежної української держави, оскільки позбавлена України, Росія не становила би загрози для Польщі та Європи. Якби цей сценарій втілився в життя, Друга Річ Посполита отримала б цінного союзника на сході і відгородилася б від агресивної Росії надійним «санітарним кордоном» [4].

Це була не перша спроба Пілсудського відірвати від Росії її західні окраїни. Ще в 1904–му, в розпал російсько–японської війни, майбутній лідер Польщі відправив японському уряду меморандум. У ньому Й. Пілсудський стверджував, що ключем до поразки Російської імперії у війні може стати національно–визвольний рух неросійських народів на берегах Балтійського, Чорного і Каспійського морів – і що польська нація (в ті роки розділена між трьома імперіями) може стати лідером такої боротьби.

У 1904–му Японія ідею маловідомого політика з іншого боку Землі проігнорувала. Через 15 років Й. Пілсудський став більш впливовим політком. І до ідей маршала стали ставитися уважніше. Польща, відновлена в 1919–м після більш ніж вікового розділу, була сповнена ентузіазму кинути виклик багатовіковому супротивнику. А головним спонсором Польщі в геополітичних питаннях стала Франція, яка після перемоги в Першій світовій плекала плани гегемонії в Європі.

Втім, і інші європейські держави були так налякані російською революцією, що ідея створення біля кордонів більшовицької Росії «ланцюга сильних держав» захопила думки і там. «Свого роду загородженням з колючого дроту» назвав таку групу держав міністр закордонних справ Великобританії лорд Джордж Керзон. А італійському прем'єру Вітторіо Орландо належить термін «санітарний кордон», який пізніше увійшов в політичний обіг.

На жаль, слід констатувати, що в 20 роках XX століття ці ідеї не були реалізовані. Проте Пілсудський і його соратники не відмовились від планів створення польсько–українського союзу: уряд УНР в екзилі в союзі з Польщею, Румунією, Великобританією і Францією до 30–х років XX століття продовжували шукати можливості звільнення України від більшовицького ярма. Наприкінці 30–х років польський міністр іноземних справ Юзеф Бек (Józef Beck) намагався модернізувати ідею Пілсудського, пропагуючи в дипломатичних колах ідею «Третьої Європи» – союзу Польщі, Румунії і Угорщини [3].

Наприкінці 30–х років пророчі ідеї Пілсудського, що «без вільної України не буде вільної Польщі» також стали реальністю В 1940 році в Катині, радянським НКВД

була розстріляна еліту польської держави. Не пройшло й 20 років (після падіння України і поразки ідеї Балто–Чорноморського Міжмор'я) як Польща втратила свободу. В усій Східній Європі почалися темні десятиліття неволі.

Під час Другої світової війни концепцію альянсу країн, розташованих на узбережжях Балтійського, Чорного і Адріатичного морів, відродив польський генерал Владислав Сікорський (Władysław Sikorski), який в 1942 році ініціював дискусію між грецьким, югославськими чехословацьким урядами в екзилі. Сікорський вважав, що післявоєнна Центральна Європа повинна стати політично впорядкованим простором національних держав, об'єднаних за принципом конфедерації. Але ця концепція не була схвалена союзниками по антигітлеровській коаліції, а Москвою вона розгладалась як загроза.

Активними прихильниками концепції «прометеїзму» були польські дослідники Є. Ґєдройц, і Ю. Мєрошевський, Ч. Мілош, Я. Куронь, які підтримували ідеї активної допомоги поневоленим народам Росії у здобутті свободи і незалежності. Особливе місце серед цих народів, звісно, займали Україна, Білорусь і Литва. Передумовою цієї співпраці стало не таке просте для багатьох поляків визнання непорушності сьогоднішніх кордонів України, Білорусі та Литви. Визнання втрати Львова та Вільнюса, вважали Ґєдройц та Мєрошевський, є фундаментом майбутньої геополітичної архітектури у цілому регіоні. Єжи Ґе́дройць неодноразово наголошував: «Поляки мають остаточно визнати й зрозуміти, що майбутнє України – це Україна зі Львовом, майбутнє Литви – це Литва з Вільнюсом, а майбутнє Білорусі – це Білорусь з Гродно!» [12]. «Багато польських політиків не раз підкреслювали, що без незалежної України немає незалежної Польщі, а без незалежної Польщі немає незалежної України. Але ці гасла залишаться на папері, якщо ми не переконаємо громадян у їхній слушності» – стверджував» Яцек Куронь [12]. На жаль, прихильники ідеї Міжмор'я, прометеїзму і польсько–українського союзу гинули під час замахів (Симон Петлюра, Тадеуш Головко (Tadeusz Hołówko), Владислав Сікорський, Ярослав Качинський (Jarosław Kaczyński).

Серед українських дослідників прихильниками ідеї «Між'моря» слід назвати С. Рудницького, М. Грушевського, Ю. Липи та інших [5]. Так Степан Рудницький у «Короткій географії України» розглядає Чорне море з точки зору геополітичних орієнтацій України. Він наголошує на специфіці географічного положення нашої країни, яка має широкий вихід до Чорного моря, яке, у свою чергу, пов'язане протоками Босфор і Дарданелли з Середземномор'ям і далі – з Малою азією і африкою [8, с. 107]. У іншій праці «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницький обґрунтував значення Чорного моря для розвитку нашої країни в історичному розрізі й накреслив можливі сценарії розвитку України, передбачаючи налагодження сполучення через мореплавні канали між Чорним, Балтійським морем та Каспієм. Дослідник зазначав: «В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично–географічної ролі України вже в найближчій будучині» [9, с. 107].

Ці ідеї активно підтримував Михайло Грушевський, який у своїй роботі «На порозі Нової України» розробив геополітичну доктрину для України, виділяючи вісь північ–південь. Він зазначав: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, а географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море...» [2, с. 147]. «Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї» [2, с. 148]. Грушевський розумів об'єктивну цивілізаційну належність України до Заходу, закликав орієнтуватися на західні країни. Разом з тим він писав: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнорідних культурних і політичних взаємин» [2, с. 154]. Він доводить, що географічні особливості України, а саме – водні артерії, «ведуть до комунікаційного центру» Чорного моря, шляхи сполучення, «коли б вони будувалися нами в орієнтуванні нашими інтересами» [2, с. 155], теж мали б бути спрямованими до нього.

Підтримуючи ідеї федералізму, М. Грушевський виступає за вільну федерацію «країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно» і зазначає: «І як першу ступінь до такої федерації я вважаю економічне і культурне співробітництво, кооперацію народів Чорного моря» [2, с. 155]. Учений наголошує, що «тісно зв'язавши між собою, сі чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу» [2, с. 156], яку мають використати для блага своїх народів.

Це питання також розглядалось урядом Української Народної Республіки. Перебуваючи в екзилі, уряд УНР проводив підготовчу роботу зі створення Чорноморського союзу. Він мав сприяти «економічному відродженню сходу Європи, діяльним політичним і економічним відносинам із Західною Євро пою». Членами цього союзу мали стати Українська Народна Республіка, Кубань, Грузія, Азербайджан та Вірменія [7, с. 83].

Певну практичну реалізацію ці ідеї мали при підписанні Договору про дружбу і братерство між Туреччиною та Україною. Голова Великих Національних зборів М. Кемаль–Паша виступаючи 3 січня 1922 р. на прийомі з нагоди підписання договору, відзначав: «Туреччина та Україна – найближчі одна до одної країни. Так само є близька й дружба між народами цих двох країн» [11, с. 82].

Подібні ідеї також підтримував А. Синявський. Так А. Синявський у своїй статті «УССР та Близький Схід в світлі геополітики. (Проблема торговельних зв'язків)», розглядав зовнішньополітичні орієнтації Україну стосовно країн Близького Сходу, особливо Туреччини. А. Синявський детально розглядає географічне становище України в динаміці історичного розвитку, але вже з урахуванням тогочасних реалій, розкриваючи значення території нашої держави як транзитної, а також достатньо індустріально розвиненої країни регіону [10, с. 194, 195]. Він зазначає: «Україна є також частиною людскости й також частиною території земної кулі, що може скласти певний економічний комплекс з країнами Близького Сходу на засадах найбільш доцільного розподілу праці й обміну продукцією» [10, с. 196]. Певні перспективи для українсько–турецької торгівлі він, зокрема, вбачає, як вказується в праці, «в зв'язку з енергійною політикою

нової Турції до скорішої інтенсифікації й індустріалізації» [10, с. 198].

Напередодні і в період Другої світової війни ці ідеї розвивали представники української політичної еміграції. Так Ю. Липа у своїй праці «Призначення України» (1938), відзначаючи самобутність і неповторність українців як незалежної нації, їх призначення бути вільними і щасливими, акцентує свою увагу на геополітичній орієнтації України Південь–Північ. Він пише: «Тільки вісь Південь–Північ є віссю українських земель. Оборона своєї осі Південь–Північ – це найважливіше завдання України в історії» [6, с. 236, 237]. Він вірить у стабілізуючу роль вибудованої ним осі в світовій політиці. Ю. Липа в розділі «Союз чорноморських держав» докладно виклав своє бачення геополітики з точки зору становища на Чорному морі, окреслив роль для кожної причорноморської країни, особливо відзначивши роль Кемаля Ататюрка, коли йшлося про Туреччину. Звичайно в умовах радянської тоталітарної системи ці ідеї не могли бути реалізованими.

Лише після проголошення у 1991 р. незалежності України настав новий етап. Так У 1992 році, після повалення комунізму в Польщі (1989) та СРСР (1991), ідея Міжмор'я була втілена в якості офіційної геополітичної концепції на IV з'їзді Конфедерації Незалежної Польщі (KPN) – радикальної партії національно–визвольної орієнтації, яка була заснована в 1979 році у Варшаві. У 1993 р. український Інститут трансформації суспільства розпочав дослідження потенційних можливостей і переваг балто–чорноморського партнерства. В липні 1994, в Києві було підписано угоду між 15 партіями шістьох країн (Польщі, України, Литви, Білорусії, Латвії та Естонії). Конгреси Ліги партій країни Міжмор'я відбулися в 1995 (Ярослав), 1996 (Мінськ) і 1997 (Київ) роках. Була спроба започаткувати видання власного інформаційного бюлетня (вийшло два номера) [7].

Про необхідність балто–чорноморського співробітництва за участю України заявив колишній президент Литви Альгірдас Бразаускас на саміті 1997 р. у Вільнюсі. Саме під час головування цієї країни в Раді держав Балтійського моря (РДБМ) було досягнуто консенсусу щодо участі третіх сторін, зокрема України, у діяльності цієї організації. Найближче до реалізації подібного проекту в рамках організації міжнародного співробітництва був так званий проект Каспійсько–Чорноморсько–Балтійського енерготранзитного простору (КЧБП), який пророблявся у 2007–2008–му роках за ініціативою тодішніх президентів України і Польщі В. Ющенка і Л. Качинського. Його підтримали всі Балтійські країни, Азербайджан і Грузія. Проявили інтерес Туреччина, Румунія та ЄК. На жаль, тоді проект не вдалося реалізувати. Ці ініціативи поступово загальмувалися за часів Януковича і Україна знову опинилася перед дилемою: Схід чи Захід, а чи «сіра зона» між ними.

Останнім часом інтерес до цих ідей значно посилився. Слід відмітити, що під час 70–ї сесії Генеральної асамблеї ООН відбулася перша зустріч країн регіону Адріатичного, Балтійського і Чорного морів. Ідея створення проекту «Міжмор'я» обговорювалася під час зустрічі польського Президента з Петром Порошенком на міжнародному саміті країн Європейської співдружності [1]. Ці ідеї також підтримував польський експрезидент Лех Качинський, який у 2008 році виступав за створення коаліції Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії для політичної підтримки Грузії в умовах військовій агресії з боку Росії. Відомі польські активісти Єжи Гедройц, Юліуш Мірошевський і Богдан Осадчук на сторінках паризького культового часопису «Культура» також доводили важливість для Польщі підтримки незалежності України та створення міцного союзу між ними.

Список використаних джерел

1. Анжей Дуда виступає за створення блоку держав від Балтійського до Чорного моря / Польське радіо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/216158#sthash.AaDzbFG7.dpuf
2. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Наук. думка, 1992. – 543 с.
3. Возняк Т. Парадокси польської геополітики / Т. Возняк // Бібліотека Ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/ji–library/Vozniak/Geopolitychni%20konteksty%20vijny%20v%20ukrajini/Poland_geopolit.htm
4. Іщук В. Intermarium. Балто–Чорноморський союз може стати надійним щитом європейської і євроатлантичної цивілізації / В. Іщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bbsc.eu/analiticheskie–materialyi/bezopasnost/ intermarium–balto–chornomorskiy–soyuz–mozhe–stati–nadiynim–shhitom–yevropeyskoyi–i–yevroatlantichnoyi–tsivilizatsiyi/
5. Корома Н. Місце України у формуванні Балто–Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва / Н. Корома // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2007. – №54. – С.55–57.
6. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
7. Рассоха Л. Балто–чорноморське партнерство: перспективи є / Л. Рассоха // Україна і світ. – 2006. – №20–21.
8. Рудницький С. Коротка географія України. Антропогеографія України [Текст] / С. Рудницький. – Л., 1914. – Ч.2. – 224 с.
9. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів: Наука, 1994. – 270 с.
10. Синявський А. С. Вибрані праці / А. С. Синявський. – К.: Наук. думка, 1993. – 384 с.
11. Черніков І. З глибин століть. Про миротворчу тенденцію у взаєминах України і Туреччини в контексті історії / І. Черніков // Політика і час. – 1994. – №7. – С.78–82.
12. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – К.: Дух і Літера, 2012. – 264 с.

References

1. Anzhej Duda vystupaje za stvopennja bloku depzhav vid Baltijs'kogo do Chopnogo morja / Pol's'ke padio [Elektponnyj pesups]. – Pezhym dostupu: http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/216158#sthash.AaDzbFG7.dpuf
2. Velykyj ukpai'nec': Matepialy z zhyttja ta dijal'nosti M. S. Gpushevs'kogo. – K.: Nauk. dumka, 1992. – 543 s.
3. Voznjak T. Paradoksy pol's'koi' geopolityky / T. Voznjak // Biblioteka I' [Elektponnyj pesups]. – Pezhym dostupu: http://www.ji.lviv.ua/ji–library/Vozniak/Geopolitychni%20konteksty%20vijny%20v%20ukrajini/Poland_geopolit.htm
4. Ishhuk V. Intermarium. Balto–Chopnomops'kyj sojuz mozhe staty nadijnym shhytom jevpopejs'koi' i jevpoatlantychnoi' cyvilizacii' / V. Ishhuk [Elektponnyj pesups]. – Pezhym dostupu: http://bbsc.eu/analiticheskie–materialyi/bezopasnost/ intermarium–balto–chornomorskiy–soyuz–mozhe–stati–nadiynim–shhitom–yevropeyskoyi–i–yevroatlantichnoyi–tsivilizatsiyi/
5. Kopoma N. Misce Ukpai'ny u fopmuvanni Balto–Chopnomops'kogo pegionu: vid idei' do peal'nogo spivpobitnyctva / N. Kopoma // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo univepsytetu imeni Tapasa Shevchenka. Geogpafija. – 2007. – №54. – S.55–57.
6. Lypa Ju. Ppyznachennja Ukpai'ny / Ju. Lypa. – L'viv: Pposvita, 1992. – 270 s.
7. Passoha L. Balto–chopnomops'ke paptnepstvo: pepspektyvy je / L. Passoha // Ukpai'na i svit. – 2006. – №20–21.
8. Pudnyc'kyj S. Kopotka geogpafija Ukpai'ny. Antpopogeogpafija Ukpai'ny [Tekst] / S. Pudnyc'kyj. – L., 1914. – Ch.2. – 224 s.
9. Pudnyc'kyj S. Chomu my hochemo samostijnoi' Ukpai'ny / S. Pudnyc'kyj. – L'viv: Nauka, 1994. – 270 s.
10. Synjavs'kyj A. S. Vybpani ppaci / A. S. Synjavs'kyj. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 384 s.

11. Chepnikov I. Z glybyn stolit'. Ppo mypotvopchu tendenciju u vzajemynah Ukpai'ny i Tupechchyny v konteksti istopii' / I. Chepnikov // Polityka i chas. – 1994. – №7. – S.78–82.

12. Kuron' Ja. Poljaky ta ukrai'nci: vazhkyj dialog / Ja. Kuron'. – K.: Duh i Litera, 2012. – 264 s.

Chupriy L. V., *Doctor of Political Sciences, PhD in Philosophy, Head of the Center for socio–political studies «Geneza», Associate Professor of Sociology and Political science Department, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), chupriy2006@ukr.net*

Historical aspects of formation of concept «Intermarium» in the context of the Ukrainian state

The article analyzes the ideas of the Polish, Ukrainian, Lithuanian researchers concerning the realization of the concept «Intermarium», which will contribute to the formation of a powerful political Alliance of the countries of Central and Eastern Europe (Poland, Ukraine, Lithuania, Latvia, Estonia, etc.). It is discussed the concept of Jozef Pilsudski for the formation of a political Alliance of independent countries between the Baltic and Black Sea, his concept of «Promethea». It is examined the views of Ye. G'yedrojcz, Yu. Myeroshevs'kiy, Ch. Milosh, Ya. Kuron', who supported the idea of Pilsudski about relatively active assistance to the enslaved people of Russia in gaining freedom and independence. Article analyzes the views of M. Grushevskogo, which proves that the geographical features of Ukraine, namely – the waterway, leading to the communication center – the Black sea, have a significant geopolitical importance and corresponds to Ukrainian national interests. It examines the views of S. Rudnizki, who justified the significance of the Black sea for the development of our country in the historical context and outlined the possible scenarios of Ukraine's development, in anticipation of the establishment of communication through naval channels between the Black, Baltic and Caspian Sea.

Keywords: *heo polityka, the Baltic–black Sea Union, Intermarium.*

Чуприй Л. В., *доктор политических наук, кандидат философских наук, Директор Центра социально–политических исследований «Генеза», доцент кафедры социологии и политологии Национального авиационного университета (Украина, Киев), chupriy2006@ukr.net*

Исторические аспекты становления концепта «Междуморья» в контексте украинской государственности

Анализируются идеи польских, украинских, литовских исследователей относительно реализации концепта «Междуморья», что будет способствовать формированию мощного геополитического союза стран Центральной и Восточной Европы (Польша, Украина, Литва, Латвия, Эстония и др.). Рассматривается концепция прометеизму Юзефа Пилсудского относительно формирования геополитического союза независимых стран между Балтийским, Адриатическим, Каспийским и Черным морями. Исследуются идеи Зигфрида Мейєровица, который внес значительный вклад в разработку программы развития стран Междуморья. Анализируются взгляды М. Грушевского, который доказывает, что географические особенности Украины, а именно – водные артерии, ведут к коммуникационному центру – Черному морю, что имеет важное геополитическое значение и соответствует украинским национальным интересам. Исследуются взгляды С. Рудницкого, который обосновал значение Черного моря для развития нашей страны в историческом разрезе и наметил возможные сценарии развития Украины, предвидя налаживание сообщения через мореходные каналы между Черным, Балтийским морем и Каспием. Анализируются идеи А. Синявского, который детально рассматривает географическое положение Украины в динамике исторического развития, но уже с учетом тогдашних реалий, раскрывая значение территории нашего государства как транзитной, а также достаточно индустриально развитой страны региона.

Ключевые слова: *геополитика, Междуморье, геополитический союз, прометеизм.*

* * *

УДК 339.924:+334.726

Кравчук О. А.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kravch.elena@gmail.com

АСЕАН і держави Східної Азії: налагодження діалогового партнерства

Аналізуються основні етапи розвитку відносин між Асоціацією держав Південно–Східної Азії та провідними регіональними країнами Східної Азії; окрему увагу надано з'ясуванню впливу цих взаємин на формування системи безпеки в Азійсько–Тихоокеанському регіоні. Також йдеться про зародження, розвиток і поглиблення інтеграційних процесів у регіоні Південно–Східної Азії; розширення складу АСЕАН подано в контексті участі держав регіону в міжнародних відносинах постбіполярної доби. Застосування проблемно–хронологічного підходу й структурно–функціонального аналізу дало можливість дійти висновку про те, що АСЕАН через двосторонній політичний діалог з державами Східної Азії та існуючий механізм міжнародних організацій може брати дієву участь у вирішенні проблем забезпечення миру й безпеки в Азійсько–Тихоокеанському регіоні й, таким чином, зробити вагомий внесок до справи глобальної безпеки.

Ключові слова: *безпека, зовнішня політика, міжнародний тероризм, партнерство, холодна війна.*

Міжнародні проблеми глобального й регіонального рівня невпинно підштовхують азійські держави до економічної інтеграції, за допомогою якої їхні державно–політичні еліти сподіваються посилити свої позиції в мінливому світі й захистити країни від фінансових потрясінь. Тому в науково–експертному товаристві АСЕАН, за урядової підтримки, було опрацьовано концепцію всеохоплюючого економічного партнерства задля створення зони вільної торгівлі з країнами Східної Азії. Розрахований на 10 років проект формування Східно–Азійського співтовариства (САС) був представлений 23 жовтня 2009 р. на 15–му саміті АСЕАН у Таїланді.

Реальності задуму додає той безперечний факт, що регіон Південно–Східної Азії (ПСА) посідає вагоме місце в зовнішньополітичних конструкціях КНР, Японії й Південної Кореї з огляду на свій геоекономічний та геополітичний потенціал, а також тенденцію зростання нетрадиційних загроз. Адже з погляду міжнародної безпеки ПСА є відносно спокійним регіоном, порівняно, наприклад, із Близьким Сходом. Китай проходить у своєму розвиткові стадію успішних і результативних ринкових реформ та соціально–економічної модернізації, що змушує його розглядати стабільність у регіоні «Великої Східної Азії» як ключове завдання своєї політики.

Плідна ринкова трансформація та глобалізація економіки КНР дозволила розраховувати на неї як найбільш зацікавленого учасника інтеграційних процесів у регіоні. Китайська модель «чотирьох модернізацій», започаткована в грудні 1979 р. й працююча відтоді в цивілізаційному ключі, дуже нагадувала ту, що виникла трохи раніше в регіоні АСЕАН на основі таких компонентів:

– політична стабільність, забезпечена авторитарною владою;

– економічний динамізм, що випливає з оптимальної комбінації ринку та державного регулювання;

– офіційний націоналізм, який налаштований на зміни й при цьому не відлякує будь–якого іноземного інвестора [1, с. 48–51].

Очевидно, жоден із міжнародних акторів не оцінив трансформацію офіційного Пекіна від маоїстської революційності до реформістської поміркованості Ден Сяопіна, від політизованого мислення в дусі «великих стрибків» до дедалі більш економізованого курсу наступних десятиліть так високо, як лідери «первісної» АСЕАН–5 з їхнім жорстким антикомунізмом. Спостерігаючи як Народний Китай відходить усе далі від лівацької ортодоксії до «нормального» націоналізму, добиваючись успіхів в економіці й перетворюючи тоталітарні механізми верхівкового контролю в авторитарні, керівники Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду й Філіппін вже бачили в ньому свого партнера за всією сукупністю політичних і економічних критеріїв.

У супротивному випадкові виявилося б неможливим розширення АСЕАН за рахунок В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі, де при владі й досі перебувають партії – прямі спадкоємці Комуністичної партії Індокитаю. Адже саме китайський досвід модернізації переконав засновників АСЕАН, що можливий некатастрофічний, продуктивний вихід із комуністичної системи в їхній власний модуль розвитку. Тому й прийняття «індокитайців» до Асоціації відбувалося лише тоді, коли з'ясовувалося, що вони фактично наслідують вибір КНР.

Китай, зі свого боку, старанно врахував уроки конфронтації з країнами АСЕАН 1960–1970–х рр., опановував запропоновані ними «правила гри» й на момент азійської фінансової кризи 1997–1998 рр. запевнив сусідів, що, коли не брати до уваги територіальні суперечності в Південно–Китайському морі, він є цілком прийнятним безпековим партнером.

Тільки–но члени АСЕАН зіткнулися з обвальним знеціненням національних валют (постраждали, втративши 20–60% вартості, практично всі регіональні грошові одиниці, а індонезійська рупія знецінилася в 4 рази), що призвело до паніки серед іноземних інвесторів, як КНР уперше продемонструвала себе в якості держави, відповідальної за весь регіон «Великої Східної Азії», причому не лише завдяки суттєвій фінансовій допомозі країнам ПСА, яка тільки в першій половині 1998 р. склала 4 млрд. США [2, с. 41].

Допомога Пекіна врятувала гонконгський долар, що в свою чергу стабілізувало валютні ринки учасників АСЕАН. Але найбільший внесок в оздоровлення економіки регіону КНР зробила тим, що зберегла стабільність власного юаня, інакше фінансова криза мала б катастрофічні наслідки для країн регіону, а можливо, і для всього євразійського економічного простору. Країни АСЕАН офіційно висловили свою вдячність Пекіну, водночас надавши китайському бізнесові широкі можливості для капіталовкладень. У відповідь на це глава Центрального банку КНР заявив, що «обов'язок Китаю як великої держави – підтримувати фінансову стабільність у регіоні».

Зближення з принципових геостратегічних питань відразу ж відбилося на стрімкому збільшенні товарообігу між КНР і країнами АСЕАН: уже в 1999 р. його обсяг, порівняно з попереднім роком, зріс на 16,9% і склав 24,173 млрд. дол. США. У схемі співробітництва «АСЕАН+3» Китай посів ключову позицію – не того, «кого залучають», а того, «хто залучає» [3, с. 118]. Відтоді правомірність такої «зміни віх» підтверджувалася не лише феноменальними темпами господарського росту КНР, а й перетворенням країни на своєрідний взірець східноазійської політичної культури.

Адже саме за прикладом Китаю та з оглядкою на нього інші азійські держави, що розташовані поза межами АСЕАН, але прагнуть грати на цьому полі, активізували переговори про свободу торгівлі з учасниками Асоціації, підвищили рівень порозуміння з нею, приєднуючись до Балійського договору (як це зробили, після КНР, протягом 2003–2008 рр. Індія, Японія, Пакистан, Республіка Корея, Росія, Бангладеш, Шрі Ланка і КНДР), а також оформили з учасниками АСЕАН відносини «стратегічного партнерства».

Водночас не варто скидати з рахунку й те, що в рамках своєї «Великої стратегії» Китай розглядає здобуття ним політичного впливу на країни ПСА через економічну залежність регіону як засіб врівноваження та зменшення контролю США над стратегічними регіональними «choke points» (вузькими морськими протоками), через які проходить 80% імпортованої КНР нафти. Потреба в цьому пояснюється тим, що блокування тієї ж Малаккської протоки розглядається американськими аналітиками як найбільш проста і водночас ефективна тактика нейтралізації КНР, оскільки матиме катастрофічні наслідки для економіки Китаю та його збройних сил. З метою протидії таким планам, Китай, паралельно з включенням згаданих «чутливих» районів до радіусу дії свого ракетного арсеналу, працює над створенням із країнами АСЕАН спільної оборонної системи (з можливістю оренди військово–морських баз), що значно обмежило б свободу дій супротивника КНР в цьому регіоні [4, с. 75].

В АСЕАН склалася певна ієрархія впливовості міжнародних центрів сили, які діють у регіоні ПСА: на вищому щаблі знаходяться США та Китай (хоча КНР за деякими позиціями ще наздоганяє Японію), другий ярус займає Японія, до якої підтягується Індія. В цьому контексті провідними політологами–міжнародниками прогнозуються такі можливі варіанти розвитку подій:

1) КНР самостійно або за погодженістю зі США (якщо між офіційними Пекіном і Вашингтоном виникне домовленість щодо глобального розподілу сфер впливу) прагнутиме позбавити Індію та Японію південно–східно–азійського стратегічного простору в тихоокеансько–азійській безпековій конфігурації. З метою створення контрбалансу таким спробам останніми роками відбувається нарощування стратегічного та військового партнерства між Індією та Японією, враховуючи, серед іншого, підтримку ними ідеї багатополюсної безпеки в АТР в цілому [5]. Тому Пекін від самого початку прагнув обмежити кількість учасників Східно–Азійського саміту, а Японія виступила з пропозицією запрошення на нього Індії, а також Австралії, Нової Зеландії та інших країн, щоб «розмити» досить міцні позиції Китаю (на думку Пекіна, так само як і Японія, ці країни здатні проводити там проамериканську лінію).

2) Індія стане самостійним і самодостатнім центром впливу в ПСА, альтернативним як щодо Китаю, так і Японії;

3) стримування Китаю в регіоні на основі існуючого військово–стратегічного партнерства США з Японією, Тайванем і Південною Кореєю, а також за рахунок посилення стратегічного партнерства між Індією та США, включаючи можливе отримання американськими військовослужбовцями доступу до індійських військових баз та інфраструктури;

4) на думку австралійського оглядача А. Бойда, АСЕАН і далі відіграватиме роль буферу між конфліктуючими інтересами Китаю, Індії та Японії, однак центр тяжіння угрупування поступово переміщуватиметься в бік КНР. Водночас динамічне співробітництво між АСЕАН та Китаєм призведе до покращення політичних відносин та відкладання вбік проблем територіальних претензій, а відтак – виступатиме чинником регіоноутворення [6].

Останніми роками в ПСА спостерігаються дві паралельні тенденції в сфері безпеки: 1) безпекова взаємодія між державами регіону і позарегіональними державами на двосторонньому рівні; 2) створення

багатосторонніх механізмів безпеки, що, серед іншого, зумовлено посиленням таких нетрадиційних загроз, як піратство, міжнародний тероризм, об'єднання на регіональному рівні екстремістсько–терористичних сил країн Південної та Південно–Східної Азії, природні катастрофи, наркотрафік, торгівля людьми тощо.

Наразі існує об'єктивна зацікавленість південно–східно–азійських країн в об'єднанні ресурсів із позарегіональними державами, включаючи насамперед Китай, задля більш ефективного подолання вищезгаданих загроз та створення регіональної системи кооперативної безпеки. Поряд із цим, глибина інтересу асеановських країн у співробітництві з Індією в безпековій сфері значним чином залежатиме від поведінки КНР в регіоні.

Ще один об'єкт регіональної зацікавленості АСЕАН – Японія вже давно стала моделлю модернізації для країн Східної й Південно–Східної Азії, перетворилась на одного з найбільших торговельних партнерів, найважливіше джерело прямих інвестицій і найцінішого постачальника технологій для всіх економік ПСА. В зв'язку з економічною кризою 2008–2010 рр. Японія виділила багатомільярдні ресурси на підтримку фінансової стабільності в менш розвинених членах АСЕАН. Але на тлі тієї ж фінансової кризи та в процесі подолання її наслідків країни Асоціації сконцентрувалися саме на Китаї як головному економічному стабілізаторові регіону, від якого чекають подальшого зміцнення національної валюти й підтримання високих темпів господарського зростання за рахунок внутрішнього попиту.

Хоча початок взаємин АСЕАН із Японією традиційно датується створенням у листопаді 1973 р. спільного Форуму зі штучного каучуку, офіційні відносини діалогового партнерства були встановлені лише після завершення В'єтнамської війни й проведення Першого саміту АСЕАН на Балі 23–24 лютого 1976 р. В умовах швидкого скорочення військово–політичної присутності США в регіоні Японія охоче брала на себе роль активного партнера у встановленні миру й стабільності в ПСА. Саме в цьому крився сенс доктрини «від серця до серця», проголошеної 18 серпня 1977 р. прем'єр–міністром Японії – Фукудою Такео в його виступі у Манілі. Відтоді офіційний Токіо підтримував усі починання й проекти АСЕАН, створивши Фонд культурного обміну, проводячи регулярні зустрічі глав зовнішньополітичних відомств, скликаючи численні конференції й форуми.

А оскільки й на сер. 2010–х рр. КНР, як і раніше, сприймається в АСЕАН із певним дискомфортом і тревогою, регіональні лідери вбачають у Японії своєрідний «баланс» КНР, що дозволяє Асоціації, з одного боку, стримувати Китай, а з іншого – грати на змаганні Токіо й Пекіна за лідерство у відносинах із АСЕАН. Причому навіть в умовах зрослого значення китайського чинника в керівних колах Асоціації ніхто не прагне робити вибір між Китаєм і Японією: для них по–своєму важливі обидва економічні гіганти.

На відміну від перших повоєнних десятиліть, коли на Японію в країнах АСЕАН дивилися з недовірою й підозрою, нині ця держава сприймається в громадській думці ПСА більш дружньо й швидше як партнер, що розуміє потреби країн регіону та їхні прагнення. Японська допомога під час азійської кризи 1997–1998 рр. була зустрінута елітами країн АСЕАН зі щирою вдячністю, адже жодна японська корпорація не залишила Асоціацію й продовжувала працювати, незважаючи на втечу капіталів західних держав. Фінансова допомога Японії також виявилася значною й, головне, вчасною.

Протягом останніх десятиліть Японія продемонструвала обережний і прагматичний підхід до ПСА, кожного разу уникаючи, на відміну від США і Євросоюзу, втручання у внутрішні справи країн АСЕАН. Хворобливі й болючі спогади народів регіону про японську окупацію під час Другої світової (Тихоокеанської) війни та антивоєнна ст. 9 конституції Японії 1947 р. заважали всебічному військово–політичному співробітництву Асоціації з Японією, натомість в інших сферах імперія виявила себе найактивнішим чином. Проголошена в 2002 р. «доктрина Коїдзумі», яка закликала до тіснішої співпраці АСЕАН із Японією щодо розвитку економіки й зміцнення безпеки, була в цілому позитивно зустрінута в країнах ПСА.

Тому на постміністерській зустрічі АСЕАН – Японія в Сінгапурі 23 липня 2008 р. глави зовнішньополітичних відомств країн Асоціації вітали ратифікацію японським парламентом Угоди про всеохоплююче економічне партнерство Японії й АСЕАН та висловилися на підтримку т.зв. «Нової доктрини Фукуди», в якій тогочасний прем'єр–міністр Японії – Фукуда Ясуо (старший син Фукуди Такео) наголосив, що країни Асоціації і Японія мають бути «партнерами, що думають і діють разом, поділяючи «спільний погляд на майбутнє», а наступні три десятиліття мають стати «роками будівництва мостів через прірву, що розділяє азійські країни за рівнем економічного розвитку».

Для досягнення такої мети на саміті було вирішено сформувати групу відомих діячів країн АСЕАН і Японії, що мала виробити рекомендації майбутнього розвитку двосторонніх відносин. На зустрічі особливо виділялася потреба тіснішої співпраці в підвищенні енергетичної ефективності, розвиткові відновлюваних джерел енергії й боротьбі проти епідемій інфекційних захворювань [7]. Хоча притік прямих японських інвестицій в АСЕАН протягом 2006–2007 рр. скоротився з 10,7 млрд. дол. США до 8,9 млрд. дол. США, серед діалогових партнерів Японія залишилася другим головним джерелом інвестицій після Євросоюзу, але першою серед окремих держав.

В оприлюдненій через рік доповіді «групи мудреців» черговому саміту АСЕАН – Японія, який відбувся в жовтні 2009 р. в Таїланді, підкреслювалося, що інтереси обох сторін «співпадають у регіональному й глобальному плані», а це відкриває для них можливості розвивати партнерство й зберігати свої провідні ролі в будівництві Східно–Азійського співтовариства. Довгострокова концепція розбудови цього Співтовариства стала, на думку авторів доповіді, їхньою спільною справою, а «її здійснення повинне перетворитися в головну ціль співробітництва АСЕАН і Японії» [8].

Постійно притягував увагу багатьох політиків АСЕАН і достатньо успішний приклад створення та функціонування ЄЕС за доби холодної війни. Тому вже в 1990 р. тогочасний прем'єр–міністр Малайзії – Махатхір бін Мохамад запропонував сформувати регіональне об'єднання під назвою «Східно–Азійська економічна група» за участю шести членів АСЕАН, КНР, Японії й Республіки Корея. Вони могли б стати рушіями майбутньої інтеграції в Азії, але пропозиція глави уряду Малайзії тоді не була реалізована внаслідок заперечень США і Японії,

які побачили в ній протидію щойно створеному за їхньою ініціативою форуму АТЕС.

Однак фінансова криза 1997–1998 рр. підштовхнула країни Східної й Південно–Східної Азії до зміцнення регіональної співпраці, й інтеграційні процеси поновилися. Вже 14–16 грудня 1997 р. на другому неформальному саміті АСЕАН у Куала–Лумпурі, за участі представників КНР, Японії та Республіки Корея, було реанімовано ідею прем'єра Малайзії про створення в Східній і Південно–Східній Азії торговельно–економічного блоку, що мав зрівняти позиції цих регіонів з такими регіональними об'єднаннями як Євросоюз та керовані Сполученими Штатами АТЕС і НАФТА.

Відтоді саміти в форматі АСЕАН+3 стали регулярними й проводилися зазвичай після чергових самітів Асоціації, але на поч. XXI ст. інтеграційну ініціативу перехопив Китай. Під час дискусій лідерів АСЕАН і групи АСЕАН+3 народилася ідея провести Східно–Азійський саміт із запрошенням ще трьох країн – Австралії, Нової Зеландії й Індії. З огляду на руйнівні наслідки фінансово–економічної кризи 1997–1998 рр., правлячі еліти країн–учасників АСЕАН дійшли висновку, що без тісної кооперації з найбільшими азійськими економіками, включно зі створенням зон вільної торгівлі з ними, Асоціація не зможе реалізувати свої цілі.

Вже в 2000 р. на саміті АСЕАН+3 на пропозицію південнокорейського президента Кім Те Чжуна була створена Східно–азійська робоча група експертів і видатних діячів із 13–ти країн для розроблення концептуального «Бачення Східно–Азійського співтовариства» (East Asia Vision) й підготовки першого Східно–Азійського саміту. Через два роки в Пномпені була заснована Рада підприємництва САС, виникла спільна мережа електронних комунікацій та ухвалена низка інших заходів із посилення інтеграції в форматі АСЕАН+3.

За підсумками роботи дослідницької групи, що опрацьовувала конкретні пропозиції стосовно політики, економіки й соціальної сфери, на саміті АСЕАН+3 у В'єнтьяні в листопаді 2004 р. було вирішено скликати наступного року в Малайзії Східно–Азійський саміт під егідою Асоціації з тим, щоб у подальшому такі зібрання були прив'язані до самітів АСЕАН. Перший Східно–Азійський саміт відбувся 14 грудня 2005 р. в Куала–Лумпурі в форматі АСЕАН+3 із запрошенням глав урядів Індії, Австралії й Нової Зеландії, після чого почалася робота над проектом створення Східно–Азійського співтовариства (САС) на взірець ЄЕС.

У країнах САС, що формується, нині мешкає більше половини населення планети – майже 4 млрд. чол., але 54% зовнішньоторговельного обігу Асоціації припадає на КНР, Японії й Південну Корею, що визначило серцевину Співтовариства за формулою АСЕАН+3. Таку спонтанну інтеграцію залишилося оформити спільним ринком, але, на відміну від Євросоюзу, промоутери САС вважають, що в Азії вони вповні можуть обійтися без спільної військової й політичної стратегії [9]. Координаційним механізмом створення Співтовариства було вирішено зробити Східно–Азійський саміт, який має збиратися щорічно на додаток до самітів АСЕАН, АСЕАН+1 та АСЕАН+3.

Підсумкова декларація Першого Східно–Азійського саміту наголошувала, що він створюється «в форматі АСЕАН+6 для обговорення політико–економічних питань, що становлять спільний інтерес, задля підтримання миру, зміцнення стабільності й економічного процвітання в регіоні Східної Азії з відкритістю назовні й транспарентністю, з опорою на загальноприйняті норми міжнародного права й спільні цінності та з АСЕАН у якості рушійної сили, що працює в партнерстві з усіма іншими членами Співтовариства» [10, с. 269].

Незважаючи на чергове загострення напр. 2005 р. відносин між КНР, Південною Кореєю та Японією, країни АСЕАН спільно зі своїми північними партнерами погодилися на тому, що майбутнє Співтовариство будуватиметься спершу на базі саме інтеграційного угруповання АСЕАН+3, оскільки на той час воно фактично вже склалося. Таке рішення було безперечним успіхом Китаю й невдачею Індії, уряд якої розраховував на вагомішу роль у процесі паназійської інтеграції. Офіційний Нью–Делі з піднесенням поставився до своєї участі в Східно–Азійському саміті й навіть висловився на користь підписання його учасниками договору про вільну торгівлю, але партнери віддали перевагу на початковому етапі вужчій інтеграційній схемі.

Для КНР створення зони вільної торгівлі з АСЕАН (ще 26 серпня 2007 р. Асоціація заявила, що планує укласти всі угоди про вільну торгівлю з шістьма партнерами по САС до 2013 р., у відповідності з наміченим на 2015 р. завершенням створення Економічної спільноти АСЕАН [11]) і просування в напрямку будівництва САС мотивоване стратегічно й економічно. Зіткнувшись із невизначеністю і змінами в зовнішній політиці США після трагічних подій 11 вересня 2001 р., Китай розгорнув широкий дипломатичний наступ задля поліпшення взаємин із південними сусідами, передусім через АСЕАН+3.

Спираючись на цей новий регіоналізм як на засіб обережності, Китай активно протидіяв потенційним наслідкам важко прогнозованої політики однобічності, яку здійснювали в регіоні США. Причому курс КНР на регіональну інтеграцію не був спробою створення якогось єдиного антиамериканського фронту, чимало учасників АСЕАН, а також Японія й Республіка Корея активно включились у цей процес, переслідуючи власні цілі й інтереси. До того ж спершу в аналітичних колах КНР переважали проекти інтеграції в рамках лише Східної Азії у вузькому розумінні цього географічного терміну – через побудову «вісі Пекін – Токіо». Але досить швидко внаслідок чергового загострення китайсько–японських відносин від такого підходу довелося відмовитися, принаймні на невизначений термін.

Розробники китайської зовнішньополітичної стратегії дійшли висновку, що для КНР буде значно легше почати справу саме з Асоціацією, а створення зони вільної торгівлі Китай – АСЕАН спричинить ланцюгову реакцію в формі двосторонніх угод АСЕАН+1 і поступово призведе до єдиної зони вільної торгівлі в межах Східної й Південно–Східної Азії. Для Китаю принциповим було те, що Асоціація виступала політично більш незалежним об'єднанням, ніж військово–політичні союзники США – Японія й Південна Корея. Крім того, учасники АСЕАН зайняли тверду й недвозначну позицію щодо тайванської проблеми, стійко дотримуючись принципу «одного Китаю». Збереження й зміцнення Асоціації в цілому відповідає геополітичним інтересам КНР, незважаючи на розбіжності з територіальних питань у Південно–Китайському морі.

У кінцевому підсумку в експертному загалі КНР взяла гору думка, що в майбутньому Східно–Азійське співтовариство в економічній площині сформується з кількох зон вільної торгівлі в форматі АСЕАН+1, а зона вільної торгівлі Китай – АСЕАН перетвориться на доцентрову силу всієї азійської інтеграції. В подальшому вона зіллється в одну спільну ЗВТ в форматі АСЕАН+3, а пізніше до неї приєднаються й інші країни діалогового партнерства в міру їхньої готовності. Саме такими були й рекомендації вищезгаданої групи експертів, що напрацювала за дорученням саміту АСЕАН+3 концептуальне «Бачення Східно–Азійського співтовариства» за моделлю ЄЕС.

Китайський представник у цій експертній групі – директор Інституту азійських і тихоокеанських досліджень Академії суспільних наук КНР професор Чжан Юнлінь, виступаючи в квітні 2003 р. в Токіо на Конференції з питань азійської економічної інтеграції, наголосив, що «з огляду на глибокі політичні розбіжності серед країн Східної Азії метою політичного співробітництва не може бути створення будь–якої наднаціональної регіональної політичної організації, наділеної наднаціональним правом і адміністративною владою як у Європі. Мова може йти лише про створення механізму політичних консультацій, що пом'якшують суперечності й конфлікти та полегшують їхнє вирішення, коли вони виникають чи можуть виникнути. Враховуючи це, справжня цінність східно–азійського співробітництва – це його процес, а не наперед намічена мета. Процес сам породить механізм, який поєднає країни регіону з більш незалежною зацікавленістю й довірою один до одного» [12].

Але й досі всі формулювання стосовно того, що фундатори САС мають на увазі під терміном «співтовариство», залишаються не вповні чіткими. Приміром, у випущеному в 2008 р. японським Центром міжнародних обмінів збірникові статей із проблематики створення Східно–Азійського співтовариства, зазначається: «Співтовариства – це групи держав, які активно взаємодіють, мають близькі інтереси й спільні історичні долі» [13, p. 94].

Звичайно, викликає сумнів спільність історичних доль таких учасників самітів Східно–Азійського співтовариства як Китай і Японія, чи В'єтнам і Камбоджа, але з усіх навмисно туманних формулювань можна зробити висновок, що йдеться дійсно не про створення певної регіональної надструктури європейського зразка, а про власне процес будівництва того, що уявляється як співтовариство за відомим принципом «ціль – ніщо, рух – все». Таким чином, на практиці реалізується той же підхід, що плідно застосовується й до будівництва Спільноти АСЕАН.

Отже, будівництво Східно–Азійського співтовариства немислимо без рівних і гармонійних китайсько–японських відносин, їхнє поліпшення останнім часом було із задоволенням зустрінуте в усіх країнах АСЕАН. В експертному товаристві висловлюються думки, що для дійсної регіональної інтеграції «Великої Східної Азії» одного двигуна – АСЕАН – очевидно замало, й необхідний другий, більш потужний, у складі Китаю і Японії. На другому діалозі експертів Японії, США і країн Азії на тему Східно–Азійського співтовариства, що відбувся в січні 2008 р. в Токіо, японські науковці стверджували, ніби АСЕАН взагалі не є двигуном, а лише займає тимчасово вакантне місце водія, що вказує дорогу, а двигуни знаходяться в іншому місці, тобто в КНР і Японії, що «прохають водія вести машину обережніше» [14].

Таким чином, швидше всього, країни «Великої Східної Азії» не мають наміру розбудовувати Співтовариство як копію Євросоюзу. Вони віддають перевагу підтримці різних форм преференційного двостороннього і регіонального співробітництва під єдиним поняттям «Східно–Азійського співтовариства», вже випробуваним в АСЕАН. В усякому випадку, є спільне розуміння того, що подальше економічне зростання без просунутої регіональної інтеграції неможливе.

Процес дедалі більше набуває характеру незворотної історичної тенденції: для країн Східної й Південно–Східної Азії вже не стоїть питання, будувати Співтовариство чи ні, питання полягає в тому, як його будувати. Отже, важливий не стільки кінцевий результат, скільки рух до нього, що забезпечує соціальний і міждержавний мир, безпеку та економічне зростання, а відповідно – політичну й соціальну стабільність та збереження при владі політичних еліт і відповідних режимів.

Нині очевидно, що щорічні Східно–Азійські саміти стали новим регіональним форумом, який відіграє істотну роль у підтриманні політичної стабільності й інтеграційних процесів у напрямку створення САС зі своєю суто регіональною специфікою. Протягом останнього десятиліття країни Східної й Південно–Східної Азії довели своє прагнення вивести регіональне співробітництво далеко за межі традиційної міждержавної взаємодії. Зупинити цей процес уже неможливо, незважаючи на весь песимізм і скептицизм, якими він супроводжується.

Список використаних джерел

1. Авторитаризм развития: генезис, функции, перспективы (круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №5. – С.24–56.

2. Козлов А. А. Особенности внешнеполитической активности КНР в период финансового кризиса в Восточной Азии / А. А. Козлов // Китай и АТР на пороге XXI в. – М.: Наука, 1998. – Ч. I. – С.40–53.

3. Канаев Е. АСЕАН–КНР: новая парадигма отношений в сфере безопасности / Е. Канаев // Проблемы национальной безопасности во внешней политике КНР / Отв. ред. – чл.–корр. РАН Г. И. Чуфрин. – М.: ИМЭМО РАН, 2005. – С.110–122.

4. Володин Д. А. США, Китай и новое военно–стратегическое уравнение в АТР / Д. А. Володин // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №2. – С.74–81.

5. Kapila S. China and the Major Asian States: An Analysis / Subhash Kapila // South Asia Analysis Group, Paper No.945. – 2004, March, the 9th.

6. Kuppuswamy C. S. ASEAN Economy – Dominated by China? / C. S. Kuppuswamy // South Asia Analysis Group, Paper No.1184. – 2004, December, the 10th.

7. ASEAN Chairman's statement on Conference in Singapore 23 July 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.WebNewsWire.com.

8. ASEAN – Jap EPG [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.15thASEANsummit.

9. Информационное агентство DV–NEWS. 08.08.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dvnews.com.

10. АСЕАН в начале XXI века. Актуальные проблемы и перспективы / Л. Е. Васильев [и др.]. – М.: ИД «ФОРУМ», 2010. – 368 с.

11. ASEAN to complete free trade agreements by 2013 // Forbes. – 2007, August the 26th.

12. Zhang Yunling. Toward an East Asian Community. Still a Long Way to Go. Paper Prepared for the Research Institute of Economy,

Trade and Industry (RIETI) International Symposium «Asian Economic Integration: Current Status and Future Prospects», April 22–23, 2002, Tokyo, Japan / Zhang Yunling [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rieti.go.jp.

13. Tanaka H., Liff A. The Strategic Rationale for East Asia Community Building / H. Tanaka, A. Liff // East Asia at a Crossroads / J. Wanandi and T. Yamamoto (Eds.). – Tokyo: Japan Center for International Exchange, 2008. – P.90–104.

14. Report of the Second Japan–US–Asia Dialogue on «An East Asian Community and United States». January 22, 2008. – Tokyo: The International House of Japan, 2008.

References

1. Avtoritarizm razvitija: genesis, funktsii, perspektivy (kruglyj stol) // Mirovaja ekonomika i mezhdunarodnyje otnoshenija. – 2005. – №5. – S.24–56.

2. Kozlov A. A. Osobennosti vneshnepoliticheskoj aktivnosti KNR v period finansovogo krizisa v Vostochnoj Azii / A. A. Kozlov // Kitaj i ATR na poroge XXI v. – M.: Nauka, 1998. – Ch. I. – S.40–53.

3. Kanajev E. ASEAN–KNR: novaja paradigma otnoshenij v sfere bezopasosti / E. Kanajev // Problemy natsionalnoj bezopasosti vo vneshnej politike KNR / Otv. red. – chl.–korr. RAN G. I. Chufrin. – M.: IMEMO RAN, 2005. – S.110–122.

4. Volodin D. A. SSHA, Kitaj i novoje vojenno–strategicheskoje uravnenije v ATR / D. A. Volodin // Mirovaja ekonomika i mezhdunarodnyje otnoshenija. – 2006. – №2. – S.74–81.

5. Kapila S. China and the Major Asian States: An Analysis / Subhash Kapila // South Asia Analysis Group, Paper No.945. – 2004, March, the 9th.

6. Kuppuswamy C. S. ASEAN Economy – Dominated by China? / C. S. Kuppuswamy // South Asia Analysis Group, Paper No.1184. – 2004, December, the 10th.

7. ASEAN Chairman's statement on Conference in Singapore 23 July 2008 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.WebNewsWire.com.

8. ASEAN – Jap EPG [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.15thASEANsummit.

9. Informatsionnoje agentstvo DV–NEWS. 08.08.2008 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.dvnews.com.

10. ASEAN v nachale XXI veka. Aktualnyje problemy i perspektivy / L. E. Vasyljev [i dr.]. – M.: ID «FORUM», 2010. – 368 s.

11. ASEAN to complete free trade agreements by 2013 // Forbes. – 2007, August the 26th.

12. Zhang Yunling. Toward an East Asian Community. Still a Long Way to Go. Paper Prepared for the Research Institute of Economy, Trade and Industry (RIETI) International Symposium «Asian Economic Integration: Current Status and Future Prospects», April 22–23, 2002, Tokyo, Japan / Zhang Yunling [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.rieti.go.jp.

13. Tanaka H., Liff A. The Strategic Rationale for East Asia Community Building / H. Tanaka, A. Liff // East Asia at a Crossroads / J. Wanandi and T. Yamamoto (Eds.). – Tokyo: Japan Center for International Exchange, 2008. – P.90–104.

14. Report of the Second Japan–US–Asia Dialogue on «An East Asian Community and United States». January 22, 2008. – Tokyo: The International House of Japan, 2008.

Kravchuk O. A., *Ph. D., Assistant Professor of the Country Studies Department of the Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kravch.elena@gmail.com*

ASEAN and states of the Eastern Asia: setting of the conversational partnership

The article spotlights origin, development and deepening of the integration processes in South–East Asia region; widening of ASEAN's composition is represented in context of region's states participation in international relations of the post–bipolar age. The main stages of relations' development between the Association of Southeast Asian Nations and leading regional states of the East Asia are also investigated; special attention is paid to elucidating of this interaction influence on formation of security system in the Asian–Pacific region. The use of problem–chronological approach and structural–functional analysis made it possible to conclude that ASEAN through political dialogue with states of the East Asia and the existing mechanisms of international organizations can take an effective part in solving the problems of peace and security in the Asian–Pacific region and thus make a significant contribution to the cause of global security.

Keywords: *security, foreign policy, international terrorism, partnership, Cold War.*

Кравчук Е. А., *кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры страноведения, Институт международных отношений Киевского национального университета им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kravch.elena@gmail.com*

АСЕАН и государства Восточной Азии: налаживание диалогового партнерства

Анализируется зарождение, развитие и углубление интеграционных процессов в регионе Юго–Восточной Азии; расширение состава АСЕАН представлено в контексте участия государств региона в международных отношениях постбиполярной эпохи. Основные этапы развития отношений между Ассоциацией государств Юго–Восточной Азии и ведущими региональными государствами Восточной Азии также рассмотрены; отдельное внимание уделено выяснению влияния этих взаимоотношений на формирование системы безопасности в Азиатско–Тихоокеанском регионе. Использование проблемно–хронологического подхода и структурно–функционального анализа дало возможность сделать вывод о том, что АСЕАН, через двусторонний политический диалог с государствами Восточной Азии и существующий механизм международных организаций, в состоянии деятельно участвовать в решении проблем обеспечения мира и безопасности в Азиатско–Тихоокеанском регионе и, таким образом, сделать весомый вклад в обеспечение глобальной безопасности.

Ключевые слова: *безопасность, внешняя политика, международный терроризм, партнерство, холодная война.*

* * *

УДК 32(328.1–329.05)

Рябой Ю. А.,
ст. викладач кафедри політології,
Коледж Миколаївського національного університету
ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв),
ryab–08@mail.ru

Трансформація політичного життя Чеської Республіки в процесі його плюралізації

Питання політичного плюралізму особливо актуально постає на прикладі Чеської Республіки. По–перше важливим моментом суспільних процесів була «Оксамитова революція» 1989 року. В результаті постала нова політична система з реальними атрибутами демократичної держави такими як, багатопартійність, свобода слова, поділок гілки влади. Наступною стадією стало створення двох держав власне Чеської Республіки та Словацької Республіки. Не зважаючи на всі процеси країна стала демократичною державою зі сталою політичною системою, реформованою економікою та повноцінним членством в євроатлантичних структурах. Можна зазначити, що даний приклад є актуальним та корисним для України в процесі її власних реформ.

Ключові слова: *Оксамитова революція, плюралістична партійна система, політична еліта.*

Як констатує Е. Г. Задорожнюк, партійна мозаїка нагадує структури Чехії, коли та перебувала в складі Австро–Угорщини, у міжвоєнний період, а також в 1945–1948 рр. [1, с. 241]. Дійсно, передумови демократизації політичної системи Чехії були закладені ще у другій половині XIX – початку XX ст.ст., коли одним з результатів розвитку чеського суспільства у складі багатонаціональної держави Габсбургів стало виникнення автономної політичної системи із широким спектром партій та об'єднань. Вони відображали інтереси різних верств суспільства та, переживши розпад австро–угорської монархії, здебільшого збереглися у незалежній Чехословацькій Республіці. Будучи, як і Австро–Угорщина, багатонаціональною державою, міжвоєнна Чехія зберегла специфічну особливість політичного ладу габсбурзької монархії: існування автономних національних політичних підсистем, однією з яких була чеська. Розходження полягало у тому, що у 1918–1938 рр. саме чеська підсистема (і чеські політичні партії як її найважливіший елемент) служила фундаментом республіканського режиму. Це відбилося й у самому

терміні «державотворчі партії», який вживався стосовно п'яти провідних політичних партій Чехії. Саме партії перетворилися у головні центри прийняття політичних рішень, ставши основним механізмом вираження волі різних соціальних груп і верств, перед якими стояло непросте завдання збереження демократичного республіканського режиму в країні, яку роздирали міжнаціональні та соціальні конфлікти. Для досягнення цієї мети провідні партії розробили механізм взаємної координації своїх дій і коаліційного співробітництва, що дозволяло уникати різких політичних потрясінь. Така ситуація, з одного боку, сприяла формуванню стабільної політичної системи, з іншою – ця стабільність була у значній мірі ілюзорною, оскільки не усувала, а лише заганяла вглиб існуючі в Чехії протиріччя.

Після 1939 р. нормальний розвиток демократичних інститутів у чеських землях був перерваний спочатку нацистською окупацією, а потім (з лютого 1948 р.) – пануванням Комуністичної партії Чехословаччини, яка зосередила у своїх руках всю владу, використавши її для створення в країні авторитарного режиму радянського типу. Проте навіть у цих умовах багатопартійність була формально збережена, хоча дві не комуністичні партії, об'єднані із Комуністичною партією Чехословаччини та кількома громадськими організаціями у межах Національного фронту, були лише сателітами комуністів, не маючи скільки–небудь помітного впливу на вироблення політичного курсу. Демократична традиція в Чехії, закладена ще в роки монархії та продовжена при Першій республіці, виявилася перерваною, що не могло не відбитися на процесі відновлення демократичних інститутів, у тому числі системи політичних партій, у посткомуністичний період.

У свою чергу, «оксамитова революція» восени 1989 р. у Чехословаччині не тільки поклала початок формуванню нової політичної системи, але й створила умови для закладання правових основ функціонування реальної багатопартійності та плюралістичної демократії. Були прийняті і практично відразу ж впроваджені у суспільну практику відповідні закони, якими регламентувалися порядок проведення виборів у законодавчі органи влади, утворення партій і політичних рухів, припинення та заборони їх діяльності. Були скасовані статті конституції про провідну роль Комуністичної партії у суспільстві, про її чільне положення в політичній системі країни [2, с. 193]. З. Н. Кузнецова зазначає, що реформатори прийшли до влади на революційній хвилі та об'єдналися на базі заперечення комуністичного режиму. Уже на початковому етапі трансформації були створені класичні політичні механізми демократії та, насамперед, реально функціонуюча політична система. Умовою формування плюралістичної партійної системи стала законодавчо проведена деполітизація органів державного управління. Закон про люстрацію заборонив колишнім комуністичним функціонерам займати керівні пости в органах державної влади [3, с. 16]. Застосування в Чехії Закону про люстрацію привело до того, що партійні функціонери комуністичного режиму були повністю виключені із джерел рекрутування нової чеської політичної еліти, яка отримувала свої ресурси у великій соціальній базі дисидентів–демократів.

Особливістю цього періоду в Чехословаччині було також те, що політичні зміни не вінчали соціально–економічну трансформацію, а передували їй. Для створення стандартної системи політичних партій, характерної для європейських країн з розвинутою демократичною традицією, ще не існувало необхідних соціальних передумов. Тому для першого етапу формування нової політичної системи – періоду посткомуністичної лібералізації та створення основ демократії і багатопартійності – був характерний такий феномен, як масові рухи. Вони служили, з одного боку, противагою силам старого порядку, які потерпіли поразку, але не були зломлені остаточно, з іншого ж – являли собою свого роду політичний інкубатор, у рамках якого відбувалося поступове розмежування між різними течіями та формувався фундамент майбутніх партій. У Чеській Республіці таким рухом став Громадянський форум, який об'єднав широкий спектр супротивників комуністичного режиму. А. В. Носова зазначає, що чеський Громадянський форум став важливою частиною процесу політичної демократизації в країні. У структурі форуму можна розрізнити «внутрішню» і «зовнішню» сторони, що обумовило унікальність цієї організації, заснованій на горизонтальних, неієрархічних засадах [4, с. 11].

Перемога Громадянського форуму на перших за 44 роки вільних демократичних парламентських виборах у 1990 р. показала, що короткий період протистояння Комуністичній партії та об'єднаної антикомуністичної опозиції в Чехії завершився переконливою перемогою останньої. Загроза реставрації колишнього режиму була практично усунута, що створило передумови для подальшого формування та структурування системи політичних партій. Ця система створювалася за рахунок декількох факторів. По–перше, відбулося розмежування помірно лівих, центристських і ліберально–консервативних ідейно–політичних течій у межах Громадянського форуму. По–друге, почались організаційні та ідеологічні зміни в Комуністичній партії, яка розділилася за принципом більшої або меншої прихильності різних груп комуністів принципам реформізму і демократії. По–третє, відновили свою діяльність політичні суб'єкти, які виникли на базі колишніх дисидентських груп, громадянських ініціатив кінця 80–х рр. або партій, що діяли в 1948–1989 рр. в еміграції (найбільш яскравим прикладом тут є Чеська соціал–демократична партія). Як вказує Ю. А. Щербакова, зламування старої державної машини та формування нових вищих державних законодавчих і виконавчих органів спочатку носили характер «реконструкції». У результаті домовленості між Комуністичною партією Чехословаччини, Громадянським форумом і «Громадськістю проти насильства» частина депутатів Федеральних зборів країни здали свої мандати, а їх місця зайняли (без проведення виборів, шляхом «призначення») представники опозиції. Багаторазово змінювався склад чехословацького уряду для того, щоб як можна повно задовольнити за своїм персональним складом опозицію. Більше того, в 1990–1992 рр. процес політичної трансформації в Чехословаччині протікав при збереженні існуючого ще при соціалістичному ладі конституційного порядку, на основі Конституції ЧРСР [5, с. 271–272].

У 1990–1992 рр. політичні партії європейського типу, відмітними ознаками яких є відносна чіткість програмно–ідеологічних установок, фіксоване членство та багаторівнева ієрархічна структура, поступово витиснули з політичної сцени більш аморфні суб'єкти – рухи, домінування яких було відмітною рисою перших

місяців після антикомуністичної революції. У Чехії цей процес знайшов своє вираження також у розпаді Громадянського форуму. На його місці виникли кілька партій та об'єднань, з яких найбільш значна роль у новітній політичній історії країни випала на долю правої Громадянської демократичної партії (ГПД). ГДП як найбільш численна та організована політична партія ліберально–консервативного напрямку швидко завоювала широку популярність. Проте їй не вдалося стати монополістом на правому фланзі чеського політичного спектра, де виник і ряд інших, хоч і менш впливових, політичних суб'єктів. Ішло поступове розмежування й на лівому фланзі та у центрі політичної сцени. Однак у цілому системі політичних партій у Чехії в 1990–1992 рр. була притаманна значна роздробленість і нестабільність, що, втім, можна вважати природним явищем, властивим початковій стадії переходу від комуністичного режиму до демократії у всіх країнах Центральної та Південно–Східної Європи. Специфічно чеським феноменом виявилася лише наявність достатню популярної та консолідованої не реформованої Комуністичної партії [6, с. 144].

Однак для того, щоб багатопартійна система в чеських землях отримала певну стабільність, щоб обрисувалися її основні риси, необхідно було відсівання тих угруповань, які виявилися нездатні всерйоз і надовго закріпитися на політичній сцені, і навпаки – зміцнення позицій тих партій, чиї програмні установки виражали прагнення конкретних верств населення. Насамперед, означений процес відобразився у дезінтеграції чеських та словацьких політичних сил. Адже початкове копіювання у ході демократичного транзиту якісно нової у порівнянні з попереднім періодом нормативно–інституціональної бази, покликаної заснувати демократичний політичний режим і додати демократичному методу правління титульне ціннісне значення, цілком закономірно не створило гарантій для виключення виникнення яких–небудь конфліктів і криз політичного та економічного характеру. Навпаки, легітимація та узаконювання практик демократії, підтвердило адекватність розвитку в рамках чеського і словацького соціумів природного конфлікту інтересів, визнання плюралізму думок і легальності діяльності опозиційно налаштованих груп. Однак у випадку зіткнення позицій різних політичних суб'єктів у рамках штучно інституціолізованої моделі федеративної держави це виявилося досить суттєвим.

Так, становлення нової політичної еліти в Чехословаччині мало кілька очевидних специфічних рис. Представляється, що чеська та словацька еліти мали різні джерела рекрутування і по–різному розставляли пріоритети у своїй діяльності. Чеська еліта у своїй більшості була стурбована, насамперед, розвалом економіки, словацька – надавала великого значення боротьбі за національно–державні інтереси словацького народу [7, с. 232]. Представникам чеської та словацької політичної еліти не вдалося виробити єдині підходи до рішення масштабних завдань трансформації і навіть домовитися про прийняття Основного закону країни – нової конституції чехословацької держави. Головний зміст національного питання в Чехословаччині становила комплексна проблема державно–правового врегулювання чесько–словацьких відносин. І на початку 90–х років це питання трансформувалося в проблему власне існування державного утворення за назвою Чехословаччина [8, с. 170].

Дійсно, чехословацьке суспільство ще наприкінці 80–х років XX ст. несло в собі елементи напруги та потенційного конфлікту у відносинах між чехами і словаками. За своєю суттю даний конфлікт являв собою боротьбу національних груп за зміну свого статусу, за право зосередити у своїх руках і розпоряджатися більшою частиною суспільних ресурсів. Оскільки чехословацьке суспільство на початку 90–х років можна було охарактеризувати як демократичне та плюралістичне, саме цей його стан і визначив спосіб рішення конфлікту в договірній формі [9, с. 186]. На думку Ю. А. Щербакової, конфлікт у Чехословаччині, з одного боку, можна розглядати як деструктивне явище, яке призвело до розпаду єдиного державного утворення, а з іншого боку – як явище, що сприяло підтримці рівноваги в окремо взятій Словацькій Республіці та окремо взятій Чеській Республіки [10, с. 119].

Тому до другого електорального циклу у демократичній Чехословаччині, чергу під яким підвели парламентські вибори 1992 р., у чеській і словацькій частинах країни склались дві зовсім різні партійні системи: якщо для Чехії були більш близькі політичні суб'єкти, які базуються на традиційних ліберально–демократичних цінностях, то для Словаччини – характерною виявилася прихильність націонал–популістським ідеям. Відсутність інституціонального механізму для пошуку консенсусу після виборів 1992 р., на яких у різних частинах єдиної держави перемогли протилежні за своїми ціннісними установками політичні сили, виявилося причиною не вирішення в остаточному підсумку політичної кризи, за якою пішов розпад федеративної держави у 1993 р. У даному аспекті, як вказує Ю. А. Щербакова, політична трансформація у своїх основних рисах завершилася в Чеській Республіці до 1993 р. та була оформлена Конституцією Чеської Республіки, прийнятою Чеською Національною радою 16 грудня 1992 р. [9, с. 190].

Подальший процес консолідації системи політичних партій у Чехії довівся на середину 90–х рр., коли виникли досить міцні зв'язки між основними політичними суб'єктами та певними соціальними групами. Одночасно значно зросла роль партій як центрів прийняття рішень, що визначають подальший хід трансформації чеського політичного життя. Зокрема, саме праві партії, що завоювали парламентську більшість на виборах 1992 року, насамперед ГДП, взяли у свої руки забезпечення «оксамитового розлучення» Чехії зі Словаччиною, ініційованого словацькою стороною. У той же час відбувалося швидка маргіналізація і «вимивання» невеликих центристських партій і рухів, які втрачали авторитет і популярність. У цьому сенсі можна говорити про диверсифікованість політичних переваг чеських виборців уздовж осі «ліві – праві» – з концентрацією преференцій по обидва боки від центра цієї гіпотетичної осі. По мірі поглиблення економічних реформ, посилення соціальної диференціації та розшарування посткомуністичного чеського суспільства значна частина центристського електорату початку 90–х «пішла» до правих або лівих політичних сил. Із центристських партій міцні позиції вдалося завоювати тільки християнським демократам.

На лівому фланзі політичного спектра різко підсилилися позиції Чеської соціал–демократичної партії (ЧСДП) як провідної опозиційної демократичної сили. Звісно у 1990 і 1992 рр. соціал–демократи, через цілком зрозумілі причини, не могли одержати великої підтримки виборців. Чеське суспільство, охоплене демократичною революцією та принесеної нею свободою, не бажало знову бачити у владних структурах політичні сили, так чи інакше пов'язані з комуністичним минулим. Але вже до 1996 р. ЧСДП, усередині якої відбувся ряд істотних перебудувань, зуміла не тільки вдало скористатися ситуацією, коли значна частина соціуму розчарувалася у соціально–економічній політиці громадянських демократів, але й, що особливо важливо, запропонувати альтернативну економічну стратегію перехідного суспільства. Критикуючи ГДП за нав'язування соціуму константи індивідуального успіху та матеріального благополуччя, ЧСДП висунула на перший план завдання побудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Запропонована соціал–демократами програму економічних реформ, орієнтованих головним чином на соціальну сферу, одержавши високу підтримку виборців, багато в чому й забезпечила ЧСДП друге місце на виборах у Палату депутатів у 1996 р. При цьому зростання популярності ЧСДП багато в чому являв собою результат «негативного вибору»: виборці віддавали перевагу цій партії, виражаючи незадоволеність політикою правоцентристської коаліції, яка перебувала у влади з 1992 р.

Разом з тим, баланс сил, який склався у результаті парламентських виборів створив у політичному процесі Чехії досить цікавий прецедент: dejure соціал–демократи, які програли вибори, виявилися defacto у ролі переможців. Колишній парламентській коаліції у складі ГДП–ГДА (Громадянський демократичний альянс) – ХДС–ЧНП (Християнський демократичний союз – Чеська народна партія) не вистачило всього двох місць для одержання більшості місць у парламенті та можливості формування правоцентристського уряду. Досить складний переговірний процес і пошук компромісу між політичними суб'єктами в остаточному підсумку привів до того, що громадянські демократи одержали право сформувати кабінет міністрів, але були змушені поступитися ЧСДП рядом планованих до виборів позицій.

Таким чином, у 1992–1996 рр. у Чехії відбулася консолідація провідних політичних сил, однак цей процес залишився незавершеним. ГДП і ЧСДП стали домінуючими суб'єктами на чеській політичній сцені, хоча остаточної консолідації правих і лівих сил навколо цих партій не відбулось. До того ж неоднорідність правоцентристської коаліції та зростаюче невдоволення значної частини суспільства політикою уряду В. Клауса послужили передумовою кризи правих сил. Розпад правоцентристського блоку восени 1997 р. виявився наслідком, з одного боку, внутрішніх протиріч у середовищі правих, з іншого боку, непростої соціально–економічної ситуації в країні та пробуксовки урядового курсу, який приносив правим успіхи і політичні дивіденди на початку та середині 90–х рр., але у другій половині десятиліття більше не виправдував себе. Відставка прем'єр–міністра Чехії, голови ГДП В. Клауса завершила панування правих партій на чеській політичній сцені. До цього ж періоду 1996–1997 рр. відноситься й завершення політико–ідеологічної та соціальної трансформації всіх основних суб'єктів політичного життя.

Розкол серед громадянських демократів привів, з одного боку, до дроблення правих сил на чеській політичній сцені, але з іншого боку – сприяв зімкненню перемігшої більшості ГДП на чолі з В. Клаусом, чия енергія дозволила партії успішно провести виборчу кампанію перед достроковими виборами 1998 року та зберегти за ГДП положення однієї із провідних політичних сил країни. Після перемоги соціал–демократів на виборах 1998 року в Чехії склалась ситуація, за якої не вдалося створити ані право–, ані лівоцентристську правлячу коаліцію. В умовах, коли створення уряду, який опирається на парламентську більшість, представлялося неможливим, способом збереження політичної стабільності в Чехії виявилася, виникла в результаті переговорів двох найбільших партій, ЧСДП і ГДП, нестандартна політична комбінація – «опозиційний договір». Його суттю стало формування однопартійного соціал–демократичного уряду, який опирався на явні меншості у палаті депутатів, але утримувався у влади за рахунок того, що провідна опозиційна партія, громадянські демократи, дозволила йому перебувати у влади, оскільки не піднімала у парламенті питання про недовіру кабінету. Така згода ГДП була обставлена рядом умов, реалізація яких фактично привела до широкого партнерства між соціал–демократами та громадянськими демократами, незважаючи на програмно–ідеологічні розходження між ними. «Опозиційний договір» став засобом деблокування політичної системи Чехії – без зміни конституційних принципів парламентської демократії та зі збереженням пропорційного представництва політичних партій у парламенті Чехії. Позитивний ефект «опозиційного договору» полягав у тому, що політичний прагматизм узяв гору над надмірною ідеологізацією політики, забезпечивши після шести років панування правих сил зміну уряду та значної частини політичної еліти.

К подальшому хоча «опозиційна–договірна» система та продовжувала існувати, підкріплена двома додатковими угодами між ЧСДП і ГДП у 2000 і 2001 рр., ставало ясно, що ця політична комбінація поступово зживає себе. Договір між ЧСДП і ГДП був сугубо тактичною угодою, яка не усунула та не могла усунути глибоких протиріч між двома партіями. Така нестандартна політична практика, яка, по суті, була політичною змовою двох провідних партій країни, викликала у чеському суспільстві нову хвилю громадянського протесту. Така мобілізація громадянського суспільства, актуалізована в результаті спровокованого ЧСДП і ГДП конфлікту, сприяла консолідації політичних сил, які були не згодні з домінуванням у політичному процесі країни двох великих партій. Консолідація ідейно близьких політичних суб'єктів на правому континуумі партійного поля привела незабаром до утворення коаліції чотирьох політичних об'єднань – ХДС–ЧНП–СС–ГДА–ДС («Демократичний союз»), союз яких був офіційно закріплений у результаті підписаної 28 вересня 2000 р. «Святовацлавської угоди». Підписаний чотирма вищезгаданими партіями документ передбачав їх тісне співробітництво, головним чином спрямоване проти виняткового домінування у політичному процесі країни соціал–демократів і громадянських демократів.

Відповідно, як і в 1989–1992 рр., чеське суспільство показало свою прихильність базовим демократичним

цінностям, виявило активну громадянську участь у відстоюванні своїх політичних прав і свобод та підтримало ті політичні сили, які виступили проти монополізації політичного простору, яка ховалася у небезпеці збереження «опозиційної–договірної системи». Надалі у результаті наростаючих протиріч усередині партнерів по «опозиційному договору» ЧСДП і ГДП були змушені відмовитися від своєї політичної угоди. У свою чергу, відмова ЧСДП і ГДП від нестандартної політичної практики та інтеграційні процеси, що відбулися на правому континуумі партійного поля, означали, що партійна конкуренція в Чеській республіці знову повернулася у звичне русло економічного позиціювання різних політичних акторів.

Період 2000–2002 рр. став не тільки часом занепаду та краху «опозиційної–договірної» системи, від збереження якої керівництво ЧСДП офіційно відмовилося напередодні парламентських виборів 2002 року, але й етапом стабілізації системи політичних партій Чехії. Визначилося декілька великих політичних суб'єктів, які представляють основні ідеологічні течії та володіють стійкою популярністю серед певних верств електорату, стабільною матеріальною базою, яка дозволяє звістки широкомасштабну передвиборну кампанію. Такими суб'єктами є поміркувано ліві соціал–демократи, консервативні громадянські демократи, комуністи, ліберали, християнські демократи. Стабілізація соціально–економічної обстановки в Чехії сприяла подальшій маргіналізації сил, які виступають під радикальними гаслами, насамперед, вкрай правої спрямованості [11].

Така ситуація відобразилась на подальшому розвитку політичного життя Чехії в перші півтора десятиліття XXI ст. Так, завдяки посиленню співробітництва Громадянсько–демократичного союзу та Чеської соціал–демократичної партії, сформувався баланс двох сил: правоцентристи та соціал–демократи. Таким чином, Чехія через практику дрібнення політичних суб'єктів та ситуацію монополізації владного простору наблизилася до формування двопартійної системи, визнаною найбільш сприятливою для розвинених демократичних держав. Однак останні дострокові парламентські вибори, які пройшли у Чехії в 2013 р., виявили тенденції переваги лівих сил у політичному житті. Майже 21% голосів виборців набрала ЧСДП, АНО (центристська партія «Акція незадоволених громадян») – майже 19%, Комуністична партія Чехії і Моравії – 15%. ГДП отримала лише 7% голосів виборців та відповідно 16 мандатів у чеському парламенті на противагу загальним 83 мандатам ЧСДП та Комуністичної партії Чехії і Моравії [12]. Наведене свідчить, що у Чехії за останні 20 років відбулось переосмислення лівої ідеології та комуністичної доктрини у політичному просторі на фоні кризового стану неоліберальних та ультраправих концепцій. Тому говорити, що процес трансформації політичного життя Чехії завершився остаточно, а політичні партії сформували плюралістичну систему як це прийнято у демократичній державі, ще зарано.

Натомість, через процес становлення та розвитку чеського політикуму можна провести паралелі із українською моделлю. Слід визнати, що після подій на Майдані у 2014 р. та розпочатої владою політичної перебудови, Україна знаходиться лише на етапі започаткування демократичної державності, яка останні 24 роки вміло консервувалась різними політичними силами. І хоч вітчизняна політична історії містить факти наявності як соціал–демократичних, центристських та націоналістично й ліберально орієнтованих партій, так і укладення компромісних договорів між різними політичними силами, варто констатувати, що здебільшого ці факти носили псевдодемократичний характер, адже були скоріш проявленням волі олігархічних та владних сил тіньової економіки, ніж репрезентацією інтересів громадянського суспільства. До того ж продовження діяльності Комуністичної партії Україні у різноманітних владних конструкціях говорило вже не про реальне ідеологічне значення цього руху, а про конформну підтримку його лідерами будь–яких провладних об'єднань при суттєвому сприйнятті Комуністичної партії Україні, а точніше давно втрачених її цінностей, які перетворились на памфлети, серед найнижчих верств суспільства. На сьогоднішній день українське політичне життя нагадує чеській варіант переходу із посткомуністичної ери у демократичну, який мав місце наприкінці 80 – початку 90–х р. XX ст. Поки що, як і у випадку із чеськими перетвореннями, українці віддають перевагу проєвропейськими та ліберальним політичним партіям, відкидаючи лівий бік політикуму як такий, що гальмує реформи в країні. Однак чеський досвід свідчить, що за євроейфорією приходить тверезий глузд, за яким соціальному аспекту життя віддається перевага перед економічним.

Список використаних джерел

1. Задорожнюк Э. Г. Партии и движения в Чехии: Структурная эволюция и проблема приоритетов // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90–х годов. – М., 1997. – С.239–260.
2. Демократизация и парламентаризм в Восточной Европе: Монография / РАН. ИНИОН. Центр науч.–информ. исслед. глобальных и регион. проблем. Отд. Вост. Европы; Отв. ред. Игрицкий Ю. И. – М., 2003. – 265 с.
3. Кузнецова З. Н. Восточная Европа: Двадцать лет спустя // Новая и новейшая история. – М., 2009. – №6. – С.3–31.
4. Носова А. В. Чешский гражданский форум: «Внутренняя» история: Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.03. – М., 2006. – 28 с.
5. Задорожнюк Э. Г. Почему не устояло в 90–е годы единое чехословацкое государство // Власть – общество – реформы: Центральная и Юго–Восточная Европа. Вторая половина XX века. – М., 2006. – С.259–346.
6. Щербакова Ю. А. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (Конец 80–х – 90–е гг. XX в.): Дисс. канд. ист. наук: 07.00.03. – М., 2003. – 164 с.
7. Новые политические элиты в России и Восточной Европе // Россия и современный мир. – М., 1997. – №1 (14). – С.212–240.
8. Щербакова Ю. А. Национальный вопрос в чешском и словацком обществах // Федерализм и региональные отношения: (Опыт России и Западной Европы): Приложение к журналу «Этносфера». – М., 1999. – С.168–178.
9. Щербакова Ю. А. Российские ученые о трансформации политической системы Чешской Республики // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сб. науч. трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.–информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Редколл.: Игрицкий Ю. И. (отв. ред.), Шаншиева Л. Н. (отв. ред.) и др. – М., 2010. – С.183–197.
10. Щербакова Ю. А. Распад Чехословакии: Попытка анализа общественных процессов / РАН. ИНИОН. Центр науч.–информ. исслед. глобальных и регион. проблем. Отд. Вост. Европы; Отв. ред. Шаншиева Л. Н. – М., 1994. – С.106–119.
11. Башмаков М. С. Электоральные революции как фактор политической модернизации: опыт Чехии и Словакии. – Режим доступу: http://wnpid.amu.edu.pl/images/stories/ssp/ssp_2007_1/sp–7–1–16.pdf
12. Volbydo Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky-konané vednech 25.10. – 26.10.2013. Celkové výsledkyhlasování. – Режим доступу: http://www.volby.cz/pls/ps2013/ps2?xjazyk=CZ

References

1. Zadorozhnyuk E. G. Partii i dvizheniya v Chehii: Strukturnaya evolyutsiya i problema prioritetov // Politicheskiy landshaft stran Vostochnoy Evropyi seredinyi 90–h godov. – M., 1997. – S.239–260.
2. Demokratizatsiya i parlamentarizm v Vostochnoy Evrope: Monografiya / RAN. INION. Tsentr nauch.–inform. issled. globalnyih i region. problem. Otd. Vost. Evropyi; Otv. red. Igritskiy Yu. I. – M., 2003. – 265 s.
3. Kuznetsova Z. N. Vostochnaya Evropa: Dvadtsat let spustya // Novaya i noveyshaya istoriya. – M., 2009. – №6. – S.3–31.
4. Nosova A. V. Cheshskiy grazhdanskiy forum: «Vnutrennyaya» istoriya: Avtoref. diss. kand. ist. nauk: 07.00.03. – M., 2006. – 28 s.
5. Zadorozhnyuk E. G. Pochemu ne ustoyalo v 90–e godyi edinoe chehoslovatskoe gosudarstvo // Vlast – obschestvo – reformyi: Tsentralnaya i Yugo–Vostochnaya Evropa. Vtoraya polovina XX veka. – M., 2006. – S.259–346.
6. Scherbakova Yu. A. Politicheskiy plyuralizm i demokraticheskoe razvitie Chehii i Slovakii (Konets 80–h – 90–e gg. XX v.): Diss. kand. ist. nauk: 07.00.03. – M., 2003. – 164 s.
7. Novyie politicheskie elityi v Rossii i Vostochnoy Evrope // Rossiya i sovremennyiy mir. – M., 1997. – №1 (14). – S.212–240.
8. Scherbakova Yu. A. Natsionalnyiy vopros v cheshskom i slovatskom obschestvah // Federalizm i regionalnyie otnosheniya: (Opyit Rossii i Zapadnoy Evropyi): Prilozhenie k zhurnalu «Etnosfera». – M., 1999. – S.168–178.
9. Scherbakova Yu. A. Rossiyskie uchenyie o transformatsii politicheskoy sistemyi Cheshskoy Respubliki // Vostochnaya Evropa: 20 let sotsialnoy transformatsii. Sb. nauch. trudov / RAN. INION. Tsentr nauch.–inform. issled. global. i regional. problem. Redkoll.: Igritskiy Yu. I. (otv. red.), Shanshieva L. N. (otv. red.) i dr. – M., 2010. – S.183–197.
10. Scherbakova Yu. A. Raspad Chehoslovakii: Popyitka analiza obschestvennyih protsessov / RAN. INION. Tsentr nauch.–inform. issled. globalnyih i region. problem. Otd. Vost. Evropyi; Otv. red. Shanshieva L. N. – M., 1994. – S.106–119.
11. Bashmakov M. S. Elektoralnyie revolyutsii kak faktor politicheskoy modernizatsii: opyit Chehii i Slovakii. – Rezhym dostupu: http://wnpid.amu.edu.pl/images/stories/ssp/ssp_2007_1/sp–7–1–16.pdf
12. Volbydo Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky-konané vednech 25.10. – 26.10.2013. Celkové výsledkyhlasování. – Rezhym dostupu: http://www.volby.cz/pls/ps2013/ps2?xjazyk=CZ

Ryaboy Y. A., *senior lecturer department of political science the college NNU of name V. A. Sukhomlinsky (Ukraine, Mykolaiv), ryab–08@mail.ru*

The transformation of the political life of the Czech Republic in the process of its pluralization

A problem of political pluralism is particularly topical at the example of the Czech Republic. First of all, the remarkable moment in social processes was the Velvet Revolution of 1989. It resulted in a new political system with actual attributes of a democratic state such as multi–party system, freedom of speech, division of power into branches. The next stage was establishment of the two states: the Czech Republic itself and the Slovak Republic. Despite all the processes, the state has become a democratic state with a steady political system, reformed economy and full membership in European and Atlantic blocks. It may be noted that this example is topical and useful for Ukraine in the course of its own reforms.

Keywords: *The Velvet Revolution, pluralistic party system, political elite.*

Рябой Ю. А., *ст. преподаватель кафедры политологии, Колледж Николаевского национального университета им. В. А. Сухомлинского (Украина, Николаев), ryab–08@mail.ru*

Трансформация политической жизни Чешской Республики в процессе ее плюрализации

Проблема политического плюрализма особенно актуально проявляется на примере Чешской Республики. Во–первых, важным моментом общественных процессов была «Бархатная Революция» 1989 года. В результате появилась новая политическая система с реальными атрибутами демократического государства, такими как многопартийность, свобода слова, раздел на ветви власти. Следующим этапом стало создание двух государств, а именно Чешской Республики и Словацкой Республики. Несмотря на все процессы, страна стала демократическим государством с устоявшейся политической системой, реформированной экономикой и полноценным членством в евроатлантических структурах.

Ключевые слова: *Бархатная революция, плюралистическая политическая система, политическая элита.*

* * *

УДК 321.02

Співак М. В.,
кандидат юридичних наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Україна, Київ), moya_posmishka@mail.ru

Аргентинська Республіка: політика здоров'язбереження

Наголошується на важливості створення комплексного підходу до створення нової концепції здоров'язбереження, що буде орієнтована в першу чергу на здорову людину, вироблення механізмів її реалізації та окреслення цілей. Проводиться аналіз політики здоров'язбереження Республіки Аргентина за шістьма блоками кожен з яких характеризується своїми особливостями. Зроблені висновки, що успішність політики здоров'язбереження Республіки Аргентина забезпечується взаємодією політичних акторів, неурядових організацій, громад і окремих громадян.

Ключові слова: *політика, здоров'язбереження, здоров'я людини, політичні актори, громади, муніципалітет, національна програма.*

Україну та південноамериканські держави єднають: спільність геополітичних інтересів; подібність економічної ситуації; типологічна порівнянність ключових завдань; подібність або близькість підходів до проблематики міжнародної безпеки, а також, такі чинники, як взаємні симпатії народів, наявність української діаспори, історичний досвід відносин у минулому.

Враховуючи існування небезпек, що загрожують людству у планетарному масштабі виникає необхідність запозичення позитивного досвіду задля збереження здоров'я людини її її безпечного життя на планеті. Причому, цей досвід важливий не тільки для України, а й для всієї світової політики. Країнам важливо налагодити політичний діалог і механізми наукових консультацій, своєчасно (а краще з попередженням) знаходити робочі схеми подолання наявних і можливих суперечностей.

Як українська, південноамериканська так і інші політики повинні не тільки крокувати в ногу з часом, а й працювати на випередження, тобто бути стратегічно зорієнтованими задля створення передумов для взаємодії, підтримки на міжнародній арені через узгодження позицій щодо світових політичних та економічних процесів, підходів до вирішення існуючих проблем що загрожують здоров'ю людини.

У наукових колах дана проблематика частково знаходить своє відображення у працях Д. Карамишева, Т. Семигіної, Н. Кризиної, В. Москаленка, Я. Радиш та ін. Однак в межах комплексного підходу до створення нової концепції збереження здоров'я, що буде орієнтована в першу чергу на здорову людину, вироблення механізмів її реалізації та окреслення цілей виникає необхідність проведення аналізу державних програм у сфері охорони здоров'я.

Для свого дослідження ми відібрали країну не притримуючись певних стереотипів і критеріїв відбору, переконань і симпатій. Маємо сподівання, що проведений аналіз дасть змогу як науковцям так і політикам, що зосереджені на пошуках підходів до запровадження політики збереження здоров'я в Україні, виробити певну стратегію і успішно її реалізувати.

Політика охорони здоров'я Аргентинської Республіки абсолютно залежна від гідрометеорологічних явищ. Вони завдають значної шкоди людям, власності, та екосистемі, в основному на північному заході, північному сході, і центральних регіонах. Інші типи небезпек відбуваються в регіонах Куйо і Патагонія (снігопади,

лісові пожежі, сейсмічна активність). За прогнозами, вплив льодовиків в Аргентині буде простежуватися до кінці XXI ст., і прибережні райони будуть відчувати збільшення опадів (від 5% до 10%) і стік (від 10% до 30%). Враховуючи кліматичні зміни уряд Аргентини у 2010 р. ратифікував угоду зі зміни клімату з набуттям чинності якої, уряд ставить завдання досягти консенсусу щодо політики економічного розвитку, безпечного розвитку нафтохімічної і металургійної промисловості, скорочення викидів у сільському господарстві, харчовій промисловості та металургії [1].

Не дивлячись на перераховані негаразди уряд Республіки підтримує політику здоров'язбереження, яка забезпечується роботою шістьма основними блоками. До першого, слід віднести суб'єктів які реалізовують політику збереження здоров'я. Це Міністерство здоров'я і дев'ять управлінь: Національне управління з питань зміцнення здоров'я і боротьби з неінфекційними захворюваннями, Національне управління по вагітності, пологах і дитинства, Національне управління з безпеки життєдіяльності і надзвичайних ситуацій, Управління по профілактиці і боротьбі з ВІЛ/СНІД, Національне управління з охорони і профілактики психічних захворювань, Національне управління соціальних пільг, Національне управління детермінантів здоров'я та їх досліджень, Національне управління з контролю за вакцинацією та Національне управління міжнародних відносин [2].

Основне завдання Міністерства здоров'я і Національних управлінь є проведення державної політики, яка сприяє забезпеченню справедливості, інтеграції, участі та соціальної відповідальності на всіх рівнях.

Доречно відмітити, що Аргентина складається з 23 провінцій і федерального округу Буенос–Айрес. Більшість провінцій у свою чергу поділяються на департаменти, а ті – на муніципалітети. Провінція Буенос–Айрес поділяється на округи. Усі провінції мають власні конституції та органи виконавчої, законодавчої і судової влади, але водночас підкоряються і федеральним законам.

Такий адміністративний поділ абсолютно не заважає реалізовувати програми та проводити заходи у галузі охорони здоров'я. Адже, як показали наші розвідки вони поділяються за територіальним принципом. Тобто, впроваджуються не тільки на національному рівні, а й на федеральному, територіальному – залежно від вирішення проблеми.

Тому, наступну складову слід виділити в межах запровадження національних програм і їх реалізації. Загалом, уряд Аргентини підтримує 23–и національні програми. Наприклад: Програма зміцнення здоров'я – вона реалізується через промоутер здоров'я. Програма спрямована на зміцнення соціальних і громадських організацій, а також навчання регіональних лідерів в питаннях охорони здоров'я. Її стратегія спрямована на пропаганду здорового способу життя. Промоутер здоров'я це свого роду посилання, яке генерує участь спільноти в організації, розробці і реалізації державної політики [3]; Національна програма територіальної справедливості і підтримки здоров'я – ця програма була започаткована на основі додержання універсального права на здоров'я, яке має бути гарантовано для всього населення країни. Програма дала змогу впровадити мобільні пересувні одиниці обладнані 3 D медичним обладнанням в муніципалітетах, де була така необхідність. Загалом, мобільні пересувні одиниці забезпечують населення послугами – медичної клініки, стоматології, офтальмології, в ній оснащена клінічна лабораторія та діагностична візуалізація [4]; Програма профілактики захворювань та зміцнення здоров'я в координації з системами охорони здоров'я провінцій і муніципалітетів – завданням програми є залучення місцевих установ і організацій з тим щоб сприяти поліпшенню стану здоров'я і визначення пріоритету здоров'я нації [5]; Програма догляду та профілактики захворювань порожнини роту [6]; Національна програма епідеміології та контролю за поширенням інфекцій в галузі охорони здоров'я. Ця програма була створена у 1983 році, відповідно до резолюції 2885/83 MS. Її виконання лежить на відповідальності Національного інституту епідеміології. Діяльність якого зосереджена на контролі та нагляді за дотриманням санітарних норм і правил в закладах системи охорони здоров'я, з метою недопущення інфікціювання персоналу медичних закладів та зараження пацієнтів [7]; Національна програма вроджених вад серця гарантує хірургічне рішення для всіх дітей в країні з діагнозом вроджені вади серця [8]; на національному рівні запроваджений проект спрямований на зміцнення інституційного потенціалу в галузі охорони здоров'я, національних і провінційних властей, здійснення обов'язків держави з приводу заохочення і захисту здоров'я населення шляхом реалізації основних функцій громадської охорони здоров'я в межах своєї компетенції. Основні функції Плану спростити інституційні механізми на національно–провінційному та місцевому рівнях, заохочувати і розширювати можливості для участі людей в моніторингу та оцінці реалізації проекту та підвищення потенціалу ролі стратегічного управління Міністерства здоров'я, сприяння децентралізації програм громадської охорони здоров'я і підзвітності в системі охорони здоров'я [9]; Програма Sumar (громадська охорона здоров'я) поглиблює федеральну співпрацю, утворену на основі Плану Nacer. Основна мета – зміцнення провінційних систем охорони здоров'я за допомогою нової моделі державної політики (збільшення інвестицій в державний сектор, удосконалення роботи схеми провінційного медичного страхування) [10]; Національна програма збереження здоров'я (резолюції 738/08 і 331/09) – об'єднує всі території Аргентини, людей різних культур, економічного і соціального рівня. В її основі лежить принцип – дотримання права на охорону здоров'я і поваги до особистості. Програма реалізовується через профілактику зміцнення здоров'я у всіх секторах, з залученням населення і неурядових організацій, поширення практик, що сприяють здоровому способу життя, проведення вимірювання факторів ризику (рівень глюкози, гемоглобін, холестерин, артеріальний тиск, індекс маси тіла тощо). Відповідно до політики Міністерства здоров'я і обраної стратегії залучення та участі суспільства, вдається підвищити роль і значення здоров'я як суспільного блага [11]; Національна програма зміцнення здоров'я дітей і підлітків (закон 26.061 та рішення 11/2015) – це комплексна політика, місія якої розробити і зміцнити політику взаємодії між здоров'ям і освітою, забезпечити потреби дітей і підлітків шкільного віку шляхом підвищення заходів по профілактиці захворювань і зміцненню здоров'я [12]; Програма по зниженню захворюваності і смертності серед зооносіїв

(закон №12732 від 29 вересня 1941 р., закон №15465 від 28 жовтня 1960 р., закон №22953 від 19 жовтня 1983 р., постанова №1812 від 4 листопада 2011 р., указ №1088 від 20 липня 2011 р.). Програма працює у сфері виявлення груп хвороб тварин, які передаються людині шляхом безпосереднього інфікування від хворої тварини, через будь–яку рідину (сеча або слина), або через посередника (комахи). Вони також можуть бути отримані шляхом споживання продуктів тваринного походження, або споживання фруктів і сирих овочів. Відповідно до Програми проводяться вакцинації проти сказу, ветеринарний огляд свійських тварин, на постійній основі працюють діагностичні лабораторії, проводиться інформування населення та навчання персоналу для роботи у сільській місцевості [13]; Програма зміцнення системи управління в галузі охорони здоров'я – головна мета полягає в зміні системи за рахунок оновлення моделі первинної медико–санітарної допомоги. Програма охоплює сім провінцій – Катамарка, Жужуй, Сантьяго – дель – Естеро і Тукуман та Корриентес, Чако і Місьйонес [14]; Національна програма по боротьбі з туберкульозом і проказою (постанова 583/14) [15]; Програма що спрямована на розповсюдження та забезпечення ліків [16]; Національна програма зниження захворюваності та смертності від хвороби Шагаса (постанова Міністерства №867 від 2012 р.) – успіх програми багато в чому залежить від вертикальної і горизонтальної координації між усіма рівнями, федеральним і територіальним урядами з громадськістю. Структура плану заходів по виконанню програми включає в себе наступні розділи: цілі; стратегічні лінії; обов'язки відповідних секторів; матриця цілей, заходи та контроль показників; графік; прорахунки і обчислення [17]; Національна програма підтримки сексуального і репродуктивного здоров'я [18]; Національна програма підтримки здоров'я підлітків (закон 26.061, закон 25,673) [19]; Національна програма з профілактики раку шийки матки [20]; Національна програма якості медичної допомоги – реалізовується за напрямками: безпека пацієнтів і управління ризиками в охороні здоров'я; розробка керівних принципів для організації та функціонування служб охорони здоров'я; категоризації служб охорони здоров'я; ведення національної системи зовнішнього оцінювання; розвиток клінічної практики; раціональне використання лікарських засобів; дослідження в області якості медичних послуг [21]; Національна програма здорового харчування [22]; Національна програма по контролю над споживання тютюну (постанова 1124 від серпня 2006 р.) [23]; Програма запровадження системи спостереження за вродженими дефектами – координується Національним центром медичної генетики і співпрацює з більш ніж 150–ма державними лікарнями, приватними пологовими будинками у 24–ох юрисдикціях. Напрямки програми: діагностика і генетичні дослідження, профілактика вроджених вад розвитку у новонароджених, виявлення рідкісних захворювань та ведення національного реєстру вроджених вад у немовлят [24]; Програма громадського та соціального здоров'я – направлена на інноваційну політику зміцнення людських ресурсів для первинного рівня медичної допомоги. Її метою є консолідація місцевих систем охорони здоров'я, та вироблення стратегії первинної медичної допомоги. Консолідація знаходить підтримку в розробці заходів по профілактиці і просуванню практики, за активної участі спільноти шляхом створення мереж і міжсекторального підходу. Це ідеальний простір для місцевого, регіонального та національного діалогу з членами різних груп. На первинному ріні медичної допомоги громадяни, організації, самоврядування, громади, агломерації є головними дійовими особами в процесі зміни моделі. Для досягнення цих цілей вони забезпечені підтримкою викладачів і кураторів, отримують теоретичні та практичні знання [25]; Національна програма муніципалітетів і спільноти – спрямована на розвиток кожної територіальної одиниці її неповторну унікальність у виробленні дієвих механізмів управління у сфері охорони колективного і індивідуального здоров'я враховуючи економічні, культурні, соціальні детермінанти. Програма передбачає залучення до співпраці недержавних суб'єктів: засоби масової інформації, підприємства, фермерів, менеджерів відповідальних за маркетинг, фахівців сервісних компаній тощо. Програма має політичний вимір, це як сценарій, в якому розробляються рішення і ведеться багатосторонній діалог. Кожна територіальна одиниця це як платформа для розвитку динамічних відносин між політичними акторами і громадськістю де чітко визначені вектори співпраці, стратегії, окреслені правові рамки, визначені обов'язки суб'єктів. За такої співпраці обмежуються масштаби втручання однієї територіальної громади в роботу іншої, і вся відповідальність покладається на місцеве самоврядування як основного гравця.

Програма, також, пропонує проведення різного роду заходів для муніципалітетів та громад, призначених для поліпшення розвитку місцевої політики в галузі профілактики і зміцнення здоров'я [26].

Третя складова політики збереження здоров'я забезпечується реалізацією національних планів і проектів. Нині, Міністерство здоров'я робить все необхідне щоб забезпечити справедливість, якість і доступність медичних послуг. У зв'язку з цим, починаючи з 2009 р., Міністерство впроваджує концепцію інтегрованих послуг мережі охорони здоров'я. Вона направлена на протидію фрагментації у системі охорони здоров'я та реалізовується за напрямами зміцнення мережі служб охорони здоров'я, напрацювання практичних навичок медичних бригад; супровід та контроль клінічних процесів управління [27].

Також, у 2002 р. постановою №70/02 впроваджений національний План забору крові (на основі національного закону крові №22990 від 1983 р., декрет 375/89). План включає вимоги до організації національної системи крові, визначає основні принципи організації донорства крові та її компонентів, порядок діяльності установ, закладів охорони здоров'я та підприємств, що здійснюють взяття, переробку, зберігання та застосування донорської крові та її компонентів, реалізацію їх та виготовлених з них препаратів [28].

Роботу четвертої складової забезпечують два інститути. Інститут раку, що займається діагностикою, виявленням і лікуванням ракових захворювань серед населення, проведення наукових розробок, висвітлення досягнень у наукових публікаціях, проведення семінарів і конференцій, запровадження нових методів лікування ракових захворювань тощо [29]. Та Інститут тропічної медицини, науки, соціального забезпечення та політики охорони здоров'я. Його діяльність регламентується законом 26534/2009 та декретом 125/126/2011. Місія

інституту – поширення знань про збереження здоров'я у тропіках і субтропіках Аргентини [30].

П'ята складова успішної політики збереження здоров'я це робота кампаній і інформаційних порталів. Міністерство підтримує п'ять інтернет–інформаційних сторінок. Вони тематично відрізняються одна від одної і насичені інформацією: перша допомога при укусах комарів, захворювань, які вони поширюють, попередження про небезпечні наслідки від укусів, відео–правила поведінки в регіонах для туристів і мешканців Аргентини [31]; інформація про щеплення, заходи профілактичного характеру, правила поведінки при перших проявах грипу, проявах температури, рекомендацій та алгоритму дій при отруєнні угарним газом [32]; що стосується правил безпеки на водоймах, правил перебування під сонячним промінням під час відпочинку, рекомендацій по наповненню водного балансу організму людини, порад щодо збереження продуктів харчування у літній період [33]; з охорони здоров'я в умовах надзвичайних ситуацій та стихійного лиха [34]; страхування життя і здоров'я під час подорожей, захворювання, які характерні для країн, що користуються популярністю серед аргентинців [35].

Остання, шоста складова державної політики здоров'язбереження забезпечується роботою науково–дослідних установ і кадровою політикою. Так, професійна підготовка керівних кадрів і лікарів галузі охорони здоров'я реалізується як один з напрямків державної політики передбачених законом 22127/80. Підготовка медичних кадрів відбувається за різними професійними напрямами за підтримки медичних установ, Національного органу охорони здоров'я, провінцій, Уряду міста Буенос–Айрес, університетів, збройних сил, федеральної поліції і приватних установ. Напрями роботи і організація навчання є частиною національної системи акредитації (Residencias) і відповідають загальним критеріям і керівним принципам визначеним Міністерством здоров'я [36].

Важливу функцію виконує Бюро комплексної політики охорони здоров'я і освіти. Бюро було створено у 2011 р. після підписання угоди про співпрацю між Міністерством здоров'я і Міністерством освіти. Вектор роботи Бюро спрямований у бік співробітництва та налагодження політичного діалогу між обома міністерствами у політиці здоров'язбереження. Основними завданнями суб'єктів взаємодії є: надання необхідної допомоги та підтримки сім'ям; створення умов для належного функціонування та захисту прав дітей; прогнозування проблем, які лежать у компетенції вирішення обох міністерств; надання кваліфікованих послуг для оптимальної адаптації та розвитку дитини; забезпечення комплексного контролю за умовами утримання, оздоровлення і виховання дитини [37].

Науковий напрямок забезпечує Національний дослідницький комітет охорони здоров'я (La Comisión Nacional Salud Investiga). Він займається різного роду проведенням програм, конференцій, семінарів, присвоєнням грантів молодим науковцям. Основним завданням комітету є аналіз змін, які відбулися протягом 30 років демократії, процесів (політичних, інституційних, освітніх і бізнесових), які є ключовими для досягнення ідеальної моделі розвитку галузі охорони здоров'я. У цьому контексті мета комітету відновити роль науки, технологій та інновацій у напрямках: прав людини, зовнішньої політики і політичних процесів, а також запозичення позитивного зарубіжного досвіду у питаннях політики здоров'язбереження [38].

Розглянувши всі складові політики здоров'язбереження Республіки Аргентина, слід зробити висновок, що політична воля уряду Аргентинської Республіки у запровадженні національних програми є позитивним явищем яке сприяє розвитку політичного діалогу на всіх рівнях.

Ефективність механізму взаємодії досягається через основні напрямки: моніторинг, оцінка та аналіз ситуації в галузі охорони здоров'я; контроль ризиків і загроз; пропаганда здорового способу життя з акцентом на попередження неінфекційних захворювань; участь громад, у розробленні і реалізації політики здоров'язбереження на національному рівні, рівні муніципалітетів і громад; розробка політики на основі планування та ефективного управління; забезпечення справедливого доступу до послуг охорони здоров'я; підготовка сучасних і професійних кадрів для галузі охорони здоров'я; розвиток досліджень і впровадження інноваційних рішень в галузі охорони здоров'я; попередження та зменшення впливу надзвичайних ситуацій та стихійних лих на здоров'я людини.

Вважаємо така практика буде корисною для формування політики здоров'язбереження в Україні.

Список використаних джерел

1. Dinámica espacial y temporal de la deforestación en la región Chaqueña del Noroeste Argentino en el período 1977 – 2007.

2. Portal del Ministerio de Salud de la Nación. Direcciones Nacionales. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/

3. Promotores Comunitarios en Salud. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.msal.gob.ar/index.php%3Foption%3Dcom_content%26view%3Darticle%

4. El Programa Nacional de Equidad Sanitaria Territorial (PNEST). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.msal.gob.ar/index.php/component/content/artic

5. Programa de Organización Comunitaria en Salud. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ttp://www.msal.gob.ar/index.php?option=com_con

6. Argeutiua sonrie. http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/478–programa–nacional–argentina–sonrie

7. Programa Nacional de Epidemiología y Control de Infecciones Hospitalarias (VIHDA). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vihda.gov.ar/&usg=ALkJrhjWICSJmnzoHOc1wPhwRY18EyqzHQ

8. Programa Nacional de Cardiopatías Congénitas del Ministerio de Salud de la Nación. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/414–programa–nacional–de–c

9. Proyecto FESP. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/fesp/&usg=ALkJrhjIPutEG6zjVIzyuxyooZlgpRdlNQ

10. El Programa SUMAR es más Salud Pública. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/sumar/index.php/institucional/programa–sumar–mas–salud–publica&usg=ALkJrhikBMH–7faanDRQHAKHfb4KnLhirw

11. Cuidarse en salud. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/453–cuidarse–en–salud&us

12. Programa Nacional de Salud Escolar. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/229–programa–de–sanidad–es

13. Zoonosis nacion. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/zoonosis/&usg=ALkJrhh21IhUvFsN6HeUNgXyKHG9fleE

14. Programa para el desarrollo del Proyecto de Fortalecimiento de la Estrategia de Atención Primaria de la Salud (FEAPS). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/155–programa–para–el–desar

15. Programa Nacional de Control de la Tuberculosis y Lepra. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/

index.php/programas–y–planes/398—programa–nacional–de–control–de–la–tuberculosis&usg=ALk

16. Cuidado de Medicamentos en Atención Primaria de la Salud. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.remediar.msal.gov.ar/&usg=ALkJrhi2C9Q

17. En Corrientes se lanzó el plan operativo 2016 con la presencia de las autoridades del Programa Nacional de Chagas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/chagas/&usg=ALkJrhjX3cM_F30putvT–_peCQqgOUuJAA

18. Programa Nacional de Salud Sexual y Procreación Responsable. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/saludsexual/&usg=ALkJrhie

19. Programa Nacional de Salud Integral en la Adolescencia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/index.php/programas–y–planes/52–programa–nacional–de–salud–integral–en–la–adolescencia&usg=ALkJrhhiSfDVjbSa6

20. Programa Nacional de Prevención de Cáncer Cervicouterino (PNPCC). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/cancer–cervico–uterino/index.php/institucional/programa–nacional/programa–nacional&usg=ALkJrh

21. Programa nacional de calildad de la attention medica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/pngcam/institucional.htm

22. Programa nacionale de deteccion y control de enfermedad celiaca. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/celiacos/materiales.html&usg=ALkJrhjLEScngmG2m2zrG

23. Programa Nacional de Control del Tabaco. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/tabaco/index.php/institucional/programa–nacional&usg=ALkJrhhHi–f24PotmH_a5gwGpvzoioIuSw

24. Enfermedades poco frecuentes y anomalias congenitas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gov.ar/congenitas/&usg=ALkJrhh–S7d3_GfRlSZFnRqVIjgvKRdZOw

25. Programa Medicos Comunitarios. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/medicoscomunitarios/index.php/institucional/ique–es–el–pmc&usg=ALkJrhiX1eNA_RsrEVD42jH–1zuQE1auHg

26. Programa Nacional Municipios y Comunidades Saludables (PNMCS) / http://www.msal.gob.ar/municipios/index.php/institucional/lineamietos–estrategico

27. Prensa y Comunicación. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/redes&usg=ALkJrhj0sjDeiMckCuzAmTBdUTFgH2K_0

28. Plan Nacional de Sangre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/plan–nacional–sangre/index.php%3Foption%3Dcom

29. Instituto Nacional del cancer. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/inc/&usg=ALkJrhgr9aeu6z2ZBh3D6YwLUyNNvjunMw

30. El Instituto de Medicina Tropical: Conocimiento y políticas socio-sanitarias. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/inmet/index.php/ct–menu–item–2/ct–menu–item–4&usg=ALk

31. Vivamos libres de mosquitos. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gov.ar/dengue/&usg=ALkJrhi3FuRGCl2Dm–UDDcll7DCuerKS1g

32. Cuidados invierno. http://www.msal.gob.ar/cuidados–invierno/&usg=ALkJrhhsWGua5RBkr2_WBP4TaEZbSzbGiQ#panel–3

33. Cuidados verano. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/cuidados–verano/&usg=ALkJrhgPw9Wli–VjCE

34. Salud en Emergencias y Desastres. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/salud–y–desastres/&usg=ALkJrhjLLbrSgmjN

35. Salud del Viajero. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/viajeros/&usg=ALkJrhjHWC_Hu_0awJkddHLYCBUtO4ht

36. Qué es el Sistema Nacional de Residencias del Equipo de Salud. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/residencias/index.php/el–sistema/sistema–nacional–de–residencias&usg=ALkJrhg4XqsgEsmeNmHmFTRfY

37. Mesa de Políticas Integradas Salud–Educación. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msal.gob.ar/observatorio/index.php%3Foption%3

38. La Comisión Nacional Salud Investiga. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https:// http://www.saludinvestiga.org.ar/index.asp&usg=ALkJrhjA9Vf8

Spivak M. V., *PhD in juridical sciences, Institute of state and law V. M. Koretsky of NAS Ukraine (Ukraine, Kyiv), moya_posmishka@mail.ru*

The Argentine Republic: politics and preservation of health

It is noted the importance of establishing an integrated approach to the creation of a new concept of preservation of health, will focus primarily on a healthy person, work out mechanisms of its implementation and the objectives. Conducted policy analysis of preservation of health of the Republic of Argentina for six blocks each of which has distinct features. It is concluded that the success of the policy of preservation of health of the Republic of Argentina is provided by the interaction of political actors, non–governmental organizations, communities and individuals.

Keywords: *politics, preservation of health, human health, political actors, community, municipality, national program.*

Спивак М. В., *кандидат юридических наук, Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины (Украина, Киев), moya_posmishka@mail.ru*

Аргентинская Республика: политика здоровьесбережения

Отмечается важность создания комплексного подхода к созданию новой концепции здоровьесбережения, которая будет ориентирована в первую очередь на здорового человека, наработаны механизмы её реализации и определены цели. Проводится анализ политики здоровьесбережения Республики Аргентина за шестью блоками, каждый из которых характеризуется своими особенностями. Сделаны выводы, что успешность политики сохранения здоровья Республики Аргентина обеспечивается взаимодействием политических актёров, неправительственных организаций, общин и отдельных граждан.

Ключевые слова: *политика, здоровьесбережение, здоровье человека, политические актёры, общины, муниципалитет, национальная программа.*

* * *

УДК 341.123

Степко О. М.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), stepko2004@ukr.net

Головні аспекти інформаційного забезпечення миротворчої діяльності ООН

Аналізуються проблеми інформаційного забезпечення миротворчої діяльності ООН. Висвітлено основні елементи концепції операцій з підтримки миру. Розглянуто основи теорії і практики діяльності ООН в сфері підтримання миру та її інформаційного забезпечення. Проаналізовано основні підрозділи ООН, що займаються миротворчими операціями та їх співробітництво в інформаційній сфері.

Ключові слова: *інформаційна діяльність ООН, інформаційне забезпечення, миротворчі операції ООН, Департамент операцій з підтримання миру.*

Головною *метою* статті є проаналізувати основні проблеми інформаційного забезпечення миротворчої діяльності ООН.

На протязі останніх десятиліть провідні політичні лідери та експерти завжди приділяли інформаційним проблемам дуже серйозну увагу. Серед закордонних дослідників, що обґрунтовували роль інформації у світі, необхідно виділити роботи А. Гора, З. Бжезинського, М. Маклухана, А. Тоффлера та ін. Велику увагу інформаційному розвитку продовжують приділяти Генеральні Секретарі ООН, серед яких особливий внесок в інформаційне забезпечення миротворчості зробили Б. Галі та К. Аннан.

Серед українських вчених, що досліджують роль інформації, інформаційні відносини та роль міжнародних організацій в них, хотілося б виділити В. П. Гондюла, Г. Г. Почепцова, О. В. Зернецьку, О. В. Литвиненка та Є. А. Макаренко. Серед робіт українських дослідників, які торкаються миротворчої роботи ООН, варто відзначити праці В. С. Бруза, Л. І. Скороход та Ю. С. Скорохода та ін.

Одна з головних причин створення ООН і основна частина її повноважень – забезпечення міжнародного миру і безпеки. З моменту свого виникнення ООН неодноразово запобігала погрозі переростання спорів у відкриті воєнні дії, переконувала протиборчі сторони використовувати замість зброї стіл переговорів чи допомагала відновити мир там, де конфлікт виходив з–під контролю. Підтримання миру є частиною набагато ширших зусиль, яких докладає ООН для справи миру. ООН застосовує превентивну дипломатію для ліквідації конфлікту ще до того, як він вибухне, а також постконфліктне миробудівництво для створення умов стійкого миру та усунення причин нового конфлікту. На всіх цих етапах використання індустрії інформації є життєво необхідним.

Головний фактор, який вплинув на функціонування ООН полягає в тому, що питання політики, вийшли за рамки секторів і країн. Стійкий розвиток, операції по наданню допомоги, зв'язок між гуманітарною допомогою і співробітництвом з метою розвитку перетинають секторальні та інституціональні границі. Треба відзначити також, що темпи змін прискорюються. У результаті інформаційної революції люди, що роблять політику, і громадськість більше знають про те, як сьогоднішні дії можуть позначитися в майбутньому. Зараз, коли значення фактору часу радикально змінилося, особливо цінується швидкість реагування і гнучкість будь–якої організації.

В області забезпечення миру і безпеки ООН займається головним чином внутрішньодержавними конфліктами, що нерідко мають серйозні міжнародні наслідки і часто зв'язані з гуманітарними надзвичайними ситуаціями. Останні тенденції свідчать про те, що конфлікти такого роду будуть і надалі вимагати пріоритетної уваги ООН.

В наш час сформувалася концепція операцій з підтримки миру (ОПМ), елементи якої можна сформулювати так: ОПМ здійснюються насамперед з метою попередження конфліктів і мирного вирішення спорів; підготовка і проведення таких операцій тісно координуються з регіональними організаціями і пов'язуються з політичним врегулюванням і гарантіями з боку РБ чи її постійних членів; розширяється сфера застосування сил з підтримки миру; операції поєднуються з рішенням економічних, соціальних і гуманітарних проблем відповідних країн і регіонів; створюється єдина система підготовки національних контингентів; встановлюється правова і фінансова основа діяльності сил з підтримки миру.

Основи теорії і практики діяльності ООН в сфері підтримання миру та її інформаційного забезпечення викладені у таких доповідях Генсеків ООН, як «Порядок денний для миру: превентивна дипломатія, миротворчість та підтримка миру» Б. Б. Галі [1] та «Ми, народи: роль ООН у XXI столітті» К. Аннана [2].

Серед головних шляхів забезпечення миру та безпеки відзначають превентивну дипломатію, миротворчість, підтримку миру та постконфліктне миробудівництво. Найбільш бажане й ефективне застосування дипломатії – це до того, як напруженість переросте в конфлікт, чи якщо він почався – вживання негайних заходів для стримування й усунення його причин. ООН має потребу в ранньому попередженні, зборі інформації й аналізі фактів. Для цього може відбуватися обмін військовими місіями; можна створити регіональні центри зі зменшення небезпеки; повинний бути вільний потік інформації і спостереження за виконанням угод.

Превентивні кроки повинні ґрунтуватися на своєчасних і точних фактах. Для ООН необхідна інформація повинна охоплювати економічні і соціальні тенденції, а також політичні події. Необхідно частіше застосовувати процедуру встановлення фактів. Детальну інформацію також часто надають контакти Генсека з урядами держав–членів. Крім того Генсек посилає старших посадових осіб для проведення консультацій. Усі держави повинні бути готові надати інформацію, необхідну для ефективної діяльності ООН. Місії для збору фактів санкціонує Рада Безпеки чи Генеральна Асамблея ООН. Крім того, ці місії можуть допомагати улагоджувати суперечки однією своєю присутністю.

В області раннього попередження існує необхідність зміцнити механізм так, щоб була можливість синтезувати інформацію з політичними показниками, для визначення погрози миру і дій ООН. Результати аналізу повинні доводитися до Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, Б. Галі запропонував ЕКОСОР представляти доповіді по економічних і соціальних подіях, що можуть бути погрозою миру. Велика роль у ранньому попередженні повинна приділятися регіональним механізмам і організаціям. Генсек наголосив на важливості для всіх організацій встановлення зв'язку з ООН для вживання заходів в області безпеки.

Підтримку миру можна вважати винаходом ООН. Вона допомогла стабілізувати обстановку в багатьох районах напруженості у світі. Принципи цієї діяльності швидко пристосовуються до вимог часу, хоча основа залишається незмінною: чіткий і реальний мандат; співробітництво сторін у його виконанні; підтримка з боку РБ; готовність держав–членів надати свій військовий, поліцейський і цивільний персонал; ефективне керівництво з боку ООН; відповідна фінансова і матеріально–технічна підтримка.

Без постконфліктного миробудівництва всі попередні досягнення не будуть мати такого значення для життя людей в конфліктній зоні. Для реального успіху ОПМ повинні містити в собі зусилля по встановленню і підтримці структур, необхідних для зміцнення миру і підвищення впевненості і благополуччя. Така діяльність може містити в собі, зокрема: консультації персоналу для забезпечення безпеки, нагляд за виборами, захист прав людини, реформу і зміцнення урядових закладів. Після війни міжнародного характеру такі заходи включають здійснення конкретних проектів, що зв'язують країни, сприяння соціально–економічному розвитку, підвищення довіри, спільний розвиток сільського господарства, культурний обмін і обмін в області освіти.

Генеральний секретар ООН К. Аннан у своїй доповіді «Ми, народи: роль ООН у XXI столітті» визначив основні напрямки і принципи діяльності Організації в галузі забезпечення миру та безпеки в наш час. На думку Генсека, ООН являє собою щось більше, ніж простий інструмент – вона покликана впровадити нові принципи в міжнародні відносини. Про те, наскільки далеко мир пішов від чисто міжнародного, свідчить характер нинішніх погроз миру і безпеці. Положення Статуту засновані на припущенні про те, що зовнішня агресія складає найбільш серйозну погрозу, однак в останні десятиліття набагато більше людей було вбито в результаті громадянських воєн, етнічних чищень і актів геноциду. ООН ще не адаптувала свої інститути до цієї нової реальності.

Формальним організаційним структурам найчастіше бракує широти охоплення, швидкості й інформаційного потенціалу, що дозволяють не відставати від швидких змін у світі. Тому мобілізація ресурсів різних глобальних сил може бути пов'язана з формуванням нежорстких глобальних мереж з питань політики, що не визнають кордонів. Такі мережі можуть носити віртуальний характер, дозволяючи переборювати звичайні перешкоди відстані та часу. Саме ООН прекрасно підходить для того, щоб підтримувати такі коаліції.

Завдяки закінченню «холодної війни», ООН стала грати більш помітну роль. Різко активізувалася її діяльність як по підтримці, так і по встановленню миру. У 2000–х роках війни велися головним чином усередині держав. Ці війни не стільки стирали кордони, скільки вбивали людей. На початку XXI ст., після всіх цих конфліктів, формується нова концепція безпеки. Якщо раніше забезпечення безпеки означало захист території від зовнішнього нападу, то тепер воно містить у собі захист усього населення і конкретних людей від насильства, породженого усередині держави.

Ці нові задачі змушують ООН коректувати традиційні концепції, але одне залишається вірним: починати потрібно із запобігання. У бідних країн менше економічних і політичних ресурсів для того, щоб врегулювати конфлікти. Це означає, що зменшення бідності і досягнення економічного росту – це крок на шляху до запобігання конфлікту. Тому всі, хто займається запобіганням конфліктів повинні вирішувати всі ці проблеми в комплексі. Але навіть найбільш гарні стратегії стримування можуть привести до невдачі, і тому можуть знадобитися інші заходи. Одна з них полягає в готовності захищати вразливих людей. У зв'язку з цим, більш широке використання інформаційних технологій може сприяти зменшенню страждань для людей у період надзвичайних ситуацій.

Тоді як у центрі традиційних ОПМ були головним чином зусилля зі спостереження за припиненням вогню, сьогоднішні комплексні миротворчі операції носять зовсім інший характер. Їх ціль полягає в тому, щоб допомогти конфліктуючим сторонам забезпечувати свої інтереси політичними засобами. З цією метою ООН сприяє створенню і зміцненню політичних установ, а також розширенню їхньої бази. Організація працює разом з урядами і місцевим населенням, для того щоб доставляти гуманітарну допомогу, реінтегрувати колишніх комбатантів у суспільство, проводити розмінування, налагоджувати комунікації, готувати і проводити вибори, а також сприяти стійкому розвитку.

Як і вся діяльність Секретаріату ГА ООН, ОПМ здійснюються під загальним керівництвом Генсека. Практично всі підрозділи Секретаріату в тому чи іншому ступені беруть участь у наданні консультацій і наданні допомоги Генсеку в питаннях планування чи координації керування цими операціями.

В Управлінні Генерального Секретаря з підтримкою миру зв'язані 5 підрозділів. Адміністративна канцелярія Генсека надає йому допомогу в підтримці контактів зі старшими посадовими особами, що відповідають за діяльність з підтримки миру. Крім цього, співробітники інформують заступника Генсека по спеціальних політичних справах про всі види діяльності, що мають відношення до існуючої чи майбутньої операції з підтримки миру, і консультують його по різних аспектах такої діяльності. Управління по спеціальних політичних питаннях надає консультації і допомогу Генсеку у виконанні їм функцій, зв'язаних зі здійсненням ОПМ і керівництвом ними. Заступник Генсека складає плани у відношенні нових ОПМ і здійснює керівництво існуючими операціями. Він виробляє тактичні установки й оперативні вказівки для командуючих операціями ООН. Військовий радник консультує Генсека і його заступника по військових аспектах операцій на всіх етапах від їхнього планування до практичного здійснення.

В Управлінні з досліджень і збору інформації Помічник Генсека, що очолює це Управління і його співробітники відповідають за дослідження, збір і поширення в рамках Секретаріату інформації, що стосується функцій Генсека. У цій якості вони працюють у тісному контакті з заступником Генсека по спеціальних політичних справах і надають йому відповідну інформацію, що має ться в їхньому розпорядженні, що може мати наслідки для започаткування чи здійснення ОПМ.

Департамент із питань адміністрації і керування відіграє важливу роль у плануванні й організації нових ОПМ. До складу Департаменту входить Управління загального обслуговування, що здійснює керівництво трьома організаційними підрозділами до числа яких відносяться: Відділ польових операцій, Служба комерційних операцій, закупівель і перевезень та Служба електрозв'язку і машинних операцій. Відділ польових операцій має певну інформаційну функцію. Його обслуговування охоплює, зокрема, матеріально–технічне забезпечення, управління запасами, зв'язок, забезпечення координації з урядами, організацію поїздок (військового і цивільного персоналу), фінансові питання, а також електронну обробку даних. У число обов'язків Служби комерційних операцій, закупівель і перевезень входить закупівля матеріалів і устаткування для виїзних місій ООН. Служба електрозв'язку і машинних операцій здійснює в Центральних установах телекомунікаційне забезпечення ОПМ, включаючи передачу повідомлень, технічне обслуговування ліній зв'язку та ін.

Також миротворчими операціями займаються інші департаменти, зокрема, Департамент по політичних питаннях, Департамент з обслуговування конференцій. Головним Департаментом в питаннях забезпечення миру та безпеки звичайно є ДОПМ (Департамент операцій з підтримки миру). В нього дуже велика кількість функцій, пов'язаних з інформаційною діяльністю. Він служить як оперативний підрозділ Генсека для всіх ОПМ і відповідає за здійснення керівництва, керування, планування і підготовку цих операцій; підготовляє доповіді Генерального секретаря Раді Безпеки і Генеральній Асамблеї з окремих ОПМ, питань підтримки миру в цілому і розмінування; служить як координаційний центр ООН з питань розмінування, координує всю діяльність ООН по розмінуванню; надає секретаріатські послуги Спеціальному комітету з ОПМ; на основі рішень Ради Безпеки розробляє політику і процедури для заснування нових ОПМ; розробляє оперативні плани і методологію для багатопланових операцій; здійснює завчасне планування для можливих нових ОПМ і зв'язаних з ними заходів; підтримує контакти зі сторонами конфлікту і членами Ради Безпеки у відношенні ефективного здійснення рішень Ради Безпеки; підтримує зв'язок

з державами–членами, установами системи ООН та іншими організаціями і координує їх участь в операціях; готує провідні вказівки і принципи з питань підготовки кадрів для держав–членів, що надають контингенти, для ОПМ [3].

Розглядаючи питання співробітництва в системі ООН з питань забезпечення миру та безпеки треба відзначити, що важливим досягненням було налагодження тісних робочих зв'язків ДПІ (Департамент публічної інформації) з ДОПМ, а також Департаментом з політичних питань і Управлінням по координації гуманітарних питань. З огляду на думку Генсека про те, що інформація і комунікація повинні знаходитися в самому центрі стратегічного управління ООН, можна сказати, що всі структури, яких це стосується, визнали, що суспільна інформація і комунікація стануть головною частиною їхньої діяльності. В результаті зусиль по удосконалюванню співробітництва і координації між відповідними департаментами ДПІ бере участь у консультаціях і підготовчій роботі на початкових етапах розгортання місій з підтримки миру й інших польових місій. Це дозволяє відповідним департаментам виділяти адекватні ресурси для інформаційних компонентів таких місій на плановій основі, а не від випадку до випадку. Зараз ДПІ виступає як координаційний центр для підтримки заходів в області суспільної інформації і комунікації в ході польових операцій. ДПІ провів ретельне вивчення й огляд досвіду ОПМ, що дозволило розробити відповідні керівні принципи для створення і функціонування компонентів суспільної інформації і комунікації в ході польових операцій.

Забезпечення тісної координації із Секцією з проблем миру і безпеки ДПІ є одним із ключових елементів стратегії, ефективне здійснення якої неможливо без співробітництва між цими двома департаментами. ДПІ у свою чергу запропонував ДОПМ взяти участь у дискусіях з питань про стратегічні комунікації.

Отже, надалі успіх буде залежати від здатності ООН забезпечувати єдність цілей її різних департаментів, фондів і програм, що дозволить їй діяти узгоджено і використовувати свої ресурси на стратегічно важливих напрямках. Щоб домогтися успіху в майбутньому, ООН повинна зосередити свою увагу на аспектах діяльності, що вдаються їй краще інших. Також необхідно, щоб ООН розробила ефективні методи співробітництва з іншими міжнародними організаціями, підсилюючи вплив своїх моральних цінностей.

Автор впевнений, що мир у широкому сенсі не може бути досягнутий тільки зусиллями ООН і урядів країн–членів. Потрібно залучати до такої діяльності усіх: НУО, ЗМІ і широку громадськість. Це зміцнить здатність ООН відбивати проблеми тих, кого вона представляє, і дасть кращу можливість поширювати інформацію про ООН і сприяти розумінню її діяльності.

Список використаних джерел

1. Доклад Генерального секретаря Совету Безопасности ООН. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. A/47/277 – S/24111. – ДОИ. – Нью–Йорк, 1992.

2. Официальные документы Генеральной Ассамблеи. Доклад Генерального секретаря ООН «Мы, народы: роль ООН в XXI столетии». A/54/20. – ДОИ. – Нью–Йорк, 1999.

3. Бюллетень Генерального секретаря. Функции и организационная структура Департамента операций по поддержанию мира. ST/SGB/2000/9. – ДОИ. – Нью–Йорк, 2000.

References

1. Doklad Generalnogo sekretarya Sovetu Bezopasnosti OON. Povestka dnya dlya mira. Preventivnaya diplomatiya, mirotvorchestvo i podderzhanie mira. A/47/277 – S/24111. – DOI. – Nyu–York, 1992.

2. Ofitsialnyie dokumentyi Generalnoy Assamblei. Doklad Generalnogo sekretarya OON «Myi, narodyi: rol OON v XXI stoletii». A/54/20. – DOI. – Nyu–York, 1999.

3. Byulleten Generalnogo sekretarya. Funktsii i organizatsionnaya struktura Departamenta operatsiy po podderzhaniyu mira. ST/SGB/2000/9. – DOI. – Nyu–York, 2000.

Stepko O. M., *candidate of political sciences, assistant professor of International Relations of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), stepko2004@ukr.net*

The main aspects of informational providing of the UN peace–keeping

The article is devoted to informational providing of the UN peace–keeping operations. Basic elements of the peace–keeping conception are revealed. Particular attention is paid to the theory and practice of the UN informational activity on peace–keeping and peace–making. Activity and cooperation of the main UN peace–keeping bodies are analyzed.

Keywords: *UN information activities, informational providing, UN peacekeeping operations, Department of Peacekeeping Operations.*

Степко А. М., *кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), stepko2004@ukr.net*

Главные аспекты информационного обеспечения миротворческой деятельности ООН

Анализируются проблемы информационного обеспечения миротворческой деятельности ООН. Освещены основные элементы концепции миротворческих операций. Рассмотрены основы теории и практики деятельности ООН в миротворческой сфере и ее информационного обеспечения. Проанализированы основные подразделения Организации, занимающиеся миротворческими операциями, и их сотрудничество в информационной сфере.

Ключевые слова: *информационная деятельность ООН, информационное обеспечение, миротворческие операции ООН, Департамент операций по поддержанию мира.*

* * *

УДК 321.01:323.21(477)

Левенець С. В.,
аспірант відділу розвитку політичної системи, НІСД, (Україна, Київ), s.levenets@ukr.net

Особливості впливу груп інтересів на формування політики національної безпеки Російської Федерації

Метою даної статті є дослідження та короткий аналіз особливостей впливу груп інтересів на формування політики національної безпеки у сучасній Російській Федерації. Зауважується важливість національної безпеки для сучасних держав, які перебувають в умовах трансформацій глобалізованого світу, що зумовлює потребу ефективного функціонування системи національної безпеки, обумовлюючи формування відповідної політики у сфері нацбезпеки. Розглядаються ключові особливості визначення національної безпеки, суб'єктів її забезпечення, загроз національній безпеці та розуміння національних інтересів у сучасній Росії. Аналізується взаємозв'язок між національною безпекою та групами інтересів, а також особливості впливу груп інтересів на формування політики національної безпеки. Визначаються основні типи сучасних російських груп інтересів та їх спроможність впливати на формування політики національної безпеки. Зроблено висновки про особливості впливу груп інтересів на політику національної безпеки РФ.

Ключові слова: *національна безпека, національні інтереси, суб'єкти національної безпеки, політика національної безпеки, групи інтересів.*

Попри глобалізаційні тенденції, національні держави залишаються основними формами репрезентації народів та відповідних їм суспільств у міжнародних відносинах. Разом з тим, глобалізація суттєво впливає на ключові характеристики сучасного світу, підважує традиційні правила та норми, на яких будується міжнародна, зовнішня та внутрішня політика. Це призводить до появи

нових і трансформації уже існуючих викликів та загроз для існування й розвитку національних держав.

Національна безпека є складною та багатоплановою сферою, що прямо чи опосередковано взаємопов'язана практично з усіма ключовими сферами життєдіяльності суспільства, держави, людини і громадянина. Формування ефективної системи національної безпеки, забезпечення її функціонування, а відтак і – вироблення відповідних концепцій та стратегій постає одним із обов'язкових завдань для вирішення будь-якою державою.

Для своєї успішної реалізації, цей процес потребує участі представників різноманітних сфер – політичної, військової, наукової, економічної тощо. Також, він передбачає залучення суттєвих матеріальних ресурсів і розподіл відповідних владних повноважень, що робить його предметом зацікавленості та пильної уваги з боку різноманітних груп інтересів.

Як зауважує російська дослідниця, доктор соціологічних наук Л. Ніковська, сучасне російське соціально-політичне середовище перебуває у стані внутрішнього конфлікту. Він породжений невідповідністю державної політики РФ реальним інтересам суспільства, що зумовлює низьку ефективність стабілізації соціально-політичної системи [7, с. 2]. Аналізуючи причини цього конфлікту, ми можемо дійти висновку про фактичну відсутність у сучасній Росії єдиної пануючої ідеології, а отже – і системи цінностей, наслідуваної усіма або більшістю політичних сил, російською політичною елітою та переважною більшістю населення.

Важливо наголосити, що означена вище неузгодженість поглядів, уявлень та підходів впливає й на сферу національної безпеки. Результатом цього є одночасна актуалізація декількох різних підходів до формування відповідної політики та особливостей витлумачення національної безпеки як такої [6, с. 3].

«Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року» визначає національну безпеку як «стан захищеності особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, який дозволяє забезпечити конституційні права, свободи, гідну якість та рівень життя громадян, суверенітет, територіальну цілісність та стійкий розвиток Російської Федерації, оборону та безпеку держави»[10].

Забезпечення функціонування будь-якої системи національної безпеки опирається на діяльність відповідних суб'єктів забезпечення. У чинному Законі РФ «Про безпеку» визначено, що «основним суб'єктом забезпечення безпеки є держава», тоді як до інших суб'єктів забезпечення національної безпеки відносяться «громадяни, суспільні та інші організації та об'єднання», які «володіють правами та обов'язками щодо участі у забезпеченні безпеки у відповідності до законодавства Російської Федерації» [8]. До другої категорії, таким чином, можуть бути віднесені й численні групи інтересів, які опосередковують відносини громадян з державою.

У політичних науках, під групами інтересів зазвичай розуміють деякі добровільні організації, створені для вираження і представництва інтересів людей, які входять до їхнього складу, у взаєминах з політичними інститутами, іншими групами та всередині самих груп. Фактично, такі групи акумулюють у своєму складі найбільш активних представників громадянського суспільства. А зважаючи на їхній суб'єктний характер у контексті національної безпеки, про що йшлося вище, групи інтересів перетворюються у чинник впливу на ключові елементи системи національної безпеки та процес її формування. Діяльність найбільш впливових груп інтересів зосереджена у політичній та економічній сферах, тим самим, впливаючи не лише на «суміжні» сфери, але й на систему національної безпеки в цілому.

Це обумовлює їхній зв'язок з національними інтересами та загрозами національній безпеці. Національні інтереси РФ визначаються як «сукупність внутрішніх та зовнішніх потреб держави у забезпеченні захищеності та стійкого розвитку особистості, суспільства і держави», тоді як під загрозами національній безпеці Росії розуміють «пряму або опосередковану можливість нанесення шкоди конституційним правам, свободам, гідній якості та рівню життя громадян, суверенітету і територіальній цілісності, стійкому розвитку Російської Федерації, обороні та безпеці держави»[10].

Зазвичай, групи інтересів сприяють визначенню та формулюванню національних інтересів, їх узгодженню, здійснюють контроль над діяльністю органів влади, врівноважуючи соціальну систему за рахунок репрезентації інтересів різних сегментів суспільства. Проте, переважання впливу більш консолідованих учасників цих груп можуть призводити до викривлення пріоритетів такої репрезентації.

У такому випадку, це призводить до перетворення груп інтересів у закриті корпоративні клуби, пріоритетом для яких стає досягнення певних вузькокорпоративних цілей. Володіючи суттєвим ресурсним потенціалом, такі групи, фактично, змушують державну владу рахуватися з їхніми вимогами. Поєднання названих факторів формує негативний вплив на формулювання національних пріоритетів, прийняття владних рішень, призводить до порушення балансу у функціонуванні системи національної безпеки тощо. Відтак, діяльність таких груп інтересів стає перетворюється на загрозу національній безпеці.

До найпоширеніших способів впливу груп інтересів на політику у сучасній Росії можна віднести лобізм. Лобізм як діяльність щодо досягнення учасниками груп інтересів своїх цілей істотно впливає на формування політики національної безпеки [5, с. 10]. Найчастіше, російський лобізм виступає інструментом пріоритетного задоволення групових інтересів на шкоду державним, нерідко виступаючи провідником впливу на органи державної влади поза межами правового поля.

Він таїть у собі чималу небезпеку перетворення демократичних інститутів у потужний інструмент окремих зацікавлених груп у боротьбі за доступ і перерозподіл адміністративних ресурсів. За рахунок того, що великий бізнес має суттєво вищі фінансові та матеріальні можливості у порівнянні з іншими групами інтересів, лобізм у виконанні цих груп має більшу ефективність та справляє суттєвий вплив на функціонування системи. Також, це призводить до того, що результати лобізму у виконанні великих і потужних груп нерідко є соціально несправедливими, суперечать інтересам суспільства та створюють потребу у коригуванні соціально-політичного дисбалансу. До того ж, лобізм може використовуватися як інструмент збагачення окремих прошарків суспільства, представників різноманітних еліт тощо, обумовлюючи існування впливових груп при владі, зацікавлених у

збереженні стабільного дисбалансу системи на свою користь [5, с. 25].

Знизити негативний вплив груп інтересів за допомогою лобізму може законодавче оформлення лобістських відносин. В Росії вже неодноразово робилися спроби перевести тіньовий лобізм в цивілізовану форму. Однак довгий час прийняття цього закону відкладалося, на думку багатьох фахівців, через те, що впливовим групам інтересів (а саме великому бізнесу та чиновникам у законодавчій і виконавчій владі, на яких він опирається) це не вигідно, і вони всіма способами перешкоджають цьому процесу [3, с. 5].

Групи інтересів впливають не лише на внутрішню політику, але й на вироблення основних напрямів зовнішньої. Остання, в умовах сучасного світу, є одним із найбільш важливих інструментів захисту національних інтересів держави та залежить від розстановки внутрішньополітичних сил.

У Росії можна виділити дві великі групи інтересів, які мають величезний потенціал впливу на зовнішню політику держави – це Військово-промисловий і Паливно-енергетичний комплекси [1]. Ці групи інтересів, здійснюють активний вплив на державну політику РФ щодо забезпечення національних інтересів. Багато в чому інтереси ВПК збігаються з інтересами держави і суспільства. По-перше, постійна наявність замовлень на виробництво продукції військового призначення забезпечує робочими місцями тисячі людей. По-друге, доходи, отримані від експорту зброї, використовуються для переоснащення власних збройних сил і розробки нових технологій, з тим, щоб підвищити оборонний потенціал країни. Інтереси ПЕК і Росії також збігаються, так формування бюджету Росії багато в чому залежить, перш за все, від експорту нафти і газу.

Однак зовнішньополітичні позиції цих груп багато в чому суперечать одне одному, визначаються ринками збуту та економічною вигодою. Зокрема, ВПК, розширюючи обсяги експорту російської зброї за кордон, зацікавлений у співпраці з країнами, які здебільшого займають антиамериканські або недружні по відношенню до Америки позиції [1]. Країни Європи для ВПК є конкурентами в боротьбі за нові ринки збуту і за присутність на старих. У свою чергу ПЕК виступає за тісну співпрацю із західними державами, оскільки саме на них припадає основна частка експорту російських вуглеводнів. Слід зазначити, що всередині ПЕК також немає єдності щодо питань зовнішньої політики, оскільки інтереси зовнішньої експансії нафтової і газової галузі багато в чому відрізняються. Різні зовнішньополітичні орієнтації груп інтересів нерідко призводять до того, що зовнішня політика Росії набуває суперечливого характеру.

Розглядаючи групи інтересів як такі, що є суб'єктами, які забезпечують функціонування системи національної безпеки та впливають на формування відповідної політики РФ, варто зауважити, що вони можуть бути умовно віднесені до чотирьох типів.

До першого типу можна віднести економічні групи інтересів. У цій групі можна окремо виділити фінансово-промислові та галузеві групи інтересів. Реформи початку 1990-х років проводилися не тільки на шкоду інтересам особистості, а й за рахунок цих інтересів. Процес приватизації позбавив права власності абсолютну більшість тих, хто цю власність створював. Більш того, люди втратили навіть ті кошти, які у вигляді вкладів в Ощадний банк СРСР направляли на створення і розвиток цієї власності. Вся власність, а згодом, і природні багатства Росії виявилася в руках олігархів, які створили великі фінансово-промислові групи [1].

У сучасній Росії групи цього типу володіють величезними фінансовими та промисловими ресурсами і здійснюють чи не найбільший вплив на державну політику, формуючи і політику національної безпеки. Зростає концентрація політичних і економічних ресурсів у руках вузької кола осіб, що належать до цієї групи інтересів. Її представники претендують на роль російської еліти, але не пов'язують власні пріоритетні інтереси з національно-державними інтересами держави, що ставить питання про те, хто реально формує політику – політичні структури або закриті корпоративні клуби.

Характер взаємовідносин влади і бізнесу один з одним практично виключають громадян з системи прийняття політичних і державних рішень. Ухвалення таких рішень чиновниками (тісно пов'язаними, тим чи іншим чином, з бізнесом) у своїх інтересах не дозволяє вирішувати реальні проблеми громадян, розвитку соціальної сфери, економіки і політики.

Федеральні Збори в основному втратили свою функцію як орган, що представляє інтереси суспільства і держави, приймаючи закони у їхніх інтересах. Натомість, перетворилися на майданчик для просування та відстоювання своїх інтересів економічними групами [2, с. 219].

Економічні групи інтересів прагнуть акумулювати владу і довіряти цю владу у вигляді високого посту в органах державної влади будь-якому політичному лідеру з метою здійснення впливу на процес прийняття рішення на національному рівні в інтересах клану, насамперед у фінансовій та економічній сферах. Боротьба за владу між економічними групами інтересів велася і ведеться всіма доступними засобами, включаючи підкуп представників Федеральних Зборів РФ. У сферах, де розробляються стратегії в галузі нафтової і газової промисловості, стратегічних ресурсів і кольорових металів інтереси економічних кланів реалізуються вже давно.

Загроза національній безпеці Російської Федерації також може проявлятися у створенні так званої системи заступництва господарюючим суб'єктам, у встановленні монопольного контролю над діяльністю окремих підприємств і галузей економіки. Для держави все це виражається в недоотриманні колосальних сум податків, у порушенні принципів добросовісної конкуренції в орієнтуванні російської економіки на переважне обслуговування інтересів великих корпорацій [2, с. 220].

Чимало російських експертів сходяться у думці, що економічні групи інтересів – є фактичною владою у сучасній Росії, оскільки вони не просто чинять тиск, але й контролюють фінанси, кадри, пресу, процес прийняття рішень на відміну від влади формальної – політичних інститутів і політичних діячів [6].

Наступним типом є регіональні групи інтересів. Під регіональними групами інтересів розуміються, як правило, альянси політичної та економічної еліт на певній території. Сучасні умови дозволили багатьом політологам говорити про принципово новий зміст поняття регіон. Йдеться про корпоратизацію регіонів. Широке охоплення зон впливу великого бізнесу в регіонах дозволяє також

робити висновок про те, що регіональне лобіювання здійснюється іноді не в інтересах регіону, а у вузьких інтересах економічної еліти, що функціонує на території цього регіону.

Твердження російських політиків, що інтереси Федерації – це є сума інтересів її суб'єктів не знаходить відображення в політичній дійсності країни. У взаєминах федерального Центру і регіонів існує ряд суперечностей, які негативним чином позначаються на стані національної безпеки країни, серед них можна виділити: протиріччя між інтересами країни і інтересами регіонів; винятковість права сильних регіонів на більш незалежний курс та розбіжності з Центром. Механізми лобіювання регіональних інтересів різноманітні і складні. Регіональні групи інтересів в силу володіння як адміністративними, так і економічними ресурсами є однією з найвпливовіших груп інтересів у формуванні політики національної безпеки, так як своїми діями вони зачіпають не тільки конституційний лад країни, але також територіальну цілісність і політичну стабільність Російської Федерації [3].

Третім умовним типом груп інтересів у Росії є правляча еліта в особі державної влади, яка виступає як гарант захисту національних інтересів суспільства, особистості і держави. Правляча еліта в системі національної безпеки займає провідне місце, є головним суб'єктом її забезпечення, працюючи в органах законодавчої, виконавчої та судової влади. Незважаючи на зростання концентрації ресурсів в руках правлячої верстви, правляча еліта Росії знаходиться сьогодні в кризовому стані. Криза визначається, в першу чергу, якісною невідповідністю рівня можливостей і рівня відповідальності представників правлячої верстви.

Сучасна правляча еліта в Росії не здатна приймати стратегічні рішення виходячи з вимог національних інтересів і соціальної відповідальності. Одночасно російська правляча еліта не покладає на себе відповідальності за соціальний мир у суспільстві, за можливості розвитку для більшості, які вимагають скорочення розриву між багатими і бідними верствами населення. Навпаки, правляча еліта сама створює механізм, що гарантує збереження великої власності на території Росії, а її політика демонструє вкрай низький ступінь соціальної відповідальності [4, с. 56].

Корупція в органах влади завдає шкоди соціальній сфері, посилюючи процеси перерозподілу коштів на користь вузьких олігархічних груп за рахунок найбідніших верств населення. Результатом цього є зростання соціальної напруги. Іншим фактором є відсутність відкритих шляхів рекрутування політичної еліти. Ефективність рішень і дій держави в особі її правлячої еліти є найважливішими складовими авторитету влади. Результати вивчення громадської думки російськими вченими показують низький рівень довіри до влади і негативно оцінюють діяльність правлячої еліти.

Свою роль відіграє і відсутність стратегії національного розвитку, вкрай низька зацікавленість у створенні чітко налагодженого механізму забезпечення національної безпеки (від формування законодавства в цій галузі до реалізації його на практиці), а також відсутність чіткого розуміння необхідного обсягу законодавчого забезпечення пріоритетних напрямків державної політики. Контроль над результатами реалізації ними державної політики, фактично, малодоступний парламенту і громадянському суспільству.

До останнього типу можна віднести суспільно-політичні групи інтересів. Це асоціації роботодавців, профспілки, громадські та некомерційні організації, різні фонди, екологічні спілки, товариства захисту прав споживачів тощо. На відміну від багатьох демократичних країн діяльність даної групи інтересів в Росії не має істотного і помітного впливу на політику, хоча саме вони покликані артикулювати інтереси суспільства і вступати в діалог з державою, захищаючи і відстоюючи ці інтереси.

Підсумовуючи, можна зробити ряд висновків. Перш за все, у сучасних російських реаліях групи інтересів є не лише формальними суб'єктами забезпечення системи нацбезпеки, але й реально впливають на формування відповідної політики. Особливостями такого впливу є його неоднорідність, яка виявляє себе у наявності чотирьох умовних типів груп інтересів, які суттєво відрізняються за своїми характеристиками, ресурсами, можливостями та наслідками впливу. Наслідком чого є дисбаланс участі різноманітних суб'єктів, що забезпечують функціонування системи національної безпеки та фактична монополізація можливості впливати на формування політики у сфері нацбезпеки. Цими типами у порядку спадання можливостей впливу є економічні, регіональні, владні і суспільно-політичні типи груп інтересів. Ще одною особливістю є фактичне домінування представників економічного типу груп інтересів у формуванні політики у сфері національної безпеки.

Іншими особливостями є акцентування уваги на загрозах, що забезпечують безперешкодне функціонування і зміцнення позицій влади одночасно з ігноруванням реальних загроз. Відстороненість представників суспільно-політичного типу груп інтересів від фактичного впливу на нацбезпеку та процесу прийняття політичних рішень, що посилюється нерозвиненістю громадянського суспільства. Також, сюди можна віднести зниження дієздатності державного апарату, залученого в обслуговування інтересів економічних груп, слабо пов'язаного з інтересами основної частини російського бізнесу, що ігнорує жорсткі вимоги соціально-економічної ситуації. Дисбаланс федерального управління та зростання дистанції між економічними спроможностями і рівнем соціально-економічної відповідальності суб'єктів РФ. А також відсутність національної стратегії, здатної консолідувати сучасне російське суспільство.

Список використаних джерел

1. Арбатов А.А., Белова М.А., Фейгин В.И. Российские углеводороды и мировые рынки / Россия в глобальной политике. №5, Сентябрь-Октябрь, 2005, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/numbers/16/4797.html

2. Горный М. Б. Взаимодействие некоммерческих организаций и органов власти: сравнительный анализ законодательства / Журнал исследований социальной политики. 2010. Т. 9. № 2. С. 219-231.

3. Гулютин А. Территория лоббистов / Новые известия, 11.03.2005. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.newizv.ru/economics/2005-03-11/21120-territorija-lobbistov.html

4. Крауч К. Постдемократия. М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 192 с.

5. Любимов А. П. История лоббизма в России. М.: «Фонд Либеральная миссия», 2005. 208 с.

6. Национальная безопасность России в оценках экспертов (аналитический отчет по результатам экспертного опроса). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vestnik.isras.ru/files/File/Gorshkov_analit.otchot.pdf

7. Никовская Л. И. Гражданское общество и протесты: что за ними стоит / Мониторинг общественного мнения. 2012. № 4 (110). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/110/2012_110_01_nikolskaya.pdf

8. О безопасности [Электронный ресурс]: Федеральный закон от 28 декабря 2010 г. № 390-ФЗ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rg.ru/2010/12/29/bezopasnost-dok.html

9. Радиков И. В. Безопасность человека: реальность или фикция? // Безопасность человека в контексте международной политики: вопросы теории и практики: материалы научного семинара. М.: Изд. Московского университета, 2011. С. 30-44.

10. Стратегия национальной безопасности РФ до 2020 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html

References

1. Arbatov A.A., Belova M.A., Feygin V.I. Rossiyskie uglevodorodyi i mirovyie ryinki / Rossiya v globalnoy politike. № 5, Sentyabr-Oktyabr, 2005, [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.globalaffairs.ru/numbers/16/4797.html

2. Gornyiy M. B. Vzaimodeystvie nekommercheskih organizatsiy i organov vlasti: sravnitelnyiy analiz zakonodatelstva / Zhurnal issledovaniy sotsialnoy politiki. 2010. T. 9. № 2. S. 219-231.

3. Gulyutin A. Territoriya lobbistov / Novyie izvestiya, 11.03.2005. / [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.newizv.ru/economics/2005-03-11/21120-territorija-lobbistov.html

4. Krauch K. Postdemokratiya. M.: Izd. dom Gos. un-ta – Vyisshey shkolyi ekonomiki, 2010. 192 s.

5. Lyubimov A. P. Istoriya lobbizma v Rossii. M.: «Fond Liberalnaya missiya», 2005. 208 s.

6. Natsionalnaya bezopasnost Rossii v otsenkah ekspertov (analiticheskiy otchet po rezultatam ekspertnogo oprosa). [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.vestnik.isras.ru/files/File/Gorshkov_analit.otchot.pdf

7. Nikovskaya L. I. Grazhdanskoe obschestvo i protestyi: chto za nimi stoit / Monitoring obschestvennogo mneniya. 2012. № 4 (110). [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/110/2012_110_01_nikolskaya.pdf

8. O bezopasnosti [Elektronnyiy resurs]: Federalnyiy zakon ot 28 dekabrya 2010 g. № 390-FZ. [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.rg.ru/2010/12/29/bezopasnost-dok.html

9. Radikov I. V. Bezopasnost cheloveka: realnost ili fiktsiya? // Bezopasnost cheloveka v kontekste mezhdunarodnoy politiki: voprosyi teorii i praktiki: materialyi nauchnogo seminara. M.: Izd. Moskovskogo universiteta, 2011. S. 30-44.

10. Strategiya natsionalnoy bezopasnosti RF do 2020 goda. [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html

***Levenets S.**, post-graduate student of the department of development of the political system, NISS, (Ukraine, Kyiv), s.levenets@ukr.net*

The peculiarities of the impact of groups of interest on the formation of Russia's national security policy

The aim of this paper is to study and a brief analysis of the features of impact that groups of interest have on Russia's national security policy. The article stresses the importance of national security for the modern states in the conditions of transformations of a globalizing world, which actualize the need for an effective functioning of national security system, meaning a formation of a proper national security policy. Some attention is given to the peculiarities of modern Russia's approach to defining and understanding of national security, the subjects of national security, national interest and the threats for national security. The author analyses the interconnection between national security and groups of interest to show their impact on formation of national security in Russia.

***Keywords:** national security, national interest, the subjects of national security, national security policy, groups of interest.*

***Левенец С. В.**, аспирант отдела развития политической системы, НИСИ, (Украина, Киев), s.levenets@ukr.net*

Особенности влияния групп интересов на формирование политики национальной безопасности Российской Федерации

Целью данной статьи является исследование и краткий анализ особенностей влияния групп интересов на формирование политики национальной безопасности в современной Российской Федерации. Отмечается важность национальной безопасности для современных государств, которые находятся в условиях трансформаций глобализирующегося мира, что обусловливает необходимость эффективного функционирования системы национальной безопасности, обусловливая формирование соответствующей политики в сфере нацбезопасности. Рассматриваются ключевые особенности определения национальной безопасности, субъектов ее обеспечения, угроз национальной безопасности и понимание национальных интересов в современной России. Анализируется взаимосвязь между национальной безопасностью и группами интересов, а также особенности влияния групп интересов на формирование политики национальной безопасности. Определяются основные типы современных российских групп интересов и их способность влиять на формирование политики национальной безопасности. Сделаны выводы об особенностях влияния групп интересов на политику национальной безопасности РФ.

***Ключевые слова:** национальная безопасность, национальные интересы, субъекты национальной безопасности, политика национальной безопасности, группы интересов.*

* * *

УДК 327.3(477)

Heydarova Kh.,
PhD student, Institute on Human Rights Azerbaijan National Academy of Science (Azerbaijan),
xatira.geydarova@mail.ru

THE NAGORNO–KARABAKH CONFLICT AND THE US POSITION ON THE CONFLICT

As a result of Armenia–Azerbaijan, Nagorno–Karabakh conflict Nagorno–Karabakh region and its 7 surrounding regions belonging to Azerbaijan were occupied by Armenians. The Republic of Azerbaijan supports the resolution of the conflict within the framework of international law and for this purpose, this issue is a priority in relation to a number of international organizations, as well as, states.

The position of the USA has a contradictory character related to Armenia – Azerbaijan, Nagorno–Karabakh conflict. One the one hand, as one of the co–chairing states of Minsk Group since 1997, while proposing the resolution of the conflict within the territorial integrity and independence of the Republic of Azerbaijan, on the other hand, it allocated (1998–2013 fiscal years) millions of financial funds for the so–called Nagorno–Karabakh. And the «Section 907» is not reversed which was adopted due to political inexperience of the 1990s and bans the state–level assistance of the US to Azerbaijan. While Azerbaijani soldiers actively supported the US struggle against terrorism as a part of NATO–led peacekeepers in Kosovo, Iraq and Afghanistan, the state terrorism by Armenians to which the Azerbaijani people is subjected is not perceived ambiguously.

***Keywords:** USA, Minsk Group, Nagorno–Karabakh conflict, Section 907, Armenians.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

It becomes clear while conducting research on the history of Caucasus that this territory has been in the center of attention of a number of major states in the surrounding area for its geographical location, rich fauna and flora. Historically, empires sought to use the region both as trade and buffer zone. And as local peoples were relatively weak, ethnically more diverse and could not gather under the single political governance, they gave this opportunity to largest states.

Since the nineteenth century, Caucasus getting out of the status of the space in which only the regional states showed interest, started to take place in the foreign policy strategy of globally powerful states and since that period, the world countries turned the region into an arena of competition in order to have rich natural resources. The events in the region were called «big game» [7, p. 150] and it is an indication that since then, the smallest states of the region inevitably became small, even insignificant players of this big game. In modern age, geo–strategic and geo–economic interests of a super power in the region, such as the US are met.

The features such as the US super power, its advanced position in comparison with the leading states on political, economic, military, cultural and other indicators in the world, its reputation and casting vote in a number of international organizations etc. have prompted the Republic of Azerbaijan to constantly develop its relations with this state. And the main reason that makes necessary the desire of Azerbaijan to

raise this partnership to a higher level can be expressed as the experience of the Nagorno–Karabakh war resulted in the loss of territory after gaining its independence and its need for the US support in the resolution of the issue.

In turn, the US has special interests in the oil strategy implemented by the Republic of Azerbaijan [5, p. 219]. As well, Azerbaijan, as one of the first Muslim states supporting the anti–terror coalition led by it after the attacks of 11 September 2001 for the US, is significant as a state that has given consent for the use of its territory and airspace as a transit country for the comprehensive supply of the NATO forces in the implementation of operations in Afghanistan.

Factors that might hinder the settlement of the conflict

The first statement of the US related to the Nagorno–Karabakh conflict was made by James Baker, the official representative of the US on December 12, 1991 and he unfairly accused Azerbaijan for many reasons. In his speech, he noted that the west would provide no support for the countries armed to wage war mentioning Azerbaijan as an example. If this claim were really true, Azerbaijan at least had not lost its lands. In fact, it is Armenia that is armed for waging war due to which our lands are under occupation. This was the result of that the Armenian propaganda machine in the US were working tirelessly against Azerbaijan in the direction of achieving its desires. The lack of information about Azerbaijan in the US public and government offices made easier the activity of Armenian lobby. In February 1992, the Secretary of State James Baker visiting Azerbaijan as a first official representative of the US once again mentioned in his speech that Washington will not help Azerbaijan without getting a solid security related to Armenians living in Nagorno–Karabakh [3, p. 153].

The US Administration decided to assist the former soviet republics from material and spiritual point of view in 1992 in order to effectively benefit from the historical chance arisen with the collapse of the USSR. Such a behavior was necessary for a country both with strong material opportunities and experience in terms of historical, democratic and liberal values. A project entitled «Freedom Support Act» was developed and it was planned to apply it to the republics of post– soviet space. Ideas such as democracy, market economy and formation of an open society and the funds allocated for their realization, of course, should be attractive for these republics that had continued their activities in a closed system for many years, and it was also important along with being seemed attractive. The difficult economic situation caused after the USSR collapse, created a particular need for such financial support in the way of their revival. However, unfortunately, that document whose entry into force was planned to be in January 1993 would not have any benefit for Azerbaijan. So, while the draft law act was discussed at the Committee on Foreign Affairs of the House of Representatives, a special section–Section 907 about a ban on assistance to Azerbaijan was added to the draft. We had neither diplomatic representation and ambassador to the US nor the supporters in the Congress to defend our position and express our protest against that amendment while the discussions were being conducted.

As a result, the draft including that special section successfully accepted by two chambers was signed in October 1992 by the president George Bush. So, the «Freedom Support Act» to which «Section 907» was added entered into force in January 1993. Now, the position of the US on the conflict was clear after the above – mentioned statement of James Baker. However, it was unbelievable that this position would also be in the same heavy content as Section 907. So, according to this Section, «This or any other assistance by the US for the Government of Azerbaijan could not be provided unless the US President defined that the Government of Azerbaijan had taken certain steps to eliminate blockade and other use of force against Armenia and Nagorno–Karabakh and reported to Congress».

Thus, it became clear that the US had punished Azerbaijan for its blockade against Armenia and Nagorno–Karabakh. If we would take into account that Armenia does not have borders only with the Republic of Azerbaijan, but also it has borders with other countries such as Georgia, Iran and Turkey, it was unfair to make such a decision based on the assumption of blockade situation. On the other hand, it is out of question that there would be no any economic, political, trade and generally, any other relation between two states during the war. As, at that time, it was such a phase that during which bloody fights of Armenian–Azerbaijani conflict still continue. The territorial integrity of Azerbaijan and inviolability of its borders were being violated and our lands were being occupied by Armenians. It was a part of the game historically planned by Armenians. However, the processes were dressed differently, our state was introduced as an aggressor, but Armenia as a suffering party and this was the successful propaganda of Armenian lobby. The US official delivered a blow to the newly established bilateral relations between the US–Azerbaijan without investigating the facts and making a biased decision, so the only state in the post– soviet space was the Republic of Azerbaijan that could not benefit from this assistance.

There was no need for discussing whether which party was more guilty after the adoption and entry into force of the decision. Now, it was a necessary condition to implement a sustainable policy in the mitigation, suspension and finally, cancellation of this decision. The projects such as «Helms project», «Wilson amendment», «Porter amendment» to name a few were put forward till the end of the 1990s in order to make changes in the Section. Fortunately though the Section, Azerbaijan has received aids even with a non–state line. However, the suspension of the section occurred in a strategic important phase for the US, that is, after terror acts on September 11, 2001. Just due to active involvement in the coalition of George Bush against terrorism and creation of conditions for the use of its territory to support operations in Afghanistan, Azerbaijan matched the national interests of the US.

At present, «Section 907» has not yet been canceled, the conflict between Armenia and Azerbaijan has not found its solution, and this means that at any time, the US can restore this Section. According to some researchers, such a behavior serves the geostrategic interests of the US rather than the interests of Armenian lobby. As, the interests of Armenian Diaspora about 1 million cannot prevail over the interests of the US of 300 million. Only the assumption to use it as a means to control the position of Azerbaijan which is growing day by day in the region, exert continuous influence and pressure.

Another issue that though not directly, but indirectly expresses the position of the US in the Nagorno–Karabakh conflict is the decisions adopted about the recognition of «independence» of the Nagorno–Karabakh Republic at the level of several states of America which impede the settlement process of the conflict. Although these documents do not

express a specific meaning from legal point of view, they are politically significant. In May 2014, the number of such States reached 5 after the decision adopted at California State Senate where more than 40 thousand Armenians live. Of course, only 5 out of 50 States of America taking such a step is still not a great indicator. However, increase in such decisions from year to year is not a positive step. And also, as the California State is the State which is represented by the most representatives in the House of Representatives according to the number of its population, it has a significant advantage while supporting the decisions of the House.

And another fact is that the US always declares that it supports the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. However, at the same time, from 1998 to 2013 the US Congress also allocated its financial aid of millions of dollars for illegal regime in Nagorno–Karabakh. So, financial resource approximately in the amount of 400 million was allocated for the Armenians in Nagorno–Karabakh during 1999–2010 [8, p. 1]. Even if it is a humanitarian aid, it is impossible to control over its spending, and of course, it does not arise doubt for the expansion of military operations of separatist body and serving to illegally obtaining arms. As, the Nagorno Karabakh region and its surrounding areas of Azerbaijan occupied by Armenian armed forces are considered one of the uncontrolled gray zones where the extremist terrorist groups in the world sheltered. And this directly causes the continuation of tension in the region and delay in the resolution of the conflict through peace.

The US is the only country that provided financial assistance directly and without the consent of Azerbaijan to the separatist regime formed in the Nagorno–Karabakh region which is the territory of Azerbaijan. We have not observed the fact in which Abkhazia, South Ossetia, Chechnya, Transnistria, or the Northern Cyprus was delighted by such assistance. However, we cannot say this about Nagorno–Karabakh. While assistance in the amount of millions of US dollars was provided for 50.000 Armenians living in the Nagorno–Karabakh region by establishing a separatist state, it was prohibited to provide direct assistance in the state level to Azerbaijan which has about 1 million refugees and internally displaced persons expelled from that region during the Nagorno–Karabakh war according to the «Section 907» [2].

If we'll consider this issue according to the principles of international law, generally accepted norms of international organizations and acts, it is not right to provide direct assistance to Nagorno–Karabakh which is a body existing within the borders of Azerbaijan Republic without the notice and permission of Azerbaijan regardless of purpose.

The US as one of the co–chairs of the OSCE Minsk Group

In the early years, the US Administration did not go against the efforts of Russia in the regulation of the conflict. This was related to mainly not being ready for dominance in the Southern Caucasus in the initial phase after the collapse of the Soviet Union and its participation in the regulation of many conflicts such as Haiti, Somalia, the former Yugoslavia conflicts. Even its active involvement in the OSCE Minsk Group began from 1997. Since that period, the US has been one of the 3 co–chairs playing a leading role in the Minsk Group along with Russia and France. The plan of proposals in the resolution of the conflict was put forward in June and October 1997. According to the first proposal «Package» or «Complex plan», the issues of the withdrawal of armed forces from the occupied territories and the status of Nagorno–Karabakh were to be resolved simultaneously, that's, in parallel. According to the second proposal which was called gradual regulation, the invader had to withdraw its armed forces from 6 regions surrounding Nagorno–Karabakh (Lachin region was not meant at it plays the role of corridor between Nagorno Karabakh and the Republic of Azerbaijan), and civilians should return to their homes and communication must be restored in the initial stage, and the status of Nagorno Karabakh, Lachin and Shusha should be determined in the second stage. However, both proposals were rejected by Armenia. The plan common state suggested by co–chairs in 1998 was not accepted by Azerbaijan as it was in contrary to the international legal standards. As, giving the status of state to Nagorno–Karabakh means to give it the powers same with Azerbaijan, this, at the same time, is contrary to the principle of protection of territorial integrity of the state which is one of the fundamental principles of international law. Doctor of Historical Sciences, Professor Aghalar Abbasbeyli called this body «symbiosis» similar to the federal government which is not found in the world practice [1, p. 254]. As previously suggested two plans could not be implemented due to their being met with the discontent of Armenians. While there were no any provision that can violate the principles of international law in those suggestions, but the latter put the fundament principle of international law in doubt. Even if this proposal had been accepted, its probability to cause numerous wars would be high being applied as precedent to many regions in the world. British journalist and writer on the Caucasus Thomas de Waal noted that these plans declared by the Minsk Group should serve to the verification of public opinion and determination of public reaction and form a basis for the fourth and a different project for the solution of this problem [10, p. 267].

In 1999, the two sides enough came closer to peace with the support of the USA. So, the leaders of South Caucasus Countries were invited to Washington to participate in the fiftieth anniversary of NATO and the US Secretary of State, Madeleine Albright created conditions for the Presidents of Armenia and Azerbaijan, Kocharyan and Aliyev to meet face to face, exchange views and discuss the process. It was being considered a new format, as it was the first meeting after confidential Moscow negotiations of the two sides in 1993 [10, p. 311].The negotiations were being carried out on the Project Goble. The discussions failed unsuccessfully being met too harsh and even had resulted bloody action in the Armenian parliament.

In 2001 the US State Department had again attempted in the direction of regulation of Armenian –Azerbaijani, Nagorno–Karabakh conflict. In April, the State Secretary Colin Powell invited the heads of state of the Republics of Armenia and Azerbaijan to Key West, the US state of Florida. However, Key West attempts could not positively contribute in the resolution of the conflict. As the negotiations were restored in France, the discussion of 3 projects which were proposed in 1997–1998 was conducted in this stage that is called «Paris principles» and again the points that had not satisfied the two sides were investigated. According to the information of some confidential sources, 80–90 percent agreement was reached on the regulation of the problem during Key West negotiations [10, p. 267]. The discussions were conducted behind the closed doors and the leader of Armenian separatists, A. Gukasyan stated that Nagorno–Karabakh did not participate

in negotiations, therefore it remained the right to reject any peace agreement [6, p. 104]. During 5 days negotiations, some information was leaked to the media which reflected the expressions such as territorial exchange, corridor in order to verify the public opinion. However, we can note with certainty that our former president H. Aliyev would not sign any document that could pose a threat to the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan and violate the rights of the people of Azerbaijan relying on His political experience and in–depth world outlook.

Generally, since the 90s, if we'll look at the activity of the US in the regulation of conflict, we can remember the period of Colin Powell attempts being an active stage. Even according to some researchers, Key West was «the lost Dayton moment» of the West [11]. At that time, the US had enough chance to regulate the conflict, as both the Russian Federation was weak and also international relations system was not in crisis. It is priority for the US to persuade both Armenia and Azerbaijan at the same time and strengthen in the region. Many years after Dayton agreement, the declaration of independence of Kosovo being separated from Serbia and active support by western parties for this process shows that this was not a «lost» monument for the Republic of Azerbaijan. On the other hand, of course, it is not right to compare Nagorno–Karabakh and Kosovo. Kosovo Albanians are about two million people that were subjected to ethnic cleansing before the international community and their rights were defended due to armed intervention by the international community. And also, it was declared for several times by the western states recognizing the Republic of Kosovo that the situation in Kosovo is unique and it is unlikely that it can be precedent for other bodies which declare themselves independent.

In 2004, the process of negotiations was again restored and meetings at the level of Foreign ministers of the two states took place in Prague. In November 2007, the official representatives of three co–chairs, Foreign ministers of the republics of Armenia and Azerbaijan gathered at this time in Madrid to discuss the options of alternative regulation of the Nagorno–Karabakh conflict. These projects entered into the history as Prague process, the Madrid principles based on the principles to not use force, protect the territorial integrity of the states and provide the equal rights and self– determination of nations which were the main principles of the Helsinki Final Act [9]. In 2009, the updated Madrid principles, signed at the level of the presidents of co–chairs in L'Aquila, Italy and declared by the press agency of the US President, is still considered the last option declared related to the resolution of the conflict.

In May 2014 after the events in Crimea, the newly appointed US Ambassador James Warlick on the Nagorno–Karabakh conflict expressing that he is concerned about the situation of the conflict, noted that the peace agreement would open a new period of development in the entire region, reduce security threats, create the opportunity to solve the problem of internally displaced people in the region, contribute to the development of new trade opportunities and the importance of sitting at the negotiating table as Armenia could escape international isolation and most importantly, the death of people on the border could be put to an end.

He stated the opinion that the process of the resolution of conflict between the two states should be based on 6 principles:

1. The two sides should determine the final legal status of Nagorno–Karabakh in its complex historical background with mutual consent and legal responsibility. The interim status of Nagorno–Karabakh should be temporary;

2. The territories should be given an interim status in terms of the provision of minimum security and self– governance within the borders of the former Nagorno–Karabakh Autonomous Oblast which is not governed by Baku at present;

3. The occupied territories surrounding Nagorno–Karabakh should be returned to the jurisdiction of Azerbaijan and Azerbaijan should restore sovereignty over these regions. There shouldn't be any settlements that violate the sovereignty of Azerbaijan;

4. There should be a corridor that connects Armenia with Nagorno–Karabakh, this corridor must be wide enough in terms of ensuring the safe passage, but it should not cover the entire Lachin region;

5. Long – term peace agreement should recognize the right of return of all refugees and internally displaced persons to their homes;

6. Peacekeeping activities getting the confidence of all parties should include the provision of international security [12].

According to a number of researchers, this American option of the regulation of conflict does not coincide with the interests of Azerbaijan in terms of listing of the resolution of issues. However, the joint statement of the Minsk Group related to the 20th anniversary of ceasefire agreement signed in May 12, 1994, that's, shortly after the proposal of James Warlick eliminated the confusion created by the American co–chairman. So, according to this statement, the sequence of processes in the regulation of conflict should be implemented taking into account Madrid principles, that's, first of all, the regions surrounding Nagorno–Karabakh should be returned, then communications must be restored and placing peace observers, Azerbaijani community should be returned to Nagorno–Karabakh and finally, the legal status of Nagorno–Karabakh within Azerbaijan should be determined. We hope that the conflict will be resolved as soon as possible under these principles.

Conclusion. Today both western countries and influential organizations approach the Nagorno–Karabakh conflict from wait and see position. Though the main authority in the resolution of the conflict is given the OSCE Minsk Group, there is no any real result in hand. It is 20 years that negotiations between the two countries are conducted with the mediation of the OSCE Minsk Group co–chairs, meetings are held and millions of dollars are spent. However, lack of a real result makes the importance of all of these efforts to equal to zero. Still, the perspectives of the resolution of this conflict are not seen, so the solutions and working mechanisms for the conflict should be changed. It is thought that the best option can be the compromise of both sides. It resulted in the loss of 1/5 of war territory for Azerbaijan. It means the violation of the article on the provision of territorial integrity of states which is one of the fundamental principles in the regulation of processes occurring in the world. In this case, how can the Republic of Azerbaijan compromise?! So, the only part that should compromise is Armenia. And Armenia neither compromise nor they force Armenia to do it.

Nagorno–Karabakh, South Ossetia and Abkhazia conflicts pose major obstacles for peace and stability, regional cooperation of South Caucasus. The resolution of these conflicts will give an impetus to an economic development, the creation of safe vacuum outside the state control, and

create ideal conditions for the elimination of threats such as illegal migration, and terrorism [4, p. 192].

We have witnessed that Russia is always ready to use military force firstly after the events in Georgia and then in Ukraine. So, Russia always uses ethnic conflicts in order to implement is its own aspirations, their prestige and position. It seems that the key of the Nagorno–Karabakh conflict is in the hands of Russia. The United States, making some compromises, such as not accepting the border states of Russia to the membership of NATO, can call Russia not to ignite the ethnic conflicts. Such a hypothesis can be put forward that the Russian Federation which has a leading role in the management of Caucasus conflicts is now stronger and the US is not ready to be in conflict with it without any serious «reason». And another assumption is that the US cannot support the resolution of this conflict based on the international law drastically for the sake of justice due to the strong activity of Armenian lobby in the US, at the same time, lack of a special sympathy of Muslim Azerbaijan.

References

1. Abbasbeyli A. N. (2011) World Policy. – Baku: NURLAR Printing and Publishing Center.

2. David Bernstein, Vladimir Putin's Humanitarian cover–up. http://dailycaller.com/2014/11/13/vladimir–putins–humanitarian–cover–up/ accessed 11 December 2014.

3. Gasimli M. J. (2015) Diplomatic history of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijani Foreign Policy (1991–2003). Part II. – Baku: Mutarjim.

4. Haydar E. (2012) Foreign Policy of the European Unıon towards the South Caucasus. International Journal of Business and Social Science Vol.3 No.17: 187–199.

5. Heydarova Kh. F. (2015) Oil factor in the formation of the US–Azerbaijani relations and effective use of oil revenues. Asian Social Science Vol.11 No.2: 219–225.

6. Ismayilov F. (2001) Karabakh conflict in the context of US global policy. – Baku: Azerbaijan National Encyclopedia Publishing House.

7. Jilsov S. S. and I. S. Zonn, ed. (2009) The United States in pursuit of the Caspian Sea. – Moscow: Mejd. Otnoshenie.

8. «Legislative History of US Assistance to Nagorno–Karabakh» Armenian National Committee of America. – Washington DC: 2010.

9. «OSCE Minsk Group Co–Chairs issue statement on Nagorno–Karabakh» News and press releases http://www.osce.org/node/49237 accessed 29 November 2007.

10. Waal De Thomas (2003) Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York University Press.

11. Waal De Thomas Vladimir Putin and the South Caucasus, accessed October 4, 2011 http://www.nationalinterest.org/commentary/vladimir–putin–the–south–caucasus–5972

12. Warlick J. Nagorno–Karabakh: The Keys to a Settlement / Carnegie Endowment for International Peace. 7 May 2014.

Гейдарова Х., *аспірантка, Інститут з прав людини Азербайджанської Національної Академії Наук (Азербайджан), xatira.geydarova@mail.ru*

Нагірно–Карабахський конфлікт і позиція США щодо конфлікту

В результаті вірмено–азербайджанського, Нагірно–Карабахського конфлікту, Нагірний Карабах і 7 прилеглих до нього територій, що належать Азербайджану були окуповані вірменами. Азербайджанська Республіка підтримує вирішення конфлікту в рамках міжнародного права, і з цією метою, це питання є одним з пріоритетів щодо цілого ряду міжнародних організацій, а також, станів.

Позиція США має суперечливий характер, пов'язаний з вірмено–азербайджанським, Нагірно–Карабахським конфліктом. З одного боку, в якості однієї з країн–співголів Мінської групи з 1997 року, в той час пропонуючи вирішення конфлікту в рамках територіальної цілісності і незалежності Азербайджанської Республіки, з іншого боку, він виділив (1998–2013 фіскальних років) мільйони фінансових коштів на так званий Нагірно–Карабахський режим. І «Розділ 907», не підлягає відновленню, який був прийнятий у зв'язку з політичною недосвідченістю 1990–х і заборонить державну допомогу рівня США в Азербайджані. У той час як азербайджанські солдати активно підтримували боротьбу США проти тероризму в складі очолюваних НАТО миротворчих сил в Косово, Іраку і Афганістані, державного тероризму з боку вірмен, до якого азербайджанський народ піддається не сприймається неоднозначно.

Ключові слова: *США, Мінська група, Нагірно–Карабахський конфлікт, Розділ 907, вірмени.*

Гейдарова Х., *аспирантка, Институт по правам человека Азербайджанской Национальной Академии Наук (Азербайджан), xatira.geydarova@mail.ru*

Нагорно–Карабахский конфликт и позиция США по конфликту

В результате армяно–азербайджанского, Нагорно–Карабахского конфликта, Нагорный Карабах и 7 прилегающих к нему территорий, принадлежащих Азербайджану, были оккупированы армянами. Азербайджанская Республика поддерживает разрешение конфликта в рамках международного права, и с этой целью, этот вопрос является одним из приоритетов в отношении целого ряда международных организаций, а также состояний.

Позиция США имеет противоречивый характер, связанный с армяно–азербайджанским, Нагорно–Карабахским конфликтом. С одной стороны, в качестве одной из стран–сопредседателей Минской группы с 1997 года, в то время предлагая решение конфликта в рамках территориальной целостности и независимости Азербайджанской Республики, с другой стороны, он выделил (1998–2013 фискальных лет) миллионы финансовых средств на так называемый Нагорно–Карабахский режим. И «Раздел 907», не подлежит восстановлению, который был принят в связи с политической неопытностью 1990–х и запретит государственную помощь уровня США в Азербайджане. В то время как азербайджанские солдаты активно поддерживали борьбу США против терроризма в составе возглавляемых НАТО миротворческих сил в Косово, Ираке и Афганистане, государственного терроризма со стороны армян, которому азербайджанский народ подвергается, не воспринимается неоднозначно.

Ключевые слова: *США, Минская группа, Нагорно–Карабахский конфликт, Раздел 907, армяне.*

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Парахіна М. Б. Інститут російських воєвод у структурі Української козацької держави: політико–правові функції та практична діяльність (1654–1657 рр.) . . . 7
Кізлова А. А. Братія Києво–Печерської Успенської лаври в соціальних взаємодіях навколо поховань свв. препод. Антонія і Феодосія в печерах (кінець XVIII – початок XX ст.) . . . 11
Гедін М. С. Зародження слов'янофільства в Російській Імперії та його вплив на українську історичну та суспільно–політичну думку середини XIX століття . . . 15
Лазоренко В. В. Процес отримання звання вчителя гімназії та училища в 30-х рр. XIX ст. у Київському учбовому округі . . . 19
Богатчук С. С. Повернення залізничної мережі під державний контроль в другій половині XIX ст. . . . 23
Трубчанінов С. В. Історично–географічні дослідження учених Київської духовної академії (остання третина XIX – початок XX ст.) . . . 27
Васильчук В. М. Господарсько–економічний розвиток життя німецьких поселенців в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. . . . 30
Левчук О. В. Тенденції функціонування газетної періодики Києва на тлі революційного піднесення 1905–1907 рр. . . . 34
Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) . . . 38
Ільницький І. В. Військова складова російської окупаційної адміністрації в Галичині (серпень 1914 р. – березень 1916 р.) . . . 40
Варгатюк С. В. Перші дипломатичні контакти Директорії УНР з Польщею . . . 44
Солдатенко В. Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки . . . 46
Кришталь С. П. Формування правової та нормативно–інструктивної бази робітничих факультетів в УСРР у 1920–ті рр. . . . 60
Ластовець Н. О. Компетенція та компетентність українських дипломатичних представників початку XX століття . . . 64
Воробєй О. В. Традиційні та нові види верхнього одягу на Поділлі (перша половина XX ст.) . . . 68
Блажевич Н. О. Історія наукознавства в Радянському Союзі: 1920–1940 . . . 71
Чирко Б. В. Німецьке село в Україні в умовах сталінської економічної політики (1930–ті роки) . . . 74
Кицак Б. В. Окупаційна система підготовки медичних кадрів в Райхскомісаріаті «Україна» у 1941–1943 рр. . . . 79
Куриляк О. В. Нормативно–правова база радянських військових мобілізацій в Західній Україні в роки Другої світової війни . . . 82
Плазова Т. І. Українська діаспора у повоєнні роки: освітньо–виховні та наукові осередки . . . 87
Лук'яненко О. В. Просторово–часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.2) . . . 91
Субботін В. В. Соціально–віковий та освітній портрет віруючих західноукраїнських областей (1964–1985 рр.) . . . 94
Журавльов Я. О. Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України . . . 97
Каюк А. О. Віталій Коротич та його роль в демократизації публіцистики журналу «Огонек» . . . 100
Корсак Р. В., Фуртій В. В. Організація туризму у країнах Центральної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина): досвід організації для України . . . 104
Лірник О. В. Аналіз та осмислення соціального служіння п'ятидесятників, баптистів та адвентистів у сучасній Україні . . . 109
Мохнюк Р. С. Удосконалення фахової компетенції музейних працівників у системі підвищення кваліфікації (з досвіду роботи Рівненського центру підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв) . . . 116
Підберезних І. Є. Регіональні відносини з країнами Південно–Східної Азії на шпальтах американського видання «Financial Times»: джерелознавчий аспект . . . 119
Гордійчук М. Г. Володимир Менчиць (1837–1916) і Київська Стара громада . . . 122
Білик Н. І. Рецепція української християнської культури у творчості Богдана Лепкого . . . 126
Апостол М. В. Популяризаторська діяльність академіка М. В. Зубця . . . 130
Шелкунова Н. Л. Наукометричний аналіз наукової спадщини професора Г. Я. Андрєєва . . . 133
Мандибура І. П. Науковий доробок професора О. С. Федоровського (1885–1939 рр.) з питань геології . . . 137
Гасанов І. О. Історія співпраці США і Туреччини . . . 141
Магдич О. Р. Язичницькі вірування на польських землях у IX–X ст. . . . 144
Шваб Л. П. Керівні кадри у виконавчому апараті Центрального комітету Польської робітничої партії та Польської об'єднаної робітничої партії (1944–1956) . . . 148
Беззубенко А. В. Неурядові організації Польщі в системі надання соціальних послуг та медичного обслуговування (1989–2004 рр.) . . . 152
Bryła M. Bractwa więzienne w Polsce – pomoc, dobroczynność, wolontariat na rzecz osób pozbawionych wolności (Тюремні братства в Польщі – допомога, доброчинність, волонтерська діяльність для допомоги ув'язненим) . . . 155
Багиев И. К. Из истории подготовки инженерно–технических кадров для национальной нефтяной промышленности Азербайджана (1991–2013) (З історії підготовки інженерно–технічних кадрів для національної нафтової промисловості Азербайджану (1991–2013) . . . 159
Нуриева З. Сотрудничество Азербайджанской Республики и Венгерской Республики в международном проекте Набукко в 1991–2012 годах (Співпраця Азербайджанської Республіки та Угорської Республіки в міжнародному проекті Набукко в 1991–2012 роках) . . . 164
Eminbayli V. H., Mammadov E. T. Historical issues of research of traditional culture features on the basis of medieval heritage of Ganja (Історичні питання дослідження традиційної культури на основі середньовічної спадщини Гянджі) . . . 167

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Коломієць О. Л. Метаантропологічний аналіз феноменів страху й жаху у філософії М. Гайдеггера . . . 169
Лисоколенко Т. В. Медиа в контексте «социальной игры» Ж. Бодрийяра (Медіа в контексті «соціальної гри» Ж. Бодрійяра) . . . 172
Батракіна Є. Є. Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф . . . 176
Богданова Н. Г. Постіндустріальна модель філософії освіти І. Ілліча . . . 180
Борисова–Желєзнова К. О. Культурологічна концепція особистості в психологічній антропології Френсіса Хсю . . . 182
Витер Д. В. Коммуникативная концепция мира и экуменический диалог в богословии митрополита Никодима Ротова (Комунікативна концепція світу і екуменічний діалог в богослов'ї митр. Никодима Ротова) . . . 186
Зборовська К. Б. Sensus, ratio та intellectus в антропологічній теорії Миколи Кузанського . . . 189

Павлова Т. С. Право як предмет соціальної філософії за Л. Петражицьким . . . 192
Патлайчук О. В. Трансформація концепції розумного егоїзму Чернишевського у творчості Айн Ренд . . . 196
Суський Я. С. Концептуалізація теми суб'єкта в теорії соціальних систем Н. Лумана . . . 199
Яремко І. В. Наукове знання в концепції С. Вулгара та Б. Латура . . . 203
Вергелес К. М. Проблема вдосконалення людини: православна антропологія і християнська . . . 206
Севастьянів У. П. Соціальна доктрина православ'я і цифрові технології сучасності . . . 210
Скляр А. В. Идеал любви в восточно–православной духовной традиции (Ідеал любові у східно–православній духовній традиції) . . . 213
Маевская Л. Б. Влияние секты мутазилитов на формирование вероучения партии «Хизб ут–Тахрир» (Вплив секти мутазилітів на формування віровчення партії «Хізб ут–Тахрір») . . . 217
Луцан І. В. Типи та форми виявів релігійних конфліктів в Чернівецькій області кінця XX – початку XXI ст. . . . 222
Шевчук Ю. А. Феномен віртуальної реальності та проблема життєвого світу сучасної людини . . . 228
Слівінська А. Ф. Ідейно–теоретичні засади пацифізму як суспільно–політичного руху: історичний контекст . . . 232
Шиндаулова Р. Б. Потенциал мультидисциплинарных подходов в исследовании ноогуманистического мировоззрения (Потенціал мультидисциплінарних підходів у дослідженні ноогуманістичного світогляду) . . . 238
Куцепал С. В. Політичний міф як різновид маніпуляційних виборчих технологій . . . 242
Григоренко І. В. Метафора як образна форма раціональності . . . 244
Іванов Є. В. Соціально–філософський зміст поняття «криза»: аналіз провідних підходів . . . 247
Чорна Л. В. Легітимація етичного ідеалу . . . 251
Зайко Л. Я. Специфіка впливу новітніх мас-медіа на суспільну свідомість в умовах розвитку інформаційних технологій . . . 255
Шевченко М. І. Культура толерантності в системі міжнародних відносин сучасності . . . 259
Самойленко Л. О. Київська школа логіки у XIX ст. – на початку XX ст. (на матеріалах рукописів) . . . 262
Коломієць А. І. До національно–ідейних імплікацій історичних типів суспільної єдності у вітчизняній філософії XIX – початку XX століття . . . 266
Красіков М. С. Масова та мережева свідомість: схожість та відмінності . . . 270
Ковальський Г. Є. Конфлікт VS війна: боротьба інформаційних концептів . . . 274
Мельник Ю. М., Шевченко Г. А. Сутність людини в контексті соціального прогресу . . . 277
Мережинская Е. Ю. Философско–методологические проблемы эмпирических исследований в медицинской социологии и психологии (Філософсько–методологічні проблеми емпіричних досліджень в медичній соціології та психології) . . . 280
Печеранський І. П. Зв'язок політичної філософії та ідеології в контексті українського консерватизму . . . 285
Поліщук Н. В. Взаємозумовленість революційного й духовного зростання суспільства в епоху інформаційно–високотехнологічного прогресу . . . 290
Ковальчук Н. Д. Київ – другий Єрусалим . . . 295
Христокін Г. В. Дисциплінарна структура філософії грецької патристики . . . 297
Троїцька О. М. Комунікативно–діалогічні стратегії в культурно–освітніх практиках і тьюторській діяльності: філософський вимір . . . 301
Заблоцька Ю. В. Особистісні компетентності та життєві стратегії сучасного студентства України . . . 305
Aslanova R. Actual problems of cultural integration of Turkic world in XXI century (Актуальні проблеми культурної інтеграції тюркського світу в XXI столітті) . . . 309

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Вєтринський І. Особливості формування стратегії національного розвитку для транзитивних країн: геополітичний контекст . . . 317
Кисленко Р. В. Класифікація гібридного типу політичного режиму . . . 321
Колісніченко Р. М. Загальнопланетарний контекст трансформації глобалістичної свідомості людства . . . 326
Гончаренко О. М. Проблеми превентивного кризового менеджменту в асиметричній системі міжнародних відносин . . . 331
Верьовкін В. В. Інформаційне суспільство та національні інтереси в умовах глобалізації . . . 334
Герасимович В. А. Особливості участі «третьої сторони» у політичному переговорному процесі . . . 336
Козьма В. В. Вплив національних авторитетів на процес політичної соціалізації особи . . . 339
Макаренко Л. П. Специфіка вітчизняних протестних форм комунікації суспільства з державою . . . 343
Мельник В. М. Теоретична конструкція політичної антропології . . . 348
Костиря І. О. Місто як геокультурній актор світової політики . . . 360
Угрин Л. Я. Теоретичний аналіз державної ідентичності . . . 365
Касьянова М. М., Линник А. О. Українці в міграційних процесах до Європи: порівняльний аналіз . . . 369
Вонсович О. С. Саміт G–20 в Ханчжоу: несправджені очікування України . . . 374
Кулик В. Г. Інституціональний контекст формування порядку денного освітньої політики під час президентських виборів в Україні (1999–2014 рр.) . . . 377
Куцька О. М., Федоренко В. В., Черненко А. Д. Російська пропаганда щодо подій на Майдані Незалежності у Києві (кінець 2013 – лютий 2014 років) . . . 382
Лясота А. Є. Взаємодія держави і громадянського суспільства в сфері зовнішньої політики України: діяльність неурядових організацій . . . 386
Максимець В. Є. Реакція Словацької Республіки на анексію Російською Федерацією Криму: дилема вибору прагматичної моделі зовнішньої політики . . . 389
Остапець Ю. О. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття . . . 392
Руднєва А. О. Фактори і методи забезпечення інформаційної безпеки України в умовах збройного конфлікту . . . 397
Телешун Я. С. Функціонування фінансово–політичних груп в нестабільному середовищі: реалії України (2014–2016 рр.) . . . 401
Удовік В. В. Українсько–японські відносини крізь призму окупації Криму Росією 2014 року . . . 406
Черник П. П., Івахів О. С. Сирійський вимір в російсько–українському геополітичному протистоянні сучасності . . . 411
Чупрій Л. В. Історичні аспекти становлення концепту «Між'моря» в контексті українського державотворення . . . 415
Кравчук О. А. АСЕАН і держави Східної Азії: налагодження діалогового партнерства . . . 419
Рябой Ю. А. Трансформація політичного життя Чеської Республіки в процесі його плюралізації . . . 424
Співак М. В. Аргентинська Республіка: політика здоров'язбереження . . . 429
Степко О. М. Головні аспекти інформаційного забезпечення миротворчої діяльності ООН . . . 433
Левенець С. В. Особливості впливу груп інтересів на формування політики національної безпеки Російської Федерації . . . 436
Heydarova Kh. The Nagorno–Karabakh conflict and the US position on the conflict **(**Нагірно–Карабахський конфлікт і позиція США щодо конфлікту) . . . 440

CONTENT

HISTORICAL STUDIEN

Parakhina M. B. Institute of Russian voivodes in the structure of the Ukrainian Cossack state: political and legal functions and practical activities (1654–1657) . . . 7
Kizlova A. A. Brethren of Kyiv Pechersk Lavra in Social Relations Connected with Places of St. Anthony and St. Theodosius Burial in the Caves (Late 18th – Early 20th ct.) . . . 11
Gedin M. S. The emergence of slavophilizm in Russian Empire also his influence on the Ukrainian historical and social–political thought in the mid of the XIXth century . . . 15
Лазоренко В. В. Процес отримання звання вчителя гімназії та училища в 30-х рр. XIX ст. у Київському учбовому округі . . . 19
Bohatchuk S. S. Return of a railway system under the state control in the second half of the 19th century . . . 23
Trubchaninov S. V. Historical and geographical researches of scientists of the Kyiv Theological Academy (the last third of XIX – the beginning of XX cent) . . . 27
Vasylchuk V. M. Domestic–economic development of life of German settlers in Ukraine in the second half of XIX – in beginning of XX of century . . . 30
Levchuk O. V. The tendencies of functioning of Kyiv newspaper periodicals against the background of the revolutionary rise in 1905–1907 . . . 34
Gerasimov T. Yu. The influence of the First World War on telephone and mail communication: Social aspect (the examples are the Right–bank Ukraine towns) . . . 38
Ilnytskyy I. V. The Military component of the Russian occupation administration in Galicia (August, 1914 – March, 1916) . . . 40
Vargatyuk S. V. The first diplomatic contacts with Poland Directory of the UNR . . . 44
Soldatenko V. F. Otamanschina regime in UPR 1919: origins, nature, effects . . . 46
Kryshtal S. P. Formation of the legal and normative–instructive base of workers' faculties in the USSR in 1920's . . . 60
Lastovets N. A. Qualification and competence Ukrainian diplomatic representatives on the beginning twentieth century . . . 64
Vorobey O. V. Outerwear as an element of folk costume in Podillya in the first half of the XX–th century . . . 68
Blazhevich N. O. The history of science research in the Soviet Union: 1920–1940 . . . 71
Chyrko B. V. The German village in Ukraine under the Stalinist economic policy (1930–th) . . . 74
Kytsak B. V. Occupation system of preparing medical staff in Reichskommissariat «Ukraine» in 1941–1943 . . . 79
Kuryliak O. V. The Regulatory and Legal Framework Soviet Military Mobilizations in Western Ukraine during the World War II . . . 82
Plazova T. I. Ukrainian diaspora in the postwar years: educative and scientific centers . . . 87
Lukyanenko O. V. Spacetime dimensions of the daily life of the pedagogical institutes of the UkrSSR of the «thaw» period (1953–1964) (Part 2) . . . 91
Subbotin V. V. Socio–age and educational portrait believers Western Ukraine (1964–1985 years) . . . 94
Zhuravlov Ya. O. Denunciations and complaints about management as constitutive elements of soviet reality of the era of stagnation in the light of citizen's appeals to the Central Committee of Communist Party of Ukraine . . . 97
Kayuk A. A. Vitaliy Korotich and His Role in Democratization of the Publicism of «Ogonek» Magazine . . . 100
Korsak R. V., Furtiy V. V. The organization of tourism in Central Europe (Poland, Slovakia, Hungary): experience for Ukraine . . . 104
Lirnyk O. V. Analysis and interpretation of social service Pentecostals, Baptists and Adventists in modern Ukraine . . . 109
Mokhnyuk R. S. Improvement of professional competences of the Museum staff in the system of in–plant training (from the experience of the Rivne center for in–plant training and retraining of cultural workers of National Academy of managing staff of culture and arts) . . . 116
Podbereznykh I. E. Regional relations with the countries of Southeast Asia on the pages of the American edition «Financial Times»: source studies aspect . . . 119
Hordiichuk M. H. Volodymyr Menchyts (1837–1916) and Kyiv Old Hromada . . . 122
Bilyk N. I. Reception of the Ukrainian Christian culture in creation of Bohdan Lepkyi . . . 126
Apostol M. V. Promotional activities of Academician M. V. Zubets . . . 130
Shelkunova N. L. The scientometric analysis of Professor Andreev's scientific heritage . . . 133
Mandybura I. P. Scientific contributions of Professor O. S. Fedorovsk iy (1885–1939) to geology . . . 137
Hasanov I. O. History of US–Turkey cooperation . . . 141
Mahdych O. R. Pagan cults in Polish lands in the 9th–10th centuries . . . 144
Shvab L. P. Leading stuff in the executive apparatus of the Polish Workers' Party and the United Polish Workers' Party Central Committee (1944–1956) . . . 148
Bezzubenko A. V. Non–governmental Polish organizations in the system of social service and healthcare (1989–2004) . . . 152
Bryla M. Prison brotherhoods in Poland: help, charity, volunteering to assist prisoners . . . 155
Bagiyev I. K. From the history of the preparation of engineering and technical personnel for the national oil industry of Azerbaijan (1991–2013) . . . 159
Nureyeva Z. Cooperation of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Hungary in international projects . . . 164
Eminbayli V. H., Mammadov E. T. Historical issues of research of traditional culture features on the basis of medieval heritage of Ganja . . . 167

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Kolomiets O. L. Meta–anthropological analysis of the phenomenon of fear and anxiety in Martin Heidegger's philosophy . . . 169
Lysokolenko T. V. Media in the context of Jean Baudrillard's «social game» . . . 172
Batrakina E. E. Conceptual contradictions in Chantal Mouffe's theory of agonistic democracy . . . 176
Bogdanova N. G. The post–industrial model of philosophy education of I. Illich . . . 180
Borisova–Zeleznova K. O. Cultural concept of personality in psychological anthropology Francis Hsu . . . 182
Viter D. V. The communicative concept of peace and ecumenical dialogue in the theology of metr. Nicodim Rotov . . . 186
Zborovska X. B. Sensus, ratio and intellectus in anthropological theory Nicholas of Cusa . . . 189
Pavlova T. S. The right as an object of social philosophy at L. Petrazhitsky . . . 192
Patlaichuk O. V. Transformation of the rational egoism's concept of Chernyshevsky in the works of Ayn Rand . . . 196
Suskyi Y. S. Conceptualization the theme of subject in N. Luhmann theory of social systems . . . 199
Yaremko I. V. Scientific knowledge in S. Woolgar's and B. Latour's conception . . . 203
Vergeles K. M. The problem of perfectionism: Orthodox anthropology and Christology . . . 206

Sevastyianiv U. P. Orthodox social doctrine and modern digital technology . . . 210
Skliar A. V. The ideal of love in the Eastern Orthodox spiritual tradition . . . 213
Maevskaya L. B. The impact on the formation of the sect Mu'tazilites doctrine of the party «Hizb ut–Tahrir» . . . 217
Lutsan I. V. Types and forms of display of religious conflict in Chernivtsi region during the late 20th – early 21st century . . . 222
Shevchuk Yu. A. The phenomenon of virtual reality and the life–world of modern human . . . 228
Slivinska A. Ph. The Ideological and Theoretical Foundations of Pacifism as of a Socio–Political Movement: the Historical Context . . . 232
Shindaulova R. B. The potential of multidisciplinary approaches for noohumanistic worldview research . . . 238
Kutsepal S. V. Political myth as a kind of manipulative election technologies . . . 242
Grigorenko I. V. Metaphor as shape rationality . . . 244
Ivanov Y. V. Socio–philosophical concept of «crisis»: analysis of the leading approaches . . . 247
Chorna L. V. Legitimation of ethical ideal . . . 251
Zaiko L. Ya. Specificity of the impact of modern mass media on public consciousness in terms of the information technology development . . . 255
Shevchenko M. I. The tolerance culture in international relations modernity . . . 259
Samoylenko L. O. The Kyiv School of Logic in XIX century – the beginning of XX century (in manuscript materials) . . . 262
Kolomiyets A. I. To the national ideological implications of historical types of social unity in the national philosophy of XIX – early XX century . . . 266
Krasikov M. S. Mass and network consciousness's: similarities and differences . . . 270
Kovalskyi H. E. Conflicts VS war: fighting information concepts . . . 274
Melnik Yu. M., Shevchenko A. A. The essence of the human in the context of social progress . . . 277
Merezhynskaya E. Y. Philosophical and methodological problems empirical studies in medical sociology and psychology . . . 280
Pecheranskyi I. P. Connection of the political philosophy and ideology in the context of the Ukrainian conservatism . . . 285
Polischuk N. V. The interdependence of the revolutionary and spiritual growth of society in the era of information and high–tech progress . . . 290
Kovalchuk N. D. Kyiv as a second Jerusalem . . . 295
Khrystokin G. V. The disciplinary structure of Greek patristic philosophy . . . 297
Troitska O. M. Communicative–dialogic strategies in cultural–educational practices and tutorial activity: philosophical dimension . . . 301
Zablotska Yu. V. Personal competences and life strategies of modern Ukrainian students . . . 305
Aslanova R. Actual problems of cultural integration of Turkic world in XXI century . . . 309

POLITICAL SCIENCES

Vetrinsky I. Features of formation of a national development strategy for the transition countries: the geopolitical context . . . 317
Kyslenko R. V. Classification of the hybrid type of political regimes . . . 321
Kolisnichenko R. M. Planetary context of the transformation of a globalistion consciousness of humanity . . . 326
Goncharenko A. N. Problems of the preventive crises management in the asymmetric system of international relations . . . 331
Verevkin V. V. Information society and national interests in the context of globalization . . . 334
Gerasimovich V. A. Features of the «third party» involvement into the political negotiation process . . . 336
Kozma V. V. Influence of national leaders in the process of political socialization . . . 339
Makarenko L. P. The specific of national protest forms of communication between society and the state . . . 343
Melnyk V. M. Theoretical construction of political anthropology . . . 348
Kostyrya I. O. The city as a cultural actor of world politics . . . 360
Uhryn L. Y. The theoretical analysis of state identity . . . 365
Kasianova M. M., Linnik A. O. Migration processes of Ukrainians to Europe: comparative research . . . 369
Vonsovych O. S. Summit G–20 in Hangzhou, unfulfilled expectations Ukraine . . . 374
Kulyk V. G. Institutional context of the formation of educational policy agenda during the presidential elections in Ukraine (1999–2014) . . . 377
Kutska O. M., Fedorenko V. V., Chernenko A. D. Russian propaganda concerning the developments on the Nezalezhnosti Maidan in Kyiv (the end of 2013 – February 2014) . . . 382
Liasota A. Y. Co–operation of the state and civil society in area of foreign policy of Ukraine: activity of ungovernmental organizations . . . 386
Maksymets V. Y. The Slovakia's reaction on annexation of Crimea by the Russian Federation, choice of pragmatic foreign policy model . . . 389
Ostapets Yu. O. Electoral behavior and representation in the government of the Hungarian community in Transcarpathia . . . 392
Rudneva A. O. Factors and information security practices of Ukraine in conditions of armed conflict . . . 397
Teleshun Ya. S. The functioning of the financial–political groups in unstable environment: the realities of Ukraine (2014–2016) . . . 401
Udovik V. V. Ukraine–Japan relations in light of the occupation of the Crimean Peninsula by Russia in 2014 . . . 406
Chernyk P. P., Ivahiv O. S. Syrian dimension in Russian–Ukrainian geopolitical confrontation of modernity . . . 411
Chupriy L. V. Historical aspects of formation of concept «Intermarium» in the context of the Ukrainian state . . . 415
Kravchuk O. A. ASEAN and states of the Eastern Asia: setting of the conversational partnership . . . 419
Ryaboy Y. A. The transformation of the political life of the Czech Republic in the process of its pluralization . . . 424
Spivak M. V. The Argentine Republic: politics and preservation of health . . . 429
Stepko O. M. The main aspects of informational providing of the UN peace–keeping . . . 433
Levenets S. The peculiarities of the impact of groups of interest on the formation of Russia's national security policy . . . 436
Heydarova Kh. The Nagorno–Karabakh conflict and the US position on the conflict . . . 440

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Парахина М. Б. Институт русских воевод в структуре Украинского казацкого государства: политико–правовые функции и практическая деятельность (1654–1657 гг.). . . . 7
Кизлова А. А. Братия Киево–Печерской Успенской лавры в социальных взаимодействиях вокруг захоронений свв. препод. Антония и Феодосия в пещерах (конец XVIII – начало XX вв.) . . . 11
Гедин М. С. Зарождение славянофильства в Российской Империи и его влияние на украинскую историческую и общественно–политическую мысль середины XIX века . . . 15
Лазоренко В. В. Процесс получения звания учителя гимназии и училища в 30-х гг. XIX в. в Киевском учебном округе . . . 19
Богатчук С. С. Возвращение железнодорожной сети под государственный контроль во второй половине XIX века . . . 23
Трубчанинов С. В. Историко–географические исследования ученых Киевской духовной академии (последняя треть XIX – начало XX в.) . . . 27
Васильчук В. М. Хозяйственно–экономическое развитие жизни немецких поселенцев в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв. . . . 30
Левчук Е. В. Тенденции функционирования газетной периодики Киева на фоне революционного подъема 1905–1907 гг. . . . 34
Герасимов Т. Ю. Влияние Первой мировой войны на телефонную и почтовую связь: социальный аспект (на примере городов Правобережной Украины) . . . 38
Ильницкий И. В. Военная составляющая российской оккупационной администрации в Галиции (август 1914 г. – март 1916 г.) . . . 40
Варгатюк С. В. Первые дипломатические контакты Директории УНР с Польшей . . . 44
Солдатенко В. Ф. Режим атаманщины в УНР 1919 г.: истоки, сущность, последствия . . . 46
Кришталь С. П. Формирование правовой и нормативно–инструктивной базы рабочих факультетов УССР в 1920–х гг. . . . 60
Ластовец Н. А. Компетенция и компетентность украинских дипломатических представителей начала XX века . . . 64
Воробей О. В. Традиционные и новые виды верхней одежды на Подолье (первая половина XX в.) . . . 68
Блажевич Н. А. История науковедения в Советском Союзе: 1920–1940 . . . 71
Чирко Б. В. Немецкое село в Украине в условиях сталинской экономической политики (1930–е годы) . . . 74
Кицак Б. В. Оккупационная система подготовки медицинских кадров в Райхскомисариате «Украина» в 1941–1943 гг. . . . 79
Куриляк А. В. Нормативно–правовая база советских военных мобилизаций в Западной Украине в годы Второй мировой войны . . . 82
Плазова Т. И. Украинская диаспора в послевоенные годы: образовательно–воспитательные и научные центры . . . 87
Лукьяненко А. В. Пространственно–временное измерение повседневности пединститутов УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.2) . . . 91
Субботин В. В. Социально–возрастной и образовательный портрет верующих западноукраинских областей (1964–1985 гг.) . . . 94
Журавлев Я. А. Доносы и жалобы на руководство как составляющие элементы советской действительности периода «застоя» сквозь призму обращений граждан в ЦК КП Украины . . . 97
Каюк А. А. Виталий Коротич и его роль в демократизации публицистики журнала «Огонек» . . . 100
Корсак Р. В., Фуртий В. В. Организация туризма в странах Центральной Европы (Польша, Словакия, Венгрия): опыт организации для Украины. . . . 104
Лирник О. В. Анализ и осмысление социального служения пятидесятников, баптистов и адвентистов в современной Украине . . . 109
Мохнюк Р. С. Усовершенствование профессиональной компетенции музейных работников в системе повышения квалификации (из опыта работы Ривненского центра повышения квалификации и переподготовки работников культуры Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств) . . . 116
Подберезных И. Е. Региональные отношения со странами Юго–Восточной Азии на страницах американского издания «Financial Times»: источниковедческий аспект. . . . 119
Гордийчук М. Г. Владимир Менчиц (1837–1916) и Киевская Старая громада . . . 122
Билык Н. И. Рецепция украинской христианской культуры в творчестве Богдана Лепкого. . . . 126
Апостол М. В. Популяризаторская деятельность академика М. В. Зубца . . . 130
Шелкунова Н. Л. Наукометрический анализ научного наследства профессора Г. Я. Андреева. . . . 133
Мандыбура И. П. Научные наработки профессора А. С. Федоровского (1885–1939 гг.) по вопросам геологии. . . . 137
Гасанов И. О. История сотрудничества США и Турции. . . . 141
Магдыч О. Р. Языческие верования на польских землях в IX–X вв. . . . 144
Шваб Л. П. Руководящие кадры исполнительного аппарата Центрального комитета Польской рабочей партии и Польской объединенной рабочей партии (1944–1956) . . . 148
Беззубенко А. В. Неправительственные организации Польши в системе предоставления социальных услуг и медицинского обслуживания (1989–2004 гг.). . . . 152
Брыла М. Тюремные братства в Польше – помощь, благотворительность, волонтерская деятельность для помощи заключенным . . . 155
Багиев И. К. Из истории подготовки инженерно–технических кадров для национальной нефтяной промышленности Азербайджана (1991–2013) . . . 159
Нуриева З. Сотрудничество Азербайджанской Республики и Венгерской Республики в международном проекте Набукко в 1991–2012 годах. . . . 164
Эминбейли В.Х., Мамедов Э. Т. Исторические вопросы исследования традиционной культуры на основе средневекового наследия Гянджи . . . 167

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Коломиец А. Л. Метаантропологический анализ феноменов страха и ужаса в философии М. Хайдеггера . . . 169
Лисоколенко Т. В. Медиа в контексте «социальной игры» Ж. Бодрийяра . . . 172
Батракина Е. Е. Концептуальные противоречия в теории агонистической демократии Ш. Муфф. . . . 176
Богданова Н. Г. Постиндустриальная модель философии образования И. Иллича. . . . 180
Борисова–Железнова Е. А. Культурологический концепт личности в психологической антропологии Френсиса Хсю . . . 182
Витер Д. В. Коммуникативная концепция мира и экуменический диалог в богословии митр. Никодима Ротова. . . . 186
Зборовская К. Б. Sensus, ratio и intellectus в антропологической теории Николая Кузанского . . . 189

Павлова Т. С. Право как предмет социальной философии по Л. Петражицкому . . . 192
Патлайчук О. В. Трансформация концепции разумного эгоизма Чернышевского в творчестве Айн Рэнд . . . 196
Суский Я. С. Концептуализация темы субъекта в теории социальных систем Н. Лумана . . . 199
Яремко И. В. Научное знание в концепции С. Вулгар и Б. Латура . . . 203
Вергелес К. Н. Проблема совершенствования человека: православная антропология и христология . . . 206
Севастьянив У. П. Социальная доктрина православия и цифровые технологии современности . . . 210
Скляр А. В. Идеал любви в восточно–православной духовной традиции . . . 213
Маевская Л. Б. Влияние секты мутазилитов на формирование вероучения партии «Хизб ут–Тахрир» . . . 217
Луцан И. В. Типы и формы проявлений религиозных конфликтов в Черновицкой области конца XX – начале XXI в. . . . 222
Шевчук Ю. А. Феномен виртуальной реальности и проблема жизненного мира современного человека . . . 228
Сливинская А. Ф. Идейно–теоретические основы пацифизма как общественно–политического движения: исторический контекст . . . 232
Шиндаулова Р. Б. Потенциал мультидисциплинарных подходов в исследовании ноогуманистического мировоззрения . . . 238
Куцепал С. В. Политический миф как разновидность манипуляционных избирательных технологий . . . 242
Григоренко И. В. Метафора как образная форма рациональности . . . 244
Иванов Е. В. Социально–философское содержание понятия «кризис»: анализ ведущих подходов . . . 247
Черная Л. В. Легитимация этического идеала . . . 251
Зайко Л. Я. Специфика влияния новейших массмедиа на общественное сознание в условиях развития информационных технологий . . . 255
Шевченко М. И. Культура толерантности в системе международных отношений современности . . . 259
Самойленко Л. А. Киевская школа логики в XIX ст. – в начале XX ст. (на материалах рукописей) . . . 262
Коломиец А. И. К национально–идейным импликациям исторических типов общественного единства в отечественной философии XIX – начала XX века . . . 266
Красиков М. С. Массовое и сетевое сознания: подобие и различия . . . 270
Ковальский Г. Е. Конфликт VS война: борьба информационных концептов . . . 274
Мельник Ю. Н., Шевченко А. А. Сущность человека в контексте социального прогресса . . . 277
Мережинская Е. Ю. Философско–методологические проблемы эмпирических исследований в медицинской социологии и психологии . . . 280
Печеранський И. П. Связь политической философии и идеологии в контексте украинского консерватизма . . . 285
Полищук Н. В. Взаимообусловленность революционного и духовного роста общества в эпоху информационно–высокотехнологического прогресса . . . 290
Ковальчук Н. Д. Киев – второй Иерусалим . . . 295
Христокин Г. В. Дисциплинарная структура философии греческой патристики . . . 297
Троицкая Е. М. Коммуникативно–диалогические стратегии в культурно–образовательных практиках и тьюторской деятельности: философское измерение . . . 301
Заблоцкая Ю. В. Личностные компетентности и жизненные стратегии современного студенчества Украины . . . 305
Асланова Р. Актуальные проблемы культурной интеграции тюркского мира в XXI веке . . . 309

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ветринский И. Особенности формирования стратегии национального развития для транзитивных стран: геополитический контекст . . . 317
Кисленко Р. В. Классификация гибридного типа политического режима . . . 321
Колесниченко Р. Н. Общепланетарный контекст трансформации глобалистического сознания человечества . . . 326
Гончаренко А. Н. Проблемы превентивного кризисного менеджмента в ассиметричной системе международных отношений . . . 331
Веревкин В. В. Информационное общество и национальные интересы в условиях глобализации . . . 334
Герасимович В. А. Особенности участия «третьей стороны» в политическом переговорном процессе . . . 336
Козьма В. В. Влияние национальных авторитетов на процесс политической социализации личности . . . 339
Макаренко Л. П. Специфика отечественных протестных форм коммуникации общества с государством . . . 343
Мельник В. М. Теоретическая конструкция политической антропологии . . . 348
Костыря И. А. Город как геокультурный актор мировой политики . . . 360
Угрин Л. Я. Теоретический анализ государственной идентичности . . . 365
Касьянова М. Н., Линник А. А. Украинцы в миграционных процессах в Европу: сравнительный анализ . . . 369
Вонсович А. С. Саммит G–20 в Ханчжоу: несбывшиеся ожидания Украины . . . 374
Кулик В. Г. Институциональный контекст формирования повестки дня образовательной политики во время президентских выборов в Украине (1999–2014 гг.) . . . 377
Куцкая О. Н., Федоренко В. В., Черненко А. Д. Российская пропаганда о событиях на Майдане Независимости в Киеве (конец 2013 – февраль 2014 годов) . . . 382
Лясота А. Е. Взаимодействие государства и гражданского общества в области внешней политики Украины: деятельность неправительственных организаций . . . 386
Максимець В. Е. Реакция Словацкой Республики на аннексию Российской Федерацией Крыма: дилемма выбора прагматические модели внешней политики . . . 389
Остапец Ю. А. Электоральное поведение и представительство в органах власти венгерской общины Закарпатья . . . 392
Руднева А. О. Факторы и методы обеспечения информационной безопасности Украины в условиях вооружённого конфликта . . . 397
Телешун Я. С. Функционирование финансово–политических групп в нестабильной среде: реалии Украины (2014–2016 гг.) . . . 401
Удовик В. В. Украинско–японские отношения сквозь призму оккупации Крыма Россией 2014 года . . . 406
Чернык П. П., Ивахив О. С. Сирийское измерение в российско–украинском геополитическом противостоянии современности . . . 411
Чуприй Л. В. Исторические аспекты становления концепта «Междуморья» в контексте украинской государственности . . . 415
Кравчук Е. А. АСЕАН и государства Восточной Азии: налаживание диалогового партнерства . . . 419
Рябой Ю. А. Трансформация политической жизни Чешской Республики в процессе ее плюрализации . . . 424
Спивак М. В. Аргентинская Республика: политика здоровьесбережения . . . 429
Степко А. М. Главные аспекты информационного обеспечения миротворческой деятельности ООН . . . 433
Левенец С. В. Особенности влияния групп интересов на формирование политики национальной безопасности Российской Федерации . . . 436
Гейдарова Х. Нагорно–Карабахский конфликт и позиция США по конфликту . . . 440

ДО УВАГИ АВТОРІВ !
Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. **Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**
   – постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   – аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   – формулювання цілей статті (постановка завдання);
   – виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
   – висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. **Розташування структурних елементів статті:**
   – УДК;
   – прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
   – назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
   – ключові слова українською, англійською, російською мовами;
   – обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
   – ***обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.***

3. **Вимоги для оформлення тексту:**
   Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. **Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:**
   [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. **Стаття подається мовою оригіналу** (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. **Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. **Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. **До статті додаються:**
   – для Веб–сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

   Резюме статті надсилається безоплатно.
   – **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць **«Гілея: науковий вісник»**
Випуск 113 (10)

Научное издание
Сборник научных работ **«Гилея: научный вестник»**
Выпуск 113 (10)

Scientific edition
Collection of scientific papers **«Gileya: scientific herald»**
113 edition (10)

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 30.09.2016 р.
Формат 60х84/8. Ум. друк. арк. 52,55. Наклад 300 пр. Зам. № 406

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

Ціна договірна